لە دەوڵەتی راهیبی سۆمەرەوە
بەرەو شارستانییەتی دیموکراسییانە

"ئەم بەرگرینامەیە پێشکەشە بەو شەهیدانەمان کەلە پێناو رزگاری گەلە خۆشەویستەکەیان و
ئەو جوگرافیایەی لانکەی لە دایکبوونی مرۆڤایەتییە، قارەمانانە گیانیان بەخت کرد"

عەبدوڵڵا ئۆج ئالان

له دەوڵەتی راهیبی سۆمەرەوە

بەرەو شارستانییەتی دیموکراسییانە

بەرگی یەکەم

له دەوڵەتی راهیبی سۆمەرەوە بەرەو شارستانییەتی دیموکراسییانە
نووسەر : عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
چاپی دووەم: ئازار 2002
له بلاوکراوەکانی میزۆپۆتامیا

ناوەڕۆك

....

بەشی یەکەم

کۆمەڵگای کۆیلەداری و پێشکەوتنی شارستانییەت
17- 19..............................
ا ـ سۆمەر : ئەو شارستانیەتەی لە کەناری دیجلە و فورات لە دایك بو ......
19-24
ب ـ بە دەزگا بوون و رۆڵی مێژوویی شارستانییەتی سۆمەری
24- 36 ....
ج ـ ئەنجامە جێگیر و هەمیشەییەکانی شارستانییەتی سۆمەر
.... 36 - 46
د ـ پێشکەوتنی مێژوویی و کێشەی چۆنێتی پەلهاوێشتن و بلاو بوونەوە..... 46
-51
هـ ـ قۆناخی پێگەیشتن و بلاو بوونەوەی شارستانییەتی کۆیلەداری...59- 51.
و ـ سەردەمی نیمچە دەوڵەتی ـ شاری کۆیلایەتی رۆژهەلاتی ناوین 80-59
ز ـ ریفۆرم و بەرخودان بەرامبەر شارستانییەتی کۆیلەدا............85-80
I ـ لە دایك بوونی ئایینی تاکخودایی و جێگەی لەنێو شارستانییەتدا...93-85
II ـ بەرخودانی پێکهاتە ئەتنیکیەکان و شارستانییەتی کۆیلەداری...97-93.
III ـ پێشکەوتنی بیری فەلسەفی و شارستانییەت...121-97..
(پوختەی مێژوویی پێشکەوتنی رۆح و هزر)
خ ـ لوتکەی شارستانییەتی کۆیلەداری...... 122-121
1 ـ شارستانییەتی گریك (یۆنان).......................................
123-135
2 ـ قۆناخی رۆمای شارستانییەتی کۆیلەداری... 148-135
3 ـ دەرکەوتنی میدیا ـ پارس و جیابوونەوەی
رێبازی رۆژهەلات ـ رۆژئاوا 165-148
ح ـ رووخانی شارستانییەتی کۆیلەداری......208-165

بەشی دووەمی

سەردەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی 210-215...

ا ـ ناسنامەی ئایدیۆلۆژی سەردەمی دەرەبەگایەتی 215-227............................

ب ـ ئیسلامییەت وەکو هێزی شۆڕشگێڕی سەردەمی دەرەبەگایەتی...-227. 267

ج ـ بە دەزگا بوون و پەلهاوێشتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی...270-281

د ـ لوتکە و رووخانی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی...281-303

هـ ـ لە جیاتی ئەنجام...... 303-312..

....

بەشی سێیەم

شارستانییەتی سەردەمی سەرمایەداری ......314-323.

ا ـ لە دایك بوونی شارستانییەتی سەرمایەداری و ناسنامەی ئایدیۆلۆژی... 323-342

ب ـ پێشکەوتن و بە دەزگا بوونی شارستانییەتی سەرمایەداری...342-363

ج ـ چاخی پەلهاوێشتن و لوتکەی شارستانییەتی سەرمایەداری...363-374

د ـ قەیرانی گشتی شارستانییەت و چاخی شارستانییەتی دیموکراسی...-376. 415

بەشی چوارەم

شوێن و کات و هەلومەرجی گەشە کردنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی نوی..................417-468

بەشی پێنجەم

ئایا نەریتی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین دەتوانێ ببێتە سەنتێزی شارستانیەتیِ نوێ ؟......470-515.

پێشەکی

لە قۆناخی دادگای ئیمرالیدا هەلومەرج وەهای پێویست دەکرد بە خێرایی رێ لەبەردەم ئەو توندوتیژییە بگیردرێت، کە لە ئەنجامی دەستگیرکردنی من لەمیانەی پیلانگێڕیەوە هاتە ئاراوە. بەمڕەنگەش دەرفەت نەدرێت ئامانجەکانی پیلانگێڕان و کۆڵەکەکانیان ئەنجامگیر ببێت. بۆیە ئەگەر بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت، هەنگاونانێکی راست و بەجێ لەپێناو رەخساندنی کەش و هەوایەکی ئاشتی و شەرەفمەندانە پێویست بوو. هەڵوێستی هەرە کردارییانە ئەوە بوو بەرگرینامەکەم لەسەر بنەمای پێشخستنی ئاشتی و چارەسەری دیموکراسییانە بێت. هەرگیز پێویستە ئەوە لەبیر نەکرێت لەو هەلومەرجەدا کەش و هەوای سزادانێکی (لینجی) سیاسیانەی بێ دادگایی کردن سەپێنرابوو. من وای بۆ دەچم کە دەورووبەر و ناوەندە بەرپرسیار و واقیعبین و لۆژیکیەکانی تورکیاش لەژێر ئەو هەلومەرجەدا لە رەوشێکی وەهادابوون زۆر لەوە دووربوون دەرك بە چۆنیەتی پێشکەوتنی لۆژیکی ئەم پیلانگێڕیە بکەن، یاخود بۆ ئاراستەیەکی بەمجۆرەی پێشکەوتنەکان ئامادە نەبوون. دەتوانین بڵێین کە لە هیچ ئاستێکدا زەمینەی بڕیاردانێکی گونجاو لە ئارادا نەبوو، یاخود سنووردار بوو. بە شێوەیەکی سەرەکی پیلانگێڕیەکە لە ئاسمانەوە دیارییەکی پێشکەش بەم شۆڤینیزمە کرد کە گەیشتبووە ئاستی "هەستریا"، بەمجۆرە لە سەدەی بیست و یەکەمدا "لەیستۆکی مەیدانی ئارانا"ی رۆما ئامادە دەکرا، واتە نێچیر دەرخواردی شێر دەدرا. لێرەدا چڕبوونەوەی توندوتیژیەکی کوێرانە هاتە ئاراوە کە لە دەرەوەی ئامانجەکانی PKK و تەنانەت دژی ئامانجەکانیشی دەبۆوە. چەندە بە ئێش و جێگای داخە تەواوی ئەوانەی دژ بە یەکتری بوون باوەڕییان بەوە کردبوو، یان ناچار کرابوون، بەمجۆرە تێبگەن و پێویست ببینن، پەیڕەوکردنی هێرشی گیانبازی بە شێوەیەکی دژوارانە، ماڤی بەرگری رەوایانە. لایەنی هەرە خراپی ئەم مەسەلەیەش ئەوە بوو لایەنەکان زۆر لەوە دوور خرابوونەوە لە راستینەی ئەم پیلانگێڕییە تێبگەن. یەکێك لە خیانەتە هەرە مەزنەکانی سەردەم خیانەتی ئەو کەسانە بوو کە تاکو ئێستاش خۆیان بە دۆست و ئازادیخواز نیشان دەدەن، بەمجۆرە کەسانی هەرە ستەملێکراو و خاوەن هەڵوێستی قارەمانانە بە شێوەیەکی بێ بەزەییانە لەنێو دەبردران و لەبیر دەکران. بەمجۆرەش گۆڕەپان بۆ ئەو خیانەتکار و نۆکەرانە دەمایەوە کە لە بۆسەدا بوون و لەڕابردووشدا بە بێ شومار بە زەمینەی بەمجۆرەدا تێپەڕ ببوون.

له راستیدا هه‌موو شتێك به گوێره‌ی له‌نێوبردنی من رێکخرا بوو. به شێوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی ئامانج پاکتاوکردنی جه‌سته‌یی بوو. ئه‌گه‌ر ئه‌مه‌ش پێك نه‌هاتایه، ئه‌وا بێکاریگه‌رکردن و له‌ناوبردنی مه‌عنه‌وی ئامانج بوو. سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ی سه‌باره‌ت به‌م مه‌سه‌له‌یه زۆر سه‌رقاڵی بیرکردنه‌وه بووم، به‌ڵام شیمانه‌ی ئه‌وه ناکه‌م جیاواز له‌مه ئامانجێکی دیکه‌یان هه‌بووبێت. پیلانگێڕی هێنده قووڵ و پڕ له نهێنی بوو، که به‌ڕاستی بۆ پووچه‌ڵکردنه‌وه‌ی پێویستی پێهه‌ڵگرتنێکی مرۆڤایه‌تی وه‌ها بوو که له ئاستی موعجیزه‌دا بێت. هه‌موو شتێك به‌گوێره‌ی چاره‌نووسێکی بێ به‌زه‌ییانه‌ی وه‌ها رێکخرابوو، که ته‌واوی جیهانی خستبووه نێو هه‌ڵوێستێکی دژ، ته‌نانه‌ت هه‌ڤالانم و دۆستانی هه‌ره نزیکیش به گوێره‌ی بیروباوه‌ڕی و به‌های ئه‌خلاقییان، له "مردنێکی شه‌ره‌فمه‌ندانه به‌ولاوه"، ئومێدێکی دیکه‌یان نه‌بوو. ئه‌مه لۆژیکی سه‌رده‌م بوو. لۆژیکی دۆست و دوژمنانیش به‌مجۆره بوو. ئه‌مه‌ش ئه‌و خاڵه بوو که هه‌ست و باوه‌ڕیه‌کانی ته‌زاندبوو. هه‌موو شتێك منی مه‌حکومی ته‌نیایه‌کی ترسناك ده‌کرد. به گوێره‌ی یاساکانی شه‌ڕ گولله‌باران کردن ناتوانم بڵێم سزایه‌کی دووره، سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ی به مافێك داده‌نرێت، به‌ڵام ئه‌م مافه بۆ من ره‌وا نه‌بینرا. شارستانییه‌ت ده‌یخواست به شێوه‌یه‌کی دیکه تۆڵه بسێنێته‌وه.

من هیچ کاتێك له‌پێناو ناووبانگ و قاره‌مانێتی رۆڵم نه‌بینی و کارم نه‌کرد. هه‌روه‌کو چۆن خاوه‌ن جه‌ساره‌تێکی کوێرانه‌ی وه‌هاش نیم که شیمانه ده‌کرێت، سه‌رباری ئه‌وه‌ی داخوازیم ئه‌وه بوو وه‌کو راستینه‌ی خۆم بناسرێم، به‌ڵام زۆر باش بۆم روون بۆوه که ته‌نانه‌ت نزیکترین هه‌ڤالانیشم به گوێره‌ی راستینه‌ی خۆم نامناسن. به‌ڵام تایبه‌تمه‌ندییه‌کم هه‌بوو که نه‌مده‌توانی خیانه‌تی لێبکه‌م: ئه‌ویش ئه‌وه‌بوو که ده‌بوایه درێژه به ره‌وشی ئه‌و منداڵه بده‌م که خیانه‌ت له‌خه‌یاڵه‌کانی ناکات، خوداوه‌نده‌کانی شارستانیم نه‌ده‌ناسی و له‌نێو دام و ده‌زگاکانیدا نه‌ده‌توامه‌وه و بۆ ژنه‌کانیان نه‌ده‌بووم به پیاوی ماڵ. دیاله‌کتیکی که‌سایه‌تیم له پێشکه‌وتنێکی به‌مجۆره سه‌رکه‌وتبوو. زۆر له‌مێژبوو کێشه‌که ئه‌و سنووره‌ی تێپه‌ڕاندبوو که ناکۆکییه‌کی ئاسایی ناوخۆی تورکیا بێت. ئه‌و شوێنگه‌ی که تێیدابووم ناچاری ده‌کردم رۆڵی پرۆمیتۆسی هاوچه‌رخ ببینم. هه‌روه‌کو چۆن له خاچدانی من له‌نێو گاشه به‌رده‌کانی ئیمرالی جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆی له‌گه‌ڵ له خاچدانی پرۆمیتۆسی ئه‌فسانه‌یی نییه که له چیاکانی قه‌فقاسیا له خاچدرا، لێکچوونێکی چه‌نده به‌ئێش و خه‌مگینه که له خاچدانی منیش له‌لایه‌ن نه‌وه‌کانی زیۆسی خوداوه‌ندی "ئه‌تینا"وه ئه‌نجامدراوه.

مۆسکۆش که یه‌کێکه له ناوه‌نده هه‌ڵبژێردراوه‌کانی شارستانییه‌ت، وه‌ك چۆن گه‌مه‌ی بێ هاوتا و چه‌په‌ڵانه‌ی به‌رامبه‌ر به سۆسیالیزمی بونیادنراو ئه‌نجامدا، که ئومێدی ملیۆنه‌ها خه‌ڵك بوو، ئه‌وا سه‌باره‌ت به‌مه‌سه‌له‌ی منیش به بێ هیچ شه‌رم و سڵه‌مینه‌وه‌یه‌ك له‌پێناو قه‌رزوه‌رگرتن له سندوقی دراوی نێوده‌وڵه‌تی"IMF"، هه‌مان رۆڵی دووباره کرده‌وه. له‌ڕۆماش گۆڕه‌پانی کلاسیکی کۆیله‌داری و لێکدانه‌وه ووردەکانی سه‌رمایه‌داری سه‌رده‌م هیچ به‌هایه‌کی یاسایی و ئه‌خلاقییان نه‌ده‌ناسی و هه‌موویان پێشێل ده‌کرد و به‌تیرۆرێکی سایکۆلۆژی سه‌رسووڕهێنه‌ر له‌پێناو پاراستنی

که‌رامه‌ت منیان ناچاری شه‌ڕێکی مه‌زن ده‌کرد. منیش ناچار ده‌بووم پێداویستییه‌کانی ئه‌م شه‌ڕه جێبه‌جێبکه‌م. ئه‌تیناش به شێوه‌یه‌کی هێنده چه‌په‌ڵانه باوه‌ڕی دۆستانه‌ی به‌کارهێنا که ته‌نانه‌ت گڵاوترین و پیسترین سۆزاانیش خه‌یاڵی بۆ ناچێت و ناوێرێت ئه‌نجامیبدات، به‌مجۆره‌ش منی بۆ پایته‌ختی "کینیا"ی وڵاتی هۆڤان به دیاری ده‌نارد. به‌مرِه‌نگه چرکه دوای چرکه زیاتر رووی ره‌ش و ته‌ڵه‌که‌باز و بێ هه‌ستی شارستانییه‌تی سه‌ده‌ی بیسته‌م ئاشکرا ده‌بوو که له به‌رژه‌وه‌ندی خۆی به‌ملاوه بیر له هیچ شتێکی دیکه ناکاته‌وه، منیش له به‌رامبه‌ر ئه‌م راستینه‌یه سه‌رم سووڕده‌ما. هه‌ر ئه‌م واقیع و راستینه‌یه‌ی لایه‌نی به‌رامبه‌ر بوو که هێزی به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی له مندا به‌ربه‌ست کرد، ئه‌مه‌ش راست بوو. ئه‌گه‌ر ئه‌و ده‌وروبه‌رانه‌ی چاوه‌ڕوانی هه‌ڵوێستێکی جیاواز بوون، هه‌موو لایه‌نه‌کانی راستی تێنه‌گه‌ن و تاوه‌کو مۆخی ئێسقانیان هه‌ستی پێ نه‌که‌ن، ئه‌وا ده‌رئه‌نجامی هزری و ئه‌خلاقی پێویست به‌ده‌ست ناهێنن.

هیچ کاتێك باوه‌ڕیم به‌قه‌ده‌ر نه‌هێناوه. به‌ڵام ئه‌و چاره‌نووسه‌ی هێزه‌کانی قه‌ده‌ر بۆیان دیاری کردبووم، ئه‌وه بوو که له‌خاچی هاوچه‌رخی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا به ته‌نیا و به بێ ده‌نگی له‌لێواری گۆڕه‌وه چاوه‌ڕان بکه‌م. وه‌کو داخوازییه‌کی واتادار و گه‌وهه‌ری خۆم ده‌بوایه تاوه‌کو دواترپه‌کانی دڵم و ته‌نانه‌ت ته‌واوی ئاستی وشیاریم له‌خزمه‌تی مرۆڤایه‌تی به‌کاربێنم و پاشان ئاراسته‌ی رووداوه‌کانم بۆ راسته‌ڕێی سروشتی خۆی به‌جێ ده‌هێشت.

له کاتێکدا پێناسه‌یه‌کی پوخته‌ی دۆزی ئیمرالی بۆ ئه‌و که‌سانه ده‌که‌م که ده‌خوازن لێی تێبگه‌ن، ئاماژه به‌وه ده‌که‌م که ئه‌وه‌ی پێشم خستووه ره‌خنه و ره‌خنه‌دانێکی رووکه‌شی و چاوه‌ڕوانکردنی شێوازێکی دیکه‌ی ژیان و لێبوردن نییه. ئه‌و گۆڕانکارییانه‌ی ئاراسته‌یه‌کی وه‌ها بگرێت هه‌رگیز واتای گه‌وهه‌ر و ژیانی من نابه‌خشێت. ره‌وش زۆر له‌مه جیاوازتره و پێویستی به ده‌رك پێکردنی ره‌سه‌نایه‌تی و تایبه‌تمه‌ندێتی ئه‌م بوویه‌ره هه‌یه. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هیچ گومانێکم له‌وه نه‌بوو که هه‌ڵوێستی ئاشتی و برایه‌تی له گه‌وهه‌ری قووڵی خۆمه‌وه هه‌ڵده‌قوڵێ، هه‌ربۆیه به بێ هیچ دوودڵییه‌ك هه‌نگاوم بۆ هاوێشت و رێگام به‌وه نه‌دا مه‌سه‌له‌ی هه‌ڵوێستی سیاسی ده‌رکه‌وێته پێش که پێویست بوو نیشانبدرێ، هه‌روه‌ها به گوێره‌ی چاوه‌ڕوانی ره‌وته چه‌پڕه‌و و راستڕه‌وکانی شارستانییه‌ت هه‌ڵوێستێکی توند و دۆگماتیکیانه‌م نیشان نه‌ده‌دا و خۆم نه‌ده‌کرد به ئامرازێکی ده‌ستیان. ده‌بوایه لێره له شکۆمه‌ندی بگه‌ڕێم و له‌ژێر فشار و نه‌فره‌تی شارستانییه‌تی هاوچه‌رخ تێك نه‌شکێم. به‌ها و بایه‌خم به‌هه‌ر هه‌ڵوێستێکی سیاسییانه ده‌دا که به‌ڕاسته‌ڕێی ئازادی و ئاشتییه‌کی شه‌ره‌فمه‌ندانه و ژیانێکی برایانه و هاوبه‌شدا تێپه‌ڕ ببوایه. هه‌روه‌کو چۆن هێنده باوه‌ڕیم به به‌های دوورگه سیاسیه جیاجیاکان نه‌ده‌هێنا و باش ده‌مزانی به ئه‌ندازه‌ی ئه‌وه‌ی شتێکی خه‌یاڵین، له‌هه‌مانکاتدا رێگا له‌پێش هه‌ژاری و نه‌داری ده‌گه‌نه‌وه، هه‌ربۆیه له هه‌موو ئاستێکدا پێویست بوو له‌سه‌ر بنه‌مای ئازادی را ده‌ربڕین، بژاری یه‌کپارچه‌یی وڵات هه‌ڵبژێرم. وه‌ك رابردوو به بێ ئه‌وه‌ی بکه‌ومه نێو هه‌ڵوێستی جوداخوازی زۆره‌ملێیانه و یه‌کێتییه‌کی زۆره‌ملێیانه، ده‌بوایه به پێودانگێکی تایبه‌ت درێژه به‌م هه‌ڵوێسته واتاداره‌م بده‌م.

ئەمەیە گەوهەری بەرگرینامەکانی ئیمرالی. ئومێدەوارم لەگەڵ بەسەرچوونی کات زیاتر دەرك بە بەها و بایەخەکەی بکرێت. ئەگەر توانیومانە ئەو تیرۆرە راستەقینەیەی سەر تورکیا بوەستێنین کە وەکو چارەڕەشییەك ببوە چارەنووسی، تا رادەیەك کۆسپمان خستۆتە بەردەم بەرژەوەندییەکانی زۆردار و بازرگانەکانی شەڕ و هەروەها توانیومانە لە رێگای دیموکراتییانە تێکۆشانی سیاسی واتادار و هەمیشەیی بکەین و چۆنیەتی پەیڕەوکردنی تێکۆشانی چەکداری لەسەر بنەمای بەرگری رەوامان، نیشانی ئەو دەوروبەرانە دابێت کە ئاشتی ناخوازن، ئەوا ئەمە ئەو واتایە دەبەخشێت کە بووینەتە خاوەنی هەڵوێستێکی مێژوویی وەها ئەو کەسانەی خاوەنی راستی و دادپەروەری و هەستی گەوهەرین، بەهاو بایەخی پێبدەن.

لەبەر ئەوەی باوەڕیم بەوە هێنا کە بەرگرینامەکەم گوزارشت لە بەهایەکی مێژوویی دەکات و بەرلە هەموو شتێك بە واتای بەرگرینامەی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوینە لە بەرامبەر رۆژئاوا و شارستانییەتی ئەوروپا، ئەوا لەهەمانکاتدا لەمیانەی پشت بەستن بە رۆشنکردنەوەیەکی راست سەبارەت بە مێژوو لە پلاتفۆرمێکی یاسایی دیموکراسییانەی گەردوونیدا نوێنەرایەتی کردنی گەلان بە ئەرکێکی خۆم دەزانم، ئەوا مافی پێشکەشکردنی بەرگرینامە بۆ دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا بەکار دێنم. هەروەها لەمیانەی بەرگرینامەکەم کە بەئاستی بەدیهێنانی مافی چارەسەرکردنی تەواوی کێشە کۆمەڵایەتییەکان گەیشتووە، ئامانج بەلاوەنانی گرێ کوێرەی سیستەمی ئۆلیگارشییانەیە کە لەگەڵ ئامانجی ئاواکردنی کۆماری تورکیادا ناکۆکە، ئەگەر بەشێوەیەکی سنوورداریش بێ ئەوا لەسەر بنەمای پشت بەستن بەرێگاچارەی ئاشتی و یەکێتی دیموکراسییانە هەڵوێستێکی بەمجۆرە بە هەڵە نابینم کە ئەم پلاتفۆرمە رۆڵێکی باش لەمەسەلەی ئەندام بوونی تورکیا لەیەکێتی ئەوروپادا ببینێ. ئەوروپا لەڕیزی پێشەوەدایە. ئەگەر بێت و ئاوێتەبوون لەگەڵ ئەو لایەنانە ئەنجام نەدەن کە بۆتە هۆی دەوڵەمەندی شارستانیەتەکەی، ئەوا ئەو کولتوورانەی رۆژهەڵات و رۆژهەڵاتی ناوین کە بەردەوام باوەڕیم بەگەوهەرەکەیان هێناوە دەرفەتی ئەوەیان نابێت بتوانن قەڵەمبازێك ئەنجام بدەن. هەروەکو چۆن قۆستنەوەی دەرفەتی هاوبەشی کردن لەبەهاکانی ئەوروپا لەپێناو بەرژەوەندی دادوەرانەی هێزە کۆمەڵایەتییەکان وەکو لەقەڵەم دەدرێت، شتێکی سووك و بەکرێگیراوی نییە، ئەوا لەهەمانکاتدا دژایەتیکردنەکەی پێشکەوتنخوازی نابێت و شتێکی روون و ئاشکرایە لە پاشڤەڕۆیەتییەکی کوێرانە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێت.

لەبەر ئەوەی ئەو هەلومەرجەی رێگای لەبەردەم دەستگیرکردنم کردەوە، ئەو لایەنانەی ئەوەیان ئەنجامدا هێزە دەسەڵاتدارەکانی شارستانییەتی هاوچەرخ بوون، هەربۆیە شتێکی روون و ئاشکرایە کە پێویست دەکات بەرگرینامەکەم بە گوێرەی ئەم راستینەیە پێشکەش بکرێت. ئاشکراکردنی گەلێك لایەنی بەسەرهاتی ئەوروپام کە گەلێك ئەزموونی تێدا بەدی دەکرێت، لە ریزی پێشەوە دێت. ئەگەر بێت و سەرچاوەی مەسەلەکە تەنیا بۆ راستینەی تورکیا و رۆژهەڵاتی ناوین بگەڕێنینەوە، ئەوا ناشێ تەواوی راستییەکان ببینین. بە ئەندازەی بینینی سەرچاوەی کێشەکە، ئەوا گەڕان بەدوای چارەسەری لەنێو

راستینە و واقیعی شارستانییەتی ئەوروپادا زۆر گرنگە. هەر لەبەر ئەوەی گەلێك لەو بزووتنەوانەی بەڕزگاری نەتەوەیی ناوزەد دەکرێن نەگەیشتن بەم ئاستە گشتگیرییە، یان ئەوەتا بوونە دیلی ئەو رێگاچارانەی کە لەمێژە ئەوروپا تێپەڕی کردوون و ئێستاکە وەکو زنجیر لەپێیان ئاڵاوە، یاخود لەنێو قووڵایی سیاسەتی "پەرتکە و زاڵ بە"دا دەخنکێن. بەئەندازەی ئەوەی ماوەیەکی درێژە ئەوروپا دیاردەی لەجۆری نەتەوەپەرستی و ئایین پەرستی و دووربوون لەدیموکراسییەتی تێپەڕاندووە و لەهەمانکاتدا ئیتر بەدەزگابوونی نێو دەوڵەتی و ژیان لەسەر بنەمای هەمەڕەنگی کولتوور و مافی تاکەکەس وەکو سیستەمێکی دیموکراسییانە خۆی سەلماندووە و بۆتە بەهایەکی هاوچەرخی گەردوونی. ئەم هەڵوێستە سەرەکیە شیکردنەوەیەك سەبارەت بە شارستانییەت دەکاتە پێویستییەك.

خاڵێکی دیکەی گرنگیش ئەوەیە ئەو تراژیدیایەی سەبارەت بە کەسایەتی من هاتۆتە ئاراوە جگە لەوەی مەسەلەی تاکە کەسێك دەرباز دەکات، هەروەکو بە شێوەیەکی کرداریش دەرکەوتووە، گوزارشت لە راستینەی گەلێك دەکات، واتە راستینەی گەلی کوردە. پێناسەکردنی راستینەی کوردان بە شێوەیەکی راست و دروست رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە ئەو کێشەیەی هەر لە ئێستاوە بۆتە رۆژەڤی ئەوروپا، بە شێوەیەکی راست دەستنیشان بکرێت. بەشێوەیەکی سەرەکیش ئەم دەستنیشان کردنە بۆ تورکیا خاوەن رۆڵێکی هێندە گرنگە کە چارەنووسی دیموکراسییەت دیاری دەکات. لەم چوارچێوەیەدا پێشکەوتنی چارەسەری دیموکراسییانە لەتورکیا رۆڵێکی گرنگی دەبێت لەپێشخستنی چارەسەری تەواوی کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناوین، قەفقاسیا، ئاسیای ناوین، بەلقان. گرنگی و مەزنی ئەم کێشەیە لەئاستی نێودەوڵەتیدا لەم راستینەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەو هەڵوێستانەی تاکو رۆژی ئەمڕۆمان نکوڵی لەکێشەکە دەکەن یاخود بە پێچەوانەوە هەڵوێستی زێدە رۆیین و دەرفەتی چارەسەرییان نییە و تاوەکو رۆژی ئەمڕۆمان بەردەوام بوو، هەروەکو چۆن کێشەکە لە رۆڵە پۆزەتیفەکەی دوور دەخاتەوە، لەهەمانکاتدا رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کە قەیران و بنبەستبوون قووڵ بێتەوە و درێژە بکێشێت و بەردەوام بێت.

لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا گفتوگۆیەکی چڕوپڕ سەبارەت بە مەسەلەی کورد ئەنجام دەدرێت، بێگومان لەبەر ئەوەی خاوەن رۆڵێکی گرنگین لە گەیشتنی کێشەکە بەم ئاستەی ئەمڕۆ، هەربۆیە بە بناخەگرتنی هەڵوێستێکی تێر و تەسەل چارەنووسسازانە بۆ بەرگرینامەکەم بایەخێکی تایبەت لەخۆوە دەگرێت.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەرچی بە شێوەیەکی زۆر قووڵیش نەبێت وەلێ شیکردنەوەیەکی مێژوویی خاڵە گشتییەکانی شارستانییەت دەکەین، جگە لەوەی لەمیانەی ئەم شیکردنەوە بۆ نێو سەرچاوەی کێشەکە درێژ دەبینەوە، ئەوا بۆ چارەسەرکردنیشی پشت بە رێنومایییەکانی ئەم شیکردنەوانە دەبەستین. هەروەکو چۆن سیاسەتی نکۆڵی و هەڵوێستە هۆڤێتی و شۆڤینییەکان دوور لە بەهای زانستین و کین و کاردانەوە لەخۆوە دەگرن، لەهەمانکاتدا نەیهێشتووە راستەڕێ دەستنیشان بکرێت و هۆکاری سەرەکی خراپی و زیانە هەرە مەترسیدارەکان بووە. بێگومان هێشتنەوەی کێشەکان رووبەڕووی رزین،

پێویستە خراپترین شێواز بێت. لەوانەیە لۆژیکێکی تایبەتی بە لەنێوبردن هەبێت، بەڵام رزین هیچ لایەنێکی نییە کە بەهای لۆژیکی هەبێت.

هەروەکو چۆن لە کێشەی تەواوی ئەو گەلانەدا دەبینرێت کە دووچاری کێشە کۆمەڵایەتییە بنچینەییەکان هاتوون، ئەوا پێناسەکردنی راستینەی گەلی کورد و دەستنیشان کردنی نەخۆشییەکانی و دۆزینەوەی رێگا چارە بە شێوەیەکی راست و دروست، گرێدانێکی چڕوپڕی بەم شێواز و نزیکبوونەوەیە هەیە. لە قۆناخی

دەرکەوتنی PKK دا جگە لە کاریگەرییە دۆگماتیکیەکانی ئەو سۆسیالیزمە بونیادنراوەی لەنێو کەم و کورتی دا بوو، لەهەمانکاتدا کاریگەرییە سۆزدارییەکانی **(عاطفي)** نەتەوەپەرستی سەرەتایی بوونە هۆکاری سەرەکی ئەو بنبەستبوون و زیان و ئێش و ئازارانەی دواتر کە هاتنە ئاراوە، هەربۆیە جێبەجێکردنی ئەو ئەرك و تێکۆشانەی لەکاتی خۆیدا پێویست بوو ئەنجام بدرێ ئەگەرچی درەنگیش بێت و بوو بێتە هۆکاری ئەم هەموو ئازارانەی رابردوو، هەربۆیە ئەمڕۆ پێویستە هەرکەسێك بەگوێرەی هێزی خۆی ئەم ئەرکە جێبەجێ بکات. هەڵبەتە تەنیا ئەو کەسانەی خاوەن هێز و هەستی بەرپرسیارێتین دەتوانن وەڵامی پێویستییەکانی ئەم ئەرکە بدەنەوە.

ئەنجامدانی شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی سەبارەت بە هێڵە گشتییەکانی شارستانییەت لەم پێناوەدایە. دەشێ ئەمە بۆ چەندین گەل و کۆمەڵگاکانی دیکە یەکلا بووبێتەوە. چونکە تێکۆشانە مێژوویی و کۆمەڵایەتییە بەرفراوانەکانیان ئەم دەرفەت و تواناکارییەی خولقاندووە. بەڵام بۆ راستینەی کوردان پێویستییەکە و واتابەخش دەبێت. لە کاتی ئەنجامدانی ئەوە پێویست دەکات مێژوو بە بناخە وەربگیردرێت. ئەگەرچی بە شێوەیەکی پڕشنگدار و بە شێوەی هێڵی گشتی نەبێت، دیسان مێژوویەکی کوردان هەیە. لێرەدا بە بێ ئەوەی ئەم مێژووە رۆشن بکەینەوە، ناشێ لە رۆژگاری ئەمڕۆمان تێبگەین و ناتوانین ئەو راستییە دەستنیشان بکەین کە چۆن دووچاری بنبەست بوون هاتووە و چۆنیش چارەسەری بۆ بدۆزینەوە. کاتێك میتۆدی پێشکەوتنی مێژوو سەربکەوێت ئەوا هێزێکی بێ هاوتای چارەسەری دێتە ئاراوە و لەهەمانکاتدا رێگا لەپێش ئاسانکاری دەکاتەوە. تەواوکردنی رێنماییە مێژووییەکان لەسەر بنەمای قۆناخە بنچینەییەکان دەرفەت و تواناکاری ئەوە دەڕەخسێنێ کە لەڕۆژگاری ئەمڕۆمان تێبگەین و شەوەزەنگ رۆشن بکەینەوە و رێنماییە دەوڵەمەندەکانی چارەسەری بەدەست بێنین. کاتێك دەرك بەوە بکرێت، هەم هەڵوێستە ئایینی و دەمارگیری نەتەوەپەرستی تا چ رادەیەك چاوەکانی کوێر کردووە و هەڵوێستە خەیاڵییەکانی لەیەك لایەنەوە مەزن کردووە، ئەوکاتە بایەخی مەزنی ئەم نزیکبوونەوەیە ئاشکرا دەبێت. لەلایەنێکەوە ئەم کارە هێندە درەنگ نەکەوتووە. کاتێك ئەم کێشەیە لەگەڵ کێشەی فەلەستین و کێشە هاوشێوەکانی بەراورد بکرێت، ئەوا دەبینین کە بەلاوەنانی بنبەستبوون و شانبەشانی ریشە ئایینیەکەی، دەستبەردان لەو شێوازە نەتەوەپەرستییەی کە چەندین سەدەیە بەسەختی بەردەوام دەکات جگە لەوەی دەتوانرێت بەهەنگاوێکی زوو دابنرێت لەهەمانکاتدا هەڵوێست و پێویستییەکی زانستی دیموکراسییانەی هاوچەرخە. بینینی نوێکاری لەشێوازدا لەلایەن هەر توێژ و دەزگایەکی پەیوەندیدار و ئەنجامدانی

ریفۆرمی پێویست لەهەڵوێستەکانی، خاوەنی گرنگییەکی ژیانییە. پێکهاتە بەرفراوانەکەی قەیرانی تورکیا ئەمە دەکات بە ئەرکێکی لەپێشینە و دەست لێبەرنەدراو.

بێگومان یەکێك لە رەهەندەکانی پەیوەندییە مێژوویی و هەنووکەییە بە کاریگەرەکانی راستینەی کورد، پەیوەندی کورد ـ تورکە. بە بنەماگرتنی ئەم بوارەی پەیوەندی بە شێوەیەکی قووڵ و تێر و تەسەل پێویستییەکی ژیانییە. ئەگەر دەخوازرێت ئەو چارەسەرییەی بێتە ئاراوە لەسەر بنەمای پێکهاتەی یەکێتی وڵات و یەکێتی دیموکراسییانە بێت، ئەوا ئەم رەوشە دەبێتە هۆی بایەخدانێکی زیاتر بەشیکردنەوەی زانستی مێژووی پەیوەندییەکان. ئەو کەسانەی ناخوازن دان بەکێشەی کوردیشدا بنێن دەبێ ئەوەیان بە بیر بێنینەوە کە، با یەکێتی کۆمەڵگا و دەوڵەتە تورکییەکان لەژێر سایەی دەوڵەتێکی هاوبەشدا لەولاوە بمێنێت، تەنانەت هاوکارییەکی سنوورداریش پێویستی بەوە هەیە کە پێکهاتەی مێژوویی و راستینەی ئەمڕۆ بە شێوەیەکی راست پێناسە بکرێت و ئەمەش وەکو مەرجێك خۆی دەسەپێنێ. لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا زۆر بەڕوونی ئاشکرا بووە کە هەڵوێستە سۆزدارییەکان رێگا لەپێش کین و کاردانەوە دەکاتەوە. ئەمە شێوازێکی هەڵە و ناتەواوە. هەربۆیە لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەنجامدانی ریفۆرمێکی دیموکراسییانە سەبارەت بەپەیوەندی کورد ـ تورك وەکو ئەرکێکی بەپەلە خۆی دەسەپێنێ و پێویست دەکات چۆنیەتی و لایەنە باش و خراپەکانی ئەم پەیوەندییە سەرلەنوێ هەڵسەنگێنرێت و سەر لەنوێ رێکخستن و ریفۆرم لەم بارەیەوە ئەنجام بدرێت. بێگومان ریفۆرم سەرچاوەی خۆی لەدینامیکیەتی ناوخۆوە دەگرێت؛ بەڵام ئەو تێڕوانین و باوەڕییەی ، کە تورکیا خۆی بە پارچەیەکی ئەوروپا دەبینێ و داخوازی تەڤلیبوونی یەکێتی ئەوروپای هەیە، گرنگی مەسەلەکە دوو هێندەی تر زیاد دەکات. هەلومەرجی سیاسی ناوخۆ و دەرەوە نەك ریفۆرم دەکات بە بارێك، بەڵکو دەرفەتی ئەوە دەکاتەوە کە لەو پێکهاتە قەیراناوییە مەزنە رزگاری بێت کە دووچاری هاتووە.

بەرگرینامەکەم لەو بەشەی کە تایبەتە بە PKK گرنگییەکی زیاتر لەخۆوە دەگرێت. ئەنجامدانی هەڵسەنگاندنێکی زانستییانە سەبارەت بە PKK نەك تەنیا بۆ ئەندامانی PKK و جەماوەرە بەرفراوانەکەی، بەڵکو بۆ ئەوانەش پێویستییەکە کە دژایەتی دەکەن و لەڕەوشی رکەبەریدان. لە قەڵەمدانی PKK تەنیا وەکو تیرۆرێك، هیچ لایەنێکی چارەسەری لەخۆوە ناگرێت. بە پێچەوانەوەی ئەمەشەوە، ئەگەر بڵێین "هەموو ئەو کارانەی ئەنجامـانـداوە پیرۆزە"، بەرەو هەڵەی مەزنمان دەبات. لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا تەنیا بۆ واقیعی تورکیا بەمجۆرە نییە بەڵکو دیاردەی PKK و کوردان لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناویندا راستینەیەکە لەگەڵ یەکتردا تێکەڵ بوون. ئەنجامدانی شیکردنەوەیەکی وردەکارانە سەبارەت بە PKK بە ئەندازەی رێ خۆشکردن بۆ پێشخستنی رەخنەدانێکی واتادار، لەهەمانکاتدا رێگا لەپێش ئەگەرەکانی رێگاکانی چارەسەری دەکاتەوە.

کاتێك باس لە PKK دەکرێت پێویست دەکات هەر دوو زاراوەی "تیرۆر" و "جوداخوازی" روونبکرێتەوە چونکە گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت و زیاتر کراون بە دوو رۆژەڤی سەرەکی. بێگومان پێویستە ئەو سەرچاوە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەی کە ئەم

دوو زاراوەیە پێیەوە گرێدراون باش ببینین و، هەروەها لەبەرچاو دەربازکردنی ئایدیۆلۆژیا و پراکتیکی شۆڕشە هاوچەرخەکان پێویستییەکە. شتی لەمە گرنگتر و مەرجی هەرە سەرەکی ئەنجامدانی هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەیەکی زانستیانەیە سەبارەت بەو تیرۆرە سەپێنراوەی کە بەدرێژایی مێژوو پەرەی پێدراوە و بەشێوەیەکی هەمیشەیی و بەردەوام راستینەی کوردانی بەرتەسك کردۆتەوە. قەدەخەکردنەکانی تەنیا لە ئاستی ئابووری، کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی نەهێشتووە، بەڵکو هەڵوێستێکی تیرۆریستی وەها هەیە کە لە ئاستی دەستووری بنچینەییدا قەدەخەکردنی زمان رەوا دەبینێ و پیادە دەکات، هەربۆیە هەڵسەنگاندنی ئەم رەوشە هەم لەبواری سیاسی و سەربازی و هەم لەبواری یاسایی و دیموکراسییەوە پێویستییەکی ژیانییە. هەربۆیە پێشخستنی شیکردنەوە و روون کردنەوەی ئەو زاراوە و بیرۆکانەی لەلایەنی بەرامبەرەوە سەرچاوە دەگرێت، دەرفەت و زەمینە بۆ PKK دەرەخسێنێت، گرنگییەکی بەرچاوی هەیە. لەسەر ئەم بنەمایەش ئەنجامدانی روونکردنەوەی سیاسی و یاسایی سەبارەت بە زاراوە و بیرۆکەی لەجۆری سۆسیالیزم، سەربەخۆیی، ئازادی، دیموکراسی، نەتەوەپەرستی، توندوتیژی، تیرۆر، یەکپارچەیی، نەتەوایەتی، یەکێتی و جوداخوازی و دەستنیشانکردنی راستی و چەوتییەکانیان زۆر گرنگە. لەبەر ئەوەی PKK تا رادەیەك بەشی خۆی لەکاریگەری ئەم زاراوە و بیرۆکانە وەرگرتووە، هەربۆیە دەستنیشانکردن و روونکردنەوەی لایەنی تیۆری و پراکتیکی PKK، رۆڵێکی گرنگی دەبێت لە گەیشتنی قۆناخ بە چارەسەرییەکی پۆزەتیفانە.

ئێستا ئەوە ئاشکرا بووە کە هەڵوێستی تاوانبارکردنی زێدەڕۆیی یاخود بە پێچەوانەوە هەڵوێستی خۆپاراستن، بە هیچ جۆرێك خزمەت بە چارەسەری ناکات. کاتێك هەڵسەنگاندن سەبارەت بە PKK پێشدەخرێت، ئینجا ئەمە چی لەناو خۆیدا بێت یان دەرەوە، بە لایەنی ئەو یاخود دژی ئەو، دەبێ تایبەتمەندێتی کێشەی کورد رەچاو بکرێت کە لەنێو ئێش و ئازار و هەلومەرجی توند و تیژیدا قاڵ بۆتەوە و لە زانست و لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و تەنانەت ڤەبوونی سیاسی بێبەش بووە، بەردەوام فشار و قەدەخەی لەسەر پەیڕەو کراوە. ئەگەر پەیوەندی نێوان کار و کاردانەوە نەبینرێت، ئەوا ئەو شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنانەی ئەنجام دەدرێت دوور لە راستی دەبێ و ئەنجامی سیاسی مەترسیدار لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ. ئەمەش گەوهەری ئەو هەڵوێستانەیە کە نەك تەنیا چارەسەری لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ بەڵکو بەرەو هەڵدێرمان دەبات و بنبەستبوون لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەلاوەنانی ئەم رەوشە لای من زۆر گرنگە. بە ئەندازەی ئەوەی بە بەرپرسیارێتییەکی مەزن پێداویستییەکانی جێبەجێ دەکەم، لەهەمانکاتدا بە ئەرکێکی مێژوویی دەزانم. چونکە ئەمە ئەرکێکی سەختە و کەسانی دیکە ناتوانن جێبەجێی بکەن. ئەو هەڵسەنگاندنانەی سەبارەت بە PKK دەکرێت واتادارە و رۆڵێکی کاریگەر لەدۆزینەوەی چارەسەریدا دەبینێ و دەرفەت بۆ پێشخستنی رەخنەدانێکی پێویست و واقیعی دەرەخسێنێ. هەروەکو چۆن هەڵوێستەکانی وەك مەحکومکردنی رەها و تاوانباری کردن، دەرفەتی ئەنجامدانی وەرچەرخان کەم و تەنگەبەر دەکات، لەهەمان کاتدا هێز بەو چەمك و هەوڵوێستانە دەبەخشێت کە دۆگماتیکە و جەخت لەسەر بەردەوامکردنی شێوازی کۆن

دەکاتەوە. کاتێك پراکتیکی ئەو هەڵوێستانە بێنینە بەرچاو کە بەرامبەر بە مەیلی لایەنە چەپڕەو و راست رەو و ئایینیەکان، دەرگای سیاسەتی دیموکراسیانەی داخست و رێگای لەپێش خۆ دووبارەکردنەوە و لەدەستدانی بەها کردەوە، ئەوکاتە گرنگی و بایەخداری ئەم هەڵوێستەمان بە شێوەیەکی زەقتر بۆ ئاشکرا دەبێت. رەوشی باڵابوونی ئەوروپا لەم بارەیەوە بۆ ئەو سیاسەتە دیموکراسیانە دەگەڕێتەوە کە دوای ئەزموونێکی درێژخایەن پێی گەیشت و بە هەموو شێوەیەك دەرگای لەپێش هەموو جۆرە ئازادییەك کردەوە. باوەڕهێنان و درەفەت دان بە راستی ئەم شێوازە رێگای هەرە هاوچەرخ و چارەسەری کێشەکەیە.

دەست بەردان لە توندوتیژی وەکو شێوازێکی چارەسەری کێشەی کورد، ئەگەر بەشێوەیەکی سنووردداریش بێت، بەلاوەنانی سیاسەتەکانی فشار و نکوڵیکردن لەنزیکەوە پەیوەندی بەو ڤەبوونە گەوهەریەوە هەیە کە سەبارەت بە بژاری دیموکراسیانە هاتۆتە ئاراوە. هەروەکو چۆن قەدەخەکردنی پەروەردە و راگەیاندن دەرهەق بە زمان و کولتوور زێدەڕۆییترین شێوازی تیرۆرە، لەهەمانکاتدا بەردەوام بانگەوازی بۆ تیرۆری بەرامبەریش دەکات. لەنێو PKKدا توندوتیژی تاڕادەیەك لەکۆنترۆڵ دەرکەوتوە و جار جار چەمکی پاراستنی رەوای دەرباز کردووە. ئەم راستییەش زۆر بەباشی دەزانرێت کە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم رەوشە لەلایەن هەندێ بزووتنەوە گەیشتۆتە ئاستێکی یەکجار بەرزی زێدەڕۆیی. بەرامبەر بە رەوشێکی بەمجۆرە ئاگربەستی یەکلایەنە و هێشتنەوەی هێزەکان لە رەوشی بەرگری رەوا و دەرەوەی سنوور، تاوانبارکردنەکانی سەبارەت بە "تیرۆریزم"ی مایەپووچ کردۆتەوە. ئەو هەنگاوەی پێویستە بهاوێژرێت ئەوەیە کە ئەو هەڵوێستانە پەیڕەو بکرێت کە رێگا لەبەردەم قۆناخی دیالۆگ و یەکێتی دیموکراسیانە دەکاتەوە و رەوشێکی بەمجۆرە بهێنرێتە ئاراوە کە بە تەواوەتی دەست لە چەك بەربدرێت. پێویست دەکات شوێنگەی ئێستای PKK لەم چوراچێوەیەدا هەڵسەنگێنرێت و ئەمەش دەرفەتێکی بەبایەخ دەرەخسێنێ بۆ ئەوەی رێگا لەو پێشکەوتنانە بگیردرێت کە لە داهاتوودا رێگرتنی زەحمەت دەبێت. هێشتنەوەی رێگای وەرچەرخانی دیموکراسیانە و یاسایی لەبەردەم PKK زۆر لەشێوازی قەدەخە کردن و لەناو بردنی یەکجارەکی واقعییانەترە و شانسی پراکتیزەکردنی هەیە و رێگای هەرە راستی چارەسەری سیاسیانەیە.

بە بێ ئەوەی لە بەرگرینامەکەمدا دەست لە نەرمایی هەڵوێستێکی بەمجۆرە بەربدەم ئەم چارەسەریەم وەکو بژار و شێوازێکی سەرەکی دیار کرد کە لەبەر چاوان بگیرێت. لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناوین و لەنێو سنووری ئەو دەوڵەتانەی کە کێشەی کوردی تێدایە، لەجیاتی دووبارەبوونەوەی شێوازی پێکدادانی جوداخوازی ـ نەتەوەپەرستی، لەسەر بنەمای دانان بە ماف و ئازادییەکان یەکێتی دیموکراسیانە و برایەتی گەلان و ئاشتیم وەکو هەڵوێستێکی سیاسی و واقیعیانە دەستنیشان کرد. گەلێك ئەزموونی هاوچەرخانە بوونەتە گەواهی ئەو راستییانەی کە جگە لەوەی پێکدادانەکانی نەتەوەپەرستی تەسك رێگای لەبەردەم بێچارەیی کردۆتەوە، لەهەمانکاتدا ئەمەش دەرکەوتووە کە تەنانەت لەو نموونانەی کە سیمای چارەسەریشیان پێوە دیارە گیروگرفت و کێشەی خراپتری لەگەڵ

خۆیدا هێناوەتە ئاراوە. بەرپرسیارێتییەکی مەزن بۆ ئەوە پێویست دەکات کە نەهێڵدرێت جوگرافیا لەبارەکەی کوردستان بۆ شەڕ و پێکدادان بخرێتە نێو ڕەوشێك وەکو دووەمین ئیسرائیل ـ فەلەستینی لێ بێت. پێویست دەکات بەردەوام بژاری ڕۆژهەڵاتی ناوینی دیموکراسییانە وەکو ئامانجێکی ستراتیژی لەبەرچاوان بگیردرێت.

قۆناخی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا لەهەمانکاتدا دەرفەتی ئەوەمان پێدەدات کە تواناکاریەکانی یاسا لەپێناو چارەسەری تاقی بکەینەوە یاخود بەکارهێنانی وەکو شانسێك بایەخدار بێت. پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا کە تورکیاش بە شێوەیەکی یاسایی پێیەوە گرێدراوە جگە لەوەی کەسێتی من پەیوەندیدار دەکات، لەهەمانکاتدا ڕەوشێکی گشتی دێنێتە بەرچاوان. هەر سێ مافە سەرەکییەکانی کە نەتەوە یەکگرتووەکان پەسندی کردووە واتە مافی تاکە کەسی، مافی مەدەنی و مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئەوا لەلایەن پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا بە شێوەیەکی بەرفراوانتر هەبوونی ئازادانەی کولتوور و گەلان دانی پیانراوە و جێبەجێکردنی پێویستییەکانی بەسەر تەواوی ئەندامانی خۆی کردۆتە ناچارییەك. ئیتر گەلێك لەو دۆزانەی بردراونەتە دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا ئەوە دەکەنە ناچارییەك کێشەکە بە شێوەیەکی ریشەیی بگرنە دەست، واتە لەگەڵ ئەوەی کە مەسەلەی کەسێتی تێپەڕ دەکات، لەهەمانکاتدا ئەوە دەکاتە پێویستییەك کە بگاتە پێوانەیەکی یاسایی. ئیتر بڕیاری جیاجیا سەبارەت بە هەزاران دۆزی یەك لەدوای یەك واقیعی و گونجاو نییە، لەم پێناوەدا پێویست دەکات و بۆتە ناچارییەك کە پەرلەمانە نەتەوەییەکان دان بە یاسایی بوونی ئەم بڕیارانە دابنێن. تورکیا تاکە ئەندامی کۆنسەی ئەوروپایە کە ئەو داواکارییانەی کەوتۆتە سەرشانی، لە سەرووی هەمووشیانەوە ماددەی سەبارەت بە مافی ژیانی، جێبەجێ نەکردووە. تەنانەت لە قۆناخی بەرئەندامی لە یەکێتی ئەوروپاش پێویستی و داواکارییەکانی پێوانەکانی کۆپنهاگنی جێبەجێ نەکردووە کە ڕێگاخۆشکەرە بۆ گەیشتن و پێکهێنانی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا.

چاوەڕوانی دەکرێت دۆزی تایبەت بە کەسێتی من کاریگەرێتی لەسەر خێرابوون بکات. ئاماژە بەوەش دەکەم کە ئەگەر تورکیا ئامادە بێت و بخوازێت، ئەوا من بۆ چارەسەرییەکی دۆستانە کراوەم. ئەو لایەنەی بەرگرینامەکەشم بە شێوەیەکی ڕاست و بەجێ دەرفەت و ڕۆڵی یاسا لە پێشخستنی چارەسەرییەکی سیاسییانە هەڵدەسەنگێنێ. بە کورتی لە بەرگرینامەکەمدا ئەوە بە بایەخداری دەبینرێت لەجیاتی ئەو شێوازە سەربازی و سیاسییە دژوارانەی بە شێوەیەکی بەربڵاو لە ڕابردوو بەکار دەهێنرا، لە چوارچێوەی پێوانەکانی دەوڵەتی یاسایی دیموکراسییانە دەرفەت بەچارەسەری بدرێت؛ بەرگرینامەکەم بەو هیوایە پێشخراوە کە تورکیا بە هەڵوێستێکی بەرپرسیارانە ئەم پێداویستییەی خۆی هەڵسەنگێنێ و چارەسەری دۆستانە بەرفراوان بکات و دەرگا لەبەردەم دیالۆگی سیاسی ئاوەڵا بکات. تاوتوێ کردنێکی تێر و تەسەلی ڕەوشی کەسێتیم وەکو ئەرکێکی مێژوویی بینی. هەرچەندە بە زمانێکی ئەدەبی بێت و لە دەرەوەی داخوازیە تەکنیکییەکانی دادگا بێت بەڵام باسکردنی هەندێ بوویەر لەپێناو ڕۆشنکردنەوەی بنەما شاراوەکانی دۆزەکە ئەرکێکە ناتوانین بەلاوەی بنێین. نەك تەنیا پێشێل کردنی یاسای نێودەوڵەتی، بەڵکو بنپێکردنی

گەلێك بەهای ئەخلاقی ناچاری کردم کە بە شێوەیەکی زۆر قووڵ بەرگرینامەکەم بگرمە دەست. ئەوەی لە ڕەوشی کەسێتی مندا دەبینرێ تەنیا تراژیدیایەکی ئەم قۆناخەی گەلی کورد نییە. تەنیا لە ڕێگای ڕوونکردنەوەی بەرفراوان و هەمەلایەن دەتوانرێت ئەو تەنیاییە سەرسووڕهێنەرەی مێژووی ڕەش و بەردەوام بوون بە ئامرازی پیلانەکان و ئەنجامدانی خیانەتە بێ هاوتاکان ڕۆشن بکرێتەوە. لێرەدا ئامانج ئەوەیە هیچ نەبێت ئیتر لەمە بەولاوە سنوور بۆ ئەم تراژیدیایە دابنرێت و ڕاستەڕێی پێشکەوتنی هاوچەرخ بگیردرێتە بەر. دەشێ ئەم بەشە وەکو پوختە و بەشی کۆتایی بەرگرینامەکە هەڵبسەنگێندرێت.

دەشێ ئەو بەرگرینامەیەی لەسەر بنەمای ئەم پێشەکییە پێشم خستووە گەلێك کەم و کورتی لەخۆوە بگرێت. جگە لە نەبوونی هەندێ پێداویستی سەرەکی لەهەمانکاتدا کاریگەری خراپی ڕەوشی تەنیایی سێساڵەم لە ئیمرالی لەسەر زمان و بیرم (زاکرە) هۆکارێکی گرنگە. بەڵام لەبەر ئەو ئەزموونانەی لە پراکتیکە دژوارەکانی ڕابردووم وەرگرتووە و هەروەها لەبەر ئەوەی باوەڕیم بەوە هەیە ئاستی ئەو قاڵبوونەوەیەی پێی گەیشتووم، خزمەت بە دەورووبەرە پەیوەندیدارەکان دەکات، بۆیە بۆ ماوەیەکی درێژە یەکەمجارە دەنووسم و هەوڵمدا ئەم ئەرکە جێبەجێبکەم.

بەشی یەکەم

کۆمەڵگای کۆیلەداری و پێشکەوتنی شارستانییەت

کێشەی کورد کە گەوهەری دۆزەکەی من پێکدێنێ خاوەنی راستینەیەکی کۆمەڵایەتی بەمجۆرەیە کە لەناوخۆیدا بێشومار دووچاری قۆناخەکانی پەرتەوازەبوون هاتووە. ئەم راستینەیەش هەر لەسەردەمی دەرکەوتنییەوە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان لەنزیکەوە گرێدراوی پێشکەوتنەکانی راستەڕێی شارستانییەت و پەیوەندی و ناکۆکییەکانیەتی. ئەو هەڵسەنگاندن و شیکردنەوانەی بەگوێرەی پێودانگە هاوچەرخەکان سەبارەت بە پێکهاتە نەتەوەیی و چینایەتییەکان دەکرێت، تواناکاری و دەرفەتی ئەوە نادات بە تەواوی دەرك بە راستینەی کوردان بکرێت. هەرچەندە لەم چوارچێوەیەدا هەندێ هەڵسەنگاندنیش ئەنجام بدرێت، ئەوا دوور لەواقع دەبێت و ئەنجامی سیاسی ئەوتۆ دێنێتە ئاراوە ناتوانرێ دەستبەرداری لێبکرێت و گەلێك هەڵە و کەموکورتی لەخۆوە دەگرێت. تەنانەت کێشەکە سنوورەکانی رۆژهەڵاتی ناوینی دەرباز کردووە، جێگرتنی لەنێو رۆژەڤی وڵاتە هاوچەرخەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە ئەوروپا، ئەم راستینەیەی کردۆتە ناچارییەك کە کێشەکە لەسەر بنەمای بەرفراوانی مێژووی شارستانییەت تاوتوێ بکرێت. ئەگەر بێتو بەشێوەیەکی راست و دروست ئەو بنەمایانە پێناسە نەکرێت کە کێشەکە پشتی پێدەبەستێت، ئەوکاتە کۆسپ دەخرێتە پێش ئەوەی ئەنجامی یاسایی راست لەگەڵ خۆیدا بێنێ.

پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا و دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا دوو دەزگای یاسایی دیموکراسییانەن کە شارستانییەتی ئەوروپا لەم قۆناخانەی دواییدا پێشی خستوون. راستینەیەکی حاشا هەڵنەگرە کە نوێنەری هەڵبژاردە و هەرە باڵای شارستانییەتی ئەم

قۆناخە، بە گوێرەی پێوانەی بەهاکانی ئەوروپا دەستنیشان دەکرێت. کوردان، کە لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە رەوشێکی زۆر تایبەتیدا لە دەرگای ئەوروپا دەدات، لە راستیدا سەرچاوەی سەرهەڵدان و لەدایك بوونی ئەم شارستانییەتەن. ئیتر دایکێکی بەساڵاچوو، دادپەروەری لەو نەوانەی خۆی چاوەڕوان دەکات کە بەهەزاران ساڵە لەلانکەی خۆیدا مەزنی کردن و ئەمڕۆ وایان لێهاتووە دایکی خۆیان نەناسن. ئایا دان بەمافی ئەم دایکەی شارستانییەت دادەنرێت؟ کێشەکە بەمجۆرە بووە بە گرێکوێرە. هێزی بە کۆمەڵگابوون و هێزی تاکەکەسێتی بوون رووبەڕووی یەکتر بوونەتەوە. جوگرافیاکانی رۆژهەڵات، رۆژئاوا، ئاسیا، ئەوروپا، ئەنادۆڵ، یۆنان سیناریۆی پشت پەردەی ئەو شانۆگەرییەی رووداوی ئیمرالی پێکدەهێنن.

ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت و تەنانەت ئەگەر مرۆڤێکی زۆر ئاسایی بە وشیاری تەماشای مەسەلەکان بکات، ئەوا دەپرسێ کێ بوون ئەوانەی ئەم شانۆگەریە یاساییەیان نووسی، چۆن رۆڵە سەرەکییەکان دابەشکران، ئەکتەرە سەرەکی و لاوەکییەکان کێ بوون و خواستیان پەیامێکی چۆن بدەنە بینەرەکان؟ دوای پرسیارکردنیش بەدوای وەڵامی پرسیارەکانیدا دەگەڕێت. لێکۆڵینەوەی دۆزەکەم لەچوارچێوەیەکی تەسك و مەسەلەیەکی تاکەکەسی لەلایەن دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا مەترسی ئەوەی لێدەکەوێتەوە کە گەلێك راستی رەچاو نەکرێن و ببێتە پەردەی کۆتایی شانۆگەرییەکە. ئەگەر بێتو لەم دەزگا تایبەتانەی یاسای دیموکراسییانە، دادگا و بڕیارێکی دادوەرانەش بەڕێوەنەچێت، چونکە ئەم دەزگایانە بەرهەم و دەرئەنجامی کاردانەوەی پێشکەوتنێکی خوێناوی و بەئێش و ئازاری مێژوویین، ئەوا دیسان لەبەر ئەوەی باوەڕیم هەیە کە دەرفەت بە ئەنجامدانی هەڵسەنگاندنێکی ئازادانە دەدات و بۆ ئەوەی ئەم دادگایە نەبێتە پەردەی دوایی شانۆگەرییەکە، رۆشنکردنەوەی ئەو مێژووە رەش و خوێناوییە بە ئەرکێکی سەرەکی خۆم دەزانم. دەخوازم ئاماژە بەوە بکەم کە ئەو هەڵسەنگاندنانەی بەشێوەی چەند بەشێکی سەرەکی بەئامانجی پێشخستنی بەرگرینامە پێشکەشی دەکەم، دەخوازم ئاماژە بەوە بکەم کە بەهۆی ئەو لاوازییەی (**زاكرة**) کە لە ئەنجامی بەتەنیا مانەوەم لەژوورێکی تاکەکەسیدا هاتۆتە ئاراوە، دەشێ بەرگرینامەکەم هەندێ کەم و کورتی لەخۆوە بگرێت. لەبەر ئەم هۆکارانەیە کە دۆزی مێژوویی، ئەنجامدانی هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەی مێژوویی دەکاتە پێویستییەك. بۆ ئەوەی ئەم دۆزەی، کە لە ئەنجامی ئێش و زیانی مەزن دەرکەوتۆتە مەیدان ببێتە ئەزموونێکی سوودبەخش و پێویست بۆ هەموو کەسێك، پێویست دەکات بەرپرسیارەکان بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەرکی روونکردنەوەی مەسەلەکان جێبەجێ بکەن. هەر ئەمەش پێویستی و شایستەی دۆزی مێژووییە. تا چ رادەیەك ئەم ئەرکە بە شێوەیەکی واتادار جێبەجێ بکرێت، ئەوا بەو ئەندازەیەش خودی دۆزەکە شایستەی تایبەتمەندێتی مێژوویی دەبێت.

ا ـ سۆمەر: ئەو شارستانییەتەی لە کەناری دیجلە و فورات لە دایك بوو

تەواوی بەشەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە زانستی خوداناسی و نەژادناسی و شوێنەوارناسی لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوە بەرفراوانانەی ئەنجامیانداوە، ئاماژە بەوە دەکەن کە سۆمەریەکان خاوەنی یەکەم شارستانییەت و کۆمەڵی خاوەن دەوڵەت و مێژووی نووسراوەن. ئەگەر بێتو ئەوە رەچاو بکەین کە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن خودی مێژوو و دام و دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگای دەوڵەتی بەڕاستینەیەکی لێکچوو لەقەڵەم دەدرا، ئەوا زێدە رۆیی نابێت ئەگەر بەگەورەترین پێشکەوتنی مێژوو دابنرێت. بەدەوڵەت بوون بەلایەنە باش و خراپەکانییەوە بەقەڵەمبازێکی مەزنی مێژووی مرۆڤایەتی دادەنرێت. لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا دەوڵەت وەك ئامرازێکی بە کۆمەڵگا بوون و گشتگیرترین دەزگا، لەسەر بنەمای هێڵە گشتییەکانی سەردەمی لەدایك بوونی، درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. دەوڵەت شێوەی ئەو باڵادەستییەیە کە کراوەتە سەر بەرهەمە جیاوازەکانی رەنجی مرۆڤ. هەربۆیە ناسینی سۆمەریەکان، بە واتای ناسینی خۆمان و رۆژگاری ئەمڕۆمانە. ئەگەر سۆمەریەکان نەدۆزرابانەوە، ئەوا شانبەشانی لەبیرکردنی سەرچاوەی شارستانییەتی دایك، خۆشمان لەبیردەکرد و نەماندەتوانی بەشێوەیەکی راست و دروست دەست بە لێکۆڵینەوە و نووسینەوەی مێژوو بکەین. لەبەر ئەم هۆکارەشە کە سۆمەریەکان بەواتای رابردوومان دێت، بە ئەندازەی رابردوومان وەکو دوێنێ لێمان نزیکە. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا دەبێ بپرسین چۆن سۆمەر ئاواکرا و کام دەزگای سەرەکی شارستانییەت لەخۆوە دەگرێت؟ ئەو لێکۆڵینەوە مێژووییانەی ئەنجامدەدرێت رۆژ لەدوای رۆژ بەشێوەیەکی بەرچاو وەڵامی راستی ئەم پرسیارانە دەداتەوە.

بێگومان هەبوونی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بەر لەقۆناخی بەدەوڵەت بوون، بووە زەمینەیەك بۆ کۆمەڵگای دەوڵەتی. بەگوێرەی پەیڕەوکردنی بیرۆکەی زانستی مرۆڤناسی ئەوە سەلمێنراوە کە پریمیتە بەراییەکان ـ واتە یەکەمین باپیرە گەورەی مرۆڤ کە مەیموونە ـ شەست ملیۆن ساڵ بەر لەئێستا پێکهاتوون و بیست ملیۆن ساڵ بەر لەئێستاش لەئەنجامی هەلومەرجی سروشتی ژینگە لەمیانەی ئامێری سەرەتاییەوە ئەوجۆرە لە ئەفریقیا پێشکەوت کە لەسەر هەردوو پێی دەوەستێ. لە ئاکامی ئەنجامدانی لێگەرین و وردبوونەوە لە پاشماوەی داڕووخانەکانی جوگرافیای رۆژهەڵاتی ئەفریقیا، دەریای سوور، دەریای سپی سەلمێنراوە کە سێ ملیۆن ساڵ بەر لەئێستا لێشاوی کۆچ و بڵاوبوونەوەیەکی گرنگ لە ئارادا بووە. ئەوە دەبینرێت کە بە درێژایی نزیکەی یەك ملیۆن ساڵە رۆژهەڵاتی دەریای سپی و کەوانەی تۆرۆس ـ زاگرۆس ـ بە گوتنی مێژوو نووسەکان کەوانی زێڕین (الهلال الخصیب) ـ بوونەتە جێگای چڕبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان. لێرەدا ئەو تواناکاری و هەلومەرجە رەخساوەی لە ئەنجامی رەوشی جوگرافیا

و هەبوونی دانەوێڵە و ئاژەڵی جۆربەجۆر دەرەخسێت، رۆڵێکی سەرەکی دەبینێت. ئەو نیشتەجێیانەی کە ژمارەیان یەکجار زیادبووە، لەم جوگرافیاییەوە بەهەر چوار لای جیهاندا بڵاو دەبنەوە. هەبوونی ئەم تایبەتمەندێتیە بە شێوەی بۆماوەیی (GENATIK) لە مرۆڤەکانی ئاسیا و ئەوروپای رۆژگاری ئەمڕۆماندا سەلمێنراوە. کەوانی زێڕین بە تایبەتیش نێوانی هەردوو رووباری دیجلە و فورات کە ناوە مێژووییەکەی میزۆپۆتامیایە، خاوەنی رۆڵێکی سەرەکی و درێژخایەنە لە پێکهاتنی کۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتایی. لەگەڵ دەستپێکردنی کۆتایی هاتنی قۆناخی بەستەڵەکی لە بیست هەزار ساڵ بەر لەئێستا و جێگرتنەوەی کەش و هەوای فێنك و باراناوی لەجیاتی ساردی و وشکایی، ئەوا لەساڵانی نێوان دوانزدە تا بیست هەزار ساڵ بەر لەئێستا، رێگای لەبەردەم پێشکەوتنی کۆمەڵگای مەزۆلیتیك کردەوە. بە شێوەیەکی بەربڵاو لەناوچەکەدا راستی پاشماوە و بەڵگەی سەبارەت بە کۆمەڵگای چاخی بەردینی ناوین (مەزۆلیتیك) دێت.

لەبەر ئەوەی پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەکان لەنزیکەوە پەیوەندی بەکەش و هەواوە هەیە، ئەوا ئەو وشکاییەی نزیکەی دە هەزار ساڵ بەر لەئێستا لەناکاو هاتەئاراوە، لەجیاتی شێوەی پێشکەوتنی نێچیرکردن و کۆکردنەوەی بەروبووم، رێگای لەپێش ئەم قۆناخە کردەوە کە لە مێژوودا بە شۆڕشی نئۆلیتیك دەناسرێت. تاوەکو ئێستا لەبەشی سەرووی دیجلە و فورات دا پاشماوەی کۆمەڵگای نئۆلیتیك وەکو مێژووی کۆن دەبینرێت. دەشێ گەوهەری شۆڕشی نئۆلیتیك وەکو شۆڕشی لادێ پێناسە بکرێت، کە لەسەر بنەمای دەستپێکردنی کشتوکاڵ و ماڵیکردنی ئاژەڵ هاتۆتە ئاراوە. ئەو لێکۆڵینەوە ئەرکۆلۆژیانەی لە ئەنجامی هەڵکەندنی شوێنەوار لە ناوچەکانی دیاربەکر ـ ئەرگانی چای ئۆنۆ ـ چەمێ کۆتەبەر و باتمان ـ چەمێ خەلان و ئورفە سیڤەرەك ـ نەوالاچۆری، کراون، مێژووی نیشتەجێبوونی بەکۆمەڵ بۆ دە هەزار ساڵ پ.ز دەگەرێننەوە. ئەو لوتکە و گردۆڵکانەی لەخاك پێکهاتوون و دەکەونە نێوان رووباری دیجلە و فورات، یەکەمین گوندەکانی شۆڕشی نئۆلیتیکی لەژێر خۆی حەشارداوە. بەکوردی گوند بە واتای لادێ (KOY ـ بە زمانی تورکی) دێت. ئەمەش بە زمانی لۆییەکان کە کۆنترین گەلی ئەنادۆڵە واتای "وڵاتی شوێنە بەرزەکان" دێت. سەرەتا ـ گوندوانا ـ یە دوایی دەگوترێت کوردیان و دواتریش بە گوێرەی زاراوەی سەلجوقییەکانی ئێران ـ کوردستان ـ ی پێدەگوترێت. لەبەشی تایبەت بە مێژووی کوردستان، دەتوانرێت لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراوانتر سەبارەت بەم بابەتە بکرێت. ئەو گردۆڵانەی لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا بەردەوام دەیبینین، بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا نیشاندەدات کە بە شێوەیەکی قووڵ و بەرفراوان شۆڕشی نئۆلیتیك لەم ناوچەیە بەڕێوەچووە. تاوەکو ئێستا لەهیچ شوێنێکی جیهان شوێنەوارێکی کۆنی بەمجۆرەی نیشتەجێبوونی بەکۆمەڵ نەدۆزراوەتەوە.

هەروەکو چۆن کۆمەڵگای مەزۆلیتیکی لێرەوە بەجیهاندا بڵاوبۆتەوە، لەهەمانکاتدا هەموو کەسێك ئەم تێڕوانینە وەکو تێروانینێکی زانستییانە پەسند دەکات کە کۆمەڵگای نئۆلیتیکیش لەم خاکەوە بەهەر چوار لای جیهاندا بڵاوبۆتەوە. وەکو چۆن ئەم لێشاوە بنەڕەتیانە گرنگترین سەردەمی پێش دەستپێکردنی مێژوون، ئەوا لەهەمانکاتدا بەهۆی

بەرفراوانی لایەنە کۆمەڵایەتییەکەیەوە تایبەتمەندێتی ئامادەکردنی هەلومەرجی سەرهەڵدانی شارستانییەت لەخۆوە دەگرێت. لەماوەی نێوان 4 تا 6 هەزار ساڵ پ.ز کۆمەڵگای نئۆلیتیك لە ناوچەی دیجلەی ناوەڕاست و فورات پێشکەوتووە، کاتێك کۆمەڵگای نئۆلیتیك گەیشتە ئەو قۆناخەی کە بە کولتووری خەلەفایەتی دەناسرێت، لەساڵانی شەش هەزار ساڵ پ.ز لە باکووری ئەفریقیا، میسر، خوارووی فورات، کەنداوی بەسرە و ئەنادۆڵی ناوین و چەتال هۆیك بڵاوبۆوە و لەدەوروبەری 5000 ساڵ پ.ز لە قەفقاسیا و باکووری دەریای رەش و بەلقان و باکووری رۆژهەڵاتی ئێران و هیندستان و پەنجاب و کەنارەکانی ئیندۆس بڵاوبۆوە، لە 4000 ساڵ پ.ز لە چین و تەواوی ئەورووپا، 3000 ساڵ پ.ز گەیشتە کیشوەری ئەمریکا. لەسەر بنەمای ئەم بەڵگانەی کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە بەدەست هاتوون، ئەوا تێڕوانینی زانستییانەی سەبارەت بە مێژوو ئەوە دەسەلمێنێ کە ئەم شێوازەی پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوە، بیرۆکەی هەرە نزیکن لە راستی. کولتووری تەل خەلەفی تەواوی ئەو ئامێرانەی خوڵقاندووە کە بۆ شارستانییەت پێویستە. گلکاری، تەور، گاسن، خوری رستن، تەون، هاڕین، ئاواکردنی گوندی بەکۆمەڵ، پێچکە، ئامێری لەبەردی کانزای دروست کراو، پەسندکردنی ئەستێرە وەکو هێما (ئیشارەت)، ئایدیۆلۆژیای بەگوێرەی چەمکی خوداوەندی ژن و هتد، تەواوی ئەم ئامێرانەی بوونە ئامادەکارییەك بۆ شارستانییەت، بەرهەمی مرۆڤە بلیمەتەکانی سەردەمی بەرەبەیانی مێژووە. ئەگەر بێتو رۆڵی ئەم داهێنانە لەگەڵ پێشکەوتنە مێژووییەکان بەراورد بکرێت، ئەوا تەنیا لەگەڵ سەدەی شانزدەهەم و بیستەم بەراورد دەکرێت. جێگای ئەم کولتوورە لە مێژوودا واتایەکی بەوجۆرە لەخۆوە دەگرێت.

بڵاوبوونەوەی ئاوەڕۆکانی دیجلە و فورات لە لیتە دەشتەکانی نزیك کەنداوی بەسرە و لە ئەنجامی هەوڵی ئەو گروپانەی نوێنەرایەتی کولتووری تەل خەلەفیان دەکرد، رێگای لەپێش زیادبوونێکی وەهای بەرهەم کردەوە کە تا ئەو کاتە نموونە و هاوتای نەبینرابوو. پێشخستنی جۆگەلەی ئاو و کشتوکاڵی ئاودێری لە ئەنجامی ئەو وشکاییەی لەماوەی ساڵانی سێ ـ چوار هەزار ساڵ پ.ز دەرکەوت، رۆڵێکی دیاریکراوی لە زیادبوونی بەرهەمدا بینی. کاتێك ماسی و ئەو خورما زۆرەی کە هەبوو، هاتە سەر بەرهەمەکانی دیکە، ئەوا ئەم جوگرافیایە وەکو چەمکێکی بنچینەیی بەهەشت لە هزری مرۆڤایەتیدا جێگیر بوو و شانسی دەستپێکردنی قۆناخێکی مێژوویی بەدەستهێنا. ئیتر قۆناخی "مێژوو لە سۆمەرەوە دەستپێدەکات" دەستپێکردبوو. لەمیانەی پێشخستنی نووسینی بزماری لە سێ هەزار ساڵ پ.ز بەولاوە، قۆناخی مێژووی نووسراو دەستی پێکردووە.

سەرەڕای ئەوەی گەلێك تایبەتمەندی هەن کە شارستانییەتی پێ بناسرێت و پێناسە بکرێت، بەڵام ئەو تایبەتمەندێتیەی رۆڵی دیاریکراو و سەرەکی و یەکلاکەرەوەی هەیە ئەوەیە کە، رەنجی مرۆڤ زیاد لەپێویستییەکانی خۆی بەرهەمی بەدەست هێنا و بوو بەئامرازی موڵکایەتی و بەرهەمی زیادە و پەیوەندی کۆیلایەتی. شێوەی ئەو شارستانییەتەی سۆمەریەکان ئاوایانکردووە بە "زیگوراتی راهیبەکان" ناوزەد دەکرێت کە رۆڵی یەکینەکانی عیبادەت، کاری کۆمەڵکاری و ناوەندی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگای دەبینی.

ئەو سەنتەرانەی کە بوونە ناسنامەی کۆمەڵگا و واتایەکی پیرۆزی پێدەدرا وەکو نوێنەری سیستەمی ئاسمان لەسەر زەوی واتادار و پیرۆز دەبینرا. بناخە و کرۆکی ناوەندەکانی کار و ئەنجوومەن، پەرستگای مەزن و بڕیارگای سەربازی و ناوەندەکانی پەروەردە و کولتوورن کە دوای ئەوە بەدرێژایی تەمەنی شارستانییەت پەرەی پێدرا؛ واتە سەرچاوەی سەرەکی بەدەزگابوونی دەوڵەتە. ئەو داهێنانە نوێیەی بەدەوڵەت ناو دەبرا واتە زیگوراتەکان بەهۆی ئەو بەرهەمە زۆرەی لێیکەوتەوە هەر لەسەرەتاوە لەلایەن ئایدیۆلۆگەکانی ئەو سەردەمە لەلایەن راهیبەکانەوە بە پیرۆز راگەیەنرا؛ بەمجۆرەش وەکو نوێنەری سیستەمە پیرۆزەکەی ئاسمان لەسەر زەوی لە هزر و بیری خەڵك جێگیرکران و دەکران بە سەرچاوەی بە کاریگەرترین دەسەڵات.

ئەمەش لەلایەکدا وەکو ئامێرێکی بەرهەم هێنان رێگا لەبەردەم بەرهەمێکی بێ هاوتای رەنجی کۆیلەکان دەکاتەوە، لەسەر ئەم بنەمایەش ئەو مرۆڤانەی لە دەرەوەی بەرهەمهێنان دەمانەوە، دەرفەت و کاتی ئەوەیان بۆ دەرەخسێ بە کاری ئایین و پیشەی دەستکاری و بەڕێوەبەرایەتی خەریك بن و خۆش گوزەران بن، لەلایەکی دیکەشەوە لەگەڵ خوڵقاندنی سیستەمی خوداوەندەکان لەلایەن ناوەندی بەڕێوەبەرایەتی سۆمەریەکان زیگورات (زەقورە) ئەمە بەواتای دەستپێکردنی قۆناخی زاڵ بوونە بەسەر مێشك و هزر و پێکهاتە رۆحییەکان. بەردەوام پێشکەوتنە ماددی و مەعنەوییەکان یەکتریان تەواوکردووە؛ موڵکایەتی پیرۆز و خێزان و ئەو دەزگا ئایینیانەی بوونە کۆڵەکەی سەرەکی خێزان سەرلەنوێ شێوەیان گرت؛ بەمجۆرەش لەسەر بنەمای خوێن و رەچەڵەك کۆمەڵگا، بوو بە خاوەنی پێکهاتەیەك کە لەمیانەی دەزگا و چینایەتی نوێ نوێنەرایەتی بکرێت.

لە راستیدا دەوڵەت، سۆمەریەکان دایانهێنا. پێشەنگەکانی ئەم قۆناخە بە ئەندازەی ئەوەی لە سەرەتادا ئایدیۆلۆگی مەزنن، لەهەمانکاتدا لە رەوشی سەرەتایی و پێکهاتەی سەرەتایی چینێکدا بوون، کە وەکو بەڕێوەبەر لە رێکخستنی کردارییانەی بەرهەمدا خاوەن رۆڵ بوون. ئیتر هیچ کۆسپێك لەئارادانەبوو کە قۆناخی راهیبەکان بەرەو قۆناخی شای راهیب هەنگاو بهاوێژێت. زەمینەی ماددی و مەعنەوی بە تەواوی پێگەیشتبوو. ئێستا کاتێك لێکۆڵینەوە و لێگەرین سەبارەت بەو بەڵگە و دیکۆمەنتەی سۆمەریەکان بکرێت، کە لەبەر دەستدان، ئەوا بەشێوەیەکی زانستییانەتر لەهۆکاری ئەوە تێدەگەین بۆچی هەر شتێکی ئەنجامیانداوە بەسیستەمی خوداوەند ناوزەدیان کردووە. بەڵام لەو سەردەمەدا مرۆڤ لەجیاتی ئەوەی وەکو سیستەمێك بیناسێت کە مرۆڤ ئاوایکردووە، وەکو سیستەمێکی خودایی سەرزەوی باوەڕییان پێدەهێنا کە راهیبەکان ئاوایانکردووە. شێوەی سەرەکی بیرکردنەوە لەجیاتی زانین لەسەر بنەمای باوەڕهێنان بوو. هەموو شتێك هی سیستەمی خوداوەندەکان بوو. بەبێ هیچ گومانێك باوەڕییان بەمە دەهێنا.

هیچ ئایدیۆلۆژیایەك بە ئەندازەی میتۆلۆژیای سۆمەریەکان تا ئەو رادەیە کاریگەری لەسەر مرۆڤ نەکردووە. مرۆڤ سەری سوڕ دەمێنێ لەوەی، چۆن سۆمەریەکان ئەم میتۆلۆژیایەیان دۆزییەوە و کردیان بە تیۆلۆژی، گرێدراو بەمەش چۆن وەکو دەوڵەت و ئایدیۆلۆژیا رێکیان خست و کردیان بە بنەمای تەواوی ئەو لێشاوە ئایینی و فەلسەفییانەی

کە پاشان سەریان هەڵدا و کردیان بە سەرەتایەك بۆ دەستپێکردن، هەروەها چۆن وەکو شێوازێکی سادە و سەرەتایی ئەدەبیات و هونەر واتایان پێبەخشی. نابێ سەرمان لەوە سووڕ بمێنێ کە سۆمەرناسی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گرنگییەکی زیاتر و بایەخدارتر بێت. سەرچاوە زۆر گرنگە. تاوەکو ئەم سەرچاوەیە شینەکرێتەوە، ئەوا تەواوی مێژوو مەحکوومی ناتەواوی و چەواشەکارییە. هەربۆیە سۆمەر زۆر گرنگە، بەڵام جێگای داخە کە تازە بەتازە دەرك بەم گرنگییە دەکرێت و دەرئەنجامی گرنگ ئاشکرا دەبن.

دەتوانین بەمجۆرە دەسکەوت و ڕۆڵی سۆمەریەکان لەپێشکەوتنە مێژووییەکان ریزبەند بکەین:

ا ـ دۆزینەوەی نووسین.

ب ـ دۆزینەوەی بیرکاری و ڕۆژ ژمێر.

ج ـ دۆزینەوەی یەکەمین میتۆلۆژیای بەرفراوان و تیۆلۆژی.

د ـ داهێنانی دەزگای دەوڵەت، سیاسەت، جیابوونەوەی چینەکان.

ﻫ ـ دۆزینەوەی یاسا و دەستووری نووسراوە.

و ـ داهێنانی شارۆچکە، پەرستگا، پیشەکاری، بەناوەندیبوونی بازرگانی.

ز ـ موڵکایەتی تایبەت و بەکۆمەڵ.

خ ـ داهێنانی خانەدانی و خێزانی پیرۆز.

ح ـ داستان و ئەدەبیاتی نوسراو، مۆسیقا.

ر ـ یەکەمین داگیرکاری و ئیمپریالیزم.

دەتوانرێت گەلێك زاراوە و دەزگا و سیستەمی دیکە بخرێنە سەر ئەمانەی باسمان کرد. بەڵام ئەم تابلۆ سنووردارەش ئەوە روون دەکاتەوە کە پایە و سەرچاوە سەرەکییەکانی شارستانییەت پێکهاتووە. ئەوەی دوای ئەو پێشخراوە سنووردارە و لەبواری چەندایەتییەوە؛ لق و پۆپی سەرچاوە سەرەکییەکە و چالاکی پەرەپێدانە. گوتنێکی سۆمەریەکان هەیە کە زۆر بەکاریان دەهێنا و خۆشیان دەویست، ئەویش "ME"یە واتە یاسا، دەشێ بە تایبەتمەندێتیەکانی شارستانییەتیش ناوببرێت. واتە دەرك بەواتای داهێنانەکانیان دەکەن و بە یاسا پیرۆزەکان (ماکان) ناو دەبرێت. تاوەکو ئێستا 104 ی ئەوانە ژمێردراون. لەوە دەچێ ئەم ژمارەیە زیاد بکات. نەوەد و نۆ تایبەتمەندێتی سەرچاوەی خۆی لەم زاراوەیەی سۆمەریەکانەوە وەردەگرێت.

بابەتێکی دیکەی سەرەکی کە دەتوانرێت لەو باسەی دەرهەق بە سۆمەریەکان تاوتوێ بکرێت ئەوەیە کە لە مێتۆلۆژیاکاندا گوزارشت لە قۆناخی ناکۆکییەکانی نێوان سەردەمی دایکسالاری و باوکسالاری دەکات. لەگەڵ ئەوەی لە سیستەمی باوکسالاری دەوڵەتی سۆمەردا خوداوەندی ژنی ناوچە شاخاوییەکانی باکوور و باشوور، کە سەرەتا بە "نین هورساك" دەناسرا و لەنێو کوردانیشدا بە ئەستێرە دەناسرێ، کەوتە پیلانی دووەم و شانبەشانی پێشکەوتنی کۆیلایەتی و لە ئەنجامی لەدەستدانی هێز لەلایەنی ژن و شکاندنەوەی بە لایەنی رەگەزی دیکەدا، بووە مەیدانی پێکدادانی مەزن. لە سەردەمی سۆمەریەکاندا ژن ڕێزی لێدەگیرێت و هێشتا هەموو شتێکی لەدەست نەداوە؛ لە سیستەمی خوداوەندی

پیاواندا (لە سۆمەر) ژنان دەستیان بەسەر نیوەی بوارەکاندا گرتووە. "نین هورساك" بە شێوەیەکی دژوار و ڕووبەڕوو لەگەڵ خوداوەندە فێڵباز و وشیارەکەی پیاوان ئەنکی لەنێو ململانێدایە و بەشێوەیەکی گشتی ئەم ململانێیە بە رێککەوتن ئەنجامگیر دەبێت. کاتێك دوای ئەوە وەکو ئینانا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە، کاتێك وەکو ژنە خوداوەندی خوڵقێنەری نێئۆلیتیك "ماکانی" خۆی واتە داهێنانەکانی خۆی لە شارۆچکەی جێنشینی ئەنکی ئەریدۆ بۆ شارۆچکەی خۆی ئورك دەگەڕێنێتەوە، بەمەش دەبێتە خاوەنی سەرکەوتنێکی شکۆمەندانە. هەروەها لەبەر ئەوەی لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا بیر و باوەڕی رەها جێگای باسە، هەربۆیە ئایینی بووە. لە راستیدا تەواوی ئەو شەڕ و پێکدادانانەی ئەنجامدراوە رەنگدانەوەیەکی روون و ئاشکرای بە دەوڵەتبوونی سۆمەر و ململانێی چینایەتی و شەڕی نێوان شارۆچکەی بنەماڵە خانەدانەکان بووە. هەرگیز مرۆڤە ئاساییەکانی ئەو سەردەمە شەڕیان لەگەڵ یەکتری نەکردووە. لە سیستەمی خوداوەندەکاندا شتێکی بەمجۆرە ڕوونادات، چونکە کۆیلەکان تەنیا دەتوانن ببن بە سێبەر. تەنیاخوداوەندەکان خاوەنی ئیرادەن. تەنیا ئەوان دەتوانن بەناوی خەڵکەکانی دیکە شەڕ بکەن و رێککەوتن ئەنجام بدەن. ئەمەش باڵادەستییەکی ئایدیۆلۆژی ئاشکرا و بەرچاوە و نوێنەرایەتی گەوهەری ئەو زاراوە و ڕێوڕەسمانەی دەوڵەت دەکات، کە دوایی پەیدابوون و بە ناوەندیبوونی دەوڵەت لە تەواوی بوارەکانی سیستەمی ئایینی، یاسایی و سیاسییەوە لەخۆوە دەگرێت. هەرچەندە شێوەی ئەم باڵادەستییە ڕووخساری خۆی گۆڕیبێت، بەڵام تاوەکو ئێستا بەردەوام دەکات.

ب ـ بەدەزگابوون و ڕۆڵی مێژوویی شارستانییەتی سۆمەری

سەرەڕای ئەوەی قۆناخی شارستانییەت بە شێوەیەکی شکۆدار لە سەردەمی سۆمەریەکانەوە دەستی پێکردووە، بەڵام هۆکاری سەرەکی نەبوونی بەخاوەن جێگا و ڕۆڵێکی شایستە لە مێژووی زانستیدا، بۆ درەنگ دۆزینەوە و دەرك کردن بەم ڕاستینەیە و هزری باڵادەستی ئەوروپا دەگەڕێتەوە، کە خۆی بە ناوەندی هەموو شتێك دەزانێ. خۆ بەناوەند زانین "ئۆگۆیستی" شارستانییەتی یۆنان ـ ڕۆما لەم لایەنەوە ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ. لە راستیدا هەر هەنگاوێکی شارستانییەت خاوەن سروشتی خۆخۆیی وەهایە، کە هەموو پێشکەوتنەکان لەخۆیدا سنووردار دەکات و بەخۆی دەستپێدەکات. سۆمەریەکانیش لەنێو هەڵوێستێکی من منێتی بەمجۆرەدا بوون و هەموو شتێکیان کرد بە موڵکی خۆیان، بەڵێ سۆمەریەکانیش بەرامبەر بە بەهاکانی سەردەمی نێئۆلیتیك کەوتنە نێو هەمان هەڵوێستەوە. خوڵقاندنی هەموو شتێك تەنانەت خوڵقاندنی خۆشیان بە سیستەمی خوداوەندەکانەوە گرێداوە. شتێکی زۆر ڕوون و ئاشکرایە کە سیستەمی میتۆلۆژی ـ تیۆلۆژی سۆمەریەکان سەرچاوەی تەواوی ئەو زاراوە و دام و دەزگایانەن کە لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا هەن. دەتوانین بەشە سەرەکییەکانی ئەم کاریگەرییە بەمجۆرەی خوارەوە ریزبەند بکەین:

١ ـ پێکهاتنی کۆمەڵگای چینایەتی. لەلایەنی زانستەوە پەسند کراوە کە قۆناخی بەکۆمەڵگابوون خۆی لەخۆیدا سەرەکیترین دیاردەی گۆی زەویە کە لەلایەن مرۆڤەوە ئەنجامدراوە.

لەکاتێکدا قۆناخی پەرەسەندنی تەواوی بوونەوەرەکان بەشێوەیەکی سروشتی و پلە بەپلە بەڕێوە دەچێت. ئەوا لەکۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا لەسەر بنەمای ئیرادە و وشیاری مرۆڤەوە بەشێوەیەکی زانستی بەڕێوە دەچێت. ئەو قەڵەمبازەی لەئەنجامی قۆناخی دەرك پێکردنی مرۆڤەکانی جۆری "هۆمۆسلیانس" هاتە ئاراوە و لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا دەروازەی لەپێش پێکهاتەی زمان کردۆتەوە، دەرفەت و توواناکاری بۆ پێکهاتەی کۆمەڵگای خاوەن ئیرادە رەخساندووە. لە قۆناخی گروپە سەرەتاییەکانی ـ هۆڤێتیشدا مرۆڤ لەئاستی کۆمەڵە ئاژەڵە پێشکەوتووەکاندا دەژیا. کاتێك مەزنبوونی بواری مێشك و بەکارهێنانی ئامێر و تەکنیك پێشکەوت و لەلای هۆمۆسلیانس گەیشتە ئاستی قەڵەمبازێکی چۆنایەتی، لەڕاستیدا بەواتای پێکهاتنی یەکەمین و سەرەکیترین قۆناخی شۆڕشی کۆمەڵایەتی بوو. سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ئەم شۆڕشە کۆمەڵایەتییە دەرك پێکردنی پۆزەتیف بوونی ژیانە بەشێوەیەکی کۆمەڵ. هەروەها پێکهاتنی یەکەمین فاکتەرەکانی مادده، ئەوا لە بە کۆمەڵگابوونیشدا هەمیشەیی بوونی یەکینەی پتەو و پێشکەوتن و بەڕێوەچوونی لەسەر هێڵێکدا جێگای باسە. بەر لە مێژووی شارستانییەت مێژوویەکی بەکۆمەڵگابوونی بەمجۆرە هەیە، کە هەزاران ساڵی خایاندووە.

لەم قۆناخەدا شۆڕشی گوندی نئۆلیتیك دووەمین قۆناخی مەزنە. ئەم شۆڕشەی کە نزیکەی 12 هەزار ساڵ بەر لەئێستا پەرەی سەندووە، گەورەترین هەنگاوی بەکۆمەڵگابوونە. کاریگەری ئەم هەنگاوە لەمیانەی کاریگەری ماددی و مەعنەوی دەزگاکانی لەسەر پێشکەوتنی مرۆڤایەتی دیارە و تاوەکو ئێستا ئەم کاریگەرییە لەسەر پێکهاتەی هزری بەردەوامە. ئەوەی هزری ژیانێکی ئازاد و سروشتی داهێنا، کە ئەمڕۆ بۆتە داخوازییەك، دۆستایەتییەکی زیندووی لەگەڵ سروشت و پێکهاتەی رۆحی دۆزییەوە، کە هێزە تۆقێنەرەکانی خوداوەند ناتوانن بەسەریدا زاڵ بن و کاریگەری لێبکەن، داخوازی یەکسانی نێوان ژن ـ پیاو و چاندن و نێچیرڤانی و ئەو بەرهەم و ئامێرانەی داهێنا کە تا ئەمڕۆکەش شارستانییەتی ئەوروپا بەخێودەکەن، پێکهاتە و زاراوەکانی بیرکردنەوە و زمانی داهێنا و کانزای دۆزیەوە و بەکاریهێنان و ئەو فاکتەرە سەرەکییانەی خوڵقاند کە تاکو ئێستا بەردەوام شارستانیەتی بەخێو کردووە، شۆڕشی گوندی نئۆلیتیك و پێکهاتەی کۆمەڵگای نێشتەجێی لادێییە، کە لەسەر ئەم بنەمایە پێشکەوت. ئەگەر ئەو سیستەمە مەزنەی کۆمەڵایەتی نەبوایە کە بە پشت بەستن بەو ئامرازانە پێشکەوت و شارستانییەتی ئافراند و لەمیانەی دەشت و سروشتەوە دیجلە و فوراتی بەخێو کرد و لەخۆوە گرت، ئەوا نە کۆمەڵگای چینایەتی سۆمەر و دەوڵەت و دەزگاکانی سەرخان، نە رێبازی پێشکەوتنی شارستانییەکانی دوای ئەو دەهاتە ئاراوە. دەتوانرێت بگوترێت مێژوو رانەدەوەستا و مسۆگەر لەشوێنێکدا کەلێنی دەکردەوە و بەوروژم پێشدەکەوت. ئەمە شیمانە و بیرۆکەیەکە. ئەم مێژووە بونیادنراوە بەهەند وەردەگیردرێت، ئەمەش تاکە هەڵوێستی

گونجاوی مێژووی زانستییانەیە. هەربۆیە لەپێناو نووسینەوەی مێژوو بەشێوەیەکی راست و تێگەیشتنی راست سەبارەت بە مێژوو و ئەم هەڵوێست و نزیکبوونەوەنانە گرنگییەکی ژیانی هەیە.

بەگشتی ئەگەر کۆمەڵگاکانی دەرەوەی ئەوروپا، بە تایبەتیش رۆژهەڵات بەشێوەیەکی راست دەرك بەڕۆڵی مێژوویی خۆیان بکەن، ئەوا لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا باوەڕیان بەخۆیان بەهێز دەبێت و توواناکاری و دەرفەتی ئەوەیان بۆ دەرەخسێت کە بکەونە سەر راستەڕێی خۆیان. مەترسیدارترین لایەنی ئیمپریالیستانەی شارستانییەتی رۆژئاوا لایەنی باڵادەستی ئایدیۆلۆژیە؛ هەتا ئەم باڵادەستییە تێك نەشکێندرێ، ناشێ لەمیانەی هێزی گەوهەری خۆیی، رێگای پێشکەوتنێکی سیاسی و ئابووری بگیردرێتە بەر و لە نێو سیستەمێکی دروست و دادوەر و راستەقینەی جیهان، هاوبەش بن و شوێنگەیەکیان هەبێت. تاوتوێ کردن و قووڵکردنەوەی ئەم بابەتانە لەبەشە پەیوەستدارەکاندا بەگرنگ دەزانم و لەشوێنی خۆیدا دەبینم. ئەگەر ئەمە وەکو زێدەکردن و پاشماوەش ببینرێت، وەلێ لەو باوەڕەدام ئاماژە نەکردن بە بابەتێکی بەمڕەنگە کەم و کورتی جددی لەگەڵ خۆیدا دێنێت. لەبەشەکانی داهاتوودا زۆر بەباشی ئاماژە بەوە دەکرێ و روون دەکرێتەوە. تاکڕەوێتی بەرلەوەی پێك بێت کە، کۆڵەکەیەکی سەرەکی شارستانییەتی ئەوروپایە و لەنێو دام و دەزگاکانی مافی تاکەکەسیدا مۆرکێکی فەرمی بوونی وەرگرتووە و، بەدرێژایی سەدان هەزار ساڵ هەوڵ و تەقەلایەکی مەزن دراوە بۆ ئەوەی یەکەمین گروپی پێکهاتە سەرەتاییەکانی مرۆڤ بۆ نێو بەکۆمەڵگا بوون رابکێشن. تەواوی پێکهاتە سەرەتاییەکانی ئایین و بیر و باوەڕیە بەراییەکان لەپێناو گرێدانی مرۆڤ بە سیستەم و کۆمەڵگا لەنێو شەڕ و ململانێدا بووە و لەم بوارەوە هەوڵەکانی خۆی کەم نەکردۆتەوە. تەواوی دەزگاکانی دایك سالاری، باوکسالاری، جادووگەری، شامانیزم، راهیبێتی و پێغەمبەرایەتی، لەپێناو ئەوەدا بووە کە مرۆڤ لەژێر کاریگەری ئارەزووە ئاژەڵییەکان رزگار بکات و گرێدراوی یاساکانی کۆمەڵگا و سیستەم بێت. دەشێ ئەو شێوازانەی لەم پێناوەدا بەکارهێنراون زۆر بەئێش و سەیر و سەرسووڕهێنەر ببینرێن؛ دەبێ پێشکەش کردنی دیاری و قوربانی، لەسەرووی هەمووشیانەوە پێشکەشکردنی مرۆڤ بەقوربانی، وەکو پارچەیەکی پەروەردەی سەرەتایی ببینرێت و ئەمەش لەپێناو ئافراندنی هێزی بەکۆمەڵگابوونی جۆری مرۆڤە. نابێ بڵێین کۆمەڵگایەکی هۆڤانەیە و بەمجۆرە پشت گوێی بخەین. پێویستە ئەو کۆششانەی شارستانییەتی لەگەڵ خۆیدا ئافراند و مرۆڤی لەڕەوشی ئاژەڵێتی رزگار کرد و بەشێوەیەکی گونجاو سروشتی خستە ژێر خزمەتی خۆیەوە، وەکو هەوڵێکی مەزن و رەسەنی مرۆڤ ببینرێت. ئەگەر ئەم هەوڵ و کۆششانە نەبوایە ئەوا ئێمەش بوونمان نەدەبوو. لەنێو رەوشێکدا کە شیمانەی هەیە لەهەرکاتێکدا جەهالەت هەلومەرجەکانی سروشت بکات بە دۆزەخێك، گرتنە بەری رێگای جیهانی بەهەشت، گرێدراوی رێچکەی زەحمەت و بەئێش و ئازاری بە کۆمەڵگابوونە. لەکاتێکدا دۆزەخ، کەمرۆڤ لەڕاستی خۆی دوور دەخاتەوە، وەکو یەکێك لەسەرەکیترین زاراوەکان لەهزری مرۆڤدا جێگیربووە، ئەوا زاراوەی بەهەشت واتای بانگەوازیە بۆ ئومێد و ئایندە و ژیانێکی مرۆڤانە.

کاتێك لێکۆڵینەوە سەبارەت بەو ئایین و میتۆلۆژیانە دەکەین کە لای ئێمە وەکو بابەتێکی کۆمیدیا دەبینرێت، ئەوا نابێت چیرۆکی ئەوە لەبیر بکەین کە مرۆڤ چۆن بوو بەمرۆڤ.

ئەگەر ئەمە لەگەڵ یاسایەکی فیزیا بەراورد بکەین، دەبینین هەروەکو چۆن بەیەکگرتنی ئەتۆمەکانی ئەو هایدرۆجینانەی وزەی خۆر پێك دێنن، دەبن بە ئەتۆمەکانی هیلیۆم، ئەوا لەپێناو بەدیهێنانی وزەی کۆمەڵایەتی و ئەنجامدانی تەقینەوە پێویستی بەم دیاردەیەی کۆمەڵگابوون هەیە. ئەگەر بێتو کەسایەتییەکانی دایك، باپیر، تەوتەم، خوداوەند، جادووگەر، راهیب و پێغەمبەر وەکو دەزگا خولقێنەرەکانی قۆناخ ببینین، ئەوکاتە بە شێوەیەکی راست و دروست دەرك بەکۆمەڵگابوون دەکەین. یەکێك لەتایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی شارستانییەتی رۆژئاوا یاخود ئەوروپا ئەوەیە کە هەندێ لایەنی ئەو قۆناخە پێچەوانەی کە بەرەو پێشەوەی بردووە ئەوەیە کە لەژێر ناوی ئازادی تاکەکەس، ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییانەی بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی نابینێ، پەرتەوازە دەکات. ئەو کەسایەتی و دەزگا سەرمایەدارییانەی کە لە تەواوی پادشا و دەوڵەمەندەکانی مێژوو دەوڵەمەندتر و بەدەسەڵاتترن، بەرهەمی ئەم فەلسەفە بەرەواژووەن. لە کاتێکدا تەواوی ئەو کەرەستانەی بەکۆمەڵگابوونی کە لەسەر بنەمای رەنجی ملیۆنان ساڵەی مرۆڤ هاتۆتە ئاراوە و ئەو جوگرافیایەی پشتیان پێی بەستووە و پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخان و لایەنە ماددی و مەعنەوییەکانی کە بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانیان نییە، بەکورتی لەکاتێکدا تەواوی ئەم لایەنانە پەرتەوازە دەکەن کە قازانجی لێوە نابینن، ئەوا ئەو لایەنانەش دەکەن بەمولکی خۆیان کە بەگوێرەی بەرژەوەندییانە و قازانجی لێدەکەوێتەوە. یەکێك لەو بابەتە سەرەکییانەی لەرۆژگاری ئەمرۆماندا لەلایەن فەیلەسووفەکانەوە هەڵوەستەی لەسەر دەکرێت ئەوەیە ئەم رەوشە تا چ رادەیەك پەیوەندی بە شارستانییەتەوە هەیە و تا چ رادەیەك دووری شارستانییەت و تەنانەت دەرەوەی کۆمەڵگایە و بەرەو بەئاژەڵبوون دەچێ. بەشێوەیەکی بەرفراوانیش لەبەشی پەیوەستداردا ئاماژە بەوە دەکەین ئەو کاردانەوەیەی بەناوی " سۆسیالیزم " سەری هەڵدا تا چ رادەیەك بەگوێرەی ئامانجەکانی خۆی بوو.

کاتێك هەوڵدەدەین داهێنانی سۆمەریەکان جیابوونەوەی چینایەتی و کۆمەڵگای دەوڵەتی چینایەتی پێناسە بکەین، هاوکات ئەگەر ئاماژە بە پێشکەوتنە مێژووییەکانی بەرلەوە نەکرێت ئەوا هەڵسەنگاندنەکەمان بە ناتەواوی دەمێنێتەوە. تیۆرییە داتاشراوەکانی سەبارەت بە کۆمەڵگای کۆیلەداری هێندە رۆڵێکی روون کەرەوە و یەکلاکەرەوەی نەبووە. بە تایبەتیش لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی بەرجەستە "سۆمەر" شینەکراوەتەوە هەروەکو چۆنیەتی ئاواکردنی روون نەکراوەتەوە و ئاماژەی پێ نەکراوە. تەماشای دەوڵەتی کۆیلایەتی رۆما و ئەتینا کراوە و بەهەندێ ئەنجامی گشتی گەیشتوون. لەوانەیە لەقۆناخی پێگەیشتن و پووکانەوەی کۆیلایەتی ئاماژەکردن بەم نموونانە سوودێکی خۆی هەبێت. بەڵام ئەگەر بێتو سەرچاوە سەرەکییەکانی مێژووی شارستانییەت و پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی شینەکەیتەوە و لێکۆڵینەوەی لەسەر ئەنجام نەدەین،

هەروەکو چۆن تایبەتمەندێتی زۆر لەیەکتر جیاواز لەخۆوە دەگرێت، رەوشی بەرجەستە لەنێو هێڵە گشتییەکانیدا بەشێوەیەکی راست و واقیعی بەرچاو دەرباز نەکەین، ئەوا ناتوانرێت تێگەیشتنێکی راست سەبارەت بە مێژوو بەدی بهێنرێت، ئەگەر بەدیش بێت گەلێك کەم و کورِی ژیانی و هەڵە لەخۆوە دەگرێت. هۆکاری لەسەر راوەستان و بایەخدان بە کۆمەڵگای سۆمەر بۆ ئەوە دەگەرِێتەوە کە مێژوو لە سۆمەردا دەستیپێکردووە، بۆ تێگەیشتنی رێبازی پێشکەوتنە بەرجەستەکانە. هەروەکو چۆن زانستەکانی کۆمەڵگا و مێژووی رۆژگاری ئەمرِۆمان بەم راستینەیە نەگەیشتوون، ئەوا بە گوێرەی من، کەم و کورِی مەزن و هەڵە و بە هیچ دانان و زێدەرِۆیی لەخۆوە دەگرێت. یەکێك لە هۆکارەکانی پێشخستنی ئەم بەرگرینامەیە پێشخستنی بانگەوازیەکە لەپێناو پێناسەکردنێکی راست سەبارەت بە کۆمەڵگا و مێژوو، چونکە نیشاندانی هەڵوێست بە گوێرەی پێوانەکانی دادپەروەریم بە پێویست بینی. دەربازبوون لەو کۆمەڵگایانەی لەسەر بنەمای رەچەڵەك و خوێن پێکهاتوون بۆ کۆمەڵگایەکی سیاسی، گرێدراوی گەشەکردنی دەزگاکانی کۆیلایەتییە. ئەمەش زەمینەی ماددی بۆ وەرچەرخانە گەوهەرییەکان دەرِەخسێنێ. ئەو زێدە بەرهەمییەی لەئەنجامی رەنجی کۆیلەکان دێتە ئاراوە، تواناکاری ئەوە دەبەخشێت کە لەسەرەوە گەوهەری چینێکی نوێ لە توێژی بازرگان و پیشەکاران بێتە ئاراوە کە وەکو بژاردەیەکی کارگێرِین و کۆنفیدراسیۆنی تیرەکانی تێپەرِاندووە و پشت بە پەیوەندییەکانی خوێن و رەچەڵەك نابەستێ. بەمجۆرەش هەر سێ کۆمە لەسەرەکییەکەی کۆمەڵگا شێوەی خۆی گرت کە تاوەکو رۆژگاری ئەمرِۆمان بەردەوامە. هەروەکو چۆن جیابوونەوە لەمیانەی هێڵی تیژدا یەکلا نەبۆتەوە، لەهەمانکاتدا بەتەواوی لەپەیوەندییەکانی رەچەڵەك و خوێن دانەبرِاوە. ئەمانە بەشێوەیەکی گرێدراو بەیەکتر پێشکەوتوون. ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتییە گوزارشتێکی روون و ئاشکرای هزری نییە. بەڵام روون کردنەوەی لەمیانەی گوزارشتی میتۆلۆژیاوە، یەکێك لە کارە سەرەکییەکانی نووسەر و شاعیرە سۆمەریەکان بووە. هیچ شارستانییەتێکی دیکە وەکو سۆمەریەکان لە ئارادا نییە کە قۆناخی کۆیلایەتی لەمیانەی چیرۆکی میتۆلۆژیا بە شێوەیەکی سەرنج راکێش و لەچوارچێوەی سیستەمی خوداوەندی پیرۆز، پێشکەش بە تەواوی کۆمەڵگا بکەن. راستتر بڵێین تەواوی ئەو ئایدیۆلۆگ و بەرِێوەبەرانەی کۆمەڵگا چینایەتییەکانی کە پاشان دەرکەوتوون، خۆراکی سەرەکییان لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکان وەردەگرن و بەگوێرەی هەلومەرجی تایبەتی خۆیان رەخساندوویانە. واتە ئەو میتۆلۆژی و تیۆلۆژیانەی پێکهاتوون یاخود بەنوێ دادەنرێن، بەردەوامکردن و لاساییکردنەوەی جۆری سۆمەریەکانە. میتۆلۆژیای سۆمەریەکان باڵادەستییەکی ئایدیۆلۆژی وەهای ئاواکردووە کە تەنانەت پادشا راهیبەکانیش لەبەرزترین ئاستدا بوونەتە خولقێنەر و پێداویستییەکانی یاساکانی خوداوەندیان جێبەجێ کردووە. لە راستیدا ئەوانەی خولقێنراون ئەو باڵادەستیە ئایدیۆلۆژیەیە کە بەرژەوەندییەکانیان بەیەکجاری مسۆگەر دەکات. بەڵام پێشکەشکردن و سەپاندن و ئیقناع پێکردن و باوەرِپێهێنانی خەڵك بەوەی کە رەنگدانەوەی سیستەمی ئاسمانی پیرۆزی خوداوەندە لەسەر زەوی، هونەرێکی مەزن و ئاشکرای خولقاندنی کۆمەڵگایە.

لە ساڵانی 4 هەزار تاوەکو 2 هەزارساڵ پ.ز، کۆیلە بە تەواوەتی لەڕەوشی بەندایەتی و وەکو سێبەر وابوو. لەنێو ئەم سیستەمەی کە لەپەرستگاکانەوە بەڕێوە دەبرا، لە شای راهیبەوە بگرە تاوەکو دەگاتە رەنجدەرێکی کێڵگە (سەپانێك)، دەبوایە بە گوێرەی ئەو جێگا و رۆڵە بجووڵێتەوە کە دەستنیشان کراوە. هەروەکو چۆن ئەستێرەکانی ئاسمان خاوەنی سیستەمێکی نەگۆڕن، ئەوا سیستەمی سەرزەویش ناچار بوو بەمجۆرە بێت. تەنانەت نەدەشیا بیر لەشێوازێکی دیکە بکاتەوە. لەنێو چەمکی سیستەمێکی بەمجۆرەدا هەست و سۆز ئەو واتایە دەبەخشێت کە خوداوەند دەیخوازێت. هەست و سۆزێك بە گوێرەی داخوازی تاکە کەسەکان نابێت. هەروەها هزرێکی بەدەر لەهزری خوداوەندەکانیش نابێت. سیستەمێکی وەها جێگای باسە کە چۆن فەرمان بدرێت بەمجۆرەیە و سیستەمێکە نەسەرەتا و نە کۆتاییشی نییە. ئەم میراسە ئایدیۆلۆژیەی چینی باڵادەست و چەوسێنەر کە پشت بە رەنجی کۆیلە دەبەستێت زۆر سەرنج راکێشە. کاتێك پادشای خوداوەند مردووە، لەبەر ئەوەی وەکو خوداوەندەکان خۆیان بە نەمر زانیوە، بۆیە تەواوی ماڵ و موڵکییەتی، بە ئامانجی بەردەوام کردنی ژیان لە جیهانی دیکە، لەگەڵیدا ژێرخاك کراوە. پاشماوەی لاشەی نزیکەی 700 کەس لە گۆڕی پادشایەك ژمێردراوە کە زۆربەیان ژن بوون، هەندێکیان ژنی بوون و ئەوانی دیکە خزمەتکار. زۆربەی زۆری ئەمانەش ئەو کۆیلانە بوون کە بەزیندوویی لەگەڵ پادشادا خراونەتە گۆڕ و زیندە بەچاڵ کراون. ئەم چالاکی و کردەوەیان بەئەرکی خۆیان زانیوە. تەنانەت ئەوەشیان بەخەیاڵدا نایەت ترس و ئێش و ئازارەکانیان بدرکێنن. بوویەری لێکچووی ئەمە لەگۆڕستانی فیرعەونەکانی میسریشدا زۆرجار بینراوە.

باوەڕی و شێوازی عیبادەتی قوربانیدانی مرۆڤ لەلایەن سۆمەریەکانەوە لەنزیکەوە گرێدراوی بەهێزی ئایدیۆلۆژیای کۆیلایەتییە. چینە باڵادەست و چەوسێنەرەکان لە سایەی ئەو گۆڕانکاری و نوێبوونەوەیەی بە درێژایی مێژووی شارستانییەت بەرامبەر بە وشیاربوونەوەی مێشك و ئیرادەی مرۆڤ ئەنجامی دەدات، باڵادەستی ئایدیۆلۆژی پاراستووە. ئەم زنجیرەیە تەنانەت بۆ ساتێکیش نەپچڕێنراوە و بەردەوام لەمیانەی ئەنجامدانی گۆڕانکاری و خۆ نوێکردنەوەدا بەهێزتر بووە. لە کاتێکدا ئامرازەکانی دەوڵەتی سۆمەری، لەم پێناوەدا سادەترین ئامرازی باوەڕپێکراو بوون، بەڵام ئەوانەی دواتر لەمیانەی ئەو ئایدیۆلۆژیا بێ ژمارانەی کە خۆشیان باوەڕیان پێی نەبوو چینەکانی ژێر خۆیان ناچارکردبوو باوەڕی پێبهێنن، بۆیە بەردەوام سیستەمیان پتەو و بەهێزتر دەکرد. هەرچەندە مرۆڤایەتی تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆ، لەپێناو دەربڕینی هزر و ئیرادە بەشێوەیەکی ئازادانە، لەنێو هەوڵ و کۆششی مەزندا بووبێت، وەلێ کۆیلایەتی زۆر لەوە دووربووە کە ئەم شێوازەی باڵادەستی تێکبشکێنێ. بە پێچەوانەوە لەمیانەی ئەو هەوڵانەی لەڕێگای دەزگاکانی پەروەردەوە درا، کرا بە موڵکی گشتی و بەردەوامکردنی بەهێزتربوو. ئەمڕۆش لەمیانەی ئەو تەکنۆلۆژیا هاوچەرخەی لە ئارادایە بەهێزێکی ئەوتۆ گەیشتوون کە تەنانەت بەسەر بچووکترین خانەکانی بۆهێڵی ـ جینی (Gen) مرۆڤیشدا زاڵ و باڵادەستە. لەنموونەی سۆمەردا ئەمە زیاتر بە شێوەی کۆیلایەتی پەرستگای گشتی

پێشدەکەوێت. بەڵام هەرچی لەڕۆما و ئەتینایە زیاتر شێوەی کۆیلایەتی تایبەت باڵادەست و باوە.

ب ـ یەکێك لەو پێشکەوتنە گرنگانەی لە سایەی پرەنسیپەکانی کۆمەڵگای سۆمەردا هاتۆتە ئاراوە، ئەو ئاستەیە کە جیاوازی رەگەزی پێی گەیشتووە. ئەو هێزەی کە سۆمەر ئافراندنی و ئەو هێزەی بەسەر بەرهەمی سەردەمی نئۆلیتیك زاڵ و باڵادەستە، ژنە. چاندن وماڵیکردن تا رادەیەکی زۆر داهێنانی ژنە. هەروەها لەبەر ئەوەی سروشتی ژن وەڵامی پێداویستییەکانی داوەتەوە بۆیە سیستەمی ژیانی جێگیر، واتا شۆڕشی گوند، مۆرکی ژنی پێوەیە. دۆزینەوە و داهێنانی گلکاری، تەون کردن، هاڕینی دانەوێڵە ئەو کارانەن کە ژن پێشەنگایەتی کردووە. خێزان لە دەوروبەری ژن کۆبۆتەوە و رەچەڵەك بە گوێرەی ژن دەستنیشان کراوە. سیستەمی دایك سالاری باڵادەستە. ئەمەش واتای ئایدیۆلۆژی خۆی لەو بیر و باوەڕیە ئایینیانە دەبینێت کە خوداوەندەکانیان ژنە و نموونەی لە خێزان و ئەستێرەکاندا دەبیندرێ. واتا و گوزارشتی ئایدیۆلۆژی ئەو جیاوازیە رەگەزیەی لە کۆمەڵگای سۆمەریەکاندا شانبەشانی جیاوازی چینایەتی پێشدەکەوێت، بە شێوەیەکی چڕوپڕ لەمیتۆلۆژیادا دەبینرێت. رەنگدانەوەی جیاوازی ستاتۆ لێرەدا زۆر زەق و بەرچاوە. لە کاتێکدا شوێنگەی خوداوەندە ژنەکان سەرەتا لەپێشەوە دەهات، وەلێ لەگەڵ بەسەرچوونی کاتدا لاواز دەبێت؛ لە سەردەمی بابلیەکاندا سەرەتا لە کەسایەتی "تیامات" لێدانێکی کوشندەی بەردەکەوێت. کوڕی بچووك "مەردۆك" نوێنەرایەتی کولتووری پیاوسالاری دەکات کە بەخێرایی بەرەو تاکخوداوەندی هەنگاو دەهاوێژێت. حەزرەتی ئیبراهیم کە دواتر دێت و ئەم کولتوورە بەبناخە دەگرێت، رۆڵی باپیری ئەو پێغەمبەرانە دەبینێت کە تاکخوداوەندی بەبنەما دەگرن. لەکاتێکدا ژنان لە رابردوودا بە ئەندازەی راهیبی پیاو لەپەرستگاکان بەکاریگەر بوون، ئەمجارە لەماڵدا دەکەوێتە پیلانی دووەم. یەکەم جێگای سۆزانییەکان داهێنانی سۆمەریەکانە کە بە "موساکاتدیم" ناوزەددەکرا. لێرەدا شوێنگە و رۆڵی ژن بـە ئەندازەی دووەمین شەپۆلی شارستانییەت نەکەوتووە. لە تەواوی میتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا ستاتۆیەك رەنگدەداتەوە کە نزیکە لەتەبایی و رێککەوتن.

ج ـ یەکێك لەداهێنانە سەرەتاییەکانی سۆمەریەکان دەوڵەت و شۆڕشی شارە. لەکاتێکدا سەردەمی نئۆلیتیك پشت بە شۆڕشی گوند و کشتوکاڵ دەبەستێ، ئەوا کۆمەڵگای شارستانی لەمیانەی ئاواکردنی شار و ئەو دەوڵەتە پێناسە دەکرێت، کە لەسەر بنەمای دروست کردنی شار ئاوابوو. لێرەدا هەم بە دەزگابوونی ژێرخانی ئابووری و هەم لەمیانەی بەدەزگابوونی سەرخان کە دەوڵەت سەنتەریەتی، بە شێوەیەك رێگای لەپێش سەرلەنوێ رێکخستنەوەی ژمارەیەکی زۆری کۆمەڵە جیاجیاکانی مرۆڤ کردەوە کە تا ئەو سەردەمە لە مێژووی کۆمەڵگادا نەبینرابوو. ئەو پێکهاتەیەی کۆمەڵگا کە مەزن و ئاڵۆز بووە، هزری نوێ و بەدەزگابوون لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەمیانەی بەدەزگابوونی نووسین، ئەدەبیات، ژمێریار، رۆژ ژمێر، تەندروستی و پەروەردە دەبن بە پیشەی نوێ. تەواوی ئەو پیشانە و تەنانەت ئەوانەی لەمانەش دەچن زادەی یەکەمین داهێنانەکانی سۆمەریەکانە. لەم سەرلەنوێ بە

دەزگابوونانەدا لە پاڵ پەیوەندییەکانی رەچەڵەك و لەجیاتی ئەو، لەسەر بنەمای پشت بەستن بە تایبەتمەندێتی پیشەکاری، پێکهاتەی نوێی کۆمەڵایەتی شێوەی گرت. ئەو دەزگا کۆمەڵایەتی و شێوازە پەیوەندییانەی کە سۆمەریەکان رێگایان لەپێش ئاوەڵاکرد، تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆشمان بەردەوامە، بەڵام لەلایەنی بەرفراوانی و وردەکاریدا دەوڵەمەند دەبێت و بەمجۆرە درێژە بە بەردەوامبوونی خۆی دەدات. ئەگەر زنجیرەیەك ئەڵقەکانی سەرەتای نەبێت، ئەوا ئەڵقەی کۆتاییش بێ واتایە.

د ـ بە دەزگابوونی بوارەکای ئابووری سۆمەریەکان خاوەنی رۆڵ و شانسێکی بەمجۆرەن کە سەرەکیترین پێکهاتە و بونیادی شارستانییەتن. پەیوەندییەکانی نێوان موڵکایەتی تایبەت و موڵکایەتی گشتی پەرەی سەندووە و بە ئاستی دەزگابوون گەیشتوون. هەردوو شێوازی موڵکداری لەسەر خاك لەئارادا بووە و دانی پیانراوە. لەمیانەی دابڕانی پیشەکاران لە خاك، پیشەی نوێ و سەربەخۆ هاتۆتە ئاراوە. ئەو پیشە جۆربەجۆرانەی کە ئیتر بۆتە راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو لە سەرووی هەمووشیانەوە بازرگانی، دارتاشی، تەون کردن، گڵکاری، کانزاکاری لە بواری ئابووریدا، بوونەتە کۆڵەکە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای سۆمەری. لێهاتوویی و توانای نوێبوونەوەی سۆمەریەکان تاڕادەیەکی مەزن پشت بە توانست و هێزی ئەم پیشانە دەبەستێ. هەروەها دەزگاکانی پێغەمبەران و بلیمەتان لە نزیکەوە گرێدراوی ئەم پیشانەیە.

هـ ـ دەزگاکانی پێکهاتەی سەرخانی کۆمەڵگای سۆمەریەکان زۆر دەوڵەمەندە و نوێنەرایەتی خوڵقکارییەکی وەها دەکات تا ئەو رۆژە هاوتای نەبینراوە. یەکەمین نموونەی بەشە بیروکراتییەکانی دەزگاکانی دەوڵەتی وەکو پاشایەتی، ئەنجوومەن، سەربازی، وەزارەت پێك دەهێنرێت و دەبن بە سەرچاوەی سەرەکی ئەو پێشکەوتنانەی دواتر لەم بوارەوە دێنە ئاراوە. ئەو بەهایانەی بەشێوەی زاراوە و یاسا و رێسا پێکهێنراون، هێندە تۆکمە کراون کە هێز و توانای ئەوەیان هەیە تارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوام بن. ئەگەر بێتو سەرچاوەی پێکهاتنی ئەم لایەنەش نەبینین و هەڵنەسەنگێنین، ئەوا ئەو شیکردنەوەیەی سەبارەت بە رۆژگاری ئەمرۆمان دەکرێت کەم و کوڕ و هەڵەی جددی لەخۆوە دەگرێت.

و ـ خوڵقکاری ئایدیۆلۆژی و بە دەزگابوون رۆڵێکی گرنگ دەبینێ لە گۆڕانکاری و گەشەکردنی هزری مرۆڤ. داهێنانە مێتۆلۆژییەکانی سۆمەریەکان و شێوازەکانی پەرستن، رۆڵی بەنزین و چەورکردن دەبینن لەکاروباری دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگادا. بەڕێوەبەرانی سۆمەر بە تایبەتیش توێژی راهیبەکان زۆر بە چاکی دەرکیان بەوە کردبوو کە بە بێ ئەوەی خەیاڵی ئایدیۆلۆژی و شێوازەکانی چۆنیەتی هەرسکردن و بەرجەستەکردنی بۆ کۆمەڵگا دانەهێنن، ناتوانن چەرخی سەردەم هەڵسووڕێنن. هەر لەبەر ئەوەی بەڕێوەبردن و رێکخستنی کۆمەڵگای گوندی ــ نئۆلیتیك زۆر سادەیە چونکە پشت بە کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ دەبەستن، بۆیە پێویستی بە یاسا و دەزگای بەڕێوەبردن و هزری ئاڵۆز نییە و پێویستی بوون بۆ سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی میتۆلۆژی پێشنەکەوتووە. بە ئەندازەی ئەوەی لە کۆمەڵگای ئەو سەردەمەی سۆمەریەکاندا پێویستی تێپەڕاندنی ئەم قۆناخە دەرکەوتبێتە پێش کە لەمیانەی بیر و باوەڕە سەرەتاییەکانی

تەوتەم و ئەستێرەناسی گوزارشتی لێدەکرا کە پشت بە کولتووری دایك و باوك دەبەستن، ئەوا دەزگای راهیبەکان پێشکەوتنێکی گرنگ بەخۆیەوە دەبینێ و دەبێتە دەزگایەکی سەرەکی.

وێنە (تصور) ئایدیۆلۆژیەکانی سۆمەریەکان تەنانەت لە رۆژگاری ئەمرۆشماندا جێگای سەرنج راکێشان و سەرسووڕمانە. هەرچەندە لێکۆڵینەوەیەکی زیاتر پێشبخرێت، دەرك بەوە دەکرێت ئەو پێکهاتە میتۆلۆژیانەی کە بناخەی زانستی خواناسی و ئەدەبیاتن، ئەو تەسەوڕانەی کە کاریگەرییەکی زێدەیان کردۆتە سەر پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی مێژووی شارستانییەت. پێکهاتەی هزری سۆمەریەکان رۆڵێکی گرنگ و بەکاریگەر دەبینێ لە پێکهاتنی بناخەی تەواوی بیر و باوەڕیە دۆگماکان. لەم چوارچێوەیەشدا زانستی سۆمەرناسی یەکێکە لەو لقانەی زانستی مێژوو کە رۆژبەڕۆژ گرنگییەکەی زیاتر دەبێت. پێکهاتەی دۆگماتیکی شێوەکانی بیرکردنەوە تاوەکو دوایی بۆ وەرچەرخانی دیالەکتیکیانە کراوەیە و سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی خوڵقکارییە.

دەشێ هەندێ تایبەتمەندێتی و پێکهاتە بنچینەییەکانی یاسا و رێساکانی هزر بەمجۆرە ریزبەند بکەین:

1 ـ پێکهاتەیەکی سەرەتایی دیالەکتیکی نیشان دەدات. هەروەکو چۆن ئاسمان بەرامبەرەکەی زەویە، لەهەمانکاتیشدا نوێنەرایەتی پرەنسیپێکی بەمجۆرە دەکات لەم دوانە یەکێکیان نێرە و ئەوی دیکەیان مێیە. ئاسمان بە "ئەن" زەویش بە "کی" ناو دەبرێت. "ئەنکی" شێوەی نێرێتی ئەم یەکێتییەیە و زۆرباش هەست دەکات کە لەگەڵ خوداوەندەی ژندا رێککەوتووە. ئەنکی سەرچاوە و باپیرەی زاراوەی باوکە. تەواوی خوداوەندە ژنەکان بۆ خۆی دەهێنێ و رێگا لەپێش منداڵبوونێکی یەکجار زیاد دەکاتەوە. خوادەوەندی ژن "تیامات" کە دوای هەمووان لە دایك دەبێت لەلایەن خوداوەندی بابلیەکان "مەردۆك" لێدانێکی کوشندەی بەردەکەوێت و لە ریزی دەستەی خوداوەندەکان بەدەر دەنرێت. لە سالانی 2000 پ.ز بەو لاوە بیروباوەڕی خوداوەندی ژن و ئەو چیرۆکە میتۆلۆژیانەی گوزارشتی لێدەکەن، بە رادەیەکی مەزن دوا دەکەوێت و دووچاری بەلاوەنان و پەسندنەکردن دێت. ئەم گۆڕانکارییەش لە نزیکەوە پەیوەندی بەو کەوتنەی ژنەوە هەیە کە لە ئاستی ستاتۆی کۆمەڵایەتیدا دووچاری هات. پرەنسیپی نێرێتی ـ باڵادەستی پیاو ـ زاڵ بوونی خۆی لەنێو پێکهاتەی کۆمەڵگا و دەوڵەتدا تۆکمە و بەهێز کرد. لە ئاکامی ئەوەی دەسەڵاتی پادشایەتی بە شێوەی ئایینی تاکخودایی و باڵادەستی پیاو لە بەرزترین دەزگاکانی دەوڵەتدا تاوەکو یەکینە هەرە ژێرەکانی جێگیر بووە، ئیتر بەپێی دەربازبوونی کات میتۆلۆژیا شێوەی بیر و باوەڕییەکی مسۆگەر لەخۆوە دەگرێت، کۆمەڵگا وەرچەرخانێکی ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقی مەزن بەخۆوە دەبینێ. پادشاکان یا ئەوەتا راستەوخۆ بۆ خۆیان خوداوەندن یاخود رۆڵی نوێنەریکردنی خوداوەند دەبینن. بەمڕەنگە بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر پەیوەندی نێوان کۆیلەدار ـ کۆیلە گۆڕدراوە بۆ پەیوەندی خودا ـ بەندە. بیر و باوەڕی سەرەکی میتۆلۆژیا و ئایین و وەرچەرخانی یاسا بۆ دەستوور، پێشکەوتنێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی مەزنە و دەرئەنجامی گرنگ لەگەڵ

خۆیدا دێنێتە ئاراوە. پەرستگاکانی سۆمەریەکان و (ئودوبا) واتە ئەکادیمیای کولتوور یان ئەو دەزگا هزریانەن کە تا دواڕادە کاردەکەن بۆ ئەوەی دەسەڵاتی پادشا ـ راهیبەکان پێشبکەوێت و بەردەوام بێت. بۆ پێکهاتنی میتۆلۆژیا لەلایەکەوە ئایین کە بە واتای زانستی خوداناسی دێت، لەلایەکی دیکەشەوە ئەو بیرۆکە و ئەندێشانەی بە شێوەی داستانی ئەدەبین، ئەرکی تایبەت و سەرەکی راهیب و نووسەران و بیریاران بوون. "نیپور"ی پیرۆزیش لەلای بابلیەکان دەبێتە سەنتەری ئەو کولتوور و ئایین و ئەدەبیاتەی کە بە هەزاران ساڵ بەردەوام دەبێت.

2 ـ سیستەمی بیرکردنەوە پشتی خۆی بە سیستەمی ئاسمانی دەبەستێت. هەروەکو چۆن ئەستێرە و مانگ و خۆر شێوازێکی نەگۆڕی جوڵانەوەیان هەیە، هاوکات دەبێ یاساکانی سەرزەویش نوێنەرایەتی ئەم یاسا ئاسمانیانە بکەن. دەوڵەت و پادشای ـ راهیب بە ناوی خوداوەند نوێنەرایەتی ئەم سیستەمە دەکەن. ئیرادەیان پیرۆزە و وتەکانیان یاسایە. هەموو هێزەکانی سەر رووی زەوی هەر یەکە و خودایەکیان هەیە. هەمان شت بۆ هێزەکانی کۆمەڵگاش بەڕێوە دەچێ. ناشێ هیچ تایبەتمەندێتی و بوونەوەرێکی بێ خوداوەند بوونی هەبێت. دەبێ ئەمە بە شێوازی هزری "خودایی" زانستی خوداناسی ناوزەد بکرێت. ئەم شێوازەی بیرکردنەوە دواتر پێشکەوتنێکی مەزن دێنێتە ئاراوە و دەبێتە بناخە و سەرەتای فەلسەفەی یۆنان (گریکی کۆن) و ئەو هزرە زانستییەی کە لە ئەورووپای هاوچەرخدا پێشکەوتووە. هەرچەندە لەسەر بنەمای یەکتری رەت کردنەوە و نکۆڵی کردن ناکۆکییەك لە نێوان ئەم قالبە سەرەکیانەی شێوازەکانی بیرکردنەوەدا هەبێت، بەڵام لەبەر ئەوەی دەرهاوێشتەی یەکترن و یەکدیان ئافراندووە پەیوەندییەکی توندیان بەیەکترەوە هەیە. بۆیە تاوەکو پەیوەندییەکانی نێوانیان ئاشکرا نەکرێت ناتوانرێ مێژووی ئایینەکان و مێژووی فەلسەفە و مێژووی هزری زانستی بە شێوەیەکی راست روون بکرێتەوە. شێوازی بیرکردنەوەی سۆمەریەکان بە گوێرەی خۆی بە واتای پێشکەوتنێکی مەزن دێت. پاشان یاساکانی خودا بە شێوەی یاسای زانستییانە دەرکەوتوونەتە پێشمان.

3 ـ زاراوە سەرەکییەکانی میتۆلۆژی وەکو مرۆڤی یەکەم، بەهەشت و دۆزەخ، لە بەهەشت دەرکردن و تۆفان لەنێو هزری سۆمەریەکاندا، جێگا و شوێنێکی گرنگیان گرتووە. ئەو رەوشە ناکۆك و سەخت و زەحمەتەی لەنێو سروشت و کۆمەڵگادا دەرکەوتوون گێڕانەوەیان بە شێوەی زمانی شیعر و داستان داب و نەریتێکی سۆمەریەکانە. ئەو دیاردە سروشتی و کۆمەڵایەتییانەی بە گوێرەی خۆیان ناویان لێناوە و کردوویانە بە تیۆرییەك، بە شێوەی سیستەمێك گوزارشتی لێدەکرێت. تیۆلۆژییەکانیان لەسەر هەر بوویەر و پەیوەندییەك پیادە دەکەن و ئەنجام لەهەر یەکەیان وەردەگرن. ئەم هەڵوێست و نزیکبوونەوەیەش رێگا لەپێش تەفینەوەیەکی هزری دەکاتەوە. هیچ شتێك لە هەڵوێست و دادگایی کردنەکانی ئەم سیستەمە رزگاری نابێت، هیچ شتێکیش بێکار و دەست بەتاڵ نییە. هەموو شتێك گرێدراوی یەکترە. هەروەکو بڵێی رووبەڕووی شێوەی سەرەتایی یەکەمین پرەنسیپی دیالەکتیك بووینەتەوە. یەکەمین یۆتۆپیا و داستان سەرچاوەی خۆی لە سۆمەریەکانەوە وەردەگرێت. یۆتۆپیای بەهەشت، ژیانی ئادەم و حەوا و دەرکردنیان لە

بەهەشت، یەکەمین شەڕی براکوژی نێوان هابیل و قابیل و داستانی کەسایەتی گلگامیشی نیوخودا ـ نیو مرۆڤ بە شێوەیەکی تۆمارکراو گەیشتۆتە رۆژگاری ئەمڕۆمان. ئەوەی لەم یۆتۆپیا و داستانانەدا باسی لێوەکراوە، زۆری و زەحمەتی ئەو ناکۆکییە کۆمەڵایەتییانەیە کە لە ئەنجامی ئەو ململانێیانە دەرکەوتن، کە ئامانجی گەڕانەوە بوو بۆ گەوهەری یەکسانی رۆژانی سەردەمی نئۆلیتیك. گێڕانەوە و هزرەکەش بەمجۆرەیە. بۆ روون کردنەوەی زانستییانە زووە و کاتی نەهاتووە. لێرەدا ژیری و هزری مرۆڤ زۆر لەسەردەمی چەرخی زانستی دوورە. دەبێ لەبیرنەکرێت، هەروەکو چۆن زانستیبوون لە شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما زۆر سنووردار بووە، ئەوا فەلسەفە زۆر لەوە دوورە کە لەژێر کاریگەری میتۆلۆژیا و تیۆلۆژیا رزگاری بووبێت.

ز ـ ئەوەی بۆ یەکەمجار کردەوەکانی ئیمپریالیزمی و داگیرکاری کرد بە سیستەم، شارستانییەتی سۆمەرە. "سەرجۆن" کە بنەماڵەی خانەدانی ئەکەدی دامەزراند و تەواوی نیمچە دەوڵەتەکانی سۆمەریەکانی فەتح کرد و کردنی بەیەك، بە یەکەمین ئیمپراتۆر ناوزەد دەکرێت. سەرجۆن قۆناخی دەوڵەتی داگیرکاری دەستپێکردووە. دەوڵەتی شاری سۆمەریەکانی پێش لەو، جگە لەوەی هەندێ پایگای سەربازیان لەپێناو خۆپاراستن و بازرگانیدا ئاوا دەکرد، پەنایان نەدەبردە بەر هێرشەکانی فەتح و داگیرکاری. بەڵام هەرچی سەرجۆنە خولقێنەری قۆناخی سیستەمێکی خۆ فرەکردن و پەلهاوێشتنە لەسەر بنەمای پەیڕەوکردنی توند و تیژی، چونکە لەجیاتی پێگە سەربازییەکان کۆلۆنییەکی بەرفراوان و لەنێو شارەکانیشدا شاری سەرەکی (پایتەخت) ئاوا کرد، ئەوەی تەواوی ئیمپریالیست و داگیرکارەکان دوای ئەو ئەنجامیانداوە تۆکمەکردن و پەیڕەوکردنی ئەو سیستەمەیە. کوشتنی مرۆڤ بە شێوەیەکی نەخشە بۆکێشراو، دەست بەسەرداگرتنی هەموو شتێکیان، بە کۆیلەکردنیان، داگیرکردنی ئەو شوێنانەی بەرژەوەندی و قازانجی خۆیان تێدا دەبینن و لەسەر دەسەڵات هێشتنەوەی ئەو تاقم و کەسانەی بە گوێرەی خۆیانە، یەکێك لە قۆناخە گرنگەکانی پێشکەوتنی مێژوویە. دەبێ بەمجۆرە لەقەڵەم بدرێن کە بە شێوەیەکی رێك و پێك ئیمپراتۆرییەتێکی گەردوونییان لەو قۆناخەدا ئاواکردووە. هەربۆیە لەم چوارچێوەیەدا سۆمەریەکان جگە لەوەی کۆمەڵگای دەوڵەتی ـ چینایەتین، لەهەمانکاتدا شارستانیەتێکی ئیمپریالیستی وەهایە کە خاوەن پێکهاتەیەکی فرە ئەتنیکییە.

ر ـ شەرەڤ نووسینی یەکەمین رێسای یاساکان تایبەت بە سۆمەرکانە. سۆمەریەکان یاساکانی دەستووریان لەسەر بەردەکان هەڵکەندووە و نووسیویانە و بەمجۆرە، سەبارەت بە دەرك پێکردنی و پەیڕەوکردنی یاسا سەرەکییەکانی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا گرنگی و بایەخێکی تایبەتیان پێداوە. ناوبانگی یاساکانی ئورنامۆ و حامورابی تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. بەها سەرەکییەکانی شارستانییەتی وەکو مۆسیقا، هۆنراوە، بناخەی چالاکی و کردەوە سەرەکییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان پێك دێنێ. سەلماندنی ئەم تایبەتمەندێتی و راستییانە شتێکی هێندە سەخت و ئاستەم نییە. هەروەکو چۆن ئاواز و ستران و گۆرانی بە ئامراز و مەقام و شێوازی خۆیان دەگەن، بەمڕەنگە بە هەزاران ساڵ کاریگەری لەسەر قۆناخەکانی دوای خۆی کردووە.

س ـ بەهۆی گرنگییەکەیەوە خاڵێکی دیکە کە پێویستی بە یەکلابوونەوە هەیە، بابەتی نەژادی سۆمەریەکانە. ئایا خاوەنی چ جۆرە تایبەتمەندییەکی ئەتنیکین و، هەڵوێستیان بەرامبەر نەژادە جیاوازەکانی تر چۆنە؟ چ پاشماوەیەکی نەژادی ئەم شارستانییەتە ماوەتەوە کە مۆرکی خۆی لەمێژوو داوە؟ بێگومان ئەم پرسیارانە گرنگن و پێویست دەکات لەم بارەیەوە لێگەڕین و لێکۆڵینەوەکان قووڵ بکرێتەوە. شوێنی سۆمەریەکان جێگای بەیەك گەیشتنی دوو ناوچەی سەرەکین کە رۆڵێکی مەزنیان لەمێژوودا بینیوە. شتێکی روون و ئاشکرایە مەملەکەتی سۆمەریەکان کە دەکەوێتە ئەو دەشتە بەپیتانەی نێوان بیابانی عەرەبی و زنجیرە چیای زاگرۆس ـ تۆرۆس، بە ئەندازەی ئەوەی شارستانییەتی خۆی پێشخستووە، بەردەوام رووبەڕووی پەلامار و داگیرکاری دەبێتەوە. هەروەکو چۆن سەردەمێك ئیمپراتۆرییەکانی یۆنان و رۆما جێگای سەرنجی هەموو لایەنێك بووە، هاوکات شارستانییەتی سۆمەریش لەسایەی ئەو دەوڵەمەندییەی خوڵقاندبووی ببوە جێگای چاوتێبڕینی دەرەوە. جگە لەوەی کە بەخۆشی بەردەوام پەلی بۆ دەرەوە هاوێشتووە. کاتێك پرەنسیپی کار ـ کاردانەوە بە شێوەیەکی چڕوپڕ بکەوێتە بواری کردارییەوە، ئەوا راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراوە کە حوکم و کاریگەری دیالەکتیکی بە شێوەی پێشکەوتنی مێژوویی بەڕێوە دەچێت. لە باشووری رۆژئاوا (سامی) سامییەکان، لە باکووری رۆژهەڵاتیش ئارییەکان (ئاریان) هەروەکو سۆمەریەکان بە "هۆریت" ناوزەدیان دەکەن. ئەم نەژاد و رەگەزانە بە ئەندازەی ئەوەی شارستانییەتیان هەرس نەدەکرد هاوکات بەردەوامیان بە هێرشەکانیان دەدا و هەنگاویان بۆ دواوە نەدەهاوێشت.

دەشێ ئەم هەڵوێستە کۆتاییەکانی سۆمەریەکان روون بکاتەوە، بەڵام دەرفەتێکی سنووردariش بۆ روون کردنەوەی سەرچاوەکەی دەڕەخسێنێ. لەئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوانەی دەرهەق بە نووسینە هەڵکەندراوەکان کراوە، لەو تاتەقوڕینە و ئاسەوارانەدا دەرکەوتووە، کە بڵاوبوونەوە و کۆچبەری لە باکوور و رۆژئاواش ئەنجامدراوە. ئامۆریەکان کە لە باشوور و رۆژهەڵاتەوە هاتوون، لەبەر ئەوەی بە شوانکاریەوە خەریك بوون، هیچ ئاسەوارێکیان لەپاش بەجێ نەماوە. پێدەچێ ئەم گروپە کۆمۆنە بچووکانە کە لەم دوو ناوچەیەوە هاتوون، یەکەمین یەکینەکانی نیشتەجێبوونیان 6000 ساڵ پ.ز ئاوا کردبێ. توانستەکانی ناوچەکەی دەرهەق بە بەرهەمی جیاواز و بە پیت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، رێگای لەپێش وەرچەرخانی پێویست کردەوە و جیاوازی نەژادی سۆمەریەکانی خوڵقاند. هەبوونی گەلێك وشە کە سەرچاوەی خۆی لە ریشەی هەم هۆریەکان و هەم ئامۆریەکان وەردەگرێت و جێگرتنیان لەنێو پێکهاتەی زمانی سۆمەریەکاندا، ئەم نزیك بوونەوەیە پشت راست دەکاتەوە. بەڵام ئەمە بەو واتایە نایەت کە سۆمەریەکان قەومێکی رەسەن نین، بە پێچەوانەوە هەروەکو چۆن لە گەلێك شوێنی جیاوازدا روویداوە، یەکینە کولتوورییە جیاوازەکان تێکەڵ بە یەکتر بوونە و لە سەنتێزێکی باڵاتردا بە یەکتر گەیشتوون و کوولتوورێکی نوێیان خوڵقاندووە، ئەمەش سەرچاوە رەسەن و راستەقینەکەی ئەم نموونە زەقانەیە کە ئاماژەمان پێکرد.

ج ـ ئەنجامە جێگیر و هەمیشەییەکانی شارستانییەتی سۆمەر

هەروەکو لە هەموو کولتوورەکاندا روویداوە، بە تایبەتیش لەبەر ئەو دەرئەنجامەی لێی کەوتۆتەوە و ئەو شوێنە مێژووییە هەمیشەییەی کە هەیەتی، شارستانییەتی سۆمەریش بە گۆڕانکاری و وەرچەرخانی بەرچاودا دەرباز بووە و بەمجۆرەش لەنێو ئەو کولتوورە جیاوازانەدا درێژەی بە هەبوونی خۆی داوە، کە بە تایبەتیش رۆڵێکی سەرەکی لە ئاواکردنیاندا بینیوە و لە شوێن و جێگایەکی بەمجۆرەدا جێگیر بووە کە بە پێی دەربازبوونی کات دەرك بە نرخ و بەها مێژووییەکەی کراوە. بنەماڵەی خانەدانی ئەکەدی سەرجۆن کە بە گرانی مۆرکی سامی پێوەیە، یەکەمین نموونەی گرنگی گۆڕانکارییە کە لەمێژوودا دەستنیشان کراوە. زمانی فەرمی و باڵادەستی کولتووری بەتەواوەتی بەگوێرەی کارەکتەری سۆمەریەکانە. لەسایەی دەسەڵاتی ئەم بنەماڵە خانەدانە لە ماوەی نێوان 2350 تا 2250 پ.ز دا، چڕبوونەوە لە پێکهاتەی زمانی سامیەکان دا دەبینرێت. تا رادەیەك وەکو کاردانەوەیەك بەرامبەر بەم چڕبوونەوەیە، گۆتیەکانی کە ریشەیان بۆ ئاری ـ هۆریەکان دەگەڕێتەوە، دژە هەڵمەتێك بە هاوکاری خانەدانێکی دیکەی سۆمەری ئەنجامدەدەن و بەمڕەنگە وەرچەرخان و هاوسەنگییەکی نوێ دێتە ئاراوە. کولتووری ئێران ـ ئیلام سەنگین دەبێت و مۆرکی خۆی لێدەدات. لە 2000 ساڵ پ.ز دا بە شێوەیەکی بەردەوام داگیرکاری و دەست بەسەرداگرتنی باشوور و رۆژهەڵات لەلایەن گروپە سامی و ئامۆریەکان روودەدات. ئیتر لەگەڵ رووخانی سێیەمین بنەماڵەی خانەدانی "ئور" قۆناخی میرنشین و دەوڵەتی ـ شار دەستپێدەکات کە بە گرانی مۆرکی ئامۆریەکانی پێوەیە. لەساڵانی 1800 پ.ز و لە ئەنجامی دەسەڵاتی بنەماڵەی بەناوبانگی حامورابی ئامۆریەکان، سۆمەریەکان بە تەواوی هێزی سیاسیان لەدەست دەدەن. ئیتر زمانی سۆمەریەکان لەڕێ و رەسمی فەرمیدا بەکار ناهێنرێت. زمانی فەرمی زمانی ئەکەدی بابلیەکانە کە بناخەی سەرەکی زمانی ئاشووری و کلدانی رۆژگاری ئەمڕۆمانە. ئیتر زمانی کولتووری تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین بابلیە واتە زمانی ئارامییە. ئەمجارە لەمیانەی ئەو پەلامارەی لە باکوورەوە لەلایەنی ئەو هیتیت و کاسی و میتانیانەوە روودەدات کە سەر بە ئاریان ـ هۆریەکانن. لە ساڵانی 1600 پ.ز سەرلەنوێ هاوسەنگی لە نێوان هەردوو کولتوور ئاوا دەکرێتەوە، بەڵام دیسان ناوەندی مێشکی بەڕێوەبەرایەتی بابلە و زمانەکەشی بابلیە. ئیتر تەواوی کولتووری سۆمەریەکان بە پارزنگی بابلیەکاندا دەرباز دەبێت و قۆناخی دەستپێکردنی شێوازی تیۆلۆژی و ئەدەبیاتی بابلی جێگای پڕ بایەخی خۆی لەمێژوودا دەگرێت. زانستی ئەستێرەناسی و بیرکاری بابلیەکان هەڵمەتێك ئەنجامدەدات. بنەماڵەی خانەدانی ئاشوور ـ ئامۆری نەینەوا کە دەکەوێتە باکووری بابل، هەنگاوێکی دیکە ئەم قۆناخە بەرەو پێشەوە دەبات. بەمڕەنگە رێبەرایەتی کولتووری و ئایدیۆلۆژی بابلیەکان و رێبەرایەتی سیاسی ـ سەربازی ئاشووریەکان دەست بەسەر تەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا دەگرن.

قۆناخەکانی بابلی و ئاشووری شارستانییەتی سۆمەری، قۆناخی تەواوبوونی وەرچەرخانی ئەکەدیەکان و راستەوخۆ بڵاوبوونەوەیەتی بۆ تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین و شوێنەکانی دیکەی جیهان. ئەمەش بە رادەیەکی زیاتر لە ئەنجامی بەکارهێنانی شێوازی توندوتیژی ئیمپریالیزمیانەوە بەدی دێت. دەسکەوتە ئایدیۆلۆژی و کولتوورییەکانی زۆر سنووردارە. زمانی سۆمەری وەکو زمانێکی دێرینی پیرۆز، لەمیانەی فەلسەفە و ئەو وەرگێڕانە بەردەوامانەی لێیەوە ئەنجام دەدرێت، رۆڵی گرنگی خۆی بۆ بڵاوبوونەوە لەتەواوی جیهاندا دەگێڕێت. پەسەندکردنی یەکتری لەلایەن کولتووورە خۆجێییە جیاکان بەپێی دەربازبوونی کات دووچاری گۆڕانکاری دێت. بەڵام شتێکی مسۆگەرە کە یەکەمین نموونەی دێرین سۆمەرە. هەبوونی زمانی سۆمەری لەساڵانی بەرەبەیانی زاییندا بەتەواوەتی کۆتایی پێدێت.

کاتێك تەماشای شوێنگەی شارستانییەتی سۆمەری لەنێو مێژوودا بکەین ئەوا زۆر بە باشی ئەم راستییەمان بۆ روون دەبێتەوە کە هیچ شارستانییەتێك بۆ ماوەیەکی درێژخایەن و بە قووڵاییەکی بەمجۆرە کاریگەری نەکردۆتە سەر مرۆڤایەتی. لە ماوەی نێوان 4 هەزار ساڵ پ.ز تاوەکو 2 هەزار ساڵ پ.ز بە شێوەیەکی راستەوخۆ، لەماوەی نێوان 2000 ساڵ پ.ز تاوەکو سەرەتاکانی زایین بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، هەم مژیین و هەم بەخێوکردنی مرۆڤایەتی لەلای پێڕەوکارانی سۆمەریەکانەوە جێگای باسە. ئامادەکردن و هەمیشەیی کردنی سیستەمی کۆیلایەتی لەلایەن دامودەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگا و پیرۆزکردنی لەمیانەی دۆگمای ئەخلاقی ـ ئەدەبی، سەرکەوتن و شکۆمەندییە، کە هیچ ئایدیۆلۆژیایەکی دیکە ناتوانێ ئەنجامی بدات. تاوتوێکردن و هەڵوەستەکردن لەسەر واتای ئەم دەرئەنجامە سوودێکی بێ سنوور و بێ ژماری هەیە. بۆ شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی شارستانییەت، پێویست دەکات ئەم واتایە ئاشکرا و روون بکرێتەوە. ئەگەر بێتو لەمیانەی هێڵە ئەستوور و گشتییەکاندا شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنێکی بەرجەستە ئەنجام بدرێت، دەشێ ئەمانە دەستنیشان بکرێت:

1 ـ شارستانییەتی کۆیلەداری سۆمەریەکان لەسەر بنەمای بەهای کۆمەڵگای نئۆلیتیکدا هەڵکشاوە کە گەلان بە درێژایی 10 هەزار ساڵ لە ناوچەی کەوانی بەپیت (الهلال الخصیب) پەرەیان پێدا و پێشیانخست. هەروەکو چۆن هەندێ جار لەمیانەی بازرگانی و هەندێ جاریش لە رێگای توندوتیژی و زیاتریش لەمیانەی سەپاندن و پەسندکردنی سیستەمە بەرهەمدارەکەیان، تەواوی زانست و "ئامرازەکانی" سەردەمی نئۆلیتیکیان کردووە بە موڵکی خۆیان، ئەوا پیشەکاری و بەهرەکانی دیکەیان گەیاندۆتە ئاستی بەدەزگابوون و لەپێناو هەبوونی خۆیان کردوویانە بە بەرهەم و دەوڵەمەندییەکی نائاسایی. هەروەکو چۆن لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا لە هەڵوێستەکانی ئەمریکادا بەرامبەر بە گەلان دەبینرێت بە هەمان شێوە ئەو گروپە ئەتنیکی و گەلانەی کۆمەڵگای نئۆلیتیکیان ئاواکرد، لە بەرامبەر ئەم باڵادەستی و بەرزبوونەوەیەی شارستانییەتی کۆیلەداری سۆمەریەکان، بە هەڵواسراوەیی ماونەتەوە. ئیمپریالیزمی سۆمەر بەتایبەتیش لە قۆناخی ئاشووریەکاندا گەلانی بە جۆرێك سەراوبن و دەربەدەر کردووە کە تاوەکو ئێستاکە

کاریگەرییەکەی بەسەر رۆژهەڵاتی ناوین و تەواوی جیهاندا ماوە. لەلایەکەوە شێوازی راکێشان لەسەر زەوی و سینگ تێکوتان، لە لایەکی دیکەشەوە پەرتەوازەکردنی بوونەتە شێوازێکی تیرۆر و ریشەکێش کردن، وێرانکردنی شوێنەوار بە جۆرێك مۆرکی خۆی لەنێو چاوانی مرۆڤایەتی داوە کە ناتوانرێ بسڕدرێتەوە. شێوەی یەکەمینی پەیڕەوکردنی داگیرکاری و باڵادەستی لە سەردەمی کۆمەڵگای چینایەتیدا، بە شێوەیەکی نەخشە بۆ کێشراو و سیستەماتیك لەسەر مرۆڤ، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. ئەگەر لەم سەردەمەشدا لەمیانەی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیاوە قڕکردنی مرۆڤ بە شێوەیەکی نەخشە بۆ کێشراو و بە سیستەم، بە بەراوردکردن لەگەڵ رابردوو، بە شێوەیەکی بەرفراوانتر بەڕێوە دەچێ، ئەوا ئەم رەوشە وەکو بۆهێڵ (جین ـ Gen) لە هزری کۆمەڵگادا جێگیر بووە و بە شێوەیەکی قووڵ گرێدراوی پراکتیکی یەکەمین شارستانییەتە و لەوێوە سەرچاوە دەگرێت. چۆن "بۆهێڵە"کانی مرۆڤ پێك دێت، بە هەمان شێوەش رێگا لەپێش چۆنێتی پێکهاتنی نموونەی هاوشێوەی ئەمە دەکاتەوە، هاوکات هزری کۆمەڵگاش "بۆهێڵ"ی پێکهاتووی هەیە و لە کۆمەڵگاکانی دواتردا جێگیر دەبێت و رێگا لەپێش هەمان شێوەی کاریگەری خۆی دەکاتەوە. لەکاتێکدا بەردەوام توێژە چەوسێنەر و دەسەڵاتدارەکانی کۆمەڵگا دەوڵەمەند دەبن و رێگا لەپێش زیادبوونی بەرهەم دەکەنەوە، ئەوا توێژە چەوسێنەر و ئاراستەکراوەکانی کۆمەڵگا، بەردەوام لاواز دەبن و لەنێو کەم و کورتی دا دەژین. لەگەڵ ئەوەی دیالەکتیکی ستەمکاری و چەوسانەوەی مرۆڤ ئاوا کراوە، بەڵام تاوەکو ئێستا نەتوانراوە رەوڕەوەی ئەم چەرخە بوەستێنرێ. مرۆڤایەتی ئەتۆم پارچە دەکات، بەڵام تاوەکو ئێستا لەوە دوورە ئەم چەرخە پارچە بکات و تێکیبشکێنێ. لە راستیدا ئیتر هەم زیادبوونی بەرهەم و هەم کەم بوونی، بێواتایە. ئەگەر هەردووکیان نەبن، ئەوا کۆمەڵگا لەنێو هاوسەنگیدا دەبێت و بەختەوەر دەبێت.

بەڵێ ئەم رەوشە رێگا لەپێش سەرهەڵدانی مەیلی بەرخودانی ئازادیخوازی مرۆڤ و سەرهەڵدانی شەرەف و رێبازێکی جیاوازی مێژوو و ئێشی مرۆڤ دەکاتەوە کە لەسەر بنەمای ئەو تێگەیشتن و وشیارییە پێشکەوتن، کە مرۆڤی لە ئاژەڵ جیاکردەوە. لە جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا دەزگای پێغەمبەرایەتی بە تەواوی ئەم مانایە دەبەخشێت. لەم یەکەمین نموونە شکۆدارەدا دەبینرێ کە کاتێك (شارستانییەت) یاخود کۆمەڵگای نئۆلیتیکی یەکسان و دوور لە شەڕ، کە لە هزری مرۆڤایەتیدا بە شێوەی خەیاڵی بەهەشت رەنگ دەداتەوە، لە ئەنجامی دزییەکی مەزندا دەڕفێنرێ. ئەوانەی دوای ئەو دەمێننەوە بەردەوام لە مێژوو بەدەر دەنرێن و بەمڕەنگە شارستانییەت بە بێ مێژوو دەستپێدەکات. لەمیانەی ئەو بەهایانەی کە کردوویەتی بە موڵکی خۆی و دۆزینەوە و ئافراندنی بەدەزگابوونی دەوڵەت، تەواوی ئەو تاك و گروپە ئەتنیکیانە قووت دەدات کە بێتواناکارین و دەبێتە هۆڤێکی تەواو.

2 ـ وەکو پوختە و پێناسەی کۆمەڵگای چینایەتی لەدایکبوونی دەوڵەت لەلای سۆمەریەکان بە شێوەیەکی نائاسایی و سەرسووڕهێنەرە. ئەمە ئامرازێکی وەهایە کە هیچ خەیاڵێك نییە نەیتوانیبێ بەدیبێنێ و تاوەکو ئێستاکەش ئەو لایەنە زەق و سەنگینەی

پەیوەندییەکی توند لەنێوان دەوڵەت و خوداوەند، لەنێوان هزر و بیر و باوەڕی تاکخودایی و ئەو دەوڵەتە هەیە کە لەبواری ناوەندی بوونەوە پێشکەوتووە. تا چ رادەیەك خودا خاوەن هێز و بەجۆرێك نیشانی بدەیت کە ناتوانی پێی بگەیت و لێی تێبگەیت و بە خاوەنی هەموو تایبەتمەندییەکانی دابنێیت ـ کە ئەمانەش تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی شارستانییەتن ـ ئەوا بەو ئەندازەیەش دەوڵەت و ئەو دەمامکەی خۆی لە ژێردا حەشارداوە واتە (شارستانییەت)، بەهێز و تۆقێنەر و بە جۆرێك نیشان دەدرێت کە ناتوانرێ لێی تێبگەیت و پێی بگەیت. لەهەمانکاتدا ئەمانە تایبەتمەندێتی پادشاکانن. گەوهەری پەروەردەی پادشا، چۆنیەتی بەدەست هێنان و وەرگرتنی ئەم تایبەتمەندییانەیە. ئەمە پێویستی و شایستەی نوێنەری خوداوەندە. بەر لە کۆمەڵگای چینایەتی تەوتەم پوختەی ناسنامەی ئەو کۆمۆنە بووە کە نوێنەرایەتی کردووە؛ هەروەکو نازناو بوو. هەر لەبەر ئەوەی کۆمەڵگا خاوەنی کارەکتەرێکی چەوسێنەر نەبوو، بۆیە لایەنێکی ترسێنەر و تۆقێنەری بەمجۆرەیان نەبوو. هەروەها خوداوەندیش نەبوون. لەوکاتەی کە کارەکتەری چەوسێنەری لای سەرۆك هۆز و تیرەکان پێشدەکەوێت، تەوتەمیش وردە وردە بەرەو شکۆمەندی خودایی بەرز دەبێتەوە؛ لەسەر زەوییەوە جێگا دەگۆڕێت و بۆ ئاسمان بەرزدەبێتەوە. لە تایبەتمەندێتیەکانی (نزیك، دەست پێگەیشتن، نەترس) دووردەکەوێتەوە و لەجیاتی ئەو تایبەتمەندێتیەکانی (دوور، کەس پێی ناگات، تۆقێنەر) وەردەگرێت. بەمجۆرە خیانەتی کۆمەڵگای چینایەتی بەرامبەر گەوهەری خۆی دەستپێدەکات.

بێگومان هەڵسەنگاندن و لە قەڵەمدانی دەوڵەت بەتەواوەتی وەکو ئامرازێك کە راستەوخۆ پشت بە درۆ و دەلەسە و دزی دەبەستێ، کەم و کورتییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. دەرکەوتنی دەوڵەت تەنیا لەمیانەی ئەو تایبەتمەندییانە روون ناکرێنەوە. ناوەڕۆکی ئاڵۆزی کۆمەڵگای چینایەتی، زیادبوونی داخوازی و پێداویستی دابەش کردنی کار و پیشە، کێشە هاوبەشەکانی ئاسایش، پێویستی بە هەبوونی کۆردیناسیۆنێکی گشتی رەها نیشان دەدات، هەربۆیە بە ئەندازەی ئەوەی چینی باڵادەست و چەوسێنەر دەوڵەت پەسند و ئەرێ دەکات، ئەوا سەپاندنی خۆی وەکو راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو، گرێدراوی سەرهەڵدانی ئەم پێویستییانەیە. شینەکردنەوەی دەوڵەت بە شێوەیەکی راست بۆ ئەم دوو تایبەتمەندێتیەی کارەکتەرەکەی دەگەڕێتەوە. ئەمەش رێگای لەپێش پێشخستنی دوو جۆرە شرۆڤەی دۆگماتیك کردۆتەوە. چینەکانی دەوڵەت (لایەنگرانی) هەموویان بەخودایی و بەگزادە پیرۆزەکان ناوزەد و شرۆڤە دەکران، چینە رکەبەرەکانی دەوڵەتیش بە لایەنگرانی شەیتان و نەفرین لێکراو و رووڕەش ناوزەد و شرۆڤە دەکران. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا دەوڵەت گوزارشت لە ناسنامەی کۆمەڵگایەك دەکات کە ناکۆکی لە نێوان بەرژەوەندییە جیاوازەکاندا هەیە و هەژاری چینێك و دەوڵەمەندی چینێکی دیکە گەیشتۆتە لوتکە و بە بێچارەیی ماوەتەوە. هەر لە سەردەمی پەیدابوونیەوە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان خەریککردنی دەوڵەت لە بواری هزر و پیادەکردندا بە خۆڕایی نییە. چونکە سەرچاوەکەی خوداییە. لێرەدا لەپەیوەندی زانست ـ سروشت دا خوداوەند بەلاوەنراوە. بەڵام دوورە لەوەی لەنێو

دەوڵەت بەمجۆرە دەبینرێ. گوتنی "یان دەبێ خاوەن دەوڵەت بیت یا ئەوەتا روو رەشیت" سەرنج راکێشە؛ واتاکەی هێندە قووڵە و ئەوە دەبەخشێت کە پیاوی خاوەن دەوڵەت، نەتەوەی خاوەن دەوڵەت، خۆی خاوەنی هەموو مافێك دەبینێ، هەروەکو لە خوداوە بۆی دابین و دیاری کرابێت.

دەوڵەتی سۆمەر کە سەرچاوەی ئەم هێزەی دەوڵەت روون دەکاتەوە، لەبەر ئەوەی یەکەمین و ساواترین نموونەیە، گونجاوترین و شیاوترین ئامرازی شیکردنەوەی شارستانییەت دەداتە دەست. بە جارێك هەم بەرامبەر تاکە کەس و زیاتریش بەرامبەر ئەو گروپە ئەتنیکیانەی کە تاك جێگای خۆی تێدا دەگرێت، هەروەها بەرامبەر بە تەواوی توێژەکانی کۆمەڵگا کە لەدەرەوەی دەوڵەت ماونەتەوە، بەهێزبوونێکی ئاوارتە و بێ پێوانە جێگای باسە و ئەم هێزە بەردەوام تۆکمە و پتەو دەکرێت. راهیبە سۆمەریەکان سەبارەت بە پێکهاتنی دەوڵەت، بە شێوەیەکی فێڵبازانە و هەم بە کارامەیی لە رێگەی داهێنانە ئایدیۆلۆژییەکانیان، هزری کۆمەڵگا دەئافرێنن. شتێکی سەرسووڕهێنەرە کە لەمیانەی ئەم هزرەدا دەوڵەت بەنوێنەری سیستەمی ئاسمانی لەسەر زەوی دەبینرێت. بێگومان ئامانجی سەرەکی ئەفسانە (میتۆلۆژی) و زانستەکانی خوداناسی ئەوەیە کە لە دایکبوونی کۆمەڵگای چینایەتی، وەك سیستەمێکی سروشتی زاڵ و باڵادەستی بکەن. ئیتر دەسەڵاتی خوداوەند لە رێی دەسەڵاتی ئەم پادشا ـ خانەدانانە نوێنەرایەتی دەکرێت کە تازە بە تازە بەرز دەبنەوە. بەڵام راگەیاندن و پێشکەشکردنی بە شێوەیەکی راستەوخۆ و ئاشکرا، هەروەکو چۆن ناتوانن باوەڕی کۆمەڵگای پێبێنن، ئەوا ناشێ و ناتوانرێ دەوڵەت دابمەزرێندرێت و بەردەوامی پێبدرێت. سەرەتا لەلایەنی ئایدیۆلۆژییەوە دەوڵەت ئاوا دەکرێ و سەردەخرێ، لەپاشان لەگەڵ گەیشتن بە ئایدیۆلۆژیایەك و یەکبوونی (ئامرازەکانی) کۆمەڵگای نئۆلیتیك لەگەڵ بەرهەمی زیادە، دەوڵەت لە دایك دەبێت. لەگەڵ ئەنجامدانی یەکەمیان، دووەمیشیان بەدیدەهێنرێت، کاتێك هەردووکیشیان بەیەکتر گەیشتن رێگا لەپێش بەرهەمێك دەکاتەوە کە تا ئەوکاتە نموونەی نەبینراوە.

شتێکی روون و ئاشکرایە پەرستگای سۆمەریەکان سەرچاوەی سەرەکی دەوڵەت پێکدێنێت. واتە هەروەکو چۆن دواتر بانگەشەی بۆ کرا، هزری دەوڵەت گوزارشتی زانستیانەی مێشکی مرۆڤ نییە، بەڵکو گوزارشت لە بواری دۆگماتێك و تیۆلۆژییەوە دەکات. پێناسەیەکی سادە و نوێ پێشکەش دەکەم. لەقۆناخە سەرەتاییەکانی جیابوونەوەی چینایەتیدا کە هێشتا هزری زانستی پێك نەهاتبوو، دەوڵەت کە گەوهەری شارستانییەتە، گوزارشتێکی تیۆلۆژی زاراوەی دۆگماتیکە. سەرچاوەی لە زانستەوە وەرناگرێت، بەڵکو بیر و باوەڕە دۆگماکان بناخەکەی پێك دێنن. لەم بوارەشدا ئەو ئامرازەی کە هەرە زێدە لە دەرەوەی سەردەمە، دەوڵەت خۆیەتی؛ بە تایبەتیش ئەو شێوە کلاسیکیانەن کە نەبوونەتە موڵکی گەل. لە بەشەکانی داهاتوودا دەبینین هەرچەندە بە شێوەیەکی سنووردداریش بێت، گرنگترین و پێشکەوتووترین هەنگاو کە ئەورووپا لەم بارەیەوە هاوێشتوویەتی، پێشخستنی دیموکراسییەتە لەناو کارەکتەری دەوڵەتدا. بێگومان ئەمەش لەئەنجامی خەباتی رزگاریخوازی بێ هاوتای گەل و چین و نەتەوەکان بەدیهاتووە.

کۆمەڵگادا بەسەری بخات، چونکە دەوڵەت لەئارادا هەیە. لەو شوێنەی کە دەوڵەت هەبێت بەردەوام خوداوەند هەیە.

3 ـ کاتێك لێکۆڵینەوە سەبارەت بە شارستانییەتی سۆمەر بکەین دەبینین کە دیاردەیەکی دیکەش پێویستی شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی خۆی دەسەپێنێ. بەئەندازەی شیکردنەوەکانی مارکس سەبارەت بە دەوڵەت و پارە، میتۆلۆژی و زانستی خوداناسی کە لێیەوە سەرچاوەی گرتووە گرنگە ـ بە زمانی یۆنانی تیۆلۆژی پێدەگوترێت، بە عەرەبیش ئیلاهییات ـ تیۆری مارکس دەسکەوتی نوێی بۆ زانست لەگەڵ خۆیدا هێناوە. بەڵام بە گوێرەی من، هەڵسەنگاندنی بناخەی ئایدیۆلۆژی دەوڵەت وەکو هێزێکی بچووك و سادە، جددیترین کەم و کورتی تیۆرییەکەی و مەترسیدارترین لایەنیەتی. گوتنی ئایین "ئەفیۆنی کۆمەڵگا"یە و دەربازبوونی مەسەلەکە بە شێوەیەکی سادە و رووکەشی یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی نەگەیشتن بە سەرکەوتن. بە گوێرەی من بە لانی کەم هێندەی شیکردنەوەی "پارە" و "دەوڵەت" پێویستی بە شیکردنەوەی ئیلاهیات هەیە. راستینەی سۆمەر بەشێوەیەکی روون و بەرچاو ئەم پێویستییە نیشان دەدات. بۆ شیکردنەوە و تێگەیشتنی شارستانییەتی سۆمەر. مسۆگەر پێویست دەکات ئیلاهیاتەکەی شیبکرێتەوە. خوداناسی زانستی تێکۆشانی چینایەتی سۆمەریەکانە. بە بێ ئەوەی رەنگدانەوەی زاراوە و بیرۆکەکانی خوداناسی بەسەر کۆمەڵگا شیبکرێتەوە ناتوانرێ ئایدیۆلۆژیای سۆمەریەکان و ئەو دونیا کۆنە شیبکرێتەوە کە پشتی پێ دەبەسترێ. ئەگەر ئایینە تاکخوداییەکان شینەکەنەوە ئەوا ناتوانن چۆنێتی پێکهاتەی هزر و ئەدەبیاتی کۆمەڵگای دێرین و چەرخەکانی ناوین و تەنانەت کۆمەڵگای رۆژگاری ئەمرۆشمان شیبکەنەوە و هەڵسەنگێنن. مۆرکی ئیلاهییات لەهزری تەواوی کۆمەڵگاکانەوە دراوە. ئەگەر ئەم مۆرە نەدۆزرێتەوە و نەسڕدرێتەوە ئەوا ناتوانرێ لەسەر بنەمایەکی زانستییانە کۆمەڵگایەك ئاوا بکرێت کە بە ئەرێیی بیر بکاتەوە. مەزنترین کەم و کوڕی و هەڵەی "سۆسیالیزمی بونیادنراو" ئەوەیە کە تەنانەت بە لێواری بوارە مێژوویی و ئایدیۆلۆژیەکانی کۆمەڵگادا تێنەپەڕیوە و لەبواری شیکردنەوەی دەوڵەتدا یەك لایەنەیە. هەروەکو چۆن تەنیا لەمیانەی شیکردنەوەی پارە و سەرمایە راستینەی کۆمەڵگا بەتەواوی روون ناکرێتەوە، بەپێچەوانەوە رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە بکەوێتە باوەشی شێوەیەکی دیکەی ئەو ئایدیالیزمەی کە بەردەوام رەخنەی دەکات. ئەمەش هەر وەکو ئەوەیە کە چۆن "سۆسیالیزمی بونیادنراو" لەخۆیەوە تەسلیمی باوەشی سەرمایە بوو. هەروەکو لێرەشدا دەبینرێت کە هەوڵماندا روونی بکەینەوە هزری مارکسیستی ناتەواو بە کەم و کورتی ئاراستەگرتنی بەرەو ئەنجامێکی بەمجۆرە کردبووە ناچارییەك.

هەروەکو چۆن هێز و توانای ئایدیۆلۆژی شێوەی ئیلاهییات لە پارە کەمتر نییە، بەهەمان شێوە لەهێزی دەوڵەتیش کەمتر نییە. لەڕاستیدا هەرسێکیان لەناو یەکتردان و لەگەڵ یەکتردا ئاوێتە بوون. لەوانەیە هیچ سێکوچکەیەك لەمێژوودا نەبۆتە خاوەن دەرفەت و توانایەکی بەمجۆرە لەمیانەی ئاوێتەبوون و دزەکردن بۆ ناو یەکتری و هێزێکی مەزن پێکبێنن. ئەمەش تا رادەیەك هاوشێوەی پەیوەندی "باوك، کوڕ، رۆحی پیرۆز"

دەچێت. نەك تەنیا لێکدەچن بەڵکو شێوازی پێکهاتنیشیان وەکو یەکە. یەکێکیان بەپێی تێپەڕبوونی کات دەبێتە ماددییات، ئەوی تریان دەبێتە دیاردەیەکی مەعنەوی. ئەم سێ کوچکە لە لای سۆمەریەکان بەیەکەوە لکاوە، لەم سێ کوچکەیە یەکێکیان هێزی دونیا، ئەوی دیکەشیان هێزی ئاخرەتی لێ لە دایك دەبێ. ئەو سۆمەریانەی ئێمە بە دواکەوتوویان دەبینین باوەڕی بەم درۆ و دەلەسانە ناهێنن؛ باش دەزانن کە خۆیان خوڵقاندوویانە و زۆر چاکیش دەرك بە چۆنێتی کەڵك لێ وەرگرتنیان دەکەن. شتێکی سەیرە، بەڵام پاشڤەڕۆترین و توندڕەوترین وشکە باوەڕەکان وەکو زانست و زانایانی رۆژگاری ئەمڕۆمان وابوون. هەروەکو چۆن مرۆڤەکانی سەردەمی سۆمەریەکان لەزانستی رۆژگاری ئەمڕۆمان دوور بوون ئەوا مرۆڤە هەرە زاناکانی رۆژگاری ئەمرۆشمان بەو ئەندازەیە لە ئیلاهیاتی سۆمەریەکان دوورن. لێرەدا دەمارگیری زیادکراوە. راستینە لە هەر دوو لایەندایە. جگە لە بە دواداگەڕان و دۆزینەوە و جێگیرکردنی لە شوێنی گونجاودا هیچ رێگایەکی دیکەی دەربازبوون دیار نییە. هەروەکو چۆن کوڕ بە بێ دایك ناناسرێت، ئەوا زانستیش بە بێ ئیلاهیات ناناسرێ.

لێرەدا بانگەوازییەك بۆ ئیلاهییات لەئارادا نییە. زانست بەرپرسیارە لەوەی نەیتوانی رێگا لەپێش ملیۆنان قوربانی سیستەمە دۆگماتیکەکان بگرێت، لەبەر ئەوەی بە یەکەوە شیکردنەوەی دەرهەق بە ئیلاهیات و دەوڵەت و شارستانییەت ئەنجام نەدا، کەوتە نێو رەوشی ئەو جادووگەرەی کە بووە قوربانی جادووەکانی خۆی. ئایدیۆلۆگەکانی کۆمەڵگای هاوچەرخ کە بانگەشەی ئەوە دەکەن پشت بەزانست دەبەستن تەنیا ئەگەر تەواوی بوارەکانی کاریگەری بەناو یەکدا چوونی سیانیەکانی ئیلاهیات ـ دەوڵەت ـ پارە بەشێوەیەکی هاوسەنگ و هەروەك چۆن لەگەوهەرەکەیدا جێگیر بووە شیبکەنەوە و بەگوێرەی ئەوە پرۆژەکانیان سەبارەت بە کۆمەڵگا پێش بخەن. لەوانەیە بەئامانجەکانیان بگەن و خۆیان لە کاریگەریە داڕووخێنەرەکانی جادووەکانیان رزگاربکەن. ئەم بابەتانە لای من زۆر گرنگە، لە بەشەکانی داهاتوودا دەخوازم باسیان بکەم.

4 ـ کاتێ کۆمەڵگای چینایەتی سۆمەر و سەرچاوەی ئەو مێژووەی شارستانییەت هەڵسەنگاندنی دەرهەق بکرێت کە رێگای لەپێش کردەوە بابەتێکی دیکەی زۆر گرنگمان بەرچاو دەکەوێت ئەویش ئەو کاریگەرییەیە کە کردوویەتیە سەر پەیوەندی نێوان زانست و فەلسەفە و میتۆلۆژی و ئایین. بانگەشەیەك هەیە ئاماژە بەوە دەکات کە زانست و فەلسەفە لەگەڵ شارستانییەتدا پێشکەوت، تێڕوانینەکەی دیکە بانگەشەکەی پێچەوانەی ئەوەیە. بەشێوەیەکی گشتی تێڕوانینێکی بەمجۆرە پەسند دەکرێت کە داهێنانەکانی 6 تاوەکو 4 هەزارساڵ پێش زایین کولتووری تەل خەلەڤ کۆمەڵگای نئۆلیتیك ـ تەنیا دەتوانرێ لەگەڵ ئەو داهێنانە تەکنۆلۆژیانە بەراورد و پێوانە بکرێت کە لەسەدەی شازدەهەم بەدواوە سەریانهەڵدا. بینینی کۆمەڵگای چینایەتی وەکو سەرچاوەی تەکنۆلۆژی و داهێنانە زانستییەکان بەشتێکی راست و بەجێ دانانرێت. بەپێچەوانەوە لەنموونەی سۆمەریەکان، کە باڵادەستی ئایدیۆلۆژی دەوڵەت رۆڵێکی موحافەزەکارانەی تێدا گێڕا، دەبینرێت کە بەرزترین ئاستی زیادبوونی تەکنۆلۆژیا و زانست بەر لە کۆمەڵگای چینایەتی

هاتە ئاراوە. دۆزینەوە و داهێنانی تەكنیك و زانست كە سۆمەریەكان زیادیان كردبێت، سنووردارە. ئەوەی ئەنجامیدا پاوانكردنی كشتوكاڵ و دەوڵەمەندی تەكنۆلۆژی و زانیاری كۆمەڵگا و ئاواكردنی باڵادەستی ئایدیۆلۆژی بوو بەسەریدا. زانیاری وەكو بەرهەمێكی رەنج و پراكتیكی مرۆڤ و تەكنیك نابینرێت، بەڵكو وەكو تایبەتمەندێتیەكی خوداوەندەكان دەبینرێت كە بە دلۆڤانی خۆیان بەزەییان بەخزمەتكارەكانیان (مرۆڤ) دێت و پێی دەدەن. یەكێك لە چەواشەكاریە هەرە گەورەكانی مێژوو ئەوەیە. هێزی چەواشەكردنی ئایدیۆلۆژی راهیبە سۆمەریەكان لە مێژووی كۆمەڵگای چینایەتیدا؛ مەزنترین رۆڵی لەئاواكردنی دەوڵەت و زاڵبوونی جیاوازی چینایەتی لەكارەكتەری شارستانییەت دا هەیە. لەوانەیە ئەگەر ئەم چەواشەكاریە لەمیانەی ئایین و میتۆلۆژیای سۆمەریەكان نەبوایە، ئەوا بەو خەڵەتاندن و باڵادەستیە ئایدیۆلۆژییە، زانست، تەكنۆلۆژیا و فەلسەفە لەمیانەی پراكتیكی بەرهەمهێنانی ئازادانەی مرۆڤ دەبووە خاوەنی دەرفەتی پێشكەوتنێكی خێرا و زووتر.

لەبەر ئەوە یەكەمین نموونەی مێژووی سۆمەر ـ ئاركەتیب ـ زۆر گرنگە: چونكە لەكاتێكدا ئاستی ئازادی پەیوەندییەكانی كۆمەڵگا بەگوێرەی زانیاری و تەكنۆلۆژیا و داهێنانە فەلسەفییەكان لەبارتربوو، ئەوا هەرچەندە فشار و خەڵەتاندنی ئایدیۆلۆژی پێشكەوت، زانیاری و فەلسەفە پاش كەوت، واتە بەدەست خستنی زانیاری راست دەرهەق بە سروشت و ئاستی شرۆڤەكردنی گشتی، كەوتنێكی جددی و بەرچاوی بەخۆیەوە بینی. لەكۆمەڵگای چینایەتیدا بەتەواوی دابڕانی توێژێك لەبەرهەمهێنان و توێژە بەرفراوانەكەی دیكەش لە مرۆڤ بەولاوە هەروەكو بڵێی پارچەی ئامێرە، كراوە بەكۆیلە، ئەم رەوشە سەرچاوەی هەموو دۆگما ئایینیەكان پێك دەهێنێ. رۆڵی زاڵ و باوی چینی راهیب بەدرێژایی مێژوو بەمجۆرەیە. لە كاتێكدا ئامرازێكی ساختەی بەهەشت و دۆزەخ و چەمكێكی خوداوەندی سزاكار پێشكەشی ئەو مرۆڤانە دەكات كە خزێندراونەتە نێو ئێش و ئازار و بەمجۆرە تۆكمەكراوە و بەردەوامی پێدەدەن، ئەوا خۆیان و دەوروبەرەكانی بەڕێوەبەرایەتی بە بێ ئەوەی كاربكەن و رەنج بدەن، هێزی بەرژەوەندیە ماددییەكانیان بەشێوەیەك لەم جیهانەدا پێش دەخەن و لەنێو دەوڵەمەندییەكدا دەژین كە هاوتاكەی نەبینراوە. هەربۆیە ئەو ئامرازەی بەڕادەیەكی هەرە زیادە بەكار هێنراوە و پەنای براوەتە بەر ئەوەیە كە بەردەوام خەیاڵ و ئامرازەكانی باڵادەستی ئایدیۆلۆژی، واتە ئایین و میتۆلۆژیای لەخزمەتی چینە باڵادەستەكاندا پێش خستووە. لەكاتێكدا سەرەتا پەرستگاكان سەنتەری بەهەرم هێنان بوون، دواتر ئەم رۆڵە كەوتە سەر ئەو ئەكادیمیانەی كە لەگەڵ دەركەوتنی توێژی رۆشنبیر ـ نووسەران سەریهەڵدا. بە تایبەتیش لە شارستانییەتی یۆنان ـ رۆمان سیستەمی ئەكادیمی فەیلەسوفەكان دەردەكەوێتە پێش. لە شارستانییەتی سۆمەردا بۆ یەكەمجار نموونەی سەرەتایی سەنتەری كولتووری لە "نیپور" و ئەكادیمیای ئەدەبیات لە "ئەدوبا" وەكو شێوەیەكی سەرەتایی دەبینرێت. لەهەمانكاتدا ئەم پێشكەوتنە شانسێكی بەمجۆرەی هەیە كە وەكو یەكەمین زانكۆی مێژووی مرۆڤایەتی جێگای خۆی گرتووە.

نابێ لە دەرئەنجامی ئەم هەڵسەنگاندنەدا نرخاندنێكی وەها بكرێت كە ئایین یەكسانە بە چینی دەسەڵاتدار یاخود یەكسانە بە دەوڵەت. بێگومان لەبەر ئەوەی لەو سەردەمەدا چەمكەكانی سروشت بەسەر كۆمەڵگادا زاڵ بوو، هەربۆیە چەندین چەمكی ئایینی سەرەتایی، زاڵ و باڵادەست بوون. بە تایبەتیش چەمكی تەوتەمی تیرەكان و چەمكی ئایینی باوكسالاری و دایكسالاری بە بنەماگرتووە. باوەڕییەكی رۆحانی گشتی زەمینەی كۆمەڵایەتی پێویستی پێشكەش بە هەمووجۆرە جادوو و سیحربازییەك دەكات و دوور لە چەمكێكی زانستیانەی سروشت دەژین. بەڵام كاتێك كۆمەڵگای چینایەتی پێشدەكەوێت و ململانێی نێوان بەرژەوەندییەكان زیاد دەكات، ئەوا ئەو دابەشبوونەی كە لە بواری ئایین و میتۆلۆژیادا روودەدات، بە لایەنی سیستەمی باڵادەست و چەوسێنەردا دەشكێتەوە؛ چینی نوێی راهیبەكان چەمكە كۆنەكانی ئایین بە تایبەتیش جادوو سیحربازی نەفرینی لێدەكات و بە گوناهی رادەگەیەنێ. مژدەی مەیل و كردەوەی خۆشی وەكو خێر و پیرۆزی بڵاودەكاتەوە. لە راستیدا دابەشبوون و پارچەبوونی كۆمەڵگا بەمجۆرە، رۆڵێكی سەرەكی لەپێكهاتنی بناخەی ململانێی نێوان شەیتان و خودا دا دەبینێ. میتۆلۆژیاكانی سۆمەر بە شێوەیەكی زۆر روون و ئاشكرا ئەمەی ئاشكرا كردووە و خستۆتە روو. چەواشەكاری بۆ ئەو قۆناخە مسۆگەرە، بەڵام ئەگەر لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا تەماشا بكەین، ئەوا بێچەندوچوون دەبینین كە كارەكتەری چینایەتی هەیە. بە تایبەتیش دەركردنی ئادەم و حەوا لە بەهەشت دەربڕینێكی میتۆلۆژی و سەرەكی دەستپێكردنی جیابوونەوەی چینایەتییە و چیرۆكە میتۆلۆژیەكەی زۆر سەرنج راكێشە و بە شێوەی هۆنراوەیە. لێرەدا پێویستی ئەوە نابینم وەكو نموونە پارچەیەكی بهێنمەوە و باس بكەم. ململانێی نێوان هابیل و قابیل رەنگدانەوەی ململانێی نێوان ئەو دوو لایەنەیە كە بەكشتوكاڵ و شوانكارییەوە خەریكن.

لاوازبوونی ستاتۆی ژن و لەدەستدانی ئەو شوێنگە و رۆڵەی لە ئەنجوومەنی خوداوەندەكان ـ پانتائۆن ـ هەیانبوو، لەمیانەی گێڕانەوەیەكی میتۆلۆژی شیعرئامێزانە پێشكەش دەكرێت. هەروەها لە ئایینی تاكخودایی كە هەنگاوێك لەپێشترە هەم لەلایەنی دەربڕینی ئایدیۆلۆژی و چەواشەكردن و هەم لەنێو كۆمەڵگادا ژن لەڕەوشی رەگەزێكدایە كە خراوەتە نێو رەوشی كۆیلایەتییەوە. لە هەموو بوارێكدا لە ناوخۆ داخراوبوون و داخستنی دەم و زمانی جێگای باسە. هیچ شوێنەوارێكی سەردەمی خوداوەندە ژنەكان نەماوە. لەبەر ئەوەی لەرابردووشدا ئادەمی ناچاری ئەنجامدانی یەكەمین گوناه كردووە، بۆیە ئەو رەگەزە سەرەكیەی تاوانبار و گوناهبار كراوە بەرامبەر بەم رەوشە بەرپرسیارە. لێرەدا لەمیانەی میتۆلۆژی و لەڕێگای ئەو ئایینەی سەرچاوەكەی لەمیتۆلۆژیاوە دێت، باڵادەستیەكی زەق بەلایەنی رەگەزی پیاودا دەشكێتەوە و بەمجۆرە رەوایەتی پێدەدرێت و زاڵ دەكرێت. لە هەموو ئاستێكیشدا سەردەمی باڵادەستی پیاو شكۆدار دەكرێت و دەبێتە نوێنەرە پیرۆزەكەی ئایین. لێرەدا بە شێوەیەكی تەڵەكەبازی پێشخستنی مێژووی كۆیلەكردن جێگای باسە. كاتێك تەماشای میتۆلۆژیای سۆمەریەكان بكەین دەبینین لەكاتێكدا بابە "ئەنكی" وەكو بلیمەتی مەزن و فێڵباز لەمیانەی لۆژیكی رێككەوتن و

تەبایی پێشکەوتووە، لەگەڵ دەرکەوتنە پێشی"بال"ی خوداوەندی بابل مەردۆك لە کەسایەتی "تیامات" هەموو جۆرە لێدانێکی کوشندەی لە خوداوەندی دایك داوە. داستانی خوڵقاندنی بابل "ئەنومائەلیش" خاوەنی گرنگییەکی دوو لایەنیە. کارەکتەری ڕەهای پادشایەتی سەریهەڵدا و لەمیانەی یاساکانی حامورابی گرنگییەکی مێژوویی پەیدا کرد و ئەمەش تۆمارکراوە. لە لایەکی دیکەشەوە لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا ئەو یاسا ئایینیە مسۆگەرانەی کەس بۆی نییە دژی دەرکەوێت ڕێساکانی خۆی هێناوەتە ئاراوە. ئەمە نوێنەرایەتی قۆناخێکی مەزنی کۆیلایەتی ڕەگەزی و چینایەتی دەکات و ڕێگا لەپێش بەدەزگابوونێکی مەزن دەکاتەوە. لەمیانەی خوداوەندەوە بە ئەندازەیەکی هاوشێوە، بێسنوور ڕێگای لەپێش دەسەڵاتێکی ڕەها کردۆتەوە. هەروەها ژن بۆ نێو کۆیلایەتی ماڵی تایبەت و گشتی قووڵبۆتەوە و ئەمەش گەیشتۆتە ئاستی بە دەزگابوون و یاسابوون. کاتێك قۆناخی ئایینە فرە خوداوەندە ژن و پیاوەکان دواکەوتنێکی مەزنی بەخۆیەوە بینی، ئەوا تاوەکو دوایی دەرگا لەپێش مێژووی ئایینە مەزنەکانی تاکخودایی ئاوەڵا بوو، کە لە جوگرافیا و کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناویندا بە باپیرێتی حەزەرتی ئیبراهیم خەلیل کراوە بەسەمبوڵ.

لە کاتی ئەنجامدانی ئەم هەڵسەنگاندنانە ناتوانرێ بگوترێ ڕۆڵی سۆمەریەکان بە تەواوەتی نێگەتیفە، هەرچەندە کارەکتەری یاساکانی پێشکەوتنی ڕووداوەکانی زانست زانستیانە نەبێت، وەڵێ جەخت لەسەر ئەوە دەکەمەوە کە ڕەنگدانەوەی گوزارشت و دەربڕینێکی ڕەمزییە. هەروەکو چۆن ناخوازم هزری خوداوەند وەکو بتپەرستییەکی تەوتەمی سادە ببینم و بەمجۆرە هەڵیسەنگێنم، وەڵێ لەو باوەڕەدام کە سیستەم گەردوونی هزری خوداوەندی، کە لەسەرەتادا شکۆدارکرا و برایە ئاسمان و دواتر کرا بە تاکخودایی، وەکو قۆناخێکی سەرەتای بیردۆزەی ڕێژەیی گشتی و تایبەتی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هەڵبسەنگێنرێت کە ئەوکاتە ڕەمزی بوو، لە زانستی بوون دووربوو. ڕاستترە و لە جێگای خۆیدایە. بەڵام دەبێ بەگرنگییەوە ئاماژە بەوە بکرێت کە بەشێوەیەکی بنچینەیی ڕۆڵە زاڵ و باوەکەی گوزارشت کردنە لە پەیوەندییە چینایەتییەکان. دەربڕینی زانستییانەی جیهانی هێزە سروشتییەکان کە کۆمەڵگاش پارچەیەکە لێی بەردەوام لەنێو پێشکەوتن دایە. هەروەها کاتێك شارستانییەتی سۆمەری لەمیانەی میتۆلۆژی و ئەو یاسا توند و باو و موحافەزەکارانە، لەسەر بنەمای ڕێبازی فەرمی دەوڵەت بەرەو پێش دەبات، هەرچەندە لەمیانەی ناوزەدکردنیان بە "شەیتان" و "جادووگەر" و "سیحرباز" لەلایەن دارودەستە فەرمییەکانەوە تاوانبار بکرێن ڕۆڵێکی گرنگیان لەپێشخستنی زانیاری زانستی و فەلسەفی ئەو توێژانەوە هەیە کە بەلاوە نراون و بەرژەوەندییان لە ڕەوشی ڕکەبەریدا هەیە. بەکورتی دەتوانین بڵێین بۆ ئەنجامدانی شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنێکی ڕاست دەرهەق بە شارستانییەت لەبەرچاوگرتنی پێشکەوتنی میتۆلۆژی و ئایینی و فەلسەفی و زانستی بەلایەنە پێشکەوتووخواز و موحافەزەکارەکەیەوە، بۆ هەردوو توێژە کۆمەڵایەتییەکە گرنگییەکی ژیانییە.

د ـ پێشکەوتنی مێژوویی و کێشەی چۆنێتی پەلهاوێشتن و بڵاو بوونەوە

لەبەر ئەوەی لە نزیکەوە پەیوەندی بە بابەتەکەمانەوە هەیە، پێشخستنی هەڵسەنگاندنێك لەئاستی پێناسەکردنی ڕێچکەکانی چۆنێتی نزیکبوون لە مێژوو بە گرنگ دەزانم. ئەو شێوازانەی دەرهەق بە مێژوو تاوتوێی دەکەین، دژایەتیکردنی نێوان ماتریالیزم و ئایدیالیزم نییە. ئەو ململانێ و ڕکەبەرایەتییەی نێوان پێڕەوەکان زۆر لەوە دوورە کە گەوهەری پێشکەوتنەکان نیشان بدات. هەروەها ڕوون کردنەوەی مێژوو لەسەر بنەمای ململانێی تاکەکەسی قارەمانێتی ـ چینایەتی ڕۆڵێکی هێندە ڕۆشنکەرەوەی نییە. کێشەیەکی دیکە کە زۆر لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم کێشەیەیە، پەیوەندی نێوان پێشکەوتنی کۆمەڵگا و مێژووە. ڕاستترە بڵێین ئەنجامدانی شیکردنەوەی کۆمەڵگا و شارستانییەت بە بێ دەستەوەگرتنی کات (زمان) تا چ ڕادەیەك ڕاستە؟ گەلێك بەشی سۆسیۆلۆژی بێمێژووە. وەها لەقەڵەم دەدرێت کە بەشێوەیەکی کت و پڕ پێشکەوتنەکان بەدیهاتوون و تەواوی شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنە ئابووری، یاسایی، سیاسی و سەربازییەکان لەسەر ئەم بنەمایە پێشدەخرێت. ئەمەش بەناوی زانستی بوونێکی بێگەردەوە ئەنجام دەدرێت. لەلایەکی دیکەشەوە لەکاتێکدا پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بۆ قۆناخی مێژوویی بەشی جیاواز جیا دەکرێتەوە، هەمان پەیوەندی داتاشراو و بەستەڵەك بەردەوام دەکات؛ بە شێوەیەك دەگێردرێتە دەست و تاوتوێ دەکرێت هەروەکو بڵێی لەقۆناخ و سەردەم جودایە و پەیوەندییەکی دیاریکرا و لە نێوانیاندا نییە. هەر قۆناخێك، یان ئەوەتا نکۆڵی لە قۆناخی پێشتر دەکات یاخود وەکو کەرەستەیەك بۆ خزمەتی هەڵوێست و نزیکبوونە خۆییەکانی خۆی بەکار دێنێ.

لە ئەنجامدا مێژوو دەخرێتە ئاستی واتایەکی نزمی هێندە بەرتەسك کە بەشێوەیەکی سەرەکی تەنیا بەگوێرەی دیاریکردنی هەبوونی خۆی بەکاری دێنێ. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا کێشەی ئەنجام نەدانی هەڵسەنگاندنێکی واقیعی لەئارادایە. بەبێ ئەوەی هیچ زێدەڕۆیی و بچووك کردنەوەیەك هەبێت، دەبێ ئەوە دیاری بکرێت هەر قۆناخێك چی لەقۆناخەکەی دیکە وەرگرتووە و چی پێشکەش کردووە و ئەگەر قۆناخێك نەبێت ئەوی تریان دەبێت یان نا. لەم چوارچێوەیەشدا ئەگەر بگوترێت هێشتا چەمکی زانستییانەی دەرهەق بە مێژوو لە قۆناخی گاگۆرە و ساوایەتی دایە ئەوا لە هەموویان ڕاسترە. هەربۆیە باوەڕ دەکەم هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی خۆم لەچوارچێوەی ئەم تێڕوانینە ڕەخنە ئامێزانە واقیعی تر بێت. بەتایبەتیش لەقۆناخی سنووردابوونی زانیاریدا هەڵوێستە کتابی و قاڵبییەکان تا دواڕادە مەترسیدارە و ئەنجامی دوور لەواقیعی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. بەکارهێنان و دانانی لیستە ئامادەکراوەکان وەکو شیکردنەوەی مێژوو، کۆمەڵگا تەنانەت ئەو زانا کۆمەڵایەتیانەشی ڕووبەڕووی بەرپرسیارێتیەکی مەزن کردۆتەوە کە خۆیان لەهەموو کەسێك زانستی تر دەبینن. "سۆسیالیزمی بونیادنراو" کە بانگەشەی ئەوەی دەکرد لە بەرزترین ئاستی زانستیدایە، هەڵوێستەکانی هەمان ئەو دەرئەنجامانەی

لێکەوتەوە کە هەڵوێستە دۆگماتیکییەکانی ئایدیالیستی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. ئەوەی بناخەی ئەو ئەنجامە پێك دێنێت، خودی چەمکی خۆ سەنتەر بینینە کە لە سۆمەرەوە هاتووە. هەر چەمکێك بە بن ئەرێکردنی دامەزراوی سیاسیدا دەربازبووبێت، ئەوا تەنانەت ئەگەر بە زانستیترین چەمکیش دابنرێت ئامرازێکی سەرەکی نیشاندان و سەلماندنی رەوایەتی سیستەمە. ئەوەی ئەنجامدراوە زۆر لەوەی راهیبەکانی سۆمەر جیاوازتر نییە. لەبەر ئەوەی بەشێوەیەکی بەرفراوان زانیاری زانستی بەکاردەهێنرێت، لەوانەیە ئەمە زۆر مەترسیدار بێت.

لەسەردەمی قۆناخی زانستیدا ئەو خراپەکاریەی بە شێوەی رتوشکردن و زێدەڕۆیی و بچووك کردنەوە لەژێر ناوی زانستی کۆمەڵگا دووچاری دێت، زۆر لەوە زیاترە کە لەئەنجامی هەڵوێستە میتۆلۆژی و ئایینیەکان دێتە ئاراوە. ئەگەر میتۆلۆژیا و ئایین ئەفیۆن بێت، ئەوا زانستی چەواشەکراو خەنجەرێکە لە گەوهەری کۆمەڵگا دراوە. چەندە بەلاوەنانی کاریگەری سڕکەری و بێ هۆشکەری ئەفیۆن بەسانایی بەلاوە دەچێت، ئەوا سارێژکردنی کاریگەری برین و کوشندەیی خەنجەر هێندە ئاستەمە.

یەکێك لەو هۆکارە سەرەکیانەی کە وایکردووە سیستەمەکانی فشار و چەوسانەوە پشت بە زانست و تەکنۆلۆژیا تا ئەم ئاستە مەزن و زەبەلاحە ببەستن، بێگومان لە شێوازی ئەشکەنجە زیاتر، بەشێوەیەکی بنچینەیی گرێدراوی شێوازی ئافراندن و بەکارهێنانی زانستە. مسۆگەر زانست و نوێنەرەکانی زانست بەرامبەر بەم رەوشە بەرپرسیارن. هەروەکو چۆن راهیبەکانی سۆمەر بەرامبەر دەوڵەت و شارستانییەتی سۆمەر بەرپرسیار دەبینرێن هاوکات لەوان زیاتر، بەرپرسیار بینینی زانایان گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. بەرپرسیارێتی رێچکەکانی پەیڕەوکردنی زانست و زانایان بەرامبەر بەو هەژاری و پیسکردنی ژینگە و نەبوونی یەکسانی نێوان رەگەزەکان، هاوسەنگی ئەتۆمی سامناك، زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و تەقینەوەی بێسنووری تەکنۆلۆژی و کێشەکانی دیکە، کە لە ئەنجامی هەر دوو شەڕی جیهانی و شەڕەکانی دیکە هاتە ئاراوە، بەرپرسیارێتی زانایان لە سیاسەتمەدار و فەرماندە سەربازییەکان کەمتر نییە، بەڵکو زیاترە. راهیبەکانی زانست رێگایان لەپێش رێچکەیەکی بەمجۆرە کردەوە. بەرپرسیارێتی زانکۆکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان لەپەرستگاکانی سۆمەری و چەرخەکانی ناوین کەمتر نییە و لەمیانەی هەڵوێستی موحافەزەکاری و من منێتی بەرامبەر بە قۆناخ، کەوتوونەتە ناو بەرپرسیارێتیەکی مەزن. تاوانبارکردنی چەرخەکانی دێرین و ناوین و خۆ پاك دەرخستن لەمیانەی ئاوی "شێوازی زانستی" بەهەر حاڵ خاوەنی بەهایەکی بەوجۆرە نییە کە پاك و بێگەردی بکات. ئەمە زێدەڕۆیی نییە. هەموو پێودانگەکان ئەوە نیشان دەدەن کە ئەو قڕکردن، ئەشکەنجە، هەژاری و نەخۆشییەی سەدەی بیستەم لەگەڵ خۆیدا هێنا، لەکۆی تەواوی سەدەکانی دیکە زیاترە. لەم میانەشدا ئەوە دەسەلمێنرێت: ئەگەر بەڕاستی بەرپرسیارێتی بەرامبەر بە مێژوو و کۆمەڵگا هەستی پێبکرێت، ئەوا پێویست دەکات ئایدیۆلۆژیای فەرمی ئەو رۆژگارەمان و ئەو شێوازانەی پشتی پێدەبەستێ و ئەو شاکارانەی هێناویەتە ئاراوە و شێوازی زانست و بە تایبەتیش ناچاریەکە چۆنێتی پراکتیزەکردنی بە

ڕەخنەدانێکی ریشەییدا دەرباز ببێت. تاوەکو ئەم ئەرکە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە جێبەجێ نەکرێت، ئەوا لەو تاوانباری و دادگاییکردنە رزگاریان نابێت کە بەلایەنی کەم رێگایان لەپێش خراپەکارییەکی هێندەی چینی راهیب و جادووگەرەکان کردۆتەوە.

هەربۆیە ئەوەی پێویستە پێش هەموو شتێك ئەنجام بدرێت ئەوەیە کە هەڵوێست و چۆنێتی نزیکبوونەوە بەرامبەر بە مێژووی کۆمەڵگا راست بکرێتەوە و مسۆگەر ئەزموونە سەرەکییەکانی گرێدراوی ئەنجامە ئەخلاقییەکان بمێنێتەوە. لەڕەوشێکی پێچەوانەدا جادوو یاخود تەریقەتێکی چەواشە کە لەژێر کۆنترۆڵ دەرکەوتبێت هەروەکو چۆن لەڕەوشێکی بەمجۆرەدا نییە کە وەکو چەرنۆبل و هیرۆشیما رووخێنەر و بەئێش و ئازار بێت ئەوا جادووگەر و پیاوێکی ئایین (زانایەکی ئایینی) لەزانایەك (پیاوێکی زانست) مەترسیدارتر نییە.

دەخوازم بڵێم: لە پشت هەر رووداوێکی کە رێگای لەپێش دارووخان و ئێش و ئازار کردبێتەوە، زانایەك (پیاوێکی زانست) هەیە کە لەمێژە لەبەهای مەعنەوی و ئەخلاقی دابڕاوە و بە بێ ئەوەی پرس بکات ئەم پلانە خزمەت بەکێ دەکات و دژی کێیە، پیلان و پرۆگرامی تایبەت جێبەجێ دەکات. هەڵە و بێ پێوانەیی و نایەکسانی و بێ دادیەکی مەزن و چەمکێکی ناتەواوی سەبارەت بە مێژوو، کۆمەڵگا و بنەماکانی ئەم رەوشە پێکدێنێ. ئەگەر زانست ئەم کێشە مەزنانە چارەسەر نەکات ئەوا لەم رەخنە و تاوانبارییە گرانە رزگاری نابێت. چونکە ئەو راستییەی لەئارادایە. رەخنەیەکی رەوا و بەجێی خۆیەتی.

لەسایەی رۆشنایی ئەم رەخنەیەدا گرنگی مێژوویی بەستنەوەی پێشکەوتنی شارستانییەتی بە سۆمەریەکان و بەستنەوەی سۆمەریەکانیش بەسەرچاوەی کۆمەڵگای نئۆلیتیك، زۆر باشتر دەرکی پێدەکرێ. چونکە مێژووی شارستانییەت بە سۆمەریەکانەوە دەست پێدەکات. سۆمەریش پشت بە شۆڕشی گوندی ـ کشتوکاڵی و یەکەمین لێشاوی مەزنی کۆیلایەتی دەبەستێت کە مرۆڤ لەمیانەی پشت بەستن بە زەمینە بە پیت و بەرەکەتەکەی ئەو دەشتە بەرهەمدارەوە خولڵقاندنی، کە دەکەوێتە ئەو ناوچە دەشتاییانەی کە ئاوەڕۆی دیجلە ـ فوراتی پێدا تێپەڕ دەبێت. ئەمەش بە شێوەیەکی بەردەوام لە 10 هەزار ساڵ پ.ز ئەگەر لەمیانەی بەهای وشك کردنی خۆشی بێت، تەواوی شارستانییەتێکی جیهانی لە سەرووی هەمووشیانەوە شارستانییەتی سۆمەری بەخێوکردووە. ئەو دایکەی شارستانییەتە کە بەرهەم دێنێ دایکی زایینی شارستانییەتە. زەوی و مرۆڤی ئەو سەردەمەن کە مێژوو (بە واتای نووسین) و پەیڕەوکردنی پرەنسیپی دیالەکتیکی دەستپێکرد. بەهۆی سۆزداری و وڵاتپارێزییەوە ئاماژە بەو مەسەلەیە ناکەم. ئەگەر بەمجۆرە دەرکی پێبکرێت زۆر هەڵەیە. لەپێناو ئەوەی پەیوەندی دیالەکتیکی مێژوو بەشوێن و کات، بە شێوەیەکی راست ئاوابکرێت، ئەمە زۆر بە گرنگ دەبینم. ئەو رەخنانەی لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا پێشکەوتن و بە شێوەیەکی گشتیش پەسند کراون، منیش بەو ئامانجە بە کورتی ئاماژەم پێکرد تاوەکو پێویستییەکانی جێبەجێ بکرێت. لەبەر ئەوە بە جەخت کردنەوە دیسان لەسەری دەوەستم و تاوتوێی دەکەم، چونکە شیکردنەوەی شارستانییەت پێویستییەکی ژیانییە بۆ دەستپێکردنی سەرەتایەکی راست و

دروست. چونکە زۆر باش دەزانرێت کە هەر بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی ئەگەر دەستپێکەکەی بەڕاست و دروستی دانەنرێت هەرگیز بە شێوەیەکی ڕاست پێناسە ناکرێت. ئەگەر کۆمەڵگا و مێژووەکەی بە شێوەیەکی ڕاست پێناسە نەکرابێت، بەردەوام دەبێتە سەرچاوەی مەترسی و قەیران و لەم ڕەوشە ڕزگاری‌نابێت.

ئەگەر بێتو سەرچاوەی مێژوو بە شێوەیەکی ڕاست دانرابێت و دەستنیشان کرابێت، ئەوا گرنگی پرسێکی بەمجۆرە پێشدەکەوێت، ئاخۆ سەرچاوەی دیکەش نییە؟ یاخود ئەگەر هەبێت ئەوا پەیوەندی نێوانیان چۆنە؟ سەبارەت بەم مەسەلەیەش هەڵەیەکی مەزن ئەنجامدراوە چونکە شێوەکانی کۆمەڵگا بەجۆرێك دانراوە هەروەکو بڵێی قەدەرێکە و لەمیانەی دەربڕینێکی قاڵبی ناچاریدا خراوەتە ڕوو. لەم چوارچێوەیەدا جیاوازییەکی هێندە زۆر لەنێوان ماتریالیزمی دیالەکتیکی مارکس و دیالەکتیکی ئایدیالیزمی هیگل دا نییە. بێگومان شێوازەکانی چەمکی مارکس و هیگڵ دەرهەق بە شرۆڤەکردنێکی ڕاست سەبارەت بەمێژوو گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرن. ئەمانە تاوەکو ئێستاکەش سەردەمیان بەسەر نەچووە. هەر لەبەر ئەم هۆیەشە ئەم دوو شێوازە لەسەرووی هەموویانەوە بەرپرسیار دەبینرێن بەرامبەر خستنە ڕوو و ئاشکرابوونی ڕاستیە بەرجەستەکانی دەرهەق بە مێژوو و کۆمەڵگا. بەگوێرەی شێواز بە ڕادەیەکی زێدە بەرجەستەبوون خراوەتە پلانی (پلەی) دووەم، یاخود بەئەندازەی ئەوەی خزمەتی شێوازی کردووە، بەهایەکی بەرجەستەی پێدراوە. بە تایبەتیش کاتێك بەرەو سەدەی بیستەم هەنگاو هاوێشترا بەپێچەوانەوە تەنانەت وردترین و بچووکترین لایەنەکانی بەرجەستەبوونیان کرد بە "لقی زانستی"و ڕاستینە سەرەکیەکەیان لەژێر ناوی بابەتی"زانست نییە"خستە پیلانی دووەم "پیاوانی زانست"ی خستۆتە ڕەوشی "زانا پاشڤەڕۆکان".

بێگومان ئەوەش سەرچاوەی خۆی لەوەوە دەگرێت کە زانکۆ و زانایان ڕۆڵی ڕاهیب و پەرستگاکانیان دەرباز نەکرد و خۆیان لێ ڕزگار نەکرد. بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکەمەوە کە نابێ هیچ کاتێك ئەمە لە بیر بکرێت: ئەگەر لە ئاستی تاکە کەس دا خۆ بە سەنتەر بینین تێپەڕیش کرابێت، ئەوا لە ئاستی دەزگاکاندا مسۆگەر لەسەردەمە سەرەتاییەکان و سەردەمەکانی ناوین پێشکەوتوتر نییە و لەگەلێك لایەنەوە پاشکەوتوترە و کۆمەلگا لەلایەنی ئەخلاقییەوە زۆر مەترسیدارترە.

"سۆسیالیزمی زانستی" کە خۆی بە پارێزەری ڕەنج و نوێنەری یەکسانی نیشان دەدات، تاوەکو ئێستا زۆر لەوە دوورە هەلگرِی ئەم تایبەتمەندێتیەی خۆی بێت. بەلگەی سەلمێنەری ئەمەش ئەو بێ دادی و تەنگژە ئەخلاقییە مەزنەیە کە "سۆسیالیزمی بونیادنراو" ڕێگای لە پێش کردەوە و تێیکەوت. بێگومان ئەمەش تۆڵە سەندنەوەیە بەرامبەر نزیك نەبوونەوەیەکی ڕاست و دادپەروەرانە بەرامبەر بە مێژوو و کۆمەڵگا. ئەم تێڕوانینە پەسند دەکەم: مێژوو و کۆمەڵگا پێکهاتە و پەیکەرێکی زیندوون. مسۆگەر زوو یان درەنگ وەڵامی ئەوانە دەداتەوە کە بەچەوتی شرۆڤەیان دەکات یاخود نکۆڵیان لێدەکات و ئەو شەقازلەیەی تێهەڵدەدات کە مافی خۆیەتی. بەستنەوەی پرۆگرام و پرۆژە

کۆمەڵایەتییەکان بەقاڵبی داتاشراو و تێڕوانینی هەڵە سەبارەت بەمێژوو، بەئێش و ئازارترین ئەنجامەکانی لەمیانەی "سۆسیالیزمی بونیادنراو"و"فاشیزمی بونیادنراو" و گەلێك دام و دەزگای دەوڵەت و بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکان دەرخستۆتە ڕوو. هەرشتێکی بناخەی بە شێوەیەکی هەڵە دانرابێت و لەکات و شوێنی خۆیدا ڕیفۆرمی پێویست ئەنجام نەدات ئەوا بە گوێرەی ناوەڕۆکەکەی خۆی دووچاری داڕووخان دێت. هیچ قۆناخ و سەردەمێك هێندەی ئەم سەردەمەمان لەنێو ڕاستینەی ئەم یاسایەدا نەژیاوە.

سەرچاوەکانی دیکەی کە مێژوو بەخێو دەکەن و لەخۆوە دەگرن هەمەجۆرن. قورسایی هێزە هەمەجۆرەکان لەئارادایە. لێرەدا کێشە و مەسەلەی بنچینەیی سەرچاوەی سەرەکی لێشاوەکەیە؛ هێزی بەڕێوەبردن و بەخێوکردنە. تەنیا ئاوەڕۆ و گۆلە بچووکەکان بەجیا هێندە سوودمەند نابن. بەڵام کاتێك لەسەرچاوەیەکی سەرەکیدا کۆبکرێتەوە و بکرێت بە بەنداوێك، دەتوانرێت بکرێت بە وزەیەك کە سوود بەخش بێت. مێژووش کێشەیەکی بەمجۆرەی هەیە کە ببێت بە ڕووبارێکی سەرەکی. پێشکەوتنی مێژوویی بەشێوەیەکی سەربەخۆ و جودا بەواتای ئاوەڕۆ و گۆلی بچووك نایەت. مێژووی بەمجۆرەش هەیە. بەڵام وەکو ڕێبازێکی سەرەکی یان ئەوەتا سەرچاوەکانی دیکەی تەنگەتاو کردووە و تەڤلی خۆی کردووە و بەمجۆرە لەخۆوەی گرتووە، یاخود بەهۆی بەتەنیا مانەوە وشك هەڵاتووە، بەڵێ ڕاستینەی سەرچاوەی سەرەکی بەمجۆرەش هەیە. ڕووباری سەرەکی لێشاوی مێژوو لەمیانەی بەخۆوە گرتنی چەندین لق و پۆپی دیکە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئەگەر لەمیانەی کاتدا لەنێو هەندێ گێژەلۆکدا دووچاری سووڕانەوە و وەستانیش هاتبێت، ئەوا دیسان وەکو لێشاوی ڕووبارێك وایە کە بەردەوام مەزن و خێرا دەبێت. لێرەدا ئەرکێکی سەرەکی مێژوونوسانە، ئەوە دەستنیشان بکەن کە کامە یەکینەی کۆمەڵگا لەکوێ و لە چ کاتێکدا و بە چ شێوەیەك ڕۆڵیان گێڕاوە و بەهێزیان کردەوە. دەستنیشان کردنی لە دەرەوە مانەوەی مێژوو لەمیانەی ئەم شێوازەدا زۆر سانایی دەبێت. گفتوگۆی سەبارەت بەوەی، ئایا پێشکەوتنەکان بەشێوەی هێڵێکی ڕاست بەرەو پێشەوە چووە یاخود بەشێوەی ئەڵقەی زگزاگی سەرەڕای ئەوەی گرنگە بەڵام سەبارەت بە شێواز دەکەوێتە پیلانی دووەم.

شتێکی ڕوون و ئاشکرایە کە ئەم هەڵوێستەمان گرێدراوی هۆمانیزمێکی قووڵە. پێویستە باش بزانین کە ئەو کۆمەڵگایەی لەلایەنی ئێمەوە بە نەتەوەپەرستییەکی توندڕەو دادەنرێت، لەلایەنی مێژووەوە بەخێو کراوە. نموونەی هەرە بەچاوی ئەمەش کۆمەڵگای یەهودییە (جولەکەیە). ئەو کۆمەڵگایە کە بەدرێژایی مێژوو خۆی بە نەتەوەپەرستێکی توندڕەو و خاوەن شوێنگەیەکی باڵا و جیاواز دەبینێت کۆمەڵگایەکە بەڕادەیەکی هەرە زیادە لەلایەنی سەرچاوە سەرەکییەکانی مێژوو بە خێوکراوە. هەروەکو چۆن یەهودییەکان ئەو کۆمەڵگایەن کە لە هەموو کەسێك زیاتر خۆراکی خۆیان لەلایەن سۆمەری مەزن، میسر، فینیقییەکان، یۆنان، ڕۆما، ئەوروپا و نوێنەرە بەهێزەکەی "ئەمریکا" وەرگرتووە، بەخێوکراوە، هەروەها ئەوەی بە شێوەیەکی هەرە زانستیانە تەڤلیان بووە و پێویستییەکانی بەخێوکردنیان جێبەجێکردووە، کۆمەڵگای یەهودییەکانە. لەم چوارچێوەیەشدا مێژووی یەهوودییەکان مێژوویێکی وەهایە کە بە باشترین شێوە

تایبەتمەندێتی بەناویەکدا چوونی تایبەتی و گشتی بوونی نیشانداوە. دیسان تەڤلیبوون و رۆڵی گرنگی رۆشنبیرە بەرەچەڵەك جوولەکەکان لەئاستی جیهاندا بەشێوەیەکی قووڵ گرێدراوی ئەم تێگەیشتن و تەڤلیبوونە مێژووییەیە. هێزی کۆمەڵگای یەهودیش سەرچاوەی خۆی لەم راستینانەوە دەگرێت.

ئەنجامێکی دیکەی هەڵوێستی من ئەوەیە کە بەڕادەی واقیعی بوونەکەی پێویستی نرخ و بەهاپێدان دەکاتە پێویستییەك. هەروەکو چۆن مێژوو یەکپارچە و هەمەلایەنە، ئەوا لەنێو ئەم یەکپارچەییەشدا هەر بەشێك جێگا و بەهای خۆی هەیە. ناتوانرێت نکۆڵی لەبەهای بچووکترین کۆمەڵگا و تەنانەت سادەترین تاکیش بکرێت. هەروەکو چۆن مێژوو لەکۆمەڵگایەکدا رەنگ دەداتەوە، ئەوا کۆمەڵگاش لە مێژوودا رەنگ دەداتەوە، بە هەمان شێوە کۆمەڵگا لە تاکە کەس و تاکەکەسیش لە کۆمەڵگادا رەنگ دەداتەوە. وەکو دەربڕینێکی پەیڕەوکردنی شێوازی دیالەکتیکیانە سەبارەت بەمێژوو، ئەوا ئەو ئەنجامە سەرەکییەی ماتریالیزمی مێژوویی پێیدەگات، لەم فۆرمیلەدا شاراوەیە و لە ئاستی بەهای بیر و باوەڕییەکی زانستییانەی دادەنێم. لەو باوەڕیەدام کە روونکردنەوەی ئەم کێشانەی سەبارەت بە شێواز، لەبەشە پەیوەندیدارەکاندا تاوتوێ دەکەین و ئەمەش پێویستییەکی گرنگە.

هـ ـ قۆناخی پێگەیشتن و بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی کۆیلەداری

کاتێك کۆمەڵگای سۆمەر لەبەرهەمهێنانی ئابوریدا بەرهەمە زیاد و نائاساییەکەی خۆی سەلماند، ئەوا بەڵگەی بوون بەکۆمەڵگای باڵای بەدەست هێنا. زیادبوون و باڵاتر بوونی بەروبوومەکانی بەرهەمهێنان لەتەواوی شارستانییەتەکانی دواتردا وەکو پێوانەی دیاریکردنی هێز بەکار دەهێنرا و بەردەوامی پێدەدرا. کۆمەڵگا بە بەروبوومەکان، کۆمەڵگای بەهێزن، هەربۆیە دەبنە سەنتەری سەرنج راکێشان و جێگای هەڵکشان و داکشانی پەلهاوێشتنی و بڵاوبوونەوە. دەتوانرێ ئەم زیادبوونەی بەرهەم لەلای سۆمەریەکان لە دانەوێڵەی وەکو گەنم و جۆدا، یەك بەرامبەر بەهەشتا بژمێردێت. ئەم دیاردەیە بەشێوەیەکی زەق و بەرچاو نیشان دەدات کە چۆن بەگوێرەی سەردەمی خۆی رووبەڕووی هێزی کارتێکردن و پەلهاوێشتنی و بڵاوبوونەوە بۆتەوە. ئەو بەرهەمە زیادەی بەدەست هاتووە جێگا بە چەندین یەکینەی پیشەکاری و بازرگانی دەدات و ئەمەش واتای ئەوە دەبەخشێ کە لەدەوروبەری ئەو پەرستگایانەی کە سەنتەری بەرهەمهێنانن، رێگا لەپێش پەیدابوونی شار و شۆڕشی شار بکاتەوە. ئەم قۆناخەی کە لە دەشتەکانی خوارووی میزۆپۆتامیا دەستپێکرد رێگای لەپێش خولقاندنی رێکخستنی شێوازی دەوڵەتی چینایەتی، شار، کۆمەڵکاری، بکاتەوە کە ناسنامەی باوی سیاسییان بوو. ئەمەش واتای شۆڕشێکی سیاسیە. لەکاتێکدا ئەو بەها کەڵەکەبووانە بەر لەهەموو شتێك رێگایان لەپێش کێشەی ئاسایش دەکردەوە، ئەوا گرنگی بوونی ئامرازەکانی خۆپاراستن و پەلاماردان خۆی سەپاندووە و ئەوەی کردووە بەناچارییەك کە ئامراز و تەکنیکەکانی شەڕی بەگوێرەی ئەو

سەردەمە دەرکەونە پێش. ئامێر و تەکنیکی پاچ و تەور و گاسنی لەمس دروستکرا کە پێشتر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا رۆڵێکی دیاریکراویان دەبینی، ئیتر ببوو بە ئامێر و تەکنیکی شەڕ. چەکی لە مس دروستکراو، هەروەکو باڵایی چەکی ئەتۆمی رۆژگاری ئەمڕۆمان بەهێزبوونێکی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. ئیتر وای لێدێت کە بەواتای هێزی چەکداری ئەو سەردەمە هیچ هێزێك لەئارادا نییە بتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژ بەرامبەر بە کۆمەڵگای سۆمەری خۆی رابگرێت.

ئەگەر هێزی رێکخراوەیی لێهاتووانەی هاوشێوەی ئۆرگانیزاسیۆنی دەوڵەت، لەگەڵ هێزی پەرستگا کەرۆڵی وزە و چەورکردنی کۆمەڵگا دەبینێ، بخەینە سەر دووەمین شێوەی باڵابوون، ئەمە بەو واتایە دێت جارێکی دیکە لەمیانەی هێڵە گشتیەکان ئەو هێزەمان پێناسە کرد کە مێژوو دەستپێدەکات. رووبەڕووی سیستەمێکین تەنیا بەوە ناوەستێ خۆی بەڕێوە ببات و بپارێزێت، بەڵکو لەمیانەی هێزی سنووربەدەری پەلهاوێشتنی و بڵاوبوونەوە خۆی سەپاندووە و سەلماندووە. کاتێك لە کەسێتی سەرجۆنی دامەزرێنەری خانەدانی ئەکەدییەکان ئەوەمان بینی کە چۆن بۆ یەکەمین جار بوو بە ئیمپریالیزمێکی رێکخراو و نەخشە بۆ کێشراو ئەوا باشتر لەمە تێدەگەین. لەسەر بنەمای پشت بەستن بە سیستەمی کۆمەڵگای کۆیلەداری قۆناخی ئیمپریالیزم دەستپێدەکات. دەتوانرێ ئەمە بەیەکەمین هەڵکشان و داکشانی شارستانییەتی مێژوو دابنرێت، واتە دەتوانرێ بە یەکەمین قۆناخی پەلهاوێشتن و رووبەڕووبوونەوەی پەلهاوێشتن دابنرێت. دەتوانرێت رۆڵی سەرجۆن لە مێژوودا بەم شێوەیە هەڵسەنگێندرێ کە بۆ یەکەمین جار ئەو نیمچە دەوڵەتانەی شاری سۆمەریەکان، کە لەگەڵ یەکتریدا ناکۆك بوون، کرد بەیەك و لەمیانەی هێزە یەکگرتووەکەیاندا پەلوپۆی بۆ دەرەوە هاوێشت، تەواوی هێزە پەلهاوێژەکانی دواتر ئەم نموونەیان تۆکمە کرد و لاساییان کردەوە. کەواتە تەنانەت لەبواری لەدایکبوونی شارستانییەت و بەدەزگابوونییەوە قەرزاری سۆمەریەکان نین، بەڵکو لەبواری پەلهاوێشتنی و بڵاوبوونەوەش قەرزاری سیستەمی سۆمەریەکانین. ئەگەر بێتو دەورووبەری ساڵانی 4000 تا 2500 پ.ز بە قۆناخی لەدایك بوون و بەدەزگابوون پەسند بکەین، ئەوا لە 2500ی پ.ز بەدواوە رووبەڕووی قۆناخی ئیمپریالیزم و کۆلۆنیالی سۆمەر دەبینەوە کە تاوەکو ئێستا زۆر بەوردی لێتوێژینەوەی سەبارەت دەکرێت و لەگەڵ بەسەرچوونی کاتیش زیاتر پشت راست دەبێت. ئەگەر لۆژیکی ئەم قۆناخە بەشێوەی لقی سەرەکی ریزبەند بکەین بەمجۆرەیە:

ا ـ پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوە، پشت بە بەرهەمی زیادە دەبەستێت کە لە کەڵەکەبوونی کەلوپەلە ئامادەکراوەکان و پێداویستی بەرهەمی زێدە بۆ کەرەستەی خاو پێویستی هەبوونی بازاڕێك نیشان دەدات و یەکەم جار کڕین و فرۆشتنی بازاڕەکان بەدەزگا دەکرێت، دەکەوێتە نێو قۆناخی پەرەسەندن. لەسەر ئەم بنەمایەش چینی بازرگان وەکو چینی داینەمۆی پەلهاوێشتنی لەدایك دەبێت و رۆڵی مێژوویی خۆی وەردەگرێت کە رۆڵی داینەمۆی وروژاندنە.

ب ـ هەم پێشخستنی "تەکنیك"ی چەکی لە مس دروستکراو، هەم بەرهەم هێنانی بە ژمارێکی زۆر رێگا لەپێش پەیدابوونی هێزێکی چەکداری پرۆفسیۆناڵ (پسپۆڕ) و بەدەزگابوونی دەکاتەوە و لەگەڵ سیستەمیش دەربازی نێو قۆناخی پەلهاوێشتنی و بڵاو بوونەوە دەبن. بە شێوەیەکی فراوان و نەخشە بۆ کێشراو قۆناخی تاڵان دەست پێدەکات. بۆ یەکەمین جار رەچەڵەکی مرۆڤ بە ئامانجی تاڵان کردن و کۆیلە کردن، بەشێوەیەکی پیلانکراو مرۆڤی هاو رەچەڵەکی خۆی قڕ دەکات. ئەو مەسەلە لەبەر ئەوە هێندە گرنگە: لەنێو سیستەمی تەواوی ئاژەڵەکاندا چالاکییەکی بەمجۆرە بەرچاو ناکەوێت کە ئاژەڵێك ئاژەڵێکی دیکەی جۆری خۆی لەنێو ببات و قڕ بکات. تەنانەت لەناوبردنێکی بە پیلان و نەخشە بۆ کێشراو بەهیچ جۆرێك بوونی نییە. بۆ یەکەمین جار مرۆڤ ئەنجامی دەدات. بێگومان ئەمە لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی دێتە ئاراوە و پەرەدەسەنێ. لەسەردەمی نئۆلیتیك و قۆناخەکانی دیکەی کەهێشتا جیابوونەوەی چینایەتی پێش نەکەوتبوو کردەوەیەکی بەمجۆرە نابینین. تەنانەت لەو نموونانەی کە بەدڕندەیی ناوزەد دەکرێت، ئەوە سەلمێنراوە کە بەڕادەیەکی زۆر سنوورداره و ئەمەش وەکو شێوازێکی عیبادەتە و لەپێناو ئامانجێکی پیرۆزە. زەقترین شێوازی ئەم کردەوەیەش یاسای "کوشتنی پادشایە". ئەم شێواز و کردەوە خوداییانەی نوێنەرایەتی لەدایکبوون و مردنی وەرزەکانی ساڵ دەکات، ئەوا دواتر بە شێوەیەك بەردەوام دەکات کە لەجیاتی منداڵەکانیان ئەو خزم و کەسە نزیکانە دەکاتە قوربانی کە لەشێوەی منداڵەکانیان دەکەن.

بێگومان لەناوبردن و هێرشەکانی بەشێوەیەکی نەخشە بۆ کێشرا و بەئامانجی تاڵان کردن، وەکو کردەوەیەکی چینی چەوسێنەر ـ باڵادەست پێشدەکەوێت و دەبێت بەسیستەم و هەروەکو بڵێی چالاکییەکی ئاسایی مێژووە، رەوایەتی پێدەدرێت. پاشان لەمیانەی پیرۆزکردنی ئایین و داب و نەریتەکان، چالاکی قارەمانێتی دەبێتە مافێك و دەکرێت بەداستان. چینێکی ناو کۆمەڵگا یاخود جیابوونەوەی چینایەتی ئەمە دەکاتە ئامانجێکی سەرەکی. تا ئاستی بوون بەپیشەیەك بەرزدەکرێتەوە. بەمجۆرە سەردەمی "مرۆڤ گورگی مرۆڤە" دەستپێدەکات. دەبێ سەرچاوەی نەفرەت لێکردنیش لەم پێشکەوتنەدا ببینرێت. چونکە گرنگترین داستانی سۆمەریەکان "نەفرەتکردن لە ئاگادە" پەیوەندی بە تەختکردنی شاری پیرۆزی نیپور هەیە کە لەلایەن ئەکەدییەکانەوە تەفروتونا کرا. هەربۆیە بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا، ئاگادە خاوەنی ناوونیشانی "نەفرەت لێکردن"ە.

ج ـ لە کاتێکدا ململانێ و پێکدادانی ناوخۆی دەوڵەتەکانی شارۆچکە بچووکەکان رێگایان لەپێش ئەم قۆناخە کردەوە، ئەو پێداویستییانەی کە مەزن بوون، بە ئیمپریالیزم بوونی کرد بە پێویستییەك. بڵاو بوونەوەی کۆمەڵەکانی کۆمۆنەی پێشووتریش بەرەو هەموو لایەنێکەوە جێگای باسە، بەڵام ئەم بڵاوبوونەوەیە بە ئامانجی تاڵان کردن نییە و پشت بەزاڵبوون و حوکم کردن نابەستێ. ئەمە رەوشێکە پشت بەپێداویستییە سروشتییەکان دەبەستێ و گرێدراو بە یاسای بە یەکەوە ژیان پێشدەکەوێت و بەشێوەیەکی چڕوپڕ روودەدات، بە تەواوەتی لەکردەوە و پراکتیکەکانی تاڵان و داگیرکاری ئیمپریالیزمی کۆیلەداری جیاوازترە. بەکورتی چینی باڵادەست و چەوسێنەر کە لەناوەوە تەنگەتاو بووە،

هەم بۆ ئەوەی لەم فشارە رزگاری بێت و هەم بۆ ئەوەی ببێتە خاوەن قازانج، وەکو سیاسەتێکی بنچینەیی قۆناخی ئاراستەکردن فشارەکانی ناوخۆ بۆ دەرەوە دەستپێدەکات.

د ـ ئەم سێ هۆکارە سەرەکییە لەژێر ناوی راستینەی "لەمیانەی پەلهاوێشتنـدا خۆت مەزن بکە و بژێنە". دەبێتە سەرەکیترین یاسای شارستانییەتی چینایەتی. ئەم شێوازەش تایبەتمەندییەکی سروشتی شارستانییەتە. گرێدراو بەئامانجەکانی بڵاوبوونەوە گەلێك جۆر و شێوەی جیاوازی هەیە. جگە لەو شێوازانەی کە ئامانجی تاڵانکردنی ساتەوەختیە، یاخود لەسەر بنەمای کۆنترۆڵ کردنی سەرچاوەی ئاسن و زیو پێش دەکەوت کە بە گوێرەی ئەو سەردەمە ماددەیەکی خاوی ستراتیژییە، ئەوا لەلایەکی دیکەشەوە شێوازی بەمجۆرە هەن کە ئامانجیان ئاواکردنی کۆلۆنی بازرگانییە و لەسەر ئەم بنەمایەش دەخوازن شاری نوێ دابمەزرێنن. هەروەها جگە لەو بڵاوبوونەوە بازرگانییانەی کە پشت بە دابینکردنی ماددەی خاو و فرۆشتنی کەلوپەل دەبەستێ، ئەوا نموونەی ئەو بڵاوبوونەوە پەلهاوێشتنیە ئایین و ئایدیۆلۆژیانەش زۆرن کە ئامانجی لەپێشینەیان پاراستنی ئەو پەرەستگایانەیە کە هاوشێوەی پەرەستگاکانی خۆیانن. بەگوێرەی تایبەتمەندێتی ئەو گۆڕەپانانەی بڵاوبوونەوەی تێدا ئەنجام دەدرێت، یا ئەوەتا بەشێوەیەکی کاتی یاخود هەمیشەیی نیشتەجێ بوون پەیڕەو دەکرێت. لەدوای ماوەیەکی گونجاودا شێوازە هەمیشەییەکان لەمیانەی ئەو پەسند کردن و هەرس کردنەی لەهەردوو لایەنەوە نیشان دەدرێت، دەبنە گۆڕەپانی نوێی شارستانییەت. لۆژێکێکی بەمجۆرەی پێکهاتن و ئاواکردن رۆڵێکی مەزن لەپێکهاتنی بناخەی مێژوودا دەبینێ. تەواوی ئەو لێکۆڵینەوانەی سەبارەت بەسەرچاوەکانی شارستانییەت ئەنجامدران پشت بەتەواوی ئەو بیرۆکانە دەبەستن کە شوێن و کاتی سەنتەری بڵاوبوونەوە بەسۆمەریەکان دادەنێت. لەمیانەی بەڵگە زانستییەکاندا سەلمێنراوە کە کەوانی زێڕینی نئۆلیتیك و میزوپۆتامیای سۆمەریەکان رۆڵێکی کاریگەر و دیاریکراویان هەیە لەپێکهاتنی ناوەندە سەرەتاییەکان.

1 ـ شارستانییەتی میسر: یەکێك لەو کۆمەڵگایانەی کۆیلایەتی کە یەکسەر دوای سۆمەریەکان سەریهەڵدا شارستانییەتی "میسر ـ نیل"ە. کاتێك شارستانییەتی میسر هەڵدەسنگێنین هەبوونی کۆمەڵگای نئۆلیتیکی باکووری ئەفریقیا نابینرێت کە پشتی پێ ببەستێت و رەسەن و بەربڵاو بێت. شیمانەی هەرە لەپێش ئەوەیە کە هەروەکو چۆن شۆڕشی کشتوکاڵی کە لە کەوانی بەپیت پێگەیشت بەهەموو لایەکدا بڵاو بۆوە، ئەوا 6 هەزار ساڵ پێش زایین گەیشتۆتە ئەم هەرێمەش.

لەلایەنی ریزبەندی مێژوویی ئەم هەڵسەنگاندنە بەگوێرەی لۆژێکی پەلهاوێشتنی گونجاو و کۆکە. لیتە دەشتە بە پیت و بەرەکەتەکانی رووباری نیل دەرفەت بۆ شۆڕشێکی شاری هاوشێوە دەڕەخسێنێ. لێرەشدا دیسان شوێن پەنجەی شۆڕشی شاری سۆمەریەکان لەنێو گەوهەرەکەیدا دەبینرێت. بەڵام رادەی بەرزی بەرهەمهێنان رێگای لەپێش ئەوە کردەوە کە میسر لەماوەیەکی کورت خایەندا، لەمیانەی قۆناخێکی هەرسکردندا پێکهاتەی تایبەتی خۆی بخولقێنێ. ئەگەر بەهۆی زوو پشت بەستنی بێت بە کولتووری نئۆلیتیك یاخود بەهۆی توانستی هەرسکردنی خێرای بێت ئەمە وایکردووە میسر وەکو کۆلۆنییەك

نەبێت و ببێ بە شارستانییەتێکی رەسەن و دەرفەتی ئەوەی بۆ بڕەخسێ وەکو کۆمەڵگایەکی چینایەتی شێوە بگرێت. بەڵام سەرەڕای ئەم تایبەتبوونەی، ئەمە راستییەکی مێژووییە کە ئەگەر شۆڕشی کشتوکاڵی کەوانی بەپیت و شۆڕشی شاری ـ سۆمەریەکان نەبوایە، شارستانییەتی میسر بە شێوەیەکی سەربەخۆ نەدەهاتە ئاراوە. هەروەکو چۆن بەبێ هەبوونی رووباری نیل بیر لەهەبوونی شارستانییەتی میسر ناکرێتەوە، ئەوا بەبێ هەبوونی کەوانی بەپیت و شۆڕشی شار و گوندی سۆمەریەکان، بیر لە هەبوونی بەرهەمەکانی نیل و شارستانییەتی میسر ناکرێتەوە. گرنگترین بەڵگەش ئەمەیە کە ئەو جوگرافیا و هەلومەرج و کەش و هەوایەیە کە نیلی ئابڵۆقە داوە، لەمەش گرنگتر ئەوەیە کە تەنیا بەشێوەیەکی جیا کولتووری دانەوێڵە و ئاژەڵ دەرفەت و تواناکاری بە شۆڕشی کشتوکاڵی نئۆلیتیك نادات. ئەگەر ئەمە بەدیهاتبایە ئەوا بەهۆی ئەو هەلومەرجە نەگۆڕانەی، هەر لە زووەوە دۆڵی نیل دەبووە لانکەی شۆڕشێکی شار و کشتوکاڵ: نەك دوای شۆڕشی کشتوکاڵ و شاری میزۆپۆتامیا بەڵکو پێشتر پێشکەوتنی بەخۆیەوە دەبینی. رۆڵی راستەقینەی نیل لەو تایبەتمەندێتیەوە سەرچاوە دەگرێت کە لەمیانەی ئاودێری خاکێکی گونجاو و بە بەرهەمی هەیە. کاتێك ئامرازە پێویستییەکانی کشتوکاڵیشی پێگەیشت کەوتە نێو قۆناخی شارستانییەتێکی تایبەت و خێرا.

شارستانییەتی میسر لە دەورووبەری ساڵانی 3 هەزار پ.ز دەستی پێکردووە و بە بێ ئەوەی هێندە گۆڕانکاری بەسەردا بێت تاوەکو سەرەتاکانی زایین بەردەوام بووە. لە بوارەکانی بیناسازی و شێوەکاری جۆرەکانی نووسیندا پێشکەوتنێکی لە سۆمەریەکان جیاوازتری بەخۆوە دیوە. بە تایبەتیش لەبواری بیناسازیدا کارامەبوونیان لەئاستێکدایە کە تەنیا دەتوانرێت لەگەل رۆماییەکان پێوانە بکرێت. گواستنەوە لەمیانەی بەلەمی چارۆکەداردا تاڕادەیەکی بەرز پێشکەوتووە. ژماردن و دەستنیشانکردنی ساڵ و وەرزەکان لەمیانەی ئەستێرەکانەوە بەشێوەیەکی رێکخراوترە. لەگەڵ ئەوەی بەدەزگابوونی دەوڵەت زیاتر ناوەندییە دەرفەت بە ژمارێکی زۆری دەوڵەتی ـ شار نادات. زیاتر دابەشکردنی بەڕێوەبردن لەجۆری هەرێمە. ئەویش وەکو سۆمەریەکان بە شێوەی سەردەمە دێرین و ناوین و درەنگەکان لەلایەن زیاتر لە سی خانەدانەوە بەڕێوە بردراوە. لەکاتێکدا سەرەتا راهیب گرانییەکەیان پێك دەهێنا، دوایی بە گوێرەی باڵابوونی راهیبی ـ پادشاوە بووە. چەمکی پادشایەتی ـ خودا زاڵ و باڵادەستە. پێکهاتەی میتۆلۆژیاکەی بە گوێرەی سۆمەریەکانەوە هەژارترە و بە شێوەی رەنگدانەوەیەکی سنووورداری سۆمەریەکان پەرەدەسەنێ. لێرە بە یەك گەیشتنێکی خودایی سێکوکچەی باوك ـ دایك ـ کوڕ جێگای باسە. وەکو رەنگدانەوەیەکی وشکی سیستەمی ئاسمانی لەسەر زەوی خۆی بەڕێوە دەبات. لەسەر ئەم بنەمایەش بونیادێکی بەهێزی باڵادەستی ئایدیۆلۆژی ئاوا دەکات. هەر لەبەر ئەم سەرچاوەیەیە کە داب و نەریتەکانی راهیبی میسر بەشێوەیەکی بەهێز تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هەبوونی بەردەوامە. هەوڵەکانی کۆلۆنی ئیمپریالیستەکان زۆر سنووردار دەمێنێتەوە. پەیوەندی نێوان یۆنان ـ فینیقیەکان کە بە ئامانجێکی بازرگانی بوو، کاریگەری لەسەر پێشکەوتنی شارستانییەتەکانی خوارتری ئەم ناوچەیە

کردووە. لەنێو رووباری سەرەکی شارستانییەتدا تەنیا رۆڵی لقێك دەبینێ. ئەگەر بێتو بەرامبەر بەوەی کە سۆمەر سەرچاوەی سەرەکییە، رۆڵی شارستانییەتی میسر لە لقێك زیاتر دابنرێت، ئەوا شیمانەی زێدەڕۆیی لەم هەڵسەنگاندنەدا بەهێزە. بەڵام دیسان یەکێکە لەو شارستانییەتانەی کە لەماوەی نێوان 3 هەزار ساڵ پ.ز تاوەکو سەرەتاکانی زایین رۆڵێکی گرنگی هەبووە لەپێشکەوتنی رێبازی سەرەکی شارستانییەتی کۆیلایەتی. رۆڵی شارستانییەتی یۆنان لە تێرکردن و بەخێوکردنی رۆما هەرچەندە کەم و بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆش بێت بەڵام لەبیر ناکرێت. هەروەکو چۆن نەیتوانی ئەفریقیا بۆ شارستانییەت بکاتەوە، بەڵام توانیویەتی بازرگانی لەنێویاندا پێش بخات. سەبارەت بە دەستپێکردنی پێشکەوتنی بازرگانی بە کەشتی چارۆکەدار لە نیل، دەریای سوور، دەریای سپی گەلێك شت قەرزاری شارستانییەتی میسرە.

لەگەڵ ئەوەی بە گوێرەی سۆمەریەکان میسر لەلایەنی میتۆلۆژییەوە هەژارە، بەڵام خاوەنی شوێنگەیەکی گرنگە لەپێشکەوتن و پەرەسەندنی ئایینە یەکتاپەرستەکان. لەگەڵ ئەوەی کە ئایینی تاکخودایی پەرەسەندنی بەخۆیەوە بینیوە، بەڵام سنووردار ماوەتەوە. لەمیانەی رۆڵی بەهێزی چینی راهیبی میسر لە پەروەردەکردندا شوێنگە و سەنتەری پێگەیاندنی کادیرە ئایینی و میتۆلۆژییەکانی یۆنان (گریکە)یەکانە. تاوەکو پێنجەمین سەدەی پ.ز پێشەنگەکانی فەیلەسوف و راهیبە یۆنانیەکان بە رادەیەکی مەزن خۆراکی خۆیان لەپەروەردەکانی میسر و بابل وەرگرتووە.

ئەگەرچی بەهۆی ئەو پێشکەوتنە خێرا و تایبەتمەندێتیەی بێت یاخود بەهۆی مەزنێتیەکەی، لەدوای سۆمەریەکانەوە شارستانییەتی میسر لەپێشکەوتنی شارستانییەتی کۆیلایەتیدا لە ریزی دووەمدا خاوەن رۆڵێکی گرنگ و بەنرخە. لەتێرکردن و بەخێوکردنی سیستەمدا بەڕێوەبەرە و بە بەرهەمە. لە پیادەکردنی قووڵایی سیستەمی کۆیلایەتیدا هێندە بەرەو پێش چووە، بەتایبەتیش ترسناکی رەنجی کۆیلەکان کە بۆ ئاواکردنی ئەهرامەکان (پیرامیتەکان) بەکار هێنراوە، هێندە زەق و سەرنج راکێشە و هۆکاری سەرەکی مانەوەی گەلێك ئیمپراتۆریەتە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئیمپراتۆریەتی رۆما چونکە جەسارەتیان لێیەوە گرتووە. بێگومان ناتوانرێ رۆڵ و کاریگەری سیستەمی میسر لە چاندنی بۆهێڵی (جین) کۆمەڵایەتی لەبیر نەکرێت لەوەی کە تاوەکو ئێستا دەسپۆتیزم لەرۆژهەڵاتی ناویندا بەهێزە. هەروەکو چۆن بەشێوەیەکی قووڵ کۆیلایەتی چالاك کرد، ئەوا دەسەڵاتی سیاسی و ئایینیشی بەو ئەندازەیە کردووە بە خاوەنی چالاکبوونێکی بەتوانا. لەمێژوودا رۆڵی سۆمەریەکان سەبارەت بە لە دایك بوون و پێشکەوتنی سیستەمی کۆیلایەتیدا چەندە دیاریکردووە، ئەوا رۆڵی میسریەکانیش لەپێگەیشتن و بەردەوامبوونی بەم ئەندازەیە گرنگە.

2 ـ شارستانییەتی هاراپا و موهانجادرۆی دۆڵی هیندستان ـ پەنجاب و ئیندۆس: لە دەورووبەری 2500 ساڵ پ.ز رووبەڕووی لقێکی دیکەی شارستانییەتین، کە قارچك ئاسا ئاوا دەبن. ئەمەش لە شێوەی میسر دەچێت کە زیاتر لاتەریك کراوە. لەبواری بیناسازی و نووسیندا پێشکەوتنێکی سنووورداری سەلمێنراوە. شیمانە دەکرێت لەمیانەی رێگای زەریای

هیندی پەیوەندی بە سۆمەریەکانەوە هەبێت. لەدەوروبەری 5 هەزار ساڵ پ.ز لەڕێگای ئێرانەوە شێوازەکانی نئۆلیتیکی ناسیوە، بەڵام لەوە زیاتر کە بەرهەمی شۆڕشی کشتوکاڵی ئەم ناوچەیە بێت، شیمانەی ئەوە دەکرێت لەمیانەی شێوازی کۆلۆنی بازرگانی گرێدراو بە سۆمەریەکان پێشکەوتبێت. شیمانەی ئەوە هەیە کە کاتێك دەگەڕێینەوە 2000 ساڵ پ.ز، بە شێوەیەکی گشتی شانبەشانی ئەو وشکاییەی ڕوویداوە، ئەوا ئەم لقەی شارستانییەت نەیتوانیوە بەرگەی ئەو قەیرانە بگرێت کە لەهەموو ناوچەکانی شارستانییەت هاتۆتە ئاراوە و بەمجۆرە لەدەرەوەی مێژووودا ماوە و کوژاوەتەوە و کۆمەڵێکی تێدا ژیاوە کە تاوەکو ئێستا نەزانراوە. هەروەها ئەوە دەبینرێ کە هێندەی شارستانییەتی میسر نەبۆتە خاوەنی سەربەخۆیی و تایبەتمەندێتی و بەردەوام نەبووە. شارستانییەتی هیندستان لەئەنجامی پەیوەستبوونی بە شوێنی نیشتەجێبوونی گروپە بەهێزەکانی ئاریان لەسالآنی 1000 پ.ز دەبێتە خاوەنی ئەم بەردەوامی و تایبەتی بوونە.

3 ـ شارستانییەتی چین: چین کە دەکەوێتە سنووری ڕۆژهەڵاتی کیشوەری ئاسیا لە دەوروبەری سالآنی 4000 پ.ز سەردەمی نئۆلیتیکی ناسیوە کە لەلایەنی کەوانی بەپیت هاتۆتە ئاراوە. شوێنەوارێکی گەوهەری پێشکەوتنی شۆڕشی کشتوکاڵی تێدا نابینرێت. ڕووباری زەرد لەمیانەی ئەو ڕێکخستنە لەبارەی کە بە گوێرەی ئاودێری و بەرهەمهێنانە، ڕۆڵی ڕووباری نیلی میسر دەبینێ. جگە لە ئاودێری دەستکرد جوگرافیا و کەشەکەی بۆ کشتوکاڵی کولتووری دانەوێڵە لەبارە. لەدەوروبەری سالآنی 1500 پ.ز لەسەر بنەمای پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی ئیمپراتۆریەتێکی کۆیلەداری بەهێز لەچین ئاوا دەبێ و هێندەی میسریەکان لەڕەوشێکی توندی ناوەندی بووندا پێشدەکەوێت. هەروەکو لەنموونەی شارستانییەتی هیندستان بینرا، دووچاری وەستان و پچڕان نابێت. گەلێك قۆناخی پلەبەپلەی پارچەبوون و ناوەندی بوون دەرباز دەکات و خۆی دەگەیەنێتە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان. لەگەڵ ئەوەی دەسکەوتێکی زۆرتایبەتی بۆ شارستانییەت دەستنیشان نەکراوە، تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەشی هەیە کە دەتوانێ بەردەوام خۆی تێر و بەخێو بکات. شارستانییەتی چین لە سەرەتاکانی دەستپێکردنی زایین واتە لەسەردەمی شارستانییەتی ڕۆما، لەمیانەی لێشاوێکی بەهێز دەتوانێ تەڤلی لقی سەرەکی شارستانییەت ببێت. لەگەڵ بەیەك گەیشتن و یەکبوونی ڕێبازی شارستانییەتی ئاسیا و ئەوروپا ئەوا چەندین لقی ورد و درشتی کۆمەڵگای شارستانی تەڤلی ڕووباری سەرەکی دەبن. ڕووباری سەرەکی مەزن دەبێ و خێرا دەبێ. ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی لەباکوور و باشوورەوە بەرەو ئەو هێڵە دێن کە لە زەریای ئەتڵەسیەوە بەرەو زەریای مەزن درێژ بۆتەوە تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی ڕێبازەکە بەردەوام بۆ دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانیان دەگوازنەوە و هەندێ ڕەنگی تایبەتمەندێتی خۆشیان تەڤلی دەکەن و بەمجۆرەش ڕۆڵ لەپێکهاتنی دەوڵەمەندی مێژووییدا دەبینن. ڕاستینەی واتای ئەفسانەیی و مێژوویی ڕێگای ئاوریشم لەو ڕۆڵەوە سەرچاوە دەگرێت کە لەم دەوڵەمەندبوونەدا گێڕاویەتی.

لە دابەشکردنی شارستانییەت بەسەر کیشوەرەکاندا ئەو ڕۆڵەی کە دەکەوێتە بەشی ئەمریکا ئەوەیە کە لە 3000 ساڵ پ.ز نئۆلیتیکی ناسیوە و پێنج سەدە پ.ز دەربازی

شۆڕشی شار بووە. ئەو کیشوەرە کە لەنێو سنوورەکەی خۆیدا پێشکەوتنێکی سنوورداری بەخۆیەوە بینیوە، ئەوا بەپشت بەستن بە کۆلۆنی کردنی داگیرکاری ئەوروپا، زۆر درەنگ و لەسەدەی بیستەم لەمیانەی پێشەنگایەتی ئەمریکا لەئاستی جیهاندا ڕۆڵی بینیوە.

4 ـ لەکاتی پەلهاوێشتنی شارستانییەتی سۆمەریەکان و بەرەنگاربوونەوەی پەلهاوێشتنەکەدا پێشکەوتنی ڕاستەقینە لەگۆڕەپانی دراوسێکاندا ڕوویدا. لە ڕۆژهەڵات و باکوورەوە هۆریتەکانی بە ڕەچەڵەك ئاریان، لە باشوور و ڕۆژئاواشەوە ئەو گروپانەی ڕەچەڵەکیان بۆ سامیەکان دەگەڕێتەوە و ناویان ئامۆریتە، لە بەرامبەر ئەو هێز و دەوڵەمەندییەی سۆمەریەکان کە لە نێوانیان بەرەو لوتکە هەڵکشا، کەوتوونەتە نێو جموجۆڵێکی مەزنەوە. ژیانی جێگیر و هێمنی سیستەمی گوندی کشتوکاڵی جێگر و سیستەمی ڕەوەندی شوانکاری لەبەرامبەر ئەم دەوڵەمەندیە دەکەونە نێو هەژاندنێکی مەزنەوە. کۆمەڵگای ئاریان لەنێو ڕەوشێکی بەمجۆرەدا نین کە بتوانن ئەم سیستەمەی کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵ تێپەڕێنن کە بەقووڵایی لەنێویدا دەژیان. هەر لەزووەوە سۆمەریەکان دەستیان بەسەر ئەم توانا و باڵابوونەدا گرت. تیرە شوانکارەکانی ئامۆریت زۆر لەژیانی شار و کشتوکاڵ دووربوون و لەنێو هەلومەرجی دژواری بیاباندا بە تایبەتیش کاتی زیادبوونی وشکایی لەپێناو بەردەوامکردنی ژیان دەکەوتنە نێو شەڕێکی یەکجار دژوارەوە. واتە لە سەرووی ئەوانەوە بەهەشتێك بەرز دەبێتەوە. ڕووبەڕووی چارەنووسێکی وەها بوونەتەوە، یا ئەوەتا وەکو کۆیلەی خزمەتکار یاخود وەکو فاتح ڕۆڵی خۆیان ببینن. لەڕۆژئاوا شارستانییەتی میسریش ڕووبەڕووی ڕەوشێکی هاوشێوە بۆتەوە. یان ئەوەتا شارستانییەت لەم تاقیکردنەوەدا قازانج دەکات و بەرامبەر بەربەرێتی سەردەکەوێ و بڵاو دەبێتەوە، یان ئەوەتا دەخنکێ و کز دەبێ و دەکوژێتەوە. ڕووبەڕووی ساتێکی هەستیاری قۆناخی دیالەکتیکین کە مێژوو دیاری دەکات و یەکلای دەکاتەوە. لەڕاستیدا ئەو قۆناخەی کە ڕێگای لەپێش پێکهاتنی شارستانییەتی سۆمەر کردەوە گرێدراوی جموجۆڵی ئەم تیرانەیە. بەڵام کاتێك خۆی باڵادەستی دەگرێتە دەست، ناکۆکی جیاواز دەرکەوتن.

لە دەورووبەری 2500 ساڵ پ.ز کاتێك شار دروست کردن (بە شار بوون) گەیشتە سنووری سروشتی خۆی و لەپێناو موڵکایەتیدا پێشبڕکێ و شەڕی نێوانیان توند بوو، خانەدانی سەرجۆن بە ڕەچەڵەك سامی ئەوەی کرد بە سیاسەتێکی سەرەکی کە لەمیانەی توند و تیژی، ناکۆکییەکان سەرکوت بکات و بەرەو دەرەوە سەفەربەری بکات. جیاوازی سەرجۆن ئەوەیە کە ئەو چالاکیە قارەمانانەی تاکە کەسی کە ناوە بە ناوە وەکو ڤەبوون بوو ڕوویاندەدا، لەم ڕەوشە دەرخست و خستیە نێو قۆناخێکی کۆلۆنی بە پیلان و سیستەمی بڵاوبوونەوە. لەمیانەی ڕێگاکانی وشکانی و دەریا و ڕووبارەکان قۆناخێکی باڵادەستی بازرگانی بە هەر چوارلادا کراوەتەوە. لەنووسینی سەرکێلە بەردەکان ئەم قۆناخە بەجۆرێکی سەرفراز و شەرفمەندانە یادی دەکرێتەوە. لەماوەی نێوان 2500 تا 2000 ساڵ پ.ز کۆلۆنییەکانی بازرگانی لە ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بەرەو دەریای ڕەش، لەناوەوەی ئێران تا دەگاتە دوورگە و کەنارەکانی کەنداوی بەسرە، بەشێوەی هەرەس ئاسا بڵاو بۆتەوە. فینیقیەکان لەرۆژهەڵاتی دەریای سپی، هیتیتەکان لەناوەوەی ئەنادۆڵ،

میتانیەکان لەباکوور و ناوەڕاستی میزۆپۆتامیا، لەرۆژهەڵاتی زاگرۆس و ئێران ئیلامیەکان لە دوای یەکەم کردەوەکانی کۆلۆنی کردن، دواتر هەروەکو لەمیانەی نووسراوی سەر کێلە بەردەکان دەرکەوتووە لە ئەنجامی بەرخودانێکی خوێناوی درێژخایەندا سەربەخۆ بوونە و گەیشتوونەتە ئاستی هێزی سیاسی و دەوڵەتی خۆیان ئاواکردووە. ئەمەش هەروەکو لەقۆناخی داگیرکاری سەرمایەداریدا بینرا، لەو دەوڵەتە خۆجێیی و فیدارسیۆنانە دەچێت کە دوای شەڕەکانی بەرخودان ئاواکران. کۆلۆنییەکانی ئیمپریالیستی سۆمەری و شانبەشانی ئازادبوونی ئەو پێکهاتە خۆجێیانەی لەم میانەدا کاریگەریان لێکرا و جودابوونەوە و بەهێز بوون، ئەم قۆناخە مێژووییەی تازە کراوەتەوە، رێگای لە بەردەم پێشکەوتنی گرنگ کردۆتەوە. هەم پەسندکردن و لەمیانەی جودابووندا، گەیشتن بە کۆمەڵگای چینایەتی، هەم لەئەنجامی ئەو پێشبڕکێیەی لەزیادبووندایە، پێکدادان و دەوڵەتی بچووکی خۆجێی دێتە سەر شانۆی مێژووەوە، ئەمانەش تایبەتمەندێتی ئەم قۆناخەن.

لە کاتێکدا لەماوەی نێوان 2500 تا 2000 ساڵ پ.ز کۆلۆنی کردن لەسەر بنەمای سۆمەریەکان مەیلی زاڵ و باو بوو، ئەوا دەبینرێ کە ساڵانی دوای 2000 ساڵ پ.ز ئەو پێکهاتە سیاسییانەی لەدەورووبەری کۆلۆنییەکان پێشکەوتن، هێزیان بە قۆناخێکی نوێ دەدا و دیاریان کردووە. ئەم قۆناخە کە زیاتر لەساڵانی 2000 پ.ز تاوەکو پێنجەمین سەدەی پ.ز بەردەوام بووە، لە مێژووی رۆژهەڵاتی ناویندا واتایەکی مەزنی هەیە. لەمێژووی مرۆڤایەتیشدا بە لانی کەم بە ئەندازەی رۆڵی میسر و سۆمەری کلاسیك رێگا کردنەوەیان لەپێش چەندین پێشکەوتن، تەڤلی کردنی دەوڵەمەندییە خۆجێیەکان جێگای باسە. ئەمەش بەواتای ئەوە دێت سیستەمی کۆیلایەتی کە بەتەواوەتی وەکو چارەنووس و قەدەرێك بەسەر مرۆڤایەتیدا ساغ بۆوە، بەنێو پێگەیشتوترین قۆناخی خۆیدا دەرباز بوو. هەربۆیە لەهەموو لایەنێکەوە هەڵسەنگاندنی ئەم قۆناخە نوێیەی شارستانییەتی کۆیلایەتی گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت.

و ـ سەردەمی نیمچە دەوڵەتی ـ شاری کۆیلایەتی رۆژهەڵاتی ناوین

دوای ئەوەی سیستەمی کۆیلایەتی میسر و سۆمەر بەدەزگابوون و هەمیشەیی و بەردەوامبوونی خۆیان سەلماند ئەوا هەروەکو لە هەموو سیستەمە کۆمەڵایەتیە باڵادەستەکاندا دەبینرێت، دەربازبوونیان بۆ قۆناخی بڵاوبوونەوە پێویستییەکی سروشتییانەیە. کۆمەڵگای ئەو تیرانەی کە بە کشتوکاڵ و شوانکاری گوزەران دەکەن، دوای ئەوەی دەیانخاتە ژێر کاریگەری و پەیوەندی خۆیان، ئەوا بەپێی دەربازبوونی کات ژیانی ئازادیان رووبەڕووی سنووردار بوون و لاوازبوون دەبێتەوە. سەردەم لەگۆڕاندایە. تیرەکانی کشتوکاڵ و شوانکاری کە لە دەوروبەری 10000 ساڵ پ.ز پێکهاتوون، بەرامبەر بەم کاریگەریە لەمیانەی دووبژاردا کاردانەوە پێشدەخەن: ئەو توێژەی لە زیادبوون و هەژاربووندایە وەکو سەرچاوەی سەرەتایی هێزی کاری هەردوو شارستانییەت لەدەوروبەری شارەکانی سۆمەر و میسر نیشتەجێ دەبن. لەڕاستیدا لەمیانەی بەڵگەکانیشدا روون

دەبێتەوە کە قۆناخێکی بەمجۆرە لە ئارادا بووە. زۆر بە سانایی لەتەورات و چەندین نووسراوی بابلیەکاندا روون دەبێتەوە کە گروپە سامیەکانی عیبرانی لە میسر و کاسیتی ئاریانی لە سۆمەر، وەکو هێزێکی کاری بێ دەرامەتی بەمجۆرە لەنێو هەلومەرجی ئازادییەکی نیوەچڵدا ژیاون. هەروەکو ئەو گوندیە هەژار و نەدارانەی رۆژگاری ئەمڕۆمان وان کە بە لێشاو بەرەو مەترەپۆڵەکان کۆچیان کردووە و ژیانێکی نیوە ئازادیان هەیە و هێزی کار پێکدێنن. ئەوەی دەمێنێتەوە بە گرانیش توێژی سەرەوەی تیرە وەکو ئەڵقەی سەرەکی هەر دوو هێزە ناوەندییەکە هەوڵدەدەن لە گۆڕەپانەکانی باڵادەستی خۆیاندا چڕ ببنەوە و لەمیانەی بەجێکردنی شار وەڵام بدەنەوە. لەکاتێکدا سەرەتا وەکو بازرگانە کۆمبرادۆرەکانی گرێدراو بە سەنتەری ئیمپریالیزمی کۆیلەداری رۆڵ دەبینن، بەپێی دەربازبوونی کات نموونە بنەڕەتیەکە پەیڕەو دەکەن و دەگەنە ئاستی نیمچە دەوڵەتی شار.

شتێکی مسۆگەرە کە لە 2000 ساڵ پ.ز بەدواوە ئەم قۆناخە بەخێراییەکی زۆر لەجوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا هاتۆتە ئاراوە. لەسەرەتا بیبلۆس و ئۆگاریت لە کەنارەکانی رۆژهەڵاتی دەریای رەش، لە باکووری سوریا یاخود میزۆپۆتامیای ناوین لەکار، کامش، سامسات، ئەبلە، ئورفا، حەران، ماری، لەئەنادۆڵی ناوەڕاستیش هاتوشاش، کانەش، لە رۆژهەڵاتی زاگرۆسیش ئیلام یەکەمین گۆڕەپانی نیشتەجێبونیانە، ئەو شوێنەی نیشتەجێبوونە، کە لە ئەنجامی یەکەمین شەپۆلی مەزنی بڵاوبوونەوەی سیستەم هاتە ئاراوە.

لەبەر ئەوەی لە سەردەمی نئۆلیتیکدا ناوچەکانی نیشتەجێبوون بەگرانی بە ئامانجی کشتوکاڵ بوون، بۆیە پێکهاتەی گوندیان تێپەڕ نەدەکرد. ئەم مۆدێلە نوێیەی ناوچەکانی نیشتەجێبوونیش بە گرانی لە ناوچە ستراتیژیەکانی سەر رێگاکان بوون و وەکو ناوچەی بازرگانی و شوێنی کەلوپەلی ئامادە رۆڵیان دەبینی هەربۆیە بەخێرایی دەبوون بە قەزا و ناوچەیەکی بەڕێوەبردن کە بە سەنتەری شارەکان ناوزەد دەکرێت. بەهادارترین ماددەی بازرگانی کە یەکجار نایابە و زۆر بەدوایدا دەگەڕێن گەوهەری کانزاکان و تەختەکانی داری ئەرزە "**شجرة الأرزة**" کە لە چیاکانی تۆرۆس و لوبنان دا هەیە. شانبەشانی ئەمەش گەلێك بەروبوومی پیشە و وەستایی جیاواز لەسەرووی هەمووشیانەوە تەون و گلکاری بەئامانجی بازرگانی دەرەوە بەرهەم دەهێنرێت، بە ئامانجی گۆڕانکاری و بازاڕ پارە دێتە ئاراوە، سیستەمێکی نووسین کە دەگاتە ئاستی نووسینی نامەی بازرگانی، بە تایبەتیش لەشارەکانی فینیقیەکان خاوەنی کارەکتەرێکی سادە و لەبار بوو بۆ بەکارهێنان. هێزی بازاڕ و پارە و نووسین لە زیادبووندایە. قۆناخ چینی بازرگان بە شێوەیەکی شکۆدارانە پێشدەکەوێت. بەواتایەکی دیکە لە مێژوودا قەوارەی پێکهاتەی چینی ناوین و کۆمەڵگای چینایەتی پێکدێت.

کاتێك راهیبەکانی پەرستگا و ناوەندەکانی بەڕێوەبەرایەتی و پادشا و بیرۆکراتەکان و توێژەکانی سەرووی تیرەکانی پێیانەوە گرێدراون وەکو چینی سەروو باڵا هەڵسەنگێنن، ئەوا هەرچەندە لاوازیش بێت چینی بازرگان و پیشەکاران کە ئیتر پەیوەندییان لەگەڵ تیرە بەرەو دابڕان دەچێت (چینی ناوەڕاستە، ناوین)، چینی کۆیلەش کە بەرفراوانترن و

پەیوەندییەکانی تیرەگەرییان بەرەو دابڕان چووە، کارەکتەری کۆمەڵگای چینایەتی ئەم قۆناخە دیاری دەکەن. بێگومان ئەم جیابوونەوە نوێیەی چینایەتی زۆر روون و یەکلا نەبۆتەوە. بەڵام ئەمە شتێکی مسۆگەرە کە زەمینەیەکی کۆمەڵایەتی ماددی هاتۆتە ئاراوە کە لەنێو ئەنجامدان و پێکهاتنی کردەوە و چالاکییە مێژووییەکان، بەرژەوەندی چینەکان نیشان بدات.

یەکێك لە کێشە سەرەکییەکانی مێژووی ئەم قۆناخە کە پێویستی بە هەڵسەنگاندنێکی گرنگ هەیە، دواترین قۆناخی بەربەریەت یاخود بەدەربڕینێکی دیکە دیاردەی کۆنفیدراسیۆنی تیرەکانە کە دەتوانین وەکو قۆناخی سەرەتایی دەوڵەتی شار هەڵیسەنگێنین، بەرلە قۆناخی بە شارستانیبوون ئەم قۆناخە لەنێو ئەو تیرە بە توانایانەدا پێشکەوتووە کە خزمی یەکترن. لێرەدا روون دەبێتەوە کە دوو هۆکاری سەرەکی رۆڵ دەبینن. لەلایەکەوە هەروەکو ناکۆکییە نێو خۆییەکانی نیمچە دەوڵەتەکانی ـ شار بۆ بەلاوەنانی ئەو پێکدادان و جیاوازیەی نێوان تیرەکان، بەڵام زیاتر بۆ ئەوەی بەرامبەر بە پەلامارەکانی هێزەکانی شارستانییەت خۆیان بپارێزن و دەسکەوتی بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانیان بەدەست بێنن، پێویستی یەکبوون دێتە ئاراوە. دەتوانرێ ئەمە بە قۆناخی ئامادەکاری دەوڵەت بوون ناوزەد بکرێت. ئەمە شێوەگرتنێکی کاتییە. هێشتا لەناوەندی شارێکدا ئەرتەشێکی چڕکراوە نییە، پەرستگا و بیرۆکراسییەتی خۆی ئاوا نەکردووە. چینی ناوینی نەخولقاندووە. بەرامبەر بە هەڕەشەی ناوخۆ و دەرەوە هەرساتێك شیمانەی پەرتەوازە بوونی هەیە. ناوێکی دیکەی ئەم قۆناخەی مێژووش قۆناخی قارەمانێتییە. ماوەیەکی کورت بەرلە پێکهاتنی دەوڵەتی ناوەندی کۆیلەداری ئەم قۆناخە هاتۆتە ئاراوە، لەلای سۆمەری و میسریەکان لەساڵانی 3 هەزار پ.ز، لە سەردەمی پێگەیشتنی سیستەمی کۆیلەداریشدا لەلایەنی هیتیت و هۆرییەکانی بەرەچەڵەك ئاریان لەماوەی نێوان 2500 تا 2000 پ.ز، لە کەنعانی و ئامۆریتەکانی بەرەچەڵەك سامی لەساڵانی 2000 تا 1000 پ.ز روویداوە. وەکو قۆناخی ئامادەکاری و بەرایی سیستەمی کۆیلایەتی یۆنان ـ رۆما و هیندستان و چین لە ماوەی نێوان ساڵانی 1500 تا 1000 پ.ز لەژێر سایەی شێوەی بەهێز و کاریگەردا ژیاون.

پێویست دەکات بە شێوەیەکی قووڵ دەرك بە قۆناخی فیدراسیۆنی تیرەکان بکرێت. تیرەگەرێتی و خێڵایەتی کە تاوەکو ئێستاکەش لەم جوگرافیایە (رۆژهەڵاتی ناوین) بەهێزە، هێزی خۆی لەم مێژووەوە دەگرێت. نەك سەدان بەڵکو هەزاران ساڵ لەژێر ئەم شێوەبەندیە (فۆرماسیۆنە) تێپەڕیوە و قارەمانێتی مەزن نیشاندراوە. لە راستیدا بەواتایەکی دیکە ئەم قۆناخە مێژووی خێڵەکان یاخود بەگوزارەیەکی دیکە مێژووی "پێکهاتە ئەتنیکیەکانە".

قەوم، زۆر بەر لە مێژووی خانەدان، ئایین و چینەوە دێت. بۆ گەیشتن بە چەمکێکی راستی مێژوو، پێویستە کێشەی مێژووی پێکهاتە ئەتنیکیەکان چارەسەر بکرێت. ئەگەر چەرخی سەرەتایی بێت یاخود چەرخەکانی ناوین و نزیکەکان بێت، ئەو وەکو چەرخی خانەدان و ئایین و قەوم سەپاندوویانە و رەوایەتیان پێداوە. ئەو چەمکانەی کە چەرخی

سەرەتایی بەچەرخی خانەدان و هی ناوینیش بە چەرخی ئایین و چەرخە نزیکەکانیش بە هی نەتەوەپەرستی دادەنێت و دەخوازێت فەرمییان بکات، زۆر لەوە دوورە کە مێژووی ئاڵۆزی کۆمەڵگاکان بەشێوەیەکی بەرجەستە نیشان بدات. هەربۆیە مێژوو تا ئەو رادەیە چەواشەکراوە کە زۆر ئاستەمە بتوانێ بە شێوەیەکی راست و واقیعی مۆرکی خانەدان و ئایین و قەوم لەشوێنی خۆیدا دیار و جێگیر بکەیت. وەکو دیارە ناچارییەکی مەزنە دەبێ سەر لەنوێ مێژووی مێژوو بنووسرێتەوە. تاوەکو تەواوی زێدەڕۆیی بە هیچ دانان، ناتەواو و بچووك بینین و نووسینە چەواشەکاریەکانی بە ئەنقەست نووسراون و تا دەگاتە چەوتی نزیکبوونەوەکان لەمێژوو، یەکلا نەکرێتەوە و هەموو لایەنەکانی ئاشکرا نەکرێت، ناتوانرێ راستییەکانی ببینرێ و مافی خۆی پێبدرێت.

هەرچەندە بنەمایەکی نووسراوە بەردەست نەکەوێت بەڵام "مێژووی ئەتنیك" واتایەکی بەمجۆرە دەبەخشێت کە لە مێژووی ئایین، خانەدان و قەوم واقیعیتر و خاوەنی رۆڵێکی درێژخایەنترە. مەزنترین پێشکەوتنی پێکهاتە خۆیی و بابەتییەکانی ئەتنیك (سیستەمەکانی تیرە و خێڵ) لە سەردەمی شوانکاری و کشتوکاڵی نئۆلیتیك هاتۆتە ئاراوە. "قلان" (کۆمەڵەی تیرە بەراییەکان) کە ناوەندی سەرەکی یەکینەی بنچینەیی کۆمەڵگای بیانییە (هۆڤێتی) هیچ کاتێك ژمارەی لەچەند سەدێکەوە تێپەڕی نەکردووە. شێوازی ژیانی ئەشکەوت و گەڕۆکی زاڵە. لە وەرز و کەش و هەوا دژوارەکاندا لەمیانەی نێچیرکردنی ئاژەڵ و کۆکردنەوەی دانەوێڵە گوزەرانیان دەکرد. ئەم کۆمەڵگایانەی لەقلان پێکهاتوون و تاوەکو کۆتایی دواترین قۆناخی سەهۆڵ بەندی (2000 ساڵ پ.ز) ژیاون بە یەکتری دەچن و سیستەمێکی سنوورداری دەنگیان هەیە و لەقۆناخی زمانێکی سەرەتایی ئەوتۆدان کە لایەنی هێما (ئیشارەت) تێیدا باڵادەستە. رۆحانیەك (ئانی میست) و پەیڕەوکارێکی تەوتەم خاوەنی چەمکێکی هزری ئایینین، 98٪ ی مێژووی مرۆڤایەتی بە ژێر ئەم شێوەیەی پێشکەوتنی کۆمەڵگادا تێپەڕیوە. تایبەتمەندێتی و مێژووی هیچ ئایین، خانەدان، قەومێك پێك نەهاتووە. نزیکەی 20 تا 10 هەزار ساڵ پ.ز لەدوای قۆناخێکی تێپەڕ بوون (قۆناخی مەزۆلیتیك) دەربازی قۆناخی نئۆلیتیك (تیرە بەربەرەکان) بوون. کشتوکاڵ و ماڵداری کردنی ئاژەڵ سەرچاوەی سەرەکی گوزەرانن و سیستەمی گوندی جێگیر بە بنەما دەگیردرێت. کۆچبەری سنووردار کراوە. وەکو تیرەی دایکسالاری خزمی یەکتر دەژین. هەندێ جار ژمارەیان دەگات بە هەزاران. بەڵام ئەوە نابینرێ کە پێنج هەزاریان تێپەڕاندبێت.

ئازادی تیرە هەستێکی زۆر بەهێزە. پەرستگای ئەو ئایینانە پێشدەخرێت کە مۆرکی خوداوەندی ژنی پێوەیە. لەم قۆناخەدا لەهەموو شوێنەکانی نیشتەجێ بووندا پەیکەری بچووکی خوداوەندە ژنە سەرەکییەکان لەزۆر شوێن دانراوە و هەیە. ژن لەمیانەی ئەستێرە و مانگەوە نوێنەرایەتی دەکرێت، بەڵام زیاتر خاوەن گرانییەکی بەمجۆرەیە کە بەدایکی سروشتی هێزە سروشتییەکان دادەنرێت. تێگەیشتنی ئەمە زەحمەت نییە. لەمیانەی رەنجی خولقاندنی کشتوکاڵ و ماڵیکردنی ئاژەڵ، هەروەها وەکو دایکی ئەو منداڵانەی دەیانهێنێتە دونیاوە، لەمێژوودا بەگەورەترین شێوە پیرۆز دەکرێت. لەواتایەکدا هێزی

خوڵقێنەری ژیانە. سروشت و خاك دایکە. ئەو هێزەی سروشت و بەروو بوومی دانەوێڵە و دارەکانی دۆزیەوە، دەبێتە نوێنەری خوداوەندە ژنەکان و وەکو کارەکتەرێکی سروشتی، واتابەخش دەبێت. گرنگی ژن ـ دایك کە بە شێوەیەکی نائاسایی زیاد دەکات، بەرامبەر بەپیاو رێگا لەپێش باڵابوونێکی زەق و بەرچاو دەکاتەوە.

لە کاتێکدا نێچیرگرتن ئامرازی گوزەران و ژیان بوو، رۆڵی پیاویش هێندە بەهێزبوو، وەلێ کاتێ نێچیروانی دەکەوێتە پلەی دواوە بۆیە پیاو یەکجار لاواز دەبێت. مێژووی ژن واتای مێژووی دانەوێڵە، وڵاخی کورتە باڵا، دارەکانی میوە، خانوی گوند، دروومان، قازمە و دەستاڕە؛ دەبێ بگوترێ سیستەمێکە تێیدا رێزگرتن لەسەر بنەمای رەنج و بەرهەمە: واتای مێژووی ئەو بەرهەمانەی لەمیانەی رەنج خوڵقێنران و ئەو منداڵانەی گەورەکراون و ئەو سیستەمەی ماڵ و شوێنی حەوانەوەیە. هەروەها بە واتای مێژووی گواستنەوە لە یەکگەیشتن بە هێمای سەرەتایی بۆ زمانێکی دەوڵەمەندە، کە تێیدا لە رێگای ئامێرە بە واتاکانی بەرهەم هێنان زاراوە دادەهێنرێت، هەربۆیە مێژووی دەربازبوونی مرۆڤایەتییە بەرەو پێکهاتەی هزری. بەم شێوەیە دەستنیشانکردنی بیرۆکە و زاراوەکانی مێژووی ئەتنێك واقعی و گرنگە. کاتێك لەسالانی 4 هەزار پ.ز قۆناخی گاسن بۆ کێڵگەکان دەستیپێکرد و شوانکاری گرنگی پێدرا، جێگای ژن لەقۆناخی بەرهەم هێناندا تەنگ کرایەوە. بەپێی دەربازبوونی کات لەماڵدا دەمێنێتەوە و ئەمەش قووڵ دەبێتەوە تادەگاتە رۆژگاری ئەمرۆمان. هەربۆیە شتێکی مسۆگەر و حاشاهەڵنەگرە کە لەکاتی نووسینی مێژوودا شوێنگەی ژن بە گوێرەی ماف و راستی خۆی دیارنەکراوە و زۆر دووری ئەم راستییەیە. لەگەڵ قۆناخی شارستانیبووندا باڵادەستی پیاو پتەوبوو ئیتر لەگەڵ دەربازبوونی کات ژن لەنێو دام و دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگای چینایەتی بەدەرنرا و ئەمەش بووە بناخەی نووسینی پەرتووکەکانی "مێژووی بەدەر لە ژن". لە ئەنجامی ئەو نایەکسانییەی لە نێوان رەگەزەکاندا هەیە چەواشەکارییەکی مەزن بەناوی مێژوو پێشکەش دەکرێت.

شانبەشانی ئەم هەڵسەنگاندنە گشتی و کورتەی دەرهەق بەپێکهاتەی ئەتنیك ئەنجامماندا، هەوڵدەدەین وەڵامی ئەم پرسیارە بدۆزینەوە: ئایا کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکان چ کاتێك و لەکوێ بەرامبەر بەپێشکەوتنەکانی شارستانی پێکهاتووە و پێگەیشتوون؟ تا رادەیەکی مەزن مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین گرێدراوی وەڵامێکی راستی ئەم پرسیارەیە. ئەم لایەنە، واتە وەڵام لەنێو تاریکاییدا شاردراوەتەوە. دیسانیش دەتوانرێ قۆناخە سەرەکییەکانی سیستەمی تیرەکان بۆ سێ قۆناخ جیابکرێتەوە.

1 ـ ئەو قۆناخەی کە کشتوکاڵ و شوانکاری پێشکەوت: 1

لە عەرەبستان و باکووری ئەفریقیا وەکو گروپی زمان و کولتووری سامی بە شێوەیەکی گشتی پەسند دەکرێت کە لە ماوەی نێوان 9000 تا 6000 پ.ز شانبەشانی بڵاوبوونەوەی کاریگەری کۆمەڵگای نئۆلیتیك لەناویاندا هاتوونەتە ئاراوە و پێشکەوتوون. بە پشت بەستن بەزنجیرە چیای تۆرۆس و زاگرۆس لەدۆڵ و دەشتەکاندا بەشێوەیەکی ناوەندیش لەو گۆڕەپانە جوگرافییەی بە کەوانی بەپیت و بەرەکەت ناودەبرێت، لە ماوەی

نێوان 10000 تا 6000 پ.ز وەکو گروپە داهێنەرەکانی نێچیرگرتن و کشتوکاڵی نئۆلیتیك. گەلانی بە رەچەڵەك ئاریان گرنگی و رۆڵیان زیادبووە. کاتێك لێکۆڵینەوە ئەتیمولۆژییەکان (زمان زانی) لەگەڵ ئەرکۆلۆژی (شوێنەوارناسی) یەکانگیر بکرێت، ئەوا مسۆگەر دەبێت کە گروپەکانی ئەم گەلە خوڵقێنەرەی کشتوکاڵ و نێچیروانین. بۆ ناولێنانی هەردوو گروپیش قەرزاری سۆمەریەکانن.

2 ـ دەربازبوون بەرەو دەزگابوون و سیستەمی خێڵایەتی: لەو قۆناخەی کە کۆمەڵگای نئۆلیتیك لە کەوانی بەپیت دا لەژێر ناوی کولتووری "تەل خەلەف" رێگایان لەپێش بە دەزگابوونێکی هەمیشەیی و جێگیر کردەوە، بەواتای قۆناخێك دێت کە گروپەکانی عەشیرەت "خێڵ" شێوەیان گرتووە. ئەم قۆناخەی کە لەماوەی 6000 تا 4000 پ.ز نزیکەی 2 هەزار ساڵ بەردەوام بوو هەروەکو قۆناخی "داهێنانە بنەڕەتییەکان" ئامادەکاری شارستانییەت رۆڵێکی یەکجار گرنگ دەبینێ.

ئەوەی بە شێوەیەکی بنچینەیی سۆمەری ئامادە کردووە ئەم قۆناخەیە. لەو بوارانەی کە گشتگیریەکی ئابووری لە نێوان گروپە ئاری و سامیەکان دروست کردبوو جیاوازی دەردەکەوێت و لەتیرە هاوشێوەکان دەربازی خێڵی لەیەك جودا دەبن. هەر چەندە تێگەیشتن و هزرێکی بەهێزی خێڵایەتی پێك نەهاتبێت، وەلێ لە رێگای قەوارەی هەبوونی بابەتییانەیانەوە توانیویانە ببنە کۆمەڵگای هەڵگری کارەکتەری ئەتنیکی. هەروەکو چۆن جیابوونەوەی چینایەتی و هەلومەرجە ماددی و ئابوورییەکانی سەردەمی نەتەوەییبوونی، کە قۆناخەکانی دواتر دەرکەوتن رۆڵێکی دیاریکراویان بینیوە، هاوکات هەلومەرجە ماددییەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی پێکهاتە خێڵایەتییەکانی دیاری کردووە و هێناوەتە ئاراوە.

3 ـ قۆناخی شێوەگرتنی شارستانییەت تاوەکو چەندین شێوەی سەرەکی چینایەتی و رۆژگاری ئەمڕۆمان: ئەو قۆناخەی دەتوانین بە قۆناخی بەرخودان و بە شارستانی بوونی خێڵەکانی ناو ببەین؛ ئاستی تێگەیشتنی خێڵایەتی بەشێوەیەکی بەهێز پێشدەکەوێ، خۆدانانی بەئەندامێکی خێڵ بۆتە مەرجێکی دەست لێبەرنەدراوی ژیان، دەتوانرێت وەکو "سەردەمی شیعر و داستان"یش هەڵسەنگێنرێت. قۆناخێك جێگای باسە کە پڕە لەو شەڕ و پێکدادانانەی لە ئەنجامی زیادبوونی گرنگی کوێستان و خاك لەنێوانیان دەردەکەوێت، یاخود لەئەنجامی ئەو بەرخودان و دژە هێرشانە دێتە ئاراوە کە بەرامبەر هێزەکانی شارستانییەت نیشانی دەدەن. بۆ درێژەدان بەژیان پێویستە عەشیرەت بەهێز بێت. لەنێو خێڵیشدا پێویستە تیرە و بنەماڵەکان بەهێز بێت. بەڵێ ئەم واقیعە ماددییەیە کە هزری نوێی هێناوەتە ئاراوە. ئەوەی تاوەکو ئێستا لەچەندین کۆمەڵگادا بەهێز و کاریگەرە لە"داستان و چیرۆکەکان" بۆتە زمانی شیعر و چیرۆکەکانیان. قارەمانێتییەکانی شەڕی عەشیرەتی بێ کۆتایی و بەرخودان بەرامبەر هێرشەکانی دەرەوەدا لەمێژووی هەموو گەلێکدا جێگایەکی گرنگی گرتووە. گرێدراو بەهەلومەرجی گروپە کۆمەڵایەتییەکانی هەر پێکهاتەیەکی ئەتنیکی ئەم مێژووە، بەبێ ئەوەی گرنگییەکەی کەم بێتەوە مۆرکی خۆی لە چەرخەکانی ناوین و نزیکەکان داوە ـ واتە مۆرکی خۆی لە

قۆناخی قەوم و نەتەوەکان داوە ــ 4 هەزار ساڵ پ.ز لە ئاکامی پێشکەوتنی وشیاری عەشیرەتی، هەم هێرشەکانی هێزە جیاوازەکانی دەوڵەت و هەم عەشیرەتە خزم و دراوسێکان، هێزی پێکهاتەی ئەتنیکی رۆژهەڵاتی ناوینی هێناوەتە ئاراوە. ئەو راستینە مێژووییەی تا ئەم رادەیە بناخەی بەهێزبوون و لەسەر پێ مانەوەی ئەم پێکهاتانەیە لە رۆژهەڵاتی ناویندا، ئەم تایبەتمەندێتیەیە. هەروەکو بڵێی هەر گروپێکی ــ عەشیرەتێك، نەتەوەیەکە خانەدانێکە، تەنانەت لەلایەنی هزردا وەکو ئایینێکن و لە بواری یەك زاراوەییدا خاوەنی زمانێکە. شانبەشانی لاوازی شۆڤینیزمی نەتەوەیی بەهێزبوونی شۆڤێنیزمی عەشیرەتیش ــ هزر و سۆزداری ــ سەرچاوەی خۆی لەم راستینەوە وەردەگرێت.

کاتێك لە بواری هەڵوێستی سەبارەت بە شێواز و وەکو زانیاریەکی پێویستی لەپێشینە تەماشا بکرێت، ئەوا دەبینین کە رۆژهەڵاتی ناوین لە 2 هەزار ساڵ پ.ز تاوەکو سەدەی پێنجەمی پ.ز رۆڵێکی گرنگ و دیاریکراوی بینیوە لەپێگەیشتنی کۆمەڵگای کۆیلەداری و بوونی بە سیستەمێکی دونیا. تەنیا رۆڵی پێشەنگایەتی لە بواری ئاواکردن و بەدەزگاکردنی سۆمەر و میسر نییە. لەقۆناخی کامڵ بوون و پێگەیشتنیدا مسۆگەر پێشەنگایەتی لەجوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوینە. بەرلەوەی ئەم بابەتە هەڵسەنگێنین با تەماشایەکی ئەو پێشکەوتنە شارستانیانە بکەین کە لەسەردەمی یەکەمین شەپۆلی بڵاو بوونەوە هاتۆتە ئاراوە.

ـ هیتیتەکان: وەکو ئەنجامێکی پەلهاوێشتنەکانی کۆلۆنییەکانی سۆمەریەکان کە لە ناوچەکانی ئاسیای بچووك لە ناوەوەی ئەنادۆڵ پێشکەوت، شارستانیەتێکە لە ماوەی 1900 تا 1200 پ.ز حوکمی کردووە و مۆدێلی سۆمەری بەبنەما گرتووە. بە ئەندازەی ئەوەی ناوەندێکی گرنگی بازرگانییە، ئەوا پشت بەو توانستە دەبەستێت کە لە رێگای هەبوونی سەرچاوەیەکی زۆری کانزا، بەدەستی هێناوە و بەرەنگاری بابلی و ئاشووری و میسریەکانیش دەبێتەوە. لە ساڵی 1595 پ.ز بابلی داگیر کردووە، لە 1243 پ.ز پەیمانی کادەشی لەگەڵ میسریەکان ئیمزا کردووە. سەرەتا بە شێوەی کۆنفدراسیۆنی عەشیرەتەکان بوو، دوایی بۆتە خاوەنی پێکهاتەیەکی ناوەندی کۆیلایەتی. هەنگاونان و بوونی ئەنادۆڵ بەشوێنی شارستانییەت، بە رادەیەکی مەزن شوێنەواری سیستەمی هیتیتەکانە. ئەو گروپە ئەتنیکیانەی لەخۆوەی گرتووە لە باکووری رۆژهەڵاتدا خالیدییەکان (باپیرانی ئەرمەنیەکان)، لە باشووری رۆژهەڵات هۆریەکان (باپیرانی کوردەکان)، لە باشوور و رۆژئاوای ئەنادۆڵیش لەوییەکان. هەرسێ گروپە ئەتنیکیەکەش خاوەنی پێکهاتەی کولتووری و زمانی ئاریانین. پاوانخوازی لەسەر سەرچاوەکانی کانزا گەوهەری هێز پێك دێنێت. چەمکی پاراستنیان، پاراستنی سەرچاوەکانی کانزا بە بنەما دەگرێت. بابلی و میسر و تەنانەت ئیمپراتۆری "هێلینی" تازە پێگەیشتوو، بەهۆی ئەوەی پێویستییەکی یەکجار زۆریان بە گەوهەری کانزا هەیە، بەردەوام لەگەڵ کۆنفیدراسیۆنی ئیۆن و میتانی لەنێو شەڕدان. بە تایبەتیش ئەو پێشکەوتنانەی لەبواری زیو و ئاسنەوە دێتە ئاراوە کە باب و باپیرانی ئەرمەنیەکان بەکاریدێنن، گرنگترین دەسکەوتە کە بۆ شارستانییەت زیاد کراوە و

بەرهەم هێنراوە. لێرەدا پێکهاتەی سێکوچکەیی خوداوەندی بە بنەما دەگیردرێت، ئەویش نوێنەرایەتی هێزی ئاسمان، زەوی و خاك دەکات و پشت بە میتۆلۆژیای سۆمەریەکان و گروپە ئەتنیکیەکان دەبەستێت. پێکهاتەی میتۆلۆژیا لەسەرەتا پشتی بە فرەخوداوەندی دەبەست، بەڵام لەگەڵ پەرەسەندنی پادشایەتی ناوەندی ژمارە کەم دەبێتەوە و هەروەکو لەنموونەی سۆمەریەکان دەردەکەوێت، دادەکەوێتە ژێر تا دەگات ئەو پێکهاتە سێ گۆشەییەی گوزارشت لەرێککەوتن دەکات. هێشتا بەچەمکی یەك خواوەندی نەگەیشتوون. شەڕی خوداوەندەکان بۆ ماوەیەکی درێژتر دەخایەنێ. لەمیانەی رێککەوتنیشدا هێشتا شوێنگەی خوداوەندی ژن بەهێزە. بەڵام لەمێژە رۆڵی یەکەمینی لەدەستداوە و پێ بەپێ گرنگی خۆی لەدەست دەدات. دەتوانرێت ئەمە بەکولتووری خوداوەندی ژن کیبەلە (کوپاپا) ناوزەد بکرێت.

هەروەکو چۆن لە ئاوا کردنی رۆما پێویستیان پێی هەبوو، ئەوا چەمکی ئاراستەی نوێژکردن، کە لە عەرەبستان بە قیبلە ناوزەد دەکرێت، پاشماوە و شوێن پەنچەی گرێدان بەم خوداوەندە ژنەیە. هەروەکو چۆن شارستانییەتی سۆمەری شارستانییەتی هیتیتی ئەنادۆڵی دیاریکردووە، ئەوا شارستانییەتی هیتیت لە رێگای ئییۆنای رۆژئاوای ئیگە و بەشێوەیەکی سەرەکیش لەمیانەی گەرووی چانەقەلا و لە رێگای شارەکانی تەروادە، کاریگەری لەسەر شارستانییەتی یۆنان کردووە. لەم چوارچێوەیەشدا بە پشت بەستن بە تەروادە "سەردەمی قارەمانێتی" رۆڵێکی مەزن دەبینێ. گرنگی و رۆڵی مێژوویی تەروادە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە تاوەکو ساڵانی 1000 پ.ز پایگەیەکی لەپێشی هیتیتەکان و بە گشتی دەرگای سەرەکی و ناوەندی بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بوو. هەروەکو چۆن کانەش دەرگای گواستنەوەی شارستانییەتی میزۆپۆتامیایە بۆ ئەنادۆڵ، ئەوا تروداە رۆڵی ئەو پرد و ناوەندە گرنگە دەبینێ کە شارستانییەت بەرەو بەڵکان و نیمچە دورگەی یۆنان و تەنانەت بەرەو ئەوروپا دەگوازێتەوە. بەناوبانگی "ئیلیادە"ی هۆمیرۆس کە بەشێکی گرنگی شـەڕەکـانـی تەروادەی خستۆتە ناوەندی چیرۆکەکەیەوە، بۆ ئەم رۆڵەی دەگەڕێتەوە کە مێژوو و شارستانییەت بۆ ئەوروپا دەگوازێتەوە. کەوتنی تەروادە (دۆڕاندنی شەڕ) واتای دەستپێکردنی سەرەتایەکی نوێی مێژووە.

2ـ هۆریەکان، گۆتیەکان، میتانیەکان، ئورارتـوو و مـادەکان: هەبوونی سەرچاوەی دەوڵەمەندی کانزا لە میزۆپۆتامیای سەروو و ناوین کە دەکەوێتە نێوان ئیمپراتۆرییەتی هیتیت و ئیمراپۆرییەتەکانی بابلی ـ ئاشووری و خاڵی دەربازبوونە بەرەو رۆژهەڵات و رۆژئاوا و هەروەها خاوەنی بەرهەمدارترین گۆڕەپانی کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵە و خاوەنی کەش و هەوایەکی وەهایە کە ئاودێریەکەی سروشتییە، ئەمەش وایکردووە خاوەنی رۆڵی "دایکی زاییـنـی" مـێـژوو و لانکەی بەخێوکردنی بێت.

لەهەمانکاتدا ئەم تایبەتمەندێتیە بۆتە هۆکاری ئەوەی لەهەر چوار لاوە هێرشی بکرێتە سەر و ببێتە گۆڕەپانی تاڵانکاری و داگیرکاری. سەرەڕای ئەوەی شوێنێکی سەرەکی لەدایك بوونی شارستانییەتە، هاوکات بە خاوەن نەبوونی پێکهاتەی ناوەندی و دەزگای هەمیشەیی و جێگیر لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم تایبەتمەندێتیەیەتی. لە رەوشی ناوچەیەکی

پشتێنەی دەرباز بوون رزگاری نەبووە. تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان شارستانییەتێك نییە کە لەلایەن ئەم ناوچەیە تێر و بەخێو نەکرابێت. ئەم تایبەتمەندێتیە هۆکاری ئەمە روون دەکاتەوە کە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ناهێڵن تەنانەت وەکو دەنگی ئاژەڵیش بە شێوەیەکی ئازادانە زمانی خۆی بەکار بێنێ.

بەر لە 6000 ساڵ پ.ز پێکهاتەی ئەتنیکی ئەم ناوچەیە دەناسرێت. ناوەندەکانی شۆڕشی کشتوکاڵی لە خاڵ و شوێنی بە یەکگەیشتنی دەشت و ئەو چیایانەی لەگەڵ لقەکانی دیجلە ـ فورات درێژ دەبنەوە. ئەو لێگەڕین و شوێن هەڵکەندنانەی دەرهەق بە سەدان گرد ئەنجامدراوە مسۆگەر ئەم رەوشە دەسەلمێنێ. لەمیانەی لێگەڕینە ئەتیمۆلۆژی و ئەرکۆلۆژییەکان سەلمێنراوە کە بنەماکانی زمانی گروپی هیندۆ ـ ئەوروپی لە ناوەندەکانی ئەم گوندە کشتوکاڵیانە پێکهاتووە. کاتێك بوونی بە ناوەندی پێشکەوتنەکان، لەگەڵ تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی ناوچەکە یەکانگیر بێتەوە، ئەم رەوشە وایکردووە سیستەمی تیرە و خێڵەکان بە شێوەی پێکهاتەی زۆر بەهێز شێوە بگرێت. کاتێك ئەم تایبەتمەندێتیانەی پێکهاتە ئەتنیکیەکان لەگەڵ جموجۆڵ و پەلهاوێشتنی هێزەکانی شارستانییەت یەکانگیر بێت، کە بە ئامانجی تاڵان و داگیرکاری بوو، ئەمە دەرفەت بەوە نادات وەکو ناوچەیەکی شارستانییەت ببێتە ناوەندێك.

لەژێر رۆشنایی ئەم نزیکبوونەوەدا دەردەکەوێت کە عەشیرەکانی لەژێر ناوی "هۆری"ن و لە یەك دەچن و پەیوەندی خزمایەتیان هەیە لەماوەی 2000 تا 1500 پ.ز کۆنفدرسیۆنێکیان پێکهێناوە، بەڵام نەیانتوانیوە ببن بە ناوەندێك و بە ئەندازەی هیتیتەکان پێشکەوتن بەدی بێنن. هوریەکان بەردەوام لەگەڵ هیتیتەکان و گروپە ئەتنیکیەکانی لوویی و خالیدی لە پەیوەندیدا بووە، کە بنەما کۆمەڵایەتییەکانی پێکهێنابوو، لە رێگای بازرگانییەوە رۆڵی یەکەم ئەڵقەی گواستنەوەی کاریگەریەکانی سۆمەر و بابل و ئاشوور دەگێڕن بەرەو باکوور و رۆژهەڵات. بەهۆی ئەوەی دراوسێی شارستانییەتی سۆمەر و خاوەنی قۆناخی نئۆلیتیکن، خزمایەتییەکی نزیکیان لە نێواندا هەیە. لە چەندین وشە و پێکهاتەی زماندا هاوبەشێتی جێگای باسە. تێڕوانینێکی پەسندکراوی بەمجۆرە هەیە کە ئەمەش لەقۆناخێکی یەکجار زووە و دواتر لە سەردەمی ئاوا کردنی سۆمەردا پێشدەکەوێت. لە بوارێکەوە ناوچەکانی شارە سۆمەریەکان و ناوچە کشتوکاڵییەکانی هۆریەکان لەنێو رەوشی رێکەوتنێکی سروشتیدا ژیاون. لە میتۆلۆژیای خوداوەندی ژن ئینانا و داستانی گلگامێش بە شێوەیەکی بەهێز راستی شوێن پەنجەی ئەم راستینەیە دێن. واتە سۆمەر ناوەندی شارستانییەتی هوریەکانە. پێویستی ئەوە نابینێت ناوەندێکی جیاوازی شارستانییەت ئاوا بکات. چونکە چەمکێکی بەمجۆرە تا دواڕادە بەهێزە کە دەڵێ: لەکاتێکدا ناوەندێك لە تەنیشتمانە و پێویستییەکانمان جێبەجێدەکات، پێویستی ئاواکردنی یەکێکی نوێ ناکات. شوێن پەنجەکانی ئەم چەمکە بەشێوەیەکی زۆر بەهێز تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە و بەردەوامە. ئەو رۆڵەی بینراوە بەواتای هەرێم و ئۆتۆنۆمی و فیدراسیۆنی ئەو هێزە سیاسیانەیە، کە لە تەنیشتیان بەسەنتەر بوونە. لێرەدا بۆمان

روون دەبێتەوە ئەوەی لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا لەم ناوچەیە لەئارادیە و روودەدات، بناخەکەی بۆ راستینەی ساڵانی سەرەتاکانی مێژوو دەگەڕێتەوە.

گۆتیەکان گروپێکی دیکەی ئەتنیکی بەرەچەڵەك ئاریانە و بە شێوەیەکی زیاتر لەڕۆژهەڵاتی سۆمەریەکان لەبنارەکانی زنجیرە چیای زاگرۆس دەژیان. لەو قۆناخەی کە دەوڵەتی ـ شاری سۆمەریەکان دووسەرە بوون، وەکو هاوپەیمانی لایەنێك جوڵاونەتەوە. ئەو رێککەوتنەی لەگەڵ بەشێکی بەڕێوەبەرانی دەوڵەتی ـ شاری سۆمەری ئەنجام دراوە، رۆڵێکی سەرەکی بینیوە لەڕووخانی خانەدانی ئەکەدی سامی. تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمان مێژوو دەبێتە شایەدی رێککەوتنی بەمجۆرە. واتای وشەی گۆتی **"Gud = Ga, Gameş"** وشەی "گا ـ **Ga**" رۆژگاری ئەمڕۆمان بە واتای گەلی خاوەن رەشەوڵاخ دێت. بەردەوام پێکهاتەی زمانی سۆمەریەکانی بەمجۆرە لەئارادایە کە زاراوەکان بەم شێوازە بەکار دێنن.

خانەدانی گۆتی لە دەوروبەری ساڵانی 2250 تا 2150 پ.ز حوکمڕانێکی خانەدانی سەدساڵەیان ئاوا کردووە. ئەم خانەدانە حوکمڕانی لەسەر خاکی سۆمەریەکان بەڕێوە بردووە. ماوەیەك دوای ئەوە، کاتێك بەشێکی بەڕێوەبەرایەتی شارە سۆمەریەکان رێککەوتنیان لەگەڵ گروپە ئامۆریتەکانی بە رەچەڵەك سامیەکان بەست، ئەم خانەدانەیان رووخاند و دەربەدەریان کردن (وشەی ئامۆریت کە سۆمەریە بەواتای رۆژئاواییەکان دێت).

کاسیتەکان (کاسیەکان) ئەو توێژە هەژار و رەش و رووتانە بوون کە لە شارەکانی سۆمەریەکان دەژیان و زۆربەیان لە ناوچە شاخاوییەکانی باکوور و رۆژهەڵاتەوە هاتبوون. ناوە ناوە هێزەکانی خۆیان کردووە بە یەك و رۆڵێکی گرنگیان لەگۆڕینی خانەداندا بینیوە. لەکاتی داگیرکردنی بابل لەلایەنی میتانی و هیتیتەکان لە 1595 پ.ز، دەشێ باسی رۆڵی کاسیتەکانیش بکرێت. لەبوارەکانی کولتوور و بیروکراسییەتدا رەوتێکی بەگوێرەی خۆیان ئاوا کردووە. لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتی عەبباسی لەو وەزیرە بەرەچەڵەك ئێرانیانەی بەرمەکیەکان و لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتی سەلجۆقیش لە نموونەی وەزیرێتی **"نظام الملك"** شوێن پەنجەی ئەم راستینەیە دەبینرێت. ئەم شێوازەی بیروکراسییەت تاوەکو سەردەمی کاسیتەکان درێژ دەبێتەوە. میتانیەکان، لەدوای ئەزموونی کۆنفدراسیۆنی هوری ئاواکرا و لە رەوشی فیدارسیۆنێکی بەهێزدایە. لەو تابلێتانەی دۆزراونەتەوە روون دەبێتەوە کە لەو شوێنەی رووباری خابووری لێ هەڵدەقوڵێ، خاوەنی شارێکە بەناوی "واژوکانی." گروپە زمانی هوری بەکاردێنن، بەشێوەیەکی زیاتر لەمیزۆپۆتامیای ناوین لە ناوچەکانی ئورفا، ماردین و شرناخی رۆژگاری ئەمڕۆمان حوکمڕانیان کردووە. لە ماوەی نێوان 1500 تا 1250 پ.ز لەئارادا بووە. ئاسنی خسۆتە ژێر رکێفی خۆیەوە. لە بەخێوکردن و پێگەیشتنی ئەسپ بە ناوبانگن. لەگەڵ ئاشووری و هیتیتەکان بەردەوام لەنێو رەوش و هەلومەرجی پێکدادانێکی دژواردا بووە. هەرە دوایی لەلایەنی ئیمپراتۆری ئاشووری "سەلماناسار" بە شێوەیەکی کاتی کۆتایی بەهەبوونی هاتووە.

ئورارتوو (بە سۆمەری واتای وڵاتی شوێنە بەرزەکانە) پارچەیەکی گرنگی شارستانییەتە کە لەلێواری دەریاچەی وان بەسەنتەر بووە. پشت بە گروپە ئەتنیکیەکانی خالیدی و هۆری دەبەستێت. بەپێی دەربازبوونی کات خالیدییەکان تێیدا بە کاریگەر

بوون. شیمانەی هەرە لەپێش ئەوەیە خالیدییەکان باپیرەگەورەی ئەرمەنیەکان بن. بە شێوەیەکی زیاتر لە ناوچەکانی باکووری دەوڵەتدا دەژیان. ئەوە دەبینرێ کە پشتیان بە سەدان خێڵی بەرەچەڵەك هوری بەستووە، فیدراسیۆنە لاوازەکەی سەرەتایان بەهێز کردووە تاوەکو کردوویانە بەدەوڵەتێکی ناوەندی. لە ماوەی نێوان 1000 تا 700 پ.ز ژیاون. هەر لەبەر ئەوەی خاوەنی سەرچاوەکانی کانزا و ناوەندی تەختە و بەخێوکردنی ئەسپ بوون دووچاری هێرشە دژوارەکانی ئاشووریەکان هاتن. پادشا ئاشووریەکانی خاوەنی هێزێکی چەکداری بە تەکنیکی ئەو سەردەمە بوون و هەروەکو چۆن نەیاندەهێشت هیچ گەلێك ئۆقرە بگرێت، هەروەها لەبەر ئەوەی یەکەمین هێزبوون لەبەرامبەریاندا بەرخودان بکەن، هەربۆیە بە شێوەیەکی سەرتاپایی خالیدییەکان بوونە ئامانجی هێرشە نەبڕاوەکانیان. بۆ یەکەمجار لەمێژوودا درێژترین جۆگەلەی ئاوەڕۆیان دروست کردووە (بە درێژایی 56 کم) و وەستایەتی دروستکردنی بەنداویان نیشانداوە. زمانی چینی هەڵبژاردە تێکەڵاوە. مەتنە پیرۆزەکانی سۆمەریەکان لە سیستەمی قۆنابخانەدا دەخوێنن. زمانی ئاشووری جێگای خۆی لەنێو زمانی دەوڵەتدا دەگرێت. هەروەکو لە هەموو شوێنێك بەمجۆرەیە، پێکهاتەی زمان و کولتووری شارستانیەتی سۆمەری بە گرانی کاریگەری خۆی بەردەوام دەکات. زمانی عەشیرەتەکان جیاوازە و نەبۆتە بابەتی نووسین. ئەم مەسەلەیەش یەکێك لەو راستینانەی ناوچەکەیە کە تا رۆژگاری ئەمڕۆشمان بەردەوامە.

لە کاتێکدا بەڕێوەبەرە باڵادەست و نۆکەرەکانیان خاوەنی زمان و کولتووری زاڵ و باڵادەست بوون، ئەوا عەشیرەتەکان خاوەنی زمان و کولتووری گەلی خۆجێی بوو.

ماوەیەکی کورت دوای ئورارتوویەکان ئەمجارە لە رۆژهەڵات وەکو بەردەوامی گۆتیەکان، فیدراسیۆنی عەشیرەتەکانی مادی بەرەچەڵەك ئاریان رێککەوتن لەگەڵ بابلیەکان دەبەستن و لە ساڵانی 625 پ.ز ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری دەڕووخێنێ. جارێکی دیکە بابل بۆ جاری دوایی باڵادەست دەبێت. فیدراسیۆنی سست و لاوازی میدیەکان بۆ خانەدانی ئەخمینیەکانی بەرەچەڵەك ئاریان ـ پارسن و تازە هەڵدەکشێن رۆڵی دەربازبوون (پرد) دەبینێ. لەمیانەی کودەتای "کیرۆس"ی خوشکەزای پادشای ماد "ئەستیاك" دەسەڵاتی سیاسی بۆ یەکەمین جار دەکەوێتە دەستی ئەرۆستۆکراتەکانی پارسەکان کە لە رۆژئاوای باشووری ئێران چڕبوونەتەوە و دوای ماوەیەکی کورت لە دەوروبەری ساڵانی 550 پ. ز بەدامەزراندنی ئیمپراتۆرییەتێکی بەهێزی پارس ئەنجامگیر دەبێت.

3ـ شارستانییەت لە رۆژهەڵاتی دەریای سپی؛ ئەو ناوچەیەی بەر لەهەموو شوێنێکی دیکە کاریگەری هەردوو سیستەمی سۆمەر و میسری کراوەتە سەر.

لێرەدا بناخەی مەزۆلیتیك و نئۆلیتیك بەهێزە. جێگای خۆی لەرۆژئاوای بە پیت دەگرێت. لە ساڵانی 4000 پ.ز بەدواوە چڕبوونەوەی تیرە سامیەکان دەبینرێت. سەرچاوەی دەوڵەمەندی کە هەم میسریەکان و هەم سۆمەریەکان پێویستیان پێیەتی دارستانەکانی داری ئەرزە لە لوبنان. لە سێ گۆشەی میسر، ئەنادۆڵ و گریت دەتوانێ رێگای گواستنەوەی دەریایی بەکاربێنێ. خاوەنی زەویەکی کشتوکاڵی بەپیتە. هەر لەبەر ئەوەی جێگای کەوتۆتە سێ گۆشەی ئەنادۆڵ، میزۆپۆتامیا و میسر، بۆیە شوێنەکەی هەم بۆ

بازرگانی رێگای دەریا، هەم بۆ بازرگانی رێگای وشکانی گونجاوە. فینیقی وەکو شارستانییەتی چینی بازرگان بەرئەندامی پێشکەوتنە. ئەمانە هەلومەرجە سەرەکی و دیاردەکانی ئافراندنی شارستانییەتی مێژوویی فینیقیەکانە. ناوە گشتییەکەی وڵاتی کەنعانیەکانی پێدەگوترێت.

هەروەکو کۆلۆنی کاناش لە ئەنادۆڵ، شارستانییەتی فینیقی پشت بەو کۆلۆنیانە دەبەستێت کە لە شارەکان، لەسەرووی هەمووشیانەوە لە بیبلۆس، تیر و لە باکوریش لەشاری ئۆگاریت، ئاواکران. کۆلۆنیەکانی ئەم ناوچەیە لەگروپی ئەتنیکی تێکەڵاو پێکهاتوون. هەروەکو لەلوبنانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا دەبینین، ئەوا هەر لەسەرەتاوە کولتوورێکی تێکەڵاو زاڵە. بەڵام لەنموونەی فینیقیەکاندا تایبەتی بوونێك لەئارادایە. بەگشتی خەریکی بازرگانین و بەتایبەتیش لە بازرگانێتی دەریای سپیدا وەکو قەومێکی دەریایی چاونەترس و لێهاتوو دەناسرێن. لە سەرەتاکانی 2000 پ.ز بوونەتە خاوەنی نیمچە دەوڵەتی ـ شاری تایبەت بەخۆیان. ئەم دەوڵەتە کە چواردەورەی بە سور (دیوار) ئابلۆقە دراوە بەگرانی خەریکی بازرگانین و بە پلەی دووەمیش پیشەکاری، بە تایبەتیش لە بواری دارتاشییەوە گەشەیان کردووە. کەشتی و کەشتیوانی فینقییەکان بەناوبانگە. تەنانەت لەقۆناخەکانی ئاواکردندا لەگەلێك ناوچەی کەنارەکانی دەریای سپیدا کۆلۆنی پابەند بەخۆیان ئاواکردووە. گرنگترین دەسکەوتەکانی بۆ مێژوو ئەلف و بێی فینیقییە. زۆربەی زۆری ئەم ئەلف و بێیانەی لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بەکار دەهێنرێن، ئەم ئەلف و بێیە بنەما و نموونەی سەرەتاییان پێکدێنێ. لەگەڵ ئەوەی بەشێوەیەکی سەرەکی ئەفسانەی سۆمەریەکان کاریگەری کردۆتە سەر، ئەوا تایبەتبوونێکی جێگای بایەخیان هەیە. مەزنترین خوداوەندیان "ئەل"ە (اللە لێرەوە هاتووە). لەژێر ئەویشیانەوە خوداوەندی هێز بال و خوداوەندی مردن مۆد (**MOD**) هەن. عەشتار بەناوی ئاستارتا لەئارادایە. بەشێوەیەکی بەربڵاو منداڵان وەکو قوربانی پێشکەش دەکەن. ئەفسانەی قوربانیکردنی ئیسماعیل لەلایەن حەزرەتی ئیبراهیمەوە گرێدراوی ئەم داب و نەریتەیە.

لە دوای میسری و سۆمەریەکان، کولتووری فینیقیەکانیش لەمیانەی پەسندکردنی یەکتر لەگەڵ یۆنان، رۆما، بێزەنت و ئیسلامییەکان و پاراستنی رەسەنایەتی خۆی، کاریگەرییەکانی تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمانی هێناوە. تایبەتمەندێتیەکانی شارستانییەتی فینیقی لەژێر کولتووری علمانی لوبناندا شاراوەیە. بەئەندازەی ئەوەی خاوەنی رۆڵێکی گرنگە لە پێکهاتەی شارستانییەتی قەرتاجە و یۆنانی لە مێژوودا، ئەوەی بە رادەیەکی هەرە زێدە کولتووری یۆنانەکانی تێر کردووە، فینیقیەکانن. دیسان فینیقیەکان رۆڵێکی دیاریکراویان هەبووە لە گواستنەوەی ئەفسانە و ئەلف و بێی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ یۆنان (گریك).

لە ناوچەکانی ناوەوەی رۆژهەڵاتی دەریای سپی، لەسەرووی هەمووشیانەوە لەشاری وەکو قودس، شام، حەلەب، دووەمین قۆناخی دروستکردنی شار دەستپێدەکات. ئەم باژێڕانەی پشت بە بازرگانی دەبەستن، لەنێوان میزۆپۆتامیا، دەریای سپی، ئەنادۆڵا و نیمچە دورگەی عەرەب وەکو ناوەندی بازرگانی بەرز دەبێتەوە، هەروەها دەورووبەرە

نزیکەکانیش بلێی بۆ کشتوکاڵ لەبارە. ئەم شەپۆلەی شارستانییەت چەندین کاروانی مێژوویی بەخۆوە بینیوە. وەکو ناوەندی گواستنەوە و پەسندکردنی کولتوورەکان خاوەنی جێگایەکی دیار و بەرچاوە. بە شێوەیەکی زیاتر پێکهاتەی زمانی تیرە سامیەکان زاڵە. ناسین و دانان بە پێکهاتەیەکی هەمەڕەنگی کولتووری لە سایەی ئەم هەلومەرجە گونجاو و لەبارەیەتی. هەروەکو چۆن لەساڵانی 1500 پ. ز لە رۆژهەڵاتی ناویندا بەگشتی بەمجۆرە بوو، ئەوا لەم سەردەمەشدا جوڵانەوەی بە شارستانی بوون بە شێوەی نیمچە دەوڵەتەکانی ـ شار لەقۆناخی هەرە بەرزدایە. بەهۆی هەلومەرجی جوگرافیەوە دەسەڵاتی هیچ یەك لەبابلی، ئاشووری، هیتیتەکان **(الحیثیین)** و میسریەکانیان نەناسیوە. تا رادەیەك لەسایەی دیپلۆماسیەتەوە توانیویانە لەنێو هەرسێ ناوەند یاری بکەن و درێژە بەسەربەخۆی خۆیان بدەن. هەر تیرەیەکی تەنگەتاو بوویێت، بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتیەیەوە بۆ ئەم ناوچەیە چوون. تا رادەیەك توانیویانە رەسەنایەتی و ئازادی خۆیان بپارێزن.

یەکێك لەو تیرانەی لە ئەنجامی گەوهەرێکی بەمجۆرە، لە لایەن حەزرەتی ئیبراهیمەوە بۆ ئەم ناوچەیە گواسترایەوە و رۆڵی گرنگ لە مێژوودا دەبینێ، تیرەی عیبرانیەکانە. لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ریشەی عیبـرانـیـەکان لـە ئورفا (ئور = تەپە، لوتکە) و حەران (بە سۆمەری = دەروازەی چوار رێگا)ی رۆژگاری ئەمڕۆمان دێت، کە ئەو کاتە وەکو کۆلۆنی سۆمەریەکان بەکار دەهێنرا. کاریگەری هۆریت و ئامۆریت هەردووکیان بە یەکەوە لەم ناوچەیەدا دەبینرێت. شوێن پەنجەی ئەم تایبەتمەندێتیانە لەکولتووری عیبرانیەکاندا دەبینرێت. ئەم موغامەرەیە شیمانە دەکرێت لەساڵانی 1800 پ.ز لەسەردەمی پادشای بابلی حامورابی روویدابێ، لە بەسەرهاتی ئەم تیرەیە دەچێت کە بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵ نەمروودی پادشای شارێك تێکدەچێت. کاتێك توانستەکانی نیشتەجێ بوون لەناوەندی ئەم شارانەدا سنووردار بوو کە فشار تێیدا توند بوو، لە لایەکی دیکەش لەبەرئەوەی جێگای خۆیان لەهێڵێکی بازرگانیدا دەگرت، ئەوا جوڵانەوەی بەمجۆرەی تیرەکان زۆر دەبێت و دەشێ ببینرێت. لە دۆکۆمێنت و بەڵگەکانی ئۆگاریت دەرهەق بەم سەردەمە، هەروەکو کۆچی حەزرەتی ئیبراهیم لە باکوورەوە بۆ باشوور، جوڵانەوەی بەمجۆرەی گەلێك تیرەی بازرگان جێگای باسە. ئەم تیرانەی کە بازرگانی و شوانکاری نیوەچڵ بوون بە شێوەی نیو رەوەندی ـ نیو جێگیری لەنێو جموجۆڵێکی بەردەوامدا بوونە. شیمانەیەکی بەهێزی بەمجۆرە هەیە کە حەزرەتی ئیبراهیم کاریگەری کولتووری شاری ئوری سۆمەریەکانی کراوەتە سەر و پێکهاتە فرەخوداوەندییەکەیانی ناسیوە و وەکو سەرۆکی تیرەیەکی باوکسالاری لەمیانەی بە بەبنەماگرتنی تەوتەمی خۆی و یەکانگیرکردنی لەگەڵ ئەو لایەنانەی لە کولتووری ئایین و خوداوەندی قۆناخ وەریگرتووە، بەزاراوەی خوداوەندی یەك تیرە گەیشتووە.

بەرزکردنەوەی تەوتەمی تیرەکەی بۆ ئاستی خوداوەند و بەکارهێنانی ئازادی تیرەکەی وەکو زەمینەیەکی کۆمەڵایەتی وەرچەرخانی بەرەو تاکخودایی، هەروەکو چۆن گەورەترین شۆڕشگێڕێتی حەزرەتی ئیبراهیم لەبواری ئایینەوە دەردەخات، هاوکات گەوهەری ئەم

وەرچەرخانەش نیشان دەدات. وەکو ئەنجامێکی کاردانەوە لە سیستەمی سۆمەریەکان دابڕاوە. بێگومان چەندین تیرەی ئامۆریت بەردەوام لەنێو ئەم کاردانەوەیەدا ژیاوە، لەگەڵ ئەمەشدا تەوتەمی تیرە سەرەتاییەکان وەڵامی پێویستییە ئایینیەکانی قۆناخ ناداتەوە. ئەمە مۆدێلێکە پێویستە بەلاوە بنرێت. ئەم هەلومەرجە مێژووییە، دوو لایەنە بناخەی ئایینی ئیبراهیم پێکدێنێت. وەکو هەنگاوێکی بچووك و بێ بایەخ دیار دەبێ، بەڵام لەلایەنی مێژووییەوە رۆڵی گەورەترین شۆڕشی ئایدیۆلۆژی بینیوە. نازناوی پێغەمبەر و باپیر و دامەزرێنەری ئایینی تاکخودایی لەخۆڕا نییە کە لە هەرسێ پەرتووکی پیرۆزدا (تەورات، ئینجیل و قورئان) باسی لێوە دەکرێت، بەڵکو بەهۆی ئەم رۆڵە ستراتیژیەیە کە گێڕاویەتی. ئیتر بە گوێرەی قۆناخی شارستانییەتی پێگەیشتوو، ئایینە فرەخوداییەکان، خەیاڵ و ناسنامەی پاشکەوتوون. ئەم شۆڕشە ئایدیۆلۆژیایەی کە خوداکەی نادیارە و ناکرێت بە بت، باشتر خزمەتی یەکێتی سیاسیانە دەکات و گوزراشت لە لۆژیك و پێشکەوتنی پێکهاتەی هزری مرۆڤ دەکات و پێشکەوتووخوازترین و باشترین وەڵامە کە لەکاتی خۆیدا دەرهەق بە قۆناخێکی مێژوویی دراوەتەوە.

ئەوەی لە داب و نەریتی حەزرەتی ئیبراهیم دا دەبینرێت، واتە دەست بەردانی لە بە قوربانیکردنی کوڕەکەی ئیسماعیل، کردەوەیەکە گەوهەری شۆڕشێك لەخۆوە دەگرێت. بەگوێرەی باوەڕی فینیقیەکان پێشکەشکردنی منداڵەکان وەکو قوربانی بۆ خوداوەند بال، عیبادەتێکی بەربڵاوی ئایینیە. تەنیا دەتوانن بەمجۆرە رێ لەکارەسات و خراپیە مەزنەکان بگرن. هەڵوێست نیشاندان بەرامبەر ئەو داب و نەریتە بەربڵاوە کە هەم زۆر درِندانەیە و هەم ناچارییە، بەگوێرەی هەلومەرجەکانی ئەم قۆناخە وەکو شۆڕشێکی ئایینیە. رێگرتن لەبەقوربانی کردنی منداڵان، بوویەرێکی ئاسایی نییە و بەرامبەر بە سەرەتاییترین فەناتیزمی ئایینی، کە سەرەتاییە و بەربڵاو و ریشەییە، وەکو چالاکی وشیاربوونەوەی ویژدانی مرۆڤ، بەهایەکی مەزنی هەیە. ئەمە بەرامبەر بە پاشڤەڕۆیەتی چالاکیەکی مەزن و پڕ واتادارە. هەروەکو دیارە حەزرەتی ئیبراهیم تەنیا بە پێشخستنی ئەم دوو شۆڕشە ناوەستێ. واتە تەنیا بە رەتکردنەوە و هەڵوێست نیشاندان بەرامبەر پەرستنی بتە سەرەتاییەکان و بەقوربانی کردنی منداڵان ناوەستێ. "ئەل"ی کەنعانیەکان وەکو "ئەل"ی خوداوەنی ئاسمان پەسند دەکات.

لە تەواوی نیمچە دورگەی عەرەبی ئەل دەبێتە "ئەڵڵا" هەروەها شکاندنی داب و نەریتەکانی تەوتەمی تیرەکانی بیابانی عەرەبی و دەربازبوونیان بۆ قۆناخی تاکخودایی، گرنگترین قۆناخی شۆڕشی ئایینی تاك ـ خوداییە. ئەمە بەسانایی روو نادات، ماوەیەکی درێژ دەخایەنێ موساش ئەم ئەلە وەکو تاکخودا بە بنەما دەگرێت، بەڵام بەتایبەتی خوداوەندی تیرەی عیبرانیەکانە. لە کتێبی موقەدەس ئەم بابەتە بەم شێوەیە تێدەپەڕێ: "ئێـوەم لـە خـۆم مارە کرد و لە تـەواوی مـرۆڤـەکـان پـایـەدارتـرم کـردن". ئەمە حوکمێکی گـرنـگـە و رۆڵێـکـی سەرەکی دەبینێ لە پێکهاتنی ئەو داب و نەریتەی کە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان گەوهەری تایبەتی کۆمەڵگای یەهودی هێناوەتە ئاراوە. هەروەها ناوەکەشی دەگۆڕن. موسا ئەمە ئەنجام دەدات. ئەو ناوەی سەرەتا "ئەلۆهیم"ە، دواتر لە ئەنجامی

کردنی بە قەومێکی تایبەتی خودا، ناوی **Yehova** ی لێدەکرێت (ناوی **Yehudi** لێرەوە دێت). مانای وشەی ئیسرائیل "ئەوەی لەگەڵ ئەل زۆرانبازی دەکات"؛ واتە تیرەی عیبرانی بە ئەندازەی خوداوەند ئەل بەهێزە، ئەم تیرەیە هێندە بە شان و شەوکەتە دەتوانێ زۆرانبازی لەگەڵ خوداوەندی خۆی بکات.

ئەم وەرچەرخانانەی حەزرەتی ئیبراهیم لە ناوچەکانی کەنعانیەکاندا تێیدا ژیا لەکتێبی پیرۆزدا لەمیانەی شێواز و زمانێکی تایبەت وەکو فەرموودەی خودا دانراوە. ئیتر لەگەڵ مەزن بوونی تیرە، گرنگی و بایەخەکەشی زیاد دەبێت. ـ لەکاتی دەرکەوتن لەمیسر باس لە 72 تیرە دەکرێت ـ کاتێك ژمارەیان زیاد دەبێت دەگەنە پایەی میرنشینی. سوود لە یەکێتی تیرە خۆجێییەکان و ناکۆکی نێوان نیمچە دەوڵەتەکانی ـ شار دەبینن. هەندێ جار لەگەڵ یەکتردا ناکۆك دەبن. هەروەکو رەوشی پێکدادانی ئەمڕۆی عەرەب ـ ئیسرائیل، هەر لەسەرەتاوە لەنێو رەوشێکی بەمجۆرەدا دەژین. ئەم ناکۆکی و پێکدادانە لەمیانەی هەمان کارەکتەرەوە تاکو ئێستا بەردەوامە. لەهەمان شوێن بەردەوامە، لەدەورووبەری قودس!

هەڵسەنگاندنێکی تایبەتی رەوشی تیرە عیبرانیەکان لەماوەی نێوان سەردەمی حەزرەتی ئیبراهیم تاوەکو قۆناخی دەرکەوتن لە میسر و پەیوەندی نێوان ئەم دوو قۆناخە و پێکهاتەیان زۆر گرنگە. ئەمە شتێکی سەیرە لە کتێبە ئایینیەکاندا بەشێوەی فەرموودەی خودا باس لەوە دەکرێت کە لەسەردەمی حەزرەتی ئیبراهیمیش کۆچبەری نەوەستاوە و تاکو میسر رۆیشتووە. هەروەکو چۆن تیرە هەژارەکانی ئاریان لەهەمان سەردەمدا لە ناوچە و شارە دەوڵەمەندەکانی سۆمەر لەژێر ناوی کاسیتەکان (لە زمانی سۆمەری، کاسۆ = هەژار، کاسیت = گەلی هەژار) نیشتەجێ بوون، ئەوا پێشکەوتنێکی هاوشێوەی ئەوەش بەرەو ناوەوەی میسر روویدا. چەندین تیرەی هەژاری بیابانەکان بەرەو میسر کۆچ دەکەن. هەروەکو رەوشی رۆژگاری ئەمڕۆمان کە لە هەموو لایەکەوە لێشاوی کۆچبەری بەرەو ئەمریکا و ئەوروپا دەچێت. میسریەکان ئەم کۆچانە بە "ئابیرو" ناودەبەن (واتای وشەی **Abiru**، مرۆڤی تۆزاوی بیابانە). زاراوەی عیبرانی لەم وشەیە دروست کراوە. کاتێك تیرە لە ئورفا ـ حەڕان دەردەکەوێت، ناو و تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەی نییە. لەمیسر هەژارن بەڵام بەشێوەی ئازادییەکی نیوەچڵ درێژەیان بەژیانی خۆیان دەدا. هەروەکو لەنموونەی یوسف دا دەبینرێ، بەدەگمەن جێگای خۆیان لەناو بیروکراسییەت دەکەنەوە. چیرۆکی یوسف شێوەی ئەو فەرموودە پیرۆزەی خودایە سەبارەت بەو رووداوەی لەنێو بیروکراسییەتی میسر پێشکەوت. نموونەیەکی هاوشێوەی ئەوە لەچیرۆکی سەرجۆنی ئەکەدی سەر بە تیرەی ئامۆریت دەبینین کە بەشێوەی ئەفسانەیەکی تایبەت باسی کراوە. هەروەکو دیارە پێشخستنی چیرۆکی بەمجۆرە لەسەر ئەوەی یەکێك لە تیرەیەکی نەناسراو و بێ ناو و دەنگ، هەڵسێ خانەدانێك ئاوا بکات یاخود ببێت بە پیاوێکی دیاری کراوی دەوڵەت، بۆ مێژوو رابردوویەکی درێژخایەن دەگەڕێتەوە.

قۆناخی میسر بۆ عیبرانییەکان نزیکەی سێ سەد ساڵ بەردەوام دەبێت. شیمانەی هەرە لەپێش ئەوەیە کە لە یاخیبوونێکی ناوخۆی میسردا دەبن بەلایەنێك و یەکێکی

بەناوی موسا، وەکو یوسف لەناو بیروکراسی دەوڵەتدا جێگای خۆی گرتووە و جێگای خۆی لە نێو ئەم ناکۆکییەدا دەگرێت، رەوشی مەترسی و پەیوەندی خزمایەتی لەگەڵ عیبرانییەکان ئەمانە هەمووی سەرەداوی دەستپێکردنی کۆچبەریەکی دیکە دەدەنە دەست. خوڕەوشتی ژیانی سەر بەستانەی تیرەکانی بیابان، رۆڵ لەم رەوشەدا دەبینین. هەم لەدەستدانی متمانە لەلایەن فیرعەونی میسر، هەم ئەو داخوازی و تامەزرۆیەی سەبارەت بە ژیانی کۆنی تیرە هەیانبوو، هەلومەرجی ماددی ئەم پێهەڵگرتنەن. وەکو شیمانە دەکرێت ئەو کۆچبەریەی لەساڵانی 1300 پ.ز دەستپێکردووە ژمارەیان نزیکەی 25 هەزار کەس بووە. بەشێوەی 72 تیرە پارچە ببوون. شیمانەی مەزن ئەوەیە کە تیرەی ئیبراهیم ژمارەیان چەند سەدێکی دەرباز نەکردووە. خێڵێکی مەزن یاخود قەومێك لەتیرە پێکهاتووە. (هجرە) کۆچبەری کە بابەتێکی سەرەکی نێو تەوراتە، هەروەکو دەزانرێ شوێن پەنجەکانی بەشێوەیەکی زەق لە مێژووەوە دیارە. هەروەکو بانگەشە دەکرێت ئەمە یەکەمین "کاروانی درێژی ئازادی" مێژووە، کە نزیکەی چل ساڵی خایاندووە، زۆر بەدژواری ئەنجامدراوە. بەبیابانی سینادا دەرباز دەبن و دوایی لەگەڵ ئەو تیرە نیشتەجێ و گەڕۆکانەی دەکەونە سەر رێیان، یان ئەوەتا لەگەڵیان دەکەونە نێو پێکدادان یان پەیوەندی دەبەستن.

موسا کاتێك لە میسر بوو لەلایەنی راهیبێکی بیر و باوەڕی تاکە خوداوەندی خۆر "**Aton**" کاریگەری دەکرێتە سەر. لە ناوچەی **Midyan** ی ئەوپەڕی رۆژهەڵاتی دەریای سووریش دەکەوێتە ژێر کاریگەری راهیبێکی بە توانا کە ناوی **Yerto** یە. کاریگەری ئەو کێشە ئاستەمانەی بەڕێوەبەرایەتی کە لەناویدا ژیا و کاریگەری ئەم بیر و باوەڕانە بەیەکەوە رێگا لەپێش دووەمین قەڵەمبازی مەزن و پێشکەوتنی "موعجیزەیی" چەمکی ئایینی حەزرەتی ئیبراهیم دەکاتەوە. موعجیزەکان بە واتای قەڵەمبازەکانی چارەسەری کێشەکانی ئەم قۆناخە دێت. نەدۆزینەوەی رێگاچارەی کێشەکان لەمیانەی رێگە و شێوازەکانی پێشوو چەمکەکانی پێویستی چەمك و کرداری نوێ نیشان دەدات. گوتەی پەرجوو (معجزە) ناوێکە لەم چەمك و کردارە نوێیانە نراوە. هەوڵیاندا ئەو گۆڕانکارییە هزرییە مەزنەی قۆناخی نوێ کە زوو بەزوو و بەسانایی پەسند و هەرس ناکرێت، بە موعجیزە ناوزەدی بکەن. گەلێك قۆناخی بەمجۆرە لە مێژوودا دەرباز بووە و خواستراوە کە قەڵەمباز و دەرکەوتنی پێغەمبەرەکان لەمیانەی ئەم زاراوانە واتادار بکەن و ئەمەش داب و نەریتێکی ناسراوە.

کێشەکانی سەردەمی دەرکەوتنی موسا زۆر دژوارن و گەلێك لایەنی شاراوە لەخۆوە دەگرێت. لەمیانەی چەمکی تەسکی بەڕێوەبردنی چەند تیرەیەکی سنوورداری کۆن و پێکهاتە هزریەکەی بەڕێوەبردنی 72 تیرە ئاستەمە کە گەیشتوونەتە ئاستی بە قەوم بوون و لەنێو یاخیبوون دان. تەنیا بەهۆی کێشە ماددییەکانیان خێزانەکان (بنەماڵە) بەردەوام لەنێو کاردانەوەیەکدان کە دەگاتە ئاستی یاخیبوون. هەوڵەکانی تیرەکان بۆ گەیشتن بەئاستی باڵابوون و پایەداری کەم نابێتەوە. هەلومەرجی کۆچبەرێتیان سەختە و کاتێك بەو زەویانەدا دەرباز دەبن کە مولکی خۆیان نییە، بەردەوام لەگەڵ خەڵکە نیشتەجێکان

دەکەونە نێو پێکدادانی خوێناوی. لەهەرێمەکەدا بت پەرستی زۆر زیندووە و تیرەکانی خۆشیان تەڤلی ئەم ڕێ و ڕەسمانە دەبن و جێگای خۆیانی تێدا دەگرن. لە رووی ئەوانەی"گۆلکی زێڕینیان دەپەرست"موسا ناچاردەبێ سزای مـردنـیـان بەسەردا بدات. ناشێ و ناتوانرێ بەکۆنفیدراسیۆنێکی ئاسایی تیرەکان قۆناخ دەرباز بکرێت و لەژێر باری دەربکەون. پێویستی بە گۆڕانکاری یاخود شۆڕشێکی ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقی و بەڕێوەبردن هەیە.

هەروەکو لە دەرکەوتنی پێغەمبەرەکانی دیکەشدا دەبینرێ، موساش لەژێر باری ئەم کێشانەدا، پەنا دەباتە بەر سروشت و ئەشکەوت و بەتەنیا دەمێنێ و قاڵدەبێتەوە. داب و نەریتی شامانیزم سەبارەت بە کۆمەڵگا بوون هەنگاوێکە. لە قۆناخی تیرە و بنەما لەسەرەتاییەکان نوێنەرایەتی زانا و ڕێبەری مەعنەوی لەجۆری (ڕاهیب و شێخ) دەکات کە چالاکییەکی تێکەڵاو و ئەفسووناویە و بە تایبەتیش بە ئامانجی یەکانگیرکردنی لاوەکانە لەگەڵ باوەڕی و داب و نەریتەکان و هەرسکردنیان، دەرکەوتووە. شامانیزم هەروەکو بڵێی شێوەیەکی داب و نەریتی شێخی عەرەبستانە کە بەگوێرەی ناوچەکە ڕێکخراوە. بەڵام دەزگای پێغەمبەرایەتی زۆر لەدەزگای شێخایەتی باڵاتر و پایەدارترە. داب و نەریتی شێخایەتی ئەرکەکەی ئەوەیە کە داب و نەریتە خوڵقێنراوەکە پەسند و زاڵی بکات و بەمجۆرە سیستەمی تیرە بەڕێوە ببات. بەڕێوەبەری داب و نەریتەکانە. ڕۆڵی زۆر نزیکی شامانیزمە. تەنیا بە لایەنی داب و نەریتی ئایینی سنووردار نییە، فێری تەواوی داب و نەریت و بەتایبەتیش بەکارامەیی فێری شێوازەکانی گەیشتن و بەدەست هێنانی هەلومەرجەکانی ژیانی ماددی دەبێت و بەڕێوەیان دەبات. پێغەمبەرایەتی زۆر لەمانە جیاوازترە. پێغەمبەرایەتی پێهەڵگرتنێکی نوێیە، یۆتۆپیای ئایینددەیە. ئیلهام و فەرمانی ئەوەی لەئەستۆیە کە کۆن و ڕابردوو ڕەت بکاتەوە و بەلاوە بنێت و سەرلەنوێ لەمیانەی زاراوە و بەرنامەڕێژی نوێ، ئاییندە ئاوا بکات. پێغەمبەر وەکو ڕاهیبیش نییە. ڕاهیبەکان زیاتر بە نوێنەرایەتی کردنی ئایینێکی جێگیر بەرپرسیارن. بەڵام پێغەمبەر، ئەرکی بەلاوەنانی داب و نەریتی ئایینی کۆن و ئاواکردنی نوێترە.

لە کاتێکدا هەوڵدەدەم لەبەشەکانی دیکەدا هەڵسەنگاندنێکی بەرفراوان سەبارەت بە زاراوەی خودا بکەم، زۆر بەکورتی ئاماژە بەوە دەکەم کە ناسنامەی "خودا"ش بە گەلێك وەرچەرخانی جیاوازدا دەرباز بووە. زاراوەی "ئەڵلا ـ **Allah**" ی ئیبراهیم جیاوازە و گەلێك لایەنی نوێ لەخۆوە دەگرێت. لەنێو هەلومەرجە واقعییەکانی ئەم قۆناخە موسا، نەدەتوانێ وەکو میرێکی میسری بمێنێ و نەدەتوانێ ببێتە شێخێك یاخود ڕاهیبێك. هەموو شتێك ناچاری قەڵەمبازێکی پێغەمبەرانەی دەکات. ئەگەر بە ڕادەیەکی سنووردادریش بێت کاریگەری داب و نەریتی ئیبراهیمی بێگومان لە مێژووی ئایینە تاکخوداییەکاندا موسا ناچاری قەڵەمبازێکی مەزن و دانانی بناخەکانی ئایینی "موسەوی" دەکات. ئەڵلا ناوی تایبەتی دەبێتە "یەهوە ـ **Yehova**"، پێویستی بەڕێوەبەرایەتیەکی توند وەك گوتنی "ئێوەم لەخۆم مارە کرد، نابێ بچنە لای خودایەکی دیکە" بە ئیرەیی لە دەمی یاهۆڤا دەردەخات. مرۆڤ دەتوانێ ئەم تایبەت بوونە لە ڕاستینەی یەهودیەکاندا وەکو میللیکردنی

ئایین ناوزەد بکات. نەتوانەوە و بەردەوام ڕووبەڕووبوونەوەی هەڕەشە و مەترسی مەزن بنەمای چەمکی ئایینی قەومی یەهودیەکانە. لەمیانەی سرووشە (وەحی) بەناوبانگەکەی لەچیاوە بۆ هات و لەگەڵ "دەفەرمان" لەدوا قۆناخەکانی کۆچبەری قۆناخی نوێی ئایینی کەمێکیتر شێوە دەگرێ. لەم قۆناخەدا موسا گەلێك تەگبیری یاسایی، دارایی و ڕێکخستنی پێشدەخات. نوێنەرایەتی و ڕێبەرایەتی ئایدیۆلۆژی و دارایی ئایینی نوێ بە براکەی، بە هارون دەبەخشێ. دەستەیەکی کاروباری یاسایی پێکدەهێنرێت. یەشووع ـ **Yeşu** ی بەناوبانگ دەکات بە فەرماندەی سەربازی. ئەنجوومەنێکی ڕاوێژکاری لەسەرۆك تیرەکان پێکدێنێت. هەندێ ڕکەبەران زۆر بە توندی سزا دەدات، دەیانکوژێت. هەنگاو بە هەنگاو لەڕێی پێکدادان دەگاتە نزیکی قودس. وا شیمانە دەکرێت کە ئەم پێهەڵگرتنە 40 ساڵی خایاندووە. نیشتەجێبوون، ئەو خاکە پیرۆز و میوەدارە بوو کە یاهۆڤا بەڵێنی پێدا بوون؛ دوور بوو لەوەی میوانە نوێکان بە ڕەزامەندی پەسند بکات. هەندێ خزمی بەرەچەڵەك عیبرانی کە لەمێژە لەوێ ماونەتەوە بەکەڵك نایەت. بەکارهێنانی زەبر ئەنجام دیاری دەکات. هەروەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان! پیرۆزی و نەفرەت چەندە تێکەڵ بەیەکتر بوون! بەر لەوەی لە خاکی پیرۆزدا نیشتەجێ بن، وەکو فەرمانی خودا موسای کە زۆر ماندوو بووە، یەکێك لەگەڵ خۆی دەباتە چیای "**Nebo** " نەبۆ و دەکەوێتە خەوی مردن. لە کاتێکدا تەورات ئەم چیرۆکە بە شێوازی تایبەتی خۆی بە شێوازێکی سەرنج ڕاکێشانە دەگێڕێتەوە، لەڕاستیدا بناخەی شێواز و تەرمۆنۆلۆژی ئایینە تاکخوداییەکان دادەنێ. لەوانەیە ئەم ڕووداوە بەشێوەیەکی دیکە بووبێت. بەڵام گرنگی مێژوویی و ئەنجامەکانی پێهەڵگرتنەکە بەرچاو و سەرنج ڕاکێشە و چەندین پێشکەوتن لەخۆوە دەگرێت.

ڕووداوەکانی دوای ئەم قۆناخەی کاروانی عیبرانییەکان لەمیانەی ئەفسانە بەشێوەیەکی تێکەڵاو باسی کراوە. تاوەکو ساڵانی 1000 پ. ز قۆناخێك بەڕێوە دەچێ کە بە قۆناخی حاکمەکان ناو دەبرێت. لەڕێگای ساول لەڕاهیبێتیەوە قەڵەمبازێك بەرەو پادشایەتی ئەنجام دەدرێت. واتە دوای قۆناخێکی درێژی کپ بوونی ئایینی، دەربازی بەدەزگابوونی سیاسی دەبن. لەمیانەی داود و سولەیمان قۆناخی قارەمانێتی دێتە ئاراوە. لە ئەنجامی هێرشی ئاشووریەکان پادشایەتی قودس نابێتە خاوەنی شانسی ژیانێکی درێژخایەن. لەئەنجامی ڕووخاندن و سووتاندنی قودس لەلایەن ئاشووریەکان لە سەدەی 7 پ.ز، بابلیەکان لە ساڵی 585 پ.ز کۆتایی بە هەبوونی سیاسی یەهودیەکان دێت. بەشێکی مەزنیان بەرەو بابل ناچاری کۆچ دەکرێن. لەقۆناخی بابل ئەفسانەی سۆمەریان پەسند کرد. توێژێکی نوێی نووسەر و ڕۆشنبیران دەردەکەوێت. لەگەڵ پێغەمبەرەکان ئیتر نووسەر و ڕۆشنبیرەکانیش جێگای خۆیان لە پەروەردە و بەڕێوەبردن دەگرن. لەگەڵ دەست بەسەرداگرتنی بابل لەلایەن ئیمپراتۆری پارسەوە ئازاد دەبن و دووبارە دەگەڕێنەوە قودس. قودس سەر لەنوێ بونیاد دەنرێتەوە. لەگەڵ هاتنی ئەسکەندەر قۆناخی هێلینی دەستپێدەکات، ئەسکەندەرییە پەیوەندی بە ڕاستینەی هەبوونی یەهوودییەکانەوە هەیە و نەوەیەکی زمانی یۆنانی پێدەگەیەنرێت. دوای ئەوەی لەلایەن ئەم دوو سەرچاوەیە تێر

دەکرێت واتە سەرچاوەی زمانی بابلی و یۆنانی، بەو بچمەی رۆژگاری ئەمڕۆمان دەناسرێت و وەکو تەورات شێوە دەگرێت.

لە قۆناخی داگیرکاری هێلینی بۆ چەند ئایینزایەك پارچە دەبن. ئەمەش بەشێوەی موحافەزەکار و بەکرێگیراوە سادقیەکان، فەریسییەکان (کاریگەری پارسیان لەسەرە) ماکابییە رادیکالەکان (یاخیبووەکان). لەگەڵ داگیرکاری رۆما لە 63 پ.ز ئەم یاخیبوون و پێکدادانانەی نێوان ئایینزاکان کۆتایی پێنایەت، کاهینەکانی نۆکەری رۆما ناتوانن ببنە کۆسپ تاوەکو قۆناخ لەدەرەوەی کۆنترۆڵیان نەبێت. جوڵانەوەی ئەسەنیە هەژارەکان و یەحیای واعیزکار، نوێنەری قۆناخی نوێن. بەرامبەر بە سیستەمی کۆیلەداری رۆمای گشتگیر بوو هەلومەرجەکانی ئایینی مرۆڤایەتی بەخێرایی پێدەگات. نەتەوەپەرستی کاهینەکان و زمانی فەرمی یەهودی ناتوانێ وەڵامی ئەم زەمینەیە بداتەوە. لە کاتێکدا پڕوپاگەندەی یەحیا رێگای لەپێش عیسا خۆشدەکرد، لەهەمانکاتدا بووە بەڵای سەری خۆی و لەناو چوو. لە خاچدانی عیسا، لە ساڵی 70 زایینی دووبارە رووخاندنی قودس لەلایەن رۆما و پەرتەوازەکردنی یەهودییەکان بۆ هەر چوار لای جیهان، رێگا لەپێش قۆناخێکی نوێی مێژوویی دەکاتەوە.

هۆکاری بەدرێژایی باسکردنی چیرۆکی عیبرانییەکان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە پێناسەیەك بۆ ئەو رۆڵەیان بکرێت کە دەرهەق بە راستینەی دەرکەوتنی ئایینی تاکخودایی و سیستەمی کۆیلەداری بینیویانە و واتایەکی پێبەخشرێت. لە بەشی دوای ئەمەدا دەبینرێ کە لەلایەکەوە کلاسیکیە مەزنەکان و ئەو "ریفۆرم"انەی لەمیانەی فەلسەفەوە دەستپێکردووە، لەلایەکی دیکەشەوە جوڵانەوەکانی ریفۆرم و سەرهەڵدانە ئایینیەکان سەرەتا لەبواری ئایدیۆلۆژی، دواییش لەلایەنی دەزگای سیاسییەوە سیستەمی کۆیلەداری ناچاری وەرچەرخان دەکات.

4ـ شارستانییەتی گریگ (یۆنان): لە دەوروبەری ساڵانی 2000 پ.ز دا دەبینرێ لە نیمچە دورگەی یۆنان شارستانییەتێك شێوە دەگرێت کە لایەن و رەسەنێتی تایبەت بەخۆی هەیە. لەنزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ میسر و فینیقیەکان هەیە. نوێنەرایەتی لوتکەی رۆژئاوای شارستانییەت دەکات. سێیەمین سەرچاوەی تێرکردن و بەخێوکردنی نیمچە دورگەی یۆنانە. لەدروست کردن و بەرهەم هێنانی گڵکاری زۆر لەپێشە و بۆ هەموو شوێنێکی دەنێرێت. سیستەمێکی شکۆداری کۆشکی ئاواکردووە. لەمیتۆلۆژیا لەقۆناخەکانی دەستپێك دایە. زیۆس و دەمەتەر لەبەر لێواری زایینن. خاوەنی نووسینێکی سەرەتاییە کە لە نووسینی فینیقیەکان دەچێت. زیاتر گرێدراوی میسرە. لە ساڵانی 1500 پ.ز یۆنان دووچاری داگیرکاری میکان دەبێتەوە و بۆ چەند سەدەیەك سەربەخۆییەکەی لەدەست دەدات. لەلایەنی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوینەوە ئەوکاتە یۆنان بەواتای دواترین خاڵی جیهان دەهات، واتای ئەوپەڕی گۆشەی رۆژئاوا بوو. نۆرەی خولقاندنی شارستانییەتی یۆنانە. لەژێر کاریگەری و سایەی هەر چوار سەرچاوەی فینیقی و میسر و ئەنادۆڵ و گریت، ئەم شارستانییەتە لە دایك دەبێت کە دەبێتە تۆو و چەکەرەی شارستانییەتی ئەوروپا. لە دایکبوونی زایینە خوداییەکانی میتۆلۆژیای یۆنان، بە تایبەتیش ئەم

زایینانەی (ئافراندن) لە زیۆسەوە سەرچاوە دەگرێت هەمەجۆری و ئاڵۆزییەکەی لەنزیکەوە پەیوەندی بەو راستینە ئاڵۆز و تێکەڵاوەوە هەیە. رووبەڕووی زایینێکی لەجۆری هورمزی حەوت مێرد دەبینەوە. سەرباری ئەو هەوڵانەی بۆ تایبەت بوونی ئەم شارستانییەتە دەیدەن و لەنێو چاوان و ران و هەموو شوێنێکی زیۆسەوە بەشێوەی جیاواز خوداوەند دەخولقێنن، بەڵام ناتوانن خۆیان لەم کاریگەریانە رزگار بکەن، شتێکی روون و ئاشکرایە کە لەهەر چوار لاوە شارستانییەتی خۆرهەڵاتی ناوین بۆ یۆنان گواستراوەتەوە. کاتێك مەسەلە "ئەوروپا چۆن لە دایك بوو قەرزاری کێیە؟" لەبەشی پەیوەندیداردا روون دەکەینەوە، پێویستە بە شێوەیەکی بەرفراوان شارستانییەتی یۆنان بگرینە دەست.

5 ـ شارستانییەتەکانی سۆمەر و میسر: لە دەوروبەری ساڵانی 2000 پ.ز بە نێو وەرچەرخانێکی گرنگدا دەرباز دەبن. قۆناخی لەدایکبوونی بە شکۆ و دەزگابوون لەدواوە بەجێماوە. سۆمەریەکان لەدەوروبەری ساڵانی 2050 ـ 1950 پ. ز لەڕێگای خانەدانی ئور دوای خۆکۆکردنەوەیەکی کورت خایەن لەسەر شانۆی مێژوو دوور دەکەوێتەوە. نووسەرە سۆمەریەکانی هەستیان بە قووڵایی ئەم راستینەیە کرد و گەلێك لاوك و سەردوولکەو داستانیان دەبینرێت کە لەم بارەیەوە نووسیویانە. باسکردنی و گێڕانەوەی ئەو شارستانییەتەی مێژووی ئافراندووە زمانە ئەدەبیەکەی زۆر سەرنج راکێشە. ئەوە سەلمێنراوە کە نووسراوەکانی سۆمەریەکان سەرچاوەی سەرەکی تەواوی دراما کۆمیدیا و تراژیدیاکانی کتێبە پیرۆزەکانە. هەروەها ئەمەش سەلمێنراوە کە سەرچاوەی سەرەکی میتۆلۆژیا تازە پێکهاتووەکانی ئایینە تاکخودا پەرستەکان لەسۆمەریەکاندا شاراوەیە. یەکەمین نموونەی تەواوی دەزگا سیاسییەکانیش وەکو گەوهەر و بنگە رەسەنەکەی لەسۆمەر دەرکەوتووە و شەپۆل بە شەپۆل بەهەموو لایەنێکی جیهاندا بڵاو بۆتەوە. سۆمەر گرنگترین سەرچاوەی ئامێرەکانی ژێرخان و زانیارییەکانی سەبارەت بەو ئامێرانەیە؛ بەدرێژایی سەدان ساڵ هەوڵدراوە لەم سەرچاوەوە بۆ هەموو شوێنێکی بگوازێتەوە.

رۆڵی مێژوویی بابل و ئاشووریەکان بەم گواستنەوەیە سنووردارە. ئەم دوو خانەدانەی بەرەچەڵەك ئامۆریت ـ سامین لە ماوەی 1900 پ.ز تاوەکو سەرەتاکانی زایین خەریکی سەرلەنوێ رێکخستنەوەی میراسی سۆمەریەکان و خواردن و بڵاو کردنەوەی بوون. رۆڵی تایبەتیان سنووردارە.

بابلیەکان هەوڵێکی زۆریان داوە تاوەکو میراسی سۆمەریەکان بنووسنەوە. بۆ ئەوان سۆمەریەکان بەواتایەکی پیرۆز دێت. قۆناخی شکۆداری بابلیەکانیش لەسەر بنەمای ئەم میراسە هەڵکشاوە. بابل لەدەوروبەری 1800 پ. ز لەلایەن پارسەکانەوە دەستی بەسەردا گیرا و بۆ ماوەیەکی درێژ تاوەکو ساڵانی 550 پ. ز پایتەختی جیهان بوو. منارەی بابل نوێنەرایەتی گوزارشتی هەرە کۆسمۆپۆلۆتیکی ئەم قۆناخەیە؛ خاوەنی رۆڵێکی مەزنە لە پێکهاتنی هزری ئایینی و ئەدەبی مرۆڤایەتی. بابل رۆڵێکی دیاریکراوی لە کامڵ بوونی سیستەمی کۆیلەداری و وەرگێڕانی بنەماکانی بۆ زمانی نووسین و گواستنەوە و ناساندنی بەجیهان بینیوە. قۆناخی 2000 ساڵی رەسەنێتی سۆمەر، قۆناخی 2 هەزارساڵی وەرگێڕان

و نووسین و وەرچەرخان و گواستنەوەی بابلیەکانی بەدوادا هات، لە کاتێکدا ئەم قۆناخە 4 هەزار ساڵییە خاوەنی رەسەن و بەرپرسیاری بەدەزگاکردن و کامڵ بوونی پێکهاتەی شارستانییەتی مرۆڤایەتییە، هەڵسەنگاندنی لایەنە باش و خراپەکانی ئەم رۆڵ و دەسکەوتانە ئەنجام نەدراوە. لەم بوارە مەودایەکی زۆر هەیە پێویست دەکات مێژوو بیبڕێت.

ئاشووریەکان کردەوەی بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتن لەمیانەی سەفەربەری سەربازی دژوار و بازرگانی ئەنجام داوە. ماوەی نێوان 1300 تا 650 پ.ز سەردەمی راستەقینەی ئاشووریەکانە. لە مێژوودا رۆڵێکی مەزنیان بینیوە لەسەراوژێر کردنی شوێنی هەبوونە ئەتنیەکیەکان و وشککردن و قڕکردنی بزووتنەوە ئەتنیکیەکان وەکو ئامانجێکی سەرەکی دەستنیشان کردووە. هەربۆیە لەگەڵ دەرکەوتنی ئاشووریەکان باڵادەست بوونیان بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکانی مێژوو بۆ شێوەی بیروباوەڕی و ئایینی و ئایینزاکان دەگۆڕێ. لەجیاتی مێژووی دەرکەوتن و کاروانی نەژادەکان، مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین دەبێتە مێژووی دەرکەوتن و بەڕێوەچوونی ئایینزا و ئایینەکان. ئاشوور ئیمپریالیزمێکی سەربازییە. ئاشووریەکان لەسەردەمی خۆیاندا لەمیانەی توند و تیژی باڵاتربوونی سەربازی خۆیان بەسەر هەموو لایەکدا سەپاندووە. ئەمەش میسر، ئەنادۆڵ، رۆژهەڵاتی دەریای سپی، میزۆپۆتامیای سەروو و ئێران دەگرێتەوە. بە بەراوردکردن لەگەڵ بابل رۆڵ و جێگایەکی لەپاشتری هەیە. پشت بە میراسی سۆمەریەکان دەبەستێ. کاری نووسین و بڵاوکردنەوەیان بەڕێوەبردووە. لەبواری بیناسازیدا پێشکەوتوون. دواترین هێزی هەڵگر و راستەوخۆی سۆمەریەکانە.

ناتوانرێ رۆڵی پادشا ئاشووریەکان لە باڵادەست بوونی هزری کۆیلایەتی لەهزر و کردەوەی مرۆڤ لەبیر بکرێت و بچووکبکرێتەوە، لەپێشکەوتن و بەدەزگابوونی بازرگانیشدا رۆڵێکی دیاریکراویان هەیە. لەکاروانێکی نزیکەی هەزاری ساڵی شارستانییەتی کۆیلەدارێتی لەگەڵ بابلیەکانەوە پێشەنگایەتییان جێگای باسە. هەروەها ئەو سەرهەڵدانانەی ناوەندەکەی لە میزۆپۆتامیای سەروو بوو لەمیانەی رێککەوتنەکانی هیتیتەکانی ئەنادۆڵ و میدیای باکووری رۆژئاوای ئێران و بەشێکی هێزەکانی رۆژهەڵاتی دەریای رەش بەرامبەر بەم رێبەرایەتییە ئەنجامدرا. رووەکەی دیکەی مێژوو بەرەی بەرخودان پێك دێنێ. مەزنترین هەوڵ و کۆشش لەلایەن میتانی و ئورارتوو بەرەچەڵەك ئاریان نیشاندراوە، بەڵام لەکۆتاییش لەپەرتەوازەبوون رزگاریان نەبوو. ئەفسانەی کاوەی ئاسنگەریش سەرچاوەی خۆی لەم قۆناخە درێژخایەنەی بەرخودان وەردەگرێت. لەکۆتاییدا لەئەنجامی رێککەوتنی هێزە بابلی و میدیاییەکان لەدەوروبەری ساڵانی 625 پ.ز و لە ئاکامی رووخان و سووتاندنی نەینەوای پایتەختی ئاشووریەکان، کۆتایی بە ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری هاتووە و نەیانتوانیوە بۆ جارێکی دیکە پشتی خۆیان راست بکەنەوە. بەڵام کار و چالاکییەکانی راهیب و نووسەری ئاشووریەکان بەردەوام بووە . مەزنترین پەرتوکخانەی نەینەوا، توانیویەتی تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆشمان بێت. زمانی ئارامی ئاشووریەکان هەروەکو زمانی یۆنانی و لاتینی، بەدرێژایی 2500 ساڵ وەك زمانی شارستانی رۆژهەڵاتی ناوین رۆڵی دان

و ستاندن و پەیوەندی گێڕاوە. یەکێك لە گەلە یەکەمینەکان کە دوای عیسا بوو بەمەسیحی، ئاشووریەکانن کە لەبڵاوبوونەوەی ئەم ئایینە لە رۆژهەڵات و تێکۆشان دژی شارستانییەتی کۆیلەداری رۆڵێکی بەرچاویان بینیوە.

شارستانییەتی میسر لە ساڵانی 2000 پ.ز لە قۆناخی خانەدانە ناوینەکان درێژەی بە پێشکەوتنی خۆی داوە. لەساڵانی 1800 پ.ز دووچاری داگیرکەری هیکسۆسەکان (عیبرانییەکانی سەرەتا، بە شێوەیەکی رێژەیی ئاریانین) هاتوون. لەدوای تێپەڕبوونی تەمەنی چەند خانەدانێك لەنێو خۆیاندا هەرسیان دەکەن و ئەوانەی دەمێننەوە دەربەدەر دەکرێن. لەدوای دەستپێکردنی قۆناخی خانەدانە نوێیەکان لەساڵانی 1500 پ.ز، میسر دەکەوێتە ژێر باڵادەستی ئاشووری و پارس و یۆنانیەکان و جاری هەرەدواییش لە ساڵانی 30 پ.ز دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی رۆماییەکان و بەمجۆرە رەسەنایەتی خۆیان لەدەست دەدەن. قۆناخی کلیۆپاترا رووی خەمناکی مێژووی ئەم چیرۆکە نیشان دەدات. هەروەکو چۆن کلیۆپاترا نوێنەرایەتی بەرخودان و خۆبەدەستەوەنەدان دەکات واتە گوزارشت لە خۆکوشتنی (انتحار) ژن دەکات، هەروەها گوزارشتی هەرەمەزن و شکۆداری ئەو شارستانییەتەیە کە ناتوانرێت لەبیر بکرێت.

ز ـ ریفۆرم و بەرخودان بەرامبەر شارستانییەتی کۆیلەداری

کاتێك چۆنێتی دەربازبوون بەرەو شارستانییەتمان هەڵسەنگاند هەوڵماندا بەشێوەیەکی زیاتر هەڵسەنگاندن و شیکردنەوە دەرهەق بە دوو بابەت بکەین. یەکەمیان ئامرازە کەڵەکە بووەکانی بەرهەمهێنان، بەتایبەتیش ڤەبوونی خاکە بەپیتەکان بۆ ئاودان. ئەو تەکنیکەی لە مس دروستکرابوو بەشە بەرهەمی هەر تاکە کەسێکی زیاد کرد و رێگای لەبەردەم پێشکەوتنی پیشە و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان کردەوە و شوێنی نیشتەجێی هاوشێوەی شاری هێنایە ئاراوە. جگە لەواتای (شێوەی کۆمەڵگا) جەستەیی، لەنێو تەواوی پێکهاتەی کۆمەڵگادا واتای شۆڕشێکی مەزنە. بەڕێوەبەرێتی رەچەڵەك و تیرەگەری کە لە یەکینەی بچووك پێکهاتبوو، نەیدەتوانی بۆ ماوەیەکی درێژ لەناو شار بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات. شێوازی بەرهەم هێنان بۆ ئەمە گونجاو و لەبار نەبوو. جیابوونەوە و جیاوازی قۆناخی کار بڵاوبوونەوەی رێکخستنی (رەچەڵەکی) لەگەڵ خۆیدا هێنا. شێوەی رێکخستنی تیرە کە بە گوێرەی کشتوکاڵ و شوانکاری بوو، ناچار بوو بەرامبەر بە دابەشکردنی کاری کشتوکاڵ و پیشەکاری بەلاوە بنرێت و، ئیتر سەردەمی بەسەر چوو بوو. ئەمە گەوهەری راستینەی ماددی شۆڕشی شارە.

دووەمین بابەتی گرنگ کێشەی ئامادەکاری هزرییە بەرامبەر ئەو گۆڕانکارییەی بەسەر شێوەی بەرهەمهێنانی ماددیدا هات. نەدەتوانرا ئەم شێوازەی بەرهەمهێنان لەهەلومەرجی شاردا درێژەی پێبدرێت، چونکە بەگوێرەی گونجاوی و لەباری ناوچە شاخاوییەکان و سەربەست گەڕان بوو. لەبەر ئەوەی پەرستگا لەهەمانکاتدا خاوەنی رۆڵی ناوەندێکی

بەرهەمهێنان بوو، ناچار بوو هێزی بەڕێوەبەرێتی خۆی بەسەر کارکەرەکان ئاوا بکات. لەبوارێکی دیکەوە چینی ڕەنجدەری خۆی دەخولقێنێ و تەواوی کاتەکەی بەرنامەڕێژ دەکات و لەپێناو ئەو کارەی ئەنجامیدەدات پەروەردەی دەکات. ئەم ڕەوشە پێویستی بەشۆڕشێکی هزری هەیە. هەروەکو چۆن ئەوکەسەی لە شێوازی ژیانی تیرە دابڕێنراوە لەنێو هەلومەرجی شاردا دەکەوێتە نێو بۆشاییەکی تەواو، بۆ ئەوەی درێژە بەهەبوونی جەستەیی خۆی بدات دەبێ قایل و ئیقناع بکرێت. تەنانەت لەمیانەی زەبرێکی رووت و ڕەها ناتوانرێ ئاژەڵیش بۆ دەمێکی درێژ لە ئاخوڕ بهێڵدرێتەوە. ڕازیکردنی یەکێك بە بەردەوام پێدانی ژیان لەنێو هەلومەرجەکانی شار کە لەنێو هەبوونی ئازادی تیرەدا ژیاوە، تەرخان کردنی تەواوی کاتەکانی بۆ بەرهەمهێنان، پێویستی بە ڕازیکردنێکی تەواو و گۆڕانکاری ئایدیۆلۆژی و شۆڕشی هزری هەیە. ڕەوش و هەلومەرجە واقعییەکانی کارکردن و ژیان ئەوە روون دەکەنەوە کە بۆچی راهیبی پەرستگاکان ناچار بوون هەم بەڕێوەبردنی بەرهەم و هەم ئایدیۆلۆژیە نوێیەکە بەیەکەوە لەناو یەکتردا بەڕێوە ببەن. شێوەگرتنی یەکەم شارستانییەتەکانی سۆمەر و میسر لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم ڕاستینەیەیە. ئەم ڕاستینەیە زۆر بەباشی ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە بەرلە بەدەزگابوونی زاراوەی سیاسی و دەرکەوتنی پادشایەتی، هەبوونی راهیب مەرج بووە، چونکە راهیب ناچار بووە ئایدیۆلۆژیا بئافرێنێ و کوششێکی مەزن لەپێناو پەروەردەکردن بکات. پێویستە سیستەمی بیر و باوەڕییەکی بەمجۆرە پێك بهێنرێت کە بە یەکجاری باوەڕی پێ بهێنرێ و بەشی ناڕازیبوون نەهێڵێتەوە. بەبێ ئەوەی سیستەمی باوەڕیەکی بەهێزی بەمجۆرە هەبێت، سیستەمی نوێی بەرهەمهێنان بەڕێوە نابردێت، توند و تیژی تەنیا مردن لەگەڵ خۆیدا دێنێ. مەزنایەتی میتۆلۆژیا و ئایینی سۆمەریەکان سەرچاوەی خۆی لەهێزی ڕازیکردنی ئەو مرۆڤە وەردەگرێت کە بۆ یەکەمجار کرایە "کۆیلە". ئەو ئایدیۆلۆژیایەی راهیبەکان ئافراندیان، یاخود بە گوزارشتێکی دیکە سیستەمی میتۆلۆژی و ئایینی هێندە بەهێزە کە خاوەنی ڕۆڵێکی مەزنە لەگواستنەوەی تەواوی قۆناخەکانی شارستانییەت بۆ ڕۆژگاری ئەمڕۆمان. ئەگەر تیۆلۆژی (زانستی خوداناسی) سۆمەریەکان نەبوایە ئەوا نەئایینە تاکخوداییەکان و نەمیتۆلۆژیا و ئایینی یۆنان ـ ڕۆماییەکان بەو شێوەیەی کە هەیە دەردەکەوتن. چونکە لەم بوارەشدا مێژوو بە سۆمەریەکان دەست پێدەکات و هەلومەرجی قۆناخەکانی دواتر بەخۆیەوە گرێدەدات. بە شێوەیەکی گشتی لێکۆڵینەوەی پێشکەوتنی ڕۆح و هزر و بە تایبەتیش لێکۆڵینەوە سەبارەت بە پێکهاتەکانی میتۆلۆژیا و ئایین، زانستێکە هێشتا پێش نەکەوتووە. لەبەر ئەوە ئایین بە پەسندکردن و ڕەتکردنەوەی ئایینێك سنووردار کراوە، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بێبەرهەمە. سۆسیۆلۆژی وشك کە لەجێگای ئەمە دەخوێندرێت لە سۆفیتیکە (زانیاری بێ کاریگەری) کردنی ڕاستی بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. هەرچیەك تاوەکو قوڕگ بکەویتە نێو میتافیزیا یان بەپێچەوانەی ئەوە واتە تەنیا ئەنجامدانی شیکردنەوەی هەلومەرجە ماددیە ڕەهاکان، لەچەواشەکردنی ڕاستیدا بەرەو هەمان ڕەوشی بێ بەرپرسیارێتی دەچێت. پەروەردەی هزری، فەلسەفی و تەنانەت پەروەردەی زانستی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەنێو قووڵایی ئەم

نەخۆشیەدا دەژین. ئەم دەستنیشان کردنە بۆ ئەوە ئەنجام دەدەم: چونکە بەبێ ئەوەی ڕووداوەکانی نێو پەرستگای سۆمەریەکان تێبگەین، ناشێ لەڕۆژگاری ئەمڕۆمان تێبگەین. ناتوانرێت لە مزگەوت، کلێسا، حەورا و تەواوی ناوەندەکانی هونەر و تەنانەت زانکۆش بناسین و لێیان تێبگەین. بەگوێرەی ئێمە دەشێ زیگورات بە سیستەمێکی کۆن و پێوانەکانیشی بەگوێرەی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان پێکەنیناوی ببینرێ. بەڵام نابێ لەبیر بکرێت کە چاوگی (هێلکەدانی) هەزاران دەزگای شارستانییەتە، سەنتەری دروستکردنی بۆهێڵی ـ جینی هزرە. یەکەم شوێنی عیبادەتە کە "بەندەی خودای" تێدا دروستکرا؛ سەنتـەری یەکەمین فێرگەی مۆسیقا و ئاهەنگە، یەکەم زانکۆیە، یەکەمین ماڵی خوداوەندی ژن و پیاوە، یەکەمین ماڵی تایبەتی و گشتییە. بە کورتی سەنتەری پێکهاتن و خولقاندن و ناسنامە و ناولێنانی دەزگا سەرەکییەکان و هەڵبژێردراوەکانی شارستانییەتە. تەواوی ئەو پەرستگا، فێرگە و هۆڵانەی دواتر ئاواکران تەنانەت ئەوانەی میسریش، شێوەی پێشخراوی ئەم مۆدێلەن. لەمیانەی ئەو بەڵگە و بیانوانە بۆمان دەردەکەوێت کە بە بێ ئەوەی بەشێوەیەکی قووڵ ئەو ڕووداو و بویەرانەی لەپەرستگاکانی سۆمەریەکان ئەنجام دراوە، لەوانە و پەروەردەکانی زانستی مێژوو و کۆمەڵگا نەگیردرێتە دەست، ئەوا بە وشیارییەکی ڕاستەقینەی مێژوو و کۆمەڵگا ناگەین.

هەروەکو چۆن ئەم هەڵسەنگاندنە کورتە پێناسەی سۆمەرلۆژی (سۆمەرناسی) نییە، بەتایبەتیش بە هیچ شێوەیەك باسکردنێکی بەرفراوان نییە؛ تەنیا بۆ بەبیرهێنانەوەی پێویستییەکەیەتی. لەقۆناخەکانی دواتر لە زانکۆکانی ئەمریکا بۆتە بابەتێکی سەرنج ڕاکێش و پەیوەندیدار، چونکە هەستیان بە پێداویستی کردووە.

خولقاندنی "بەندە" لەلایەن سیستەمی خوداوەندەکانی میتۆلۆژیای سۆمەری، یەکێکە لە داهێنانە مەزنەکانیان، چونکە سەرەکیترین ئامرازی بەرهەمهێنان ئەم کۆیلەیەیە. کاتێك ئەوە بێنینە بەرچاوان کە چەرخێك و تەورێك چەندە بە زەحمەتی و لەوانەیە لەئەنجامی ئەزموونی هەزاران ساڵەی مرۆڤ دروست کرابێت، ئەوا پەسند دەکرێت کە چیرۆکی خولقاندنی ئامرازی "کۆیلە" بابەتێکی شایستە و بە بایەخی لێکۆڵینەوەیە. کاتێك ئەمە بێنینەوە بیری خۆمان کە گوندییەکی ڕەنجدەر و کارکەرێکی کارگە بە چ واتایەك دێت و چی لەژێر ئەم ناوانە ئەنجامدراوە، ئەوا باشتر لەواتای"سیستەمی بەندە" دەگەین کە درێژ خایەنترین و بە ئێش و ئازار و زەحمەتترین سیستەمە. ئەگەر تەنیا ئاواکردنی ئەهرامێك یاخود شارێکی کۆن بێنینە بەرچاوان ئەوا باشتر هەست بە مەزنایەتی و سەرسووڕهێنەری کارەکە دەکرێت. ئەرکی ڕاستەقینەی زانستی مێژوو و کۆمەڵگا "دەرك کردن" و "هەست کردنی ڕۆحی" ئەم ڕاستینەیە.

هەروەکو چۆن ئافراندن و بەڕێوەبردنی هزری بەندایەتی لەگەڵ دەرکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی واتادارتر بوو، ئەوا لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم کارە لەمیانەی گەیشتن بە ئەندازیاری و کارامەییەوە بەتۆکمە کراوی بەڕێوە دەچێت. لێرەدا شیکردنەوەی هزر، ڕۆح، وشیاری ئەنجام نادەم. بەڵام بە بێ ئەوەی ئەم لایەنانەی کۆمەڵگاکان ئاشکرا نەکەین، ئەوا ڕوون کردنەوە و خستنەڕووی قۆناخەکانی مێژوو بە شێوەیەکی ڕاست، سانایی و بەجێ

نابێت. ئەو باسانەی پێشتر سەبارەت بەو بابەتە ئاماژەمان پێکردووە، بە ئامانجی ئەوە بوو بەلایەنی کەم ئەم پێویستییە لە ئاستی "پێناسەکردن" جێبەجێ بکرێت.

هەروەکو لەهەموو شێوەگرتنە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکاندا بینراوە، ئەوا بە دەزگابوونی کۆمەڵگای چینی کۆیلەدار کە لەئەنجامی رەنجی مرۆڤەوە پێکهات و دوای ئەوەی بەنێو هەلومەرجی هەمەجۆردا تێپەڕی، هاوکات بە ناچاری ئەنجامدانی گۆڕانکاری و وەرچەرخان پێویستییەکی سروشتەکەیەتی. ماتریالیزمی دیالەکتیکی ئەوەی فێر کردووین کە هیچ ماددەیەك (شتێك) وەکو خۆی نامێنێ و "بە چەقۆی تیژی رۆژگار ماددەکەی پارچە دەکرێت" و هی نوێ دەخولقێنرێت. ئەمە لەولاوە بمێنێ کە زانست بە تەواوەتی ئەرکەکانی خۆی سەبارەت بەو بابەتە جێبەجێ نەکردووە، تەنانەت چەواشەکارییە مەزنەکانیشی دەرباز نەکردووە و تەنیا کەرەستەکانی زانیاری بەسەر یەکدا کەڵەکە کردووە، بۆیە شتێکی روون و ئاشکرایە ئەوەی ئێمە بتوانین سەبارەت بەم بابەتە ئەنجامیبدەین، ئەزموون و تاقیکردنەوەیەکی پێناسەکردن دەرباز ناکات. بەڵام لەبەر ئەوەی وەکو ئەرکێکی گرنگی خۆمم بینی، هەموو کاتێك پێیەوە خەریك بووم؛ راست یان هەڵە، ئەوەی باسم کرد بەگرنگم بینی و هێنامە زمان.

بەڕێوەچوونی سیستەمی شارستانییەتی کۆیلەداری لەلایەن سێیەمین خانەدانی ئور و خانەدانەکانی ناوین لەدەوروبەری سالآنی 2000 پ.ز بەمانای ئەزموونی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دێت. ناکۆکییەکانی سیستەم وەکو کارەکتەرێکی ناوخۆ و دەرەوە بەردەوام مەزن دەبێت. ئەزموون و پراکتیکی توند و تیژی و بێ رەحمانەی سەرجۆن و هەوڵەکانی لەپێناو بڵاوکردنەوەی سیستەمەکە لەدەرەوە دەرفەت و تواناکاری ئەوەی نەداوە بەرەباب و نەوەکانی لەسەد ساڵ زیاتر بەردەوام بکات، لەوە رزگاری نەبووە کە لەڕێگای هەمان ستەم و زۆرداریەوە پاکتاو نەکرێن. تەمەنی خانەدانی ناوینیش زۆر کورتە. ئیتر سیستەم بە شێوازی کۆن ناتوانێ بەڕێوە بچێت، هەروەها لەبەر ئەوەی سەرلەنوێ ئاواکردن لەلایەنی گەوهەرەوە ئەنجام نادرێت، تەمەنی درێژخایەن نابێت. قۆناخی پادشا ـ خوداوەندەکان لەبەردەوامکردنی باوەڕ پێهێنان و پیرۆزیەکەی جاران زەحمەتی دەکێشێ. سەرچاوەی زەحمەتی بینین هەم لەناوەوەیە و هەم لەدەرەوەیە. لەبەر ئەوە بەڕێوەبەرانی هەرێم و شارەکان بە گوێرەی مۆدێلی پادشا مەزن کراون ـ بەخێوکراون بەردەوام هەوڵی سەربەخۆ بوون دەدەن و لەم پێناوەشدا لەدەرەوە ژمارەیەکی زۆری رێککەوتن لەگەڵ هێزە جۆربەجۆرەکانی پێشدەخەن. لەمیانەی ئەزموون و تاقیکردنەوەیەکی درێژخایەندا هەست و دەرك بەوە دەکرێت کە سیستەمی "پادشای ـ خوداوەند"سیستەمی مرۆڤە. هەنگاو بە هەنگاو گۆڕانکاری هزر پێشدەکەوێت. هەر لە دەستپێکەوە ناکۆکی نێوان راهیب ـ پادشا لەئارادایە. گۆڕینی چەندین خانەدان لەلایەن پەرستگای راهیبەکانەوە ئەنجامدراوە.

ئەو شار و هەرێمانەی گرنگیان زیاد بووە بەردەوام بەدوای داخوازی و زیادکردنی هێزدا گەڕاون. تەنیا ئەو گۆڕە زەبەلاحانەی دروست کراون و زیندە بەچاڵ کردنی تەواوی ماڵ و موڵکی (خزمەتکار و نزیکەکانی پادشا) لەگەڵ تەرمی پادشا، زەمینەی مەزنترین

شۆڕشی هزری و باوەڕی ئامادە کردووە و رێگای لەپێش کەڵەکە بوونی وشیاری کردۆتەوە. ئەو تەکنیکەی پێشکەوتووە و رێ لەپێش بەرهەمێکی زێدە دەکاتەوە تەنیا بەهۆی هەبوونی کۆیلە بەکار ناهێنرێ و لەکەنارێك دانراوە. بێگومان لەدوای ئەوەی پەیوەندی باڵادەستی بەسەر تەواوی ئەو ئامرازانەی بەرهەمهێنان زاڵکرا کە نئۆلیتیك خوڵقاندوویەتی، قۆناخێکی موحافەزەکاری دەستپێکردووە، تاڕادەیەکی مەزنیش ئازادی پیشەکاران سنووردار کراوە. لەنێو هەلومەرجی تایبەتی خۆیدا، ئەویش یان ئەوەتا موڵکی کۆشکە یان هی پەرستگا. بەمجۆرەش تا رادەیەکی مەزن لە ئازادیەکەی رۆژانی رابردوو دوورکەوتۆتەوە. لەپێناو خۆی کار ناکات. لەکاتێکدا ژمارەی ئەوکەسانە لەزیابووندایە کە بەرهەم ناهێنن، بەرهەم هێنەرەکانیش لەدەسکەوتی بەرهەمەکانیان بێ بەش دەبن. فراوانبوون و ڤەبوون لەسەر بنەما چینایەتییەکانی راپەڕین و شۆڕشی هزریدا دەبینرێت. ئەو ترس و فشارەی خراوەتە ناویەوە رۆژبەڕۆژ لەقۆناخی گرنگ بەشێوەیەکی زیاتر تەنگەتاوی دەکات و گومان سەبارەت بە بنەماکانی باوەڕ زیاد دەکات. لەنێو رۆح و هزردا ئەوە دەنگ دەداتەوە کە پێویست بوو خوداوەندەکان هێندە بێ ویژدان نەبن. ئیتر هەستەکانی "پاڕانەوە و یاخیبوون" و ناڵین بەدەست ئێش و ئازاراوە گەیشتووە بە ئاست و رەوشێك تەحەمول ناکرێت "ئەیوبەکان"ی سیستەم ژمارەیان لەزیادبووندایە. ئەیوبی پێغەمبەری سەبر و ئێش، پێغەمبەری ئەو گۆڕانکارییە مێژووییەیە کە لەپێکهاتەی رۆح و هزردا هاتۆتە ئاراوە. نوێنەرایەتی ئەم قۆناخە دەکات.

لە دەرەوە دەرفەت و تواناکارییەکانی سەرهەڵدان و هێرش دژی سەرهەڵدان لەزیاد بووندایە. بەر لەوەی شارستانییەتی سۆمەر و میسر شێوە بگرن تیرە سامیەکانی بیابانی عەرەبی لەدوو قۆڵەوە، کەنعانی و ئامۆریتەکان لەرۆژهەڵات و رۆژئاوا لێشاوی کۆچکردنیان بەرەو ئەم ناوچەیە بەردەوام بووە. ئاریانەکان لەتەواوی ناوچە شاخاویەکانی باکوور و دەشتە بەپیت و دارستانەکانی، بەردەوام دژی هێرشەکانی ئیمپریالیزم بەرخودانی کردووە، بەمجۆرەش لەمیانەی ئەو ئاکامانەی لێیان فێربوون و ئەو چەکە زۆرانەی لەسەرچاوە کانزاییەکانی خۆیان دروستیان کرد ئیتر گەیشتنە هەلومەرج و رەوشێك کە بتوانن خۆیان بپارێزن و هێرش ئەنجام بدەن؛ لەگەڵ هاوپەیمانەکانی ناوخۆ بەردەوام لەگۆڕینی خانەدان رۆڵ دەبینن و تەنانەت خانەدان لەخۆشیان پێك دێنن. گۆتی و ئەکەدی و کاسیتی و هیکسۆسەکان ئەو نموونانەن کە شوێن پەنجەیان لەمێژووی ئەم پێشکەوتنانەدا بە جێماوە. بە شێوەیەکی گشتی بەرەی "فیدراسیۆنی تیرەکان" لەهەموو شوێنێك ئاوا دەکرێت، بەرخودانێك بەرامبەر بە ئیمپریالیزمی کۆیلەداری بەڕێوە دەبردرێت. ئەم قۆناخەی بەرخودان رێگا لەپێش پێکهاتنی چەندین نیمچە دەوڵەتی نوێ دەکاتەوە. لەکاتێکدا ئەم رەوشە رێگا لەپێش لاوازبوونی سیستەم دەکاتەوە، ئەوا لەهەمانکاتدا لەپێناو پاراستنی خۆی بەرەو هێرشکاری و دڕندەیی ئاراستە دەگرێ. لەمیانەی رەوشی هێرشکاری بابلیەکانی سالآنی 1900 تا 625 پ.ز کە لەگەڵ حامورابی دەستپێدەکات و ئاشوورپانیپاڵ کۆتایی دێت و فشار و توند و تیژی سەرجۆنی قۆناخی ئاشووریەکانی دەرباز کردبوو. تەواوی پێکهاتە نەژادییەکانی رۆژهەڵاتی ناوینی لەنێو ترس و تۆقاندن خنکاندبوو. هیچ

پێکهاتەیەکی نەژادی نەما کە سەراوبن نەبووبێت. هەموو لایەك لەنێو ترس و تۆقاندندایە و بەدەست ئەشکەنجە و ئازارەوە دەناڵێنێ. لەگەڵ ئەوەی لەمیانەی مەزنترین سەردەمی بیر و باوەڕی زەمینەی کۆمەڵایەتی سەردەمی هزر تاوەکو بڵێی بەرفراوان بووە و کراوەتەوە، ئەوا بە پێی دەربازبوونی کات قۆناخی ئایینە تاکخوداییەکان و پێغەمبەران پێشەنگی سیستەمی باوەڕییە مەزن و یاخیبوونە رۆحییەکان خۆی دەسەپێنێ. بیری مەسیح (فریادڕەس) رۆژ لەدوای رۆژ وەکو چاوەڕوانییەك لە هزردا جێگیر دەبێت. ئەمە تەنیا گۆڕانکاری بیر و باوەڕ نییە، بەڵکو ئیتر زۆر بەباشی پادشا ـ خوداوەندەکان دەناسن و دەرك بەوە دەکەن کە ئەوانیش وەك خۆیان مرۆڤن، بەمجۆرە هەنگاو بۆ نێو قۆناخێکی مێژوویی ئەو هزرە دەهاویژرێت کە بە میتۆلۆژی و تیۆلۆژی سنووردار و تێر نابێت و لێیان دادەبڕێت و ئیتر بیرکردنەوەی فەلسەفی خۆی دەسەپێنێ.

I ـ لەدایکبوونی ئایینی تاکخودایی و جێگەی لەنێو شارستانییەتدا

دەرکەوتنی ئایینە تاکخوداییەکان سەبارەت بە پێکهاتەی رەوشت، مۆراڵ و هزری مرۆڤایەتیدا بەواتای شۆڕشێك دێت. گرێدانی بابەتەکە بە گفتوگۆی لەشێوەی "خودا هەیە یاخود نا؟" بەواتای شێواندن و چەواشەکاری دێت. بەمجۆرە باسکردنی کێشەکە گەوهەرەکەی پەردەپۆش دەکات و رۆڵە گرنگەکەی لەتاریکاییدا دەشارێتەوە. ئەوەی تاوەکو ئێستا ئەندام و زانایانی ئایینی تاکخودایی ئەنجامیان داوە لە پاراستنێکی رووت و وشکی خۆیان بەولاوە شتێکی دیکە نییە. ئەم زانا ئایینیانە هێندەی ئەوەی لە شیکردنەوەیەکی قووڵی کۆمەڵایەتی دوورن، ئەوا لەمەش گرنگتر زۆر لەوە دوورە کە رۆڵی پێشکەوتنی هزری مرۆڤ و پێکهاتەی لۆژیك و بیرکردنەوەی فەلسەفی لە دەرکەوتن و سەرهەڵدانی زانستەکان دیاری بکات. لەکاتێکدا سەرهەڵدانیان لە گرنگترین قۆناخە قەیراناوییەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، کارەکتەری شۆڕشگێڕانەیان نیشان دەدەن، یەکێك لەو بابەتە سەرەکییانەی کە پێویست دەکات وەڵامی ئەوە بداتەوە ئەوەیە کە دەبێ چی بەلاوە بنرێت، داهێنانە نوێیەکە زەمینە بۆ کام هزر و بەدەزگابوون دەرەخسێنێ.

تایبەت بوونیان لەنێو جیابوونەوەی چینایەتی و بە سیاسی بوون، گرنگییەکی زیاتری دەبێت. لەهەندێ شوێنی بەشەکانی پێشوودا ئاماژەمان بەو بابەتە کردبوو. لەبەشەکانی داهاتووش ئەگەر پێویست بوو هەوڵ دەدەین بەشێوەیەکی قووڵ و بەرفراوان هەڵوەستەی سەبارەت بکەین. لەم بەشەدا پێناسەی کۆمەڵگای چینایەتی ـ کۆیلەداری و رۆڵی لەپێشکەوتنی شارستانییەتدا دەستنیشان دەکرێت.

ێ ـ خاڵی هاوبەشی شیمانە و دەستنیشان کردنی زانستی ئەم قۆناخانەی دوایی ئەوەیە کە سەرەکیترین بناخەی دەزگای شارستانییەت، سەرچاوەی خۆی لەشارستانییەتی سۆمەرەوە دەگرێت. میتۆلۆژیای سۆمەریەکان بە شێوەیەکی زۆر روون و سەرنج راکێش مەسەلەی هزری ـ ئادەم یەکەمین پێغەمبەرە ـ شیدەکاتەوە. تەنانەت چیرۆکی دروستکردنی حەوا لە پەراسووی ئادەمەوە، جێگای خۆی لە میتۆلۆژیای سۆمەریشدا

گرتووە؛ لەبەر ئەوەی هەر تایبەتمەندێتیەك لای سۆمەریەکان خوادوەندێکی تایبەت بە خۆی هەبووە، ئەوا لەمیانەی بەڵگەوە سەلمێنراوە کە هەر کەسێکی نەخۆش دەکەوت لەلایەنی خوداوەند ئەنکییەوە چۆن دەخوڵقێندراوە. هێزی خوڵقاندنی لەپێشە و لە پەراسووی خۆیەوە خوداوەندی ژن ئینانا دەخوڵقێنێت. لەوەش گرنگتر چیرۆکی "لە بەهەشت بەدەرکردن" لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا بەشێوەی سەرنج راکێش و بە زمانێکی شیعر ئامێز باسی لێوە دەکرێت.

بەهەشت وەك زاراوەیەك پێویستی بە هەڵسەنگاندنێکی هەمە لایەنە هەیە. بەڵام ناتوانرێت نکۆڵی لەوە بکرێت کە وەسفکردنی بەهەشت وەك شوێنێك کە رووداوەکانی سیستەم و توندوتیژی تێدا نییە و مرۆڤ وەك دۆست و پارچەیەکی سروشت تێیدا دەژی و یەکسانییەکی گشتی بەسەر پەیوەندییەکاندا زاڵە، وەك شوێن پەنجەیەکی هزری و ئومێدێکی گرێدراو بە قۆناخەکانی سەردەمی نئۆلیتیك پێش خراوە. شتێکی روون و ئاشکرایە کە بۆ چینی کۆیلەداری تازە هەڵکشاو، بەهەشت بە واتای جیابوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی و دونیایەك دێت کە بە بێ ئەوەی کار بکەن رزگاریان دەبێت و ژمارەیەکی یەکجاری مرۆڤ وەك خزمەتکار لەژێر فەرمانی خۆیان بەکار دێنن. بەهەشت وەك زاراوەیەك دێتە ئاراوە کە خەیاڵی چینی ژێرەوەی کۆمەڵگای چینایەتی سۆمەر و ژیانی چینە هەڵکشاوەکە یەکانگیر دەکات. رۆڵی یەکەمین جیابوونەوەی چینایەتی کۆمەڵگا بە زمانێکی شیعر ئامێزانە و زیندوو لەخوڵقاندنی میتۆلۆژیاکاندا باس دەکرێت. مسۆگەر دوورگەکانی کەنداوی بەسرە و کۆشك و پەرستگاکانی کەنارەکانی دیجلە ـ فورات بوونەتە سەرچاوەی ئیلهامی ئەم بەهەشت و میتۆلۆژییانە. لەو تابلێتانەی کە دۆزراونەتەوە و لێکۆڵینەوەیان دەرهەق کراوە، ناوی چوار خوداوەندی خوڵقێنەر (ئان، ئەنلیل، نین هورساك، ئەنکی) دەرباز دەبێت کە لە هەندێ بوارەوە وەك چاوگ لە پێکهاتنی ئایینە تاکخوداییەکان بەکار هێنراون.

ئەو چیرۆکانەی بە "دیلمۆن" ناوزەد کراون و تایبەت بە بەهەشتن، بە زمانێکی شیعرئامێزانە باسی زاراوە سەرەکییەکانی ئەو رووخسار و دیمەنانە دەکات کە دواتر دەرهەق بە بەهەشت پێشکەوتن. کۆشکی خوداوەند ئەنکی شاری ئەریدۆ کە ناوی "ئابزوو"ی لێنرا بوو، گوزارشت لە شێوە بەرجەستەکراوەکەی ئەم خەیاڵە دەکات (ئابزوو: سەرچاوەی وشەی حەوزە، نموونەی یەکەمین کۆشکی حەوزدارە) باخچە هەڵواسراوەکانی بابل و تەواوی کۆشکە پێشکەوتووەکان و کولتووری باخ، سەرچاوەکەی بۆ ئەم مۆدێلە سەرەتاییە دەگەڕێتەوە.

لە چیرۆکەکانی میتۆلۆژیای سۆمەریەکان سەرەتا نین هورساك دواتریش ئینانا کە لە سەرەتا وەکو خوداوەندی ژن رۆڵی خۆیان دەگێڕا لەگەڵ بەردەوام بوون و درێژبوونەوەی مێژووی شارستانییەت گرنگییەکەیان لەدەست دەدەن، تا ئاستی مەریەمی دایکی عیسا دێن. ئەم خستن و بێ رۆڵکردنە تاوەکو دوایی لەکەسایەتی حەوادا پێشکەوتووە. هەروەکو چۆن دەگوترێ لە پەراسووی دەرداری ئەنکی دروست کراوە، ئەمە بەهەمان شێوە لەئەفسانەی ئادەم ـ حەواش بەجێ کراوە. کاتێك نین هورساك خوداوەندە ژنی ناوچە شاخاوییەکانی

راهیبە سۆمەریەکان خەریکی ئەم کارە مەزن و مێژووییەن و ئەمەش سەرکەوتنێکە کاریگەری لەسەر تەواوی تەمەنی شارستانییەت دەکات. ئەم سەرکەوتنە تەنیا لەپێناو ئەو چینە باڵادەست و چەوسێنەرە ئەنجام نادەن کە لەبەرچاویان باڵا دەگرن. بەڵکو بۆ تەواوی کۆمەڵگای چینایەتی، بە گوزارشتێکی دیکە ئەم سەرکەوتنە بەناوی ئەو هێزانە تۆمار دەکەن کە نوێنەرایەتی شارستانییەت دەکەن. گرنگییەکەیان لێرەدایە. شتێکی هێندە زەحمەت نییە کە لێرەدا لەمیانەی پشت بەستن بەبەڵگەوە باس لەوە بکەم چۆن ئەم کارەیان ئەنجام داوە، بەڵام جێگەکەی ئێرە نییە. بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت کە بابەتێکی سەیر و گرنگە سەبارەت بە یەکلاکردنەوە و پاککردنەوەی مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین لەکاریگەری دۆگماکان.

چۆنێتی خوڵقاندنی ئادەم لەقوڕ، لەتەواوی کتێبە ئایینیە پیرۆزەکاندا باس دەکرێت. بەڵام سەرچاوەی سەرەکی ئەم باسکردنەش میتۆلۆژیای سۆمەرە. هەروەها لەگێڕانەوە و چیرۆکە شیعرئامێزەکەیدا باس لەوە دەکات کە ئەم قوڕە لەکەناری کام هەڵدێر هاتووە و کام خوداوەند خوڵقاندوویەتی (لەمیانەی زایین). بێگومان لەبەر ئەوەی مرۆڤ وەکو خزمەتکار دەبینن، بۆیە هەروەکو بڵێی لەپاشماوە و پیسایی خۆیان دەیانخوڵقێنن، گوزارشت و دەربڕینی بچووك بینینیان لەباسەکانی چیرۆکەکەدا زۆر بەسانایی دەبینرێت.

شتێکی بەمجۆرەش بەرچاو دەکەوێت کە ناوە ناوە تاکە تاکەی خزمەتکارە بژاردراوەکانی تەڤلی یەکینەکانی خۆی کردووە. دەبێ سەرنجی ئەوە بدەین کە ئەم بابەتە یەکەمین چیرۆکی خودایی نووسراوی گۆڕانکاری چینەکانە. لەکاتێکدا بەخۆیان لەئاسمان، مانگ، خۆر، ئاگر و هەوا دەخوڵقێنرێن، ئەوا مرۆڤ لەقوڕی پیساییەکانی ئەوان دەخوڵقێنرێن. چینی باڵادەست و چەوسێنەر دەتوانێ هێندەی بەئاقڵمەندی و ئاشکرا جیاوازی خۆی بخاتەڕوو.

هەروەها دەتوانرێ زاراوەی "لە بەهەشت بەدەر کردن" بە سانایی شیبکرێتەوە کە لە تەواوی پەرتووکە پیرۆزەکاندا باسکراوە. ئەمە لە نزیکەوە پەیوەندی بەو یەکلابوونەوانەی کۆمەڵگای چینایەتی سۆرمەییەکانەوە هەیە. ئەمە لەلایەکەوە گوزارشت لەدابڕانی چینی سەرووی دەکات، لەو هاوتەمەنانەی خۆیان کە پێشتر لە رێی رەچەڵەك بەیەکەوە گرێدراو بوون، لەلایەکی دیکەشەوە گوزارشت لەخستنی ئەو خزمەتکارانە دەکات کە کەوتوونەتە نێو رەوشی کۆیلایەتی و باڵادەستی چینی سەروو. زاراوەی "میوەی گوناه" وەکو بانگەشەیەك وایە کە ئیتر لەدەورووبەری سوفرەی کۆشکەکانیان جێگەی ئەو مرۆڤانە نەماوە، پەیوەندی خۆی بەهێرشێکی دیکەی ئایدیۆلۆژیەوە هەیە. واتە ئیتر جێگەی مرۆڤە خزمەتکارەکان لەو شوێنانەدا نابێت کە خۆیان تێیدا دەژین و وەك بەهەشت وایە. ئەم زاراوە نوێنەرایەتی رەنگدانەوەی جیاوازی چینایەتی چینی سەردەست دەکات کە خواستی بەهانەی جیاوازی خۆی بەدرێژایی مێژووی شارستانییەتی لەمیانەی هێڵێکی سوور، پەردەیەکی ئەستوور و دیوارێکی پۆڵایین نیشان بدات.

ئەفسانەی پێغەمبەر نووح، واتە هەروەکو چۆن رووداوی تۆفانیش جێگای خۆی لەنێو هەموو پەرتووکە پیرۆزەکاندا گرتووە، لەگەڵێك داستانی سۆمەریەکان لەسەرووی

زاگرۆس بوو، بەگوێرەی ئەنکی خاوەن شوێنگەیەکی باڵاتر بوو (بە زمانی سۆمەری، نین واتای ناوونیشانی خوداوەندی ژنە، هور = شاخ، لوتکە، ساك واتای پارچەیە) ئەم ئەفسانە میتۆلۆژییە بە شێوەیەکی بەرچاو رۆڵی لەپێشینەی ژن لەقۆناخی شۆڕشی کشتوکاڵی و نوێنەری خوداوەندی ژن لەسەرچاوەکانی میتۆلۆژیای سۆمەریدا دەستنیشان دەکات، کە بەر لەوەی دابەزنە دەشتەکانی دیجلە ـ فورات بەگوێرەی پێکهاتەی زمانی ئاریان ناوی "ستار" بوو (دواتر بە زمانی ئەکەدی بووە عەشتار) بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا ئاماژە بەهێزی کولتووری خوداوەندی ژن دەکات، کە بەرهەمی شۆڕشی کشتوکاڵی نئۆلیتیکە و چۆنێتی وەرچەرخاندنی لەلایەن سۆمەریەکانەوە دیاری دەکات.

قۆناخی خوڵقاندن و دروستکردنی مرۆڤ لە قوڕ لەلایەن ئەنجوومەنی خوداوەندەکانی سۆمەر زۆر سەرنج راکێشە (لە زمانی یۆنانی ناوی "پانتائۆن"ی لێنراوە) دیسان لە بەشەکانی دیکەی ئەم میتۆلۆژییە پەیوەندیدارەدا بە زمانێکی پیرۆز و تەواو شیعرئامێزانە باس لەوە دەکرێت، چۆن خوداوەندەکان لەکارکردن ماندوو بوون و ئیتر پێویستیان بەخزمەتکار دەبێت. خوداوەندەکان تەنانەت بڕیار لەسەر چۆنێتی تایبەتمەندێتی خزمەتکارەکانیشیان دەدەن. شتێکی روون و ئاشکرایە کە سیستەمێکی چوارچواری "بەندەی خودایی"یان بەرنامەڕێژ کردووە وبەمجۆرە خوڵقاندوویانە. ئەمەش زۆر ئاشکرایە: کە ئەم قۆناخە باس لەپێکهاتنی توێژی سەروو و بیرۆکراسیەتی سەربازی، سیاسی، راهیبی سۆمەریەکان دەکات. لەکاتێکدا راهیب و توێژە رۆشنبیرییەکانی دیکە ئایدیۆلۆژیا دەئافرێنن و بڵاوی دەکەنەوە، هەڵبەتە زۆر باش دەزانن ئەگەر بەخەڵك بڵێن:"وەرن ئێوە دەکەین بە خزمەتکار" لەم کارەیان سەرکەوتوو نابن. زۆر باش دەزانن لەجیاتی بەکارهێنانی یەکینەی زەبر لەمیانەی زاڵبوون بە سەر پێکهاتەی رۆحی و هزری ئەوکاتەی مرۆڤ دەتوانن ئەم کارەی خۆیان جێبەجێ بکەن. کاری سەرەکییان ئافراندنی وەهمی میتۆلۆژی و ئایینیە. بەدیهێنانی سەرکەوتن لەم بوارەدا گرنگییەکەی لەو شەڕەی ناو زانکۆکانی ئەوروپا و ئەمریکا کەمتر نییە کە لەپێناو ئاواکردنی باڵادەستی ئەنجامی دەدەن. بە پێچەوانەوە بەگوێرەی ئەو سەردەمە هەمیشەیی و زانستی و سەرکەوتووانەترە. هەرچینێکی باڵادەست و هەڵبژێردراو بخوازێ بە شان و شەوکەت بێت، یەکەمین کاری ئەنجامی دەدات ناچارە خەڵکە پەیوەندیدارەکان رازی بکات و بیانکات بەخاوەن باوەڕی و ئاستی وشیارییان بەرز بکاتەوە. ئەگەر ئەمە بەسەرکەوتووانە ئەنجام نەدرێت و تەنیا بخوازن لەمیانەی ستەمکاری و تەڵەکەبازی و درۆ بەڕێوەیان ببەن، ئەوا لە ئەنجامی ئەزموونە لە ژمارە نەهاتووەکان سەلمێنراوە کە پێشکەوتن بەدی نایەت. پێویستە سەرەتا باوەڕی و وشیاری بخوڵقێنرێ و لەم پێناوەدا شەڕ بەڕێوە ببرێت.

لێرەدا مەبەستمان ئەو بیر و باوەڕییە ئایدیۆلۆژی و زانستییە نییە کە پێشتر هەن. ئەمە کێشەیەکی سادەی پەروەردەکردنە. هەروەکو نموونەی سۆمەر، پێویستی ئاواکردنی تەواوی پێکهاتەی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگای چینایەتی، وەك پێویستییەك و ناچارییەك خۆی دەسەپێنێ و بەگوێرەی ئەو سەردەمەش واتای لەدایکبوونی میتۆلۆژیایەکی مەزن و خوڵقێنەرە.

هەمووشیانەوە لەداستانی گلگامێش باسکراوە. بەشێوەیەکی زانستییانە دەستنیشان کراوە کە لەدەوروبەری سالانی 3هەزار سالٚ پ.ز کە هەلٚکشان و زیادبوونی ئاستی ئاوی ئۆقیانووس لەئارادا بووە. لەبەر ئەوەی هەلٚکەوتی دەریای بەسرە لەنزیك ئاستی زەویدایە، بۆیە لەسەردەمی سۆمەریەکاندا بووە هۆکاری چەندین لافاو و، ئاو چەندین شوێنی نیشتەجێبوونی لەگەلٚ خۆیدا بردووە. ئەم ئەفسانەیە لەگەلٚ زەمینەیەکی ماددی و رۆژگارێکی بەمجۆرەدا یەکتری دەبڕێ. ئەم رەوشە هۆکاری گواستنەوەی شوێنی نیشتەجێ بوونی سۆمەریەکانە بەرەو باکوور. بە ئەندازەی ئەوەی هۆکارەکانی ئەم گواستنەوەیە بەنەفرەت لێکردنی مرۆڤ لەلایەن خوداوەندەکانەوە گرێ دەدرێت، شیمانە دەکرێت وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر بەزیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لەنێو میتۆلۆژیادا باسکرابێت. وەکو کردەوە و چالاکییەکی سزادان دەمامکێکی ئایدیۆلۆژییان بەسەردا کێشاوە.

چیای جودی شوێنی گیرسانەوەی ئەم کەشتییەیە کە بۆ رزگاربوون لەتۆفان جووتێکی "نێر و مێ" و هەر زیندەوەرێکی لێ سوار بووە. هەروەها لەبەر ئەوەی جوودی چیایەکی هەرەبەرزی نزیکی میزۆپۆتامیای خوارووە، ئەم مەسەلەیە پشت راست دەکات. تاوەکو ئێستاکەش لەهەرێمەکەدا وەکو شوێنی کەشتی نوح باسی لێوە دەکرێت. وشەی NUH و CUDI لەزمانی کوردی رۆژگاری ئەمڕۆمان واتای NWE و CiHDi دێت (di=dit و cu=ce و nuh=nwe). ئەم سێ وشەیە ریشەی زمان ناسییان زۆر کۆنە، وشەی بنچینەیی تەواوی زمانە هیندۆ ـ ئەوروپییەکانە، ریشەکانی "deus، cih و nuh " بە روون و ئاشکرایی ئەمانە دەسەلمێنێ. هەبوونی ئەم رەگ و ریشانە بەلگەی سەلمێنەری پەیوەندی زمانی ئارییە بەو شۆڕشە کشتوکالٚییەی لە 10 هەزار سالٚ پ.ز لەم هەرێمەدا رووی داوە. لەهیندەوە تاوەکو ئەوروپا سەرچاوە گرتنی گەلێك وشە لە کەوانی بەپیتەوە بەشێوەیەکی گشتی ئەمە پشت راست دەکات. پێشکەوتنی زمانی سەدان گروپ لەسەر بنەمای رەگ و ریشەی ئاریان، مەزنایەتی سەردەمی نئۆلیتیك و، لەبواری راستینەی ئەو رۆژگارەش دوورییەکەی سەلمێنەری هێزەکەیەتی.

ئەفسانەی پێغەمبەر ئەیوبیش بەرهەمی ئەو قۆناخەی سۆمەریەکانە کە تێیدا ئێش و ئازار و بێ ئومێدی بالای گرت و قەیراناوی بوو. خوداوەندەکان وەلامی پاڕانەوەی مرۆڤایەتییان نەدایەوە کە رووبەڕووی راستینەی ژیانێکی بێ ئومێدی و بە ئێش و ئازار ببوەوە. لەسالانی دەوروبەری 2هەزار پ.ز ئەم تەنگژە و قەیرانانە زیادی کردووە. شتێکی روون و ئاشکرایە کە پێغەمبەر ئەیوب کە تا ئێستا گۆڕەکەی لەئورفا ماوەتەوە، سەرچاوەکەی بۆ ئورفا دەگەڕێتەوە (هەموو ئەو وشانەی ـ ئور ـ یان پێوەیە سۆمەرییە "شوێنەکانی نیشتەجێبوونی سەر کردەکان"). ئورفا و هەرێمی دەوروبەری کە بە شاری پێغەمبەران ناودەبرێت، شوێنێکە کە سۆمەریەکان لەسالانی 2 هەزار پ.ز کۆلۆنییەکانی خۆیان تێدا دامەزراندووە. لەهەمانکاتدا شوێنی رووبەڕوو بوونەوە و پێکدادانی هەردوو کولتووری مێژوویی گروپە گەڕۆك و شوانکارییەکانی ئامۆریتی ـ سامی ـ (بەردەوام لەبیابانەکانی عەرەبستانەوە بەرەو باکوور، بۆ میزۆپۆتامیا کۆچ دەکەن) و هوریەکانی باکوور کە بەکشتوکالەوە خەریکن و ریشەیان بۆ ئاریان دەگەڕێتەوە، لەوەش زیاتر

هەرێمێکی سەرەکی مێژووی بازرگانی کردنی کۆلۆنییە سۆمەریەکانە. پێشکەوتن و پەرەسەندنی ئۆپۆزیسیۆن بەرامبەر بە سیستەمی سۆمەر گرێدراوی ئەم زەمینە و راستینە ماددییەیەتی.

فرە کولتووری واتای هەمەڕەنگی هزرییە. لەبەر ئەوەی سنوور و خالٚی هەرە سەرووە، بۆیە کۆنترۆلٚیان هێندە بەهێز نییە. شتی هەرە گرنگ ئەوەیە کە هەبوون و پەرستنی هزرە جێگیرەکان بەعینادەوە بەردەوامە. لەئەفسانەی حەزرەتی ئیبراهیمیشدا دەردەکەوێت کە لەسەردەمی قەیرانە گشتییەکان بەرامبەر نەمروودی ئورفا (بە سۆمەری، نەمروود= نازناوی پادشایە) سەرهەلٚدان زیاد دەکات. ئەفسانە و شوێنی چەندێن پێغەمبەری دیکە لەئورفا هەیە. بەمجۆرە روون دەبێتەوە کە هەم کۆلۆنی ئیمپریالیستی سۆمەری لەدەرەوە و چیرۆکەکانی نەمروود کە نوێنەرایەتی دەکات، هەم ئەفسانەکانی دەرهەق بەپێغەمبەرەکان کە یەکەمین رکەبەر بوون، ئاماژە بەوە دەکەن کە ئورفا وەك شوێنی ململانێیەکی درێژخایەن رۆلٚی بینیوە. جوگرافیای ئورفا، بەپیتی خاکەکەی، ئاو و هەواکەی، ناسنامەی کولتووری و پێشکەوتنی مێژوویی ئەم شیمانەیە بەهێز دەکات. کەمێکی تر باس لەوە دەکەین.

هەرێمی قودس رۆلێکی هاوشێوە دەبینێ. لەکاتێکدا ئورفا بەشێوەیەکی زیاتر ئەم رۆلە بەرامبەر ئیمپریالیزمی سۆمەر دەبینێ، بە هەمان شێوە قودس بەرامبەر ئیمپریالیزمی کۆیلەداری میسر دەیبینێ. هەردوو شوێنیش سەرچاوەی دەرکەوتنی پێغەمبەرانن. هەردوو شوێن وەکو ناوەندی ئۆپۆزسیۆنن. لە سالانی 2 هەزار پ.ز بەدواوە دەرکەوتنی ئەم شار و هەرێمانە وەك ناوەندی ئایینە تاکخوداییەکان، سەرچاوەی خۆی لەم شوێنگەیانەوە دەگرێت. لە کۆچکردنی حەزرەتی ئیبراهیم بەرەو قودسەوە تاوەکو دەرکەوتنی عیسا بەمجۆرەیە.

ب ـ (باس لەوە دەکرێت کە "ئەبگەر"یەکانی ئەو سەردەمە کە بەسەر ئورفادا دەسەلاتدار بوون، عیسایان بانگهێشتی ئورفا کردووە.) ئەو هاتوچۆیانەی بە درێژایی دوو هەزار سالٚی رابردوو لە نێوان ئەم دوو شوێنە ئەنجامدرا، بەهۆی ئەم شوێنگە مێژووییە بووە. ئەم دوو ناوەندەی ئایینە تاکخوداییەکانی لێ هەوێن کرا، نوێنەرایەتی ئەو زەمینە کولتوورییەش دەکەن کە ئەو سەردەمە لە ئاستی پیرۆزبووندا ئومێدی ئازادی لێدەکرا. لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا پێناسە کردنی ئەم دوو شارە بە پیرۆزی، سەرچاوە و بناخە سەرەکییەکەی بۆ ئەو شوێنگەیان دەگەڕێتەوە کە ئەو کاتە بەرامبەر توندڕەوترین کۆیلەداری نیشانیان داوە. لەبەر ئەوەی رۆلەکەیان زۆر مەزنە، بۆیە لە هزر و مێشکی مرۆڤایەتیشدا جێگایان مەزنە و لە بیر ناکرێن. ئەگەر بێتو رەوشی پێغەمبەرایەتی لە دەمامکە ئەستوورەکەی ئایین دوور و جیا بکەینەوە و هەولبدەین پەیوەندی و ناکۆکییەکانی لەگەلٚ کۆنترین شارستانییەتی کۆیلەداریدا دیاری بکەین، ئەوا دەتوانرێت پێناسەیەکی نزیك لە راستی پێشبخرێت. دەتوانین وەکو بیرۆکەیەك تایبەتمەندیەکانی پێغەمبەرایەتی بەمجۆرەی خوارەوە هەلسەنگێنین.

ا ـ بە شێوەیەکی بەرچاو لە باوەشی کۆنترین دوو سیستەمی کۆیلایەتیدا پێشکەوتووە: هەم کاریگەری ئەو دەزگا ئایدیۆلۆژیانەی لەسەر کراوە کە یەکلابوونەوەی کۆمەڵایەتی هێناویەتە ئاراوە، هەم کاریگەری ئەو ئاڵۆزی و تەنگژانەی لەسەر هەبووە کە سیستەم خولڤاندوویەتی. وەکو یاخیبوونەوەیەکی مەحشەر ئاسای ویژدان بەرامبەر بەو فشارە تۆقێنەرە سەر هەڵدەدات کە سیستەم دەیخاتە سەر پێکهاتەی هزری و شێوەگرتنی نەتەوەیی مرۆڤایەتی.

ب ـ لە شێوەگرتنێکی ئایدیۆلۆژی سەربەخۆ زیاتر، هەوڵدەدات سەرلەنوێ شێوە بدات بەو لایەنانەی میتۆلۆژیا و چەمکە ئایینیە باوەکان کە بە شێوەیەکی بەرچاو و رووت لەگەڵ راستیدا ناکۆکن. هێزێکی ئەوتۆیان نییە دەزگا و چەمکە فەرمییەکان تێپەڕ بکەن. هەر چەندە لایەنی شۆڕشگێڕیان هەبێت، بەڵام تایبەتمەندێتیە زاڵ و باوەکانیان گەوهەری ریفۆرم لە خۆوە دەگرن. لە ئەنجامدا سیستەم نوێ دەکەنەوە و دەیگەیەننە رەوشێك کە توانای تەڤلی بوون و جێگرتنی تێدا هەبێت.

ج ـ توێژی هەژاری ئەو چینە کۆمەڵایەتییانەی بنەما کۆمەڵایەتییەکەیان یەکلابۆتەوە، ئەو بەشەی دەرەوەی توێژی باڵادەستی پێکهاتە ئەتنیکییە هەڵوەشاوەکان بە بناخە دەگرێت. بەردەوام کارەکتەرێکی بەمجۆرەشیان بەرچاو دەکەوێت کە لە کاتێکی کورت و بە خێرایی ئەو کەسانە بۆ خۆی رادەکێشێ کە بە تەواوەتی ناکۆکییان لەگەڵ سیستەمی رێبەرایەتی تیرەکان هەیە و لە دەزگا کۆمەڵایەتییەکان دابڕاون و بە تەنیا ماونەتەوە.

د ـ زیاتر لەوەی کە وەکو هێزێکی ماددی، سیاسی بجوڵێنەوە، بە شێوەی رێبەرایەتییەکی ئایدیۆلۆژی دەردەکەون، کە لایەنی مەعنەوی و ئەخلاقیان لەپێشە.

ئەم بابەت و تایبەتمەندێتییانەی دەتوانین زیاتر باسی بکەین، تاوەکو بڵێین ناوەڕۆکی بە دەزگا بوون روون دەکاتەوە. ئەگەر بێتو لەگەڵ تایبەتمەندێتی هەر سێ پێغەمبەرە مەزنەکە بەراوردی بکەین، ئەوا تا رادەیەك لە واتاکەی تێدەگەین. هەروەها ئەگەر بێتو لەسەر بنەمای ئەم تایبەتمەندییانە تەماشای جوڵانەوە بەرچاوەکانی پێغەمبەرانی جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوین بکەین ئەوا دەتوانین بەمجۆرە پێشکەوتنەکانیان ریزبەند بکەین:

1 ـ ئیبراهیم سەبارەت بە چەمکەکانی ئایین لە ژێر ناوی تەوحید (یەکبوون) بناخەی سیستەمێکی داناوە کە پشت بە تاکخودایی دەبەستێت. خودای حەزرەتی ئیبراهیم خاوەنی تایبەتمەندێتی گرنگە. بەر لە هەموو شتێك لە یەکینەی خوداوەندکانی سۆمەر و میسر دابڕاوە. بە واتایەکی دی لە بواری خوداوەندی، سەربەخۆیی بەدەست هێناوە. ئەمەش وەکو "سەمبۆڵ"ێك بە شێوەیەکی گشتی ئاماژە بە ئازادی مرۆڤ دەکات و بە تایبەتیش ئاماژە بە ئازادی مانەوەی پێکهاتەی ئەتنیکی و تیرەکان دەکات. مسۆگەر بە گوێرەی پێکهاتەی ئایینی و میتۆلۆژی هەردوو سیستەمە کۆنەکە ناسنامەی خوداوەندی نوێ لە بواری ئازادیدا بە واتای هەنگاوێك دێت.

2 ـ ناسنامەی خودایی بە تەواوی لە مرۆڤ جیاوازە، گەوهەرێکی بەمجۆرەی هەیە کە ناکرێت بە بت و نەمرە لە ئاستی ژووردا داڕنراوی (مجرد) جێگای باسە. هەم چەمکی ئایینی تەوتەمی تیرەکان، هەم چەمکی ئایینی چینایەتی کە رەنگدانەوەی پادشایەتی سیستەمی کۆیلایەتییە، بەلاوە دەنرێن. ئەمەش پێشکەوتنێکی ئایینی بەمجۆرە لە خۆوە دەگرێت کە موخاتەبەی تەواوی خەڵك دەکات و قۆناخێکی پێشکەوتووتری هزری بە بنەما دەگرێت.

3 ـ لەمیانەی ئەم رەوشەشدا نوێنەرایەتی قۆناخێکی پێشکەوتووتری لۆژیکی هزری مرۆڤ دەکات. زاراوەی فرە خوداوەندی تەوتەمی بە شتێکی منداڵانە دەبینرێ و بە گوێرەی لۆژیکیش پاشکەوتووە. لە خۆوە گرتن و کۆکردنەوەی هەر کەسێك کە هزر و ویژدانی وشیار بۆتەوە بۆ ئەم تایبەتمەندێتیە دەگەڕێتەوە.

4 ـ ئایین زیاتر لە نێو زەمینە و هەلومەرجی ئەو تیرانە دەردەکەوێ کە بە رەچەڵەك ئاری و سامین و لەگەڵ سیستەمدا نابن بە یەك و دەستیان لە فێربوون و خووڕەوشتی گەڕۆکی ئازادانە بەرنەداوە، هەروەها لە نێو ئەو زەمینانە دەردەکەون کە پیشەکار و کەسایەتی وەکو مەجنون و دەروێشی تێدا دەرکەوت. بە تایبەتیش تەنگژەی سیستەمی کۆیلەداری کە دوای ساڵانی 2000 پ.ز پێشکەوت، رێگا لەپێش هەڵکشانی شەپۆلە یەك لە دوای یەکەکانی پێغەمبەرایەتی دەکاتەوە و ئەمەش گرنگترین لایەنی جوڵانەوەی کۆمەڵایەتی پێك دێنێت.

5 ـ جگە لەو دەوڵەتانەی ناوەندەکەیان سۆمەر و میسرە، ئەوا ئەو ژمارە زۆرەی نیمچە دەوڵەتی شارەکان کە لە نزیکەوە پەیوەندییان بە جوڵانەوەی پێغەمبەرایەتییەوە هەیە. بەرچاوترین نموونەش پادشایەتی عیبرانییە.

6 ـ هەم بەهۆی کارەکتەری سیستەمی کۆیلەداری باڵادەست، هەم بەهۆی پێکهاتەی تیرەی باوکسالاری، باوەڕی ژن و خوداوەندی ژن بە تەواوەتی کۆتایی پێهاتووە. بە تایبەتیش لە دوای ئەوەی سۆمەریەکان لەلایەن گروپە ئامۆریتەکان لە سیاسەت دوور خرانەوە و قۆناخی ئیمپراتۆرییەتی بابل دەستیپێکرد. ئەم مەسەلەیە یەکلابۆوە و مسۆگەرکرا. داستانی خولڤاندنی بابل (ئەنوما ئەلیش) گوزارشتی روون و ئاشکرایەتی. حەزرەتی ئیبراهیم و تەواوی خوداوەندەکان پیاون و جێگای ژن لە نێو سیستەمەکانیاندا نییە. جێگای ژن لە شەیتان نزیك کراوەتەوە. کاریگەری بابل لەسەر حەزرەتی ئیبراهیم و کاریگەری میسر لەسەر حەزرەتی موسا، رۆڵێکی بە کاریگەریان لە دوور خستنەوە و بەلاوەنانی ژن هەیە، لە نێو پێشکەوتنی کۆمەڵگادا. راستتر بڵێین لە قۆناخی شارستانییەتدا لە دوای ساڵانی 2000 پ.ز ژن بەردەوام ستاتۆیخۆی لەدەستدەدات. بەمرەنگە شانبەشانی جیابوونەوەی چینایەتی گشتی، جیاوازی رەگەزیش پێشدەکەوێت.

7 ـ دواتر هزری تاکخودایی دەبێت بە ئامرازێکی ئایدیۆلۆژی کە بە شێوەیەکی فراوان لەپێناو تۆکمەکردنی دەسەڵاتی پادشا بەکاردەهێنرێت. یەك خودا = یەك پادشا وەکو (فۆرمیلەیەکی) هاوکێشەیەکی بەڕێوەبردن بەکاردەهێنرێت. هەروەکو چۆن لە قۆناخی سەرەتادا ئەم هزرە لە بواری پێشکەوتنی ئازادیدا وەکو هەنگاوێکی گرنگ رۆڵی بینی،

لەهەمانکاتدا خاوەن گەوهەری لۆژیکی داڕنراوی (مجردیە) بوو. بە واتایەکی دی چینی دەسەڵاتدار خوداوەندی باشەی ئایینە نوێیەکەی پەسند کرد و بە گوێرەی خۆی گونجاندووە.

هیچ گومانێك لەوەدا نییە کە دەزگای پێغەمبەرایەتی ڕۆڵێکی دیاریکراوی لە نەرمکردنی سیستەمە کۆیلەدارییە کۆنەکاندا بینیوە. ئەو لێشاوە ئایینیەی لەگەڵ بەلاوەنان و تێپەڕاندنی قۆناخی پادشاکان دەستیپێکرد، کە یاساکانی سروشتیان بەسەر ڕۆح و هزری مرۆڤایەتیدا پیادە دەکرد و بانگەشەی مەزنایەتی تاکخودایی دەکرد و پادشاکانیش ناچار بوون حیسابی خۆیانی تێدا بدەن، دووەمین جوڵانەوەی مەزنی شارستانییەتە کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین خوڵقێندرا. هەرچەندە دووچاری لادانیش هاتبێت، وەلێ یاساکانی تاکخودایی لە بواری پێکهاتەی لۆژیکی مرۆڤ و بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتدا گوزارشت لەپێشکەوتن دەکات. بە تایبەتیش بەستنەوەی پێکهاتەی سیاسی لەلایەن یاسا ئایینیەکانەوە، بەکارهێنانی بێسنووری هێزی وەستاندووە. گۆڕانکاری ریشەیی پێکهاتەی هزر، ڕاستی قۆناخێکی گرنگی پێشکەوتنی لۆژیك هات. قۆناخی ئیلاهییات هاوکات جیابوونەوەی "شیعر، ئیلاهییات، فەلسەفە و پەخشان" دێت کە شاعیر و فەیلەسوفی ئەڵمانی بەناوبانگ "گۆتە" سەبارەت بە بانگەوازییەکانی ڕۆح کە پێشیخست، ئەمەش بە تەواوی لەگەڵ هەڵکەوتی ئەو قۆناخەدا یەکانگیرە کە ئایینە تاکخوداییەکان تێیدا باڵادەستن و دەزگای پێغەمبەرایەتی شکۆمەند و بەرز کراوەتەوە. ئەو تێکۆشانانەی لەژێر ناوی ئایینە تاکخوداییەکان بەڕێوەچووە، ڕۆڵێکی سەرەکییان بینیوە لە بەلاوەنانی هەر سێ ئیمپراتۆرییەتە مەزن و درێژخایـەنـەکانی مـێـژوو (سۆمەر ـ ئاشوور، میسر و ڕۆما).

ـ بەرخودانی پێکهاتە ئەتنیکییەکان و شارستانییەتی کۆیلەداری

جۆرێك لەو جوڵانەوە مێژووییانەی کە لەسەرەتای لە دایکبوونیانەوە تاوەکو دوایی، سیستەمی کۆیلایەتی لەگەڵیاندا لە نێو شەڕ و پێکدادان بووە، ئەو یەکێتیە ئەتنیکییانەن (تیرە، خێل) کە وشیاربوونەتەوە. هەبوونە ئەتنیکییەکان کە لەسەردەمی نئۆلیتیکدا بە شێوەیەکی خۆخۆیی (عفوی) بوونە خاوەن پێکهاتەیەك، گوزارشت لە چینێکی وەکو چینی کارکەر دەکەن. بۆ درێژەدان بە هەبوونی خۆیان پێویستییان بە ئاستی تێگەیشتنی بەرخودان نییە. چونکە دوژمنێکی هێرشکار لە ئارادا نییە، هێشتا ئەم ناکۆکییانە دروست نەبوون کە ڕێگا لەپێش وشیاری ئەتنیکی دەکاتەوە. بەرخودان و یەکێتی ئەتنیکی پێویستی بە ئامانج هەیە. لەبەر ئەوەی ئەم ئامانجە ریشەکەی لە دەرەوە هاتووە، هەروەها لەبەر ئەوەی لەلایەن کۆمەڵگایەکی چینایەتییەوە ئاراستە دەکرێت، بۆیە پێویستی سروشتی ئەو ناکۆکییە ڕێگا لەپێش وشیاری دەکاتەوە. واتا ئەو کۆمەڵگا سیاسییە ـ چینایەتییە نوێیەی لە ئامێز و تەنیشتییانەوە گەشەی کرد، ئەم ناکۆکییە دەخوڵقێنێ. لە

کاتێکدا توێژی سەرەوەی پێکهاتەی ئەتنیکی تەڤلی کۆمەڵگای نوێی چینایەتی دەبێت و جێگای خۆی تێدا دەگرێت، هاوکات توێژی ژێر، خۆی لە بەرامبەر هەڕەشەی هەمەجۆر دەبینێتەوە. لە سەرەتادا یەکینەکانی کۆمەڵگای چینایەتی لە ڕەوشی دوورگە جیاجیاکانی ئۆقیانووسی جیهانی نئۆلیتیك دان. هەڕەشە لاوازە. بەڵام کاتێك لەهەر چوارلاوە دوورگەکانی شارستانییەت گەشە دەکەن، ئەمجارە بۆ خۆیان دەبن بە دوورگەی بچووك. بۆ ئەوەی بە تەواوەتی قووت نەدرێن، لە بەرخودان و وشیاربوون بەولاوە هیچ بژارێکی دیکەیان نییە. بەهێزبوونی وشیاری ئەتنیکی لە ڕۆژهەڵاتی ناوین و هەرێمی دیکەش سەرچاوەی خۆی لەم پەرەسەندنە مێژووییەوە دەگرێت. لەگەڵ گەیشتنی شارستانییەتی کۆیلەداری بە قۆناخی ئیمپریالیستی، سەبارەت بە قەوارە ئەتنیکییەکان واتای هاتنی قۆناخی "بوون بە گروپی ئەتنیکی وشـیار" دێت. لەلایەنی پێشکەوتنی مێژووییەوە دەشێ بەمجۆرە بەدواداچوونی ئەم قۆناخە ئەنجامبدرێت.

ا ـ جموجۆڵەکانی کۆلۆنیکردن لە ساڵانی 3000 پ.ز بە پشت بەستن بە شارستانییەتی شەڕ ئەنجامدرا، ئەمە ڕێگای لەپێش وشیاری پێکهاتە ئەتنیکییەکان کردەوە تاوەکو خاوەندارێتی لەسەرچاوەکانی کەرەستەی خاوی ناوچەکەیان بەرژەوەندی خۆیان بکەن. کاتێك دەسەڵاتدارانی کۆلۆنییەکان لەمیانەی توند و تیژیەوە دەستدرێژیان بۆ سەر توانستەکانیان کرد، ئەمە دەستپێکردنی قۆناخی خوێناوی و وشیاری بەرخودانی لەگەڵ خۆیدا هێنایە ئاراوە.

ب ـ کاتێك بەرژەوەندی گرنگی ماددی کەوتە ناو مەسەلەکەوە، ئەوا هەم لە ناوخۆ، هەم بەرامبەر بە دەرەوە پێویستی سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی پێکهاتەی ئەتنیکی پێشکەوت، بە تایبەتیش بە دەستهێنانی هێزی پاراستن و هێرشکردن قۆناخێکی نوێیە. هەربۆیە لەمیانەی ئەو ئامرازانەی چەك کە لە کۆلۆنییەکان و لە قۆناخی شەڕی دژی ئیمپریالیستەکان فێربوون، پێکهێنان و ئاواکردنی فەرماندارییەتێکی سەربازی بۆتە ناچارییەك. ئیتر لەسەر پێ مانەوە و پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان گرێدراوی هێزە سەربازییەکانیانە.

ج ـ بۆ گەیشتن بە هاوسەنگی هێز، ڕێککەوتن لەگەڵ ئەوانەی ڕووبەڕووی هەمان چارەنووس و ناکۆکی بوونەتەوە بۆتە ناچارییەك. لە مێژوودا ئەم ڕێککەوتنە بە شێوەی "فیدراسیۆنی تیرەکان" ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. یەك بوونی ئەم ڕەوشە لەگەڵ ناکۆکییەکانی ناو سیستەم و ڕێگاکردنەوەیان لەپێش گۆڕانکاری چەندین خانەدان، لە نزیکەوە پەیوەندی بەم قۆناخەوە هەیە. هەروەها ئەم قۆناخە هاوکاتی ئەو قۆناخەی خێڵەکانە کە بە "قۆناخی قارەمانێتی" ناودەبرێت.

د ـ دوو ئەنجام چاوەڕوانی ئەم فیدراسیۆنانە دەکات: یا ئەوەتا سەردەکەون و زیاتر ناوەندیبوون پێشدەخەن و دەبنە خاوەنی ناوەندی شار و دەبن بە دەوڵەت، یان ژێر دەکەون و پەرتەوازە دەبن و پەنا دەبەنە بەر چیا و بیابانەکان و هەوڵدەدەن خۆیان بپارێزن، یاخود وەکو دیلە نوێیەکانی کۆمەڵگای چینایەتی باڵادەست، دەتوێنەوە و

لەناودەچن. بەرامبەر بەم راستینە بەردەوام رەوڕەوەی مێژوو بەمجۆرە دەسووڕێتەوە. ئەمە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە و بەردەوامە.

ه ـ ئەم شێوازەی وشیاربوونەوەی خێل وشیارییەکی سنوورداری سەرەتایی قەوم لە ناواخنی خۆیەوە دەگرێت (قەوم = نەتەوە نەك میللەت.) وشیاری قەوم دوای وشیاری خێل دێتە ئاراوە و لەگەڵ بەلاوەنانیشی پێشدەکەوێت. لەو پێکهاتانەی کە وشیاری خێلەکی تێیدا بەهێزبێت و رەگ و ریشەی خۆی داکوتابێت، وشیاری قەوم بە سانایی گەشە ناکات. لەو قۆناخانەی کە پێکهاتەی خێڵایەتی بەش ناکات، ئەمە دەبێتە کۆسپ لەپێش قۆناخ و چارەسەری کێشەکاندا، بەمرەنگە وشیاری و پێکهاتەی نەتەوە هەنگاوێکی دیکە دەهاوێژێ. ئەم هەنگاوانە زیاتر خاوەن گەوهەرێکی سیاسی ـ سەربازین. لە ژێر رۆشنایی ئەم شیکردنەوە و هەڵسەنگاندنانەوە دەتوانین ئەم پێشکەوتنانە لە مێژوو و جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا ببینین:

1 ـ لێشاوەکانی تیرە سامیەکان لە سێ قۆناخی مەزندا رۆڵی گرنگیان بینیوە. تەڤلیبوونیان و رۆڵیان لە پێکهاتنی شارستانییەتی میسر و سۆمەر دیاریکراوە. لە قۆناخی دووەمدا زیاتر بەرخودانیان نیشانداوە. بە شێوەیەکی زیاتر رێبەرایەتییەکەیان لە رێگای پێغەمبەرایەتیەوەیە. لە رۆژهەڵات ئامۆریتەکان دژی سۆمەریەکان راوەستان و هێرشیان کرد، لە رۆژئاواش کەنعانی و عیبرانییەکان بەرامبەر میسر بەرخودانیان کرد و لە ناوەوەش هێرشیان کرد، ئەم دوو قۆناخە پێکدێنن. قۆناخی دەرەبەگایەتی ـ ئیسلامییەت، قۆناخی بڵاوبوونەوەی عەرەبە سامیەکانە. قۆناخی کۆتاییە. تاوەکو ئێستاش عەرەبەکان درێژە بە بڵاوبوونەوە دەدەن.

2 ـ دووەمین گروپی مەزن ئەوانەن کە بە ریشە ئاریانین. ئاریەکان لە ساڵانی 3000 پ.ز وشیاری ئەتنیکییان زیادی کرد، لەلایەن سۆمەریەکانەوە گەلێك ناوی جیاوازیان لێنراوە. لەمیانەی وشەی "هۆریت" کە بە مانای (خەڵکی وڵاتە بەرزاییەکان) دێت ناوێکی گشتی لەو لێشاوە دەنرێت. گۆتییەکان، کاسیتەکان، میتانییەکان، ئورارتوویەکان و ماددەکان کە لقی هۆریتەکان بوون، یەکەمین نەوە پێك دێنن. بە هێزی وشیاری خێڵایەتی لە ناوچەکەدا سەرچاوەی خۆی لەم بەرخودانە درێژخایەنانەوە دەگرێت کە بەرامبەر دەستدرێژییەکان پێشکەوت. وای لێهاتووە کە خێڵایەتی ببێتە ئامرازی سەرەکی لەسەرپێمانەوە و لە لوتکەی چیاکانەوە درێژە بە هەبوون و بەردەوامی خۆیان دەدەن.

3 ـ لقەکانی ئاریەکان کە لە هیندستان و ئەوروپا بڵاوبوونەتەوە (بڵاوبوونەوە جەستەیی نییە زیاتر کولتوورییە) بە شێوەیەکی زیاتر پێکهاتەکانی پالیۆلیتیك (چاخی کۆنی بەردین) دەڕوخێنن، قۆناخی سەرەتایی شۆڕشی کشتوکاڵی و دەزگاکانی نئۆلیتیك پێشدەخەن. ئامانج کۆمەڵگای چینایەتی نییە، بەڵکو پێکهاتە کۆمەڵایەتییە سەرەتایی و پاشکەوتووەکانە. لە ماوەی ساڵانی نێوان 2000 تا 1000 پ.ز لەسەر بنەمای کولتووری ئاریان، لە زەریای مەزنەوە تاوەکو زەریای ئەتڵەسی پێکهاتە شارستانییەکان لەسەر بنەمای رەچەڵەکی چین، هیند، تورك و کات، لەمیانەی کاریگەرییەکانی سۆمەر و میسر دەرکەوتن و شێوەیان گرت. قۆناخی دووەمین شەپۆلی مەزنی بڵاوبوونەوە جێگای باسە. جموجۆڵی

مەزنی پێکهاتە ئەتنیکییەکانی گروپە بە رەچەڵەك ئاری، کە نوێنەرایەتی کولتوور و شۆڕشی کشتوکاڵ دەکەن، رۆڵێکی دیاریکراو لە پێکهاتنی شارستانییەتەکانی ئاسیا و ئەوروپا دەبینن.

4 ـ گەورەترین هێزی جیهان کە لەم سەردەمەدا، ئاوا بوو لە میزۆپۆتامیای خواروو بەرەو باکوور بڵاوبۆوە و دواتر کولتووری سۆمەریەکانی پەسندکرد و پەرەی بە زمانی ئەکەدیدا و کردی بە زمانێکی فەرمی، ئیمپراتۆرییەتی بابل ـ ئاشوورە، کە نوێنەرایەتی چینە دسەڵاتدارەکانی ئامۆریتەکان دەکات. ئەم قۆناخە کە لەنزیکەی ساڵانی 2000 پ.ز دەستیپێکرد، لەگەڵ ئاواکردنی ئیمپراتۆرییەتی پارس هەبوونی سیاسی خۆی لەدەستدا. ئەم قۆناخە بە تایبەتی بەمجۆرە دەناسرێت کە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری بە شێوەیەکی خوێناوی دەسەڵاتی بەسەر تەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا گرت. ئەزموونەکانی ریشەکێش کردن و لە ناوبردنی پێکهاتە ئەتنیکییەکان لە بەڵگەکانی ئاشووریەکاندا بە شێوەیەکی شەرەفمەند و سەرفرازانە باس دەکرێت. پێغەمبەرەکان رێبەرایەتی جوڵانەوە ئازادیخوازەکانیان دەکرد و زیاتر لەسەر بنەمای پشتبەستن بە گروپەکانی تیرە سامیەکان دەرکەوتن و بە شێوەی ئەو ئایینە تاکخوداییانە بوون کە حەزرەتی ئیبراهیم بە باپیرەیان دادەنرێت، هەروەها بەرخودانی فیدراسیۆنە خێڵە بە ریشە ئاریەکان، کە راستەوخۆ پشتی بە وشیاری و رێبەرایەتی خێڵایەتی دەبەست، رۆڵی گرنگیان لەپێشکەوتنی مێژووییدا هەیە.

وەکو ئەنجام، ئەو پێشکەوتنە سیاسییەی لە بەرامبەر ئیمپریالیزمی سیاسی پێشکەوت و لە نێو رەوشێکی تێکچڕژاویدا ژیا و لە ژێر شێوەبەندی ئایینی تاکخودایی شێوەی فیدراسیۆنی تیرە و ئایدیۆلۆژیای وەرگرت، ناوەندەکانی کۆیلایەتی کلاسیکی رووخاند و هەرچەندە نەیتوانیبێت بگات بە سیستەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، بەڵام رۆڵێکی دیاریکراوی لە هەژاندن و گەیشتنی بە شێوەیەکی نوێ بینیوە. رۆڵی ئەم بەرخودانانە لە نەرمکردن و ریفۆرمکردنی سیستەمدا مسۆگەرە. گرنگی ئەم جوڵانەوە مەزنانە لەپێشکەوتنی پێوانەکانی ئازادی و رزگاری و لە پێکهاتەی رۆحی و هزری مرۆڤدا ناتوانرێت بچووك بکرێتەوە. قۆناخی یاخیبوون و گەڕان بە دوای فریادڕەسێك بۆ درکاندنی ئێش و ئازارەکان، لەلایەن ئەو گروپانەوە دەستیپێکردووە کە وەك کاڵا و سێبەرێکیان لێکراوە و دەچەوسێنرێنەوە و ئاراستەدەکرێن. ئەمە قۆناخی لێگەڕینێکی مەزنە. لەگەڵ پێکهاتە ئەتنیکییەکان قۆناخی دەرکەوتنی پێکهاتە سۆفیگەراییەکانە (میستیك) لە جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوین. ئەمە جۆرێکی نوێی پێکهاتەی کۆمەڵایەتییە؛ ئەمەش وەرچەرخانێکی کۆمەڵایەتی وەهایە کە بەبێ ئەوەی پێکهاتە ئەتنیکییەکەی بەرچاوبگرێت، لەسەر بنەمای تەریقەتی نهێنی، یەکتری وەکو برا پەسند دەکات. هەربۆیە جیا لە کۆمەڵگای چینایەتی و کۆیلەداری، هەم جیا لە کۆمەڵگای ئەتنیکی وەکو سێیەمین شێوەبەندی کۆمەڵایەتی تەڤلی کاروانی مرۆڤایەتی بوو. لەمیانەی جوڵانەوەی ئەمجۆرە گروپە کۆمەڵایەتییانە هەروەکو بڵێی مێژوو بووە بە"مێژووی ئایین و ئایینزاکان". گوتنی مێژووی ئایینەکان کە دواتر دەبێتە شێوەی سەرەکی گوتنەوە، بەرهەمی ئەم

پێشکەوتنەیە. ئیتر مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوین سەرتاسەر مێژووی شەڕی ئایینی و ئایینزاییە و لە چەرخی ناویندا دەگات بە لوتکە. ئەم وەرچەرخانانەی ئەم گروپانە پێیدا دەربازبوون شێوەی بەرایی گروپە خاوەن گەوهەرە فەلسەفییەکانە. پێبەپێ لێگەڕینەکان لە بواری ئایین بەرەو بواری فەلسەفییەوە دەڕۆن. هەروەکو چۆن پێشکەوتنە ئایینیەکان بە تایبەتیش ئایینە تاکخوداییەکان لە نێو بونیادی میتۆلۆژیاکانەوە پێشکەوت، نزیکبوونەوە فەلسەفییەکانیش لەلایەن زەمینەی ماددی شارستانییەت و جموجۆڵە دەرک پێکراوەکانی گروپە سۆفیگەرییەکان کاریگەری کراوەتە سەر و هاتوونەتە ئاراوە. پێویستی سیستەمی کۆیلایەتی بە ریفۆرم و پێشکەوتنەکانی لە پێکهاتە ڕۆحی و هزرییەکانی مرۆڤ هاتە ئاراوە، ئەوەی کرد بە ناچارییەك کە لە بواری هزردا هەنگاو بۆ قۆناخی فەلسەفە بهاوێژرێت.

2 ـ پێشکەوتنی بیری فەلسەفی و شارستانییەت
(پوختەی مێژووی پێشکەوتنی ڕۆح و هزر)

پێشکەوتنی پێکهاتەی هزری مرۆڤ پەیوەندی بە ئاستی کۆمەڵگاوە هەیە. بێگومان بۆ گەشەکردنی مێشکی مرۆڤ و گەیشتنی قورگ بە ئاستێکی دیاریکراوی فیزیۆلۆژی، مەرجێکی لەپێشینەیە. بەڵام هەرچەندە ئۆرگانەکانی بیرکردنەوە و دەنگ پێشکەوێت، ئەگەر نەگەنە ئاستی بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتی و بێکارمانەوە، ئەوا لەمیانەی ئەزموونەکاندا ئاشکرا بووە کە رەوشی پریماتیکی (بوونەوەرە سەرەکییەکانی پێش بوون بە مرۆڤ، کە جۆرێکی پێشکەوتووی مەیموونە ـ و) پێشکەوتوو تێپەڕ ناکەن. مسۆگەر دەربازبوون لە بیر و دەنگەوە بۆ زمان لەمیانەی ژیانێکی بە کۆمەڵ پێشدەکەوێت و هەنگاوی گەوهەری بە خۆیەوە دەبینێ. ئەو شێوازی لەمیانەی چەند هێمایەکی سنووورداری بیر، کە هاوکاتی ئاستی بەرتەسکترین و سەرەتاییترین شێوەی کۆمەڵگا تیرە (قڵان) دێت، هێما و ئیشارەتە. یەکەمین شێوەی زمان پشت بە ئیشارەتدان دەبەستێت. هێشتا هێما و رەمزەکان زۆر لەوە دوورن کە دەربازی سیستەمی دەنگی (درکاندنی) وشەکان بن. کاتێ ئەو هێز و پێویستییە ژیانییەی کە ژیانی کۆمەڵایەتی هێناویەتە ئاراوە خۆی دەسەلمێنێ و پراکتیزەکردنی لە مێشکدا رەنگدەداتەوە، ئەوا زۆرباش دەزانرێ کە پێشکەوتنی هزر بەرەو زمان خێرا دەبێت. دەتوانرێ ئەمە بە یەکەمین و گەورەترین شۆڕشی مێژوویی مرۆڤایەتی دابنرێت. "هەبوونی کولتووری" بە هەموو شتێك دەگوترێت کە بەرهەمی پێشکەوتنی کۆمەڵگا بێت، لە دوای دیاردەی بێ گیان (جامد ـ و)، گیا، ئاژەڵ، وەکو دیاردەیەکی چوارەم مسۆگەرکرا، واتایەکی بەمجۆرە دەبەخشێ کە بنەمای پێویستی زەمینەی ماددی زمان و هزر هاتە ئاراوە.

گەشەسەندنی هزر و زمان لەم پێکهاتەیەدا رەنگدانەوەیەکی پاسیف نییە. بەردەوامبوونی ژیانی کۆمەڵایەتی لەمیانەی پەیوەندییەکی پتەوی دیالەکتیکییانە پشت

بەم یەکەمین شۆڕشە دەبەستێت. دیالکیتکی کۆمەڵایەتی لەلایەن ئەو پەیوەندییەوە دیاریدەکرێت کە لە نێوان هەبوونی کولتووری و هێزی مێشکدا هەیە، وەکو یاساکانی پێشکەوتن حوکم دەکات و لەمیانەی پراکتیزەبووندا نوێ دەبێتەوە و بەردەوام دەبێت. ئەگەر ئەم هێزەی نیشاندا لە نێو نزیکترین هێزی کۆمەڵایەتیدا دەتوێتەوە و پەرتەوازە دەبێت کە حوکم و یاسای تێدا پەیڕەو دەکرێت. ئەمە بۆ تەواوی کۆمەڵگاکان دەبێت یاسای پێشکەوتن و بە ماتریالیزمی دیالەکتیکی مێژوویی ناودەبرێت. لەم چوارچێوەیەدا دەبینرێت کە پێشکەوتنەکانی هزری مرۆڤ بە چەند قۆناخێکی گرنگدا تێپەڕیوە.

١ ـ ئەو شێوازە بیرکردنەوەیەی لەسەر بنەمای پێکهاتەی هزر بۆ ماوەیەکی هەرە درێژخایەن بەردەوام بووە ئەو قۆناخەیە کە مرۆڤ هەموو شتێکی وەکو خۆی بە بوونەوەری زیندوو لە قەڵەم دەدا. وەها باوەڕدەکات و مەزەندە دەکات کە هەر ماددەیەکی سروشت جەستە، گیایی، گیانلەبەر بوونەوەرێکی زیندووە و بیردەکاتەوە. کاتێك بابەتی باوەڕ پێهێنان شتی (بێگیان) بێت، بەرەو "فەتیشیزم" دەچێ و لە یەکەم قۆناخیشیدا ڕۆحانییەتێك جێی باسە کە تەواوی بوونەوەرەکان دەگرێتەوە و بڵاوبوونەوەیەکی گشتی نیشان دەدات. لە تەواوی گروپە سەرەتاییەکاندا ئەم شێوازەی بیرکردنەوە دەبینرێ، بە کورتی سروشت بە زیندوویی دەبینرێت. لە راستیدا ئەم شێوازەی بیر کردنەوەی یەکەمین مرۆڤ هەڵە نییە. بەڵام کاتێك بە شێوەیەکی خۆخۆیی (عفوی) گشتگیر دەبێت بە واتای کەوتنە نێو هەڵەیەکی مەزن دێت. بێگومان، زیندوویی ئەنجامێکی پێشکەوتنی سروشتی یاخود دەرئەنجامی ئۆرگانیزاسیۆنی ئاڵۆزی ژێر هەلومەرجەکانە. بەم واتایە، مرۆڤ ماددەیەکە بیر دەکاتەوە. بەڵام گەیشتنی بە سیستەمێکی ئۆرگانیك (ئۆرگانیزاسیۆن) بە گەلێك قۆناخدا دەرباز دەبێت، لە بچووکترین ماددەکانی وزە تاوەکو پێکهاتنی پارچە ئەتۆمییەکان و سیستەمی خۆر و تاوەکو ئەستێرەکان، لە ئەستێرەکانەوە تاوەکو پێکهاتنی هەسارەکان، لە هەسارەکان تاوەکو پێکهاتنی کەش و هەوای گونجاو و توخمەکانی خاك و ئاو، لەوێوە تاوەکو پێکهاتنی جیهانی زیندەوەری یەکخانە و گیا و گیانلەبەرەکان و تاوەکو پێکهاتنی دوا بەرهەمی ئەو پێشکەوتنەی ملیاران ساڵ بەردەوام بوو، کە ئەویش ئەو بوونەوەرەیە کە بیر دەکاتەوە "مرۆڤ" ماوەیەکی زۆر درێژ دەخایەنێ. بەم واتایە مرۆڤ ماددەیەکە بە هێزی بیر کردنەوە و گیان گەیشتووە. ناگوترێت مرۆڤ تەنیا ماددەیە، بەڵکو دەگوترێت ماددەیەکە بیردەکاتەوە. کەواتە یەکەمین مرۆڤ بە هەڵەدا نەچووە، لەبەر ئەوەی بۆ خۆی گیانلەبەرە و بیردەکاتەوە، پرەنسیپەکەی وەها پێویست دەکات هەموو شتێك بەمجۆرە وەکو خۆی ببینێ. لە راستیدا ئەم پرەنسیپە رووکاری خۆی دەگۆڕێت و بەردەوام دەبێت. ئەم پرەنسیپە کە دەتوانین پێی بڵێین پرەنسیپی "خۆ بە سەنتەر زانین" بە شێوەی "بنەماڵەگەرێتی" ، "تیرەگەرێتی" ، "سەرۆك تیرە، خێڵ" ، "خانەدانێتی"، "دەوڵەتگەرایی" ، "موڵکایەتی تایبەت" ، "ئایین گەرایی" ، "هەموو جۆرەکانی تاکڕەوێتی"، بەردەوام دەکات.

ئەم شێوازەی بیرکردنەوە "شامانیزم" سیحربازی دێنێتە ئاراوە. گەوهەری شامانیزم و سیحربازی ئەو ئەزموونەیە کە لەمیانەی رێکخستنی هەندێ رێوڕەسمی، بە پشتبەستن بە

(ماکێت) کۆکڵەی ئەو دیاردانە پێشدەخەن کە دەخوازن کاریگەری لەسەر بکەن و بخوازن بیخەنە نێو ئەو رەوشەی کە مەبەستیانە. ئەو گۆڕانکارییانەی زانست کە بە پێی یاساکانی مادده پێکدێت ئەم شامان و سیحربازانە دەخوازن لەمیانەی رێوڕەسمی ئەم یارییانەوە ئەنجامی بدەن کە لەمیانەی ساکارییەکی منداڵانە رێکیدەخەن. دەشێ شێوەکانی پراکتیزەکردنی ئەم شێوازانەی بیرکردنەوە (بێواتا) بێت، بەڵام سەبارەت بە نیشاندانی ئیرادەی گۆڕانکاری، قۆناخێکی مەزن و سەرەتای پێشکەوتنە. بەر لە هەموو شتێك بیر لە پەیوەندی نێوان دیاردەکان دەکاتەوە، موداخەلە دەکات و لەو باوەڕەدایە ئەنجام بە دەستدێنێ. کاتێك ئەوە بێنینە بەرچاو کە لەو کەسانە پێکهاتووە، لەو سەردەمەدا خاوەنی پێشکەوتنی هزر و رۆحن و لە بواری پراکتیکیشدا بە تایبەتی لە بواری نێچیرگرتن و کۆکردنەوەی بەروبووم خۆیان سەلماندووە، ئەوا بۆمان روون دەبێتەوە ئەم شامان و سیحربازانە رووبەڕووی رۆڵێکی چەندە گرنگ و زەحمەت بوونەتەوە. نابێ بە گوێرەی خۆمان ئەمە راڤەبکەین، بەڵکو ئەگەر ئەمە پێوانە بکەین کە لە نێو ئەو هەلومەرجە سەختەی ژیانی ئەو سەردەمە، هەبوونی ئومێدێك تا چ رادەیەك رۆڵێکی گرنگی لەسەر پێ مانەوەی کۆمەڵگادا دەبینێت، دەتوانین واتایان پێبدەین. بە واتایەك ئەمانە رۆڵی یەکەمین زانا و پراکتیك زان دەبینن.

تایبەتمەندییەکی دیکەی ئەم شێوازەی بیر کردنەوە ئەوەیە کە هێشتا نەگەیشتۆتە قۆناخی خوداوەندی و ئایین. راستتر بڵێین ئەم شێوازە، پێکهاتەی هزر و باوەڕی ئەو بنەماڵە و تیرە سەرەتاییانە پێکدێنێت کە 98٪ تەمەنی مرۆڤایەتیان پڕ کردۆتەوە، واتا یەکەمین ئایین پێکدێنێت. هەربۆیە دەشێ شامانیزم و سیحربازی بە یەکەمین دەربڕینی خاوەن دەزگا و رێکخراوی پێشکەوتنی هزر دابنرێت. لە نوێبوونەوە و بەردەوامکردنی ئەم دەزگایانەدا رۆڵێکی هاوشێوەی پێشەنگایەتی دەبینێت. شامانەکان پێبەپێ لە ناو ئەو گروپانەی جێگای خۆیان تێداگرتووە، بوونەتە بنەماڵەی لەپێش و گرنگییان پەیداکردووە، ئەمە هۆکارێکی لەپێشینەی دەربازبوونە بەرەو سیستەمی تیرەیی باوکسالاری و دایکسالاری. ئاستی یەکسانی نێو کۆمەڵگا و هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنان دەرفەت بەوە نادات لە پەیوەندی نێوان ژن ـ پیاو باڵادەستی پلەداری دەربکەوێت. ئەو مادده، گیا، یاخود ئاژەڵانە دەکەن بە سەمبوڵ کە بە رادەیەکی هەرە زیاد لە نێو ژیاندا پێیانەوە پەیوەندیداردەبن. ئەم رەمزانەی کە دەکرێن بە نازناو و ناسنامەی تیرە بە تەوتەم ناودەبرێت. ئەو رێز و باوەڕییەی بەرامبەر بە تەوتەم نیشاندەدرێت، لە راستیدا دەربڕینی سەمبۆلی پابەندبوونیانە بە باپیرانیان و هەبوونی خۆیان؛ واتای هەستکردنە بە هێز و ناسنامەی خۆیان. لە پێکهاتەی باوەڕی ئەم قۆناخە درێژخایەنە وەکو گەوهەرێك باوەڕی بە زیندوویی هەموو شتێك دەکرێت، پیرۆزی بەو مادده، گیا و ئاژەڵانە دەدرێت کە لەگەڵیاندا پەیوەندیدارن. ئەمەش بە "مانا" ناو دەبرێت. بە واتایەکی دیکە "مانا" دەبێتە بەهای ئەو رەنجەی کە بۆ ئەم ماددەیە خەرج دەکرێت کە پێیەوە پەیوەندیدارن. ئەمە لە رێگای تەوتەمەوە دەکەن بە رەمزێك و لێی بە خاوەن دەردەکەون و دەیپەرستن. لەدوای تەوتەم هەنگاو بۆ ئایینە فرە خوداوەندییەکان دەهاوێشترێت.

ب ـ شۆڕشی کشتوکاڵی وماڵیکردنی ئاژەڵ رێگا لەپێش تەشەنەکردنی شێوەی بیرکردنەوەش دەکاتەوە. خاك، دانەوێڵەی چاندن، دارەکانی میوە و ئەو ئاژەڵانەی لە زۆر لایەنەوە سودیان لێدەبینرێت، دەردەکەونە پێش. سەرنجی مرۆڤ دەکەوێتە سەر ئەو بوونەوەرانەی کە زۆرترین توانستی ژیانیان پێشکەش دەکات. مرۆڤ دەخوازێ بیانناسێت و لەپێناویاندا رەنجدەدەن و بە پیرۆزیان دەبینێ، باوەڕی بە هەبوونی تایبەتمەندێتی نائاساییان دێنێ. کاتێك لە رۆڵی ژیانی وەرز و خۆر و باران تێدەگەن کە بۆ کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵ هەیانە، زیاتر پابەندی ئەوانە دەبن و بە پیرۆزیان دادەنێن. ئەم دیاردانەن کە بوونی کۆمەڵایەتی مرۆڤی واتادار و دەوڵەمەند کردووە. بەهۆی گرنگییە ژیانییەکەیان بە بەراورد لەگەڵ بوونەوەرەکانی دیکە، ناوی تایبەت لەم دیاردانە دەنێن و پێبەپێ دەکرێن بە خوداوەند. لە تەوتەمەوە دەربازبوون بۆ خودا لەمیانەی پەیوەندییەکی قووڵ بە نئۆلیتیکەوە روودەدات و قۆناخێکی مەزنی پێکهاتەی هزر و باوەڕییە. سەبارەت بە هزری مرۆڤ و پێناسە کردنێکی نزیك لە راستی سروشت و دەرککردن بە تایبەتمەندێتیەکانی، بەرهەمدارترین قۆناخە.

گروپە مەزنەکانی زمان کە لە مێژەوە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هەن، بەرهەمی ئەم قۆناخەیە. گروپی زمانی سامی عەرەبستان و باکووری ئەفریقیا، گروپی هیندۆ ـ ئەوروپی بە ریشە ئارین کە لە هیندستانەوە تاوەکو ئەوروپا و ئەمریکا درێژدەبنەوە، لە باکووری ئەم هێڵەش گروپی فین ـ ئەویگار یاخود اورال ـ ئالتای گروپی قەفقاس باسك ـ دەریای سپی بە گرانی لەم سەردەمەدا پێکهاتوون. لەبەر ئەوەی کولتووری ئاریانی شۆڕشی کشتوکاڵی ئەنجامداوە، بۆیە گروپێکە خاوەن زیاترین و بەرفراوانترین کاریگەرییە. چەندە زاراوەی هزری سەرەکی هەن کە گرێدراوی ژیانی کشتوکاڵین، سەرچاوەی خۆی لەم گروپە زمانە وەردەگرێت.

لەبەر ئەوەی هێزی پێشەنگی قۆناخی کشتوکاڵ و ماڵیکردنی ئاژەڵ ژن بوو، بۆیە شێوازێکی ژنان مۆری خۆی لەپێشکەوتنەکانی هزر و زمان داوە. تاوەکو ئێستا لە چەندین زماندا ئەم پاشگر و پێشگرانە بە کاردەهێنرێت. هەروەها لەبەر ئەوەی پێگەیاندنی دانەوێڵە و ماڵیکردنی ئاژەڵەکان بە گرانی گرێدراوی هزر و پراکتیکی ژن بوو، ئەمە رێگای لەپێش ئەوەدا کردەوە ببێتە خوداوەندە دایکی تەواوی ئەم بەرهەمانە. لەمیانەی ئەو پەیکەرانەی ژنان کە لەو سەردەمە ماونەتەوە و لە هەموو شوێنێکی نیشتەجێی نئۆلیتیك دانراون، ئەم راستییەمان بۆ روونەبێتەوە کە ژن وەکو خوداوەندێکی دەسەڵاتدار و بەربڵاو بۆتە خاوەن گرنگی و رۆڵ. ژن، هاوشێوەی خاکە بە پیتەکان و دایکە خوداوەندی زایینە (ولادە). ژن دەبێتە خاوەنی پیرۆزییەکی مەزن، ئایینی کۆنی تەوتەم دەخاتە پلەی دووەم، بیر و باوەڕی خۆی زاڵدەکات، وەکو خۆر، مانگ، ئەستێرە و بەها ئاسمانییەکان بەهای پێدەبەخشێت. لە زمانی ئاریان"ستارك" هەم بە واتای خودا، پیرۆزی مەزن، هەم بە واتای ئەستێرە دێت. بە تەنیا زاراوەی ستار بە شێوەیەکی گرنگ پێناسەی راستینەی ئایینی ئەو قۆناخە رووندەکاتەوە. لەبەر ئەوەی ئاژەڵی وەکو گامێش، چێڵ، بزن و بەراز بایەخداربوون، دەگەیەنرێنە ئاستی خوداوەندی و دیمەنەکانیان بە کاردەهێنرێت. هەر

شوێنێکی خوداوەندە ژنەکانی لێبێت، ئەوانیش هەن، لە گەلیاندا هاوبەشن. گامێشی بە ناوی ئاپیس یەکێك لە گرنگترین خوداوەندەکانی میسرە. "هۆرۆس" واتە بزن بوونەوەری پیرۆزن. تاوەکو ئێستا چێڵ لە هیندستان دەستی لێنادرێت.

دانەوێڵەی وەکو گەنم و گەنمەشامی، داری وەکو مازوو، دارمێو لە نێو ئەو بوونەوەرانەدا جێگای خۆیان دەگرن، کە خاوەنی پیرۆزییەکی خودایین و وەکو نیعمەتی سەرەکی دەبینرێن. هێزی "مانا" لە ئایینەکانی پێشودا بەربڵاوبوو، بۆ ژمارەیەکی کەمی بوونەوەرەکان گواستراونەوە، بەڵام گرنگییەکانی لە ڕیزی پێشەوە دێت و، ئەو ژمارە زۆرەی کە لە تەوتەمەکاندا هەبوو داخراوەتە نێو خوداوەندە سنووردارەکان و، گەورەترین بوونەوەریش سەمبۆلی هێزی زایین خوداوەندی دایکە. لە ئاستی هەرێمەکاندا ناوی خوداوەندە ژنەکانیش دەردەکەوێت. تەنانەت یەك پەیکەری پیاو بوونی نییە و نابینرێت. پیاو لە باوەشی خوداوەندی ژن ـ دایك وەکو کوڕ ـ یاخود مێرد گرنگی خۆی هەیە. دووانەکانی عەشتار ـ دوموزی، ئیسیس ـ ئۆسیریس، ئافرۆدیت ـ ئادۆنیس، کیبەلە ـ ئادیس میتۆلۆژیاکان، نوێنەرایەتی کولتووری خوداوەندی ژن ـ دایك دەکەن کە سەرچاوەکەی لە قۆناخی نئۆلیتیك دێت و بناخەی کولتووری تەواوی مرۆڤایەتی پێکدێنێت. لێرەدا گرنگترین مەسەلە کە پێویستە لێی تێبگەین، ئەوەیە کە قۆناخێك بەر لە مێژوو هەبووە کە پیرۆزی و پێشەنگایەتی ژن لە ئارادابووە و پیاویش وەکو منداڵێکی هەژار گرێدراوی ژن بووە.

ج ـ هەروەکو چۆن شۆڕشی شار ڕەنگدانەوەی لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵگا هەبوو، ئەوا ڕێگای لەپێش گۆڕانکاری بنچینەیی پێکهاتەی هزردا کردووە. مەزنترین نوێبوونەوە تێگەیشتن و دەرککردن بەوەیە کە کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان یاساکانی قۆناخە سروشتییەکان و هێزە کۆمەڵایەتییەکاندا نییە. ئاستێکی هزری بەمجۆرە بەدیهاتووە کە لەمیانەی چالاکییە تاکەکەسییەکان کاریگەری لەسەر قۆناخە ئاساییەکان ناکات. ئیتر شامانیزم و سیحربازی گرنگی پێشوویان لەدەستداوە.

فاکتەری نوێی ئایینی ئەو پەرستگایەی لە دەوری شار دا ئاوا کراوە و ڕاهیبەکەیەتی. ئەگەری ئەوەش هەیە کە کاریگەری شامانیزم و سیحربازی لە ڕاهیبدا کۆبووبێتەوە. سیستەمێکی نوێ و خاوەن دیسپلین بۆ ئەو کۆمەڵگایە پێویستە کە دووچاری ئاڵۆزی هاتووە. سەرچاوەیەکی دیکەی پیرۆزی بۆ سیستەم پێویستە کە بەردەوام بایەخێکی خاوەن پیرۆزی پێدراوە. ڕاهیبە سۆمەریەکان ئەم سیستەمەیان لە هێمنی و جموجۆڵە ڕێکوپێکەکەی ئاسمانی میزۆپۆتامیا دۆزیوەتەوە. سیستەمێکی سەرسووڕهێنەر لە ئاسمان بەڕێوەدەچێ. لەبەر ئەوەی پیرۆزترین سیستەم، سیستەمی ئاسمانە، ئەو سیستەمەی لەسەر زەوی بە بنەما بگیردرێت سیستەمی ئاسمانە. ناچارن سیستەمی ڕێکوپێکی تەنە ئاسمانییەکان بۆ جوڵانەوەکانی مرۆڤ لە ناو کۆمەڵگا بە بنەما بگرن. کەس ناتوانێ دژی بوەستێ و شتێکی بەمجۆرە بە خەیاڵی کەسیشدا نایەت. بیر و باوەڕییەکی بە هێز و جددی ئەمەش جێگای باسە. واتا ژمارەی خوداوەندەکان تا ڕادەیەك کەم دەبێتەوە و لە ئاسمان و ئەو بوونەوەرانە ڕەنگدەداتەوە کە نوێنەرایەتی ئاسمان دەکەن.

هاوکاتی ئەمەش قۆناخێکی زاراوەکان لە هزری مرۆڤدا دێتە ئاراوە. هزری مرۆڤ بەهێز بووە. شێوازی نوێی بەرهەمهێنان تا ڕادەیەکی مەزن ڕێگای لەپێش بەرهەمی زێدە کردۆتەوە. ئەو کەسانەی تەنیا کاتی خۆیان بە خۆ خەریککردن بە خەیاڵە هزرییەکان بەسەر دەبەن، زۆر بە سانایی بەشیان لەو بەرهەمە زیادە جیادەکرێتەوە. کۆکردنەوەی ئەم بەرهەمە زیادانە لە عەمبارەکانی پەرستگاکان، لەگەڵ خۆیدا باوەڕییەکی مەزن بۆ ڕاهیبەکان دێنێ کە لەم شۆڕشەدا ڕۆڵی پێشەنگایەتی دەگێرن. بەرهەمی زیادە بۆ ئەم چینە نوێیەش گەرەنتییە کە لە دەوروبەری ڕاهیبدا کۆبوونەتەوە. ئەمە ئەو چینەیە کە ڕۆڵی بەڕێوەبەرایەتی دەگێڕێت و پێبەپێ دەبێتە خاوەنی موڵك. ڕەنگدانەوە ئایدیۆلۆژیاکەی نوێنەرەکانی هێزە خوداوەندییە ئاسمانییەکانە لەسەر زەوی. زیگوراتەکان (زەقورەکان) وەکو ئەو بڕیارگایە وایە کە یەکینەکانی خوداوەند و نوێنەرەکانیان دەگەیەنێتە یەکتری. لە نهۆمی سەروو ڕاهیب بەردەوام خەریکی کارەکانی خودایە و لەمیانەی سەیرکردنی هەسارە و تەنە ئاسمانییەکان ئیلهام دەگرێت و پێشبینییە نوێیەکانی دەئافرێنێ. لە ژێرەوەش ئەو حوکمە خوداییانەی بۆ بەندەکانی ڕوونکردۆتەوە کە مسۆگەر پێویستە جێبەجێ بکرێت و ڕەوشێکی عیبادەت کردنیانی بۆ ڕەخساندووە. شۆڕشی نوێی ئایینی بە شێوەیەکی ڕێکوپێك لە بڕیارگەدا سەرکەوتووە. بە ئەندازەی ئەوەی نوێنەرایەتی هێزە سروشتییەکان دەکات، لەهەمانکاتدا بە شێوەیەکی تۆکمە جیهانی خوداوەندەکان ئاواکراوە کە کۆمەڵگا لە ژێر ناوییەوە بەڕێوەدەبن.

ئەو سیناریۆیەی بەر لە دەرکەوتن و لەگەڵ چینی باڵادەست نووسرا، دوای ئەوەی شانۆگەرییەکەی لەمیانەی شێوەیەکی پیرۆزی عیبادەت کردن لە تەواوی ڕۆح و هزرەکاندا نەخش کرا، ئیتر چینی باڵادەست بە مەزنایەتی ڕووخسارێکی خودایی خۆی نیشانی خزمەتکارەکانی دەدات کە بوونەتە بەندە. بە ئەندازەی ئەوەی لەمیانەی دووڕوویيەکی مەزن ئەنجامدراوە، ئەوا ئەو هزر و میکانیزمە نوێیەی ئایین کە لەمیانەی باوەڕهێنان بە باوەڕیهێنانێکی مەزنەوە تەواوی ڕۆح و هزرەکانی بەکارهێناوە و تەسلیمیگرتوون. هەروەکو قاڵبی وەرزی ساڵ دووبارە دەبێتەوە و لەمیانەی گۆڕانکاری و وەرچەرخان تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوام دەبێت. ئەوەی بە شێوەیەکی بەهێز لە بۆهێڵەکانی (جین) مرۆڤەکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا جێگیر کراوە و بە ئەندازەی بەهێزیمان بناخەی لاوازیمانە، ڕاستینەی بیر و باوەڕی سیستەم و داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکانە. ناوی کامە ئایین و هێزێکی لێبنرێت، ئەوەی بناخەکەی بە شێوەیەکی پتەو دانراوە و وەکو بەرداشە کۆنەکان تاوەکو ئێستا هزر و ڕۆحمان دەهاڕێت، چەرخی ئەم هزر و باوەڕییەی سیستەمە.

هەرچەندە هەستی پێنەکرێت، بەڵام شێوازی باوەڕی و بیرکردنەوەی سۆمەر ئەگەر بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆش بێت تاوەکو ئێستا کاریگەری لەسەر پێکهاتەی هزری و ڕۆحی مرۆڤایەتی بەهێزە و سیستەمێکە بایەخێکی جیهانی هەیە. سۆمەریەکان چەندین شێوەی هزر و ئایینیان لە ژێر گۆڕانکاریدا تێپەڕاندووە، بە گوێرەی هەلومەرجەکانی خۆیان گونجاندووە و گۆڕیویانە. هەروەها دیسان بە گوێرەی سەردەم ئەوەی لە هزری

فەلسەفییەوە تا دەگاتە هزری زانستی لەمیانەی بەکارهێنانی پەیوەندی دیالەکتیکی، سەرچاوەی سەرەکی دەستپێکردنی ئەوجۆرە وەرچەرخانانەیە.

سیستەمێکی بەهێزی پێوانەکان لە پێکهاتەی هزری و ئەخلاقی مرۆڤدا جێگیرکراوە. بە گوێرەی سیستەمەکانی پێشوو ئەو هێزەی شارستانییەتی هێناوەتە ئاراوە، قاڵبەکانی سیستەمە. لەبەر ئەوەی دەزگای نووسین و ئەدیبەکانی بە شێوەیەکی بە توانا بەڕێوە بردووە، توانیویەتی پایەداری و باڵابوونێکی بێچەند و چوون ئاوابکات. لەمیانەی ئاواکردنی هەماهەنگییەکی تەواو لەگەڵ هونەر بە تایبەتیش لەگەڵ مۆسیقا، لەم بوارەدا خاوەنی شێوازێکی بەمجۆرەیە کە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بە باشترین شێوە گوزارشت لە هەماهەنگی نێوان مۆسیقا و ژیان دەکات. ئایین سەرچاوەی سەرەکی مۆسیقاشە.

مەترسیدارترین لایەنی ئەم شێوازەی باوەڕی و بیرکردنەوە، بەهێزی تایبەتمەندێتی دۆگماتیکییە. ئەم دوگماتیزمەی لەسەر بنەمای هزری مرۆڤ ئاواکراوە، بناخەی تەواوی ئەو باوەڕی و هزرە دۆگمایانەیە کە لەمیانەی گۆڕانکارییەوە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. لە سەردەمی جێگیربوون و بە دەزگابوونی کۆیلایەتیدا، زۆر زەحمەتە ئەم شێوازەی باوەڕی و بیرکردنەوە، بە واتایەکی دیکە لە ژێر کاریگەری چەمك و پراکتیزەکردنی ئاییندا زۆر زەحمەتە. لە زانیارییەوە بۆ زانست و فەلسەفە هەنگاو بهاوێژرێت. لە مێژووی شارستانییەتدا یاسایەکی گشتی بەمجۆرە هەیە: ئەو کولتوورەی بە شێوەیەکی هەرە زۆر شێوازی کۆمەڵایەتی پەرەپێبدات، ئەو کولتوورەیە کە هەرە زێدە بەرامبەر گۆڕان بەرخودان دەکات، بە سانایی دەست لە کولتووری خۆی بەرنادات، رۆژهەڵاتی ناوین ئێشی ئەم یاسایە دەکێشێ. تا چ رادەیەك ئەمە راستە کە هۆی بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی سەرمایەداری ئەوروپا بە شێوەیەکی سەرنج راکێش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بە شێوازی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین نەژیاوە، ئەوا پێچەوانەی ئەمەش هێندە راستە. واتا کاریگەری قووڵی شارستانییەتی کۆیلایەتی لەسەر رۆح و هزر، وایکردووە هەرسکردن و دەزگابوونی رۆح و هزری سەرمایەداری لە رۆژهەڵاتی ناوین ئاستەنگ بێت. هەروەکو چۆن قەد و رەگی دار رێگا لەپێش چەکەرە کردنی چرۆی نوێ دەکەنەوە، ئەوا بە پێچەوانەوە لقێکی نوێ سەر بە رەگ نەبێت خۆی ناگرێت و دەهەژێت. ئەمە بۆ کولتووری ناوچەی کەوانی زێڕین کە شۆڕشی کشتوکاڵی هێناوەتە ئاراوە، بابەتێکە کە کاریگەرییەکی قووڵی بەجێهێشتووە. تاوەکو ئێستا ئەو ناوچەیە لە ژێر کاریگەری بەهێزی کولتووری نئۆلیتیك و خوڕەوشت و داب و نەریتەکانیدا دەژیت.

بەڵام ئەوەش مسۆگەرە هەروەکو چۆن ئەگەر شۆڕشی گوندی کشتوکاڵی نەبێت، ناشێ شۆڕشی شار و شارستانییەتی کۆیلەداری بێتەئاراوە، ئەوا بە پێی هەبوونی فاکتەرە ئایدیۆلۆژیاکانی شار و پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی و شارستانییەتی کۆیلەداری بە شێوازی هزری فەلسەفیش ناگەن. بە گوێرەی یاساکانی دیالەکتیکی ئەو شێوازە هزرییەی لە ئەنجامی شەڕی شێوازی فەلسەفی دێتە ئاراوە شێوازی کۆیلەدارییە. لێرەدا ناکۆکی فەلسەفە لەگەڵ کولتووری نئۆلیتیك نییە، بەڵکو لەگەڵ کولتووری کۆمەڵگای چینایەتییە. هەروەها فەلسەفە دەتوانێ پێویستی کات و خۆشگوزەرانی لە نێو سیستەمی کۆیلایەتیدا

ببینێتەوە کە لەسەر بنەمای ئەو بەرهەمە زیادە دێتە ئاراوە کە کۆمەڵگای چینایەتی رێی لەپێش کردۆتەوە. لەمیانەی رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ یاسا و بەهاکانی سیستەمی کۆیلایەتی هێزی ناکۆکی جەمسەری دژ پێشدەخات.

د ـ هزری فەلسەفی: بەبێ ئەوەی پشت بە میتۆلۆژیا و دۆگما ئایینیەکان ببەستێ، هەوڵی روونکردنەوەی راستینەکانی کۆمەڵگا و سروشت دەدات. گەیشتنی هزری مرۆڤ بەم ئاستە، بەرهەمی گەشە کردنی کۆمەڵگایە. بوێری هزری تاکەکەس بۆ هەنگاو هاوێشتن بەرەو هزری فەلسەفی هەنگاوێکی مەزنی ئازادییە. بۆ یەکەمین جار مرۆڤ لەسەر بنەمای پشت بە خۆبەستن روونکردنەوە سەبارەت بە هەبوونی خۆی دەکات. خودی ئەم نزیکبوونەوە هەنگاوی پارچەکردنی قاڵبە جێگیرکراوەکانە. هەروەکو چۆن ئایینی تاکخودایی بتە تەوتەمییەکان و ئەنجوومەنی خوداوەندەکانی بەلاوەنا و رێگای لەپێش گۆڕانکاری بنچینەیی پێکهاتەی هزر کردەوە، هزری فەلسەفیش بەبێ خودا، یاخود بەبێ ئەوەی خودا بخاتە ناو مەسەلەکان، سەلماندی ئەم گۆڕانکارییە روودەدات و گەورەترین شۆڕشی لە مێژووی هزردا ئەنجامدا. ئەو هزرە کۆمەڵایەتییەی کە پشت بە میتۆلۆژیا و قالبە ئایینیەکان دەبەستێت باوەڕی بە کۆیلەبوون یاخود پشتبەستن بە لایەك و خۆ گونجاندن بە گوێرەیان وەکو پێویستییەکی ژیان و گوزەران دەبینێ. لەم پێکهاتە هزرییەدا دوورکەوتن یاخود دەرکەوتن لە دۆگما و باوەڕی و شێوازی عیبادەتەکەی، یەکسانە بە مردن و لە ناوچوون. ئەمە مەزنترین سزایە. بەهێزی و بێهێزی ئایدیۆلۆژییە دۆگماتیکەکان لەم تایبەتمەندێتیەوە سەرچاوە دەگرێت. تاك وەکو پەیڕەوکارێکی رەهای بێچەندوچوونی کۆمەڵگایە و پێیەوە گرێدەدرێت. لە بونیادێکی ئایدیۆلۆژی بەمجۆرەدا کۆمەڵگا لەمیانەی ئەو سەمبۆلانەی باوەڕی پێهێناوە و ئەو هێزەی بە بەهاکان دەبەخشرێت، دەتوانێ هەست بە بەهێزی خۆی بکات. بەڵام لەبەر ئەوەی لە قۆناخی تەنگژە و قەیراندا پێکهاتەیەکی هزری سەربەخۆ لە ئارادانییە کە ئەلتەرناتیف بخولقێنێ، ئەم کۆمەڵگایە یان دەڕووخێ، یاخود خۆی دەخاتە باوەشی کۆمەڵگای پاشکەوتووتر، یان ئەوەتا لەلایەنی هێزێکی باڵادەست و پێشکەوتووتر دووچاری توانەوە و سڕینەوە دەبێت.

پێکهاتە بەهێزەکەی هزری دۆگماتیکیانەی رۆژهەڵاتی ناوین تەواوی ئەم ئەنجامانەی هێناوەتە بەرچاوان. بۆ نموونە کۆمەڵگای سۆمەر سەرەڕای ئەوەی خاوەن پێکهاتەیەکی نا ئاسایی بوو، لەسەردەمی قەیراندا لە شکستهێنان بەرامبەر تیرە بچووکەکانی چیا و بیابان رزگاری نەبووە. میسریش دووچاری هەمان چارەنووس هاتووە. سەرەڕای ئەوەی یۆنان و رۆما خاوەنی بنەمایەکی دیاریکراوی فەلسەفی بوون، بەڵام لە ئەنجامی ئەو داخراوییەی هزری کۆمەڵگای کۆیلایەتی، رێگای لەپێش هەڵوەشانەوە و رووخان و پەرتەوازەبوون کردەوە. بێگومان کاریگەری پەیوەندییەکانی موڵکایەتی کۆیلایەتی لەسەر شێوازی بەرهەمهێنان بناخەی ئەم رەوشە پێکدێنێ. بەڵام لە رێگای بەرخودانی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی، کە بەسەر تەواوی پێکهاتەکانی کۆمەڵگادا زاڵە، کۆسپی خستۆتە پێش کە لەسەر بنەمای تێپەڕاندنی قۆناخ قەڵەمبازێك ئەنجامبدات. ئەنجامنەدانی قەڵەمباز لە پێکهاتەی ئایدیۆلۆژیدا بێچارەیی و پەرتەوازەبوونە. پێکهاتەی دۆگماتیکی کە لە ناوەوە

بەسەر هزردا زاڵە، وەکو کۆسپ و ئایدیۆلۆژیای بێچارەیی لە ناو کۆمەڵگاکاندا رۆڵ دەبێنێ. درێژخایاندنی کۆیلایەتی چاخی دێرین لە نزیکەوە پەیوەندی بە زاڵبوونی هزری دۆگماتیکییانەیە بەسەر پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگا. هەروەها لەبەر ئەم هۆیە دەرکەوتنی پێغەمبەرەکان بەهایەکی مەزنی پێدرا و هەر یەکە و بە هەڵمەتێکی شۆڕشگێڕی لە قەڵەمدراون، چونکە چەندین درزیان لەو پێکهاتە دۆگماتیکانە کردەوە کە دژی دەرکەوتبوون. پابەندبوونی شۆڕشی حەزرەتی ئیبراهیم بە شکاندنی بتێك، یەکەمین ئامانجی حەزرەتی مەحەمەد بەرەو بتەکانی کەعبە بوو، تەنانەت نیشاندانی گەورەترین نەفرەتی موسا بەرامبەر "ئەوانەی گۆلکی زێڕین دەپەرستن". هەر لەبەر ئەم هۆیەیە لەسەردەمی خۆیاندا گرنگییەکی دیاریکراویان هەیە. بە ئامانج گرتنی سروشت و پارچەکردنی بۆ ئەم سەردەمانە، بە واتای شۆڕشێك دێت.

هەروەکو دەبینرێ قەیران و بێچارەیی ناوەندەکانی لە دایکبوونی شارستانییەتی کۆیلایەتی، لە لایەك رێگا لەپێش نیمچە دەوڵەتەکانی دەوروبەر دەکاتەوە کە نەرمتربووە و وشیاری ئەتنیکییەکەی بەهێزبووە، لە لایەکی دیکەوە لە بواری ئایدیۆلۆژیدا هەوڵدەدات لە رێگای لێگەڕینەکانی ئایینی تاکخودایی و سۆفیگەرایی رێگای دەربازبوون بدۆزێتەوە. دەرفەتی پێشکەوتنی فەلسەفە لەو هەلومەرجانەدا گونجاوترە کە گروپە رۆحانی و سۆفیگەراییەکانی تێدا زۆرە. دەرفەتی بیرکردنەوەی سەربەست لای ئەم گروپانە زیاترە کە دەتوانین وەکو ئەزموونی ئەو گروپانە ناویان ببەین کە بە نهێنی دژی ئایدیۆلۆژی فەرمی کۆیلەداری سەرهەڵدەبڕن. لەوە زیاتر کە ببن بە خاوەنی دۆگمای دیاریکراو، لە نێو لێگەڕینێکدان تاوەکو سیستەمێك بدۆزنەوە خۆیان پێیەوە گرێبدەن و هزر و رۆحیان تێربکات و ترسەکانیان بڕەوێنێتەوە. ئەم گروپە رۆحی و سۆفیگەراییانە هەروەکو بڵێی تەریقەتی چاخە دێرینەکانن.

فاکتەرێکی دیکەی گرنگ کە رێگای لەپێش هزری فەلسەفی کردەوە، پێشکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانە. شارستانییەتە یەکەمینەکانی کۆیلایەتی بە شێوەیەکی سەرەکی لەسەر بنەمای سەردەمی دۆزینەوەی مسی بەرزبوونەتەوە. بە موڵککردنی مس، ئامرازەکانی کشتوکاڵ و پیشەکاری و ئامرازی سەربازی کە لەم کانزایە دروستکران، توانایەکی مەزنی بەهێزبوونی داوەتە دەست چینی کۆیلەدار. نەبوونی ئەم ئامرازانە و سنوورداربوونی بە ناوەند، پێکهاتە ئەتنیکییەکانی بە لاوازی دەهێشتەوە؛ بە ئەندازەی ئەوەی ئەم ئامرازانەیان بەدەست دەهێنا، بەرخودانەکانیان سەردەکەوت. بەڵام بڵاوبوونەوەی ئامرازەکانی ئاسن لە ساڵانی 1000 پ.ز کاریگەرییەکی مەزنی دیموکراتییانەی کرد و بە جۆرێك بڵاوبۆوە کە گەیشتە دەستی زۆرترین خەڵك و تەنانەت کەوتە دەست هەژارانیش. لەمیانەی ئامرازەکانی ئاسن، بەرهەمهێنان و پاراستن گەیشتە بەرزترین ئاست. ئەمە هەم بە مانای دەوڵەمەندی، هەم بە مانای ئاسایش دەهات. ئاسایش و دەوڵەمەندی هەم رێگای لەپێش خۆشگوزەرانی، هەم رێگای لەپێش زیادبوونی کاتی بێکاری و دەستبەتاڵی دەکردەوە. هەروەها فەلسەفەش زەمینەی کۆمەڵگایەکی بەمجۆرە دەکاتە مەرجێکی لەپێشینە. دەرکەوتنی کلاسیکییە مەزنەکانی فەلسەفە لە سەدەکانی 5 ،

6 ی پ.ز شتێکی لە خۆڕانییە، گرێدراوی پارچەبوونی پێکهاتە ئایدیۆلۆژییەکانی کۆمەڵگای کۆیلایەتی چاخە دێرینەکان و شکاندنی پاوانکاری سەر ئامرازە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنانە. "چاخی کلاسیکی" سیستەمی کۆیلایەتی (ماوەی نێوان 500 پ.ز تاوەکو 500 زایینی) کە دەتوانین بە دوا قۆناخی کۆتایی چەرخە سەرەتاییەکان ناوزەدی بکەین، لەهەمانکاتدا بە واتای "سەردەمی فەلسەفە" دێت کە فەیلەسوفی مەزنی تێدا دەرکەوت و فەلسەفەی خۆیان بڵاوکردەوە و گەیاندیانە ئاستی بە دەزگابوون.

کاتێك لە نزیکەوە ئەو فەیلەسوفانەمان ناسی کە قۆناخێکی نوێیان کردۆتەوە و قوتابخانە لە ژێر ناویان ماوەتەوە، ئەو کاتە باشتر لەوە تێدەگەین کە قۆناخی هزر و رۆحی نوێ بۆ مرۆڤایەتی چ واتایەك دەبەخشێت.

1 . زەردەشت و زەردەشتی: هەرچەندە زەردەشت وەکو پێغەمبەرێك هەڵسەنگێندرێت، بەڵام هەڵوەستەی زیاتر نزیکی فەیلەسوفە. شیمانەی ئەوە دەکرێت لە ساڵانی نێوان 1000 تا 600 پ.ز دا ژیابێت. ئەوە پەسند دەکرێت کە لە باکووری رۆژئاوای ئێران هاتۆتە دونیاوە کە شۆڕشی کشتوکاڵی تێدا بەهێزبوو. تاوەکو ئاستی ئاشق بوون پابەندی ئابووری کشتوکاڵە. لە بوارێکەوە دەتوانرێت پەیوەندی لە نێوان هەبوونی کاریگەرییەکانی کولتووری نئۆلیتیك و کەسایەتییەکەیدا دابنرێت. رەنج و بەرهەم و قازانجی حەڵاڵ بە بنەما دەگرێت. سەوزایی بە پیرۆز دەبینێ، پاراستنی ئاژەڵ بە بنەمادەگرێت. قوربانیکردنی ئاژەڵی قەدەخەکردووە، بەکارهێنانی توانستەکانیانی لە کێڵگە و سوود وەرگرتن لە شیر و بەروبومی دیکەی بە بنەما گرتووە.

زەردەشت سیستەمی سەرەتایی باوەڕی ئاریەکانی بە ریفۆرمێکی بنچینەییدا تێپەڕاندووە. بەو رادەیە پێغەمبەرێکە لە سیستەمی سێ خوداوەندی بەرەو سیستەمی تاکخودایی هەنگاوی هاوێشتووە. چونکە ئەویش وەکو حەزرەتی ئیبراهیم لە ئایینی فرە خوداییەوە بەدوای ئایینی تاکخودایی دەگەڕێت. لە کاتێکدا حەزرەتی ئیبراهیم زیاتر ئەمە لە ناو تیرە سامیەکان پێشدەخات، زەردەشت لە ناو تیرە ئاریەکان پێشیدەخات. لە ئیندرا، میترا، ڤارونا کە خوداوەندە ژنە سەرەکییەکانی ئەم قۆناخەی ئاریەکان بوون، بۆ تاکخودایی بەناوی ئاهورامەزدا هەنگاوی هاوێشتووە؛ بە واتایەکی دیکە قۆناخی تاکخودایی لە ئێران، میدیا، ئەنادۆڵ دەستپێکردووە. لە پێکهاتنی گەلێك زاراوەی وەکو بەهەشت، دۆزەخ، سیرات، فریشتەکان، نهۆمەکانی ئاسمان، مەعشەر، دادگای مەزن، تەرازووی باشی ـ خراپی، بە خاوەن رۆڵ دادەنرێت. بایەخێکی بەهاداریش بە ژن دەبەخشێت. هەروەها پاك و خاوێنیش بابەتێکە کە گرنگی پێدەدات. لەلایەنێکەوە پێغەمبەری کشتوکاڵ، قازانجی حەڵاڵ، خێزانی شەرەفمەندانە، ماڵێکی باش رێکخراو، جگە لە خۆپاراستن دژی توند و تیژییە.

پرەنسیپی دیالەکتیکی یەکێتی دژەکان لە بنەمای لایەنە فەلسەفییەکەیدا شاراوەیە کە بە شێوەی پایەدارکردنی بەها ئەخلاقییەکانە و ململانێی نێوان تاریکی ـ رووناکی و باشە ـ خراپە لەخۆوە دەگرێت. بۆ یەکەمین جار دانی بە ئازاد بوونی ئیرادەی

مرۆڤ داناوە. تاوەکو ئەو کاتە خولّقاندن، تایبەت بە خوداوەند دەبینرا، بەڵام لەگەڵ ناسینی ئازادی ئیرادەی مرۆڤ، بەو واتایە دێت کە مرۆڤیش بۆتە خاوەنی هێزی خولّقاندن. داهێنانی تاکە کەسی کە گەوهەری هزری رۆژئاوایە، گرنگترین لایەنی فەلسەفی زەردەشتە. بە بنچینەگرتنی ئیرادەی ئازاد سەرەتای فەلسەفە و رەتکردنەوەی چەمکی کۆیلایەتی (بەندە)یە. لەو خاڵەدا هزرەکەی بە واتای پەڕینەوە دێت لە نێوان ئایین و فەلسەفە، بە واتای دووڕیانی نێوان فەلسەفە و ئایین دێت، ئەمەش واتای پێشکەوتنێکی مەزن دەگەیەنێت. ئەو لێکۆلینەوانەی ئەنجامدراون ئاماژە بەوە دەکەن کە لە پێکهاتنی فەلسەفەکانی رۆژهەڵات (هیند، چین) و رۆژئاوا و پێشکەوتنی دوو لایەنەدا وەکو سەرەتا و دەستپێکێك رۆڵی بینیوە. هەروەکو دیارە ئەو سەنتێزەی لە ئاستێکی بەرزدا لە نێوان کولتووری سۆمەری و ئاریانی پێکهاتووە بە قووڵایی سەرچاوەی بناخەی ئەم پێشکەوتنە پێکدێنێت. وڵاتی میدیا یاخود زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و تۆرۆس کە لەمیانەی دۆڵە بەپیتەکان یەکانگیردەبن، خاڵی بە یەکگەیشتنی شۆڕشی شاری سۆمەریەکان و شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵی نئۆلیتیکە. بە ئەندازەی ئەوەی زەردەشت خولّقێنەری سەنتێزی ئەم میراسەیە، لەهەمانکاتدا نوێنەرایەتی رۆڵێکی بەمجۆرە دەکات کە لە ئاستێکی بەرزدا وەرچەرخان و ریفۆرمێکی مەزنی لەبارەیەوە ئەنجامداوە و کۆیلایەتی سەردەمە سەرەتاییەکانی نەرم کردۆتەوە و دەستپێکردنی قۆناخی چەرخی کلاسیکی لەگەڵ خۆیدا هێناوە کە زیاتر لەگەڵ لۆژیکدا دەگونجێ، ئیرادەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی ئازادکردووە و رێگایەکی کراوەی بەرەو فەلسەفە هێشتۆتەوە.

بە ناو یەکداچوونی تایبەتمەندێتی پێغەمبەرایەتی ئایینی تاکخودایی و فەیلەسوفێتی کە پشت بە ئیرادەی ئازاد دەبەستێ، بۆ هەبوونی دوو کولتووری مێژوویی دەگەڕێتەوە کە لەم جوگرافیایەدا یەکانگیربوون. شتێکی رێککەوت نییە فەیلەسوفی مەزنی ئەڵمانی نیتشە زۆرچاك دەرکی بە گرنگییەکەی کردووە و دەرهەق بە زەردەشت قاڵبۆتەوە و لێتوێژینەوەی کردووە. لە کاتێکدا رۆژهەڵاتی ناوین، میزۆپۆتامیا بە دوای سەرچاوەی ئەو ئیرادە و بەها ئەخلاقیانەیدا دەگەڕێت کە وونی کردوون، رووکردن لە زەردەشت لە مەراقێکی رەها بۆ زانست بەولاوە، بۆ گەیشتن بە فەلسەفەی کۆمەڵگایەکی ئازادە کە گرنگترین لایەنیشی گەیشتنە بە سەرچاوەی چەمکی رەوشتی زیندووکردنەوە، سەرلەنوێ دۆزینەوەی گەوهەری خۆی لە مێژوودا دێت و لەمیانەی رەخساندنی لەگەڵ هەلومەرجی ئەو سەردەمەدا بە واتای ژیانەوەی دێت.

2 ـ بودیزم: بودا رۆڵی ریفۆرمخوازی مەزنی لە دەوڵەتی راهیبی (براهمانی) هیندستان بینیوە. خۆی شازادەیەکی نێو ئەم سیستەمەیە. شیمانە دەکرێت لە دوای شکست و دۆڕاندنێکی مەزن کە دووچاری هاتووە، کەوتۆتە نێو شێوازی ژیانێکی پڕ لە ئێش و ئازاری مەزن. ئەو رەوشەی کە وەکو لە بەهەشت کەوتنە نێو دۆزەخ وابووە، بەرەو قاڵبوونەوەیەکی مەزنی بردووە. ئەم ئەزموونەش بە شێوەیەکی زۆر روون و بەرچاو ئەنجامەکانی جیاوازی چینایەتی و لایەنی ستەمکاری سیستەمی کۆیلەداری راهیبەکانی بۆ روون کردۆتەوە. سیستەمی کاستی هیندییەکان هێندە توند و زۆردارانەیە کە تاوەکو

سەدەکانی دواتر، بەردەوامییان بە قوربانیکردنی مرۆڤ دەدا و تاوەکو ئێستاکەش گەلێك تایبەتمەندێتی لە ئارادان کە جیاوازی کولتووری لە نێوان کاستەکان دادەنێ. ئەم شێوە تایبەت و توندەی کۆمەڵگای چینایەتی بە سەدان ساڵ وەکو خۆی بەردەوام بووە.

بۆ تێگەیشتنی بودا، هەڵسەنگاندنی رەنگدانەوەی ئەم نموونەیەی کۆمەڵگای چینایەتی بەسەر پێکهاتەی رۆح و هزری مرۆڤ زۆر گرنگە. لە لایەکەوە توێژێك لە نێو ژیانێکی خۆش و گوزەرانی بێوێنە دایە، لە لایەکی دیکەشەوە چینی هەرە ژێر لە ئارادایە کە وەکو ئاژەڵ بۆ قوربانی بەخێودەکرێن و دەفرۆشرێن. روون و ئاشکرایە سیستەمێکی بەمجۆرە بناخە و سەرچاوەی ئێش و ئازار و تراژیدیایەکی مەزن پێکدێنێت. بودا بەرهەمی ئەم سیستەمەیە. هەروەکو چۆن جێگای خوداوەند لە فەلسەفەکەیدا نییە سروشتیش بە بنەما ناگرێت. هێندە بە خولّقێنەر و خولّقێنراوەکان پەیوەندیدار نابێت. کێشەی سەرەکی کە بە دوای چارەسەریەکەیدا دەگەڕێت، راستینەی دونیای بە ئێش و تایبەتمەندێتیە بە ئێش و ئازارەکانی ژیانە. ئەم هزرەی کە دواتر لە زۆربەی زۆری کۆمەڵگاکانی باشووری رۆژهەڵات لە ژێر ناوی بوودیزم تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە و بۆتە فەلسەفەی ژیان، سەبارەت بە تایبەتمەندێتیە کۆمەڵایەتییەکانی فەلسەفەیەکی ئەخلاقە، ریفۆرمێکی ئەخلاقییە. هاوکێشە سەرەکییەکەی بەمجۆرە دانراوە:

ا ـ دونیا و کۆمەڵگا پڕن لە ئێش

ب ـ ئارەزووی بەهێز و ترس و نەزانی سەرچاوەی ئێش و ئازار پێکدێنن

ج ـ دەشێ لە ئێش و ئازار رزگاربیت. ئەم هەوڵدانانەش لە نیرڤانا دەگاتە بەرزترین پایەی پیرۆزی

د ـ رێگای ئەمەش یوگایە (رۆشنبوونەوە لەمیانەی زانیاری، قاڵبوونەوەی ناوخۆیی و رێچکە و شێوازەکانی)

لێرەدا شتێکی روون و ئاشکرایە هەروەکو لە نموونەکانی پێشوودا بینرا ـ میسر، سۆمەر ـ دەخوازرێت بالادەستی سیستەمی کاست لەسەر پێکهاتەی رۆحی و هزری مرۆڤ نەرم بکرێتەوە. ململانێی بودا لەگەڵ راهیبەکان پەیوەندی خۆی بەم لایەنەوە هەیە. ئەڵقەیەکی ئەو ریفۆرمە کۆمەڵایەتییە پێکدێنێت کە لە سەدەی 5 ، 6 می پ.ز لە یۆنان تاوەکو "چین" پێشکەوت. هەروەکو چۆن کاریگەری داب و نەریتەکانی زەردەشتی لەسەر هەبووە، کاریگەری لەسەر هەردوو لایەنی رۆژهەڵات و رۆژئاوا کردووە. لەمیانەی شێوازەکانی خەڵوەت، خۆدابڕین لە هەوەس، ژیانی بە تەنیایی تەکییەکان، دەخوازێ سنوور بۆ خۆ زل دانانی چینی بالادەست ـ چەوسێنەر دابنێت و لە راستی خۆی بگەیەنێ. هەروەکو چۆن ئەزموون و تاقیکردنەوەکانی بەمجۆرەی ژیان نەفس پەروەردە دەکات، ئەوا پێشبینی و دیدگای عاریفی و گەڕانەوە بۆ ئەو ویژدانەی کە کوێرکرابوو لەگەڵ خۆیدا دێنێ و رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کە هاوسەنگی خۆرسکی و تێڕوانینی واقعبینانە فێربن و ئەمەش ئاسوودەیی ویژدان لەگەڵ خۆیدا دێنێ.

هەروەکو چۆن لە شارستانییەتی کۆیلەداری باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا بودا بالادەستی خودایی براهمانی تێکشکاند، لە پێکهاتنی سیستەمێکی گونجاوتردا رۆڵی بینیوە. لە کاتێکدا

رۆڵی دۆگماکانی سنووردار کردووە، کاریگەری و رۆڵی مێشك و ویژدانی بۆ ناو سیستەم گواستۆتەوە. وەکو ریفۆرمخوازێکی مەزنی ئەخلاقی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا رۆڵی گێڕاوە.

3 ـ کۆنفۆشیۆس: هەمان رۆڵی بودای لە چیندا بینیوە. شیمانەی ئەوە دەکرێت لە هەمان قۆناخی بودا واتە لە سەدەی 5 و 6 ی پ.ز دا ژیاوە. لەگەڵ پەرتەوازەبوونی سیستەمی مۆنارشییەتی چین، لەم ساڵانەدا ئاڵۆزییەکی مەزن دێتە ئاراوە. یادگارییەکانی قۆناخە پرشنگدارەکانی پێشوو (ماوەی نێوان 1500 تا 700 پ.ز) دەبووە هۆکاری بیرکردنەوە لەسەر هۆکارەکانی پەرتەوازەبوون. لێپرسینەوە دەرهەق بەوە دەکرێت کە چۆن بۆ جارێکی دیکە رێبازی سروشتی (TAO) ئاوابکرێتەوە. لێرەدا دەخوازم ئاماژە بەوە بکەم کە ئەو زاراوەیەی هەرە زێدە لەم سەردەمەدا بە کاردەهێنرێت (یاسا، رێگا، بە واتای شەریعەت) بە زمانی چینی (**TAO**) بە هیندی (دارما)، لای سۆمەریەکان "ما"، لە میسر "مات"، لە یۆنان "مۆیرا" ئەم گوتانە بە واتای تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی شارستانییەت دێت. ببڕای ببڕ پێویستە ژیان بە گوێرەی ئەم تایبەتمەندێتیانە بێت. ئەگەر بەمجۆرە نەبێت، ئەوا تێکچوونی ئەم سیستەمە دەبێتە ناچارییەك. رەوشێکی بەمجۆرە لەم سەردەمەدا لە ئارادایە. ئەم سەردەمەی لەگەڵ یاسا بنچینەییەکانی سیستەم ناگونجێت، بە واتایەکی دیکە ئەو قۆناخەی کە نموونە سەرەتاییەکان (ئایدیۆلۆژیای رەسمی) بەلاوەنراوە و هێشتا ئەلتەرناتیفی نوێی لە شوێن دانەنراوە ریفۆرم دەکات بە راستیەکی دەست لێبەرنەدراو. ئیتر لەمیانەی دۆگماکان دەوڵەتی راهیبەکان سیستەم بەڕێوە ناچێت. ئەو وەڵامەی دراوەتەوە، بە شێوەی دەوڵەتی بچووك (قۆناخی پارچەبوونی میرنشینە کۆیلایەتییەکان) و گروپی سۆفیگەرایی و هزری فەلسەفی بووە.

ئەو ناوە دیارەی دەبێتە بەشی شارستانییەتی چین کۆنفۆشیۆسە. پێنج پرەنسیپە سەرەکییەکەی ئەمانەن:

ا ـ بەڕێوەبەر، پێویستە پێداویستییەکانی بەڕێوەبەرێتی پێکبێنێ.

ب ـ پێویستە ژن بە گوێرەی پێویستییەکانی ژنایەتی بژیت.

ج ـ پێویستە کوڕ پێداویستییەکانی پابەندبوون بە باوك جێبەجێ بکات.

د ـ پێویستە برای بچووك لەگەڵ برای گەورەدا کۆك بێت.

ه ـ دەبێ هەموو کەسێك پێداویستییەکانی هاوڕێیەتی رەچاوبکات.

لە ریفۆرم زیاتر لە سەرلەنوێ ئاواکردن دەچێ (رستوراسیۆن = سەرلەنوێ ئاواکردنی کۆنەکە). بە هیچ شێوەیەك ئایین لەلایەن کۆنفۆشیۆسەوە نییە. تەنیا کێشەی کۆمەڵگا و سیستەمی سیاسی لە ئارادایە. سیستەمی تێکچووی سیاسی و کۆمەڵگا چۆن سەرلەنوێ ئاوادەکرێتەوە؟ لێرە ئەو مەسەلەیەی زیاتر تاوتوێ دەکرێت لە سەرلەنوێ ئاواکردنی پەیوەندییەکانی نێوان دەزگاکان زیاتر، تەنیا خەریکی تاکە کەس دەبێت. واتە لەلای کۆنفۆشیۆس "ئەخلاق" کێشەی سەرەکییە. لەمیانەی ئاواکردنی سیستەمی ئەخلاقیدا هەوڵدەدرێت سیستەم جێگیربکرێت. هەوڵدەدات چۆنییەتی یاساکانی نێوان تاکەکان تاوەکو دوایی بە شێوەیەکی یەکجار ورد دەستنیشان بکات، هەروەکو بڵێی تاڵی موو دەکات بە چل پارچە. ئەم هزرە تاوەکو ئێستا کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر کۆمەڵگای چین هەیە و

گەوهەری کارەکتەر و ژیرێتییان پێکدێنێ. رەوتێکی کارەکتەری سۆفیگەراییە و لەپێشکەوتنی گشتی شارستانییەتدا نکۆڵی لە رۆڵەکەی ناکرێت.

4 ـ سوقرات و قۆناخی فەلسەفی کۆمەڵایەتی: سیستەمی کۆیلایەتی چاخە سەرەتاییەکان کە میزۆپۆتامیا و میسر ناوەندەکەی بوون، سنووری شارستانیۆەتیان لە رۆژهەڵاتی ئاسیا تاکو ئەو پەری رۆژئاوای بڵاوکردۆتەوە. لەسەر بنەمای ئەم میراسە دەوڵەمەندەوە. سیستەمی کۆیلەداری یۆنان و رۆما لە هەڵکشان دابووە، ئاسن وەکو (تەکنۆلۆژیا)یەکی سەرەکی بەرهەمهێنان رۆڵێکی مەزنی لە بەدیهێنانی خۆشگوزەرانیدا دەبینێت، رێگا لەپێش فراوانبوونی چینی ناویندا دەکاتەوە، رێگاکانی گەیاندن و خوێندەواری لە زیادبووندا بوو. خاوەنی هەلومەرجێکی بەمجۆرەبوون کە مرۆڤەکان تێیدا هەستیان بە ئاسایش دەکرد. لە شاری (سارد)ی رۆژئاوای ئەنادۆڵەوە بە سانایی بەرەو پرس پۆلیسی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی ئێران هاتوچۆ دەکرا. دەیانتوانی توانستی ئایدیۆلۆژی و کولتووری چاخە دێرینەکان لە راهیبەکانی میسر و بابل وەربگرن. رەوشێکی پێچەوانەی رۆژگاری ئەمڕۆمان لە ئارادابوو کە لە رۆژهەڵاتەوە دەچنە ناوەندەکانی رۆژئاوا بۆ ئەوەی فێری زانست و کولتوور ببن. ناوەندی کولتوور و زانستی باڵا بابل و میسر بوو. ئەوانەی ئایدیۆلۆژیایان بۆ یۆنان و رۆما گواستەوە ئەو سۆفی و پاڵێوراوە راهیبانە بوون کە لەم ناوەندانەدا پەروەردەیەکی بەرفراوانیان بینیوە. بە ئەندازەی شێوازی بەرهەمهێنانی رۆژهەڵات لە ساڵانی 1000 پ.ز بە شێوەیەکی چڕوپڕ لە نێو بەرهەمی ئایدیۆلۆژیدا دەبێت، ئەزموونە زانستییەکانی خۆی پێشکەش دەکات و، سیستەمی ئەلف و بێی خۆی فێردەکردن. بە کورتی هەردوو نیمچە دوورگەی ئەوروپا، یۆنان و ئیتالیا کە لە ئاسیاوە نزیکن رۆڵی ئەو پردەیان دەبینی کە بەهاکانی دەگواستەوە، وەکو ناوچەی نوێ و دەستلێنەدراو بە رووی شارستانییەتدا کرانەوە.

هەروەکو چۆن ناتوانرێت لە ئاستی ئایدیۆلۆژیدا کردارەکانی ئەفسانە و ئایینی میسری و سۆمەری لەم گواستنەوەیەدا جیابکرێتەوە، ئەوا درێژەیان بە رۆڵی پێشەنگایەتی دەدا. تیۆلۆژی (زانستی خوداناسی) یۆنانی وەکو چەشنێکی خراپبووی ئەفسانەی سۆمەری پێشدەکەوێت. هەروەها لەبەر ئەوەی تیۆلۆژی یۆنانی لە ژێر کاریگەری بەردەوامی میسر و فینیقی و لاسایی کردنەوەی "گریت"ەوەیە، لە پێکهاتەیەکی پارچە پارچەیی رزگاری نابێت. بەڵام بۆ ئەوەی بیکات بە موڵکی خۆی، بە نێو تواندنەوەیەکی بەرفراوانیدا تێپەڕ دەکات. لە کاتێکدا زیۆس کۆپیەیەکی تەواوی مەردۆکی خوداوەندی بابلیەکانە، کرۆنۆسیس لاسایی ئەنکی دەکاتەوە. بێگومان کاتێك لە خاڵی سەرەکیدا گواستنەوە دەستپێکرد دواتری بە سانایی دێت. تەواوی زاراوە ئایینی و میتۆلۆژییەکانی نئۆلیتیك و کۆمەڵگای چینایەتی کۆیلەداری لەمیانەی گۆڕانکاری ناوی زاراوەکانی خۆجێیی دەکرێت. میتۆلۆژیای یۆنان کە تاوەکو ساڵانی 1500 پ.ز ناوی نەبووە، میتۆلۆژیایەکی دەوڵەمەندی تێدا پێشدەکەوێت. بە دەستەوەخستنی بەهای مەعنەوی کە لە بەهای ماددی گرنگترە، زۆرگرنگە و تێیدا سەردەکەون. رۆژ بە دوای رۆژ روونده‌بێتەوە کە ئەو میتۆلۆژیایەی یۆنان کە هەوڵدەدەن وەکو پرشنگدارترین و خوڵقێنەرترین میتۆلۆژی بیسەپێنن،

کۆپیەیەکی دووەمین و سێیەمی میتۆلۆژیای سۆمەرە. ئەنجامی دوایی ئەو لێکۆلینەوەی لەم ساڵانەی دوایی ئەنجامدران و پێیگەیشتوون بەمجۆرەیە. بێگومان ئەگەر مێژوو تەوژمی رووبارێك بێت، ئەوا لەم ساڵانەدا لقێکی خۆی بۆ ئەم ناوچەیە درێژکردۆتەوە؛ هەروەکو چۆن ئەم خاکەی لەمیانەی لێشاوەکانییەوە تێرئاوکردووە، ئەوا زێ و گۆلە بچووکەکانی ئەوێشی بە لێشاوی سەرەکییەوە گرێداوە. هەروەکو میتۆلۆژیای یۆنان ئەوا پێشکەوتنی فەلسەفییەکەشی کە لەوێوە سەرچاوە دەگرێت لەمیانەی سوود وەرگرتن لەو کەڵەکە بوونە زانستییەی رووبارە سەرەکییەکە لە خۆیەوە دەگرێت قۆناخی خۆی دەستپێدەکرد.

کاتێك فەیلەسوفەکانی یۆنان قۆناخی فەلسەفەیان دەستپێکرد، پشتیان بە سەرچاوەکانی توانستە مەزنەکانی کۆمەڵگای چینایەتی و کولتووری سەردەمی نئۆلیتیك دەبەست، کە بە لایەنی کەم لە ساڵانی 1000 پ.ز لە میزۆپۆتامیا قووڵبۆتەوە و شەپۆل بە شەپۆل بڵاوبۆتەوە. سیستەمی بیرکردنەوەی رۆژئاوا ئەم راستینەیە تاوەکو دوایی بە شتێکی بچووك و بێواتا نیشاندەدات. رووی ئیمپریالیستی شارستانییەتی رۆژئاوا بۆ ئەوەی بناخەیەکی رەوایەتی بەمجۆرە بخولقێنێ کە هیچ کاتێك نەهەژێ، لەهەموو شتێکدا "خۆ بە سەنتەربینین" بە بنەما دەگرێت. کاتێك مەزنایەتی بەهاکانی شارستانییەت و کولتووری گەلانی دیکە ئاشکرا بکرێت، بە ئەندازەی ئەوەی بانگەشەکانیان بێواتا و پووچەڵ دەبێتەوە، ئەوکاتە ناچار دەبن پەسندی بکەن کە ئەوان هێزێکی پێشەنگایەتی 500 ساڵی دوایین کە تەقلی رووباری مەزنی شارستانییەت بوون. هەر لە سەرەتای چاخی دێریندا یۆنانییەکان ئەم چەمکە شۆڤێنییەیان نیشانداوە. بە گوێرەی ئەوان تەواوی ئەو گەلانەی لە دەرەوەی ئەم نیمچە دوورگەیە بوون تەنیا نوێنەرایەتی بەربەرییەتیان دەکرد. هەروەکو مێژووش روونیکردۆتەوە بە خۆیان لە نێو رەوشی بەرەڵایی ئەم قۆناخەدا بوون. کاتێك کولتووری پەرستگا و بیناسازی میسر، ئەلف و بێی و کەشتیەوانی فینیقیەکان، ئاسنگەرێتی فریگاییەکان، تەواوی ئامرازە تەکنۆلۆژییەکانی شۆڕشی کشتوکاڵی کەوانی بەپیت و میتۆلۆژیا و تیۆلۆژیای سۆمەریەکانیان بۆ خۆیان برد، هێشتان لەسەردەمی سەرەتایی و کۆچبەرییەکی نێوەچڵدا دەژیان و تەنانەت کولوبەشیان ئاوانەکردبوو. تەواوی ئەوروپا لە قۆناخی کۆمەڵی هۆڤێتیدا بوو. هۆکاری سەرەکی تەواوی هەڵوێست و تێروانینە چەوتەکان، چەواشەکردنی مێژووە کە رێگای لەپێش بێدادییەکی مەزن کردۆتەوە. چەمکی راست سەبارەت بە مێژوو بۆ بە دیهێنانی سیستەمێکی دادوەرانەی نێونەتەوەیی بنەمایەکی دەست لێبەرنەدراوە. ئەگەر پێویستیمان بە باوەڕی یاسا و دادپەروەری هەبێت، بەر لە هەموو شتێك پێویست دەکات ئەمە بە چەمکێکی مێژوویی بەمجۆرە ببەستێتەوە کە راست و دادوەرانە بێت.

سەرەڕای ئەم راستینەیەی شارستانییەت، بەڵام مسۆگەرە کە تایبەت بوون و داهێنانی یۆنانیەکان پێشکەوتووە. نیمچە دوورگەی یۆنان و دراوسێ نزیکەکانی، ئەنادۆڵی رۆژئاوا و باشووری ئیتالیا و لە باکووریش مەکەدۆنیا لە دوای میزۆپۆتامیا کەوتوونەتە نێو ئەزموونی گەورەترین شارستانییەتی جیهان، تەنیا بە شێوەکانی میتۆلۆژیا، تیۆلۆژی و ئایدیۆلۆژیاکانی پێشوو سنووردار نەمان، کە بەهرە و ئیلهامیان لێگرتوون. دیاردەیەك کە

رۆڵێکی گرنگتری لە رۆڵی جیاوازی جوگرافیا و ئاو و هەوا گێراوە، ئەوەیە کە ئایدیۆلۆژیای سۆمەری هەم لە میدیا لەمیانەی داب و نەریتی زەردەشتی هەم لە هیندستان لە رێگای داب و نەریتەکانی بودا تێپەڕکراوە و شێوەیەکی نزیکی فەلسەفەی بە خۆوە گرتووە. تالاس و فیساگۆرس کە یەکەمین فەیلەسوفەکانی نیمچە دوورگەن ساڵانێکی درێژی تەمەنی خۆیان لە میسر و میزۆپۆتامیا بەسەربردووە، لە سەدەی شەشەمی پ.ز گەیشتوونە ئاستی گواستنەوەی نوێکاری و درکاندنیان. هەروەکو چۆن لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا گەنجانی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان تێروانینەکانی شارستانییەتی ئەوروپا لە وڵاتی خۆیان بڵاودەکەنەوە، ئەم دوو بەرئەندامە فەیلەسوفەش سەردەمی لاوێتی خۆیان بە تایبەتی لە بابل بەسەربردووە کە ئەو سەردەمە ناوەندی کولتوور بوون و لە دوای دەربازبوونیان بە ناو ئەزموونێکی پراتیکیدا، دوای فێربوون و گرتنی پێشکەوتووترین زانیارییەکانی ئەم قۆناخە و (بە تایبەتی بیرکاری و پزیشکی لە سەرووی هەموویانەوە) بناخە میتۆلۆژی و تیۆلۆژییەکانیان دەگەڕێنەوە؛ بنەما هزرییەکانی هەڵمەتێکی مێژوویی یۆنانەکان لە چاخی دێرین دادەنێن.

دیالەکتیکی هزری ئەم قۆناخە خاوەنی تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەی بڵاوبوونەوە بوو. لە سفرەوە دەستپێکردن لەملاوە بمێنێت، ئەم زانیارییانە بە قۆناخێکی پێگەیشتن و ریفۆرمدا دەرباز دەبن و دەگوازرێنەوە و رەنگی خۆیانی پێدەدەن؛ بە گوتنی، ئەم سەردەمە بۆ هەلومەرجە واقعی و بەرجەستەکانی وڵات دەگوازرێتەوە و بە شێوەیەکی خولقێنەرانە بە گوێرەی خۆیان دەیگونجێنن و هەوڵدەدەن بەمجۆرە پراکتیزەی بکەن.

کاتێك ئەو قۆناخە هزرییانەی رۆڵیان لە رۆشنگەری یۆنان بینیوە یەك لە دوای یەك بگرینە دەست دەتوانین ئاماژە بەوانە بکەین:

ا- یەکەمین قۆناخی کە بە هۆمیرۆس و هیۆدۆس دەستپێکردووە، قۆناخی گێڕانەوەی میتۆلۆژیا و تیۆلۆژی یۆنانەکانە. هۆمیرۆس گەورەترین هۆزانی چاخی کلاسیکە. بە واتایەکی دی نوێنەرایەتی قۆناخی شیعری ساڵانی 1000 پ.ز دەکات، شیعری مەزن نیشاندەدات. ئەم قۆناخە ساڵانێکە "ڤەداکان" لە هیندستان، "ئاڤێستا" لە ئێران، داستانی خولقاندنی بابل "ئەنومائەلیش" لە میزۆپۆتامیا، لە کەنعان "یاهۆڤا، ئەلۆهیم" بە واتایەکی دیکە "تەورات" بە شێوەیەکی زارەکی و نووسراوە مۆرکی خۆی لێداوە. زمانی هەموویان، زمانی شیعرە. ئەمانە داستانی کۆنفیدراسیۆنی تیرە و خێڵەکان و ئاواکردنی خانەدانەکان پێکدێنێ. دەشێ ئەمانە بە داستانی قارەمانێتیش ناوببرێت. رەنگدانەوەی ئارەزوو و ئیرادەی ئەو کەس و چینانەیە کە خۆیان وەکو نیوخودا نیشاندەدەن.

ئەوەی هۆمیرۆس باسی دەکات، پراکتیزەکردنی چیرۆکێکە بە گوێرەی قۆناخی قارەمانێتی یۆنان کە ماوەیەکی درێژ بەر لە دەرکەوتنی ئەو لە جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوین بۆتە داب و نەریتێك. ئەو شەڕەی کە بە درێژایی 1800 تاوەکو 1200 پ.ز بەردەوامبووە و لەگەڵ کەوتنی شاری "تەروادە"ی مێژوویی ئەنجامگیر بووە و ئەمجارە دەرگای ئەنادۆڵ بە پێچەوانە بە لای ئاکالاکان و دۆراکان کرایەوە، ئەم لێشاوە بەربەریانە بە زمانێکی داستان ئامێزانە باسی لێوەدەکرێت. رۆڵی مێژوویی شاری تەروادە مەزنە، کە

دەکەوێتە نزیک گەرووی چانەقەڵای ئەنادۆڵ. بە لانی کەمەوە لە ساڵانی 4000 پ.ز بەدواوە ئەم ناوچەیە (تەرواده) رۆڵی پرد و دەرگای گواستنەوەی کولتوور و بەهاکانی شارستانییەتی ئەنادۆڵ و میزۆپۆتامیا بۆ نیمچە دوورگەی یۆنان و بەلکان دەگێڕێت. یۆنان و بەلکان تێر دەکات و بەسەریاندا زاڵە، لەمیانەی ئەمەشدا تەرواده لە نێو قۆناخی زێرینی خۆیدا دەژیت و جێی سەرنج راکێشانی هەموو لایەکە. هەربۆیە کەوتنی تروداه پێچەوانەکردنەوەی مێژوویەکی مەزن و درێژخایەنە. داستانی "ئیلیادە"ی هۆمیرۆس کە دوای داستانی گلگامێش بە پلەی دووەم دێت، قۆناخی دە ساڵی ئەم مێژووە مەزنەی کردووە بە داستان، واتە شەڕێکی دوای کۆتایی ساڵانی 1200 ی پ.ز کردۆتە داستان. لەبەر ئەوەی لەم قۆناخەدا بەهەمان شێوە شەڕی بەرخودان و هێرشی گەلانی دیکەش دەکرا بە داستان، هەربۆیە ئیلیادە بۆتە خاوەنی بەهایەکی گەردوونی. لە قۆناخی بەربەرییەتدا، بە گوتنێکی دیکە لە نێو یەکینەکانی شێوازی فیدراسیۆن کە بە یەکینەکانی رەچەڵەك و ئەتنیکی بە شێوەیەکی کاتی و ئاستەم بەڕێوەدەچێت رۆڵی نائاسایی سەرۆك تیرەکان بە شێوەیەکی زێدەرۆیی باس دەکرێت. پێویستی بەوە هەیە، چونکە ئەم چڕبوونەوەی هێز نەبێت ئەوا قۆناخی دواتر قۆناخی کۆمەڵگای چینایەتی و بە دەوڵەتبوون پێکنایەت. ئەم گێرانەوە داستان ئامێزییانەی تاوەکو ئێستا لە هزری هەر گەلێکدا دەژیت، گرنگی و زەحمەتییەکانی گەیشتن بە هێزێکی شارستانییەت نیشاندەدات و گوزارشت لە وەرچەرخانی قۆناخی مێژوو دەکات.

گەیشتنی ئیلیادە بە نووسراوی بە رۆژگاری ئەمڕۆمان بایەخێکی مێژوویی مەزنی بەمجۆرەی هەیە. کاتێك ئیلیادە ئاماژە بە یەکەمین "هێلین" خەیاڵی یەکێتی یۆنانییەکان دەکات، دەرك بە بایەخ و بەهای مەزنی کەوتنی تەرواده دەکات. هەروەکو دەزانرێ دوای کەوتنی تروداه لە ساڵانی 1200 پ.ز بەدواوە قۆناخێکی بڵاوبوونەوەی پێچەوانەی بە ناو "قەومە دەریاییەکان" لە ئەنادۆڵی رۆژئاواوە دەستپێدەکات. لە کاتێکدا رەنگی ئییۆن لە رۆژئاوای ئەنادۆڵ جێگیردەبێت، ئەم شەپۆلە بەرەو میزۆپۆتامیا، رۆژهەڵاتی دەریای سپی، باشووری دەریای رەش، باشووری ئیتالیا، مەکەدۆنیای رۆژگاری ئەمڕۆمان و بەدرێژایی دەریای رەش بڵاودەبێتەوە. دووەمین داستانی گەورەی هۆمیرۆس "ئۆدیسە" باس کردنی ئەم بڵاوبوونەوەیە بە رێگای دەریاوە، بە داستانی کردنی موغامەرە و کردنەوە (فەتح)ی دەریاییە. لەبەر ئەوەی بۆ یەکەمین جار بە شێوەیەکی نووسراوە بڵاوبوونەوەی رێگای دەریایی بۆ رۆژگاری ئەمڕۆمان گواستۆتەوە، هەم بەهۆی گەوهەری بەڵگە مێژووییەکەی و هەم لەبەر ئەوەی زمانی ئەدەبی میتۆلۆژی قۆناخ نیشاندەدات گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. لەبەر ئەوەی خاوەنی گێڕانەوەیەکی هاوشێوەی ئەو گەڕانەی گلگامێشە کە لە ئاوەکانی ژێرزەویدا بەدوای "گیای نەمریدا" گەڕا، بەهۆی پەیوەندییەکەی لەگەڵ داب و نەریتەکان، بە بایەخ و بەهاداردەبینرێت.

"تیۆلۆگیا"ی هیسۆدۆس کە لە ساڵانی 800 پ.ز بە زمانێکی شیعرئامێزانە نووسراوە، ئیلهامی خۆی لەو میتۆلۆژیایەوە دەگرێت کە بە گوێرەی هەلومەرجەکانی قۆناخ رێکخراوە. میتۆلۆژیای سۆمەریەکان لە رێگای ئەنادۆڵەوە وەرگیراوە و بە تایبەتیش لەسەر

بنەمای کۆپیەکردنی شێوازی هیتیتەکان لە بەرزکردنەوەی قۆناخی قارەمانێتی یۆنانیەکان بۆ ئاستی خوداوەندەکان بە کارهێنراوە. تەواوی چالاکییە قارەمانێتییەکانی ئەم قۆناخە مێژووییە و هەوڵەکانی بە دەوڵەتبوون کە لەسەر بنەمای خانەدانی بەرزبوونەوە و یەك لە دوای یەك هاتن، ئیلهامی خۆیان لە میتۆلۆژیای سۆمەر و میسریەکان وەرگرتووە بۆ ئایدیۆلۆژیای بچووکی یەکێتی خوداوەندەکان "پانتائۆن" دەگۆڕێت و دەکرێت بە ئایین، واتا دەکرێت بەو قالبە باوەڕیانەی پەیڕەوکردنیان ناچارییە. چەمکی خودای مەزن کە بە ناوی"تەشوب" لەلای هیتیت و هۆریەکان، "بال" لە لای فینقیەکان، "یهوە، ئەلۆهیمە" لەلای عیبرانیەکان، "براهما" لەلای هیندیەکان،"ئاهورامەزدا"لە ئێران بەرز دەبنەوە، ئەوا هەوڵەکانی بە ئایین کردنی ئەم چەمکە بە شێوەیەکی درەنگ لە لای یۆنانیەکان لە ژێر ناوی یەکێتی خوداوەندەکان "پانتائۆن" شێوە دەگرێت، کە لە خوداوەندەکانی ئۆلۆمپیا پێکدێت و زیۆس سەرۆکایەتیان دەکات. ئەو کۆمەڵگایەی بە قۆناخێکی قارەمانێتی دەربازبووە و بۆ دەربازبوون لە یەکینەکانی رەچەڵەك و پێکهاتە ئەتنیکی و پەڕینەوە بەرەو یەکینەی سیاسی و دەوڵەت بوون ئاواکردنی پێکهاتەی سەرخانی ئایدیۆلۆژی لە بنەماکانیدا شاراوەیە. واتا پێویستی بە زۆر ئاواکردنی یەکێتی سیاسیانە، بە بەهانەیەکی ئایدیۆلۆژیەوە گرێدەدرێت. خوڵقاندنی ئایدیۆلۆژیا بۆ هەموو ئۆرگانیزاسیۆنێکی سیاسی نوێ ناچارییەکە.

دەتوانرێ ئەم قۆناخە لە هەموو سەردەمەکانی مێژوو و کۆمەڵگاکاندا ببینرێت. لە بناخەی هەمووشیاندا هەوڵەکانی گەیشتن بە وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی و جیابوونەوەی چینایەتی و بە دەوڵەتبوون هەیە کە لە قۆناخی قارەمانێتی سۆمەریەکان لە ماوەی نێوان 4000 تا 3000 پ.ز پێشکەوتن. لە ئەنجامی ئەو هەوڵانەشدا خوڵقاندنی ناسنامەی خوداوەندەکان لەلایەن راهیبەکانی سۆمەر بە بنەمادەگیردرێت کە خودای ئاسمان "**AN**" ئانە، خودای ئاو و هەوا "ئەنلیل" خوداوەندە ژنی شاخ"نین هورساك"(دواتر ئینانا، عەشتار)، خوداوەندی ئاو و زەوی "ئەنکی" بە بناخە دەگیردرێت. ئەوەی کە بناخەی تەواوی "تیۆلۆژیا"کانی تا رۆژگاری ئەمڕۆمان پێك دێنێت و رۆڵی سەرەکی لە شێوەگرتنیدا بینیوە ئەزموونی سۆمەریەکانە. هەڵبەتە هەر ناوچەیەکی جیاواز داب و نەریتە کولتوورییەکانی خۆی تەقلیکردووە و وەرچەرخان و توانەوەی پێویستی ئەنجامداوە و بە گوێرەی خۆی گونجاندوویەتی. هیسۆدۆس ئەمە لەپێناو نیمچە دوورگەی یۆنان ئەنجامدەدات. ئەو لێکۆڵینەوانەی لەم بوارەوە ئەنجامدراون توانیویانە پەیوەندی زانستی نێوان "ئەنکی = کرونۆس" ،"ئەن = ئۆرانۆس"، "مەردۆك = زیۆس" دابنێین. لەبەرئەوەی تیۆلۆژیای هیسۆدۆس تایبەتە و خاوەن سیستەمە و بە شێوەیەکی نووسراو گەیشتۆتە رۆژگاری ئەمڕۆمان گرنگییەکی مەزنی هەیە. ئامادەکردنی پارچەیەکی گرنگی داب و نەریتی کولتووری مرۆڤایەتی بچووك ناکرێتەوە. بەڵام بە بێ ئەوەی سەرچاوەکەی ئاشکرا نەکرێت ئەنجامی راست و دروست بەدەست ناهێنرێت. بە تایبەتیش کاتێك لە دایك بوونی ئایینە تاکخوداییەکان هەڵدەسەنگێنین، مسۆگەر لە بەرچاوگرتنی لێشاوی کولتووری دێرین و شیکردنەوەی گرنگییەکی مەزن لەخۆوەدەگرێت.

ب ـ ئیتر داستانەکانی قارەمانێتی و دەربڕینەکانی تیۆلۆژیا لە سەدەی شەشەم پ.ز بەدواوە ناتوانن وەڵامی قۆناخ بدەنەوە. قالبە ئایدیۆلۆژییەکانی کۆیلەداری چاخی دێرین بەشی بەردەوام کردنی شارستانییەتی کۆیلایەتی ناکات، کە دووچاری قەیران هاتووە و ناتوانێ ڕێگای دەربازبوونی بۆ ببینێتەوە. مسۆگەر لەم قۆناخەدا پێویستی بە تەقینەوەیەکی نوێی ئایدیۆلۆژی و هەڵمەتێکی هزری و ڕۆحی هەیە. هەم گەیاندنی دیاردەکانی سروشت و کۆمەڵگا بە ڕوونکردنەوەی نوێ، هەم دۆزینەوەی چارەسەری بۆ ئاڵۆزی کۆمەڵایەتی پێبەپێ خۆی دەسەپێنێ. پێویست دەکات ریفۆرمەکانی زەردەشت و بودا بە تایبەتیش ئەو ریفۆرمانەی لە بواری ئەخلاقیدا ڕێگایان لەپێش کردەوە گشتگیربکرێت و بەسەر تەواوی پەیوەندییەکانی سروشت و کۆمەڵگادا ڕەنگبداتەوە. شارە تازە ئاواکراوەکانی یۆنان، باشووری ئیتالیا، ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ زەمینەیەکی لەبار بۆ ئەم کارە پێشکەش دەکەن. کولتووری ئایینی خاوەن فشاری دەوڵەتی ناوەندی میسر و سۆمەر هێشتان لەم ناوچەیەدا بناخەیەکی بەهێزی نییە. سیستەمی تازەی کۆیلایەتی هەروەکو چۆن پێویستی بەو ئایدیۆلۆگانە هەیە کە لە خزمەتیدا بن، لە ڕەوشێکی بەمجۆرەشدا نییە کە دووچاری تەنگەتاوی بێت و فشار پیادە بکات. قۆناخێکی بەرهەمداری بەرزبوونەوەی شار لە ئارادایە. هەوڵە شکۆدارەکانی ئایدیۆلۆژیا کۆسپ نییە، بەڵکو لەمە زیاتر دەسکەوت لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئەم ڕاستیە ماددییە لە بنەمای ڕۆشنگەری یۆنانییەکاندا شاراوەیە.

ناوچەکانی "ئیۆنیا"ی ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ و "ئەلەیە"ی باشووری ئیتالیا کە بۆ یەکەم جار فەلسەفەی تێدا پێشکەوت، لەبەر ئەوەی لە ناوەندی یۆنان دووربوون، دەرفەتیان بە ڕەخساندنی زەمینەیەکی ئازاد داوە. ڕۆڵ و دەسکەوتی فەلسەفی تالاسی میللەتە کە لە مێژوودا وەکو یەکەمین فەیلەسوف ناودەبرێت، لەو هەوڵەیدا دەبینرێ کە بەبێ تەڤلیکردنی خوداوەند بۆ ناو مەسەلەکە سروشت لەمیانەی پەیوەندییەکانی خۆی ڕوون بکاتەوە. کاتێك گوتویەتی"گەردوون لە ئاو دروست کراوە"، لەوانەیە بەگوێرەی پێوانەکانی ئەم ڕۆژگارە بگوترێ شتێکی ئەوتۆی دیارینەکردووە. بەڵام بەر لەوەی سێبەری خوداوەندی لە هزری مرۆڤدا بکەوێت درکاندنی ئەمە بە شێوەیەکی سەربەخۆ، لە مێژووی هزری مرۆڤایەتیدا بەهایەکی شۆڕشگێڕی هەیە. پێویستە لەبیرنەکرێت کە لە ژێر ئەم هزرەشدا بۆچوونی سۆمەریەکان شاراوەیە کە دەڵێ خوداوەندی سۆمەریەکان سەرەتا ئاوی خوڵقاند یاخود خوداوەند لە ئاو خوڵقێنرا. هەروەکو دەزانرێت "ئەتلەس" هەم لە میسر، هەم لە بابل پەروەردەی بینیوە. هەروەها بۆچوونی"خودا لەهەموو شوێنێکە" دەکرێت بە موڵکی ئەتلەس. لێرەدا ڕووکردن لە فەلسەفەی ئایین جێگای باسە. پەیوەندی نێوان خوداوەند و سروشت نەپچڕێنراوە. بە ناویەکداچوونی هەردوو فاکتەر جێگای باسە، ڕێگە لەپێش یەکەمین شێوەگرتنی چەمکی "وحدە الوجود" دەکاتەوە.

دووەمین هەنگاوی گرنگ هێرۆکلۆتیس ئەنجامیدەدات؛ بەبێ ئەوەی باسی خوداوەند بکات، ئاماژە بەوە دەکات کە بنەماکانی سروشت لە خۆیەوە دەجوڵێتەوە، ئەوە دووپات دەکاتەوە کە سروشت لەمیانەی سیستەمی یاساکانی نێوخۆی دەجوڵێتەوە، بەبێ پێویستی هیچ کاریگەرییەکی خودایی بەردەوام لە گۆڕاندایە؛ بۆچوونەکەی بەشێوەی"دووجار لە

ئاوەڕۆی ڕووبارێکدا خۆ ناشۆڕێت" فۆرمیلەدەکرێت. شێوازی هزری بەمجۆرە بناخەی بۆ دادەنرێت کە بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی ئاشکرا مادە بە بناخە دەگرێت. هێرۆکلۆتیس لە مێژوو بە بناخەی ماددییەت دادەنرێ کە دواتر وەکو هزری پێشخراوی "ماتریالیزمی مێژوویی" دەگۆردرێت سەرچاوەی سەرەکی خۆیان لەم شێوازەی هزر وەردەگرێت.

لە لایەکەی دیکەوە، لە باشووری ئیتالیا ڤیساگۆرس بنەماکانی فەلسەفەی ئایدیالیستی دادەنا. ئەویش وەکو ئەتلەس ماوەیەکی درێژخایانی لاوێتی خۆی (25 ساڵ) لە قوتابخانەکانی ڕاهیبەکانی میسر و بابل بەسەربردووە و پەروەردەی بینیوە، ڕەوشی شارستانییەتی ئەو سەردەمەشی بە چاوان بینیوە. گرنگی ڕاستەقینەی ئەم فەیلەسوفە کە لە ماوەی نێوان سەدەکانی پێنجەم و شەشەمی پ.ز ژیاوە ئەوەیە کە بیرکاری لەسەر پەیوەندییەکانی سروشت پەیڕەوکردووە. ژمارەکان بە پیرۆز دەبینێت، باوەڕی بەوە هەیە لەمیانەی تایبەتمەندێتیەکانی ژمارەکان دەکرێ هەموو شتێك ڕوون بکرێتەوە. ئەوە دەردەخاتە پێش کە لەمیانەی مۆسیقاوە دەشێت گوێڕایەڵی زمانی تەبایی بکرێت، سیستەمی هەماهەنگی (ARMONYA) دەپارێزێت. بنەما ڕۆحییەکانی لە بناخەی هەموو شتێکدا بە مەرج دادەنێ، ڕاستینەی مادە و جەستە وەکو قەفەسی بەندکردنی ڕۆح دەبینێ. بە شێوازی سۆفیگەرایی هزری خۆی بەڕێوەدەبات، پەروەردەیەکی چڕوپڕ بە بنەمادەگرێت. کۆمەڵگای چینایەتی کە لە یۆنان و ئیتالیا لە دایکبووە بەڕێوەبەرایەتی فەیلەسوفانەی بەر لە ئەفلاتوون ئامادە دەکات. لە ڕاستیدا ئەوەی ئەنجامیان داوە گونجاندن و ڕێکخستنی پرەنسیپە سەرەکییەکانی بەڕێوەبەرایەتی سۆمەر و میسرە بە گوێرەی هەلومەرجەکانی ناوچەی خۆیان، شتێکی ڕوون و ئاشکرایە کە بە شێوەیەکی بەرفراوان کاریگەری ئەم دوو ناوەندەی لەسەرە. بەڵام پێشبینی ئەوەی کە هەر شێوەگرتن و فۆرمێکی سروشت پشت بە ڕێژەی ژمارەکان دەبەستێت و دۆزینەوەی ئەم ڕادەیە لەهەر شتێکدا گرنگە، ئەمەش دەسکەوتێکی گرنگە. دیاریکردنی ئەم ڕێژەیە گرنگییەکی مەزنی هەیە لەپێشخستنی مۆسیقا، بیناسازی و پزیشکی. جێگرتنی ژمارە و پێوانە و سنوور لە پەیوەندییەکاندا پێشکەوتنێکی گرنگە. گەیشتنی پێکهاتەی هزری و ڕۆحی مرۆڤ بە لۆژیك خاوەنی ڕۆڵێکی گرنگە.

گرنگترین فەیلەسوفی لە ماوەی نێوان سەدەی 6 ـ 5 پ.ز لە ناوچەکانی ناوەندی یۆنان ژیاوە (پارمەنیدس)یە. بایەخەکەی لەوەدایە کە هەبوونی لۆژیك، تێگەیشتن و ژیری لە بنەمای هەموو شتێکدا بە مەرج دادەنێ. لە کاتێکدا ئەوە پێشدەخات کە باوەڕی بەم فێربوونە ناکرێت کە لە ڕێگای سۆزەکانەوەیە و ئەو زانابوونانە بە خەڵەتاندن دادەنێت کە لەڕێی سۆزەکانەوە بەدیدێت. باوەڕ بەوە دەکات فێربوون لە ڕێگای مێشك بە بناخە دادەنرێت و لەمیانەی ئەو شێوازەی فێربووندا بە ڕاستی دەگەیت. لە ڕاستیدا گرنگی پارمەنیدس لەوەوە دێت بەهایەکی مەزن بەو مێشکەی مرۆڤ دەدا کە ژیر و وشیاربۆتەوە. بەڵکو زێدەڕۆیی کردووە لەمیانەی دوورکەوتنەوە لەسەرچاوەکانی زانیارییە بەرجەستەکان، کەوتۆتە نێو هەڵەیەکی مەزنی پێڕەوی کە هەزار ساڵی خایاندووە. بەڵام

ئەم زانیارییەش پێوانەی گشتی خۆی هەیە. نابێ هەر کەسە بە گوێرەی خۆی خاوەن پێوانە بێت. هەموو پیشە و دەزگایەك پێوانە و یاسای خۆی هەیە. ئەم پێوانە و یاسایانەش بۆ هەمان ئەو پیشە و دەزگایانەش پەیڕەودەکرێت کە لق و پۆپی ئەم پیشە و دەزگا سەرەکییانەن. تەواوی دەزگا کۆمەڵایەتییەکانی وەکو باوەڕمەندی، پیشەکاری، جووتیاری، سیاسەت، سەربازی، پیوانی تەواوی خۆیان هەیە کە پشت بە زانیاری دەبەستێت. کاتێك ئەم پیوانانە پەیڕەوبکرێت ئەم دەزگا و پیشەیە بە تەواوەتی رۆڵی خۆی دەبینێ. بۆیە ئەو شتەی هەرە زێدە پێویست دەکات؛ هەر هەوڵێکی سەبارەت بە کارێك، پیشەیەك دەدرێت دەبێ پشت بە زانیاری ببەستێ. یەکێك بخوازێ کارێك بکات کە زانیاری لە بارەیەوە نییە ئەوا لە دواییدا دەکەوێتە رێگایەك دەرکەوتنی بۆ نییە. بە واتایەکی دیکە ئاماژە بە بناخەی پرەنسیپی"پراکتیکێکی دروست، لە تیۆرییەکی دروستەوە سەرچاوە دەگرێت". ئەگەر سەرنج بدرێت ئەم هەڵوێستە هەمان ئەو نزیك بوونەوەیە کە بودا و کۆنفۆشیۆس و زەردەشت بە دوایدا گەڕاون.

پەڕاوێك یاخود تێروانینێکی بەرفراوانی سوقرات دەرهەق بە بابەتێك نییە. ئەو زیاتر خەریکی شێواز و پرسیاری"چۆن بژین؟"ە. ئەگەر پەیڕەونەبێت ئەوا تەواوی ئەم زانیارییانەی کۆدەکرێتەوە وەکو ئەو کتێبانە وایە کە لە پشتی کەر باردەکرێت؛ بەڵکو لەمەش مەترسیدارترە. چونکە زانیارییەکی مرۆڤ بە شێوازێکی هەڵە بەکاریبێنێ بەرامبەر بە رەوشی بەلەنگازی کەر، هەزاران جار مەترسیدارترە و دەشێ رێگا لەپێش رەوشێکی هەڵەدا بکاتەوە. سوقرات بە شێوەیەکی مافدار و رادیکاڵانە بەرامبەر ئەم کێشە سەرەکییە دەوەستێ و هەڵوێست نیشاندەدات. بێگومان مەراقی ئەوە نییە ببێتە خاوەنی زانیارییەکی زۆر، بەڵکو ئەوەیە کە بۆچی و چۆن زانیاری بە دەست هێناوە. هیچ باوەڕ بەو زانیارییانە ناکات کە هۆکارەکە و چۆنێتی بە دەستخستنی دیارنییە. لەهەمانکاتدا کاتێك وەڵامێکی راستی پرسیاری زانیاری بۆ چییە، بدرێتەوە، ئەوا ئەو زانیارییە و ئەوکارەی زانیاری دەرهەق وەرگرتووە بە شێوەیەکی راست ئەنجامگیردەبن. بە گوێرەی سوقرات بیرکردنەوەیەکی راست ئەنجامدانی کرداری چاك لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئەوکارەی بە باشی کرابێت، کاری هەرە جوان و رێك و پێکە. پرەنسیپی"راست بیربکەوە، باش کاربکە، جوان بە" گەوهەری ئەخلاقی سوقراتە. ئەم پرەنسیپە بە شێوەی"بیری چاك، وتەی چاك، کرداری چاك" لەلای زەردەشت فۆرمیلە کراوە. لایەنی هاوبەشی ئەم هزرە لەیەکچووانە، ریفۆرم کردنی سیستەمە تێکچووەکەیە. ئەوەی یەکەمین دامەزرێنەرەکان ئەنجامیان داوە سەپاندنی ئەم پێویستییەیە.

بێگومان ئەوانەی بەرژەوەندییان گرێدراوی رەوشی قەیراناوی کۆمەڵگایە، بە دڵخۆشییەوە پێشوازی لەم هەڵوێستە توند و بە پرەنسیپە ناکەن. هەروەکو لە هەموو قۆناخێکدا دەبینرێ ئەوانەی بەرژەوەندییان لە رەوشی قەیراندایە، ئەو کەسانەن کە لە یاسا و دادپەروەری دابڕاون، دەستپۆت و دیکتاتۆرەکانن. گەورەترین چەکەکانیان دیماگۆجییەتە و زۆردارییە. هۆی سەرەکی دادگایی کردنی سوقرات ئەوەیە کە خواستی لەسەر بنەمای پرەنسیپی راست ئەخلاقی لاوان بە ریفۆرم و وەرچەرخانێکی ریشەییدا

دەرهەق بە دانانی بناخەی بیری لۆژیکیانە و دەستنیشان کردنی گرنگییەکەی رۆڵێکی گەردوونی گێڕاوە.

ئەو رەوشە ئاستەمانەی دەوڵەتی ئەتینا بەرامبەر پارسەکان دووچاری هات، ئەو زیانانەی بەریکەوت، پێشبڕکێی لەگەڵ ئەسپارتا، زیادبوونی جیاوازی چینایەتی، لە سەدەی 5 پ.ز بەدواوە رێگا لەپێش قۆناخێکی قەیراناوی دەکاتەوە کە هەنگاو بە هەنگاو قووڵدەبێتەوە. بە پێی دەربازبوونی کات کێشە کۆمەڵایەتییەکان خۆی دەسەپێنێ. زەمینە بۆ ئاقڵمەندەکان پێگەیشتووە. ئەم رەوشەش رێگای لەپێش کاریگەرییەکی دوولایەنە کردۆتەوە. لە لایەکەوە وشکە باوەڕە ئایینیەکان باوەڕی لەدەستدەدەن و باوەڕی بە خوداوەندەکان لاوازدەبێت. لە لایەکی دیکەشەوە قوتابخانە فەلسەفییە دژبەیەکەکان بەردەوام سەر لە مرۆڤ دەشێوێنن. ئاقڵمەندەکان ئەم زەمینە دەقۆزنەوە لەژێر دروشمی "هەر کەسە و بە گوێرەی خۆی خاوەن هزرێکە" رێگا لەپێش رەوشێکی نزیك بە ئازادی تاکە کەس دەکاتەوە؛ بەڵام لەبەر ئەوەی لە قاڵبە سەرەکییەکانی هزر دوورکەوتوونەوە دەبوونە هۆی بە رووکەشی مانەوەی زانیارییەکان و ژێرپێکەوتنی ئەم هزرانە. رەوشێکی خراپ ببوون و ئیستسمار جێگای باسە. لە ئایین و فەلسەفەش شتێك بە ناوی پێوانە نەما. "هەر کەسە و پێوانەی بە گوێرەی خۆی" واتای دووبارە گەڕانەوەی حوکمڕانی یاساکانی دارستان و زاڵکردنی دەسەڵاتی سەرەڕۆییە بەسەر کۆمەڵگا. رێگا لەپێش بێواتابوون و لەرێلادانی بەهاکانی کۆمەڵگا و ساختەکاری دەکاتەوە. سنووردانان بۆ ئەم رەوشە ناچارییەکە.

ج ـ سوقرات وەکو بەرهەمێکی ئەم قۆناخە سەریهەڵداوە کە هەموو شتێك تێکەڵ بە یەکتری ببوو. کاتێك کێشە کۆمەڵایەتییە گران بووەکان بە دوای روون کردنەوە دەگەڕان، ئەوا چۆنێتی شێواز و ناوەڕۆکی ئەم کێشەی سەرەکی بوو. تاقمە ئاقڵمەندەکان لە مەزنکردنی ئاڵۆزی بەولاوە رۆڵێکی دیکەیان نەدەبینی. سیستەم لەپەلوپۆ دەخەن، دەیهەژێنن، بەڵام خۆیان لە بەرپرسیارێتی دانانی ئەلتەرناتیف بەلاوەدەنێن. رێگایان لەپێش دەرکەوتنی نەوەیەکی بێ رۆحی بەرپرسیارێتی دەکردەوە. ئەم لاوانە دەرهەق بە هیچ بەها و بیر و باوەڕییەك خۆیان بەرپرسیار و خاوەن ئەرك نەدەبینی. کاریگەری مەزنی ئەم مەترسییە لێرەوە سەرچاوەی دەگرت. سوقرات (لە ساڵی 470 تا 399 پ.ز) بەرامبەر بەم رەوشە لەمیانەی دانانی بناخەکانی هزرێکی ئەخلاقی و ریشەیی رۆڵێکی مێژوویی دەبینێ. ئەم پرسیارەی سوقرات بە شێوەیەکی بنچینەیی وەڵامی بداتەوە؛ هەموو شتێك، بە تایبەتیش هەموو کارێك پێوانە و یاسای کامڵ بوونی خۆی هەیە. کاتێك زیاتر روون بکرێتەوە؛ بە واتای زانینی بنەماکانی ئەو بابەتە و کارە دێت کە دەخوازیت ئەنجامی بدەیت یان پێیەوە خەریکی. "خۆت بناسە" پارۆلای بەناوبانگی ئەم بابەتەیە. واتا هەر یەکێك دەرهەق بە مەسەلەیەك یان کارێك خاوەنی زانیارییەکی پێویست تەنانەت زانیارێکی تەواو نەبێت، مافی قسەکردنیان نییە، نابێ خۆیان بخەنە ناو ئەم کارە. نەزانی دایکی تەواوی ئاڵۆزی و هەڵە و خراپییەکانە. ئەوەی بخوازێ رێگای باشە بکاتەوە، دەبێ دەرهەقی بزانێ و خاوەن زانیاری بێ.

تێپەڕ بکات. بەڵام کاتێك بەهانەی دادگایکردنی لەژێر ناوی"نکوڵی لە مەزنایەتی پرەنسیپەکانی یەکێتی ئەتینا و خوداوەندە دامەزرێنەرەکانی دەکات"ڕێکخرا، ئەوا ئەو وەڵامەی سوقرات و ئەو هەڵوێستەی بەرامبەری نیشاندا بێهاوتایە و بە هیچ جۆرێك لە بیرناکرێت، سوقرات گوێڕایەڵیکردنی یاساکان وەکو (فەزیلەت) ئاکاری چاکە پەسنددەکات، بە گوێرەی ئەم پرەنسیپەش دەژیت. کاتێك قوتابییەکانی باسی راکردن دەکەن، ئەمە بەبێ پێوانەیی (بێیاسایی) لە قەڵەم دەدات و پەسندی ناکات. بە شێوەیەکی سانایی و هێمنی بەرداخە پڕ لە ژەهرەکە (باڵدێران) دەخواتەوە و لەمیانەی شەهادەتێکی شەرەفمەندانە لە نێو نەمراندا لە ڕێزی یەکەمدا جێگای خۆی دەگرێت.

د ـ لەگەڵ ئەفلاتوون و ئەرستۆ چەرخی فەلسەفەی دێرین دەگاتە لوتکە. هەردووکیان لە فەلسەفەی کۆمەڵگا، بە قوتابی سوقرات دادەنرێن. ئەفلاتوون وەکو پابەندبوون بە یادی مامۆستاکەی و بۆ ئەوەی زاراوەکانی راست و باش و جوان لە رزگاربوونی دەوڵەتی ئەتینا و بەڕێوەبردنی لەلایەن فەیلەسوفانەوە بگات بە مۆدیلێك، پەرتووکی بە ناوی "دەوڵەت" دەنووسێت. لە جیهانی ئەفلاتووندا "گەوهەر" بە بنەمادەگیردرێت. دونیای ماددی لە جیهانی گەوهەردا بە واتای بیرەوەرییەك دێت کە بە کزی یادی دەکرێتەوە. سەرەتا گەوهەر لە ئارادایە. دوایی بنیانی قاڵبوونەوە ڕێگا لەپێش هەبوونی ماددی هەمەجۆر دەکەنەوە. مادده بەشێوەیەکی جیا بیری لێناکرێتەوە. ئەمە شێوازی پێشخراوی چەمکی عەقڵی پارمەنیدسە. ئەفلاتوون بە گەورەترین فەیلەسوفی ئایدیالیزم دادەنرێت. پلە و پایەیەکی نزیك پێغەمبەرایەتی هەیە. لەمیانەی ئەم تایبەتمەندێتیەی تا رادەیەك لە زەردەشت دەچێ. دەشێ بەمجۆرەش بیربکرێتەوە کە کۆی سوقرات و ئەفلاتوون وەڵامێکی نزیك بە هزری زەردەشتی لێدەکەوێتەوە. بەڕێوەبەرێتی بلیمەتانە، دیمەنێکی هونەرمەندانە، جەستەیەکی لێوەشاوە تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی فەلسەفەی ئەفلاتوونە. کاتێك کەسایەتی هەڵبژاردە (بەڕێوەبەران) بەمجۆرە پێگەیێندران، دەوڵەت بە شێوەیەکی دروست بەڕێوەدەبرێت. لەبەر ئەوەی بۆ یەکەم جار لە مێژوودا وانەکانی خۆی لە شوێنێکی نزیکی ئەتینا بە ناوی ئەکادیمیا داوە، لەمیانەی ئەم ناوە یادیدەکرێتەوە. داب و نەریت و بە دەزگابوونی ئەکادیمیا گرێدراوی شێوازی ئەفلاتوونە. فەیلەسوفی کۆمەڵگای چینایەتییە. بیر لە یەکسان بوونی هەموو مرۆڤەکان ناکاتەوە. شارستانییەتی کۆیلەداری وەکو سیستەمێکی سروشتی و هەمیشەیی دەبینرێت. هێڵە سەرەکییەکانی سیستەمی سروشی دەوڵەتی ئەتینا بەهێزترین گەوهەرەکەی لە ڕێگای پەرتووك، دیالۆگی بە ناوی "دەوڵەت" دادەنرێت.

بچووك بینینی هەموو کەسێك لەلایەن یۆنانییەکانەوە گرێدراوی ئەم شێوازەی بیرکردنەوەیە. گەلێك فەیلەسوفی دوای ئەو هاتن، لەمیانەی گەلێك ڕێچکەی جیاوازدا هەوڵدەدەن پێشیبخەن و هزری خۆیان لە ڕێگای ئەفلاتوونەوە روون بکەنەوە. ئەفلاتوونگەری نوێ، بە گشتی بە واتای یەکانگیر کردنی هزری ئایینی و هزری فەلسەفی دێت. بە تایبەتیش ئەو بە شێوەیەکی بەرجەستە لە مەسیحییەتدا ئەنجامدەدرێت.

کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر ئایین و فەلسەفەی ئیسلامیش هەیە. ئەم کاریگەرییە ڕۆڵێکی سەرەکی لەسەر تەواوی چەمکە ئایدیالیستییەکانی چەرخی نزیك هەیە.

ئەرستۆ دواترین داهێنەری مەزنی هزری فەلسەفی چەرخی کلاسیکە. مامۆستای ئەسکەندەرە. ئەتینیاییەکان خۆشیان ناوێت. ڕەوشێکی بەمجۆرەی هەیە کە لەگەڵ قالبەکانی یۆنان ناگونجێت. لەمیانەی مێشکێکی ئەنسیکلۆپاتی ئاسا، لێکۆڵینەوەی سەبارەت تەواوی هزرە ئایینی و فەلسەفییەکانی تاکو سەردەمی خۆی کردووە و فێربووە. چاودێرێکی بە توانا و قووڵی سەر سروشتە. بە یەکسانی جێگا بە ئەقڵ و سۆز دەدات. هەوڵدەدات پەیوەندی ئەقڵ و سۆز لەگەڵ ڕووداوەکان بە شێوەیەکی پتەو دابنێت. لەبەر ئەوەی زۆر بە مەراقە بۆ فێربوونی تەواوی زانیارییەکانی قۆناخ، بەبێ ئەوەی جیاوازی لە نێوان سروشت و کۆمەڵگا بکات، هەوڵی کۆکردنەوەیان دەدات. ئەم هەوڵە گشتگیر دەکات. بەرەو میتۆدی (گشتگیری بەرەو پارچە)ی دەبات. ئەمەیە کە بە لۆژیکی ئەرستۆ ناودەبرێت. لە راستیدا هەوڵی ئاواکردنی بناخەگشتییەکانی لۆژیکە لەمیانەی ئەو زانیاری و هزرانەی تا ئەم قۆناخە کەڵەکە ببوون. بەم واتایە دەتوانرێت ئەرستۆ وەکو کۆی هزری مرۆڤی ئەو قۆناخە و هێزە گشتییەکەی پێناسەبکرێت. بەردەوام کردنی بە سەمبۆلی لوتکەی زانیاری و هزری سیستەماتیك، ئەنجامێکی ئەم تایبەتمەندێتیەیەتی. گوزارشت و پراکتیزەکردنی هەرە بەرجەستەش، ئاواکردنی ئیمپراتۆریەتی مەزنی جیهانییە لەلایەن ئەسکەندەری مەزنەوە. پراکتیزەکردنی مەزنی ئەم هزرە مەزنە، بە واتای دەسەڵاتی گەردوونی ئەم هزرە گەردوونییە دێت.

خودا رەت ناکاتەوە. خودا وەکو فاکتەری بەرایی دەبینێت، قۆناخەکانی دواتریش وەکو ئینسیاتیفی سروشت دەزانێ لەپێشخستنی خۆیدا. لەمیانەی گوتنی هەموو شتێك لە ئەنجامدا لەگەڵ فاکتەری یەکەم واتە لەگەڵ خودا دەبێتە یەك، چەمکی خۆی سەبارەت بە گەردوون ئاشکرا دەکات. دەستووری "هەموو شتێك هۆکار و ئامانجێکی خۆی هەیە" هاوکێشەیەکی ئەرستۆییە. هەربۆیە هاوکێشەکە خودایيە. هەروەکو چۆن لەم لایەنەوە کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر ئایینە تاکخوداییەکان هەیە، ئەوا کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر فەلسەفەی مەسیحی و ئیسلامی سەدەکانی ناوین هەیە. شتی راستتر ئەوەیە لەمیانەی بەکارهێنانی هزری ئەفلاتوون و ئەرستۆ، فەلسەفەی ئیسلامی و مەسیحییەت پێشخراوە.

تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بۆچوونی ئەرستۆ بەسەر پێکهاتەی لۆژیکی مرۆڤدا زاڵە. هێشتا لۆژیکی دیالەکتیکییانە بەسەر هزری مرۆڤدا زاڵ نییە و لە ڕەوشێکی بەمجۆرە دوورە. بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتیەوە ئەوەی تاوەکو ئێستا بە شێوەیەکی بەهێز لە نێو (**منطق**) لۆژیکدا دەژیت ئەرستۆیە. ئەوەی لە فەلسەفەی باوەڕی مۆئمندا دەژیت هەر ئەرستۆیە. هەربۆیە ناتوانرێ بچووك بکرێتەوە، بەڵام بە بێ ئەوەی بەلاوەبنرێت، ناشێ فێری شێوازی راستی هزری ئەم چەرخە و زانستەکەی ببین. هەڵسەنگاندنی شێوازی هزری فەلسەفی ئەرستۆ وەکو قۆناخێکی مەزن لە جێگای خۆی دایە؛ بەڵام هەر لە زووەوە دەربازکردنی ئاستی زانیارییەکانی و بە تایبەتیش لەمیانەی پێشکەوتنە مەزنەکانی

بوارەکانی فیزیا، کیمیا، زیندەوەر زانی و زانستە کۆمەڵایەتییەکان، ئیتر بینینی وەکو لوتکەی موحافەزەکاری باوەڕ و لۆژیك گرنگە. وەستان لەم لوتکەیەدا لە ڕۆژگاری ئەمرۆماندا بە واتای پاشڤەڕۆیەتی دێت. لەسەر ئەم بنەمایە تێپەڕکردنی ئەرستۆ پێویستییەکی دەست لێبەرنەدراو و گرنگی ڕۆژگاری ئەمرۆمانە بۆ ئەنجامدانی وەرچەرخان و پێشکەوتن.

دواتر لە پێکهاتەی هزری یۆنان بە پشتبەستن بە شرۆڤە جیاوازەکانی ئەم فەیلەسوفە مەزنانە، چەندین قوتابخانەی جیاواز پێشخرا. تاوەکو چەرخە نزیکەکان "ڕێنسانس" لە سەرووی هەموویانەوە ئیسلامییەت و مەسیحییەت، لە لایەکەوە فەلسەفە ئایینی و هەمەجۆرەکان، لە لایەکی دیکەشەوە بە پێشکەوتنی چەندین قوتابخانەی فەلسەفی دەرەوەی ئایین، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یاخود ناڕاستەوخۆ بوونەتە سەرچاوە و ڕۆڵێکی سەرەکییان بینیوە.

لێشاوی هزری مێژوویی شارستانییەت وەکو ڕووبارێکە. لە کاتێکدا سەرچاوە سەرەکییەکەی بنارەکانی چیاکانی کەوانی بەپیت، لەمیانەی ئەو لقانەی لەوێوە پێیدەگات. لە سۆمەر دەبێە لێشاوی شەپۆلێکی سەرەکی. لەمیانەی ئەو لقانەی لە میسر، ئەنادۆڵ، هیتیت، چین و ئێران وەریدەگرێت لە گەرووی تەنگی یۆنان وەکو بەنداوێکی فەلسەفە دەبێتە سەرچاوەی وزە. دووبارە دەبێتە هەڵگری هێزی لێشاو. سەرەڕای کۆسپەکانی وشك کردنی چەرخەکانی ناوین، لەچەرخە نزیکەکان دیسان لە ئەوروپا دەبێتە خاوەنی هێزێکی مەزن و لە ڕۆژگاری ئەمرۆمان وەکو لافاوێکی لێهاتووە کە وەستاندنی ئاستەمە.

خ ـ لوتکەی شارستانییەتی کۆیلەداری

کاتێك شیکردنەوەکانی خۆم دەرهەق بە شارستانییەت پێشخست، هەوڵمدا سەرنجی ئەو پەیوەندییانە بدەم کە لە نێوان بابەتەکاندا هەیە. ئەوەی لە ژێر ئەم هەڵوێستەمدا شاراوەیە ئارەزوو و ئومێدەکانمە سەبارەت بە سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەو پەیوەندییەی لە نێوان زانست و ئەخلاقدا پچڕابوو لە ڕۆژگاری ئەمرۆمان شێوەی ئافاتێکی وەرگرتووە. دووبارەکردنەوەی بەهۆی ئەم هەست و داخوازییەمە و دووبارەکردنەوە و جەخت کردن شتێکی دەست لێبەرنەدراوە.

لەمیانەی شیکردنەوەی شارستانییەتی کۆیلەداریدا بە هیچ شێوەیەك ئەو ئامانجەی خۆم بەلاوە نانێم: شیکردنەوەی سەرمایەداری بە شێوەیەکی جیاواز و سەربەخۆ، ئەم لێکۆڵینەوە چی بۆ بەرژەوەندی یاخود لە دژی سیستەم بێت، ئاکامەکەی لە بواری پێڕەودا کەموکوڕی مەزن لەخۆوە دەگرێت. ئەوەی لە سەرمایەداری، تەنانەت لە "سۆسیـالـیـزمـی بـونـیـادنـراو"دا ڕوویداوە و کراوەتە موڵکیان، شێوەی گشتی و گەوهەری داهێنانەکانی پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخانی پێکهاتەی کۆمەڵگای کۆیلەدارییە. هەڵبەتە زیادبوون و پێشکەوتنی لێهاتوویی لە پێوانە و شێوەکاندا سەرنج ڕاکێشە. تەنانەت دەتوانرێ بگوترێ

جیاوازی هێندە مەزنە پێویستی بە بەراوردکردن نییە. بەڵام دیسان یەکەمین شێوەگرتنی شارستانییەت و گەوهەرەکەی ڕۆڵێکی دیاریکراوی هەیە.

پەیڕەو نەکردن و بێتوانایی کۆمەڵناسی سەبارەت بەو پەیڕەوانەی بەردەوام زانست پیادەی دەکات دەشێ تەنیا بە بەهێزی زاراوەی باڵادەستی چینایەتی ڕوون بکرێتەوە. زاراوەکانی بابەتی و دیاریکراوی کە بەردەوام دووبارە دەکرێنەوە، بە هیچ جۆرێك سەبارەت بە زانستی کۆمەڵگا پەیڕەونەکرا. هۆی سەرەکی ئەمە، بە تایبەتی بە ئەندازەی ئەوەی لە بواری بابەتی و خۆییەوە توند و وشك کراوە، ئەوا ئەوەی لەمیانەی دیمەنی ئایدیۆلۆژی خۆپیشاندان و پڕوپاگەندەی سەرسووڕهێنەر لە ئارادایە، ئیرادەی باڵادەستبوونی ڕەهایە. "ڕۆڵی دیاریکراوی" زانست کە خواستم باسی بکەم: واتا لەبەرچاو ونکردنی کاتی گەیشتن بە یاسای گشتی و گەوهەرەکەی؛ بەمجۆرە گەوهەرەکە وون دەکرێت و وەکو زانیارێکی رووکارانە و پارچە پارچە دەمێنێ، تەنانەت دەگۆڕدرێت بۆ شێوازی ونکردن و لەدەستدانی واتای هەردوو شێواز. ئەنجامدانی ئەم چەواشەکارییە مەزنە دەرهەق بە چەمکەکانی زانستی کۆمەڵناسی لەلایەن ئەوروپا و بە تایبەتیش لەلایەن ئەمریکاوە، لە نزیکەوە پەیوەندی بە باڵادەستی چینایەتی و پێویستی باڵادەستی ئیمپریالیستیانەیەتی بەسەر جیهان، کە گەیشتۆتە ئاستێکی بێسنوور. ئامانج ئەوەیە، ئەگەر لە ژێر ناوی "سۆسیالیزمی زانستی" گەوهەرێك هەیە و داخوازی تێگەیشتن لە ئارادایە، ئەوا هیچ نەبێت گەیشتن بە شێوازی ڕاستە. دەشێ هەندێ لەوانەی خۆیان بە "چەپڕەوی" توندڕەو دادەنێن ئەمە زۆر واتادار نەبینین. بەڵام بانگەشەی ئەوە دەکەم ئەگەر بە شێوەیەکی ڕاست ڕەخنەنەکرێت و ڕاست نەکرێتەوە ئەوا هەروەکو چۆن "مارکسیزم" لە بواری ئەخلاقی لە ئایدیۆلۆژی ڕاهیبی سۆمەر پاشکەوتووتر دەبێت و لە ڕەوشی لەیستۆکێکی هەرزانی دەستی سەرمایەداری بەولاوە ڕووبەڕووی هیچ ئاکامێکی دیکە نابێتەوە. ئەوە تیۆری و کرداری "دیکتاتۆریای پرۆلیتاریا" لە مۆدێلی حوکمڕانی ئیمپریالیزمی ڕەهای و سەرجۆنی سۆمەری و ڕەوشی ئامرازێکی دەستی سەرمایەداری بەولاوە ڕزگاری نابێت. ئەم ڕاستینە تاڵە لە ژێر داڕووخانی "سۆسیالیزمی بونیادنراو"دا هەیە کە لە ژێر هیچ مۆدێلێکدا ڕوون ناکرێتەوە، ئەمەش دەبێتە نموونەیەك بۆ ئەوەی کە خواستم ئاماژەی پێبکەم. بە ئەندازەی پرسیارکردنی ئەم هەڵە و کەموکوڕی و خیانەتانە لە کوێ و چ کاتێك و لەلایەن کێ و چۆن ئەنجامدرا؟ ئەوا چۆنێتی ئەنجامدانی ڕاستی لە کوێ، کەی، لەلایەنی کێ و چۆن ئەنجامدەدرێ، گرێدراوی شیکردنەوەی ئەم پرسیارەیە. کاتێك گەیشتینە بەشی "دووڕوویی سەدەی بیستەم" ئەم مەسەلانە ڕووندەکەمەوە کە گرنگترین لایەنی ئەم بەشەی بەرگرینامەکەم پێکدێنێ.

1 ـ شارستانییەتی گریك (یۆنان)

گرنگترین کێشەی زانستی مێژوو، پێناسەکردنێکی راستی شێوەگرتنی یۆنان ـ رۆمای شارستانییەتی کۆیلەدارییە. دەستنیشان نەکردنی ئەمە بە شێوەیەکی راست بناخەی ئەو هەڵە و کەموکوڕی و چەواشەکارییانە پێکدێنێ کە دەرهەق بە زانستی کۆمەڵگا کراوە. گەورەترین چەواشەکاریش، مەزنکردنێتی بە شێوەیەکی بێسنوور و دانانێتی بە بناخەی دەرکەوتنی شارستانییەت. ئەم بابەتەش وەکو تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی چەمکی سانترالیزمی ئەوروپا رووبەڕوومان دەبێتەوە و دەسەپێنرێ. چەمکی سەرەکی دژی ئەمەش، چەمکی رۆژهەڵاتییە، بە تایبەتیش ئەو بۆچوونانەی کە پشت بە تێروانینی ئیسلامییەت دەبەستن و بەرامبەر بچووك دەبینن و وەکو کافر هەڵیاندەسەنگێنێ و هەڵوێستێکی پڕوپاگەندەییە و بایەخێکی زانستی ئەوتۆی نییە. لە لایەکەوە شێوازی هزری فەلسەفی و میتۆلۆژیای یۆنان، لە لایەکی دیکەشەوە هزری ئایینی رۆژهەڵاتی ناوین کە گەیشتۆتە ئاستی فەناتیزم و خۆ بە سەنتەر دەبینێ، بناخەی هەردوو چەمك پێکدێنێ.

کاتێك لە ژێر رۆشنایی دراوە (**معطيات**) زانستییەکان هەڵسەنگاندن ئەنجامبدەین، ئەوا زۆر بە سانایی دەبینرێ کە شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما لە رێگەی دوو سەرچاوەی سەرەکی و قۆناخی مێژوویی تێرخۆراك کراوە.

ا ـ تێربوون لەمیانەی سەردەمی نئۆلیتیك: ئەوە سەلمێنراوە شۆڕشی کشتوکاڵی نئۆلیتیك کە لە کەوانی زێرین سەرچاوە دەگرێت لە ساڵانی 5000 ی پ.ز لە رێگای بەلقان و باشووری روسیا گەیشتۆتە ئەوروپا. ئەوەش روونبۆتەوە کە لە ساڵانی 4000 پ.ز بەدواوە، تەواوی ئەوروپا شۆڕشی کشتوکاڵی ناسیوە. ئەمە لە مێژوودا بە شەپۆلی "هیندۆ ـ ئەوروپا" ناودەبرێ کە سەرچاوەکەی لە ئاریانەوەیە.

بۆ ئەوەی هەر لە ئێستاوە رێ لەپێش تێگەیشتنێکی هەڵە بگیرێت، روونکردنەوەی واتای وشەی "ئاریان" گرنگە. هەروەکو چۆن سۆمەریەکان لە چەندین ناوی زاراوەی رۆژهەڵاتی ناوین خاوەن رۆڵن، ئەوا لەم زاراوەشدا رۆڵیان سەرەکییە. "ئار ـ **AR**" و "ئارد ـ **ARD**" لە زمانی سۆمەری بە واتای گاسن و شوێنی کێڵان، واتا بە واتای کێڵگە دێت. کاتێك بنارەکانی چیاکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس بوونە سەرچاوەی لە دایکبوونی شۆڕشی کشتوکاڵی، یەکەمین خاکی کە کراوە بە کێڵگە سۆمەریەکان بە "**ARD**" ناویان دەبرد، واتا خاك. شیمانەیەکی مەزن ئەوەیە کە ئەوانیش ئەم ووشەیە لە خاوەن زەوییەکان، لەو تیرانەیان وەرگرتووە کە بە "هۆری" ناودەبرێن. ئەوەش لەلایەنی مێژووەوە دەزانرێ کە سۆمەریەکان وشەی هۆریتیان بە واتای "خاوەنی وڵاتی بەرزاییەکان" بەکارهێناوە. هەرچی واتای وشەی "**AR**"ە، لەبەر ئەوەی زۆر نزیکی وشەی "**ARD**"ە، وەکو پێویستییەکی زماننासی بە واتای گاسن دێت. دواتر عەرەبەکان وەکو (ارج) بەکاریان هێنا، لە زمانی کوردی ئەمڕۆشماندا "**ARD**" بە واتای خاك دێت، وەکو کێڵگە بەکاردەهێنرێ (لە کرمانجی ژوور). لە رەوشێکی بەمجۆرەدا کەواتە وشەی "**ARYEN**" بە واتای ئەو گەلە دێت کە خاك، کێڵگە دەکێڵێت. هەربۆیە تەواوی ئەو گەلانەی بە شۆڕشی کشتوکاڵی و کێڵگەدا دەرباز بوونە ناوی ئاریانیان لێنراوە، ئەمەش دەرکی پێدەکرێت. بەڵام نزیککردنەوەی لە جۆرەی ئاری = شکۆمەند، ئار = ئاگر، شتێکن بە زۆر لکێنراون و بە

شتێکی واقیعی ناچێ. بەڵام دیسانیش بە گوێرەی سەردەمی خۆیان وەکو کۆمەڵە بەراییەکان شکۆمەندبوون و هەڵسەنگاندنی ئەمە وەکو نەژادپەرستی شتێکی راست و بەجێ نییە. چەواشەکردنی ئەم زاراوە لەلایەن فاشیزمی ئەڵمانی شتێکی زانستی نییە، بەڵکو بە ئامانجی ئایدیۆلۆژی و پروپاگەندەیە. بە بایەخەوە داکۆکی لەسەر ئەوە دەکەم ئیتر کاتێك ئەم زاراوە بەکاردێنین پێویستە بە گوێرەی گەوهەری خۆی لێی تێبگەن.

مەسەلەیەکی کە مێژوو بە شێوەیەکی تەواو دەستنیشانی کردووە ئەوەیە لەسەردەمی بەخێوکردن و تێربوونی ئەوروپا لەمیانەی شۆڕشی کشتوکاڵی، بەردەوام داهێنانەکانی رۆژهەڵاتی ناوین و ئامراز و زاراوەکانی بە کارهێناوە و سوودی لێوەرگرتوون. هەڵوێستەکانی **GORDON CHIDE** گەوهەرێکی بەمجۆرەی هەیە و بە شێوەیەکی زانستی دەیسەلمێنێ و رێگا نیشان دەکات. لەم قۆناخەدا پێشکەوتنی بەرەو بوون بەگەل و بە قەومبوون لەسەر بنەمای پشتبەستن بە گەوهەری بڵاوبوونەوەی شۆڕشی کشتوکاڵی دەبەستێت و کولتوورەکەی بە بنچینە دەگرێت و بە شێوەیەکی راستەوخۆ پەیوەندی بە بە کارهێنانی هێز و فشارەوە نییە. پێکهاتنی ئەو گروپە ئەتنیکییانەی لەسەر بنەمای تایبەت بوون لە ساڵانی 6000 پ.ز لەنێو تیرە و هۆزەکانی رۆژهەڵاتی ناوین پێکهاتبوو، لە ئەوروپا هەزار، دوو هەزار ساڵ دواکەوت و دووبارە بۆوە و بە گوێرەی ئەوروپا رێکخرا. باکووری ئەفریقیا، هیندستان و چین لە قۆناخی نزیك ئەم ساڵانە پێشکەوتنێکی هاوشێوەی بەخۆوە بینیوە. رووداوی تێربوون لەمیانەی شەپۆلەکانی کولتووری سەرچاوەی دایك کە لەهەر قۆناخێکی مێژوودا رووبەڕوومان دەبێتەوە، ئەمجارە رووبەڕووی سەرەکیترینیان بووینەتەوە. تێگەیشتنی بڵاوبوونەوەی هیند ـ ئەوروپا بەمجۆرە، رۆڵێکی بەرچاوی دەبێت لە تێگەیشتنێکی راست دەرهەق بە مێژوو.

کاتێك بەرەو ساڵانی 1000 پ.ز دێین، دەبینین ئەم گەل یاخود گروپە ئەتنیکییانەی لەمیانەی ئامرازەکانی ئاسن گوزەران دەکەن، بوونەتە خاوەنی هەندێك ناوی سەرەکی. لە روسیای رۆژگاری ئەمڕۆمان و دراوسێکانی "سلاو"، لە باکووری ئەوروپا "ئۆرمان"، "تۆتۆن"، بەرەو ئەڵمانیا "گێرمەن"،"گۆت"، بەرو باشووریش "کەلت" و "لاتینییەکان"، بوونەتە خاوەنی ئەم ناوانە. لە قۆناخی دووەمدا لە جوگرافیایەکی تەسکدا ئەم گروپە ئەتنیکییانە وەکو گروپی تایبەتی گەل، قەوم یاخود هەروەکو بە نەتەوە ناویان دەبەین پێکدێنین و شێوەدەگرن. بە گەلبوونی "هێلین" لە نیمچە دوورگەی یۆنان، "لاتین" لە ئیتالیا بەرهەمێکی ئەم قۆناخەن. لە کۆتایی قۆناخی نئۆلیتیکدا دەبینرێ کە گروپە ئەتنیکییەکان لە ژێر ئەم ناوە گشتییانە چڕبوونەتەوە.

ب ـ تێربوون لەمیانەی سەردەمی شارستانییەت: سەرچاوەیەکی دیکەی نزیکی کە کاریگەری لەسەر شێوەگرتنی شارستانییەتی یۆنان کردووە سۆمەر و میسر و تەواوی شارستانییەتی کۆیلەداری رۆژهەڵاتی ناوینە، کە کاریگەری سۆمەر و میسریان لەسەربوو. بە شێوەیەکی راستەوخۆ بەخێوکردنی شارستانییەتی یۆنان لەلایەن ئەم چاوگەوە، لە ساڵانی 2000 پ.ز لە چوار قۆڵەوە چڕدەبێتەوە. لە رێگای ئەنادۆڵەوە لە تەروادە، لە رۆژهەڵاتی دەریای سپی لە فینیقیەکان، لە میسر و گریت هێزی شارستانییەتی کە لەم

سەرچاوانەی وەرگرتووە لەگەڵ ئەو بەهایانەی نئۆلیتیك یەكانگیردەكات كە پێشتر وەریگرتبوون و پەسندی كردبوون، دەتوانێ بەرەو سەنتێزێكی دەوڵەمەند هەنگاو بهاوێژێ. وا بیر دەكرێتەوە بەر لە نئۆلیتیك و شارستانییەت، لە نیمچە دوورگەی یۆنان كۆمەڵی هۆڤی تیرە سەرەتاییەكانی دەریای سپی هەبوون، بەڵام شیمانەی ئەوە دەكرێت لە ڕێگای شەپۆلی نئۆلیتیك تۆێنراونەتەوە. زمانی یۆنانی كە تایبەتمەندێتی ئاریانی لەخۆوە دەگرێت بەڵگەی سەلمێنەری ئەمەن. گەرچی بەر لە سەردەمی نئۆلیتیك لە قەفقاسیاوە تاوەكو باسك لەسەردەمی بنەماڵەكانی كۆمۆنی سەرەتایی، گروپی زمانی دەریای سپی (قەفقاسیا ـ باسك) كە نزیكەی 20 تا 25 هەزار ساڵ پ.ز پێكهات، پێكهاتەیەكی جیاوازی هەیە. لە نیمچە دوورگەی ئیتالیاش پێشكەوتنێكی هاوشێوەی ئەمە جێگای باسە.

بێگومان تایبەتمەندێتیەكانی جوگرافیای یۆنان ڕێگای لەپێش كاریگەری تایبەت بە خۆی كردۆتەوە لە شێوەگرتنی شارستانییەتدا. ئەم یاسایە بۆ هەموو ناوچەیەك بەمجۆرەیە. سەبارەت بە ڕەسەنێتی یۆنان ڕۆڵێكی دیاریكراو نابینێ. پێشكەوتنی ئەم ڕەسەنایەتیە بە شێوەیەكی دەوڵەمەندانە لە نزیكەوە پابەندی سەرچاوەكانی تێربوونێتی. یەكانگیركردنی تەواوی دەسكەوتەكانی سەردەمی نئۆلیتیك لەگەڵ ئەو دەسكەوتانەی هەر چوارلقە پێشكەوتووەكەی شارستانییەت، لەبەر ئەوەی جوگرافییەكەی خاڵی بە یەكگەیشتنی ئاسیا، ئەفریقیا و ئەوروپایە، ئەمەی كردووە بە سەنتێزێك و تایبەت بە خۆی كردووە، ڕوونكردنەوەی ڕاستەقینەی دەوڵەمەندی و نوێبوونەوەیە. چۆن پێكهاتنی هەمەڕەنگی و دەوڵەمەندی لەگەڵ ئەو بەهایانە پێوانە دەكرێت كە لە ڕێگایانەوە بەخێوكراوە، پێكهاتنی شارستانییەتی یۆنانیش لەمیانەی ئەو سەرچاوانەی لە بونیادی خۆیدا كۆیكردوونەتەوە و یەكانگیری كردوون تێر دەبێت و شێوە دەگرێت و دەگاتە ئاستێكی بەمجۆرە كە ڕۆڵێكی گرنگ لە قۆناخێكی سەرووتردا وەربگرێت. سەنتێزێكی دەوڵەمەندی دێنێتە ئاراوە. دەسكەوتی یۆنان پێكهێنانی ئەم سەنتێزەیە بە شێوەیەكی سەركەوتووانە. هەروەكو دروستكردنی عاشوورە (خواردنێكە) وایە كە چەندە كەرەستەی زۆر بێت باشتر دروست دەبێت. ئەم ڕۆڵەی بچووك ناكرێتەوە، بەڵام ناتوانرێ وەكو داهێنانێكی نوێ و ڕەسەنیش هەڵسەنگێنرێت. بە كورتی باسی ئەم قۆناخە كرابوو. ئەگەر خۆمان لە دووبارەكردنەوە بپارێزین، بە كورتی دەتوانین ئەمانە بڵێین:

1 ـ میتۆلۆژیاكەی بە شێوەیەكی سەرەكی لە سۆمەر و تا ڕادەیەكی سنوورداریش لە میسر دزراوە. سەرچاوەكانی سۆمەری لە ڕێگای ئەنادۆڵ و فینیقیەكان بە دەستهێناوە، سەرچاوەی میسریشی لە ڕێگای گریتەوە بردووە. ئەمە بە گواستنەوەی دەستی دووەم ناوزەد بكرێت باشترە. چونكە دوای ئەوەی شارستانییەتی سۆمەر بە گوێرەی ئەنادۆڵ و فینیقی دەگونجێنرێت، دواتر بۆ نیمچە دوورگە دەگواسترێتەوە. شارستانییەتی میسریش دوای وەرچەرخان و گونجاندنی لەلایەن یۆنانەكان، دواتر دەگواسترێتەوە. میكانەكان كە وەكو هێزێكی بەر لە شارستانییەت لە نیمچە دوورگەدا دەژیان هێزی خوڵقاندنی میتۆلۆژیایان نەبوو، لە ئاواكردنی میتۆلۆژیای زیۆس لەلایەن یۆنانەكان ئەمە بە سانایی ڕووندەبێتەوە. باوەڕی میتۆلۆژیای زیۆس كە نزیكەی ساڵانی 1500 پ.ز دەبینرێت،

نموونەیەكی ئاشكرای چۆنێتی گواستنەوەیەتی بۆ نیمچە دوورگە. لە بواری پێكهاتەی زمانەوە وشەی زیۆس لە وشەی ئاریانی "Div" هاتووە. دێڤ لەو سەردەمەدا لە تەواوی گروپە ئاریەكان وەكو "Dev" بە واتای گەورەترین بەكاردەهێنرا. هەروەكو دەزانرێت مەزنترین بە "شتی خودایی" ناوزەد كراوە."Dev" كاتێك بۆ سۆمەریەكانیش گواستراوەتەوە ئەم ڕۆڵەی بینیوە. گەوهەری زاراوەی خوداوەند لە ڕۆژهەڵاتی ناوین بەو ڕەوشە سەرەتاییەی لەلایەن كۆمەڵەكانی نئۆلیتیكی ئاریان دەكرێت بە گوزارشتێك و بەمجۆرە وەكو خاوەن ناسنامەیەك ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. دوای دەربازبوون بە گەلێك قۆناخی جیاوازدا گەورەترین خودا دەبێتە ئیلاه، تاوەكو دەگاتە زاراوەی ئەڵڵا.

كۆنترین كولتووری خوداوەندی ژن لە ئەنادۆڵ قیبەلە (كیبەلە) ڕۆڵی گرنگترین سەرچاوە دەبینێ و وەكو خوداوەندی ژن "ئارتامیس" دەگونجێنرێ، خوداوەندی میوە و شەراب تارهۆزا وەكو "دیونیۆس" گۆڕدراوە و گونجێنراوە. ئەمەش لە ئاسەواری پەیكەرەكانی (لەویەكان) دەبینرێ كە بەر لە قۆناخی هێلینزم كۆنترین گروپی گەلی ئەنادۆڵ بوون، بە تایبەتیش خودای میوە و خۆشاب و شەراب تارهۆزا زۆر بەرچاوە. بە تایبەت كردنی بە شێوەی دیونیسۆس نموونەیەكی دیكەی ڕوون و ئاشكرای تێربوون و بەخێوكردنە لەلایەن سەرچاوەوە. لە دایكبوون و خوڵقاندنی ئافرۆدیت لە كەفی ئاوی كەنارەكانی قوبرس دیار دەكات كە پابەند بوونی میتۆلۆژی چۆن پێشكەوتووە، واتا زۆر بە باشی كاروانسەراكەی دەستنیشان دەكات. لە ئاپۆلۆنەوە ئیتر پێبەپێ بەرامبەر بە خوداوەندی ژن پایەدارتر دەبێت و وەكو شێوەبەندی خودایی باوكسالاری لە ڕۆژئاوای ئەنادۆڵەوە دەربازی یۆنانستان دەبێت، كاتێك لەلایەنی هیتیت و هۆریەكان دەیگوازنەوە دەیكەن بە "تەلەپینۆ و تەشوب". ئەمانەش بابەتی دەستنیشان كراون كە خوداوەندی میسر ئیسیس و ئۆسیریس كاریگەرییەكی هاوشێوەیان لەسەر دەمەترە و كچكەی پەرسەفۆنا كردووە.

كەوتنە نێو وردەكاری و لقەكانی چۆنێتی گواستنەوەی میتۆلۆژیا زێدە واتادار نابێت. بەڵام بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین هۆسیۆدۆس "تیۆلۆژیا"ی خۆی لەسەر بنەمای سەرچاوە جیاوازەكانی میتۆلۆژیای ئەو سەردەمە نووسیوە، بە تایبەتیش داستانی خوڵقاندنی بابل "ئەنومائەلیش". گروپە كولتوورییەكانی ئەم قۆناخە خاوەنی تیۆلۆژیایەكی هاوشێوەن. ئەم تێروانین و شێوە زانیاریانەی گەوهەری بۆ سۆمەریەكان دەگەڕێتەوە، بێگومان بە گوێرەی ئاستی زاراوەی سەردەمی نئۆلیتیك ئاستێكی پێشكەوتووی ئایدیۆلۆژی نیشاندەدات. ئەم تیۆلۆژیەی وەكو دەمامكی سەرەكی ئایدیۆلۆژی كۆیلایەتییە، لە بناخەی تەواوی زانستەكانی خوداناسی شاراوەیە كە دواتر دەركەوتوون. دەبێ لەبیرنەكەین ئەگەر ئەوە نەبێت ناشێ و ناتوانین بە تێروانینی فەلسەفی و زانستی بگەین. چونكە پەیوەندی دیالەكتیكی مێژوویی نێوانیان ئاشكرایە و مسۆگەرە.

2 ـ خاڵێكی دیكەی گرنگ كە دەزانرێ ئەوەیە كە ئەم ئەلف و بێیەی ئەمڕۆ لە تەواوی ئەوروپا بە كاردەهێنرێت هەمان ئەلف و بێیە كە فینیقیەكان لە سۆمەریەكانیان وەرگرتووە و لە ماوی نێوان ساڵانی 1000 تا 700 پ.ز بۆ یۆنان گواستراوەتەوە.

شارستانییەتی یۆنان لە رێگەی ئەم ئەلف و بێیەوە بۆتە موڵکی مێژوو. بە هەمان شێوە بیرکاری و ئەندازە لە میسر و سۆمەریەکان وەرگیراوە. زمان و ناوەڕۆك و شێوازی ئەدەبیاتی کولتووری (میسر و سۆمەر) بە بناخە وەرگیراوە. ئەو پێکهاتە رۆحی و هزرییەی لای یۆنانەکان پێکهاتووە، هەروەکو چۆن لە تەواوی قۆناخدا هەیە لە شێوەگرتندا قەرزاری ئەم سەرچاوەیەن، ئەوا زانیویانە چۆن رۆڵی کارامەیەی خۆشیان تێدا نیشانبدەن. گرنگییە سەرەکییەکەشی لێرەدایە. ئەمە بە تەواوی بە شێوازی کۆپیەگەری نەبووە، بەڵکو بە شێوەی هەرسکردن و تەڤلیکردنی رەنگی تایبەتی و گەیشتن بە پێکهاتەیەکی هزری و رۆحی دەوڵەمەندتر بووە. لەم بوارەشدا رۆڵی بە دەستهێنانی دەسکەوتی بۆ مێژووی شارستانییەت بەدیهێناوە. هەڵوێستی چەوت ئەمەیە کە ئەم رۆڵە وەکو رۆڵی چاوگ و زایین (خوڵقاندن) چەواشە بکرێت؛ شارستانییەتی یۆنان دواییش ئەورووپا لەمیانەی ئاستێکی فەناتیزمی شۆڤێنیزم، ئەم چەواشەکاری و شێواندنەیان ئەنجامداوە. نیشاندانی هەموو کەسێك وەکو هۆڤ لەلایەن یۆنانیەکانەوە وەکو داب و نەریتێکی لێهاتووە. گەرچی کاتێك هێشتا نەببوون بە هێزێکی شارستانییەت و بە شێوەی سیستەمی هۆز و تیرە سەرەتاییەکان دەژیان، لە مێژبوو شارستانییەت لە چاوگە رەسەنەکاندا خوڵقێنرابوو.

3 ـ کاتێك خۆیان بە "هێلینیەکان" ناو برد ئاسن کە ئامرازێکی سەرەکی شارستانییەت بوو کە لە میزۆپۆتامیای خوارو دۆزراوەتەوە، لە رێگای فریگیەکان بۆ نیمچە دوورگە گواستراوەتەوە. لە رێگای تەروادەشەوە ئامرازە مسیەکان گۆیزراونەتەوە. دوای ئەوەی چەکە مسی و ئاسنیەکان لە ساڵانی 1000 پ.ز بەدواوە بە شێوەیەکی بەربڵاو بە دەستی هێلینیەکان کۆدەبێتەوە، دەبن بە هێزێك بتوانن هەڵمەتێکی پێچەوانە ئەنجامبدەن. دوای کەوتنی تەروادە لە ساڵانی 1200 پ.ز دەرگای ئەنادۆڵ دەکرێتەوە. سەرەتا ئەنادۆڵ و رۆژئاوا دەکەوێتە ژێر کاریگەری کولتووری ئایۆنیەکان، دوایی تەواوی ئەنادۆڵ تاوەکو دەگاتە فورات هێرشی هێلینیەکان بۆ گۆڕین و توانەوەی ناوچە دەستپێدەکات. لەوییەکان دەسڕدرێنەوە. هەروەها فریگیا و لیدیا دووچاری هەمان چارەنووس دەبنەوە. بەڵام ئەو گروپە ئەتنیکییانەی بە میرنشینە گەورەنشینەکانی "کۆماگەنەس" ناودەبرێن و بە باپیرە گەورەی کوردەکان و ئەرمەنیەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان لە قەڵەم دەدرێن هەبوونی خۆیان دەپارێزن. ئەم بڵاوبوونەوە کولتووری هێلینیەکان لە ساڵانی 1000 پ.ز دەستپێدەکات و دوای قۆناخێکی پڕ لە هەڵکشان و داکشان لە رێگای ئەسکەندەرەوە دەگاتە لوتکە و لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەلایەن تورکەکانەوە لە ئەنادۆڵ بەدەر دەکرێن و بە شێوەیەکی تراژیدی کۆتایی بەم قۆناخە دێت.

بڵاوبوونەوە لە رۆژئاواش بەردەوام دەکات. لە ساڵانی 1500 پ.ز بەدواوە یۆنان سەربەخۆیی خۆی لەدەستدەدات. قوبرسیش بە نێو هەمان قۆناخدا دەربازدەبێت. ڤەبوون بەرەو مەکەدۆنیا ئەنجامدەدرێت. لەم ماوەیەدا قۆناخێکی بە کاریگەری کۆلۆنیکردن پێشدەکەوێت. لە کەنارەکانی دەریای رەش کۆلۆنی پۆنتۆس و لە هەموو شوێنێکی دەریای سپیدا کۆلۆنییەکانی هێلینی ئاوا دەکرێت. نیمچە دوورگەی ئیتالیا بە رووی نیشتەجێ

بوونێکی چڕ دەکرێتەوە. باشووری ئەم نیمچە دوورگەیە تەواو دەکەوێتە ژێر کاریگەری هێلین و هەروەکو بڵێی دەبێت بە هێلین.

4 ـ لە سەدەی 7,6 پ.ز لە نیمچە دوورگەی یۆنان لەسەر بنەمای چینایەتی لە فیدراسیۆنی پێکهاتە ئەتنیکیەکانەوە پێکهاتەی دەوڵەتێکی ناوەندی کۆیلەداری دێتە ئاراوە. تایبەتترین لایەنی ئەم شێوەگرتنەی دەوڵەتی کۆیلەداری ئەوەیە کارەکتەری راهیبێتی بە پلەی دووەم ماوەتەوە و لایەنە سیاسییەکەی دەرکەوتۆتە پێش و سەرەکی بووە. لەوەش گرنگتر لە دوای قۆناخێکی کورتخایەنی پادشایەتی شێوەیەکی بەخۆوەگرت دەتوانین کۆماری کۆیلەداری پێبڵێین. لە کاتێکدا لە پێکهاتەی دەوڵەتی کۆیلەداری سۆمەر و میسر و تەنانەت تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین جگە لە رۆڵی سەرەکی چینی راهیب ئەوا دواتر پێکهاتەکانی بنەماڵە و خانەدانەکان رۆڵێکی سەرەکی دەبینن، بەڵام لە نموونەی یۆنان و ئیتالیا لایەنی کۆماری (کۆماریەت) دەردەکەوێتە پێش. بێگومان ئەم رەوشەش گرێدراوی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی بواری ئایدیۆلۆژی و جگە لە هەبوونی کشتوکاڵی بە زیادبوونی بایەخی بازرگانییەوە گرێدراوە. بە تایبەتی بازرگانی پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتی نزیك لە چینی بۆرژوا لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بە شێوەیەکی بنچینەیی وەکو چینی ناوین زیاتر نزیکی علمانیەتە و بەهۆی بەرژەوەندییەکانی هەڵوێستێکی دوور لە شێوازی بەڕێوەبەرایەتی راهیب و خانەدانان نیشاندەدەن.

ئەو بازرگانیەی لە رێی دەریاییەوە دەکرێت بە بەراوردکردن لەگەڵ رێگای وشکانی بایەخدارتر و لەبارتر دەبێت، ئەمەش سەرەکیترین زەمینەی ماددی هەڵکشان و باڵاتربوونی یۆنانییەکان پێکدێنێ. ئەو دەوڵەمەندی و خۆشگوزەرانییەی بازرگانی لەگەڵ خۆیدا دێنێ، زەمینەی ماددی شێوازی هزری فەلسەفی پێك دێنێ. لەپێشکەوتنێکی جیاوازی ئابووری زیاتر، ئەنجامدانی دابەشکردنێکی کار بە گوێرەی بازرگانی زۆر بایەخدارە. بە گوێرەی هەلومەرجەکانی ئەو سەردەمە، ئەم دابەشکردنەی کار لە بواری بازرگانی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا، باکوور ـ باشووری جیهان، پسپۆڕ بوونێك لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەمجۆرە قۆناخێکی نوێی پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی پیشەکاری دێتە ئاراوە. دەتوانرێ بگوترێت کە لە زەریای ئەتڵەسییەوە تاوەکو زەریای مەزن دەرفەتی گەڕان و سووڕانی کەلوپەل و موڵك دەرەخسێ. یەکەمین گرنگترین جیهانیبوون بەمجۆرە پێشدەکەوێت و پێکدێت.

هەڵبەتە لەمیانەی رێگاکانی بازرگانییەوە باوەڕی و بیرە هاوبەشەکانیش ئاڵوگۆڕی بە خۆیانەوە دەبینن. نابێ سەرمان لەوە سووڕ بمێنێ کە پێکهاتەی گونجاو بە گوێرەی ئەم پێشکەوتنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژیە کۆمارە، دواتریش پێشکەوتووترین گوزارشت و شێوازی کۆمار "دیموکراسییەتە". پێشکەوتنی چینایەتی کە پشت بە هەلومەرجی ئاڵۆز و دەوڵەمەند دەبەستێ، لە بواری سیاسیدا گونجاوترین پێکهاتە بۆ خۆی دەدۆزێتەوە. بە رادەی بەهای مێژوویی "دیموکراسی ئەتینا" دەسکەوتی بۆ شارستانییەت لەم بوارەوەیە. بێگومان ئەم دیموکراسییەتە، دیموکراسییەتێکی چینی کۆیلەدارە، بەڵام

دیسان نوێبوونەوەیەکی گرنگە. دووربوونی لە ژێر پاوانی توند و ڕەهای ڕاهیب و خانەدانان، ڕۆڵێکی مەزن دەبینێ لەوەی ببێتە لانکەی شارستانییەتی ڕۆژئاوا.

5 ـ بێگومان گرنگترین نوێبوونەوە کە شارستانییەتی یۆنان ئەنجامیداوە و وەکو دەسکەوتێکی مێژوو دادەنرێت، پێشخستنی شێوازی "هزری فەلسەفی"یە. لەبەر ئەوەی واتای وشەی فەلسەفە حەزکردنە لە زانیاری، ئەوا بینینی فەلسەفە وەکو داهێنانێکی نیمچە دوورگەی یۆنانی، دەبێتە هەڵوێستێکی زێدەڕۆیانە و کەموکوڕییەکی مەزن لە خۆوە دەگرێت. هەروەکو دەزانرێ ئەو ناوانەی وەکو زانای دەستپێکردنی شێوازی هزری فەلسەفی دەبینرێن ئەتلەسی خەڵکی میلت و فیساگۆرس، بە درێژایی تەمەنی لاوێتی پەروەردەی خۆیان لە بابل و میسر بینیوە. بەر لەوەی شێوازی هزری فەلسەفی دەرکەوێت، تەواوی پێشەنگەکانی مەعنەویات (ڕۆحی) پەروەردەی خۆیان لە قوتابخانەی ڕاهیبەکانی میسر و بابل دەبینی. لەم ساڵانە قوتابخانەیەکی تایبەت لە نیمچە دوورگە دانابوو، بەڵام شیمانەی ئەوە دەکرێت کە لە ساڵانی 8 ، 7 پ.ز کەسانی وەکو هۆمیرۆس، هیدۆس و ئۆرفائۆس بە شێوەی هۆزان و گەریدەکان، گەڕاون و سووڕاون. ئەمە لەم لایەنەوە جێ بێڵین لەم ساڵانە نەبوونەتە خاوەنی پەرستگایەك لە ئاستی پەرستگاکانی میسر و بابلدا بێت، بەڵکو زەمینەیەکی بەهێزی کولتووری پەرستگای خۆجێییش ئاوانەکرابوو. بە شێوەیەکی چڕ و بەردەوام ئایدیۆلۆژیا لە ڕۆژهەڵاتەوە دەنێردرێتە ڕۆژئاوا. تەنانەت هۆمیرۆسیش هۆزانێکی ڕۆژئاوایی ئەنادۆڵە.

بەڵام هەروەکو چۆن ئەم ڕاستینەیە گرنگی مەزنی دەرکەوتنە پێشی هزری فەلسەفی بەلاوە نانێت، لەهەمانکاتدا دەبێ وەکو موڵکێکی هاوبەشی شارستانییەت ببینرێت. بە گوێرەی دیالەکتیکی هزری فەلسەفی بەرهەمی زەمینەیەکە ئیتر ڕوونکردنەوەکانی میتۆلۆژیاکانی ڕۆژهەڵات تێیدا کورت دێنن و ناتەواو دەبینرێن و هزری مرۆڤ تێرناکات. ئیتر ئەو میتۆلۆژیا و هەڵوێستە ئایینیانەی لێیەوە سەرچاوە دەگرن و ڕۆڵی ڕۆنی چەورکردن و دەمامکی ئایدیۆلۆژی دەبینن، تەنانەت ئەو ناتەواوییەی تێیکەوتوون پێکهاتەی ڕۆحی و هزری مرۆڤ بەرەو لێگەڕینی نوێ دەبات. بە بەراورد کردنی کۆمەڵگای یۆنان لەگەڵ کۆمەڵگای میسر و بابل لاوازی باوەڕی ئایینی یۆنانەکان و ئەوەی کە هەشە وشك نییە، نزیکی ڕژێمە سیاسییەکەی لە کۆمار و دیموکراسییەت، ڕەخساندنی گوزەرانێکی خۆشی و دەست بەتاڵی لە ئەنجامی زەمینەی ماددییەوە، تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی زەمینەی هزری نوێ پێکدێنێ. دەوڵەمەندی ماددی و پێکهاتەی ڕژێمە سیاسییەکان و پێشخستنی گفتوگۆ دەکەنە پێویستییەك و ئەمەش توانستەکانی ئاسایش و ئازادی لەگەڵ خۆی دێنێ، هەروەکو چۆن سەردەمی ترسان لە خوداوەندەکان بەسەرچووە. دەوڵەتی شارە ئاڵۆزەکان ماقووڵتر بوونە و پێویستی هزری ئاقڵمەندانە نیشاندەدەن. هۆکاری سەرەکی ئەوەیە، لە کاتێکدا شارستانییەتی کۆیلەداری قۆناخێکی 3000 هەزار ساڵی لە دوای خۆی بەجێ دێڵێ، ئەوا لە دوای قۆناخی پێشکەوتنی سروشتی و پێگەیشتن، مسۆگەر لە پەلوپۆکەوتنێکی جددیش لەدوای خۆی دێنێ. ئیتر سیستەم بەرەو کۆتایی تەمەنی دەچێ.

گەیشتنە لوتکە و پووکانەوەشی نزیکە. بە شێوەیەکی سەرەکی شارستانییەتی یۆنان ـ ڕۆما دانپێدانانی ئەم ڕاستییەیە.

تەواوی ئەم هەلومەرجانە ئاماژە بەوە دەکەن سەردەمی باوەڕە میتۆلۆژییەکان بەسەرچووە و کاتی ئەوە هاتووە لەمیانەی مێشك بیربکرێتەوە. توانستی قۆناخە درێژەکانی مرۆڤایەتی وەکو گەنجینەی زانیاری تا بلێی مەزنبووە. زانیاری ئاقڵمەندانە کە بەرهەمی کردار و ڕەنجە، دەرهەق بە دیاریکردن و ڕوونکردنەوەی جیهانی سروشت و گیا و گیانلەبەران، ڕۆڵێکی ڕۆشنکەرانە دەبینێ. بەبێ هەبوونی ڕۆح و خوداوەندەکان پەیوەندی نێوان هۆکار ـ ئەنجام، دەردەکەوێتەڕوو. پێبەپێ ئەم تێروانینە پەسنددەکرێت کە جودا لە ئیرادەی مرۆڤ و خوداوەند پێڕەوێکی سەربەخۆ و تایبەتی سروشت هەیە. بە پێی دەربازبوونی کات گومان بەرامبەر جیهانی بیروباوەڕییە ساویلکەکان زیاتر دەبێت. هەنگاوی بوێری دەربازبوون لە جیهانی خەیاڵی منداڵانەوە بۆ جیهانی واقیعی دەهاوێژرێت. ئەوەی بناخەی ئەم دیاردانە پێکدێنێ، ڕاستینەی جیهانی بازرگانی یۆنانەکانە کە لەپێناوی بە دەستهێنانی بەرژەوەندی و قازانج لە هەموو دەرگایەك بدات و حەزی لە ئاشکراکردنی نهێنیەکانە. ئەوکارەی بازرگانەکانی سۆمەر بە شێوەیەکی سنووردار ئەنجامیاندا جیهانی بازرگانی یۆنانییەکان سوورە لەسەر ئەوەی تاوەکو دوایی پێیبگات. ئەمەش هەروەکو بۆرژوازی پیشەسازییە کە لەپێناو بە دەستهێنانی دەسکەوت و قازانج، سنوور ناناسێ. ئیتر یاسای خوداوەندەکان تەنگ و سنووردارە، جیهانی بازرگانی پێویستی بە هێزی تاکەکەسی و مێشکێك هەیە لەپێناو قازانجی خۆیدا بە خێرایی بیربکاتەوە. میتۆلۆژیا تێری پێکهاتەی جێگیری کشتوکاڵی وەرزی دەکات و وەڵامی دەداتەوە، مسۆگەر تێری جیهانی بازرگانی و پیشەکاری شارەکان ناکات و شتێکی کۆمێدییە. چینی باڵادەستی کۆمەڵگا ناچارە هزری باڵادەستی خۆی بخوڵقێنێ. هەروەها لەسەر بنەمای هەبوونی پەیوەندی کۆیلەداری گۆڕانکاری لە پێکهاتەی چین و پێکهاتەی سەرخانی خۆیدا دەخوڵقێنێ.

دەتوانرێت زیاتر هەلومەرجە بابەتی و خودییەکانی شۆڕشی فەلسەفی هزر تاوتوێ بکرێت. بەڵام ئەم دەستنیشانکردنانە تێری ئەنجامدانی پێناسەیەکی ڕاست دەکات. گەوهەرەکەشی ئەمەیە؛ هەروەکو چۆن پێشکەوتنی شارستانییەت لە ژێرخانی خۆیدا لە نێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکی و وەکو زنجیرێك وایە، ئەوا ئامرازەکانی تەسەوور و بیرکردنەوە و گواستنەوەی ئایدیۆلۆژی کە دەزگایەکی سەرەکی سەرخانە، لە ناو یەکبوونێکی وەکو زنجیر و پەیوەندی دیالەکتیکی دان. ئەمە هەر لە خۆیەوە و بە بێ پشتبەستن بە توانستە کەڵەکەبووەکان و لەمیانەی ژیری مەزاجی چەند کەسێك دەرنەکەوتووە. ئەم ڕەوشە، ڕۆڵی فەیلەسوفەکان بچووك ناکاتەوە. بە پێچەوانەوە بە واتای ڕوونکردنەوەی ئەوە دێت کە بەرهەمی کامە هەلومەرج و تا چ ڕادەیەك خوڵقێنەری مەزنی شارستانییەتن. هاوکات دەرفەتی ئەوە دەرەخسێنێ کە ڕاستینەی ئەوان هەڵسەنگێنرێت و ئەنجامی ڕاست هەڵبهێنجرێت.

لە قۆناخی فەیلەسوفەکاندا و لە دوای دابڕان لە میتۆلۆژیا، لەسەر دوو بنەما قۆناخێکی ناکۆکی هزری دەستپێدەکات.

ا ـ لە بواری پرۆسەی پراکتیزە کردندا زیاتر شێوازی بە بنەماگرتنی هەستەکان بەکاردەهێنرێ. هەبوونی بابەتیانەی سروشت بە بنەما دەگرێت. دەرك بە پەیوەندی هۆکار و ئەنجامەکانی رووداوەکان دەکات؛ دەزانێ کە خاوەنی یاسای سەربەخۆ و بەدەر لە داخوازی و کردەوەی مرۆڤن. یەکەمین شێوەگرتنی زانیارییە لە رێگای تێروانین و ئەزموونەوە بەدیهاتبێت. بەبێ ئەوەی پشت بە قالبە میتۆلۆژی و ئایینیەکان ببەستێ، هەوڵدەدات بە شێوازێکی شرۆڤە کردنی سروشت بگات. بەردی بناخەی رێگاکانی زانست بە شێوەیەکی پتەو و رێکوپێك دانراوە.

ب ـ شێوازی هزری ئاقڵمەندانە کە وشیاربوونەتەوە و مسۆگەر رێگا لەپێش کاریگەرییەکی سیحراوی دەکاتەوە، زیاتر لە ژێر کاریگەری دۆگماکانی پێشوو دایە. مێشك هێشتا سەربەخۆیی رانەگەیاندووە و زۆر لەمە دوورە. بەڵام دیسان لە سێبەری خوداوەندەکان دوورە، جەسارەتی ئەوە دەکات لە ناو دارستانێکدا هەنگاو بهاوێژێت کە کەسی پێدا نەڕۆیشتووە. هەر شتێکی هەیە لەمیانەی هزردا ئەنجامدەدرێت. ئەو جیهانەی کە هەیە هەڵخەڵەتێنەرە. ئەو هزرەی لە مێشکەوە سەرچاوەی گرتبێت لە هەموویان بەهادارترە. بێگومان بۆ یەکەمین جار و لەمیانەی هێزی خۆی، سەرهەڵدانی هزر کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر ئەمە هەیە. مرۆڤ ئەقڵی هێندە لە لای خۆی مەزنکردووە، لای ئەو هێندە گرنگ نییە ئایا لە دەرەوەی ئەقڵ راستینەیەکی دیکە هەیە یاخود نا. هەروەکو چۆن دەرکەوتنی یەکەمینی هەرشتێك سەرنج راکێشە، هەڵبەتە شتێکی ئاساییە کە ئەم پێشکەوتنە مەزنەی مێژووش زێدەڕۆیی بکات.

بە جەختکردنەوە ئاماژە بەوە دەکەم ئەم دوو لقە بە لانی کەم بە ئەندازەی میتۆلۆژیای سۆمەر کاریگەریان تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. هەروەکو چۆن میتۆلۆژیای سۆمەر رۆڵی لە پێکهاتەی بناخەی جیهانی باوەڕیمان هەیە، ئەوا ئەو هزرانەی سەرچاوەی خۆیان لەم دوو لقە وەردەگرن و وەکو لێشاو هاتوون رۆڵیان لە پێکهاتنی بناخەی هزری فەلسەفی و زانستییانەمان هەیە. ئەم کەسایەتییانە (فەیلەسوفانە) لە ئاستی پلە و پایەی پێغەمبەرەکاندان. لەسەرووی هەموویانەوە ئەتلەس، فیتاگۆرس، پارمەنیدس، هەرکلیتۆس، سوقرات، ئەفلاتوون و ئەرستۆ کە رەوتێکیان پێکهێناوە و وەکو زنجیرە هاتوون بە لانی کەم لە پێکهاتنی هێزی بیر کردنەوەدا هێندەی پێغەمبەرەکان جیهانی باوەڕییەکان خاوەن رۆڵن. لە دەرخستنەڕووی هێزی تاکەکەسدا رۆڵی چاوگ و سەرچاوە دەبینێ. لە کاتێکدا میتۆلۆژیا و ئایینەکان مژدەی ستاتۆکانی پیرۆزی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیان دێنن، ئەوا فەلسەفە مزگێنی ئەو تاکە لەگەڵ خۆی دێنێ کە وشیاربۆتەوە و بەرەو ئازادی بەڕێدەکەوێت.

هەرچەندە فەلسەفە و ئایین هەردووکیان دەزگای دەست لێبەرنەدراو بن بۆ پێشکەوتنی شارستانییەت، درێژبوونەوەی ریشەی میتۆلۆژی لە نێوانیاندا هەبێت، بەڵام پێبەپێ لە یەکتر جیابوونەتەوە و لەگەڵ یەکتردا کەوتونەتە نێو ناکۆکی و پێکدادان و ناوە

بە ناوەش لە سەنتێزێکی باڵاتردا یەکانگیربوون، یاسای هەبوون و یەکێتی دژەکان لە نێوان جیهانی فکر و باوەڕیدا پیادە دەکرێت. ئەم یاسایە پەیڕەدەکرێت و پێشکەوتن بەدیدێت. ئەم یاسایەی کە دواتر دەکەوێتە نێوان هەردوو لقەکەی فەلسەفەش، پێشکەوتنی فەلسەفە لەمیانەی ناکۆکی و پێکدادان و دوای گەیشتنی بە سەنتێزێك تا رۆژگاری ئەمڕۆمان دێنێ. کاتێك پەرە بە زانست دەدات، خۆشی خۆراك لە زانستەوە وەردەگرێت.

6 ـ دەسکەوتی یۆنانیەکان لە بواری پێکهاتەی هونەر و مەعنەوییات هەمیشەیی و مەزنبووە و بەمجۆرە دەسکەوتیان بۆ شارستانییەت بە دەستهێناوە. لەگەڵ ئەوەی لە بواری مۆسیقادا کاریگەری سۆمەریەکان لە ئارادایە، بەڵام توانیویەتی تایبەتبوونێکی بە گوێرەی خۆشی بێنێتە ئاراوە. لە پەروەردەکردنی سۆزەکاندا پێشکەوتن بەدیهاتووە. هەم لە پەرستگا هەم شێوازی گۆڕانی تاکەکەسی پێشکەوتنی بە خۆیەوە دیوە. فیتاگۆرس مۆسیقا وەکو زمانی گەردوون هەڵدەسەنگێنێ، هەمان هەڵوێست لەلایەن سۆمەریەکانیش لە ئارادایە. تەنیا بە روونکردنەوە و دەربڕینی ژیان لەمیانەی میتۆلۆژیا و زمانی ئەدەبی و فەلسەفی ناوەستن، بەڵکو دەربڕینی ژیان لەمیانەی مۆسیقادا جێگای خۆی دەگرێت. کاریگەری میسر لە بواری بیناسازیدا بەرچاوە. بەڵکو دوای میسر توانیویانە دووەمین و گرنگترین هەنگاوبهاوێژن. لەهەر شوێنێکی کولتووری هێلینی تێدا بڵاو بووبێتەوە شوێنەواری بیناسازییان بەجێماوە. رۆڵی لە دروستکردنی پەیکەر و پەیکەرسازیدا زۆر بەرچاوە و نوێنەرایەتی رەوتێك دەکات. هەروەکو بڵێی لەگەڵ جوانی سروشت لە نێو پێشبڕکێیەکدایە و دەتوانێ دیمەنی زیندوو بنەخشێنێ. بە شێوەیەکی گشتی خۆجێیەتی هونەری یۆنان بە خێرایی تواناکاری بە گەردوونی بوون نیشان دەدات. دەسکەوت و رۆڵی یۆنانییەکان وەکو بەرهەمی سەنتێزێکی باڵا لە بەرامبەرماندا قیت دەبێتەوە.

پێشکەوتنی هاوشێوە لە بواری مەعنەوی و ئەخلاقدا دەبینرێت. بە تایبەتیش چەمکی "فەزیلەت" کە لەگەڵ دەرکەوتنی سوقرات سەریهەڵدا "بەرپرسیارێتی کۆمەڵایەتی تاکە کەس" روون دەکاتەوە. بۆ تەواوی تاکەکانی کۆمەڵگا پێشبینی بەدیهێنانی پێشکەوتنێك لە ئاستی زانیاریدا دەکات. پارۆلای ئەمە "خۆت بناسە"یە. ئەگەر بێت و "فەزیلەت" لە هەموو بوارێکدا وەکو گەیشتن بە کامڵبوون لە قەڵەمبدرێ، کەواتە ئەوەی دەکەوێتە سەرشانی تاکەکەس؛ مسۆگەر پێویستە بگات بە تەواوی ئەو زانیارییانەی کارەکەی پەیوەندیداردەکات و بەمجۆرە ژیانێکی کامل بەدیبێنێ. بەمجۆرە هەڵسوکەوتی بەرپرسیارانەی تاکەکەس بە واتای پێوانەی ئەخلاقی بەرز دێت. چەمکێکی هەڵوێستی ئەخلاقی بەمجۆرە گرنگە، کە تا رادەیەك بناخەکەی خۆی لە زەردەشتیەوە گرتووە. هەرچەندە بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت دەرفەتی ئازادی دەرەخسێنێ. لە چەمکێکی ئەخلاقی بەمجۆرەدا تاکەکەس دەتوانێ چارەنووسی خۆی دیاری بکات. هەڵبەتە بە گوێرەی چەمکەکانی پێشوو ئەو یاسایانەی پێشتر لەلایەن بەها پیرۆزەکان دەستنیشانکراوە چۆن بێت و چی بێت، دەبێ بە گوێرەی ئەو هەڵسوکەوت بکرێت. تەنانەت گۆڕانکارییەکی جیاوازتر بە خەیاڵیشیدا دەرباز نابێت. بێگومان لە سیستەمی باوەڕییەکاندا ئەوەی بە شێوەیەکی رەها (مطلق) هەموو شتێك دەستنیشان دەکات

خوداوەندەکانن. تاکەکەس وەکو سێبەر وایە و هیچ هەبوونێکی نییە. گەوهەری فەلسەفەی بەندە و کۆیلە، سەرچاوەی خۆی لێرەوە دەگرێت. ئەمەش سەیرە کە چۆن تاکەکەس لە رێی تاکەکەسیشدا کۆمەڵگای بەندکردووە. ئەو هەڵسوکەوتانەی سەرچاوەی خۆی لە میتۆلۆژیا و باوەڕییە ئایینیەکان دەگرێت، لەمیانەی تایبەتمەندێتیەکانی داب و نەریتە کلاسیکییەکان بووە بە حاکمییەتێکی رەوا بەسەر هەڵسوکەوتی تاکەکەسدا.

ئەم رەوشەش زۆر لەو ئاستەی هەڵسوکەوتی ئازادانەی تاکەکانی سەردەمی نئۆلیتیك پاشکەوتووترە و بە پێچەوانە تەواوی پەیوەندییە رۆحی و هزرییەکانی مرۆڤی لەمیانەی ئەو بەنە گرێداوە کە بە "قەدەر" ناو دەبرێت و لە رێگای گرێدانی ئایدیۆلۆژیەوە دەکرێت بە چارەنووسێکی ئەبەدی و یەکجارەکی. ئەم چەمکە ئەخلاقییەی شارستانییەتی کۆیلەداری بە دەستی راهیبەکانەوە بۆ نێو کۆمەڵگای گواستەوە و جێگیری کرد، رۆڵێکی سەرەکی لە بەڕێوەچوونی سیستەمدا دەبینێ. ئەوەی لە هزری زەردەشت و بودا و سوقرات بە شێوەیەکی سەرەکی هێرشی کراوەتە سەر و پارچەکراوە، ئەم چەمکە ئەخلاقییەیە، ناوبردنیشیان بە "ریفۆرمخوازە گەورەکانی ئیرادە" سەرچاوەکەی لێرەوە دێت. لەوانەیە بە شێوەیەکی ئاشکرا دژی خوداوەند، واتا بە شێوەیەکی ئاشکرا دژی شارستانییەتی کۆیلەداری ناوەستن کە بووە بە رەمز، بەڵام ئەو رێگایەی تاقییان کردۆتەوە لە گەوهەری خۆیدا پارچەکردنی سیستەم و راکشانیەتی بە لای ئازادیدا. ئەمە لە پیلانی (پلەی) دووەمدا دەمێنێ کە لەمیانەی کامە شێوازی خەیاڵی و ئایدیۆلۆژی ئەنجامیانداوە. ئەم هەنگاوانەی (لە سەدەی 5 پ.ز) بەرەو ئازادی هاوێشترا، پێبەپێ بەهێزبوو و لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بۆتە بەهێزترین هەڵسوکەوت و چەمکی ئەخلاقی.

بابەتێکی سەرەکی رۆژگاری ئەمڕۆمان کە رەخنەدەکرێت ئەم کێشەیە کە گرنگییەکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. چەمکی "تاکڕەوێتی، ئەخلاقی ئازاد" کە بەرامبەر بەو چەمکی ئەخلاقیەی سیستەمی درێژخایەنی بەندە ـ کۆیلە دەرکەوت، بە پێچەوانەوە بە شێوەیەکی بەرجەستە گوزارشت لە مەترسی دیلگرتنی تاکەکەس دەکات. بە تایبەتیش ئەم چەمکە ئەخلاقی لە شارستانییەتی ئەوروپا گەیشتۆتە لوتکە، پێشخستنی ئەلتەرناتیف و هەڵسەنگاندنی فرەلایەنە دەکاتە پێویستییەکی ژیانی. ئەگەر بێتو ئەم چەمکەی"ئەخلاقی تاکڕەوی" شینەکرێتەوە کە بە شێوەیەکی بێسنوور لەلایەن زانست و تەکنۆلۆژیاوە تێر دەکرێت، رێگا لەپێش مەزنترین کارەسات دەکاتەوە، بە تایبەتیش لەمیانەی رێکردنەوە لەپێش شێوازی شەڕە شەیتانییەکانی سەدەی بیستەم، ئەوا تەنیا بەمە ناوەستێ ژینگە بخاتە نێو رەوشێکەوە دەرفەتی ژیانی تێدا نەمێنێ؛ بەڵکو بە شێوەیەکی چاوکوێرانە هەڵوێستە دەکات و کارەسات و سیستەمێکی هۆڤییانەی وەها لەگەڵ خۆی دێنێ زۆر لە سیستەمی هۆڤێتی سەرەتایی درندانەتر بێت.

بێگومان رۆڵی شارستانییەتی یۆنان لەم درزە ئەخلاقییەدا، لەو لایەنەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەخلاقی تاکڕەوێتی پێشخستووە. لە رێگای شارستانییەتی رۆما زیاتر پێشدەکەوێت و لە شارستانییەتی ئەوروپاشدا دەگاتە لوتکە. لایەنی دیکەی درزیش، "کولتووری هەڵسوکەوتی رۆژئاوا" یاخود ئەخلاقەکەی ئەنجامی دەدات. لە کاتێکدا خودا

لە لای یۆنانەکان پێبەپێ دەبێت بە مرۆڤ و دەکەوێتە نێو قۆناخی بوون بە هێزی تاکەکەس، لە پێکهاتەی هزری و ئەخلاقی رۆژهەڵاتدا پێشکەوتنی قۆناخێك جێگای باسە کە تاکەکەس خۆی دەکات بە خوداوەند و ئەو سیستەمەی کە دایمەزراندووە لە رێگای نیشاندانی وەکو سیستەمی خودا پیرۆزی دەکات. لە کاتێکدا ئەم دوو چەمك و مەیلە ئیرادییانەی کە لە رێگای سۆمەریەکانەوە ریشەیەکی هاوبەشیان هەیە، لە رێگای زەردەشتەوە دەبێت بە دووڕیان، جیا بوونەوەی مێژووی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا وەکو هێڵێکی ئەستووری لە یەکتر جیاوازی شارستانییەت بەبێ ئەوەی گرنگی خۆیان لەدەستبدەن، لەمیانەی ناکۆکی و پێکدادان و گەیشتن بە سەنتێزی باڵاتر، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. بۆ ئەوەی ئەم پێکهاتە ناکۆکەی شارستانییەتی قۆناخی ئایندە بەلاوە بنرێت، ئەنجامدانی هەڵسەنگاندنی بەرفراوان وەکو مەرجێك دەسەپێنێ. هەڵسەنگاندنێکی لەلایەنی گشتیدا پەسند دەکرێت بەمجۆرەیە، کە ئەو هەڵسەنگاندنانەی تاوەکو ئێستا لیبرالیزمی سەرمایەداری و سۆسیالیزمی مارکسیزم ئەنجامیانداوە بە شێوەیەکی رووکەشی ماونەتەوە. ئەو بەهەشتەی لیبرالیزم و سۆسیالیزم بەڵێنیان دابوو، پێکنەهات. دەشێ هەڵە لە خودی چەمکی بەهەشتدا بێت. ئیتر هەڵسەنگاندن سەبارەت بەم بابەتە بۆ بەشەکانی دواتر بە جێدێڵم. ئەم هەڵوێستە مێژووییەمان ئەگەر نەبێتە هێزی چارەسەری ئەم کێشەیەش، ئامانجم روونکردنەوە و ئاشکراکردنێتی.

بێگومان رێبازی رۆژئاوا کە لە ئەنجامی ئەو درزە هاتە ئاراوە کە شارستانییەتی یۆنان قووڵیکردەوە کە مرۆڤی بە بناخە گرتووە و لەمیانەی بەکارهێنانی تواناکارییەکانی هەوڵی شیکردنەوەی سروشت و کۆمەڵگای داوە، هەروەها لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تاك ئاستی سیاسی، کولتووری، کۆمەڵایەتی و ئابووری پێشخستووە، بۆتە هۆکاری باڵا بوونی شارستانییەتی ئەوروپا. لە کاتێکدا لە رێگای ئەرستۆوە گەیشتە لوتکەی ئایدیۆلۆژی خۆی، ئەوا ئەو هەڵمەتە مەزنەی بڵاوبوونەوە بۆ رۆژهەڵات کە لەلایەن ئەسکەندەری مەزنەوە ئەنجامدرا، ئەم باڵابوونەی ئەوروپای لە ماوەیەکی زۆر کورتخایەندا بەسەر تەواوی شارستانییەتەکاندا سەپاند. قوتابیە ژیرەکەی هزری نوێ کە زۆر باش پەروەردە کراوە، سەرکەوتنێکی شکۆداری لە ئەرکی خۆدا بەدیهێناوە. بەڵام هەرچی شێوازی هزری رۆژهەڵاتە، بە تایبەتی لە رێگای گفتوگۆکانی راهیبەکان کە بابل تێیدا خنکاوە، هێزی خوڵقێنەرانەی رابردووی لەدەستداوە، تەنیا خۆیان لە نێو ئاستی پەیوەندیداربوون بە کۆپیەی مەتنە سەرەکییەکاندا خنکاندووە. سیستەمی براهمانیزمی هیندستان خەریکی دووبارەکردنەوەی سیستەمی کۆنی راهیب و پادشاکانی میسر و سۆمەرە. ئەم نەڕاندنەی زەردەشت سەبارەت بە ئیرادە ئەنجامی دەدات تێری وەستاندنی ئەم کەوتنە ناکات. لە کاتێکدا پێشکەوتنی ئایینە تاکخوداییەکان رێگە لەبەردەم پێشکەوتنێکی سنووردار دەکەنەوە، چەمکی دەوڵەتی راهیبی تێپەڕناکرێت، کە بناخەکەی زۆر بە پتەوی دارێژراوە. سیستەمی ناسنامەی نوێی کۆمەڵگا کە لە دەوروبەری پەرستگا پێکهاتووە، بە دەوڵەتبوون وەکو نوێنەری سیستەمی خودایی ـ ئاسمانی لەسەر زەوی بە بنەمادەگرێت. تەواوی ئەخلاق و ئایدیۆلۆژیاکان بە گوێرەی ئەم بنەمایە نوێدەکرێتەوە،

دادەڕێژرێت و دەکرێتە ئەبەدی. تاك دەکەوێتە نێو ڕەوشێك کە ناناسرێتەوە و وون دەکرێت. سیستەمێکی چینایەتی ـ خودایی بەمجۆرە پێکدەهێنرێت کە جێگا بە سێبەرەکەشی نادات. چەمك و ئەخلاقێکی بەمجۆرە زاڵە کە تەنیا کارەکەی جێبەجێ کردنی فەرمانەکانە. ئیتر ڕووبەڕووی "ڕێبازی ڕۆژهەڵات"ین کە مردن لەپێناو پادشا، خاوەن و مێرد وەکو پیرۆزترین پلە و پایە دیاردەکات. هەرچەندە ئەو ڕابوونەی لەسەر بنەمای پشتبەستن بە هەڵمەتی ئیرادەی ئازادی زەردەشت پێشکەوت تاوەکو بەر دەروازەکانی ئەتینا ڕۆیشت، بەڵام لەبەر ئەوەی کەوتۆتە ناو هەمان چەمکەکانی ڕۆژهەڵات، نەیتوانی لە شکست بەرامبەر بە ئەسکەندەری خوێندکاری 25 ساڵانە ڕزگاری بێت و بەمجۆرە باڵادەستی دەکەوێتە دەست ڕۆژئاوا. ئەمەش سەرباری ئەوەی هێزی ماددی ڕۆژهەڵات مەزنە و هێزی سەربازیشی زۆرە. ئەم چەمکەی کە هەموو شتێك حەواڵەی خودا دەکات و پادشاکانیشیان لە شوێنی خودا داناوە بەرامبەر بە قۆناخی ئاقڵمەندی کە ئەرستۆ گەیاندوویەتییە لوتکە هیچ بەهایەکی نییە و لە شکست ڕزگاری نابێت. "ڕێبازی ڕۆژهەڵات" بەرپرسیارە لە بەرامبەر دۆڕاندنی شەڕ.

چین و هیندستان کە هەمان ڕێبازیان پەیڕەو دەکرد، ئەنجامیش هەمان ئەنجامبوو. سەرەڕای شکۆمەندی و درێژخایەنی ئەزموونی ریفۆرم کە لەسەرەتاکانی چەرخی ناوین لەگەڵ سەرهەڵدانی ئیسلامییەت دەرکەوت، بەڵام دیسان گرێدراوی "ڕێبازی ڕۆژهەڵات" مایەوە و لێی ڕزگارنەبوو، بەمجۆرە لە شکست بەرامبەر بە "ڕێبازی ڕۆژئاوا" ڕزگاری نەبوو. ئەگەر سەرنج بدرێت و کاتێك لە بەشەکانی داهاتوو بە فراوانی تاوتوێ کرا، ئەو کاتە دەبینرێ ئەوەی بناخەی هەڵکشان و کەوتن دیاریدەکەن پێکهاتەی لۆژیکی بنەمای سیستەمەکان و قالبەکانی هەڵسوکەوت و ئەخلاقییە؛ ئەوەی ئاراستەیان دەکات شێوازی بیرکردنەوە و هێزی ئیرادەیە. لەمیانەی نموونەی یۆنان بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش سەلمێنراوە کە هۆکاری دیاریکراوی سەرهەڵدان، هەڵکشان، گۆڕانکاری و کەوتنی شارستانییەتەکان ئەو هزر و بەها ئەخلاقییانەیە کە پشتی پێدەبەستێت و بەها ماددییەکان لە ڕێگای پابەندبوون بەو هزر و بەها ئەخلاقییانە بە بایەخ دەبێت و پێشدەکەوێت.

2 ـ قۆناخی ڕۆمای شارستانییەتی کۆیلەداری

لەنێو ئەو هەلومەرجانەی کە ئامادەکاری هەڵکشانی ڕۆمای کرد، پێشکەوتنی کۆنفیدراسیۆنی ئەتروسك لە باکوور لەسەر بنەمای 12 ناوچە بەردەوامبوو. تەشەنەکردنی کولتووری نئۆلیتیك هەروەها لە مێژوویەکی زوو لە ساڵانی 1000 پ.ز بەکارهێنانی ئامرازەکانی ئاسن لەلایەن گەلە بە ڕەچەڵەك لاتینەکان و بەهێزبوونیان و بڵاوبوونەوەیان و لێدانی مۆرکی خۆی لە پێکهاتەی ئەتنیکی نیمچە دوورگەی ئیتالیا جێگای باسە. ئەتروسکەکان لە ڕێگای ئەنادۆڵەوە بەهاکانی شارستانییەتی میزۆپۆتامیایان گواستەوە و تاوەکو سەردەمی هەڵکشانی ڕۆما ڕۆڵێکی پێشەنگایەتییان بینی. گرنگترین

سەرچاوە کە ڕۆمای بەخێوکردووە، ئەتروسکەکانن. کۆلۆنییەکانی هێلین لە باشوور، کەمێك ماوە دووەمین ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ بخولقێنێ، چەندین نیمچە دەوڵەتی شاری ئاوا کردووە. دەسەڵاتی بازرگانی کولتووری و ئایدیۆلۆژی بەردەوام لە نێو پێشکەوتندایە. پادشایەتی سیراگۆزا لە باشوور و شارستانییەتی قەرتاجەی، بە ڕەچەڵەك فینیقی باکووری ئەفریقیا لە نێو قۆناخێکی پرشنگدار دەژین. کاریگەرییەکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی تەواوی ئەم لقانەوە، بناخەکانی ڕۆما بەردڕێژ دەکات. لە ساڵانی 750 پ.ز دا دەبینرێ کە ڕۆما دەبێتە دەوڵەتێکی پادشایەتی ـ شار. لەگەڵ کاریگەری قووڵی ئەتروسکییەکان، گروپە ئەتنیکییە بە ڕەچەڵەك لاتینی، مۆری خۆیان لە قۆناخ دەدەن. بەرەو ساڵانی 500 پ.ز ڕۆما وەکو کۆمارێکی بە ڕەچەڵەك لاتین، دەربازی قۆناخی هەڵکشان دەبێت. تێکۆشان و ململانێی توندی نێوان چینە ڕەسەنەکان (پاتریجی) و هەژارەکانی نوێنەرایەتی چینی ژێر (پلەبەکان) دەکەن و لە ئەنجامی جیابوونەوەی پێکهاتەی ئەتنیکی هاتۆتە ئاراوە، لەسەر بنەمای ڕێککەوتنی نێوان ئەم چینانە، ڕێگا لەپێش ئاوا کردنی کۆمار دەکاتەوە و هەوڵی ڕێکخستن دەدات. ساناتۆ و ئەنجوومەنەکانی گەل زۆر لەو نموونەی ئەتینا بەهێزتردەبێت. بۆ دەزگاکانی بەڕێوەبەرایەتی باڵا (ماگیسترا) و دادگاییکردن (پراتۆر) جیادەکرێتەوە و هێندەی پێویستییەکان خۆیان بسەپێنن دەزگای دیکەی لەم جۆرانە دەئافرێنرێ.

هاووڵاتییەتی ڕۆما بایەخێکی جیاواز پەیدا دەکات. کاتێك مافەکانی هاووڵاتێتی کە سەرەتا بە خەڵکی شاری ڕۆما دەدرا، تەواوی نیمچە دوورگەی گرتەوە، کێشەکانی کۆمار ڕووی لە زیادبوون کرد. دوای ئەوەی مەترسی قەرتاجە (264 تا 146 پ.ز) بێکاریگەر و بەلاوەنرا، هەنگاو بە هەنگاو قۆناخی زاڵ بوون بەسەر جیهانی هێلینی دەستیپێکرد. لەگەڵ گەیشتن بە دوا سەدەی پ.ز بە تایبەتیش لە دەرئەنجامی سەفەرەکانی قەیسەر، فەتحکردنی گالیا (فەرەنسا)، باشووری ئەڵمانیا، باشووری دوورگەی بەریتانیا، ئیسپانیا و ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی و ئەنادۆڵ، بەرەو تەواوبوون چوو. میسر کەوتووە و بووە بە هەرێمێکی پابەند. بە ئەندازەی قەڵا سەرەکییەکانی شارستانییەت چەندین خاکی دەستلێنەدراو (پاکیزە)ش لە ژێر حوکمڕانی ڕۆمادا بوو. قۆناخی زێڕینی شاعیر فیرگیلیۆس دەستیپێکردووە. لە جیاتی ڕژێمی کۆماری، ڕۆژگارەکانی ئیمپراتۆرییەت، ئیمپراتۆرەکانی (پرینجیبا)، قۆناخی هاووڵاتییە پلە یەکەکان دەستیپێکردووە.

حوکمی مێژوو لەوە مسۆگەرە کە ئەم هەڵکشان و بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی کۆیلەداری ڕۆما، نوێنەرایەتی مەزنترین هێز دەکات کە تاوەکو ئەم قۆناخە پێکهاتوون. بەڵام ڕوونکردنەوەکان زۆر لەوە دوورن فاکتەر و پێوانە بابەتییەکانی پێکهاتنی بە بناخەبگرن. هەروەکو هەڵوێستە کوێرانە و زێدەڕۆیی و میتۆلۆژیاکانی سەردەمی دەرکەوتنی یۆنان، هەمان شت لە نموونەی ڕۆماشدا دەبینرێ. شێوازی "من سەنتەرم"ی تەواوی شارستانییەتەکانی تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، لێرەشدا تاوەکو دوایی ئەم بانگەشەیە پەیڕەو دەکات. ئەو ئەرکەی دەکەوێتە ئەستۆی مێژووی زانستییانە، پێوانە و خاڵەکان لە شوێنی خۆیدا بنێت و ڕوونکردنەوەیەکی ڕاست پێشبخات. شتێکی ڕێکەوت

نییە کە شاعیری مەزن فیرگیلیۆس لە داستانی بە ناوی ئاییناس دا، ئاواکردنی رۆما بە "ئاییناس" ەوە دەبەستێتەوە، کە دوای جێگرتنی لە بەرخودانی تەروادە هاتۆتە ئیتالیا. بەمجۆرە چاوگی ئەو کولتوورە دەستنیشان دەکات کە رۆمای خولْقاندووە. ئەو راستینەیەی کە نکۆڵی لێناکرێت ئەوەیە کە رۆما لە نزیکەوە بە شێوەیەکی بەهێز لە ژێر کاریگەری کولتووری یۆنانیدا بووە و تەنانەت بە واتای بەردەوامکردنی کولتووری یۆنان دێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا راستەوخۆ و کاریگەری ئەنادۆڵ، فینقییەکان و میسر بە پلەی دووەم دێت. بەهۆی ئەوەی شارستانییەتی رۆما لەلایەن ئەم سەرچاوانەوە تێرکراوە، بۆیە تێربوونی رۆما لەم سەرچاوانە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆیە. هەرچەندە بەمجۆرەش بێت، وەلێ کاتێك تەماشای کاریگەری سۆمەریەکان لەسەر ئەتروسکییەکان بکەین و بێنینە بەرچاو، ئەوا ئەمەش راستە ئەو شارستانییەتەی رۆژئاوا دواترین و گەورەترین ئەڵقەی ئەو شارستانییەتە پێك دێنێ کە سەرچاوەکەی لە رۆژهەڵاتی ناوینەوە هاتووە. هەروەکو چۆن گەورەترین ئەڵقەی رۆژهەڵات ئیمپراتۆرییەتی چینە، کە پشت بە زەریای مەزن دەبەستێ، ئەوا دواترین ئەڵقەی رۆژئاوا کە پشت بە زەریای ئەتلەسی دەبەستێت، ئیمپراتۆرییەتی رۆمایە. بەمجۆرە رۆما بە واتای سێیەمین و دواترین ئەڵقەی بڵاوبوونەوەی راستەوخۆی شارستانییەتی کەوانی زێڕین دێت.

کاتێك هەوڵ دەدەین شارستانییەتی رۆما شیبکەینەوە، پێوانەکردنی لەگەڵ شارستانییەتی سۆمەر گەلێك ئەزموونمان فێر دەکات. لە کاتێکدا سۆمەریەکان پێکهاتەی رەسەنی کۆمەڵگای کۆیلەدارین، رۆما وەکو لێهاتووترین هێزی تەواو کردنیەتی. لە کاتێکدا سۆمەریەکان خۆراکی تەواوی پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخانی سیستەمەکەیان لە رێگای هزرێکی ئەفسانەیی و کولتووری پیرۆزی پەرستگای راهیبەکان بە دەستدەهێنا و وەکو نوێنەری سیستەمی پیرۆزی ئاسمانی، لەسەر زەوی نیشانیان دەدا؛ ئەوا رۆما کولتووری یۆنانییەکانیشی دەداتە پشت خۆی و بە شێوەی پێکهاتەی کۆمارێکی علمانی و ئاقڵمەندی بەرجەستە ببوو. پادشا ـ خوداکان جێگای خۆیان بۆ ئیمپراتۆرە خواوەندەکان بە جێ هێشتووە. هەروەکو چۆن ئیمپراتۆر سەرجۆن مۆدێلی هەموو ئیمپراتۆرەکان بوو، ئەوا کارەکتەری سەرەکی و سەرچاوەی ئیلهامی ئیمپراتۆرەکانی رۆما بووە. لە کاتێکدا میتۆلۆژیای سۆمەریەکان رەسەنە ئەوا ئەوەی رۆما سێیەمین کۆپیەی میتۆلۆژیای سۆمەرە. داستانی گلگامیش کراوە بە داستانی ئاییناس. دەشێ لە گەلێك بابەت و بواریتردا درێژە بە بەراوردکردن بدەین. پەیوەندییەکانی نێوانیان مسۆگەرە و هاوشێوەیە. جیاوازییەکان لە ناوەڕۆکدا نییە، بەڵکو تایبەتە بەو شێوەیەی کە بەسەرچوونی کات و گۆڕانکاری شوێن، رێگای لەپێشدا کردۆتەوە. ئەگەر لە یەکچوونێکی قەبە ئەنجام بدەین، دەتوانین بڵێین تۆپە بەفرینەیەکی بچووکە لە بنارەکانی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس گلۆربۆتەوە و لەو بەهایانەی شارستانییەت پێکهاتووە کە خوداوەندە ژن عەشتار (ئینانا) گوتوویەتی ئەم ("ما"کانی، یاساکانی منە)، لە رێی دەشتاییەکانی میزۆپۆتامیا بەرەو دۆڵی نیل چووە، لەوێشەوە گەورەتربووە و بەرەو ئەنادۆڵ و تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین و دواتریش بەرەو نیمچە دوورگەی یۆنان رۆیشتووە، لەوێشەوە بەرەو نیمچە دوورگەی ئیتالیا و لە رێی

باکووری ئالپەوە لە رێی شوێن پەنجەی پێشەنگەکانییەوە کاتێك گەیشتۆتە رۆما بۆتە تۆپە بەفرینەیەکی یەکجار مەزن. واتا شارستانییەت لە تۆپە بەفرینەیەك دەچێت کە بەر هەر شوێنێك بکەوێت بەهای نوێ لەخۆدەگرێ، گەورەدەبێت و دەبێ بە هەرەسێك هیچ شتێك بەرگەی ناگرێت. باوەڕ ناکەم لەمیانەی هەڵسەنگاندنی بەمجۆرە کەوتبێتینە نێو رەوشێك کە لایەنە تایبەتەکانی رۆما و مەزنبوونەکەی بچووك بکەینەوە. بە پێچەوانەوە بەڵکو دەخوازین لە رێگای دەستنیشانکردنێکی راست و بە پێوانەی ئەو سەرچاوانەی تێریکردوون، پێناسەی بەها راستەقینەکەی بکەین. بەبێ ئەوەی شتێك بە شێوەیەکی راست پێناسە بکرێت، ناشێ و ناتوانرێ هەڵسەنگاندن و بڕیارێکی راستی دەرهەق بدرێت.

بێگومان بەهای شارستانییەتی بەمجۆرە هەن کە رۆما کارەکتەرەکەی دیاریکردووە و گەوهەری خۆی داوەتێ و گرنگییەکی بەرچاوی هەیە. ئەگەر بخوازین لەمیانەی هێڵە گشتییەکان تەماشای بکەین بەمجۆرەیە.

1 ـ لە پێکهاتی میتۆلۆژیادا تایبەتبوونێکی زێدە نییە. ژوپیتەر **Jupiter** جێگای خوداوەندی بابلی مەردۆك و سەرۆك خوداوەندی یۆنان زیۆسی گرتۆتەوە. لە کاتێکدا لێبەرتۆ **Liberto** شوێنی دیۆنیسۆسی گرتۆتەوە، ئافرۆدیت کراوە بە **venus** ڤەنوس. خوداوەندە ژنی ئەنادۆڵ کیبەلە **kibele** ، بە خۆی و پەرستگاکەی بە بێ گۆڕانکاری بۆ رۆما گواستراوەتەوە. رێزبەندی لەمیانەی لەدەستدانی گرنگییەکەوە بەردەوام دەکات. لێرەدا سەرەکیترین بابەت کە پێویستە ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە، کاتێك میتۆلۆژیای رەسەن و راستەقینەی خولْقاندنی سەرەکی سۆمەریەکان لە ئەنجامی بەسەرچوونی کات و گۆڕانکاری شوێن بەردەوام دووچاری گۆڕانکاری و توانەوە هات و بەمجۆرە گەیشتە رۆما، تا دواڕادە کزبووە و لەوە دوور کەوتۆتەوە کە باوەڕی پێبهێنرێت. ئەو شێوە نوێیانەی بە خۆیەوەی گرتووە وەکو سەمبۆلیك بووە و تەنیا رێزیان بۆ لێگیراوە. لە واتایەك ئایینی، رۆما پێکهاتەکەی پارچە پارچە بووە، دروستکراوە؛ وەکو ئەمریکای رۆژگاری ئەمڕۆمان. ئایینی سەرەکی، لە سیاسەتدا قالکراوەتەوە. خودی سیاسەت هێندەی ئایین پیرۆزی بەدەست هێناوە. ئەو دەزگایەی مەزن و پیرۆزکراوە، بە شێوەی کلاسیك ئایین نەبووە، بەڵکو سیاسەت بووە. ئایدیۆلۆژیای رۆما هێندە پێویستی بە دەمامکی ئایینی نییە، بە شێوەیەکی باشتر لەمیانەی بەها سیاسییەکان گوزارشت لەخۆی دەکات. زەمینەی هەنگاونان لە دەوڵەتی پیرۆز (هییەراتیك) بەرەو دەوڵەتی علمانی (لە ئایین بەدەر)ی ئافراندووە.

2 ـ ئەوەی واتادارترە پێشکەوتنی دەزگای سیاسی لە رۆما وەکو دەسکەوتێکی شارستانییەتە. هەروەکو چۆن لە دیموکراسی چینایەتیدا ئەتینا خاوەن شوێنگەیەکی تایبەت بێت، ئەوا لە بەدەست هێنانی بەهای یاساکان و جێگرکردنی کۆمار وەکو شێوەیەکی بەڕێوەبردن رۆڵی رۆما هێندە دیاریکراوە. هەموو دیموکراسییەتێك کۆماری نییە و هەر کۆمارێکیش دیموکراتیك نییە. ناتوانرێ یەکسانی لە نێو هەردووکیان دابنرێت. هەروەکو دەزانرێ یەکەمین نموونەکانی ئەنجوومەن، واتە یەکەمین دەزگای دیموکراسی چینایەتی، لە شارستانییەتی سۆمەریەکان بینراوە و سەلمێنراوە. بەڵام سیستەمی رۆما دەسکەوتێکی شارستانییەتە؛ کە لەسەر بنەمای گەوهەرێکی سنووورداری چینایەتییە و شێوازێکی

بەڕێوەبردنە کە دان بە هەڵبژاردن دادەنێت و درێژترین تەمەنی هەبووە، سیستەمێکی خاوەن دەزگا و یاسا بووە. پێشکەوتووترین شێوەی باڵادەستی چینایەتییە. دەتوانرێ وەکو شێوەی دیموکراسییەتێکی لە جۆری ئەتینا هەڵسەنگێنرێت کە تا رادەیەك پێشکەوتووتر و کورتخایەنترە. کارەکتەری علمانی کۆماری رۆما تایبەتبوونێکی گرنگە. هەروەکو چۆن بەڕێوەبەران هێندە پێویستی پەنابردنە بەر دەمامکی ئایینی نابینن، بە مەودا نزیکی هەر ئایینێك دەبنەوە و کاتێك هەڕەشە لە بەرژەوەندییەکانیان نەکات، لەگەڵیا رێك دەکەون و تەنانەت پەسندیشی دەکەن و توانیویانە ببن بە رژێمێکی فرە ئایینی. دەشێ باس لە ئایینی سۆمەر، میسر یاخود ئەتینا بکرێت. بەڵام باسکردنی ئایینی رۆما شتێکی سانایی نییە. لەم لایەنەوە رۆما هەروەکو ئەمریکا و یەکێتی ئەورووپای رۆژگاری ئەمڕۆمان دیارە کە وەکو هەرێمەکانی شارستانییەتیان تێدا پێشکەوتووە فرە لایەنی و هەمە رەنگی لە ئارادایە. بەڵام ئەو دوو نموونەیە تەنیا لەلایەنی قۆناخی سیاسی رۆما و چەمکی سەبارەت بە ئایین بەرچاو و سەرنج راکێشە. رۆڵی لەپێشکەوتنی چینی سەربازیدا دەبینێ و بنگەکەشی بۆ ئایینی میترا **Mitra** دەگەڕێتەوە کە ئایینی هیندە ئاریەکانە، بەر لە مەسیحییەت کەمێك مابوو بکرێ بە ئایینی فەرمی. هەربۆیە تاوەکو ناوەندەکانی ئەورووپا رێگا بە پەرستگاکانی ئایینی میترا دراوە و پاشماوەکانی تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. بەڵام لەبەر ئەوەی مەسیحییەت پێکهاتەی سەربازی لاوازدەکات کراوە بە ئامانجی لێدان، بە دڕندانەترین شێوازی ئەشکەنجەیان بەرامبەر پەیڕەوکراوە. بەڵام لە قۆناخی هەڵوەشانەوە کاتێك بینیان کە دەتوانێ رۆڵی چیمەنتۆی یەکانگیرکردن ببینێ، لەوە دوانەکەوتن وەکو ئایینی فەرمی رایگەیەنن. لە پەیوەندییەکانی نێوان ئایین و دەوڵەت بەردەوام بەلاوەنانی گەوهەری خاوەن پرەنسیپ بەلاوەدەبرێت و بەرژەوەندی لە ئارادایە.

3 ـ لەلایەنی پێشکەوتنی شارستانییەت گرنگترین دەسکەوتی رۆما لە بواری دەزگاکاندا لە بواری مافدایە. تاوەکو ئەم قۆناخە جگە لە یاساکانی داب و نەریتە کۆنەکان گوتەی ئەو کەسانە بە واتای یاسا دەهات کە خۆیان بە نوێنەر یان ئیرادەی خوداوەندەکان دادەنا و لە نێو بەڕێوەبەرایەتیدا خاوەن رۆڵی مەزن و بە کاریگەر بوون. نە زانستێکی یاسایی و نە دەزگایەکی یاسایی بەمجۆرە هەیە ماف دەستنیشان بکات و بیپارێزێت، شتێکی بەمجۆرە جێگای باس نییە. بە شێوەیەکی سەرنج راکێش راگەیاندنی ئیرادەی چین و نووسینەوەی وەکو سیستەمێکی یاسا و پراکتیزەکردنی لە کۆماری رۆما کاروبارێکی سەرەکییە. هەربۆیە تێکۆشانی درێژخایەنی سەدان ساڵەی توێژەکانی پاتریجی و پلەب بە پێویست بووە. بە واتایەکی دیکە ئەو ئاڵۆزییە کۆمەڵایەتییەی پێشکەوتووە و ئاڵۆزتر بووە، سیستەمێکی یاسای کردۆتە ناچارییەك. ئەمە تا رادەیەك قەدەری رۆمایە. لە کاتێکدا سەرەتا شاری رۆما ئەم رێکخستنەی کرد بە ناچارییەك، دوای ئەنجامدانی رێکخستن بۆ تەواوی ئیمپراتۆرییەت؛ واتا دەربازبوون بۆ نێو قۆناخێك کە بە شێوەیەکی فەرمی یاساکانی دەستوور خۆی سەپاند، بووە ناچارییەك. لە مێژوودا پاکس رۆمانا (**Paxromana**)ی بە ناوبانگ واتە ئاشتی رۆما؛ بە واتا سنووردارەکەی، بە پشتبەستن بە یاسای رۆما بە مانای باڵادەستی سیستەمی فەرمی دێت. یەکێك لەسەرچاوە سەرەکییەکانی یاسای

مۆدێرن یاسای رۆمایە. لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا لە ئاستێکی گرنگدا کاریگەری پرەنسیپەکانی ماوە. ئەمەش هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کاروباری کۆمەڵایەتی خۆی جێبەجێکردووە. ئەو کۆمەڵگایانەی یاسایان پێشخستووە بەهای شارستانییەتیان بەردەوام پایەدار و هەمیشەیی بووە. هەر کاتێك کۆمەڵگا پێشبکەوێت، ناتوانرێ تەنیا لەمیانەی یاساکانی ئایین و داب و نەریتەکان بەڕێوە ببردرێت. سیستەمی فەرماندانی بەڕێوەبەرایەتی سیاسی بە گوێرەی گەوهەرەکەی تێری ئاوا کردن و پاراستنی سیستەم ناکات. لە کاتێکدا سیاسەت کارێکە پێویستی بە یاسای رۆژانە و کۆنترۆڵ و چاودێری هەیە. بەڵام یاسا دەزگایەکی ئارام و پشوودرێژە و هەموو کەسێك لەخۆوە دەگرێت. دەتوانرێ وەکو سیاسەتێکی سەرەکی قاڵبۆوە، گوزارشتی لێبکرێت کە جێگیر بووە و رێککەوتنێکی گشتی دەرهەق ئەنجامدراوە و هەموو کەسێك دەتوانێ پراکتیزەی بکات. لەم بوارەدا بەهای یاسایی کۆماری رۆما مەزنە و شارستانییە.

4 ـ گومان لەوەدا نییە کە لە بواری سەربازیدا رۆما گەورەترین هێزی قۆناخە کە ئەو پێشکەوتنەی بابل، ئاشوور، پارس و میسر لە بواری سەربازی ئەنجامیاندا لەوە زیاتر کە لە بواری گەوهەری تێپەڕیان بکات، وەکو هێزێکی بە هەندێك تایبەتمەندی (امتیازات) گەیشتووە، گوزارشتی لە رەسەنێتی خۆی کردووە. بەرامبەر بە چینی سیاسەتمەداران، بە تایبەتیش ئەو قۆناخەی بە سیزار (قەیسەر) دەستپێکرد، دەبینرێ کە رەوتێکی تایبەتی سەربازی هەوڵیداوە بەسەر سیاسەتدا کاریگەربێت و قورسایی خۆی نیشان بدات؛ بێگومان کاتێك لە قۆناخی کۆنفیدراسیۆندا بوو ئەوانەی هێزی سەربازییان هەبوو دەسەڵاتی ماددیان لەپێشبوو؛ بە شێوەیەکی گشتی کەسانی وەکو، سەرۆك خێل، سەرۆك، پادشا یاخود ئیمپراتۆر تایبەتمەندێتیە سیاسی، سەربازی، یاسایی تەنانەت تایبەتمەندێتیە ئایینیەکانیشیان لە کەسایەتی خۆیاندا کردۆتە یەك. بە واتایەکی دیکە مێژووی شارستانییەت مێژووی پێشکەوتن و یەکلابوونەوە و تایبەتبوونی ئەو دەزگایانەیە. سەرەکیترین یەکلابوونەوە لە کۆماری رۆما (دوایی دەبێ بە ئیمپراتۆرییەت) یەکلابوونەوەی ناوەندە سیاسی و سەربازییەکانە. لە میسر و سۆمەریش یەکلابوونەوەی سەرەکی لە نێوان دەزگاکانی پەرستگا و پادشایەتییە. هەردوو یەکلابوونەوەش لەمیانەی ماوەیەکی درێژخایەن و تێکۆشانێکی دژوار ئەنجامگیربوون و بە گوێرەی هێز و گرنگییەکەیان بوون بە دەزگا. هەر دەوڵەتێکی دامەزرابێت، یەکلابوونەوەیەکی بەمجۆرە یاخود یەکبوونی بەبنەماگرتووە. لە راستیدا دەزگای بونیادنراوی بە سیستەمێکی کرداری گەیاندووە. واتە نەیخوڵقاندووە. خوڵقاندنی بە واتای چالاکی ئاواکردنی ئەو دەزگا تایبەتی و سەرەکییەیە کە وەڵامی داخوازی کۆمەڵایەتی و قۆناخی مێژوویی دەداتەوە. تێکۆشانێکی هەمە لایەنی هزری، رۆحی و چینایەتی بناخەکەی پێکدێنێ.

لە ئامراز و تەکنیکی سەربازی زیاتر، بە بنەماگرتنی لێژیۆنی (سەربازی مووچەداری) ناوەندی و هەرێمی بۆ رێکخستنی سوپا لەلایەن رۆما زۆر گرنگە. سەربازی پێشەیەکی هەمیشەیی و راستەقینەیە. ئەم تایبەتمەندێتیەی کاریگەرییەکەی تا رۆژگاری ئەمڕۆشمان هاتووە. پایەدارتر بوونی دەزگای سەربازی بەرامبەر بە تەواوی هێزە کۆمەڵایەتی و

سیاسییەکان، لە نزیکەوە گرێدراوی پێکهاتەی هزری و رۆحی و داب و نەریتی دەزگاکانی ئەم بوارەی رۆمایە. بە واتایەك هەر سەرباز و فەرماندەیەك بخوازێ بەرزبێتەوە و هەوڵبدات گرانی خۆی لەسەر سیاسەتدا دیاری بکات لە راستیدا درێژە بە داب و نەریتی رۆما دەدات.

لە کاتێکدا سەرجۆنی ئەکەدی یەکەمین نموونەی پێکدێنێ، دواترین نموونەی بە شان و شەوکەت، ناپلیۆن بوناپارت نوێنەرایەتی دەکات. بەڵام لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بواری سەربازی وەکو مەیلێکی وزەی شاراوە کاریگەرییەکەی بەسەر سیاسەتدا بەردەوام دەکات. بە تایبەتیش لە قۆناخە قەیراناوییەکاندا رۆڵی بە کاریگەر و دیاریکراو دەگرێتە ئەستۆ. ئەمجۆرە مەیلە سیاسییانە بە شێوەیەکی گشتی بە "سیزاریزم" یاخود "پۆناپارتیزم" ناوزەد دەکرێت.

5 ـ لە دیاریکردنی ستاتۆی چینەکانی کۆمەڵگا رۆڵ و دەسکەوتی رۆما گرنگە. بە تایبەتیش لەخۆوەگرتنی هەموو چینەکان لە چوارچێوەی یاسا و رۆڵ پێدانیان، روونکردنەوە و یەکلاکردنەوەی پەیوەندی نێوان هاووڵاتییەتی و چینایەتی و دەربازکردنی بە نێو رێکخستنێکی ورد تا دەگاتە بوارەکانی ماف و ئەرکەکان و لایەنە تایبەتەکانیەتی. تایبەتمەندێتیەکی مسۆگەر و فەرمی بە زاراوەی چینایەتی بەخشیوە. تەنانەت تاکو دوا قۆناخەکانی ئیمپراتۆرییەت شوێنگەی هەر پیشە و چینێك لەمیانەی رێکخستنی یاسایی وردەوە گرێدراوە. لەگەڵ باسکردنی مافەکانی هاووڵاتییەتی، بەڵام کاتێك دانی بە مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ نا و مۆری فەرمی لێدا، زەحمەت بوو باسی ئەم مافانا بکرێت. زمانی لاتینی بایەخدار دەبێت و لە بواری باڵادەستیدا دەردەکەوێتە پێش و زمانی یۆنانی لە پلە و ئاستی دووەم بەجێدێڵێ. لە بوارەکانی پەروەردە و تەندروستیدا پێشکەوتن و تایبەتبوونێکی ئەوتۆی نابینرێت. لەگەڵ ئەوەی لە بوارەکانی هزری فەلسەفی و هزری سیاسی و هونەری خیتابەت پێشکەوتنێکی بەدیهێناوە، بە شێوەیەکی سەرەکی گرێدراوە بە فەیلەسوفە یۆنانییەکان زیاتر مەیلی بە دەزگاکردنی هزری ستۆوا STOUA و ئەبیقۆریا پێشکەوتووە و کاریگەری خۆی کردووە. بەڵام کاتێك لەگەڵ تایبەتمەندییەکی بوون بە رەوت و خوڵقێنەری فەیلەسوفە یۆنانییەکان بەراوردیان بکەین، ئەوا دەبینین ئەوانەی رۆما تا دواڕادە دووری خوڵقاندن ماون. راستتر بڵێین کاتێك یۆنان لەم لایەنەوە رۆڵی خۆی بینی، رۆڵی خوێندکاری بۆ رۆما مایەوە. کولتووری هێلین قورسایی و کاریگەری خۆی دەپارێزێ و وەکو سەرچاوەیەکی خۆراکی سیستەم رۆڵی خۆی دەبینێ. لە تەنیشت باڵابوونی سیاسی و سەربازی رۆما ئەوا لەمیانەی باڵابوونی هزر و کولتووری هێلینیزم بە درێژایی مێژووی ئیمپراتۆرییەت لە ناوەوە پێویستی هاوسەنگی رێککەوتنی پێشخستووە و پراکتیزەی کردووە. هەربۆیە بە سیستەمی یۆنان ـ رۆما ناو دەبرێت و ئەمەش پێناسەیەکی واقیعیترە. لە نێوان هەردوو هێزی شارستانییەتدا شێوەی لە ژمار نەهاتووی پەیوەندی و دەزگا و هزر رۆڵی هاوبەش دەبینن؛ سیستەم پێشدەخات، بە گوێرەی شوێنگە و تواناکەیان دەسکەوتیان بە سەریاندا دابەش دەکات، ناوەناوەش پاکتاویان دەکات.

ئەم دوو سیستەمە سەرەکییە، هەروەکو بڵێی لەسەر بنەمای دابەشکردنی رۆڵ بەسەر یەکتردا شێوەدەگرن و زیاتر بەخێوکردنی یەکدی بە بنەمادەگرن.

6 ـ بواری ئابووری بە شێوەیەکی قووڵ و بەرفراوان مەزنبووە. بەشێکی گرنگی ئەورووپای کردۆتە خاوەنی شێوازێکی ئابووری کۆیلەداری و بەمجۆرە بەرەو شارستانییەتی بردوون. بە شێوەیەکی گونجاو ئاسنی لە کشتوکاڵدا بەکارهێناوە. کشتوکاڵ وەکو پیشەی سەرەکی رەسەنەکانە و باشترین بواری چالاکی ئابوورییە. سیستەمی کێڵگەی Letifundie پەیڕەو دەکرێت، جۆگەلە و پشتێنەکانی ئاودێری پەرەیسەندووە. بازرگانی و پیشەکاری بە پلەی دووەم دێن و بە کارێکی رەسەن دانانرێن. بەهایەکی بەرزی نەبوو، جێگای داخوازی نەبوو. سیستەمێکی زۆر پێشکەوتووی رێگا لەئارادایە. هەروەکو لە گوتەی "هەموو رێگایەك دەچێتە رۆما" دیارە رێگای گواستنەوە رۆڵێکی مەزنی لەپێشکەوتنی بازرگانیدا بینیوە. دەریای سپی وەکو دەریایەکی رۆما گرنگییەکەی لە ئەنجامدانی بازرگانیدا پێشکەوتووە و رۆڵی خۆی بەردەوامکردووە. کەشتیوانی پیشەیەکی پێشکەوتووە. لە بواری ئابووریدا دەسکەوتی رۆما بۆ شارستانییەت زۆر سنووردارە. لە بەدەزگاکردن و رێکخستنی ئەوەی پێشتر ئاواکراوە پەریسەندووە. وەکو ئامرازێکی ئابووری سیستەمی کشتوکاڵی چینی کۆیلەی گەیاندۆتە ئاستێکی مەزنی بەرفراوانی. رەنجی کۆیلە گەیشتۆتە لوتکە. بۆ یەکەمین جار لە شارەکاندا چینێکی کۆمەڵایەتی بەمجۆرە پێکهاتووە کە لە چینی پرۆلیتاریا دەچێ. لە راستیدا هەردوو شاری ئەتینا و رۆما شێوەی سەرەتایی ئەو شارە هاوچەرخانەن کە لەسەر بنەمای سیستەمی سەرمایەداری پێشکەوتووە. بە دەزگابوونی بازار، شانۆ، ئارانا، ئەکادیمیا، پەرستگا و ئەنجوومەن هەمووی بە گوێرەی شێواز و سیستەمی سۆمەری و میسرییەکان پێشکەوتووە. ئەم شارانەی کە لەمیانەی بیناسازییەکی دروست و پتەو ئاواکراون، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمان پاشماوەکانیان کاریگەرییەکی سیحراویان هەیە. هەروەکو چۆن پێشتر دەوڵەتی شار دەزگای سەرەکی سۆمەریەکان بوو، ئەوا شاریش سیستەمێکی جێگیربوونی بە دەزگابوونی تایبەت بە رۆما و یۆنانییەکانە. یەکەمین نموونەکانی سۆمەر و میسر زیاتر لە دەوروبەری پەرستگا و کۆشکی پادشا و لەسەر بنەمای دابەشکردنێکی سستی کار رۆڵی بڕیارگا و ناوەندەکانی بەڕێوەبەرایەتی پەرستنی بینیوە. ئەم ناوەندانەی کە بە پێی پێویست کۆیلە و پیشەکاریشی لە خۆوە گرتووە، زۆر بە دەگمەنی بینراوە کە ژمارەیان دەیان هەزار کەس دەربازبکات. بێگومان ئەم رەوشە پەیوەندی بە پێشنەکەوتن و سەربەخۆنەبوونی چینی ناوینەوە هەیە. بە شێوەیەی سەرەکی شار وەکو سیستەمێکی جێگیری بازرگانی و پیشەکاران پێشدەکەوێت.

شار لەماوەی نێوان 3000 تا 2000 پ.ز سەرهەڵدەدات. لەسالانی 2000 تا 1000 پ.ز بەربلاو دەبێت، شێوازی شاری یۆنان ـ رۆما لەم قۆناخەیە، لە سالانی دوای 1000 پ.ز قۆناخی مەزن بوون و بە دەزگابوون بایەخدار دەبێت. بە بایەختر بوونی شار لە گوند کە سیستەمی کشتوکاڵی تێیدا جێگیرە، لە قۆناخی یۆنان ـ رۆما دێتەئاراوە. تاوەکو سالانی 2000 پ.ز لەمیانەی سیستەمی گوند و گروپ و سیستەمێکی شاری بەمجۆرەدا دەژی کە

چەند دوورگەیەك پێكدێنێ. قۆناخی پەیدابوون و باڵابوونی شارەكان لە ساڵانی 500 پ.ز دەستپێدەكات و لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا بە باڵابوونێكی بێ هاوتا گەیشتووە. هەرچەندە ناوی دووەمی شارستانییەت مەدەنییەت بێت (بە عەرەبی واتای سیستەمی شارە)، بەڵام بەهۆی ئەو كێشانەی ڕێگای لەپێش كردۆتەوە شار و شارۆچكە سیستەمی ئەو ژیانەن كە تا دوارادە هەڕەشەیان لە شارستانییەت كردووە، بەڵام دیسان چاوگ و سەرچاوەی سەرەكی كۆمەڵگایە. بە ئەندازەی ئەوەی ناو و سەمبۆلی شارستانییەتە، لەهەمانكاتدا ئەو سەرچاوەیە كە بناخەكەی رزاندووە. لەمە بەولاوە كە ناوچەیەكی مەزنی نیشتەجێبوونە كێشەیەكی كۆمەڵایەتییە كە پێویست دەكات قووڵاییەكەی هەڵسەنگێنرێت. شیمانەیەكی مەزن ئەوەیە؛ بووە بە سەرچاوەیەكی بەهێزی نەخۆشی. تەنیا ژینگە پیس ناكات، پێویستە تەواوی شێوەكانی ژیانی كە پێچەوانەی ڕێڕەوی سروشتین گرێدراو بە ئاواكردنی شار تاوتوێ بكرێت. لەو هەڵسەنگاندنانەی ئەنجام دراوە بە شێوەیەكی گشتی شار وەكو پێوانەی پێشكەوتن و پەرەسەندن نیشاندراوە. لە بەشی پەیوەندیداردا بە شێوەیەكی بەرفراوان دەیگرینە دەست، لە كۆتاییدا ئاماژە بەوە دەكەم لەگەڵ شارستانییەتدا گرنگی ئەنجامدانی شیكردنەوە سەبارەت بە شار دەردەكەوێتە پێش.

7 ـ لە گۆڕەپانی هونەر و زانستەوە بەشداربوون و دەسكەوتی ڕۆما بۆ شارستانییەت لە چەند بوارێكەوە سنووردارە. بە تایبەتی لە بواری بیناسازیدا، دوای میسریەكان گەورەترین پێشكەوتنیان بە دیهێناوە. دەتوانرێ باس لە هونەرێكی بیناسازی و ئەندازیاری بكرێت. گەرچی راسترە بڵێین لەو بوارەدا شێوازی میسر و یۆنان بە بنەماگیراوە و بە ئاستێكی شكۆدار گەیشتوو. لە ئەنجامدانی ئەوە قەرزداری باڵادەستی بێ سنووری كۆیلەدارییە. بەبێ هەبوونی رەنجی كۆیلەكان نەدەشیا ئەهرامەكانی میسر و ئەو شوێنە مێژووییانەی یۆنان ـ ڕۆما ئاوابكرێن كە بەهای بیناسازی یەكجار مەزنە. لەمیانەی ئەو شاكارە بیناسازییانەدا دەبینرێ كە فشار و ئەشكەنجەیەكی بێ رەحمانە لەلایەن توێژێكەوە كراوەتە سەر رەگەزی مرۆڤ.

شانۆگەری، ئارانا، ئاگۆرا، پەرستگا و كۆشكی بەڕێوەبەرە پایەدارەكان و تەلارەكانی دیكە وەكو بەڵگەی زیندووی ئەم مێژووە، كاریگەریان بەسەر هەست و سۆزەكانمان و شكۆداریان بۆ هونەری بیناسازی ئەم قۆناخە قەرزدارین. زۆر ئاستەمە هەر شتێك وەكو پاشماوەی قۆناخی كۆیلایەتی مابێتەوە و هێندەی شاكارە بیناسازییەكان كاریگەر بێت. باوەڕدەكەم بە ئەندازەی ئەوەی رەنجی كۆیلەی بێ سنوور لە ژێر ئەم راستینە سیحراوییە هەیە، بەڵام بەكارهێنانیان بە شێوەیەكی بێ رەحمانە رۆڵێكی دیاریكراوی هەیە، شێوازی بەكارهێنانی رەنجەكە شكۆمەندە و سەرسامی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. دەشێ هەمان مەزنایەتی لە پێكهاتەی پرد، پشتێنەی جۆگەلەی ئاو، گۆڕستان، قەڵا و دیوارەكاندا ببینرێت. شارستانییەتی ڕۆما لێكۆڵینەوەی سەبارەت بە تەواوی ئەو نموونانەی بیناسازی ئەنجامداوە كە لە قۆناخی كۆیلایەتیدا هەبوون و گەیشتووە بە سەنتێزێكی بەهێز، بیناسازی تایبەت بە خۆی خولقاندووە، بە راستی گەیشتۆتە لوتكە. مافی كۆیلەداری (مافی كۆیلەداری نابێت، بەڵام بە گوێرەی زمانی ئەوان) جێی هەبێت، ڕۆما پێداویستییەكانی

جێبەجێكردووە و وەڵامیداوەتەوە. هەروەكو لەهەر بە دەزگابوونێكدا بەمجۆرەیە، ئەوا ئەم بابەتە لەلایەنی بیناسازیشدا بە شێوەیەكی سەرنج راكێش گوزارشتی لێدەكرێت.

لە پەیكەرسازیدا وەكو بەردەوامی یۆنانییەكانن. ناتوانرێ باس لەگەوهەرێكی جیاوازتر بكرێ. لە بواری مۆسیقا بە تایبەتیش سرووده سەربازییەكانی، سەركەوتن تایبەتكراون. دەشێ باس لە مۆدێلێكی جل و بەرگی تایبەت بە ڕۆما بكرێت. رەسەنایەتی ڕۆما خۆی لە شێوەی جل و بەرگیشدا نیشان دەدات؛ بەڵام شتێكی روون و ئاشكرایە كە لە تەواوی ئەم بوارانەدا لە ڕۆژهەڵاتەوە پێیگەیشتووە. لە هونەری ئەدەبیات كاریگەری هێلینیزم دیار و بەرچاوە. ڤیرگیلیۆس تا رادەیەك كاریگەری ئیلیادەی هۆمیرۆسی لەسەربووە و داستانی ئاواكردنی ڕۆما "ئاینیاس"ی لە یادی ئاگۆستۆسی مەزندا نووسیوە. بەڵام دیسان كلاسیكێكی ئەدەبی بەهادارە. هونەری شانۆ پێشكەوتووە. خیتابەت بایەخێكی زیادی پەیداكردووە و بە دەزگاكراوە. لەو باوەڕەدام كە سەرنج راكێشی شێوازی گوزارشت كردنی بەهێزی زمانی ئیتالی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا پەیوەندی خۆی بە هێزی خیتابەتی ئەو قۆناخەوە هەیە. بێگومان ئیرادەی هێزێك لە پشت ئەم خیتابەتەوە هەیە كە بەسەر جیهاندا دەسەڵاتدارە. لە كاتێكدا بەهێزترین دەسەڵاتداران بە زمانێكی بەهێز و رەوانبێژی دەگەن؛ ئەوەی بەشی كۆیلەكانە، زمانی نەفرەت لێكراوی"EZOP" ئەزۆپە، كە كەس لێی تێناگات. لەكاتێكدا هێز و ئازادی، پەیوەندییەكی چڕی بە باڵادەستی زمان و رەوانبێژی و جوانی زمانی قسەكردنەوە هەیە، بەردەوام خیتابەتی باڵادەستەكانی ڕۆمام دێتەوە یاد. عەرەب، ئیسپانییەكان و ئێرانییەكان لەسەرووی ئەم قەومانە دێن كە بە پلەی دووەم ئەم هونەرەیان پێشخستووە. دەبێ ڤیرگیلیۆس هەم وەكو كەسایەتی هەم لە بواری زمان، وەكو گوزارشتی مەزنی ئەم رەسەنایەتییە ببینرێ. لەگەڵ ئەوەی لە بواری زانستەوە دۆزینەوە و داهێنانێكی ئەوتۆی شارستانییەتی ڕۆما لە ئارادانییە، ئەوا هەروەكو دەبینرێ ئەوانەی كە هەبوون لە بەرزترین ئاستدا پراكتیزەكراون.

ئەو ئەنجامە سەرەكییەی لەو هەڵسەنگاندنەوە بە دەستدێت كە لە ئاستی پێناسەكردندا بوون ئەوەیە، جێگا و شوێنی ڕۆمای كلاسیك لە مێژووی شارستانییەتی كۆیلەداری، لوتكەی پێش داڕووخانە. ڕۆما زۆر بەباشی لێكۆڵینەوە سەبارەت بە تەواوی بەها گەوهەرییەكانی نێو سیستەمی كۆیلەداری دەكات و دەیكات بە دەزگابوونێكی دەوڵەت. زۆر باش ئەمەی زانیوە: لە كاتێكدا كۆمەڵەكانی سەردەمی نیئۆلیتیك زۆر بە زەحمەتی زگی خۆیان تێردەكرد، ئەمڕۆ بەهاكانی شارستانییەت لە تەنیشتیان چەكەرە دەكات كە پشت بە میراسی 3000 ساڵی سیستەمی كۆیلەداری دەبەستێ، بۆ كۆمەڵە ئەتنیكییە لاتینیەكان ئەمە بە واتای خەونی"چەرخی زێڕین" دێت. گەلێك كولتوور و هێزی ورد و درشتی شارستانییەت لە سۆمەرەوە تا میسر، لە پارسەكانەوە تاوەكو یۆنان لە ژێر ناوی شارستانییەتی ڕۆما بەرەو سەنتێزێك دەچن، بەرەو رووی بەرزترین ئاستی تایبەتبوون و بە دەزگابوون دەبێتەوە. لەهەمانكاتدا هەمان شانسی مەزنی ڕۆمایە.

دەرفەتی بەمجۆرە لە مێژوودا دەرەخسێ، ئەگەر بزانرێ هەڵسەنگێنرێ و بقۆسترێتەوە، ڕێگا لەبەردەم پێشكەوتنی وەها دەكاتەوە كە خۆشیان ببن بە مێژوویەك.

شانسی سۆمەریەکان شۆڕشی گوندبوو کە لە کەنارەکانی فورات ـ دیجلە پێشکەوت. رۆڵ و دەسکەوتیان خولْقاندنی شۆڕشی شار و سیستەمی شارستانییەتە. هەمان شانس لە دۆڵی نیل کەوتە دەست میسرییەکانیش. شارستانییەتی چین لە دۆڵەکانی رووباری زەرد، شارستانییەتی هیندی لە دۆڵەکانی ئیندۆس و پەنجاب ئەڵقە مەزنەکانی دیکەی زنجیرەی شانسن. لە راستیدا ئەگەر جێگای هەبێت و باس لەوە بکرێت! کە لە ژێر ئەم پێشکەوتنەی کە وەکو شانس هاتووە، رەنجی کامە مرۆڤی مەزن و چەندین قارەمانی نەناسراو هەیە؟ تەنیا ئەوە بزانریٚ! کە چۆن لەسەر بنەمای ئەم رەنجە میتۆلۆژیای شکۆدار و بەهەشتەکانی سەر زەوی ئاواکران؟ ئەگەر مافەکەی پێبدرێت! بە ئەندازەی ئاواکردنی جیهانە مەزنەکەی ئومێد (بەهەشت)، ئەو ئێش و ئازارانەش باسبکرێت کە زاراوەی دۆزەخی هێنایە ئاراوە، لەوانەیە تۆزێك دادوەری جێگای خۆی بدۆزێتەوە و گوێڕایەڵی راستینە راستەقینەکە بکرێت.

یۆنانیەکان بەر لە هەموو قەومەکانی رۆژئاوا هەستیان بە شانسی شارستانییەت کرد کە لە چوارلاوە دەستیان کەوتبوو. بە حەزێکی مەزنەوە ئەو خۆراکەیان خوارد کە لە رۆژهەڵاتەوە هاتبوو، هەرسیانکرد و لە قۆناخێکی دواتردا وەکو هێزێکی شارستانییەت هاتنە دونیاوە. دەشیٚ ئەمە لە گفتوگۆی نێوان خوداوەندەکان ببینریٚ کە لە دەوروبەری زیۆسی سەرۆکی خوداوەندەکان پێشدەخریٚ. ئەوەی لەو ئەفسانەیەدا دەخوازن باسی بکەن چیرۆکی جیابوونەوەی رەسەنەکانە لە گروپە ئەتنیکییەکانی رۆما، بوونیانە بە چینی باڵادەست و باسی چۆنێتی پەسندکردن و هەرسکردنی شارستانییەتی رۆژهەڵات دەکات. ئەم چیرۆکە بە زمانێکی شیعرئامێزانە گوتراوە و بووە بە داستان، بووە بە ئیلیادە و ئۆدێسە. بووە بە زانستی خوداناسی "تیۆلۆژیا". لەسەر ئەم بنەمایە هێزی مێشکیان سەپاندووە و خستوویانەتە نێو جموجۆڵ و گەیشتوونەتە فەلسەفە.

یۆنانیەکان زۆر بە باشی رۆڵی لانکەی تایبەتی شارستانییەتی رۆژئاوایان بینیوە. منداڵەکەیان بە شێوەیەکی دروست گەورەکردووە. هەر لە کام لایەنەوە تەماشابکریٚ دەبینری کە ئەو مارەییەی لەگەڵ رۆژهەڵات بڕێنراوە، تا دوایی بەرهەمداربووە، کاتێك منداڵەکەشیان گەیشتە پایە و ئاستی ئەسکەندەر، جارێکی دیکە لەخۆڕا لە بابل لەگەڵ سمیرئەمیس مارەیی نەبڕاندۆتەوە. هەم بە شێوەیەکی سەمبۆڵی و هەم بە شێوەیەکی واقعی مارەیی "ژنهێنانی" ئەسکەندەر سەمیرئەمیس مارەیی و بە یەکگەیشتنی شارستانییەتە و ئەو منداڵەی لە ئەنجامی بە یەکگەیشتنیان هاتۆتە دونیاوە بە "هێلینیزم" ناوبراوە. ئەمە یەکەم تـێکـەڵاوبـوونـی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوایە. دەگێڕدرێتەوە و دەگوتریٚ ئەسکەندەر ژنەکانی میزۆپۆتامیای لە 20000 سەربازی خۆی مارە کردووە. بەمجۆرە کولتوورەکان تێکەڵ بە یەکتر دەبن و سەنتێزی خۆی دەخولْقێنیٚ. زۆرباش دەزانریٚ لەمیانەی مارەییەکی میتۆلۆژی بەمجۆرە، کاتێك خوداوەندی فێڵبازی سۆمەر، واتە نوێنەری سەمبۆڵی چینە رەسەنەکانی تازە هەڵکشاوەکان "ئەنکی" کاتێك خوداوەندە ژنی چیا نین هورساك مارە دەکات و دەیهێنیٚ، ئەو منداڵەی دێتە دونیاوە شارستانییەتی سۆمەرە. زۆرباش دەزانین کاتێك لە کەسایەتی ئینانا شاژنی شاخ دەڵیٚ "(ما) پیرۆزەکانی

من بدەوە" لێرەدا نکۆڵی لەوە دەکرێت کە ژن خولْقێنەری شۆڕشی کشتوکاڵی نئۆلیتیك بێت و ئەویش داوای بەها و ئامرازەکانی شارستانییەت دەکاتەوە کە خۆی خولْقاندوویەتی. هەروەکو چۆن کاتێك بە شێوەیەکی راست و دروست زمانی میتۆلۆژیا (ئەفسانە) شیبکەینەوە دەتوانین بە شێوەیەکی راست مێژوو بنووسین، ئەوا لەمیانەی هەستکردن بە گەوهەری سیحراوی و شیعرئامێزانەکەی دەتوانین لە ناویدا فێری ئێش و بەختەوەرییەکەشی بین. کاتێك ئەو پەردە رەشەی سەر مێژوومان لادا کە بە درێژایی هەزاران ساڵ بەسەریدا کێشراوە، ئەو کاتە سەوزاییەکەی دەبینین، بەڵیٚ ئەو کاتە دەیبینین کە دارێکی قایم و بە رەگ و ریشەیە و میوەکانی لە مێشکماندا بەرهەم دێنیٚ.

بەڵیٚ کاتێك ئەم شانسە کەوتە دەستی رۆما داری شارستانییەت لە قۆناخی هەرە بەرهەمداری خۆیدا بوو، هەروەکو بڵێی چاوەڕوانی لێکردنەوەبوو. رۆما بە هەموو توانای خۆی بە شێوەیەك بە دارەکەیدا کشا و هەژاندی، دارەکەمان لە ناوقەدی خۆیدا قەڵشی و کەوت و جارێکی دیکە نەهاتەوە سەرخۆ.

بە ئەندازەی سەرکەوتنی مەزنی شارستانییەتی رۆما، نابیٚ بەرامبەر بەو هۆکار و راستینەیە واقی وڕما و بمێنین کە بناخەی ئەم کەوتنە پێکدێنیٚ و بەم شێوەیە چاوەڕوانی نەدەکرا. هەروەکو لە نێو سروشتدا رووددەدات، بوونەوەرێکی نێو کۆمەڵگاش وەکو پێویستییەکی یاسایی دیالەکتیکی بۆ ئەوەی بتوانیٚ بە تەواوی خۆی بژێنیٚ تەواوی وزە شاراوەکانی خۆی بەکاردێنیٚ. بە گوێرەی ئەم پرەنسیپەی وەکو یەکێتی دژەکان فۆرمیلکراوە تاوەکو لایەنە ناکۆکەکان لەمیانەی ململانێدا بە سەنتێزێکی باڵاتر ئەنجامگیردەبن، ئەم قۆناخە بەردەوام دەکات. ئەوەی رۆما دەرکی پێکرد و چارەسەری کرد، وەرچەرخان و لەخۆوە گرتنی هەر کۆمەڵگایەکی گرنگ کە بە گوێرەی سیستەم پاشکەوتوو بوو. ئەو پەیوەندییەی باڵادەستی سیستەمی کۆیلەداری لەمیانەی لایەنە کۆمەڵایەتییە پاشکەوتووەکانی ئاوایکردووە، ئەم لایەنە پاشڤەڕۆیانە لە ناو سیستەم پاکتاودەکرا، لە رێگای قالبی رۆحی و هزری نویٚ بە دەزگادەکرا و لە ژێر بچمێکی دیکە بەردەوامیان دەکرد. لەم بوارەدا دەتوانریٚ رۆما بە داینەمۆیەکی رێکوپێکی هاڕین ببینرێت. تەواوی ئەو کۆمەڵە و گروپانەی دەستی پێیان گەیشتووە بەم داینەمۆیەدا دەربازی کردوون و وەکو خۆی لێکردوون. ئەمەش هەروەکو دیاردەی جیهانگیری رۆژگاری ئەمڕۆمانە کە ئەمریکا سەرکێشی دەکات.

هەروەکو دەزانریٚ هیچ شتێك لە سروشتدا لە ناوناچیٚ. ئەوەی رووددەدات گۆڕانکاری و وەرچەرخانە. هەڵوێستی میتافیزیکییانەیان ئەم قۆناخە بە شتێکی مەحاڵ دەبینیٚ، یاخود وەکو لە ناوچوون تێدەگات و هەڵێدەسەنگێنێت. پێکهاتەی ئەم لۆژیکە تاوەکو دوایی مەترسیدارە. کاتێك شارستانییەتەکان هەڵدەسەنگێنین پێویست دەکات بەردەوام ئەم یاسایەی گۆڕانکاری و وەرچەرخان رەچاوبکەین. مەیلی گۆڕان و وەرچەرخانی رۆما تەنیا بەسەر پێکهاتە نئۆلیتیکەکانی ئەوروپا پەیڕەو ناکرێت کە تازە خراونەتە ناو سیستەمەوە. ئەم مەیلەی خۆی بەسەر ئەو پێکهاتە کۆنانەشدا پەیڕەو دەکات کە پێشتر لە چوارچێوەی شارستانییەتدا بوون و هەموو توانستەکانی خۆیان بەکار نەهێنا. بەرفراوانی و

مەزنایەتییەکەی لەم بارەوەیە. شارستانییەتەکانی سۆمەر، میسر، هیتیت، یۆنان و چەندین شارستانییەتی ئاستی نزمتر، لە ناوچەکانی خۆیان سەریانهەڵدا و پێشکەوتن. ئەگەر بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت لەمیانەی شەپۆلەکانی پەلهاوێشتنی لە ناوچەکانی دیکە بڵاوبوونەوە. دەسکەوتەکانیان هەم لە بواری گۆڕەپاندا تەسك و سنووردارە، هەم لە بواری قووڵایی و بەردەوامی کات، بە سەردەمی لە دایکبوون و پێشکەوتن سنووردارن. هێشتا کات بۆ رووخان زووە و لە ساڵانی دیکەی تەمەنیان پێشکەوتنی نوێ بە دیبێنن.

بێگومان لە یەکەمین شارەکانی شارستانییەتەوە تاوەکو تێکەڵاوترین یەکینەکانی لە هەموویاندا لە ئاستی بانگەشە بە گەردوونیبوون لە ئارادایە. بەڵام رۆڵ و دەسکەوتەکانیان لە بواری پراکتیزەکردنی ئەم بانگەشەیە زۆر سنووردارە. سەرجۆن دەتوانێ خۆی بە خودای تەواوی گەردوون دابنێت. بەڵام ئەوەی لە بواری واقعی و پراکتیکیدا ئەنجامیانداوە چەند هەنگاوێکە. بابل و ئاشوور هەنگاوی مەزنتریان هاوێشت، بەڵام دیسان نەیانتوانی بەسەر تەواوی جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا زاڵبن. لە بواری ناوەرۆکیشدا هیچ کاتێك تایبەتمەندێتیەکانی سۆمەریان تێنەپەڕاند. زۆربەی نیمچە دەوڵەتەکانی دیکەش لە خاوەنداری کردنێکی سیستەمی سێ میرنشینی بەولاوە، هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەگێرا. سەنتێزی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوایی ئەسکەندەر ئەزموونێکی گرنگی جیهانییە. رۆڵ و دەسکەوتەکەی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن جێگیر و هەمیشەیی بووە. گەرچی سیستەمی شارستانییەتی رۆما لە کاتێکدا لەسەر بنەمای هەرس کردنی هەنگاوەکانی شارستانییەکانی پێش خۆی هەڵکشا، وەلێ لە رێگای لەخۆوە گرتنی خاکی دەست لێنەدراوی ئەوروپا، لە سەردەمی خۆیدا توانیویەتی ببێ بە مۆدێلی ئیمپراتۆرییەتێکی جیهانی. هەروەکو چۆن لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا لە هەموو شوێنێك باس لە کاریگەرییەکانی کولتووری ژیانی ئەمریکا دەکرێت، لەسەردەمی رۆما بە درێژایی سەدان ساڵ گەیشتن بەم کاریگەرییە و نوێنەرایەتیکردنی، ببوو بە فێربوون و خورەوشتێك. تەواوی هێزە دەسەڵاتدارەکانی سیستەمی کۆیلەداری ژیانی بە گوێرەی شێوازی رۆمایان وەکو پێویستییەکی شارستانییەت و رەسەنایەتی دەبینێ. جگە لە چین و هیند کە وەکو دوو دوورگەی داخراو لەناو خۆیاندا مانەوە و تاکو ئێستاش بەمجۆرەن، ئەوا پاکس رۆمانا واتا سیستەمی ئاشتی رۆما، بووە سیستەمێکی جیهانی. بە درێژایی هەزار ساڵی تەمەنی، لە دەوروبەری لۆژیکی خۆی بۆ سیستەمێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەو بەهایانەی زەمینەکەی بینیوە، چەندەی توانیبێتی بە دەزگابوون ئاوابکات، ئاوایکردووە، چەندە ڤەبوون (فەتحکردن) پێویست بووبێ، هێندەی ئەنجامداوە و بە گوێرەی گەوهەرەکەی چەندە توانای بەردەوامبوونی هەبووبێ، بەردەوامبووە، ئەمەش راستینەیەکی بەمجۆرەی مێژووە کە هاوتاکەی نەبینراوە.

بەڵام ناوی ئەم راستینەیە وەکو رۆما ماوەتەوە. بە تایبەتی لە قۆناخەکانی دوای خۆیدا کاتێك لەمیانەی ئەو ئیمپراتۆرانەی لە نێو گروپە ئەتنیکییەکان پێگەیشتبوون، باڵا بوونی ناوچەی جیاجیا دەرکەوتەپێش و لە قۆناخێکدا کە مەزەندەی بە هێزی یەکێتییەکەی دەکرا، لە رێگای ئەزموونەکانی پارچەبوونی ناوەوە لە ئاستی هەرە ژووردا

هێماکانی پێهەلگرتنی ناکۆکییەکانی ناوەوەی نیشاندا. بێگومان سەرەکیترین هۆکاری شکۆمەندی رۆما و درێژخایاندنی بۆ ئەو هێزەی دەگەڕێتەوە کە لە بەرزترین ئاستدا دەرهەق بە هونەری ژیان نیشانیداوە. شۆڤێنیست نییە، کۆسمۆپۆلۆتیکە. هەر هێزێکی بخوازن لە ئاستی چینەکانی سەرەوە و رەسەنەکان بژین ئەمە لە سیستەمی رۆمادا دەبینن و پێیەوە پەیوەستدار دەبن، بەمجۆرە رۆڵ لە بەهێز بوون و درێژبوونی تەمەنیدا دەبینن. هەروەکو مەزەندە دەکرێ بە پێچەوانەوە زەبر، رۆڵێکی دیاریکراوی نییە. ئاشووری و پارسەکانیش زەبریان بە شێوەیەکی سیستەماتیك پەیڕەوکرد. بەڵام هەمان بەردەوامی و کاریگەربوونیان نیشان نەداوە؛ نەیانتوانیوە رەوشی ناوچەیی دەرباز بکەن. خانەدانەکان کۆڵەکەی پشتی بە

دەزگابوونیان پێکهێناوە و هەرلەسەرەتاوە لەم بوارەوە دووچاری تەنگەتاوبوون هاتوون. هەرچی دەزگاکانی رۆما بە گوێرەی جیاوازی خانەدان، ئایین و ئەتنیك نییە، بە گوێرەی رۆڵ و هێزەکەیەتی لە ناو سیستەمدا. ئەمانەش بە واتای دەزگایەکی بەمجۆرە دێت کە لەمیانەی ئاقڵمەندی، هەوڵی خولقێنەرانە و کارەکتەر و هێزەوە تێرخۆراك دەکرێت. ئەگەر بە گوێرەی پێویست وەڵامی داخوازی و مافەکانی و دەزگا و کەسایەتییەکان درایەوە، سیستەم بەهێز و تەمەن درێژدەبێت. کاتێك ئەم ناوەڕۆکەی خۆی لەدەستدا ئەوا هاوسەنگییەکەی نێوان دەزگاکان تێکدەچێت و پارچەدەبێت و دەکەوێتە نێو قۆناخی پەرتەوازەبوون.

وەکو دەرئەنجام، مەزنبوون و تەمەندرێژی شارستانییەتی رۆما؛ هاوچەرخێتی دەزگاکانی، گەوهەری کراوەی بۆ هەر پەرەسەندنێك، بە رادەی ئەوەی هەبوونە کۆمەڵایەتییەکانی پێشتری لەگەڵ خۆیدا ئاوێتە کردووە، ئەوا بوونی بە خاوەنی فەلسەفەیەکی تایبەت و گەیاندنی ئەم هزرو بە دەزگابوونە بە دەربڕینێکی یاسایی مسۆگەر و گرێدانی رۆڵبینین و هەڵکشان لە ناو سیستەمدا بە هێزی سەرسەختی شەڕ و هەوڵێکی لێهاتوانە، نهێنیە راستەقینەکانی پێکدێنێ. کاتێك تەماشای هۆکارەکانی هەڵوەشان و بەلاوەنانی سیستەمی رۆما دەکەین، ئەوا پێناسەکردنی رۆڵی ئیمپراتۆرییەتی پارس کە لەو پەڕی گۆشەی دیکەی سیستەمدایە و هەڵسەنگاندنێکی گشتی گەلێك ئەزموون لەگەڵ خۆیدا دێنێ.

3 ـ دەرکەوتنی میدیا ـ پارس و جیابوونەوەی رێبازی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا

کەوانەی بەرهەمدار (ناوەندی هیلالی زێڕین) کە زنجیرە چیاکانی (سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆس بە یەکتری دەگەن و رێگا لەپێش سەرهەڵدانی شارستانییەت کردەوە، ئەمجارە لە گواستنەوەی ناوەندی شارستانییەت بۆ دەرەوەی میزۆپۆتامیا رێنیشاندەری دەکات. لە قۆناخە یەك بە دوای یەکەکانی سۆمەر ـ بابل ـ ئاشوور ناوەندی

شارستانییەت ناوچەی نێوان فورات ـ دیجلەیە. کاتێك قۆناخەکانی پێگەیشتن و بە دەزگابوونی شۆڕشی نئۆلیتیکی بخەینە سەر، ئەوا لە ساڵانی 6000 پ.ز تاوەکو رووخانی ئاشوور، کۆتایی ساڵانی 600 پ.ز، ئەو بەهایانەی ئاراستەی شارستانییەتیان دیارکردووە لەم هەرێمە دەرکەوتوون.

لەخۆڕایی بە لانکەی لە دایك بوونی مرۆڤایەتی ناو نابرێت. دەتوانرێ مێژووی مرۆڤایەتی بۆ سێ قۆناخی مەزن جیابکرێتەوە. قۆناخی کشتوکاڵ ـ گوند (10000 تا 3000 پ.ز)، قۆناخی شارستانییەتی شار (3000 تا 1950 پ.ز)، هەروەها قۆناخی رۆژگاری ئەمڕۆمان کە هەتا ئێستا ناوێکی دیاریکراوی لێنەنراوە. هەندێك بە سەردەمی ئەتۆم، ئەلەکترۆنیك، ئەنتەرنێت ناویدەبەن؛ هەندێکیش بە سەردەمی زانیاری ـ گەیاندن یاخود پۆست مۆدێرنیزم، قۆناخی دوای شارستانییەت ناوی دەبەن.

لەم دابەشکردنە گشتی و قەبەیەدا بەشی میزۆپۆتامیا، رۆڵی رێبەرایەتیکردنی خولقاندنە کە هەزار ساڵی خایاندووە. تەوژمی مێژوو کە بە شێوەی رووبارێك دێتەخوار، بە 5 ـ 6 ناوچەدا تێپەڕ بووە. بەڵگەی زانستی هەیە کە گەنجینەی سەرەکی ئەو هزر و باوەڕی و داهێنانانەی ئاراستەی مێژوویان دیاریکردووە و توانستەکانی زانیاری لەم قۆناخە و لەم ناوچەیەدا پێکهاتووە، ئەمەش سەلمێنراوە.

ئەم رۆڵە مەزنەی کولتووری ناوچەکە گوزارشت لەو رەوشەی رۆژگاری ئەمڕۆش دەکات کە تەنانەت ناش ناسرێت. سیستەمێك چەندە رەگ و ریشەکەی بە قووڵاییدا بچێت و بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بکات، ئەوا بە شێوەیەکی گشتی رێگانادات لەسەر بنچینەی هەمان رەگ سیستەمێکی دژی خۆی پێکبێت و سیستەمی نوێ لەسەر ئەم خاکە ئاوا دەبێت کە دەستی لێنەدراوە. گەلێك بەڵگەی سەلمێنەری ئەم یاسایە لەمێژوودا هەیە. کاتێك شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما ئاوابوو، جوگرافیا و کولتوور لە قۆناخی دەست لێنەدراوی (پاکیزەیی) دابوون. شارستانییەتی سەرمایەداری لە کەنارەکانی زەریای ئەتڵەسی و ناوەندی ئەوروپای ناوین پێکهات، کە تا ئەو کاتە زۆر بە کەمی دەستی شارستانییەتی پێگەیشتبوو. تەنانەت پۆست مۆدێرنیزمیش نەك لە ئەوروپا، بەڵکو لە جیهانی نوێ لە ئەمریکا پێشدەکەوێت. لە گەشە کردنی شارستانییەتدا یاسایەکی سەرەکی بەمجۆرە هەیە. بابەتێکی بایەخدار و شایستەی شیکردنەوەیەکی قووڵترە. کۆنترین ناوەندەکانی کەوانی بەپیت، سۆمەر و میسر؛ ئەمڕۆ ناوچەی هەرە بە ئێش و ئازارن و لەگەڵ راستینە و ریشە مێژووییەکەیان ناکۆکن و لە نێو ئەم ناکۆکییانەدا خنکاون کە وەکو گرێکوێرەیان لێهاتووە. بە هیچ جۆرێك مێژووی هاوچەرخ لەگەڵ ریشە سەرەکییەکەی موتوربە نابێت. خولقێنەرانی مێژوو لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا بوونەتە نەزۆکترین و لاوازترین کەس و لە کۆچبەری بەولاوە ئومێدێکی دیکەیان نییە و بوونەتە بەڵای سەری خۆیان. پێویستە بابەتێکی دیکەی سەرەکی شیکردنەوەی شارستانییەت ئەمە بێت.

خزانی ناوەندەکانی شارستانییەت بۆ دەرەوەی میزۆپۆتامیا بایەخی هەڵوێستێك زیاد دەکات کە بە شێوەیەکی راست ئەو کێشانەی رۆژگاری ئەمڕۆمان تاوتوێ بکات کە چارەسەرییەکی بە پەلە دەخوازێت. کێشەی ناوەند ـ کەنار ئیتر لە سەرتاسەری جیهان

دەبێتە کێشەیەکی کرداری. ناتوانرێ مەسەلەی جیهانگیری و رکەبەرەکانی بکرێت بە کێشەیەکی ئابووری سادە. ئەگەر بێتو سیستەمی جیهانگیری، کە لە ئارادایە، لەسەر زەمینەی مێژوویی و کولتووری جێگیرنەکرێت، ئەوا هەروەکو چۆن لە هەمان چارەنووسی چاوەڕوان نەکراوی "سۆسیالیزمی بونیادنراو" رزگاری نابێت، هاوکات هەڵوێستی واقیعیش سەبارەت بە هۆکارە سەرەکییەکانی بێچارەیی پراکتیکی سۆسیالیزمی زانستیش بەدی ناهێنرێت کە پشت بە توانستێکی 200 ساڵە دەبەستێ و ئەو رووکەشیەی لەم بوارەدا هەیە بەلاوە نانرێت. پەیوەندییەکانی شارستانییەتی سۆمەر لەگەڵ دەوروبەر لە ساڵانی 2000 پ.ز بەولاوە بەرهەمەکانی خۆی دەدات. میسر کە زیاتر لە سیستەمی بە کۆلۆنی کردن دەچێ، وەکو ئەنجامێکی لەباری جوگرافیاکەی دەوروبەری زوو رەگی خۆی داکوتا و لە رێگای خۆیدا بەرەو پێش هەنگاوی هاوێشت و شارستانییەتی هەراپا و موهانجادرۆی دۆڵەکانی ئیدۆس و پەنجاب لە رۆژهەڵات وشکبوون. هەروەکو دەبینرێ ئەمانە خاوەنی هێزێکی ئەوتۆ نەبوون کە بەهەمان خێرایی میسر پێشبکەون. هەڕەشەیەکی هەرە راستەقینە بۆ ناوەندی شارستانییەتی سۆمەر و کۆلۆنییەکانی رۆژئاوا لە بیابانی عەرەبستان لەلایەن تیرە ئامۆریتەکان لەباکوور و رۆژهەڵاتیش لەلایەن هۆریتەکان کە بە واتای "خەڵکی وڵاتی بەرزاییەکان" دێت. هەروەکو دەزانرێ بەرامبەر بە تایبەتمەندێتی کشتوکاڵ و جووتیاری هۆریتەکان، ئامۆریتەکان لایەنی شوانکاری و کۆچبەرییان لەپێشبووە. لە کاتێکدا سۆمەریەکان بەرامبەر بە هەڕەشە و هێرشەکانی ئەم پیلانە سیستەمی پاراستنی شاریان پێشدەخست، لە لایەکی دیکەوە لە کارەکانی ژێرخانی ئابووریدا بەکارهێنانی هێزی کاری هەرزان و کۆیلەکانی وەکو سیاسەتێك پەسندکردبوو. هەروەها لەگەڵ پێشکەوتنی کۆلۆنیکردن، بازرگانییەکی چڕوپڕیش پێشکەوت. هەروەها ئەمەش دەزانرێ کە سەرەتا بازرگانی رۆڵێکی گرنگی لە پەیوەندییەکاندا بینی و دواتر لەگەڵ زیادبوونی پێداویستییەکان، بەکارهێنانی هێز و توند و تیژی لەگەڵ خۆیدا هێنا. لەگەڵ ساڵانی 2000 پ.ز هێرشی هێزەکانی دەوروبەر زیادی کرد. بەرامبەر بەمەش، بە تایبەتیش لەگەڵ سەرجۆنی ئەکەدی دەستپێکردنی سیاسەتێکی ئیمپریالیستیانەی سیستەماتیك جێگای باسە. بۆ یەکەم جار شارستانیەتێك بە واتای تاڵان و داگیرکردن بە شێوەیەکی نەخشە بۆکێشراو سیاسەتێکی توندوتیژی سیستەمکراو، دەگاتە ئامرازێکی دەست لێبەرنەدراوی دەوڵەت. ئەم باڵابوونە تەکنیکیەی لەدەستی ئیمپریالیزمدا بوو، کاتێك کەوتە دەستی هێزە رکابەرەکانی، ئەوا قۆناخێکی نوێ لەمیانەی هێرش و دژە هێرش و خۆپاراستن دەستیپێکرد. ئەوە مسۆگەرە کە چەکەکانی ئیمپریالیزم بەکاری دێنێ و ئاراستە کردنی دژ بەو بناخە مێژووییەی خۆی، لێرەوە دێت. لەهەمانکاتدا ئەمە دەستپێکردنی قۆناخێکی زۆر بە ئێش، خوێناوی، تاڵان، قڕکردن و داگیرکارییە کە پێویست بوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا روونەدات.

گەیشتنی ناوەند ـ کەنار بە گەوهەرێکی بەمجۆرە، ئەو جیابوونەوە چینایەتییەی کە لە پێکهاتی کۆمەڵگاکانی ناوەند رێگا لەپێش زیاد بوونی توندی و توند و تیژی دەکاتەوە، ئەوا بە سەرکوتکردنی پێکهاتە ئەتنیکیەکانی دەرەوە، بە لایەنی بەرامبەریش بە

پێشکەوتنی وشیاری ئەتنیکی ئەنجامگیر دەبێت. لە کاتێکدا ئەو توندوتیژی و فشارە نەخشە بۆ کێشراوەی ناوەوە تێکۆشانی چینایەتی لەگەڵ خۆیدا دێنێ، ئەوا لەبەر ئەوەش تێکۆشانی ئازادی کۆمەڵگا ئەتنیکییەکان بەرامبەر کۆلۆنیالییەت و ئیمپریالیزم، وەکو تایبەتمەندێتیەکی ناکۆك و دەست لێبەرنەدراوی شارستانیەت جێگای خۆی لە مێژوو دەگرێت. بەمجۆرە دیالەکتیك و یاساکانی ماتریالیزمی مێژوویی دەبێتە یاسای پێشکەوتنی کۆمەڵگا. مارکسیزم زیاتر لەمیانەی پەیڕەوکردنی ئەم یاسایانە شیکردنەوەی سەبارەت بە شارستانیەتی سەرمایەداری ئەنجام داوە. بە بۆچوونی من بە ئەندازەی ئەوەی ناتەواوە، هەڵەیەکی پێڕەوە و ڕێگا لەپێش هەڵخەڵەتاندنی مەزن دەکاتەوە. لەبەرئەوەی لەمیانەی تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی کارەکتەر و قۆناخ و زەمینەی لەدایکبوونی ئەم راستینەی شینەکردۆتەوە، ئەوا شیمانەی هەرە مەزن ئەوەیە هەم لەلایەنی تیۆری ـ ئایدیۆلۆژی، هەم لەبواری سیاسەتی ـ پراکتیکی بۆتە شوێن کەوتەی ڕێچکەی راستینەی ئایدیۆلۆژی و سیاسی باو، کە بە درێژایی مێژوو بە شێوەیەکی بە هێز پێکهاتووە. ئەگەر بێتو شیکردنەوەکانی شارستانییەت لە جیاتی بەدەستەوە گرتنی دوا شێوەی کۆمەڵگای ئاوا کراو، یەکەمین کۆمەڵگا وەکو نموونە وەربگیردرێت و بەمجۆرە شیکردنەوەی دەرهەق بکرێت و لەمیانەی تاقی کردنەوە و بەراورد کردندا ئەنجامی لێوەربگیرایە، ئەوا دەبوو بە هەڵوێستێکی واقیعیانەتر. بێگومان ئەو مارکسیزمەی کە پشت بە قۆناخی دەرکەوتنی سۆسیالیزمی زانستی دەبەستێ، کە توانستەکانی زانیاری و فەلسەفە سنووردراربوون، هەربۆیە ڕێکخستنەوەیەکی لێهاتوو و تۆکمە لەسەر بنەمای پشتبەستن بە توانستەکانی فەلسەفە و زانیاری و ئەنجامە دەوڵەمەندەکانی پراکتیزەکردنی سیاسی و کۆمەڵایەتی پێویستییەکی دەست لێبەرنەدراوی جێبەجێ کردنی ئەرك و بەرپرسیارێتییە. بە تایبەتی ئەو رەوشەی راستینەی "سۆسیالیزمی بونیادنراو"تێیدایە و ئەو قەیرانە جیهانگیرییەی سەرمایەداری بە قووڵایی تێیکەوتووە، لەسەر بنەمای رەخنەدانێکی لەم بوارەوە پێشبکەوێت، هەڵوێستە رەخنەگرەکانیان بەهادار دەبێت و دەرفەتێکی ئەوتۆیان پێدەدات کە لە چارەسەرکردندا واقیعی بن.

لە کۆتاییەکانی ساڵانی 2000 پ.ز بەدواوە هێرشەکانی دەوروبەر بۆ سەر ناوەندەکانی شارستانییەتی سۆمەر و میسر زیاتردەبێت. هەروەها لە سەدەی بیستەم تا ساڵانی 2000 زایینی بووینە شاهیدی دەرکەوتنی هەمان گەوهەر و دیاردە، کە لە دەوروبەری ناوەندەکانی شارستانییەتی سەرمایەداری هاتە ئاراوە، ئینجا ئەمە چ لەمیانەی شەڕەکانی رزگاری نیشتمانی بێت، یاخود لەمیانەی کۆچبەرییەوە بێت.

لە کاتێکدا گروپە ئەتنیکییە سامیەکان لە ژێر ئاڵای ئایینی تاکخودایی کۆبوونەوە، لەمیانەی تێپەڕاندنی ناوەند بە وەرچەرخانێکی چڕوپڕدا رۆڵی مێژوویی خۆیان بینی، گروپە ئەتنیکییە ئاریانیەکان زیاتر بە شێوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا ڕێگایان لەپێش جیابوونەوەی دوو لایەنەی شارستانییەت کردەوە. ئەو گروپانەی لە ژێر ناوی هۆریتەکان کۆببونەوە هەم لە ناوەوەی ناوەند و هەم لە دەرەوەی، جوڵانەوەیەکی مەزنی بڵاوبوونەوەیان ئەنجامدا و لەسەر ئەم بنەمایەش گروپە ئاریەکانی نئۆلیتیك ڕێگایان

لەپێش گەورەترین و بەرفراوانترین جموجۆڵی مێژوویی کردەوە کە دەتوانین بە شارستانییەتی هیند ـ ئەورووپا ناوی ببەین.

سەرچاوەی جوگرافی چڕبوونەوەی ئەم جوڵانەوانە و جیابوونەوە بۆ دوو لق دیسان سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆسە. بەڵام لە بواری پێشکەوتنی گرنگ لە گەوهەر و بواری بڵاوبوونەوە رووینەداوە. لە کاتێکدا پەیوەندی بەردەوام لەگەڵ سۆمەریەکان ڕێگای لەپێش لۆژیکی توندوتیژی کۆلۆنیالیست ـ ئیمپریالیست کردەوە، لە لایەکەی دیکەوە بەرخودان بەرامبەر ئەم دیاردەیە و وەرچەرخان لەسەر بنەمای پەسندکردنی چەکەکانی شارستانییەت و بەکارهێنانیان، دەکاتە ناچارییەك. هەروەکو چۆن بەبێ ئەوەی بە شارستانی بوون رووبدات، ناشێ لەمیانەی پێکهاتە ئەتنیکییەکانی پێشوو ئەم قۆناخە مێژووییە بە سەرکەوتوویی پێکبێت، ئەوا ناتوانێ خۆی لە قڕکردنێکی سەرتاسەری بپارێزێت. هۆریتەکان بە شێوەیەکی گشتیش تەواوی گروپە ئاریەکان، هەم سەبارەت بە بەکارهێنانی شانسی مێژووییان، هەم پاراستنی هەبوونی خۆیان؛ گرێدراوی ئەو وەڵامانەیە کە دەرهەق بە شارستانی بوون، واتە گرێدراوی ئەم وەڵامانەیە کە بۆ پچڕاندنی بەندەکانی ئەتنیکی و گەیشتن بە دیاردەی کۆمەڵگای چینایەتی دەیدەنەوە.

ئەو وەڵامانەی ئامۆریتە سامیەکان دایانەوە ئەو ئیمپراتۆرییانەی ئەکەد، بابل، ئاشوور بوون کە دەکەوێتە ناوەندەکانی سۆمەر. لە رۆژئاواش شارستانییەتی فینیقی و نیمچە دەوڵەتەکانی شاری لە جۆری ئۆگاریت، بوونە وەڵامی گروپە کەنعانی و عیبرانیەکان کە پشتیان بە زاراوەی سامی دەبەست.

هەروەها وەڵامی گروپە ئاریەکانی ناوەوەی ئەنادۆڵ، ئیمپراتۆرییەتی هیتیتەکانە کە لە ساڵانی 2000 پ.ز بەدواوە پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆوە بینی. ئەوپەڕی رۆژئاواشی نیمچە دەوڵەتی ـ شاری تەڕوادە بووە کە رۆڵێکی گرنگی لە گواستنەوەی هەڵمەتەکە بۆ ئەورووپا بینیوە. ئەو بە لاتینبوونەی لەسەر بنەمای بە هێلینبوون لە نیمچە دوورگەی گریك و ئەتروسکییەکان لە نیمچە دوورگەی ئیتالیا پێشکەوت، بە واتای رزگاربوونی کۆمەڵگا لە پێکهاتەی ئەتنیکی و دەربازبوون بۆ پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی و وەرچەرخانیەتی بۆ شارستانییەتی گریك ـ رۆما. بە شێوەیەکی چاکتر دەرك کردن بەم وەرچەرخانانە گرێدراوی تێگەیشتنی ئەو جیابوونەوەیەی سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆسە. بەڵام ئەگەر شێوازی نزیکبوون لە مێژوو راست نەکرێتەوە، ئەوا زۆر ئاستەمە لەم لایەنەوە پێشکەوتن بەدیبێت. ئەویش ئەمەیە:"ئاریانە چاوشین و سوور و سپیەکانی کە لە ئەورووپا و ناوچە زورگاوییەکانی باشووری روسیا هاتوون، لە ساڵانی **2000** پ.ز لە باکووری ئێران، لەوێشەوە چوونەتە هیند، میدیا و ئەنادۆڵ"، ئەم هەڵوێستە لە رەگ و ریشەوە هەڵەیە و بە ئامانجی بوون بە ئامرازی پەلهاوێشتنی فاشیزمی ئەڵمان ئامادەکراوە و تێروانینێکی نەژادپەرستییە. راستییەکەی زۆر جیاوازە و پێچەوانەیە. بەر لە هەموو شتێك کۆچێکی جەستەیی فراوانی بەمجۆرە لە مێژوودا نییە. ئەگەر هەبێت، لەو ئاستەدا نییە کە ئەنجامگیر بێت. هەمان تێروانین بۆ ئەم کۆچانەش راستە کە باس لە مەزنبوونەکەی دەکرێت. راستتر ئەوەیە کە لە

کۆچبەرییەکی جەستەیی بڵاوبوونەوەکان زیاتر، کۆچ لەسەر بنەمای پشتبەستن بە دیاردەی بڵاوبوونەوەی توانستی کولتووری ئەنجام دراوە. دیاردە کولتوورییەکانی بە گوێرەی کولتوورەکانی دەوروبەر، خاوەن گەوهەرێکی دەوڵەمەندترن، بەردەوام خاوەن تایبەتمەندێتی بڵاوبوونەوەن. گروپە کۆمەڵایەتییەکانی خاوەنی پێکهاتەیەکی کولتووری لاوازن، دەشێ هێرش بکەنە سەر ناوەندە گەشەسەندووەکان، لەوانەیە هەندێ سەرکەوتنی مەیدانیش بەدەست بهێنن، بەڵام لە ئەنجامدا لە تواندنەوە و ژێرکەوتن رزگاریان نابێت.

بە شێوەیەکی رێژەیی ئاماژەمان بە چیرۆکە راستەکانی کۆچی ئاریەکان کردبوو. بەر لە هەموو شتێك پێویست بە زانینی ئەوە دەکات کە زاراوەی ئاریان لە دیاردەیەکی نەژادی یان ئەتنیکی زیاتر، ناوێکی گشتییە کە لەو گروپە ئەتنیکییانە دەنرا کە بۆ یەکەمین جار لەسەر بنەمای شۆڕشی کشتوکاڵی، کولتووری شوانکاری و جووتیاری پێشخست. هەروەها ئەمەش راستییەکی زانستییە کە ئەم گروپانە بۆ یەکەمین جار لە کەوانەکانی ناوەوەی سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆس، لە نێوان فورات و دیجلە سەریانهەڵدا و مەزن بوون. ناولێنان بۆ سیستەمی سۆمەر دەگەڕێتەوە. جارجار ناوی گروپی گاسن (گاسن = **Ar**)، یان گروپی ئاژەڵدار (بەراز = **Gud**)، یاخود بە واتای گەلی وڵاتدار (تەپە = **Ur**) بە واتای هۆریتەکان، گۆتییەکان، ئاریەکان ناودەبرێن. هەمووشیان کەم ـ زۆر گوزارشت لە هەمان جوگرافیا و کولتوور دەکەن. بێگومان ناتوانرێ بگوترێ سەرەتا ئەم گروپە یان فلانە گروپ ئەنجامیداوە. مەحاڵە شتێکی بەمجۆرە بزانرێ و دەستنیشان بکرێت. بەڵام سەرەڕای هەندێ سنووրداری و لاوازی، جوگرافیا و مێژووی بڵاوبوونەوەی ئەو کولتوورە دەزانرێ. بۆیە ئەگەر هەر باس لە بڵاوبوونەوە بکرێ ئەوەی هەرە راست، شیمانەی بڵاوبوونەوەیەکی کولتوورییە لە ناوەندەوە بۆ هەموو شوێنێکی لەبار و گونجاو. ئەم تێروانینە لەمیانەی بەڵگەی مێژووییشەوە پشتگیری لێکراوە. بۆیە شێوازی هەرە راستیش بناخەی خۆی لەم نزیکبوونەوە دەگرێت.

شارستانییەتی سۆمەر کە لە بنارەکانی ناوەوەی کەوانی بەپیت و دەشتەکانی خواروو ئاواکرا، چەندە گرنگە، ئەوا دووڕیانی جیابوونەوەی شارستانییەت کە لە گەڵیدا لە نێو گرێدانێکی دیالەکتیکیدایە و زیاتر لە کەوانەکانی لوتکە بەرزەکانی سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆس هاتۆتە ئاراوە، واتا یەکەمین جیابوونەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا، بە هەمان ئەندازە رووداوێکی مێژووییە. هەربۆیە شیکردنەوەی رێبازی شارستانییەتی میدیا ـ پارس زۆر گرنگە. بێگومان ئەو هەنگاوانەی لە مێژوودا وەکو پێشکەوتنی ماد ـ پارس ناوبراوە، رەگەکەی بۆ سەردەمێکی کۆن دەگەڕێتەوە. هەروەکو چۆن هەوڵماندا روونی بکەینەوە چونکە دیاردەیەکی گەوهەرییە و لە نزیکەوە پەیوەندییەکی دیالەکتیکی لەگەڵ خولڵقاندنی سۆمەرەوە هەیە، وەلێ نابێ ناوە جیاوازەکانی قۆناخە جیاکان سەرمان لێبشێوێنێ.

هەر لە سەرەتاوە پێکهاتەکانی هەر دوو لایەن بەرامبەر بە یەکدین و بەردەوام پەیوەندییەکانیان پێشدەکەوێت. لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا هیچی لە خێراییەکەی خۆی لەدەست نەداوە. دەبێ ئەم مەسەلەیە وەك شێوازێکی شیکردنەوەیەکی راستی مێژوو

بەردەوام ڕەچاو بکرێت: پەیوەندییەك لە ریشە مێژووییەکەیدا چۆن ئاوا کرابێت، بە شێوەیەکی سەرەکی بەمجۆرە بەڕێوە دەچێت و دەبێتە هەنووکەیی. کاتێك لەمیانەی تێڕوانینێکی بەمجۆرە لە رۆژگاری لە ئارادایە تەماشای مێژوو بکرێت، لە مێژووەوەش تەماشای قۆناخی هەنووکەیی بکرێت، ئەوا دەشێ بە گەلێك ئەنجام بگەین کە نزیکی راستییە.

لە قۆناخەکانی دەستپێکدا پەیوەندی و ناکۆکی لەگەڵ سۆمەریەکان لە رێگای ئەو گروپە ئەتنیکییانەی زاگرۆسەوە دەبێت کە بە ئیلامی و گۆتی ناودەبرێن، بە گوێرەی سیاسەتی سۆمەریەکان بەردەوام بەکاردەهێنرێن. هەندێ جار هاوپەیمانن، هەندێ جاری دیکە دوژمن. کوشتارەکانی سەرجۆن کە لە ئیلام ئەنجامیدا زۆر هۆڤانەیە، بەڵام رێککەوتنی گۆتی و سۆمەریەکان، توانیویەتی خانەدانی (بنەماڵەی) سەرجۆن بڕووخێنێ. بۆ ماوەیەکی درێژ گۆتییەکان بوونەتە هێزی بەڕێوەبردن. پەیوەندییەکی هاوشێوەی ئەمەی کاسیتەکان لەگەڵ بابلیەکان پێشکەوتووە. لە ساڵانی 2000 پ.ز شارستانییەتی هیتیت توانیویەتی لە رێی هۆرییەکانەوە پێشبکەوێت. ئەم شارستانییەش نموونەیەکی گرنگی بڵاوبوونەوەیە لە ناوەندەوە بۆ دەورووبەر. بەڵام ئەوە سەلمێنراوە کە وەکو ئەڵقەی ناوین بە پارزنگی هۆرییەکاندا دەربازبوو. بەمجۆرە قۆناخێکی پەیوەندی و ناکۆکی لە نێوان ئەنادۆڵ و میزۆپۆتامیا دەستپێکردووە، کە گەوهەرە دیالەکتیکییەکەی بەهێزە و تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمان بەردەوامە. یەکەمین لق، یەکەمین هەنگاوی کە رۆژئاوا واتا یۆنان ـ رۆما دێنێتە دونیاوە، بەمجۆرە هاوێشتراوە. ئەمە هەنگاوێکە زیاتر بە گوێرەی ئەڵقەی کولتووری تۆرۆس ئەنجامدراوە. بەڵام هەرچی لە هێلی زاگرۆسە، ئەوا لەسەر بنەمای پشتبەستن بە توانستە شارستانییەکانی ئیلام و گۆتی و کاسیتەکانی پێشوو، ئەوا لە ناوچەکانی باکووری رۆژئاوای تورکیا یاخود دەریاچەی وان، ئورمیە و ناوچەکانی زاپ، لەسەرەتای ساڵانی 1000 پ.ز لەو وڵاتەی کە شیمانە دەکرێت ئاشووریەکان ناوی میدیایان لێناوە بۆ جاری یەکەم شارستانییەتی ئورارتوو پێشدەکەوێت کە بەهێزە و بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بە سەنتەربوونی ئەنجامداوە. دەتوانین بڵێین ئورارتوویەکان پشت بە کولتووری میتانی و هۆرییەکان دەبەستن کە لە ساڵانی 2000 تا 1250 پ.ز لە نێو هەمان جوگرافیادا دەژیان و لە ئاستێکی بەرز و لەمیانەی هەمان کولتووردا بە شێوەی کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکان تاسلاقی بە دەوڵەت بوونیان دانابوو. واتا شارستانییەت دەسکەوتەکانی خۆی بەرەو باکووری رۆژئاوای ئێران، واتا بەرەو میدیا دەگوازێتەوە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە ئەو گروپە ئەتنیکییانەی بە ماد ناو دەبران، لەم ناوچانەوە بۆ شوێنێکی دیکەی دەوڵەمەند لە بواری شارستانییەتەوە، واتا بۆ نێوان فورات ـ دیجلە چوون و لەوێ نیشتەجێبوون.

لەگەڵ ئەوەی ئورارتوویەکان پشتیان بە پێکهاتەی کولتووری هەمان جوگرافیا دەبەست، لەهەمانکاتدا خاوەنی میراسی بەرخودانی قۆناخێکی درێژخایەن بوون. لە کەسێتی ئاشووریەکاندا شارستانییەتی سۆمەرییان هەرسکرد و زمانی ئاشوورییان وەکو زمانی چینی سەروو بەکارهێناوە؛ بەڵام هەرچی گروپەکانی خەڵکە لەمیانەی زمان و

کولتووری خۆیاندا لە نێو ژیانێکی جیاوازدا بوون. لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا چەندین نموونەی بەمجۆرە دەبینرێ. لە کاتێکدا چینەکانی بەڕێوەبەرایەتی هیندستان زمانی ئینگلیزی بەکاردێنن، گروپەکانی خەلك (جەماوەر) زمانی خۆیان بەکاردێنن و تازەبەتازە دەگەنە ئاستی زمانی نەتەوەیی. لە کاتێکدا زمانی بەڕێوەبەرێتی جەزائیر زمانی داگیرکاری فەرەنسییە، کولتووری زمانی خەڵك عەرەبی و بەربەری و زاراوەی جیاوازە. لە کاتێکدا زمانی عوسمانی تێکەڵاوەیە، ئەو گەلانەی پێیەوە گرێدراون زاراوەی ئەتنیکی خۆیان بەکاردێنن و پێبەپێ بەرەو گەیشتن بە ئاستی زمانی نەتەوەیی بەرزدەبنەوە.

گەلێك شار لە ئارادان دەسەلمێنن چەرخەکانی ناوین و سەرەتاییش بە قۆناخێکی بەمجۆرەدا تێپەڕیون. ئورارتوو وەکو منای وشە، گروپێکی ئەتنیکی پێناسەناکات، بە زمانی سۆمەری بە واتای "شوێنی بەرز" دێت، ئەوەش پێناسەیەکی جوگرافییە. ئەو پێشکەوتنەی لە دوای قۆناخەکانی هۆری و میتانییەکان روودەدات و جیاوازترە، بەلاوەنانی کۆنفیدراسیۆنی خێڵ و گەیشتنیەتی بە رەوشی چینێکی کۆیلەداری ناوەندی. بەخێوکردنی ئەسپ، خاوەنداری کردنی سامانی کانزا و تەختەدار، رێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە کە ببێتە ئامانجی سەرەکی هێرشی هیتیت، سۆمەر ـ ئەکەد، بابلی و ئاشووریەکان. ئەوەی لە کەسێتی ئورارتوو روودەدات بەردەوام کردن و هەمیشەیی کردنی بەرخودانە لەمیانەی هێزی دەوڵەتی ناوەندی و ئەگەر بکرێت بە هاوسەنگییەکی رێککەوتن بگەن و بە یەکسانی بژین. سیاسەتی ئاشووریەکان کە لە ئاستێکی بەرزدا پشت بە تالان، داگیرکاری و قڕ کردن دەبەستێ و پاشماوەکانیش ناچاری کۆچبەری و دەربەدەری دەکات، دەرفەت بەمە نادات. هەروەکو رۆمایەکان لەمیانەی هێشتنەوە دەرفەتی ژیان بۆ ئەو گەلانەی دەیخاتە ژێر باڵادەستی خۆی، درێژە بە ئیمپراتۆرییەت نادات. ئەوەی خاوەن یاسا نەبێت، پراکتیزەکردنی دەسەڵاتێکی بێ سنوور و کەیفی بە بنەما دەگرێت. هەڵبەتە کۆتایی هاتنی بەو شێوەیە کە چاوەڕوانی نەدەکرا گرێدراوی ئەو سیاسەتەیەتی. تەواوی ئەو سیستەمە سیاسییانەی پشت بە توند و تیژی دەبەستن هەمان کۆتاییان هەیە. وەکو میراسێك وەرگرتنی ئەم سیاسەتە ئیمپریالیستییانەیە لە سەرجۆن و پتەوکردنی لە رێگای حامورابی بابل و بە دڕندانەترین شێوە پەیڕەوکردنی لەلایەن ئاشووریەکان بۆ تەواوی گەلان و سیستەمەکان و میرنشینی کۆیلەداری رۆژهەڵاتی ناوین بە واتای دۆزەخ دەهات.

رووبەڕوومانەوەی گەلان و کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین بەرامبەر بە سیاسەتی فشار و دەربەدەرکردنی کە لە هیچ قۆناخێکدا هاوتای نەبینراوە، بە ئەندازەی ئەوەی رێگای لەپێش تەنگژەیەکی قووڵ کردەوە ئەوا شوێن پەنجەی خۆی بەسەر پێکهاتەی رۆحی و هزری مرۆڤایەتیدا بە جێهێشتووە. لە کۆتاییەکانی باڵادەستی ئاشووریەکان دەبینرێ کە داخوازی دامەزراندن و لێگەرینەکانی سیستەم شێوەی رەوشێکی رۆحی گشتی وەرگرتووە. لە کاتێکدا ئەم جۆرە هەوڵانە لە لایەك رێگایان لەپێش گروپی سۆفیگەرایی و ئەو ئایینە تاکخوداییانە دەکردەوە، کە بەڵێنی دامەزراندن و لێبوردنی پێدەدان، لە لایەکی دیکەشەوە لە نزیکبوونەوە سەبارەت شارستانییەت بەرەو جیابوونـەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوایی دەبات.

شیمانەی مەزن ئەوەیە وڵاتی میدیا کە لەسەر بنەمای میراسی ئورارتوو بەهێز دەبێت و ئاشووریەکان زەحمەتی دەبینن لەوەی بەسەریاندا زاڵبن، لەم وڵاتەدا شێواز و رێچکەکانی رزگاربوون لەم دۆزەخە پێشدەکەوێت. هەربۆیە هەڵسەنگاندن و لە قەڵەمدانی گروپە مادیەکان وەکو قەومێك کە لەوپەڕی قەزوینی باکووری رۆژئاوای ئێران هاتوون، هەڵەی مەزن لەخۆوە دەگرێت. بە پێچەوانەوە مادەکان سەر بە گروپی ئاریانن کە خاوەنی کولتووری بژێردراوی کەوانی بەپیتە، لە قۆناخی ئاشووریەکاندا هەم بوونە خاوەنی ناوێکی نوێ، هەم بوونە خاوەنی گەوهەرێکی ئایدیۆلۆژی کە لە ئەنجامی بەرخودانی درێژخایەن هاتە ئاراوە و بەمجۆرە جێگای خۆیان لەسەر شانۆی مێژوو گرتووە. لەمیانەی بەرەنگاربوونەوەی ستەمی ئاشووریەکان سەرلەنوێ لە دایکبوون لە ساڵانی 1000 پ.ز بەدواوە بەربڵاودەبێت. بۆ یەکەمین جار تیرە عیبرانییەکان یەکدەگرن و لە قۆناخەکانی ساوول ـ داوود ـ سلێمان دەگەنە ئاستی ئاواکردنی پادشایەتی. هێلینەکان تەروادەیان تێکشکاندووە و بە شێوەی دەوڵەتی شار ئەتینا بناخەی شارستانییەتێکی نوێ دادەنێت. پلێشاندەوەی بێ رەحمانەی ئەو بەرخودانانەی لەسەر بنەمای میرنشینە ئەتنیکییەکان پێشدەکەوتن، ئەوا لە ئەنجامی پێشخستنی داب و نەریت و باوەڕی نهێنی لەلایەن ئەو کەسانەی دەستبەتاڵ دەمانەوە، لە بنەچەی خۆیدا بە واتای دەستپێکردنی قۆناخێکی تایفەگەری ـ تەریقەت گەرێتی ـ یە. چەمکی با هەر کەس و گروپێك بەدوای چارەنووسی خۆیدا بگەرێت، بنگەی مێژوویی ئەم مەیلە سۆفیگەراییانە پێکدێنێت.

لێگەڕینی راهیبەکانی میدیاش کە بە **Mag** ماگ (موغ) ناودەبرێن پارچەیەکی ئەم مەیلە گشتییەیە. راهیبەکانی موغ نوێنەرایەتی گروپ و ئایدیۆلۆژی رزگاری دەکەن. لایەنی نوێی موغەکان ئەوەیە، چەمکی ئایینی ئاریەکان و ئەفسانەی سۆمەریەکانیان کردۆتە سەنتێزێك و نزیکی هەڵوێستێکی رزگاریخواز و نزیك بە مرۆڤ بوونەتەوە. دەرکەوتنی میتۆلۆژیا بۆ هەر پێشکەوتنێکی جددییانەی شارستانییەت پێویستە و لە ریزی پێشەوە دێت. بە بێ ئەوەی چەمکی ئایینی میتۆلۆژیای باوی سیستەم بەلاوە بنرێت، ئەوا دەرفەتی پێهەلگرتنێکی نووژەنی شارستانییەت نارەخسێت. لە دوای قۆناخێکی کپ بوون کە ماوەیەکی درێژی خایاند و مۆری میتۆلۆژیا پێوەبوو، قۆناخی جوڵانەوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی نوێ دەستپێدەکات. هەروەکو بڵێی رۆڵی رۆن و بەنزینی پێویست دەبینن. ئەگەری ئەوە هەیە کە جوگرافیای سیحراوی و دڵڕفێنی میدیا و کولتووری بەرخودانی درێژخایەن چاوگی ئیلهامی ئایدیۆلۆژی راهیبەکانی موغ بێت. لەگەڵ ئەوەی کاریگەری سۆمەر و چەمکی سروشتی ئایینی ئاریەکانیان لەسەر هەیە، لەمیانەی پەسندکردنێکی جددی وەڵامیان دەداتەوە، نوێیەکە بە گوێرەی خۆجێیەکە دەگونجێنێ. دەشێ بەرخودانی کاوەی ئاسنگەر وەکو لایەنی داستان و کرداری ئەم مەیلە هەڵسەنگێنین. لەم قۆناخە مێژووییەدا داودی ئاسنگەر لە ناو عیبرانییەکان، ئاکهیلۆش لە ناو هێلینەکان هەمان رۆڵی قارەمانێتییان بینیوە. لێکچوونێکی سەرنج راکێش جێگای باسە. بەڵام توێژی بەهێز لەم قۆناخەدا بەرەی ئایدیۆلۆژیایە و راهیبەکان نوێنەرایەتی دەکەن. لە هیندستانیش راهیبەکانی براهمان بە شێوەیەکی بەهێز نوێنەرایەتی دەکەن. راهیبەکانی ـ موغەکانی

مادەكان لە ساڵانی 1000 پ.ز بەدواوە لە ستراتیژیترین ناوچەدا نوێنەرایەتی ئەم مەیل و هەڵوێستە مێژووییە دەكەن. لەگەڵ ئەوەی Kovi ـ Mir ی پێكهاتەی ئەتنیكی دەگاتە ئاستی هێزی دەسەڵاتی سەرۆكایەتی، كۆمەڵگای چینایەتی و پێكهاتنی دەوڵەت دیارنییە.

تاوەكو هەبوونی عەشیرەتەكان بەردەوام بكات ناشێ سیاسەتێك (سیاسیبوون)ێك بێتەئاراوە كە شێوازی میرنشینی دەربازكردبێت. شتی هەرە لەپێشی ئەنجامیبدات، كۆنفیدراسیۆنی نێوان خێڵەكانە.

مادەكانی میدیا و تیرە پارسەكانی ناوەڕاست و باشووری رۆژئاوای ئێران شوێنگە سیاسی و كۆمەڵایەتییەكانیان لە ساڵانی 1000 پ.ز گەلێك لایەنی لێكچوونیان هەیە، پێكهاتەی ئایینی و میتۆلۆژیادا لەسەرەوە سیستەمێكی سێیانەی خوداوەندەكان جێگای باسە. بە شێوەیەكی گشتی ئەم سیستەمە سێیانانەی (سێكوچكەی) كولتووری باوك، دایك و لێهاتووترین منداڵ، بە تواناترین منداڵ، پشت بە شكۆمەندكردنی ئایینی باوكسالاری دەبەستێ. هەرچەندە نوێنەر و سەمبۆڵەكانیان جیاوازبێت، وەلێ هەمان ئاراستەی پێشكەوتنێكی ئایینی ئەو گروپە نزیكانەی دەوروبەریش دەبینرێت، كە جێگای خۆیان لە ناو شارستانییەتی قۆناخدا گرتووە. لە ساڵانی 1500 پ.ز كە هێشتا گروپە هیند ـ ئاریەكان لێك جیانەبوونەوە، ئەم سیستەمە سێیانەی وەكو ئیندرا ـ میترا ـ ڤارۆنا ناودەبرێت. لەو تاتە قوڕینانەی كە ئیمزای دەوڵەتەكانی هیتیت و میتانی پێوەیە، سوێند بە ناوی ئەو خوداوەندانە دەهێنرێت.

بە ئەندازەی ئەوەی كولتووری هاوبەش لە ناوچە خۆجێییەكاندا دووچاری وەرچەرخان دێت، جیاوازی میتۆلۆژیاش زیاد دەبێت و ئەمەش بە شێوەیەكی زیاد و بەرچاو لە ناو لێنانی خوداوەندەكان رەنگ دەداتەوە. زەردەشت گەورەترین دەسكەوت و رۆڵ لە ریفۆرمی ئایدیۆلۆژی میدیادا دەبینێ. كەسایەتی زەردەشت كە شیمانەدەكرێت لە ساڵانی 600 پ.ز ژیا بێت، مەزنترین گرنگییەكەی ئەوەیە كە بەر لە كۆنفۆشیۆسی چین، بودای هیندستان، سوقراتی یۆنانستان، بە شێوەیەكی بەهێز رۆڵی ریفۆرمی ئەخلاقی ئەنجامدا. لە میتۆلۆژیای سۆمەر و میسر و ئەو چەمكە ئایینییانەی پشتی پێبەستوون، بەهۆی چەمكی بەندە ـ كۆیلەی رەهای كە نوێنەرایەتی دەكەن، ئەوا بەرامبەر بەو خودایەی حوكم بەسەر هەموو شتێكدا دەكات، مرۆڤێكی ـ بەندە بە بناخە دەگرێت كە بێچارە و بێ ئیرادەیە. تەنانەت مرۆڤ سێبەری تایبەت بە خۆشیان نییە. هەموو شتێك لە خوداوەندەوە دێت. واتا ئیرادەی چینی ئەفەندی (كۆیلەدار) هەڵكشا و رەها و پیرۆزە. بە بێ مۆڵەت كەس نابێ بە خاوەنی سێبەریش. ئەم ئایدیۆلۆژیایە بەسەر پێكهاتەی رۆحی و هزری قۆناخدا زاڵە. ئەنجامە سیاسییەكەی سیستەمی پادشا ـ خوداوەندەكان و فەرماندانی بێسنوورە. هەر گوتەیەكی پادشا بە واتای یاسا دێت.

ئەوەی زەردەشت بەر لە هەموو ریفۆرمخوازەكانی دیكە درزی كرد قاڵبی ئەم ئایدیۆلۆژیا باڵادەستیانەیە. لە گاتاكانی زەردەشت شێوازی سكالا و هاواركردن هەیە، كە وەكو بڵێین لێپرسینەوە لەگەڵ خوداوەندەكان دەكات (گاتاكانی زەردەشت؛ وتەكانی زەردەشت، گۆت = وتن). لە راستیدا لێپرسینەوە دەرهەق بە ئایدیۆلۆژیای قۆناخ دەكات.

ئەمە لەمیانەی ئیرادەیەكی یاخیبوو بە شێوەیەكی ئاشكرا و بوێرییەك ئەنجامدەدات كە نموونەی نەبینراوە. فەرموودەی یەكلایەنەی خوداوەندەكانی نییە. رووبەڕووی كەسایەتیەكن خاوەن ئیرادەیە و لێپرسینەوە دەكات و تا وەڵامەكەی وەرنەگرێت ناوەستێ. تا ئەو قۆناخە، تەنانەت پادشاكانیش هیچ مرۆڤێك نەیتوانیوە لێپرسینەوەی خوداوەندەكانی بكات. ئەمەیە "یەكەمین"ی كە زەردەشت ئەنجامیداوە. لە راستیدا ئەم "یەكەمین"ە هەم بەرامبەر بە ئایینی سەرەتایی سروشت، هەم بەرامبەر بە داب و نەریتی خوداوەندی حاكمییەتی رەهای سۆمەریەكان ئەنجامدراوە. فەیلەسوفی بە ناوبانگی ئەڵمانی نیتشە كەسایەتییەكە دەركی بە قووڵایی واتای ئەم قەڵەمبازە كرد و لەخۆڕا شاكارە بە ناوبانگەكەی خۆی بە "زەردەشت وەهای دەگوت" ناو نەبرد. كون كردنی ئەو ئایدیۆلۆژیایەی كە سیستەمی ئابلۆقەداوە و بەسەر تەوژمی شارستانییەتدا زاڵبووە، رێكردنەوە لەپێش ئیرادەی مرۆڤی هەڵكشاو، یەكێكە لە گەورەترین شۆڕشە ئایدیۆلۆژییەكان. ئەنجامدانی گۆڕانكاری لە هزر و ئیرادەی ئەو مرۆڤەی تاوەكو ئەو قۆناخەش لە سێبەری خۆی بە خاوەن دەرنەدەكەوت و گەیاندنی بۆ ئاستێك رووبەڕووی خوداوەند بێتەوە بڵێ "من هەم، پێت دەڵێم، وەڵامبدەوە"، هەنگاو هاوێشتنە بۆ دووڕیانێكی مەزن. بۆ یەكەمین جار لە سیستەمی سیاسی و كۆمەڵایەتیدا باس لە ئازادی تاكەكەس دەكرێت. قۆناخی خوداییە حاكمڕەهاكان و سیستەمی كۆیلەداری بێ سنوور دەهەژێ و ناچاری ئەنجامدانی ریفۆرمی دەكات.

لە وڵاتی میدیا كە زەردەشت تێیدا دەژیا، شارستانییەت بۆ دوو لق جیا دەبێتەوە. لە چین، هیند، میسر و چەندین نیمچە دەوڵەتی دیكە سیستەمێكی دەسەڵاتی رەهایی كە خۆیان دەكەن بە خودا پێشدەكەون، سیستەمی یۆنان ـ رۆماش لەسەر بنەمای سنووردار كردنی خوداوەندەكان لەمیانەی ئەقڵ و كۆمار جیابوونەوەی سیستەمی سیاسی و خوداوەندەكان پێشدەكەوێت. بەڵێ دووڕیانی شارستانییەت یاخود ئەو پێشكەوتنەی بە جیابوونەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا ناو دەبرێت یەكەمین قەڵەمبازی مەزنی ریفۆرمخوازی زەردەشت سەرچاوەكەی پێكدێنێت. بە لانی كەم بە رادەی خوڵقاندنی شارستانییەت، ناچاركردنی بۆ ئەنجامدانی گۆڕانكاری، بوون بە دوو لق دەبێتە دووەمین هەنگاوی مەزن و مێژوویی كە لە خاكی میدیا ئەنجامدەدرێت. بە تەواوی لەم خاڵەدا زەردەشت واتای زاراوە سەرەكییەكانی ئایدیۆلۆژیاكەی رووناكی ـ تاریكی، باشی ـ خراپی، بەهەشت ـ دۆزەخ، جوانی ـ دزێوی، راستی ـ چەوتی لەشوێنی خۆیدا جێگیردەكات. بەر لە هەموو شتێك بە پرەنسیپێكی سەرەكی فەلسەفی گەیشتوون؛ پرەنسیپی پێشكەوتن تەنیا لە ئەنجامی یەكێتی دژەكان بەدیدێت. ئەو پرەنسیپەی كە زانستیش لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا پشت راستی كردۆتەوە، گوزارشت لەو یاسایە دەكات كە تەواوی گۆڕانكارییەكانی سروشت و كۆمەڵگا دەخاتە نێو جموجۆڵەوە. ئەمەش ئەو بوێرییەیە كە بە گۆڕانكاری ناودەبرێت.

ئافراندنی ئەم گۆڕانكارییە؛ لەنێو كۆمەڵگایەكدا سانایی نییە كە لەژێر كاریگەری جیهانی ئەو خوداوەندانە دایە كە تاقانەیە، بێ جوڵەیە، دوور لە خوڵقكارییە و خاوەنی

دەسەڵاتێکی ڕەهایە و بەردەوام یەکلایەنە دەجوڵێتەوە. کەسایەتی و پێکهاتەیەکی هزری و ڕۆحی، کە بە یاساکانی سەردەمی نئۆلیتیك و یاساکانی خوداوەندەکانی سەردەمی کۆیلەداری دەربازبووە کە مرۆڤ تێیدا خاوەنی سێبەری خۆشی نەبووە، بەمجۆرە پێکهاتەیەکی ڕۆحی کە خاوەنی هزرێکی 3000 ساڵی بێت پێی بڵێی "هەڵسە سەرپێ، خاوەنداری لە ئیرادە و هزری خۆت بکە و بەرێز بە" شۆڕشێکی ئەخلاقی و هزری زۆر ئاستەمە. بەڵێ ئەمەیە دەسکەوتی زەردەشت بۆ شارستانییەت، کە ڕۆژبەڕۆژ راستینە و گرنگییەکەی زیاتر ئاشکرا دەبێت.

زاراوەی خودای باشە ئاهورا ـ مەزدا و خودای خراپە ئەهریمان، لە باوەڕی زەردەشت بە واتای ئەوە دێت کە ئەم راستینەیە بە گوزارشتێکی ئایینی گەیەنراوە. بەڵام ئەمانە خاڵە گرنگەکانی مەسەلەکە نین. لەبەر ئەوەی وتەکانی ئایدیۆلۆژیای قۆناخ پێویستی بە قاڵبی بەمجۆرە بوو زەردەشت هەمان تەرمۆنۆلۆژی وشەزانین بەکاردێنێ. ئەوەی ئەنجامیداوە لە گەوهەری خۆیدا شۆڕشێکی فەلسەفییە. ئەوەی لە نێو کۆمەڵگاشدا ئەنجامدراوە، شۆڕشێکی مەزنی ئەخلاقییە. هەندێ ئەنجام پراکتیکەکانی دەزانرێ. دەخوازێ کۆتایی بە پێشکەشکردنی قوربانی بێنێت کە پاشماوەی ئایینە سەرەتاییەکانی سروشتە. خۆشەویستییەکی مەزنی بۆ ئاژەڵ هەیە. دەڵێ با ئەم بوونەوەرانە نەکەین بە قوربانی کە لە نێو ژیاندا سوودبەخشن. لەهەمانکاتدا پێغەمبەری کشتوکاڵە. گرنگییەکی مەزن بە جووتیاری دەدات. تامەزرۆی کشتوکاڵە. لەگەڵ ژنێکی (خێزانێکی) کامڵدا خاوەن بەهێزترین گوزارشتی ئەخلاقی ژیانە. ژیانێکی هاوبەش لەگەڵ ژنێکی خاوەن ئیرادەیەکی ئازاد و لە نێو پێوانەی یەکسان، بە گەورەترین بەختەوەری لە قەڵەمدەدات. لە هیچ سیستەمێکدا چەمکێکی هێندە بەهاداری سەبارەت بە ژن نەبینراوە. پەیوەندی لەگەڵ ڕەنج پتەو و دروستە. بەهێزترین نوێنەری چەمکی بەختەوەرییە کە لەمیانەی ئارەقەی نێوچاوانەوە بە دیدێت. تاوەکو دوایی گرێدراوی ڕووناکی و تیشکە. هەست بە جوانی ژن دەکات. هەڵوێست وەرگرتن دژی تاریکایی و سەرمای کردووە بە تایبەتمەندێتی سەرەکی فەلسەفەکەی.

بێگومان شیکردنەوەی "گۆتا"کانی زەردەشت و ئەو باوەڕییە ئایینییانەی دراوەتە پاڵی کاریگەرییەکی پسپۆڕی و شارەزاییانە؛ بەڵام گومان لەوەدا نییە کە هێڵە گشتییەکانی بەمجۆرەیە. هەروەها دەزانرێ کە هەڵوێستە ئەخلاقی و هزرییەکانی تەواونەکراوە. کاتێك ئەمەش بێنینە بەرچاوان کە تەواونەکرا و نەبوو بە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی، ئەو کات بۆمان دەردەکەوێت هزری زەردەشت چەندە مەزن بووە، کە گەیشتنی یەکێتی دژەکان بە سەنتێز و خاوەندارێتی کردنی تاکی ئازادی ڕۆژگاری ئەمڕۆمانی بە بنەماگرتووە. هەروەها دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێت تاوەکو ئێستاش کاریگەرییەکانی بەسەر ئەو کۆمەڵگایانەدا بەردەوامە کە تێیدا ژیاوە یاخود پێشتر کاریگەری لێکردووە.

هەروەها بەمجۆرە ئەنجامە سیاسییەکانی زەردەشت و ئەوانەی دوای ئەو هاتن و نوێنەرایەتی زەردەشتێتیان کرد، درەنگ نەدەکەوت.

کاتێك هەلومەرجی سیاسی کولتوورییەکانی بنەماکانی دەرکەوتنی ماد ـ پارس هەڵدەسەنگێنین، بە ئەندازەی ئەوەی پێویستە هەندێ شێوازی چەوتی بەلاوەبنرێت، ئەوا بە بنەماگرتنی هێڵە گشتییەکانی زانیارییەکی راست زۆر گرنگە. لە ڕەوشێکی پێچەوانەدا بەهای چارەسەری ئامێزانەی ئەم پێهەلگرتنە بە شێوەیەکی راست دەرکی پێناکرێ کە لە جیابوونەوەی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی ناویندا ڕۆڵی کلیلی بینیوە. لە کاتێکدا ئەم قەڵەمبازە قۆناخێکی نوێ دەستپێدەکات، ئەوا پێشکەوتنی شارستانییەتی یۆنان ـ ڕۆمای ڕۆژئاوای خێراکردووە، لە ڕۆژهەڵاتیش ڕۆڵێکی سەرەکی لەوەدا بینیوە کە شارستانییەتی کۆیلەداری چین و هیندستان وەکو نموونەی بەر لە خۆیان "هەراپا" نەخنکێن و بە پێچەوانەوە بکەونە نێو قۆناخی پێگەیشتنێکی هەمیشەیی. تێروانینێکی گشتی پەسندکراوی بەمجۆرە هەیە ئەگەر ئەم ئەڵقەیە نەبوایە، ئەوا شارستانییەتی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات نەدەخولقان یاخود بە ڕێڕەوێکی زۆر جیاوازتردا دەڕۆیشتن. ئەم تایبەتمەندێتیەش تەنیا بەهۆی شوێنگە جوگرافییەکەیەوە نییە، بەڵکو لە نزیکەوە پەیوەندی بە گەوهەرەوە هەیە. ئەم ریفۆرمە ئەخلاقی و ئایدیۆلۆژیەی هەوڵماندا وەکو داب و نەریتی زەردەشت پێناسەی بکەین، زیاتر لەوەی مەزەندە دەکرا، جیا بوونەوەی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا ئاراستە دەکات و لەپێناو بەدیهێنانێتی. سیستەمی کۆیلەداری سۆمەر و میسر و هەنگاوەکانی شارستانییەتی کە ئەوانیان بە بنەماگرت بە درێژایی 3000 ساڵ کۆیلایەتی ڕەهایان بەسەر پێکهاتەی هزری و ڕۆحی مرۆڤایەتیدا نەخشاند و لەسەر ئەم بنەمایەش بوون بە دەوڵەت و هەموو جۆرە باڵادەستییەکان بەڕێوە بردووە. سەبارەت بە لایەنی ئازادی ڕەوشێکی مرۆڤایەتی زۆر لەسەردەمی نئۆلیتیك پاشکەوتووتر خولقێنراوە. ئەوانەی ئەم ڕەوشەیان خولقاند هەزار و یەك شێوازی فێڵبازی و تەڵەکەبازییان پێشخست کە تا ئەو کاتە لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا نموونەی نەبینرابوو، لەمیانەی دەمامکێکی ئایدیۆلۆژیانەی سەرسووڕهێنەرەوە توانیان بە ناوی "سیستەمی ئاسمان و بەڕێوەبەرەکانی جیهانی خوداوەندەکان" بیکەن بە ئایدیۆلۆژیایەکی "قەدەر". ئەمەش بە بەهای کەوتنێکی مەزنی ئاستی ئازادی مرۆڤایەتییەوە ئەنجامدرا؛ لە لایەکەوە خاوەنەکانی سیستەمی کۆیلەداری هەن، کە هەر وتەیەکی لە زاریان دەربکەوێت دەبێ وەکو ئیرادەی خوداوەند دەرکی پێبکرێت و پەیڕەو بکرێت؛ لە لایەکەی دیکەشەوە سیستەمی مرۆڤە بەندە ـ کۆیلەکان کە ناتوانێ لە سێبەری خۆشی بە خاوەن دەرکەوێت و لە ئامرازێکی بەرهەمهێنان زیاتر هیچ بەهایەکی دیکەیان نییە.

بێگومان بەردەوام بەرخودان بەرامبەر ئەم سیستەمە لە ئارادابووە. هەروەکو کتێبە پیرۆزەکان نووسیویانە ئەم سیستەمە لەمیانەی ئیرادەی خوداوەندە مەزنەکان بەڕێوە نەچووە. هەر هەنگاوێکی ستەمکاری مەزن، درۆ و چەوسانەوە ڕووبەڕووی هەنگاوەکانی بەرخودان و تێکۆشانی راستی و بەدەستهێنانی ماف دەبێتەوە. لێرەشدا بە شێوەیەکی بێرەحمانە یاسای یەکێتی دژەکانی پێشکەوتن پەیڕەوکراوە. بەڵام بۆ یەکەم جار بە واتای کردنەوەی قۆناخێکی نوێیە لە مێژوودا، سەرکەوتنی ماد ـ پارس جێگای باسە. لە ئەنجامدا ئەم هەنگاوەش کەوتۆتە نێو پراتیك و لۆژیکی سیستەمی دەسەڵاتدار. سیستەمی

سیاسی کۆمەڵایەتی دەسەڵاتدار نەڕووخێنراوە و سیستەمێکی نوێ لە جێگای ئاوا نەکراوە. لێرەدا شێوازی بەرهەمهێنان رۆڵێکی سەرەکی بینیوە. بەڵام دیسان گومان لەوەدا نییە کە خواستی لە کەسایەتی ئاشووریەکاندا رۆژهەڵاتی ناوین و تەواوی مرۆڤایەتی لە کردارە هۆڤییەتێکانی سیستەمی کۆیلەداری 3000 ساڵی رزگاربکات، ئەم سیستەمە بڕووخێنێ و لەمیانەی ئەنجامدانی ریفۆرم، دەرفەتی هەناسەدان بۆ مرۆڤایەتی برەخسێنێ و سیستەمێکی نەرمی کۆیلەداری بێنێتەئاراوە، بەمجۆرەش گومان لەوەدا نییە کە هەڵمەتێکی مێژووییە. هەروەها گومان لەوەشدا نییە رێگای لەپێش دووڕیانی مەزنی مێژوو کردۆتەوە و لە ئاکامی پەیڕەوکردنی یاسای یەکێتی دژەکان لە ئاستێکی بڵندتری شارستانییەتدا قۆناخێکی نوێی خوڵقاندووە. بەمجۆرە پێناسەکردنی رۆڵی ماد ـ پارس، لە مێژوودا واقیعیترین گوزارەکردنە.

وەکو پێشکەوتنێکی مێژوویی بەرجەستە تێروانینێکی گشتی و پەسندکراوی بەمجۆرە هەیە رێکخستنی ماد قۆناخی کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکان پێکدێنێت. ئەم رێکخستنە خواستوویەتی لە ئەکبەتان ببێت بە سەنتەر. هاتنیان بۆ سەر شانۆی مێژوو بە شێوەیەکی سەرەکی لە سایەی ئەو رێککەوتنانە بووە کە پێشتر گۆتییەکان و کاسیتەکان بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە تاقیان کردبۆوە. رێککەوتنی بابل ـ ماد کە بەردەوام لەگەڵ ئاشووریەکان لە نێو کێشمەکێش و پێشبڕکێدا بوونە، لە ساڵی 612 پ.ز بە رووخاندن و سووتاندنی نەینەوای پایتەخت ئەنجامگیر بووە. لە لایەکەو رێگای بابل ئاواڵا بوو کە پشت بە چەمکی ناوەندی سۆمەر دەبەستێ، لە لاکەی دیکەشەوە هەڵکشانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی زاگرۆس شانسی پێشکەوتنێکی گرنگ و پێکهێنانی قۆناخێکی نوێی مێژوویی رەخساندووە. ئەم هەڵکشانەی لەسەردەمی پێشکەوتنی شارستانییەتی سۆمەر؛ ئیلامییەکان، گۆتییەکان، کاسیتەکان، هۆرییەکان، میتانییەکان و ئورارتووییەکانی هێنایە سەر شانۆی مێژوو؛ لەمیانەی داب و نەریتی بەرخودانی خەڵك بەخێوکراوە کە وەکو ئەفسانەی "کاوەی ئاسنگەر"هێنراونەتە زمان و بەردەوام لە هزری خەڵکدا ماوە و سەنتێزکردنی لەگەڵ شۆڕشی ئیرادە ـ ئەخلاقی زەردەشتی پشت بە زەمینەیەکی مێژوویی دەبەستێ. ئەوەی دەمێنێتەوە وردەکارییە و پێویستی بە بەڵگەیە و کاری لێتوێژینەوەی مێژووە.

رەهەندێکی دیکەی گرنگی ئەم راستینەیە دیاردەی "پارس"ە کە بۆ یەکەم جار جیا دەبێتەوە و لە ژێر ناوی خۆیەوە دەردەکەوێتە سەر شانۆی مێژوو. خزمایەتی پارسەکان لەگەڵ مادەکان دەزانرێت. هەروەها ئەوە سەلمێنراوە مادەکان و ئەوانەی بەر لەوانیش کە بە شێوەیەکی گشتی بە هۆرییە ئاریانییەکان دەناسرێن، باپیرانی کوردەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمانن. هەروەها تێروانینێکی گشتی و پەسندکراوی بەمجۆرە هەیە پێناسەی گۆتی، کاسیت، میتانی، ئورارتوویی و گەلەکانی دیکە ناوی جیاجیان کە لە قۆناخە جیاوازەکان لە هەمان گروپی کولتووری و زمان نراوە. پارسەکانی تاوەکو سەردەمی رێکخستنەکانی مادەکان وەکو ناو خۆیان نەسەلماندبوو، دەرکەوتنە پێشیان، لەم مێژووەدا لەمیانەی یاسای بڵاوبوونەوەی شارستانییەت دەرکی پێدەکرێت. رەوشی خزمایەتی یەکجار نزیکی نێوان زمان و کولتوورەکانیان لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا زۆر بە سانایی لە جوگرافیای ئێرانی

فارس و هەرێمی کوردستاندا دەبینرێت. هەروەکو دیارە لە قۆناخەکانی پێشووی مێژوودا زێدە لە یەکتری جیانەبووبوونەوە و لەناو سیستەمێکی هاوبەشدا بوون و ئەو گروپە ئاریانییانەش لە ناو ئەمەدا جێدەگرن کە دواتر بەرەو هیندستان و هەرێمەکانی دیکەی رۆژهەڵات کۆچیان کرد. جیابوونەوەی سەرەکی لە ساڵانی 1500 پ.ز هاتۆتەئاراوە. هەروەها ئەمەش لە مێژوودا جێگیرە کە لەم گروپانە ئەوانەی باکووری رۆژئاوای ئێران بە مادەکان، ئەوانەی باکووری رۆژهەڵات بە پایـیدەکان، ئـەوانـەی ناوین ـ باشووری رۆژئاوا پارسەکان، ئەوانەی باشووری رۆژهەڵات بە بەلوجیەکان ناودەبرێن. بڵاوبوونەوەی ئاریانەکان لە ئەفغانستان و هیندستان وەکو بەردەوامکردنی ئەم گروپانەیە. ئەو توێژانەی لەم جیابوونەوە (یەکلابوونەوە) هەم نزیکی نئۆلیتیك، هەم نزیکی ناوەندەکانی شارستانیسەتی سۆمەرە مادەکانن. کەواتە بەهۆی شوێنگە جوگرافییەکەیان ئەوانەی بە پێی دەربازبوونی کات بەهێزبوونە و بەردەوام ناچاربوونە بەرەنگاری ئەکەد ـ بابل ـ ئاشوور ببنەوە، گروپ و تیرەکانی ماد بوون. رووخانی ئیمپراتۆرییەتی ئاشووریش ئەوەی نیشانداوە راستینەی ماد شتێکی رووکاری و لەخۆڕا نییە، بەڵکو گرێدانی خۆی بە پێکهاتەیەکی مێژوویی بەرفراوان و درێژخایەن هەیە. تەواوی بەڵگە مێژووییەکان ئاماژەی پێدەکەن.

بابەتێکی دەرکی پێدەکرێت ئەوەیە کە پارسەکان لەم قۆناخە مێژووییە درێژخایەنەدا لە پەلوپۆ نەکەوتن و بەردەوام لە رێگای کەناڵی میدیا بەهێزبوون. شتی گرنگتریش ئەوەیە کە تێپەڕاندنی کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکان و دامەزراندنی شارستانییەتێکی ناوەندی لەلایەن مادەکان، هاوسەنگییەکەی نێوانیان تێکدەدات. مێژوو ئەوەی دەستنیشانکردووە ئەو کۆنفیدراسیۆنە پارسەکانیش جێگایان تێداگرتبوو و کاتێك مادەکان بەرەو دەوڵەتێکی ناوەندی هەنگاویان هاوێشت، رووبەڕووی کودەتایەکی پارسەکان بوونەوە. هەربۆیە کاتێك دواترین سەرۆکی کۆنفیدراسیۆنی ماد ـ فارس ئاستیاك لەلایەنی خوشکەزاکەی کیرۆس (کوراس) لە رێی کودەتایەکی ناو کۆشك لە دەسەڵات دەکەوێت، دەسەڵات دەکەوێتە دەست بنەماڵەی ئەخمینییەکانی پارس. هەرچەندە زۆربەی مێژوونووسان ئەم قۆناخە وەکو ژێرکەوتنی مادەکان و سەرکەوتنی پارسەکان نیشاندەدەن، بەڵام بە دڵنیاییەوە دەڵێم ئەو هەڵوێستە لەبواری شێوازدا واقیعی نییە. ئەوەی روویداوە گۆڕینی دەسەڵاتی خانەدانێکە بۆ خانەدانێکی دیکە. پێشکەشکردنی ئەم گۆڕانکارییە وەکو ژێرکەوتنی کۆمەڵەیەکی ئەتنیکی کەموکوڕیەکی مەزنە و بۆچوونێکی چەوتە. لە سیستەمی دواتر مادەکان و پارسەکان لە هەمان ئاستدا لە رێزی یەکەم جێگای خۆیان دەگرن. تەنانەت هیرۆدۆت بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا ئاماژە بە گەوهەری رێکخستنی دەوڵەتی ئەو قۆناخە دەکات. لە هەمان رێز و ئاستدا جێگرتنی پارس و مادەکان لەنێو ئیمپراتۆرییەتی پارس کە لە" 24 والی هەرێمی پێکهاتبوو"، نیشان دەدات خاوەنی پێکهاتەیەکی ئەتنیکی هاوبەش بوون. ناکۆکی لە نێوان هەندێ سەرۆکەکانی ماد و راهیبە موغ(ماگ)ەکانی مادەکاندایە. ئەم رەوشەش بەردەوام رێ لەپێش یاخیبوون و کوشتار دەکاتەوە. بە کورتی بەمجۆرە تەماشاکردنی دیالەکتیکی پەیوەندی نێوان ماد ـ پارس ئەنجامی راستتر لەگەڵ خۆی دێنێ.

مێژووی دەسەڵاتی خانەدانی ئەخمینییەکانی پارس لە ساڵانی 550 ی پ.ز بە کرۆش دەستپێدەکات. لە ماوەیەکی کورتدا ڤەبوونێکی مەزن ئەنجامدەدات. لە ساڵی 539 دوای ئەوەی بابل بە خۆیەوە گرێدەدات، بۆ یەکەمین جار ناوەندی شارستانییەت لە میزۆپۆتامیا دەردەکەوێت و بۆ پارسەپۆلیس دەگوازرێتەوە. لە کۆتایی سەدەدا دەست بەسەر میسر و لە رۆژئاواش تەواوی ئەنادۆڵ دەخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی و دەگاتە بەر دەروازەکانی ئەتینا، بۆ یەکەمین جار لە قەفقاسیا ولایەتی هەرێمی ئەرمەنییەکانی پێکهێناوە و گەیشتۆتە دەریای رەش و قەزوین، لە رۆژهەڵاتی دوور گەیشتۆتە پارتییە، ئەفغانستان و هیندستان بەمجۆرە تا ئەو قۆناخە گەورەترین رێکخستنی سیاسی ئاواکراوە. ئەوەی لە ژێر ئەم پێشکەوتنە مێژووییە مەزن و خێراییە شاراوەیە، بە ئەندازەی ئەو زەمینە بەهێز و دەوڵەمەندە مێژوویی و کولتوورییەی کە پشتی پێدەبەستێ، بە بەراوردکردن لەگەڵ ئاشووریەکان رۆڵی شێوازی نەرم و ئاقڵمەندانە زۆر دیاریکراوە. لە شێوازی بەڕێوەبردنی ئاشووریەکاندا دەست لەوە بەردە نەیهێشتووە پێکهاتە ئەتنیکییەکان هەناسەبدەن، بەڵکو ئەمانە لە شوێنی خۆیان دەربەدەرکران و ئەو کەسانە لە جێگایان نیشتەجێکران کە پەیوەندی بەندە و کۆیلایەتیان پەسند کردووە. بەڵام هەرچی پارسەکان بوون بە پێچەوانەوە، تەنیا بەمە نەدەوەستان کە لە وڵاتی خۆیان بمێننەوە، بەڵکو لە ئاستی میرنشینیدا بەشی خۆبەڕێوەبردنی بۆ دەهێشتنەوە. هەر گروپێکی ئەتنیکی یاخود قەومێك، میرنشینی خۆی پێکدەهێنا، جگە لە حوکمی سەرانە و باج و سەرباز، بە تەواوی سەربەست بوون.

بێگومان ئیمپراتۆرییەت هەندێ تایبەتمەندێتی دیکەی تایبەت بە خۆی هەیە. لەمیانەی باشی تۆڕی هەواڵ و گەیاندن کۆنترۆڵ زۆر بە کاریگەرە. لە شاری بەناوبانگی (ساردی) کەنارەکانی ئیگەوە دەستیان پێکردووە تاوەکو پرس پۆلیس بە شێوەیەکی موکەمەل رێگا دروستکراوە. گروپە سوارییەکانی بە شێوەیەکی رۆژانە ئامادەبوون، دەیانتوانی لە ماوەی نەوەد رۆژ لە ساردەوە هەواڵ بگەیەننە پرس پۆلیس. بە گوێرەی ئەو قۆناخە ئەمە خێراییەکی مەزنبوو. پێکهاتە بیرۆکراسییەکان زیاتر پێشکەوتووە. گرنگترین نوێبوونەوەش ئەوەیە کە میتۆلۆژیا (ئەفسانە)ی سۆمەریەکان تێپەڕێندراوە و لەسەر بنەمای داب و نەریتی زەردەشت باوەڕی خوداوەندی مەزن مەزدا جێگیر کراوە. هەر لەبەر ئەوەی لە بابل کۆتایی بە دوور خستنەوەیان هات عیبرانییەکان رێزیان لە پارسەکان دەنا و پێشکەوتنی کولتووری تاکخودایی، تا رادەیەکی مەزن لە ژێر کاریگەری باوەڕی مەزدا پێشکەوتووە. تەنانەت پارتییەکی بەهێزی عیبرانییە فارسییەکان پێکهێنراوە کە لایەنگری پارسەکان بوون و تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان وەکو رەچەڵەکێك لە ناو ئیسرائیلییەکان بەردەوامی بە هەبوونی خۆیان دەدەن.

هەندێ بەڵگەی زماناسی ئەمەیان روون کردۆتەوە، حەزرەتی ئیبراهیم کە بە دامەزرێنەرە یەکەمینەکانی کولتووری عیبرانی دادەنرێت تەنیا سەرۆکی تیرەی عیبرانی نەبووە، لەگەڵ هۆرییەکان لە نێو پەیوەندییەکی نزیکدابوو کە لەم قۆناخەدا گروپی ئەتنیکی دەسەڵاتداری ئورفا بوون، هەروەها نزیکبوونەوەی راست ئەوەیە کولتووری

عیبرانی کاریگەرێتی داب و نەریتی ئیبراهیمی کراوەتە سەر. بە کورتی رۆڵی کولتووری هۆری و پارسەکان لەپێشکەوتنی ئایینی تاکخودایی زۆر گرنگە و شایستەی لێکۆڵینەوەیە. قۆناخی ئیمپراتۆرییەتی پارس، بۆ تەواوی کۆمەڵە سیاسی و ئەتنیکییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بۆتە دەرفەتی هەناسەدان. ئەم قۆناخە رۆڵێکی گرنگی لەوەدا بینیوە جەژنی نەورۆز وەکو جەژنی ئازادی پیرۆزبکرێ. لە بواری زیندوویی و پێشکەوتندا تەواوی کولتوورەکان هەنگاویان هاوێشتووە. لە کولتووری سیاسیدا، رەوابوون بە میرنشینەکان دراوە. لەم قۆناخەدا میرنشینی و سیستەمی میرێتی زیاتر دەرکەوتۆتە پێش. سیستەمی کۆیلەداری بە تەواوەتی بەلاوە نەنراوە، بەڵام دیارە کە نەرمکراوە و لەسەر بنەمای نوێبوونەوە، بە ریفۆرمدا دەربازبووە. بە شێوەیەکی سەرەکیش سیستەم هێزی خۆی لەم گۆڕانکارییە سیاسیانەوە دەگرێت. هەروەکو چۆن ناڕەزایی بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتییەکی بەمجۆرە کەمە، چەندین پێکهاتەی نوێ کە لە نێو تەنگەتاویدابوون چاوەڕوانی پشتگیرییان کردووە. نموونەی ئەمانە بێ ژمارن و بەڵگە کراون. جگە لە کێشمەکێشی خانەدانی مادەکان، نەبوونی یاخیبوونی ناوخۆ ئەم بابەتە پشت راست دەکاتەوە.

کێشمەکێشی سەرەکی پارسەکان لە نیمچە دوورگەی یۆنانە. لە رۆژهەڵات بەرەو چین و هیندستان رۆڵی پێشکەوتووخوازی دەگێڕێ و بەردەوام بەرەو پێشەوە دەچێت. هەمان پێشکەوتن لە ناوەندە کۆنەکانی میسر و سۆمەریش درێژە پێدەدات. دیسان خاوەن پایەی پێشکەوتووخوازییە. گەلێك گروپی خۆجێیی و کولتووری ئەتنیکی دووچاری گۆڕانکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی دەکات و پێشکەوتنی مەزن دێنێتەئاراوە. کاتێك ئەم گەوهەرە پێشکەوتووخوازانەی رێگا لەپێش هێزی زەبەلاحی ئیمپراتۆرییەت دەکاتەوە، ئەوا لەهەمانکاتدا بە واتای تێکدانی هاوسەنگی و کرۆنیکبوونی دێت و پێبەپێ موحافەزەکاری لەگەڵ خۆیدا دێنێ. سیستەم بە گوێرەی سیستەمی ئاشووریەکان پێشکەوتووە، بەڵام بە گوێرەی سیستەمی ئەنادۆڵی رۆژئاوا و نیمچە دوورگەی یۆنان بە پاشکەوتوویی ماوەتەوە. هەروەکو چۆن راهیبە موغەکانی ماد و ریفۆرمخوازی زەردەشت هەویری ئایدیۆلۆژی بەرزبوونەوەی ماد ـ پارسەکانن، ئەوا لێگەڕینی فەلسەفی و ئایدیۆلۆژی ئەنادۆڵی رۆژئاوا کە بە تالاسی خەڵکی میلت دەستیپێکرد، رۆڵی هەویری هەڵکشانی شارستانییەتی رۆما دەبینێ. وەکو هزرێکی ئاقڵمەندانەتر بە بەراوردکردن لەگەڵ هزری پارسەکان، فەلسەفە پێشکەوتنێکی مەزن بە خۆوە دەبینێ. لە راستیدا بەکارهێنان و سوودوەرگرتن لە شاکارەکانی میتۆلۆژیای بابل و ریفۆرمی ئەخلاقی زەردەشت رۆڵێکی مەزن دەبینێ. تەواوی فەیلەسوفەکانی هێلین لەو کەسایەتییانە پێکهاتوون کە بۆ ماوەیەکی درێژ لەم ناوەندانە ماوەنەتەوە و پەروەردەیان بینیوە. ئەوەی ئەنجامیانداوە، قەڵەمبازێکی هزرییە لەمیانەی پشت بەستن بەم توانستە بەرفراوانانە. لە هەڵسوکەوتی مرۆڤ واتا لە بواری ئەخلاقی و ئیرادەی مرۆڤ هەڵمەتی ئازادییە. بە شێوەیەکی زەق لە ئەدەبیاتی یۆناندا دەبینرێ کە کاریگەربوون و کاردانەوە لە ئاستێکی بەرچاودا روویداوە. گەلێك لەم شاکارانە بابەت و ناوەکەشی لەم پەیوەندی و ناکۆکییانەوە وەردەگرێت. هەڵمەتێکی مەزنی ئایدیۆلۆژی بەرامبەر بە هێرشەکانی پارسەکان بەڕێوەدەچێ. سەرباری ئەوەی هیرۆدیت جێگای خۆی

لە جەمسەری بەرامبەر دەگرێ، بەڵام بە تایبەتی کتێبی بە ناوی مێژوو ئەم بابەتە بە شێوەیەکی فراوان و بە گوێرەی گرنگی و بایەخەکەیەوە نیشاندەدات. باڵابوونی پارسەکان لە بواری سەربازی و سیاسی مسۆگەرە. خودی ئەتینا زۆر بە زەحمەتی توانیویەتی لە کەوتن رزگاری بێت. بەڵام ئەم رەوشە مەترسیدارەی لە ئاردابوو، گەلێك پێشکەوتن دێنێتەئاراوە کە تا ئەو قۆناخە بیری لێنەدەکراوە و ئەنجام نەدرابوو. لەم نێوانەدا پێشکەوتنەکان بە شێوەی یەکێتی ئەسپارتا ـ ئەتینا، هەروەها لەمیانەی پادشا ڤیلیپێس بڵاوبوونەوە تاوەکو باکووری مەکەدۆنیا دەچێ. بێگومان مەزنبوونی هەڕەشە و مەترسی فاکتەرێکی سەرەکی ناچار کردنە. بەڵام بەو ئەندازەیەش رۆڵی هەڵکشانی ئایدیۆلۆژی گرنگە و مەزنە. کێشمەکێشی پارس ـ یۆنان درێژخایەنە؛ لە راستیدا لە نزیکەوە پابەندی دووڕیانی شارستانییەتە.

کاتێك پارسەکان لەو گەوهەرەی خۆیان نامۆبوون کە رێگای رۆژئاوای کردەوە و قەڵەمبازی رێبازی تاکی خاوەن ئیرادەی ئازادی ئەنجامدا، هەروەها دوای ئەوەی خۆیان کردە ئیرادەی رەها و خوداوەند، ئەوا رێگایان لەپێش هۆکارە ئایدیۆلۆژییەکانی دۆڕاندنیش کردەوە. نەدەشیا دەسپۆتیزمێکی هاوشێوەی مۆنارشییەتەکانی سۆمەر و میسر بەرامبەر بەو دیموکراسییە سەربکەوێت کە لە یۆنان و ئەتینا ئاواکرابوو. بە واتایەکی دیکە پێکدادان لە نێوان دەسپۆتیزمی پرس پۆلیس و دیموکراسییەتی ئەتینا بوو. ئەگەر لە دیدگایەکی فراوانترەوە تەماشای بکەین دەبینین پێکدادانێکی جددی نێوان هەر دوو رێی تازە جیابووەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوایە. سەرەڕای ئەوەی سەرەتا لە بواری چەندایەتی هێزی سەربازی و سیاسی زۆر لاوازبوو، لەمیانەی پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی لە ماوەیەکی کورتدا باڵا بوونی تەکتیکە سیاسی و سەربازییەکان کاریگەری خۆی نیشاندا و لە رێگای ئەسکەندەری مەزن کولتووری هێلینیزم بە خێراییەکی بروسك ئاسا کاروانی سەرکەوتنی دەستپێکرد و تا هیندستان چوو. ئەسکەندەر زۆر لاوە، بەڵام گەنجینەی ئەقڵی ئەرستۆ لە پشتییەوەیە. هەروەکو ناپلیۆنیش زۆر بە ئاشکرایی ئاماژەی پێکردووە ئەوەی ئەنجام دیاری دەکات ئەقڵی نوێ و هێزی ئیرادە و ئەو نەخشە و تەکتیکانەیە کە لەسەر ئەم بنەمایە پێشدەخرێت. لە سەردەمی شۆڕشی بۆرژوازیدا، ناپلیۆنیش پێشکەوتنێکی خێرای بەمجۆرەی ئەنجامداوە.

سەرباری ئەوەی پێکهاتەی ئیمپراتۆرییەتی پارس دەزگای مەزنبوو، بەڵام سست و موحافەزەکارن. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا نییە کە نوێبوونەوەیەکی هاوشێوازی یۆنانییەکان ئەنجامبدات. گەوهەر و داخوازییەکی بەمجۆرەش نییە. لەدەستدانی گەوهەرەکەی دەستپێك لە زووەوە ئەم شانسەی لەدەستداون. تەنیا لەم کورتە باسەشدا بۆمان روون دەبێتەوە کە شارستانییەتی یۆنان لەمیانەی شێوازەکانی کاریگەری و کاردانەوەی تایبەت بە خۆی، بە رادەیەکی مەزن پێشکەوتنەکانی خۆی گرێدراو بە راستینەی پارسەکان ئەنجامداوە. بەردەوام شێوازێکی پەیوەندی دیالەکتیکیانە لە نێوان سەرکەوتوو و ژێرکەوتووەکاندا هەیە. ئەگەر ئەم پەیوەندییە نەبێت بردنەوە و دۆڕاندنیش هیچ واتایەکی نابێت. هیچ کاتێك هۆکارەکانی رێ لە پێش بردنەوە و دۆڕاندن دەکەنەوە

سەرچاوەی خۆی لە یەکلایەنەوە وەرناگرێت. ئەوەی بە شێوەی پارس ـ یۆنان، رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا لە کاروانی مەزنی مێژوو رووبەڕوومان بۆتەوە، حوکم و فەرمانی ئەم یاسایەیە.

هەرچەندە بە شێوەیەکی زێدەڕۆییش باس بکرێت، ئەوەی لە کاروانی ئەسکەندەری مەزندا زاڵە لەلایەنی سەربازی و سیاسی زیاتر لایەنی کولتوورییە. ئامرازە سیاسی و سەربازییەکان رۆڵی پردێکی بچووك دەبینن. هەلومەرجی لەپێشینەن؛ بەڵام ئەو لایەنەی هەمیشەییتر و بە کاریگەرترە و زیاتر رۆڵی ئاراستەکردن دەبینێ کولتوورە. کولتووری هەلە لەمیانەی شێوازی هزری و فەلسەفی لە ئاستێکی زۆر پێشکەوتووتر دایە. ئەو دەزگایانەی پاشماوەی سۆمەر و میسرن شانسی وەڵامدانەوەی پێداویستییەکانی ئەم پێشکەوتنەیان هێندە کەمە دەتوانی بڵێی نییە. هەروەها ریفۆرمی سنووورداری ماد ـ پارسەکانیش

لەسەردەمی یۆنان و رۆما وەڵامی ئەم پێشکەوتنانە نەداتەوە، واتا لە ساڵانی300 پ.ز تاوەکو 300 ی زایین سەردەمی کولتووری هێلینی بە ئەسکەندەری مەزنەوە دەستیپێکرد، لە رۆژهەڵاتی ناویندا قۆناخێکی نوێیە. یەکەمین سەنتێزی مەزنی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوایە. وەکو ناوەندی ئەو کولتوورەی کە شوێن پەنجەی هەمیشەیی خۆی بەجێهێشتووە، ئەسکەندەرییەی ـ میسر، بەرگامەی ـ ئەنادۆڵ، کیتەسیتۆمی ـ دیجلە و یەکینە ورد و درشتەکانی شارەکانی دیکە رێگایان لەپێش نوێبوونەوەی مێژوویی کردۆتەوە. شاری "زاوگما"ی فورات کە بۆتە بابەتێکی زانیاری گرتن، بۆ ئەم قۆناخە دەگەڕێتەوە. دەتوانرێ بگوترێ کە رۆژهەڵاتی ناوین؛ لەم قۆناخەدا چەمکی ئەمجۆرە شارەی ناسیوە کە خاوەنی گەرماو، شانۆ و بازار و قوتابخانەن. بازارێك ئاواکراوە کە لە رۆماوە بۆ هیندستان و چین لە نێو جموجۆڵدابوو. چینی بازرگانیش لەمیانەی سەربەخۆ بوون و مەزنبوونەوە گەشەیسەندووە. گەلێك لقی پیشەکاری بە سەربەخۆیی خۆی گەیشتووە. بەر لە هەموویان بازاری کڕین و فرۆشتنی کۆیلەکان، بازاری گەورەی ماڵ و کەلوپەل ئاواکراوە. جیهانی ئایدیۆلۆژیا لە دۆگماتیزم رزگاریبووە و هزر و ئایینزاکان هەرەس ئاسا گەشەیان کردووە. سیستەمی کۆیلایەتی و ئەخلاقی جاران بەلاوەنراوە کە پشتی بە دۆگماتیزم و پێکهاتەی ئەتنیکی دەبەست، لە جیاتی ئەو لەسەر بنەمای پێکهاتەی هزری و باوەڕی قۆناخی جۆرێکی نوێی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و لێشاوی سۆفیگەرایی لە ناوەوە دەستیپێکردووە.

لە کاتێکدا شتی کۆن لەمیانەی فێربوونەوە بە دەستدێت، ئەوا چەندین نوێکاریش دەخوڵقێ. ئەمەیە ئەو جیهانە نوێیەی سەنتێزی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا هێناوییەتە ئاراوە. بێگومان لێرەدا لەگەڵ کاریگەری پارسەکان بە تایبەتیش کاریگەری قۆناخی دەستپێك، ئەوا باڵابوونی کولتووری هێلین بەسەر کولتووری خۆجێیی و رێکردنەوەی لەپێش نوێکاری رۆڵەکەی سەرەکییە. لە قۆناخی دواتری رۆمادا ئەو هەڵکشانە نوێیەی ئێران رۆژهەڵاتی پارتییە (250 تا 216 پ.ز) لە رەوشێکی بەمجۆرەدا نییە کە پێش ئەم پێشکەوتنە کولتوورییە بوەستێت. بە پێچەوانەوە خزمەتی دەکات. مسۆگەرە کە سەراوبن بوونێکی مەزن روویداوە. ئیتر کاروانی کۆیلەداری پارس ـ یۆنان ـ رۆما گەیشتۆتە خاڵی لوتکە. لە مێژووی مرۆڤایەتیدا هیچ قۆناخێك هێندە قووڵ و درێژخایەن نەبووە. لە

کەسایەتی شارستانییەتی رۆما نوێبوونەوەی ریفۆرم گەرایی لە ساڵانی 300 ی زایین بەدواوە بە تەواوی خێراییەکەی لەدەستداوە و کەوتۆتە نێو رەوشێکی موحافەزەکاری توندەوە. لە کاتێکدا عیسای مەسیح بیروباوەڕی و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دژبەری ئەم قۆناخە پێکدەهێنێت؛ ئەوا ئایینی حەزرەتی مەحەممەدیش بە بێ دواکەوتن لەمیانەی کودەتای سیاسی و سەربازی گران هەوڵدەدات ئەم قۆناخە لە قووڵایی مێژوودا بەجێبهێڵێ.

ح ـ رووخانی شارستانییەتی کۆیلەداری

بە شێوەیەکی گشتی کۆمەڵگا بە تایبەتیش جیاکردنەوەی کۆمەڵگای چینایەتی بۆ قۆناخەکانی کە یەکپارچەیی سیستەم لە خۆوەدەگرێت، وەکو پێداویستییەکی گەوهەرەکەی، جگە لەوەی پێویستییەکە و دەبێ راست بێت، ئەوا گرێدراو بە شێوازەکانی چۆنییەتی نزیکبوونەوە لە دیاردەکان گەلێك خراپی و تەنگەتاوی گرنگ لەگەڵ خۆی دێنێ. ئەوەی جێگای گفتوگۆکردنە ئاخۆ دەبێ جیابوونەوە بە گوێرەی کامە پێوانەی سەرەکی ئەنجامبدرێت. لە ئاکامی بە بنەما گرتنی چەندین فاکتەری جیاواز دەشێ جیابوونەوەی هەمەجۆر و تەنانەت ناکۆکیش ئەنجامبدرێت. بەڵام دیسان ئەو یاسا دیالەکتیکییەی لە شێوەی بیرۆکە ـ دژەبیرۆکە ـ سەنتێزدایە و هەموو شتێکی سروشت پێیەوە گرێدراوە، شێوازێکی دەست لێبەرنەدراوی شیکردنەوە و پەیڕەوکردنی سیستەمی کۆمەڵایەتییە.

هەڵوێستە و نزیکبوونەوەکانی سەبارەت بە لە دایکبوونی شارستانییەتی کۆیلەداری پڕ لە مشتومڕە و ناچارە بەمجۆرە بێت. گەلێك بۆچوونی جیاواز لە ئارادایە سەبارەت بەوەی تا چ رادەیەك قۆناخێکی ناچاری پێشکەوتنی کۆمەڵگا بووە، پێویست بووە یا پێویست نەبووە، چۆن شێوەی گرتووە.

چۆن مرۆڤەکانی سەردەمی نئۆلیتیك دەستیان لە سیستەمێك بەردا کە هیوای پێشکەوتنی هەبوو، تا دوارادە خولقێنەر بوو لە بنچینەی خۆیدا ئاستی ئازادی و یەکسانی ناو کۆمەڵگای بە بنەما دەگرت، بۆ چەرخەکانی کۆیلەداریان بە جێهێشت؟ سەرباری توانستە گرنگ و زۆرەکانی کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی)، بەڵام زۆر لەوە دوورە وەڵامی ئەم پرسیارە سەرەکییە بداتەوە. بۆچوونی زاڵی"باڵادەستەکان لەمیانەی زەبر و تەڵەکەبازی پەیوەندی کۆیلەدارییان خولقاند" نزیك بوونەوە قەبەکانی چینایەتییە کە چەوسانەوە بە بنەما دەگرن؛ بەڵام بەرامبەر پرسیاری "کەواتە، باڵادەستەکان چۆن دەرکەوتن" تەنگەتاو دەبن. نزیکبوونەوەی گشتگیری چینە باڵادەست و چەوسێنەرەکەی دیکە کە دەڵێ "بۆ پێشکەوتنی شارستانییەت جیاوازی چینایەتی مەرجە" ئەوانیش بەرامبەر پرسیاری"سیستەمێکی بەرەو شارستانییەت ئاراستە دەگرێ بۆ چی رێ لەپێش ئەم پێشکەوتنە دەکاتەوە کە ئەنجامەکەی پلیشاندنەوەی خۆیەتی" تەنگەتاو دەبن.

ئەگەر نەشگوترێ تەواوی ئەو بۆچوون و تەنانەت بیرۆکە زانستیانەی لەسەر بنەمای ئەم دوو جۆرە هەڵوێست و نزیکبوونە سەرەکییە پێشخراون ئیفلاسیان کردووە، ئەوا

مسۆگەرە لەنێو بنبەست بوونێکی مەزندا دەژین. بە تایبەتیش ئەوە مسۆگەرە سیستەمەکانی تایبەت بە سەرمایەداری کە بانگەشەی زانستی بوونیان یەکجار بەهێزە و لیبرالیزمی تاك بە بناخەدەگرێت و سیستەمەکانی تایبەت بە سۆسیالیزم کە کۆمەڵگا بە بنەمادەگرن لە بواری بەهای چارەسەری کێشە سەختەکانی راستینەی کۆمەڵگا لە نێو کەموکوڕی و لاوازییەکی مەزندا دەژین و ناتوانن وەڵامبدەنەوە. هەرچەندە بگوترێ "دەبێ پێشکەوتنە زانستییەکانیش لە نێو ناکۆکی و گیروگرفتدابن" ئەوا ئەو مەترسی و نەخۆشیانەی قەیران لەخۆیەوە دەگرێت، تەنیا دەکرێ لەمیانەی نیشاندانی مرۆڤ وەکو مەترسیدارترین "دڕندە" روونبکرێتەوە، ئەمەش بە واتای نکۆڵیکردنی خۆمان و مرۆڤایەتییە.

بۆ دۆزینەوەی رەگەکانی ئەم هەڵوێستە و مەیلە مەترسیدارە، دەشێ لە قۆناخەکانی پێکهاتنی کۆمەڵگا؛ تەنانەت تاوەکو تەواوی پەیوەندییەکانی کۆمەڵگا درێژببنەوە و بە هۆکار و روونکردنەوەکانی بگەن. بە تایبەتیش هەڵوێستەکانی پێشکەوتنی شارستانییەت لەسەر بنەمای قووڵبوونەوەی سەبارەت بە چینایەتی؛ ئەگەر روونکردنەوەی میتۆلۆژی منداڵانە، یان روونکردنەوەی جددی ئایینی یاخود روونکردنەوەی بە ناوی فەلسەفی و تەنانەت بە ناوی زانستەوەش بێنن، هەرگیز ئەمانە لەو ئاستەدا نین ئەم رەوشە ناکۆکە قورسە بسەپێنن کە مرۆڤایەتی تێیدا دەژی. ئەو مرۆڤایەتییەی بانگەشەی ئەقڵ و خاوەندارێتی ویژدان دەکات نابێ ئەم ناکۆکییە بە شێوەیەکی ئاسایی و قۆناخی ماددی بەمجۆرە ببینێ کە تێپەڕکردنی ناچاری بووە. هەڵسەنگاندنی وەها بە واتای بە تەواوی نکۆڵی کردنی خۆی و ئاستی ئازادی و وشیاری کۆمەڵگا دێت و رەوشی ئێستاکەی مرۆڤایەتیش دەرفەت بەمە نادات. لە هیچ قۆناخێکدا مرۆڤایەتی تەسلیم بەمجۆرە بۆچوون و باوەڕی و تیۆرییەکانی دۆگماتیزمی ئایدیۆلۆژی نەبووە، ئینجا چی لەمیانەی پیرۆزییەوە پێشکەش کرابێت یاخود لە رێگای بانگەشەی زانستیبوونەوە پێشکەش کرابێت، تەنیا کاتێك تاکە گوزارشتی راستی ئەم راستینەیە بوو، ئەو کاتە بە گشتی پەسند دەکرێت و دەبێتە شێوازێکی دەربڕینی نزیك لە راستی.

وەکو دەرئەنجام دەخوازم جەخت لەسەر ئەوە بکەمەوە: مرۆڤایەتی و بە کۆمەڵگابوونەکەی هێشتا لەوە دوورە لە بوارەکانی راستی و دادپەروەری و خۆشەویستی بگات بە پێناسەیەك کە بە گشتی پەسند بکرێت. هەروەکو چۆن بەردەوام لەم بوارانە پێویستی بە پێناسەیەك هەیە، ئەوا بەبێ ئەوەی ئەم پێویستییە لە رۆژگاری ئەمڕۆمان گرنگییەکەی خۆی لەدەست بدات چاوەڕوانی شیکردنەوە دەکات. ئەم شیکردنەوە ئەرکێکی زانستی دەست لێبەرنەدراوە و هەڵوێستێکی ئەخلاقی بەمجۆرە لەخۆوە دەگرێت کە پێشخستن و نیشان دانی ناچارییەکە. هەوڵدەدەم هەڵوێستم سەبارەت بەم شیکردنەوە لەسەر بنەمای لێپرسینەوەی ئەم دوو شێوازە، واتا بەهای زانستی و یەکپارچەیی سیستەم، پێشخەم کە پێویست بوو هەڵوێستێکی پێویستی ئەخلاقی دەرهەق نیشانبدرێت.

ئەم مەسەلەیە بۆ من دەست لێبەرنەدراوە و بە ئەندازەی ئەوەی بەهایەکی پرەنسیپی هەیە پێڕەوێکی سەرەکییە کە گرنگی پرۆسەی پراکتیکی لەخۆوە دەگرێت.

1 ـ ئایا شێوازی کۆیلەداری شارستانییەت ناچارییەکە؟ سەرەکیترین ناکۆکی مرۆڤایەتی لەگەڵ خۆی و بەرامبەر بە سروشت، پەیوەندی نێوان ئازادی و ناچارییە. "ئازادی چییە؟" تاوەکو کوێ ئازادی،"ئازادی و ناچاری چییە و چۆن لەگەڵ یەکتردا بگونجێنرێن"، گومان لەوەدا نییە کە تاوەکو ژیان بەردەوامبێت ناکۆکی نێوانیان بەردەوام دەکات. هەروەکو چۆن بە گوێرەی سروشتی مرۆڤ بەردەوام ئازادی نابێت، ئەوا بەردەوام مەحکومی قەدەر و بێچارەییش نابێت. بە ئەندازەی ئەوەی رەوشی ئازادی یەکجارەکی، ئۆتۆپیای بەهەشتی ساختەی ئەو کەسایەتی و چینە مشەخۆرانەیە کە لە کار ـ رەنج دابڕاون، ئەوا دیلبوونی ئەبەدیش جیهانی "ئەشکەنجەی دۆزەخ" ئەو کۆیلانەیە کە لە تێکۆشان دابڕاون و شکستیان هەرسکردووە. لەگەڵ ئەوەی پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان هەردووکیاندا هەیە، ئەوا مێژووی مرۆڤایەتی خودی ژیان خاوەنی کارەکتەر و لۆژیکێکی پڕ لە گرفتە. لەگەڵ ئەوەی دوو سێ خاڵێکی رێگا لەپێش چەندین هەڵوێستی دۆگماتیکییانە دەکاتەوە، ئەوا خودی ژیان خاوەنی راستینەیەکی بەمجۆرەیە کە زیاتر رێگا لەپێش ئەو بۆچوونانە دەکاتەوە کە گرێدراوی زانیاری و زانستە.

لێرەدا دەردەکەوێت بونیادی شارستانییەتی کە لە ئاکامی جیابوونەوەی چینایەتی پێشکەوت لە رێگای گەوهەرێکدا بەردەوامدەبێت کە ناکۆکییەکانی قووڵکردۆتەوە. جیابوونەوەی چینایەتی هەوڵدەدات لەمیانەی ئەو تێکۆشانانەی کە ناکۆکییەکانی ناوخۆیی رێگای لەپێشدەکاتەوە بگاتە ئاستی بە بڕیاربوون. تێکۆشانێکی گەیشتۆتە ئاستی توندوتیژی و شەڕ، هەروەکو چۆن ئاستێکی نوێی بە بڕیاربوون دەکاتە پێویستی، بەڵام رەوشێك شایستەی تەبایی و ئاشتی بێت، گوزارشت لە ئاستێکی بڕیاردان دەکات کە هاوسەنگیەکەی جێگیر بووە. هەمیشە ئارامی یاخود بە پێچەوانەوە هەمیشە شەڕ، بە واتای ئەوە دێت کە کۆمەڵگا بە تەواوی لە ناو شەڕ و پێکدادان بەکار ببرێت و بۆ دیاردەی زۆر جیاواز بگۆڕێت، یان لەنێو دەست بەتاڵییەکی قووڵدا دەڕزێتەوە و لەنێو دەچێت.

سەرەکیترین رەخنەی ئاراستەی سیستەمی کۆیلەداری بکرێت؛ قۆناخی لە دایکبوون بە چ بەها و نرخێك پێکهات؟ لەگەڵ ئاواکردنی، چ دەسکەوتێکی بۆ مرۆڤایەتی هێنا، چی لەدەستدا؟ "ئەوا ئەم رەخنانەی لەمیانەی وەڵامی ئەم پرسیارانە واتادار دەبێت. بە بێ لە بیرکردنی ئەو تایبەتمەندییانەی کە لە ئەنجامی بەردەوامکردنی پەیوەندی کۆیلەداری و شێوازی ژیانەکەی پێکهاتووە، ئەوا ئەو رەخنە بە کاریگەرانەی ئەنجامدەدرێت و وەڵامە واقعی و دروستەکان، رۆڵێکی گرنگ لە تێگەیشتنێکی راست سەبارەت بە سیستەم دەبینن. سەرەڕای ئەوەی ئەمە شتێکی نەخوازراوە، بەردەوام کەوتنە نێو ئەم بە هەڵەداچوونە مەترسیدارانە، لە راستیدا پێویستی و گەوهەری ئەنجامەکانی نزیکبوونەوەی زانستییانەش نیشاندەدات، لوتکەی چینایەتی کۆمەڵگا و رکابەرە دیالەکتیکییەکانی دیکەی رەهەندەکانی کە لە لوتکە دان، بەردەوام کەوتوونەتە نێو خۆ بە کامڵ و نموونەیی نیشاندان و دۆگمای دەست لێبەرنەدراو. تەنیا بەرپرسیار بینینی چینی چەوسێنەری مشەخۆر بەرامبەر بەم کارە رێگا لەپێش یەکلایەنی دەکاتەوە. بە رادەی کەم هێندەی ئەوانە ناتوانرێ کارەکتەری

دۆگماتیکانەی چینە چەوساوە و مەحکووم کراوەکان بەرچاو نەگیرێ. ئەمە بۆ دوو هۆکار دەگەڕێتەوە: یەکەمیان؛ بە شێوەیەکی ئاسایی لەبەرئەوەی حوکمڕانی ئایدیۆلۆژی بە دەست توێژی سەرەوەیە، بەردەوام لەمیانەی کاریگەری دۆگماتیکییانەی خۆیان بە ئەنقەست، لەمیانەی لە رێ لادان، جیهانی خەیاڵی توێژی ژێرەوە تێر و بەخێو دەکات. دووەمیان؛ هەروەها زەحمەتییەکانی ژیان و کاری توێژەکانی ژێرەوە کە ناهێڵن هەناسەبدات، بە سانایی رێگا بە هەڵوێست و ئایدیۆلۆژیایەك نادات کە لەسەر بنەمای بەرژەوەندییەکانی خۆیان بێت.

لەژێر رۆشنایی ئەم شێوازەدا دەتوانرێت وەڵامی واقیعیانە بۆ پرسیاری "کامە هەلومەرجی واقیعی رێگای لە پێش شێوازی پەیوەندییەکانی کۆمەڵگای کۆیلەداری کردەوە" پێشبخرێ.

کۆمەڵگای کشتوکاڵی نئۆلیتیك لە قۆناخی درێژخایەنی پێگەیشتندا بە تایبەتیش لە ساڵانی 6000 تا 4000 پ.ز، بۆ ئەوەی شێوازێکی بەرهەمهێنانی زیاتر پێشکەوێت، رێگای لەپێش توانستێکی تەکنیکی و بەرهەمهێنانێکی دەوڵەمەند کردەوە. مس و ئامرازەکانی لێی دروستکرا بوون؛ گاسن، چەرخی گڵکاری، ئامرازەکانی تەونکاری، سوود بینین لە وزە و توانای ئاژەڵان، کولتووری هەمەڕەنگی گیا، گیانلەبەران، رەوڕەوە، بیناسازی ماڵ، مۆر، میتۆلۆژیای پشت بە فرەخوداوەندی دەبەست و ئەو کولتوورانە پێگەیشتوون کە دەرفەتی هەنگاونانی بۆ شارستانییەت رەخساندووە. ئەم کولتوورانە لەمیانەی گەیشتن بە ئۆرگینازسیۆنی کۆمەڵگا و بەلاوەنانی پێکهاتەی تیرەکان، دەتوانن رێگا لەپێش بەرهەمی زیادە بکەنەوە. کۆمەڵگای سۆمەر و میسر کە هەوڵی پێناسەکردنماندا، لەوە دەچێ لە دەوروبەری پەرستگاوە توانیویانە ئەم رێکخراو بوونە سەربخەن. کاتێك پەرستگا جێگای باس بێت، گرنگی و بایەخی باوەڕی دەردەکەوێتە پێش. گرنگی هەنگاوهاویشتن لە سیحربازی و شامانیزمەوە بۆ راهیبێتی گرنگییەکەی لێرەدا شاراوەیە. ئەو سیستەمەی راهیب پێشیخستووە دوولایەنەیە. ئەو فکرە ئایینییانەی لەمیانەی تەوتەمی دیاریکراوەوە نوێنەرایەتی دەکرێت و پشت بە دایکسالاری و یاخود باوکسالاری دەبەستێت، لە کاتێکدا جێگای خۆی بۆ ئەو چەمکە ئایینییانە بەجێدێڵێ کە ئەم داب و نەریتە تێپەڕدەکات و ئاقڵمەندانەترە، لە راستیدا ئەمە شۆڕشێکی ئایدیۆلۆژیە. ئەو کەم بەرهەمییەی کە پەیوەندی خزمایەتی و سنووررداری پێکهاتە ئەتنیکییەکان رێگایان لەپێشدا کردۆتەوە، لەمیانەی ئەو هێزە کۆمەڵکارییەی رەنجەوە بەلاوەدەنرێت کە لە دەوروبەری پەرستگادا کۆبۆتەوە. کاری هەرەوەزی و کۆمەڵکاری رێگا لەپێش بەروبوومێکی نائاسایی دەکاتەوە. ئەو زێدە بەرهەمانەی کەڵەکە بوون، کێڵگەی مەزنی هەرەوەزی دێنێتەئاراوە. ئەنجام تەقینەوەی بەرهەمهێنانە. کاتێك لەم پێناوەدا پیشەکارە پێویستەکانیش لە ژێر موڵکداری پەرستگادا بوون بە یەك، ئەوا کۆمەڵگای نوێ هەم لەمیانەی سەرخان هەم ژێرخان، تۆوەکەی پێکدێت.

پەرستگا دڵی کۆمەڵگای نوێیە. راستتر بڵێین سەرچاوە سەرەکییەکەی لە ئامێزی پەرستگادایە. لەسەر بنەمای دابەشکردنی نوێی کار و پشتبەستن بە سەرخانی

ئایدیۆلۆژیەکەی شێوازی بەرهەمهێنانی کۆیلەداری دێنێتەئاراوە. قۆناخی دواتر ئاستی مەزنبوون و دووبارەبوونەوەی ئەم مۆدێلەیە. ئەگەر سەرنج بدرێ دەردەکەوێ شێوازی کۆمەڵگای بەمجۆرە نییە کە لە بنچینەی خۆیدا لەمیانەی توند و تیژییەکی رەها ئاوا کرابێت. بەڵکو میتۆلۆژیایەکی زیاتر جێی باوەڕ و شێوازێکی بەرهەمهێنان جێی باسە کە لەئەنجامی بەرهەمهێنانێکی زۆر خۆی سەلماندووە. دواتر زەبر بە شێوەیەکی چڕ و بەرفراوان بەکاردەهێنرێ. لە سەرەتادا مرۆڤایەتی کاتێك هەنگاو بۆ کۆمەڵگای نوێ دەهاوێژێ، لەسەر بنەمای باوەڕپهێنان بە شێوازی کۆیلەداری و ستەمکارییەکەی هەنگاوی بۆ ناهاوێژێت. هەروەها ئاستەمە کە بگوترێ راهیبەکانیش لەمیانەی ئەو تێگەیشتن و فێڵبازییەوە جوڵاونەتەوە. ئەوان لەمیانەی پراکتیکەکەیانەوە بە گوێرەی کۆمەڵگای کۆن پەرەسەندنێکی پێشکەوتووانەتریان دەسەلماند و دەوروبەر باوەڕیان پێدەهێنان. ئەمە سەلمێنراوە گەوهەری بەرایی قۆناخ بەمجۆرە گەشەی کردووە. هەڵبەتە شێوەیەکی باڵاتری کۆمەڵگا تەنیا لەمیانەی زەبر و فێڵبازییەوە ئاوا ناکرێت. بەبێ ئەوەی باڵاتربوونی خۆی بسەلمێنێ هیچ شێوەگرتنێکی کۆمەڵایەتی، نە دەتوانرێ لە رێگای توند و تیژی ئاوابکرێت و نە دەتوانرێ درێژە بە گەشە کردنی خۆی بدات. شتی گرنگتریش ئەوەیە کە زەبر دەتوانێ سەبارەت بەو پێکهاتانە رۆڵ ببینێ کە سەردەمیان بەسەرچووە، دەتوانێ لە رووخاندنی کۆن و خولقاندنی نوێدا رۆڵ ببینێ.

بەڵام لەگەڵ مەزنبوون و پەلهاوێشتنی قۆناخ (قۆناخی کۆیلەداری)، ئەو کارەکتەرە لەسەرەتادا دیارنەبوو، ئاشکرادەبێت. کاتێك نموونەی سۆمەریەکان بێنینەوە بەرچاوان، ناکۆکی چینی چاودێر و بەرێوەبەرایەتی ژوور کە مەزنبوون، بە یەکلابوونەوە و جیابوونەوەدا دەربازدەبن. لە کاتێکدا گروپی راهیبەکان گرنگی خۆیان لەدەست دەدەن، سەرەتا سیاسەت و دواییش فەرماندارێتی سەربازی دەردەکەوێتەپێش. دوایی قۆناخی پادشا ـ راهیبەکان، قۆناخی پادشا سیاسییەکان پێشکەوت. شوێن پەنجەی پێکدادانە توند و تیژیەکان دیارە، تەنانەت رەنگدانەوەی خۆی کردۆ تە سەر پێکهاتەی زمان و ئەدەبیاتیش. لەگەڵ زیادبوونی ناکۆکییەکانی نێوان خوداوەندەکانی "پانتائۆن" کە پێشتر رۆڵێکی ئایدیۆلۆژی دەبینێ و گوزارشتی لە میتۆلۆژیای چینی ژوور دەکرد، ئەوا هەروەکو دەزانرێ جیاوازی لە نێوان خوداوەندەکان پێشکەوت و پێکدادان هاتە ئاراوە. تاوەکو هاوسەنگی نێوان راهیب و سیاسەتمەداران سەراوبن نەبێت، یەکێتی خوداوەندەکان بەردەوام دەبێت. لە سەرەتا لەمیانەی جێگرتنی ژنان لە پانتائۆن کاریگەرییەکانی لە نێو کۆمەڵگا دیارە. لەگەڵ زیادبوونی کاریگەری چینی بژاردەی سیاسەتمەداران بەسەر کۆمەڵگادا، ئەوا دەرهەق بە دابەشکردنی کار و جێگۆڕکێ و شوێنگەی خوداوەندەکان، گۆڕانکاری سەرنج راکێش بەرچاو دەکەوێت.

لەمیانەی ناسنامەی خوداوەندی ژن ئینانا لە شارۆچکەی ئۆرگ دەبینرێ، ژن لە یەکەمین شێوە گرتنی کۆمەڵگا شوێن پەنجەی دیارە و بەهێزە، ئینانا شوێنگەی بەهێزی لە کۆمەڵگای سۆمەردا، لە رۆڵی دەستپێکردنی کۆمەڵگای نئۆلیتیکەوە دەگرێت. لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵگای کۆیلەداری، ئەم رۆڵە گرنگییەکەی خۆی لەدەستدەدات. خوداوەند

ئەنلیل کە سەرەتا زۆر بەهێز بوو، دامەزرێنەری نیپورە کە ناوەندی ئەدەبیات و پەروەردە بووە، نوێنەرایەتی ناسنامەی راهیبێتی دەکات. ناسنامەی خوداوەندی ئەنکی کە پێبەپێ کاریگەرییەکەی زیاد دەبێت و خولقێنەرە و رێکخەرە، لە راستیدا نوێنەرایەتی چینی سیاسی بەرێوەبەرایەتی دەکات. دواتر ئەنکی لە پێکهاتنی گەلێك خوداوەندی دیکەدا رۆڵی ئاقڵمەندی و رێنیشاندەر دەبینێ. ئەمەش رەنگدانەوەیەکی زەق و بەرچاوی بڵاوبوونەوەی بایەخ و گرنگی هێزی سیاسی کۆمەڵگایە. تێکەڵ نەبوونی زێدەی بە توندوتیژیش، لە نزیکەوە گرێدراوی تایبەتمەندێتی سیاسییانەیەتی. هەروەها جەسارەت و بوێری کە بتوانێ رێ نیشانی ئەنلیل بدات، گوزارشتێکی دیکەی پایەداربوونی چینی سیاسەتە بەرامبەر بە گروپی راهیبەکان. خوداوەندی بابل مەردۆك دەچێتە شوێنی "ئەنکی" باوکی؛ بەسەرداچوونی دژوارانەی مەردۆك بەرامبەر تیاماتی دایکی (خوداوەندە ژنی ـ دایکە)؛ فڕێدانی تیامات لەگەڵ ئەوانەی رۆڵی کوڕ و مێردیان دەبینی، بە شێوەیەکی ناسکتر لە شوێنی ئەنکی باوکی دادەنیشێ؛ رەمزی دەرکەوتنەپێشی فەرماندارێتی سەربازی و پێشکەوتنی دیکتاتۆرییەتی، مۆنارك، دەسپۆت و ئیمپراتۆرییەتی تاکەکەسییە. شێوازی بەرێوەبەرایەتی بابل لەسەر بنەمای توندوتیژی و رۆڵی زیادبووی پادشا سەرلەنوێ بە دەزگابوونی ئایینی رێکدەخاتەوە. بە دەزگابوون و زیادبوونی بە خۆباوەڕبوونی کۆیلەداری رەنگدانەوەکەی بەسەر سیستەمی ئاسمانیشەوە دەبێت و "رووخساری تاکخودایی" لە ئاسۆ دەبینرێ. ماوەیەکی کورت دوای ئەوە ئیبراهیم بەهۆی لاوازبوونی شێوازی کلاسیکی راهیبێتی و کۆن بوونی، لەمیانەی شێوەی بە دەزگابوونی "پێغەمبەر"، رەخنە دەرهەق بە سیستەم پێشدەخات، بەمجۆرە رێگا لەپێش گەڕان بەدوای گرنگترین دەرگای ریفۆرمی سیستەم دەکاتەوە.

2 ـ ئەوە لە نموونەی سۆمەردا سەلمێنراوە کە لە توندوتیژی زیاتر سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئایدیۆلۆژی رۆڵی سەرەکی بینیوە. ئەم تایبەتمەندێتیە لە میسریش بەمجۆرەیە. لێرەدا ئەو راستینەیە دەستنیشان دەکرێت: رۆڵی دەستپێکی کۆمەڵگای چینایەتی پێشکەوتووخوازانەیە. دەتوانرێ ئەم لە باڵابوونی ئایدیۆلۆژی و ئەو بەرهەمە زیادە ببینرێ کە راستییەکی حاشاهەڵنەگرە و بەراورد ناکرێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا ناتوانرێ مرۆڤایەتی لەمیانەی "بۆچی کۆیلەداریت پەسندکرد؟" تاوانبار بکرێت. مەگەر ئەمە ببێت بە رەخنەیەك کە بەهای ئەدەبی هەبێت. دواتریش هەبوونی چینی بەرێوەبەر کە بە شێوەی تەنێکی نەخۆشی مەزن دەبێ، دەبێتە راستینەیەك و باڵابوونی کۆمەڵایەتی وجوداکاری دوژمنانە دەبێتە سەرەکیترین هۆکاری کۆمەڵایەتی. ئەم نەخۆشییە لایەنی بێ واتای جیابوونەوەی چینایەتییە. ئەو توێژەی کپ و دەست بەتاڵ دەمێنێ پێبەپێ بێ رۆڵ دەبێ، درەنگ ناکەوێت و دەبێ بە سەرچاوەی ئەو چەوسانەوە و زۆردارییەی سیستەم کە روو لە زیادبووندایە. ئەم رەوشەش شانبەشانی مەزنبوونی چینی بەرێوەبەرایەتی کە لە دابەشکردنی کاری پێشووتردا جێگایەکی پێویست و گرنگیان هەیە، یان ئەوەتا دەبێت بە ئیمپریالیزم و سیاسەتی تاڵان و داگیرکاری پێشدەخات، یاخود لە

ناوەوە تاوەکو دوایی تواناکارییەکانی چەوسانەوە پێشدەخات و ڕێگا لەپێش قۆناخی موحافەزەکاری بێ واتا بوونی سیستەمی کۆیلەداری دەکاتەوە.

لێرەدا لێتوێژینەوە سەبارەت بە پێکهاتەی ئایینی ئەو ناسنامە سیاسییەی کە لە ئەنجامی ئەو پێکهاتە ڕۆحی و هزرییەی لە ئەنجامی سروشتی مرۆڤ، بە تایبەیش تایبەتمەندێتیە سایکۆلۆژییەکانی و ژیانی کۆمەڵگای سەردەمی میتۆلۆژی پێکهاتووە و لە کەسایەتی پادشا خۆی کردووە بە "خوداوەند". بەڵام تایبەتمەندێتی "سزادان"ی خوداوەند کە سەرەتا دیار نەبوو، مسۆگەر ئیتر موحافەزەکاری سیستەمی کۆیلەداری و بە دەزگابوونی سیستەمی توندوتیژی چینی بەڕێوەبەر نیشاندەدات، بۆ بەکارهێنانیان بەرامبەر بەو کاردانەوە و ناڕەزاییانەی روو لە زیادبوونن. شیکردنەوە و دەرککردن بە زمانی نێوان سیستەمی خوداوەندەکان و سیستەمی سیاسی و کۆمەڵایەتی، ئەرکێکی سەرەکی زانستی کۆمەڵناسییە؛ بەڵام بە دەستەوەگرتنی ئەم زمانە بە بێ گرنگی پێدان و بە شێوەیەکی بێدەنگ و پاسیفانە، تەنیا دەتوانرێ لەمیانەی کاریگەری چینی باڵادەست روونبکرێتەوە. هەڵبەتە بۆ شیکردنەوەی کۆمەڵگاکان بە ئەندازەی بەها ماددییەکان ـ بۆ نموونە پارە ـ بەها مەعنەوییەکان ـ بۆ نموونە ئایین و خوداوەند ـ گرنگن. لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەم لە بەشەکانی تردا هەڵسەنگاندنی بەرفراوانتر دەرهەق بەم بابەتە دەکەم. هەروەها ئەمەش روون و ئاشکرایە کە ئەو شیکردنەوانەی دەرهەق بە کۆمەڵگای سۆمەر کراوە (یەکەمین نموونەیە)، ئەنجامی سەرنج ڕاکێش و بەبەرهەمی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. لەم بوارەدا مێژووی شارستانییەت بە واتای بەردەوامی کۆمەڵگای سۆمەر دێت کە گەورەبووە و لق و پۆپی هەمەڕەنگ و

جیاوازی لێ بۆتەوە.

لەگەڵ گەیشتن بە ساڵانی 2000 پ.ز ئەو رەوشەی لە ئەنجامی هەڵکشانی بابلدا بەرجەستە دەبێت، ستەمکاری سیستەمی کۆیلەداری و فێڵبازی و تەڵەکەبازی و لە رێ لادان و سەرلێشێواندنەکانی راهیبەکانە کە بە ئەنقەست پێشیدەخەن، زیاد دەبێ. ئەوەی لە کەسایەتی حامورابی هاتۆتە ئاراوە ئەوەیە کە سیستەم تەنیا لەمیانەی کارەکتەری زۆرداریی‌یەوە بەڕێوە دەچێت. هەربۆیە ئەم قۆناخە دەبێتە رەوشێکی گشتی و دووڕیانێکی لە جۆری، یان رووخان یاخود ریفۆرم دەخاتە نێو رۆژەڤی مێژوو. پێشکەوتنەکانی دواتر سەرباری هەوڵەکانی وەستاندن و پێشگرتن لە رووخان لەمیانەی زۆرداری، ئەوا لە رێگای پێهەڵگرتنە یەك لە دوای یەکەکانی پێغەمبەران هەوڵدەدرێ نەرم بکرێ و بە شێوەیەك بگونجێنرێ و دەرفەتی ژیانی تێدا هەبێت.

3 ـ هەروەکو چۆن لە بەشەکانی پێشوودا ئاماژەی پێکرا، حەزرەتی ئیبراهیم وەکو باپیری پێغەمبەرەکان و دەستپێکردنی قۆناخێکی گرنگی مێژوویی ئایینەکان دەردەکەوێت. کەسایەتییەکەی، ئەو قۆناخەی تێیدا ژیاوە و ئەو مەیل و هەڵوێستەی نوێنەرایەتی کردووە؛ لە نزیکەوە گرێدانی خۆی بە رووخانی هێزی سیاسی سۆمەریەکان لە بابل و دەستپێکردنی قۆناخی ـ حامورابی و نەمروود ـ هەیە، کە بە باشترین شێوە نوێنەرایەتی قۆناخی ئامۆریتەکانیان کرد. ئەم سەردەمە قۆناخی پەیڕەوکردنی زەبرە بە شێوەیەکی

سیستەماتیك و دژوار. دواتر خانەدانە ئاشووریەکان ئەمە دەگەیەننە لوتکە. لە میسریشدا رەوشێکی هاوشێوە لە ئارادایە. ئەو وەڵامانەی دراوەتەوە، لە ناوەوە شەڕی نێوان خانەدانەکان، لە دەرەوەش جوڵانەوەی ئازادی گروپە ئەتنیکییەکانە بەرامبەر بە ئیمپریالیزم. لە کاتێکدا لە ناو سامیەکاندا پێشکەوتنی لە جۆری گۆڕانکاری دەسەڵاتی بنەماڵەکان و پێغەمبەرایەتی بایەخدار دەبوون، ئەوا لە ناو ئاریەکان ئەو پێشکەوتنە سیاسییانەی شێوازی میرنشین و کۆنفیدراسیۆنیان هەبوو دەردەکەوتنە پێش، کە لایەنی ئەتنکییان لەپێش بوو. لەهەمانکاتدا ئەو پێشکەوتنانەی کە رۆڵی یەکەمین ئەڵقەی پەلهاوێشتنی بڵاوبوونەوەیان دەبینی، رۆڵیان لە درێژکردنی تەمەنی سیستەمی کۆیلەداریشدا هەبوو. لە میانەی بڵاوبوونەوەی بەرفراوانی سیستەم لە زەوییە دەست لێنەدراوەکان تەمەنی درێژ دەکات.

گۆمە بچووکەکانی کۆیلەداری تواناکاری ئەوەشیان هەیە لە ناوچەی نێوان هەر دوو زەریادا بڵاوببنەوە. لە ئەنجامی لە رێ لادانی راهیبەکان قووڵبوونەوە لە ناوەندە سەرەکییەکان پێشدەکەوێت و وەکو یەکەمین ئەڵقەکانی بڵاوبوونەوە سیستەم لە رێگای نەرم بوونەوە لە تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین بڵاودەبێتەوە؛ لە ئەنجامی دووەمین شەپۆلی مەزن لە هیند، چین و ئەوروپا بڵاودەبێتەوە، لە ساڵانی 1000 ی پ.ز دەگاتە لوتکە. ئەم دوا قۆناخەی کە بە شێوەیەکی فراوان و ئاسان تێیدا بڵاوبووە و دەتوانین بە دیموکراتیزەبوونی سیستەم ناوی ببەین، سەرباری ئەوەی گەلێك نوێبوونەوە و ریفۆرمی لە خۆوەگرتبوو، بەڵام نەیتوانی خۆی لە رەوشێکی بەمجۆرە رزگاربکات کە تەواوی دیاردەکانی رووخان نیشان نەدات. دوای ئەوەی لە ساڵانی 1000 ی پ.ز تاوەکو 500 ی زایین قۆناخێکی شکۆمەندانە لە هیند، چین و باکووری ئەوروپا بەڕێوەچوو، لە هەموو گۆڕەپانێکدا رووخان جێگای خۆی لە نێو رۆژەڤدا گرت. بایەخدارترین پێشکەوتنەکانی ئەم قۆناخە، جیابوونەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا بوو، کە هێزی سیاسی ماد ـ پارس کۆیستانەکانی ئێران رێگایان لەپێشکردەوە. لە کاتێکدا داب و نەریتی زەردەشت کە وەکو شۆڕشێکی ئەخلاقی و ئیرادە خۆی نیشاندەدات، وەکو بلێی لێپرسینەوە لەگەڵ خوداوەند دەکات، بووە زەمینی ئایدیۆلۆژی ئەم دووڕیانە و بووە بە دوو لق؛ لە کاتێکدا ئیمپراتۆرییەتی پارس سیستەمی کۆیلەداری لە هێڵی رۆژهەڵات تاوەکو هیند و چین دەگوازێتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە لە رێگای رۆژئاواش خێرایی بە دەرکەوتنی رێبازی یۆنان ـ رۆما دەدات و بەمجۆرەش رۆڵێکی مەزنی مێژوویی دەبینی. ئەم رۆڵەی ئیمپراتۆرییەتی ماد ـ پارس لە ئەنجامی گۆڕاندنی بۆ شێوەیەکی نەرمتر رێگا لەپێش درێژبوونەوەی هەزار ساڵی دیکەی سیستەمی کۆیلەداری دەکاتەوە.

ئەو قۆناخەی چین و هیند لە رێبازی رۆژهەڵات پێیدا دەرباز بوون، لە راستیدا دووبارە بوونەوەیەکی درەنگ وەختی سۆمەر و میسرە، بە درەنگ کەوتنێکی 2000 ساڵە بوو. بەڵام شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما کە لە رێبازی رۆژئاوا پێشکەوت و گەیشتە لوتکە، لەمیانەی بەلاوەنانی شێوازی هزری ئایینی و میتۆلۆژی و رێکردنەوە لەپێش هزری فەلسەفی، بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە رۆڵی شێلاندنی یەکەم هەویری شارستانییەتی

ڕۆژئاوای بینی کە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هەڵکشاوە و باڵا بووە. لەبەر ئەوەی تا ڕادەیەك باسی ئەم بابەتانەمان کرد، ناخوازین دووبارەی بکەینەوە. ئەوەی زیاتر بۆ ئێمە پێویستە سیستەم لە کوێ و کەی دیاردەکانی هەڵوەشانەوە و ڕووخانی نیشاندا؟ بۆ ئەوەی لە نزیکەوە بزانرێ ئەو کەسانە و هۆکارانە چین و کێن ڕێگایان لەپێش کردەوە، ئەوا بە تایبەتی ئەم پێشکەوتنە کرداری و ئایدیۆلۆژییانەی سیستەمی شیکردۆتەوە، گرنگ و بایەخدارە.

١ ـ دەشێ لە بواری تیۆری و پراکتیکی هۆکارەکانی هەڵوەشانەوەی سیستەمی قۆناخی کۆیلەداری شارستانییەت ڕوونبکرێتەوە. بە شێوەیەکی تیۆری هەڵوەشاندنەوەی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دەبێ هەموو هێزەکەی ناواخنی خۆی نیشان دابێت و بەکاری هێنابێت. ئەگەر بە گوێرەی هەلومەرجی واقیعی و بەرجەستە سیستەم خاوەنی هێزی ژیان بێت، پێویستە ئەمە بسەلمێنێ. لەوانەیە ئەم قۆناخەی ڕووخان لەلایەن ستاتۆی کۆن ڕێی لێبگیرێت و دوابخرێت، دەکرێ لەمیانەی توندوتیژی سەرکوت بکرێ؛ بەڵام هەر کاتێك هەلومەرج برەخسێ و لەبار بێ دیسان سەرهەڵدەدات. ئەوەی ڕۆڵی دیاریکراو دەبینێ هێزی ژیانی سیستەمە نوێیەکەیە. بە ئەندازەی ئەوەی وشیاری و ئیرادەکەی گەشە بکات، هیچ هێزێکی زۆرداری و سیستەمێکی فێڵبازی ناتوانێ ڕێگا لە پراکتیزەبوونی بگرێت.

لەژێر ڕۆشنایی ئەم یاسایە گشتییەدا بە گوێرەی پێودانگی لۆژیکی پەیوەندی سەرەکی؛ کۆمەڵگای چینی کۆیلەدار توانیویەتی ببێت بە تەمەن درێژترین سیستەم. هۆکاری نهێنی و شاراوەکەی گرێدراوی سیستەمی موڵکایەتی مرۆڤە. لە کۆمەڵگاکانی پێشووتردا موڵکایەتی گشتی لەسەر ئامرازەکانی بەرهەمهێنان جێگای باس بوو. تەنیا موڵکایەتییەکی سنووردار بەسەر بەهاکانی بەکارهێنان (بەرهەم) لە ئارادابوو. چەمکی مرۆڤی ـ خوداوەند بە کاریگەربوو. ناسنامە جیاوازەکانی (عیبادەت دەکران) و خوداوەندەکان بە یەکەوە لەگەڵ مرۆڤ دەژیا و لەناو کۆمەڵەکاندا جێگای خۆیان دەگرت و خزم و کەس و کاری یەکتری بوون. هێشتا خوڵقاندن و خاوەنداری کردنی مرۆڤ لەلایەن خوداوەندەکان جێگای باس نییە، زیاتر ڕەوشێکی پێچەوانە هەبوو. خوداوەندی بەمجۆرە هەبوون کە خاوەنەکانیان مرۆڤ و کۆمەڵەکان بوون. ئەم خەیاڵەش لە گەوهەری خۆیدا خۆ بە پیرۆزدانانی مرۆڤ وەکو هێزی کۆمەڵگا و بوونی بە خاوەن ناسنامە و هەستکردن بە خۆی، لەخۆوە دەگرێت. لەو خوداوەندەی کە وەکو نازناو و ناسنامەیەك بووە، هاتووە و گەیشتووە بەو چەمکە خوداییەی کە مرۆڤ دەکات بە بەندە. هەربۆیە بە واتای وەرچەرخانێکی ئایینی، وەرچەرخانێکی ڕیشەیی کۆمەڵایەتی دێت؛ ئەمەش لە ئەنجامی بەڕێوەچوونی تێکۆشانێکی چڕ و فراوانی ئەم قۆناخە بەدیدێت.

بەکورتی بەندایەتی و خزمەتکاری بۆ خوداوەند، لە مێژووی ئایینەکاندا پشت بە پێکهاتەیەکی دژواری چینایەتی دەبەستێت. پێکهاتەی ماددی و چینایەتی وەکو ڕەنگدانەوەی ئایدیۆلۆژی، کاریگەرییەکی دیاریکراوی بەسەر پێشکەوتنە ئایینیەکان هەیە. ئەم قۆناخەی کۆمەڵگای سۆمەر زۆر سەرنج ڕاکێش و پڕ لە ئەزموون و وانەیە. لەبەرئەوەی بناخە ڕەسەنەکەی نیشاندەدات، پێویست دەکات بە گرنگی و بایەخەوە تاوتوێ

بکرێت. بە تایبەتیش ئەم دیمەنانە (تصور)ی بە شێوەی نین هورساك، ئینانا، عەشتار، ئەن، ئەنکی و مەردۆك شێوەیان گرتووە، بە واتای بەڵگەی وەرچەرخانەکانی کۆمەڵگای سۆمەر دێت. شیکردنەوەی ئەم مەتنە خوداییانەی وەکو ئەفسانە نووسراون، بەڵگەیەکی بەهادارن. هێندە بە بایەخە کە ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە، پێشکەوتنی پەیوەندییەکانی کۆمەڵگای کۆیلەداری بە باشی تێبگەین. لەو قۆناخەدا زانست بەسەر پێکهاتەی هزری و ڕۆحی مرۆڤدا زاڵ نییە، بەڵکو ئەفسانەکان واتە زمانی شیعرئامێزانەی میتۆلۆژیاکان بە کاریگەرە و بە شێوەیەکی سەرەکیش ئەم زمانە وەکو ئامرازێکی بەهێزبوونی ئایدیۆلۆژی بەکارهێنراوە، هەربۆیە شیکردنەوەی زمانی میتۆلۆژیی ئەرکێکی دەست لێبەرنەدراوی زانستە.

تەنانەت ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەی دەرهەق بە دەرکەوتنی پەیوەندییەکانی کۆیلەداری بەسە بۆ ئەوەی تێبگەین کە کردنی مرۆڤ بە ئامرازێکی سەرەکی بەرهەمهێنان، سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ئەو کۆمەڵگایەیە. سەرەتا مس و (کانزاکانی دیکە) وەکو ئامرازی بەرهەمهێنان بەکار دەهێنرێن. دوای دەرکەوتنی کۆیلە ئەوان دەکەونە پلەی دووەم. بە تەواوی سەرنج دەکەوێتە سەر بە موڵککردنی مرۆڤ و پەیوەندی کۆیلەداری. ڕاهیب لەمیانەی باوەڕپێهێنان و ترسێکی مەزنەوە واتا لە بواری سایکۆلۆژی و سیاسەتمەدار لەڕێگای چاودێری و ڕێکخستنەوە، دادوەر لە ڕێگای یاسای سزادانەوە سیستەمێکی بەمجۆرە لەسەر سەری کۆیلەکان دروست دەکرێت، تەنیا دەتوانرێ ئەم سیستەمە بە سیستەمی خوداوەندە مەزنەکان ناوزەد بکرێت و بەمجۆرەش بووە. هێندە شکۆمەندکردنی ئایینەکان و ڤیتکردنەوەی وەکو هێزێکی پیرۆز و ترسێنەر بەرامبەر بە مرۆڤ کە ناتوانێ بەرەنگاری ببێتەوە، کارەکتەرێکی دیاریکراوی کۆمەڵگای چینایەتی کۆیلەدارییە. سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ستراتیژی پەیوەندی کۆیلەداری ئەوەیە لەنێو ژیاندا بە یاسای ڕەهای (**مطلق**) گرێدراوە. ڕەها بوون بناخەی سیستەمە.

بە موڵك کردنی مرۆڤ و ڕاکشانی بۆ ناو بەرهەمهێنان ڕێگای لەپێش زیاد بوونێکی یەکجار زۆری بەرهەم کردۆتەوە. تەنیا لە کارکردن لە نێو زەویدا ڕەنجی کۆیلە بەکارنەهێنراوە، بەڵکو لە ئاستێکی بەرزدا لە تەواوی بوارەکانی بازرگانی و پیشەکاریدا بەکارهێنراوە. لە تەواوی خزمەتە تایبەتەکانی چینی بەڕێوەبەرایەتی ڕەنجی کۆیلە بە بنەما دەگرێت. جیاوازی ڕەگەزی ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کۆیلایەتی ژن قووڵتربێتەوە. بە کۆیلەکردنی کۆمەڵگا و بە کۆیلەکردنی ژن وەکو ڕەگەزێکی پلەدوو، لەناو یەکتردا پێشدەخرێت.

ئەو کاتە بەلاوەنانی سیستەمی کۆیلەداری مسۆگەر دەبێت، کە کۆیلە و ئەم شێوازەی پەیوەندی بکەوێتە نێو ڕەوشێکی بێ بەرهەمی. تاوەکو بەرهەمی پەیوەندی کۆیلەداری بەردەوام بێت، ئەوا زەحمەتە ئەم سیستەمە لە خۆیەوە یاخود لە ڕێگای بەکارهێنانی زەبر هەڵوەشێنرێتەوە. لە بواری ئایدیۆلۆژیشەوە باڵادەستییەکی بەمجۆرەی بەسەر پێکهاتەی ڕۆحی و هزری مرۆڤدا ئاوا کردووە، ئەمەش یا ئەوەتا لەسەر بنەمای ترساندن و سزادانی مرۆڤە لەلایەن خوداوەندەکان، یانیش وەکو بەخشین بەرامبەر بە هەڵوێستی خزمەتێکی

باش وەکو بەندەیەکی خۆشەویست دەبینرێ، بەمجۆرە گرێدانێك لە شێوەی تۆڕ دروست دەکرێت، کە پارچەکردنی ئاستەمە. سزادانی کردارییانە لە ئاستێکی زۆر مەترسیدار دایە. لە خاچدان داهێنانێکی شارستانییەتی رۆمایە کە بەهێزبوونەکەی گەیشتبوە لوتکە. سینگ تێکوتان و کەوڵکردن، دۆزینەوە و داهێنانی ئاشووریەکانە. لە قەبرستانی پادشاکان لە سۆمەر، میسر، هیند، چین و بە تایبەتیش لە سەردەمە سەرەتاییەکانی ئەم قۆناخە، دەستنیشانکراوە کە لە کاتی مردنی پادشا یاخود کاربەدەستەکانی سەروو. لەگەڵ موڵك و خزمەتکارەکانی و تەواوی ژنەکانیشی بە زیندوویی لەگەڵیدا لە گۆڕ دەنران. کۆیلە بە خاوەن گیان دانانێن. کۆیلە؛ ئۆرگانێکی، پارچەیەکی پادشا و خاوەنەکەیەتی. هەربۆیە زۆر ئاسایی دەبینرێ کە پارچەکانیشی لەگەڵیدا بچنە ژێر گۆڕەوە. شتی هەرە خراپ و سەرسووڕهێنەر ئەوەیە کە کۆیلە و خزمەتکارەکانیش باوەڕدەکەن بەمجۆرەن، بە شێوەیەك وەکو ئۆرگانێك و پارچەیەك گرێدراون کە بە هیچ جۆرێك بیر لە یاخیبوون ناکەنەوە. ئەهرامەکانی میسر و گۆڕستانی ئازتەك و پەرستگاکانی سۆمەر، هیند و چین و تەواوی شاکارە بیناسازییەکانی رۆما، لە ئەنجامی رەنجی سەدان ساڵەی کۆیلەکان ئاواکراون. جگە لە کۆیلەداری هیچ سیستەمێك نەبۆتە خاوەن هێزێکی بەمجۆرە کە مرۆڤ وەکو ئامراز بەکاربێنێ و ناشبێت.

بێ بەرهەمی ئەم پەیوەندییە و بوونی کۆیلەکان بە بار بەسەر خاوەنەکانیان بناخەی هەڵوەشاندنەوەیە. بەکارهێنانی ئاسن لە کشتوکاڵ و پیشەکاری و سەربازی بە شێوەیەکی بەربڵاو، کاریگەری و رۆڵێکی گرنگی لەمەدا هەیە. ئاسن هەم لە بەکارهێنانی بەرفراوانی بەرهەم هێنانی زەویدا رۆڵێکی دیاریکراوی هەبووە، هەم لەسەربەخۆیی چینی پیشەکاران هەمان رۆڵی بینیوە و وەکو چەکیش گەیشتۆتە دەستی گەلێك گروپی جیاواز. مس کانزایەکی سنووردارە و زیاتر لە ژێر موڵکایەتی چینی کۆیلەدار و بەڕێوەبەراندایە. زۆربوونی ئاسن ئەم نەبوون و پاوانخوازییەی سەرمسی شکاندووە. ئەم راستینەیەش واتای ئەفسانەیی ئاسن لە ناو کۆمەڵگادا روونکاتەوە.

لە لایەکی دیکەشەوە ئەو لە رێ لادانەی لە ئەنجامی زێدە بەکارهێناندا لە نێو هەر سیستەمێکدا دەردەکەوێت، لێرەش رووبەڕوومان دەبێتەوە. کاتێك سیستەم پیرۆزی و بەپیتی سەرەتای لەدەستدا، ئیتر بەسەرچوون و مەترسییەکەی پێبەپێ لە وشیاریی مرۆڤدا جێگیر بوو و ئومێدی گەڕان و دۆزینەوەی ئەلتەرناتیفێکی باشتر زیاد دەبێت. پەیوەندییەکانی دەورووبەری ئامرازە نوێکان، بە تایبەتیش ئەو پەیوەندییانەی لە دەوروبەری ئاسن پێشدەکەوێ، رۆڵی سەرەکی لەمەدا دەبینن. لە کاتێکدا فەلسەفەی یۆنانی ساختەبوونی خوداوەندە میتۆلۆژییەکان ئاشکرا دەکات، زەردەشتایەتی میدیا ئیرادەی مرۆڤ بەرامبەر بە خودا دەپارێزێت و پیرۆزی دەکات. تەنانەت لەو سەردەمەی کە سیستەم لە لوتکەدایە، وەرچەرخانێکی ریشەیی لەپێکهاتەی زانین و رۆح، هزر و ئەخلاقدا بە ئاشکرا دەرکەوتووە. ئیتر زۆرچاك دەرك بەوە کراوە یاساکان فەرموودەی خوداوەند نییە و فەرمانی پادشا و بەڕێوەبەرەکانە. لە کاتێکدا خوداوەندەکان دەکرێن بە تاکخودا و بۆ ئاسمان بەرزدەکرێنەوە و دەکرێت بە شتێکی نادیار، ئەوا زیادبوونی بایەخی مرۆڤ، بە

شێوەی پێغەمبەرایەتی و فەیلەسوفی، دیمەنێکی بە جەسارەت و بوێرانەتر نیشاندەدات. ئیتر زیاتر باوەڕی بەوە دەهێنرێت کە داهێنان کاری ئەو ئەقڵەی مرۆڤە کە تازە و بە شێوەیەکی بەهێز وشیاربۆتەوە. لە هەناوی پەیوەندییە کۆیلەدارییەکانەوە مرۆڤی نوێ شانبەشانی بنەمای سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەی لەمیانەی هێزی ئیرادە و هزرەوە دەخوڵقێ و لە رەوشی ئەو بەندە ـ کۆیلە رزگاری دەبێت کە سیستەم پشتی پێدەبەستێ و وەکو هێزێکی بە جۆش و ئاقڵمەند و هێزی چارەسەری گەشە دەکات.

ب ـ دەتوانرێ لە هەموو دەزگاکانی ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵگادا بە کرداری هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلەداری ببینرێ.

1 ـ لەگەڵ ئەوەی کە دیاردە بەراییەکانی هەڵوەشانەوە و بەلاوەنانی هەر سیستەمێك گرێدراوی یەکترین، ئەوا هەروەکو دەزانرێ پێشکەوتنی پێکهاتە ماددییەکان کاریگەری و رۆڵێکی سەرەکی هەیە لە دیاریکردنی ئەنجامدا. لەگەڵ ئەوەی لەسەرەتادا کەڵەکەبوونی تەواوی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی کە سیستەم خاوەنێتی لەسەرووی هەمووشیانەوە کۆیلەکان دێتەئاراوە، ئەوا پەیوەندییەکانی موڵکایەتی کۆیلەداریش دەرفەت بە بەکارهێنانێکی کۆك لەگەڵ ئەمەدا نادات و بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی نابینێت. پەیوەندی موڵکایەتی، بە تایبەتیش رەوشی کۆیلایەتی بە تەواوی وەکو کۆت و بەندی لێهاتووە. ئەو سەفەرە سەربازییانەی روو لە زیادبووندان، بازارەکانیان پڕ لە کۆیلە کردووە. هەروەها بەردەوام دەست بەسەردا گرتنی ناوچە لادێیە ئازادەکان، ژمارەی کۆیلە و چینی پرۆلیتاری زیاد دەکرد. لە کاتێکدا زیادبوونی ژمارەی کۆیلە و بێکاران کە لە دەرەوەی توانای هەرسکردنی سیستەمدا بوو، هەناسەی لەبەر سیستەم بڕی، لە لایەکی دیکەوە بە سانایی دەستکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاسن، ئەوا لە ناوچە لادێییەکاندا لەسەر بنەمای پەیوەندی دەرەبەگایەتی لە دۆزینەوەی دەرگای بەرهەمهێنان دەگەڕێن. گوندێتی (لادێیی) پێشکەوتن و توانستێکی نوێ بەخۆیەوە دەبینێ و لەسەر ئەم بنەمایەش چاوەڕوانی رێکخستنە.

گوندێتی کە بەردەوام کۆیلایەتی بەسەریدا دەشکایەوە ئەمجارە لەسەر بنەمای پشتبەستن بە هێزی دیموکراتیزەکردنی ئاسن هەڵدەستێتە سەر پێیان و ئیتر لەم قۆناخەدایە کە لە رێگای ئامرازە تۆکمەکانی بەرهەمهێنان دەبێتە سەرەکیترین چینی چەرخەکانی ناوین. ئیتر یان لادێیی ئازادە، یاخود لەسەر بنەمای خاوەنداریێتی هاوبەشی زەوی گرێدراوی سیستەمێکی پەیوەندییە کە پەیوەندی کۆیلەداری و موڵکایەتی دەربازدەکات. ئەم سیستەمەی پەیوەندیش رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کە زیاتر گرنگی و بایەخ بە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بدات و لە نزیکەوە خەریکی بەرهەمهێنان بێت و بە ژیانەوە پەیوەست و ئاسوودەبێ. ئیتر مافی ئەوەی پێدەدرێت ببێتە خاوەن ماڵ (خانوو) ئەم رەوشەش بەرامبەر بە نەبوونی ماف و پەیوەندی کۆیلەکان بەسەر ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و تەنانەت تەرخان کردنی بەشێکی بەرهەم کە زگی پڕبکات، ئاستێکی زۆر لە پێشەوەیە. هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلایەتی لە ناوچە شاخاکاوییەکان بۆ ئەم پێشکەوتنانە دەگەرێتەوە کە بەرهەمێکی زیاد بە دەستدێنێ و گەیشتۆتە ئاستێکی بەرز.

لە هەموو گۆڕەپانەکاندا زیادبوونی خێرایی کاریگەرییەکانی هەلومەرجەکانی گۆڕانکاری دەبینرێ کە لە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی، سیستەم بەرەو هەڵوەشانەوە دەبات و ئاواکردنی سیستەمێکی نوێی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بە شێوەیەکی واقیعی و بەرجەستە دەرکەوتنی ئەم راستینەیە و سەلماندنی توانستی بوون بە ئەلتەرناتیف، هۆکاری سەرەکی هەڵوەشانەوە و رووخانە.

لەگەڵ ئەوەی ئەمجۆرە پێشکەوتنانە لە هەموو ناوچەیەکدا روودەدات، بەڵام لە شوێنە کۆن و ناوەندەکانی سیستەمدا بەرچاوترە. زەوی و خاکە بەرفراوان و دەست لێنەدراوەکانی ئەوروپا کە بۆ کشتوکاڵ لەبار و گونجاون، بۆ پێکهاتنی سیستەمی نوێ لەبارترین هەلومەرجە. لەبەر ئەوەی بە شێوەیەکی قووڵ پەیوەندییەکانی کۆیلەداری بەخۆیەوە نەبینیوە، تایبەتمەندێتی وەها لە خۆوە دەگرێت، هەروەکو بڵێی رێگا لەپێش شۆڕشێکی دیکەی کشتوکاڵی دەکاتەوە. ئەوروپا دەبێتە ناوەندە نوێ و بەهێز و داهێنەرەکەی سیستەمی دەرەبەگایەتی. خاکەکانی رۆژهەڵاتی ناوینیش کە لەسەردەمی نێئۆلیتیکەوە بەکاردەهێنرێ لەسەر بنەمای پەیوەندی دەرەبەگایەتی سەرلەنوێ رێکدەخرێتەوە. بێگومان لەبەر ئەوەی بنەمای کشتوکاڵییەکەی زۆر بەهێزە، بۆیە لەگەڵ شێوازی پەیوەندی دەرەبەگایەتی دەبووژێتەوە و دەگاتە پلە و ئاستێك، سەرلەنوێ رۆڵی دووەمین شۆڕشی کشتوکاڵی ببینێ، ئیتر روودانی شۆڕشی دەرەبەگایەتی بۆتە ناچارییەك و هەلومەرجەکانیشی تاوەکو بڵێی لەبارە. کاریگەریە قووڵ و درێژخایەنەکانی کۆیلایەتی، دووەمین بەهای پیرۆزی بە شێوازی بەرهەمهێنان و پەیوەندی دەرەبەگایەتی دەدات و ئەوەش نیشاندەدات کە ئەم ناوچەیە بە سانایی دەست لە رۆڵی پێشەنگایەتی بەرنادات.

قەیران و لێکهەڵوەشانەوەی پێکهاتەی ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی سیستەمی کۆیلەداری لە شارەکاندا قووڵدەبێتەوە. لە ساڵانی 1000 پ.ز بەدواوە دووەمین کاریگەری مەزنی ئاسن دەکرێتە سەر چینی پیشەکارانی ناوشارەکان. لەبەر ئەوەی پێشتر کانزا بە نرخ بوو زیاتر لە ژێر موڵکایەتی توێژی بەڕێوەبەرانی سیاسیدابوو و لە شێوازی پەیوەندی کۆیلەداریدا رێگای لەپێش پابەندبوون و پاشکۆیەتی دەکردەوە. کاتێك کانزاکان هەرزان و زۆر بوون و کەوتنە دەستی پیشەکارەکانەوە، ئەوا راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراوە کە دەبێت بە چینێکی نوێی رکابەری سیستەم. ئیتر شارەکانیش لە رەوشی سەنتەربوونی کۆیلایەتی دەردەکەون و بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وەها دەگۆڕێ کە دەشێ دژی سیستەم رۆڵ ببینن. ئەم پێشکەوتنانە لەسەرووی هەموویانەوە کاریگەری لەسەر بازرگانەکان و توێژەکانی دیکەش دەکات. چەندین پیشەی وەکو تەونکاری، جامچێتی، گلکار، ئاشەوانی و نووسەران و هتد... سەربەخۆ دەبن و دژی شێوازی پەیوەندی کۆیلەداری دەوەستن. ئیتر بەرامبەر بە شێوازی موڵکایەتی کۆیلەداری کە رێگای لەپێش شۆڕشی شار کردەوە، شار رۆڵی گۆڕهەڵکەنە دەبینێ. هەروەکو ناوچەی لادێ، ئەو قەبرانە مەزن و هەڵوەشانەوەی لە ناوەندی شارەکان سەبارەت بە پەیوەندییەکانی موڵکایەتی کۆیلەداری روودەدات، لە کاتێکدا بەر لە هەموو شتێك رێگا لەپێش کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان دەکاتەوە، ئەوا بناخەی شاری نوێش دادەڕێژێ.

لەگەڵ گەیشتن بە سەدەی پێنجەمی زایینی ئەو شارانەی کە سیستەمی کۆیلەداری تێدا دەسەڵاتداربوو وەکو وێرانەیان لێهاتبوو و پاشکەوتنێکی مەزن جێگای باسە. لە کاتێکدا سیستەم لە قۆناخی هەرە لوتکەی خۆیدا بوو، بە تایبەتی رووخانی شارە شکۆدارەکانی یۆنان ـ رۆمان وەکو زیان و لەدەستدانێکی مەزن کاریگەری خۆی دەکات. ئەو بیناسازییەی تاوەکو ئێستاش مرۆڤ لێی واقی وڕدەمێنێ، جارێکی دیکە هاوتای نابینرێ. کاتێ سیستەمی دەرەبەگایەتی وەکو دووەمین شۆڕشی کشتوکاڵی جێگای خۆی لە شانۆی مێژوودا دەگرێت، رۆڵی شارەکان بە پلەی دووەم دێت. هیچ کاتێك ناتوانێ بە ئاستی شاری سیستەمی کۆیلەداری و بیناسازی و دەوڵەمەندییەکەی بگات. ئەم شارانەی کە وەکو گوندی گەورەیان لێهاتووە و بچووك بوونەتەوە بە شێوەی بڕیارگای بەڕێوەبەرایەتییە نوێکان بەکاردەهێنرێن. بەرامبەر بە بچووکبوونەوەی شارەکان و کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوانی، ژمارەی گوند و دانیشتووانەکانیشیان روو لە زیادبوون دەکات.

لەبەرئەوەی شێوازی پەیوەندی کۆیلەداری بە گوێرەی هەلومەرجی ئابووری و کۆمەڵایەتی بۆ تەواوی پێکهاتەی بەرهەم و هزر و ئەخلاقی مرۆڤ تەسك و سنووردارە، هەڵوەشاوەتەوە. بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا دەبینرێ کە مەزنبوونی هێزی بەرهەمهێنانی مرۆڤ لەلایەنی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە و مەزن بوونێکی هاوشێوەش لە ئامرازەکانی بەرهەم هێناندا، پێبەپێی دژبەرایەتی لەگەڵ شێوازی هزر و ژیان و موڵکایەتی کۆیلەداری زیاد دەبێت و ئەمەش هۆی سەرەکی هەڵوەشانەوەیە. هەروەکو چۆن لە سەردەمی ئاواکردندا رێکخستنی گونجاو و پێکهاتەی هزر و ئەخلاق رۆڵی دیاریکراوی بینی و زەبر و فێڵبازی بە پلەی دووەم رۆڵیان بینی، لە رووخانیشدا هەمان هۆکارەکانی دەستبەتاڵی، پاشڤەڕۆیی هزری و ئەو کەوتنەی لە بواری ئەخلاقییەوە هاتە ئاراوە رۆڵی سەرەکی بینیوە. ئەو پێشکەوتنانەی لە بواری ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە هاتوونەتە ئاراوە، ئەم راستینەیە پشت راست دەکەنەوە. رۆڵی زەبر و ئایدیۆلۆژیا نوێیەکە بە پلەی دووەم دێت.

2 ـ شارستانییەتی کۆیلەداری لەمیانەی ئیمپریالیزمی رۆما گەیشتە لوتکەی خۆی، دامەزراوە سیاسی و سەربازییەکانیشی بەرزترین ئاستی پێشکەوتنیان بەخۆوە بینی. لە سیاسەتدا شێوەکانی مۆنارشی، ئۆلیگارشی و دیموکراسی وەکو شێوەی بەڕێوەبەرایەتی تاقیکراونەتەوە. رۆما کە سەرەتا کۆمارێکی ئۆلیگارشییانەی هەڵبژاردەیە، دواتر لەگەڵ دەرباز بوونی بۆ رژێمی ئیمپراتۆرییەت، رژێمەکە هەم لە ناوەوە هەم لە دەرەوە بە رادەیەکی هەرە زیادە و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن سیستەمی توند و تیژی بەکارهێناوە. بەڵام ئەو جۆرە هەڵوەشاندنەوەیەی چاوەڕوانی نەدەکرا لە ئیمپراتۆرییەتی رۆمادا دەبینرێ. ئەم پێشکەوتنەش بەڵگەیەکی گرنگە کە زەبری سەربازی و سیاسی رۆڵێکی دیاریکراوی لە وەرچەرخانی سیستەمە کۆمەڵایەتییەکاندا نییە. لە ساڵانی 300 زایینی بەدواوە قەڵای سیستەم لە هەموو لایەکەوە کون کون کرا. هێندە بە کاریگەربوونی ئەو تیرە بەربەرانەی لە باکوور دابەزین لەسەردەمی ئاواکردنی کۆمارەوە ، گرێدراوی رزینی سیستەمە لە ناوخۆیدا.

سەرەڕای ئەوەی ئەو تیرانە هەبوون، بەڵام بێ ڕۆڵ و بێ کاریگەر بوون، لەم قۆناخەشدا کاریگەربوون و ڕۆڵ بینیان زۆر بە چاکی ئەم ڕاستییە ڕووندەکاتەوە. سەرەڕای ئەوەی دەوڵەت بە تەواوی بۆ شێوەی کۆمەڵکاری (کۆرپۆراتیف) گۆڕاوە، بەڵام دیسان پێشی لە هەڵوەشانەوە نەگیراوە (کۆرپۆراتیف: شێوەیەکی سیستەمە کە نوێنەری هەموو چین و پیشەکان جێگای خۆیان تێدا دەگرن و ئامانجی نەهێشتنی ناکۆکی چینایەتییە و بنەمایەکی ئایدیۆلۆژی هەیە ـ و). شێوەیەکی فاشیزمی کۆیلەداری پەیڕەو دەکرێت. سەرەڕای ئەوەی هەموو شتێك بە گوێرەی پەیڕەوێك بەرنامە ڕێژکراوە و سیستەم بۆتە خاوەنی پێکهاتەیەکی تۆتالیتاری (لە هەموو لایەکەوە تاك بە دەوڵەت گرێدان) باڵادەست، بەڵام دیسان بەردەوامکردنی هەڵوەشانەوە تەنیا بەم شێوەیە ڕووندەکرێتەوە کە تەمەنی سیستەم تەواوبووە.

تەنیا ئەم نموونەش ئەوە نیشان دەدات هەروەکو چۆن دەزگا سیاسی و سەربازییەکان لە دامەزراندن بەمجۆرە بوو، ئەوا لە هەڵوەشانەوەشدا ڕۆڵیان دیاریکراو نییە؛ ئەمەش ئاشکرا دەبێت کە ڕۆڵی سەرەکی گرێدراوی پێشکەوتنە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانە. بێگومان لەم قۆناخەدا فشار و زۆرداری دەگاتە ئاستی هەرە بڵند. تیرۆر لەسەر جەماوەر پیادە دەکرێت. دیمەنی تۆقێنەرانە لە ئارانەکان ڕێکدەخرێت. ڕکەبەرەکان لەلایەن شێرەوە پارچە پارچە دەکرێن. هەموو جۆرە ئەشکەنجەیەك پەیڕەودەکرێت. تەڵەکەبازی و پێشێلکاری باڵادەگرن. زوو زوو کودەتا ڕوو دەدات. بەڵام تەواوی ئەمانەش ناتوانێ قۆناخ بەرەو دواوە پێچەوانە بکاتەوە. بەڵکو درەنگی دەخات، هەندێ جاریش خێرای دەکات. ئیتر ئیرادەی سیستەمی کۆن هەژاوە و سیستەمی نوێ خۆی دەسەپێنێ.

لە ڕۆژهەڵاتیش ئیمپراتۆرییەتی ساسانی ـ پارس کە لە ساڵانی 216 زایینی ئاوا کرابوو، لەم سەدەیەدا دووچاری ڕەوشێکی هاوشێوەی ڕۆما هاتبوو. ئیتر ناتوانێ دەسکەوتێك بۆ مێژوو بە دەستبێنێ. وەکو کۆپییەیەکی ئەخمینییە کۆنەکان هەوڵی بەدەزگابوون دەدات. هەروەکو چۆن خاوەنی بەهایەکی ئەخلاقی و ئایدیۆلۆژیایەکی نوێ نین، ئەوا تایبەتمەندێتی بنەماڵەیی دەزگای ئیمپراتۆرییەت، سنووردار بوون و تەنگ بوونی سیاسیش لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لە پەلوپۆ کەوتنیشی بەرامبەر هێرشەکانی ئیسلام ـ عەرەب کە ماوەیەکی کورت دوای ئەمە ئەنجام دەدرێت، هەمان چارەنووسی ئەخمینییەکانمان دێنێتەوە یاد کە بەرامبەر ئەسکەندەر پەرتەوازەبوون. ئەوەی لێرەدا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە، بە زۆر لەسەرپێ هێشتنەوەی سیستەمێکە کە لە ناوخۆی هەڵوەشاوەتەوە. سەرەڕای ئەوەی هێزێکی مەزنی سەربازی هەیە، بەڵام ئایدیۆلۆژیا و ئەخلاقی باڵادەست، دوورە لەوەی بتوانێ بەسەر ئەخلاق و ئایدیۆلۆژیای نوێدا زاڵبێت. کولتووری ئیسلامی ڕۆڵی پێشکەوتنخوازی فاکتەرەکانی کولتووری هێلین دەبینێ. لە یەکەمین ناتوانێ بەرامبەر بە دژواری توندوتیژی ئەسکەندەر بەرگە بگرێت، بەڵام ئەوەی دووەم بەرامبەر بە زەبرێکی سنووورداری عەرەبە ـ ئیسلامییەکان خۆیان ڕانەگرتووە و هەڵوەشاونەتەوە. دیسان ئەوەی سەلمێنراوە باڵابوونی هێزی ئەخلاقی و ئایدیۆلۆژی نوێیە. قۆناخی دوای ئەوەش هەرچەندە چەند ژێرکەوتنێکیش بە خۆیەوە ببینێ ئەوا لەسەر

بنەمای ئەو ئەزموونانەی لێی وەردەگیردرێت، دەبێتە سەرکەوتنی ڕێکخستنە سیاسی و سەربازییە نوێیەکە. مێژوو گەواهی پێشکەوتنی بێ ژماری بەمجۆرەیە. ڕەوشی سۆمەریەکان بەرامبەر بە ئەکەد، بابل و ئاشووریەکان و میسر بەرامبەر بە پارس، یۆنان و ڕۆماییەکان بەڵگەیەکی دیکەی سەلمێنەری ئەم ڕاستینەیەیە. کاتێك سیستەم لە پەلوپۆ بکەوێت و دووچاری تەنگە نەفەسی بێت، ئەوا لە ناوەوە یان لە دەرەوە، زوو یان درەنگ، سەرەڕای نەبوونی هاوسەنگییەکانی هێز، هێزێکی نوێ بە هەموو توانایەوە بەسەر هێزی کۆندا دەچێت و تێکی دەشکێنێ و بەلاوەی دەنێ. هیند و چین درەنگ وەختتر دووچاری ئەم ڕەوشە دەبن، بەڵام بە شێوەی پەرتەوازەیی و ڕزینی ناوخۆ دەبێت، توندوتیژی تەنیا ڕۆڵی قووڵکردنەوە و مەزنکردنی ئاڵۆزی دەبینێ.

لە نزیکەوە شیکردنەوەی ئەو زەبرەی کە دام و دەزگا سەربازی و سیاسییەکانی سیستەمی کۆیلەداری پیادەیان کردووە، گەلێك وانە و ئەزموونمان فێر دەکات. ئەو سیستەمەی بۆ یەکەمجار لە مێژوودا جەسارەتی کرد لەسەر بنەمای توندوتیژی و بە شێوەیەکی بەرنامەڕێژ کراو هاو ڕەچەڵەکی خۆی لە نێوببات و ئەم بڕیارەی لە ڕێگای شێوازی نائاسایی و بێ هاوتا پەیڕەو کردووە، بەرامبەر بەو داب و نەریتەش بەرپرسیارە کە مێژوو بە شێوەیەکی خوێناوی بنووسرێت. هیچ ئاژەڵێك مەیلێکی توند و تیژی بەمجۆرەی بەرامبەر هاوڕەگەزی خۆی بەکارنەهێناوە. هەربۆیە هەروەکو دەگوترێ ئەو زەبرە سیاسی و سەربازییەی لە ڕێگای جیاوازی چین، ڕەگەز، ئەتنیکی و کولتوورییەوە پێشدەکەوێت، شتێکی بەدەر لە مرۆڤ و کردارێکی ئاژەڵانە نییە، بە پێچەوانەوە شتێکی بەدەر لە ئاژەڵانە و کردارێکی مرۆڤانەیە کە وەکو ڕاستینەیەکی نەفرینلێکراوی کۆمەڵگای چینایەتی دەردەکەوێت. لەبەرئەوەی زەبری کۆیلەداری بۆ یەکەمجار بەکاردەهێنرێ و خاوەن تایبەتمەندییەکی بەمجۆرەیە، پێویست دەکات بە بایەخەوە شیکردنەوەی دەرهەق بکرێت. گرنگترین پێشکەوتن و لە بواری ئەخلاقیشدا مەترسیدارترین پێشکەوتنی ئەو سەرخان و بەڕێوەبەرانە ڕێگایان لەپێش کردەوە ئەوەیە کە پەنایان بردبووە بەر هێزی سیحراوی زەبر ئەو شێتایەتییەیە کە خۆیان کردووە بە خوداوەند. کاتێك جاڕی ئەوەدرا کە بەڕێوەبەرایەتی خاوەن کارەکتەری ئیلاهی (خودایی)یە و بە شێوەیەکی بەرفراوان پڕوپاگەندەی بۆ کرا، ئەوا دەرگای شێتایەتی پاشڤەڕۆیی ئاواڵابووە. لەمیانەی نموونەی سەرسووڕهێنەرانەوە مێژوو گەواهی ئەوەیە کە ترسناکترین ڕژێم لە ژێر ناوی خوداوەندەکانەوە پیرۆز ڕاگیراوە. لە ڕاستیدا کارەکتەری دەوڵەتی کۆیلەداری کە لە ئەنجامی شیکردنەوەی وشکی چینایەتی چارەسەر ناکرێت و لەمیانەی هەویری ئایدیۆلۆژی شێلراوە و بە توند و تیژی پڕکراوەتەوە، کارەکتەری سەرەکی تەواوی دەوڵەتەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمانە. دەوڵەتی سۆسیالیزمی بونیادنراویش جێگای خۆی تێدا دەگرێ. هەروەکو چۆن کارەکتەری ئەو چینانەی بانگەشەی پرەنسیپی علمانییەت دەکەن بە تەواوەتی ئەم ڕاستینەیان بۆ شینەکراوەتەوە، ئەوا لەمەش بەدوانەکەوتووە کە ئیلاهییاتی خۆی بخزێنێتە ناو دیاردەی سیاسی. ئەو دەوڵەتەی پشت بە شۆڕشی بۆرژوازی فەرەنسا دەبەستێ کارەکتەری علمانییەتەکەی ڕووکەشییە. هەروەکو چۆن دەستی بۆ گەوهەری کێشەکە

نەبردووە، ئەوا هەڵوێستی ریفۆرمیستانەی لە مەزنکردنی مەترسی بەولاوە رۆڵێکی دیکەی نەدیوە.

4- لە سەردەمی ئاواکردن یاخود هەڵوەشانەوە بێت رەنگدانەوە ئایدیۆلۆژییەکان جێی بایەخن. کاتێك زمانی ئایدیۆلۆژیا شیبکرێتەوە ئەو کاتە شیکردنەوەی مێژوو بە واتای راستەقینەی خۆی دەگات. کاتێك تەنیا پێشکەوتنی میتۆلۆژی و ئایینی و فەلسەفییەکانی ناواخنی کۆمەڵگای چینایەتی گرێدراو بە فاکتەرە ماددییەکان هەڵسەنگێنرێت، دەتوانرێ بە چەمکێکی راستی مێژوو بگەی. نووسینی مێژووی فەلسەفە و ئایینی و فەلسەفەکان بە شێوەیەکی دابڕاو و داتاشراو گەلێك مەترسی مەزن لەخۆوە دەگرێت. ئەم هەڵوێستەش زانیارییەکی نیوەچڵ دەرهەق بە راستی لەگەڵ خۆیدا دێنێ، ئەمەش لە نەبوونی هیچ زانیارییەك مەترسیدارترە. پێویست بوو مێژوو ببێتە پەرتوکی پیرۆزی مرۆڤایەتی، بەڵام بە ئەندازەی چەواشەکاری و چەوتییە مەزنەکانی بواری مێژوو، هێشتنەوەی بۆشایی و لایەنی نادیار، مرۆڤایەتی مەحکوومی ژیانێك کردووە کە ئەم پەرتووکە پیرۆزەی نەبێت. نەبوونی مێژوو (بێ مێژوویی) بۆ مرۆڤ گەورەترین نەزانییە. مێژووی چەوت، لە نەزانی و کوێری خراپترە، چەوت بینینە. شینەکردنەوەی قاڵبە هزری و رۆحییە سەرەکییەکانی قۆناخە ئایدیۆلۆژییەکانی شارستانییەتی کۆیلەداری لەژێر ئەم راستینەیەدا شاراوەیە. سەرچاوەی سەرەکی ئەم هەڵسەنگاندنەی سەبارەت بە پێناسەکردنی کۆیلەداری ئەنجامماندا ئەگەر بە شێوەیەکی لاواز و سنوورداریش بێ، بە چاوێکی پیرۆز تەماشا کردنی مێژووە. دەرك بەوە دەکەم کە هیچ کوێرایەتی و نەزانییەك بە ئەندازەی ئەو کوێرانییەی لە مێژووە سەرچاوە دەگرێت خاوەنی کاریگەرییەکی بەمجۆرە نین کە هزر و دڵ بکوژن.

ئەو پێکهاتە ئایدیۆلۆژییەی سیستەمی کۆیلەداری کە لەسەر بنەمای میتۆلۆژییەکی ئاقڵمەندانە ئاواکراوە، کاتێك لە سێ بەرە گرنگەوە تێکشکێنرا، ئەو کات بەدوای پێشخستنی ئەم رێگایانەدا گەڕا کە بەرەو رزگاری و ئازادی دەبات.

ا ـ یەکەمین تاقی کردنەوەی رێبازی ئازادی و رزگاری، تایبەت بە عیبرانییەکانە. هەرچەندە مێژووی هەر سێ ئایینە مەزنە تاکخوداییەکە، خۆیان وەکو تاکە رێگای راستی نیشانبدەن، لە راستیدا هەر سێکیان لقی جیاجیای هەمان داب و نەریتن. لەگەڵ پێشکەوتنی وشیاری و تێگەیشتنی مێژوویی، ئەمە روونبۆتەوە کە کاریگەریان لەسەر گەلێك لقی جیاوازتر کردووە و کاریگەریان لێکراوە. هەلومەرجە بابەتییەکانی کە هەن، بناخەی ئەمەن. کەواتە ئەمانە قەڵەمبازی خودایی نین کە لەمیانەی پێکشەوتنەکانی ناوخۆ دەرکەوتبن.

کاتێك ناوەندەکانی شارستانییەتی میسر و سۆمەر پێکهاتن، ئەوا ئەو تیرە بە رەچەڵەك سامییانەی کە لە نێوان ئەم ناوەندانە بوون و سۆمەریەکان بە ئامۆریت ناویان دەبردن و میسریەکانیش ئابیرۆیان پێدەگوتن، ئەم تیرانە بەردەوام لە گەڕان و جموجۆڵدا بوون. یان وەکو هێزێکی نوێی کار جێگای خۆی لە نێو سیستەمدا دەگرێت، یاخود ناوە بە ناوە هێرش دەکاتە سەر سیستەم و تاڵانی دەکات. ئەم قۆناخەی کە لە ساڵانی 3000 پ.ز لەگەڵ پێکهاتنی شارستانییەت دەستپێکرد؛ لە باکووری نیمچە دوورگەی عەرەب وەکو

سەرچاوەی ناکۆکییەکی گرنگی مێژوویی شێوەدەگرێت. هەروەکو چۆن هێزێکی ئەوتۆیان نییە کە لەگەڵ سیستەمدا پێشبڕکێ بکەن، بەڵام لە قووڵایی بیابانەکاندا خاوەنی تواناکارییەکانی خۆپاراستنن. دەزگای شێخایەتی کە وەکو سەرۆکی تیرە وایە، رۆڵی شامان و سیحربازی تێپەڕدەکات، لەلایەنی بە ساڵاچووترین و زاناترین کەسەوە وەکو شێخ نوێنەرایەتی دەکرێت. تیرە لە رێگای داب و نەریتە توندەکانی باوکسالاری بەڕێوەدەبردرێت. شێخ هەم نوێنەری سیستەمە، هەم هێزی پەرەپێدانیەتی. کاریگەری هەردوو ناوەندیش مسۆگەرە. گۆڕانکاری موڵك و هزر وەکو کۆنترین داب و نەریتی مێژوو بەردەوامە. تیرەکان زوو هەست بە گرنگی و بایەخی بازرگانی دەکەن و دەبنە بازرگان. هەروەکو بلێی رۆڵی تەواوکاری ئەڵقەی میسر و میزۆپۆتامیا دەبینن. لەگەڵ ئاواکردنی خانەدانی ئەکەد لە رێگای سەرجۆن و لەلایەنی پەیوەندییەکانی خزمایەتییان، ئەم تیرانە بەهێزدەبن. هەروەکو دەبینرێ لە ساڵانی 1700 پ.ز تیرەی حەزرەتی ئیبراهیم هەوڵیداوە لە میسر نیشتەجێ بێت. لە ئورفا ـ حەرانەوە چوون بۆ میسر و نیشتەجێبوون. ئەمەش ئاستی بازرگانی و جموجۆڵ نیشاندەدات. لەمیانەی پەرتووکە ئایینە پیرۆزەکاندا روونوەبێتەوە کە سەرەڕای ئەوەی لەو ناوەندەدا هەندێ بواری فەرمانڕەوایەتی سنووردارییشیان دەسکەوتووە، تیرەی حەزرەتی ئیبراهیم لە رەوشی نیو کۆیلایەتی رزگاریان نەبووە و بەردەوام لە نێو ناکۆکییەکی بەمجۆرەدا ژیاون. شتێکی هێندە ئاستەم نییە شرۆڤەیەکی بەمجۆرە پێشبخرێت کە خەیاڵە ئایدیۆلۆژی و پێکهاتەی هزرە ئایدیۆلۆژییەکانی میسر و سۆمەریان ناسیوە و کاریگەرییەکی بەرفراوانیان کراوەتە سەر. بەڵام ئەمەش مەسەلەیەکی ئاشکرایە کە بەهۆی ئەوەی پێکهاتەی تیرەیی ناتوانن بە سانایی دەست لە ئایینە باوکسالارییەکان بەربدەن، شیمانە و چاوەڕوانی ئەوە دەکرێت لەسەر بنەمای پێکهاتەی تیرەکان بەردەوام پەیوەندی و ناکۆکییە چڕ و بەرفراوانەکان رێگا لەپێش هەنگاو پێهەلگرتن دەکاتەوە.

دەزگای پێغەمبەرایەتی بە واتای پەیامنێری دێت. ئەگەر ئیلهام لەسەرچاوەیەکەوە وەربگیردرێت و رێگا لەپێش پێشکەوتنێکی واتادار و سەرنج راکێش بکاتەوە، ئەو کاتە ناوبردنی بە قەڵەمبازێکی پێغەمبەرانە شتێکە دەرکی پێدەکرێت. پێغەمبەرایەتی لە بوارێکی دیکەدا بە واتای شێخێکی خوڵقێنەر دێت. جموجۆڵی بەردەوامی تیرەکان و خۆ تێرکردنیان لەسەرچاوەکانی سیستەم و گرنگی و بایەخدان بەو کەسانەی لە کاتی هەنگاونان رێبەرایەتییان بۆ دەکەن، بابەت و تایبەتمەندییەکن کە بەربڵاودەبێت. ئەو سەرۆك گروپ و تیرانەی رێگایان لەپێش پێشکەوتنی نوێ و هزر و جوڵانەوە کردبێتەوە ناوبردنیان بە پێغەمبەر بە واتای گەوهەری دەزگایە نوێیەکە دێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا دەتوانرێ پێغەمبەرایەتی بەو کەس و دەزگایە پێناسەبکرێت کە ئەو هزرانەی لە سۆمەر و میسر و ناوەندەکانی دواتر ئیلهامیان لێگرتووە، لەگەڵ داب و نەریت و چەمکی ئایینی باوکسالاری کردۆتە یەك و رێگایان لەپێش پێکهاتەیەکی ئایینی یاخود میتۆلۆژی نوێ کردۆتەوە. کاتێك هەوڵەکانی لەدەستنەدانی ئازادی تیرەشی بخەینە سەر، ئەوا دەرکەوتنی پێغەمبەرایەتی لەژێر دەمامکێکی نوێی ئایینی دەبێتە جوڵانەوەی ئازادی

تیرە بەرامبەر بە سیستەمی کۆن. بەڵام لەبەر ئەوەی خاوەنی تواناکاری بەلاوەنانی سیستەم نییە، ئەوا ئەنجامی چاوەڕواننەکراو ئەوەیە خاوەنی کاریگەرییەکی وەها بن، کە سیستەم ناچاری ئەنجامدانی ریفۆرم بکەن. لەوەش گرنگتر پێشکەوتنێکی چاوەڕوانکراو ئەوەیە کە جگە لەم دوو ناوەندە وەکو ڕێگایەکی سێیەم لە جوگرافیایەکی بەرفراواندا کاریگەریان زیاد دەبێت. دەرکەوتنی ئایینە مەزنەکانی کە حەزرەتی ئیبراهیم رێبەرایەتی کرد و لە مێژوودا ئەنجامی گرنگ لەگەڵ خۆیدا دێنێ، گوزارشت و دەربڕینی بەرجەستەیی (ماددی) جموجۆڵی ئەو تیرانەیە. ئەم داب و نەریتەی هەم لە بڵاوبوونەوەی کۆیلایەتی، هەم بەلاوەنانی، رۆڵێکی سەرەکی بینی و سەرەتا سیستەمی نەرمکرد و بە ریفۆرمیدا تێپەڕاند، لەگەڵ حەزرەتی عیساش، واتا لە قۆناخی هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی کۆیلەداری، رۆڵی جوڵانەوەیەکی ئایدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتی سەرەکی دەبینێ.

ئەم پێشکەوتنەی بە شێوەیەکی واقیعی و بەرجەستە بە رێبازی عیبرانییەکان ناودەبرێت، دەتوانرێت وەکو چیرۆکێکی مەییوی میتۆلۆژیای سۆمەری و میسری شرۆڤە بکرێت، کە بۆ ئایینی تاکخودایی وەرچەرخێنراون. بەو رادەیەی لە مێژوو رەنگیداوەتەوە، دەتوانرێ ئەم چیرۆکە لە دەرکەوتنی حەزرەتی ئیبراهیم لە ناوەندە کۆلۆنییەکانی ئورفا و دەوروبەرەکەی دەستپێبکرێت، کە کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی خانەدانە ئاشووری و بابلیەکان. ئەفسانەی شکاندنی بت لەلایەن ئیبراهیمەوە، بە واتای بێ باوەڕی و سەرهەڵدان دێت بەرامبەر داب و نەریتە کۆنەکان و ئەو میتۆلۆژیایانەی کۆڵەکەکەیان پێکدێنێ. لەو قۆناخەدا داخوازی گەلێك تیرە بۆ جوڵانەوەیەکی ئازادانە و ژیانێکی پڕ لە پێکدادان لە ئارادایە کە سەرچاوەکەی بۆ ئەم داخوازییە دەگەڕێتەوە. دەوڵەتی شار لەمیانەی ئایدیۆلۆژیای فەرمی و کولتووری عیبادەت، نوێنەرایەتی لایەنێك دەکات. دیاردەی بڵاوکردنەوەی کۆمەڵگای چینایەتی هەڕەشە لە یەکسانی تیرە دەکات. دەشێ هەرێمی ئورفا کۆنترین و سەرەکیترین هەرێمی کۆمەڵگای نئۆلیتیك بێت، کاتێك تەڤلی سەردەمی شارستانییەت کراوە، دەشێ لەم قۆناخەدا (کۆتاییەکانی 2000 پ.ز) بووبێتە ناوەندی جموجۆڵێکی کۆمەڵایەتی بەرفراوان. باوەڕی و مەنزڵگای پێغەمبەران کە تاوەکو ئێستا لەم ناوچەیەدا باسدەکرێ و سەردانی دەکرێ، ئەم راستینەیە پشت راست دەکات. واتە ئەم ناوچەیە لە رەوشی رکابەرایەتیدابوو دژ بە پەڕینەوەی ئاشوور و بابل بۆ کۆمەڵگای چینایەتی. وەستان دژی بتەکان و شکاندنیان، گوزارشتی ئایدیۆلۆژی و سەمبۆڵی ئەم قۆناخەیە. لێرەدا لە جێگای خۆیدایە حەزرەتی ئیبراهیم وەکو باپیرەی ئایدیۆلۆژی و سەمبۆلی ئەم وڵاتە (ناوچەیە) ببینرێت. داننانی بە باڵادەستی بابل و ئاشووری و ئامرازە ئایدیۆلۆژی و ناسنامەکانیان شتێکی ئاساییە.

لە لایەکی دیکەشەوە سەرۆکایەتی تیرە بەڕێوە بردن و پاراستنی داب و نەریتی باوکسالاری دەکاتە ناچارییەك. دەرکەوتنی سەنتێزێکی باڵا لەو دوو کولتوورەی ئەم قۆناخەی مێژوو، وزەی شاراوە گرنگترین پێشکەوتن لەخۆوە دەگرێت. قۆناخی مێژوویی لە سەمبۆڵی ئایدیۆلۆژیای ئەم سەنتێزە دیار دەبێت کە ئەویش لە فرەخوداوەندییەوە، هەنگاو هاوێشتنە بۆ قۆناخی تاکخودایی. هەر لەبەر ئەوەی لە کارەکتەرێکدا

بەرجەستەبووە، هەردوو کولتوور تێپەڕ دەکات، بۆیە دەشێ رۆڵی کۆڵەکەیەکی پێشکەوتووخوازانە ببینێ. زاراوەی ئیلاھ (خودا) کە لە رەوشی بتێتی رزگاریبووە و بەرەو ئاسمان بەرزکراوتەوە، نوێکاری لەخۆوە دەگرێت. بە ئامانجگرتنی فرەخوداوەندی داب و نەریتی سۆمەر و بتەکان بە واتای هەڵوێست نیشاندان دێت بەرامبەر سیستەمی جێگیر واتا هەڵوێست نیشاندانە بەرامبەر کۆیلەداری. لە لایەکی دیکەشەوە پێویست دەکات ئایینی تەوتەمی تیرەکان بەلاوە بنرێت، چونکە بە واتای گەوهەری بتپەرستی دێت. ئەمەش خۆ رزگارکردن لە تیرەی بچووك و تەنگ و هەنگاونان بەرەو یەکێتییەکی مەزنی تیرەکان دەکات بە ناچارییەك. بۆ هەردوو ئامانجیش باوەڕی تاکخودایی وەکو شێوەی باوەڕییەك خۆی نیشان دەدات، کە تا دواڕادە هێزی شیکردنەوەی هەیە. چەمکێکی سەبارەت بە خودا، کە هێزەکەی مەزنکراوە و لە رەوشێکی بەرجەستەیی بتێکی بێ هێز رزگارکراوە و گەیشتۆتە ئاستێك لە ئاسمانەوە فەرمووده و فەرمان بنێرێت بەمجۆرەش دەبێتە وەڵامێکی تەواو بۆ بەرخودان و ئازادی و پێویستی یەکێتی راستینەی کۆمەڵگا. شتێکی روون و ئاشکرایە کە لەم قۆناخەدا، بە شێوەیەکی بەرفراوان گەران بە دوای وەڵامێکی گۆڕانکاری شێوەی کۆمەڵایەتی و ئابووری، واتایەکی پڕ بایەخ و مێژوویی هەیە. وەڵامی ئازادی و یەکێتی بۆ ئەم لێگەڕینە کارەکتەرێکی وزەبەخش و نوێکاری هەیە و بە شێوەیەکی نائاسایی سەرنج راکێشە. خۆ پاراستن بەرامبەر بە دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی میسر و سۆمەر کە لە زووەوە هێماکانی هەڵوەشانەوەیان دەرکەوتبوون، ئەگەر بە شێوەیەکی سنووردراریش بێت، تایبەت بوونی ئەم لێگەرێنە و هەناسەدانی وەکو شێوەیەکی نوێی ژیان، گوزارشتێکی زەقی واتا مێژووییەکەیەتی. کاریگەری بەهێزی ئایینە تاکخوادییەکان سەرچاوەی خۆی لەو گرنگی و بایەخە مەزنەوە دێت کە وەڵامی ئەم پێویستییە مێژووییەی داوەتەوە.

هەروەها دەتوانین گەوهەری جوڵانەوەی ئیبراهیم بەمجۆرە ئاماژە پێبکەین کە نزیك بە سەنتێزی کولتووری ئاریان ـ هۆری و سامی ـ ئامۆری کە لە ناوچەکەدا تێکەڵ بە یەکتری دەژین، هەربۆیە وزەی شاراوەی بوون بەوەڵامی گەردوونی قۆناخ، لایەکی دیکەی گرنگییەکەیەتی.

جوڵانەوەی ئیبراهیمی کە بەمجۆرە ئاماژەمان بە پوختەکەی کرد، هەروەها نزیکی سەنتێزی کولتووری ئامۆریتە ـ سامیەکان و هۆریە ـ ئاریانەکانە کە لە ناوچەکەدا تێکچڕژاون، هەربۆیە لایەنێکی دیکەی بە بایەخی ئەوەیە کە توانستی ئەوە لەخۆوە دەگرێت ببێتە وەڵامی گەردوونی قۆناخ. ئەو زەمینە کولتوورییەی پشتی پێدەبەستێ وایکردووە لە بەرەو رووبوونەوەی سیستەمی کۆیلەداری، ئامانجەکانی لە ئازادی و یەکێتی، ببێتە هۆکاری ئەوەی چەندەی بڵێی ئایدیۆلۆژیای ئایینی تاکخودایی شکۆمەندی بگرێت و بەهایەکی مەزنی پێبدرێت. شوێنگەی ئافراندنی میتۆلۆژیایەك جێگای باسە کە لە ئاستی میتۆلۆژیای راهیبەکانی سۆمەر و میسردایە. ئەم شوێنگەیەش وەکو پێغەمبەرایەتی ـ پەیامبەر بەرجەستەبووە، مسۆگەر جیاوازی نێوان خودا ـ مرۆڤی دەستنیشان کردووە. کاتێك راستینەی، هەرگیز مرۆڤ نابێت بە خودا، دەکات بە پرەنسیپێکی سەرەکی خۆی،

ئەوا سەبارەت بە چەمکی ئایین ڕێگا لەپێش گەورەترین ریفۆرم دەکاتەوە. دەرککردن بەوەی مرۆڤ نابێت بە خودا شۆڕشێکی مەزنە. لە تەواوی باوەڕییەکانی پێشتر خوداوەندەکانی لە رووخساری مرۆڤ زاڵ و باوە. دەشێ لەمیانەی ئەم باوەڕییە کۆنانەوە مرۆڤ خۆی وەکو خوداوەند خاوەنی هەمان هێزی خودا راگەیەنێ. هەربۆیە دەبینین پادشا ـ خوداوەندەکانی میسر و سۆمەر وەکو شێوەی هەرە زێدەڕۆیی و تۆقێنەر رۆڵی مێژوویيان بینیوە. نەبوونی مرۆڤ بە خوداوەند لێدانێکی مەزن لەم شێوازەی کۆیلەداری دەدات. جموجۆڵێکی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵایەتی بەمجۆرە کە سیستەمی کۆیلەداری هەڵدەوەشێنێتەوە، گەوهەری قەڵەمباز و چالاکییەکی بەهێز لەخۆوە دەگرێت. رووداوەکانی مێژوو بە تایبەتیش هی رۆژهەڵات بە رادەیەکی مەزن گوزارشتی چیرۆك ئامێزانەی ئەم راستینەیە. باس کردنێتی بە شێوەی ئەفسانە یاخود مێژووی ئایین.

چیرۆکی کۆچبەری حەزەرتی ئیبراهیم لە وڵاتی کەنعانەوە بەرەو میسر لە خۆی زیاتر، ئاراستەی جوڵانەوەی داب و نەریتەکەی دیاری دەکات. لەهەمانکاتدا ئەم چیرۆکە لە ناوچەکانی نێوان هەردوو حەوزی دیجلە ـ فورات و نیل باس لە دانوستاندن و گۆڕینەوەی ماڵ و هزر دەکات. زەمینە و هەلومەرج تواناکاری مەزن پێشکەش بەمجۆرە جموجۆڵە دەکات. ئەمەش تەڤلیبوونی و جێگرتنی کاروانی ناوچە بۆ کاروانی شارستانییەت نیشان دەدات. ئیتر گەلێك تیرە و گەلێك ئیبراهیم جێگای باسە. دەرخستنەپێشی ئەم داب و نەریتە باس لە رێگا و شەرعییەت (یاسا) دەکات. ئەم لێشاوە شیمانە دەکرێ لە ساڵانی 1700 تا 1300 پ.ز روویدابێت، لەگەڵ دەرکەوتنی موسا لە میسر، دەست بە قۆناخێکی نوێ دەکات. بەڵام لەم نێوانەدا، لە قۆناخی ئیبراهیم چڕ بوونەوەیەك لە دەوروبەری قودس و وەرچەرخانێك جێگای باسە. شارستانییەتی فینیقیەکانی کەناری دەریا پێبەپێ بەرەو ناوەوە ئاراستەدەکرێ و پێشدەکەوێ. قودسیش وەکو ئورفا دووەمین ناوەندی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی گرنگە. لەم قۆناخەدا کاریگەر بوون لە کەسایەتی ئیبراهیمدا جێگای باسە. گۆڕینی ناوەڕۆکی خوداوەند و لە جیاتی بنەماڵە بوونی بە خوداوەندی تەواوی تیرەکان، لەهەمانکاتدا گوزارشت لە نیشتەجێبوون و بە کاریگەربوون لە ناوچەکەدا و بەهێزبوون بە شێوەی میرنشینی و دانپێنان دەکات.

شەڕی پاراستنی ناسنامەی تیرە عیبرانییەکان بەرامبەر بە نیشتەجێ بووەکانی پێشتر، ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە ببن بە هێزێکی نیو سیاسی و نیو سەربازی. لەم ماوەیەدا رزگارکردنی ئیسماعیل

لەسەربڕینی وەکو قوربانی، گوزارشت لە هەڵوێست نیشاندان دژی ئەو داب و نەریتە بڵاوە دەکات کە لە ناوچەکەدا بەربڵاوە، منداڵ وەکو قوربانی پێشکەش بە "بال" (خوداوەندێکی مەزنی هەرێمییە) دەکرێن. لێرەدا لەمیانەی رەتکردنەوە و گوێڕایەڵی نەکردنی داب و نەریتی ئەو فرە خوداوەندییەی لە رووخساری مرۆڤدان و یەکجار پاشڤەڕۆیە، جیاوازی ئایینی لەگەڵ خۆیدا دەئافرێنێ. ئەمەش ئەڵقەیەکی دیکەی وەرچەرخانە. لەسەر بنەمای ئەم جیاوازییانە تیرەکان لە نێو خۆجێیەتیدا، خۆیان لە توانەوە دەپارێزن. گەرچی چیرۆکی هاجەر تا رادەیەك باس لە توانەوە دەکات. سەفەر و

کۆچی یوسف و یەعقووبی باوکی، گەڕۆکی و جموجۆڵی تیرە نیشاندەدات. هەروەها لە چیرۆکی ساراشدا روون دەبێتەوە کە بازرگانی بە کەنیزەکانیش کراوە. لەگەڵ ئەوەی لە کۆشکەکانی میسر هەندێ پلەی فەرمانبەرێتی بچووکی خزمەت کردنیان بەدەست هێناوە، بەڵام رەوش و پایەی نیو کۆیلایەتی دەرباز ناکەن. شیمانەی ئەوە دەکرێ لە ململانێ و پێکدادانەکانی نێو خانەدانەکان لایەنگری لایەنە دۆڕاوەکەیان گرتووە، لە ترسی سزادانێکی توند و وەکو وەڵامێك بۆ داخوازی تیرە بۆ ژیانێکی سەربەخۆ، پێهەڵگرتن و کۆچێك بە رێبەرایەتی موسا ئەنجام دەدرێت. شیمانە دەکرێ کە ئەم پێهەڵگرتنە لە 25000 کەس و 12 تیرە پێکهاتووە، بە ئەندازەی دەرکەوتنی ئیبراهیم لە ئورفا واتادارە. بەڕێوەبردن و تێپەڕاندنی ژمارەیەکی هێندە زۆر بە بیابانەکاندا پێویستی بە ئیقناعێکی ئایدیۆلۆژی مەزن و رێکخستنێکی کرداریيانە هەیە. ئەم کاروانەی بیابان، موسای خوڵقاندووە. ئەو قەڵەمبازە ئیلاهییەی بەردەوامبووە کە لەمیانەی "**10** فەرمان" وەکو وەڵامێك بوو بۆ ئەو تێنەگەیشتن و نەزانییە مەزنەی هەبووە. "ئەل" کە خوداوەندێکی گشتی هەرێمی کەنعانییەکان بوو، ئیبراهیم دەیکات بە "ئەلۆهیم"، موساش لە ژێر ناوی یهوە ـ یاهۆڤا (ئەو خودایە) دەیکات بە خوداوەندێکی میللی. هەروەکو بڵێی لە یەکتری مارە دەکرێن، سەرلەنوێ وەکو خوداوەندی قەومی ئیسرائیل دەبێتە خاوەن ناسنامە. لەنێو سروشتدا قسەکردن لەگەڵ خودا پاشماوەیەکی داب و نەریتی شامانیزمە و بە شێوەیەکی بەربڵاو پەیڕەودەکرێ. گەلێك پێهەڵگرتنی پێغەمبەرایەتی ئەم داب و نەریتە بەکاردێنێ. ئامانجی سیستەمی 10 فەرمان ئەوەیە کە رێکخستنێکی نوێی کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی و رێبەرایەتی موسا بکات بە یاسای شەرعییەت. ئیتر لەمە بەدواوە تیرە عیبرانییەکانی گەوهەری سیاسی و قەومییان بەهێزبووە، بەمجۆرە لەسەر شانۆی مێژوو دەناسرێن کە سەندووقەکەیان بە دەستەوەیە، سەندووقەکەشیان تەوراتە کە لە 10 فەرمانەوە دەستپێدەکات لەگەڵ یاسا ـ شەرعییەتی تێدایە، واتا وەکو قەومێکی خاوەن تەورات، 10 فەرمان، یاسا ـ شەرعییەت دەناسرێن.

لە دوای کاروانی موسا کە شیمانە دەکرێت لە ساڵانی 1250 پ.ز روویداوە، قۆناخێکی دیکە دەرباز دەبێت کە لە ئاستێکی نزمتردا کادیری رێبەر دەردەکەون. ئەوەی ئەم قۆناخەش دەستپێدەکات فەرماندەی بەناوبانگی موسا یەشوعە. یەشوع نیشتەجێبوونی قەوم لە فەلەستینی رۆژگاری ئەمڕۆمان ئەنجامگیردەکات. ئەو کاهینانەی رۆڵی راهیب دەبینن لێرەشدا لە هەنگاونان بەرەو پادشایەتی پێشەنگایەتی دەکەن. هەوڵدەدەن نموونەیەکی بچووکی مۆدێلی میسر ـ سۆمەر بخوڵقێنن.

هەرچەندە گۆڕینێکی خۆجێیی تێدابێت بەڵام مسۆگەر داب و نەریتی کاهینی رەنگدانەوەی میسر و سۆمەریەکانە. راهیبی بەناو سامۆئێل کە لە ساڵانی 1000 ی پ.ز هەوڵدەدات دەوڵەتی راهیبی ئاوابکات، لەگەڵ" ساوول" ی نوێنەری توێژی سیاسی لە نێو کێشمەکێشدایە. داوودی ئاسنگەر و شوانکار وەکو کەسایەتییەکی بە توانا و خاوەن ئەزموون دێتە مەیدان و لەساڵی 1010 ی پ.ز یەکەمین پادشایەتی ئیسرائیل ئاوادەکات. بەمجۆرە قۆناخی پادشایەتی دەستپێدەکات، لە رێگای سولێمان دەگاتە لوتکە و دواییش

بەرەو دواوە دەچێ. لە ساڵی 700 ی پ.ز عیبرانییەکان دەکەونە ژێر دەسەڵاتی ئاشووریەکان. (لە ساڵی 585 پ.ز) لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی نەبووخزئەلنەسر گەلێك پێغەمبەر و راهیب لە قودسەوە بۆ بابل دەبردرێت. ماوەیەکی کورت دوای ئەوە بابل دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی پارسەکان. سوود لە سیاسەتی ناسراوی پارسەکان وەردەگرن کە رێز لە هەموو کولتوورێك دەگرن و لە شوێنی خۆیاندا دەرفەتی کاریان پێدەدات. بەمجۆرە دووبارە دەگەڕێنەوە قودس. ئەو خوێندن و نووسین و فەرمانبەرێتیەی لە کۆشکەکانی بابل فێریبوون، تاوەکو بڵێی کاریگەری لەسەر عیبرانییەکان دەکات. لەم قۆناخە نوێیەی بە قۆناخی نووسەرەکان ناودەبرێت، پێشەنگایەتی نووسەرێکی بە ناوی عەزرە، کە زۆر بەباشی خۆی لە بابل پەروەردەکردووە و پێگەیاندووە، رۆڵێکی گرنگ دەبینێ. بۆ جاری یەکەم کتابی موقەدەس (پەرتووکی پیرۆز) دەنووسێتەوە. لەمیانەی یەکەم ئەنجوومەنی سیاسی بە ناوی هاگادۆل، ئەم قۆناخە دەبێتە خاوەن ناسنامەیەکی نوێ. کاریگەری پارسەکان بە تایبەتیش کاریگەرێتی داب و نەریتی زەردەشت جێگای باسە. پارتییەکی لایەنگری پارسەکان بە ناوی فەریسیەکان پێکدەهێنرێت. ئەمە یەکەمین پارچەبوونی گرنگی سیاسییانەیە. پارچە بوونی چینایەتی پێشدەکەوێ.

دوای ئەسکەندەر رووبەڕووی باڵادەستی یۆنانەکان دەبنەوە. ئەم قۆناخەی بە ئانتیۆقەکان ناودەبرێت، ئەمجارە دەکەونە ژێر کاریگەری یۆنانییەکان. پارتییەك ـ مەزهەبێکی نوێی نۆکەری بەناوی سادوقییەکان بە ناو دەبرێت و گەوهەرێکی ئەریستۆکراتییان هەیە و لایەنگری یۆنانەکان بوو. ئەمانەش توێژێکی لاوازبوون کە باوەڕییە ئایینیەکەیان گرێدراوی سیستەمی یۆنان بوو.

دووەمین قۆناخی کتابی ـ موقەدەس بە زمانی یۆنانی (**Septuaganint**) دەستپێدەکات. توێژێکی کە لە 72 تیرە هەڵدەبژێردرێت لە تەنیشت پادشایەتی یۆنانییەکان لە ئەسکەندەرییە نیشتەجێدەبن و بەهێز دەبن. توێژێکی بە ناوی ماکابییەکان دەناسرێت لە ساڵانی 200 پ.ز لەوێدا قۆناخێکی بەرخودان دەستپێدەکات. لەم قۆناخەی کە بە شێوەیەکی زۆر دژوار تێپەڕ دەبێت ناسنامەیەکی میللی و سەربەخۆیی بەدەست دەهێنرێت. دواتر لە قۆناخی باڵابوونی رۆما (63 ساڵ پ.ز) وەکو پادشایەتییەکی لایەنگری رۆما و هەرێمێکی هاوپەیمان و گرێدراوی رۆما رێکدەخرێت. لە کاتێکدا چینی ژوور نۆکەری رۆمایە، جوڵانەوەیەکی هەژاران بەناوی ئەسەنییەکان پێشدەکەوێت. کاتێك خەتیبی بەناوبانگی جوڵانەوەکە یەحیا دەکوژرێت، قۆناخی یاخیبوونی عیسا دەستپێدەکا. ئەم پێهەڵگرتنەی مێژوو وەکو خاڵی سفری دەستپێکردنی دادەنێت، تاوەکو بڵێی سەیرە و هەڵوێست و نزیکبوونەوەیەکی زانستییانە دەکاتە پێویستییەك.

کاتێك کاریگەری مەزنی ئەم جوڵانەوە مەزنەی بە ناوی عیسا، لەگەڵ تەمەنی عیسا بەراورد بکرێت کە لە مێژوودا کاریگەرییەکی مەزنی هەیە، دەردەکەوێ کە سەرچاوەکەی بۆ دوو هۆکار دەگەڕێتەوە؛ بە گشتی زەمینە و هەلومەرجی کولتووری عیبرانی، بە تایبەتیش گرێدراوی ئەوەیە کە وەکو جوڵانەوەی کۆمەڵکاری و هەژاران پێشکەوتووە و بۆ هەموو کەسێك کراوە بووە. لەژێر ناوی عیسادا مەیل و هەڵوێستێکی مێژوویی ڕێرەوی

گرتۆتەبەر. هەڵوێستێکی دژایەتی تایبەتی عیسا بەرامبەر بە پلاتۆسی والی رۆما نییە. تەنانەت باس لەوە دەکا کە دەسەڵاتی دونیا "مافی سزارە". ئەوەی عیسا بە دژواری بەرامبەری دەوەستێ دەزگای فەرمی کاهینە یەهوودییەکانە. عیسا باوەڕی بەوە هەیە لە زووەوە کەهانەت ناوەڕۆکی ئەرێیی خۆی لەدەستداوە. زۆر بە باشی پەیوەندی کاهینییەکان لەگەڵ بەرژەوەندی ماددی و ناکۆکییان لەگەڵ جیهانی هەژارەکاندا دەبینێ و هەڵوێست نیشاندەدات. لەوەش گرنگتر ئەوەیە لەمیانەی شۆڤێنیزمێکی وشکەوە باوەڕی تاکخودایی تەنیا تایبەت بە یەهوودییەکان لە قەڵەمدەدەن، ئاماژە بە ناکۆکییەکی ئاشکرا دەکات لەگەڵ جیهانی مرۆڤایەتی کە لە دەوروبەردا هەڵدەچێت. چەمکی تیرە و قەومی باڵای عیبرانییەکان کۆسپە لەپێش ئەوەی ئەم پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییانە بچێتە دەرەوەی گروپە ئەتنیکییەکەیان. ئەوەی دەردەکەوێتە پێش جێگرتن لەناو هەمان ریشەی ئەتنیکی نەبووە، بەڵکو دیاردەی جێگرتن بوو لە ناو ئەم گروپە کۆمەڵایەتیانەی هەمان هەلومەرجی ماددی لەگەڵ خۆی دەرخستبوون. ئەسەنییەکانی عیسا ئیلهامی لێگرتووە گروپێکی بەمجۆرەیە. لەگەڵ پارچەبوونێکی قووڵی کۆمەڵگای یەهوودی لەسەر بنەمای چینایەتی، ئایدیۆلۆژیای یەهوودییەکانیش پارچە دەبێت.

لە کاتێکدا حەزرەتی ئیبراهیم و موسا زیاتر گرنگی بە یەکێتی قەومی تیرەکانیان دەدەن و بە گوێرەی ئەمەش شێوە بە ئایدیۆلۆژیا و چالاکییەکانیان دەدەن، داب و نەریتی عیسا یەکێتی قەوم دەخاتە پلەی دووەم، تەنانەت بەرامبەریشی دەوەستێ و بەمجۆرە هەنگاوێکی یەکەمین دەستپێدەکات. عیسا خوداوەندی خۆی دەکا بە گەردوونی. وشەی یەهوودی بوونی نییە. شتی سەرەکی رزگاری ئەو مرۆڤانەیە کە لە ناو ئێش و ئازارەوە دەژین. لەم بوارەوە تاوەکو بڵێی لە بودا نزیکبۆتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەمە راستینەیەکی واقیعی و بابەتییە کە رێگای بوون بە دەسەڵاتی نیشانی توێژی هەژاری عیبرانییەکان داوە. نەك لە بواری سیاسی و سەربازی؛ بەڵکو لەسەر بنەمای پشتبەستن بە بناخەکانی باوەڕی و ئەخلاق وەکو جوڵانەوەیەکی کۆمەڵایەتی بڵاودەبێتەوە. کاتێك دەستگیردەکرێ، بە تایبەتی دژی ئەوە دەوەستێ کە پەترس (حەوارەیەکی عیسایە) شمشێر بەکاربێنێ. گرنگترین بانگەشەکانی ئەوەیە کە کاهینەکان خیانەتیان لە داب و نەریتی پێغەمبەرایەتی کردووە و ئەوە بسەلمێنێ کە مەسیحی (فریادڕەس) چاوەڕوانکراوە. بەڵام دەزگایەکی بەهێز و دەوڵەمەندی کاهینی لە قودس هەبوو کە پشتی خۆی بە والی رۆما بەستبوو. واتا لە زووەوە کەهانەت بووە بە هێزێکی دونیایی و ماددی و سیاسی، ئیتر کاهینەکان لە رەوشی بەرپرسیارە ئایینیە سادەکان دەرکەوتوون.

کاریگەری سۆمەریەکان بەسەر چەمکی ئایینی عیسا دیارە. لە راستیدا باوك، رۆڵە، رۆحی پیرۆز، پاشماوەی خوداوەندی سیانییە. ریشەکەی تاوەکو داب و نەریتی ئەنکی ـ تیامات ـ مەردۆك درێژ دەبێتەوە. مریەمی دایك رەنگدانەوەیەکی لاوازی باوەڕی خوداوەندە ـ ژن تیاماتە. بەڵام لەمیانەی فووکردن بە رۆحیدا، رۆڵەی خودا دێتە دونیا. (زاراوەکانی خوداوەندی باوك، خوداوەندی دایك، رۆڵە بۆ کولتووری سۆمەریەکانی خوداوەندە ژن ـ رۆڵە ـ مێرد دەگەڕێتەوە). هەروەکو دەبینرێ تێکەڵاوبوونێکی

میتۆلۆژیا (ئەفسانە)یی کۆن و باوەڕی یهوە بە ناوەی عیسا جێگای باسە. لەوەش گرنگتر ئەوەیە، جیاوازییەکەی لەگەڵ ڕەوتە ئایینیەکانی پێشتر، گرنگی و بایەخدانێتی بە ئێش و ئازارەکانی مرۆڤ. لێرەشدا هەلومەرجی ماددی و بابەتییەکانی گەیشتنی کۆیلەداری ڕۆما بە هەرە لوتکەی خۆی ڕۆڵێکی سەرەکی هەیە. یاخیبوونی سپارتاکۆسی ساڵانی 70 ی پ.ز لە ڕۆما ئەوەی سەلماندووە کە دەشێ ئێش و ئازارەکان ببێت بە یاخیبوون. هەرێمی یەهوودییەکان لەمیانەی توانستی کولتووری و داب و نەریتی یاخیبوون، خاوەنی هەموو هەلومەرجێکە کە بتوانێ ڕێبەرایەتی بۆ قۆناخێکی بەمجۆرە بکات.

ناتوانرێ بگوترێ عیسا زۆر بە پیلان و ڕێکخەر (هەڵسووڕێنەر) بووە؛ زیاتر نوێنەرایەتی مرۆڤێکی بە باوەڕ و خاوەن ئەخلاقێکی دروست دەکات. بە دڵسۆزییەوە گرێدراوی باوەڕییەکانییەتی و تەواوی ژیان و کرداری خۆی لەم چوارچێوەیەدا ڕێکخستووە. خۆ فیداکردنی بەرامبەر بەو نەفرەتەی مرۆڤایەتی راپێچکردووە وەکو پێویستییەکی ژیانی "فەرموودە"ی خوداوەندە. لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا نییە سیاسەت و تاکتیك بخوڵقێنێ و بەڕێوەیان ببات. لاوازبوونی ئەم لایەنەی، ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە بە شێوەیەکی مەزن یادی بکرێتەوە.

لەمیانەی ئەم تایبەتمەندییەوە عیسا نوێنەرایەتی ئەم ڕێبەرایەتییە دەکات، ئەگەر ئەویش نەبوایە ئەوا قۆناخ یەکێکی دیکەی دەخوڵقاند. هەربۆیە عیسا لە پێغەمبەر و ڕێبەرێکی کە خۆی پێگەیاندبێت زیاترە، ڕێبەر و پێغەمبەرێکە کە خوڵقێنراوە و دروست کراوە. دەیکەن بە فریادڕەسێك کە داخوازی تەواوی هەژار و توێژە بە ئازارەکان و رقی نەفرەت لێکراوەکانی لە ئەستۆی خۆی گرتووە. بەمجۆرە دەبێتە مەسیح ـ فریادڕەس ـ ی چاوەڕوانکراو. ئەگەر هەلومەرجی ماددی توانستە مێژووییەکان نەبێت، هیچ کەسایەتییەك لەمیانەی بە مەعریفەتی تایبەتی خۆیەوە ئەرکی ڕێبەرایەتی ناگرێتە ئەستۆ. هەمان تایبەتمەندێتی بۆ تەواوی ڕێبەرایەتییە بەناوبانگ و پایەدارەکان جێگای باسە. وەکو شیمانەیەکی مەزن شتی ڕاست ئەوەیە؛ لە خاچدان عیسای ڕاستەقینە دەخوڵقێنێ. ئەگەر مەسەلەی لە خاچدان نەبایە شیمانەی هەبوو مەسیحییەت وەکو تەریقەتێکی سۆفیگەرایی ئەو کاتەی لێدەهات و بەمجۆرە کزدەبوو و کۆتایی پێدەهات.

بەمجۆرە پێکهاتەی تایبەتی کولتووری ناوچە و قۆناخی سۆفیگەرایی چینە هەژارەکان، هەروەها واقیعی ماددی و کۆمەڵایەتی ئەو جیهانەی کۆیلەداری ڕۆما خوڵقاندبووی، لە کەسایەتی عیسادا پێغەمبەری خۆی خوڵقاند. جوڵانەوەیەکی مەزنی مرۆڤایەتی لەلایەن گروپێکی بچووکەوە دەخوڵقێنرێ (12 حەوارەی کە بە زۆر و زەحمەتییەوە خڕدەبنەوە و یەکێکیشیان خائینە). بێگومان بە یەکەوە کاریگەری کولتووری عیبرانی و کولتووری یۆنانی لەسەر ئەو جوڵانەوەیە هەیە. لە لایەکی دیکەوە ڕۆڵی یارمەتیدەرانەی کولتوورەکانی دیکەش جێگای باسە. ئەخلاقی نوێی زەردەشت و باوەڕی و ژیانی ستۆواییەکان لەگەڵ گەوهەری پتەوی پێغەمبەرانەی کولتووری عیبرانییەکان دەبنە یەك و ڕێگا لەپێش مەسیحییەتی عیسا دەکەنەوە. لەم بوارەدا لەلایەنی چینایەتی، ئەخلاقی و باوەڕییەوە وەکو سەنتێزیك وایە و دەبێتە گەورەترین جوڵانەوەی دژی سیستەمی

کۆیلەداری. بە خێرایی بڵاوبوونەوەی لە ناو هەر قەومێکدا گرێدراوی ئەم تایبەتمەندێتیە گەردوونیەیەتی. باوەڕییەکی دەوڵەمەند و بەهێز و گەوهەری ئەخلاقییانە ڕێگا لەپێش جوڵانەوەیەکی کۆمەڵایەتی بەهێز دەکاتەوە. بەمجۆرە پێناسەکردنی ئایینی مەسیحی زیاتر نزیکی واقیعە.

چیرۆکی بەرخودانی شاراوە و نهێنی 300 ساڵەی جوڵانەوەکە، لەهەمانکاتدا چیرۆکی رزینی داری شارستانییەتی ڕۆمایە. بێ ژمار عەزیز و عەزیزەی کردۆتە قوربانی. بەڵام توانیویەتی گەورەترین نوێنەری سیستەمی کۆیلەداری شیبکاتەوە. خاوەن دەرکەوتن لە ئازارەکانی مرۆڤ شێوازی کاری ئاشتیخوازانە، سیستەمی ژیانی کۆمەڵکاری پەرستگا (مانستەر)، خاوەن کاریگەری و ڕۆڵن لە گەیشتنی مرۆڤایەتی بە بنچینەییترین و بەهێزترین پێکهاتەی ئەخلاقی. تیۆلۆژیای مەسیحییەت سەرەتا بە پلەی دووەم دەهات. دوای کاتێك لە قۆناخی سکۆلاستیکدا بوو بە هێزێکی سیاسی و ماددی، لەلایەنی جیهانی پاپاوە دەرخراوەتە پێش. شتێکی سەرەکی لای عیسا هەڵوێستی ئەخلاقییە، نەك باوەڕی. هێزی مەعنەوییە نەك ماددی.

قۆناخی بە فەرمی کردنی ئایین لەلایەن ئیمپراتۆریای ڕۆمای ڕۆژهەڵات، لەهەمانکاتدا قۆناخی لە ڕێ لادانێتی. لە کاتی شەڕەکانی دەسەڵاتدارێتی بەکارهێنانی وەکو ئامرازێکی ئایدیۆلۆژی، ڕێگای لەپێش پارچەبوونێکی مەزن کردۆتەوە. دوای ئەوەی ڕۆمای ڕۆژئاوا ڕووخا، خودی مەسیحییەتیش بوو بە هێزێکی ئیمپراتۆرییانە (پاپایەتی). پێویست دەکات بە بایەخەوە لەم قۆناخەدا هەڵوێستە سەبارەت بە پێشکەوتنی مەسیحییەت بکرێت کە وەکو هێزێکی ئاواکردن و پاراستنی چەرخەکانی ناوین دادەنرێت.

هەروەکو دەبینرێ لە دایکبوون و پێشکەوتنی مەسیحییەت هەم وەکو ئەنجام و هەم ڕۆڵی فاکتەری خێراکردنی رزین و هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلەداری دەبینێ. داب و نەریتی عیبرانی لەمیانەی ڕێ خۆشکردنیان بۆ عیسا و ئەسەنییەکان، کاریگەرییەکی مەزن دەکەنە سەر چەرخی ناوین. لە ساڵانی 70 ی زایین بە دواوە یەهوودییەتی میللیگەرایی (ئایینی میللیگەرایی) جارێکی دیکە لە دونیادا بڵاوبوونەوە و گروپە یەهوودییەکان لە هەموو شوێنێکدا بوونە خاوەن تواناکارییەکی باشی چۆنێتی رزاندنی سیستەمەکان و ئاواکردنی ئەلتەرناتیفی نوێ و ئەم کاریگەرییەیان تا ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان بەردەوامبووە. تیرەی یەهوودییەکان کە سەرەتا لە ڕێگای بازرگانییەوە مەزنبوون، دوای ئەوەی بوون بە قەوم داب و نەریتی بازرگانییان بەهێزکرد. لەلای قەومی یەهوودییەوە بازرگانی تەنیا وەکو ئامرازێکی بازرگانی کردنی موڵك بەکار ناهێنرێت، بەڵکو وەکو ئامرازێکی دانووستاندن و گۆڕینەوەی هزریش پێشدەخرێن و بەردەوام دەبێت. کولتووری یەهوودییەکان کە لە بازرگانیدا بۆتە پسپۆڕ و شارەزا، لە کاتێکدا قەومی خۆی دووچاری تەنگەتاوی و زەحمەتی مەزن دەکات، لەمیانەی ئەو ئەزموونەی بەدەستیان هێناوە کارامەی ئەوەیان بە دەستهێناوە ببن بە هێزی سیخوری تەواوی شارستانییەتەکان. دەرکی بە سۆمەر و بابل و ئاشوور کردووە، ڕێگای لەپێش حەزرەتی ئیبراهیم و ئایینەکەی کردۆتەوە. میسریشی کردۆتەوە و بۆتە خاوەنی ئایینی قەومی و هەڵمەتی ئازادی موسا.

بەمجۆرەش لە دەرئەنجامی ئەم ئەزموونەیاندا بوونەتە قەومێك كە باش لە واتا و گرنگی ئایین بگەن. هەروەكو دەزانرێ، چۆن لە بواری بازرگانیدا سوودی لە سیستەمی كۆیلەداری میسر و سۆمەر وەرگرتووە، ئەوا هزر و باوەڕییەكانیانی كردۆتە موڵكی خۆی و توانیویانە بە گوێرەی خۆیان بیگونجێنن. لەمیانەی فێربوونی خوێندن و نووسین لە بابلی و پارسەكان توانیویانە ببن بە خاوەنی یەكەمین كتێبی نووسراوەیی ـ كتێبی موقەدەس؛ بەر لە یۆنان و ڕۆماییەكان لە فینیقیەكان فێر بوون و گەنجینەی كولتوورییان گەیاندۆتە بەرزترین ئاست.

هەڵبەتە هێندە بڵاوكردنەوەی هزر و بازرگانی، بە واتای كۆكردنەوە و بڵاوكردنەوەی ناكۆكیی مەزنیش دێت. هەربۆیە بە خۆی بانگەوازی بۆ گەورەترین ئافات كردووە و لەگەڵ خۆیدا هێناوە. لە كاتێكدا لەگەڵ ڕێخۆشكردن بۆ دەركەوتنی عیسا ئامادەكاری هەڵوەشانەوەی ڕۆمای كردووە، بە خۆشی بەهەر چوارلای جیهاندا پەرتەوازەبووە. لە كاتێكدا لە هەموو شوێنێك هەوڵیداوە جیهان فێربكات، لە ئەنجامی شوڤێنیزمی قەومی باڵا بەردەوام ڕێگا لەپێش قڕكردنی خۆی كردۆتەوە. لە كاتێكدا لە عەرەبستاندا وەكو كولتوورێكی سەرەكی ڕۆڵی لە دەركەوتنی حەزرەتی مەحەمەد و ئیسلامییەتدا هەبوو، گەورەترین لێدانیش لەلایەن ئیسلامییەتەوە پێیكەوت.یەكێكە لەسەرەكیترین هێزە خوڵقێنەرەكانی چەرخەكانی ناوین و، بۆتە یەكێك لەو قەومانەی كە بە ڕادەیەكی هەرە زیادە دووچاری كوشتارەكانی چەرخەكانی ناوین هاتووە. لە كاتێكدا لە سەرووی ئەو هێزە فكری و سەرمایەوە جێگای خۆیان دەگرت كە سەردەمی سەرمایەدارییان ئامادەكرد، دیسان ئەو هێزەی دووچاری لێدان و كوشتارەكانی سەرمایەداری و ئەو ماركسیزمە بوون كە ڕۆڵیان لە دەركەوتنی هەبووە، دیسان كولتوور و قەومی عیبرانییەكانە.

ب ـ بێگومان دەبێ ڕۆڵی داب و نەریتی موغەكانی میدیا لە هەڵوەشانەوەی سیستەمی كۆیلەداریدا ڕەچاوبكرێت كە لە ساڵانی 1000 پ.ز لە كوێستانەكانی میدیا ـ پارسی كەوانەی دەرەوەی سیستەمی زاگرۆس ـ تۆرۆس بایەخداربوون. ئەم مەیل و هەڵوێستەی جگە لە داب و نەریتی میتۆلۆژیای سۆمەر زیاتر، وەكو تۆكمەبوونی ئەخلاقی كۆمەڵگای كشتوكاڵی دەردەكەوێت، ڕۆڵ و كاریگەرییەكی مەزنی لەوەدا هەیە كە سەرلەنوێ ئیرادەی خنكاوی مرۆڤ هەڵسێنێتەوە سەرپێیان. ئەم مەیل و هەڵوێستەی گروپە ئاریەكان، كە لایەنی ئەخلاقییان لەپێشەوەیە و بە خوداوەندكردنی بە پلەی دووەم دێت، زۆر بەر لە عیسا و بودا و سوقرات، لەلایەنی زەردەشتەوە بە ریفۆرمدا تێپەڕیوە و بۆتە بناخەی هەڵكشانی ماد و پارسەكان و كۆتایی بە ئیمپراتۆرییەتی ئاشووری و بابلی هێناوە، كە گرانترین و دژوارترین شێوەی كۆیلەدارییان پەیڕەو دەكرد. داب و نەریتی زەردەشتی كە پێكهاتەیەكی باڵای باوەڕی و ئەخلاقی بەرامبەر بە كۆیلەداری قۆناخی سەرەتایی چنیوە؛ زەمینەیەكی سەرەكی كاریگەری كردنە سەر بودا و سوقرات و عیسایە. هزری ئیرادەی ئازادانەی زەردەشت ڕۆڵێكی دیاریكراوی هەیە لە پارچەبوونی چینایەتی بۆ دوو شێوەی ئەو مرۆڤەی كە تەنانەت ناتوانێ لە سێبەری خۆی بە خاوەن دەربكەوێت و ئەو مرۆڤانەی كە خۆیان هێناوەتە ئاستی بەهێزترین خوداوەند. نیشاندانی ئەم ئیرادەیەش لەمیانەی

پێشخستنی دیالۆگ لەگەڵ خوداوەند ئاهۆرا ـ مەزدا، كە لێی تێناگات و وەكو بڵێی لێپرسینەوەی لەگەڵ دەكات، بەهاكەی زیاتر دەكات. بەمجۆرەش لەئەنجامی لە پەلوپۆ خستنی كۆیلەداری چاخی دێرین، هەم لە بواری ماددی، هەم ئایدیۆلۆژی بە شێوەیەكی ڕاستەوخۆ ڕۆڵ لە هەڵكشانی یۆنان ـ ڕۆما دا دەبینێ. سەرەڕای ئەوەی ئیمپراتۆرییەتی پارسەكان هەڵوەشاوەتەوە، بەڵام سەرەتا پارتەكان دواتریش ساسانییەكان كە وەكو درێژەپێدانی ئەوانن بەهێز بوونیان تا ئاستێك كە ڕۆما بە سیستەمی باجدان بە خۆیانەوە گرێبدەن، بۆ ئەو زەمینە ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقییە دەگەڕێتەوە كە لە داب و نەریتی زەردەشتیان وەرگرتووە. هەروەكو دەزانرێ كاریگەری ئایدیۆلۆژی زەردەشتی لە ناوەندەكانی ڕۆما لایەنگرییەكی باشی بە دەستهێناوە. تێڕوانینی گشتی بەمجۆرە هەیە، ئەگەر كوشتاری ڕاهیبە پاشڤەڕۆكانی ساسانی نەبوایە، ئەوا مانیزم كە سەنتێزێكی تایبەتی زەردەشتی و مەسیحییەتە، بە ئەندازەی ئایینی عیسا خاوەن وزە و توانای بڵاوبوونە دەبوو. هەروەكو دەزانرێ بە شێوەی تەریقەت تاوەكو ئەورووپا بڵاوبۆتەوە و كاریگەری لەسەر چەرخی ناوین كردووە. لە ڕۆژهەڵاتیش توانیویەتی تا ئاستی بوون بە ئایینی فەرمی توركە ئۆیگۆرەكان بەرزبێتەوە.

لەم قۆناخەدا تەریقەتە سۆفیگەرایییەكان وەكو باوەڕی تایبەت و گروپی كۆمەڵایەتی لە جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی ناویندا پێشكەوتنی مەزن بە خۆیانەوە دەبینن. گرنگی ئەم تەریقەتانە لەوە دێت كە نوێنەرایەتی قۆناخێكی گرنگی پێشكەوتنی سەربەخۆیی هزر و ئیرادەی مرۆڤ دەكەن. ئەم گروپە بچووكانە لەمیانەی جودابوونەوەیان و دابڕانیان لە پێكهاتەی هزری و ئەخلاقی فەرمی، ڕۆڵێكی گرنگ دەبینن لە هەڵوەشانەوەی ڕووكاری ئەخلاقی و كۆمەڵایەتی كۆیلەداری. ئەسەنییەكانی سەرەتا عیسا جێگای خۆی تێدا دەگرت و حەنەفییەكانی كاریگەریان لەسەر حەزرەتی مەحەمەد كردووە، لەو گروپە سۆفیگەرایی و باوەڕییە شاراوانەن. بە ئەندازەی ئەوەی كۆمەڵگای كۆیلەداری و دەزگا توند و دژوارەكانی كە مرۆڤیان بێهەناسەدان هێشتووە ڕۆڵیان لە پێشكەوتن و مەزنبوونی ئەم گروپانە هەیە، ئەو شێوەبەندییانە كە دەرفەت بە مەیلی ئازادیخوازی دەدات ڕۆڵێكی مەزن لەم پێشكەوتنەدا دەبینێ. بە كورتی ئەو كەسانەی لە ئەنجامی پاشڤەڕۆیەتی ڕۆما لە ڕۆژئاوا، ساسانییەكان لە ڕۆژهەڵات و ئەو شەڕ و پێكدادانە درێژخایەنانەی نێوانیان ڕایان كردووە، لەمیانەی كاریگەری قوتابخانە فەلسەفییەكانی ڕۆما و داب و نەریتی ئایینە كۆن و خۆجێییەكان قۆناخێكی تەریقەتگەرایی دەستپێكردووە كە تاوەكو ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان ماوە. هەروەكو گروپە ڕاسترەو ـ چەپڕەوەكانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، ئەوا لە قۆناخی دوای سەردەمی ئاشوورییەكان بەرامبەر بە ستەمكاری سیستەمی كۆیلەداری كلاسیك بە شێوەی گەلێك گروپی هەمەجۆری ئایینزایی و تەریقەت خۆیان ڕێكخست و ڕۆڵێكی گرنگیان لە هەڵوەشانەوەی سیستەمدا بینیوە. بە واتایەكی دیكە ئەوان قارەمانی نەناسراوی ئافرێنەری مێژوون. ئەمەش هەروەكو قارەمانێتییە بێناو و نەناسراوەكانی سیستەمی تیرە و خێڵەكانە كە لە بەرخودان بەرامبەر سیستەمی كۆیلەداری چاخە دێرینەكان نیشانیانداوە.

ئەگەر بڵێین مێژوو مێژووی ئەو قارەمانێتییە نەنووسراو و نەناسراوانەیە، ئەوا بە شێوەیەکی راستتر ئاماژەمان بە واقیع کردووە.

ج ـ سێیەمین فاکتەری تێکشکاندنی سیستەمی کۆیلەداری چاخەکانی دێرین، پێشکەوتنە فەلسەفییەکانە، کە بەبێ پشتبەستن بە ئیرادەی خوداوەند، بۆ یەکەمین جار هەوڵی روون کردنەوەی سروشت دەدات. بەردەوام شارستانییەت دەرکەوتن و پێشکەوتنی بە میتۆلۆژیاکانەوە گرێدەدات. بە هەزاران ساڵی خۆی بۆ پڕوپاگەندەی بیر و بۆچوونی میتۆلۆژیا (ئەفسانە) تەرخانکرد کە بە تەواوەتی پێکهاتەی هزری و رۆحی مرۆڤی بەندکردبوو. بە گوێرەی ئەوەی هەموو شتێك پێشتر لەلایەن خوداوەندەکانەوە بڕیاری لەسەر دەدرا، بۆیە هیچ پێویست بە جوڵانەوە و بیرکردنەوە نەبوو. چی لە چارەنووسدا (قەدەر) نووسرابێت ئەوە روودەدات. سیستەم گەورەترین هێزی خۆی لەم باوەڕییە کوێرانەیەی قەدەر وەردەگرت. کاتێك هێزی پادشا ـ خوداوەندەکانیش هاتە سەر ئەمە تاوەکو دوایی رێگای پراکتیزەکردنی بە کۆیلەکردن ئاواڵابوو.

کاتێك ئایینی تاکخودایی حەزرەتی ئیبراهیم بە خوداوەندنەبوونی مرۆڤی کرد بە بابەتێکی سەرەکی باوەڕی، سیستەم لێدان و زیانێکی گرنگی ئایدیۆلۆژی بەرکەوت. بەبێ خۆگرێدان بە خوداوەند، دەرکەوتنە پێشی ئیرادەی مرۆڤ لە داب و نەریتی زەردەشتیدا و بە رۆژەڤکردن و دەرخستنە پێشی ئەخلاقی ئازادانە و گەیاندنی بە ئاستی سیاسیبوون، کۆیلەداری سەردەمی کلاسیکی وەکو میسر و سۆمەریەکان بەرگەیان نەگرت و نەیانتوانی لەسەر پێیان بمێننەوە. ئەگەر سەرنج بدرێ دەبینرێ یەکێکیان رێگای لەپێش شۆڕشی باوەڕی کردۆتەوە، ئەوی دیکەشیان رێگای لەپێش شۆڕشی ئیرادە و ئەخلاق کردۆتەوە.

هەرچی شۆڕشی فەلسەفییە کە لە هەناوی سیستەمی کۆیلەداری رۆما پێشکەوتووە سێیەمین و دواترین لێدانی ئایدیۆلۆژی پیا دەکێشێ. بە شێوەیەکی بابەتییانە کاتێك شێوازی ژیان و دەزگاکانی سیستەمی کۆیلەداری لەمیانەی هێزی ئەقڵ، دوور لە دۆگما ئایینی و خوداوەندەکان و بە شێوەیەکی سەربەخۆ دەستی بە بیرکردنەوە کرد، ئەوا بەرەو سەنتێزێکی نوێ دەچێت. لەمیانەی بیرکردنەوەی فەلسەفی بە تایبەتیش لەسەردەمی ئەفلاتۆن و ئەرستۆ، هەوڵدەدرا دەوڵەتی شاری ئەتینا رزگار بکرێت و بگات بە ئاستی خوازراو. تەواوی هەوڵەکانی سوقرات کە وەکو باوکی فەیلەسوفەکان پەسند دەکرێت، ئەوە بوو کە بیسەلمێنێ دەتوانرێ هاووڵاتییەکی تێگەیشتوو و زانا بخوڵقێنرێ و لە رێگای ئەمجۆرە چەمکەی هاووڵاتێتی دەوڵەتی ئەتینا رزگاربکرێت. هەربۆیە بەو ئامانجەش دەیخواست بەر لە ئەنجامدانی کارێك هەموو زانیارییەکانی دەرهەق بەم کارە بە دەستبخات و بەمجۆرە ئەنجامیبدات. ئەمە گەوهەری فەلسەفەکەی بوو. ئامانجی سەرەکی ئەفلاتوون ئەوە بوو ئەم چەمکە، ئەم هەڵوێستە ئەخلاقییە بکات بە کارەکتەر و چەمکێکی دەوڵەت. گونجاوترین بەڕێوەبەری دەوڵەت لای ئەو، دەبوایە وەکو فەیلەسوفێك بێت. هەرچی ئەرستۆیە لەو باوەڕەدا بوو کە کرداریترین رێگای ئەمە بەڕێوەبەرایەتییەکی ئەریستۆکراتییە، هەربۆیە پەروەردە کردنی ئەم چینەی بە بنەما دەگرت. سەرەڕای ئەمەش ئەنجامێکی پێچەوانەی لێکەوتەوە؛ دەوڵەت و دیموکراسییەتی ئەتینا رووخا. بە

شێوەیەکی بابەتییانە شێوازی هزری فەلسەفی رێگای لەپێش رووخان کردەوە. چونکە لە سروشتی سیستەمی کۆیلەداریدا جێگای ئیرادە و ئەقڵی مرۆڤ نییە. لە کاتێکدا مرۆڤی کۆیلە خاوەنی هیچ مافێك نییە و وەکو ئامرازێکی بەرهەمهێنان وایە، خاوەن کۆیلەکان دەکرێن بە خوداوەند. لە یەکەم قۆناخی ئاقڵمەندەکاندا هزری فەلسەفی ناکۆکبوون و نەگونجانی لەگەڵ سیستەمدا بە خۆوە بینیوە. ئاقڵمەندەکان بە شێوەیەکی ئاشکرا ئاماژەیان بەوە دەکرد یاساکان لەلایەن خوداوەندەکان پێکنەهێنراوە، بەڵکو لەلایەن مرۆڤەوە خوڵقێنراوە. باسی ئەوەیان دەکرد کە هەر کەس مافی هەیە بە پێی ئەقڵ و هزری خۆی هەڵسوکەوت بکات. تەنانەت یەکەمین قۆناخی رەخنەکردنی ئاقڵمەندانەیان دەستپێکردبوو. لە کۆتاییەکانی ساڵانی 500 پ.ز هەنگاو بۆ ئەم قۆناخە هاوێشتراوە. هەم مەزنبوون هەم هەڵوەشانەوەی شارستانییەتی یۆنان گرێدراوی ئەم راستینەیە. لەو شوێنەی کە ئەقڵ بە شێوەی کارکردنێکی ئازادانە کەوتە کار، بیر لە تەمەن درێژی هیچ قالب و دۆگمایەك ناکرێتەوە. هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلەداری پڕ لە دۆگما بەرامبەر بە هێزی ئەقڵ راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو بوو. لەبەر ئەوەی دەوڵەتی ئەتینا دەرکی بەم راستینە کردبوو، سوقراتی ژەهرخوارد کرد، ئەفلاتونی ناچاری راکردن کردووە، ئەرستۆشی بە رەزامەندی خۆی بۆ هەندەران ناردووە، کە خواستیان رزگاری بکەن. کۆتایی پڕ لە ئێشی گەلێك فەیلەسوف بە شێوەی کوشتن بووە. هەروەکو مەسیحییەتی قۆناخەکانی دەستپێك، تەواوی قوتابخانە فەلسەفییەکان نیوە بە نیوەیان بۆ گروپی شاراوە و نهێنی گۆڕابوون. بە واتایەکی دیکە، قۆناخی ژێرزەمینی (نهێنی) فەلسەفە دەستیپێکردبوو. تاوەکو ساڵانی 500 زایینی فەلسەفە لە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێری دەمێنێتەوە. دواترین قوتابخانەشی لەم ساڵانە دادەخرێ. لەگەڵ هەنگاونان بۆ چەرخەکانی ناوین لە رێگای دژە شۆڕشێك وەڵامی شۆڕشی ئەقڵ درایەوە.

پەسند کردنی بۆچوونی (ستۆوایی) بە شێوەیەکی فەرمی لەلایەن ئیمپراتۆرییەتی رۆما، کە ببوو بە ئیمپراتۆرییەتێکی گەردوونی، بۆ پێویستی ئیمپراتۆرییەت بە ئایدیۆلۆژیایەك دەگەڕێتەوە کە لە رێگایەوە بتوانێ روو لە هەموو کەسێك بکات و موخاتەبەی بکات. ستۆواییەکان ئیمپراتۆرییەتیان وەکو قەدەرێك دەبینی. بە گوێرەی چەمکی تێڕوانینی سروشتییان راستترین شێوازی جوڵانەوە وەکو کۆك بوونی سیستەمی سروشت ژیانێکی کۆك بوو لەگەڵ سیستەمدا. بە واتایەکی دیکە فەلسەفەیان کردبوو بە ئایینی ئیمپراتۆرییەت. هەروەکو چۆن دوای ماوەیەکی کورت مەسیحییەت وەکو ئایینێکی فەرمی رادەگەیەنرێ، ئەوا لەمیانەی پێکهاتەیەکی پارچە پارچەی کە لە هەموو رەوتە فەلسەفییەکان پێکهاتووە، وەکو بۆچوونی فەرمی دەوڵەت بەکاردەهێنرێ. ستۆواییەکان بە باشترین شێوە نوێنەرایەتیان دەکرد. سەرەڕای ئەوەی سیستەمی رۆما لە بناخەی خۆیدا بۆ پارچە بوونێکی چینایەتی بە شێوەی کۆیلەیی کە خاوەن هیچ مافێك نییە ئیمپراتۆری خاوەنی هێزی بێسنوور دابەش ببوو، بەڵام بەرامبەر بە پێشکەوتنی هزری لە جۆری وشیاربوونەوەی ئەقڵ و مرۆڤ تەنیا دەبێت بە بەندەیەکی خۆشەویستی خودا، ناتوانێ زێدە خۆی لەسەر پێیان رابگرێت. ئەو هێزەی ئیمپراتۆرییەتی رۆمای رووخاند، واتە

بەهێزترین سیستەمی کۆیلەداری شیکردەوە و هەڵیوەشاندەوە، ئەو بەربەرانە نین کە بە سەدان ساڵە لە باکوورەوە هێرش دێنن، بەڵکو ئەوەی لە ماوەی چەند سەد ساڵێکدا لەمیانەی هێزی ئەقڵ و باوەڕییەوە پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی رۆمای پچراندووە، جوڵانەوە هزری و کۆمەڵایەتییەکانە. ئەم پێشکەوتنە بەڵکو تیرەکەی و بەرفراوانییەکەی بچووك و تەنگبێت، بەڵام بە گوێرەی کاریگەرییەکەی رۆڵێکی دیاریکراوی هەیە. بە گوێرەی چیرۆکێکی تا ئێستا لە ئورفا باس دەکرێت نەمرود بە شمشێر نەمردووە بەڵکو لە ئەنجامی چوونی مێشوولەیەك بۆ ناو مێشکی مردووە. شتێکی روون و ئاشکرایە مێشوولە بە واتای باوەڕی و هزری نوێ دێت. ئەوەی ئاشکرا دەبێت ئەوەیە کە هەروەکو چۆن لە هەڵوەشانەوەی تەواوی سیستەمە دۆگماتیکەکان دەبینرێ، ئەو مێشوولەیەی کەوتۆتە ناو مێشکییەوە سیستەمی کۆیلەداری هەڵوەشاندۆتەوە، واتا ئەو شێوە نوێیانەی هزر و باوەڕی کە ئاراستەی پێکهاتەی باوەڕی و ئەخلاقی سیستەم کراون، سیستەمی هەڵوەشاندۆتەوە، رۆڵی سەرکەوتووانەی زەبری رەها، چی لە دەرەوە بێت یان ناوەوە تەواوکردنی ئەم هەڵوەشانەوەیە لەمیانەی لێدانی چەند زەبرێکی قەبا. ئیمپراتۆرییەتی ئەفسانەیی رۆما، بەرچاوترین نموونەی پشت راست کردنی ئەم راستینەیەیە.

5 ـ پەیوەندی سیستەمی کۆیلەداری بە شوێن و کات: بابەتێکی دیکە کە پێویستی بە پێناسەکردن هەیە، پەیوەندی سیستەمی کۆیلەدارییە بە کات و هەلومەرجە جوگرافییەکان. دەرك کردن بە پەیوەندی هەر سیستەمێکی کۆمەڵگا لەگەڵ قالبە رۆحی و هزرییە سەرەکییەکانی ئەو قۆناخ و سەردەمەی لە ئارادیە، سەبارەت بەدەست خستنی زانیاری راست زۆر گرنگە. سەپاندنی پەیوەندی کۆیلەداری بەسەر پێکهاتەی رۆحی و هزری رۆژگاری ئەمڕۆمان زۆر ئاستەمە. ئەمە تەنیا لەمیانەی چەواشە کارییەکی مەزنی هزر و گۆڕین و توانەوەی کەسایەتی و پێکهاتەی کۆمەڵگاوە دەبێت. بەرامبەر بە رەوشێکی بەمجۆرە، ئاستی دەرك پێکردنی ئازادی و ئیرادەی بەرخودانی مرۆڤ و مەیل و هەڵوێستی گشتی سەردەم، زۆر لەوە باڵاترە کە هەڵوێست و کردەوەی بەمجۆرە پەسند و هەرس بکات. شانسی بەڕێوەچوونی کردارێك کە لە دەرەوەی چەرخ بێت، تەنیا لە رەوشی زۆر تایبەتدا دەبێ (شەڕ، یاخی بوون) بەڵام دیسان ئاستی گەیاندن و یاسای گەردوونی و یەکێتی سیاسییانە، دەرفەت بەوە نادات ئەم کردەوانە ماوەیەکی درێژ بەردەوام و هەمیشەیی بن.

هەر لەبەر ئەم هۆیەیە کە شێوازی پەیوەندی کۆیلەداری لە نزیکەوە پەیوەندی لەگەڵ ئەم قۆناخەدا هەیە، کە هێشتا بە شێوەیەکی فەرمی دان بە مافەکانی مرۆڤ نەنراوە، گەیاندن زۆر سنووردارە، دەزگایەکی سیاسی بە کاریگەر لە ناوەوە و دەرەوە ئاوا نەببوو کە حیساب بخوازێت. تایبەتمەندێتی سەرەکی سیستەم، باڵادەستی رەهای دەسەڵاتی سیاسی و ئایینیە بەسەر ئەندامەکانی کۆمەڵگا. لە هەموو ئاستێك بە دەزگابوونی چینی کۆیلەداری هەڵکشاو، تاکی ناچاری جۆرە پەیوەندییەك کردووە کە تەنیا بتوانێ زگی خۆی تێر بکات. هزر و رۆح و تەواوی ژیانی بە گوێرەی ئەم پەیوەندییە شێوە دەگرێت. بەمجۆرە پەیوەندی سەردەمی کۆیلەداری چاخە دێرینەکان بە مرۆڤەوە دادەنرێت. لێرەدا پەیوەندییەکی دیالەکتیکییانەی تەواو لە نێوان کات و شێوەگرتنی کۆمەڵگا دانراوە. ئەمە

بژارێکی بە گوێرەی هەوەس (ئارەزوو) نییە. کات (زەمەن)، زانای فیزیك ئەنیشتاین هەقدار دەکات و تیۆرییەکەی پشت راست دەکات، چونکە کات وەکو بوارێك وایە کە سیستەم دەبەستێتەوە. کات وەکو هێزێك وایە. هەروەکو چۆن سیستەمێکی کۆیلەداری بە بێ کات و رۆژگار نابێت، شێوەبەندی کۆمەڵگایەکی بە گوێرەی رۆژگاریش نەبێت جێگای باس نییە و نابێت. تەنیا رەچاو کردن و پێوانەکردنی کات (زمان) وەکو فاکتەرێکی زانستەکانی سروشت تێرا ناکات و نابێتە وەڵام. شتی گرنگتر بە دەست هێنانی پێوانەی پەیوەندی نێوان کات ـ کۆمەڵگایە. کات بوارێکی زانستی کۆمەڵگایە کە دەرك بە گرنگییەکەی نەکراوە و کاریگەریەکەی روون نەکراوەتەوە. تەنیا کاتێك بە زانستێکی راستی کۆمەڵگا دەگەین کە بە شێوەیەکی راست پێوانەی ـ رێژەی کاتی دەستنیشانکرد و لە تەواوی پەیوەندی و ناکۆکی و جوڵانەوە و پێکهاتەکانیدا کاتی رەچاوکرد و خستییە ناو لێکدانەوەکانی خۆی. لەم بوارەدا کاتێك ریزبەندی کاتی شارستانییەتی کۆیلەداری بکەین، دەتوانرێ هەندێ قۆناخی سەرەکی دەستنیشان بکرێت.

ا ـ لە دایکبوون و پێشکەوتنی: مەزەندە دەکرێ هاوکاتی رێکەوتی ساڵانی 2500 تا 3500 پ.ز دەوڵەت ئاوا کراوە. ئەوە یەکلابۆتەوە سیستەم دەتوانێت بژیت. بە گوێرەی بڵاوبوونەوە و کۆلۆنیکردن گونجاوە. بە پوختی دەتوانرێ وەکو حاکمییەتێکی رەهای خانەدانێکی سیاسی یان گروپێك پراکتیزە بکرێت، کە لەلایەنی راهیبە ـ پادشاکان بە شێوەی یەکێتی خوداوەندەکان لەمیانەی میتۆلۆژیاوە بەسەر پێکهاتەی هزری و دەروونی مرۆڤدا سەپێنراوە. لە کاتێکدا باڵادەستی ئایدیۆلۆژی بە بنەما دادەنرێت، بەڕێوەبەرایەتی سیاسی تازە پێشدەکەوێت و بە پلەی دووەم دێت. چینە دەسەڵاتدارەکان تەواوی ئەم پەیوەندییانەی بە دەوڵەت بەستۆتەوە کە وەکو موڵکی بێ سنووری خۆی دەبینێ. دەتوانرێ ئەم قۆناخە بە سیستەمی پادشا ـ خوداوەندەکانیش ناوببرێت. گەوهەرەکەی خۆی لە سۆمەرەکانەوە وەرگرتووە. ئەو شارستانییەتانەی لە نزیکەوە کاریگەریان کردۆتە سەر، شارستانییەتی میسر، ئیندۆس و هەراپا و موهانجادرۆی پەنجابە. شیمانەی ئەوە دەکرێت شارستانییەتی میسر لە 2350 ـ 3000 پ.ز، ئەوانەی دیکەش لەماوەی نێوان 2000 ـ 2500 پ.ز بەم قۆناخەدا دەربازبووبن.

شێوەی سەرەکی هزری ئەو رۆژگارە میتۆلۆژییە. زمانی رۆژگار شیعرئامێزانەیە. زمانی شیعرئامێزانە لەدەستپێکی هەموو شێوەکانی هزری میتۆلۆژیادا زاڵە. شیعر بە باشترین شێواز، رەونەق و بێگەردی ژیان دێنێتە زمان. زمانی شیعر بیرکاری ژیانە. ئەو پەیوەندییانەی لە زمانی شیعرئامێزانە دادەبڕێن نامۆدەبن، نامۆبوونیش کەوتنە. نیشاندانی ژیان بە زمانێکی شیعرئامێزانە وەڵامێکی راستە سەبارەت بە گەوهەری ژیان. نەبوونی شیعر لە نزیکەوە پەیوەندی بە لەدەستدانی ژیانەوە هەیە.

نابێ دەرهەق بەم بابەتە بکەوینە نێو هەڵەیەکی بەمجۆرە: کێش و قافیە، سیستەمی چوارینەکان، درێژی و کورت بوونی بەیتەکان، تەواوی ئەم لایەنانە دەرهەق بە وردەکارییە و راستینەی شیعر دیاری ناکەن. لە زمانی شیعر چۆنێتی بڕگەکان و شێوەکانی رێکخستنی زیاتر، ئەو ناوەڕۆکەی لە خۆوەی دەگرێت، سەرەکییە و رۆڵی دیاریکراو دەبینێ. هەروەها

ئەم قۆناخە لەمیانەی دەزگای نووسەران دەردەکەوێتە پێش. پەیوەندی نێوان دەرکەوتنی شارستانییەت و سیستەمی نووسیندا مسۆگەرە. کاتێك باس لە نووسین دەکرێت نابێ تەنیا بە رێنووس و ژمارەکان تێبگەین. دەبێ وەکو رەنگدانەوەی هێمای هزرەکان تێبگەین. تەنیا قۆناخێکی هزری کە گەیشتۆتە ئەم ئاستە دەتوانێ شارستانییەت بخولقێنێ.

لە دەزگا سەرەکییەکانی دیکەدا بیناسازی کۆشك و پەرستگاکان هاتۆتە ئاراوە. ناتوانرێ باس لە قۆناخی کۆیلەداری بکرێت کە خاوەنی کۆشك و پەرستگا نەبێت. بناخەی تەواوی کۆشك و پەرستگاکان لەسەردەمی ئاواکردندا وەکو یەکەمین پێکهاتووە؛ لە قۆناخەکانی دواتر پێشکەوتن لەسەر بنەمای بە دواداچوونی ئەم شوێن پەنجەیە بەردەوام بووە. لەم قۆناخەدا سیستەمی مولکایەتی نوێنەرایەتی پەیوەندی ئەو جیهانە دەکات کە خوداوەندەکان تێیدا دەسەڵاتدارن. مولکداری گشتی (هاوبەش) لەپێشە. خاوەنی زەوی و پەیوەندییەکان و بەڕێوەبردنیش، تەواوی کۆمەڵەیەکە. بەڕێوەبەرایەتی سەرچاوەی خۆی لە جیهانی خوداوەندەکانەوە دەگرێت، بەندەکان ئەرکیان تەنیا خزمەتکردنە.

شوێنی سەرەکی نیشتەجێبوون شارە. شار دەزگایەکی سەرەکییە کە رۆح و هزری ئەم قۆناخەی دیاریکردووە. پەیوەندی دەستپێکردنی شارستانییەت لەگەڵ شۆڕشی شار مسۆگەرە. شار تەنیا شێوەیەکی جەستەیی نیشتەجێبوون نییە، بەڵکو ناوەندی ئەو کۆمەڵگا سیاسی و کۆمەڵایەتییەیە کە هزر و رۆحی نوێی خولقاندووە. وەستایەتی پیشەکاری دەزگایەکە پێشدەکەوێ. بەڵام هێشتان سەربەخۆیی بەدەست نەهێناوە. وەکو پارچەیەکی پەرستگا و کۆشك وایە و پەیوەندی کۆیلایەتی زاڵە، بوونی مرۆڤ بە مولك، بابەتێکی سەرەکییە. ئەو بازرگانییەی کە پێشدەکەوێت خاوەنی پەیوەندییەکی هاوشێوەیە. ئاستەمە باس لە چینی ناوین و ناسنامەکەی بکرێت. شێوازی پەیوەندی رەهای لە جۆری بەڕێوەبەر ـ بەڕێوەبراو، کە خاوەنی هەموو شتێکە، لە هەموو بوارەکاندا زاڵە. بە هیچ شێوەیەك ناتوانرێ باس لە ناسنامە و ئیرادە و ئازادی چینی ناوین بکرێت.

ئامرازەکانی بەرهەمهێنان زیاتر داهێنانەکانی سەردەمی کۆمەڵگای نئۆلیتیکە، لەگەڵ بوونی بە مولکی هاوبەشی بەڕێوەبەرایەتی شارە نوێیەکان، شێوازێکی نوێی پەیوەندی ئاواکراوە. خولقاندنی ئامرازێکی تایبەت بە خۆی نابینرێ. هەمان شێوەی هاوبەشێتی بەسەر خاکیشدا پەیڕەو دەکرێت. دیاردەی هەرە زێدە پێیەوە گرێدراون ئاودێری سروشتی و دەستکردە.

کۆمەڵەی ئەتنیکی جێگای خۆی بۆ کۆمەڵگای چینایەتی بەجێهێشتووە. کولتووری دەسەڵاتی بنەماڵەیی لە هەڵکشاندایە. چارەسەرکردنی بە دەزگابوونی ماددی و پێکهاتە رۆحی ـ هزرییەکان رێك بە گوێرەی سەردەم و کاتی خۆی کێشە و ئەرکی سەرەکی زانستی مێژوو ناسییە.

ب ـ سەردەم (کات)ی پێگەیشتن و بڵاوبوونەوە: شانبەشانی ئەوەی بە گوێرەی هەر ناوەندێك جیاوازی هەیە، بەڵام ئەم قۆناخە بۆ ماوەی نێوان 2500 تا 500 پ.ز دەگەڕێتەوە، دیارترین و بەرچاوترین تایبەتمەندێتی جێگیربوون و پەلهاوێشتنی ئەو سیستەمەیە کە خۆی سەلماندووە. کۆمەڵگای سۆمەر لەو سەردەمەدا (2000 پ.ز) جێگای

خۆی بۆ بابلی و ئاشووریەکان بەجێهێشتووە. لەگەڵ ئەوەی قۆناخی دەسەڵاتدارێتی بابلی و ئاشووریەکان بەناو یەکدا چووە و لەمیانەی ناکۆکییەوە بەڕێوەدەچێت، بەڵام گوزارشت لە یەکپارچەیی دەکات. 2000 تا 1600 پ.ز سەردەمی لە دایکبوون و پێشکەوتن. 1600 تا 1000 پ.ز پێگەیشتنی ناوین، 1000 پ.ز تا 100 زایین گەیشتنە لوتکە و رووخانە. لە میسر 3000 تا 2350 پ.ز لە دایکبوون و پێشکەوتن، 2000 تا 1800 پ.ز پێگەیشتنی ناوین، 1500 تا 0 پ.ز گەیشتنە لوتکە و رووخانە. هەراپا بەردەوام نابێت لە ساڵانی 2000 پ.ز کزدەبێ و دەکوژێتەوە. ریزبەندی مێژوویی چینیش 1500 تا 1000 پ.ز لە دایکبوون و پێشکەوتن، 1000 تا 500 پ.ز پێگەیشتنی ناوین، 500 پ.ز تا 500 زایین لوتکە و رووخانە. هیندییەکانیش 1000 تا 500 پ.ز لە دایکبوون و پێشکەوتن، 500 پ.ز تا 500 زایین پێگەیشتنی ناوین، 500 تا 1000 زایینی لوتکە و رووخانە. هەرچی شارستانییەتی یۆنان ـ رۆمایە بە شێوەیەکی گشتی بەرهەمی قۆناخەکانی لوتکە و رووخانن. هەروەها هیتیت، میتانی، فینیقی، عیبرانی و یۆنانییەکان کە زیاتر لە ئاستی ژێردا بە مۆدێلە سەرەکییەکە دەچن، شارستانییەتی ئەم سەردەمەن، هەوڵیانداوە لە ناوخۆیاندا بە تەواوی یاخود بە رێژەیی بەم قۆناخەدا دەربازببن.

بەرچاوترین تایبەتمەندێتی ئەم قۆناخە ئەوەیە کە مەزن بوون و فراوان بوون لەمیانەی پەلهاوێشتندایە. گەلێك کۆلۆنی و شاری گرێدراوی قۆناخی پێشتر، تا ئاستی نیمچە دەوڵەتی شار بەرزبوونەتەوە و ناوەندی نوێ دەرکەوتوون. لە جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا شارەکان بە شێوەی نەخشەی بڵاوبوونەوەی ئەستێرەکان بڵاوبوونەتەوە. کارەکتەری راهیبێتی بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت کەوتۆتە پلەی دووەمەوە. راهیبێتی زیاتر گەوهەری دەزگایەك لەخۆوە دەگرێت کە بە کاری ئایدیۆلۆژیاوە خەریکە. هەست کردنی دەسەڵاتی سیاسی وەکو هێزێکی نزیك بە خوداوەند و پراکتیزەکردنی جێگای باسە. کۆشك و پەرستگاکان مەزن و زیادبوونە. دەزگای پادشایەتی تۆکمە و پتەوترکراوە.

سەرەکیترین تایبەتمەندێتی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی ئەم قۆناخە لە دایکبوونی چینی ناوین و بە دەست هێنانی کەسایەتی و ناسنامەکەیەتی. بازرگان و پیشەکاران بوونەتە چەکەرە و هێزی سەرەکی مەزن بوونی شارەکان، لە پەیوەندی نێوان شارەکان و شار ـ گوند و پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتیدا رۆڵ و هێزی داینەمۆیان بینی. پیشەکاران سەربەخۆدەبن، بازرگانانیش بە ئەندازەی نیمچە دەوڵەتێکی شارکاریگەرن. لەسەرەتا ئاشووریەکان دواییش فینیقیەکان، دواتریش گریت، قەرتاچە عیبرانییەکان و گەلێك دەوڵەتۆکەی کەنارەکانی ئەنادۆڵ لە بناخەی خۆیاندا کارەکتەرێکی بازرگانی و پیشەکاریان هەیە. دوای دەزگاکانی پادشایەتی و راهیبێتی شارستانییەت بازرگانەکان ئەو هێزەن کە وەکو گرنگترین چینی کۆمەڵایەتی رۆڵدەبینن.

لە ئابووریدا کاڵا پێشکەوتووە. ئەو مادده و کەرەستانەی بابەتی بازرگانی، بەردەوام زیاددەبێت. بازرگانی کۆیلەکان چڕ و فراوان بووە. مانیفاکتۆرای نزیك بە کارگە دێتە ئاراوە. لە دەرەوەی کۆنترۆڵی دەوڵەت شێوازێکی کاروباری ئابووری رێڕەوی گرتووە و

پێشدەکەوێت. بە تایبەتیش لە ساڵانی 1500 پ.ز شارستانییەتی کۆیلەداری لە ناو قۆناخێکی "جیهانی بوون"دا دەژیت. دەتوانرێ ئەمە بە قۆناخی جیهانی بوونی مس ناوزەد بکرێ. سیستەم تام و چێژی پێگەیشتن دەکات. بۆ یەکەمین جار دەزگای دیبلۆماسی پڕ لە دیاری بە کارهێنراوە، شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین لە قۆناخی هەرە بەهێز و بەخۆباوەڕ دەژیت.

میتۆلۆژیای چاخە دێرینەکان دووچاری تێکشکان دێت. ئەو پێشکەوتنەی لەسەر بنەمایەکی ئایینی بە دیدێت و جەخت لەسەر بە خوداوەندنەبوونی مرۆڤ و بە بت نەبوونی خوداوەندەکان دەکاتەوە، لەم تێکشکانەدا رۆڵی سەرەکیشی دەبینێ. زاراوەی نوێی تاکخودایی کە گوزارشت لە هزری یەك بوونی ئابووری و بازرگانی دەکات، رۆڵێکی یەك پارچەیی و یەك بوونێکی زیاتر دەبینێ و وەکو بەردی بناخەی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژیایەك دادەڕێژرێ کە دەتوانێ تەواوی خەڵك موخاتەبە بکات. لە کاتێکدا قۆناخی خوداوەندەکانی دامەزرێنەری شار و تیرەکان تێپەڕدەکرێت، وەکو داب و نەریتێکی ئایینی تاکخودایی کە تەواوی مرۆڤایەتی لە ئامێزگرتووە، "ئەڵڵا" لە پێشکەوتنی مێژوویيدا یەکێك لە گرنگترین رۆڵەکانی خۆی دەبینێ. بە لایەنی کەم هێندەی هەلومەرجی ماددی، باس کردنی رۆڵی مێژوویی رەنگدانەوە مەعنەوییەکان واقیعی و لە جێگای خۆیدا دەبێت.

یەکێك لە بە دەزگابوونە گرنگەکانی ئەم قۆناخە بەکارهێنانی هێز و توانای ئەسپ و بەکارهێنانێتی لە راکێشانی گالیسکەکانی شەڕدا. بۆ یەکەمین جار لە سایەی گالیسکە ئەسپدارەکان، دەزگای سەربازی مەزن کراوە و هێزەکەی دەنگی داوەتەوە و هەموو شوێنێك دەهەژێنێ. ئیتر خێراترین هێزی مێژوو کەوتۆتە کار. ئەم ئامرازانەی لەژێر دەسەڵاتی چینی ژوور دایە، لەگەڵ چەکە لە مس دروست کراوەکان، قۆناخی بەهێزبوونی فەرماندارێتی سەربازی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئەم باڵادەستییەش لە کەسایەتی حامورابی پادشای بابل دەگاتە لوتکە.

ج ـ چاخی کلاسیکی شارستانییەت یاخود قۆناخی گەیشتن بە لوتکە و رووخان: ئەم قۆناخە لە ماوەی نێوان 500 پ.ز تاوەکو 500 زایینی بەردەوام بووە. لە کاتێکدا ئەو شارستانییەتەی کە ناوەندەکەی میزۆپۆتامیا بوو، جێگای خۆی بە ئیمپراتۆرییەتی میدیا ـ پارس بەجێهێشت، شارستانییەتەکانی رۆژئاوا کە ناوەندەکەیان میسر و ئەنادۆڵ بوو، جێگای خۆی بۆ شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما بەجێهێشت. لە کاتێکدا قۆناخی ئیمپراتۆریەتی ماد ـ پارس زێدەڕۆیی و سەرەڕۆیی بابلی و ئاشووریەکان بەلاوەدەنێت و لە جێگای ئەو نوێنەرایەتی قۆناخێکی دادپەروەر و ئاشتیخوازانەتر دەکات، ئەوا قۆناخی نەمروود و فیرعەونەکانیش بەجێ دێڵێت کە کاریگەرییەکی بەهێز و سەرسامیان لە پاش خۆیان بەجێ هێشتووە. مژدەی ئەوە دەدرێت کە کۆیلایەتی قەدەرنییە و دەشێ رزگاری و ئازادی بەدەست بهێنرێ. باس لە شکاندنی ئەو زنجیرە دەکرێت کە تاوەکو قورگ لە مرۆڤ ئاڵێنراوە.

لە کاتێکدا لە رۆژئاوا یۆنان و رۆما لەمیانەی پشت بەستن بە هێزی ئەقڵ و فەلسەفە سیستەم بەرەو لوتکە دەبەن، ئەوا تەواوی فاکتەرەکانی کەوتنیش لە ناوخۆیدا دەچێنێ.

هەروەکو چۆن کۆماری رۆمای کۆیلەداری و دیموکراسییەتی ئەتینا توانای هێزی فەلسەفەیان سەلماند، لەهەمانکاتدا دانیان بە ناکۆك بوونی خۆیان لەگەڵ ئەم سیستەمانەدا هێنا و سەلماندیان. زێدەڕۆیی لە مەزن کردنی دەسەڵات و گەیاندنی بە ئاستی خوداوەندی، کە سەرەکیترین تایبەتمەندێتی شارستانییەتی کۆیلەدارییە، ناشێ بۆ ماوەیەکی درێژ بە یەکەوە لەگەڵ ئەو باوەڕییە و ئیرادە و هزرەدا بژیت کە ئازادبوونە. هەروەکو چۆن گەیشتنی سیستەمێك بە هەرە لوتکەی پێشکەوتنی خۆی، بەهۆی هەبوونی ئەم ناکۆکییانەیە کە بەر لە قۆناخی هەڵوەشانەوە دەرکەوتن، ئەوا کەوتنەکەشی بەهۆی خستنە گەڕی دژە جەمسەری ئەم ناکۆکییانەیە. لەکاتێکدا لایەنێکی ناکۆکی سیستەم بەرزدەکاتەوە لایەنەکەی دیکە دەیخات. ئیتر سەردەم بووە بە قۆناخی هەرە خێرای سیستەم. خێرابوون واتای زیادبوونی رۆڵ و گرنگی کاتە. خێرایی هەم رووخێنەرە، هەم بونیادنەرە. خێراییبوون لە پێکهاتەیەکدا بە واتای قۆناخی کەوتنە گەر و جموجۆڵی فاکتەرەکانی رووخان و سەرلەنوێ ئاوابوونە. بەمجۆرە مێژوو لە 500 پ.ز بە دواوە دەربازی قۆناخی خێرابوون بووە. ئیتر قۆناخی هەرە خێرای گواستنەوەی شارستانییەت لەو پەڕی رۆژئاوا بۆ ئەو پەڕی رۆژهەڵات بە ئەسپ دەستیپێکردووە. بازرگانی ماڵ و هزریش بە هەمان خێرایی هەڵدەسووڕێ. لە کاتێکدا جیابوونەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا پێش دەکەوێت، لەهەمانکاتدا لە هەموو ئاستێکدا جموجۆڵ لە نێوانیاندا بەردەوامە. کێشمەکێش و پێکدادانی پارس ـ یۆنانیەکانی پێشتر جێگای خۆی بۆ ململانێ و پێکدادانی رۆما ـ ساسانییەکان بەجێ هێشتووە. دیبلۆماسییەتی هاوسەنگییەکان لەگەڵ خۆیدا، رێگای لەپێش چەند پێکهاتەیەکی نوێ کردۆتەوە.

لەگەڵ وزەی ئاژەڵ، دەرفەت و تواناکاری سوود وەرگرتن لە وزەکانی با و ئاو پێش دەکەوێت. پارە کەوتۆتە گەڕ. جامچێتی و نووسەری دووپیشەن کە پێشدەکەون. بیناسازی شارە کلاسیکەکان لە قۆناخێکی دەگمەن و بێهاوتای خۆیدا دەژی. یاسای علمانی (دابڕاو لە ئایین) بناخەکەی دادەنرێ. چینی ناوین لە بواری چەندایەتی و چۆنایەتییەوە درێژە بە پێشکەوتنی خۆی دەدات. ئایینی مەسیحی عیسا کە وەکو ئایینێکی مرۆڤایەتی و گەردوونییە، دەبێتە گەورەترین جوڵانەوەی ئەخلاقی و باوەڕی، هەروەکو بەهێزترین پارتی کۆمەڵایەتی قۆناخی خۆی وایە. هەرەس ئاسا تەریقەتە سۆفیگەراییەکان دێنە ئاراوە، لە سەرووی هەمووشیانەوە مانیزم.

قوتابخانە فەلسەفییەکان لەسەرووی هەموویانەوە ستۆواییەکان

لە هەموو شوێنێك دەکرێنەوە و زۆردەبن. لە رێگای ئیمپراتۆرییەتی گەردوونی رۆما شارستانییەتیش لە هەموو گۆڕەپانێکدا ناچاری گەردوونی بوون دەبێت. هیچ دەزگایەکی شارستانییەتی کۆیلەداری لەو هێزەدا نییە ئەو مرۆڤە بوەستێنێ کە لەمیانەی چەمك و چالاکییەکانی خۆیەوە کەوتۆتە ناو جموجۆڵەوە. ئیتر سەردەم سەردەمی قەڵشین و خولْقاندنی نوێترە. سەردەمی کۆیلەداری کە کزببوو، دوای هێدیبوونێکی درێژخایەن جارێکی دیکە خێرادەبێت و بە ئامانجی خولْقاندنی سەردەمی بەهێزترین و خێراترین شارستانییەت چەرخی ناوین دەئافرێنێ.

پەیوەندی نێوان شارستانییەت و جوگرافیا لە پەیوەندییەکی میکانیکی بەولاوە، گرێدراوی گەوهەرە و واتایەکی دیالەکتیکی لە خۆوەدەگرێت. ئەگەر کەوانی بەپیت نەبوایە هەرگیز شارستانییەتی میسر و سۆمەر نەدەبوو. ئەگەر میسر و سۆمەر نەبوایە رۆژهەڵاتی ناوینیش نەدەبوو. بەبێ هەبوونی رۆژهەڵاتی ناوین نە شارستانییەتی هیند و چین لە رۆژهەڵات، نە شارستانییەتی یۆنان و رۆما لە رۆژئاوا پێش نەدەکەوتن. ئەگەر یۆنان و رۆما نەبوایە شارستانییەتی ئەوروپای رۆژگاری ئەمڕۆمان نەدەبوو. بە ئەندازەی ئەوەی ریزبەندی مێژوویی لەلایەنی کات (رۆژگار)ی هەیە، ئەوا ریزبەندییەکی جێگا (شوێن)ی بەمجۆرەی هەیە کە ناتوانرێ لە یەکتری دابڕێنرێ. نابێ پەیوەندی نێوان جوگرافیا و مێژوو تەنیا وەکو پارچەیەکی جەستەیی و لەباری سروشت بە شێوەیەکی تەسك و سنووردار بگیردرێتە دەست. پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان شێوەگرتنی کۆمەڵگای نئۆلیتیك و جۆرەکانی ئاژەڵ و دانەوێڵە و کەش و هەوای جوگرافیاوە هەیە. مێژوو و سروشت ئەم شانسەیان بە جوگرافیای کەوانی بەپیت داوە. ئەوانەی لەم جوگرافیایەدا رێگایان لەپێش قۆناخی کۆمەڵگای نئۆلیتیك و شۆڕشی مەزنی کشتوکاڵی کردۆتەوە، لە راستیدا قارەمانی هەرە راستەقینەن کە مێژوویان لە منداڵدانی سەرەکی خۆی هێناوەتە دونیا و بۆ یەکەمین جار لانکەی مرۆڤایەتییان راژاندووە. ئەمانە دایکە ـ خوداوەند و قارەمانانی ـ رەنجی نەناسراو و بێ ناوی مێژوون. مێژوو بەمجۆرە دەستیپێکرد، بەڵام بە درۆ نووسرا. منداڵ لێرە مەزن بوو بەڵام، ناوێکیتری لێنرا. تەواوی کۆڵەکەکانی شارستانییەت لێرە خولقێنران بەڵام، بیانییەکان دەستیان بەسەرداگرت. تاوەکو ئێستاش ئەمانە شارستانییەت بەخێودەکەن بەڵام، خەڵکانی دیکە دەژین. تاوەکو دان بەو توانستانە نەنرێت کە کەوانی بە پیت پێشکەشی مێژووی کردووە و مافەکەی نەدرێتەوە، ئەوا ئەم مێژووە بێبنگەیە، ناتوانێ لە مێژوویەکی درۆ و چەواشەکاری رزگار ببێت.

هیرۆدۆت لەسەردەمی خۆیدا ئەوەی دەستنیشان کرد کە میسر دیارییەکی رووباری نیلە. لە کاتێکدا ئیندۆس و پەنجاب شارستانییەتی هیندیان خولقاندووە، رووباری زەرد چینی ئافراندووە. تایبەتمەندێتی ئاودێری خۆرسك و سروشتی ئەنادۆڵ، تەواو ئەو شارستانییەتانە دەخولقێنێ کە تێر ئاویان دەکات. ئەو بازرگانییەی لەگەڵ پێکهاتنی ناوەندەکانی شارستانییەت خێرا دەبێت، لە شوێنە جوگرافییە لەبارەکاندا دوورگەی جیاجیای شارستانییەت ئاوا دەکات. جوگرافیای دەریای سپی لەمیانەی کەنارەکانی و ئاوەکەی خاوەنی تایبەتمەندێتی کۆنترین و گەورەترین دەریای شارستانییەتە. پێکهاتەی لەباری ئاو و هەوا و زەوی، تەواوی ئەوروپا دەکات بە ناوەندی گەورەترین شارستانییەت.

لێکۆڵینەوەی هەر جوگرافیایەك سەبارەت بە کۆمەڵگا و مێژوو خاوەن گرنگییەکی تایبەتە. جوگرافیا لەمیانەی لایەنە ئەرێیی و نەرێییەکانی، خاوەنی کاریگەرییەکی بنچینەیی و بەردەوامە بەسەر شارستانییەت و پێکهاتە و پێشکەوتنی کۆمەڵگادا. ئەگەر ئەمڕۆ کێشەکانی ژینگە ئافاتێکی لەگەڵ خۆیدا هێنابێت؛ ئەمەش گرێدراوی ئەو لایەنانەی شارستانییەتە کە لەگەڵ سروشتدا ناکۆکە و لە ئەنجامی بە کوێرایی گرتنەدەستی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگا و جوگرافیا لەلایەن ئەم چەرخەمان دەرکەوتووە کە بانگەشەی

زانستیبوون دەکات. لە راستینەی کۆمەڵگادا جوگرافیا رۆڵی لانکە دەبینێ. دەبێ مرۆڤایەتی بزانێ کە هیچ کاتێك بەبێ جوگرافیا ناتوانێ بژی و لانکەی خۆی تێکنەدات. یەکێك لە ئەنجامە گرنگەکانی لە شیکردنەوەکانی شارستانییەتی بیدۆزینەوە ئەمەیە.

6 ـ میراسی شارستانییەتی کۆیلەداری: دەرباز بوون بۆ کۆمەڵگای چینایەتی، لە ئەنجامی ئەم ناکۆکییانەوە بوو کە کۆمەڵگای نئۆلیتیك نەیتوانی چارەسەری بۆ بدۆزێتەوە. لەبەر ئەوەی کەڵکە بوونی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و ئاستی زانیاری لە بوارێکی ژوورتردا رێکنەخرا، بێکار و بێ سوود دەمانەوە. لە لایەکی دیکەشەوە زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان هاتۆتە ئاراوە. ئیتر کۆتایی بە قۆناخی دابەشکردنی خاك بە شێوەیەکی هاوبەشانە هاتووە. ئیتر دەرفەت و تواناکاری چارەسەرکردنی کێشەکان لەمیانەی بڵاوکردنەوەی کۆمەڵگای لادێ نەمابوو.

لەگەڵ گەیشتن بە ساڵانی 4000 پ.ز، کۆمەڵگای کشتوکاڵی لە زەریای ئەتڵەسییەوە تاوەکو زەریای مەزن تەواوی زەوییە لەبارەکانی ئەوروپا و ئاسیای گرتۆتەوە. چڕبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان لە ناوچەکانی دەوروبەری دەریای سپی لە ئاستێکی پێشدابوو. کاتێك کۆمەڵگای لادێ گەیشتە بەرزترین ئاستەکانی پێشکەوتن، یان لەمیانەی سیستەمێکی نوێوە هەنگاودەهاوێژێ، یاخود لە ئەنجامی ئەو شەڕانەی لە قۆناخەکانی دواییدا لەپێناو بەدەست هێنانی خاکدا پێشکەوتووە، لە نێو هەلومەرجی پێکداداندا دووچاری خراپ بوون و لەرێ لادان دەکات. ئاستی تەکنۆلۆژیا و زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوان چارەسەری لە گۆڕانکاری سیستەمدا دەدۆزێتەوە، هەوڵماندا لە نزیکەوە شێوازی چارەسەرکردنی کۆمەڵگای چینایەتی کۆیلەداری ببینین. ئەمە شۆڕشێکی شار بوو. گەوهەرەکەی پشتی خۆی بە ئۆرگینازسیۆنی کۆمەڵکاری رەنجی مرۆڤ دەبەست کە لەمیانەی ئەو ئامرازانەی کە هەبوو بەروبوومێکی زۆر لەوە زیاتری بەرهەم دێنا کە خەرجی دەکرد. سەفەربەر کردنی ژمارەی زۆری دانیشتوانی دۆڵەکانی رافێدەین و نیل، بۆ کشتوکاڵ و ئاودێری گەنجینەی دەخولقاند. ئەم ناوەندە نوێیانەی بەرهەمهێنان هەروەکو جێبە جێکردنی خەون و موعجیزەیەك وابوو. ئەو رەوشەی کە مرۆڤایەتی تێیدابوو ئەم پێشکەوتنەی بەمجۆرە هەڵدەسەنگاند. بەمجۆرەش لە تەواوی پێکهاتەی هزریدا دەنەخشێنرا. بێگومان ئەنجامدانی پێهەڵگرتنێکی بەمجۆرە بەرامبەر لە پەلوپۆکەوتنی کۆمەڵگای گوندی نئۆلیتیك کە هەزاران ساڵ بەردەوام بوو، پێشکەوتنێکی مەزن بوو.

لە رەوشێکی بەمجۆرەدا نەبوو کە ئەو ناکۆکیانەی مەزەندە نەدەکران و لە ناواخنی خۆیەوە دەگرت، یەکسەر دەریان بخات. هەموو شتێك لە شێوەی جیهانی خەیاڵ سەرنج راکێش و ئیلهام بەخش بوو. بە گوێرەی رابڕدوو تەنانەت هەر یەکێکی کار بکات دەیتوانی باشتر زگی خۆی تێر بکات و لە ناو ئارامیدا بژیت. سیستەمی سۆمەر کە لە ساڵانی 3500 پ.ز بۆ یەکەمین جار لەمیانەی ئاواکردنی شاری لە جۆری ئورك و ئەریدۆ دەستیپێکرد، بە تەواوی بۆ ماوەی 3000 ساڵ گەوهەرکەی خۆی پاراست و لە رێگای زنجیرەی دەزگاکان بەبێ پچڕان، مەزن بوو و بڵاو بۆوە و هەروەکو بڵێی سەرلەنوێ تەواوی ئەو گۆڕەپانانەی

فەتح کرد کە کۆمەڵگای کشتوکاڵی پێکیهێنابوون و بەمجۆرەش سەرکەوت لەوەی بیانکات بە گۆڕەپانی شارستانییەت.

لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا ئاستەمە باس لەوە بکرێت کە شارستانییەت لە هەموو بوارێکەوە شیکراوەتەوە. تەواوی دەزگا پەیوەندییە سەرەکییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان سەرچاوەی خۆی لەم شارستانییەتەوە دەگرێت. ئەوەی شارستانییەت خوڵقاندوویەتی، لە شێوەی جفرەی کۆمەڵایەتی لە قووڵایی هزرماندا جێگیربووە و ئاراستەمان دەکات. تەواوی دەزگا سەرەکییەکان و چینە کۆمەڵایەتی و ریشەی کولتووری ژیانی بە شار بوون رەگەکەی بۆ ئەم سەرچاوانە درێژ دەبێتەوە. پەرستگا، کۆشك، شانۆ، بازار، ئەنجوومەن، رێگا، مانیفاکتۆرا، قوتابخانە،ماڵی تایبەتی و گشتی، بۆ یەکەمین جار لەم شارە بچووکانە ئاواکراوە. بەڕێوەبەر، بەڕێوەبراو، فەرمانبەر، وەزیر، کارگێڕی، ئۆرگانی راوێژکاری، فەرماندارێتی سەربازی پاشماوەی ئەم قۆناخەن، نووسین، میتۆلۆژیا، رەسم، مۆسیقا، شانۆ، فۆلکلۆر، عیبادەت، ئەمانە هەموو بە داهێنانەکانی پەرستگا دادەنرێت.

سۆمەریەکان بە قولایی هەستیان بە گرنگی ئەم جۆرە دەزگایانە کردبوو، هەربۆیە وەکو شکۆمەندترین یاسا بە "ما"کانی خۆیان ناویان دەبرد و بەڕێزەوە نزیکی دەبوونەوە. قۆناخەکانی دواتری شارستانییەت بە واتای پێشکەوتن و تەشەنەکردنی ئەو دەزگا و بۆچوونانە دەهات کە ئاراستەیان کردبوون. کاتێك ناکۆکییەکانیان دەگەیشتە ئاستێك توانای بەرگەگرتنیان نەبوو، پەنایان دەبردە بەر خودا (ئیلاهە)ی نوێ و ئەو ئایینانەی رۆڵی سەرکێشیان بۆ دەبینین. کاتێك زیاتر تەنگەتاو ببوونایە جەسارەتێکی مەزنیان بە ئیرادەی خۆیان دەبەخشی و بەرەو جیهانی نوێی ئازادی دەکرانەوە. کاتێك پێویست بوایە بە بێ گەڕانەوە بۆ خوداوەندەکان و پشت بەستن پێیان، پەنایان دەبردە بەر ئەقڵی خۆیان و هەولیاندەدا دەرك بە زانیاری ئەو یاسایانە بکەن کە لە بنەمای هەموو شتێکدا شاراوەیە. تەنیا بەمە سنووردار نەدەمان کە پێشتر لە سروشت کۆیان دەکردەوە و دەیانخوارد یاخود دواتر فێری چاندن و دروێنە بوون، بەڵکو فێری ئەوەش بوون کە بیگۆڕن و بچمێکی دیکەی پێبدەن و دەوڵەمەند ببن. نەك تەنیا یاسای کۆمەڵگا، بەڵکو یاسای دەوڵەتیشی پێکدەهێنا و دەستووریش دەخولقێنرا. مرۆڤایەتی خۆی بەرامبەر بە ناکۆکی مەزنتری شۆڕشی شار دەبینییەوە کە بە ئامانجی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی کۆمەڵگای گوند پێشیخستبوو. هەر چارەسەریەك لە دەرگای ناکۆکییەکی نوێتری دەدا. ئەو سەردەمەی لەگەڵ شارستانییەتدا خێرادەبۆوە، بە پێشکەوتن ناوزەددەکرا. ئەگەر بە قەدەر ناوزەد بکرێت یاخود کاروانی ئازادی مرۆڤ بەمجۆرە بڕیاری لەسەر هەبوونی خۆی دەدا و ملی رێی دەگرت.

ئەو ناکۆکییانەی لە هەناوی شارستانییەتی کۆیلەداری پێشکەوتن، لەو جۆرە ناکۆکیانە نەبوون کە لەمیانەی مەکانیزمەکانی خودی سیستەم چارەسەر ببێت. بەر لە هەموو شتێك رەوشی رۆحی و هزری گشتی کۆمەڵگا، لە هەموو لایەکەوە لەگەڵ شێوازی ژیانی کۆیلەدارییەوە کەوتبووە ناو ناکۆکییەوە. ئەو مێشکەی وشیار ببۆوە و ئەو ئیرادەیەی بەرەو ئازادی هەنگاوی نابوو، بە دوای رێگای نوێدا دەگەڕا. بێگومان ناکۆکییە ماددییەکان

بناخەی ئەم جۆرە پێشکەوتنانە پێکدێنن. پەیوەندی موڵکایەتی کە بەسەر ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لەسەرووی هەمووشیانەوە بەسەر کۆیلەکاندا سەپێنراوە، ئاکامی دەستبەتاڵی و بێکاری و پشتگوێ خستنی ئامرازەکانی لەگەڵ خۆیدا دەهێنا ئاراوە. گەلێك ئامراز بەکار نەدەهێنرا، بۆ نموونە بەهۆی رەنجی هەرزانی کۆیلەکان چەرخی ئاو و ئاشی کە بە چەرخی ئاو کار دەکات، وەکو پێویست بە کارنەدەهێنرا. تەواوی ئامرازە گرنگەکانی بەرهەمهێنان لەلایەن پەیوەندییەکانی موڵکایەتی کۆیلەداری و پێکهاتە هزریەکەیەوە، بە گوێرەی توانستی بەرهەمهێنانیان بۆ ئاستێکی زۆر نزمی بەرهەم و رزین پشتگوێ خرابوون. بەهۆی شەڕ و پێکدادانەکان سوپای کۆیلەکان بەردەوام مەزن دەبوو. سیستەم و شێوازی کاری کۆیلەداری کە لە قۆناخی ئاواکردندا رێگای لەپێش بەرهەمێکی مەزن کردەوە، ئیتر بووە بە سیستەمێکی بێ بەرهەم. چەتە سەربازییەکانی لەدەستپێکدا رۆڵێکی پێشکەوتووانەیان لە هەڵوەشانەوەی پێکهاتە سیاسی و کۆمەڵایەتیە کۆنەکاندا دەبینی؛ لە قۆناخەکانی دواتردا رێگای لەپێش داڕووخان و خەرجی بەمجۆرە دەکردەوە، کە پەیداکردن و جێبەجێ کردنی زەحمەت بوو. چەتە سەربازییەکان هیچ لایەنێکی سەرنج راکێشیان نەمابوو. ئیتر بازرگانی و پێشەکارێتی شارەکان کە چینی ناوین پێیەوە خەریك بوون، هەمان جۆش و خرۆشی جارانیان نەمابوو. هەروەکو چۆن هەوڵی نوێی زانستی و فەلسەفی دەرنەکەوتن، تەنانەت شێوازی گێڕانەوە و ئەزبەرەکردنی کۆنیش لە بیرکراوە و هەنگاو بەرەو قۆناخی تاریکی، نەزانی دەهاوێشترا. ئیتر گەرەنتیە کۆمەڵایەتییەکان، داب و نەریت و یاسا، لەکار کەوتبوون. عیبادەت و ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان کەوتبوونە ئاستێکی هەرە پاشڤەڕۆ و بێ واتا. لە کاتێکدا لە ئەنجامی شەڕی خوێناوی، بنەماڵەکانی سەرو و ناوەند پەرتەوازە دەبوون، ناوەندی هێزە هەرێمییەکان دەردەکەون. هەرچەندە بورغوەکانی دەوڵەت توند کرابوایە، رێگای لەپێش پارچەبوونێکی زیاتر دەکردەوە.

ئەو راستییانەی لە چینەوە تاوەکو رۆما لە ساڵانی 300 ی زایینی بە دواوە بە شێوەیەکی ئاشکرا دەردەکەوتنە روو؛ پێشکەوتنێکی بەمجۆرەی بە خۆوە دەبینی.

ئیتر تەواوی ئەو پەیوەندی و دەزگا و هێزانەی سیستەمیان خوڵقاند و مەزنیان کرد و نوێنەرایەتی دەکەن، لە ناو سیستەمدا جێگایان نابێتەوە و ناچاری پەرتەوازە بوونی دەکەن. ئیتر نە لە خاچدانی مرۆڤ و لە ئاراناکاندا پێشکەش کردنی بە شێر، نەیاندەتوانی رێگا لەو وشیاربوونەوە نوێیەی هێزی ویژدان و هزری مرۆڤ بگرن، ئیتر مرۆڤایەتی لەمیانەی ئەو ئەزموونانەی لە شارستانییەت فێرببوو، لە رێگای کاروانی ئەقڵ و ئیرادەی خۆیەوە، بە دوای سیستەمێکی نوێ دەگەڕا. ناوچەی پیرۆزی رۆژهەڵاتی ناوین، جارێکی دیکە لەمیانەی هێزی پیرۆزیەوە لە قۆناخی خوڵقاندندا بوو. ئیتر زۆر لەمێژ بوو عیسا وەکو رۆح ئەلقودس وەکو پادشایەکی مەعنەوی ئاسمان و سەرزەوی جێگای خۆی گرتبوو، کە بەرامبەر بە گڵاوترین نۆکەرەکانی کاهین و پادشاکانی بابل و رۆما، لە قودس یاخیبوو بوو و شۆڕشی مەزنی ویژدانی ئەنجامدا بوو. چەند حەوارییەکی خاوەن باوەڕ لە رێی شەڕی ویژدانی و ئەخلاقی، ئیمپراتۆرییەتی رۆمای شکۆداری لە ناوەوە رووخاندبوو. ئیتر

جولانەوەی کۆمەڵایەتی 300 ساڵەی پارتی مەسیحییەت لە کەناری تەسلیم گرتنی ئیمپراتۆرییەت بوو.

داب و نەریتی زەردەشتی کە بە شێوەی بروسك ئاسا لە کوێستانەکانی میدیا لە رۆژهەڵات دەرکەوتبوو، لەمیانەی هێزی ئیرادەوە خاوەن کاروان و بەڕێوەچوونێکی شێرانە بوو، ئیتر لە کەسایەتی مانیدا جارێکی دیکە وەکو جولانەوەیەك بەرەو سەرلەنوێ لە دایکبوون هەنگاوی دەهاوێشت. ئەگەر پاشڤەڕۆیەتی راهیبەکانی سەردەمی ساسانییەکان نەبوایە کە لە مێژبوو پاشڤەڕۆببوون، مانی نەکوژرابوایە، ئەگەری ئەوە هەبوو شارستانییەتێکی لە جۆری ئەوروپا لەسەر بنەمای ریشەکانی میزۆپۆتامیا باڵابگرێت. ئیمپراتۆرییەتی ساسانی کە لە زووەوە ببووە خاوەن رۆڵێکی پاشڤەڕۆیانە و ئەخمەنییەکانی کە بەرامبەر بە شەڕە یەك لە دوای یەکەکانی ئەسکەندەر رووخان، دەیانتوانی بەرامبەر بە هێزەکانی ئیسلامییەت درێژە بە هەبوونی خۆیان بدەن. تەنانەت ئەمانە بە ئەندازەی بێزەنتیەکانیش هێزی وەرچەرخان نیشان نادەن. شتێکی روون و ئاشکرایە سیستەم دەرفەت و شانسی خۆ نوێ کردنەوەی نەبوو. لە رۆژهەڵاتی دووریش چین و هیندستان دوای کێشمەکێش و تێکۆشانێکی مەزن لە ساڵانی 300 ی زایینی لەمیانەی خانی مەزن و بنەماڵەی چانداگوبتا، دەربازی قۆناخی فیوداڵیزم دەبوون.

ئیتر مێژووی پیرۆزی رۆژهەڵاتی ناوین، لە قۆناخی سێیەمین (زایین) خولقاندنی مەزنی خۆیدا بوو. جولانەوەی یەکینەی (تەریقەت) پیرۆزی، کە بە شێوەیەکی بەربڵاو لە ماوەی ساڵانی 300 پ.ز تاوەکو 300 زایینی دەرکەوتوون، بە پارتی بوونی نهێنی و نیو رەوا (مشروع)ی ئەم قۆناخەن. لەبەر ئەوەی چینی جێگیر نەبوو، هێشتان یەکلایی نەببوونەوە، دەتوانرا لەژێر ناوی ئەم شێوازانە لێپرسینەوە دەرهەق بە رەوایەتی سیستەم بکرێت. ئیتر ئەمانە چ بە بلیمەت یاخود گروپی سۆفیگەرایی ناو ببرێن؛ ئەم لێشاوە هزریانە، لەمیانەی دابڕانیان لە ئایینی فەرمی و لێشاوەکانی فەلسەفە فەرمییەکان، لە گەوهەری خۆیاندا لێپرسینەوە دەرهەق بە سیستەم ئەنجام دەدەن. کوشتن و لە ناوبردنی سوقرات و عیسا و مانی لە ماوەیەکی کورتدا، شێوازی جولانەوەی نهێنی و سۆفیگەرایی دەکردە ناچارییەك. ئەو ئەزموونەی لە ژیانی رێبەرەکانیان بۆیان مابۆوە، ئەمەی دەکرد بە پێویستیەك. لە جوگرافیای پیرۆزدا، جولانەوەیەکی ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقی شەش سەدە زیاتر بەرامبەر بە شارستانییەتی کۆیلەداری جێی باسە. ئەو بێچارەییەی لە نێو هەلومەرجی ماددی (بابەتی) هەیە، رەنگدانەوی خۆی دەکاتە سەر جیهانی رۆح و هزر و رێگا لەپێش قۆناخی تەریقەت و رێزانە مەزنەکان دەکاتەوە. ناوزەدکردنی قۆناخی نێوان 500 پ.ز تاوەکو 500 زایینی بە قۆناخی کلاسیکیە مەزنەکان، لەلایەن مێژوونووسانەوە شتێکی لە خۆڕا نییە و لە نزیکەوە پابەندی کۆتاییەکانی سیستەمە. ئەخلاقی کۆنفۆشیۆسی گرێدان بە چوار یاسای مەزن، ئەخلاقی بودای رزگار بوون لە ئازارەکان، ئەخلاقی زەردەشتی مرۆڤی خاوەن ئیرادە و ئەخلاقی سوقراتی سەبارەت بە خۆت بناسە؛ دەستپێکی چەرخی کلاسیکیە مەزنەکانە. هەموویان لە ساڵانی 500 پ.ز دا ژیاون. هەروەکو چۆن ئەو شۆڕشە ئەخلاقی و هزریانەی ئەنجامیانداوە لە گەوهەری خۆیدا دژی

شارستانییەتی کۆیلەداری بووە، لەهەمانکاتدا وەڵامێکیشە بۆ داب و نەریتە تەسك و سنووردارەکانی پێکهاتە ئەتنیکییەکان. تەواوی ئەو هزرانەی بە ناوی ئایین و فەلسەفەوە پێشخراون، بە ئامانجی خولقاندنی شارستانییەتێکی نوێ ریفۆرمیان دەرهەق ئەنجامدرا و لەمیانەی جموجۆڵی مەزنی مێشك و ویژدان، رێگایان لەپێش ئەم هزر و ویژدانە مەزنەی ئەم پێنج سەدەیە کردۆتەوە.

ناکۆکییەکانی هەلومەرجە بابەتییەکان بە شێوەیەکی جودا و سەربەخۆ رێگا لەپێش گۆڕانکاری سیستەمی شارستانییەت ناکاتەوە. پێکهاتە هزری و ویژدانیە مەزنەکان تەنیا لە مەودای خۆیدا دەتوانێ رێگا لەپێش سیستەمی نوێ بکاتەوە و شێوازی هزر و رۆحی چەرخی نوێ بخولقێنێ. ئەو جموجۆڵە کۆمەڵایەتیانەی لەم سەدەیەدا لە خاکە پیرۆزەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا بەرهەمداربوو، بە واتای قۆناخی کۆرپەلەیی سیستەمی نوێ دێت لە منداڵدانی دایکیدا.

وەکو رەوشێکی بەرجەستە چاوەڕوان دەکرا کە ئەو شارستانییەتەی کۆڵەکەکەی شۆڕشی شار بوو، کاتێك لەگەڵ ئەو ناکۆکیانەدا دەکەوێتە نێو ململانێ کە لە شارەکان سەرچاوە دەگرن و بێچارە دەمێنێتەوە، لە ناوچە لادێییەکاندا لە چارەسەری دەگەڕێت. کاتێك قۆناخێك دەستپێکرد تەنانەت بەخێوکردنی کۆیلەکانیش لە شاردا ئاستەم ببوو، یان هەر لە خۆیانەوە روویان لە لادێکان کرد. یاخود لەمیانەی راکردنێکی بەرفراوان کە ناتوانرێ پێشی لێبگیردرێت، قۆناخ دەستی پێکردبوو. لێرەشدا ئەوەی رووبەڕوومان دەبێتەوە، هەروەکو قۆناخەکانی ئاوا کردن ئەوەی رۆڵی دیاریکراو دەبینێ توند و تیژی نییە بەڵکو هەلومەرجەکانی بەرهەم هێنانە. ئەوەی لە ئارادایە رەوشی بەرهەم و بێ بەرهەمییە لەمیانەی پشت بەستن بە رەنجی کۆیلە. یاسای سەرەکی کۆمەڵگا رۆڵ دەگێرێت: کاتێك پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان لەگەڵ هێزەکانی بەرهەم هێناندا دەکەوێتە نێو ناکۆکییەکی کە چارەسەرکردنی بۆ نییە، ئەوا تێکشکاندنی ئەمانە و بەڕێوەچوونی لە بن شێوەیەکی دیکەدا دەبێتە ناچارییەك.

مێژوونووسان ئەم وەرچەرخانەیان بە گەلێك ناوی جیاواز ناوزەدکردووە. کۆتاییەکانی چاخی کلاسیك و دەستپێکردنی چەرخەکانی ناوین، یاخود بە شێوەیەکی گشتگیر دەتوانرێ بە قۆناخی دەربازبوون (گواستنەوە) لە شارستانییەتی کۆیلەداری بۆ شارستانییەتی دەرەبەگایەتی ناوببرێت. راگەیاندنی ئایینی مەسیحی وەکو ئایینێکی فەرمی لە ساڵانی 325 پ.ز، پارچەبوونی ئیمپراتۆرییەت بۆ رۆمای رۆژهەڵات و رۆژئاوا (395 زایینی)، لە (495 زایینی) گۆتەکان دەستیان بەسەر رۆما داگرت و خانەدانیان ئاواکرد، ئەمانە وەکو ریزبەندییەکی فەرمی مێژوو هەڵدەسەنگێنرێت. لە ناوەندەکانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین، چین، هیندستانیش رەوشێکی هاوشێوەی ئەمە هاتە ئاراوە، کە لە گەوهەردا وەکو یەك بوون، بەڵام بەروار و شێوەکەیان جیاوازبوو. هەرچەندە مرۆڤایەتی زۆر ماندوو بووبێت، لە هەرێمە سەرەکییەکانی سەردەمی نئۆلیتیك، بەڵام زۆر لەم جیاوازتر و لە ئاستێکی بەرز و لەمیانەی رۆح و هزرێکی نوێدا و لە رێگای ئامرازە پێشکەوتووترەکانی

بەرهەمهێنان، مێژوو هەنگاوی بە خۆ باوەڕ و لەسەرخۆ بەرەو قۆناخی دووەمین شارستانییەتی مەزن دەهاوێژێت و بەرەو پێشەوە دەچێت.

بەشی دووەم

سەردەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی

راڤەکردن و شیکردنەوەی ئەو قۆناخەی لە مێژووی شارستانییەتدا وەکو چەرخەکانی ناوین یاخود وەکو قۆناخی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی ناودەبرێت و تێیدا بانگەوازییەکانی بەناوی خودا ـ ئەڵڵا دەنگی دەدایەوە؛ بۆ رۆژگاری ئەمرۆمان بە تایبەتیش سەبارەت بە کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین تاوەکو بڵێی گرنگی ژیانی خۆی پاراستووە. بە بێ ئەوەی ئەو جۆرە کۆمەڵگایە و ئەو راستینەیەی شارستانییەت شینەکرێتەوە کە لەگەڵ خۆیدا بەرزی کردۆتەوە، ئەوا ناتوانرێ قۆناخی ئەمرۆشمان تێپەڕ بکرێت کە رێگای لەپێش بنبەستبوونی مەزن و ئەو پێکدادانانە کردۆتەوە کە دەریای خوێن و ئێش و ئازارێکی یەکجار زۆریان لەگەڵ خۆیاندا هێناوە، هەروەها لەمیانەی شێوەی بەرێوەبەرایەتی سەرەڕۆ و کۆماری گەندەڵبوو، پاشڤەڕۆیەتییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان بەتەواوەتی بووە بە گرێکوێرە و قەیرانێکی مەزن. ئاشکرا بووە کە بناخەی پێشکەوتنەکان، گواستنەوە و تەکنۆلۆژیا و پارە نەبووە. سەرەڕای ئەوەی ئەو پارە و تەکنۆلۆژیایەی لە دەستی عەرەبەکاندایە لە هی هیچ یەکێك لە وڵاتەکانی ئەوروپا کەمتر نییە، بەڵام پەیڕەوکردنی سیستەمەکانی چەرخەکانی ناوین لە لایەنی زۆربەی ئەم وڵاتانەوە، ئەم بانگەشەیەمان دەسەلمێنێ و پشت راستی دەکاتەوە. هەروەها بەردەوامبوونی هەمان رەوش بۆ چەندین هێزی هەرێمی ناوچەکە، ئەوە روون دەکاتەوە کە پێویستە سەرچاوەی کێشەکە لە شوێنێکی دیکەدا ببینرێت. گواستنەوەی زانیاری و پارە و تەکنۆلۆژیا بە شێوەیەکی جودا، هەمان دەرئەنجامی سیستەمی شارستانییەتی رۆژئاوای لەگەڵ خۆیدا نەهێناوە. کەواتە سەرچاوەی کێشەکە، سەرچاوەی قەیران و بنبەستبوونی

ئەگەر لە نزیکەوە تەماشا بکرێ دەبینرێت کە پەیوەندییەکی نزیك لە نێوان هەر دوو سیستەمی دەرەبەگایەتی و کۆیلەداریدا هەیە. دژایەتی سەرمایەداری بەرامبەر دەرەبەگایەتی دژوارەو دابڕانەکەشی فراوانە و لەمیانی پێکدادانەوە دەبێت. بە گوێرەی سروشتەکەی بەمجۆرەیە. شێوازی دەسەڵات و باڵادەستییەکەی پارچەکردنی هەموو کۆت و بەندەکانی دەربەگایەتی بە شێوەیەکی دڕەندانە دەکاتە پێویستییەك. گەوهەرە شۆڕشگێڕییەکەشی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. هەرچی هەڵوەشانەوەی سیستەمی کۆیلەدارییە، ئەوە لە نموونەی ڕۆما دەبینرێ، لە ئاکامی ڕێککەوتن و سازشکارییەکی بێ دەنگ لەگەڵ دەرەبەگایەتی ئەنجام دەدرێت. لە دابڕانێکی بەهێز و پێکدادان زیاتر، لەناوەوە دەوری یەکتر دەکەن و کۆیلایەتی لە خۆیەوە دەکەوێت و دەربەگایەتیش لەمیانەی لۆژیکێکی شۆڕشگێڕانە هەڵدەکشێ و لە شێوەی هێڵکاری بەڕێوە دەچێت. دەرباز بوون لە سیستەمی کۆیلەداری ڕۆمای ڕۆژئاوا بۆ سیستەمی دەرەبەگایەتیی و بێزەنتیەکانی ڕۆمای ڕۆژهەڵات بەمجۆرە بووە. بوویەری هیند و چینیش هاوشێوەی ئەمەن. بێگومان کارەکتەری ناکۆکییەکان ڕۆڵی دیاریکراویان لەمەدا بینیوە. جیاوازی نێوان ئاستی وابەستەیی و شێوەی پەیوەندییەکانی کۆیلەداری و ئاستی وابەستەیی شێوەی پەیوەندییەکانی دەرەبەگایەتیی پێویستی بە شیکردنەوەیەکی قووڵ و فراوان نییە. تەنانەت سنوورداربوونی شیکردنەوەش، ڕاستینەی لێکچووی هەر دوو سیستەمەکە ڕوون دەکاتەوە کە بە شێوازی شۆڕشگێڕانە یاخود پێکدادانی کورت خایەن، دابڕانی ڕیشەیی ئەنجام دراوە. شێوازی وەرچەرخانی پەیڕەو کراو پلە بە پلەیە (تدریجی).

یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی مێژوو ئەوەیە کە شوێن و جێگای ئەم وەرچەرخانە سەبارەت بە شارستانییەت بە شێوەیەکی واقیعیانە ئەنجام بدات. ئەوەی بە ناتەواوی ماوەتەوە ئەوەیە کە تاوەکو ئێستاکە مێژوو نەبۆتە خاوەنی سیستەمێکی تایبەت بە پۆلێن کردنی کات و شوێن. هۆی هەرە سەرەکی ئەم ڕەوشە ئەوەیە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن شارستانییەتی ڕۆژئاوا لەمیانەی هزرێکی داگیرکاری ئۆریانتالی، تەماشای شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی دەکرد. بە تایبەتیش شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوینی وەکو هەڕەشەیەکی مەزن دەبینی. تازە بە تازە هێندێك لێکۆڵەرەوە لەمیانەی بۆچوونی جیاوازەوە هەوڵ دەدەن ئەم هەڵە و زۆرداریە بەلاوە بنێن. سەرچاوە گرتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕۆڵێکی باش دەبینێ لەوەی گەلێك بابەت و بوار ڕوون ببێتەوە. ئەم دەرئەنجامە بەر لە هەموو شتێك ناکۆکی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا لەسەر بنەمایەکی واقیعیانەتر ڕوون دەکاتەوە. دووەمیان، ڕێگە لەپێش شیکردنەوەیەکی ڕاستی ئایدیۆلۆژیای تاکخودایی لە مێژوودا دەکاتەوە. شیکردنەوەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی تاوەکو ئێستاش وەکو ئەرکێکی گرنگی ڕووناکبیران چاوەڕوانی پەیوەندی و پێوەخەریك بوون دەکات. سێهەمیان، ئەم شیکردنەوە خزمەتێکی مەزن سەبارەت بە پێناسەکردنێکی ڕاست بۆ کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین و هەڵوێستێکی زانستیانە دەرهەق بە ڕۆڵە مێژوویەکەی پێشکەش دەکات و ئەمەش گەورەترین دەسکەوت و بەشداریە بۆ نووسینی زانستی مێژوو بە شێوەیەکی ڕاست و دروست. چوارەمیان، ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین و لە

ئایدیۆلۆژییە. تاکو ئێستاکەش کاریگەری قاڵبەکانی ژیان و هزری دەرەبەگایەتی، ئەم بۆچوونە پشت ڕاست دەکات. تاوەکو پێکهاتەی سەرخانی ئایدیۆلۆژی شینەکرێتەوە، لە شوێنیدا سەرلەنوێ ئاواکردنی ئایدیۆلۆژی ئەنجام نەدرێت، کە وەڵامی قۆناخ بداتەوە، ئەوا ناتوانرێت قەیران و گرێکوێرەی کۆمەڵگا چارەسەر بکرێت و پێشکەوتن بەدیبێت و لەمیانەی سەنتێرێکی باڵا تردا قەڵەمبازێك ئەنجام بدرێت.

باڵابوونی سیستەمی شارستانییەتی سەرمایەداری ئەوروپا لە سایەی شیکردنەوەی سیستەمی دەرەبەگایەتی هاتۆتە ئاراوە، تەواو پێچەوانەی ئەو شیمانانەی دەکرا ، سەرەتا سیستەمی دەرەبەگایەتی لەلایەنی زانست و تەکنۆلۆژیاوە شینەکرایەوە. ئەو شۆڕشەی لە بواری ئایدیۆلۆژییەوە ئەنجامدرا، ڕۆڵی لەپێشینەی هەیە و تەنانەت بناخەی پێشکەوتنەکانی زانست و تەکنۆلۆژیاش پێك دێنێت. شۆڕشی هزری ئازاد کە بەرامبەر دۆگماتیزمی کڵێسە سەرکەوتنی بەدەستهێنا، گەوهەری هەموو پێشکەوتنەکانە. بێگومان ڕۆڵی زانیاری و تەکنۆلۆژیا و دەوڵەمەندێتی ماددی هەیە، کە لەپێشکەوتن دا بوون، بەڵام ڕۆڵی دیاریکراویان نییە. دەوڵەمەندێتی ماددی، زانیاری، تەکنۆلۆژیا لەگەلێك ناوچەدا، بۆ نموونە لە چین بە گوێرەی ئەوروپا، نەك پاشکەوتووە بەڵکو پێشکەوتووتریشە. ڕەوشێکی هاوشێوە لە وڵاتە ئیسلامیەکانیشدا لە ئارادایە. دەوڵەمەندێتی ماددی، زانیاری، تەکنۆلۆژی جیهانی ئیسلامی لە ماوەی نێوان سەدەی هەشتەم تاوەکو سەدەی دوانزدەهەم بە گوێرەی ئەوروپا زۆر پێشکەوتووترە. پاشکەوتنی یەکەمیان و ئەنجامدانی وەرچەرخانێکی مەزن لەلایەن ئەویتریان، ئەوە دەسەلمێنن کە هۆکارەکەی ئایدیۆلۆژییە.

پرسیارێکی دیکەی گرنگ سەبارەت بە شیکردنەوەی سەردەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، دەرهەق بەوەیە لە کوێ و چۆن دەستی پێکردووە؟ هەروەکو چۆن تەواوی چینە دەسەڵاتدارەکان ئەنجامیاندا، ئەوەی لە نووسینی مێژوو نووسەکانی ئەوروپا مۆرکی خۆی لە نووسینی مێژووداوە، ئەو چەواشەکاریەیە کە بانگەشەی بۆ دەکەن و دەڵێن لەگەڵ ڕووخانی ڕۆما ئەم قۆناخە لە ناوچەکەمان دەستی پێکردووە. ئەمە لە نزیکەوە پەیوەندی بە چەمکی ئاواکردنی باڵادەستیەوە هەیە و گەلێك هەڵەی مەزن لە خۆوە دەگرێت. هەروەکو چۆن سەردەمەکانی نئۆلیتیك و کۆیلایەتی قۆناخەکانی لە دایکبوون، پێگەیشتن و ڕووخاندنیان بە خۆیانەوە بینی، ئەوا شارستانییەتی دەرەبەگایەتیش وەکو بەرهەمێکی ڕۆژهەڵاتی ناوین سەریهەڵداوە و سیستەمێکی شارستانییەتە کە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمرۆمان لە هەموو سیستەمەکانی دیکە کاریگەرترە.

ئەم دەستنیشانکردنەش گرنگییەکی مەزنی هەیە بۆ دەرککردن بەو ڕاستینەیەی کە مێژوو خاوەن زنجیرەیەکی لۆژیکە و بۆ ئەوەی ئەم لۆژیکەش لە دەست نەدرێت شارستانییەتەکان لە خۆیانەوە دەرناکەون. هەڵوەشانەوەشیان سانایی نییە. هەروەکو دەبینرێ لەم بوارەدا ئاڵۆزییەك لە زانستی مێژوودا هەیە. لە هەموو شتێك زیاتر باڵادەستی سیاسی لە زانستی مێژوودا پێویستی ئەوەی بینیوە کە نووسین لە شێوەی خۆ بەناوەند دانان بێت. لەگەڵ ئەوەی زانست لە گەلێك بوار و گۆرەپاندا بە شێوەیەکی بابەتیانە پراکتیزە دەکرێ، بەڵام ئاستەمە بگوترێ لە بواری مێژووشدا بەمجۆرەیە.

قەڵەمبازی ئیسلامییەت دواترین شێوەی بەهێزی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوینە. دەشێ بگوترێ ئیسلامییەت شۆڕشێکی دەرەبەگایەتی شکۆدار بوو. ئیسلام دواترین قەڵەمبازی مەزنی ڕۆژهەڵاتی ناوینە. دەرەبەگایەتیی ئەوروپا لە کەسایەتی ئیسلامییەتدا باڵا بوونێکی بەسەر دەرەبەگایەتیی ڕۆژهەڵاتدا نییە. هەروەکو لە سەفەری سەلیبییەکاندا دەبینرێ ئەوروپا بەردەوام پێویستی بەوە هەیە کە هێز لە باڵا بوونی ڕۆژهەڵاتەوە وەربگرێ. کاتێك تورکە عوسمانییەکان نوێنەرایەتی ئیسلامییەتیان کرد، دەرەبەگایەتیی ئەوروپایی ناچاری پاراستن کردووە. تەنیا لەگەڵ لە دایکبوونی سەرمایەداری ئەوروپا لە ڕەوشی پاراستن ڕزگاری بووە. ئەمەش لەهەمانکاتدا ڕێگای لەپێش باڵا بوون و باڵادەستیەکی بەردەوام و قوڵی شارستانییەتی ڕۆژئاوا دەکردەوە بەرامبەر بە شارستانییەتی ڕۆژهەڵات.

ڕۆژهەڵات و ڕۆژهەڵاتی ناوین کەوتە ناو پاراستن، تەنگەتاو بوون، قەیران و بێ چارەیی و ژێر دەستی ئەم باڵا بوون و زاڵ بوونەی تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. ڕوونکردنەوەی ئەمە لەمیانەی شیکردنەوە تەسك و سنووردارەکانی لە شێوەی ئیمپریالیزم و داگیرکاری، زۆر کورت دێنێ و ناتەواوە. چونکە ئەم جۆرە شیکردنەوانە سەرچاوەی خۆی لە لقێکی چەمکەکانی مێژووی ڕۆژئاواوە دەگرێت. زیاتر سەرچاوەی خۆی لە سۆسیالیزمی بونیادنراوەوە دەگرێت. لە کاتێکدا هێشتا هەڵوەشانەوەی خودی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەتەواوی شینەکراوەتەوە، ئەوا ناشێ ئەو شیکردنەوە سنووردارانەی ئەنجامی داون لە ئاستێکی بەرز و پڕ بە واتا و لە جێی خۆی دا بێت. لەم قۆناخەدا ڕۆژهەڵات و ڕۆژهەڵاتی ناوین دووچاری دۆڕان و زیانێکی هزری مەزن هاتووە، تاوەکو ئێستاکەش لە گێژ بوون ڕزگاری نەبووە. تەنانەت بە هیچ جۆرێك ڕێنسانسی بە خەیاڵدا نایێت. بەڵام هەموو شتێك گرێدراوی ئەگەری هەڵمەتێکی ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوینە. پەترۆڵی بێ سنوور، گواستنەوەی تەکنۆلۆژیا و ئەو ڕۆشنگەرییەی لە ئەوروپاوە هاتووە، نابێتە هێزی چارەسەری. ئەمە کێشەی زەبەلاحی زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوان، بێ کاری، بەفیڕۆدانی سەرچاوەکان، خیانەت کردن لە مێژوو، تەنانەت سەرنەکەوتن لە لاسایی کردنەوە، هەست نەکردن بە دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ، لە ڕێ دەرکەوتن و سەرەڕۆیی لە هی سۆمەرییەکان پاشقەرۆیانەتر، دەمارگیری ئایینی کە مەترسیدارترین کوێرایی و نەزانییە، بەهای ئەخلاقی کەوتۆتە ژێر سفرەوە، زۆر بە شێوەیەکی پاشقەرۆیانە هەڵوەستە کردن بەرامبەر ناکۆکییەکان کە لە کۆمەڵگا بنەماڵەیەکانیش پاشکەوتووترە، ئەمانە دیاردەی ڕوون و ئاشکرای نیشاندانی ئەم قەیرانە هزری و ڕۆحییەن.

تاوەکو ئەمانە بەلاوە نەنرێن ناشێ قودس کە بە شاری پیرۆز ناودەبرێ، لەوە ڕزگاری بێ کە نەفرەت لێکراوترین جۆری مردن و کوشتنی تێدا ڕوو نەدات. ئەگەر فراوانتر و گشتگیرتری بکەین دەتوانین بڵێین تاوەکو ئەم هزرە تێپەر نەکرێت، خاکە پیرۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەو نەفرینە مەزنانە ڕزگاری نابێت، خەڵکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە هۆی ئەو تاوانە مەزنەی بەرامبەر مێژووی خۆیان کردوویانە لێبوردنیان بۆ نییە. تەنیا لەمیانەی ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە پیرۆزێتی ڕاستەقینە دەگات و لە ڕێگای هەزرێك

ڕێگەی ئەویشەوە تەواوی پاشقەڕۆکانی جیهان کە هەمان ناوەڕۆکیان هەیە و ئەو کۆمەڵگایانەی لە ناو قەیران و بنەبستبوون دا دەژین، کێشەکانیان دەستنیشان و چارەسەر بکرێت.

گەیشتنی پێکدادانی عەرەب ـ ئیسرائیل بە ئاستێکی بەمجۆرە کە لەپێکدادانی سەرمایەداری ـ سۆسیالیزم زیاتر، جیهان بە خۆیەوە خەریك بکات و تاوەکو ئێستاکەش بە شێوەیەکی هۆڤانە بەردەوام بێت، لە نزیکەوە گرێدراوی ریشە مێژووییەکانە. ئەم پێکدادانەش گرنگییە مەزنەکەی لێرەدایە کە بە گوێرەی واقیعی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئاستی ناکۆکییەکانی ئەم قۆناخەمان نیشان دەدات کە چۆن ڕێگای لەپێش گرێکوێرە و بنبەست بوون کردۆتەوە.

لەم ناکۆکییەدا کێشمەکێشی مێژوو لە ئارادایە؛ ئاستی کۆمەڵایەتی، کە بە شێوەیەکی ئایین پۆلێن کراون، لە نێو پێکدادان و ململانێدان. سیستەمەکانی شارستانییەت ڕووبەڕووی یەکتری بوونەتەوە. لە ڕووکاردا وەکو شەڕێکی تیرەگەرێتی وایە، بەڵام بە هۆی ئەم تایبەتمەندێتیانەی لە خۆوەی دەگرێت و پێگەگرتنی وەکو شێوەی گشتگیری و کەڵەکە بوونی ناکۆکییەکان و شێوازە دیبلۆماسی و سەربازییەکانی بە درێژایی مێژوو بەردەوام بووە، وەکو شەڕێکی جیهانی وایە. ناچار بوونی پەیوەستدار بوونی تەواوی هێزە بە شانوشەوکەتەکانی جیهان، ئەم بۆچوونە پشت ڕاست دەکاتەوە. هێزی ڕاستینەی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ژێر ئەمەدا شاراوەیە. چەندین جارە جیهان دەبێت بە یەك، نەتەوە یەکگرتووەکان چەندین بڕیاری وەرگرت. بەڵام هێندەی سەری دەرزی بەرەو چارەسەری هەنگاو نەهاوێشتن، ئەوە دەسەلمێنی و نیشان دەدات کە هەڵەی مەزن کراوە. ئەوە دەسەلمێنی، کە ئەوە دەستنیشان نەکراوە پێویستە لە کوێوە و چۆن هەڵوەستە سەبارەت بە کێشەکە بکرێت. تەنانەت شەڕی دووەمی جیهانی سەرەڕای دژواری و کاریگەریە توقێنەرەکەی ئێتر وەکو بیرەوەریەکی لێهاتووە. بەڵام پێکدادانی عەرەب ـ ئیسرائیل لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا وەکو مەشخەڵێك وایە کڵپەی سەندووە و بەردەوام دەکات. هەروەکو دەزانرێ چەندین بەرەی دیکەی پێکدادان لەمە کەمتر نین. تەنانەت ئەم مەسەلەیەش بە شێوەیەکی زۆر داکۆکی کەرانە نیشان دەدات و دەیسەلمێنێ ئەگەر دان بە ڕاستینەی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین نەنرێت، ئەوا دەتوانێ چی بکات و چی لە توانا دایە.

سەرەڕای ئەوەی ئەوروپا لە ماوەیەکی کورتدا سیستەمی دەرەبەگایەتی تێپەرکردووە و سەردەمێکی درێژخایەنی کۆیلایەتی بناخەکەی پێك ناهێنێت. وەلێ توانیویەتی ئەم قۆناخە لەمیانەی ڕێنسانسێکی بەرفراوان تێپەر بکات. دەتوانرێ بانگەشەی ئەوە بکرێت ئەگەر ڕێنسانسی سەدەکانی 15 ـ 16 هەم نەبوایە ئەوروپای ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لە ئارادا نەدەبوو. بەڵام سەرەڕای ئەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە میانەی کات و شوێنەوە بە شێوەیەکی درێژ خایەن و قووڵ بەم سیستەمانەدا تێپەری، ئایا ئەنجام نەدانی ڕێنسانسێك هۆکاری سەرەکی بنبەست بوونی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان نییە؟ پرسیار لە جێگەی خۆی دایە و پێویستی بە وەڵامێکی بەرفراوان و ڕاست هەیە.

که هێزی خۆی لەم رێنسانسە وەرگرتبێت، دەشێ سەرلەنوێ لە دایکبوونی رۆحی روو بدات، تەنیا لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانرێ ئاوێتە بوون لەگەڵ مێژوو یەکانگیر بوون لەگەڵ سەردەم بەدی بێت و ئەمەش بە واتای هەنگاو نان بۆ قۆناخی هەڵمەتێکی مێژوویی باڵا دێت. شیکردنەوەی سیستەمەکانی شارستانییەت کە سەرچاوەکەیان لە رۆژهەڵاتی ناوینەوە دێت، گەوهەری ئەم شۆڕشە هزرییە، بەر لە هەموو شتێکەوە پێویستە. تەنیا لە رێگای ئەم شۆڕشە ئایدیۆلۆژیەوە دەتوانرێ ئەو پارچەبوونە هزریە بەربڵاوەی پێکهاتەی کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین بەلاوە بنرێن. چەندە بە شێوەیەکی راست شارستانییەتی دەرەبەگایەتی شیبکەینەوە و لەسەر ئەو بنەمایەش سەر لەنوێ شێوە بە ژیانی رۆحی بدرێت و بۆ شۆڕشێکی هزری وەرچەرخێنرێ، بەو ئەندازەیە دەتوانین وەڵامی ئەو کێشانە بدەینەوە کە بووە بە گرێکوێرە و تەنگەژەیەکی ریشەیی.

١ ـ ناسنامەی ئایدیۆلۆژی سەردەمی دەرەبەگایەتی

ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کە گوزارشت لە خەیاڵ و ئاستی هزری کۆمەڵگا دەکات، بۆ تەسکترین و سنووردارترین کۆمەڵگا تاوەکو دەگاتە پێشکەوتووترینیان، دیاردەیەکی دەست لێ بەرنەدراوە. هەربۆیە ئەو پێناسانەی دەرهەق بە کۆمەڵگا کە قورسایی مۆری بواری ئابووریان پێوەیە، گەلێك کەموکوڕی مەزن لە خۆوە دەگرن. لە کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی)دا رۆڵی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شینەکراوەتەوە. کاتێك بە شێوەیەکی گشتگیر و بەرفراوان چاوێك بە مێژوودا بخشێنرێ دەبینرێ لە قۆناخەکانی ئاواکردنی هەڵوەشانەوەی پێکهاتەکانی کۆمەڵگا، پێکهێنانی ناسنامەی نوێی ئایدیۆلۆژی و پەرتەوازە بوونی ناسنامەی کۆن رۆڵێکی دیاری کراویان هەیە. ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکان کە هەم حافیزەی رابردووی کۆمەڵگایە، هەم هێڵی گشتی یۆتۆپیاکانی داهاتووە، رۆڵی مێشکی کۆمەڵگا دەبینێ. وەك لێکچواندنێکی گشتی و قەبە، هەروەکو چۆن دەست و پێ لەنزیکەوە پاپەندی ئابووریە، ئەوە رۆڵ و کاری سەرەکی مێشکیش خەیاڵی هزرییە. لە کاتێکدا مێشك لە هەموو گیان لەبەرێکدا هێزی بەڕێوەبردنە، ئەوە ئۆرگانەکان هێزی کاری ژیانن. ئەگەر بە شێوەیەکی جیاوازتریش بێت، کاتێك بە کۆمەڵگا بوون وەکو بونەوەرێك شێوە دەگرێت، کێشەی مێشك دێتە ئاراوە. ناوبردنی بە بوون بە خاوەنی هەبوونێکی ئایدیۆلۆژی، پێناسەیەکی راستە. کاتێك لە پێکهاتەی کۆمەڵگادا پێکهاتەی مێشك وەکو بە دەزگابوونی سەرخان هەڵسەنگێنرێت، ئەوە بە دەزگابوونی ئابووری کە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان رۆڵی سەرەکی تێدا دەبینن، دەتوانرێ دەستوپێ وەکو ژێرخان هەڵسەنگێنرێت. هەر لەبەر ئەمەشە سەرخانی ئایدیۆلۆژی رۆڵی سەرەکی و لەپێشینە دەبینێ. بێگومان ئەو هەڵسەنگاندنە سەرچاوەی خۆی لەم چەمکە فەلسەفیانەوە دەگرێت کە پەیڕەوکردنی سیستەمی سروشتی سەبارەت بە کۆمەڵگا پشت راست دەکات. ئەو ئاستەی کۆمەڵناسی لە بواری شیکردنەوەدا پێی گەیشتووە، گەلێك بەڵگەی بەهێز و سەلمێنەری راستی ئەم چەمکە لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

کاتێك لە رێگای ئەم چەمکەی پراکتیزەکردنی شێواز، شارستانییەتی کۆیلەداریمان هەڵسەنگاند کە یەکەمین و بە تواناترین شێوەی کۆمەڵگای چینایەتییە، ئەوا بایەخ و جێگایەکی تایبەتمان بە نموونەی سۆمەردا. جگە لە تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای سۆمەر کە یەکەمین نموونەی مێژووە، ئەوە لەبەر ئەوەی چەندین بەڵگەی نووسراوی لە دوای خۆی جێ هێشتووە، پێویست دەکات وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی شیکردنەوە بەکار بهێنرێت. دەست لێبەرنەدانی بە گوێرەی ئارەزوو نییە، بەڵکو لەبەر ئەم هۆیەیە. بە دەزگابوونی پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخانەکانی چەندین کۆمەڵگای بەرەبەیانی شارستانییەت، گوزارشت لە ئاستێکی گەردوونی کاریگەرییەکەی دەکات. ئەو دەمامکە میتۆلۆژیانەی شارستانییەتی سۆمەر خوڵقاندی وەکو ناسنامەیەکی سەرەکی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگای چینایەتی وا بوو و بنەماکانی تەواوی شارستانییەتەکان پێك دەهێنێت. دەرکەوتنی نموونەی دیکە ئەم گەردوونیبوونە تێك نادەن. بە پێچەوانەوە، بەڵکو وەکو بەڵگەی بەهێزی ئەم مۆدێلە و سەلماندنی بەها سەرەکیەکەیەتی. هەروەکو چۆن ئەگەر کەڵەکە بوونی سەرمایە شینەکرێتەوە، ناتوانرێ روون کردنەوەی زانستیانەی کۆمەڵگای سەرمایەداری بکرێت، ئەوا ئەگەر ئایدیۆلۆژیای، میتۆلۆژیای سۆمەر شینەکرێتەوە ناتوانرێ روونکردنەوەی زانستیانەی دەزگاکانی سەرخان بکرێت، لەسەرووی هەمووشیانەوە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی تەواوی شارستانییەتەکان ناچارییەکەی لێرەدایە. ئەگەر رەسەنەکە شینەکرێتەوە، لەمیانەی شیکردنەوەی زۆڵەکە (کۆپیە ـ لاسایی) بە هیچ راستییەك ناگەن. لەمیانەی بە دەستەوە گرتنی نموونە رەسەنەکە، دەشێ زۆڵێتی، لە رێ لادان یاخود بەرهەمە گۆڕاوەکانی پێناسە بکرێت. بەڵام ئەگەر بە پێچەوانەوە ملی رێ بگرێت ئاستەمە نموونەی رەسەن بدۆزرێتەوە و رێگای بەمجۆرە پڕێتی لە تەڵەزگە و بەرەو چەوتی ئاراستەت دەکات. ئەو نموونانەی کە ساختەن و گۆڕانیان بەسەردا هاتووە لەمیانەی باس کردنێکی بێ سنوور، جێگای خۆی لە نێو جیهانی فەلسەفە و ئەدەبیاتدا دەگرێت، بەڵام نموونە راستەقینەکان هەروەکو بڵێی نین و لە بیر کراون، یاخود پێویستی ئەنجامدانی شیکردنەوەیان دەرهەق نابینن. سەبارەت بە مێژووی ئایینەکان ئەم رەوشە زۆر مەترسیدارترە. سەرباری ئەوەی تەواوی ئایینە مەزنەکان سەرچاوەی خۆیان لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکان وەرگرتووە، بەڵام لەرێی ئەو نکۆڵیکردن و سوکایەتی پێکردنەی ئەنجامیانداوە، کەوتونەتە نێو گەورەترین لادانی ئایدیۆلۆژی.

ئەم چەواشەکاریە مێژووییانە لە ژێر ناوی پیرۆزی و فەرموودەی خودایی، وەکو کاڵای ئایدیۆلۆژی خراوەتە بازاڕ، بەمجۆرەش دەسکەوتێکی مەزن و ناهەقانە بەدەست هێنراوە. لەم بوارەدا دەتوانرێ باس لە گەورەترین چەوسانەوەی ئایدیۆلۆژی لە مێژوودا بکرێت. هەڵبەتە ئەوەش سەلمێنراوە کە سۆمەریەکان بەشەکانی ئایدیۆلۆژیایان لەمیانەی هەمان شێوازی بردن، لە ئایدیۆلۆژیای نئۆلیتیکەوە وەرگرتووە کە لە تەنیشتیان بوو. لێرەدا گرنگ ئەوەیە شەڕ و ململانێی نێوان ئایدیۆلۆژیاکان بە شێوەیەکی راست و واقیعیەوە هەڵبسەنگێنرێت. هیچ سیستەمێك نییە ئاڵوگۆر و دانوستاندنیان لەگەڵ یەکتردا نەبێت. بەڵام ئەوەی دەکەوێتە ئەستۆی مێژوونووسان ئەوەیە وەڵامێکی راست و واقیعی

پرسیارەکانی لەجۆری "کێ، لە کێوە، چی، چۆن، بە کامە ئامانج وەریگرت، چۆن بەکاری هێنا؟" بداتەوە. ئاستەمە بڵێین بە گوێرەی پێویست ئەمە لە نووسینی مێژووی گشتی دا ئەنجامدراوە و مێژووی ئایدیۆلۆژی بە گوزارشتێکی زانستیانە گەیشتووە. لەم چوارچێوەیەدا دیاریکردنی سەرەکیترین ئەرکی مێژووناسی گرنگ و بایەخدارە.

هەروەکو لەمیانەی ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەشدا دەردەکەوێت، بۆئەوەی لە دایکبوونی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی پێناسە بکەین پێویست دەکات سەرەتا چوارچێوە ئایدیۆلۆژیەکەی بگرینە دەست و ئەوەش لە جێگای خۆیدایە. لە بابەتێکی ئاڵۆزی بەمجۆرەدا هەنگاوێکی گونجاوی بەمجۆرە ئاسانکارییەکی مەزن بۆ راستەڕێ گرتن و پراکتیزە کردن دەخوڵقێنێ.

بەرز بوونەوەی ناوی ئەڵڵا، موسا، عیسا، مەحەممەد لە چەرخەکانی ناوین و چڕاندنیان بە گوێی خەڵکی دا، شیکردنەوەی گەوهەری ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئەم زاراوانە دەکاتە مەرجێك. خودا چییە؟ مانای پێغەمبەری نێردراو چییە کە مەحەممەد، عیسا، موسا بە گەورەترینیان دادەنرێت؟ بە گوێرەی لۆژیکی کۆمەڵگا چی واتایەك دەبەخشن؟ باسکردنی مێژوو بە بێ ئەوەی واتای ئەم چەند ناو و زاراوە روون بکرێتەوە، شێوازێکە تاوەکو ئێستا پراکتیزە کراوە. بەڵام ئەو تاوانانەی تاوەکو ئێستا لە ژێر ناوی ئایینەوە ئەنجام دەدرێت، لە راستیدا یان بە تەواوەتی شینەکراوەتەوە، یاخود ئەگەر شیکرابێتەوەش، وەلێ پێداویستیەکانی لە بواری کرداریدا جێبەجێ نەکراوە. ئەگەر ئەمە ئەنجام نەدرێت، ئەوا دەرهەق بە مەسەلەی علمانییەتیش کە ئێستا لە زۆربەی وڵاتەکاندا بووە بە کێشەیەکی مەزن، هەنگاو بەرەو پێشەوە ناهاوێژرێت. چەندین بوویەری مەترسیدار لە ئارادان ئەم دەستنیشان کردنە پشت راست دەکەنەوە. لەبەر ئەم هۆیەیە باس لە رێنسانسێکی مەزنی رۆژهەڵاتی ناوین دەکەین.

هەروەکو دەزانرێ ئایدیۆلۆژی کۆمەڵایەتی یەکەمین نموونەی شێوەگرتنی کۆمەڵگاکان لە شێوەی رۆحانییەت، تەوتەمییەت دان و واتای پیرۆزی دەبەخشن، دەرك پێکردنیان زەحمەتە، تەنیا پشت بە هێزی هەست پێکردن دەبەستن. کاتێك دەبێتە دیاردەیەك ئەوا ئەو هێز و وزەیەی دەرکەوتووە هەوڵدەدات واتا بەخش بێت، بەڵام رەوشی سەرەتایی هزر، هەوڵدەدات لەمیانەی خەیاڵی وەکو رۆحگەرایی و تەوتەمگەرایی ناسنامەی پێبدات و روونی بکاتەوە. ئەو دیاردەیەی خوڵقێنراوە زۆر گرنگە، چونکە ئەو هەلومەرجەیە کە ژیان بە شێوەیەکی رەها پێیەوە گرێدراوە. ئەمە هەستی پێدەکرێت، بەڵام بۆ ئەوەی بە روون کردنەوەیەکی زانستیانە بگات، پێویستی بە پراکتیکێکی هەزار ساڵانە هەیە. سانابیترین رێگای مەزەندە و خەیاڵی قۆناخی منداڵێتی شارستانییەت، وەکو منداڵ مەزەندە کردن و هەستکردن بەوەیە کە هەموو شتێك وەکو ئەو زیندووە و خاوەنی داخوازی و سۆزە. لە راستیدا یەکەمین بە کۆمەڵگابوون خاوەنی پێکهاتەیەکی هزری و رۆحی منداڵانەیە. ئەگەر سایکۆلۆژی منداڵ و یەکەمین کۆمەڵگا بەراورد بکرێت گەلێك لێکچوونی سەیر و سەرنج راکێش دەدۆزرێتەوە. جینۆلۆجیا (زانستی جینناسی) سەبارەت بە گەلێك بابەتی بواری سۆسیۆلۆژی توانیویەتی رۆڵێکی رێگا خۆشکەرانە ببینێ. بەکورتی

خوڵقاندنی رۆحگەرایی و تەوتەمگەرایی "واتای پیرۆزی" لەلایەن قۆناخی منداڵێتی ئایدیۆلۆژی قلان (کۆمەڵەی تیرە سەرەتاییەکان)، شتێکە دەرکی پێدەکرێت. دیاردەی کۆمەڵگا وەکو بوونەوەرێکی رۆحانی و پیرۆزکراو گوزارشتی لێدەکرێت و بەناسنامەی خۆی دەگات.

تەوتەم رەمزی ناسنامەی قلان. ناسنامەی تەوتەم بەواتای رەمزی مەعنەوی و هەستی هزری ئەو کۆمەڵگایە دێت کە هێزی خۆی ناسیوە و هەستی بەبوونی خۆی کردووە. وەکو چوارچێوەی ئەو پەرستگا و خودایە وایە کە دواتر پێشدەکەوێت. لەمیانەی تەوتەمەوە بنەماڵە بەهێز دەبێت و هەست بەخۆی دەکات. داننان بەخۆیەتی. هەروەکو چۆن هیچ بوونەوەرێك بێ ناو نابێت، ئەوا قلانیش بەمجۆرە بێ ناو نابێت. ناو لێنان زاراوەیەکە زۆر لە رووخسار ئاڵۆزترە. لەگەڵ هەموو شتێکدا کۆکە کە پێکهاتەی کۆمەڵگا لە خۆیەوە دەگرێت. لەراستیدا تەوتەم وەکو رەمز و نازناوی هێنانە زمانی دیاردەی کۆمەڵگایە. بت پەرستییەکی سادەی تیرە نییە. پاپەندی و رێزگرتنی تەوتەم واتای پاپەندبوون و رێزگرتنی ئەندامەکانی قلانە بۆ خۆیان. لە کاتێکدا بەمجۆرە ئایینی سەرەتایی دەبێتە گوزارشتی سەرەکی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵەکە، کاتێك ئەو شتەی کە کردوویەتی بە سەمبۆڵ، دەبێتە خاوەن پیرۆزی و تابۆ، ئەوا ئەمە بە واتای شکۆمەندی و بەهێز بوونی ئەو کۆمەڵگایە دێت کە جێگای خۆی تێدا دەگرێت. ئەو ئایدیۆلۆژیایەی ناسنامەکەی تەوتەمە، دەبێتە هێزی لەسەر پێ گرتنی ئەو کۆمەڵەیەی نوێنەرایەتی دەکات. بێگومان لە کاتێکدا ئەزموونی ژیانی قلان (کۆمەڵەی تیرە سەرەتاییەکان) کە لەژێر هەلومەرجێکی زۆر دژوار بەرێوەی دەبات، وەکو بەهای ناوخۆ واتادار دەبن، ئەوا داخوازی پیرۆزی تابۆ، شتێکی زانراوە. ئازارەکانی رابردوو، بەختەوەری، زەحمەتییەکان، رەنج لە هەبوونی تەوتەمدا شاراوەیە. ئەوەی کراوە بە سەمبۆڵ، تەواوی رابردووی کۆمەڵگا و ئومێدی ئاییندەیە. بەگوێرەی ئەم پێناسەیە دەرکەوتنی ئایین، وەکو یەکەمین شێوەگرتنی ئایدیۆلۆژی، دەبێتە یەکەمین نموونەی شێوە گرتنی رۆحی و هزری و خەیاڵێکی مەعنەوی قلان و تیرە. ئایین یەکەمین شێوەی رەنگدانەوەی هەبوونی ماددی کۆمەڵگایە لە بواری مەعنەویدا. درێژ خایاندنی وشوێنگەی لەپێشینەی لە مێژووی کۆمەڵگاکاندا بۆ ئەم تایبەتمەندێتیەی دەگەڕێتەوە.

زاراوەی ئایینی خاوەن خودا، هەنگاوێکی لەپێشتری چەمکی ئایینی تەوتەمە، شێوەیەکی پێشکەوتووترە. پێهەڵگرتن بەرەو زاراوەی خودا، واتای ناسینی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی پێشکەوتووترە. ئەو کۆمەڵگایەی گەورە بووە، هێزەکەی زیاد بووە، تواناکاری بە دەست هێناوە، بە باوەڕی و متمانەوە خۆی بەرێوە دەبات، گوزارشت و زاراوە سەمبۆڵییەکەی بە شێوەی "خودا" ناو دەبرێت و ناسنامەی پێدەدرێت. گوزارشتی گشتی ئەو شتەی کە کۆمەڵگا لەمیانەی بەرێوەبردنی خۆی لە سروشت و ئەزموونەکانی خۆی هەڵیدەهێنجێ، وەکو خودا پێشکەش دەکرێ و وەکو زاراوە ناوزەد دەکرێت. ئەو هەبوونەیە کە هێزی تەواوی سروشت و کۆمەڵگای لێبارکراوە. بە واتایەکی دیکە، دروست کراوە، تەسەورێکە، زاراوەیەکە. ئەگەر دوورتر بڕۆین، بە واتای ناولێنانی یەکەمین هەستەکانی

کۆمەڵگایە سەبارەت بە تەواوی یاسا و نهێنیەکانی سروشت. دواتر کاتێك فەلسەفە لەمیانەی هەنگاوێکی لەپێشتر هەوڵدەدات سروشت روون بکاتەوە، لە راستیدا لە هزری ئایینی دادەبڕێت و ئەمە ئەنجامدەدات. بەڵام پەیوەندی نێوانیان گرنگە. زاراوەکانی خوداش روونکردنەوەی سروشت و کۆمەڵگایە. فەلسەفە تەنیا سروشت و کۆمەڵگا بە بناخە دەگرێت و خودا لە دەرەوە دەهێڵێت، راستتر ئەوەیە موحافەزەکاری و بێ بەرهەمی هزری ئایینی (خودایی) دەبینێ، بەمجۆرە دەگات بە ئاستی چەمکێکی کۆمەڵگا کە قۆناخی منداڵێتی دەرباز کردووە و گەیشتۆتە شێوەیەکی نوێی بیرکردنەوە. هزری ئایینی کە پشت بە خوداوەند دەبەستێت لە نزیکەوە گرێدراوی قۆناخی منداڵێتی کۆمەڵگایە. لەگەڵ پێشکەوتن و گۆڕانکاری کۆمەڵگا، هەبوونی گشتی سروشت کە بە خودا ناونراوە، دەبێتە خاوەنی واتای نوێتر. لەگەڵ هێزی گشتی کۆمەڵگا، بەهێزترین لایەن و بواری کۆمەڵگا دەکرێت بە خوداوەند و واتادار دەکرێت. خودا مەزن دەبێت. چونکە گوزارە و دەربڕینی گشتی کۆمەڵگا، کۆی تەواوی هێزەکانی تەنیا بە پێناسە کردنێکی نوێ ناوەستێ، هێزی کۆمەڵگا کە جیادەبێتەوە و شکۆمەند دەبێت، دەبێتە خاوەنی ناسنامەیەکی نوێ.

ئیتر ئەو رەنگدانەوەی تەواوی هێزەکانی سروشت و کۆمەڵگایە. دیاردەی وەکو خاك، دانەوێڵە، ئاژەل، دار، ئاو، با، هەور و ئاو و هەوا کە لە کۆمەڵگای نئۆلیتیکدا بایەخدار دەبن و پەیوەندییەکی ژیانی لەگەڵ بەرهەمهێنان و ژیان هەیە، لە چنینی ئایینی سەردەمی نئۆلیتیکدا رۆڵی سەرەکی دەبینن. تەواوی ئەم دیاردانە ناوی خوداوەندیان لێدەنرێت، دەکرێن بە خواوەند. چونکە ئەمانە دیاردەی وەهان کە ژیانی کۆمەڵگا دیار دەکەن. ئیتر خواوەندەکان بە شێوەیەکی بەرجەستە دەبنە گوزارشتی سەمبۆڵی ئەو ماددانەی پێویستی و داواکارییەکان جێبەجێ دەکات. لەمیانەی ئەم شێوە هزرەدا هەروەکو بڵێی یەکەمین زانست ئاوا دەکرێت. راستتر، زانستی خوداناسی لە دایك دەبێت. لەبەر ئەوەی لەسەردەمی تەوتەمەدا گێڕانەوە زۆر سنووردار بوو، ئایدیۆلۆژیا لە عیبادەتێکی سادە بەولاوە تێپەڕ نابیت. میتۆلۆژیا پێشنەکەوتووە. زانستی خوداکانیش دواتر دەردەکەوێت.چەمکی ئایینی خوداوەندەکانی دۆستی مرۆڤی سەردەمی نئۆلیتیك، گەوهەری سەرەکی کۆمەڵگای ئەو سەردەمە نیشاندەدات. کارەکتەری کۆمەڵگای ئارام و تەبا، بە بەراوردکردن لەگەڵ مافی دێرینی بەربەرییەت توانستە بەهەشتییەکانی سوود وەرگرتن لە سروشت، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە خواوەندەکان لە ناسنامەیەك بکرێن بە سەمبۆڵ کە بەخشندەیە و دۆستە و بەمجۆرەش واتادار بێت. لەگەڵ مرۆڤەکان تێکەڵ بە یەکترن. چونکە کۆمەڵگا لەگەڵ ئەو دیاردانەدا بەناویەکداچووە کەخواوەندەکان نوێنەرایەتی دەکەن. لەوەش گرنگتر ئەوەیە چونکە هێزی دەست پێکردنی شۆرشی کشتوکاڵی نئۆلیتیك ژنە و هێزیش لەتواناکاری زاوزێ وەردەگرێت، بۆیە تەواوی خواوەندەکان لە رووخساری ژندان. لەیەکەمین قۆناخی سۆمەرییەکان، میسریەکان و هیندیەکانیش ناوی خواوەندی لەژنان دەنرا. لایەنی پیاوێتی خواوەندی زۆر دوای ئەوە دەردەکەوێت. تەواوی ئەو پەیکەرانەی لەسەردەمی نئۆلیتیکەوە ماونەتەوە لە شێوەی ژن دروستکراون . پەیکەری پیاوان هێندە کەمە دەتوانرێ بگوترێ نییە. خودا و مرۆڤ بەیەکەوەن. خوداوەندێکی لە مرۆڤ دابڕاو، واتە هێشتا چەمکی ئایین

پێشنەکەوتووە. تەواوی خواوەندە ژنە مەزن و ناسراوەکانی وەکو عەشتار، ئینـانـا، ئیسیس، دەمەترە، کیبەلە، ئیندرا پاشماوەی ئەم قۆناخەن. شێوەگرتنی ئایینی قـۆنـاخ و چەرخ، دەبێتە گوزارشتی ئایدیۆلۆژی تیرە و یەکینە پێشکەوتووترەکانی کۆمەڵگا. بە گوێرەی ژمارەی ئەو دیاردە سەرەکیانەی رۆڵ لە ژیانی تیرەدا دەبینن خواوەند پێکدێن. تا چ رادەیەك هەست بە هێزە سەرەکییەکان بکرێت، چەندە زیان و سوودەکانیان مەزەندە بکرێت، ئەوەندە زاراوە هەیە، بە هێندە خواوەند گەیشتوون. شێوەی هزر و سیستەمی زاراوەکان هەمووی لە میانەی خواوەندەکان گوزارشتی لێدەکرێت و بەڕێوە دەبرێت. بێگومان ئەمانەش بە گوێرەی پلە و پایەی خواوەندەکان ریزبەند دەکرێن.

نابێ لەوە سەرمان سووڕبمێنێ کە هێزی سیحراوی ئەم زاراوانە بکرێن بە خواوەند. ئەم سەردەمانە سەردەمی یەکەمین لە دایکبوون و خوڵقاندنە. هەر زاراوە و تواناکاریەکی نوێ، بەواتای خودایەکی نوێ دێت. رۆڵی سەرەکی دایك لەبەرهەمهێنان و تایبەتمەندێتی زاوزێ، بایەخێکی نائاسایی پەیدا دەکات و رێگا لەپێش قۆناخی خوداوەندە ژنەکان دەکاتەوە. چونکە چەندین دۆزینەوە و داهێنان لەلایەن ژنەوە ئەنجامدراوە. شیمانەی ئەوە لەپێشە دانەوێڵەی بە سوود، دارەکانی میوە، ماڵیکردنی ئاژەڵ، بەکارهێنانی زەوی، ئاواکردنی ماڵ "خانوو"، منداڵ بە خێوکردن، کێلاّن ، ئاشی دەست و یەکەمین گالیسکە لە دۆزینەوە و داهێنانی ژنە. چەرخی خواوەندەکانی دایك دوای ئەم پێشکەوتنە مەزنانە دەبێتە سەمبۆلی رۆڵی ژن.

لە بەشی پێشتردا ئاماژەمان بەوە کردبوو کە بۆ یەکەمین جار ئەم شۆرشە کشتوکاڵیەی ژنان لە کەوانەی زاگرۆس ئەنجامدراوە. هەروەها باسی ئەوەشمان کرد سۆمەریەکان ئەم کولتوورەیان بۆ لای خۆیان گواستەوەو بوونە یەکەمین نموونەی کۆمەڵگای چینایەتی. رۆڵی دیاریکراوی راهیبەکان لە ئایدیۆلۆژی سۆمەریەکاندا بەرچاو و سەرنج راکێشە. واتە رۆڵی پێشەنگانەی ئایدیۆلۆژیا لە خوڵقاندندا، ئاشکرا و شکۆدارانەیە. راهیبێتی ناوەندی پێکهاتنی کۆمەڵگای چینایەتییە. رێبەرایەتی ئایدیۆلۆژییە. پەرستگا یەکەمین بڕیارگای کۆمەڵگای چینایەتی و ناوەندی بەڕێوەبردنە. ئەو شێوە ئایدیۆلۆژی و باوەڕپیانەی لەوێ پێکدەهێنرێن، وەکو ناسنامەیەکی نوێی کۆمەڵگا هەڵدەکشێ. ئایدیالیزەکردنی کۆمەڵگای چینایەتی و ناوزەدکردنی، هەنگاوێکی دیکە بەرەو پێشەوە چووە و بەرەو ئاسمان شکۆمەند کراوە، وەکو سیستەمی ئاسمانی لێکراوە و لاسایی کراوەتەوە. لەکاتێکدا راهیب کۆمەڵگای نوێی چینایەتی دەخوڵقێنێ، زۆر باش دەرك بە واتای ئەو بەرهەمە مەزنە دەکات کە هاتۆتە ئاراوە، زۆر باشیش هەست بەو ئەرکەی خۆی دەکات کە دەبێ ئەم سیستەمە بکات بە نموونەیی کە بەرهەمێکی بەمجۆرەی خوڵقاندووە و پێویستی ئەوە جێبەجێ دەکات و بەخواوەندەکانی خۆیەوە گرێدەدات. پێویست دەکات ناسنامە نوێیە خوداییەکان بەتەواوی پیرۆزیەکانیانەوە ناویان لێبنرێت و لە شوێنگە مەزن و پیرۆزەکانی خۆیاندا جێگیر بکرێن. زیگوراتەکان (زەقورەکان) پێکدەهێنرێن و هەروەکو چۆن نهۆمی ژوور بۆ خوداوەندەکان تەرخان دەکرێ، نهۆمی ژێریش بۆ سەردانی کۆیلەکان دەکرێتەوە.

لە نموونەی سۆمەریەکاندا پرسیاری لە جۆری سەرەتا ئابووری یاخود ئایدیۆلۆژی، پێویستی بە لێپرسینەوەیەکی گرنگ هەیە. بەڵام تەواوی دیاردە و دەرئەنجامەکان ئەوە نیشاندەدەن بڕیارگای راهیب ناوەندی بەرهەمی ماددی و داهێنانی مەعنەوییە.لەسەر ئەم بنەمایە شارستانییەت و دەوڵەت و شار ئاواکراوە. نموونەیەکی بەمجۆرە نابینرێ کە بەبێ هەبوونی ناوەندی پەرستگای راهیبەکان، بەرهەم بە شێوەیەکی سەربەخۆ ئەنجام درابێت. ئەمە دەسەلمێنرێ: هێزی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگا و بەخودایی بوونی، بەواتای ئەو دەزگایانە دێت کە هەرگیز بەرهەمی ئایینی دەستیان لێبەرنادات. بە لانی کەم مسۆگەرە لە قۆناخی لە دایکبووندا بەمجۆرەیە. دواتر کاتێك شێوەکانی یەکەمینی بێ واتا دەبن، مانای ئەوە نییە کۆتایی بە رۆڵەکانیان هاتووە. تەنیا بەواتای ئەوە دێت جێگای خۆی بۆ شێوەی نوێ بەجێهێشت. خواوەندە سۆمەریەکان کە کارەکتەری سەرەکی میتۆلۆژیاکانن، لەبەر ئەوەی بەواتای بەردەوامکردنی ئەوانەی نئۆلیتیك دێن، هێشتا نزیکی مرۆڤن و لە شێوەی مرۆڤ دان. وەکو مرۆڤ دەخۆن و دەخۆنەوە، ژن دێنن (مێرد دەکەن) .شێوەی ژن و پیاو لەسەرەتادا وەك یەك هاوسەنگن، بەڵام پێشبڕکێ و ململانێی نێوانیان تا دەچێ دژوارتر دەبێت.

وەکو رەنگدانەوەیەکی جیابوونەوەی چینایەتی کۆمەڵگا، دەرکردنی ئادەم و حەوا لە بەهەشت و مەحکوم کردنیان بە خزمەتکاری، رێکی ئەم قۆناخە هاتووە. جیاوازییەکی مەزن لەنێوان مرۆڤەکان دروست دەبێ؛ لەکاتێکدا خوداوەندەکانی سۆمەردەبن بە خولقێنەر، سەرلەنوێ بەندەکانی خۆیان وەکو خزمەتکار دەخولقێنن. کێشمەکێش و خولقاندنی ئەنکی و نین هورساك ـ ئینانا لە میتۆلۆژییەکاندا لە کاتێکدا گوزارشت لە بەجێهێشتنی رۆڵی خولقێنەرانەی رابردووی ژن بۆ پلەی دووەم دەکات و لەبەر چاوانی دەخات، لەلایەکی دیکەوە سەمبۆڵی شێوەی مرۆڤی کۆیلە و خزمەتکارە. ئەو تابلۆیەی راهیبە سۆمەریەکان کێشاویانە لە تەواوی دووالیزمی خودا ـ بەندە سیستەمەکانی دواتردا رۆڵ دەبینێ. لەگەڵ ئەوەی دەستنیشان کردنی ئەم بابەتە زۆر گرنگە، ئەوا دوورکەوتنەوەی پەرتووکە ئایینەکان و تەنانەت رەتکردنەوەیان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە دەبێ لەپێناو بەرژەوەندییەکانیان رووی راستەقینەیان شاراوە و دەمامك کراو بێت. ئەو ناسنامە خوداییانەی لە کۆمەڵگای سۆمەریەکاندا تەسەور کراوە، وەکو رەنگدانەوەیەکی جێگیر بوون و پێگەگرتنی هێزەکانی سروشت و کۆمەڵگایە. لەگەڵ بواری خۆڕسکیدا، لایەنەکانی کۆمەڵگا دەردەکەوێتە پێش، پێبەپێ قورسایی و پایەی ژن کەم دەبێتەوە، پێشکەوتنی سەرنج راکێش لە جیابوونەوەی مرۆڤی بەندە و خزمەتکار دەبینرێت. لە کاتێکدا زیاد بوونی هێزی سیاسیانەی کۆمەڵگا دەبێتە هۆکاری ئەوەی بە شێکی خواوەندەکان بەرز بنەوە و دەرکەونە پێش، هەندێ ناسنامەش وون دەبن و لە شێوەدا دووچاری گۆرانکارییەکی مەزن دێن. لە قۆناخی بابلدا هێزی رەهای مۆنارشییەت لە بەرزبوونەوەی خواوەند مەردۆك رەنگ دەداتەوە. قۆناخی دواتری میتۆلۆژیای سۆمەر ئەوە نیشان دەدات کە ئیتر گەیشتونەتە بەر دەروازەی لە دایکبوونی ئایینە تاکخوداییەکان.

کاتێك تیرە بەرەچەڵەك سامیەکانی بیابانەکان، کە بەهێز بوون، نە ژیانی باوکسالاری و (مۆنۆلۆك) چۆنیەکەی خۆیان لەگەڵ شارستانییەتی سۆمەردەکەن بە یەك، خوداوەندەکانی میتۆلۆژیا لە نێو شەڕدان. لە کاتێکدا کاریگەری ژن و شارستانییەتی سۆمەرنامێنێ و دەسڕدرێتەوە و داب و نەریتی باوکسالاری تیرەکانی بیابان دەبێت بە هێزێکی سیاسی، ئیدی ئاراستەی خۆی بەرەو سەرەڕۆیی و مۆنارشێتی دەگرێت. داب و نەریتی تیرەکانی بیابان لە کەسایەتی حامورابیدا بە شێوەی "من یاسام" بناخەی چەمکی پادشایەتی پێکدێنێت. لەهەمانکاتدا قووڵبوونەوە و چڕبوونەوەی ناکۆکی نێوان تیرەکان و ناو خودی تیرە، بە شێوەی داب و نەریتی پێغەمبەر ئیبراهیم بەرامبەر بە هێزی ناوەندی سیاسی کە خۆی وەکو خودا دەبینێ، هێزێکی رکابەر دێنێتە ئاراوە. پێغەمبەرایەتی رێگا لەپێش دابڕانێکی ریشەیی لە چەمکی ئایینی سۆمەریەکان دەکاتەوە. بەرامبەر بە قۆناخی خوداوەندەکانی کە لە شێوە و رووخساری مرۆڤدان، چەمکێکی مرۆڤایەتی لەجۆری"هیچ کاتێك مرۆڤ نابێت بە خوداوەند" جێگای دەگرێتەوە.

ناوەڕۆکی ئەم چەمکە پێویستی بە شیکردنەوەیەکی بە بایەخ هەیە. بە خوداوەند نەبوونی مرۆڤ، بە واتای یاخیبوون و هەڵوێست نیشاندان دێت بەرامبەر باوەڕی پادشای ـ خوداوەند. لە لایەکی دیکەشەوە لەمیانەی رزگارکردنی خودا لە شێوە و رووخساری مرۆڤ، لە بەڕێوەبەرایەتی تیرەدا بە شێوەی بریفکاری ـ نێردراو بەرەو بەڕێوەبەرایەتییەکی نەرمتر، هەنگاو دەهاوێژێ. ناسنامە خوداییەکانی لە کۆمەڵگای نئۆلیتیکدا لەگەڵ مرۆڤ دا دەژیان و دۆست بوون و لە رووخساری مرۆڤدا بوون، لە شارستانییەتی کۆیلەداریدا لە ئەنجامی جیابوونەوەی لە جۆری خوداوەند ـ خزمەتکار هاتە ئاراوە و دەبێت بە خوداوەندێکی خاوەن تایبەتمەندی حاکمە، قەهار، سزادەر، خاوەن وەرچەرخانێکی مەزنی ناو و زاراوەکان دێتە ئاراوە. ئیتر هێزی سیاسی کردۆتە ناوەندی کۆمەڵگای چینایەتی، لەسەر ئەم بنەمایەش میتۆلۆژیا شرۆڤە و ناوەڕۆکێکی نوێ لە خۆوە دەگرێت.

لە ئەنجامی بەرخودان و جیابوونەوەی تیرەکان، شێوەی ئایدیۆلۆژی نوێ هاتنە ئاراوە، ئەمەش هەنگاوێکی بەرەو پێشتر هاوێشت و لە پادشای ـ خوداوەند جیاوازتر ناسنامەی خوداوەندێك دەرکەوتە پێش کە میهرەبانی بەسەر بەندەکانی خۆیدا دەبارێنێ و بە تایبەتیش لایەنگری چەوساوە و ستەم لێکراوەکان بوو و وەکو پارێزەری مافەکانیان وا بوو. بە شێوەیەکی سەرەکی داب و نەریتی پێغەمبەر ئیبراهیم یش بەمجۆرەیە. مرۆڤ نابێت بە خوداوەند، بەڵکو تەنیا دەتوانێ ببێ بە وەکیل و نێردراوی خودا. خوداوەندەکان تەنیا نەفرەت نابارێنن و سزا نادەن. دەتوانن فریادڕەسی و میهربانیش بکەن. بەڵام تەنیا کاتێك سزادان دەبێت کە تاوانێکی مەزن بکرێت. بەڵام لەمیانەی پەرستن و عیبادەتەوە دەشێ ببەخشرێ و لێی ببوردرێ. ئەم چەمکە گەوهەری ئایینە تاکخوداییەکانە، لە ئاستێکی زۆر بەرزدا گوزارشت لە جیابوونەوەی هێزی سروشت و کۆمەڵگا دەکات. لە گەوهەری خۆیدا قەڵەمبازێکە دژی چەمکی ئایینی کۆیلەداری کە ناوەندەکەی باوەڕی پادشا ـ خوداوەندییە. شێوە و دەمامکی ئایدیۆلۆژی تێکۆشانی کۆمەڵگا و چینایەتی قۆناخە. هەرچەندە ئەم چەمکە لەمیانەی میتۆلۆژیا و ئایینی کۆیلەداری سۆمەرەوە سەرچاوەی گرتبێت، وەلێ

هەنگاو بە هەنگاو لایەنێکی رکابەری دەردەکەوێتە پێش. رکابەرێتیەکەی بەرامبەر شارستانییەتی کۆیلەداری ریشەییە. هەڵکشانی ئایینە تاکخوداییەکانە کە لە شێوەی مرۆڤدا نین، هەربۆیە بەرامبەر بە کۆیلەداری رۆڵی پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی دەبینێ.

زاراوەی تاکخودایی بۆ بە گەردوونی بوونیش کراوەیە. خاوەن هەڵوێست و مەیلی تێپەڕکردنی سنووری تەسکی تیرەگەرێتییە، چونکە پێویستی تیرەکان بە یەکێتی بەردەوام تاکخودایی دەکاتە ناچارییەك. کاتێك تیرەکانی دیکەش بە هەمان رەوشدا دەرباز ببن، ئەوا بەلاوەنانی تەوتەم و بتە کۆنەکانی تیرە و بنەماڵەکان دەبێتە ناچارییەك. ئەمانە (تەوتەم، بت) ئیتر وەکو شێوەی پاشکەوتوو لەپێش یەکبووندا دەبن بە کۆسپ. بە گوێرەی ئەوەی پێشتر ئازارێکی زۆر بە دەست پادشا ـ خوداوەندەکان بینراوە، بۆیە زاراوەی ئەم خوداوەندە پێشدەکەوێت کە سەمبۆڵی یەکێتی هەمووانە، فریادرەسە، میهربانە، لەمیانەی ئەو ناکۆکی و پێویستی یەکبوونە، پێبەپێ شکۆدار دەکرێ، گەلێك تایبەتمەندێتی نوێی پێ دەبەخشرێ و دەکرێت بە خوداوەندێکی تاقانە و بێ هاوتا. لە کاتێکدا لە رابردوودا هەر تایبەتمەندێتیەکی سەرەکی لەمیانەی خوداوەندێکەوە گوزارەی لێدەکرا، وەلێ لەم ئایینە نوێیەدا تەواوی ئەم تایبەتمەندانە وەکو تایبەتمەندێتی تاکخودا واتادار دەکرێت. نەوەد و نۆ تایبەتمەندێتی ئەڵلا، ئەمە لە شارستانییەتی سۆمەریەکاندا وەکو تایبەتمەندێتی شارستانییەت لە شێوەی "ما" کان هەبووە کە بە واتای یاسا و داب و نەریت دێت.

ئەو نوێکاریەی موسا بۆ ئایینی تاکخودایی هێنای، بە شێوازێکی رادیکالانە تەواوی تیرە عیبرانیەکانی لە چەمکە کۆنەکانی تیرەگەرێتی دابڕاند و کردوویەتی بە ئایینی نەتەوەیی قەومێك یاهۆڤا (یەهوە) وەکو خوداوەندێکی میللی، لەمیانەی بە خۆوە گرێدانی تەواوی تیرە عیبرانیەکان ئەم پێکهاتەیەی کە گرێدراوی ئەو پێنج فەرمانە بوو کە وەکو سرووش (وەحی) بۆی هات، نوێنەرایەتی قۆناخێکی پێشکەوتوو دەکات. هەر لەبەر ئەوەی گوزارشت لەبەرەنگار بوونەوەی فیرعەونەکانی میسر دەکات، لایەنێکی ئازادیخوازیشی هەیە. لە راستیدا هێڵکاری ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی وەها دەکرێت کە بۆ یەکبوونی ئەو تیرانە سوودی لێ وەربگیردرێت کە پاشکەوتوون و رق و کاردانەوەیان بەرامبەر بابل و میسر هەیە. هەر لەبەر ئەوەی بە ناچاری لەگەڵ هەر دوو ناوەندی بەهێزی کۆیلەداری دەکەونە ناو پێکدادان و بەردەوام پێویستی پێیان هەبوو، کاریگەری و کاردانەوە بە ناو یەکدا چوون. ئەو توانستانەی لە هەر دوو ناوەندەوە بە دەستی دێنن بە گوێرەی تایبەتمەندێتی خۆیان دەیشێلن و شێوە بە ئایدیۆلۆژیایەکی نوێ دەدەن. ئەم ئایدیۆلۆژیایە بناخەی مێژوویی راستینەی عیبرانی یاخود ئیسرائیل پێکدێنێ و تێیدا شاراوەیە. دژایەتیکردنی سیستەمی کۆیلەداری، بەڵام نەبوونی هێز و تواناکاری دەرکەوتن لە ژێر کاریگەری و باڵادەستیەکەی بە درێژایی ئەم مێژووە عیبرانیەکان ناچاری نوێبوونەوە دەکات. رێچکەی ئەوە دەگرنە بەر لەمیانەی ئەو توانست و دەسکەوتانەی لە شارستانییەت وەریدەگرن لاوازیەکانیان بەلاوە بنێن و قەرەبووی بکەنەوە. ئەمەش لەپێشکەوتنی شارستانییەتدا نوێنەرایەتی رێبازێك دەکات.

سەرباری ئەوەی عیسا سەرچاوەی خۆی لە داب و نەریتی یەهوداوە دەگرێت، بۆیە نوێنەرایەتی جەمسەری دژ دەکات. هەروەکو چۆن ئیبراهیم لەمیانەی داب و نەریتی نەمرودەکانی بابل پێگەیشتوو لەسەر بنەمای دژایەتیکردنیان بەرەو ئاینێکی جودا هەنگاوی هاوێشت، عیساش گوزارشتی دابڕان لە یەهودیەتی فەرمی راهیبەکان دەکات کە لەگەڵ سیستەمی کۆیلەداری رۆما بوونەتە یەك و لە جیهانی هەژاران جیا بوونەتەوە. ئەم شوێنگەیەی لەهەمانکاتدا کۆت و بەندەکانی قەوم بەرەو تێکشکان دەبات. جیهانی رۆما کە سیستەمێکی گەردوونی ئاوا کردبوو زەمینە ماددیەکەی پێکهێناوە و رۆڵێکی بابەتیانەی بینیوە. لە کاتێکدا توێژەکانی سەرەوەی تیرە و قەومەکان دەکەونە ژێر کاریگەری رۆما و بەرەو بەکرێگیراوێتی ئاراستە دەگرن، هەرچی توێژە هەژارەکەیە ناچارە بە دوای چارەنووسی خۆیدا بگەڕێت. هەروەکو بڵێی زەمینەیەکی ئەنتەرناسیۆنالی جێگای باسە. دەرکەوتن و قەڵەمبازی عیسا لە بواری ویژدانییەوە جیهانی کۆیلایەتی رۆما بەرز دەکاتەوە. ئەوەش هەروەکو ئەو سۆسیالیستانە وایە کە بەرامبەر بە سەرمایەداری گوزارشت لە بەرژەوەندی چینی کارکەر دەکەن.

عیسا بەرامبەر سیستەمی کۆیلەداری زیاتر نوێنەرایەتی رابوونێکی ئایدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتی دەکات. هێشتا چەمکی خوداوەندی سێیانە نەکراوە بە تاکخودایی؛ کاریگەری میسر و سۆمەری کۆن و تەنانەت نئۆلیتیکیش لە خۆوە دەگرێت. تەنیا بەم شێوەیە دەتوانێت یاهۆڤای خوداوەندی قەوم، تێپەڕ بکات. لەمیانەی ناسنامەی خوداوەندی قەوم، دەرفەتی ڤەبوونێکی ئەوتۆی نییە. کاهینە یەهودییەکان هەر لە زووەوە بە شێوەیەکی چڕ ئەم شانس و دەرفەتەیان رەخساندووە. ئایینی عیسا ئایینی فریادرەسییە. سیستەمی کۆیلەداری رۆما هێندەی فشار خستۆتە سەر ویژدانی مرۆڤایەتی، وایکردووە باوەڕی مەسیحی (فریادڕەس) چاوەڕوانکراو بەر لە دایکبوونی عیسا زەمینەیەکی ئایدیۆلۆژی بۆ بڕەخسێ. چاوەڕوانی ها ئەوەتا هات و دێت بەردەوامە و زیندووە. هەر سێ سەرچاوەی باوەڕییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین لە قودس لە یەك بۆتەدا تواوەتەوە. هەڵبەتە داب و نەریتی یەهودی رەگی داکوتا بوو. داب و نەریتی هێلینی دوای ئەسکەندەر توێژێکی بە هێزی کۆمەڵایەتی لە نێوان یەهودی و یۆنانییەکان خوڵقاندبوو داب و نەریتی پارس ـ زەردەشتی هەر لە زووەوە کاریگەری بە هێزی خۆی لە ناوچەکەدا کرد بوو. قۆناخ بە تەواوی قۆناخی تەریقەتە سۆفیگەراییەکانە. ئەوەی هاتۆتە ئاراوە جوڵانەوەیەکی ویژدانە. سیستەمی باڵادەستی گەردوونی رۆما، سیستەمی گەردوونی چەوساوەکان دەکاتە ناچارییەك. لە کاتێکدا رۆما سیستەمەکانی تیرە و پادشایەتیە بچووکەکانی پارچە دەکرد و بە خۆیەوە گرێدەدان، جەماوەرێکی فراوانی لە دواوە بەجێ دەهێشت کە سەربەخۆ و لە جیهانی خۆیاندا مابوونەوە. مرۆڤایەتی بە دوای خاوەن و خواوەندە نوێکەی دەگەڕێت. بە شێوەیەکی سەرەکی ناسنامەی عیسا سەرچاوەی خۆی لەم زەمینەوە دەگرێت. تواناکاری کەسێتی هێندە گرنگ نییە. چاوەڕانکردنی قۆناخ بۆ مەسیح تاوەکو ئاستی وتەبێژی خۆی بەرز دەکاتەوە. ئەم هەڵکشانە ئایدیۆلۆژییەی لەمیانەی مەسیحییەت بۆتە خاوەن ناوێکی گەردوونی، لە ناوەوە پێبەپێ رۆما دەخوات. بەرامبەر بەو بێ ویژدانیە مەزنەی لە ئارادایە

مەسیحییەت دەبێتە ویژدانی نوێی مرۆڤایەتی. بەڵکو بۆ جاری یەکەمە پارتییەکی گەردوونی مرۆڤایەتی پێشدەکەوێت. دوای سێ سەد ساڵ ئەم پارتییە دەتوانێ لە ناوەوە رۆما (فەتح) بکات و سەربکەوێت، ئەوەی ئەنجامدراوە شۆڕشێکی (سپییە) بێ خوێن رشتنە. راستتر بڵێین، لە دایکبوونی شارستانییەتی دەرەبەگایەتییە کە رەوڕەوەی پێشکەوتنی کۆمەڵگا رێگای لەپێش کردەوە. شەڕی باوەڕی و جیاوازی ژیانی کۆمەڵایەتی کە لەسەرەتادا هەبوون، دواتر دەگۆڕێت و دەبێتە هێزێکی سیاسی.

کاتێك لە ساڵانی 325ی زایینی وەکو ئایینی فەرمی راگەیێنرا، گۆڕانکاری مەزن لە گەوهەری شارستانییەتی رۆما روو دەدات. لە کاتێکدا شارەکانی کۆیلەداری دەڕووخێن، ئیدی بەرەو ناوچە لادێییەکان دەچن و وەکو شێوەیەکی نوێی پەیوەندی بۆ مرۆڤایەتی دەزگای پەیوەندییەکانی خاك پێکدەهێنرێت کە پەیوەندییەکی نەرمی کۆیلایەتی لە خۆوە دەگرێت. ئەو شۆڕشە نوێیەی لە بواری کشتوکاڵیدا ئەنجامدراوە، گەڕانەوە بۆ سەردەمی نئۆلیتیك نییە، بەڵکو شێوەگرتنێکی نوێی شارستانییەتە کە لەسەر بنەمای ئامرازەکانی ئاسن هەڵکشاوە و تا رادەیەك مرۆڤ بە ژیانەوە گرێدەدات. ئیتر لە قۆناخەکانی دواییدا ئیمپراتۆرەکانی رۆما پێبەپێ دەستیان لە سیفەتی پادشای ـ خوداوەند بەردابوو. بێگومان رۆڵێکی مەزنی پروپاگەندەی ئایینی تاکخودایی و نەبوونی مرۆڤ بە خوداوەند هەیە، ئیتر خودا لەمیانەی پەردە و دەمامکە ئایینی و فەلسەفییەکان بەرەو ئاسمان بەدەرنراون و بەرز کراونەتەوە. ئەوەی دەخوازرێ لێرەدا شوێنگەکەی بەرتەسك بکرێتەوە فەرمانڕەوایەتی رەهای ئیمپراتۆرە. بە ئەندازەی ئەوەی خوداوەند لە مرۆڤ دوور بێت، تا ئەو رادەیە ئازادی بەدەست هێناوە.

لە کاتێکدا مامەڵە و هەڵسوکەوتێکی بەمجۆرە بەرامبەر خوداوەندی فەرمی دەکرێت، گنۆستییەکان (رۆحانییەکان) و سۆفیگەراییەکان پەنا دەبەنە بەر چەمکی خوداوەندی دۆستی مرۆڤ و لە راستیدا"ئەنا ئەلحەق، من خوداوەندم، لەگەڵ خودا ئاوێتە بووم" بەرامبەر بە نوێنەرایەتی فەرمی سیاسی، چەمیکێکی نافەرمییە. بە واتای پەنابردنی چینی ژێر بۆ داب و نەریتە ئایینیە کۆنەکانی خۆی دێت. لە جیاتی خوداوەندێك کە لەگەڵ مرۆڤدا نامۆیە و بەسەریدا زاڵە و سزای دەدات، ئەم چەمکەی کە خۆی لەگەڵ خودا یەکانگیر دەکات، لەسەرەتادا بە شێوەی "کوڕی خودا" لەلایەنی عیساش پەیڕەو دەکرێت. بە واتایەك عیساش سۆفیگەرایە، (رۆحانیە) گنۆستیکە. دواتر لەمیانەی فەلسەفەی ئەفلاتون و ئەرستۆ ئەم چەمکە دەگۆڕدرێت. ئەمەش لە کەسایەتی عیسادا بە شێوازێکی گەردوونیانە مەیلی تەواوی هەژاران لە بۆتەیەکدا کۆ دەکرێتەوە و رێ لەپێش شارستانییەتێکی پایەدار دەکاتەوە، بەڵام ئەوەی گرنگە سەرەڕای ئەم ئاستە بەرزەی، رزگار بوونێکی سنووردار دێتە ئاراوە.

ئەمە مسۆگەرە مەسیحییەت رۆڵێکی مێژوویی لە شێوەگرتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی بینیوە. لە بواری باوەڕی و ئەخلاقییەوە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر چارەنووسی مرۆڤایەتی کردووە؛ بۆ بەلاوەنانی جیهانی کۆیلەداری، فیداکاری و بەرخودان دەکات و ئێش و ئازاری مەزن دەبینێ و چەرخی ناوینیان ئامادە کردووە. ئەمە

راستینەیەکە کە وەکو دەستە و رەوتێکی سادەی ئایدیۆلۆژی کەوتنە جموجۆڵ و بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن لە سیاسەت و زمانی توندوتیژی دوور بوون. ژیانی کۆمەڵکاری و خەڵوەتی ناو مانەستەر و کڵێسە، هەمان رۆڵی ژیانی سیستەمی پەرستگای راهیبەکانی سۆمەری بینیوە کە سیستەمی کۆیلەداریان ئافراند. ئەم پێکهاتانە بوونەتە ئەو فێرگەیانەی کە کۆمەڵگای نوێ تێیدا شێوە دەگرێت و دەسەڵات و ژیانی ئەلتەرناتیفی تێدا ئامادە دەکرێت. مانەستەر و کڵێسەکان لە شوێنی عیبادەت زیاتر، شوێنی پەروەردە کردن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگای نوێیە. بەردەوامی مۆدێلی سۆمەرە. بێگومان لەبەر ئەوەی لەناو پەیوەندییەکانی فەرمانڕەوایەتی رۆمادا ژیاون، بەدرێژایی قۆناخ کاریگەرییەکی زۆریان کراوەتە سەر. بێگەردی دەستپێکیان لە دەست داوە، ئیتر پێبەپێ خۆشیان وەکو رۆمایان لێهاتووە. کاریگەری و کاردانەوە دوو لایەنەیە. ئەو بەرهەمەی کە هاتۆتە ئاراوە سەنتێزێکە.

لە بڕیارگای رۆژهەڵاتی شارستانییەتی کۆیلەداریش لە میزۆپۆتامیا، جولانەوەیەکی هاو شێوەی عیسا لە کەسایەتی مانیدا دەردەکەوێت. هەروەکو دەزانرێ خواستی کولتوورەکانی هێلێنیزم و مەسیحییەت و زەردەشتایەتی لە سەنتێزێکی پێشکەوتوودا کۆبکاتەوە و مەودایەکی چاکیشی بڕی. جولانەوەی ئایدیۆلۆژی مانی کە لە ساڵی 216ی زایینی لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی ساسانی لەهەمانکاتدا هاتنە دونیاوە، ئەگەر بیتوانیبایە چینی پاشڤەڕۆی راهیبەکان بەلاوە بنێت، ئەوا شیمانە هەبوو ئیمپراتۆرییەتی ساسانی تاوەکو رۆما رەنگ بداتەوە. مانییزم لە دۆگماکانی ئایینە تاکخوداییەکان جیاوازتر بوو، دەیتوانی لێشاوێك پێك بێنێ لە رێنسانسی ئەوروپا بچێت. هەر زوو دەیتوانی لە رۆژهەڵاتی ناوین هەنگاوێکی شارستانییەتی وەکو شێوازی ئەوروپا بهاوێژێت. لە دایکبوونی پێش وەخت، داب و نەریتی بەهێزی دەوڵەتی کۆیلەداری و راهیبە پاشڤەڕۆ و فەرمییەکانی زەردەشتی کە وەکو کاهینە پاشڤەرۆکانی یەهودیەکان وابوون، رێگایان پێنەدا و دەرفەتی گەیشتنە دەسەڵاتی جولانەوەکەیان نەهێشت و دووچاری گەلێك سزادان و ئەشکەنجەی بێ رەحمانەیان کردن. ئەم موحافەزەکاریە ئایدیۆلۆژییەی ئیمپراتۆرییەت، هەم بەرامبەر بێزەنتیەکان هەم بەرامبەر ئەو ئیسلامیەتەی تازە دەردەکەوت، نەیتوانی بەرگە بگرێت و لەسەر پێیان بمێنێتەوە. پێکهاتەیەکی ئایدیۆلۆژی پاشڤەڕۆ تەنانەت بەهێزترین ئیمپراتۆرییەتیش لە پەلوپۆ دەخات و لە ناوخۆیدا دەیڕزێنێ، بەمجۆرەش بۆ چارەنووسێك بەجێ دەهێڵدرێ کە لەمیانەی چەند هێرشێك گیان لە دەست بدات.

ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژیانەی لە هەناوی سیستەمی کۆیلەداریدا شێوەیان گرتووە لە شەڕەکانی سیستەمدا وەکو رەوتی پێشەنگ رۆڵ دەبینن. رابوونی هزری و ویژدانی دژ بە سیستەم لە ریزی پێشەوە دێت و چەندە بە جەماوەری دەبێت، هێندە شانسی خوڵقاندن و داهێنان بەرزتر دەبێتەوە. دوای چەند شەڕێکی لەپێشینە یان ئەو سیستەمەی بەرامبەری دەڕووخێنێ، یاخود لەمیانەی وەرچەرخانەوە دەستی بەسەردا دەگرێت. بەڵام بەر لەوەی هێزی مەسیحییەت تەواوی گەندەڵییەکانی کۆیلەداری پاك بکاتەوە، قەڵەمبازی ئیسلامییەت سەرهەڵدەدات. لەوانەیە تەنیا مەسیحییەت تێر نەکات. وەرچەرخانی

رادیکالانە چاوەڕوانی ڕێبەرایەتییەکی ئایدیۆلۆژی و کرداری ریشەدارترە. ئیسلامییەتیش وەکو مەسیحییەت تەنانەت درەنگ تر، لەسەر ڕێی ئایینە تاکخوداییەکان و بە تایبەتیش لە ژێر کاریگەری راهیبە نەستورییەکانی ئاشووری و تیرە یەهودیەکان، وەکو دواترین و گەورەترین تەڤینەوەی عەرەبە بەدەوییەکان شێوەی گرت و لە کەسایەتی مەحەمەد دا پێغەمبەری دوایی خۆی خولقاندو ڕۆڵی یەکێك لە کۆڵەکە بە هێزەکانی مێژووی بینی.

شیکردنەوەی ئایدیۆلۆژی ئیسلامییەت، تەنیا بۆ واتا مێژوویەکەی پێویست نییە، ئەوا بۆ شیکردنەوەی کۆمەڵگا ئیسلامییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆشمان گرنگییەکی مەزن لە خۆوە دەکرێت. تاوەکو ئێستاش دەرك بەوە نەکراوە کە ئیسلامییەت چ جۆرە کەسایەتییەکی خولقاندووە. زیاتر وەکو ئایینێکی (جهاد) غەزا کردن، بەمجۆرە باس دەکرێت کە لایەنە سەربازییەکەی لەپێشە، هەرچی ناسنامە ئایدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتییەکەیەتی بە شاراوەیی ماوەتەوە. هەرچەندە پێچەوانەکەی بانگەشە بکرێت، بەڵام تاوەکو ئێستا ئیسلام نهێنییەکە و شاراوەیە. وەکو ئایین و سیاسەتیش، تاوەکو ئێستا رووەکانی ناوەوەی شینەکراوەتەوە. رووی نهێنی و ئاشکرای (تاریکی و رووناکی) هێندە بە ناو یەکتردا تێکچرژاون، کە لە راستیدا وەکو پێغەمبەری دوایی و ئایینی تاکخودایی، بە واتای کۆتایی هاتنی قۆناخی ئایین دێت. تەواو بە پێچەوانەی بانگەشەکان، لەگەڵ ئەوەی گەوهەری ئایینی ئیسلامییەت و تاکخودایی دەمامکێکی ئایدیۆلۆژی زۆر لاوازن، وەلێ وەکو ئایینێك بەرجەستە بووە کە لایەنی سیاسی و سەربازییەکەی زاڵترە.

ئیسلامییەت وەکو ئایدیۆلۆژیای سێیەمین قۆناخی وەرچەرخانی میتۆلۆژیای سۆمەرخاوەنی تایبەتمەندێتی فرە رەنگی قۆناخەکانە. سەرەڕای هەوڵەکانی حەزرەتی مەحەمەد لەمیانەی قاڵبوونەوە قووڵ و مەزنەکانی، ئەوا لە گەیاندنی ئەو میتۆلۆژیا و ئەو دوو ئایینە مەزنەی رێی لەپێشدا کردەوە بە ناسنامەیەکی جیاوازتر سنووردار ماوە. بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت کە لە ئەنجامدانی وەرچەرخانێکدا سەرکەوتنی بە دەست هێنا، ناتوانرێ بچووك بکرێتەوە.

لە نزیکەوە سەیرکردن و بەدواداچوونی ئایینی تاکخودایی و زاراوەی ئەڵڵا کە پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی سەردەمی دەرەبەگایەتین و شیکردنەوەی واتا کۆمەڵایەتییەکانیان، هێندەی ئەو قۆناخەی تێیدا هاتنە دونیاوە، گرنگن. لەپێناو رۆشنگەری رۆژهەڵاتی ناوین و سەرلەنوێ لە دایکبوون، پێویست دەکات ئەو کۆنکرێتە بشکێنرێ و فرێبدرێت و کەرەستەکان بە شێوەیەکی راست بەکار بهێنرێت.

ب ـ ئیسلامییەت وەکو هێزی شۆڕشگێڕی سەردەمی دەرەبەگایەتی

ئیسلامییەت لە بواری مێژوویی و رۆژگاری ئەمرۆشماندا یەکێکە لە بابەتە سەرەکییەکانی پێشکەوتن گفتوگۆ تیۆری و پراکتیکیەکان. هۆکارەکەشی بۆ ئەوەی دەگەڕێتەوە کە بە ئەندازەی ئەوەی ئەو راستینەیەی کە ئیسلامییەت دەپچرێنێ شینەکراوەتەوە، ئەوا پڕ نەکردنەوەی جێگاکەی بە ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی تێر و تەسەل

یاخود بە گوێرەی قۆناخ بە وەرچەرخاندا دەرباز نەبووە. لەسەردەمی لە دایکبوونیشدا ئیسلامییەت بە واتای خۆی نەگەیشت. حەزرەتی مەحەمەد کە لە نزیکەوە هەوڵی دەدا دەرکی پێبکات، شەڕی خۆی وەکو "دژی نەزانی" (جەهالەت) رادەگەیەنێ. ئەو نەزانییەی مەبەستیەتی ئایدیۆلۆژیای باوکسالاری تیرەیە. ئەمە بابەتێکی زۆر گرنگە. لە کاتێکدا موسا پێهەلگرتنی ئایینی تاکخودایی لە پێناو یەکێتی تیرە عیبرانیەکان ئەنجامدا، حەزرەتی مەحەمەد لە پێناو پچڕاندنی ئەم یەکێتیە پێشی خست. بە واتایەکی دیکە هەوڵی تێپەڕکردنی کۆمەڵگای تیرەگەرێتییە. تیرەگەرێتی سەرەکیترین فاکتەری کۆسپ خستنە پێش بەهێز بوون و شارستانی بوونە. ناسنامەی ئایدیۆلۆژی جیاواز لە کەعبەدا هەن کە لەمیانەی 360 بتی گەورە و بچووك نوێنەرایەتیان دەکرێت. تاوەکو ئەم دیاردەیە بەلاوە نەنرێت کە تاوەکو دوایی بەسەر هزردا زاڵە، ناشێ پێشکەوتن بە دیبێت. دووەمین دیاردەی گرنگ شوێنگەی مەککەیە کە ناوەندێکی گرنگی بازرگانییە. شاری (مەککە) لەسەر بنەمای بازرگانی بەردەوامی بە هەبوونی خۆی دەدات. دەتوانرێ بگوترێ هەروەکو چۆن شارستانییەتی میسر و سۆمەردیاری نیل، دیجلە و فوراتن، ئیسلامیەتیش دیاری بازرگانییەکە مەککە ناوەندەکەیەتی. بە شێوەیەکی بنچینەیی داب و نەریتی عیبرانی بەرهەمێکی ئەو بازرگانیەیە کە لە نێوان ناوەندەکانی شارستانییەت پێشکەوت. کاتێك زاڵبوونی ئەمڕۆی یەهودیەکان بەسەر بازرگانی و ئابووری جیهان بێنینە بەرچاوان، ئەوا رۆڵی مەزن و پر بایەخی بازرگانی لەپێشکەوتنی شارستانییەتدا زیاتر دەرکی پێدەکرێت.

رۆڵی بازرگانی لە پێشکەوتنی شارستانییەت و پاشڤەڕۆیەتی و سەرەتایی بوونی دەمارگیری تیرەگەرێتی و لە دەرکەوتن و قەڵەمبازی حەزرەتی مەحەمەد، زەمینەی سەرەکی بابەتی کۆمەڵگا پێك دێنن. لە کاتێکدا لایەنێکیان پێشکەوتن و بە شارستانی بوون دەسەپێنێ، ئەوەی دیکەیان بێ بەرهەم و نەزۆکە، لەمیانەی بەردەوامبوونی شەڕ و پێکدادانە تیرەگەرییەکان، رێگا لەپێش رزین و پاشکەوتن دەکاتەوە. حەزرەتی مەحەمەد دەرکی بە ناوەندی سێ شارستانییەتی مەزن کردووە. هەڵکشانی بێزەنت لە رۆمای رۆژهەڵات، لە رۆژهەڵات ساسانییە بە تواناکان، لە رۆژهەڵاتی ئەفریقیاش حەبەشە، بەردەوام سەرچاوەی ئیلهامن. مەحەمەد بە خۆی چەندین جار لەگەڵ کاروانە بازرگانییەکان بە رێگای مەککە ـ شام ـ قودس دا هاتووچۆی کردووە. لە رێگادا گەلێك شت لە راهیبە مەسیحییەکان بە تایبەتیش لە راهیبە ئاشووریە نەستۆرییەکان فێر بووە. تیرە یەهودیەکان زۆر لێی نزیکن. لە نزیکەوە باوەڕی یاهۆڤا دەناسێت کە ئایینی قەومی یەهودیەکانە. حەنەفییە بە رەچەڵەك سامیەکان کە تەریقەتی سۆفیگەرایین پڕوپاگەندەی ئایینی تاکخوداییان لە مەککە دەکرد. هەروەکو چۆن عیسا کاریگەری تەریقەتی ئەسەنییەکانی لەسەر هەبوو، حەزرەتی مەحەمەدیش کاریگەری حەنەفییەکانی لەسەر هەبووە. شتێکی ئاستەم نییە کە داب و نەریت و زاراوەکانی زەردەشتی لە راهیبەکانی ساسانیەکان بیستبێت. لەسەردەمی دەرکەوتنی حەزرەتی مەحەمەد، مەسیحییەت، موسەوییەت، زەردەشتییەت ئایدیۆلۆژیای فەرمی بوون. هەر سێکیشیان ناسنامەی ئایدیۆلۆژین کە گەیشتوونەتە دەسەڵات. خوداوەندەکانی کەعبەش کە لە تەنیشت سەریەوە

بوون، ناسنامەی مەعنەوی زاڵ و رەوای تیرەکانە. ئەم ئابلۆقە ئابوورییەی لەهەر چوار لاوە لە ئارادایە، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە زیاتر مەیلداری گروپی سۆفیگەرایی حەنەفییەکان بێت و ئەو مەیلە تایبەتییەی خۆشی کە پێکدێت، وەکو رەوتێکی نوێی سۆفیگەراییە. لەسەدەی پێنجەمی پ.ز نموونەی ئەم جۆرە تەریقەتانە لە جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا دەبینرێت و گینۆستیزم (رۆحگەرایی) ناوێکی گشتییە لەو تەریقەتانە نراوە کە ئایدیۆلۆژیا و ئایینی کۆیلەداری دابڕاون، بچووکن بەڵام لەلایەنی ویژدانییەوە ئازادن.

ئەم قۆناخە مێژووییە، قۆناخی دەرباز بوونە کە تێیدا وەرچەرخانی کۆیلەداری بۆ دەرەبەگایەتی خێرا دەبێت. ئەمەش هەروەکو قۆناخی وەرچەرخانی دەرەبەگایەتی بۆ سەرمایەداری ئەوروپا وابووە. تیرە عەرەبەکانی بیابان لەوەدا وەستان کە لەمیانەی تاقیکردنەوە، ئەو شارستانییەتانەی کە جێگای چاو تێبڕین بوون لە سەردەمی لاواز بوونیاندا دەستیان بەسەردا بگرن. پێشتریش ئەو تیرە سامیانەی کە لە هەمان رەچەڵەکەوە دێن، هەندێ جار بە ئامانجی تاڵان، هەندێ جاریش وەکو نیو کۆیلە، بەرەو ناوەندەکانی شارستانییەتی سۆمەر و میسر ئاراستەیان دەگرت. لە کاتێکدا یەکەمین نموونە کە بەرەو شارستانییەتی سۆمەر ئاراستەیان گرتووە، ئەکەدیەکان بوون، ئەوا عیبرانیەکانیش لەو تیرە سامیانە بوون کە بە هەمان شێوە بەرەو میسر چوون. دیسان لەگەڵ ئەوەی لە هەمان رەچەڵەکی سامیەوە دێن، بۆیە لەژێر ناوی عەرەبەکان ئامادەکاری هەڵمەتێکی مێژوویی دەکەن و هەنگاو دەهاوێژن. ئەمەش ئەو کاتەیە کە مێژوو دەڵێ "برۆ سەردەکەویت".

شیکردنەوەی زاراوەی "ئەڵلا" کە حەزرەتی مەحەمەد هەڵمەتێکی مەزنی مێژوویی لە ژێر ناوی ئەنجامدا کێشەیەکە بایەخ و رۆڵی کلیل دەبینێ. لەگەڵ ئەوەی دەستنیشان کردنی زەمینە ماددییەکانی گرنگە. ئەوەی ئاستەمترە، شیکردنەوەی ئەڵلایە کە سەرەکیترین زاراوەی ئایدیۆلۆژییە. هەرچەندە رەوت و لێشاوە فەلسەفی و زانستییەکانی خوداناسی هەوڵیانداوە ئەڵلا پێناسە بکەن، بەڵام ناتوانرێ بگوترێ بەهایەکی زانستی هەیە؛ چونکە شیکردنەوەی کۆمەڵناسی زاراوەکە نەکراوە.

لەگەڵ ئەوەی بەڵگە و سەرچاوەکانیش سنووردارن، "ئەل EL" (رۆح) زاراوە و ناوی خودایەکی سامیەکانە. شیمانەی ئەوە دەکرێت نیگای خوداوەندی مەزنی ئاسمان بێت کە دوای قۆناخی ئایینی تەوتەمی تیرەکان، لە ژێر کاریگەری شارستانییەوە پێشیان خست. لە هەر شوێنی نیمچە دوورگەی عەرەبیدا لەمیانەی زاراوە جیاوازەکانەوە، بە شێوەی جیاوازتر ناوزەد دەکرێت. دەتوانرێ بگوترێ کاتێك جیاوازی و گۆڕانکاری لە ناو کۆمەڵگای تیرەگەرێتیدا زیادی کرد، دەزگای شێخایەتی شێوەی گرت و سیستەمێکی تاك شێوەی بێ سەروبن پەیڕەو دەکرا، ناسنامەیەکی سەرەکی ئایدیۆلۆژی هاوتەریب لە شێوەی تیرە = شێخ، سروشت = ئەل هاتە ئاراوە. دانانی ئەل بە خاوەنی گشتی سروشت، هاوکات و بەرامبەری گۆڕانکاری و پێشکەوتنی تیرەیە. هەروەکو چۆن شێخ خاوەنی تیرەیە، ئەوا خاوەنی گشتی سروشت ئەل، ئەڵلایە. شێخ بۆ تیرە لە جێگای سەرۆکی سیاسی و مەعنەویشدایە. بەهێز بوونی تیرە لە کەسایەتی شێخ و دەسەڵات و هێزەکەیدا رەنگ دەداتەوە. هەروەکو بڵێی پادشایەکی سەرەتاییە. ئەو هزرەی لە ئەنجامی ئەم رەوشە لای

شێخ گەلاڵە دەبێت. هەروەکو چۆن ئەو لە نێو تیرەدا بەهێزە و فەرمانڕەوایە، ئەوا خوداش لە سروشت باڵاترە و خاوەنەکەیەتی. هەر دوو زاراوە تازە پێشکەوتوون و جێگای بایەخن. رۆحی مەزن بە "EL" ناوزەد دەکرێت. لە قۆناخێکدا کە تیرە لە ژیانی خشۆکی (گەرۆکی) و گرێدانێکی زێدە بە هەلومەرجەکانی سروشت رزگاریان بوو، بە هەلومەرجێکی ئازاد و ئارام تر گەیشتن و لەمیانەی گۆڕانکاری و جودا بوون پەیوەندییەکانی نێوان ژێر و ژوور پێکهات، لەهەمانکاتدا باوەڕی تەوتەمی لاواز بوو، بە هەمان رێچکە سروشتیش بۆ دوو لایەن، ئاسمان و زەوی جیا دەبێتەوە؛ تەسەوری ئەوە دەکەن (هەروەکو چۆن شێخ فەرمانڕەوایەتی تیرە و خەڵکەکەی ژێر دەسەڵاتی خۆی دەکات) "EL"یش وەکو خودایەکی نوێی ئاسمان دادەهێنن.

جگە لە مەزنایەتی تایبەتمەندی تری گرنگی ئەڵلا خاوەنداریێتی و حوکمڕانییە. وشەی مالیك و مەلیك سەرچاوەکەی لە "موڵك" وەرگیراوە. موڵکداری بە واتای خاوەنداریێتیە. لە تەواوی زمانە سامیەکان مالیك و مەلیك بە واتای پەیوەندییەکانی موڵکداری دێت؛ شێخایەتی تیرە واتای پادشایەتی دەگەیەنێ و تاوەکو مەلیکایەتی بەرز دەبێتەوە. مەزنایەتی و مەلیکایەتی تیرە، لە پەیوەندی سەرەکی زەوی ـ ئاسمانی سروشتیدا رەنگدەداتەوە، بە شێوەی فەرمانڕەوایەتی ئەڵلا بەسەر زەوی و خاوەنداریێتی کردنی دەگۆڕدرێ.

هەر لە سەرەتاوە هزری تاکخودایی "ئەل" لە نزیکەوە گرێدراوی هەنگاوە سست و لەسەرخۆکانی بیابانە. خودای سامیەکان رەنگدانەوەی پەیوەندی تیرە و شێخە لەسەر پەیوەندی زەوی و ئاسمان. هاوتەریب بوونێکی بەمجۆرە، زاراوەکە روون دەکاتەوە. ئەمەش مسۆگەرە کە پەیوەندی نێوانیان چڕە. لە شوێنی وەکو میسر، سۆمەر و یۆنان کە چەندین هێزی جیاواز بە سەر ژیاندا باڵادەستن لەپێشکەوتنی کۆمەڵگادا فرەخودایی بە بنەما دەگیردرێت. ماوەیەکی درێژ دوای ئەوە، کاتێك دەسەڵاتی سیاسی بە لوتکەی قۆناخی ناوەندیبوون گەیشت، بە زاراوەی تاکخودایی دەگەن. ئەم تێروانینەش رۆڵێکی بایەخداری لە روون کردنەوەی ئەم مەسەلەیەدا هەیە.

ئەڵلا کە داهێنانێکی نیمچە دورگەی عەرەبە، نزیکەی 2000 ساڵ پ.ز وەکو ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی جێگای خۆی لە هزری تەواوی تیرە سامیەکاندا گرتووە. بە شێوەیەکی سەرەکی بەرز بوونەوە و بڵاوبوونەوە و بەهێزبوونی ئەم ناسنامەیە لەسەر بنەمای ئیلهام گرتن لە جیاوازی ناو تیرە و یەك سیستەمی سروشت، ئاستی پێشکەوتنی تیرەش نیشاندەدات. لە نزیکەوە ببینین و ناسینی زاراوەی ئەڵلا بۆ تەواوی وڵاتە ئیسلامییەکان و جوگرافیای رۆژهەڵاتی ناوین سوودبەخش دەبێت. بەر لە هەموو شتێك پێویستە زۆر چاك دەرك بەهێزەکەیان بکرێ و بزانرێ. لە قۆناخی منداڵێتی مرۆڤایەتیدا، زاراوە نوێکان هەروەکو خودی راستی واتایەکی سیحراوی هەیە. زاراوە و راستی وەکو یەك دانراوە (هەمان شت)، زاراوەکە لە جێگای راستی دانراوە (بەکارهێنراوە) و تەنانەت فەیلەسۆفێکی وەکو ئەفلاتونیش رۆڵی لەپێشینە بە جیهانی "ئیدیا" دەدات. جیهانی ماددی بچووك و وەکو خەیاڵ و سەراب دەبینن. بێگومان هۆکاری هەرە سەرەکی ئەمە،

پێشکەوتن و بەهێزبوونی هێزی لۆژیك و دەرك پێکردنی مرۆڤە. گەیشتنی هێزی دەرك پێکردن بەم ئاستە دیاردەیەکی نوێیە و بەڕووداوێکی نائاسایی دەبینرێت. قۆناخی دەرك کردن دەستی پێکردووە. مێشك ئیتر بەرهەم دێنێ. لەمیانەی هزری ئایینی تاکخودایی هێزی دەرك کردنی شێوازی هزری فەلسەفی دەگاتە لوتکە. لە رێگای ئەم هزرەوە مرۆڤایەتی بەرەو سەردەمی هەرزەکاری دەچێت. کامە زاراوە، بۆ کۆکردنەوە و یەکبوون و روونکردنەوە لەبار بێت، ئەم زاراوەیە دەبێتە زەمینەی واتایەکی خوداوەندی یاخود رەوتێکی فەلسەفی. ئافراندنی زاراوە و بەکارهێنانی بە شێوەیەکی گونجاو، کاری سەرەکی و پیرۆزی راهیبەکان و ئەو فەیلسوفانەیە کە تازە هاتونەتە دونیاوە. زاراوەیەکی زۆر سوودی لێ ببینرێ و رێگا لەپێش یەکبوون و بەهێز بوونی کۆمەڵگا بکاتەوە، وەکو بەهادارترین کاڵا و ئامرازی ئاڵوگۆر بەکار دەهێنرێت.

لەگەڵ قۆناخی بەشارستانی بوون، مرۆڤایەتی پڕشنگدارترین قۆناخی گەیشتنی زمان بە ئاستی زاراوەکان و پێشکەوتنی ژیری (مێشك) دەستپێدەکات. لە بوارێکی دیکەدا شارستانییەت، چالاکی جیابوونەوەی زاراوە سەرەکییەکان و ئەو دیاردانەیە کە نیشانیدەدات و جێگیرکردنیەتی لە بیری کۆمەڵگادا. بە شێوەیەکی گشتی پێشکەوتنی کۆمەڵگا شانبەشانی پێشکەوتنی ئاستی زاراوە و زمان بەڕێوە دەچێت. راستینەی زمان و هزری سات چالاکی (کرداری) بەناو کردنی کۆمەڵگا و ناسینی خۆی و بە وشیاری بەڕێوە بردن و سەرلەنوێ بەرهەم هێنانە. کۆمەڵگا بە بێ مێشك و بیرکردنەوە لە ئان و ساتدا، ناتوانی سەرلەنوێ بەرهەمدار بێت. تەنیا لە ئاستی ئاژەڵەکان و زێدە بوونێکی غەریزیانەدا دەمێنێ. بە کۆمەڵگابوون و بەڕێوەچوون، تەنیا دەشێ لە رێگای زمان و مێشکەوە ئەنجام بدرێت. کۆمەڵگایەك زمان و مێشکی خۆی لە دەست دابێت، واتە کۆتایی پێهاتووە یاخود بووە بە شتێکی جیاوازتر. هەربۆیە وەکو ئاژەڵێك درێژەدان بە هەبوونی ماددی زیاتر، ئەوەی بۆ کۆمەڵگایەك سەرەکییە و پێویستە، پێشکەوتنی هزرییە کە لەمیانەی هێزی زمان و مێشك رێگا لەپێش گەیشتن بە حافیزەی کۆمەڵگا و داب و نەریت، ئایین، فەلسەفە و زانست دەکاتەوە. زمان و زاراوە، بەردی سەرەکی بناخەی پێشکەوتنی هزری و بیری کۆمەڵگان. بەبێ گەیشتن بەم بەردانە (زمان و زاراوە)، ناتوانرێ هیچ چالاکی و کردارێکی کۆمەڵگا ئەنجام بدرێت و ئاوا بکرێت. لە ئاواکردن و بەڕێوەچوونی تەواوی دەزگاکانی ئابووری تاوەکو دەگاتە سیاسی؛ دەشێ لەمیانەی زمان و زاراوە و ئەو هێزە هزریە ئەنجام بدرێت کە لەسەر بنەمای ئەم دووانە پێشدەکەون. ئەم هێزە هزریە یەکەمین یاسا و بەهایە کە بە شێوەی داب و نەریت یاخود هەڵوەستەی ئەخلاقی لە بیری (حافیزە)ی کۆمەڵگادا وەکو دەزگایەکی سەرەکی و یەکەمین هەبوونی هاتە ئاراوە. بە شێوەی خەیاڵ و یۆتۆپیای سەبارەت بە داهاتوو دەبێتە خاوەن بەهایەکی هێزی ژیان. لەبەر ئەوەی ئایینی کۆمەڵگا وەکو داب و نەریت و ئەخلاق هەم بیری رابردوو هەم خەیاڵەکان و ئومێدی ئاییندە لە خۆ دەگرێت و بە یەکەوە نوێنەرایەتی یۆتۆپیای سەرەکی دەکات؛ هەربۆیە هەر لەسەرەتاوە وەکو دەزگایەکی سەرەکی کۆمەڵگا جێگایەکی گرنگ و پڕ

بایەخی گرتووە. پەیوەندییەکی دیالەکتیکی و ژیانی لە نێوان ئایین و کۆمەڵگادا جێگای باسە. واتای سەرەکی کۆمەڵناسی بەمجۆرەیە.

کاتێك بە گوێرەی ئەم ناوەڕۆکە پێکهاتنی زاراوە ئایینیەکان هەڵسەنگێنین، ئەوا روون دەبێتەوە ئەمانە هێزی دەرکپێکردنی کۆمەڵگان. لەمیانەی چەمکێکی قەبەی ماتریالیستیانە مەسەلەکە داخرێتە ئاستی "ئایین درۆیە، خودا نییە" تا دوایی مەترسیدارە و بە لانی کەم بە ئەندازەی گوتنی "خودا بەمجۆرەیە، لە فلان شوێنە" چەنەبازییە و گوزارشت لە زانستی بوون ناکات. شتی راست ئەوەیە کە بڵێین لە راستینەی کۆمەڵگادا ئایین چ رۆڵێکی بینیوە و نوێنەرایەتی چ جۆرە هێز و دەزگایەکی کردووە. پرسیاری"چی گەردوون بەڕێوە دەبات؟" کە دواتر پێشکەوت، بابەتێکە فەلسەفە و فەلسەفەی ئایینی پەیوەندیدار دەکات. کاتێك بە قۆناخی زانست گەیشتین، وەڵامی ئەم پرسیارانە لە شێوەی یاساکانی زانست دەبێت. قۆناخێکن یەکتریان خولڤاندووە. ئەم پێشکەوتنەی زاراوەکان بەبێ کۆتایی بەردەوام دەبێت. پاشڤەڕۆیەتی و موحافەزەکاری و زۆربڵێیی راستەقینە ئەوەیە کە ئاستی واتا و دەرك پێکردنی قۆناخێك، وەکو راستینەیەکی رەها پەسند بکرێت و بەسەر هەر کەسێکدا بسەپێنرێ. هەروەکو چۆن دۆگماتیزمی ئایینی دەرکەوت، قۆناخی ئەنگیزاسیۆن ـ دادگایی ئەنجامێکی سروشتی ئەم چەمکەیە (ئەنگیزاسیۆن؛ دەزگایەکی دادگایی گرێدراوی پاپایە، سەمبۆڵێکی چەرخی ناوینە ـ و). نکۆڵی کردنێکی قەبەی ئایین لەناو کۆمەڵگادا، دەبێتە هۆکاری دەرکەوتنی ئەو دژە جەمسەرانەی کە قۆناخی بەمجۆرە لەخۆوە دەگرن. تەنیا کاتێك کۆمەڵناسی لەم چوارچێوەیەدا راستینەی کۆمەڵگا تاوتوێ بکات و وەڵامی ئەوە بداتەوە دەزگابوون و واتاکانیان چۆن دەرکەوتن و چ رۆڵێکیان بینی و خاوەنی چ جۆرە هێزێکی بوون، ئەو کاتە دەشێ بگات بە پلەی زانستێك.

زاراوەی ئەڵڵا یەکێکە لە دەزگا ئایینیە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا کە لەم چوارچێوەیەدا دەرکەوتووە و بەردەوام پێشکەوتووە و بۆتە خاوەن هێز. میسر و سۆمەریەکانیش نزیکی ئەم زاراوەیە بوونەتەوە. هەروەها پێشکەوتنێکی هاوشێوە لە زەردەشتیەتیشدا دەبینرێت، چەندەی لەناو کۆمەڵگادا هێز بەرەو بە ناوەندیبوون دەچێت، ئەوا وەکو شێوەی سەرەکی هزر لە زاراوە ئایینیەکاندا پەرەسەندنێك بەرەو تاکخودایی و توحید پێشدەکەوێت. لەبەر ئەوەی شێوەی راستەقینەی هزری قۆناخ ئایینە، پێشکەوتنەکانی زاراوە لە کۆتاییدا بە تاکخودا ئەنجامگیر دەبێت. ئیتر بە هاوکێشەی باڵادەستی پادشا لەسەر زەوی، لە ئاسمانیشدا بە خودا دەگات.

کاتێك تاکخودایی بوونی نیمچە دورگەی عەرەب لەمیانەی ئەڵڵا دەگات بە زاراوەیەك، لە راستیدا گەلێك پێشکەوتنی گرنگی کۆمەڵایەتی لە خۆوە دەگرێت. لەگەڵ ئەوەی بەر لە هەموو شتێك ئەم زاراوانە تا رادەیەکی گرنگ سەرچاوەی خۆی لە داب و نەریتی سۆمەر و میسرەوە دەگرێت، ئەوا خاوەنی سیمایەکی رکابەری و تایبەتیشە. بە گوێرەی کولتووری سۆمەر و میسر مرۆڤ ـ خودا، بوونە بە یەك. نەمرود و فیرعەونەکان بە رادەیەکی زیاتر خۆیان وەکو پادشای ـ خوداوەند راگەیاندووە. چەرخی سەرەتایی کۆیلەدارییان لەمیانەی

پادشایەتی ـ خوداوەند بەڕێوە بردووە ـ بە گوێرەی ئەو بەڵگانەی لە گۆڕستانەکانی ئەهرامەکان و سۆمەر سەلمێنراوە، بەندەکان وەکو ئەندامێك و خزمەتکاری خۆیان دەبینن. کاتێك پادشاکان مردوون ئەوانیش بە مردوو لە قەڵەم دەدرێن و ئەوانەی زۆر پێویستن بە زیندوویی لەگەڵیاندا زیندە بە چاڵ دەکرێن. ئەمە ڕەوشێکی تۆقێنەرە. دۆزینەوەی چارەسەری ئەم ڕەوشە سەرەکیترین ئەرکی مرۆڤایەتییە. بەڵکو درێژخایەنترین و پیرۆزترین تێکۆشانی مێژوو، ئەو شەڕە ئایدیۆلۆژیەیە کە بەرامبەر پادشا ـ خوداوەندەکان کراوە کە خۆیان بە پیرۆزترین و گەورەترین هەبوون دادەنا. مەزنایەتی حەزرەتی ئیبراهیم و دانانی بە باپیرەی هەموو ئایینە پیرۆزەکان، بناخەکەی بۆ ئەم تایبەتمەندێتیە دەگەڕێتەوە و بەمجۆرە پەسند دەکرێت. چالاکی ـ کرداری شکاندنی بتەکان لە لایەن ئیبراهیمەوە، گەورەترین و کوشندەترین لێدانە بەر زاراوەی پادشای ـ خوداوەند دەکەوێت، هەربۆیە بەردەوام بە پیرۆز دادەنرێ. چونکە ڕێ گرتن لەپێش زیندە بەچاڵکردن، تەنیا لەمیانەی سەرخستنی هەڵوێستێکی بەمجۆرەوە بەدیدێت. تاکو ئێستا لە هەرێمی ئورفا پیاو بە هەزاران جار کاری خراپ بکات، دەڵێن خوێڕی و مێ بازە و بەمجۆرە بە ڕەوا نیشاندەدرێ، بەڵام ئەگەر کچێك تەنانەت بە چاوێکی ئارەزوومەندانە تەماشای یەکێك بکات، ئەوا بە گوێرەی داب و نەریت لەلایەن بنەماڵەوە ڕووبەڕووی فەرمانی کوشتن دەبێتەوە، ئەمەش یەکێکە لە دواترین پاشماوەکانی نەمرود. داب و نەریتێکی پێنج هەزار ساڵە درێژە بە چەمکی فەرمانڕەوایەتی پادشای ـ خوداوەند دەدات، هەڵسوکەوتێکی سروشتی مرۆڤ لە گۆڕنان و کوشتنیەتی. کەواتە حەزرەتی ئیبراهیم لە خۆڕا لەم ناوچەیە نەهاتۆتە دونیاوە. ئەوەی حەزرەتی ئیبراهیمی خوڵقاندووە یاسای تایبەت بە خشۆکەکانە (خشۆکەکان، تیرەکانی بیابان ـ و) سەبارەت بە مەترسیدارترین چەمکی بەندایەتی کە بۆ سۆمەر و میسر تەنانەت بۆ ماوەیەکی دوورتریش دەگەڕێتەوە.

بەرزکردنەوەی ئەڵڵا کە لەگەڵ حەزرەتی ئیبراهیم یەکانگیر کراوە، مسۆگەر گرێدانی خۆی بە ڕاگەیاندنی لەکارکەوتن و بەسەرچوونی ئەم یاسایەوە هەیە. یەکەمین تایبەتمەندێتییەکەی یاسای "مرۆڤ نابێت بە خودا، ئەڵڵا". لەمیانەی جیابوونەوەی پێکهاتەی کۆمەڵگای تیرەکان و ئەو جوگرافیایەی تێیدا دەژیان، هەوڵدراوە پەیوەندی زاراوەی ئەڵڵا شیبکرێتەوە. بەڵام واتا و لایەنی تایبەتی ئەوەیە کە دژی چەمکی ئایین و خوداوەندی میسری و سۆمەریەکانە. کاتێك دەڵێ مرۆڤ نابێتە خوداوەند، ئەمە بە واتای ئەوە دێت کە نەمرود و فیرعەونەکان ناتوانن ببن بە خوداوەند و بەها ئایدیۆلۆژییەکەی یەکجار بەرزە. چالاکی و شۆڕشی بت شکاندنی ئیبراهیم گەورەترین و بەهادارترین واتای لێرەدا شاراوەیە. ڕادەگەیەنێ کە قۆناخی ئەوە بەسەرچوو نەمرود و فیرعەونەکان خۆیان لەگەڵ خودا بکەن بە یەك. ئەو ئەڵڵایەی لە چەمکی ئیبراهیم دا بەرزکراوەتەوە، لەمیانەی ئەم گەوهەرەیەوە لێدانێکی بەکاریگەر لە کۆیلایەتی ڕەها دەدات. تا وەکو بڵێی پێشکەوتووخواز و ئازادیخوازە. ئەمە لە حەزرەتی موسادا زیاتر بەرجەستە بووە. کاتێك وەکو خودای گشت تیرەکان، بانگەوازی ئەڵڵا هەموو شوێنێکی پڕ کردەوە، لەلایەك سیستەمی پادشای خوداوەندەکان، لە لایەکی دیکەشەوە قۆناخی تەوتەمی تیرەکان پارچە

دەکرێت کە تاوەکو دوایی بەرەو موحافەزەکاری ڕۆیشتبوون و بەلاوە دەنرێن. گەوهەری بەرزی شۆڕشگێڕێتیەکەی لێرەدا شاراوەیە و هەر لەبەر ئەم هۆکارەشە جێگایەکی گرنگی لە مێژوودا گرتووە. ئەو ئەڵڵایەی کە بەرزکراوەتەوە و بەهێز کراوە، ئەو کۆمەڵگایەیە کە بەهێز بووە و ئاستی ئازادییەکەی پێشکەوتووە. بانگەوازییەکانی "ئەڵڵا، ئەڵڵا" تاوەکو گەیشتن بە قۆناخی پاشڤەڕۆیەتی و موحافەزەکاری، لە تەواوی چالاکی و کردار و شەڕەکاندا ڕۆڵی دروشمێکی شۆڕشگێڕێتی گرنگ دەبینێ. لە قۆناخی سەرمایەداریدا دروشمەکانی "بژی لیبرالیزم، بژی سۆسیالیزم، بژی گەل" چ مانایەکی هەیە، بانگەوازییەکانی "یا ئەڵڵا، ئەی خودایە"ی کۆیلەداری و دەرەبەگایەتی هەمان واتای هەیە. کاتێك شیکردنەوەی کۆمەڵایەتی قووڵبکرێتەوە، شتێکی ئاستەم نییە کە ئەو ڕاستینەیەی لەژێر ئەم دروشمانەدا شاراوەتەوە، بەمجۆرە دەستنیشان بکرێت. تەنیا دڵسۆزییەکی زانستیانەی ئاسایی تێری ئەمە دەکات.

لە بەرزکردنەوەی ئەڵڵادا دەشێ سێ قۆناخ دەستنیشان بکرێت. قۆناخی یەکەم قۆناخی کارتێکردنی کاریگەری میتۆلۆژیای سۆمەر و میسر و ئەو پێکهاتانەیە کە دوای تەوتەمی تیرەکان هاتنە ئاراوە. پەیوەندییەکانی کۆلۆنی و بازرگانی کە لە نێوان ناوەندەکانی هەر دوو شارستانییەت چڕبوونەتەوە، لە بواری ئایدیۆلۆژیدا وەرچەرخانی ناسنامە دەکەنە ناچارییەك. پێبەپێ خوداوەندی گشت تیرەکان بایەخدار دەبێت و لە ڕێگای حەزرەتی ئیبراهیمەوە هەڵمەتێکی مێژوویی ئەنجام دەدات. دووەمین قۆناخ بەدەرکەوتنی عیساوە ئەنجام دەدرێت. سەرەڕای ئەوەی لە قۆناخی موسادا بووە ئایین و خودای قەومێك و لەمیانەی یەهودیەتەوە تا ئاواکردنی پادشایەتییەکی عیبرانی پەرە دەسێنێ، بەڵام داب و نەریتی حەزرەتی ئیبراهیم لەگەڵ دەرکەوتنی عیسادا تەقینەوەی سەرەکی خۆی ئەنجام دەدات. هەروەکو چۆن کۆیلایەتی سۆمەر و میسر لەمیانەی ئیبراهیم و موساوە وەڵامێکی دژایەتیان بە خۆیانەوە بینیوە، ئەوا کۆیلایەتی یۆنان ـ ڕۆماش لەمیانەی دەرکەوتنی عیسا دژەکەی خۆی ئافراندووە. لە کاتێکدا ئیبراهیم و موسا وەکو فەرمانڕەواکانی قەوم، خوداوەندەکانی خۆیان بەرز کردۆتەوە، عیسا ئەم خوداوەندە دەکات بە موڵکی تەواوی چەوساوەکانی ڕۆما. خودای عیسا، لەهەمانکاتدا باوکی عیسایە. لەم لایەنەشدا دەبینرێت تا دوایی کاریگەری داب و نەریتی سۆمەریەکانی کراوەتە سەر. مەردۆکی خوداوەندی بابل، کوڕی خوداوەندی زانا و فێڵبازی ئەریدۆ ئەنکییە. بەردەوام کردنی داب و نەریت جێگای باسە. دژەکەی دەسەڵاتی سۆمەر لە بابل، لە کەسایەتی مەردۆکدا بە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دەگات. عیسا وەکو وەڵامێکی جیهانی چەوساوەکانی ئەم داب و نەریتە، وەکو شێوەیەکی قودس وایە. ئەگەر داب و نەریتی سۆمەریەکان بە بناخە بگرین، ئەوا سێیەمین قۆناخی گرنگی سەردەمی خوداوەندەکانە. ئایینی تاکخودایی لە خۆوە دەگرێت. لە کاتێکدا خوداوەندەکانی پێشوو زیاتر خوداوەندی شار، قەوم و ناوچە بوون، خودا "ڕەب"ی عیسا وەکو خوداوەندی تەواوی مرۆڤ و زەوی ـ ئاسمان بەرز و مەزن دەکرێت. ڕۆما کە دەوڵەتێکی جیهانی بوو ڕێگای لەپێش گەردوونی بوون کردبۆوە، تاوەکو بڵێی کاریگەری لەسەر گۆڕینی زاراوەی خودا کردووە. ڕەنگدانەوەی هەلومەرجە

ماددییەکانی بەسەر بواری مەعنەویدا جارێکی دیکە ڕێگای لەپێش قۆناخێکی گرنگی مێژوویی کردۆتەوە.

عیسا ئەم وەڵامەیە کە لەمیانەی داب و نەریتی ئەڵڵاوە بۆ ئەو فشارە دراوەتەوە کە دەسەڵاتداریێتی ڕۆما کردبوویە سەر هزر و ڕۆحی مرۆڤ. بە شێوەیەکی گشتی نوێنەرایەتی ئەو قۆناخە نوێیە دەکات کە لایەنی ویژدانی و ئەخلاقی لەپێشە و لە هەموو چەوساوەکان بە خاوەن دەردەکەوێ و موخاتەبەیان دەکات. هەروەها نوێنەرایەتی دابڕان لە خودا و ئایینی موحافەزەکاری تایبەت بە قەومی یەهودی دەکات. ڕێ کردنەوەی لەپێش کاریگەرییەکی مەزنی بەمجۆرە لە نزیکەوە گرێداوی ئەو پێکهاتانەیە کە سەرچاوەی لێوە گرتووە، یاخود ئامانجیەتی. ویژدانی مرۆڤایەتی کە ڕۆما هەناسەی لەبەر بڕی بوو، لەمیانەی عیسا و باوکەکەی (ڕەب) هەڵوێستێکی ڕادیکالانە بەرامبەر کاهینەکان وەردەگرن و ئەڵڵا مەزن دەکەن، بەمڕەنگە دەبێت بە دابڕانێکی مێژوویی و دەرفەت و تواناکارییەکی ڕاپەڕین و ڕزگاری، وەکو گەورەترین ناسنامەی نوێی ئایدیۆلۆژی زایین جێگای خۆی لە مێژوودا دەگرێت و مێژوویەکی نوێ دەست پێدەکات.

بەهۆی قۆناخ و ئەو توێژانەی پشتی پێدەبەستن ڕەبی (خودا)ی عیسا لە جیاتی پادشایەتی سیاسی، پادشایەتی ڕۆح و ئەخلاق دەکاتە ئامانجی لەپێشینەی خۆی. هێز و ئامادەکاری بۆ دەسەڵاتی سیاسی نییە. بەڵام زەمینە بۆ پادشایەتی ویژدان زۆر لە بار و گونجاوە و ئەم ئاراستەیە بۆتە ناچارییەك. گەلێك نیشانە هەن کە لە سەرەتادا عیسا چاوی بڕیوەتە پادشایەتی قودس. بەڵام کاتێك بە لە خاچدان وەڵامی دەدرێتەوە، ئەوا جولانەوەکە ناچارە وەکو گروپێکی درێژخایەنی باوەڕی و ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی ئاراستە بگرێت. بەرامبەر بە کاهینە فەرمییەکانی یەهودی یاخیبوونێك جێگای باسە. لە ڕێ لادان و بە کرێگیراوێتی کاهینەکان بۆ ڕۆما ڕێگا لەپێش ئەم یاخیبوونە دەکاتەوە. لە سەرەتادا لەو باوەڕەدایە کە لە ئەنجامی پشتگیری خەڵك دەبێت بە خاوەنی قودس. بەڵام خیانەتی یەهودا ئیسکاریۆت کە یەکێکە لە حەوارییەکانی، ڕێگا لەپێش ئەمە دەکاتەوە کە بە سانایی دەسگیر بکرێت. والی ڕۆما دەخوازێ ئازادی بکات. لەبەر ئەوەی کاهینەکان مەترسی لەسەر بەرژەندییەکانیان دەبینن، لەمیانەی هەڵوێستێکی لە پادشا پادشاتر لەسەر لە خاچدانی کۆك و هاوبیر دەبن. ئەگەر سزادانێکی بەمجۆرە نەبوایە، ئەوا لە یاخیبوونێکی ئاسایی بەولاوە شتێکی دیکە نەدەبوو. بەڵام هەلومەرجی بابەتی پێگەیشتوو ئەو تەقینەوەیەی لە دەرئەنجامی لە خاچدان ڕێگای لەپێش کراوە، ڕێگا لەپێش یەکێك لە بەهێزترین جولانەوەی ئایینی مێژوو دەکاتەوە. لەمێژوودا زۆر جار قۆناخی بەمجۆرە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە تەنانەت تروسکەیەکی بچووك کڵپە بگرێت و بووبێت بە ئاگرێکی مەزن. لە شوێنێك کە چقڵی داری وشك کەڵەکە بووبێت ڕێگا لەپێش ئاگرێکی مەزن دەکاتەوە.لەخاچدانی عیسا بەزێدەییەوە ئەم ڕۆڵەی پێکهێناوە.

ئەم ڕەوشە سادەیەی سەرەتای مەسیحییەت، لە بن کاریگەری ڕەوتە فەلسەفییەکانی گریك بەتایبەتیش فەلسەفەی ئەفلاتوون دەبێت بە تیۆلۆژیایەك. لەڕێگای شرۆڤەی جۆربەجۆرەوە هەوڵدەدرێ چەمکی خوداوەندی سێیانە ڕوون بکرێتەوە. شوێن پەنجەی

(سەرچاوەی) ئەم شرۆڤانەش زیاتر لە میتۆلۆژیاکانی سۆمەردا دەبینرێ. لە میتۆلۆژیای (ئەفسانەی) ئەنکی و بابل ـ مەردۆك چەمکی خوداوەندی باوك، خوداوەندی دایك و کوڕ بە توانا دەبینرێ و ئەمەش لە ئاستی چەمکێکی سەرەکی دایە. سێیانەی کۆنترین باپیرە و ئەو نەوەیەی نوێنەرایەتی داب و نەریت و قۆناخ دەکات و کوڕ، بناخەی ئەمە پێك دێنن. هیگڵ شرۆڤەیەکی فەلسەفی هاوچەرخی پێشخستووە. ئەم شرۆڤەیە بە شێوەی تێز ـ ئەنتی تێز ـ سەنتێز وایە ئاماژە بە یاسای دیالەکتیکی دەکات کە یاسای سەرەکی پێشکەوتنە. لە ڕاستیدا ئەم یاسایە لە تەواوی پێکهاتەکانی سروشتدا حوکم دەکات و بەڕێوە دەچێت. دوالیزمی هزری زەردەشتیش یەکەمین شێوەی هەست کردنە بەم بۆچوونە. تێز و دژە تێز (بیرۆکە و دژە بیرۆکە)ی زەردەشتایەتی بە سەنتێزێك ئەنجامگیر نەبووە. لە فەلسەفەی یۆنانی لە ڕێگای (هەرەکلیتس) کەمێکی دیکەش پێشدەخرێت. لەمیانەی هێگلیشەوە بە هاوچەرخترین واتای خۆی دەگات.

ئەو ڕۆڵەی دواتر بە "مەریەم"ی دایك دراوە زۆر سەیرە. مەریەم تا ڕادەیەکی مەزن لە خوداوەند ئینانا و ستار دوور خراوەتەوە. هەرچی لێدانی کوشندەی مەردۆك بێت کە لە داستانی بابل بەرخوداوەندی دایك تیامات دەکەوێت، یاخود لەلایەن موساوە داخستنی دەرگاکانی ماڵەوە بەسەر ژندا بێت، ئەمانە ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە لەوەی دواترین شوێن پەنجەیان لە مێژوودا بسڕێتەوە و نەمێنێ.

لەم قۆناخەشدا بە تایبەتیش بە گوێرەی داب و نەریتی سامیەکان توندی یاساکانی کۆمەڵگای باوکسالاری پشت ئەستوور بە پیاو، لە نزیکەوە پەیوەندی خۆی بەوە هەیە کە لە گەوهەری خۆیدا لەگەڵ یاساکانی دایکسالاری و کولتووری عەشتاری خوداوەندی کشتوکاڵ و سەردەمی نئۆلیتیك ناکۆکە و لە قۆناخی بابلیەکاندا کولتووری خوداوەندی ژنی سۆمەریەکان بەلاوە نراوە. ئیتر لەم قۆناخە بەدواوە خوداوەندە ـ ژنی ڕابردوو، ئیتر لە ماڵی خۆیدا ژنێکی گوێڕایەڵە و بە ناموسە. ئەمە لەولاوە بمێنێت کە لەگەڵ خوداوەندەکاندا یەکسان نییە، کەوتۆتە نێو ڕەوشێك ناتوانێ دەنگ هەڵبڕێ و پێچەکەی لابدات، هێدی هێدی پێچەی لێ دەئاڵێنرێ، وەکو موڵکی تایبەتی پیاوی بەهێز وایە و لە ژووری تایبەتدا بەند دەکرێت. لە داب و نەریتی ئیبراهیم دا موسا ئەمە زیاتر بەرەو پێش دەبات. ئاستی بەرز و کاریگەری قووڵی کۆیلایەتی ژن لە عەرەبستان، گرێدراوی ئەو پێشکەوتنە مێژووییەیە.

مەریەمی دایکی عیسا بە گوێرەی کۆنترین شێوەی داب و نەریتەکان خوداوەندە. بەڵام بەردەوام لە دەستدانی پایە و ستاتۆی ژن، لەسەردەمی لە دایکبوونی عیسادا بە تەواوەتی کەوتووە و بووە بە ئامرازێکی زاوزێ (زایین). لە ئاستی گشتیشدا بەمجۆرەیە. لە ماوەی نێوان 2000 پ.ز تاوەکو 2000 زایینی بەرامبەر بە شکانەوەی دەسەڵاتی سیاسی بە لای پیاو پێشکەوتنی لەمیانەی چەوسانەوە و زەبر و تەڵەکەبازییەوە، مێژووی ژن مێژووی ژێرترین (نزمترین) چینە. بە گوێرەی کۆیلایەتی پیاو، بە هۆی تایبەتمەندێتی ڕەگەزیەوە ژن دووچار و مەحکومی کۆیلایەتییەکی زۆر سەختتر هاتووە. لە قۆناخی بابلدا خوداوەند

تیامات له یەك ئاست و رووبەڕوو له شەڕدایە، تەنانەت له سەردەمی موساشدا شەڕێکی دژواری لەگەڵ ماریامی خزمی له ئارادایە. بە سانایی ملکەچی بۆ موسا نەکردووە.

گەرچی مەریەمی دایکی عیسا هیچ کاریگەری و رۆڵێکی نییە. خودا (رەب) فووی تێکردووە ئەویش منداڵی بووە. ئەمەش واتای باڵادەستی رەهای پیاوە. فوو کردن گوزارە له زاڵ بوون دەکات. ئەوە دەکات بە رەمز کە جگە لە باوەش کردن و بەخێو کردنی منداڵ هیچ رۆڵێکی دیکەی نەماوە. خاڵێکی دیکەی گرنگ ئەوەیە کە، لەمیانەی ناوبردنی ئەم فووکردنە بە رۆح ئەلقودس (رۆحی پیرۆز)، هەوڵدەدرێت ئەو هێزە خوداییەی کە له ژندا نوێنەرایەتی دەکرێت چەواشە بکرێت، له کەسێتی مەریەم ئەم هێزە دەدزرێ. ئەوەی له سۆمەریەکاندا لەگەڵ ئەمەدا کۆکە، خوداوەندی دایکە. له راستیدا ئەم بابەتە گرنگییەکی مەزنی ئایدیۆلۆژی هەیە. ئەم ناسنامە ئایدیۆلۆژیە رۆڵێکی دیاریکراوی لەوەدا هەیە له قۆناخی دەرەبەگایەتیدا کاریگەری و رۆڵی زیاتر له دەست بدات و ژن بسڕدرێتەوە. لەو رۆژە بە دواوە مەریەمەکان (ژنان) بەردەوام پاسیف و بێ کاریگەرن، بە بێ دەنگی بەسەر منداڵەکانیاندا دەگرین، بە تەواوی بە پیاوەوە گرێدراون، هەروەکو بەندکراوێکی ئەبەدی وان. هەروەکو چۆن ئەم رەوشە هیچ پەیوەندییەکی بە سروشتی ژنەوە نییە، ئەوا پەیوەندی لەگەڵ باڵادەستی مەزنی سیاسی پیاودا مسۆگەرە. هەروەکو چۆن له قۆناخێکدا سەردەمی خوداوەندە ژنەکان زاڵ و باو بوو، له قۆناخی دەوڵەت و کۆمەڵگای چینایەتیشدا قۆناخی خوداوەندە پیاوەکان زاڵ و باوە. ئەم راستینەیەی کە له قووڵایی مێژوو لەناو تاریکاییدا بە جێ هێڵدراوە و لەلایەنی پیاوەوە لەمیانەی چەمکی دووڕوویی ناموس ـ ماڵ دەمامك و پەردەپۆش کراوە، بەڵام ئەمە لەمیانەی ئاستی ئازادی کۆمەڵگا کە له ئەنجامی تێکۆشانی ئازادییەوە دەخولقێندرێ، ئاشکرا و واتادار دەبێت.

ئەوە مسۆگەرە کە له سەدەی پێنجەمی زایینی بەدواوە بە دەستی پاپاکانی کڵێسە، مەسیحییەت بە واتایەکی فەلسەفی و ئاواکردنی تیۆلۆژیا گەیشت و بوو بە ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی بەهێزی سەردەمی دەرەبەگایەتی. لەم قۆناخە بە دواوە، بوونی بە ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت هەم وەکو هێزی ئایدیۆلۆژی خولقێنەری سەردەمی دەرەبەگایەتی دانی پێدادەنرێت، هەم گوزارشت لەم سازشکاری و رێککەوتنە دەکات کە دوای قۆناخێکی درێژی تێکۆشان و ململانێ لەگەڵ کۆیلەداری رۆما هاتە ئاراوە. ئیتر نە ئیمپراتۆرییەتی رۆما ئیمپراتۆرییەتە کۆیلەداریەکەی جارانە، نە مەسیحییەتیش ئایینە پیرۆز و یەکسانیخواز و سادەکەی جارانی عیسا و حەواریەکانە.

ئیتر لەمیانەی مەسیحییەتەوە قۆناخی زاڵ بوونی دۆگما ئایینیەکان بەسەر جیهانی هزردا دەستپێدەکات. له سەدەی پێنجەمی زایینەوە تاوەکو سەدەی پانزدەهەمی زایینەوە نزیکەی هەزار ساڵ دەسەڵات و باڵادەستی شێوازی هزری ئایینی بەڕێوە دەچێت. له قۆناخی سەدەی پێنجەمی پ.ز تاوەکو سەدەی پێنجەمی زایین لەم هەزار ساڵەدا زیاتر قورسایی کلاسیکیە فەلسەفییە مەزنەکان زاڵە. ئاشکرایە کە پاشکەوتنێکی یەکجار زۆر روویداوە. هۆکاری هەرە لەپێشینەی ئەم رەوشە بۆ هەڵوەشانەوە و پەرتەوازەبوونی کۆمەڵگای شار و جارێکی دیکە دەرکەوتنە پێشی ئابووری لادێ دەگەڕێتەوە. شار گوزارشت

له کۆمەڵگای ئاڵۆز و مەزن دەکات. هزری ئاقڵمەندانە دەکاتە ناچارییەك. کۆمەڵگای ناوچە لادێیەکان کە بەڕێوەبەرایەتی و دابەشکردنی کاری پێشکەوتووتر دەکات بە پێویستییەك؛ کۆمەڵگایەکی یەك ئاست و تەنگە و شێوەی هزری کە بۆ دۆگماتیزم کراوەیە، لەگەڵ شێوەی ئەو ئابووریە یەکتر تەواو دەکەن کە خۆی بەڕێوە دەبات، زێدە پێویستی بە دابەشکردنی کار نییە. ئەم تایبەتمەندییانەی پێکهاتەکەی، زەمینەیەکی کراوە پێشکەش بە دۆگماتیزمی ئایینی دەکات. ناوزەدکردنی چەرخەکانی ناوین بە سەردەمی تاریکی له لایەنێکەوە سەرچاوەی خۆی لەم رەوشەیەوە دەگرێت. له راستیدا چەرخی کلاسیك شوێن پەنجەی هەمیشەیی له مێژووی مرۆڤایەتیدا بەجێهێشتووە. له دەرکەوتنی چەرخی نوێدا رۆڵێکی سەرەکی هەیە. نوێنەرایەتی گەورەترین وشیار بوونەوەی ئەقڵ و ئیرادەی مرۆڤ دەکات. هەرچی ئەو چەرخەی کە دۆگما و قاڵبە ئایینیەکان زاڵن، رۆڵێکی مەزنیان له بەربەست کردنی هەڵوەشانەوەی کۆیلەداری و زیاتر بەرەو دواوە نەچوون و ئامادە کردنی چەرخی نوێ هەیە. ئەو تێکشانەی کە زێدە پێشکەوتنی کۆمەڵگای شار رێگای لەپێش کردەوە، ئەنجامێکی ئەو کەلێنەیە کە نەیتوانی بەرگەی بگرێت. هەرچەندە هەندێ جار وەکو گەڕانەوە بۆ نئۆلیتیك وا بێت، بەڵام رەوش جیاوازترە. ئیتر ئەو سەردەمەی نئۆلیتیك بە لاوە نراوە کە کۆیلایەتی هێنایە ئاراوە. تەنانەت کۆمەڵگای نوێ ئەگەر چی زیاتر له ناوچە شاخاوی ـ لادێیەکانیش بێت، بە گوێرەی کۆمەڵگای کۆیلەداری گەوهەرێکی پێشکەوتووانەتر له خۆوە دەگرێت. ئیتر مرۆڤایەتی بۆتە خاوەنی پێکهاتەیەکی هزری و ئەخلاقی و خۆناسین کە جارێکی دیکە ناتوانێ کۆت و بەندی کۆیلایەتی لێبدرێت.

لەگەڵ هەنگاونان بۆ چاخەکانی ناوین، هیچ کاتێك مرۆڤ وەکو ئەو مرۆڤەی سەردەمی سۆمەر و میسر نییە. ئەگەرچی له ژێر باڵادەستی باوەڕییە ئایینیەکاندا بێت، وەلێ تەنیا بەندایەتی بۆ خوداوەندی ئاسمان دەکات. بەندایەتی کردنی بۆ پادشا ـ خوداوەندی سەر زەوی بە گەورەترین تاوان (کفر) دادەنێت. بە پێی پێویست بەرامبەر بە کۆیلەداری ئایینەکان مرۆڤیان پەروەردە کردووە و پێگەیاندووە. پاشکەوتن زیاتر له رووخانی شارەکان و لاوازبوونی هزری ئاقڵمەندانە دەبینرێت. گوزارە له قۆناخێك دەکات کە لەم ناوچانەدا شاری زۆر لەسەردەمی نئۆلیتیك پێشکەوتووتر هەبووە و شاری نوێ ئاوا کراوە و شاکارەکانی ئاقڵمەندی له چەندین کتێبخانەدا بە شاراوەیی هێڵدراوەتەوە. ئەگەر له نزیکەوە تەماشا بکرێت ئەوا روون دەبێتەوە کە تاوەکو بە پەروەردەی چەرخی باوەڕیدا دەرباز نەبێت ناشێ بە چەرخی نوێ بگەیت.

دەشێ بەمجۆرە گەوهەری ئەو قۆناخ و جیهانە پێناسە بکرێت کە ئایدیۆلۆژیای ئیسلام ئافراندوویەتی. هەرچەندە مەسیحییەت تا رادەیەك دەستی له هەندێ تایبەتمەندێتی گەوهەری خۆی بەردابێت، وەلێ ئیمپراتۆرییەتی مەزنی رۆمای له ناوەوە هەڵوەشاندۆتەوە و له رۆژهەڵاتی رۆمادا بووە بە خاوەنی ستاتۆی ئایدیۆلۆژیای فەرمی بێزەنتیەکان. بەرامبەر بە ئیمپراتۆرییەتی پارس ـ ساسانییەکان باڵاتر و پایەدارتر دەبێت. ئەم ئایینە نوێیە له رێی ئەوروپاوە دەربازی قۆناخێکی نوێی بڵاوبوونەوە بووە. هەرچەندە لەسەر بنەمای باوەڕیش بێت له واتایەکدا توانیویەتی نزیك بوونەوەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا

ئەنجام بدات. ئەو کاتە رۆڵی ئیسلامیەت چییە؟ ئایا بۆ مێژوو نوێبوونەوەیە یاخود دووبارە بوونەوە؟ کامە بۆشایی پڕ دەکاتەوە و رێگا لەپێش کام شەپۆڵی شارستانییەت دەکاتەوە؟ ئەم هێزە لە قەڵەمبازە نوێخوازییەکەی خۆی دەگرێت یاخود لە زیندوو کردنەوەی هەندێ داب و نەریتی کۆنەوە وەردەگرێت؟ ئایا تەنیا بۆشاییەکی جوگرافی پڕ دەکاتەوە یاخود نوێنەرایەتی هێزی وەرچەرخاندنی شارستانییەتی کۆن دەکات؟ وەڵامدانەوەی ئەمجۆرە پرسیارانە سەبارەت بە پێناسەکردنی ئیسلامییەت گرنگە.

هەڵکشانی ئیسلامییەت لە مێژوودا گرێدانی بە هەڵوێستی شۆڕشگێری و رادیکالانەی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، واقیعی ترە. ئەگەر مەسیحییەت رێبازی ریفۆرمخوازی دەرەبەگایەتی بێت، ئەوا ئیسلامییەت رێبازی رادیکالی و شۆڕشگێڕانەیەتی. بە پێی پێویست ئەوە روون کرایەوە کە لە بواری ئایدیۆلۆژیدا لە هەمان سەرچاوەوە بناخەیان گرتووە. ئینجیل و قورئان گرنگترین بەڵگەی هەمان سەرچاوەن. بە بێ هەبوونی تەورات، ناشێ بیر لە ئینجیل و قورئان بکرێتەوە. بەڵام ئەگەر میتۆلۆژیای سۆمەر و میسریش نەبێت، مەحاڵە بیر لە تەورات و پارچە کۆنەکانی بکرێتەوە. لەو باوەڕەدام کە ئەو هەڵسەنگاندنانەی تاوەکو ئێستا سەبارەت بە شارستانییەت ئەنجامامان داوە، بە پێی پێویست ئەو راستینەیەی روون کردۆتەوە.

بەڵام لە قەڵەمدانی ئیسلامییەت وەکو بڵاوکردنەوە یاخود شرۆڤە کردنی کتێبی پیرۆز، دەبێتە هەڵەیەکی مەزن. دەبێ بە شێوەیەکی ئاشکرا ئاماژە بەوە بکرێت بە ئەندازەی ئەوەی کاریگەری کردۆتە سەر، لەهەمانکاتدا گوزارشت لەو وەرچەرخانە دەکات کە بە گوێرەی تایبەتمەندێتی سەردەمەکانی خۆی ئەنجامیداوە. ئەمە راستیەکی حاشا هەڵنەگرە کە حەزرەتی مەحەممەد کەسایەتییەکی شۆڕشگێڕی بە گوێرەی قۆناخ نیشانداوە. کاتێك لەگەڵ هەرسێ پێغەمبەری سەرەتا ـ ئیبراهیم، موسا، عیسا ـ بەراورد بکرێت، دەبینرێ کەسایەتییەکی بەرجەستەیە کە بە شێوەیەکی بەهێز و کاریگەر لۆژیك و ئیرادەی خۆی نیشانداوە و رێکخستووە و خستویەتییە بواری پراکتیزە کردنەوە. لەمیانەی هەوڵە سەرکەوتووەکانی کاتێك پێکهێنانی رێباز و رێکخستن و پراکتیزە کردن زیندوو بوو، توانی ببێتە هێزێکی باڵادەستی نیمچە دورگەی عەرەب. لەم بوارەدا لەگەڵ چەند کەسایەتییەکی دەگمەن، دەتوانرێ لەگەڵ ئەسکەندەر و لینین بەراورد بکرێت. ـ ئەگەر لەمیانەی چەمکێکی زانستی مێژوو کۆمەڵگا تەماشا بکرێت نەك لەمیانەی دۆگما ئایینیەکان ـ دەبینرێ کە حەزرەتی مەحەممەد تا دواڕادە کەسایەتییەکی ئایدیۆلۆگ و سیاسی و کرداری بووە. حەزرەتی مەحەممەد پێویستی بەوە نییە لەمیانەی پەردەی پیرۆزییەوە تەماشای بکرێت و هەڵسەنگێنرێت. یەکێك لەو کەسایەتییە هەرە لەپێشانەیە کە دەتوانرێ لە رێی زانستەوە هەقەکەی بدرێتێ. بە پێچەوانەی شیمانە و مەزندەکان، پێشکەوتنی دۆگماتیکانەی ئیسلام حەزرەتی مەحەممەدی مەزن نەکردووە، بە پێچەوانەوە لە ناسنامەی کەسایەتیەکەیدا نیشانی داوە کە لە ناو دۆگما ئایینیەکاندا خنکاوە.

یەکێك لە کار و ئەرکە هەرە سەرەکییەکانی کە لە رێگای شۆڕشی سەرلەنوێ لە دایکبوونی رۆژهەڵاتی ناوین (رێنسانس) ئەنجام بدرێت، رزگار کردنی حەزرەتی

مەحەممەدە لەبەردەستی سەرەڕۆ و دۆگما مێژوویی و هەنووکەییەکان. ئەم مێژووە مێژووی نیشاندانی ئەو دۆگما ناکۆك و کردارە پێچەوانانەیە لە ژێر ناوی حەزرەتی مەحەممەدەوە. ئەو رووداو و بەسەرهاتانەی بەسەر ئەهلی بەیت هاتووە، لە کاتی وەفات کردنیش سێ رۆژ مانەوەی تەرمەکەی، ئەوە دەسەلمێنێت کە چۆن لە رۆژگاری یەکەمدا خیانەت بە بوێری هەڵوێست نیشاندەدات. بوویەری کەربەلا تەنیا تراژیدیایەکی مێژوو نییە، هێزی راستەقینەی تەقینەوەی ئەو خیانەتەیەکە لە هەناوی ئیسلامییەتدایە. هێرشکردن و خیانەتێکی بەمجۆرە بۆ سەر ئەو بەهایانەی کە لەبەرەبەیاندا پیرۆز دەبینرا، نموونەی ئەوە نیشاندەدات کە لە قۆناخەکانی دواتری مێژوودا رێگا لەپێش چ جۆرە کوێرایەتی (فەناتیزم) و هۆڤێتیەك دەکاتەوە و تەنانەت وشیار بوونەوەیەکی ئاسایی زانستی سەرلەنوێ شیکردنەوەی راستینەی ئیسلام و مێژووەکەی تاوەکو بچووکترین ووردەکاری، دەکات بە مەرجێکی لەپێشینە. تاوەکو ئەم قاڵب و کلسە پاك نەکرێتەوە کە هزری تەواوی وڵاتانی ئیسلام و رۆژهەڵاتی ناوینی داخستووە، ناشێ کەسایەتی ـ تاکی هاوچەرخ ـ پێکبێت. علمانییەتێکی راستەقینە و نوێخوازی ئیسلام؛ کاتێك بەرامبەر بەم راستینەیە دەرك بە رۆڵی خۆیان بکەن و پێویستییەکانی جێبەجێ بکەن، ئەو کاتە واتادار دەبن. رێز گرتنێکی واتادار و راستەقینە بەرامبەر بە کەسایەتی حەزرەتی مەحەممەد کاتێك مسۆگەر دەبێت کە ئەو نەمرود و فیرعەونە هاوچەرخانە بەلاوە بنرێن کە ئەم راستینانە نابینن و بە پێچەوانەوە هزریان کۆنکرێت کردووە و لەمیانەی سەرەڕۆیی و دۆگماکانەوە فەرمانڕەوایی دەکەن.

وەکو پێویستییەکی ئەم رێزگرتنە و گرێدان بەو کەسانەی لەم بارەیەوە رەنجێکی زۆریان داوە، هەوڵدەدەین رۆڵ و جێگای خۆمان لە شیکردنەوەکانی سەبارەت بە ئیسلامییەت بگرین.

1 ـ سەرەکیترین زاراوە کە پێویستی بە رۆشنکردنەوە هەیە تەوحیدە، واتە کێشەی یەکبوونی ئەڵڵایە. واتە هەبوونی خودا و یەکبوونی و بوونی حەزرەتی مەحەممەد بەدوا پەیامبەر، رۆڵ و گرنگی کلیل بەم زاراوە دەبەخشێ. هەبوون و یەکێتی بەرامبەر بە چی و کێ، بۆچی دوا پەیامبەر؟ تیۆلۆگەکانی (زانایانی خوداناسی) ئیسلام تاوەکو ئێستا لە چوارچێوەی سنوورە ئایینیەکان، بەدوای وەڵامی ئەم پرسیارەدا گەڕان. هەرچی شیکردنەوە زانستییەکانە لەبەر ئەوەی بە تایبەتی لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکان بێ ئاگان و من منێتی ناوەندێتی شارستانییەتی ئەوروپای تێپەڕ نەکردووە، لە هەندێك روون کردنەوەی سنووردار بەولاوە، تێپەڕیان نەکردووە. رۆژهەڵاتی ناوین ناتوانێ خۆی لەم ئەرکە بدزێتەوە کە لەمیانەی توانستە خۆییەکانی ئەنجامی بدات. تاوەکو ئەم یاسا و تابۆ پیرۆز کراو و دەست لێنەدراوانە پارچە نەکرێن ناتوانرێ ئەم ئەرکە بە شێوەیەکی سەرکەوتوانە جێبەجێ بکرێت.

لەو بەڵگەنامانەی کە بە دەستەوەن دەبینرێ لە قۆناخی نئۆلیتیکی کە مۆری ژنی پێوە بووە پێشکەوتنی ئایینی فرە خوداییەکان، لەمیانەی شارستانییەتی سۆمەر و میسر، زاراوەی خوداوەند بە قەڵەمباز و وەرچەرخانێکی گرنگدا دەرباز بووە. پێکهاتەی کۆمەڵگای

پشت ئەستوور بە جیابوونەوەی چینایەتی و رەگەزی، کاتێك لەمیانەی بەرهەمهێنانێکی زێدەی بەرهەم، خۆی سەلماند، ئیدی باوەڕی و متمانەیەکی مەزن بەو میتۆلۆژیانە پێشکەوت کە راهیبەکان پێکیان هێنا بوو. لەبەر ئەوەی پەرستگای راهیبەکان لەهەمانکاتدا رۆڵی ناوەندی بەرهەم هێنانیشیان دەبینی، بۆیە رۆڵێکی مەزنی لەم باوەڕی و متمانەدا هەبوو. دەرکەوتنی ئایینە ئاسمانییەکان، لەم قۆناخەدا رێگا لەپێش قۆناخێکی ریشەداری باوەڕییە ئایینیەکان دەکاتەوە. ئەو ئارامی و نەگۆڕیەی لە سیستەمی ئاسماندا هەیە. وەکو باوەڕییەکی سەرەکی بەنموونە وەردەگیردرێت. کاریگەریەکی سەرەکی ئەم جێگیریەی سیستەمی ئاسمانی لەسەر پێشکەوتنی دەمارگیری لە بیر و باوەڕیەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا هەیە. زاراوەی لە جۆری نەگۆڕی، ئەبەدی و هەتاهەتایی هەموویان گرێدراوی ئەم کاریگەریەن. مەزنترین سوودی ئەم هزرە نەگۆڕە بۆ پێشکەوتن و پێکهاتەی هزری مرۆڤایەتی، ئەوەیە کە پێکهاتەیەکی کراوەی بۆ بیری یاسای هەمیشەیی هەیە. لەسەر زەویشدا بە دوای سیستەمی ئاسماندا دەگەڕێن. لەگەڵ ئەوەی کە پێکهاتەی فرەخودایی بەردەوامە، پێبەپێ ژمارەیان کەم دەبێتەوە، هەندێ خوداوەند کە نوێنەرایەتی دیاردەی وەکو زەوی، ئاسمان، ئاو، هەوا و گەردەلول دەکەن، وەکو مەزنترین خودا بەرز دەبنەوە. لەگەڵ ئەوەی بە شێوەی ـ رووخساری مرۆڤ بەردەوام دەبێت، هاوکات وەکو ئەنجامێکی سروشتی جیابوونەوەی چینایەتی، ئەم زاراوەیە سەرلەنوێ رۆڵی خولڵقاندن و دابەش کردنی مرۆڤایەتی بۆ خوداوەندەکان و بەندە خزمەتکارەکان جیا دەکاتەوە. بە تایبەتیش وەستای هەرە کارامە و مەزنی خولڵقاندنی و جیا کردنەوەی خودا ـ بەندە، خوداوەند و زانای فێڵباز ئەنکییە. لەم بارەیەوە رێنومایی خوداوەندەکانی دیکە دەکات، پەسندی دەکات. خوداوەند نین هورساك و شێوەی دواتری کە ئینانایە، رۆڵی کەمتر و نزمتر دەبێت، لەمیانەی ئاواکردنی دەستەی خوداوەندەکان (پانتائۆن) کە زیاتر مۆری پیاوی پێوەیە خزمەتکارەکانی لێ بەدەرنراوە و لەمیانەی رێککەوتن و تەباییەکی بێدەنگ خولڵقاندوویەتی، هەروەکو ئەوە وایە کە شێوەیەکی سیستەمی ئاسمانی لەسەر خاك ئاوا کردووە. دەرکردنی ئادەم و حەوا لە بەهەشت و مەحکوم کردنیان بە خزمەتکارێتی ئەبەدی، وەکو چارەنووسێکی مرۆڤایەتی نەخشێنراوە. راهیبە سۆمەریەکان لەمیانەی گرێدانی پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی کە بە شێوەی خودا ـ کۆیلە جیا کراوەتەوە بە یاسا و رێورەسمە ئایینی و میتۆلۆژییەکان، بە شێوەیەکی زۆر بەهێز بناخەی پێشکەوتنی ئایینی رۆژهەڵاتی ناوین و تەنانەت تەواوی جیهانی بەردرێژ کردووە. پێویست دەکات مێژووی ئایینەکان ئەم راستینەیە پەسند بکەن. تاوەکو ئەمە پەسند نەکرێت، هیچ شرۆڤە و شیکردنەوەیەکی ئایینی لەسەر بنەمایەکی راستی مێژوویی و بە پشت بەستن بە راستینە و واقیع روون ناکرێتەوە و بە ناتەواوی دەمێنێتەوە و لەوە رزگاری نابێت چەندین واتای هەڵە لە خۆوە بگرێت و بۆ قۆناخەکانی دواتری خۆی بگوازێتەوە. ناتوانرێ نکۆڵی لەمە بکرێت کە ئایینە ئاسمانییەکان لە زۆر لایەنەوە قەرزاری راهیبە سۆمەریەکانن کە بنەمای ئەم ئایینەیان داناوە. پەرستگای راهیبەکان هەم لە بواری بەرهەمی ماددی هەم لەمیانەی داهێنانە ئایدیۆلۆژییەکان ئەرکی منداڵدان دەبینێ، ئەو

شارستانییەتەی لێرەدا خولڵقێنراوە رۆڵێکی سەرەکی لەپێشکەوتنی مرۆڤایەتی و دەستپێکردنی مێژوودا دەبینێ.

گەورەترین رۆڵ و داهێنانی راهیبە سۆمەریەکان بۆ زاراوەی خودا، بەرزکردنەوەی بۆ ئاسمان و پێ بەخشینی هەموو هێزە سەرەکییەکانی سروشت، لەناو کۆمەڵگاشدا لە کاتێکدا تایبەتمەندێتیەکانی خودا ـ کۆیلەی بەرز و پیرۆز کردووە، مرۆڤیشی لە ستاتۆی بەندەکانی خودا داناوە. ئاشکرایە کە بناخەی ئایدیۆلۆژی دەسەڵاتی سیاسی بونیاد دەنرێت. لە ئیلاهییات (خوداناسی)ی سۆمەریەکاندا خودا شانبەشانی پێویستی کۆمەڵگا بە سیاسی بوون پێشدەخرێت و بەڕێوە دەبرێت. بە گوزارشتێکی دیکە رەنگدانەوەی ئایدیۆلۆژی یاخود بەرامبەرەکەی دەسەڵاتی سیاسی کە دیاردەیەکی ماددییە، ئەو خودایەیە کە مرۆڤی وەکو خزمەتکار خولڵقاندووە. بەمجۆرە زاراوەی خودا و دیاردە سیاسییەکەی لە گەوهەردا دەکرێن بە یەك. زاراوەی خودا دەبێتە هاوتا ئایدیۆلۆژییەکەی سیاسەت. بە بێ خولڵقاندنی هاوتاو بەرامبەرە ئایدیۆلۆژییەکە هیچ سیستەمێکی سیاسی شانسی بەڕێوەچوونیان نییە. سیاسەت بەردەوام لە ژێر سایەی سێبەری خوداوەندەکان بەڕێوە چووە. سیاسەت لەگەڵ دۆگما ئایدیۆلۆژییەکانی وەکو گۆشت و نینۆك بەناویەکدا چوون. تاوەکو هێزی سیاسەتی کلاسیکی شینەکرێتەوە ئەوا هەرگیز علمانییەت بەدی نایەت.

پرەنسیپی یەکێتی و تەوحید کە حەزرەتی ئیبراهیم بە باپیرە گەورەی دادەنرێت، لەناو لەیەکچوونێکی چڕ لەگەڵ پێویستی تیرەکان بە یەکێتی و یەك ئاستی و رەوشی جوگرافیا پێشدەکەوێت. لێرەدا دەبینرێ کە دوای قۆناخی تەوتەمی سیستەمی تیرەکانی عەرەبستان هەوڵدەدرێ لەمیانەی زاراوەی "ئەل" وەڵامی زاراوەی خوداوەند بدەنەوە، کە "ئەل" گوزارشت لە بەرز بوون و مەزنبوونی خوداوەندەکانی سۆمەردەکات. بەڵام چەندین تیرە "ئەل"ی تایبەت بە خۆی هەیە. هەروەکو چۆن ئەم رەوشە رێگا لەپێش ئاڵۆزی دەکاتەوە، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە کە پێویستی یەکبوون خۆی بسەپێنێ. شتی هەرە راست ئەوەیە کە واتا و روون کردنەوەی سۆسیۆلۆژیانەی پرەنسیپی تەوحید لە پێویستی یەکبووندا ببینرێت. بۆچی لە کاتێکی ئاسایی نابێ، بەڵام کاتێك تیرە بۆ خۆ پاراستن یان هێرش کردن پێویستی بە یەکبوون دەبێت، بۆ "ئەل"یش بیر لە تەوحید دەکرێتەوە؟ لە تەوراتی کۆندا دەبینرێ ئیبراهیم لە نێوان تیرە نزیکەکانی خۆیان پێویستی یەکێتی دەبینێ. تاوەکو تیرە زۆرەکانی دەوروبەر هەر یەکەو "ئەل"ێکی جیاوازیان هەبێت، یەکبوون بە دینایەت. بۆ ئەوەی ئیبراهیم بتوانێ رۆڵی خۆی ببینێ، پێویست دەکات "ئەل"ی تیرەکان بکات بە یەك کە پاشماوەی قۆناخی فرە خودایین. بە لایەنی کەم ئەنجامدانی ئەمە لە پێناو تیرەکانی خۆی و دانانی خۆشی بە نزیکترین کەسی تاکخودا، واتە بە دەزگاکردنی خۆی وەکو پێغەمبەر، لە پێکهاتە ئایدیۆلۆژییەکەدا رۆڵی کلیل دەبینێ. لەمیانەی ئەو کێوماڵە ئایدیۆلۆژییەدا هەم "ئەل" دەکات بە خوادوەندی تایبەت، هەم لە ئەنجامی پەیوەندی نزیکی خۆی لەگەڵ ئەل دا قەڵەمبازی چاوەڕوانکراو ئەنجامدەدات. لە مێژووی ئایینەکاندا دەتوانرێ بە دووەمین شکستی مەزن یاخود وەرچەرخان ناوببرێت. ناسنامەی نوێی خودایی، هەم لە رێگای تایبەتمەندێتی تەوحید

دەکرێت بە تاکخودایی، هەم لەمیانەی پرەنسیپی "مرۆڤ نابێت بە خوداوەند" بەرەو پەیامبەر ـ نوێنەر هەنگاو دەهاوێژرێت.

لە واتای سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەیدا، گەیشتنی ئەرستۆکراتییەتی تیرەیە بە دەزگای شێخایەتی. شێخ وەکو سۆمەریەکان ناتوانێ ببێتە پادشا ـ خوداوەند. چونکە تیرە تەواو بە جیابوونەوەی چینایەتیدا تێپەڕ نەبووە و یەکلانەبۆتەوە. راستینەیەکی کۆمەڵایەتی بەمجۆرە زاڵە کە شێخ یەکێکە لە ئەندامانی تیرە و لە ژیانی رۆژانە بەیەکەوە لە ناو کۆمەڵگادا دەژی و هێشتا بە تەواوەتی مەودایان لە نێواندا نەبۆتەوە. لە رەوشێکی بەمجۆرە دا نییە بکرێت بە خوداوەند. بوون بە خوداوەندا تەنیا وەکو تایبەتمەندێتیەکی پادشاکان جێگای خۆی لەناو کولتووری قۆناخدا کردۆتەوە. ئایدیۆلۆژیا و پراکتیزە کردنەکەی زۆر بەر لەم قۆناخە لەناو کۆمەڵگای میسر و سۆمەریەکان بە شێوەیەکی سەرنج راکێشانە ئەنجامدراوە. ئیبراهیم کە بە خۆیشی شێخێکە سەمبۆڵی یاخیبوونە دژ بە نەمرودی خوداوەند. بناخە و واتا ئایدیۆلۆژییەکەی بە شێوەی پرەنسیپی مرۆڤ نابێت بە خوداوەند. هەوڵدەدات لەسەر بنەمای دژایەتیکردنی مرۆڤی خوداوەند، ئایدیۆلۆژیا و ناسنامەی نوێی خودا دیاری بکات. لە ئەنجامدا ئەم شەڕە ئایدیۆلۆژییە بە تەوحید ئەنجامگیر دەبێت، واتە بە یەکبوونی خوداوەندەکان و نوێنەری ـ پەیامبەر کە نزیکی خودایە ئەنجامگیر دەبێت و ئەمەش بە مانای بەدیهاتنی قۆناخێکی مەزنی مێژووی ئایینەکانە. بە گوێرەی کۆیلەداری وەرچەرخانێکی نەرم و مرۆڤ پەروەرانەتر ئەنجام دەدات. لە ئەنجامی یەکتر بڕینی کاریگەری میتۆلۆژیای میسر و سۆمەر لەگەڵ تەوتەمی تیرەکان، لە ئەنجامی ئەم تێز و دژە تێزەدا سەنتێزێکی نوێ پێکدێت. ئەمە راستینەی تەوحیدە. بە گوێرەی زانستی کۆمەڵناسی تەوحید گوزارشت لە یەکبوونی قەومی تیرە لەیەك نزیکەکانی دەکات. لە بواری سیاسیشدا گوزارە لە سنوورداری دەسەڵاتی شێخ دەکات. تەوحید ناسنامەی ئایدیۆلۆژی مەزن و بەجۆشی ئەو تیرانەیە کە لە ژێر بەڕێوەبەرایەتی شێخ و خودا "الله"، بوونەتە یەك. ئیتر ئەڵڵا وەکو نازناوی قەوم وایە. سەرچاوەیەکی هێزە. "یا الله، بە واتای فریام کەوە، هێزم پێ ببەخشە" دێت. بە واتایەکی دیکە دروشمی ژیانە لەپێناو یەکێتی. بانگەوازیەکانی "یاالله" کە چەرخەکانی پڕ کردبۆوە کلیلی سیحراوی و موعجیزەیی فۆرمیلی یەکبگرین ـ بەهێز بین ـ سەرکەوین.

ئەگەر تەماشای چۆنیەتی پێشکەوتنی لە مێژوودا بکەین دەبینین لەمیانەی پەرستنی خودا "الله" خواستویانە بە یەکێتی بگەن و بەهێز ببن. زاراوەی لە جۆری چوونی بەندە خۆشەویستەکانی خودا بۆ بەهەشت، بواری ئەدەبی و فەنتێزی مەسەلەکەیە. گەوهەری باوەڕی و زاراوەی خودا، بۆ بەڕێوەبەرایەتییەکی بەهێز و یەکێتیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتییە کە پێویستییەکی ژیانییە. دەبێ زۆر بە باشی جیاوازی نێوان شێوەی ئایدیۆلۆژیا، واتە بەشی ئەدەبیاتی سەردەمی پێشنەکەوتنی هزر لەگەڵ گەوهەرەکەی بکەین، کە پێویستییەکی سەرەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا جێبەجێ دەکات. بە پێچەوانەوە ئەگەر ئەمە ئەنجام نەدرێت، ئەوا لەو دۆگماتیزمە رزگار نابین کە بە شێوەیەکی چڕوپڕ و فراوان و بە ئامانج ئەنجامدراوە. هەر دەمامکێکی ئایدیۆلۆژی

گوزارشت لە راستینەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەکات کە لە ناواخن و بناخەکەیدا شاراوەیە. لە دوا شیکردنەوەدا دەردەکەوێت کە جیاوازی سەرەکی ئابووری و بەرژەوەندی لە ژێر ئەمەشدا شاراوەیە. بە بێ ئەوەی لەم چوارچێوەیەدا شیکردنەوەیەکی یەکپارچەیی و هەمە لایەنە ئەنجام بدرێت، تەنیا سنووردارکردنی لە یەك بواردا، ئەگەر بە ئەنقەست بێت یان لەخۆڕا، لەکار و چالاکییەکانی سۆسیۆلۆژیدا رێگا لەپێش کەوتنە ناو هەڵەی پێرەوکاری دەکاتەوە.

ئەم وەرچەرخانە ئایدیۆلۆژییە مەزنەی کە حەزرەتی ئیبراهیم بە باپیرەی پەسند دەکرێت لەسەردەمەکانی عیسا و موسا زیاتر پێشدەخرێت. لە گەوهەردا نزیکی یەکدین. هەر لەبەر ئەمەشە بە داب و نەریتی ئایینی تاکخودایی دێت. بە گوێرەی کتێبە پیرۆزەکان لە ماوەی نێوان هەزار ساڵ تاوەکو سەردەمی عیسا 124000 پێغەمبەر ژیاون. لێرەدا ئەوە روون دەبێتەوە کە هەر کەسایەتیەکی وریا، خاوەن ویژدان و رۆشنبیری ناو کۆمەڵگا وەکو پێغەمبەر رێزیان لێگیراوە و بەهادار بینراون. ئەرکی سەرەکی ئەم پێغەمبەرانە ئەوەیە رابردوو و داب و نەریتەکانی کۆمەڵگا درێژە پێبدات و ئومێدەکانی رزگاری یاخود ئەو بەهەشتەی خەیاڵ دەکرێت و ئەو وڵاتەی پەیمانی پێدراوە بەزیندوویی بهێڵێتەوە. هەروەکو چۆن لە هەندێ قۆناخدا پێغەمبەری وەکو موسا، داود، سولەیمان، یرمیا، عزرا، یەحیا، عیسا دەرکەوتن، کە گرنگ و جێگای بایەخ بوون، بە رادەیەکی زیاتر ئەوانەی وەکو مامۆستایەکیش دەرکەوتوون ئەلقەکانی هەمان زنجیرەن. پێغەمبەرایەتیش وەکو باوەڕی دێرینی باب و باپیران داب و نەریتی پیرۆزی کۆمەڵگایەکە زیاتر پێشکەوتووە و تایبەتمەندێتی خودایی بەدەست هێناوە. ئەم داب و نەریتە لە هەموو کاتێکدا نوێنەری خۆی هەیە. هیچ قۆناخێك نییە بێ پێغەمبەر بێت. لەسەردەمی ئیبراهیم بەدواوە لە هەموو قۆناخێکی قەیرانی سەختدا پێویستی بە قەڵەمبازی پێغەمبەرانە دەبینرێت. ئەوانەی بە پلەی دووەم خاوەن کتێبن و شرۆڤە دەکەن لە ئایینی موسەوی بە کاهین ناو دەبرێن، لە مەسیحییەتدا پاتریارك و لە موسوڵمانێتیشدا بە (شێخ الاسلام) شێخەکانی ئیسلام ناوزەد دەکرێن. ئەوانە زیاتر راڤەکار و نووسەری ئەو پێغەمبەرانەن کە خاوەن کتێب و سونەتن (فەرموودە)ن.

تەواو لەو هەلومەرجانەدا سەردەمی ئیسلامییەتی حەزرەتی مەحەمەد وەکو بورکان دەتەقێتەوە. ئەگەر پێشکەوتنی خێرای ئیسلام و بڵاوبوونەوەی تەنیا لە میانەی هێزی شمشێرەوە هەڵبسەنگێنرێ، ئەوا ئەمە واقیعی نییە. ئەگەر هەلومەرج پێنەگات، هیچ توند و تیژیك، چەندە بە دژواریش پراکتیزە بکرێت هەروەکو چۆن رێگا لەپێش پێشکەوتنی کۆمەڵگا ناکاتەوە، هاوکات لە نانەوەی ئەنجامی تێکدەرانە بەولاوە تێپەڕ نابێت. رۆڵی زەبروزەنگی ئیسلامییەت لە پەرتەوازە کردن و هەڵوەشانەوەی ئەو کۆمەڵانە زیاتر نییە کە لەپێش گۆم و بەنداوەکاندا بوونەتە کۆسپ و بەربەست. ئەم کۆسپە موحافەزەکارانەیەی کە خۆی لە خۆیدا هەڵوەشاوەتەوە لە ئاکامی چەند لێدانێکەوە بە تەواوەتی دەڕووخێ و بەمجۆرە لێشاوی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، لە هەموو لایەکەوە لق و گۆمی نوێ لە خۆوە دەگرێت و دەبێت بە لافاوێك کە هیچ شتێك بەرگەی ناگرێت.

لەمیانەی ئەم هەڵمەتە شۆڕشگێڕییە مەزنە، مرۆڤایەتی لەسەرەکیترین ناوەندەکانی خۆیدا، لە ڕێگای گۆڕانکارییەکی نوێی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری و سیاسی دەبێت بە شێوە و هێزی نوێی مێژووی شارستانییەت.

بێگومان کاتێك ئەم پێشکەوتنە مێژووییە بەمجۆرە پێناسە دەکەین، بێگومان لە نزیکەوە بینینی تایبەتمەندێتی و ڕۆڵی حەزرەتی مەحەمەد کە کەسایەتی هەرە سەرەکی ئەم پێشکەوتنەیە، جێگای گرنگی و بایەخێکی مەزنە. هەروەکو ئاماژەی پێکرا ئەو هەلومەرجانەی کە تێیدا لە دایك بووە و مەزنی کردووە، هەلومەرجەکانی سێگۆشەی مەککە و مەدینە و تائیفی عەرەبستانە کە ناوچەی یەکتر بڕینی هەر سێ هێزی سەرەکی ئەو سەردەمە ئیمپراتۆرییەتەکانی بێزەنتی و ساسانی و حەبەشییە. ئەم شارانەی کە لە نێوان هەر سێ ئیمپراتۆرییەتدا پێشکەوتنی مەزنیان بە خۆیانەوە بینی، بە ئامانج و پشتبەستن بە بازرگانی ئاواکرابوون. بە گوێرەی سیستەمی تیرە بەدەوییەکانی بیابان پێشکەوتنێکی بریقەدار و دەوڵەمەندە، بە واتای بەشار بوون دێت. بە شار بوون، لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (مەدەنییەت) شارستانی بوون دێت. هەروەکو دەزانرێ ناوی شارێکیش مەدینەیە. بۆ یەکەمین جار تیرە عەرەبە سامیەکان کە لە دەورووبەری ئەو شارانەی بە ئامانجی بازرگانی کردن ئاوایانکردبوو بە دەرفەت و توانستی شارستانی بوون دەگات.

داب و نەریتی عیبرانیەکان کە بە حەزرەتی ئیبراهیم دەستیپێکرد، لەگەڵ پشتبەستن بە توانستەکانی شارستانییەتی میسر و سۆمەر، ئەوانیشی تێپەڕ کرد و بەوەرچەرخانیدا دەرباز کرد و تیرە فراوانەکانی بیابانی بەرەو قۆناخی شارستانی بوون راکێشاو و لە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی رۆژهەڵاتی ناویندا چاخێکی مێژوویی دەستیپێکرد. ئەمە ئاڵای ئایدیۆلۆژی دووەمین شەپۆلی مەزنی شارستانییەتە. لە بواری رۆحیدا سەرلەنوێ شێوەگرتنی جولانەوەی مەزنی کۆمەڵگا و هزرە پێشکەوتووەکەیەتی. لەلایەکەوە ئەو بتە تەوتەمیانە دەشکێنێ کە نوێنەرایەتی پاشڤەرۆیەتی تیرە سەرەتاییەکان دەکات، لەلاکەی دیکەشەوە لە دژی ئەو سیستەمانەی میسر و سۆمەر سەرهەڵدەدات کە خوداوەندی لە رووخساری مرۆڤ، فرە خودایی، گەورەکەیان وەکو نەمرود و فیرعەون خۆی بە شێوەی پادشای ـ خوداوەند نیشان دەدات. کردنی ئەل بە ئەڵلا چەکی سەرەکی ئایدیۆلۆژی ئەم پێشکەوتنە مێژووییەی مرۆڤایەتییە. گوتەی "خودا یەکە، پێغەمبەر نێردراوەکەیەتی" گەورەترین هێزی پروپاگەندەیە کە جەماوەری موئمینەکان زیاد دەکات.

لە سەردەمی دەرکەوتنی حەزرەتی مەحەمەد، لە کاتێکدا بەرامبەر بە پێشکەوتنی هەلومەرجە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان پێکهاتە سیاسیەکان لە پەلوپۆ کەوتن، ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان پاشڤەڕۆ بوونە و تایبەتمەندێتی پەلاماربەرانەیان بە دەست هێناوە. لە کاتێکدا لە بواری دەزگا ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانەوە کۆیلایەتی بە خێرایی بەلاوە دەنرا، لە شێوەکانی دەوڵەتی باڵادەستدا جەخت کردنەوەیەکی مەزن لەسەر بەردەوامکردنی موحافەزەکاری لە ئارادا بوو. تەنانەت کەوتبوونە رەوشێك کە لە میسر و سۆمەریش پاشکەوتووتر بوون. زۆر لەوە دوور بوون وەڵامی ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییانە بدەنەوە کە تازە دەرکەوتبوون. پێکهاتەی سیاسی کۆسپی سەرەکییە لەپێش

پەیوەندییە نوێکانی کۆمەڵگا و شێوەی بەرهەمهێنان. بە تایبەتیش ئیمپراتۆرییەتی بێزەنتی و ساسانی، زۆر لە زووەوە سەردەمی خۆی تەواو کردووە، لە کارکەوتوون، ئیتر ئامێر و دەزگاکانی پاشماوەی دەوڵەتی کۆیلەداری، ئەو کۆسپانەی پێش هەڵمەتی نوێی شارستانییەتن کە پێویستە بە لاوە بنرێن.

خەیاڵ و ئارەزوو و داخوازیە نوێکانی مرۆڤایەتی بۆ ژیان بەر ئەم کۆسپانە دەکەوێ و دەوەستێ. ئەو پێشکەوتنەی لە ڕێگای مەسیحییەتەوە لە ئیمپراتۆرییەتی بێزەنت بەدیهاتووە، ئیتر پێبەپێ بەرەو موحافەزەکاریەکی مەزن دەگۆڕێت کە ڕێگا لەپێش شەوەزەنگ و فشار دەکاتەوە. ئایینی مەسیحییەتی عیسا کە ئومێدی رزگاری چەوساوەکان بوو، لە ئایینێکی ویژدان و ئەخلاقی دەرکەوت و کرا بە ئامرازێکی لەیستۆکەکانی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی. لەسەردەمی مەزن بوونی حەزرەتی مەحەمەد، ئایینی فەرمی مەسیحییەت وەکو ئامرازێکی فشار و بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتداران، شێوەیەکی بە خۆوە گرتبوو کە لەگەڵ گەوهەرەکەی خۆیدا ناکۆك بوو. ئیتر ئومێدی جەماوەر نییە و وەکو ئامرازێکی هاڕین بەکار دەهێنرێت. ئیتر باوەڕی کۆنی چاوەڕوانکردنی فریادڕەس (مەسیح) هەروەکو لە تەوراتی پیرۆزیشدا هاتووە کەوتۆتە نێو رەوشێك بە دوای مەسیحی نوێ، واتە بە دوای پێغەمبەری خۆیدا دەگەڕێ. دیاردەکانی ئەو زیاد بوونە، کە پێغەمبەری نوێ لە کوێ و کەی دەردەکەوێ، هەر رۆژە و نیشانەی نوێ دەردەخات و گفتوگۆی دەرهەق دەکرێت.

بەرزبوونەوەی مانی لە ئیمپراتۆرییەتی ساسانی ـ پارس هەر لەسەرەتاوە لەلایەن ئەو راهیبانەوە دووچاری کوشتن دێت کە زەردەشتییەتیان دووچاری موحافەزەکاری کردووە و بەرامبەر بە هەر نوێخوازییەکەوە ئیمپراتۆرییەتیان بێ هەناسە هێشتۆتەوە. ئیتر زەردەشتایەتی لە ئامرازێکی موحافەزەکاری و قاڵب بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەی نەماوە. هەروەها لەو پەڕی رۆژهەڵاتیشەوە شارستانییەتی چین و هیند لە ناوەوە دووچاری تەنگەتاوی هاتوون، دەرەبەگایەتی بە ئێشەوە پێشدەکەوێت. هەروەکو دوا قۆناخەکانی سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی ئاشوور، مرۆڤایەتی لە تەریقەتە نهێنی و بەربڵاوەکانی سۆفیگەرایی بە دوای رزگاری خۆیدا دەگەڕێت. ئەم لقە سۆفیگەراییانەی نیو ئایینی، نیو فەلسەفی وەکو تاکە ڕێگای ئازادی مرۆڤایەتی لەسەر پێیان ماون. بەڵام چەندەی دەکات نابێت بە لێشاوێکی سەرەکی رزگار بوون. لە گۆم و بەنداوی بچووکەوە ناتوانێ بەرەو رووبارێکی سەرەکی رێ بگرێتە بەر.

شانس و لایەنێکی باشی ئەم شارانە ئەوەیە کە بە گوێرەی هەر سێ ئیمپراتۆرییەتیش وەکو دەورووبەر وایە. هیچ یەکێك لەم ئیمپراتۆرییەتانە بە تەواوی ئەو ناوچەیەی نەخستۆتە ناو سنوورەکانی خۆیەوە. هەروەکو بڵێی بیابان رۆڵی دەریایەکی سروشتی خۆپاراستن دەبینێ. هیچ سیستەمێکی سوپا ناتوانێ خۆی بەرامبەر هێزی تیرە عەرەبەکان رابگرێت کە خاوەن شمشێری ئاسنینن و ئەسپی بازدانن. لێرەدا شمشێر و ئەسپ رۆڵێکی ستراتیژی دەبینن. کاتێك رۆڵی گرنگی حوشتر کە وەکو کەشتییەکی بیابان وایە لەگەڵ ئەسپەکانی غاردان و شمشێرەکانی عەرەب و هێزی سروشتی بیابان بۆ خۆپاراستن ببن بە

یەك، سەرەکیترین هەلومەرجەکانی قۆناخی ستراتیژی مێژوو پێدەگات. لەگەڵ ئەوەی هەر سێ ئیمپراتۆرییەت بۆ چەندین جار هێرشیان تاوەکو مەککە هاتووە، بەڵام لە ئەنجامی ئەو زیانە گەورانەی بەریان کەوتووە ناچاری پاشەکشێ بوون. شتێکی ئەوتۆ لە ئارادا نییە کە سوپایەکی نیزامی بتوانێ لە ژێر ئەم هەلومەرج و رەوشەی جوگرافیادا بیکات. لە سورەتێکدا دەرباز دەبێت: باڵندەکانی ئەبابل سوپای حەبەشییەکانیان بەرد باران کردووە، لە راستیدا ئەم چیرۆکە گێرانەوەی ئایینی شەڕی هێزەکانی تیرەیە کە لەمیانەی ئەسپ و شمێرەوە ئەنجامیانداوە. لە کاتێکدا بازرگانی نێوان هەر سێ ئیمپراتۆرییەت رێگا لەپێش دەوڵەمەند بوونێکی نائاسایی دەکاتەوە، بە گوێرەی هەلومەرجی بیابان و لەمیانەی ئەسپ و شمشێرەوە شێوازێکی شەڕی گەریلایی نوێ دەردەکەوێت و بە شێوەیەکی نائاسایی هەلومەرجەکانی سەرکەوتن لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەرگەگرتنی گەریلاکانی بیابانی مەزن زۆر ئاستەمە، ئینجا چی ئەمە هی کۆن بێت یاخود ئەوەی لە رۆژگاری ئەمرۆمان دژی رژێمەکانی مەغریب، جەزایر و سۆدان پەیرەو دەکرێت.

شێوازێکی هاوشێوەی ئەم گەریلایانەی بیابان لە مێژوودا لە بیابانەکانی مەغۆلیا و تورکمانستان سەرچاوە دەگرێت و رێگا لەپێش بەهێزترین هەڵمەتی بڵاوبوونەوە دەکاتەوە. ئاریانیەکان پشت بە زنجیرە و سیستەمی چیای زاگرۆی ـ تۆرۆس؛ ئەڵمان و سلاڤەکانیش پشت بە کوێستان و دارستانەکانی باکوور دەبەستن بۆ خۆپاراستن و رێچکە و شێوازەکانی هێرش بەرامبەر بە ناوەندەکانی شارستانییەت. هەروەکو دەزانرێ لە ساڵانی 3000 پ.ز بەو لاوە لە نیمچە دورگەی عەرەبستان کە دەکەوێتە نێوان شارستانییەتەکانی دۆڵی نیل و رافیدێن هەلومەرجێکی هاوشێوە پێکهاتووە. هەلومەرجەکانی بازرگانی کە لە ناوچەکانی نێوان ناوەندەکانی شاری دۆڵی رافیدێن و نیل و گوندە بەرهەمدارەکانی گوندەکانی نئۆلیتیکی باکوور جێگای خۆی دەگرێت، تیرە سامیەکانی بە وەرچەرخاندا تێپەڕ کردووە؛ کردوویەتی بەهێزێکی پاراستن و هێرش بردن. بەردەوام و بە شێوەیەکی بەرفراوان تالانکاری دەکەن، کاتێك هێزەکەیان تێر بکات و بۆیان بلوێ، لە شوێنی جێگیر نیشتەجێ دەبن، ئەگەرنا بەرەو قولایی بیابانەکان رادەکەن و خۆیان دەپارێزن.

بە باپیرە بوونی ئیبراهیم ئەم داب و نەریتەی گەیاندۆتە ئاستی هەرە بڵند، کردوویەتی بە خاوەن ناسنامە و کەسایەتی، پێبەپێ کردوویەتی بە هێزێکی تایبەتی شارستانییەت. لەو قۆناخانەی هێشتا نەببوون بە خاوەنی هێزی شمشێر و ئەسپ، توانیویانە ئەم کاریگەرییە لە رێگای هێزی حوشترەوە ئەنجام بدەن. لە ساڵانی 1000 پ.ز کاتێك چەکی ئاسنین دەکەوێتە گەڕ، ئەم داب و نەریتە بەکاریگەر دەبێت و یەکەمین پادشایەتی عیبرانی ئاوا دەکرێت. هێرشکردنی میسر و بابلیەکان و دواتریش ئاشووریەکان و پارس و رۆماییەکان بۆ سەر مۆڵگە نوێکانی شارستانییەت و هەندێ جاریش سەرکوت کردنیان بە شێوەیەکی بێ رەحمانە و ریشەکێش کردنیان لەخۆڕا و بێ هۆکار نییە. چونکە ئەوەی بە رادەیەکی هەرە زێدە ئەم ناوەندانەی شارستانییەت تەنگەتاو دەکات، هێرشی ئەم تیرانەی بیابان و توانستی پێکهێنانی ئەلتەرناتیفێکی نوێیانە. هەربۆیە دەبینین داب و نەریتی ئەم تیرانە رۆڵێکی سەرەکیان لە کۆتایی هاتنی سۆمەر و میسر

هەبووە، تەنانەت لەمیانەی عیساوە رۆڵێکی سەرەکیان لە هەڵوەشانەوە و کۆتایی هێنان بە ئیمپراتۆرییەتی رۆمای شکۆداردا بینی. سەردەمی حەزرەتی مەحەمەدیش قۆناخی گەیشتنە لوتکەی ئەم داب و نەریتەیە، لەژێر هەلومەرجێکی نوێدا وەکو لافاو تەقیەوە و ئامادەکاری شارستانییەتێك و بەرزبوونەوەی شکۆمەندانەی دەرەبەگایەتی کردەوە کە تاکو رۆژگاری ئەمرۆشمان کاریگەریەکەی بەردەوامە.

2 ـ لەژێر کاریگەری هەلومەرجی ئەو قۆناخەی بە پوختی ئاماژەمان پێکرد کەسایەتی حەزرەتی مەحەمەد پێشکەوتنێکی پڕ لە ناکۆکی بە خۆیەوە دەبینێ. کولتووری هەر سێ ئیمپراتۆرییەتی بڵاوبوونەتەوە، زۆر لە کولتووری تیرە عەرەبەکان پێشکەوتووترە. کەلێن و جیاوازییەکی یەکجار مەزنیان لە نێواندا هەیە. تەوتەمی تیرەکانی لە شێوەی پەنتائۆن لە کەعبە کۆبوونەتەوە تایبەتمەندێتی هێزبەخشینیان نەماوە. هەرچەندە چەندێکی لە جۆری لات، مەنات، عوززا وەکو گەورەترینیان رێزیان لێدەگیردرێ و نوێنەرایەتی تیرە بە شان و شکۆکان دەکات، وەلێ زۆر لەوە دوورن ئیلهام بەخشی شارستانییەتێکی نوێ بن، بە پێچەوانەوە بەهۆی ئەوانەوە پێبەپێ، هزرە نوێ و تەریقەتە سۆفیگەرییەکان قەدەخە دەکرێن. ئەو هزر و دەزگایانە بەسەر پێکهاتەکانی سەرخاندا زاڵن کە موحافەزەکارێتی تیرەگەرێتی بە بنەما دەگرن. هەر کەس لەمیانەی تیرەکەیەوە پەسنی دەدرێت و باسی دەکرێت. ژنان بە نەزان و بچووك دەبینرێن، کیژۆڵەکان زیندە بە چاڵ دەکرێن و رووبەڕووی مردن بەجێ دەهێڵدرێن.

کاروانە بازرگانییەکانی نێوان مەککە ـ شام گرنگی و رۆڵێکی مەزنی هەیە لەپێگەیشتنی هزری حەزرەتی مەحەمەد. هەروەکو دەزانرێ بە زۆری گوێڕایەڵی راهیبە نەستۆرییەکانی کردووە و گفتوگۆی لەگەڵدا کردوون. باوەڕی پێهێنان و متمانەکردنی خەدیجە و خۆشەویستی و مێردپێکردنی گرنگی و رۆڵێکی دیاریکراوی هەیە لەوەی سەبارەت بە ژن بگات بە هزر و بۆچوونێکی باش. ئەگەر خەدیجە نەبێت ناشێ مەحەمەد ببێت بە پێغەمبەر. ئەگەر بە شێوەیەکی شاراوە و دەمامك کراویش بێت، بە گوێرەی مەریەم خاوەنی کاریگەرییەکی زۆر مەزنترە و لە رەوشێکی وەها دایە کە نوێنەرایەتی کولتووری خوداوەندی ژن دەکات. بەهۆی باڵادەستی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی پیاوسالارییە، کە لە مێژووی ئیسلامییەتدا بە شێوەیەکی پێویست و شایستە باس لە رۆڵی خەدیجە نەکراوە. ئەمە ئاشکرایە یەکەمین کەسی لە مەککە پشتگیری لە حەزرەتی مەحەمەد کرد خەدیجە بوو. بە تەمەنیش لە مەحەمەد گەورەتر و تا رادەیەك بەهێز و دەوڵەمەندە دەتوانێ ببێ بە خاوەنی کاروانە بازرگانییەکان. بێگومان ئەم رەوشەی خەدیجە لەناوکۆمەڵگای مەککەی پیاو سالاریدا وەکو ناکۆکییەکی جددی و مەزن وایە، چونکە ژن بە گێل و نەزان و بچووك دەبینن و کیژۆڵەکان بە زیندوویی زیندە بە چاڵ دەکەن. بە گوێرەی ئەوەی بە تەنیا ناتوانێ بەرگە و بەرەنگاری ئەم کۆمەڵگا هۆڤە بێتەوە، ئەوا پەیوەندییەکانی لەگەڵ مەحەمەد و مێرد پێکردنی زۆر واتادارە. لە خۆشەویستی بەولاوە بەرامبەر بە کۆمەڵگای فەرمی مەککە وەکو یەکەمین چەکەرەی تۆوی سیاسی و ئایدیۆلۆژی وایە. تاوەکو مردنی نەهێنان و نەخواستنی ژنێکی دیکە لەلایەن مەحەمەد،

جگە لە ڕێز گرتن، گرێدراوی هێزی ماددی و مەعنەوی خەدیجەیە. وەکو یەکەمین کەسی کە پێغەمبەرایەتی مەحەمەد پەسند کردووە، ڕۆڵی لەم پێکهاتنەدا ئاشکرایە و بەرچاوە.

دواتر ئەوانەی بۆ یەکەمین جار وەکو یەکەمین کەس باوەڕی بە حەزرەتی مەحەمەد دێنن ئامۆزاکەی، حەزرەتی عەلی یە کە هێشتا منداڵە و کۆیلەکەیەتی (زەید). ئەم تابلۆیە بە شێوەیەکی زۆر ڕوون و ئاشکرا ناوەڕۆکی شۆڕشگێڕێتی ئەم گروپە نیشاندەدات. لە کاتێکدا لە کەسایەتی عەلی دا پەیوەندییەکانی تیرەگەرێتی بە شێوازێکی شۆڕشگێڕێتی پارچە دەکات، لە کەسایەتی زەیدیشدا کۆیلایەتی دەبەخشێ و لەمیانەی شۆڕشەوە کۆتایی پێدێنێت. لە ڕاستیدا لەم سێیانیەدا هەرچەندە بە شێوەیەکی سەرەتاییش بێت سێ شۆڕش ئەنجام دەدرێت. لەمیانەی پەیوەندی لەگەڵ خەدیجە شۆڕشی ژن، لە ڕێگای پەیوەندی "عەلی" شەوە شۆڕشی تیرە و لە ڕێگای زەیدەوە شۆڕش بەرامبەر کۆیلایەتی ئەنجام دەدرێت. هەر لەبەر ئەوەی ژیانێکی هاوبەش و کۆمەڵگارییان ئاواکردووە، شێوازێکی شۆڕشگێری بەسەر ژیانیاندا زاڵە. لەسەر ئەم بنەمایە مەزنبوونی گروپ مانیفێستۆی ئایدۆلۆژی دەکات بە ناچارییەك. بەرلەوەی مەحەمەد ببێت بە پێغەمبەر ماوەیەکی درێژ مانەوە و هاتوچۆی بۆ ئەشکەوتی (حەرا) قۆناخی فووڵبونەوەی ئایدیۆلۆژییە. لە تەواوی قەڵەمبازەکانی پێغەمبەرایەتیدا قۆناخی هاوشێوەی ئەمە تێپەڕبووە. لە تەوراتدا بە درێژایی باس لە ئەم قۆناخەی حەزرەتی موسا دەکرێت کە لە چیاکانی سینا بە سەری بردووە.

لە تەمەنی چل ساڵیدا هاتنە خوارەوەی سروش (وەحی) پێغەمبەرایەتی بۆ حەزرەتی مەحەمەد، لە ڕاستیدا بە واتای ڕاگەیاندنی قاڵبوونەوەی شۆڕشگێڕێتی نوێ و دەرباز بوون بۆ قۆناخی تێکۆشانی ئاشکرا دێت. لە لایەنێکەوە بە واتای ڕاگەیاندنی ڕەوا بوون و زاڵ بوونی دێت لە مەککە. لە قاڵبوونەوەی ئایدیۆلۆژییەوە هەنگاو هاوێشتنە بەرەو بە سیاسی بوون. وەحیەکانی ئەم سەردەمە زیاتر گرێداوی بنەماکانی باوەڕی و ئەخلاقە. واتە تیۆری شۆڕش پێشدەخرێ. پرەنسیپەکانی دەستنیشان دەکرێت. کاتێك مەترسی پێبەپێ مەزن دەبێ و کۆمەڵگای فەرمی مەککە دەخاتە نێو جموجوڵەوە، کوشتن دەبێتە مەسەلەیەکی ئان و سات.

دوای ئەوەی شاری تایف بە شوێنێکی گونجاو نابینێ کە لە ئەنجامی بازرگانییەوە زۆر دەوڵەمەند بوونە، مەدینە وەکو تاکە بژارێك دەبینێ و مەحەمەد لە تەمەنی 52 ساڵیدا لە ساڵی 622ی زایینی کۆچ دەکات. مێژوو ئاماژە بەوە دەکات ئەگەر بێتو حەزرەتی عیسا لە خاچ نەدرابایە، مەسیحییەت لە تەریقەتێکی سۆفیگەرایی ئاسایی بەدواوە تێپەڕی نەدەکرد. سەبارەت بە کۆچی حەزرەتی مەحەمەد بۆ مەدینە دەتوانرێ هەمان شت بگوترێ. ئەگەر بێتو کۆچ نەبوایە بە ناچارییەك، دەمارگیری و پاشقەرۆیەتیەکی دژوار بەرامبەری نیشان نەدرابایە، لەوانەیە وەکو گروپێکی سۆفیگەرایی بمابایەوە. بەڵام ئەمە ڕاستینەیەکی زانراوە کاتێك هەلومەرج ڕەخسا و یاسای کارتێکردن ـ کاردانەوە کەوتە گەڕ، تەنانەت بچووکترین و سادەترین گروپیش ڕێگا لەپێش گەورەترین هەڵمەتی مێژوویی دەکەنەوە. قۆناخی مەدینە قۆناخی بە سەربازی بوون و سیاسی بوونە. ئایەتەکان زیاتر

سەبارەت بە چۆنیەتی پێکهێنانی سیستەمی سیاسی نوێیە. لە مەدینەدا پەیمانێکی نوێی کۆمەڵایەتی و دەوڵەتی شار پێکدێت. بەڵام قۆناخ وەکو چاخی بەرە بەیانی شارستانییەتی سۆمەر و میسر نییە. لە تەنیشت سەریانەوە بازرگانییەکی پێشکەوتووی ناوەندی ئیمپراتۆرییەتە جیاوازەکان لە ئارادایە. بە دەوڵەت بوونێکی خێرا و مەزن بوون بە سەر دەوڵەتەکانی دیکەدا، ناچارییەکە. ئەوە مەسەلەیەکی مان و نەمانە. چاو تێبڕینی تیرەکانی بیابان بۆ ناوەندەکانی شارستانییەتی دەوروبەر و ڕەوشی نەدارییان، دەبێتە هۆکاری ئەوەی قەڵەمبازی ئایدیۆلۆژی حەزرەتی مەحەمەد و ڕێککەوتنی کە لە مەدینە ئاوای کردووە بە شێوەیەکی ئاوارتە سەرنج ڕاکێش بێت؛ ئەمەش ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە جارێکی دیکە مێژوو بڵێ "بەندەکەم هەنگاو بهاوێژە، ڕێگات کراوەیە."

لەگەڵ گەیشتن بە کۆچی دوایی حەزرەتی مەحەمەد، سیستەمی دەوڵەتیش بونیاد نرا بوو. لە نزیکەوە دەستنیشان کردن و بینینی تایبەتمەندێتیە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و سەربازی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو پێکهاتەیەی لە ماوەیەکی زۆر کورتدا دەرکەوت و تا ڕادەیەك کاریگەری لەسەر مێژوو کردووە کە تا ئێستاش درێژەی هەیە، گرنگییەکی مەزن لە خۆوە دەگرێت.

ا ـ لە ئاستی ناسنامەی ئایدیۆلۆژیدا، سێیەمین شێوەی مەزنی میتۆلۆژیای سۆمەرە کە بە وەرچەرخاندا تێپەڕیوە. لە خوێندنەوە و شیکردنەوەی دوا تاتە قورینەکاندا بە شێوەیەکی ئاشکرا ڕوون بۆتەوە کە سەرچاوەکەی بۆ میتۆلۆژیای سۆمەر دەگەڕێتەوە. لەلایەن بابلیەکانەوە بە یەکەمین وەرچەرخاندا تێپەڕی، لەلایەن عیبرانیەکانەوە بە دووەمین، لەلایەن دوا نەوەکانی ئەم داب و نەریتە، واتە لەلایەن عەرەبەکانیشەوە لەمیانەی سێیەمین وەرچەرخانەوە بە لێهاتوو و تۆکمەترین شێوە گەیشتووە. بە پێی پێویست ڕوون کردنەوەمان سەبارەت بە سەرچاوە و وەرچەرخانی یەکەم و دووەم پێشخست و ئەنجام دا. بۆ ئەوەی زۆر بە باشی لە سێیەمین وەرچەرخان تێبگەین، پێویست دەکات بەردەوام ئەم سەرچاوە و وەرچەرخانانە لەبەرچاوان بگیردرێت. لێرەدا ئامانجمان نە بچووك کردنەوەی گرنگی و بایەخی قورئانە، نە ئەوەیە کە هەروەکو چۆن پێ لەبەفر دەکرێ، بەها هزری و ئەخلاقییەکان بن پێ بخەین و ئەو دۆگمایانەی کە ڕزاندن لەگەڵ خۆیان دێنن، وەکو پێشکەوتنێکی ئایینی ئاسایی نیشان بدەین. بە پێچەوانەوە نیشاندانی هەڵوێستێکی ڕاستی (کۆمەڵناسی) سۆسیۆلۆژیانە بەرامبەر بە قورئان و ئاشکراکردنی ئەوەی کە دۆگما و قاڵبەکانی ئیسلام لەپێناو کام بەرژەوەندی نەفرین لێکراو کراوە بە دەمامك، ئەرکە زانستیە سەرەکیەکانمانە. کاتێك ڕۆشنگەری ئیسلامییەت و ڕۆژهەڵاتی ناوین بە شێوەی پێویست و تەواو لە جێبەجێ کردنی ئەم ئەرکەیدا سەرکەوتوو بێت، ئەوا ئەنجامگیر دەبێت. نابێ هیچ کاتێك لەبیربکەین کە تاوەکو ئەو شەوەزەنگ و تاریکاییە ڕۆشن نەکرێتەوە کە تێیدا دەژین، نەدەتوانرێ بە شێوەیەکی ڕاست ئەو هێزە شارستانیانەی لە ئارادان پێناسە بکرێن، نە دەتوانرێ پێداوێستییەکانی ڕۆڵی سەرکەوتووانەی شارستانی بوون جێبەجێ بکرێت.

دەستپێکردنی گفتوگۆیەکی ئایدیۆلۆژی سەبارەت بە ئیسلامییەت لە رێی پرسیارێکی وەکو "باوەڕیت بە هەبوون و تاکانەیی خودا هەیە؟" ئەمە هەلپەرستانەترین و "چەواشەکارترین" نزیکبوونەوەیە و بە واتای بەکارهێنانی رێچکەی تەواوی چەنەبازەکانی چاخەکانی دێرین و ناوین دێت. بەداخەوە بە سەدان ساڵە ئیلاهییات و فەلسەفە لەمیانەی ئەم شێواز و رێچکە چەنەبازیانە راکێشی ناو مشتومڕێکی زۆر بێ سوود و بێ واتا کراون. تا ئاستێکی مەزن هێزێکی مەزنی زانیاری لەم رێگایەدا بە فیڕۆچووە و چەندین گیان سەندراوە، مرۆڤ بە ئەشکەنجەدا دەرباز بووە، ئاخێنراوەتە زیندان، لە ئەنجامیشدا هێندەی دەنکە هەنجیرێك سوودی نەبووە و بێ ئاکام بووە. لە راستیدا سوقرات لە یەکەمین گفتوگۆکانی کە لەگەڵ ئەم چەنەبازانە ئەنجامی دا، هەستی بەمەترسی ئەم شێوە گفتوگۆیانە کردبوو، هەربۆیە تەواوی ژیانی خۆی خستە نێو مەترسی و خواستی پێشی لێبگرێت. بەردەوام گوتویەتی؛ گەوهەرەکەی بزانە! گفتوگۆی بێ سوود و بێمانا بایەخی نییە، گرنگ، زانینی گەوهەری مەسەلەکانە، لە جیاتی گفتوگۆی لە جۆری دارتاش هەیە، یاخود نە؟ باشە یان خراپە، بە گوێرەی ئەو گرنگی لێرەدایە کە وەڵامێکی راست بدرێتەوە کە چۆن باشترین دارتاشی دەکرێت؟ لە کاتێکدا یەکەمیان شێوازی هەلپەرستانەی چەنەبازەکانە، دووەمیان هی فەیلەسوفە راستەقینەکانە، شێواز و رێچکەی زانا و فەیلەسوفەکانە.

کەواتە مەبەست چییە لە هەبوون و یەکبوونی خودا کە قەڵەمبازی سەرەکی ئیسلامییەتە؟ وەکو بەرهەمی کام پێشکەوتنی مێژوویی و کۆمەڵایەتی رووبەڕوومان بۆتەوە؟ ئامانجە کرداریەکەی چییە؟ ئەمانە سەرەکیترین و ریشەیی ترین پرسیارن کە پێویستیان بە رۆشن کردنەوە هەیە.

بەر لەوەی جارێکی دیکە باس لە چۆنیەتی پێشکەوتنی زاراوەی خودا "الله" بکەین، دەخوازم ئاماژە بەوە بکەم کە پێناسەکانی لە جۆری یەکەمین هۆکاری پێشکەوتن، دامەزرێنەر و خاوەنی گەردوون، زێدە واتادار نابینم، کە بەردەوام زانستی خوداناسی و فەلسەفە باسی دەکەن. ئەمانە پێناسەی نزیك بە سۆفیگەراییین. تەنانەت ئەمەش بێ مانا دەبینم، کە لە کوێی ئەم باوەڕی و گفتوگۆیانە جێگای خۆمان دەگرین، ئایا لەگەڵ ئەوەی کە دەڵێ خودا هەیە و تاکە یاخود پێچەوانەکەی، یاخود لایەنی هزری خوڵقێنەر و دامەزرێنەر و خاوەنە، یان پێچەوانەکەی. لەبەر ئەوە لەسەرەتادا ئاماژە بەم لایەنانە دەکەم، هەروەکو لە مێژووی رابردوودا رووی داوە، ئەوا پاشڤەڕۆیەتی رۆژگاری ئەمڕۆشمان بە گوێرەی بەرژەوەندییە سیاسییە کرداریەکانیەوە، ئایین دژ بە رۆشنگەری بەکاردێنێ و دەخوازێ لەمیانەی فێڵ بازی و ئەم شێوازە چەنەبازیانە، ئەنجام بەدەست بێنێ. لە تورکیا و زۆربەی وڵاتە ئیسلامییەکاندا دەبینرێ کە پاشڤەڕۆیەتی لەمیانەی بەکارهێنانی ئەم رێچکەیە بەرژەوەندییەکانی خۆیان بەدیدێنن و دەپارێزن، بەمجۆرە چەوسانەوە و بەکارهێنانێکی (استسمار)ێکی مەترسیدار بەڕێوە دەچێت. بەر لە هەموو شتێك ئاماژە بەوە دەکەم لەوانەیە لە داهاتوودا ئەم هەڵسەنگاندنانەم (أستسمار) بکەن و بخوازن بە خراپی بەکاری بێنن. زاراوەی "الله" خودا کە لەگەڵ کۆمەڵگادا پێشکەوتووە لە کۆمەڵگای

سەردەمی زانیاریشدا درێژە بە هەبوونی خۆی دەدات. پێویستە درێژەشی پێبدات. بەڵام ئیتر ئەو، ناوێکی ئەو تاك یاسابیەی کۆمەڵگا و پێشکەوتنە. چەندە بە چاکی ئەم یاسایە بناسین، بەو ئەندازەیە ناوەکەی واتە "الله" خودا بە راستی دەناسین و دەرکی پێدەکەین. تەواوی پێناسە و گفتوگۆکانی دەرەوەی ئەمە زۆرتر چەنەبازییە. لە بناخەی خۆیدا بە واتای شاردنەوەی نەزانی و پاشڤەڕۆیەتی و پاراستنی سیستەمی چەوساندنەوە و جیهانی بەرژەوەندی زۆردارانە و ترس دێت.

لەژێر رۆشنایی ئەم هەڵوەستەیەدا هەوڵ دەدەین زاراوەی خودا "الله" لەمیانەی رێچکەکانی کۆمەڵناسییەوە شیبکەینەوە، نەك لە رێگای رەوتەکانی فەلسەفە و ئیلاهییات. وەکو ناسنامەیەکی ئایینی کە لەمیانەی کۆمەڵگاوە هەبوونی هەیە و دەرکەوتووە، هەوڵ دەدەین ئەوە پێناسە بکەین کە وەکو وەڵامی کامە پێویستی کۆمەڵگا دەرکەوتووە و پێشکەوتووە و وەرچەرخانی بە خۆیەوە بینیوە.

تەواوی دیاردە و نیشانەکان ئاماژە بەوە دەکەن حەزرەتی مەحەمەد بە درێژایی تەمەنی خۆی سەبارەت بە زاراوەی خودا "الله" قاڵبۆتەوە. ئەو کێشەیەی بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن پێیەوە خەریك بووە، روون کردنەوەی هەبوونی خودا و ناسنامەی یەکبوونە. لەمیانەی هەوڵە چڕوپڕەکەی و گەڕانی بە دوای وەڵامدا روون دەبێتەوە کە ئەمە کێشەیەکی دروست کراو نییە و وەکو زاراوەیەك رۆڵی کلیل دەبینێ و هەوڵدەدرێت سەرلەنوێ ناوەڕۆکەکەی پێناسە بکرێتەوە. بەخشینی نەوەدونۆ تایبەتمەندێتی (سیفەت)، ئەوە نیشاندەدات کە هەوڵدراوە لە بواری ناوەڕۆك و چۆنایەتیەوە قەڵەمبازێك ئەنجامبدرێت. بەردەوام زاراوەی خودا "ئەڵڵا" لەژێر سایەی رووخساری نوێ وزەی پێدەدرێت. بۆ ئەوەی باشتر لەو کار و خەباتە تێبگەین، ئەوا بەراوردکردنی لەگەڵ ئەو بەهایانەی کە زاراوەکانی سۆسیالیزم و لیبرالیزم لە خۆیانەوە دەگرن، گەلێك وانە و ئەزموونی گرنگی لێ هەڵدەهێنجرێت. کاتێك لە ئەنجامی وەرچەرخانەکانی کۆمەڵگادا ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پەرەی پێدەدرێت، ئەوا ئەو زاراوانەی رۆڵی کلیل دەبینن لەمیانەی بەهای بەمجۆرە دەوڵەمەند و بەهێز دەکرێت.

هەروەکو دەزانرێ لە ساڵانی 3000 پ.ز بە دواوە تیرەکانی نیمچە دورگەی عەرەبستان هەوڵیانداوە مەزنترین هێزی خودایی "EL ئەل" (ئەل ـ رۆح) وەکو ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی پەسند بکەن. زاراوە، لە ئەنجامی گۆڕانکارییەکانی پێکهاتەکانی ناواخنی تیرەکان، هەروەها لە ئەنجامی ئەو پەیوەندیانە هاتۆتە ئاراوە و پێشکەوتووە کە لەگەڵ کۆمەڵەکانی دەرەوە، بە تایبەتیش لەگەڵ شارستانییەتی هەڵکشاوی سۆمەر و میسر، ئەنجامی داوە. کاتێك تەوتەمە، کە هەبوونێکی نیو خودایی قۆناخە پاشکەوتووەکانی تیرەیە، کەوتە ناو رەوشێکەوە کە تێر نەکات و نەتوانێ وەڵامی گۆڕانکارییە نوێکان بداتەوە، ئەوا خوداوەند "ئەل EL" لە هزردا جێگیر دەبێت، کە جیاوازترە و لە ئاسمان وەستاوە. بێگومان سیستەمی ئاسمانی راهیبەکانی میسر و سۆمەر و زاراوەکانی خوداوەندی مەزن و نەگۆڕی کە لەسەر بنەمای ئەم سیستەمە پێشیان خست، رۆڵێکی دیاریکراوی لەمەدا بینیوە. پێکهاتەی داتاشراو و یەك ئاستی تیرەکان، چۆنیەکی جوگرافیا و سیستەمی

پەیوەندی و ناکۆکییەکانی لەگەڵ ناوەندەکانی شارستانییەت، ئەوە دەکەن بە ناچارییەك کە "ئەل" وەکو زاراوەی تاك و یەکبوون پێشکەوێت. بە شێوەیەکی بەرفراوان هەوڵماندا ئەوە روون بکەینەوە کە تایبەتمەندێتی داب و نەریتی ئیبراهیم ئەمە بوو.

ئەو واتایەی موسا بۆ ئەم زاراوەیەی زیاد کرد هەنگاوێکی دیکە بەرەو پێشەوەی بردووە. هەروەکو بڵێی ئەلی کردووە بە موڵکێکی میللی، خودایەکی میللی. زاراوەی "ئیسرائیل" لای تیرە عیبرانیەکان بە واتای زۆرانبازی لەگەڵ ئەلی خوداوەند دێت. بە تەنیا ووشەی ئیسرائیل سەلمێنەری ئەوەیە کە خواستویانە نزیکایەتییەکی تایبەت ئاوا بکەن. دواتر لەمیانەی راهیب ساول کە داود دەکات بە پادشا، بەمجۆرە لە ڕێگای داود و کوڕەکەی سولەیمان دەبن بە خاوەنی هێزێکی سیاسی ناوەندی و ئەو زاراوە فەرمی دەبێت. ئیتر ناوی ئەل بە زمانی عیبرانی بۆ خوداوەندی فەرمی "ئەلۆهیم" دەگۆڕدرێت. شتێکی زۆر ئاشکرایە کە ئەلۆهیم دەبێتە ناوی نوێ و گوزارشتی هەبوونی کۆمەڵگای ئیسرائیل کە بەواتای قەومی عیبرانی سیاسی وخاوەن میرنشین دێت. ئەمەش گوزارشتی بەرجەستەی هزری کۆمەڵگای وەرچەرخاو و زاراوەی ناسنامە ئایدۆلۆژیەکەیەتی. رووبەڕووی نمونەیەکی وەها خولقێنەری سەرنج راکێش و مێژوویین کە هێز لە زاراوەکان وەردەگرێت و لەمیانەی بەهێز بوونیش، بەزاراوەی نوێتر دەگات. ئەگەر ئەمە بێنینە بەرچاوان کە خودای ئیسرائیل تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان ڕێگای لەپێش کام شەڕ، داهێنان، نوێبوونەوە و هزر، کردۆتەوە، ئەوا باشتر دەرك بەوە دەکرێت کە تابلۆیەکی چەندە سەیرە.

داب و نەریتی مەسیحییەت کە لەگەڵ دەرکەوتنی عیساوە پێشکەوت لە گەوهەری خۆیدا وەکو گوزارشتی دابڕانی توێژە هەژارەکانی داب و نەریتی فەرمی عیبرانیەکان سەرهەڵدەدات. لەئاکامی جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی و لەخۆوەگرتنی شرۆڤەیەك بەناوی چەوساوەکان، ئەم نەریتە دەبێتە ناسنامەیەکی نوێی ئایدیۆلۆژی"ئینجیل"، کە دەبێتە ئومێدی چەرخی نوێ و ئیرادەی رزگاری، وەکو شێوازی ئەخلاق و باوەڕی شێوە دەگرێت.

کاتێك عیسا لە زمانی ئاشوورییەوە بۆ زمانی قۆناخ هەنگاوی هاوێشت و بە ئارامی قسەی کرد ئەلۆهیمیش ناوی گۆرا و بوو بە رەب. ئەلۆهیم بووە بە رەب. واتای وشەش "ئەفەندی" یە دێت. ئاشکرایە کە نوێنەرایەتی چینی ژوور دەکات. کاتێك ئەو مرۆڤانەی کەوتونەتە رەوشی خزمەتکاری بە"بەندە" ناو بران، ئاشکرایە لێرەدا مەبەست چینی چەوساوە و ستەم لێکراوە.

زۆر چاك دەزانرێ کە عیسا تایبەتمەندێتی بەخشندەیی، رزگاری، لێبوردن، چاکە، برایەتی، ئاشتی دادوەری و خۆشەویستی کردۆتە موڵکی زاراوەی خودای لایەنگری چەوساوەکان. رەب کە ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی نوێی کۆمەڵەی چەوساوەکانە، لەمیانەی ئەم زاراوانە بەهێز دەکرێت و دەبێتە سەرچاوەی هێزی هەڵمەتی نوێی مێژوویی و کۆگای وزە. وەکو منداڵ و نەوەکانی رەب سەرەتا عیسای کوڕی، مەسیحییەکان کۆمەڵەیەکی نوێی پیرۆزکراون. رەبەکەیان (خوداکەیان) لە نێو سەختترین هەلومەرجدا دەیانپارێزێت و هاوکاری و یارمەتی خۆی کەم ناکاتەوە. لەوە بە دواوە ئاراستەی هەموو دوعاکان بەرەو ئەو (رەب)ە دەبێت. ئەویش تاوەکو بەدیهاتنی ئومێدەکانیان لەگەڵیان دەبێت. بۆ جارێکی

دیکە رووبەڕووی نموونەیەکی مێژوویی بەمجۆرە دەبێتەوە کە لەمیانەی پێشخستنی زاراوە نادیارەکانی کۆمەڵگا، بەهێز بوون و پێشکەوتن و وەرچەرخان بەدیبێت. ئەمەش یەکێك لەو نموونانەیە کە دەیسەلمێنێ هێزی ئایدیۆلۆژی لەپێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی دابڕاو نابێت، ئەگەر یەکێکیان نەبێت مەحاڵە ئەوی دیکەشیان پێشکەوێت، هەندێ جاریش ئایدیۆلۆژیا رۆڵی پێشەنگی و دیاریکراو دەبینێ. دواتریش لە دەسکەوتەکانی پاولەوە تاوەکو نوێخوازی پرۆتستانتەکانی بەناوی مەسیحییەت کراوە، رۆڵیان لە پێکهاتنی چاخی دەرەبەگایەتی تاوەکو کاریگەری و کاردانەوەیان لەسەر دەرکەوتنی سەرمایەداری و پێشکەوتنیان، هەنگاو بە هەنگاو دەتوانرێ تەماشای پێشکەوتن و گۆڕانکاری و وەرچەرخانەکانی مێژوو بکرێت.

بە بایەخەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەم: ئەگەر بە شێوەیەکی راست گرێدان بەو ئومێد، باوەڕی و هزرانەوە بەردەوام بکات کە لەم زاراوانە نراوە، ئەگەر بە گوێرەی پێداویستییەکانی ژیان بەڕێوە بچێت و پێشبینیەکانی پراکتیزە بکرێت، ئەگەر لەگەڵ قۆناخ و رۆژەڤدا ناکۆك نەبێت، بە پێچەوانەوە لەپێناو پێشکەوتنیدا ئاراستە بکرێت، ئەوا بەرەو پێشکەوتنی مەزن راستە رێ دەگرێت؛ بەڵام ئەگەر لە نێو رەوشێکی پێچەوانەدا بێت، خزمەت بە پاشڤەرۆیەتی و بەستەڵەکی و رووخان دەکات. بە هۆی ئەم پێشکەوتنانە شیکردنەوەی زمانی ئەم زاراوە مەزنانە بە گوێرەی ناوەڕۆکی خۆیان، بەردەوام جێگای بایەخ و گرنگی پێدانە. گرنگی و رۆڵی لە بن نەهاتووی ئایدیۆلۆگە مەزنەکان و خاوەن باوەڕییەکان سەرچاوەکەی بۆ ئەم راستینەیە دەگەڕێتەوە.

ئەو واتاو ناو و تایبەتمەندێتیانەی، حەزرەتی مەحەمەد بە رەبی (خودا)ی خۆی بەخشیوە گرنگیەکی مەزنتر لە خۆیەوە دەگرێت (رەب، زاراوەیەکی ئاشووری ـ سوریانییە، ئەللا زاراوەیەکی عیبرانییە و هەمان واتا دەبەخشێت). لە راستیدا زۆربەی زۆری زاراوەکانی داب و نەریتی عیبرانی و سوریانیەکانی پەسند کردووە، نابێ هیچ کاتێك لە بیر بکەین کە هەبوونی سۆمەر، میسر و تا رادەیەکیش ئاریانیەکان سەرچاوەی پێکهاتنی ئەم زاراوانەن. بەڵام لە هەموویان گرنگتر ئەوەیە لە سەدەی پێنجەمی زایین بەدواوە بۆ وەڵامدانەوەی ئەو گۆڕانکاریە رۆحی و هزریەی کە پەیوەندییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی دەرەبەگایەتی ڕێگایان لەپێش کردۆتەوە، بە باشترین شێوە خۆ ئامادە کردن و قاڵبوونەوەیەتی. حەزرەتی مەحەمەد وەکو پێشکەوتووترین رۆح و هزری ئەو سەردەمەی تازە هەڵدەکشێ، گوزارشت لە قاڵبوونەوەیەکی ئاوارتە دەکات. لەرزین و خوێدان و ئارەق کردنی لە کاتی هەر ئایەتێك کە دەیدرکێنێ، لە راستیدا ئەوە نیشان دەدات کە لەمیانەی هەوڵ و کۆششێکی چەندە مەزن قاڵبۆتەوە. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا حەزرەتی مەحەمەد بە واتای قاڵبوونەوەیەکی سەرتاسەری زاراوەکان دێت کە وەکو ناسنامەیەکی نوێی ئایدیۆلۆژی شێوەی گرت و وەکو قەوارەیەکی کۆمەڵایەتی بەرجەستە، بە واتای هەڵوێستەیەکی ئەخلاقی یەکپارچەیی دێت. گەورەترین شۆڕش، لە بەجێکردنی زاراوە نوێکانی لە پێکهاتەی هزری و ئیرادەی خۆیدا ئەنجام داوە. روون کردنەوەی ئایەت و

سونەت بە گوێرەی ریزبەندی و گرنگی پلە یەك و دوو، دەبێ وەکو خولْقاندنی مرۆڤ و کۆمەلگای نوێ هەلبسەنگێنرێت.

تەواوی پێغەمبەرەکان سەبارەت بە زاراوەی سەرەکی ئەڵلا دەوڵەمەندیان کردووە و بەرامبەر ئەمەش بەهێز بوون و چالاکی خۆیان بەرێوە بردووە. بازرگانی کە سەرەکیترین تایبەتمەندێتی کۆمەلگا بووە، لێرەدا دەبێ بە لۆژیکێکی خودایی و فۆرمیلەی (چەندە بە خودایەکەت بدەیت، واتە چەندە دوعا و عیبادەت و قوربانی پێشکەش بکەیت، ئەوا بە تەواوی بەرامبەرەکەی وەردەگریت) لە نێو یاسا و ئاییینیشدا دارێژراوە. نابێ هیچ کاتێك لەبیر بکرێت: کە ئایینە تاکخودایەکان بە گشتی و بە تایبەتی لەنزیکەوە گرێدراوی شێوەکانی خودایە کە پشت بە باپیرێتی حەزرەتی ئیبراهیم دەبەستێت و کۆمەلگای بازرگانییە. بە گوێرەی کۆمەلگای کشتوکالْی کۆمەلگای بازرگانی قۆناخە پێشکەوتووەکانی کۆمەلگا دەکات بە ناچارییەك و رێگا لەپێش کۆمەلگای شار و دەوڵەت دەکاتەوە.

کاتێك پەیوەندی نێوان دەرکەوتنی دەوڵەت و بەرزبوونەوەی خوداکان بە شێوەیەکی راست دەستنیشان بکەین، ئەو کاتە باشتر دەرك بەوە دەکەین، بۆچی هەلْکەوتی قۆناخێکی پێشکەوتووی هزری هاتووە. لەمیانەی ئەم داب و نەریتەوە، بە تایبەتی گروپ و کۆمەڵە عیبرانیەکان سەراوبن بووە. تا چ رادەیەك خودای خۆیان بەهێز کردبێت، هێندە هێز بەدەست دێنن، بەهێز دەبن. فۆرمیلەیەکی تۆکمەیان دۆزیوەتەوە و رێکیان خستووە. خوداکەت چەندە بەهێز بێت، تۆش هێندە بەهێزی. خوداکە لەناو ببە، هەروەکو ئەوەیە ئەویشت لەناو بردووە. خوداکەی چەواشە بکە و بیشێوێنی، واتە ئەویشت شێواندووە و چەواشەت کردووە. کاتێك ئەنکی خودای فێلْباز و زانای کۆمەلگای چێنایەتی سۆمەر، تەواوی بەها گەوهەرییەکانی خواوەندی ژنی سۆمەریەکان "ئینانا" و تەواوی ئەو بەهایانە دەبات، کەلە کۆمەلگای نئۆلیتیکدا خولْقاندوویەتی، لە راستیدا هەموو شتێکی رەگەزی ژن لەناو کۆمەلگا دەبات و دەستی بەسەردا دەگرێ. هەربۆیە شتێکی رێکەوت و لە خۆرایی نییە کە یەکێك لە داستانە گرنگەکانی میتۆلۆژیا کە لە بیر ناکرێت، ئەو داستانەیە کە گوزارشت لە کاروانی ئینانا دەکات کە لە ئورگەوە بەرەو ئەریدۆ ئەنجامی دەدات و بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە دەگەرێتەوە و تەواوی سەد و چوار یاسایەکانی "ما" لەگەلْ خۆیدا دێنێتەوە. ئەمەش گێرانەوەی ئەفسانەیی و ئایینی و ئەدەبی ئەو پەیوەندی و ناکۆکیانەی نێوان خواوەندە ژن و پیاوەکانە کە رەنگدانەوەی رەوشی ناو کۆمەلگایە و رێگا لەپێش چ جۆرە دانوستاندن و پێکدادانێك دەکاتەوە. بەدەستی مرۆڤ نییە بەرامبەر ئەم کارە جوان و رێك و پێکەی وێژەزان و نووسەرانی سۆمەر مرۆڤ سەری سورِدەمێنێ. لە راستیدا ئەمە گەوهەری ئەدەبیاتە.

حەزرەتی مەحەمەدیش لە رێی ئیسلامییەتەوە ئەو خاسییەت و تایبەتمەندییە سیاسی و سەربازییانەی شۆرشی بە زاراوەی خودا "ئەڵلا" بەخشیوە.

موسا زیاتر تایبەتمەندێتی دەرهەق بە پەروەردەی کۆمەلایەتی و بەرێوەبەرایەتیەوە زیاد کردووە، گەرچی عیسا بە تایبەتمەندی ئەخلاقی لە جۆری تکا، خۆشەویستی و دادپەروەری لێ زیاد کرد. خاسییەتەکانی قەهار، حاکم و مالیك ئەو تایبەتمەندێتییە

سیاسی و سەربازیانەن کە لەگەلْ ئیسلامییەتدا زیاد کراون. هەروەها ئەزەلی، ئەبەدی، ناخولْقێنرێ، زیاتر نزیکبوون لە شا دەمار، ئەو زاراوە تیۆلۆژیانەن کە رەنگدانەوەی هزری فەلسەفی گریك بە تایبەتیش کاریگەری فەلسەفەی ئەفلاتون و ئەرستۆیە. کاریگەرییەکی مەزنی فەلسەفە لەسەر لە دایکبوونی ئیسلامییەت هەیە. بە گوێرەی مەسیحییەت هەر لەسەردەمی دەرکەوتنی ئیسلامییەتەوە رەنگدانەوەی کاریگەری فەلسەفی بەسەریدا دەتوانرێ لەمیانەی پەیوەندی حەزرەتی مەحەمەد لەگەلْ راهیبە نەستوریەکان روون بکرێتەوە کە هەر لە زووەوە ئەمانەیان لە کلێسەکانی یۆنان وەرگرتبوو. وەکو زەمینەی ماددی ـ بابەتیش، لەمیانەی ئاستی پەیوەندی ئالۆزی ئابووری و کۆمەلایەتی ئەو سەردەمەی کۆمەلگا و بلاوبوونەوەی هزری فەلسەفی لە رۆژهەلاتی ناوەراست، کاریگەری لەسەر ئەوە کردووە جگە لەو ئایەتانەی کە بە باوەرِی و ئەخلاقەوە پەیوەست دارن، قورئان ئایەتی بەمجۆرەشی تێدا بێت کە هزری فەلسەفی لە خۆوە دەگرن. لەگەلْ ئەوەی کە تەورات و ئینجیل زیاتر گەوهەرێکی ئەخلاقی و باوەرِی لە خۆ دەگرن. بەلام پێکهاتەی هزری قورئان کە فەلسەفە لە خۆوە دەگرێ، ئاستێکی گرنگ و پرِ بایەخی هەیە.

حەزرەتی مەحەمەد راگەیاندنی خۆی بە دواترین پێغەمبەری خودا بابەتێکی پرِ بایەخ و گرنگە کە پێویستی بە تاوتوێ کردن هەیە. لەلایەنی ئایینیەوە هەلْوێستێکی فەرمی ریفۆرمخوازی واتادارە. بەدەستی خۆی کۆتایی بە سەردەمی پێغەمبەرایەتی دێنێ. ئەم رەوشەش زۆر لەو هەلْوێستەی مارکس دەچێت کە لەمیانەی سۆسیالیزمەوە کۆتایی بە قۆناخی شارستانیەتی دەوڵەتان هێنا. هەروەکو چۆن بە بێ هەبوونی دەوڵەت کارگێری پێگەیشتووە و پێویستی بە ئاستێکی کۆمەلگای ئاقلْمەندانە هەیە کە لە چین و توێژە بێ واتاکان رزگاری ببێت، ئەوا کۆمەلگای بێ پێغەمبەرایەتی بە واتای ئەوە دێت کە گەیشتوونەتە ئاستێکی ئازادی و پێگەیشتن. ئەو کۆمەلگایانەی لەمیانەی ئیرادەی ئازادانەی خۆیان بەهێزی کارگێری بەرێوەبردن گەیشتوون، پێشبینی ئەوە دەکات کە ئیتر مرۆڤایەتی پێویستی بە پێغەمبەر نییە. لەم بوارەدا ئیسلامییەت بۆ خۆی کۆتایی بە سەردەمی ئایینەکان دێنێت. راستتر بلْێین دواترین شێوەی پێشکەوتنی ئایینییە لە دەرباز بوون بۆ قۆناخی چاخی فەلسەفە.

گرێدانێکی زێدەرِۆیی بە شتێك، بەردەوام گومان لە ناواخنی خۆیدا دەشارێتەوە. بێ پێوانەیی نیشانەی ناراستییە. کاتێك ئیسلامییەت باوەرِی بە خودا تارادەیەکی مەزن بە هزری فەلسەفییەوە پشت راست دەکات، ئەوا هەر لە خۆیەوە کەوتۆتە نێو گومان و دوودلْی. هەربۆیە حەزرەتی مەحەمەد هەولْ و کۆششێکی یەکجار مەزنی دەرهەق بە بابەتی هەبوون و یەکبوونی خودا داوە، کە لە هیچ پێغەمبەرێکی دیکەدا نەبینراوە. لە ژماردنی تایبەتمەندێتیەکانی تاوەکو شێوازی ژیان و کارکردنی، لە تایبەتمەندێتی ئەبەدیەت و یەکجارییەوە تاوەکو دەگاتە خولْقێنەری هەمووشتێك ، بە هەموو شێوەیەك هەلْوەستە سەبارەت بە خودا دەکات و هەولْ دەدات پێناسەی بکات. لێرەدا ئەمە بەئەقلْی مرۆڤ دا دێت، بپرسێ: خودایەکی هێندە بلیمەت، خولْقێنەرو دەسەلاتدار، بۆچی بەشێوەیەکی ئاشکرا خۆی بە بەندەکانی خۆی ناناسێنێ و روون ناکاتەوە و پەسند ناکات،

هەوڵدەدات له رێگای دوا پێغەمبەری خۆیەوە بە هەزارویەك بەڵاوە خۆی بسەپێنێ و پەسند بکات؟ لە راستیدا ئەو وەڵامەی کە ئەم پرسیارە بە دوایدا دەگەڕێت، ئەوەی هەوڵدەدرێت روون بکرێتەوە، ئەوەیە کە کۆمەڵگای نوێی چینایەتی و چاخی شارستانییەت زەحمەتی و تەنگەتاوییان لەو پێکهاتە ئاڵۆزەی شێوەی نوێی کۆمەڵگا و شارستانییەت سەرچاوەی خۆ دەگرێت. بە تایبەتیش پێکهاتەی یاسایی و سیاسی نوێ یەکێك لەو کێشە سەرەکی و ریشەییانەیە کە چاوەڕوانی چارەسەری دەکات. بەرامبەر بەو دەزگایەی تا دواڕادە زەحمەت و ئاستەمە کولتووری هۆز و تیرەکانی بیابان وەڵامی بدەنەوە، بۆیە شتێکی روون و ئاشکرا و ئاساییە کە حەزرەتی مەحەممەد تەنگەتاو بێت و ئارەق بکات. ئەوەی بونیاد نراوە تەنیا دەوڵەت و کومەڵگایەکی نوێ نییە، بەڵکو چەرخێکە. زاراوەی خودا "ئەڵڵا" لە بەرزترین ئاستدا گوزارشت لە سەمبۆڵی ئەم چاخە و ناسنامە ئایدیۆلۆژیەکەی دەکات. حەزرەتی مەحەممەد زۆر باش دەزانێ چەندە تایبەتمەندێتی واتادار بە زاراوەی ئەڵڵا ببەخشێ و لەمیانەی ئەم زاراوە هێزی فەرمان، یاسا، رێ و رەسم پێك بێنێت، ئەوا بەو رادەیە دەتوانێ بە سانایی کۆمەڵگای نوێ و دەوڵەت و چاخ ئاوا بکات و بەڕێوەی ببات.

رەوشێکی هاوشێوەی ئەو قۆناخە جێگای باسە کە راهیبە سۆمەریەکان کۆمەڵگای شار و دەوڵەتیان ئافراند. بەرهەمی ئەو کۆمەڵگایەی سەرلەنوێ خۆی رێکخستەوە، لەبەر ئەوەی ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی بەهێز و باوەڕپێکراو، هەم هۆکار و هەم ئەنجامەکەیەتی، بۆیە ناچاری ئەوەیان دەکات میتۆلۆژیا و ئایین لە پەرستگاکاندا بەرهەم بێنن. باوەڕیان بەوە هەیە چەندە لەوەدا سەرکەوتوو بن، ئەوا کۆمەڵگای نوێش دەکەوێتە ژێر گەرەنتییەوە. هەربۆیە بەرهەم هێنانی ئایدیۆلۆژیا و بڵاوکردنەوەی وەکو گۆشت و نینۆك بە بەروبوومەوە گرێدراون و ناشێ پشت گوێ بخرێت. لە تەواوی کۆمەڵگاکاندا، وەکو راستینەیەکی مێژوویی رابردوو و رۆژگاری ئەمڕۆشمان وەکو راستینەیەکی سەرەکی کۆمەڵگا، پەیوەندییەکی نەپچڕاو لەنێوان پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی و بەرهەمهێناندا هەیە.

هێندە داکۆکی کردنی حەزرەتی مەحەممەد لەسەر زاراوەی خودا، ئەوە نیشاندەدات دەرکی بەوە کردووە کە لە مێژووی رابردوودا لە رێگای ئەم زاراوەوە چی کراوە و خوڵقێنراوە، هەم هەستی بەوە کردووە کە چاخ و کۆمەڵگای ئایینده تا چ رادەیەك هێزی لێ وەردەگرن. لە راستیدا بە گوێرەی سۆسیۆلۆژیا (زانستی کۆمەڵناسی) بیر دەکاتەوە. بە گرنگی و پڕ بایەخەوە ئاماژە بەوە دەکەم: لەبەر ئەوەی فەلسەفە کەوتۆتە ناو مەسەلەکەوە، بە قووڵایی هەستی بەوە کردووە ئایین تێری کۆمەڵگای نوێ ناکات و ئاقڵمەندی و تێگەیشتن دەردەکەوێتە پێش، بەمجۆرە لە نێو ناکۆکیدا دەمێنێتەوە. چونکە لەو شوێنەی فەلسەفەی لێبێت، ئایین نابێت، ئەو شوێنەی ئایینی لێبێت بە سانایی جێگای فەلسەفە نابێتەوە. لایەنێکیان قورسایی خۆی دەسەپێنێ. هەروەکو دەزانرێ لە ئەزموونی گریك و رۆمادا فەلسەفە دەرکەوتە پێش. لە ئیمپراتۆرییەتی ساسانی، مانیش دەیخواست فەلسەفە دەرخاتە پێش. بەڵام لە دەرئەنجامدا راهیبە ئایینیە موحافەزەکارەکان بە کاریگەر بوون. ئیسلامییەت هەر لەسەرەتاوە بەم مەترسییەدا تێپەڕ دەبێت. بە ناویەکدا

چوونی ئایین و فەلسەفە، هۆکاری سەرەکی کەسایەتی بە گومانی حەزرەتی مەحەممەدە. کۆشش و هەوڵەکانی لەپێناو سەلماندنی هەبوون و یەکبوونی خودا لە ئاستێکدایە لە پەڕاوی هیچ کتێبی دیکەی پیرۆزدا نەبینراوە، ئەمەش سەرچاوەکەی بۆ ئەمە دەگەڕێتەوە بەردەوام بیری لەو پرسیارانە کردۆتەوە، ئاخۆ ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتیەی دێتە ئاراوە لە رێی یاسای نزیك بە ئەقڵ، یاخود لەمیانەی پێکهاتە هزرییە کۆمەڵایەتیە پاشڤەڕۆکانی چاخی کۆن بەڕێوەدەچێت، کە یاسا و فەرمانڕەوایەتی ئایینی تێدا کاریگەرە و سانایی ترە. لە ئەزموونی تایبەتی خۆیدا دەرکەوتووە کە هێندە باس کردن و گرێدان بە زاراوەی خودا، لەپێناو خۆ تێرکردنێکی سادەی هزری نییە.

ئەگەر نموونەیەکی هاوچەرخ بێنینەوە ئەو کاتە رەوشەکە بە چاکی دەرکی پێدەکرێت. سۆسیالیزمێکی چۆن؟ سەرەڕای ئەوەی چەند سەدەیەکە گفتوگۆی دەرهەق دەکرێت، بەڵام تا ئێستا باشترینی نەدۆزراوەتەوە و پراکتیزە نەکراوە. ئەم رەوشە بۆ گفتوگۆکانی دەرهەق بە لیبرالیزمیش بەمجۆرەیە.

بە بایەخەوە ئاماژە بەوە دەکەم کاتێ حەزرەتی مەحەممەد پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی ئاوا کرد، تاوەکو دوایی باوەڕی هەیە کە ئەوەی ئەنجامی بدات لەلایەنی ئەقڵەوە پشت راست و ئەرێ دەکرێت. هەرگیز سۆفیگەراییەکی ساختە جێگای باس نییە. بە ئەندازەی ئەوەی تەواوی ئەو بەهایانەی کە ئیسلامییەت دەیپارێزێت لە خۆیدا بەرجەستە کردووە، هەروەها دەرکی بەوەش کردووە کە لە چاخێکدایە ناتوانێ خۆی لە روونکردنەوەی فەلسەڤ و ئاقڵمەندانە بدزێتەوە، لەسەر ئەم بنەمایەش سیستەمی ئیسلامییەت ئاوا دەکات. سەنتێزێکی ئاستەمی بەناویەکدا چوونی هزری ئایینی و فەلسەفییە. بەڵام ئەمە یەکێك لە تایبەتمەندێتیە سەرەکیەکانی حەزرەتی مەحەممەدە. لەگەڵ ئەوەشدا زانیاری سۆسیۆلۆژی هەبووە، واتە لە لایەنێکەوە هەستی بە قووڵایی زانست کردووە، هەروەها ئەم تایبەتمەندیەشی شایانی سەرنج راکێشانە، کە کاتێك سیستەمی خۆی ئاوا کردووە، بە گوێرەی قۆناخ بە شێوەیەکی زانستیانە جوڵاوەتەوە. کەسایەتییەك تا ئەم رادەیە ئایینی و فەلسەڤ و زانستی بێت، ئەوا لە کەسایەتی خۆیدا راگەیاندنی کۆتایی هاتنی پێغەمبەرایەتی رەوشێکە دەرکی پێدەکرێت. باوەڕکردنی بەوەی کە لە دوای خۆی مرۆڤ دەگات بە ئاستی هزری فەلسەڤ و زانستی، پێویستی بە کەسایەتییەکی لە پلە و پایەی ئەودا نییە. بەڵام ئێش و ئازارێك و ناکۆکییەکی چەندە مەزنە کە لە زووترین و کورت ترین کاتدا بەڵایەکی مەزنی پاشڤەرۆیەتی ئایینی بەسەر سیستەمەکەیدا بووە بار و تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆمان وەکو لەسقە (سیکۆتین) بە پێکهاتەی هزری و رۆحی ئۆمەتەکەیەوە نووساوە. مارکس لەسەردەمی خۆیدا لە فەرەنسا دەبێتە شایەدی گفتوگۆیەکی دەرهەق بە مارکسیزم لە ئەنجامدا دەڵێ: "Jen’ais pos Marxist" واتە ـ من مارکسیست نیم ـ. لەو باوەڕەدام ئەگەر حەزرەتی مەحەممەد هەڵسێتەوە سەر پێیان و ئەو ناکۆکییە مەزنەی ئۆمەتەکەی لەگەڵ چاخدا ببینێ بە شێوەیەکی زۆر راشکاوانە تر دەڵێ: "من موسولمان نیم!".

دەشێ هەڵسەنگاندنی فراوان و تێروتەسەلتر دەرهەق بە بابەتی شیکردنەوەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئیسلام پێشبخرێت، گرنگ ئەوەیە پێناسەکردن بە شێوەیەکی واقیعیانە بکرێت. ئەمە تەنیا بۆ تێگەیشتنێکی راست دەرهەق بە مێژوو پێویست نییە، بەڵکو لەمە زیاتر لە رۆژگاری ئەمرۆشدا بۆ رۆشنگەری رۆژهەڵاتی ناوین ئەرکێکی دەست لێ بەرنەدراوە. ئەوەی ئەمڕۆ بە ناوی حەزرەتی مەحەممەدەوە ئەنجام دەدرێت بە واتای سووکایەتی پێکردنی دێت. مەحەممەد کە لە بەرزترین ئاستدا پێشکەوتنی ئایینی و فەلسەفی و زانستی قۆناخی لە کەسایەتی خۆیدا قاڵکردبۆوە و بۆ پێکهاتەی بەرهەمدارترین کۆمەڵگا و دەوڵەتی گواستەوە، ئەوا کەسایەتی و کۆمەڵگای ئیسلام کە توانای ئەوەی نییە تەنانەت خۆشی بە شێوەیەکی راست پێناسە بکات، چۆن دەتوانین بە مەحەممەدی ناویان ببەین؟ شتێکی زۆر روون و ئاشکرایە کە هەروەکو چۆن حەزرەتی ئیبراهیم و موسا و عیسا و مەحەممەد جولانەوەی شکاندنی بتیان ئەنجامدا، ئەوا لە رۆژگاری ئەمڕۆشدا دەبێ جولانەوەیەکی بەمجۆرە دەرهەق بە تەواوی پێکهاتە رۆحی و هزرییەکان و تا دەگاتە تەواوی دەزگاکانی ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵگا ئەنجامبدرێت.

ب ـ ئیسلامییەت لەمیانەی ناسنامە ئایدیۆلۆژییە قاڵبۆوەکەیەوە هەر لە دەستپێکەوە وەکو شۆڕشێکی سیاسی ـ سەربازی بەناو یەکدا چوو، گەشە دەسەنێ. لە رێگای پێکهاتە ئایدیۆلۆژییەکەیەوە وەکو شێرێکی برسی کە زنجیرەکەی خۆی پچڕاندبێ، هێرش دەکاتە سەر هەموو لایەك. هەروەکو جولانەوەی تۆڵەسەندنەوە لە شارستانییەتەکانی دەوروبەر، کەوتۆتە نێو قەڵەمبازێك. هێرشی ئیسلامییەت بۆ دەوروبەر، هاوشێوەی هێرشی گۆت و هۆنە بەربەرییەکانی ئەوروپایە بۆ سەر ناوەندەکانی شارستانییەتی رۆما. لە کاتێکدا ئیمپراتۆرییەتەکانی بێزەنتی و ساسانی و حەبەشی سەرەڕای پێکهاتە ئیفلیج بووەکەیان بەرهەمدارترین ناوچە ئابوورییەکانیان لە ژێر دەستدابوو، هۆز و تیرە عەرەبییەکانی بیابان کە ژمارەیان لە زیادبووندا بوو لە نێو ژیانێکی سەخت دا بوون، ئەم ناکۆکییەش رۆڵێکی سەرەکی دەبینێ. ناوەندەکانی شارستانییەت هەروەکو خەیاڵی بەهەشت سەرنجیان رادەکێشێ. لەمیانەی ئەو بازرگانی و هێرشانەی لە یەکەمین سەردەمی میسر و ئاشووریەکان تا ئەو سەردەمە یەك بە دوای یەك ئەنجامیاندابوو زۆر باش بەرەکەتی شارستانییەتیان ناسیبوو. لە کاتێکدا بیابان ئەشکەنجەی دۆزەخیان دێنێتە بەرچاوان، ئەوا ژیانی شارستانییەت بۆتە سەرچاوەی ئیلهامی زاراوەی بەهەشت. هەڵکشانی ئیسلامییەت بەر لە هەموو شتێك بەدیهێنانی خەیاڵی رزگار بوونیان لە دۆزەخ و گەیشتن بە بەهەشت، دەکات بە راستینەیەکی باوەڕ پێکراو. خولقاندنی رۆح و خەیاڵێکی نوێ، باوەڕییەکی بێ وێنە و لەم پێناوەشدا ئازایەتییەکی بێ سنوور و فیداکاری و چالاکی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. خەیاڵێکی بەمجۆرەیە ئەگەر شەهید ببن ئەوا یەکسەر دەچنە بەهەشتی دونیای ئاخیرەتی کە باوەڕیان پێهێناوە، ئەگەر بریندار یاخود کەم ئەندامیش ببن ئەوا دەبنە خاوەنی بەهەشتی سەر رووی زەوی. وەستایەتی و کارامەیی حەزرەتی مەحەممەد لێرەدا شاراوەیە. دوای ئەوەی ئاستێکی بەمجۆرەی باوەڕی خولقاند، ئەوی دیکە لەمیانەی رێکخستنێکی سادە و پیلاننامەیەکی مەیدانی و کرداری بەدیدێت.

وەکو ئامراز لەو سەردەمەدا زۆری شمشێر و ئەسپ و رەوشی لەبار و گونجاوی جوگرافیای بیابان بۆ هێرشی شێوازی گەریلایی و خۆ پاراستن تاوەکو دوایی رێگا لەپێش فەتحەکانی ئیسلام ئاواڵا دەکەن. لەبەر ئەوەی یاساکانی فەتح بۆ دونیا و ئاخیرەت پیرۆزترین شتە و بۆ ئەو کەسانەی بێ موڵکن و نەدارن بەرفراوانترین تواناکارییان پێشکەش دەکات، دەبێتە هۆی ئەوەی بە سوپا بوون هەرەس ئاسا پێشبکەوێت و وەکو بورکان بتەقێتەوە و بە شێوەی چارەنووسێکی نووسراوی نێو چاوانی مێژوو پێشبکەوێت. شتێکی بەرچاوە کە رووبەڕووی جولانەوەیەکی شۆڕشگێڕی هەرە گورج و گۆڵی مێژوو بوونەتەوە. پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی و سەربازی بۆ ئەوە ئامادەیە تەواوی جیهان فەتح بکات. ئیمپراتۆرییەتەکانی بەرامبەریان پێکهاتەی دەوڵەتەکانیان لەسەر بنەمای پەیوەندی کۆیلە و بەندە ئاوا کراون، لە قۆناخی هەرە بەستەڵەکی خۆیاندا دەژین. لە بواری سیاسیشدا رۆڵێکی پێشکەوتووخوازانە نابینن. لە دوای قۆناخێکی درێژخایەنی پێشکەوتندا، ئیتر لە زووەوە لەپێش ئەو گەلانە بوونەتە کۆسپ کە لە پێکهاتەی ئەتنیکیەوە بەرەو بوون بە قەوم هەنگاو بهاوێژن. هەلومەرجە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی کۆیلایەتی دەرباز کردووە، ئومێد و داخوازی ئەوە دەکات لەمیانەی شێوە گرتنێکی رۆحی و هزری نوێ، ئەو پێکهاتە گەندەڵ بووانە بەلاوە بنێن و لێیان رزگار ببن کە وەکو کۆت و بەندن. ئیتر وەکو جاران کۆنترۆڵ کردنی گەلان سانایی نییە. بوویەری مەسیحی چاوەڕوانکراو وەڵامدانەوەی لەمیانەی دەرکەوتنی عیسا، جارێکی دیکە دووبارە دەبێتەوە. نەك تەنیا بۆ تیرە و هۆزەکانی بیابان، بەڵام خولقاندنی ئیلهامی رزگاری تەواوی گەلانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتەکان هێندە ئاستەم نییە. کەمێك دادپەروەری و رێزگرتن لە کولتوورەکانیان ـ جگە لەلایەنە پاشڤەڕۆتیەکەیان ـ ئەوا بەسە بۆ ئەوەی گەلان ئیسلامییەت پەسند بکەن. کەسایەتی دادوەرانەی عومەر بە هۆی ئەم پێویستیە مێژووییەیە. باڵابوونی ئایدیۆلۆژی، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە دەست لە ناسنامە ئایدیۆلۆژییە پاشڤەڕۆکان بەربدرێت، لەوانەیە لە سەفەرەکانی فەتح کردندا (ڤەبوون) سەرەکیترین رۆڵی ببینێ.

لەگەڵ ئەوەی هەڵسەنگاندنی ئایینی ئیسلام وەکو ئایینی شمشێر لایەنی راستی هەیە، ئەوا بە بێ ئەوەی باڵابوونی ئایدیۆلۆژی رەچاو بکرێ، تەنیا شمشێر بەکەڵکی هیچ نایەت. زۆر پێشتر شمشێر و ئەسپ هەبوون. بەڵام تەنانەت هەنگاوێکیش بەرەو پێشەوەی نەدەبردن. هەروەکو چۆن سەدەکانی دەستپێك مەسیحییەت وەکو جولانەوەیەکی کۆمەڵایەتی و ئاشتی و باوەڕی پێشکەوتبێت، ئەوا ئیسلامییەتیش وەکو جوڵانەوەیەکی سیاسی و چەکداری و شەڕ پێشکەوتووە. لایەنی ئایدیۆلۆژی و سەربازی و سیاسی بە ناو یەکتردا قاڵبوونەتەوە و وەکو دیاردەیەکی شۆڕشگێڕی ڤەبوون ئەنجامدەدات و دەبێتە دەسەڵات. هەرچی مەسیحییەتە لەگەڵ ئەوەی لە بواری کۆمەڵایەتیدا پێشکەوتووە، بەردەوام سەرکوت دەکرێت و دووچار و مەحکومی ژێر دەستی دەبێت.

پەلامارە سەربازییەکانی ئیسلامییەت بەرامبەر بە سوپای نیزامی بە شێوە و گەوهەری شەڕی گەریلاییە. لە کاتی ژێر کەوتنیشدا پاشەکشێ و سەرلەنوێ خۆ رێکخستن کارێکی هێندە ئاستەم نییە. لە هەموو لایەکەوە و بەخێرایی هێرشکردنە سەر سوپای

نیزامی و لە پەلوپۆختنی، شتێکی سانایيە. ناکەونە نێو شێوەی شەڕی ـ یەك پێکدادان ـ ستراتیژییەتێکی درێژ خایەن پەیڕەو دەکەن. بەرامبەر بەمەش سوپای نیزامی خەرجییەکەی زۆرە، گران و سستە لە جوڵانەوەدا، بە گوێرەی سیستەمی شەڕی ـ یەك پێکدادان ـ ڕێکخراوە، بۆ پارچەبوون لە بار نییە، کاتێك دووچاری ئاڵۆزییەك هاتن بە سانایی نایەنەوە سەرخۆ، ئەم تایبەتمەندیانەش وایکردووە تای تەرازوو بە لایەنی هونەری سەربازی ئیسلامیدا بشکێتەوە ـ هەروەها باڵایی سایکۆلۆژی بە تەواوی بەدەست سوپای ئیسلامییەتەوەیە. قۆناخێکی مێژوویی لە ئارادایە کە هێزی تازە لە دایك بوو لەگەڵ ئەو هێزانەی کۆنەپارێزن، هەلومەرجیان پێگەیشتووە و سەرکەوتنی مەزن بە ناوی هێزە نوێکانەوە تۆمار کراوە.

دوای سەرکەوتنە سەربازی و مەیدانیەکان، سیستەمی سیاسی ئیسلامییەت یەك لەدوای یەك ئاوا دەکرێن. سیستەمی والی هەرێمی کە لە پارسەکان مابۆوە، سەرلەنوێ لە ژێر سایەی ناسنامەی نوێی ئایدیۆلۆژی، گیانی بەبەردا کرایەوە. لەوە زیاتر کە ئیسلامییەت ناوچەی نوێی شارستانییەت بکاتەوە، عەرەبەکانی بیابانی کە تەڤلی شارستانییەت نەببوون و گەلانی کە لە نێو هەمان ڕەوشدا بوون، وەکو تازە خوێنی شارستانییەتی کۆن بەکاریهێنان و لە بن سایەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی خۆی نوێی کردەوە. سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ئەم نوێبوونەوەیە، گۆڕینی پێکهاتەی دەزگا و هزری ئەم دەوڵەتەی پشت بە سیستەمی کۆیلایەتی دەبەستێت، بۆ سیستەمی پەیوەندییەکانی دەرەبەگایەتی. ئەوە بە گوێرەی قۆناخی خۆی هەنگاوێکی زۆر پێشکەوتووانەیە. شێوازی پەیوەندی و هزری کۆیلەداری کە ریشەکەی بۆ هەزاران ساڵ دەگەڕێتەوە بەستنەوەی بە بوونێکی نادیار و بەندایەتی کردنی تاکخودایی، ڕێگا لەپێش ئاسوودەیی مەعنەوی و بەهایەکی ئەخلاقی گونجاوتر لەگەڵ شەرەفمەندی مرۆڤ دەکاتەوە. کاتێك لەگەڵ کۆیلایەتی کردنی پادشا ـ خوداوەندەکان بەراورد بکرێت، ئەوا بوون بە بەندەی خۆشەویستی خودا، شەرەفێکی مەزن و متمانە و باڵابوونێکی مەعنەوی بەدی دێنێ. ئەوەی لە ژێر ئەم باڵابوونە سایکۆلۆژیەدا شاراوەیە، پارچەبوونی پێکهاتە هزری و ڕۆحییەکانی کۆیلەداریە کە مرۆڤ بچووك دەکات، لە جیاتی ئەو دانانی ناسنامەی نوێیە کە شەرەف و ڕێز و دادپەروەی بە مرۆڤ دەبەخشێت.

لە کاتێکدا مەسیحییەت لە ڕێگای تێکۆشانی جەماوەری و دوور لە ئاواکردنی پێکهاتە سیاسی و سەربازییەکان، هەوڵدەدات گۆرەپانی کۆمەڵایەتی گرێدرا و بە خۆی ئاوا بکات و ڤەبوون لە پێکهاتەی سیاسیدا ئەنجام بدات، ئەوا ئیسلامییەت لەمیانەی سەفەر و پەلامارە سەربازییەکان ڤەبوون لە پێکهاتە سیاسیەکان ئەنجام دەدات و بە گوێرەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی خۆی سەرلەنوێ شێوەی پێدەدات. لە کاتێکدا یەکێکیان لە ڕێگای شۆڕشی سیاسی و سەربازییەوە بەرەو شۆڕشی کۆمەڵایەتی دەچێ، ئەوەی دیکە لە شۆڕشی کۆمەڵایەتیەوە بەرەو شۆڕشی سیاسی دەچێ.

ئەمەش لەو پەیوەندییە دەچێت کە لە سەدەی بیستەمدا لە نێوان هەڵوێستی هەڕەمەکی بەلشەفیکەکان و شێوازەکانی سۆسیال ـ دیموکرات دەچێت. ئەمەش لەوە

دەچێت کە "ئایا بۆ بە ئامانج گەیشتن، شۆڕش گونجاوترە یاخود پێشکەوتنی پلە بە پلە (تدریجی) یە؟

بێگومان ئیسلامییەت بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێشانە ئەرکە سیاسی و سەربازییەکانی شۆڕشی دەرەبەگایەتی دەستپێکردووە. ڕۆڵی ئیسلامییەت لە ڤەبوونی (فەتح) مەسیحییەت لە ئەوروپا دیاریکراوە. دەبێ بە بایەخەوە ئاماژە بەوە بکەین مەسیحیەتیش پارچەیەکی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوینە. ئەگەر باس لە ڕۆڵ و کاریگەرێتی بکەین، ئەوا ئەوەی تاوەکو ئێستاش لە بواری شارستانییەتدا ئەوروپا بەخێو دەکات ڕۆژهەڵاتی ناوینە. ئەم چالاکیەی بەخێوکردن و تێرکردن، نزیکەی ساڵانی 10000 پ.ز دەستیپێکرد و تاوەکو مەسیحییەت بەرامبەر بە ڕێنسانس کەوتە پلەی دووەمەوە، بەردەوام بوو. ئەگەر تەنیا مێژووی شارستانییەت بگرینە دەست چوار هەزار ساڵە، ئەگەر چاخی نئۆلیتیکی بخەینە سەر 8 هەزار ساڵە، پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە سەرچاوە دەگرن و ئەوروپا تێر خۆراك دەکات. بەرامبەر بەمە ئەم 500 ساڵەی دوایی ئەوروپا کەوتۆتە نێو هەڵمەتێکی هێرش و باڵا بوون. لە کاتێکدا هەندێ بەهای سنوورداری شارستانییەتی پێشکەش کردووە، ئەوا هیچ کاتێك شێوازەکانی وشك کردنەوەی، کەم نەکردۆتەوە. کاتێك بووە جێگای باس، هەوڵدەدەین بە شێوەیەکی بەرفراوانتر بەراوردی نێوان شارستانییەتی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا ئەنجام بدەین.

تیۆری سیاسی بابەتێکی گرنگ و سەیری هزری ئیسلامییەتە. کاتێك بەدەزگابوونی سیاسی بووە جێگای باس، زاراوەی خودا کە جێگای خۆی لەناو ناسنامەی ئایدیۆلۆژیدا گرتووە، تەواوی سێبەری خۆی نیشاندەدات و بەسەریدا ڕەنگ دەداتەوە. ناوزەدکردنی خەلیفە و خاوەن دەسەڵاتەکان بە سێبەری خودا (**ظل اللّٰه**)، ئاماژە بە زاراوەیەکی دیکەی کلیل دەکات. سیفەتەکانی لە جۆری قەهار، حاکم، جەبار، ستار، عادل، موقتەدیر کە زاراوەی خودای پێ پڕ کراوەتەوە، دواتر وەکو سیفەت و تایبەتمەندێتی خاوەن دەسەڵاتەکان (دەسەڵاتداران) ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. نابێ بڵێین ئەمە گەمەیەکی ئایدیۆلۆژییە و بچووکی بکەینەوە. سۆسیالیزم کە وەکو ئایدیۆلۆژیایەکی زانستی پێشکەشکراوە، گەلێك زاراوەی دیکە لەخۆوە دەگرێت، پاشتر وەکو سیستەمی سیاسی بەرچاو کەوتووە. سیستەمێکی پەیوەندی بەمجۆرە لە تەواوی بەدەزگابوونەکانی سیاسەت و ئایدیۆلۆژیدا دەبینرێ. ئەمە تەنیا ڕەوشێکی تایبەت بە ئیسلامییەت نییە. پێشتر هەوڵماندا بە شێوەیەکی بەرفراوان یەکەمین نموونە نیشان بدەین کە چۆن ڕاهیبە سۆمەریەکان ئەمەیان ئەنجامداوە.

بەڵام هەرچی بەخشینی سیفەت و تایبەتمەندێتیە سیاسیەکانە لە ئاستێکی بەرزدا بە زاراوەی خودا، ئەوا وەکو بناخەی ئایدیۆلۆژی ئەو حاکمیەتە ڕەها و دژوارەیە کە دواتر دێتە ئاراوە. هەربۆیە بە گوێرەی ئایینی مەسیحییەت ڕێگا کردنەوەی لەپێش چەمکێکی توندی دەسەڵات، دەبێتە ناچاریەك. تاکە جیاوازی لەگەڵ سیستەمی کۆیلایەتی ئەوەیە لە جیاتی هاوکێشەی پادشای ـ خوداوەند فۆرمیلی پادشای سێبەری ـ خودا دادەنرێت. لە یەکێکیاندا پادشا دەتوانێ ببێتە خوداوەند. بەڵام هەرچی لە سیستەمی ئیسلامییەتدایە

دەرکەوتووە، وەلێ نەگەیشتۆتە ئاستی هێزی چینێکی سەربەخۆ، بەڵکو گرێدراو بە کۆشك، پەرستگا و گوند هەوڵدەدات. پێشکەوتنی زێدە ـ بەرهەم و ئاڵوگۆڕ، دەبێتە هۆکاری ئەوەی بازرگانی ببێتە خاوەن رۆڵ و هێزی سەرەکی گۆڕانکاری و ئاڵوگۆڕ. لە کاتێکدا ژیانی سادەی گوند و شارەکان رێگای لەپێش میتۆلۆژیای مەییو و پێکهاتەی خوداوەندی تەمبەڵ دەکردەوە، ئەوا بەردەوام جێگۆڕکێ و گۆڕانکاری و جموجۆڵی بازرگانی، رۆڵ لە گۆڕانکاری زاراوەکانی بواری هزری و گۆڕانکاری ناوەرۆك و جیابوونەوەیدا دەبینێ. لەسەر ئەم بنەمایەش مەیلی نوێی ئایینی لە نێو پێکهاتەی دەزگاکانی سەرخاندا سەرهەڵدەدات و رێگا لەپێش نیگار و سیمای ئەو خوداوەندانە دەکاتەوە کە خاوەنی تایبەتمەندی پێشکەوتووترن و بە جموجۆڵتریشن. تەسەور و سیمای دارنراوی، سەرچاوەی خۆی لە گەوهەری گەڕۆکی و جێگۆڕکێی بازرگانی دەگرێت. توانستی لێکجودا کردنەوە، قۆناخێکی زۆر گرنگە لە پێشکەوتنی هزر و لۆژیکدا. هەروەها کاریگەری و رۆڵێکی سەرەکی هەیە لە دەوڵەمەند بوونی هزر و زماندا. گرێدراو بەو گۆڕانکارییەی لەو میتۆلۆژیا مەییو و بێ کاریگەرانەی پشت بە پێکهاتەی سستی خوداوەندەکان دەبەستێ، قۆناخی ئەو ئایینانە دەستپێدەکات کە پشت بە خوداوەندە بە جموجۆڵ و خاوەن لۆژیك و بە توانستەکان دەبەستێ. بازرگانی لە جیاتی خوداوەندێك کە بە گوێرەی ئارەزوو و هەوەسەکانی بجووڵێتەوە، پێویستی بە خودایەکی چوست و چالاك هەیە کە گرێدراوی یاساکانە و ئاقڵمەندە و لە هەموو شوێنێك هەیە و بۆ خۆپاراستن دەبێتە پشت و پەنا و هێز.

کاتێك حەزرەتی مەحەممەد زاراوەی خودا (ئەڵلا) شیدەکاتەوە، ئەوا پەیوەست کردنی بە دیاردەی بازرگانی، کە رەگی خۆی لەناو ژیانی کۆمەڵگا داکوتاوە، گرنگە و رۆڵی کلیل دەبینێ. خودی حەزرەتی مەحەممەد بەرهەمی ئەو ژیانە هاوبەشەیە کە لە رێگاکانی بازرگانی و کاروانەکانیدا لەگەڵ ژنێکی بازرگان بەسەری بردووە. لەو قۆناخەدا پاراستن (ئاسایش) کێشەیەکی سەرەکی بازرگانی بوو. وەستاندنی پەلامار و تالانکارییەکانی تیرە و بیابانیەکان بە درێژایی هەزاران ساڵ، کێشەیەکی بەردەوام بووە. ئیبراهیم بەخۆشی سەرۆکی تیرەیەکی بازرگانە. لەو قۆناخەی شیمانەی دەرکەوتنی دەکرێ واتە 1700 پ.ز، پاراستن و ئاسایشی رێگا پێویستی بە هێز هەیە. هەبوونی کۆمەڵایەتی نیمچە دوورگەی عەرەب لە باکوور ئەنادۆل و میزۆپۆتامیا، لە رۆژئاوا میسر و حەبەشە، لە رۆژهەڵاتیش لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانییەتی ئێران، لە نێو پەیوەندییەکی زۆر چڕدا پێشدەکەون. تەنانەت گەلێك زووتر لە نزیکەوە بە پێشکەوتنی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی ئەم ناوچانەوە گرێدراو بوون. رۆڵیان هاتوچۆ کردن و بازرگانی کردنی نێوان ئەم ناوەندانەیە. بۆ جاری یەکەمە توێژی ئەرستۆکراتی تیرەکانی بیابان بازرگانی و ئاڵوگۆڕی تەواوی بەها ماددی و مەعنەویەکان ئاراستە دەکەن کە ناوەندەکانی شارستانییەت خولقاندوویانە. حوشتر وەکو کەشتی بیابان سەرەکیترین ئامرازی هاتوچۆیە. ناوبردنی حوشتر بە سەدان ناوی جیاواز، لەبەر ئەوەیە کە ئامرازێکی سەرەکی ژیانە و دەستی لێبەرنادرێت.

تەنیا کەل و پەل نابنە بابەتی بازرگانی، بەڵکو میتۆلۆژیا، ئایین و فکری هەمە جۆریش دەبنە بابەتی بازرگانی. گەلێك بەڵگە هەن دەیسەلمێنن پەیکەری

دەبێتە سێبەرەکەی. لە راستیدا بە شێوەیەکی شاراوە و دەمامك کراو تەواوی سیفەتەکانی خودا بە تایبەتیش دەبێتە خاوەنی ئەو سیفەت و تایبەتمەندێتییانەی کە سیاسەت پەیوەستدار دەکات و زۆر لە دەسەڵات (صلاحیات)ی خودا نزیك دەبێتەوە.

ئەم مەترسیەی تیۆری سیاسەتی ئیسلامییەت، سەرچاوەی خۆی لە پێکهاتە ئایدیۆلۆژیەکەیەوە دەگرێت. هەروەها بە تەواوی جیا نەکردنەوەی ئایین و فەلسەفەش، کەم و کوڕیەکە دەرئەنجامی هەڵە و مەترسیدار دێنێتە ئاراوە. کاتێك دەسەڵاتەکان دووچاری گەندەڵی و لە رێ لادان دەبن، دوودڵی لەوە ناکەن ستەم و زۆرداریەك پەیڕەو بکەن کە هی سیستەمی کۆیلەداریش تێپەڕ بکات. لەبەر ئەوەی خوداوەندەکانی چاخی کۆیلەداری پێشنەکەوتبوون، پادشا خوداوەندەکانیش زێدە پێشنەکەوتبوون. هەرچی خودا (ئەڵلا)ی ئیسلامییەتە تا دواڕادە پێشخراوە، خودایەکەی بەهێزە و گەلێك سیفەتی سیاسی هەمە جۆری هەیە. خاوەن دەسەڵاتەکان (دەسەلاتداران) کاتێك دەبنە هاوبەشی ئەم سیفەت و تایبەتمەندێتیانە، مەرگەسات روودەدات. ئەو لایەنەی چەندین تایبەتمەندێتی باشی ئیسلامییەتی لەناو بردووە ئەمەیانە. لە قۆناخی پێشکەوتووخوازی دەستپێك و تاوەکو سەدەی دەیەمی زایینی کە پێکهاتە سیاسیەکانی چالاك و بە کاریگەر بوون، مەترسی سەرهەڵنەدابوو. بەڵام کاتێك رێگای ئیجتیهاد و گفتوگۆ لە رێگای فەتوایەکی شێخی موسلمانان لەمیانەی لاساییکردنەوەی داب و نەریت و بە شێوەیەکی وشك و برینگ رێگای لەپێش گیرا و سیستەمی ئیسلامییەت کەوتە نێو قۆناخی پاشڤەڕۆیی و موحافەزەکاری، ئەوا سیستەمی سیاسی دووچاری چەقبەستنێکی تەواو هات. نەیتوانی ببێتە وەڵامی هیچ وشیاربوونەوەیەکی دەرەوە و ناوەوە. لە کاتێکدا شارستانییەت لە ئەوروپا لەمیانەی رێنسانسەوە لە سەدەی پانزدەهەم بەدواوە شێوە و ناوەڕۆکی خۆی گۆڕی و لەسەر بنەمای سەرمایەداری هەڵکشا، دەزگا سیاسیە سەرەڕۆکانی ئیسلامییەت مۆری خۆی لە پاشڤەڕۆترین قۆناخی رۆژهەڵاتی ناوین دەدا. ئەو کۆمەڵگا و مێژووەی بە درێژایی 15000 ساڵ لەسەر رێبازێکی هەڵکشاندن پێشدەکەوت، لەمە بەدواوە دەکەوێتە ناو قۆناخێکی تاریکی وەها کە شایستەی نییە و هەقی ئەویش نییە. تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆشمان رێگای رزگار بوون لەو شەوەزەنگەی نەدۆزیوەتەوە.

ج ـ قۆناخی زێرینی بازرگانی رۆڵێکی دیاریکراو لە شێوەگرتنی گەوهەری ئابووری و کۆمەڵایەتی قەڵەمبازی ئیسلامییەت دەبینێ. ئەمە بابەتێکی گرنگە. قەڵەمبازی ئایینی کە سەرچاوەکەیان لە داب و نەریتی عیبرانییەکانەوە وەردەگرن، گۆڕانکاری هزریشی لەناودا بێت، زەمینەی ماددی بازرگانی پێك دێنێ، لێگەڕینەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ، گرێدراو بەم راستینەیە پێشکەوتووە. بۆ ئەوەی هەڵسەنگاندنێکی زانستیانە سەبارەت بە مێژووی ئایینەکان پێشبخرێت، پێویست دەکات بەردەوام ئەم راستینەیە لەبەرچاوان بگیردرێت. هەروەکو چۆن لادێیی و جووتیاری ئازاد، گرێدراو بە شۆڕشی کشتوکاڵی ئەو پێشکەوتنە رۆحی و هزریەی لەسەر ئەم بنەمایە هاتۆتە ئاراوە، مۆری خۆی لە تەواوی چاخی نئۆلیتیك داوە، ئەوا شۆڕشی کار و پیشەکاری بناخەی کۆمەڵگای کۆیلەداری و پێکهاتە هزریەکەیەتی. لەگەڵ ئەوەی بازرگانی لەم دوو قۆناخە مێژووییە گرنگەدا

خوداوەندەکانیش وەکو کەل و پەل لە بازاڕەکان دەفرۆشران. شارستانییەتی گریك لە سایەی هەلومەرجی دەریادا زیاتر پێشیخستووە. دەریا لە جێگای بیابان، کەشتی چارۆگەدار جێگای حوشتری گرتۆتەوە. لەم ماوەیەدا لەمیانەی ڕێگاکانی بیابان و دەریادا جگە لە ئاڵوگۆڕکردنی کەل و پەل، بە شێوەیەکی بەرفراوانیش بازرگانی ئایین و خوداوەندەکان دەکرێت. بوونی پەیکەرتاشی بە هونەرێکی بەهادار و بایەخدار بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە پێویستی بە بەرهەمە خودایییەکان هەبووە و بەهۆی نرخە زیادەکەیانەوە بووە. بە ئەندازەی ئەوەی گۆڕان لە ئاییندا روویدا، ئەوا دەرکەوتنی هزری فەلسەفیش لەو ڕێگایانەی بازرگانیدا پێشکەوتووە. پێشتر هەڵکشانی بابل و ئاشوور و ئاوا کردنی ئیمپراتۆرییەتەکانیان، لە سایەی هەبوون و بەرەو پێشەوە چوونی گرنگی بازرگانی بووە. یەکەمین تروسکەی شارستانییەتەکانی هیند، چین، ئاسیای ناوین، ئێران، بازرگانەکانی سۆمەر و بابل و ئاشوور بوون. ئەو چەتەگەریانەی لەسەر ڕێگاکانی هاتوچۆ هەبوو مۆڵگەی بەهێزی دەوڵەتیان کردۆتە پێویستییەك. لە دەوری ئەم مۆڵگانە کۆلۆنیە (کاروانسەرا) بازرگانییەکان ئاوا کران، دواتر بوون بە ناوەندە نوێیەکانی شارستانییەت و چەندین دەوڵەتی تێدا ئاوا کرا.

هەروەکو دەزانرێ مەککەش یەکێك لە ئەڵقە گرنگەکانی ئەم قۆناخە مێژوویە بوو. هەروەکو چۆن میسر و سۆمەر بەرهەمی نیل و دیجلە و فوراتن، ئەوا مەککە و دەوروبەرەکەی بەرهەمی بازرگانیە. ئاشکرایە ئەگەر بازرگانی نەبوایە تەنانەت چادرێکیش لە شوێنی مەککە هەڵنەدەدرا. تەنانەت لە فەرموودەکانی حەزرەتی مەحەمەد و ئایەتەکانی قورئانیشدا روونکراوەتەوە کەعبە بازاڕێکی بتەکان بووە.

تەنانەت ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەش پەیوەندی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئیسلامییەت و بەدەزگابوونی سیاسی و سەربازی و گۆڕەپان و بوارە سەرەکیەکەی ئابووریان، پەیوەندی بە دیاردەی بازرگانییەوە بە شێوەیەکی قووڵ نیشان دەدات. دەرکەوتن و هەڵکشانی ئیسلامییەت، هێز و نوێنەری ئاقڵمەندی و دیسپلین و شان و شکۆی بازرگانە. ئەمەش چالاکییەکە بۆ یەکەمین جار بنەماڵەیەکی بازرگان لەمیانەی ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی سەربەخۆ و هێزێکی مەزنی پەلاماردان، دەوڵەت و شارستانییەتێکی نوێ دەخوڵقێنێ. دوای ئەزموونی تیرە عیبرانیەکان لە پادشایەتی قودس، ئەمە بە واتای تەقینەوەی ئەو توانستە بازرگانییە کە بە درێژایی هەزاران ساڵ لە نیمچە دوورگەی عەرەبی کەڵەکە ببوو. ئەمە لەسەر بنەمای بازرگانی گەورەترین هەڵمەتی ئایینی، سەربازی، سیاسی و ئابووری تیرە و هۆزەکانی عەرەبە؛ ئەمەش بە واتای بوون بە هێزێکی سەرەکی دەوڵەت و شارستانییەتە. چاخی ئابووری بازرگانی و باڵادەستی بازرگانانە. لە چەندین ئایەتی قورئان و سوننەتەکانی حەزرەتی مەحەمەد ئاشکرا دەبێت چۆن پەسنی بازرگانی کردنیان داوە و شکۆمەندیان ڕاگرتووە، وەکو بەهایەکی خودایی پیرۆز ڕاگیراوە. هەروەکو دەزانرێ لە چاخی نئۆلیتیك و سیستەمی کۆیلەداری میسر و سۆمەر کە لەسەر بنەمای کشتوکاڵ بوون، خۆراکی دانەوێڵە و میوەکانی دار و ئاژەڵەکانی ماڵیکردن پیرۆز بوو. ووشە و زاراوەی پیرۆزی کاوتا لەزمانی سۆمەریەوە هاتووە. دوای چینی جووتیار، چینی بازرگان دووەمین

هێزی مەزنی کۆمەڵایەتیە کە شارستانییەت پشتی پێدەبەستێ. کۆیلەکان لە نێوان ئەو دوو چینە بەرفراوان و چڕەدا دابەش بوون. پیشەکارانی دەستکاری، گرێداروی بازرگانین و بەدوای بازرگانەکانەوە دێن. لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا ئەم چینە بە بازرگانە ـ دەلالەکانیش ناودەبرێت. ئەوانە پێشەنگایەتیان کردووە تاوەکو زێدە بەها وەکو دەزگایەك پێشبکەوێت. بازرگانی رۆڵکی سەرەکی هەیە لە پێشکەوتنی بیرکاری و سیستەمەکانی پارە و ژمێریاری. هزری جودا و داڕنراو و فرە واتایی وشەیەك و گۆڕانکاری ژیانی ئابووری، وەکو رەنگدانەوەیەکی بازرگانی پێشکەوتووە.

لە چاخی کۆیلەداریدا تەنانەت لە ئابووری کشتوکاڵی چاخی نئۆلیتیکیش، بازرگانی پێشکەوتنێکی زۆر سنورداری بەخۆیەوە بینیوە و بازرگان لە ڕەوشی چینێکی وابەستە دایە و سەربەخۆیی خۆی بەدەست نەهێناوە، لە چاخی دەرەبەگایەتیدا ڕەوشێکی پێچەوانە دێتە ئاراوە. شارەکان وەکو ناوەندی بازرگانی سەربەخۆ، ناوچە لادێیی و کشتوکاڵییەکان بەخۆیانەوە گرێدەدەن. دەوڵەتی مەدینە ـ مەککەی ئیسلامییەت یەکێکە لە نموونە لەپێشینەکانی ئەم وەرچەرخانە مێژووییە.

گۆڕانکاریەکی گرنگی زەمینەی کۆمەڵایەتی شارستانییەت لە ئارادایە. لە سایە و دەورووبەری بازرگانی، سەرلەنوێ ئابووری ڕێکدەخرێتەوە. گرنگی و بایەخێکی زیاتر بە بەرهەمە بازرگانییەکان دەدرێت. وەکو یەکینەی ئاڵوگۆڕی ئابووری پارە (دراو) دەکەوێتە گەڕ. ئیسلامییەت هەروەکو هێزی بازرگانی دونیای هاوچەرخ سەرهەڵدەدات. هەروەکو جیهانگیری ڕۆژگاری ئەمرۆمان، هەروەکو چۆن هێزی جیهانی وڵاتە یەکگرتوەکان بۆ ئەوەی تەواوی کۆسپەکان لەپێش بازاڕی ئازاد هەڵگرێ، ڕۆڵ دەبینێ، ئەوا دەوڵەتی ئیسلامییەت وەکو هێزی جیهانی ئەو سەردەمە بۆ ئەوەی بازرگانی لە نێو ئارامی و ئاسایشدا بە شێوەیەکی ئازادانە پێشبکەوێت، ڕۆڵێکی هاوشێوە دەبینێ. لە ئەنجامی جێگیرکردنی دەوڵەتێکی باوەڕپێکراو لە نێوان ناوەندە گەورەکانی بەرهەم هێنان، بووە خاوەنی شوێنگەیەکی بەمجۆرە کە لە زەریای ئەتلەسیەوە تاوەکو زەریای مەزن، لە زەریای هیندییەوە تاوەکو کوێستانەکانی سیبریا، لە پێشکەوتنی شارستانییەتدا ببێتە خاوەن ڕۆڵێکی دەست لێنەدراو.

د ـ هیومانیزمی (مرۆڤ پەروەری) ئیسلامییەت و کاریگەریەکەی بەسەر تاکە کەس، بابەتێکی گرنگە و پێویستی بە هەڵسەنگاندن هەیە. ئەوە شتێکی مسۆگەرە کە ئایینی مەسیحی دەمارگیری قەوم و چینایەتی تێپەڕاندووە، یەکێکە لە هەنگاوە گرنگەکانی خوڵقاندنی ئایینی مرۆڤایەتی (هیومانیزم). بۆ یەکەمین جارە مرۆڤایەتی وەکو زاراوە جێگای خۆی دەگرێت و واتای پێدەدرێت. جیاوازی تیرە، نەژاد و توێژی کۆمەڵایەتی لەپێش برایەتی نابێتە کۆسپ و تەنانەت کاتێك لەگەڵ قەومی یەهودی و موسەوییەت بەراورد بکرێت، ئەوا زۆر بە سانایی دەبینرێت مەسیحییەت وەکو جولانەوەیەکی نێونەتەوەیی (ئەنتەرناسیونالی) دەستی پێکردووە. لەمیانەی ئەو لایەنەوە وەکو ئایینێکی هەرە پێشکەوتوو تاوەکو ڕۆژگاری ئەمرۆشمان درێژە بە ڕۆڵی پێشەنگایەتی خۆی دەدات. بە پێچەوانەوە موسەوییەت (یەهودییەت) لە سەرووی ئەو ئایینانەوە دێت کە تاوەکو

رۆژگاری ئەمڕۆمان بە شێوەیەکی دەمارگیری، تایبەتمەندێتی قەومی دەپارێزێ. گەلێك پێشکەوتنی ئایینی دیکە لە نێو سنوورەکانی قەوم و ناوچەدا ماوەتەوە. لەم لایەنەوە ئیسلامییەت لە ناوەڕاست دەوەستێ. هەرچەندە بە تایبەتی حەزرەتی مەحەمەد گوتویەتی "بالاّ بوونی عەرەب بەسەر عەجەمدا تەنیا لە ڕێگای عیبادەتەوە دەبێت"، بەڵام ئەگەر بڵێین زێدە گەوهەری قەومی تێپەڕ نەکردووە ئەوا واقیعی ترە.

کارەکتەری چینایەتی چینی سەرووی یەهودییەکان بەردەوام (شۆڤینیزمی) دەمارگیری قەومی کردووە بە پێویستییەك. درێژەدانی بەرەوشی ئیمتیازاتی خۆی، گرێدراوی پاراستنی ئەم تایبەتمەندێتییە. یەهودییەت بۆ درێژەدان بەرەوشی تاکە چینی بالاّ و تاکە قەومی بەرێوەبەر، دەمارگیری قەومی (یەهودییەت) دەکات بە ناچارییەك. هەڵبەتە کاتێك یاهۆڤای خوداوەند دەڵێ "تۆ قەومی تایبەتی منی، لە خۆمم مارە کردوویت" ئەم ئیرەییەش ناوەڕۆکی شۆڤینیزم ئاشکرا دەکات. بە درێژایی مێژوو هەم رۆڵی مەزنی یەهودییەکان، هەم ئەو ئێش و ئازار و تراژیدیانەی دووچاری هاتوون، لە نزیکەوە پەیوەندی بەو دەمارگیرییە ئایدیۆلۆژییەوە هەیە. لە کاتێکدا چەمکی تایبەت بوون ناچاری هزری مەزن و ئەنجامدانی کاری گرنگ دەکات، هاوکات ئەو نایەکسانی و ئیرەییەی لە دەورووبەر بڵاویان کردۆتەوە ناچاری کین و دوژمنایەتیان دەکەن. فاشیزمی هیتلەر دوا ئەڵقەی گۆڕانکاری بەمجۆرەیە. تراژیدیای فەلەستین ـ ئیسرائیل سەرچاوە و ریشەیی خۆی لە پاشماوە مێژووییەکان وەردەگرێت.

نیشاندانی چەمکێکی جیاوازتر لەلایەن مەسیحییەتەوە رۆڵ و کاریگەرییەکی مەزنی لەسەر ئاشتی و برایەتی نێوان مرۆڤایەتی کردووە. هەڵوێستی ئاشتی و یەکسانی سەبارەت بە تەواوی ریشە نەژادییەکان و قەوم و هزرە جیاوازەکان، یەکەمین پەیڕەو کردنی سۆسیالیزمی سەرەتایی هەنگاوێکی مەزنی مرۆڤ پەروەری مرۆڤایەتی‌یە. پەیڕەو نەکردنی جیاوازی رەگەزی، بەهاکەی مەزنتر دەکات. لە جێگای خۆیدایە کە بە یەکەم و گەورەترین جولانەوەی ئەنتەرناسیۆنالی سۆسیالیزمی سەرەتایی ناوی ببەین. بەڵام ئەو خراپەکاری و لە رێ لادانەی دواتر هاتە ئاراوە، نوێنەرایەتی ئەم پێشکەوتنە گەوهەریانەی قۆناخە سەرەتاییەکان ناکات. ئەوە مسۆگەرە کە مەسیحییەتیش لەسەر بنەمای گەڕانەوە بۆ گەوهەری‌خۆی، پێویستی بە نوێبوونەوە هەیە.

لەم بوارەدا ئیسلامییەت هێڵی ناوینی گرتۆتە بەر. ئەمە تا ڕادەیەك لە کارەکتەری چینایەتیەوە سەرچاوە دەگرێت. ئیسلامییەت زیاتر ئایینی چینی ناوینە. لەبەر ئەوەی چینی بازرگان هێزی سەرەکی پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ناسنامەی ئایدیۆلۆژییەتی، بۆیە نە هێندەی یەهودییەت قەوم پەرستە، نە هێندەی مەسیحییەتیش ئەنتەرناسیۆنالیستە. کاتێك ناچار بووە تیرە و هۆزەکانی بیابان بکات بە یەك، ئەوا مسۆگەرە کە رۆڵێکی مەزنی لە پێشکەوتنی قەومی عەرەب بینیوە.

ئیسلامییەت بە ئەنقەست دەمارگیری قەومی پەیڕەو نەکردووە. ئەڵڵا خودای تەواوی مرۆڤایەتی‌یە. بە گوێرەی یاهۆڤای خوداوەند، ئەڵڵا بە شێوەیەکی یەکسان نزیکی تەواوی قەوم و گروپە ئەتنیکیەکان دەبێتەوە. جیاوازی نەژادیش پەیڕەو ناکات.بەڵام مسۆگەرە

سۆسیالیست نییە. بەڵام لە قورئان و فەرموودەکاندا دیارە کە لە سەرەتادا جیاوازییەکی نەرمی چینایەتی و رەگەزی کردووە. بە بەراوردکردن لەگەڵ براهمانی خودای هیندەکانیش کە جیاوازی چینایەتیەکەی ببڕای ببڕە، ئەڵڵای ئیسلامییەت یەکجار نەرمە و پێکهاتەیەکی بەمجۆرەی هەیە کە رێگا و مۆڵەت بە جێگۆڕکێی چینایەتی دەدا. مرۆڤایەتی بە زاراوەی هیومانیزم (مرۆڤ پەروەری) گەیشتووە. ئایینە تاکخوداییەکانی دیکە بە رەوا (مشروع) دەبینێ. بەرامبەر بە باجدان هەر کەسێکی بخوازێت دەتوانێ جێگای خۆی لەناو سیستەمدا بگرێت. ئەوانەی هێرش بکەنە سەر ئیسلامییەت بە کافر رادەگەیەنرێن و تاکو دوایی شەڕ لە دژی ئەمانە وەکو گەورەترین عیبادەت دەبینرێ، وەکو ئەرکی جیهاد دادەنرێتە پێش تەواوی ئومەت. خودی زاراوەی ئومەت بە واتای ئەنتەرناسیۆنالیزمی ئیسلامییەت دێت. شوێنگەی رێکی جێگا و شوێنی چینی لیبڕالی رۆژگاری ئەمرۆمانە. بەمجۆرە بە گوێرەی نەخشەی مێژوویی لە کاتێکدا یەهودییەت ئایینی چینی سەرووە، مەسیحییەتیش ئایینی چینی هەرە ژێرە، ئەوا ئیسلامییەتیش ئایینی چینی ناوینە. بێگومان بەردەوام بوونی هەرسێکیان تا رۆژگاری ئەمرۆمان گرێدراوی ئەم پایە کۆمەڵایەتی و تایبەتمەندێتییە مرۆڤ پەروەرانەیانە.

بەو رادەیەی ئیسلامییەت یەکبوونی تیرە و هۆزەکانی پێکهێناوە رۆڵێکی ئەرێیی هەیە لە بەنەتەوە بوونی چاخەکانی ناویندا. هەروەکو چۆن سەرمایەداری رێگای لەپێش نەتەوە و میللەت کردۆتەوە، ئەوا ئیسلامییەتیش رۆڵێکی گرنگی لە پێکهاتنی قەوم و نەتەوە بوون هەیە. بە تایبەتیش ئەو رەچەڵەکانەی دەسەڵاتدار بوون ئەوا لە پێشکەوتنی قەومەکانی خۆیاندا بە شێوەیەکی سەرکەوتووانەتر ئەم رۆڵەیان گێڕاوە. عەرەب و فارس و تورکەکان کە لەو قەومانەن بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن دەسەڵاتی ئیسلامییەتیان بەدەستەوە بوو، ئەگەر بە شێوەیەکی بەرنامەڕێژیش نەبێ، بە شێوەیەکی بابەتیانە رۆڵێکی دیاریکراویان هەیە کە عەرەبەکان، فارسەکان و تورکەکان تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمان لەو نەتەوە موسوڵمانانە بن کە لە ریزی پێشەوەدا جێگای خۆیان دەگرن. ئاشکرایە ئەگەر ئیسلامییەت نەبوایە چارەنووسیان زۆر جیاوازتر دەبوو. هەڵسەنگاندنی پەیوەندی ئیسلامیەت لەگەل چینایەتی و نەتەوایەتی بە شێوەیەکی قووڵ سوودمەند دەبێت. وەلێ هەڵسەنگاندنێکی ئەوتۆ دەرهەق بەم مەسەلەیە نەکراوە؛ تەنیا لە میانی بەلاوەنانی شۆڤینیزمی میللی و ئایینی، لەم بوارەدا، بۆ ئاشتی و برایەتی هەنگاونان بەرەو ئەنتەرناسیۆنالیزمێکی ئیسلامی کراوە، رۆڵێکی بونیادنەرانە دەبینێ لە بەلاوەنان و چارەسەرکردنی گەلێك کێشەدا. ئیسلامییەتیش وەکو مەسیحییەت دەبێ ببێتە خاوەن گەوهەرێکی ئاشتیەکی دادپەروەرانە و واتادار. کێشەی چەمکی مرۆڤپەروەرانە و ئاراستە گرتن بەرەو ئەنتەرناسیۆنالیزم چارەسەر بکات، ئەمانەش گرنگترین ئەرکن کە پێویستە جێبەجێ بکرێن.

لە بواری تاکە کەسدا ئیسلامییەت مرۆڤ بە "أشرف ألمخلوقات" ناودەبات، ئەمەش بە واتای شەرەفمەندترین بوونەوەر دێت. ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت ئەمە چەمکێکی مرۆڤایەتی قووڵە. دەتوانرێ بگوترێ کە بەرامبەر بە کۆیلایەتی ئەم زاراوەیەی مەزن کردووە. ئەو مرۆڤەی سیستەمی کۆیلەداری، سووکایەتی پێکرد و بچووکی کردەوە، ئیسلام

دەخوازێ لە ڕێی شەرەفمەندییەوە بەرزی بکاتەوە. ئەوە مسۆگەرە سەبارەت بە تاك، خاوەنی چەمکێکی پێشکەوتووخوازە. بەخشینی شەرەفێکی بەمجۆرە بە مرۆڤێك کە لە شوێنێکی وەکو رۆژهەڵاتی ناوین بە نێو چەندین پەرژینی هەمە رەنگی کۆیلایەتیدا دەرباز بووە، دەبێ وەکو گرنگترین پێشکەوتنی ئەو چاخە ببینرێ. بەڵکو لە ئاستی ئازادی کۆمەڵگا زیاتر نزیکی ئازادییەکی پێشکەوتووخوازانەتری تاك بۆتەوە. پارچە کردنی پێکهاتەی رۆحی و هزری کۆیلەداری، راگەیاندنی ئەوەی کە لە بەندایەتی خودایەکی تاقانە و نادیار بەولاوە مرۆڤ نابێتە بەندەی هیچ کەس و شتێکی دیکە، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان دەرك بە بەهاکەی نەکراوە و پێویستە وەکو شۆرشی ئازادی تاك بنرخێنرێ. یەکێك لە دەسکەوتە گرنگەکانی ئیسلامییەت ئەوەیە ئەو مرۆڤەی لە میانی پەیوەندییە وشکەکانی کۆیلایەتی پاشماوەی سەردەمی میسر و سۆمەر و شێوەگرتنی رۆحی و هزرییەکەی کە لە رۆژهەلاتی ناویندا ماوەتەوە، زۆر لە گەوهەری خۆی جیاوازتر دووچاری نامۆ بوون هاتووە، ئەگەر بە رادەیەکی سنوورداریش بێت لە گەوهەری خۆی نزیك کردۆتەوە. لێرەدا دۆزینەوەی یەکێك لە هۆکارە سەرەکیەکانی کاریگەر بوونیان واقیعی ترە.

مرۆڤایەتی ئەو سەردەمە لەم بوارەدا بە قووڵی دەرکی بە ئیسلامییەت کردووە و گرێدانێکی بێ دوودڵی نیشانداوە، جارێکی دیکە تواناکاری دەرككردنی هەنگاوە مێژوییەکانی نیشانداوە. گەورەترین ئەنجامی شۆڕشی ئیسلامییەت سەبارەت بە تاك بەمجۆرەیە. بە تەواوەتی کۆتایی بە کۆیلایەتی نەهێناوە. زەمینەیەکی تەواو و لەباریشی بۆ ئەو ئازادیەی تاکە کەس نەرەخساندوە کە سەرمایەداری بەدیهێناوە. بەڵام دیسان ئیسلامییەت رۆڵێکی دیاریکراوی هەیە لە کۆتایی هاتنی یەکجارەکی کۆیلایەتی و ئەو دەسکەوتەی سەرمایەداری سەبارەت بە ئازادی تاکە کەس بەدیهێناوە. بە بێ ئەوەی بیر لە ئیسلامییەت بکرێتەوە، باسکردن لە بەلاوەنانی کۆیلایەتی، شتێکی واقیعی نییە. ئیسلامییەت لە مەسیحییەت زیاتر لەمیانەی هەنگاوی رادیکالانە، کۆیلەداری بەلاوە ناوە و هەروەکو چۆن ئەم چالاکیە رادیکالانەی بۆ تەواوی گۆڕەپانەکانی شارستانییەت گواستەوە، هاوکات چەندین تیرە و گروپی ئەتنیکی لە چینێکەوە بۆ چینێکی دیکە دەرباز کرد، بە بێ ئەوەی بە کۆیلایەتیدا دەرباز ببن و بەمرەنگە توانیویەتی بەرەو رەوشێکی پێشکەوتووتریان ببات. لەم بوارەدا ئەگەر بگوترێ ئیسلامییەت ئەو سیستەمە شارستانیەیە کە بە رادەیەکی هەرە زێدە جیهانی بۆ ئەنتەرناسیۆنالیزمی سەرمایەداری ئامادە کردووە، ئەوا ئەمە هەڵسەنگاندنێکی واقیعی ترە.

ج ـ بەدەزگابوون و پەلهاوێشتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی

کاتێك لەمیانەی قەڵەمبازەکانی مەسیحییەت و ئیسلامییەت، کە لەسەر بنەمای داب و نەریتی حەزرەتی ئیبراهیم ئەنجامدرا، سەلمێنرا کە دەتوانرێ دەزگا سیاسیەکان و ئەو پێکهاتە رۆحی و هزرییە بەلاوە بنرێت کە کۆیلەداری خولقاندبووی، ئەوا دەربازبوون بۆ قۆناخی بەدەزگابوون و بڵاوبوونەوەی دەرەبەگایەتی بۆتە راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو. کاتێك مەسیحییەت لە رێگای پێشکەوتنی سروشتی خۆی لە نێو خەڵکدا، ئیسلامییەتیش بە شێوەیەکی هەرەمەکی لە رێگای شۆڕشگێڕییەوە، سیستەمی کۆیلەداری رۆژئاوا و رۆژهەڵاتیان کون کون کرد و لە پەلوپۆیان خست و کۆتاییان پێهێنا، ئیدی شێوە نوێکانی شارستانییەت لە بەدەزگابوون و بڵاوبوونەوە دووچاری تەنگ و چەڵەمە و ئاستەنگی نەهاتن.

قۆناخە ئایدیۆلۆژییەکان ئەو کەسایەتیانە بونیاد دەنێ کە لە دەورووبەری پێکهاتە کۆمەڵایەتیە نوێکەدا گەشە دەکەن. بە واتایەکی دیکە ئەمە کۆششی دارشتنی پرۆگرام و بونیادنانی کادیری سیستەمی نوێیە. گەرچی پروپاگەندەی جەماوەری و چالاکییە، خەباتی لە پەلوپۆ خستن و بێ واتا کردنی سیستەمی کۆنە. بە شێوەیەکی گشتی ئەم قۆناخە بە قۆناخی شۆڕش ناودەبرێت. قۆناخی ئایدیۆلۆژی و ساڵانی شۆڕش لە مەسیحییەتدا درێژ خایەن بووە. وتەکانی عیسا و حەوارییەکانی سەرەتا؛ کەسایەتی بنچینەیی و کادیر و پرۆگرام پێکدێنێت. ئەو قۆناخەی تاوەکو راگەیاندنی وەکو ئایینێکی فەرمی بەردەوام دەکات، لەسەر بنەمای پروپاگەندەی جەماوەری و چالاکیە و نزیکەی سێ سەد ساڵ بەردەوام بووە. سەرباری ئەشکەنجە تۆقێنەرەکان، لە ئەنجامی باوەڕییەکی مەزن و ئاشتی و برایەتیەوە باوەڕی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیە کۆنەکانی هەڵوەشاندۆتەوە، لە میانی بونیادنانی باوەڕی و پەیوەندی نوێوە گەیشتونەتە یەکەمین سەرکەوتنی خۆیان. ئیسلامییەت لە کەسێتی مەحەممەد کەسایەتی پێشەنگی دۆزیوەتەوە، لە رێگای یەکەم روونکردنەوە و وتەکانی سەرەتادا گروپێکی بچووکی مەککەی خاوەن باوەڕی پرۆگرام و کادیری خۆی پێکهێناوە، هەر زوو کەوتۆتە نێو قۆناخی شۆڕش کە لایەنی چالاکی لەپێشە. بە شێوەیەکی بنچینەیی سەردەمی حەزرەتی مەحەممەد و هەر چوار خەلیفەی (راشیدی) کە نزیکەی چل ساڵی خایاندووە بە سەرکەوتن گەیشتووە.

لەهەر شۆڕشێکی گرنگدا قۆناخی هاوشێوەی ئەوە لە ئارادایە. لە کاتێکدا شۆڕشەکان لە ماوەیەکی کورتدا ئامانجەکانی قۆناخی یەکەم دەپێکن، ئەوا لە پێشکەوتنی سروشتی (تدریجی) ئەم قۆناخە درێژ خایەنترە. جیاوازی نێوانیان زیاتر سەرچاوەی خۆی لە شێوازی تێکۆشان و کار وەردەگرێت. سەردەمەکانی دواتر قۆناخێکی جیاوازترە؛ بە گشتی ناوزەد کردنی ئەم قۆناخانە بە قۆناخی دەزگابوون و بڵاوبوونەوانە، گونجاو و لە جێگای خۆیدایە. پرەنسیپەکانی شۆڕش و شێوازی پەیوەندییەکانی مۆدێلی دەستپێك و بەدەزگابوون، پێویستی بڵاوبوونەوانە و پەلهاوێشتنی قووڵ و فراوان دەکاتە پێویستیەك.

لە قۆناخی هەرە دواییدا کە سیستەم دەگاتە لوتکە، ئەوا لەمیانەی قۆناخی کەوتندا هەڵدەوەشێتەوە و جێگای خۆی بۆ پێکهاتەی نوێ بەجێ دێڵێ.

1 ـ قۆناخی بەدەزگابوونی مەسیحییەت، لە ماوەی نێوان 500 تا 1000 ی زایینی بەردەوام لە نێو گەشەکردن و بڵاوبوونەوەدایە. لەگەڵ ئەوەی دەبێتە ئایینێکی فەرمی، لەناو ئیمپراتۆرییەتی رۆما بە شێوەیەکی ئاشکرا بەرەو بەدەزگابوون دەچێت. ئەم بەدەزگابوونانەی لەسەر بنەمای کڵێسە پێشکەوتوون، بە بەراورد کردن لەگەڵ سیستەمی ماناستەر، پێشکەوتنێکی مەزنی بەدەست هێناوە. هەروەکو چۆن لە دەوروبەری پەرستگای سۆمەریەکان شار دەئافرێنرێن و دەوڵەت ئاوا کرا، ئەوا لە سەردەمی دەرەبەگایەتیشدا رەوشێکی لێکچووی ئەوە لە ئارادایە. لە دەوروبەری کڵێسە و لەمیانەی پێشکەوتووترین بیناسازیدا سەرلەنوێ شارەکانی چاخەکانی ناوین ئاوا دەکرێنەوە و دەبنە تۆوی ئەو دەوڵەتانەی دواتر پێشدەخرێن. لە راستیدا ئەوەی ئەوروپای بۆ شارستانییەت ئامادە کردوە دەزگای فەرمی کڵێسەیە. کڵێسە گەیشتبێتە کوێ، زانکۆیەك لە دەوروبەری خۆی دەکاتەوە، لەگەڵ زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان شاری نوێ سەرهەڵدەدەن، یان بەڕێوەبەرێتی میرنشینەکان یاخود شارەوانی ئاوا دەکرێن و ئەمەش دەبێتە هەنگاوێك بەرەو دەوڵەتی هاوچەرخ. لە هەموویان گرنگتر، لەمیانەی پەروەردە کردنی پێکهاتنی رۆحی و هزری گەل بە گوێرەی راستینەی ئیرادەی خودا، بناخەی دەوڵەتی چەرخەکانی ناوین دادەنێ و بەهێزیان دەکات. هەروەکو چۆن ئیمپراتۆرییەتی رۆما هەڵوەشایەوە کە باوەڕی و بەها ئەخلاقییەکانی لەدەستدابوو، ئەوا لەمیانەی باوەڕی و پێکهاتەی ئەخلاقی نوێ بناخەکانی رۆمای پیرۆز و ئیمپراتۆرییەتی ئەڵمانی و فرانگ دانراوە. ئەگەر کڵێسە نەگەیشتبوایە تەواوی بەربەرییەکانی ئەوروپا و پەروەردەی نەکردنایە، ئەوا نەدەشیا باس لەو شارستانییەتەی ئەوروپا بکرێت کە پاشان پێشکەوت. چونکە ئایدیۆلۆژیایەك لە ئارادا نەبوو بەربەرەکان بەرەو شارستانییەت ببات. شارستانییەتیش بە بێ ئایدیۆلۆژیا نابێ. مەسیحییەت کە سیستەمی بەهای ئەخلاقی و باوەڕی رۆژهەڵاتی ناوینە، کاتێك بەرەو سالانی 1000 ی زایینی بە تەواوی ئەوروپای فەتح کرد، دەرگای بۆ شارستانییەت ئاوالا کرد.

نیشاندانی مەسیحییەت بە پاشڤەڕۆیەتی و هۆکاری رووخان، ئەم رۆڵە مێژووییەی لەبەرچاوان ناخات. شارستانییەتی ئەوروپا بەرهەمێکی مەسیحییەتە. رۆحی بەربەریانەی پاشماوەی چاخی هۆڤێتی ئەوروپا و بەها ئەخلاقی و باوەڕییەکانی هەزاران ساڵە دەپاڵێوێ و شێوەی مرۆڤی شارستانی خوڵقاندووە. لە دەوروبەری ئەم مرۆڤەدا کۆمەڵگای نوێی شار و گوندێتی پێکهاتووە، لەسەر بنەمای ئەم شار و گوندانەش دەوڵەتی پیرۆزی چاخەکانی ناوین ئاوا کراوە. ئەم سەردەمە ئەو قۆناخانەن کە بە شێوەیەکی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، بەهاکانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین گواستراونەتەوە. هەروەکو چۆن لە رۆژگاری ئەمرۆماندا بۆ هەموو لایەنێکی جیهان دەگوازرێتەوە، ئەوا بە درێژایی هەزاران ساڵیش هەروەکو چۆن بۆ تەواوی جیهان گواستراوەتەوە، ئەوا توانستە مەزنەکانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ ئەوروپاش گواستراوەتەوە.

لە دوای سالانی 1000 ی زایینی کڵێسە بە تەواوی بەسەر سیاسەتدا زاڵ دەبێت. ئیتر کڵێسە بەخۆی دەوڵەتە. هەروەها ئەو هۆز و تیرە ئەتنیکیانەی لەناویاندا دەجووڵێتەوە، بەرەو یەکینە فراوانەکانی قەومیان دەبات، رێگایان لەپێش دەکاتەوە کە ببن بە نەتەوەیەکی پێشکەوتوو. ئەو قاڵبوونەوە و چڕبوونەوەی لە دەورەی کڵێسە بەدیدێت، رۆڵێکی گرنگی هەیە لە قاڵبوونەوەی نەتەوەگەرایەتی و گەیشتن بە زاراوەی وڵات. لەم چوارچێوەیەدا ئەوروپای چاخەکانی ناوین سەبارەت بە پێکهاتنی نەتەوایەتی قەرزاری کڵێسەیە. بە تایبەتیش لەمیانەی دەسکەوتەکانی لە پێشخستنی زمان و کولتوورێکی هاوبەش، لە ئاستێکی زۆر دیاریکراودا ئەم رۆڵەی گێڕاوە. لە رێی فێرکردنی خوێندەواری و تەواوی ئەو کولتوورە کەڵەکەبووەی مرۆڤایەتی، ئەوروپای کردووە بە خوێندەوار و خاوەن کولتوور. هەرچەندە مۆری ئایینی پێوە بێت، یەکەمین تیۆلۆژی و هزری فەلسەفی بڵاو کردۆتەوە، پێکهاتەی ئەقڵ و هزری گونجاوی بۆ قەڵەمباز ئاوا کردووە؛ پێشەنگایەتی شێوەبەندی نوێی کردووە، بنەماکانی چاخەکانی رێنسانس و زانستی داناوە کە دواتر دێنە ئاراوە. هێزێکی فراوان بوونی هێشوویی و بە قووڵایی نیشانداوە و تاوەکو چیاکانی ئۆرال و تەواوی کیشوەردا بڵاوبۆتەوە،

بەدەزگابوون و بڵاوبوونەوەی مەسیحییەت لە رۆژهەڵاتدا هەمان سەرکەوتنی بەدەست نەهێناوە. سەرەتا ئیمپراتۆرییەتی ساسانی ـ پارس و دواتریش ئیسلامییەت لە پێشیدا دەبنە کۆسپ. یۆنانیەکان کە مەسیحییەتیان بەرەو رۆژئاوا بردووە، ئاشووری ـ سوریانیەکانیش هەمان رۆڵی یۆنانیەکانیان لە رۆژهەڵاتدا بینیوە. بە تایبەتیش کڵێسەی ئایینزایی نەستوری خاوەن رۆڵە لە جێگیربوونی کڵێسە لە رۆژهەڵاتدا. پشت بە شاکارە فەلسەفیە کلاسیکییەکانی یۆنان دەبەستن و رۆڵێکی بەرچاویان هەیە لە گەشەکردنی تیۆلۆژیای مەسیحییەت و داوییش گواستنەوەی بۆ ئیسلامییەت و بەمجۆرەش شوێنگەی کەڵەکە بوونی توانستەکان و ئەزموون بەخشین دەبینن. لە بە موڵککردنی چاخەکانی دێرین بۆ چاخەکانی ناوین، هەوڵ و کۆششی چڕ و بەردەوامی ئەم راهیبە نەستوریانە، بەهایەکی ئێجگار مەزنی هەیە. ئەمانە گرنگترین رۆشنبیرانی چاخەکانی ناوینن کە لەسەرپێیان ماونەتەوە. بەڵگە نەویستە رۆڵێکی مەزنی توانستە کولتوورییەکانی ئاشوور ـ بابل لەمەدا هەیە کە لە سۆمەریەکانەوە ماوەتەوە.

مرۆڤ ناتوانێ ئەم پرسیارە نەکات: هەروەکو چۆن لە ئەوروپا روویدا، ئەگەر لە ئاسیاشدا لەمیانەی کڵێسەیەکی رۆشنبیرانەتر، مەسیحییەت دەزگای خۆی ئاوا بکردایە و زاڵ ببوایە، ئایا مێژوو چۆن رێڕەوی دەگرت؟ مرۆڤ باوەڕ بەوە دەکات لەدەستدانی شانسی رۆشنگەری و سەرلەنوێ بە شارستانی بوونی مانی و ئەو جولانەوەیەی راهیبە سوریانیەکان رێبەرایەتیان کرد، میزۆپۆتامیا گەلێك شتی لەدەستدا. ئەمە بە بیری مرۆڤدا دێت کە سوڵتانە ئەمەوی و عەباسیەکان لەمیانەی هێزی ئیسلامییەتی کە لە بەر دەستیانەوە بوو، شارستانییەتێکی شایستەیان بەم خاکە نەخوڵقاندووە کە دایکی شارستانییەتی مەزنە و لە هەموو بوارێکدا بە لاوازی ماونەتەوە، هەر زوو کەوتوونەتە ناو رابواردن و کەیف و سەفا و گەلێك شتیان لەدەستداوە. ئەگەر لەگەڵ پێکدادانە ئایینیەکانی

ئەوروپا بەراورد بکرێت، ئەوا دەبینرێ پێکدادانی ئیسلامی ـ مەسیحی، کە رێگای لەپێش تراژیدیا کردەوە، رۆڵێکی یەکجار تێکدەرانەی بینیوە. لە رۆژگاری ئەمرۆماندا کاتێك گفتوگۆکانی سەبارەت بە ئایین و علمانییەت دەکرێت، ئەوا هەڵوێستێکی رەخنەگرانە بەرامبەر بە مێژوو و ئەزموون دەرخستن، ئەرکێکە بایەخەکەی کەم نەبۆتەوە و پێویستی بە جێبەجێکردن هەیە.

2 ـ بەدەزگابوون و پەلهاوێشتنی ئیسلامییەت دوای قۆناخی شۆڕش، دوای ئەوەی بنەماڵەی ئەمەوییەکان دەسەڵاتیان گرتە دەست، پێشکەوت. بەرزبوونەوە و باڵادەستبوونی بنەماڵەی ئەمەوی لەمیانەی شۆڕشێکی چەواشە، سەر راست کراوە. بەرامبەر بەوەی حەزرەتی مەحەمەد پشتی خۆی بە هۆزی هاشمی خێڵی قورەیش بەستووە، عوسمان و مەعاویە پشت بە هۆزی ئەمەوی دەبەستن. بەڕێوەبەرایەتی مەککە زیاتر بەدەست ئەم هۆزەیە (ئەمەوی). بە واتایەکی تەسك و سنووردار، حەزرەتی مەحەمەد دەسەڵات لەدەست ئەم هۆزە دەردەخات و لەمیانەی شۆڕشێکی نوێدا دەیکات بە بونیادنانی دەوڵەت. ئەم مەیل و هەڵوێستە شۆڕشگێڕییە، هەروەکو چۆن خاوەنی ئاسۆیەکی مەزنی پێشکەوتنە، بۆیە تیرەگەرێتی تێپەڕ دەکا و بەرەو بەدەزگابوونی سیاسی و سەربازی نوێ هەنگاو دەهاوێژێت؛ تەواوی ئەمانەش لەسەر بنەمای ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی نوێ و ئایەت و فەرموودەکانەوە پێشدەخات.

دوای ئەوەی شۆڕش بە تەواوی گەیشتە سەرکەوتن هۆزی ئەمەوی بووە موسوڵمان. هەنگاو هاوێشتنیان بۆ موسوڵمانییەت بە نابەدڵی و لەسەر بنەمای بەرژەوەندی بووە. لە ناوەوە رقیان لە موسولمانەکان دەبۆوە، هەروەها لەگەڵ کۆچی دوایی حەزرەتی مەحەمەد ئامادەکارییەکانی خۆیان خێرا کرد. والییەتی مەعاویە لە شام وەکو ناوەندی شۆڕشی چەواشە کاری کردووە. مەعاویە سەبارەت بە هونەری دەسەڵات خاوەن ئەزموونتر بوو؛ لە شام فێری هەموو فێڵ و تەڵەکەبازیەکی بێزەنتیەکانی سەبارەت بە دەسەلات بوو. نەوەکانی "بەرمەکیەکان"ی لای خۆی گلدا بۆوە، کە نوێنەرێکی بەهێزی نەریتەکانی دەسەڵاتی ئێران بوون. لە کەسایەتی حەزرەتی عەلی دا نوێنەرایەتی ئەهلی بەیت (أهل ألبيت) دەکرا. دڵسۆز بوو، خاوەن هەق و لایەنگری ئەوەبوو کە شۆڕش بە گوێرەی گەوهەرەکەی خۆی بەردەوام بکات. بەڵام لە بواری دەسەڵاتدا زۆر بێ ئەزموون و وەکو پێویستیەکی دڵسۆزیش زۆر سادە (ساف) بوو. لەگەڵ ئەوەی خاوەن پرەنسیپ بوو، بەڵام سەبارەت بەدەزگابوونی دەوڵەت، کارامە نەبوو. لە کاتێکدا وەکو ملیتانێکی شۆڕشی ئیسلامی زۆر سەرکەوتوو بوو، بەڵام سەبارەت بە دەزگابوونی ئەم هێزە و بە دەوڵەت بوون، بە گوێرەی مەعاویە لاواز بوو. هەروەها باوەڕی بەوە دەکرد ئەوانیش وەکو خۆی بە دڵسۆزییەوە گرێدراوی ئایینی پیرۆزن. دواتر دەردەکەوێ کە ئەم لێکدانەوەیەی هەڵە بووە.

بەڵکو یەکێك لەو شۆرشە چەواشە هەرە گەورانەی مێژوو ئەوەیە کە لەژێر ناوی بنەماڵەی ئەمەوییەکانەوە ئەنجامدراوە. سەرۆك و ریش سپیەکانی ئەم بنەماڵەیە هیچ کاتێك بەرامبەر ئیسلامییەت دروست و دڵسۆز نەبوونە، لە ناوەوە رقیان لێ بووە، لە کاتی سەرکەوتنەکانیشدا بە رادەیەکی هەرە زێدە بەرژەوەندییەکانی خۆیان دابین کردووە، لە

رێی خەلیفە عوسمانەوە هەنگاوێکیان بەرەو پێشەوە هاوێشت، لەگەڵ کوشتنی عەلی و شەهید کردنی حوسێن لە کەربەلا بە شێوەکی هۆڤیانە، بە تەواوەتی دەستیان بەسەر دەسەڵاتدا گرت. 1400 ساڵە ئومەتی ئیسلام لەژێر ئێش و ئازاری ئەو شۆرشە چەواشەکاری و پیلانگێریە دەناڵێنی کە لە نزیکەی ساڵانی 640 ی زایینی تاوەکو 681 ی زایینی بەردەوام بوو. ئەوەی ئەنجامدراوە لەمیانەی سوود وەرگرتن لە کاریگەرییە بەهێزەکانی شۆڕشی ئیسلام، سەرلەنوێ زیندوو کردنەوەی تیرەگەرێتی و بنەماڵەگەرێتیە. ئەم هەنگاوە بە درێژایی مێژووی ئیسلامییەت زۆر لەوەی کە مەزەندە دەکرێ زیاتر پاشڤەرۆیەتی لەخۆوە گرتووە، هێزێکی مەزنی بە کارەکتەری چەوسانەوە و سەرکوتکارانەی کۆمەڵگای کۆن بەخشیوە. ئەوەی ماوەتەوە ئیسلامییەتێکی رووکەشییە، تەنانەت خیانەتکردنە لە گەوهەری ئیسلامییەت.

لەمیانەی 12 ئیمام و جولانەوە شیعی و باتنیەکانی دواتر پێشکەوتن و بەدوای ئەم گەوهەرەدا گەڕاون و خواستویانە بیپارێزن. بەڵام ئاستەمە بڵێین ئەم جولانەوانە کە لەمیانەی هەوڵ و کۆششی مەزنەوە بەڕێوەبران سەرکەوتن. هەر بۆیە مێژووی ئیسلامییەت بە مێژووی چەواشە لە قەڵەمدەدرێت، ئەوکاتە واتادار دەبێت کە، ئاماژە بە راستینە گرنگەکان بکات و موسوڵمانە شۆرشگێڕەکان و دژە شۆڕشەکان لێك جیابکاتەوە و راستیەکان ئاشکرا و دەستنیشان بکات. مێژوویەکی ئیسلامییەت کە لە یەك ئاست و بە شێوەیەکی یەك لایەنە بێت، کاتێك مێژووی خیانەت و دژە شۆڕشی شاردەوە، ئەوا بە واتای کوێرایی تەواوی ئەو کۆمەڵگایانە دێت کە خۆیان بە موسوڵمان دادەنێن.

تاوەکو دیاردەی شۆرشی چەواشە (دژە شۆڕش) و هەموو دەرئەنجامەکانی بە شێوەیەکی راست شینەکرێتەوە و چارەسەر نەکرێت، ئەوا ناشێ لە راستی مێژووی ئیسلامییەت تێبگەین و گفتوگۆی واتادار و بەجێ سەبارەت بە ئیسلامییەت ئەنجام بدەین. یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو نەزۆکیەی سەدان ساڵە لە کۆمەڵگاکانی ئیسلام و رۆشنبیرەکانی بەردەوام دەکات، ئەمەیە. رووداوی کەربەلا تەنیا سات و ئانی کارەسات و لێ قەومان نییە، مێژوویەکی نەفرین لێکراوی بەردەوامە؛ بەردەوامکردنی گەورەترین کارەساتە لەژێر ناوی ئیسلامییەتەوە. ئەو رووداوانەی ئێستا لە جەزائیر و ئێران و چەندین وڵاتی دیکەی ئیسلامی لە ئارادایە لە نزیکەوە پەیوەستی ئەم راستینە نەفرەت لێکراوەیە، هەروەها ئەوە دەسەلمێنێ کە لە میانی کاریگەرییەکی ساتەوەختیدا شۆڕشی چەواشە بەلاوە نانرێت. لەوەش گرنگتر، ئەوە نیشاندەدات، پێویستی شرۆڤەیەکی نوێ و هاوچەرخانەی سەبارەت بە سەرلەنوێ ئاوا کردنەوەی ئەو شۆڕشەی کۆتایی پێنەهاتبوو و خیانەتی لێکراوە، وەکو کێشەیەکی زیندوو لە ئارادایە و بەردەوام دەکات.

هەروەکو دەزانرێ گەلێك شۆڕش بە هەمان قۆناخی بەمجۆرە تێپەڕ بوون. کاریگەرییەکانی شۆرشە هاوچەرخەکانی فەرەنسا و روسیا و دژە شۆرشەکانیان، تاکو ئێستاش بەردەوامە. بەڵام کاتێك گەورەبوون و تایبەتمەندێتی گەردوونی و مێژوویی شۆڕشی ئیسلام بێنینە بەرچاوان، بۆمان روون دەبێتەوە پێویستە ئەم گفتوگۆیە ببێتە وەڵام بۆ کێشە تایبەتییەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان و خاوەنی گرنگی و بایەخێکی مەزنە.

ئەمەش ئەنجامدانی شیکردنەوە و چارەسەری بۆ ئەو ئێش و ئازار و قەیران و بە پاشکەوتوویی مانەوە و پێکهاتە پڕ لە گرفتەکەی کۆمەڵگای ئیسلامییەت دەکات بە ناچارییەك کە لە نزیکەوە گرێدراوی ئەم مێژووەیە و کردارێك دەسەپێنێ کە کەوتبێتە سەر راستەڕێ.

سەرباری ئەو رەخنانەی پێشخرا، لە قۆناخی ئەمەوییەکاندا بەدەزگابوون و بڵاوبوونەوەی ئیسلامییەت خێراییەکی گەورەی بەخۆوە بینی. ئاقڵمەندێتی مەعاویە و ئەوانەی دوای ئەو دەسەڵاتیان گرتە دەست، رۆڵیان لەم پێشکەوتنانەدا هەیە. لە زەریای ئەتڵەسیەوە تاوەکو هیندستان پەلهاوێژی و بڵاوبوونەوانە ئەنجامدراوە. لە باکوور گەیشتۆتە بنارەکانی قەفقاسیا، لە باشووریش تاوەکو ناوەوەی ئەفریقیا رۆیشتووە. بە دەوڵەت بوون، بە واتایەکی دیکە بەدەزگابوونی سیاسی، سوود لە داب و نەریتی ساسانی و بێزەنتیەکان وەردەگرێت. ئۆرگانی نوێی دەوڵەت ئاوا دەکرێن، بنەماڵەی بیروکراتی لە جۆری بەرمەکییەکان دەکرێن بە بەرپرسیار. ئەو کەسانەی چینی ژووری کۆمەڵگایەك بە ئەندازەی ئەوەی کۆمەڵگاکانی خۆیان بە دەوڵەتی ناوەندییەوە گرێبدەن تۆکمە و بەهێز دەکرێن.

بە شێوەیەك مۆدێلی ئیمپراتۆرییەتی پارس بە بنەما دەگیردرێت. لەم بوارەدا هەر لە زووەوە لەگەڵ دەزگا سیاسیەکانی قۆناخی کۆیلەداری دەکەوێتە نێو رێککەوتنێك. لێرەدا نموونەیەکی بەهێزی کرداری ئەم رێککەوتنانە لە ئارادایە کە هەر شۆڕشێکی چەواشە لەگەڵ دەزگا باڵادەستەکانی کۆمەڵگای کۆندا پێشی دەخات. باڵادەستی بنەماڵەی ئەمەوی کە سەد ساڵ بەردەوام بووە، بەس بووە بۆ ئیمپراتۆرییەتێکی بەهێزی بەناو ئیسلامییەت. بەڵام لە جوڵانەوەکانی ڤەبوون و داگیرکاری و تاڵانکاریدا هێندە زۆردارانە هەڵسوکەوتی کردووە کاریگەرییەکی پێچەوانەی کردووە و کاردانەوەی بەرامبەر نیشاندراوە. رەوتە رکابەرەکان بەردەوام هەبوون و کەم نەبوونەتەوە. تاوەکو بزووتنەوەی دوانزدە ئیمامەکە، خەواریجەکان و چەندین تەریقەتی باتنی لەم قۆناخەدا سەریانهەڵدا.

یەکەمین بەرخودانی سەرکەوتووانە لە ناوچەی خوراسانی ئێران پێشکەوت کە نوێنەرایەتی نەریتێکی مێژوویی درێژ خایەن دەکات. پارتەکانیش لەم ناوچەیەدا بەرامبەر بە داگیرکاری هێلینیەکان سەریان هەڵداوە و بە ئاوا کردنی خانەدان نشینی ئەرسەکیەکان ئەنجامگیر بوو، کە 500 ساڵی خایاندووە. پارتەکان کۆمەڵەیەکی هەرێمین کە هەندێ جیاوازیان لەگەڵ فارس و مادە ئاریەکان هەیە. خاوەن نەریتی یاخیبوونن و ناوەندەکەیان خوراسانە. جگە لە بەکرێگیراوەکانیان، ئەمەویەکان رێگایان لەپێش کاردانەوە و بەرپەرچدانەوەی ئەهلی بەیت (بنەماڵەی پێغەمبەر) و تەواوی گەلانی دیکە کردۆتەوە. لە زووەوە گەلێك تیرەی عەرەبی کە نەتەوەی باڵادەست بوون بە تایبەتیش توێژە هەژارەکانی، لەمێژ بوو بە شێوەی خەواریجەکان لە نێو سەرهەڵدان دا بوو. لایەنگرانی عەلی نەك تەنیا لە نێو عەرەبەکان، بەڵکو لە نێو تەواوی ئەو گەلانەی بە زۆرەملێ و زەبر کران بە ئیسلام لەژێر ناوی شیعە و عەلەوییەکان وەکو مەیل و هەلوێستێکی یاخیبوون جێگیر بوون.

ئێران لە سەردەمی سۆمەریەکانەوە خاوەنی داب و نەریتێکی بەمجۆرەیە کە بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بەرپەرچی ئەو پەلامارانەی داوەتەوە کە لە رۆژئاوایەوە هاتوون. پارچەبوون و تێکشکانی ئیمپراتۆرییەتی رزیوی ساسانیەکان بەرامبەر بە چەند لێدانێك، رێگای لەپێش جموجۆڵێکی نوێی ئەم نەریتەی کردەوە. هەروەکو سەرهەڵدانی پارتی دوای قۆناخی پارسەکان، دیسان لە بن رێبەرایەتی ئەبوموسلیم لە ناوەندی خوراسان پارت جولانەوەیەکی بەرخودان پێشکەوت. ئەو بەرخودانەی لەمیانەی تەڤلیبوونی چەندین گەلانی وەکو فارسەکان، کوردەکان و ئازەریەکان بە شێوەی هەرەس ئاسا مەزن بوو، لە ساڵی 750 ی زایینی لە ئەنجامی رووخاندنی ئەمەویەکان بە سەرکەوتن گەیشت. دەشیا ئەمە بۆ ئیسلامییەت ببێتە دەرفەتێکی نوێبوونەوە. یادگارییەکانی شۆڕش هێشتا زیندوو بوو. بەڵام بنەماڵەی عەباسییەکان کە جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەمەوییەکان نەبوو، ئەم دەرفەتەیان بە شێوەیەکی راست بەکار نەهێنا و مافی خۆیان پێنەدا. بە شێوەیەکی زۆر چەپەڵانە ئەبوموسلیمی رێبەری یاخیبوونەکەیان کوشت. کوشتنی ئەبوموسلیم هێندەی کوشتنی ئیمام عەلی رۆڵێکی خراپی بینیوە. هەر لە زووەوە گۆڕین و وەرچەرخانی دەرەبەگایەتی بۆ کارەکتەرێکی پاشڤەڕۆیی، لە نزیکەوە گرێدراوی ئەم دوو تاوان و تیرۆرەیە. ئیمام عەلی و ئەبوموسلیم نوێنەرایەتی ئەو ملیتانە ئیسلامیانە دەکەن کە دادپەروەرن، لایەنگری هەژارانن، گرێدراوی پرەنسیپەکانن و دەمارگیری قەومیان لەلا نییە. ئاوا نەکردنی دەزگاکان و بە رادەیەکی زیاتر جولانەوەی نهێنیانەیان لە چوارچێوەی سنووره تەسکەکانی تەریقەت، گەلێك ئەنجامی نادروست و نابەجێی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

گەلێك نموونە هەن دەیسەلمێنن کە بە ئایینزا بوونی مەیلە شۆڕشگێڕییەکان هێندەی بە دەسەڵاتبوونی شۆڕشی چەواشە، رێگای لەپێش پاشڤەڕۆییەتی کردۆتەوە. مەزهەبگەرایی، وەکو ناچارییەك لە رێ لادان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. هەڵبەتە کاتێك مەیلە شۆڕشگێڕییەکان سەرکەوتن بەدەست ناهێنن، ئەوا هۆکارەکانی رێگا لەپێش مەزهەبگەرایی دەکاتەوە. مەزهەبگەرایی، کەڵەکە بوونی ژێرکەوتنەکانی شۆڕشە ژێرکەوتووەکانە؛ کفت بوونی کەم و کوڕی و هەڵەکانی شۆڕشە. هەرچەندە بانگەشەی گرێدان بە رێباز و یادی شۆڕشگێڕی بکەن، ئەوا لە ئیستسمار کردن و بەکاربردنی ئەم مەسەلەیە رزگاریان نابێت. سەرچاوەیەکی سەرەکی کە لە مێژوودا دەسەڵاتی شۆرشی چەواشەیان لەسەر پێ راگرتووە، ئەم مەزهەبگەراییە پاشڤەرۆییەی رکابەرە شۆڕشگێڕەکانە. لە هەلومەجی هاوچەرخیشدا رەوشی مەزهەبگەرایی شۆڕشە نەتەوەییە دیموکراتیەکان بەرامبەر بە دەسەڵاتی دژە شۆرش ئەوە نیشاندەدات کە ئەم راستینەیە وەکو دیاردەیەکی بەربڵاو لە هەموو سەردەمەکاندا هەبووە. ئەوەی بەسەر چەندین مەیلی شۆڕشگێڕێتی تورکیاشدا هاتووە نموونەیەکی دیکەی بەرچاوی بەرفراوانی ئەم دیاردەیەیە.

سەردەمی عەباسییەکان نوێنەرایەتی قۆناخی پێگەیشتن دەکات. بەهێز کردنی شرۆڤەی ئایینی ئیسلامییەت لەمیانەی فەلسەفەوە لەم قۆناخدا پێشکەوتنێکی مەزن بەخۆیەوە دەبینێ. زۆر پێش ئەوروپا، کلاسیکیە یۆنانییەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە هی ئەفلاتون و ئەرستۆیان بۆ زمانی عەرەبی وەرگێڕاوە. زیندووبوونەوە لە زانست و

فەلسەفە دەستپێدەکات، قۆناخی ڕۆشنگەری بەڕێوە دەچێت. لە هەموو بوارێکدا باڵابوون بەدەست ڕۆژهەڵاتەوەیە. ماوەی نێوان 800 تا 1200 ی زایینی وەکو قۆناخی زێڕینی ئیسلامییەتە. مۆدێلی دەوڵەتی ناوەندی، هەروەکو بڵێی لە نێو هەر میرنشینێکدا هەوێن دەکرێ، کەمێك ماوە چەندین دەوڵەتی نوێ سەرهەڵبدات. مسۆگەرە ئەوکاتە لە سەرتاسەری جیهان ناوەندی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی بوو. ئیسلامییەت کاریگەری خۆی بۆ ناوەوەی ئیسپانیا (ئەندەلوس) تاکو چین، لە سیبریا تاکو قووڵاییەکانی ئەفریقیا گواستۆتەوە. تۆڕێکی مەزنی ئاسایش و دەزگاکانی ژێرخان و ڕێگا و کاروانسەراکان بۆ بازرگانی ئاوا کرابوون. بازرگانی تەواو لە نێو تەفینەوەیەکدا دەژی. لە هەموو گۆڕەپان و بوارێکدا پایەداری و باڵابوون بەرامبەر بە مەسیحییەت دەبینرێ. بە هەزار و یەك بەڵا، لەمپەر لەپێش فەتح کردنی ئەوروپا لەلایەن ئیسلامییەتەوە دروست کراوە. بەڵام لەمیانەی فەلسەفە و زانست و چەمکی بەڕێوەبەرایەتیدا هیچی لە هێزی کارتێکردنی خۆی لەدەست نەداوە. بۆ ئەوروپا، ڕۆژهەڵات وڵاتی خەیاڵەکانە؛ بەهاکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵات جیهانی خەیاڵیان بریقەدار دەکات. چەندین پەرتووك بۆ زمانی دیکە وەردەگێڕدرێ، دەکرێت بە موڵکی زمانی لاتینی و گەلێك زمانی دیکەش.

لە ڕۆژهەڵات تاوەکو هیندستان ڕۆیشتووە. لەمیانەی ئیسلامییەتەوە شارستانییەتی هیندستان دەربازی نێو قۆناخێکی نوێ بووە. بە ئیسلام بوون بە شێوەیەکی بەربڵاو بەڕێوە دەچێت، ئەم مەیلە تاوەکو چین درێژ دەبێتەوە. هۆز و تیرە تورکەکانی ئاسیای ناوین بە خێرایی دەبن بە موسوڵمان. تیرە تورك و مەغۆلییەکان، کە مێژوو دەهەژێنن، لەسەر بنەمای ئەو زەمینەی ئیسلامییەت ئاوایکردووە و دەزگاکانی پێشخستووە ئیتر دەکەونە نێو جموجۆڵ. لەم قۆناخەدا لە ئایدیۆلۆژیاوە تاوەکو سیاسی بوون و سەربازی بوون، لە ئابووریەوە تاوەکو زانست، لە هەموو بوارێکدا ئیسلامییەت گەورەترین هێزی شارستانی جیهانە. ڕۆژهەڵاتی ناوین کە لە سەردەمی سۆمەریەکانەوە پێشەنگایەتی شارستانییەت دەکات، هەم لەلایەنی فراوانی جوگرافیا و قووڵایی بەدەزگابوون و پێکهاتەی هزری، ئیتر لە دواترین قۆناخی پایەی پێشەنگی و بەهێزیدایە. وەکو ڕۆڵی هێزی خوڵقێنەری سەردەمی پێشەنگایەتی کەنزیکەی 10000 پ.ز دەستیپێکرد، ئیتر هەروەکو بڵێی لە کۆشکەکانی بەغداد و لەمیانەی ژیانێکی خەونەکانی چیرۆکی هەزار و یەك شەوە (الف لیلە و لیلە) بەرەو کۆتایی دەچێت. ڕێبازی شارستانییەت کە مێژووی ئافراند، لە لانکەدا مەزنی کرد، هەموو هەرزەکاری و بێ عارییەکانی بەلاوەنا و پێیگەیاند، دوای سەماکانی (سەماکەرە ژن و پیاوەکان ـ رقاصات و رقاصین ـ سەماکەرە سەرسوورهێنەرەکانی ئەم قۆناخەن) ئەم خەونانە بەرەو ژێر دادەکەوێت و دوای ماوەیەك کۆتایی پێدێت.

3 ـ شێوەگرتنی مەسیحییەت و ئیسلامییەتی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، نوێنەرایەتی بە گەردوونی بوون دەکات. هەرچەندە شارستانییەتی دەرەبەگایەتی لە چین پێشکەوتنی نیشان دابێت، ئەوا تەواوی ناوچەوی هیندی ـ چینی و ژاپۆنیشی لەناودا، لە قۆناخێکی پاشکەوتووی خۆجێیی بەولاوە، واتایەکی تایبەت بەخۆی نییە. لە کاتێکدا گۆڕانکاری و

پێشکەوتنەکانی کیشوەری ئەمریکا لە نێو قوڵایی قۆناخی نئۆلیتیکدا ژیاوە، تازە بە تازە بە سیستەمی کۆیلەداری ئاشنا دەبێت. ئەفریقیا و ئوسترالیا لە چاخی تیرە بەربەریەکاندا دەژین. ئیسلامییەت و مەسیحییەتی کە ڕیشەی خۆیان لە کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە دەگرن لە ئاستێکی گەردوونیدا نوێنەرایەتی مرۆڤایەتی دەکات.

یەهوودییەت و هەموو جۆرەکانی تەریقەتی سۆفیگەرایی کە لەم ناوەدا ماونەتەوە لە گروپی بێ کاریگەر بەولاوە هیچ ڕۆڵێکی دیکەیان نییە.

بۆ یەکەمین جار مرۆڤایەتی لە ڕێگای ئیسلامییەت و مەسیحییەوە لەمیانەی چەمکێکەوە بەڕێوە دەچێت کە خۆیان لە جێگای خوداوەند دانانێن، بەڵکو وەکو سێبەر و نێردراوی دەنگی خوداوەند لە قەڵەم دەدرێن. ئەم تایبەتمەندێتییە، کە دەرەبەگایەتی لە سیستەمی کۆیلەداری و سیستەمە پاشڤەڕۆکانی پێش کۆیلەداری و سیستەمەکانی دەرەبەگایەتیش باڵاترن جیا دەکاتەوە. سیستەمی پادشایەتی ـ خوداوەندی شارستانییەتی کۆیلەداری، بە کۆیلایەتی ڕەهای مرۆڤ ئەنجامگیر بوو. بۆ یەکەمین جار مێژووی مرۆڤایەتی مەحکومی کۆت و بەندێکی ئاوا قووڵ دەبێت. ڕەوشێکی زۆر جیاوازتر لە ژیانی مرۆڤی سەردەمەکانی نئۆلیتیك و تەنانەت پالئۆلۆتیك هاتۆتە ئاراوە. گەلێك تایبەتمەندێتی سەرسوڕهێنەرانەی نیشانداوە. هەروەکو بڵێی شتێکی زۆر سروشتی و ئاساییە خزمەتکار و ژن و دار و دەستەی پادشا بە زیندوویی لەگەڵ تەرمی پادشا لە گۆڕ دەنرێن، لە خاچدان، سینگ تێکوتان، هەنجن هەنجن کردن لە لایەن شێرە برسیەکان هەندێ نموونەی سەرسوڕهێنەری ئەو سەردەمەن. هەروەها بونیادی ئەهرامەکان، گۆڕی پادشاکان، جۆگەڵەی ئاوەکان و بیناسازی شارەکان نموونەی دیکەی سەرنج ڕاکێش و سەرسوڕهێنەرن. دەکرێ هۆڤێتی شەڕ و هەموو جۆر و ڕەوش و شێوازی کاری کۆیلەکانیش بخرێتە سەر ئەمە. بۆ پێناسیەکی ڕاست دەرهەق بە شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، ئەوا ناچارییە لە نزیکەوە چۆنیەتی ئەو کاریگەرییە ببینرێت کە ئەم ڕاستینە بابەتیە دەیکاتە سەر پێکهاتەی هزری و ڕۆحی مرۆڤایەتی. ئەنجامدانی بەراوردکاری بە گوێرەی سیستەمی کۆیلەداری، نەك سەرمایەداری و سۆسیالیزم، ڕاستترین کردارە. بینینی لە دایکبوونی میتۆلۆژیای یۆنانی و ئایینە تاکخوداییەکان گرێدراو بەو سیستەمە، بۆ چەمکێکی ڕاستی مێژوو مەرجە.

خوداوەندەکانی میتۆلۆژیا بۆ ئەوە لە لایەن ڕاهیبەکانی سیستەم خولقێنران تاوەکو شێوەی پەیوەندی سیستەمی کۆیلەداری کۆمەڵگای چینایەتی بکەن بە هەتا هەتایی و بەهێزی بکەن و دوای ئەوەی سیمای ئەزەلی پێدرا بە شان و شکۆتر کرا. چەمکی سیستەمی نەگۆڕی و ئەبەدی و ئەزەلی کە وەکو تایبەتمەندێتی سەرەکی سیستەمی خوداوەندەکان دانراوە، ڕەنگدانەوەی سیستەمە سامناکەکەی کۆیلایەتی سەر زەوییە. ئەمە هێندە لای سۆمەریەکان ئاشکرایە کە، مرۆڤایەتی چەندەی سوپاسی نووسەرەکانی سۆمەر بکات هەر کەمە. زۆر ئاستەمە گروپێکی دیکەی نووسەران ببینین کە وەکو ئەوان بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش ئەوە ڕوون بکاتەوە کە چۆن خوداوەندەکانمان بەدەستی خۆمانەوە خوڵقاند و کردمان بە تاجی سەرمان. لە سەردەمی مێژووی نوسراو بەولاوە ڕۆژ بە ڕۆژ مرۆڤایەتی

باشتر لەوە تێ دەگات ئەم تاجە چییە. بە تایبەتیش کاتێك بەردەوام ئەمە بێنینە بەرچاوان کە خودی دەوڵەتیش تاجێکی خوداییە کە لەم قۆناخەوە بۆمان ماوەتەوە، ئەوا باشتر سیستەمی سەرەکی و هێزی ماددی و ئەو هزرە تێدەگەین کە بە ناوی کۆیلایەتییەوە خولقێنراوە، باشتر ئەوە دەبینین کە پەیوەندی نێوانیان خزمەتی بەچی کردووە. لەبەر ئەوەی پێغەمبەرەکانی (خولقێنەرەکان)ی ئایینی تاکخودایی سەرەتا لەمیانەی ئاستی دەزگای هزری و دواتریش دەزگای سیاسی و کۆمەڵایەتی سیستەمیان هەژاند و ئەو باوەڕی و ژیرییەیان پێشخست کە زۆر بەهادارن و دەتوانێ بیانگۆڕێت. بۆیە بەلاوەنانی ئەو بار و گرانییەی کە بە درێژایی هەزاران ساڵ وەکو مۆتەکەیەك لە هزر و رۆحی مرۆڤدا چەقیبوو، پێویستی بە باوەڕی و ژیری و ئازایەتی و هێزی بەرخودان هەیە. تاوەکو ئێستا زانستی مێژوو (مێژووناسی) زۆر لەوە دوورە بە شێوەیەکی راست هێزی ئایین و بە گشتیش هێزی ئایدیۆلۆژیا پێناسە بکات. ووتەیەکی یەکجار وشکی جێگیر کردووە هەروەکو بڵێی هەندێ بوویەر لە دەرەوەی ژیانی ئەم مرۆڤایەتیە روویانداوە. هەربۆیە هێندەی ئایینیش بەهەند وەرناگیردرێت. ئەگەر تاوەکو ئێستاکەش خەڵك تا رادەی مردن (خۆ قوربانی کردن) گرێدراوی ئایدیۆلۆژیاکانی پێغەمبەران بن، ئەمە لەبەر ئەوەیە لەژێر رووخساری جیاوازتردا رژێمەکانی نەمرود و فیرعەونەکان لە ئارادان و بەردەوامن. ئاشکرایە ئالۆزییەك سەبارەت بە تەواوی ئەم مەسەلانە بەردەوامە. پێویستە باش بزانرێ تاوەکو رێنسانسی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجام نەدرێت ئەمە بەلاوە نانرێت. کاتێك جێگای هات، هەوڵدەدەین ئەوە روون بکەینەوە رێنسانسی ئەوروپا رووکەشییە و واتایەکی سنوورداری هەیە.. بەهۆی ئەو زەمینەیەی سەرچاوەی لێ گرتووە ئەمە رەوشێکی دەست لێبەرنەدراوە. لەبەر ئەوەی زەمینەی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین گەردوونییە، بۆیە رێنسانسەکەشی بەرفراوانتر و گەردوونی دەبێت.

ئایدیۆلۆژیاکانی ئایینی تاکخودایی لە سەرەتاوە تا کۆتایی ئایدیۆلۆژیای سیاسەتن. تەنانەت ئەمانە لە هزرە پێشکەوتووە سیاسییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆشمان زیاتر، واتای قووڵتری سیاسی لەخۆوە دەگرن. گوتەی (زاراوەی) ئایینی لە جۆری خودا، پێغەمبەر و فریشتە زمانی سیاسی قۆناخە. ئەو قۆناخەی کە ئاماژەمان پێکرد، لەبەر ئەوەی سیاسەت لەمیانەی ئەم رێنوسانەوە کراوە، ئەم زاراوانە بەکارهێنراوە. گرنگتر ئەوەیە لەبەر ئەوەی رەوشی هزری مرۆڤایەتی لەمیانەی ئەم قاڵبانە، واتە فێری شێوازی بیرکردنەوەی ئایینی کراوە، ئەم زاراوانە بەکار دێنێ. ئەوەی ئەنجامدراوە، تێکۆشان و ململانێی سیاسی بێ ئامانە. هەڵسەنگاندنی لە جۆری ئەوەی زمانی زانستی رۆژگاری ئەمڕۆمانی نییە و بچووك بکرێتەوە، یاخود هەروەکو بڵێی زۆر لە راستینەی سیاسیمان دوورن، هەڵەی مەزن و خۆ خەڵەتاندنە.

پێویستییەکی زۆر بەوە هەیە داب و نەریتی پێغەمبەرەکان بۆ زمانی سیاسی رۆژگاری ئەمڕۆمان بگۆڕدرێت. کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە رۆشنگەری ئەنجامبدرێت، ئەوا تێکۆشانی علمانییەت واتادار دەبێت و ئەنجامی سەرکەوتووانە لەگەڵ خۆیدا دێنێ.

دەبێ ئەوە وەکو راستینەیەکی واقیعی هەڵسەنگێنرێ شۆڕشی دەرەبەگایەتی و بەدەزگابوونەکانی سیاسەت ئازادییەکی سنوورداریان بەدی هێناوە. بەڵام دەبێ ئەمە لەمیانەی بەراورد کردن لەگەڵ سیستەمی کۆیلەدارییەوە ئەنجامبدرێت. ئەگەر تاوەکو ئێستاکەش حەزرەتی ئیبراهیم وەکو کەسایەتیەکی پیرۆز یادی دەکرێتەوە، راستینەی سەرەکی ئەمە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە بە سەمبۆڵی ئەو کەسایەتی و مەیل و چالاکیانە دادەنرێت، کە بۆ جاری یەکەم سیستەمی پادشای خوداوەندی رژێمەکانی نەمرودیان درز کرد. مرۆڤایەتی زۆر باش دەزانێ چی بەهادار دەبینێ. بەڵام جێگای گومانە ئەو رۆشنبیرەی لە نێو رووداوە رۆژانەییەکاندا خۆی خنکاندووە، لەمە تێگەیشتبێت. هەروەها دیسان ئەگەر موسا وەکو ناوێکی مەزن یادی دەکرێتەوە لەبەر ئەوەیە کە بەرامبەر رژێمی فیرعەونی خوداوەند سەریهەڵدا و وەکو ناوی یەکێك لە قەڵەمبازە مەزنەکان یادی دەکرێتەوە. گەورەترین بەها کە عیسا سەمبۆڵیەتی؛ بە تاقی تەنیا بەرخودانییەتی بەرامبەر بە سیستەمی هەرە زۆرداری رۆما و دەزگای کاهینی بەکرێگیراو؛ سیستەمی رۆمای کە لەسەر بنەمای ژێرپێ کردنی هزر و رۆح و کەسایەتی پێشکەوتووی مرۆڤ بە شێوەیەکی هەرە هۆڤانە و زۆردارانە ئاوا کراوە، دەزگای کاهینەکان کە ناوی پێغەمبەرە مەزنەکانیان لەپێناو قڕێژترین بەرژەوەندییەکانی خۆیان بەکار هێناوە، هەر لەبەر ئەوە عیسا بە تەواوەتی خۆی فیدا کردووە؛ لە جیاتی تەواوی بەهاکانی ژیانی ماددی، ئەوەی هەڵبژاردووە ببێتە شەرەف و ویژدانی مەزنی مرۆڤایەتی؛ بە تەنیا بە بێ ئەوەی بیر لە ستراتیژییەت و تاکتیك بکاتەوە، گوێی بۆ دەنگی ویژدان (ووتەی خودا) رادێراوە؛ ئەگەر لەژێر سەختترین ئەشکەنجەشدا بێت بەرامبەر بە باڵادەستی رەهای سیستەمی کۆیلایەتی تاکو مردن بەرخودانی کردووە، ئەم راستینەیە عیسای کردووە بە سەمبۆل. هەر لەبەر ئەمە یەك لە سێی مرۆڤایەتی بەردەوام لە میانی هەست و سۆزێکی پیرۆزەوە یادی دەکاتەوە. گەورەترین سیاسەت؛ لە رێگای باوەڕی، لایەنی ئەخلاقی و گەردوونی بوونی، بەمجۆرە دەبێت. بەڵام سەبارەت بە حەزرەتی مەحەمەد، بە پێچەوانەی شیمانەکان، زیاتر جێ بە ژیری دەدات، چەمکە دێرینەکانی سەبارەت بە خوداوەند ژێرخاك دەکات، ئەو کەسایەتیە پیرۆزەیە کە خودای تاقانە و نادیار لە نەقوڵاترین یۆتۆپیا مەزنتر دەکات و دەیکات بە یۆتۆپیای ئەڵلا ـ قورئان ی دادوەر و خولقێنەر و لەم هەنگاوە سیاسیە مەزنەدا سەرکەوتن بەدەست دێنێ. کاتێك کۆیلایەتی ژێرخاك دەکات زۆر باش دەزانێ چی کردووە. لە ئاستێکی نائاساییدا دەرك بە خۆشەویستی مرۆڤ دەکات. سنووردار بوونی ئەو ئازادییەی کە لە هەلومەرجی ئەو قۆناخەدا بەدی هاتن، مەزنایەتی ئەم هەنگاوانە بچووك ناکاتەوە.

بە گرنگییەوە ئاماژە بەوە دەکەین؛ ئەگەر لەمیانەی دیدگای چاخی نوێوە ـ بەهۆی دوا قۆناخەکانی ـ تەماشای چاخی ناوین بکەین کە بە رێبەرایەتی ئیسلامییەت و مەسیحییەت پێشخرا، لەوانەیە بە سەردەمی تاریکایی ببینرێ. بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت بە گوێرەی جیهانی کۆیلەداری کە بە هەزاران ساڵ بەردەوام بوو، چاخێکی مەزنی رۆشنگەری بووە. دەشێ بۆ ئەوە رەخنە بکرێت کە کولتووری گریك ـ رۆمای داخست و کۆسپی لەپێش ناوەتەوە. بەڵام کاتێك لەگەڵ ئەو کۆیلایەتیە بەراورد بکرێت کە لەلایەن

دواترین نوێنەری سیستەمی کۆیلەداری رۆما بەسەر مرۆڤایەتیدا سەپێنراوە، ئەوا رۆڵ و دەسکەوتی میراسەکانی عیسا و مەحەممەد بۆ چاخەکانی ناوین بچوك ناکرێتەوە. خودی چاخەکانی ناوین بە گوێرەی ئەو جیهانە لەپێشە. لەوانەیە شاری شکۆداریان ئاوا نەکردبێت، شاکاری هونەرییان دانەهێناوە. بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت لێکردنەوەی کۆیلایەتی لە رۆح و هزری مرۆڤایەتی و فرێدانی ئەگەر بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت بەدیهێنانی هەنگاوێکی لەپێشتری ئازادی مرۆڤ، دەسکەوتێکی زۆر بەهادارە. ئەگەر چەرخەکانی ناوین وەکو قۆناخێکی ئامادەکاری چاخی نوێ هەڵسەنگێنین، ئەو کاتە دەبینرێ دواتر رۆڵێکی مەزنیان لە دامەزراندنی شاری مەزن و دروست کردنی شاکارە هونەرییەکان هەیە. کاتێك هەوڵ بدەین لەمیانەی پەیوەندییەکی دیالەکتیکیانە دەرك بە پێشکەوتنی مێژوویی بکەین، ئەو کاتە زۆر باشتر گرنگی و بایەخی مەزنی رۆڵی چاخەکانی ناوین ئاشکرا دەبێت.

د ـ لوتکە و رووخانی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی

قۆناخی ساڵانی 1000 تا 1250 ی زایینی هەم بۆ ئیسلامییەت هەم بۆ مەسیحییەت گوزارشت لە گەیشتنە لوتکە دەکات. بە شێوەیەکی بەخۆ باوەڕ لە بەشی هەرە زۆری جیهانی شارستانییەت دەسەڵاتی گرتە دەست، بە شێوەیەك دەژیا هەروەکو بڵێی بە قۆناخێکی زێڕین گەیشتووە. ئیمپراتۆرییەتی ئاسمانی ئایینە تاکخوداییەکان بە ئامانجی پیرۆزی خۆی گەیشتووە، وادیارە ئەم سەرکەوتنە مەزنە جگە لە پیرۆزباییەکانی یاد کردنەوە، کارێکی دیکەی نەماوە. جیهانێك نەماوە فەتح بکرێت. لەبەر ئەوەی لە یەکتر دەچن، کەوتنە ناو شەڕی یەکتر قڕکردن و ریشەکێش کردنی یەکدی واتایەکی نییە. بۆ باڵابوون، گفتوگۆکانی سەبارەت بە فەلسەفە ئەوەی دیکە تەواو دەکات. ئەم قۆناخە سەبارەت بە هێزێکی باڵای شارستانییەت، هەڵسەنگاندنی وەکو قۆناخی گەیشتن بە ئامانج و گەیشتنە لوتکە، راست و بەجێ یە. هەر رێکخراوێکی پرۆگرامەکەی بەدیهاتبێت، بە هەست و هزرێکی هاوشێوە دەرباز دەبێت. هەنگاوێك لەمە بەولاوە هەڵکشان نییە، بەڵکو کەوتنە. لە کۆگای ئایدیۆلۆژی سیستەمدا کەرەستەی هەنگاوێکی نوێی هەڵکشان لە ئارادا نییە. تەواوی هەنگاوە پێویستەکانی هەڵکشان هاوێشتراوە. ئەگەر بە یاری راکردنی ماراتۆن بەراوردی بکەین، دوای چل کیلۆمەتر ئیتر واتای لە پەلوپۆ کەوتنە. دوای ئەوەش وەستان و کەوتن دێت. هەرچەندە چوارچوار بە قۆناخە سروشتییەکان نەچێ، وەلێ مێژوو ئەو وانە و ئەزموونانەی نیشانداوە کە قۆناخەکانی کۆمەڵگاش گرێدراوی یاساکانی هەمان لۆژیکن.

هەروەکو بڵێی گەیشتنی ئەم قۆناخە بە لوتکە پشت راست دەکات، لەهەر دوو شارستانییەتیشدا گفتوگۆیەکی چڕ دەرهەق بە فەلسەفە دەکرێت. لۆژیك و پێکهاتەی هزری ئەرستۆ مۆرکی خۆی لە گفتوگۆ فەلسەفییەکان دەدات. لە قۆناخی دەرکەوتندا هەر دووکیشیان قورساییان خستۆتە سەر هزری ئەفلاتون. راستر بڵێین لەژێر کاریگەری ئەم میراسەدان. کاریگەری "جیهانی (ئیدیا) نموونەیی"ی ئەفلاتون بەرزی کردووە، کاریگەرییەکەی لەسەر ئیسلامییەت و مەسیحییەت زۆر لەوە زیاترە کە مەزەندە دەکرێت. زاراوەی خودای تاقانە و دارنراو (مجرد) بەرهەمێکی جیهانی ئیدیای ئەفلاتونە. هیچ فەیلەسوف و پێغەمبەرێك بە ئەندازەی ئەفلاتوون نەگەیشتۆتە ئاستی مەزنی "دەرك پێکردن"، ژیری و فکر. کاتێك بەردەوام لەلایەن خەڵکەوە بە پێغەمبەرێکی وەکو ئەسکەندەر، ناو دەبرێت لە جێگای خۆیەتی. بەخشینی گەلێك تایبەتمەندێتی دەوڵەمەند بە زاراوەی خودا ئەنجامێکی فەلسەفەی ئەفلاتونە. تەواوی زاراوەکانی سەبارەت بە باشی، جوانی، راستی وەکو پیرۆزییەك بوونەتە بابەتی هەڵسەنگاندنی ئەم فەلسەفەیە. زاراوەی "ما Me" یاسا کە سۆمەریەکان بە تایبەتمەندێتی شارستانییەتیان گوتووە، بە واتای هزری سەرەکیش دێت. لای ئەفلاتون "ما"کان بە واتای "ئیدیا" و هزر دێت. عیساش لەمیانەی زاراوەی وەکو "رۆحی پیرۆز"، "ووتەی خودا" هەڵوێستەی بەرامبەر دەکات. لەسەر بنەمای پشتبەستن بەم زاراوە سەرەکیانە یان ئاینێك یاخود سیستەمێکی فەلسەفی پێکدێت. هەرچی حەزرەتی مەحەممەدە ئەم زاراوەیە بە "هەبوون و یەکبوونی خودا" ناو دەبات. باس لەوە دەکات کە خوداوەند نەوەد و نۆ تایبەتمەندێتی هەیە. لای سۆمەریەکانیش ژمارەیەکی نزیك لەمەی تایبەتمەندێتی دەژمێردرێ. ئەفلاتۆن ئەم داتاشینەی بە شێوەیەکی سیستەماتیکانە پێشخستووە.

ئەم قۆناخانە بۆ مرۆڤایەتی قۆناخێکن بە نائاسایی و سەرنج راکێشانە دەبیندرێن. پیرۆزییەکی خودایی بە پێشکەوتنی ئەم زاراوە و واتایە دەبەخشرێ. هۆکاری بەهێزی و بە توانایی خودای حەزرەتی مەحەممەد بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە تەواوی زاراوە و توانستە هزرییەکانی ئەم قۆناخە مێژووییە لە تاکە هەبوونێکدا "خودای تاك و هەمیشەیی" کۆ کراوەتەوە. هەروەکو بڵێی هزری خودایان وەکو ئەتۆم لێکردووە و هەموو تایبەتمەندێتیەکیان تێدا کۆکردۆتەوە. هەر بۆیە ئەو هەڵمەتانەی لەژێر ناوی خوداوەند ئەنجامدرا، بە ئەندازەی بەهای بۆمبای ئەتۆمی کاریگەر بووە. کاتێك کاریگەری ئەم زاراوانە لەمیانەی ئەنجامە سەرنج راکێشەکانی لە بواری کرداریدا خۆی سەلماند، ئەوا بایەخ و بەهایەکی یەکجار بەرز بە پراکتیزە کردنی فەلسەفە و، پەیڕەوکردنی فەلسەفە بەسەر ئاییندا دراوە. بە تایبەتیش ئەفلاتون گەرێتی نوێ کە لە ئەنجامی یارمەتی فەلسەفەی ئەفلاتون وەکو شرۆڤەی هزری ئایینی پێشکەوت، ئەوا لە ئامادە کردنی ئەو زەمینەیەی ئیسلامییەت و مەسیحییەتی دەرخست و لە دایکبوون و پێشکەوتنیاندا کاریگەرییەکی گرنگی هەیە.

مەسیحییەت کە سەرەتا بە شێوەی قاڵبەکانی باوەڕی و یاسا ئەخلاقییەکان خاوەنی گەوهەرێکی سادەی ئایدیۆلۆژی بوو، لەمیانەی کاریگەری مەیلی فەلسەفی بەهێزی"

ستۆواییەکان"ی ئەم قۆناخە، پێویستی شرۆڤەیەکی فەلسەفی دەرکەوتۆتە پێش. لەو گۆڕەپانەی تێیدا جموجۆڵیان کردووە، فێرگە فەلسەفییەکان هزری مرۆڤیان بەرەو پێش بردووە. ئیتر مرۆڤ تەنیا لە ڕێگای باوەڕییەکانەوە (ألعقائد) تێر نابن. ساینت ئۆگستۆنیۆس لەمیانەی ئەفلاتونگەرایی، نوێ وەڵامی ئەم پێداویستیە دەداتەوە. ئیتر مەسیحییەتی کە بە تیۆلۆژیای خۆی گەیشتووە بەهێزتر دەبێ. هەڵسەنگاندنی دەستپێکەکانی ئیسلامییەت و حەزرەتی مەحەمەد وەکو نوێنەرێکی بەهێزی ئەفلاتونگەرایی نوێ، هەڵە نییە. ڕادەی بەرزی ژیری ئیسلامییەت و تایبەتمەندێتیە بەهێزەکانی خودا، پتەوترین بەڵگەی ئەفلاتونگەرایی نوێیە.

ئەو مشت و مڕە فەلسەفیانەی لە قۆناخەکانی گەیشتنە لوتکەی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی ئەنجامدەدرێن، ئەرستۆ بە بنەما دەگرن. ئەرستۆش هەروەکو دەوڵەتی ـ شاری ئەتینا، بەرهەمی قۆناخی هەرە پێشکەوتووی شارستانییەتێکە. فەیلەسوفێکی قۆناخی لێواری ڕووخانی، کە هەبوونی پێکهاتە مەزنەکان ڕوون دەکاتەوە، بەدوای چارەسەری ئەوە دەگەڕێت چۆن لەسەرپێیان بمێنێتەوە. تیۆری زان و بیریاری قۆناخەکانی لوتکە و ڕێگرتنە لە دارووخان، نەك هی قۆناخی دامەزراندن و پێشکەوتن. باش دەزانرێ کە هەموو هەوڵ و کۆششەکانی بۆ ئەوە بوو کە شارستانییەتی ڕۆما و نوێنەرە هەرە بەهێزەکەی، ئەتینا، ڕزگار بکات. ئەم تایبەتمەندێتیەی فەلسەفەی سیاسی لە سەردەمەکانی گەیشتنە لوتکە و ڕووخانی شارستانییەتی دەرەبەگایەتیدا وەکو ئامرازێکی گفتوگۆ بەکار دەهێنرێ. چونکە لەبەر ئەوەی سیستەم گەیشتۆتە لوتکە و ئاڵۆز بووە و نیشانەکانی هەڵوەشانەوە نیشاندەدات، پێویستی بە تیۆریەکی سیاسی پێشکەوتوو و بە توانا هەیە. کاتێك باشترین ئامرازی فەلسەفی دەبێتە ئەرستۆ، ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە لەم قۆناخەدا هەم لەلایەنی ئیسلامییەت هەم مەسیحییەت، بە ئەندازەی کتێبە پیرۆزەکان، هزری ئەرستۆ بە بایەخ و بەهادار بێت. ئەو هزرانەی پێشتر بە مەترسی و هەڕەشە دەبینران، ئیتر دەخرێنە ڕیزی هزرە ڕزگاریخوازەکان. هەوڵدەدرێت هزرەکانی ئەرستۆ وەکو ڕاستیە ڕەهاکانی کۆڵەکە بەهێزەکانی زانستی خوداناسی بسەپێنرێ و پەسند بکرێ. لە کاتێکدا تۆماسی ئەکوینی لە مەسیحییەتدا پێشەنگایەتی ئەوە دەکات، ئیبن سینا و ئیبن ڕوشد بە بەرفراوانی لە ئیسلامییەتدا تاوتوێی دەکەن. لەبەر ئەوەی پێشکەوتووترین بیریارانی ئەو قۆناخە لەمیانەی پێکهێنانی تیۆلۆژیادا، ئاستی هزری ئەو قۆناخەیان نیشانداوە کە تێیدا ژیاون، زۆر بایەخدارە. کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی پێگەیشتوە و تێکچڕژاو و ئاڵۆز بووە. چەندین دەزگا و هزری نوێ کەڵەکە بوونە و ئەندامەکانی خۆیانیان پەروەردە کردووە. ئاستی باوەڕی و هزری قۆناخەکانی لە دایك بوون و پێشکەوتن تێرا ناکات. ئیتر مرۆڤ زیاتر لێپرسینەوە سەبارەت بە هۆکار و ئەنجام و بۆچی و چۆنیەتی هەموو شتێك دەکات. شرۆڤە فەلسەفییەکان ئەم پێشکەوتنانە وەکو چارەسەرییەکی کێشە سەرەکییەکانی ئەم قۆناخەی دوایی دەبینێ. ئەمەش بەرلەوەی بەرەو قۆناخی هەڵوەشانەوە و ڕووخان بچێت، وەکو دوا هەڵمەتی پاراستن دەبینرێ. دوای ئەوەی ڕۆڵی خۆی لەم سەردەمەدا بینی، ئیتر قۆناخی موحافەزەکاری و پاشڤەڕۆیەتی سەردەمی هەڵوەشانەوە و ڕووخان دەستپێدەکات.

ئیتر فەلسەفە جێگای خۆی بۆ قاڵبە موحافەزەکاری و کۆنەپەرستییەکان بەجێ دێڵێ؛ ئیتر باوەڕی پێهێنانی ناچاری و زۆرەملێ لەمیانەی ئەشکەنجەوە دەکەوێتە گەڕ. هەموو چالاکی و گفتوگۆیەکی ئایدیۆلۆژی کە لە قۆناخەکانی سەرەتا و کۆتایی هەر چاخێکی مێژوویی چڕ دەبێتەوە، لە نزیکەوە پابەندی ئەو شێوەبەندییە ئابووری ـ کۆمەلایەتیانەیە کە تازە سەرهەڵدەدات و ڕووبەڕووی کێشەکانی بەردەوامبوون دەبێتەوە. ئەم جۆرە پێشکەوتنانە لەناو یەکتردا بەڕێوە دەچن. ئەو باوەڕی و هزرانەی لە دەستپێکدا لەمیانەی هێزێکی مەزنی بیر و باوەڕی بەرز دەکرێتەوە، لە ڕاستیدا مژدەی ئەو سیستەمەیە کە تازە لە دایك دەبێ. دەشێ ئەمانە وەکو هەوڵ و کۆششەکانی لە دایك بوون هەڵسەنگێنرێ. هەروەکو بڵێی پرۆگرامی سیستەمی نوێ و پرەنسیپەکانی ئاراستە کردنی دەستنیشان دەکات. هەوڵدەدرێ تایبەتمەندێتی ئەو سیستەمە یەکلابکرێتەوە کە لە دایك دەبێت. هەروەها لەبەر ئەوەی لە ئەنجامی هەوڵێکی یەکجار مەزن لە دایك دەبێت، بۆیە لە ناوزەد کردنی بە زاراوەی نوێوە بگرە تا دەگاتە گەوهەرەکەی هەوڵدەدرێ لەمیانەی چەمکێکی بەهێزی ئایینی خودایی پیرۆز بکرێت. کتێبی نوێی پیرۆز، فەرموودەکانی دامەزرێنەر و هەڵسوکەوتەکانی، عیبادەتی کە پێشخراوە، پەرستگاکان، وەکو ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئەم لە دایکبوونە لە ڕێگای پرۆپاگەندەیەکی فراوان و بەردەوام لە مێشکدا دەنەخشێنرێ و دەکرێت بە سەرەکیترین خۆراکی ڕۆح.

ئەو کێشانەی دوای بەدەزگابوونی سیستەمی نوێی کۆمەڵگا و سیستەماتیك بوونی دەردەکەون، پابەندی ئەو پێکهاتە ناوخۆیی و دەرەکیانەیە کە سیستەم بەڕێوە دەبات. لێرەدا سیستەم چۆن ئەم کێشانە بەلاوە دەنێت و بەردەوامی بە هەبوونی خۆی دەدات؟ ئەمە پرسی سەرەکییە، کاتێك ئەم پرسەش تەواوی سیستەم پەیوەندیدار بکات، ناچارییە کە گفتوگۆ لە بەرزترین ئاستدا و زۆر فراوان ئەنجام بدرێت. چونکە ئەگەر ئەو ئۆپۆزسیۆن و بۆچوونە نوێیانەی بەرامبەر سیستەم پێشکەوتوون بە وەڵامێکی تێروتەسەل و جێگای باوەڕ پێکردن، نەگەن، ئەوا مەترسی و هەڕەشەی هەڵوەشانەوە سەرهەڵدەدات. کاتێك ئەم ڕەوشەش بێتە ئاراوە، پێکدادانی دژوارانە دەبێتە ناچارییەك. تەبایی و یەکێتیەکەی دەستپێك جێگای خۆی بۆ دوودڵی و ڕکابەری بەجێ دێڵێ. پێویستە ئەم پێشکەوتنە ئاسایی و سروشتی ببینرێ. هەر دووڕیان و ڕکابەرایەتییەك خراپ نییە. هەروەکو ماتریالیزمی، دیالەکتیك شیکردۆتەوە، لێرەدا گرنگ ئەوەیە، ئایا تێز و ئەنتی تێز (بیرۆکە و دژە بیرۆکە) بە شێوەیەکی دروست پێشکەوتوون یاخود نا. هەروەکو لە دایکبوونێکی پێش وەخت بە مردن ئەنجامگیر دەبێ یاخود منداڵ لەبەرچوون گیانی بە بەردا ناکرێت، ئەوا هزری نوێ و ڕکابەرایەتییەکی لە نێو زەمینەیەکدا دەرکەوتوون کە هەلومەرجە مادییەکانی بە گوێرەی پێویست پێنەگەیشتووە، دووچاری هەمان ڕەوش دەبن، ئەمانەش بوویەرێکن کە زۆرجار بینراوە. مێژوو پڕە لە نموونەی بێ ژماری ئەم جۆرە ڕووداوانە. ڕەوشی پێچەوانەی ئەمەش خراپە و ڕزین قووڵتر دەکاتەوە. کاتێك تەواوی بونیادەکانی سەرخان و ژێرخانی سیستەمی ئابووری ـ کۆمەڵایەتی لەبەر هۆکارە ناوخۆیی و دەرەکییەکان دەکەوێتە نێو ڕەوشێك ناتوانێ بەردەوام بێت، ئەگەر دژە بیرۆکە،

واتە پاراستنی هزری نوێ لە لایەن ڕکابەرەکان بە شێوەی دووڕیانێك پێشنەکەوێت، ئەوا ڕزین و قەیران دەبێتە ناچاریەك. ئەم جۆرە قۆناخانە لە مێژوودا بە سەردەمی قەیران و ڕزین ناوزەد دەکرێت و گەلێك نموونەی لەم جۆرە لەهەر سیستەمێکدا دەبینرێ.

بالآبوونی شارستانیdەتی ڕۆژئاوا، لە نزیکەوە گرێدانی بەوە هەیە کە ئەم پەیوەندیە دیالەکتیکیەی شیکردۆتەوە و ڕەنگیداوەتەوە سەر تەواوی چالاکیە کۆمەڵایەتییەکان. هەوڵدەدرێ بە ڕێچکەی زانستیانە، کێشەکان دەستنیشان بکرێت و لەمیانەی کەمترین ئێش و زیانەوە ئەنجام بەدەست بهێنرێ. ئیتر پێویستی و مەیل بۆ شێوازە کۆنەکانی توند و تیژی دژوار، شەڕ یاخود ملکەچ کردن، شێوازە هەرزان و خیانەتکارانەکانی بەکرێگیراوی نییە؛ هەوڵدەدرێ بە گوێرەی پێویستی یاسای دیالەکتیکی و لە ڕێی دژە تێزێکەوە بە سەنتێزێك بگەن، سوودبەخش ترین بوویەر، ئەوەیە پەیوەندی و دیاردە و سیستەم ئاوا بکرێت. بە شێوەیەکی مێژوویی باوەڕی بەوە دەکات کە گونجاوترین سیستەم شارستانێتی دیموکراسیانەیە.

ئەو مشتومڕە چڕ و بەرفراوانانەی جیهانی مەسیحی و ئیسلامی کە لە ساڵانی 1200 ی زایینی بەخۆیانەوە بینی، بەهۆی ئەو کێشە جددیانەی ناوخۆ و دەرەوە بوو کە دووچاری هاتبوون. ڕۆژ بەدوای ڕۆژ سیستەم بەرەنگاری ڕەخنە و ڕکابەرایەتی زیاتر دەبێتەوە، بۆ باوەڕ پێهێنانیش ڕوونکردنەوەکانی دەستپێکی تێر ناکات. کۆمەڵگا مەزن بووە، کێشەکان زیادبوون، هزر پێشکەوتووە و لێپرسینەوە دەکات. لە دەرەوە پەلاماری نوێ بەردەوام بوون و هیچ کاتێك کەم نەبۆتەوە. هەڵبەتە بەخۆشیان بەردەوام لەمیانەی شاڵاوبردن، پێشکەوتوون. هێرش و پاراستن، دژە هێرش و خۆپاراستن یەکتری بانگهێشت دەکەن. کاتێك کێشە ناوخۆییەکانی سیستەمیش زیاد بکات، بۆ نموونە کاتێك دەوڵەمەندی ئابووری جاران نەمێنێ، ژمارەی دانیشتوان زیاد بێ، داڕووخانی سروشتی پێشبکەوێت، ئەوا پەلامارەکانی دەرەوە بە کاریگەر دەبن. تەواوی ئەم بوویەرانە ڕەنگدانەوەی هزری خۆی دەدۆزێتەوە و هەوڵدەدا چارەسەری کرداریانە پێشبخات. کاتێك چارەنووسی سیستەم جێگای باس بێت، ناچارییە گفتوگۆ تیۆری و چارەسەریە کردارییانەکان، بەرفراوان و ئەنجامگیر بێت.

لە مێژوودا گەلێك نموونە دەبینرێ خواستویانە لەمیانەی دوو شێوازە ڕێچکە ئەم قۆناخانە بەلاوە بنێن.

ا ـ نوێکردنەوەی سیستەم لە ڕێی ریفۆرم. دەبێ ڕەستوراسیۆنیش بخرێتە سەر ئەم قۆناخە. بەڵام ڕەستۆراسیۆن، ریفۆرم نییە؛ لەو بونیادنانە دەچێت کە لەسەر بنەمای هەمان بناخە و بە هەمان شێوەی جاران ئاوا بکرێتەوە، بەڵام بەرد و چیمەنتۆکەی بگۆڕدرێت. هەرچی ریفۆرمە ـ لەسەر بنەمای دەست بەرنەدان لە پرەنسیپە سەرەکییەکان ـ گوزارشت لە بونیادنانێکی نوێ دەکات کە هەم کەرەستەکانی و هەم بناخەکەی دەگوڕدرێ، لەسەر بناخەیەکی نوێ ئاوا دەکرێتەوە. لەمیانەی ئەم ڕێبازەوە، گەلێك سیستەم تەمەنی خۆیان درێژ دەکەن و تەنانەت وەرچەرخان قووڵدەکەنەوە و دەبنە خاوەنی بەردەوامییەکی تۆکمە و هەمیشەیی.

ب ـ شێوازی موحافەزەکاری کە ئامانجیەتی لە ڕێی زەبرەوە سیستەم لەسەر پێیان بهێڵێتەوە. لە مێژوودا دەبینرێ کە ئەم شێوازەش بە شێوەیەکی بەرفراوان بەکار هێنراوە. ئەگەر ڕەوشێکی بەمجۆرە جێگای باس بێت کە گەوهەر و ناوەوەی بە تەواوەتی ڕزی بێت و ڤاڵا بووبێت و باوەڕییەکی بەمجۆرە لە ئارادا بێت کە پەلامارەکانی دەرەوە لە ئاستێکدان کە ڕێگای سازشکاری نەماوەتەوە، ئەو کاتە پەیڕەو دەکرێت و تاقی دەکرێتەوە. بەرخودانێکی چاو کوێرانە، خنکاندنی هەموو شتێك و ڕێگرتن لەپێش نوێبوونەوە، سەرچاوەی خۆی لە چەمکی "یان سەرکەوتن، یان هیچ" دەگرێت. کاتێك سیستەم تواناکاری وەرچەرخان لەدەست بدات، ئەوە بۆ ئەوەی لەسەر پێیان بمێنێتەوە، بەکارهێنانی هەموو شێوازەکانی توندوتیژی و سەرەڕۆیی وەکو تاکە بژار و ڕێگای چارە دەبینێ. لە ڕەوشی بەمجۆرەدا ڕووخان لە ڕێی شۆڕشەوە دەبێتە ناچارییەك. پاشماوەی ئەو کەسایەتی و دەزگایانەی ڕووخێنراون بە تەواوی دەخرێنە نێو قۆناخی ملکەچ بوون. دابڕان لە ناسنامە کۆنەکان ڕیشەییە. بە گوێرەی سیستەمی فەرمانڕەوا سەرلەنوێ دەبنەخاوەن ناسنامە. لەو پەیوەندی و دەزگا کۆمەڵایەتیانەی کە هزری دۆگماتیکیانەی بەسەردا زاڵە و لەناو پاشڤەڕۆیی ماوەتەوە و زێدەڕۆیی لە موحافەزەکاری دەکرێت، ئەم شێوازە ڕووی تراژیدی ئەم مێژووەیە کە پڕە لە ئێش و خوێن ڕشتن. کاتێك مرۆڤایەتی تەنیا دەرك بەوە بکات کە گۆڕانکاری و وەرچەرخان تاکە ڕاستینەی هەمیشەیی سروشتە، ئەوا دەست لەم شێوازە بەردەدات. کاتێك دەرك بەوە بکات کە ڕاستی، چاکە و جوانی لە ڕێگای هەڵسوکەوت و هزرە پاشڤەڕۆ و موحافەزەکار و بێ واتاکان بەدینایەت، بەڵکو لە ڕێی ئەنجامدانی گۆڕانکاری و وەرچەرخانێکی لە کات و شوێنی خۆیدا بەدیدێت، دەست لەم شێواز و ڕێبازە بەردەدات.

وەکو هێزی هاوچەرخی شارستانییەتی چاخی ناوین، ئیسلامییەت و مەسیحییەت لە ڕەوشێکی تەنگەتاوی مێژوویی بەمجۆرەدا بوێرانە هەنگاویان بۆ هزری فەلسەفیانە هاوێشتووە. هۆکاری گفتوگۆ کردنی فەلسەفە و ناسنامەی ئایدیۆلۆژییان هەروەکو جەختمان لەسەر کردەوە، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەڵوێستیان لەگەڵ قۆناخەکانی دەستپێك و پێشکەوتن جیاوازە. نابێ هیچ کاتێك لە بیر بکەین کە هزری فەلسەفی لە سەردەمی لە دایکبوونیان خزاوەتە ناو ناسنامەی ئایینی هەردووکیان. ئەمانە ناسنامەی تێکەڵاوی نیوە بە نیوەی فەلسەفە ـ ئایینن. لەم قۆناخەدا پێویستە چەمکە ئایینیەکان لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا بن. بە شێوەیەکی چڕ لە هیند، ئێران، یۆنان و ڕۆما و شرۆڤە ئایینیەکانی چاخەکانی ناوین، وەك پێشکەوتنی فەلسەفی دەبینرێ. بە گوزارەیەکی ڕێکتر بیڵێین، ئیسلامییەت و مەسیحییەت، بە شێوەیەکی کارامەیی پشت بە سەنتێزی ئایدیۆلۆژیای سیستەمی کۆیلەداری (میتۆلۆژیا) و هزری فەلسەفی دەبەستن کە دواتر وەکو کاردانەوەیەك پێشکەوت؛ بە گۆڕانکاری و وەرچەرخانی پێویستی دا دەرباز دەکات و یەکانگیریان دەکات و وەکو ناسنامەی خۆی پێشکەشی دەکات. لێرەدا سەرچاوەی ڕەسەنی سۆمەریەکان لە ئارادا نییە. هەروەها ڕەوشێکی لە جۆری لە دایکبوونی فەلسەفەی یۆنانیش لە ئارادا نییە. تایبەتمەندێتیەکی گرنگی ئایدیۆلۆژیای پێغەمبەران ئەوەیە.

گفتوگۆی فەلسەفی هەردوو سیستەم گرێدراوی هەژاندنی بنەماکانی سیستەمە، کە باوەڕی لاواز بووە و دووچاری تێکدان هاتووە و جیاوازی هاتۆتە ئاراوە. پەنا بردنیان بۆ ئەرستۆ، سەرچاوەی خۆی لە هێزی پێکهاتەکەی لۆژیك دەگرێت. ئەرستۆ گەورەترین دەسەڵاتە کە تاوەکو ئێستا پێکهاتەی لۆژیك و هزرەکانی تێپەڕ نەکراوە. لە واقیعدا بەها مەزنەکەی ئەرستۆ لە بە سیستەم کردن و باسکردنی ئاستی ئەو هزرەدا شاراوەتەوە کە بەرهەمی راستینەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتییە. لە لوتکەدا نوێنەرایەتی توانستی مەعریفی و هێزی بیرکردنەوە دەکات. هەر کەسایەتی و سیستەمێك بخوازێ لەمیانەی زاراوە و هزرەوە کار بکات، گەڕانەوەی بۆ سەر راستینەی ئەرستۆ، بۆ ئەم ناوەڕۆکەی دەگەڕێتەوە. هەروەکو بڵێی کۆمپیوتەری چاخەکانی دێرین و سەرەتا و ناوینە.
لەم چوارچێوەیەشدا، کەسانی وەکو تۆماس ئەکوینی و ئیبن سینا و ئیبن روشد، کە لە قۆناخی هەنگاونان بەرەو رووخان خواستیان لەمیانەی فەلسەفەوە بە هانای ئایینەوە بێن، شرۆڤەکاری ئەرستۆ گەرایی قۆناخی خۆیانن. ئەمانە تیۆلۆژییان خستۆتە نێو رەوشێکی ئاڵۆزتر. ئەوەی کە هەرە زێدە پێیەوە خەریك دەبن، هزری سەلماندنی خودایە لەمیانەی لۆژیکەوە. لێرەدا بە پێچەوانەی لێکدانەوەکان، لە خوداوەند زیاتر هەوڵدەدرێ هەمیشەیی سیستەم بسەلمێنرێ.
ئەوە ئاشکرایە کە سەلماندنی خوداوەند لە رێگای لۆژیکەوە لە گەوهەری خۆیدا ئامانجی رزگارکردنی سیستەمە. هەروەکو چۆن ئەرستۆ بە ئامانجی رزگارکردنی دەوڵەتی شار ـ هزری سیاسی پێشخست، ئەوا تیۆلۆگەکانی (زانایانی خوداناسی) ئەو قۆناخەش لە رێگای سەرلەنوێ سەلماندنەوەی هەبوون و یەکبوونی خودا، سیستەمی دەوڵەتی ئیسلامییەت و مەسیحییەت کە سێبەری خودان، لەسەر زەوی دەسەلمێنرێن، پیرۆز دەکرێن و بەردەوام بوونی دەخەنە ژێر گەرەنتییەوە. ئەمە چالاکییەکی رووکاری بەهێزکردنی ناسنامەیە. هەبوون و نەبوونی خودا، کێشەیەکی نەزانراو و بێ واتایە. هەرچەندە وەکو راستیەکی مەزن پێیەوە خەریك بن و تەنانەت تاوەکو دواییش باوەڕیان بەوە هەبێت کە ئەنجامی دەدەن، وەلێ ئەوەی لە بواری کۆمەڵناسییەوە ئەنجامدراوە، گفتوگۆیە سەبارەت بەوەی "سیستەمێکی زاڵ هەیە، ئەمە ئەو تاك سیستەمەیە کە پێویستە هەبێ یان نە؟". ئامانج ئەوەیە سەرلەنوێ سیستەمی باڵادەست بکەنە خاوەن ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی. پێویستە لە بواری کۆمەڵناسیەوە شیبکرێتەوە کە بۆچی تیۆلۆگەکانی چاخەکانی ناوین هێندە بە بایەخەوە هەڵوەستەیان سەبارەت بە زاراوەی خودا (ئەڵڵا) کردووە.
لە کتێبی تەوراتی پیرۆزدا بە شێوەیەکی زەق و بەرچاو ئاماژە بەوە دەکرێت کە چۆن حەزرەتی ئیبراهیم و موسا بەرلە هەموو تیرەکانی نیمچە دورگەی عەرەب، هەستیان بەوە کرد "ئەل " بە واتای خودای ئاسمان دێت و لە تیرەی عیبرانی
خۆیان نزیك کردەوە، هەروەکو بڵێی کردیان بە موڵکی میللی، کردیان بە سەمبۆڵی ناسنامەی کۆمەڵایەتی خۆیان. ئەمەش ئەو شێوەبەندیە نوێیەی تیرە عیبرانیەکان نیشاندەدات کە لەمیانەی یەکبوونەوە پێی گەیشتن. ناویان لە "ئەلۆهیم" بۆ "یاهۆڤا" گۆڕی، بەم شێوە گونجاندیان. دواتر لەگەڵ بەهێزبوونی هەبوونی کۆمەڵایەتی، یاهۆڤاش

بەهێز دەکرێت. هەروەکو چۆن تەواوی ئەو تایبەتمەندێتیە نوێیانەی کۆمەڵگا بەدەستی هێناوە رەنگدانەوەی خۆی لە خوداوەنددا دەبینێتەوە، ئەوا بە پێچەوانەوە خوداوەند یاهۆڤا بەردەوام دەبێتە سەرچاوەی متمانە و باوەڕی کۆمەڵگا بەخۆی.
تایبەتمەندێتی جیاواز لە خودای (رەب)ی عیسا رەنگ دەداتەوە. خودای عیسا تەنیا هی یەهودیەکان نییە، بەڵکو خودای تەواوی مرۆڤەکانە و خاوەنی هەڵوێستێکی یەکسانە، بۆیە دەکرێت بە ئومێدی رزگاری چەوساوەکان. کاتێك جیابوونەوەی چینایەتی کۆمەڵایەتی بەسەر ناوەڕۆکی خودا رەنگدەداتەوە، دەکەوێتە نێو رەوشێك هەروەکو بڵێی نوێنەرایەتی جیابوونەوەی چینایەتی دەکات. ململانێی نێوان عیسا و کاهینەکانی سیستەمی بەکرێگیراو رەنگدانەوەی خۆی دەکاتە سەر پێکهاتەی رەب، لە یاهۆڤای فەرمی جیا دەبێتەوە، دەگۆڕێ و دەبێتە خودا (رەب)ی تەواوی مرۆڤایەتی، لەنێو بوویەرەکانی تێکۆشانی کۆمەڵایەتیدا دەبێتە فۆرمیلە (هاوکێشە)یەکی ئایدیۆلۆژی. دەبێتە ئیلهامی مانیفێستۆی ئەو کۆمەڵگا نوێیەی بۆتە ئامانج.
ئەم قۆناخە لەلایەنی حەزرەتی مەحەممەد زیاتر قاڵکراوەتەوە. لەمیانەی فەلسەفەی ئەفلاتونەوە بەهێزتر کراوە و زاراوەی رەب ی تاکخودایی کە بنەما کۆمەڵایەتیەکەی بەهێزترە، لە ئەنجامی قەڵەمبازی حەزرەتی مەحەممەدەوە، تایبەتمەندێتی ئەو کۆمەڵگایەی دژی وەستاوە و تایبەتمەندێتی ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتیەی خواستویەتی ئاوای بکات، پێ بەخشیوە، هەروەکو قورئانیش ئاماژەی پێکردووە نەوەد و نۆ سیفەتە، واتە لە رێی تایبەتمەندێتیەوە بەهێز دەکرێت. ئەمەش زاراوەیەکی بەهێزی ئەڵڵایە. لەم چوارچێوەیەدا لە زاراوەی سەرەکییەوە دیارە کە کۆمەڵگا نوێیەکە بەهێز دەبێت. خودا (ألله)ی خاوەن نەوەد و نۆ سیفەت، لە لایەنێکەوە بە واتای ئۆتۆپیا و مانیفستۆیەکە. بەردەوام هەرسکردن و باوەڕ پێهێنانی لەلایەن موئمینەکانەوە، بە مەبەست گرێدانیانە بە ئامانجی مانیفستۆیەکە. باوەڕهێنان بە خودا، باوەڕهێنانە بەو کۆمەڵگا نوێیەی کە چوارچێوەکەی دەستنیشانکراوە. کۆمەڵگای نوێ بە گوێرەی ئەم سیفەتە خوداییانە پێشدەکەوێ و زاڵ دەبێت. بە گوێرەی زاراوەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بەرنامەڕێژ و پراکتیزە دەکرێت و دەبن بە هێزی دەسەڵات.
هێڵە سەرەکییەکانی شیکردنەوەی کۆمەڵناسی سەبارەت بە شێوازی هزر و شێوەبەندی مەعنەوی چاخەکانی ناوین کە لە تەوەرەی خودا (الله)دا بووە بەمجۆرەیە. چەندە راستینەیەکی بە ئێشە کە هیچ تیۆلۆگێك (زانایەکی خوداناسی) هێزی ئەوەی لە خۆڕا نەدیوە ئاماژە بەم راستینە ساکارە بکات. تەنانەت لەمەش خراپتر ئەوەیە لە رۆژگاری ئەمڕۆشمان لەژێر ناوی زانست و کۆمەڵناسییەوە شیکردنەوەیەکی بەمجۆرە لە زانکۆکانی ئیلاهییات و کۆمەڵناسی ناخوێندرێ، ئەمەش راستییەکی پڕ لە ئێشە. تاوەکو ئێستا گفتوگۆ لە نێوان بانگەشەی تیۆلۆژیا "خودا هەیە، یاخود نە؟" کە مەسەلەکەی کردۆتە گرێکوێرە و هەڵوێستی نکۆڵی قەبەی ماتریالیزمی کۆمەڵناسی بەڕێوە دەچێت. لە راستیدا ئەوەی پێویست بوو ئەنجام بدرێت، گەیشتن بوو بەو راستینەیەی کۆمەڵگا کە بنەمای گفتوگۆکەیە، بەمجۆرەش نەدەکەوتنە نێو گەمەی خۆ شاردنەوە. نابێ لە بیر بکرێ کە

گەورەترین چەکی شەڕی خوداوەندەکان خۆ شاردنەوەیە، و بە دەمامککراوی خۆی نمایش دەکات و پەسند دەکات. بە بێ ئەملا و ئەولا سەرەکیترین لەیستۆکی تەواوی سیستەمە خوداوەندیەکان لەسەر بەندەکان بەمجۆرەیە و تاوەکو ئەم لەیستۆکە بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بەردەوام بێت، بەو واتایە دێت ئەو سیستەمەی نوێنەرایەتی دەکەن و هێزی لێ دەگرن و پێی دەبەخشن لەنێو گەرەنتی و پاراستندایە. کاتێك لەیستۆك تێك بچێت و دەمامك بەلاوە بنرێ، هەڵبەتە سیستەم وەکو راستینەی خۆی ئاشکرا دەبێت و ئەو کاتە ئاستەمترین قۆناخی بەردەوامکردنی سیستەمە. هەروەها پێویستە هیچ کاتێك لە بیر نەکەین، کاتێك دەمامکە ئایدیۆلۆژییەکانی سیستەمەکان بکەوێت، ئەوا هیچ هێزێك ناتوانێ لەسەر پێی خۆی رابگرێت و رۆژی خۆیان هاتووە.

تیۆلۆژیای تۆماسی ئەکوینی تا رادەیەك دەرفەتی هەنگاوێکی بۆ مەسیحییەت رەخساندووە؛ رێگا لەپێش پرۆتستانییەت، رێگای ریفۆرمیزە کردنی مەسیحییەت کراوەتەوە. ئەمە پێشکەوتنێکی زۆر گرنگە. رەوتەکەی دیکەی مەسیحییەت، واتە رەوتی موحافەزەکاری کە هەنگاو بە هەنگاو بەرەو کۆنەپەرستی دەچێ، هەوڵدەدات لە رێگای ئەنگیزسیۆن رێگا لەپێش رووخان بگرێت. سزای زۆر سەرسوڕهێنەر و تۆقێنەرتر لەوەی بەرامبەر عیسا پەیڕەو کرا، بەرامبەر راهیبە ریفۆرمخوازەکانی کڵێسە و فەیلەسوفە علمانی و ئەو زانایانە پیادە دەکرێ کە تازە بە تازە پێشدەکەون. Giordano Bruno بە زیندوویی دەسووتێندرێ. دوای ئەوەی گالیلۆ لە ووتەی خۆی پەشیمان دەبێتەوە لە هەمان سزا رزگاری دەبێت. راهیبی چیکی Jean Huss بە زیندوویی دەسوتێندرێ. لەم قۆناخەدا بە هەزاران کەس لە ئەندامەکانی تەریقەتە سۆفیگەراییەکان و سیحرباز و ئەوانەی رەوتی نوێی کڵێسە ئاوا دەکەن دەسوتێندرێن. دادگاکانی ئەنگیزسیۆن وەکو مەزنترین میکانیزمی لەناو بردن لە مێژوودا بەکار دەهێنرێ. تەواوی ئەمانەش لە رووکاردا بە ناوی خودا، لە گەوهەری خۆشیدا بەرامبەر بەو مرۆڤە ئازادانەی کە راپەڕیون و ئەو گەلانەی هێواش هێواش بە وشیاری نەتەوەیی گەیشتوون، بە ناوی پاراستن و رزگار کردنی دەسەڵاتی کڵێسە ئەنجام دەدرێت. هیچ کاتێك خوداوەندەکان پێویستیان بە پاراستن و رزگار کردن نییە، بە پێچەوانەوە سیستەمی فەرمانڕەوای کە چەندەی تەنگەتاو دەبێت زیاتر پەنا دەباتە بەر دەمامکی خودا و کەوتۆتە نێو رەوشێکی قێزەوەن، ئەم سیستەمە پێویستی بە پاراستن و رزگار کردن هەیە. بە تایبەتی لە ماوەی نێوان 1000 تا 1800 ی زایینی ئەوروپا لەنێو دژوارترین و بێ رەحمانەترین شەڕی بەرژەوەندی خوازیدا دەرباز بووە کە لەژێر ئەم جۆرە دەمامکانەدا بەڕێوە چووە. لەبەر ئەوەی لە دێرزەمانەوە ئەم لەیستۆکانە لە رۆژهەڵاتی ناوین بەڕێوە چووە کەم و زۆر یاساکانی دەزانرێ. گەرچی لەبەر ئەوەی ئەوروپا جاری یەکەمە رووبەڕووی ئەم شێواز و جۆرە شەڕانە دەبێتەوە، دوای ئەوەی دەکەوێتە نێو بنبەستبوونێکی مەزن و لەنێو شەڕە درێژ خایەن و خوێناویەکاندا مایەوە، توانیویەتی راستیەکان ببینێ. پرەنسیپی علمانییەتی کە ئەوروپا لە ئەنجامی شەڕەکانی کڵێسە هێنایە ئاراوە، سەرچاوەی خۆی لەم هەلومەرجە سەخت و بێ ئامانەوە دەگرێت کە خۆ رزگارکردن لێی ئاستەمە. لە دوو لایەنەوە پێهەڵگرتن ئەنجامدراوە.

ا ـ ریفۆرمیزەکردنی مەسیحییەت، گوزارە لە بە نەتەوەیی بوونی کڵێسە و دیموکراتیزە کردنی دەکات. ئەم قۆناخەی کە لە ساڵانی 1500 ی زایینی بەرەو سەرکەوتن چوو، بە دەوڵەتی هاوچەرخی دەستووری دیموکراسیانە ئەنجامگیر بوو. هەروەکو گەلێك نموونەی لەمێژوودا بینراوە پشت بەستنی ریفۆرم بە بۆرژاوازییەت وەکو چینێکی نوێی کۆمەڵایەتی، وەرچەرخانێکی ئایدیۆلۆژییە بەرەو پێش. ئەمە یەکێکە لەو هەنگاوە سەرەکیانەی کە لە ئەوروپا کۆتایی بە شارستانییەتی دەرەبەگایەتی چاخەکانی ناوین هێنا.

ب ـ قەڵەمبازی علمانی زانستیانە، نوێنەرایەتی ئەو بیرکردنەوە زانستیە دەکات کە تەواوی پەیوەندییەکانی لەگەڵ کڵێسە دەبڕێت. ئیتر ئەو تاکەی پشت بە زانست دەبەستێ، بە بێ ئەوەی پەنابباتە بەر هیچ خودایەك، هەوڵدەدات بە هێزی خۆی چارەنووسی خۆی دیار بکات. لە راستیدا هەوڵ دەدات ببێت بە ئایینێکی نوێ، هەربۆیە دەتوانین بڵێین رێبازێکی ئایینی زانستی دیاریدەکات کە چەندین مەترسی لەناو خۆیدا حەشار داوە. یەکێك لەو لێشاوانەی شێوە بەم چەرخەمان دەدات ئەمەیە.

لەمیانەی زمانی نەتەوەیی و کولتوور و وێژە کە لە رێی ئەم دوو رەوتەوە پێشدەکەون، بە شێوازی نەتەوەیی و زانستی تاك هەڵدەکشێ. ئەو کۆمەڵگایەی بە شێوەیەکی زێدەڕۆیی خۆی پیرۆز کردووە بە خودایی، ئەمجارە بە پێچەوانەوە بە تەواوی لە پیرۆزی و خودایی دادەبڕێ و لەمیانەی ئەو تاکەی خۆی بە پیرۆز دادەنێ رێگا لەپێش سەرچاوەی هەڕەشە و مەترسییەکی دیکە دەکاتەوە یاخود کۆمەڵگا دەکەوێتە نێو مەترسییەوە.

کڵێسەی بە شان و شەوکەت کە ژێر کەوتووە، بە ڕك و کینەوە پێشوازی لەو پێشکەوتنانە دەکات، بەڵام لەمیانەی خۆ گونجاندن بە گوێرەی پێشکەوتنە هاوچەرخەکان، درێژە بە وابەستەبوون و یادگاری ئەو عەزیز و عەزیزانە دەدات کە بە واتای بەهای ئێجگار مەزن دێن. سەبارەت بە گەیشتنی ئەو کۆمەڵگایەی بێ ویژدان بووە بە ویژدانێکی دروست هەوڵەکانی خۆیان نوێدەکەنەوە و درێژەی پێدەدەن.

لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی عەباسییەکاندا کۆمەڵگای ئیسلام بووە خاوەنی زانستی کلاسیك. ئەم شێوەیەی پشت بە شرۆڤەی مەزهەبی سوننی ئیسلامییەت دەبەستێ ئەو کۆمەلگایەیە کە بۆتە خاوەن دەوڵەت و مۆرکێکی فەرمی. بە گوێرەی گەوهەرە ئایدیۆلۆژییەکەی ئیسلامییەت زوو بەرەو "مۆنارشییەت" دەچێ. ئەم ئەنجامە سروشتیەی زاراوەی ئەڵڵای حەزرەتی مەحەمەد، سوڵتانێکی بەهێز و توانایە. بە گشتی ئایدیۆلۆژیای تەواوی کۆمەڵگا چینایەتییەکان، لە ئەنجامی ئەو زاراوەیەی خودا کە لە گەوهەردا پێکیان هێناوە، سیناریۆی دەسەڵاتی سیاسی ئامادە دەکات. گەورەترین چەواشە کاری لە مێژوودا لە رێگای دەمامکەکانی خوداوەندەوە ئەنجام دەدرێت. هەروەکو مەزندە دەکرێ و لێکدەدرێتەوە، تەواوی چالاکییەکانی پیرۆزی و بە خودایی کردن و قووڵبوونەوە هزرییەکان، لەپێناو دۆزینەوەی راستینەی مەزن و پیرۆز نییە. هەرچەندە باوەڕی پێ بهێنرێ و دەرکیشی پێ نەکرێت، بنەماکانی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگای چینایەتی تازە پێشکەوتوو ئامادە دەکات، هێزێکی مەعنەوی دەسەڵات دەخولقیندرێ. هیچ کاتێك بەبێ پشت بەستن بە باڵادەستییەکی بەهێزی هزری و مەعنەوی مرۆڤایەتی دەسەڵاتێکی سیاسی

ڕەهای وشکی پەسند نەکردووە. بە وریایی و وردەکارییەوە خۆیان دەمامك دەدەن، بە تایبەتیش رووخسارەکانی خودا بە بنەڕەتی دەگیردرێت و ڕێگا لەپێش دەسەڵاتی سیاسی دەکرێتەوە و پێشکەش بە کۆمەلگا دەکرێت.

سەرەکیترین کاری راهیبەکانی سۆمەر و میسر خولقاندنی دەمامکی خودایی ئەو دەسەڵاتە سیاسیانەیە کە پێشکەوتوون. ئەمە لە میتۆلۆژیەکانیاندا زۆر ئاشکرا و سەرنج راکێشە. لە کاتێکدا هیتیت و گریکەکان وەکو دووەمین کۆپیە بەرەو رۆژئاوای دەگوازنەوە، ئەوا هیندستان هەزار و یەك رەنگی ئەم دەمامك کردنە پێشدەخات و دەبێتە پێشکەوتووترین بەرهەمهێنەری رۆژهەڵات و بەمجۆرە پێشکەشیان دەکات. خولقاندنی میتۆلۆژیا، ئاواکردنی خوداوەند، گرێدراو بەمە پێشخستنی رێوڕەسم، لە سەردەمی دەسەڵاتی کۆیلەداریدا گرنگترین شوێنگەیان هەبووە. هێزی چینی راهیبەکان لەوەوە دێت کە ئەم کارە بە شێوەیەکی سەرکەوتوانە ئەنجام دەدەن. هۆکاری بە کاریگەر بوونیان لە مێژوودا بۆ ئەو رۆڵە ژیانییەیان دەگەڕێتەوە کە لە ئاواکردن و بەردەوامکردنی دیاردەی دەسەڵاتدا بینیویانە. بەلاوەنانی ئەم رۆڵە سەرەکیە و پیرۆزکردنی خودایەکی تاقانە و نادیار، لە سایەیدا پێشخستنی گفتوگۆ و پێکدادان بە جۆرێك هەروەکو بلێی واقیعییە، یەکێك لە چەواشە کاریە بنەڕەتیەکانە. ئەگەر ئەم چەواشەکاریە نەبێت، هیچ هێز و دەسەڵاتێکی ماددی و دەسەڵاتی سیاسی ناتوانێ بە شێوەیەکی رووت درێژە بە هەبوونی خۆی بدات.

باوەڕی پادشای خوداوەند کە دەمامکێکی سەرەکی سیستەمی کۆیلەدارییە، تەنیا دەشێ لە سایەی پێکهاتەیەکی هزری، سەردەمی منداڵێتی مرۆڤایەتی فەراهام بکرێت. چەندەی چالاکی و کرداری بەرهەمهێنانی کۆمەڵگای چینایەتی گەشە بکات و پەیوەندی نێوان دەسەڵات و چەوسانەوە ئاشکرا بێت، ئەوەندە دەمامکەکانی خوداوەندیش ئاشکرا دەبن، پێویستی بە شێوەی نوێ و دەمامکی شاراوەتر دەبێت. دروست کردنی ئەم دەمامکانە بە ئەنقەست بە مەبەستی خەڵەتاندنی خەڵك نییە. ئەمە کولتوورێکی باوەڕییە. تەنانەت لەبەر ئەوەی تایبەتمەندێتی بەهێز و پیرۆزییان پێدراوە، هێزێکی ئەوتۆیان بەدەست هێناوە کە وەکو راستیەکی مەزن لە هزردا بەجێ ببن. دەبێ بەباشی دەرك بەوە بکرێت لە سەردەمە سەرەتایی و دێرینەکانی کۆمەڵگای چینایەتی لە بواری هزریدا رەوشی مرۆڤایەتی بۆ ئەمە گونجاو و لەبار بوو. بەردەوام دەبێ ئەوە رەچاو بکەین کە بەڕێوەبردنی چەوسانەوە و فشاری سیاسی، لەمیانەی گەورەترین درۆوە و پێشکەشکردنی وەکو مەزنترین راستی، یاسایەکی کۆمەڵگای چینایەتییە.

چاخی دەرەبەگایەتی لەمیانەی دەمامکەکانی خودای قۆناخی منداڵێتی مرۆڤایەتی بەڕێوە ناچێت. هەڵبەتە بنەڕەتیترین بانگەشەی پێغەمبەران و فەیلەسوفەکان ئەوەیە کە مرۆڤ نابێت بە خوداوەند. بەمجۆرە ئاشکراکردنی دەمامکەکانی خودایی زۆر گرنگ و بایەخدارە. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە رەوشی هزری و وشیاری مرۆڤ زۆر بە باشی لەیستۆکەکەی ئاشکرا کردوە و لێی تێگەیشتووە. پێویستی بە زاراوەی نوێی خودا و شرۆڤە کردنی سروشت هەیە. پێغەمبەرەکان زاراوەی خودایان بۆ تاکخودایی کەم کردۆتەوە کە ئەویش لە شێوەی مرۆڤ نییە، بەڵکو رەنگدانەوە و یەکێتی هەموو هێزەکانی کۆمەڵگا و سروشتە،

بەمرەنگە بۆ ئەوپەڕی ئاسمان و بۆ شوێنێك بەرز کراوەتەوە کە نازانرێ و بەمجۆرە نابینرێ. لەبەر ئەوەی شێوازی بەڕێوەبەرایەتی نەمرود و فیرعەون لەگەڵ خۆیاندا بەلاوە دەنێن، رەوش و بوویەرێکی مێژوویی جێگای باسە. مرۆڤایەتی هەوڵدەدات هەنگاوێك لە بەڵای مرۆڤی ـ خواوەند، پادشای ـ خوداوەند، دوور بکەوێتەوە. نمایشکردنی گریان و فرمێسك رژاندن، خۆشەویستی، نیشاندانی عیبادەت کە بەرامبەر ئەو هەبوونانە نیشاندەدرێ کە ترسێنەر و تۆقێنەرن، بە ئامانجی رزگاربوونە لە بەڵا. لەبەر ئەوەی لە چاخی نئۆلیتیکدا چەوسانەوە نەبوو، ئەم دیاردانە زیاتر رۆڵ و گوزارشتی سوپاس کردنیان هەبوو. هەرچی فەیلەسوفەکانن لەمیانەی دانانی خودا بە فاکتەری یەکەم، یاخود لە رێگای هەڵوێستێکی بەمجۆرەی کە لە هەموو گەردیلەیەکدا هەیە، دەیکەن بە بەردەوامی سروشت، بەمرەنگە هەنگاوێکی دیکە هزری مرۆڤ بەرەو پێشەوە دەبەن و، مرۆڤ لە ترسی خوداوەند رزگار دەکات (لە دەسەڵاتی بەڕێوەبردن و چەوسانەوە). پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی و رزگاربوونی هزر لە قۆناخی منداڵێتی، رۆڵیان لە پێشکەوتنی ئەم دوو رەوشەدا بینیوە. خودای نوێ پێویستی بە زاراوەی فەلسەفە و ئایین دەبینێ. نەریتی مێژوویی بەم جۆرە پێشدەکەوێ و بەردەوام دەبێت.

زاراوەی ئەڵڵای حەزرەتی مەحەمەد ئەم قۆناخە مێژووییە لەخۆوە دەگرێت. کاتێ پێناسەیەکی خوداوەندی هەم زاراوەکانی خوداوەندی میتۆلۆژیای میسر و سۆمەریەکان هەم زاراوە فەلسەفییەکانی یۆنان و رۆما لەخۆوە نەگرێت، ناکەوێتە خزمەتی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی. هەروەکو دەزانرێ مەحەمەد دەرك بە قووڵایی ئەم راستینەیە دەکات و لەنێو تەنگەتاوییەکی ئایدیۆلۆژی مەزندا دەژی، تەنانەت لە هۆش خۆی دەچێت و لەنێو ئارەقەدا دەمێنێ. کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی لە ئاستێکی پێشکەوتوودا لەنێو قووڵبوون و گەردوونی بووندا دەژی. ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکەشی دەبێ بە گوێرەی ئەوە بێت. بە تایبەتی پێویستە زاراوەی خودا، لێهاتوو، جێگای باوەڕ، لە هەموو شوێنێك ئامادە بێت؛ دەبێ لە شادەمار زیاتر نزیکی مرۆڤ بێت. بەمجۆرە رێگای مەعنەوی دەسەڵاتێکی دەرەبەگایەتی دەکرێتەوە. خولقاندنی فکری و ئایدیۆلۆژی ئەنجامدەدرێت. وەکو فێڵبازی و وردەکاری هونەری بەڕێوەبردنی چینایەتی، لە کاتێکدا خودا بە مەزنترین هێز ناودەبن کە لە راستیشدا رەنگدانەوەیەکە، ئەوا دەسەلاتی دەرەبەگایەتیش بە سێبەری خودا ناو دەبەن، بەمجۆرە رەوشێکی بەرەواژوو کردن روودەدات. ئەم راستینە کە سوڵتان (دەسەڵاتی دەرەبەگایەتی) بێت، ئەوا رەنگدانەوەکەشی خوداوەندە. کاتێك ناسنامەی کۆمەڵایەتی بەمجۆرە هاوسەنگ دەکرێت، ئەو کاتە بەرامبەر بەم هەڵوێستە زانستیانە روون دەبێتەوە کە گفتوگۆکانی سەبارەت خوداوەندی کە چەندین سەدە ئەنجامدران، رێگایان لەپێش ئەنجامی دیماگۆجیانە کردۆتەوە.

لێرەدا مەبەستمان بچووککردنەوەی زاراوەی خودا نییە، بە پێچەوانەوە واتای واقیعی خۆی پێدەبەخشین. زاراوەکان وەکو هەبوونێکی کۆمەڵایەتی هەر یەکە و راستیەکن و بە لایەنی کەم بە ئەندازەی ئابووری کاریگەریان هەیە. ناشێ بە بچووکی و هەرزان تەماشای پێشخستنی زاراوەی خودا بکرێت لەلایەن حەزرەتی مەحەمەدەوە. هەڵەکانی ماتریالیستە

قەبەکان لەم بوارەدا، بە لانی کەم هێندەی ئەوەی ئایدیالیستەکان خراپەکارانەیە. نکۆڵیکردنی ماتریالیستەکان لە خودا و بانگەشەی ئایدیالیستەکان وەکو فەرمانڕەوایەتی رەهایی خودا، هەمان ئەنجام لەگەڵ خۆیاندا دێنن و ئەوە چەواشە دەکەن کە لە رێگای هەڵوێستێکی کۆمەڵناسی لەنێو هەبوونەکانی کۆمەڵگادا واتای راستەقینەی خۆی پێبدرێت. خولقاندنی بواری ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی، لە خولقکاری کرداری ئاستەمترە و کارێکە پێویستی بە کارامەیی هەیە. ئەمەش وەکو جیاوازی نێوان منداڵ بوونێکی دروست و مەزن بوونە سروشتییەکەی وایە. دەمامکی خودایی کۆمەڵگای یۆنان کە نزیك لە مرۆڤ، کە لە مرۆڤ دەچێ، زێدە خولقکار نییە و زیاتر لە شێوەی فیدراسیۆنی تیرە دەچێت، ئەوا کاریگەری خۆی کردۆتە سەر بە دەوڵەت بوون و دیموکراسییەتی ئەتینا کە دواتر بەدی هاتن. هەرچی لە ئایینە تاکخوداییەکانە، لە مرۆڤی یەکجار بەهێزکراو و زاراوەی جیاوازی خودا، رێگای لەپێش کۆمەڵگای بە دەسەڵات و سەلتەنەت (میرنشینی)ی بنەماڵەکان کردۆتەوە. بە شێوەیەکی گشتی لە شێوە گرتنی کۆمەڵگا، بە تایبەتیش لە پێکهاتنی دەسەڵاتی سیاسی و دەزگاکانیدا، ناسنامەی ئایدیۆلۆژی رۆڵێکی سەرەکی دەبینێ. ئەمەش وەڵامێکی گرنگی ئەو پرسیارەیە "بۆچی دیموکراسییەت و، کۆمار لەناو کۆمەڵگای ئیسلامدا پێش ناکەوێت؟" ئەمەش بەو واتایە دێت تاوەکو ئەو ناسنامەیەی کۆمەڵگای ئیسلامییەت بەلاوە نەنرێت کە لەژێر سایەی ئەم پێکهاتە ئایدیۆلۆژیە شێوەی گرتووە، واتە تاوەکو علمانیەتێکی جێگیر بەدی نەیێت، بە سانایی دیموکراتیزە نابێت. هەروەکو چۆن علمانیەتێکی راستەقینە لەمیانەی شیکردنەوە و بەلاوەنانی ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژیە باوە دەبێت کە بە درێژایی مێژوو بەهێز کراوە و تاوەکو گەردیلەکانی کۆمەڵگا جێگیر بووە، ئەوا کۆمارێکی علمانی و کۆمەڵگا و سیاسەتێکی دیموکراتیش، گرێدراو بەمە ئاوا دەکرێت.

سەرباری ئەمە زاراوەی خودای حەزرەتی مەحەممەد، لە سەرەتا رۆڵێکی پێشکەوتووخوازی هەیە؛ خولقێنەر و بە وورژمە، هێزبەخشە و هاندەری پراکتیزەکردنە. لە بواری هزریشەوە هەڵکشانە. بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە رۆڵی مێژوویی خۆی بینیوە. بەڵام کاتێك دەگاتە قۆناخی پێگەیشتن پێکهاتە کولتووریە فرە رەنگییەکان، ئەم زاراوەیە تەنگەتاو دەکەن. قەوم و گروپە ئەتنیکیە خۆجێیەکان زاراوەی خودای کولتووری خۆیان لەمیانەی دەمامکی الله پەردەپۆش دەکەن و درێژەیان پێدەدەن. تەواو قۆناخی خەڵەتاندنی خودا (الله) دەستی پێکردووە. هەموو گروپێك بە گوێرەی ئاست و بەرژەوەندییەکانی خۆی زاراوەیەکی تایبەت بە خودای هەیە. لەگەڵ گروپی (مەزهەبی) فەرمی سوننی، ئەوا گروپە نافەرمییەکانی باتینی و سۆفیگەرایی بە شێوەیەکی بەرفراوان و هەرەس ئاسا بڵاودەبنەوە.

لایەنە رکابەرەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە فاتیمی و قەرمەتییەکان بەرەو دەسەڵات ئاراستەیان گرتووە. گەلێك بیروباوەڕی لادەرانە دەردەکەوێ، سۆفیگەرایی پێشدەکەوێت. کاتێك کۆمەڵگا و دەوڵەتی ئیسلامی دەگاتە قۆناخی لوتکە، هەروەکو چۆن ئەرستۆ وەکو گەورەترین فەیلەسوفی رزگارکردنی کۆمەڵگا و دەوڵەتی یۆنانە، ئەوا فەیلەسوفە

ئیسلامییەکانیش رووبەڕووی ئەرکی رزگارکردنی کۆمەڵگا و دەوڵەتی ئیسلام بوونەتەوە. ساڵانی نێوان سەدەی 10 تا 12 ی زایینی لەم بوارەدا پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆیەوە بینی. پێشکەوتن و گۆڕانکارییە ئاڵۆزەکانی بواری سیاسی و کۆمەڵایەتی، رەنگدانەوەی خۆی دەکاتە سەر پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی سەرخان. وەکو ئەرستۆکانی کۆمەڵگای ئیسلامییەت، ئەلکندی، فارابی، ئیبن سینا و ئیبن روشد فەلسەفەیان بۆ نێو ئیسلامییەت دەگواستەوە. لێرەدا ئامانج سەلماندنی زاراوەی خودا نییە کە پێویست بە سەلماندنی هەیە، لە گەوهەری خۆیدا رزگارکردنی ئەو کۆمەڵگا و دەوڵەتەیە کە نیشانەکانی پەرتەوازە بوون تێیدا سەریهەڵداوە. گفتوگۆی مەزن، ئاماژە بە قەیرانی مەزن و چۆنیەتی بە پتەوی رزگاربوون لەم قەیرانە دەکات. لەهەر قۆناخێکی بەمجۆرەدا گەوهەری گفتوگۆکان وەکو یەکە. لێرەدا ئەوەی پێویستی بە رزگاربوونە خودی کۆمەڵگا و دەوڵەتە، نەك خودای نەبینراو و شاراوە. بەڵام چەندە زاراوەی خودا ببێتە جێگای باوەڕپێهێنان، بە تایبەتیش چەندە لەمیانەی لۆژیکەوە بسەلمێنرێ، هێندە باڵابوونی ئایدیۆلۆژی بەدەست دێنێ، بەمجۆرەش خزمەتێکی مەزن بە مانەوە و بەردەوامبوونی دەوڵەت و کۆمەڵگا دەکات. فەیلەسوفەکان رۆڵی راهیبەکان دەبینن. لە راستیدا ئیسلامییەت بە گوێرەی مەسیحییەت هزرێکی فەلسەفی تیۆلۆژی پێشکەوتووتری خولقاندووە. ئیبن سینا بە ئەندازەی ئەرستۆ خاوەن شاکارە. توانست و هزری زانستی زۆر لە ئەوروپا لەپێشترە. هەروەکو چۆن لەم رۆژگارەدا پەڕاوە زانستی و فەلسەفییەکانی ئەوروپا وەردەگێڕدرێت، ئەو کاتە ئەوروپا پەڕاوە فەلسەفی و زانیارییە زانستییەکانی رۆژهەڵاتی وەردەگێڕا. هەروەکو چۆن لە رۆژهەڵات وەکو مەسیحییەت لە ئەوروپا هزری زانستی باڵانەبوو، ئەوا شێوازی هزری موحافەزەکارانەی ئیسلام ئەو دەسکەوتە زانستی و فەلسەفیانەی کە بەدیهاتبوون، بە کفر لە قەڵەمدا و رێی لێگرت و بە توند و تیژی وەڵامی دایەوە.

لەمیانەی ئیمام غەزالی و ئەشعەری، قۆناخی فەلسەفە دادەخرێت. سەدەی دوانزدەهەمی زایینی بۆ ئیسلامییەت بە واتای دەستپێکردنی قۆناخی موحافەزەکاری ئیسلامییەتە کە، دۆگما وشکەکان زاڵ بووە، باوەڕ بە ژیری نەماوە، گرێدان بە قورئان و سوننەتەکان وەکو تاکە رێگای زانست دانراوە. لەگەڵ ئەوەی رەوتێکی بەمجۆرە لە مەسیحییەتیشدا پێشدەکەوێ کە موحافەزەکار و ئەنگیزسیۆن پیادە دەکات، ئەوا زیاتر رێگای پێشکەوتنی سەربەخۆی ریفۆرمخوازی و ئاقڵمەندێتی کراوەتەوە. کاتێك ئیسلامییەت رێگا لەپێش پێشکەوتنی رێبازی ئاقڵمەندانە و ریفۆرمخوازی خۆی ناکاتەوە، دەکەوێتە ناو تاریکترین قۆناخە مێژووییەکانی خۆی. ئەگەر قۆناخەکانی پێشکەوتنی مێژوو هەڵسەنگێنین دەبینین کە کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین لە 10000 ساڵ پ.ز تاوەکو 1200 ی زایینی رێبەرایەتی هەبوون و بەردەوامبوونی مرۆڤایەتی کردووە، لەم مێژووە بەدواوە ئەم رۆڵەی خۆی بۆ هەڵکشانی شارستانییەتی سەرمایەداری ئەوروپا بەجێ دێڵێ. لە راستیدا گرنگترین ئەرکی مێژوویی ئەنجامدانی شیکردنەوەی هەمەلایەن و بەرفراوانە سەبارەت بە فاکتەر و هۆکارەکانی ئەم رۆڵ گۆڕینەوەیە. بە هیچ شێوەیەك ئەم ئەرکە جێ بەجێنەکراوە. تەنیا لەمیانەی هەوڵی تایبەتی هەندێ لە مێژوو نووسانی رۆژئاوا (Gordon Child ,

(S.N.Kromer) هەوڵدەدرێ ئاراستە و تێڕوانینی دەرهەق بە مێژوو بخرێتە سەر ڕاستەڕێ. پاراستنێکی وشکی ئایین هیچ کاتێك سەرکەوتوو نەبووە. پاراستنی باڵابوونی سەردەمی رابردووش هیچ واتایەکی نییە. ئەوەی گرنگە هۆکارەکانی ئەم پاشکەوتنە مێژوویيەیە و ئاشکرا کردنی ئەم قۆناخەیە لە هەموو بوارێکەوە.

ئاشکرا کردنی ئەو قۆناخە پاشڤەڕۆیەتی و موحافەزەکاریەی کە بە ناوی ئیسلامییەتەوە هاتە ئاراوە و سەرەتا لە بواری ئایدیۆلۆژیدا دەستیپێکرد، ئێمە بەرەو ڕێگای ڕاست دەبات. لەم سەدانەدا لە بواری دەوڵەمەندی ماددیی، پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و شارەکانەوە ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ئەورووپا لەپێشتر و باڵاتربوو. پاشکەوتن لەم بوارەوە نییە. لەلایەن ئەورووپاییەکانەوە ڕۆژهەڵاتی ناوین زۆر سەرنج ڕاکێشە. هەمەرەنگی و دەوڵەمەندییەکەی نوێنەرایەتی باڵابوونی شێوەی ژیانەکەی دەکات. یەکێك لە هۆکارە هەرە گرنگەکانی پەلامارەکانی مەسیحییەت (سەلیبیەکان) بەهۆی باڵابوونی ڕۆژهەڵاتی ناوینە لەم بوارەوە. لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا دەبێتە ناچارییەك کە لە بواری ئایدیۆلۆژیدا لە هۆکارەکانی موحافەزەکاری و دواکەوتن بگەڕێین. لە سەدەی سێنزدەهەم دا ئەورووپا هەنگاوی گرنگ لە بواری زانستیەوە دەهاوێژێ؛ لە سەدەی چواردەهەمدا لە گۆڕەپان و بواری ئاییندا دەست بە قۆناخی ریفۆرم دەکات. هەرچی سەدەی پانزدەهەمە سەردەمی دەستپێکردنی ڕێنسانسە. لە کۆمەڵگاکانی ئیسلامییەتدا گۆڕانکارییەکی پێچەوانەی ئەمە لە ئارادایە. فێرگەکانی فەلسەفە بە زەندیقی تاوانبار دەکرێن، دەرگا لەپێش "اجتهاد" داخراوە، ئەوانەی هزری نوێ پێشبخەن، سزا دەدرێن و بە ئەشکەنجەدا دەرباز دەبن. ئەوانەی بەدوای پێشخستنی هزری ئازاد و فەلسەڤ بکەون وەکو سوهرەوەردی کەوڵ دەکرێن (1190 ی زایینی). بێباوەڕی بە زانست و ژیری یەکێك لە مەرجەکانی پتەوی بیر و باوەڕ دادەنرێت. فەیلەسوف و بیریار و بلیمەتانی وەکو ئیبن سینا و فارابی وەکو کافر مەحکوم دەکرێن. بۆ جاری یەکەمە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا قۆناخێکی پاشڤەڕۆیەتی و تەڵەکەبازی دەستپێدەکات کە مەترسیدارترین موحافەزەکاری هزری بەهادار و پیرۆز دەبینێ و بە هەموو جۆرێك دەرگای بە ڕووی زانیاری زانستی داخستووە، هزری سەربەخۆ و ئازادانەی مێشك بە کاری شەیتان لە قەڵەم دەدات، ئەزبەرکردنی قورئان و فەرموودەکان بە زانست دادەنرێ و تەنیا پشت بە گێڕانەوەی چیرۆك و زانیاری دەبەسترێ. هەروەکو چۆن ئەم بەخت ڕەشیەی ڕۆژهەڵاتی ناوین، واتە ئەم قۆناخە نوێیەی پاشڤەڕۆیەتی کە شایستەی ڕۆژهەڵاتی ناوین نییە، هۆکاری سەرەکی ون کردنی تەواوی مێژووە شکۆدارەکەی و هزرەکەیەتی، ئەوا بە واتای دەستپێکردنی بێ مێژوویی و ونکردن و دواکەوتنی بەردەوامە، کە دواتر پێشدەکەوێت.

هەڵسەنگاندنی ئەم قۆناخە وەکو گەورەترین ئافاتی کۆمەڵگاکانی ئیسلام و ڕۆژهەڵاتی ناوین لە جێگای خۆیدا دەبێت. ئەمە قۆناخێکە کە گەورەترین خیانەت لە کولتووری ئەو جوگرافیایە دەکرێت، کە نزیکەی 15000 ساڵ لە ئاستی پێشەنگایەتیدا بەهای بۆ مرۆڤایەتی خوڵقاندووە، چاخی نوێی کردۆتەوە، شارستانییەتی دەستپێکردووە، هەروەها نکۆڵی لە مەزن بوونەکەی دەکرێت و هەروەکو بڵێی لە گۆڕنراوە. تەنیا گۆڕستانە

سەرسوڕهێنەرەکانی میسر و سۆمەریەکان گرنگ و جێگای بایەخ نییە؛ لەم قۆناخەدا گۆڕستانی پڕ بە ئێش و درێژخایەنتری کولتووره شکۆمەندەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەستیپێکرد؛ گۆڕستانێکن تاوەکو ئەمڕۆ نەزانراوە چی تێدا ژێرخاك کراوە.

ئەگەر لە چوارچێوەیەکی گشتیدا تەماشای مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوین بکرێ، دەبینرێ کە ئیسلامییەت ڕۆڵێکی پێشکەوتنی سنووورداری بینیوە. بەهایەکی خوڵقکارانەی ئەوتۆی نییە. لە بواری ناسنامەی ئایدیۆلۆژییەوە دەتوانرێ وەکو سێیەمین جۆر و شێوەی سۆمەریەکان شرۆڤە بکرێت. لە بواری هەنگاونان لە فرە خوداییەوە بۆ تاکخودایی، میتۆلۆژیا بۆ ئایین، کشتوکاڵ بۆ بازرگانی، لە کۆیلایەتییەکی وشکەوە بۆ کۆیلایەتییەکی نەرمکراو، لە تیرەگەرێتییەوە بەرەو بەرزبوونەوەی قەوم، ناتوانرێ لە پێشکەوتنی شارستانییەتدا نکۆڵی لە ڕۆلەکەی بکرێت. بەڵام تەواوی ئەم دیاردانە پێشتریش لەناو پێشکەوتن دا بوون. شتێکی تازە خوڵقێنراو لە ئارادا نییە. زاراوەی "هەبوون و یەکبوونی خودا، نێردراوی پێغەمبەر" کە جێگایەکی مەزنی بۆ تەرخانکراوە، دیاردەیەکن کە زۆر پێشتر کراونەتە زاراوە و بە دەزگا کراون، لەناو داب و نەریتی کۆمەڵگا و هزری مرۆڤدا جێگیر و زاڵ کراون. ئەوەی ئیسلامییەت لە بواری ناسنامەی ئایدیۆلۆژییەوە ئەنجامیداوە، لەمیانەی شێوازەکانی شۆڕشەوە خێرایی و هێزی بە شارستانییەتی دەرەبەگایەتی داوە کە تاکەکانی بوونەتە سەپان و ڕەنجدەری خاك بە ناوەند دادەنێت. لێرەدا چەندی بڵێی ئیسلام سەرکەوتووە. ڕۆڵی ئیسلامییەت لە خێرایی بوونی دەرەبەگایەتی، قاڵبوونەوە، بوونی بە خاوەنی هێز و دام و دەزگا و ئەنجامدانی بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتنێکی گەردوونی مسۆگەرە. تەنانەت ئەو هێزەی ڕۆڵێکی دیاریکراوی لە ناچارکردن و وروژاندنی ئەورووپا و هیند و چین بینی کە شارستانییەتی دەرەبەگایەتی پێشبخەن، ئیسلامییەتە. بە گوێرەی گوزارشتێکی گشتی، ئیسلامییەت باشترین هێزی ناردنی (تصدير)ی دەرەبەگایەتییە. بێگومان لەبەر ئەوەی ئایینی بازرگان و پیشەکار و جووتیارانە، بۆ بینینی ئەم ڕۆڵە دەیوروژێنێ و لەبارە. هێندە بەرزکردنەوەی چەمکی جیهاد و پیرۆزکردنی شێوازەکانی ڤەبوون (فەتح) کە لە داگیرکاری بەولاوە واتایەکی دیکەی نییە؛ ئەگەر بمرێ شەهید دەبێ و یەکسەر دەچێتە بەهەشت، ئەگەر وەکو کەم ئەندام بمێنێ وەرگرتنی زۆرترین بەشی دەسکەوتەکان، لە نزیکەوە گرێدراوی هەناردنی (تصدير)ی دەرەبەگایەتییە.

هەرچەندە لە یەکەمین قۆناخەکانی دەرکەوتن تاوەکو قۆناخی پێگەیشتن ماوەی نێوان سەدەی حەوتەم و دەیەمین ئەگەر وەکو قۆناخی بڵاوکردنەوەی شۆڕشی دەرەبەگایەتی هەڵسەنگێندرێت، ئەوا تەواوی قۆناخەکانی دوای ئەوە پەلامارەکانی تاڵانکاری و شەڕە بەرژەوەندیخوازییەکانی ئەو ئەمیر و بنەماڵانەیە کە هیچ ڕۆڵێکی پێشکەوتنخوازانەیان نەبووە. لە سەدەی دوانزدەهەم بەدواوە ئەم قۆناخە بە تەواوەتی دەبێت بە ئافاتێك پیرۆزی و مەزنایەتی ئایین لە قۆناخەکانی دەستپێکدا، لەپێناو بەرژەوەندی تاکە کەسی ئەو میر و بنەماڵەی ڤێزەوەن، وەکو ئامرازێك بەکاردەهێنرێ. لە کاتێکدا سوننە دەبێتە مەزهەبی فەرمی و هەرە موحافەزەکار، ئەوا عەلەوی وەکو ئەو مەیلە ئایینیە پێشدەکەوێ

که پەیوەندی خۆی لەگەڵ بەها کولتوورییەکانی گەلان نەپچڕاندووە، زیاتر مەیلی چەوساوەکان و زەحمەتکێشان و بەرخودانڤانەکانە. چەندین مەزهەبی باتینی بەرامبەر بە زۆرداری و ساختەکاری دەردەکەون. جارێکی دیکە سۆفیگەرایی بەهێزدەبێت. لە راستیدا لەگەڵ ئەوەی تەریقەتگەرایی چاخە سەرەتاییەکان، سۆفیگەرایی کاردانەوەیەکی بەرامبەر بەو ئایینە فەرمیانە بوون، لەهەمانکاتدا لە بواری داخراوبوون، لە جیاتی جیهانی ماددی ئومێد گرێدان بە دەسەڵاتی مەعنەوی ئاخرەت واتە دونیای دیکە، بەمجۆرە ئایدیالیزمی بەخێوکردووە. ئەمانە ئەو گروپ و لێشاوە پاسیفانەن کە دوای لاوازبوون و ژێرکەوتن، پێشکەوتن و لە گروپە چەپەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان دەچن. شیعەگەرایی ئێران و فاتمییەتی میسر ئەو شێوەیەی عەلەویەتن کە گەیشتونەتە دەسەڵات و سیستەمی دەوڵەتیان ئاواکردووە، لەوە دوورن کە ریفۆرمێکی ئیسلامی جێگیر پەرەپێبدەن. جگە لە چەمکی تەسکی "ئەهلی بەیت" پرۆگرامێکی سیاسی و فەلسەفەیەکی پێشکەوتوو لە بنەماکانی ئایدیۆلۆژیایان نابینرێ. بانگەشەیەکی ئەوتۆیان سەبارەت بە نوێنەرایەتی کردن و خولقاندنی بنگەیەکی نوێی کۆمەڵایەتی نییە. تەنیا بە گوتنی "ناهەقی بەرامبەر بە ئەهلی بەیت کرا" ریفۆرم ئەنجامنادرێ؛ هۆکارە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەو ستەمکاریە شیناکرێتەوە. هەربۆیە سەرەڕای ئەوەی پشت بە زەمینەیەکی چەوساوەکان و مافدار دەبەستێ، پێشکەوتنی عەلەوییەکان لە ئاستی ریفۆرمخوازی مەسیحییەکان دا نییە. هێندە گشتگیر و بەرفراوان نییە کە ئەو رۆڵە پێشکەوتووخوازانەیەی چاوەڕوانکراوە ببینێ. مەیلێکە پڕ لە سۆز، کاتێك دەسەڵاتیش بگرێتە دەست دیسان گرێدراوی هەمان قاڵبی کۆمەڵایەتی ـ ئابووری دەبێت، لە بواری سیاسییەوە جیاوازی لەخۆوە ناگرێت، دەتوانرێ لەبەرەی چەپڕەوەکان دابنرێت.

هەربۆیە شەڕی نێوان ئایینزاکان کە بە سەدان ساڵ بەردەوام بوو لە خولقاندنی رەوشێکی پارچە پارچەیی و لەدەستدانی هێز و بنبەستبوون بەولاوە، رێگای لەپێش ئەنجامێکی دیکە نەکردۆتەوە. بە شێوەیەکی گشتی ئەو ئیسلامییەتە سنووردارەی کە هەیە، تەنیا بە شێوەیەکی پاشڤەرۆیی نامێنێتەوە؛ بەڵکو لە بواری سیاسیشدا دووچاری رەوشێك دێت کە پارچە پارچە بووە و بۆتە مەیدانی شەڕێکی کوێرانە و خوێناوی. بەهۆی ئەم ئاڵۆزییەوە ئابووری و دەستکاری زێدە پێشناکەوێت. لە کاتێکدا بازرگانی ئەوروپا کە بەرەو بازرگانی سەرمایەداری (مارکانتیلیزم: بازرگانی بازاڕی ئازاد) هەنگاوی هاوێشتووە و بەرەو خولقاندنی چینی بۆرژوا هەنگاو دەهاوێژێ، لە کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا بازرگان خۆی لە زێدە بەها ئاڵاندووە و بووە بە چینێکی پاشڤەڕۆ. ئەو رژێمە میرییانەی کە لەسەر خاکە بە پیتەکان ئاواکراون دەرفەت بە دەرەبەگایەتییەك نادەن لە نێو ئاساییشدا بێت، بەردەوام دەرەبەگایەتی ناوەندی بەهێز دەکەن، هەر لە سەرەتاوە بۆرژوازییەتی شار خەفە دەکەن و دەیخنکێنن. لەبەر ئەوەی چینێکی بۆرژوا پێشنەکەوتووە تاوەکو ئەوروپا پێشکەوتنی ناوەندیبوون پارسەنگ بکات، بۆیە پاشڤەڕۆیەتی زیاتر دەبێتە ناچارییەك. دوای ئەوەی فەتح لە ئارادا نامێنێ، ناوەندیبوون کە پشت بە فەتح دەبەستێ، دەبێتە دەزگایەکی بێ واتا و گەندەڵ، لەنێو تەواوی کۆمەڵگاکانی ئیسلام و رۆژهەڵاتی ناوین بە ستاتۆی

دەزگایەك دەگات کە لە بنەوانیەوە کەوتۆتە ناو پاشڤەرۆیەتیەوە. ئیتر سەڵتەنەت وەکو سەرچاوەی نەخۆشیەکان لە هەناوی هەموو کۆمەڵگاکاندا دەمێنێتەوە. نەخۆشیەکە بەردەوام گیان دەخوات و دەیرزێنێ! لە بواری ئیسلامییەتیشدا ئیتر گرێدان بە ئایدیۆلۆژیا و پرەنسیپ نەماوە. شێوازی بێزەنتیەکانی کە هەموو شتێك وەکو لەیستۆك و تەڵەکەبازی دەسەڵات دەنرخێنێ، قۆناخێکی هەرە گەندەڵ جێگای باسە. ماوەی نێوان سەدەی دوانزدەهەم و پانزدەهەمی زایینی قۆناخی لە لوتکەوە چوونە بەرەو رووخان.

قۆناخی سەدەی پانزدەهەم تاوەکو سەدەی بیستەم دەتوانرێ لە مێژووی کۆمەڵگاکانی ئیسلامدا بە قۆناخی شەوەزەنگ هەڵسەنگێنرێ. لە هیچ بوارێکدا نیشانەکانی پێشکەوتن دیار نییە. هەموو تایبەتمەندێتیەکانی لە لوتکەوە چوونی بەرەو رووخان، دەرکەوتۆتە روو. زاراوەی نەفرەت کردن کە بە چڕی لە کتێبە پیرۆزەکاندا هەیە، سەرتاپا تەواوی دەزگا و هزرەکانی گرتۆتەوە. تراژیدیترین ناکۆکی دەرکەوتۆتە مەیدان. لەمیانەی (نفی النفی) بەرەو قۆناخی هەرە بە ئێش و بەکاربردن چووە. ئەو بیرۆکانەی (تێزەی) کە بە واتای بەلاوەنانی ئەو پاشڤەڕۆتیانە دێت کە بە هەزاران ساڵ لە پێکهاتەکانی کۆمەڵگا و هزر و دەزگاکاندا جێگیرکرابوو و بە واتای خولقاندنی نوێتر دەهات، لەلایەنی هێزەکانی (دژە تێز) مەحکومی قۆناخی ژێرکەوتن و پووکانەوە و بێ واتابوون دەبێت.

لێکدانەوە و بۆچوونێکی بەمجۆرە کورت دێنێ ئەگەر بڵێین ئەم قۆناخەی رۆژهەڵاتی ناوین تەنیا سەرچاوەی خۆی لە ئیسلامییەتەوە دەگرێت. پێویستە ئەمە بە هۆکاری قووڵترەوە گرێبدرێت. شێوەی کولتوور و شارستانییەتێك چەندە رەگ و ریشەی خۆی لە قووڵایی داکوتابێت، ئەوا بەو ئەندازەیەش دەرکەوتنی کولتوور و شارستانییەتی نوێ و دژبەر، هێندە ئاستەم دەبێت. خاك و خوێنی تازە بۆ نوێبوونەوە پێویستە. ئەگەر نموونە هێنانەوە پێویست بکات، کولتووری ماگدەلیانی (تاوەکو 10000 ساڵ پ.ز) کە بە رێژەیەکی هەرە زێدە کۆمەڵگای ماڵیکردن و کۆکردنەوە پێشیان خستووە، لەو هەرێمەی فەرەنسا و ئیسپانیای رۆژگاری ئەمرۆماندا دەبینرێ. سەرەڕای ئەوەی بە شێوەیەکی بنەڕەتی بە قۆناخی سەرەتایی پالیۆلیتیکدا دەرباز بووە، وەلێ ناتوانێ دەربازی نئۆلیتیك ببێت. جگە لە هەندێ هۆکاری دیکە، بەڵام گرنگترینیان ئەوەیە کە کولتووری پالیۆلیتیکی قۆناخی سەرەتایی هەلومەرجێکی بەمجۆرەی نییە کە نکۆڵی لەخۆی بکات. دینامیکیەتی ناوخۆی و دەوروبەرەکەی تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەیان نییە کە ئەمە تێپەڕ بکەن. بۆیە ناچاریە کە لەمیانەی کاریگەرییەکانی دەرەوە تێپەڕ بکرێت. هەروەکو چۆن یەکێك عاشقی خۆی بێت، خۆی باڵا دەبینێ، لەخۆی رازییە، خۆی لەگەڵ کەس ناگۆڕێتەوە، ئەوا کولتوورێکیش کە بە قولایی و بۆ ماوەیەکی دەم درێژ خۆی بژێنێ و تاوەکو دوایی لە ناواخنی خۆیدا هەرسی کردبێت، تا رادەیەك خۆی بە سەنتەر ببینێ کە بیر لە هیچ هەبوونێکی دیکە ناکاتەوە، ئەوا ئەو هێز و کولتوورەی ناچاری گۆڕانکاری دەکات، دەبێ لە دەرەوە کاریگەری لێبکات. بەمڕەنگە هەڵوەشانەوە و نوێبوونەوە دەبێتە میراسی دینامیکی هێزەکانی دەرەوە.

لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا بەڕێوەچوونی قۆناخی نئۆلیتیك بە قووڵایی و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن؛ لە نزیکەوە گرێدراوی کولتووری ئاژەڵداری، دانەوێڵە، جوگرافیا و کەش و هەواکەیەوە هەیە. دۆڵەکانی نیل و رافیدەین کە لە تەنیشتیەوە، وەکو دووەمین نەوەی جوگرافی خاوەن هەلومەرجێکی لەبارن بۆ ئەوەی سیستەمی کۆیلەداری وەکو ئەلتەرناتیڤێکی نئۆلیتیك پێشبکەوێت. ئەمەش دەبێتە شانس و دەرفەتێکی مێژوویی. دوو چاخی مێژوویی بۆ ماوەیەکی درێژ یەکتری تێر دەکەن و بەیەکەوە دەژین. ئەو بابەت و لایەنەی پێویستە سەرنج بدرێ ئەوەیە کە لە ناواخنی یەکتردا، لە هەناوی یەکتردا دەرناکەون. شرۆڤەکانی دیالەکتیکیانەی هاوچەرخ سەبارەت بە مێژوو لە جێگای خۆیدا نییە کە دەڵێن، سیستەمەکان لەسەر هەمان بنچینەی یەکدی، لە هەناوی سیستەمەکەی دیکە دەردەکەون. تێڕوانینەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەمە زیاتر لەسەر بنەمای کاریگەری دەرەوە پێشکەوتووە. مسۆگەر سیستەمی کۆیلەداری سۆمەر لەو شوێنانە پێشناکەوێت کە ناوەندی نئۆلیتیك بوون و شانبەشانی کاریگەری بەهێزی نئۆلیتیك بەسەریدا، ئەو شوێنەی کۆیلەداری لێ دەرکەوتووە، ناوچەیەکی زەلکاوییە دواکەوتووترین تیرەکانی کۆکردنەوە (بەروبووم کۆکردنە) تێیدا دەژیان. ئەم ناوچەیەی کە بە میزۆپۆتامیای خواروو ناودەبرێت، بە هیچ شێوەیەك نئۆلیتیکی نەناسیوە، کولتووری تیرەی سەرەتایی تێپەڕ نەکردووە، ڕۆڵی خاکی دەست لێنەدراو دەبینێ.

کاتێك بەهاکانی کولتووری نئۆلیتیك لەگەڵ ئەو زەویانە بە یەکتر بگەن کە بۆ ئاودێری گونجاون، سیستەمێکی نوێی کۆمەڵایەتی دێتە ئاراوە. ڕەخساندنی زەمینەی دوو کولتووری مێژوویی تەنیشت بەیەك لە لایەن میزۆپۆتامیای سەروو و خواروو، دەرئەنجامێکی شانسە. ئەو شانسەیە کە دەبێتە لانکەی بە پیتترین شارستانییەتی مێژوو، مێژوو دەخولقێنێ. شارستانییەتی دەرەبەگایەتیش، دیسان لە هەرێمی دیکە، لە دەرەوە، لە ناوەندی شارێکی بیابان دەردەکەوێ، کە بەرهەمی بازرگانییە و کاروانسەرای چوارڕیانە. لە دەوروبەری میزۆپۆتامیا و نیل شارستانییەتی دەرەبەگایەتی ناتوانێ دەربکەوێت. چونکە کولتووری ئەم هەرێمە، کە تادوایی لەخۆی ڕازییە، تاوەکو سەر ئێسقان کەوتۆتە ناو شێوازی هزر و ژیانی کۆیلەداری و فێری دەزگاکانی بووە، ناتوانێ لە هەناوی خۆیدا سیستەمێکی نوێ بخولقێنێ. لەناو هەمان سیستەمدا دەتوانێ بە نێو قۆناخەکانی پێشکەوتندا دەرباز بێت. سیستەمە نوێ و جیاوازەکە، لە دەرەوە پێشدەکەوێ، کاری تێدەکرێ و کاریگەر دەبێت. ئەمەش بە گوێرەی یاسای (نفی النفی)یە کە یاسایەکی پەرەسەندنی مێژووە. ئەو گۆڕەپان و ناوچەیەی سیستەمی نوێی تێیدا سەرهەڵدەدات، هەروەکو هێزی تەقینەوەی چەك و تەکنۆلۆژیایەکی نوێ، ناوچەکانی پێشوو کپ و بێ دەنگ دەکات. واتە لەلایەنی نوێکەوە، کۆن ڕووبەڕووی پەلامار دەبێتەوە و دەخرێتە ژێر باری ئاگرەوە و تێکدەشکێنرێ و بەلاوە دەنرێت.

دوای ئەوەی ئیسلامییەت وەکو سێیەمین قەڵەمبازی مەزنی ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕۆڵ دەبینێ، هەروەکو بڵێی مێژوو پشتی لێ دەکرێت و لەبیر دەکرێت، بە واتایەکی دیکە دووچاری نەفرەت و خیانەت دێت و دەستی لێبەر دەدرێت. ئەمە زۆر خەمناکە، بەڵام ئەنجامێکە

دەرکی پێ دەکرێ. پێشبینی حەزرەتی مەحەمەد سەبارەت بەوەی دوا پێغەمبەرە، زۆر واتادارە. هەروەها مەسەلەی زیندوو بوونەوەی لە ڕۆژی مەعشەر و دەرکەوتنی مەحەمەد بۆ پاڕانەوە و لێبوورین، پەیوەندی بەمەوە هەیە.

خاکێکی زۆر خۆشەویست بێت، هەندێ جار پێویست دەکات نەکێڵدرێ و چاندنی تێدا نەکرێت. دارێکی ڕزیوو بێت دەبێ یەکی نوێی لە شوێنیدا بڕوێنی. شتێکی زۆر بەکار بهێنرێت کۆن دەبێت. دوای ئەو تەقینەوەیەی بیابان زەویەك نەماوە کە بەها بخولقێنێ و بەرهەم بێنێ. هەموو دەرهاوێشتەکانی شارستانییەت دەرکەوتووە، تەواوی ئەو هێز و توانستەی خاك مژراوە کە بۆ مژین لەبار و گونجاوە. دایك بەساڵاچووە، لە ڕەوشێکدایە ناتوانێ شیر بەرهەم بێنێ. لە ڕەوشێکی وەهادا نییە کە لە ڕێگای شرنقەیەکی نوێ یاخود مێردێك، بەرهەم بێنێتەوە. تەواوی ئەو منداڵانەی بەرهەمی هێناوە لە توانایدا بووە، لەمیانەی شیری زەوەندی خۆیەوە بەخێویان بکات، ئیتر کاتی ئەوە هاتووە دووبارە بگەڕێتەوە ناو خاکی خۆی. هەر چییەك بۆ خێزانی مرۆڤایەتی پێویست بووبێت، ئەم دایکە ئەو خاکانە، بەرهەمیان هێناوە و بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە بەهەر چوار لای جیهاندا بڵاویان کردۆتەوە. بوونەتە هابیل و قابیلی ئادەم و حەوا، کە شوانکار و جووتیار بوون. بوونەتە چوار کوڕەکەی نوح، بوونەتە چوار نەژاد و ڕووی زەمینیان لەپێش شارستانییەت کردۆتەوە؛ کشتوکاڵ، دانەوێڵە، ئاژەڵماڵیکردن، گوند، شار، چین، دەوڵەت، خودا، تەواوی پیشەکان، کتێبە پیرۆز و پێغەمبەرەکان، وێژە و هونەرەکان، مۆسیقا، بیناسازی، چەك، ڕێگا و هەموو شتێکیان خولقاندووە کە بۆ مرۆڤایەتی پێویستە، ئەمانەیان بەخێو کردووە و بەدیاری پێشکەشی هەموو لایەکیان کردووە. ئەمانە هەمووی ماندووی دەکات. ڕۆژهەڵاتی ناوین، کولتووری دایکی زایین، ئیتر بۆ پشت پەردە دەکێشێتەوە، لەوانەیە بۆ گۆڕستان بێ، کێ دەزانێ لەوانەیە بۆ سەرلەنوێ خولقاندنی شارستانییەتێکی زیندوو و هەمە ڕەنگ ئاوا دەبێ و پاشدا دەکێشێتەوە، دەخەوێ و دیسان سەرلەنوێ هەڵدەستێتەوە، ڕێنسانسێکی شایستەی ڕابردووەکەی ئەنجام دەدات.

تەواوی ئەم بەڵگانە نیشاندەدەن کە تەواوی ئەنجام و هۆکارەکانی دواکەوتن و ڕزین ناخەینە سەر ئیسلامییەت. بەڵام دیسانیش ئەو کۆمەڵگایانەی لەبن شێوەی ئیسلامییەتدان هەروەکو بڵێی دۆڕاون و ڕووبەڕووی ڕزین بەجێ هێڵراون. بە شێوەیەکی بەرەڵایی بن پێ دەکرێ، یاری بە کەرامەتەکەی دەکرێ، واقی وڕماوە و پەشۆکاوە. ڕاهیبە مەزنەکانی میتۆلۆژیایان خولقاند، پێغەمبەرە مەزنەکانی ئایینیان خولقاند، سەرجۆنە بە شان و شکۆکانی ئیمپراتۆرییەتیان ئاوا کرد، تەواوی ئەو خوداوەندە ژنانەی مێژوو دەیانناسێ، ئەوانەی تا دوایی ستەمکارییان کردووە، شاعیرەکان، ئەوانەی باشترین ئاسوودەیی مۆسیقایان بەخشیوە، ئەوانەی بۆ یەکەمجار داستانیان نووسی، خاوەن گەورەترین ویژدانەکان، لەنێو ئەم کولتوورەوە سەریان هەڵدا، تێیدا ژیان، مردن، چەندین جار سەرلەنوێ لە دایك بوونەوە، بۆچی بە شێوەیەکی بەهێزتر و دەوڵەمەندتر و فرە ڕەنگ، هەمە ڕەنگی شین نەبێتەوە؟

بە راستی ئەگەر مێژوو پڕ لە پەند و ئەزموون بێت، لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا سەرەکیترین ئیش و کاریٚ پێویستە بکرێت ئەوەیە کە بە شێوەیەکی راست دەرك بە هۆکارەکانی نەفرەت و رزین بکرێت. ئەگەر هیچ گومانێك لە نەخۆش بوون نەبێت، ئەوا سەرەتا پێویستە نەخۆشییەکە دەستنیشان بکرێت، نەك شرنقەی لێبدرێت و خۆراك و دەرمانی پێبدرێت.

بەر لە هەموو شتێك پێویستە بەباشی دەرك بەم مەسەلە و بابەتانە بکرێت: هزری میتۆلۆژی رۆژهەڵاتی ناوین پارچە پارچە بووە. لە مێژە ئایینی لەدەستداوە. هیچ کاتێك نەبۆتە خاوەن زانست. هەروەکو بڵێی لەژێر منارەی بابل سەرلەنویٚ دیالۆگی کەڕەکان زیندوو بۆتەوە کە بە هەموو زمانێك قسە دەکەن و لە یەکدی تێناگەن. دیمەنێکی چەندە بە ئێش و ئازارە. ئێرانی سەفەوی لە رۆژهەلاتی رۆژهەڵاتی ناوین، عوسمانییەکانی ئەنادۆڵ لە رۆژئاوا، ئەو ئەکتەرە لاوەکیە بیٚ مێشك و ترسنۆکانەن، کە لە یارییەکانی منداڵانەدا، هەمان رۆڵ دووبارە دەکەنەوە. ئەمانە هیچ پەیوەندییەکیان بە مێژووی هاوچەرخ و دێرینەوە نییە. پەیوەندیان لەگەڵ شارستانییەتی رۆژئاوا و رۆژهەڵات نەماوە. پەیوەندیان بە مەسیحییەت و موسوڵمانێتیەوە نەماوە. یەکێك بۆ ئەوەی دەسەڵات بگرێتە دەست 17 حەڤدە برای خۆی دەخنکێنیٚ و تا ئەم رادەیە پەیوەندی خۆی لەگەڵ مرۆڤایەتی بڕیوە، هەر لە زووەوە میتۆلۆژیا، فەلسەفە و زانست لەبیر کراوە. لەسەر ئەو خاکەی کە خاوەنە راستەقینەکانی خۆی ونکردووە، نوێنەرایەتی خراپترین دەڵاڵ دەکەن، تەنیا دەڵاڵێتی!

ماوەی نێوان سەدەی پانزدەهەم تاوەکو سەدەی بیستەم قۆناخی هەڵکشانە مەزنەکەی ئەوروپایە؛ ئەو سەردەمەیە کە ژیری، زانست، تەکنۆلۆژیا تێیدا دەگەشێتەوە و پڕشنگدارە. ئەو قۆناخە مێژووییەیە کە بۆ یەکەمین جارە تاك باوەڕ دەکات کە دەتوانیٚ هەموو جۆرە زنجیرەکانی کۆیلایەتی بپچڕێنیٚ و لەم پێناوەشدا هەنگاوی بە باوەڕ و سەرکەوتووانەی هاوێشت. شارستانییەتێکی راستەقینەی مەزن و نوێیە، شارستانییەتێکە هاتۆتە دونیاوە و مەزن دەبیٚ. ئایا هیچ رۆڵێکی رۆژهەڵاتی ناوین لەوەدا نییە؟ چۆن نەبێت؟ تەواوی کەرەستە پێویستەکانی بە ئەوروپا بەخشی. بە درێژایی 15000 ساڵ، بۆ ئەوەی ئەوروپا بەمجۆرە بژێت، رۆژهەڵاتی ناوین مامانێتی بۆ کرد. 10000 ساڵ مامانێتی نئۆلیتیك، 5000 ساڵ مامانێتی شارستانییەتی کرد. راستە ئەو منداڵەی دێتە دونیاوە، باپیرەی خۆی ناناسیٚ، رێز و حورمەت نازانیٚ، واتای بەهاکان تێناگات. راستە وەکو خوداوەندێك هێندە مەغرورە کە خاوەندارێتی لەخۆی دەکات، کەوتۆتە نێو ئەشق و کۆمپلێکسی خۆ مەزن بینین و بە زلزانین. بەڵام ئەمەش راستە کە هەرزەکار و بیٚ ئەزموونە و لەنێو مەترسی هەڵدێراندا دەژی. دەبیٚ زۆر بە باشی دەرك بەمانە بکەین. بە بیٚ ئەوەی خولیای رزینەکانی خۆمان بین، بەڵام بە بیٚ ئەوەی لە بیر بکەین کە دایکی راستەقینەی شارستانییەت و لانکەی بەخێو کردنی ئەو شارستانییەتەین، ئەو راستینەیە دەناسین. بە بیٚ لاسایی کردنەوە فێر دەبین. بەڵام لە خاکەکانی دایکی شارستانییەت، لە رەنگ و خوێنی ئەم خاکە، وەکو کچ و کوڕە رەسەنەکانی، ئەمجارە بۆ سەرلەنویٚ لە دایکبوون،

ئەوروپای بەساڵاچوو دەکەین بە مامان، سەرلەنویٚ ئەم لە دایکبوونە پیرۆزە ئەنجام دەدەین.

تەواوی ئەو پەند و ئەزموونانەی لە رۆژهەڵاتی ناوین بە تایبەتیش لە مێژووی ئیسلامییەت کەڵەکەبوونە، بۆ رێنسانسێکی رۆژهەڵاتی ناوین بوونەتە گلۆك. دەبیٚ ئەوە پەسند بکەین کە ناسنامە ئایدیۆلۆژیە شکۆدارەکان و تەواوی ئەو بەهایانەی گوزارشتی لێدەکەن لەمێژە واتایان نەماوە، ئیتر ئەو رزینەی کە ماوەیەکی درێژە دووچاری هاتوون کۆتایی پێهاتووە. یەکەمین کاری رۆشنگەری کە پێویستە ئەنجام بدرێت، ئەنجامدانی شیکردنەوەیەکی بەرفراوانی تەواوی فاکتەرەکانی ئایین و میتۆلۆژیاکانی رابردووە بە گوێرەی پێودانگە زانستییە راستکراوەکانی کۆمەڵناسی. ئەو گفتوگۆ هەمەلایەن و بوێرانەی لەژێر رۆشنایی ئەمەدا ئەنجامدەدریٚ، یەکلابوونەوە و زەلال بوونێکی راست لەگەڵ خۆیدا دێنیٚ. دیالۆگی کەڕەکانی ژێر منارەی بابل بە هەموو شتێکەوە جێگای خۆی بۆ چەمکێکی راست و پتەو و بە توانا بەجیٚ دێڵیٚ، بەرەو نوێنەرایەتی کردنی کار و بڕیاری تۆکمە و پتەویان دەبات. دیاریکردنێکی راستی پێگەکان و نوێنەرایەتیکردنی بڕیارە تۆکمە و لێهاتووەکان، کۆتایی بە پراکتیکی کوێرانە و ژیانێکی بیٚ ویژدانی و هەڵە و ڤێزەوەن دێنیٚ. بە ئەندازەی ئەوەی بە واتای فەرمانی مێژوو دێت، ئەوا ناسنامەی نوێی ئایدیۆلۆژی کە پشت بە نەخشەیەکی راست دەبەستیٚ، رێگای ئەو ئەرکانە رۆشن دەکاتەوە کە دەکەوێتە ئەستۆی کۆمەڵگا، ئازایەتی پێویستی پێدەبەخشیٚ. هەرچەندە خودی پراکتیکێکی شۆڕشگێڕی، درەنگیش کەوتبێت، وەلیٚ رێنسانسی رۆژهەڵاتی ناوین دەخولقێنیٚ.

نموونەکانی هیند و چینی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، خاوەنی سەرچاوەیەکی رەسەنی ئەوتۆ نییە. هیند و چین لە ساڵانی 4000 پ.ز بەدواوە ڤاڵبەکانی نئۆلیتیك و دەسکەوتەکانی شۆڕشی کشتوکاڵی رۆژهەڵاتی ناوینیان بردووە و بە گوێرەی خۆیان گونجاندوویانە. بۆیە هاتوونەتە سەر هەمان رێبازی مێژوویی. شیمانەی هەرە لەپێش ئەوەیە کە لە ساڵانی 2500 پ.ز هەراپا و مەهانجادرۆی دۆڵەکانی رووباری پەنجاب و ئیندۆس وەکو شارە پێشکەوتووە کۆلۆنییەکانی سۆمەریەکان، هاتوونەتە سەر شانۆی شارستانییەت. ئاریانیەکان (ئاریەکان)ی لە قۆناخەکانی کۆتایی بەربەرییەتدان و لە ساڵانی 1500 پ.ز بناخەی شارستانییەتی هیند دادەنێن. پێشکەوتنێکی هاوشێوە لە دۆڵەکانی رووباری زەردی چینیش بەدی دێت. سیستەمی کۆیلەداری لە شێوەی سۆمەریەکان، دوای درەنگ کەوتنێکی 2500 ساڵی پێشدەکەوێت. یەکەمین نموونەکانی دەوڵەتی راهیبێتی، رژێمی مەرکەزیەتی رەهای پادشا خوداوەندەکان دێنێتە ئاراوە. ئەم رژێمانەی بە درێژایی نزیکەی 500 ساڵ باوەڕییان بە خوداوەندێتی خۆیان هێنابوو، بە تایبەتی لە بواری ئایدیۆلۆژیدا و دواییش لە بواری سیاسیەوە پارچەبوون و قۆناخێکی درێژخایەنی لەگەڵ خۆیدا دێنیٚ. لەمیانەی ئەو ریستراسیۆنەی (سەرلەنویٚ بونیاد نانەوە) سیستەمی کۆیلەداری لە ماوەی نێوان ساڵانی 250 ی پ.ز و 250 زایینی بەخۆیەوە دەبینیٚ، جێگای خۆی بۆ شێوازی پەیوەندی نویٚ و پێشکەوتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی بەجیٚ دێڵیٚ.

کۆنفۆشیۆس و بودا وەکو پێغەمبەرە ریفۆرمخوازەکانی رۆژهەڵاتی دوور، رۆڵی پێشەنگایەتیکردنی سیستەمێکی سیاسی و چەوسانەوەی نەرمتر دەگێڕن.
دوای قۆناخێکی درێژخایەنی کپ بوون، ساڵانی 500 ی زایینی قۆناخی وەرچەرخانی دەرەبەگایەتییە. پێشکەوتنەکانی رۆژهەڵاتی ناوین کاریگەرییەکانی خۆی بۆ سەر دەرەوە درێژە پێدەدات. کاریگەری سەرکوتکردن و فشار هێنانی دەرەبەگایەتی ئیسلامییەت، دەرەبەگایەتیەکەی چین و هیندستان بەهێز و خێرا دەکات. لە کاتێکدا قۆناخی ساڵانی 1000 تا 1500 ی زایینی قۆناخی پێگەیشتنە، ئەوا دوای ئەوە بەرامبەر بە شارستانییەتی ئەوروپای تازە هەڵکشاو، قۆناخی پابەند بوون و رزینە. پێشکەوتنێکی هاوشێوەی ئەمە، وەکو درەنگترین ئەڵقە، لە شارستانییەتی ئازتك و ئینكا (مەکسیك و پیرۆ)ی باشووری ئەمریکا روودەدات. ئەم قۆناخەی لە 500 پ.ز دەستیپێکرد، لە ساڵانی 1500 ی زایینی لەژێر کاریگەری ئیسپانییەکان سەربەخۆ دەبێت و دووچاری هەڵوەشانەوەیەکی هاوشێوە دەبێت و لە مێژووی شارستانییەتدا رووبەڕووی سڕینەوە دەبێت.

ه. لە جیاتی ئەنجام

ناوەڕۆکی بنچینەیی سیستەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی و جێگای لە مێژوودا، گرنگی و بایەخی خۆی دەپارێزێ. ئەو ناکۆکییە سەرەکیەی بووە هۆکاری رووخانی کۆیلایەتی ئەوەیە کە رەنجی کۆیلەی بەرهەمهێنەر، بایەخی جارانی لەدەستدا و بووە کۆسپ لەپێش پەیوەندیە نوێکانی بەرهەمهێنان. خاوەندارێتی کردن لە مرۆڤ وەکو سەرمایە، فاکتەری سەرەکییە کە سیستەم لە دەرکەوتن و پێشکەوتنی خۆیدا بە بنەمای گرتووە. بەڵام کاتێك ژمارەی کۆیلەکان هێندە زێدە بوو کە ئیتر بۆ بەرهەمهێنان بەکار نەدەهێنران و ببوونە دەستەی مشەخۆرە دەست بە تاڵ و بێکارەکانی خاوەنەکانیان، ئەوا رزینی سیستەم ناچارییە و راکردنی بۆ نییە. کاتێك کۆڵەکە سەرەکیەکە ببێتە هۆکاری بێ بەرهەمی، ئەوا هەڵوەشانەوە خێرا دەبێت. هەروەها دەبێ ژیانی بەها مەسرەفی شارەکان و شەڕەکانیشی بخەیتە سەر. ئەو شارانەی کە ژمارەی دانیشتوانی زیادبووە و بەخێو کردنیان بۆتە کێشەیەکی سەخت و ئاستەم، ئاکامێکی سەردەمی بە پیتی و بەرهەمداری سیستەمە. کاتێك بە پیتی و بەرهەمهێنان دەوەستێ، ئەوا درێژەدان بە هەبوونی ئەو شارانەی کە هەرەس ئاسا زیاد و مەزن بوون، پێ بە پێ ئاستەم دەبێ. زیادبوونی ژمارەی شارەکان و گران مەسرەفی گوزەران، گرنگترین هۆکارەکانی هەڵوەشانەوەن.
سەبارەت بە شەڕەکانیش رەوشێکی هاوشێوە جێگای باسە. لەگەڵ ئەوەی لە قۆناخی دەستپێکدا بۆ بەدەستهێنانی گۆڕەپانی نوێی شارستانییەت بە سوود بوون، بەڵام کاتێك بوون بە ئامرازی پاراستنی سنوورەکان و سەرکوتکردنی یاخیبوونەکان، ئیدی بوونە دەزگایەك کە نەبوونیان لە هەبوونیان باشتر بوو. سوپاکان لە جیاتی ئەوەی رۆڵی بەدیهێنانی ئارامی و تەبایی ببینن، لە پێشخستنی ئاڵۆزیدا رۆڵیان گێڕا؛ بوونە ئامرازی

شەڕەکانی ناوخۆ. لەبەر ئەوەی زەوییە کشتوکاڵییەکان بە شێوەی کێڵگەی مەزن دابەشکران و جووتیار پەیوەندی لەگەڵ زەوی پچڕێنرا، بوونە سەرچاوەیەکی دیکەی سەرەکی بێ بەرهەمی. کاتێك فاکتەرە سەرەکییەکان سیستەم دەخەنە ناو قەیرانێکەوە، ئەوا ئەو دەزگا و پەیوەندیانەشی لەکار دەخست کە بە پتەوی مابوونەوە. لە هەموو ئاست و بوارێکدا رەوشێکی لە جۆری ئەو رزینە هەیە کە سەرمایە لەکارکەوتووەکە لەگەڵ خۆیدا هێناوە و رێگای لەپێش کردۆتەوە. ئیتر ئەو لێشاوە بەربەریانەی لەگەڵ یاخیبوونە ناوخۆییەکان یەکانگیر بوونە، کۆتایی هێنانیان بە سیستەم چارەنووسێکی (قەدەرێکی) چاوەڕوانکراوی قۆناخ بوو. هەرچەندە مەرکەزییەتی دەوڵەت و فشارەکان بەهێز و زیاد بکرێن، ئیتر هەڵوەشانەوەی سیستەم و لەدایکبوونی سیستەمێکی نوێ، بۆتە راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو و ناچارییەك. ئەم سیستەمە نوێیەی تازە سەریهەڵداوە چارەسەری بۆ هۆکارەکانی رووخان دێنێ. کاری لەپێشینەی ئەوەیە کێشەکانی ئەو کۆیلەیەی لە بەرهەم دابڕاوە، سەربازی دەست بەتاڵ، ئەو خاکەی بەکار ناهێنرێ، ئەو شارانەی وەکو نەخۆشی مەزن بوونە، شەڕە بێ سوود و کەشی بێ متمانەیی و نەبوونی ئاسایش، چارەسەر بکات. ئەمانە لەو جۆرە کێشانە نین لە رێگای سەرلەنوێ ئاوا کردنەوە بەلاوە بنرێ. لە شارەکانەوە راکردن بۆ لادێ، پەرتەوازە بوونی سوپا مەزنەکان، خۆ دزینەوە لە شەڕ، ئەو شوێن و ناوچە پارێزراو و تەنگانەی پێك دێن، ئاراستەی سیستەمە نوێیەکە دەستنیشان دەکات. رەوشێك لە ئارادایە کە لە پاشەکشێ کردن دەچێ. هەروەکو بڵێی سەرلەنوێ بۆ کۆمەڵگای نئۆلیتیك گەڕاونەتەوە. بەڵام ئەمە لە رووخساردا بەمجۆرەیە. هەرچەندە ژمارەی دانیشتوان کەم بووبێتەوە، بەڵام زۆربەی شارەکان بەردەوامی بە ژیانی خۆیان دەدەن. کێڵگە مەزنەکان بەرامبەر بە رێژەیەکی دیاریکراو وەکو نیو ـ موڵكێك بەسەر جووتیاران دابەش دەکرێت، سەرلەنوێ پەیوەندیەکەی لەگەڵ بەرهەمهێنان ئاوا دەکرێتەوە. بە لایەنی کەم بنەماڵە (خێزان)ێکی هەیە، دەتوانێ ببێتە خاوەن بەروبوومی یەك ساڵەی گوزەرانی. هێدی هێدی موڵکایەتییەکی تایبەت پێشدەکەوێت. بەمجۆرە سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ خاك، هەستی گرێدانێکی مەزن بە خاك پێشدەخات. زاراوەی خاکی دایك هێز بەدەست دێنێ و دەبێتە سەرەکیترین ئامرازی بەکارهێنان. ئیتر شەڕ لەپێناو دەست بەسەرداگرتنی خاك دەکرێت نەك زیاد کردنی کۆیلە. خاك دەبێتە بابەتی سەرەکی موڵکایەتی، نەك مرۆڤ. ئەوەی خاوەنی زێدەترین رووبەری خاك بێت، وەکو گەورەترین هێز دەبینرێ.
بەمجۆرە دابەشکردنی موڵکایەتی خاك، رژێم و سیستەمی میرنشینی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەمێژە شێوازی گوندی هاوبەشی سەردەمی نئۆلیتیك تێپەڕ کراوە. میرنشینەکان بە گوێرەی بنەماکانی سیستەمی موڵکایەتی بەکار دەهێنرێن و جووتیارەکانیش وەکو نیو کۆیلەیەك لەمیانەی پەیوەندییەکانی خاکەوە گرێدراوی دەرەبەگە. هەروەکو بڵێی شێوازێکی تێکەڵاوی نئۆلیتیك و کۆیلایەتی هاتۆتە ئاراوە. لە دەوروبەری میرنشینیەکاندا تەنیا دەشێ شارۆچکەی بچووك ئاوا بکرێت. لە کاتێکدا شارەکانی ئیمپراتۆرییەتی کۆیلەداری دەبن بە وێرانە، ئەوا ئەو شارۆچکە و شارانە هێدی هێدی پێشدەکەون کە

سیستەمی ئاقڵمەندانەتر و شێوازی نوێی بەرهەمهێنان بە بنەما دەگرن. هەم لادێ، هەم شار لەسەر بنەمایەکی نوێوە ڕێکدەخرێن. لە پاشەکشێ کردنەوە بەرەو پێشەوە دەچن و قەڵەمبازێك ئەنجام دەدەن. هیچ کاتێك پاشەکشێیەکی زێدەڕۆیی بە گەڕانەوە بۆ نئۆلیتیك ئەنجامگیر نابێت. کاتێك پێشکەوتنێکی سنوور بەدەر لەگەڵ پاشەکشێیەکی سنوور بەدەر پارسەنگ دەکرێ، سەرەداوی دەستپێکردنی سیستەمی نوێ بەدەست دەهێنرێ، دەبێتە هێڵکاری ئەو ژیانە نوێیەی کە بەرەو ژوور هەڵدەکشێ.

ئەم پێناسەیەی سەبارەت بە دەرەبەگایەتی ئەنجامماندا هاوکاریمان دەکات لەوەی کە تێبگەین بۆچی دەرەبەگایەتی لە بواری میتۆلۆژی و ئایینی و فەلسەفییەوە سەرچاوەیەکی رەسەنی نەهێناوەتەوە ئاراوە. رەوشی سیستەمێکی تێکەڵە، پێویستی بە ئایدیۆلۆژیایەکی تێکەڵ دەبێت. سیستەمە رەسەنەکان، ڕێگا لەپێش شێوەی هزری رەسەن دەکەنەوە. لەبەر ئەوەی دەرەبەگایەتی پشت بە شێوەی کۆمەڵگای نئۆلیتیك و کۆیلایەتی دەبەستێ، ئەوا ناچارە پێکهاتەی ناسنامە ئایدیۆلۆژیەکانیان بۆ خۆی بە بنەما بگرێت. هێز و تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەی نییە نوێبوونەوە بخولقێنێ. تەنانەت ئەو پێکهاتانەی وەکو خاوەن ناوەڕۆکێکی شۆڕشگێڕیش دەبینرێن، وەکو شێوەیەکی دووەمین و سێیەمین دەست بەولاوە، هیچ واتایەکی دیکەیان نییە. تەنیا بە واتای ریفۆرمخوازی دێن. ئەم رەوشەش ئەوە روون دەکاتەوە، کە پێکهاتەی لۆژیك و باوەڕی و ئەخلاقی سیستەم، کۆپیەکراوی شێوەی رابردوون. گەورەترین پێشکەوتنی رۆژهەڵاتی ناوین لە بواری لۆژیکدا، لە کۆتاییەکانی تەمەنی خۆیدا، گەیشتە ئاستێك بتوانێ ئەرستۆ شرۆڤە بکات و لێی تێبگات. هیچ هێزێکی ژیری لە ئارادا نییە کە ئەرستۆ تێپەڕ بکات. سەروەری ژیری ئەرستۆیە، تەواوی لۆژیکەکان گرێدراوی خۆیەتی. مامۆستای مەزن ئەمەیە.

لە بواری باوەڕییەوە مرۆڤەکان لە ئەزبەرەکردنی دۆگما ئایینیەکان بەولاوە رۆڵێکی دیکەیان نییە و نووسین و ئەزبەرە کردنی کتێبە پیرۆزەکان بە واتای پایەی گرنگترین بلیمەت و زانای ئایینی دێت. لەم قۆناخەدا بە رادەیەکی هەرە زێدە دۆگماتیزم هەموو قورسایی بەڵای خۆی خستە سەر هزری مرۆڤایەتی. دەرفەت بە چەکەرەکردنی هیچ هزرێکی خولقێنەرانە نادات، کاتێك هزرێکی ئایدیالیستی و میتافیزیکیایەکی وشك بێتە سەر ئەم باوەڕیانە، ئەو لایەنەی چاخەکانی ناوین دەردەکەوێتە روو کە بە تاریك ناوی دەبەین. هاوتەریبی گۆڕانکاری لەو مرۆڤەی کە کۆیلەی پادشای خوداوەندە بەرەو ئەو مرۆڤەی کە دەبێتە بەندەی خۆشەویستی خودا، مۆڵەت بەوە دەدرێ ئیرادەیەکی لاوازی مرۆڤ سەرهەڵبدات. هێشتا زۆری ماوە بە ئیرادەی ئازاد و ئەخلاق بگات. مرۆڤایەتی تەنیا بە ڕێژەی سێبەری خودا دەتوانێ خاوەندارێتی لەخۆی بکات.

پێویستە زۆر بە باشی رووکاری ناوەوەی ئەو تاریکاییە روون بکرێتەوە کە چاخی نوێ چاخەکانی ناوینی پێ پێناسە دەکات. لە گەلێك لایەنەوە ئەم تاریکاییە قووڵتر دەکرێتەوە و درێژەی پێدەدرێت. لەدەستدان و ونکردنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی بناخەی تاریکایی چاخی ناوینە. بە شێوەیەکی گشتی خۆ پڕچەك کردنی ئایدیۆلۆژی کە قۆناخەکانی لە دایکبوونی سیستەمەکان رۆشن دەکاتەوە و رۆحیان پێدەبەخشێ؛ بە ئەندازەی ئەوەی

دەبێتە هێزی ماددی و بە دەزگا ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانی خۆی دەگات، بایەخی خۆی لەدەست دەدات و دووچاری گۆڕان دێت. ئەگەر جولانەوەیەکی نوێی رۆشنگەری نەبێت ئەم رەوشە بە واتای تاریکایی دێت. دابڕاندنی ئایدیۆلۆژیای کۆن لە گەوهەرەکەی و بەکارهێنانی لەپێناو بەرژەوەندیە تایبەتیەکان، سەبارەت بە کۆمەڵگا ڕێگا لەپێش تێکچوونی شێوە و سەرلێشێواندن و لادان دەکاتەوە. وشەبازی، ئایینزایی ساختە، شێوازی دیماگۆجی کە هەر شوێنێکی پڕ لە درۆ کردووە، بە تایبەتیش سیستەمەکانی پەرستگا ـ فێرگە کە ناوەندی ئایدیۆلۆژین بوونە بە ئامرازی بڵاوکردنەوەی تاریکایی.

تاریکایی بەرجەستەی چاخەکانی ناوین لەوەدا دەبینرێت کە پەیوەندی خۆی لەگەڵ رۆشنگەری چاخی دێرین پچراندووە و لەوەش ترسناکتر ئەوەیە فەلسەفەی کردۆتە ئامرازێکی روونکردنەوە و سەلماندنی تیۆلۆژیا. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا تاریکاییەکی دوو پەردەیی پێکدێت. یەکەمیان لەدەستدانی ئەو پەیامە ئایینییەیە کە بێگەردە و واتایەکی ویژدانی دیاریکراوی هەیە، بە گوێرەی قۆناخی خۆی بە لانی کەم ڕێگا بە هەڵوێستێکی ئەخلاقی بەمجۆرە دەدات کە قەڵەمبازێك لەگەڵ خۆیدا بێنێ. بەمجۆرە بناخەی رەوایەتی سیستەم نامێنێ، تەنیا بەرژەوەندی ماددی ئاشکرا دەمێنێ، شەڕ و ململانێ لەم پێناوەدا دەکرێت. دووەمیان، تیۆلۆژیای فەلسەفی کە بە ئامانجی پڕکردنەوەی بۆشایی ئایدیۆلۆژی پێشخراوە، رەوشی هزری تێکەڵ و ئاڵۆزتر دەکات. مەیلە سۆفیگەراییەکان کە وەکو بەرپەرچدانەوەیەك بەرامبەر ئەم رەوشە پێشکەوتن، لەمیانەی راکێشانی گفتوگۆکان بۆ دواوە، پارچەبوونی ئایدیۆلۆژی قووڵ دەکەنەوە؛ ئەم دوو هەڵەیە یەکتری تەواو دەکەن و تاریکاییەکە قووڵتر دەکەنەوە. سەرەکیترین لاوازی و نەخۆشی چاخی ناوین ئەوە بوو. لەمەش بەولاتر، شۆرشی کشتوکاڵی رەسەن و داهێنانی سیستەمی کۆیلەداری لە کاتێکدا دەسکەوتێکی هزری بوون، لەبەر ئەوەی شێوازی گواستنەوەی ئەزبەرە کردن لە زووەوە گەوهەرەکانی وون کردووە، دەبنە دۆگمای پڕوپووچ، گەورەترین ئافات بۆ رەوشی گشتی هزری مرۆڤایەتی دێنێ.

لەم بوارەدا پێویستە رۆژهەڵاتی ناوین بە "تاریکایی" مەحکوم بکرێت، شیبکرێتەوە و راستەڕێ و ڕێبازی بەلاوەنانی نیشانبدرێت. تەنیا لەگەڵ ئایدیۆلۆژیاکانی خۆیان ناکۆك نین، ناوەڕۆکی توانستی هزری 1500 ساڵەی مرۆڤایەتیان پووچەڵ کردۆتەوە، وشەبازی و ئەستاتیکای لۆژیك دەکرێن بە رەوت و ئایینزایی ساختە و دووچاری گەورەترین تێکدان دەکرێت، ڕێگا لەپێش تاریکاییەکی قووڵ و نامۆ بوون دەکاتەوە. بێگومان لەم بوارەدا. پێهەڵگترنە زێدەرۆییەکانی فەلسەفی و ئایینی لەدوا قۆناخەکانی کۆیلەداریدا، رەوشی هزری خستبووە نێو مەترسییەوە. چاخی ناوینیش هەنگاو بە هەنگاو ئەمە قووڵ دەکاتەوە. سەردەمی رۆژئاوابوون لەنێو تاریکیدا خەفە دەکات و دەبێتە شەوەزەنگ. باڵابوون و بەهای رۆشنگەری شارستانییەتی ئەورووپا تەواو لەم خاڵەدا رۆڵێکی هەستیار دەبینێ. لێکۆڵینەوەی قووڵی سەبارەت بە سروشت و هەڵوێستەی بە گومانی بەرامبەر قاڵبەکانی کۆمەڵگا، لە راستیدا بناخەی رێنسانس پێکدێنن. لە دوو لایەنەوە ئەو تاکە دەگرێتە دەست و تاوتوێی دەکات کە ئیرادەکەی نەماوە و رەوشی هزری لەنێو تاریکاییدا

خنکاوە، ڕۆشنی دەکاتەوە و بوێری پێ دەبەخشێ و کاروانی ئازادی ئامادە دەکات. ڕێبازی زانستی دروستترین و پتەوترین ڕێگای ڕۆشنکردنەوەی هزرە. لێگەرینەکانی ئازادی تاك کە لە دۆگماتیزم دابڕاوە ئیرادە و ئەخلاقی ئازاد پێشدەخات.

گرنگترین پرسیارێ پێویستە بکرێت ئەوەیە "ئایا سیستەمەکانی شارستانییەتی کە ریشەکەیان لە ڕۆژهەڵاتی ناوینە، نەیاندەتوانێ قەڵەمبازێکی بەمجۆرە لە ناوە خۆیاندا ئەنجامبدەن؟". دیسان لە ڕۆژگاری ئەمرۆشماندا لە وەڵامی ئەم پرسیارە دەگەڕێن. لە ڕاستیدا لە ماوەی نێوان سەدەی 10 تا 12 هەم لە کەسایەتی ئەلکندی، فارابی، ئیبن سینا، سوهرەوەردی و تەنانەت مەنسووری حەللاج هەوڵ و فیداکارییەکی مەزن لەپێناو ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەدرێت. ئەمانە تینووی گەڕان بەدوای ڕاستین. هەروەکو دەزانرێ گەڕان بەدوای ڕاستی زۆر لە بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووریەکان باڵاتر و جێگای ڕێز بوون. ئەڤینی ڕاستی، بە شێوەیەك دەدرکێندرێ کە لە هیچ قۆناخێکدا، جوگرافیای ڕۆژهەڵاتی ناوین بەخۆیەوە نەبینیوە. سۆفیگەرایی مەزنی وەکو مەولانا و محیالدین عرابی دەردەکەون، واتە لەمیانەی هەستەکانەوە ڕێبەرەکانی ڕاستی پێدەگەن. لە بواری زانستەکانیشدا پێشکەوتن لە ئارادایە. لە بوارەکانی لێکۆڵینەوەی بیرکاری، پزیشکی، ئەستێرەناسی، دانەوێڵە و ئاژەڵ پێشکەوتن بەدیهاتووە. لە تەواوی ئەم بوارانەدا باڵابوونی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەرامبەر بە ئەوروپا ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە. باڵابوونی بواری وێژە و ئەدەبیات زۆر زەقترە. وێژە و ئەدەبیاتی داستانی چاخی ناوین، لەمیانەی کلاسیکیاتی شانامە و لەیلا و مەجنون خۆی سەلماندووە. فەلسەفەی مێژووی ئیبن خەلدون نزیکی ماتریالیزمی دیالەکتیکییە. سەرباری ئەمانەش ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین پێشناکەوێت. سەرەڕای ئەو تواناکاریە لەبار و گونجاوانە، ئەو پرسیارە زیاتر بایەخدار دەبێت بۆچی ڕێنسانسێکی لەو جۆرەی بناخەی ئەوروپای دانا، لە ڕۆژهەڵاتی ناوین پێشنەکەوت؟ لێرەدا دەتوانرێ باس لە پەلاماری مەغۆلیەکان بکرێت. بەڵام ئەمە نابێتە هۆکارێکی سەرەکی و دیاریکراو. سەرەڕای ئەو هەوڵە مەزنانەی کە دران ئەوا دەبێ هۆکارە سەرەکییەکانی لە پووچ بوونی ئایدیۆلۆژی و حاکم بوونی دۆگماتیزمە بەسەر هزر و قووڵایی وشك بوونی سیاسیدا بگەڕێین.

دۆگماتیزمی ئایینی مەسیحی کە ریشەکەی لە ڕۆژهەڵاتی ناوین دەرکەوتووە، بە شێوەیەکی بابەتی سەبارەت بە کارەکتەری پێکهاتە و هزری گەلانی ئەوروپا ڕۆڵێکی پۆزەتیڤانە دەبینێ. ئەو گەلانەی کە بە شێوەیەکی زیندوو لەناو نەریتی بەربەرێتیدا دەژین، ئەوا لەمیانەی ئەو سەنتێزە رووکەشیەی لە ڕێگای مەسیحییەتەوە ئەنجامی دەدەن، سوودمەند دەبن. نابێ لەبیر بکرێت کە مەسیحییەت گەورەترین دیاری کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوینە کە پێشکەش بە ئەوروپا کراوە. هەروەکو چۆن مەسیحییەت ئەوروپاییەکانی ناچار کردووە هەنگاوێکی مەزن لە بواری پێکهاتەی هزرییەوە بهاوێژن مسۆگەر ئەخلاقەکەشی خوڵقاندووە. بە ڕادەیەکی هەرە زێدە مەسیحییەت هزری یاسا و دیسپلین و خوێندن و نووسینی بۆ ئەوروپا بردووە. ئەگەر ئەو بناخەیە نەبوایە کە مەسیحییەت دایناوە، ئەوا مەحاڵ بوو بیر لە ئەوروپایەکی شارستانی بکرێتەوە. ئەگەر مەسیحییەت نەبوایە، ئەگەری

ئەوە هەبوو بە هەزاران ساڵی دیکە ئەوروپا لەژێر چنگی کۆیلەداری بمێنێتەوە. مەسیحییەت ڕۆڵێکی مەزنی لەوەدا بینیوە کە بەبێ ئەوەی بە کۆیلایەتیدا دەرباز ببن دەسکەوتەکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوینی بۆ ئەوروپا گواستۆتەوە. شانسی ئەوروپا لێرەدایە. دەسکەوتەکانی وەرگرتووە. بەڵام کاتێك ئەمانە لەگەڵ کەسایەتی ئازاد و بەهێزی کۆمەڵگای بەربەر یەکانگیریان دەکات، هەروەها لەمیانەی کۆ کردنەوەی دواترین دەسکەوتە زانستییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، هەڵمەتە مێژووییەکەی خۆی ئەنجام دەدات.

کەواتە مەسیحییەت و توانستی زانستی ڕۆژهەڵاتی ناوین و ئاکتیفی و زیندوویی کۆمەڵگای بەربەر، بناخەی هەڵمەتی شارستانییەتی نوێ پێکدێنێت. لەمانەش گرنگتر، هەروەکو چۆن کۆنکرێت بوونێکی ئایدیۆلۆژی بە قووڵایی لەسەر هزر پێشنەکەوتووە، ئەوا بەدەزگابوونێکی سیاسی و دەوڵەتیش لە ئارادا نییە کە بۆ هەزاران ساڵ پێشتر بگەڕێتەوە. هەڵوەشانەوەی ڕۆما، پێشنەخستنی فەرمانڕەوایەتی بێزەنتیەکان دواتریش عوسمانیەکان بەسەر ئەوروپا، شانسێکی مەزنە بۆیان. نەرمی میرنشین و کۆنفیدراسیۆنە سیاسییەکان، بە گوێرەی ڕۆژهەڵاتی ناوین کەش و هەلومەرج لەبارتر دەکات. پێشنەکەوتنی کۆنکرێت بوونی سیاسی و ئایدیۆلۆژی، بە واتای زەمینە و ناوەندێکی لەبار دێت بۆ شێوەگرتنی تاك و هزری ئازاد. بێ بەختی ڕۆژهەڵاتی ناوینیش لێرەدایە. واتە ئەو بوار و بابەتانەی بۆ ئەوروپا دەبنە شانس، بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین دەبنە بێ شانسی. هەروەکو چۆن کولتووری سیاسی دەرفەتی ئەوە نادات بۆرژوا بوون وەکو چینێك پێش بکەوێت، ئەوا دەرفەت بە فیدراسیۆن و میرنشینە نەرمەکانیش نادات. ئەو دۆگماتیزمەی کە ڕەگی خۆی داکوتاوە، هەروەکو چۆن ڕێگا بە دەرکەوتنی قەڵەمبازی تاکی ئازاد نادات، کاتێکیش سوور و بەردەوام بێت، ئەوا بێ ڕەحمانە سزای دەدات.

مێژووی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین کە بۆ خۆی وەکو دارچنارێکی بە ساڵاچووی لێهاتووە، کاتێك بۆ ئەوروپا دەگوازرێتەوە، بەهاکەی وەکو تازە نەمامێك وایە. لێرەدا لەمیانەی موتوربە تازەکاندا دەبێتە دارێکی نوێ، بەرووبوومێکی زۆری دەبێت. هەربۆیە ئەوروپا بەرهەمی ئەوروپاییەکان نییە. دوای ئەوەی ئەوروپاییەکان نەمامی شارستانیەتیان چاند، لە سایەی تواناکاری موتوربەکردن سەرکەوتنیان لە نوێبوونەوە بەدەست هێنا، لەم بوارەدا ئەوروپا میراسی ئەوروپاییەکانە. ئەو جیابوونەوەیەی سەبارەت بە دانوستاندنی شارستانییەتەکان دەکرێت، گرنگییەکی ژیانی هەیە سەبارەت بە تێگەیشتن و دەرککردن بە ڕاستییەکان. کەسایەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین کە بڵاوە بە مێشکی کراوە، هەروەکو چۆن نازانێ خاوەنی چییە، هاوکات بە شێوەیەکی ڕاستیش نازانێ چی بە ئەوروپا بەخشیوە و پێویستە چی لە ئەوروپا وەربگرێت. کاتێك جیابوونەوە و بژار، ڕاست دەرنەکەوێت، بۆیە چەندین سەدەیە ناتوانێ لەسەر بنەمای ئەم سەرچاوەیە نە ڕۆشنگەری ئەنجامبدا و نە هەنگاو بۆ ڕێنسانس بهاوێژێت.

ئاشکرایە کە هۆکارەکانی بنبەستبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوین چەندە ریشەییە، یاخود بە لایەنی کەم پێویستە بەمجۆرە ببینرێ. چەندە موتوربەی نوێ و تازە بۆ دارچنارێکی بە ساڵاچوو بکەن، وەکو دارێکی تازە و نوێ ناژێتەوە؛ بە هەمان شێوە پشت گوێ خستنی و

ئەو نەمامە نوێیانەی (زانست، تەکنۆلۆژیا، قاڵبەکانی ژیان) لە ئەورووپاوە دەهێنرێ لەژێر ڕەگی ئەستووری ئەم دارە بەجێ ناکرێت. لەبەر ئەوەی ڕەوش بەمجۆرەیە، شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناتوانێ سەرلەنوێ خۆی بخوڵقێنێتەوە.

هەوڵدەدەین هۆکارەکانی ئەوە شیبکەینەوە کە بۆچی کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناتوانن لە ڕێگای گواستنەوەی زانست و تەکۆنۆلۆژیاکانی دەرەوە پێکهاتەی هزری خۆیان شیبکەنەوە. نکۆڵی لەوە ناکرێت کە چین و ژاپۆن و تەنانەت هیندستانیش لەمیانەی ئەو بەهایانەی لە ئەورووپاوە گواستیانەوە، بژاری خۆیان پێشخستووە. چینی سۆسیالیست، ژاپۆنی لیبرال ـ موحافەزەکار و هیندستانی دیموکراتیك، ئەوە نیشاندەدەن لەمیانەی هەلومەرجە ماددی و تواناکارییەکانی کە پێشکەوتنێکی مەزن بەخۆیانەوە دەبینن لەسەر ڕێبازی شارستانییەتی ئەورووپا بەرەو پێشەوە دەچن. ئەمانە هەروەکو چۆن سەردەمێك تەواوی دەسکەوتەکانی قۆناخەکانی شارستانییەت و نئۆلیتیکی ڕۆژهەڵاتی ناوینیان پەسند کرد و ڕێگایان لەپێش پێشکەوتنی مەزن کردۆتەوە، ئەوا بەرامبەر بە ئەورووپاش پێشکەوتنێکی هاوشێوە بەخۆیەوە دەبینێ. بەڵام ڕۆژهەڵاتی ناوین و ئەو هەرێمانەی هاوشێوە و پاشماوەی ئەون لەنێو بەرخودانێکی مەزندان. نە لەمیانەی تواناکارییەکانی خۆی، نە لە ڕێگای دەست تێوەردانەکانی دەرەوە گۆرانکاری پێویست بەدینایەت. لە ڕاستیدا دەبێ دەرك بەوە بکەین سەرچاوەی کێشەکە زۆر قووڵ و بنەڕەتییە. ئەوەی بەرخودان بکات مێژووە، کولتوورە و خودی کۆمەڵگایە، ئەم دیاردانە گرنگن. لەدوا بەشەکانی بەرگرینامەکەمدا هەوڵدەدەم بە شێوەیەکی قووڵ ئەم ڕاستینەیە شیبکەمەوە. لێرەدا بە کورتی ئاماژەی پێدەکەم.

شیکردنەوەی زاراوەکانی عەشقی خودا، عەشقی ڕاستی کە لە سەردەمی حەزرەتی مەحەممەدەوە گرنگی و بایەخی خۆی لەدەست نەداوە ڕۆڵی کلیل دەبینێ. باوەڕی بەوە دەکرێت لە ڕێگای ئایینەوە، تاڕادەیەك نزیکی ڕاستی بوونەتەوە. فەلسەفەی یۆنانیش ڕێگای ئەوە دەکاتەوە کە دەتوانرێ لە ڕێگایەکی نوێوە بە ڕاستی بگەیت، ئەویش ڕێگای مێشکە. هەرچی ئەورووپایە دەڵێ ڕاسترین ڕێگا، ڕێگای ئەزموونە، ڕێگای ئەزموون و تاقیکردنەوەی زانستی دەکاتەوە.

لێگەڕینەکانی ئەشق (ڕاستی) کە چڕبۆتەوە، بە ئەندازەی جیهانی ونبوو، گوزارشت لە خەیاڵی جیهانی ئایندە دەکات. لێگەڕینەکانی ئەشق بەدوای میتۆلۆژیای لەدەستدراو، ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکانی چارەسەر نەکراون، نهێنیە بێ کۆتاییەکانی سروشت، بە تایبەتیش بەدوای بێگەردی مرۆڤ دەگەڕێت. لە دەستپێکی چاخی ناوین وا مەزەندە دەکرا کە لە ڕێی خودا (الله) ئەم لێگەڕینە دۆزراوەتەوە. وەکو زاراوە نەوەد و نۆ سیفەت بە خودا (الله) دەبەخشرێ. تەواوی خەیاڵەکانی مرۆڤ دەکرێتە موڵکی ئەو خودایەی ئاشقی بوونە. وەکو پێغەمبەر و بەندە خۆشەویستەکانی داوای بەخشندەیی لێدەکەن. هەموو شتێکی کە تەنانەت ناتوانرێ لە خۆشەویسترین کەسیش بخوازرێ، لە خودا دەخوازرێ. جیهانێکی ئایدیۆلۆژی دەخوڵقێندرێ، ڕزگاربوون لە تەواوی ناکۆکییەکان بەدی دێت و ئارەزوو و داخوازییەکان تێر دەکرێن. ئەوانەی دیکەش وەکو یاساکانی عیبادەت، یاساکانی

شەریعەت و هێزی پراکتیزە کردن دیار دەکرێت و جێبەجێ دەکرێ. خودی حەزرەتی مەحەممەد بە پێشکەوتووترین کەس دادەنرێ کە لەمیانەی نزیکبوونەوەی خۆی لە ژن، شێوەی ئەو ئەشقەی خۆی بۆ خودا نیشانداوە. ئەم ژیانەی ئەشق کە دوایی دەکەوێتە نێو ڕەوشێکی چەواشەکراو، لە ڕاستیدا بە گوێرەی قۆناخی خۆی پایەدار کردنی ژن و خێزانە. مەودای نێوان ئەشقی خودایی و ئەشقی ژن هێندە دوور نییە. بەڵام لەگەڵ ونبوونی گەوهەرەکەی، ئەم پەیوەندییەش تا دواڕادە چەواشە دەکرێت و دەکرێتە ئامرازی دزێوترین و گڵاوترین کردار.

لێگەڕینی ئەشق کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین زێدەتر چڕدەبێتەوە و زیاد دەبێ لە ڕاستیدا بانگهێشتە بۆ تەواوی بەهاکانی شارستانییەتی مێژووە لەدەستدراوەکە. هەروەکو بڵێی بۆ ئەو بەهایانە دەگریین کە لە ماوەیەکی نزیکدا بە تەواوی لەدەست دەچێ. تەواوی لە خودا پاڕانەوەکان بە قووڵاییەوە پەیوەستی ئەم ونکردن و لە دەستدانەیە. ونکردنی پڕ بە ئێش و خەمناك، کەم و کوڕییەکان و خیانەت کە لە کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناویندا ڕیشەدارە، بە شێوەیەکی چڕوپڕ لە هۆنراوەکانی ئەشقدا گوزارشتی لێدەکرێت. تراژیدیای مەنسووری حەللاج و بە سەدانی وەکو ئەو، نیشاندەدات ئەم ڕاستینەیە چۆن لە تاکەکەسدا ژیاوە. مەسنەوی مەولانا و تەرتیلی ئەشقی یونس ئیمرە، ئاوازی هەرە خەمناکی کۆی بەها ونبووەکانە، کە بە زمانێکی شیعر ئامێزانە گوزارشتی لێدەکرێت. پێویستە ئەمە بگوترێ: کاتێك شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین بۆ ئەوەی جێگای خۆی بۆ ئەورووپا بەجێ بێڵێ، خۆی ژێرخاك کرد، گەلێك ئێش و ئازار دەبینێ، شەهید دەدات، داستانەکانیان دەنووسێ. تەواوی ئەدەبیاتە ڕەسەنەکەی ڕۆژهەلاتی ناوین ئەم گریانەیە. فزولی گەورەترین شاعیری ئەم قۆناخەیە. ئەمەش لاوانەوەکانی شاعیرە سۆمەریەکانمان دێنێتە یاد کە 2000 ساڵ پ.ز گوتوویانە. ئومێد لەم ئەدەبیاتەدا بەدی ناکرێ. لە کۆتایی تەواوی ئەشقەکاندا سووتان و بوون بە خۆڵەمێش هەیە. لەیلا و مەجنون، کەرەم و ئاسلی، فەرهاد و شیرین، مەم و زین، شێوەی ڕەنگدانەوەی ئەم ڕاستینەیەیە لە ئەدەبیاتی میللی (فۆلکلۆر).

ئەگەر قۆناخی نێوان سەدەی دەیەم و پانزدەهەم وەکو دوا قۆناخەکانی پەلەقاژەی سەرە مەرگ شرۆڤە بکەین، ئەوا لە دوای سەدەی پانزدەهەمەوە سەری ئەو بەها کولتووریە 15 هەزار ساڵییە کۆنکریت دەکرێت کە ژێرخاك کراوە. کاتێك کە مەغۆلەکان بە خێرایی و لە ڕێگای زەبرەوە پاشماوەکەشیان ژێرخاك کرد، ئەوا عوسمانیەکان لە"پاسەوانی گۆڕستان"ی ڕۆژهەڵاتی ناوین زیاتر ڕۆڵێکی دیکە نابینن. دوای چەند پەلەقاژەی سەرەمەرگی سوڵتان مەحەممەدی فاتح، کاتێك لەگەڵ سۆفو بایەزیت بەڕێوەدەچوو و پیاسە دەکات، تەنیا دوعای بۆ گۆڕستانەکان دەکرد. قۆناخی دواتریش هەروەکو پیسایی کردنی عەرەبە بەدەوییەکان وایە لەسەر ئاسەوارەکانی شارستانییەتی میسر، هەندێ جاریش وەکو سەما سەرەتاییەکانی ئەفریقیا زۆر نەزانانە یاریدەکات. سیستەمی کۆشکی عوسمانی بێ دەنگی مردنە. ئەمەش هێندە ئاشکرایە بۆ سەلامەتی و پاراستنی دەسەڵات تەنانەت کۆرپەلەکانیش دەکوژرێن. ئەمە هیچ پەیوەندییەکی بە ئیسلامییەتەوە نییە. بە گوێرەی چەمکی ئەهلی بەیت تەواوی تاکەکانی بنەماڵە لە پایەی پیرۆزیدا دەپارێزرێن و جێگای خۆشەویستین.

خراپترین شێوەی بە دەسەڵاتبوونی لادەرانە بەمجۆرەیە، لە جیاتی ژیان پشت بە کوشتن و مردن دەبەستێ. دەسەڵاتی مردنی (کوشتن) کە لە سەرەتای دەرکەوتنی مەسیحییەتدا لەسەر عیسا پەیڕەو کرا، لە رۆما نیرۆن دەکرێت بە سەمبوڵەکەی، ئەوا لە سەردەمی بێزەنتیەکاندا لەنێو شەوە زەنگدا پراکتیزە دەکرێت. عوسمانیەکانی کە بە بەرگی ئیسلامییەت خۆیان رەونەقدار کردووە، سێیەمین پەردە و دواترین رۆڵی ئەم شانۆگەریەی مردنە. تەواوی مۆسیقا و شیعرەکانی کۆشکی عوسمانیەکان هەروەکو بڵێی دەم بەگریانەوە ئەو دروست بوونە نامەشروعانەی ئارەزووە هەرزان و گەندەڵەکان دێنێتە زمان. ئەوەی خواستمان ئاماژەی پێبکەین ئەوەیە، کاتێك ئەو بەها مەزنانەی شارستانییەت لە دەستدراون و وونبوون، دەگریان، ئەوا ژیانی کەیف و سەفا و رابواردن نوێنەرایەتی ئەو سەما سەرەتاییە دەکات کە لەسەر گۆڕستانی مردووەکان ئەنجام دەدرێت. تووڕەبوون و قەهری بەسۆی ژیانی رۆژهەڵاتی ناوین تەنیا بەهۆی گەرمایی، بێکاری، تەواوی ناکۆکییە پڕوپووچەکان و نەزانییەوە نییە، زیاتر سەرچاوەی خۆی لەوەوە دەگرێت کە لەو خیانەتە نابوورێت کە لە رابردووەکەی کراوە و تۆڵە دەسێنێتەوە.

هەربۆیە شیکردنەوەکانی دەرەبەگایەتی سەبارەت بە چاخی ناوین بە تایبەتیش ئەوانەی دەرهەق بە قۆناخی تاریکایی کراوە ناتەواون و کورت دێنێ. بەرلە هەموو شتێك باسکردنێکی راست و سەرکەوتووانەی شیکردنەوەیەکی گشتی و بەرفراوانی مێژوویی و کۆمەڵایەتی پێویستە. ناشێ تەنیا لەمیانەی شوێنەوار ناسییەوە بە بەڵگەنامەکانی تەواوی چاخەکان بگەین. بەڵگەکانی سەبارەت بە پیرۆزی و نەفرەت، خیانەت و قارەمانێتی، خۆشەویستی و ئازار و بوێری زۆر کەم دەبن. خاکەکانی رۆژهەڵاتی ناوین کە بۆتە شوێنی پیرۆزییەکانی خوداوەندەکان؛ ئیتر لەمیانەی چیرۆکە زۆر و ناقۆڵاکانی خیانەت و مەتەڵە درۆ و دەڵەسەکانی و ئەو دەمامکە خوداییانەی کە ناوەڕۆکەکەی ڤاڵاکراوە و لە رێگای ئەو گرگنانەی رۆڵی قەشمەری دەبینن بۆ وڵاتە مردوو و نەفرین لێکراوەکان پارچە بووە. هەموویان هێندە ساختەن، هێندە بەرامبەر مێژوو بێ رێزن، خاوەنی قسەی خۆیان نین و خائینن، هێندە لە راستیەکان نامۆن کە هیچ بەهایەك نەماوە لەپێناو بچووکترین بەرژەوەندی تاکەکەسی و بنەماڵێتی بە هەرزانترین نرخ نەیفرۆشن. دەسەڵاتەکانی وڵات هێندە کەوتوون. ئیتر پێویستی بە دۆزەخی دیکە ناکات. ئەو دۆزەخەی لە کتێبە پیرۆزەکاندا باسی لێدەکرێت، بەڵاترین و دژوارترین شێوەی بەڕێوە دەچێت. تەنانەت هەموو کەسێکی تێکەوتووە و هەروەکو بڵێی بەندەیەکی بەهەشتی نەما. تەنیا شەڕ و پێکدادانی ئیسرائیل ـ فەلەستین یش بۆ باسکردنی ئەوە بەسە، چۆن مێژووی نەفرەت لێکراو لەمیانەی سیستەمێکی تۆقێنەرانەوە تۆڵەی خۆی لەم خاکە پیرۆزانە دەکاتەوە و خستوویەتیە نێو رەوشێك کە ژیانی تێدا نەماوە. لە راستیدا ئەوەی تۆڵە دەسێنێتەوە ئەو بەها شارستانییەتە زۆرانەیە، کە شایستەی نەبوو.

هەرچەندە ئەمە پڕ بە ئێشە، بەڵام ئەوەی پێویستە ئاماژەی پێبکرێت و یەکجار سەرنج راکێشە ئەوەیە، خوداوەندی ژن ئینانا بۆ جاری دوایی دەچێتە بەرامبەر خوداوەندی فێلباز ئەنکی و دەڵێ "ما، کانی من بدەوە"، بە بەهای خۆ دۆڕاندنیش بێت ئەو بەهایانە لە

ئەریدۆوە دەگرێت و بە هەوای سەرکەوتن دەگەڕێتەوە ئۆرگ. خوداوەندە فێڵبازەکان بەردەوام دزیان و فرۆشتیان. لە سایەی ئەوانەوە ژن هەموو شتێکی لەدەستدا. کاتێك هەموو شتێکیان لەدەست ژن دەرهێنا، ئیتر مەزنترین هەژاری کۆمەڵگا وەکو قەدەرێك بەڕێوە دەچێت. دواتر مرۆڤیان کرد بە کۆیلە. هەموو جۆرە شێوازێکی زۆرداری و چەوساندنەوەیان لەمیانەی ساختەکاری، بەسەریاندا کرد بە مافێکی پیرۆز. ئەوانەی دواتر بەردەوام ئەم دوو کارە نالەبارەیان رتوش کرد و بریقەداریان کرد، وەکو باشترین هونەری ژیان دەستنیشانیان کرد. بە شێوەیەکی زۆر تۆقێنەرانە کوشتاریان ئەنجامدا، بە شێوەیەکی سەیر ئامرازەکانی کوشتنیان پێشخست. ئەو خوداوەندە ژن و پیاوانەی کە لەگەڵ مرۆڤدا دەژیان و بەردەوام هێزی پێدەبەخشین، هەموویان کردن بە بکوژ و تۆڵەسێن. ژیانی بەهەشتی جیهانیان کرد بە دۆزەخ. بەمجۆرە رۆژهەڵاتی ناوین نەفرەتی لێکرا. بەمجۆرە وڵاتەکان بوون بە خاکی نەزۆك و مردوو. هەموو شتێك لە رێگای ئەو قەدەخەنامانەوە بەڕێوەدەبرێن، کە لە زاری دەمامکەکانی ئەو خوداوەندانەوە دەرژێنرێن کە گیانیان لەبەردا نەماوە و لەمیانەی نوێنەرە بێ گیانەکانەوە دەدرکێنرێن. هیچ دیاردە و پەیوەندییەکی کۆمەڵگا و کردارێکی مرۆڤ نەماوە کە پێشتر بڕیاری لەسەر نەدرابێت. بە تێڕوانینێکی ئازاد و نوێخوازانە تەماشای هیچ شوێن و دیاردە و پەیوەندییەك ناکرێت. لە زووەوە تێڕوانین و نیگاکانی چاو دیاریکراوە، هەر لە زووەوە دەنگ لە مەکارە (کاسێت)کان تۆمار کراوە، ژیانی بێ واتای دەمامك کراو یاسای کوشندەن. ئیتر قەدەرگەرایی ئەبەدی و ئەزەلی بەسەر ژیانێکی رۆبۆتی (ألی) باو و زاڵە.

لە رۆژهەڵاتی ناوین، مێژوو وەکو ئەڵقەکانی زنجیرەی ئەو کێشمەکێش و شەڕەی نێوان تەواوی هێزەکانی پەرەسەندنی ژیانی کۆمەڵگا و رکابەرەکانی وایە. لەوە دەچێ لە ناوەڕاستی چاخەکانی ناوین ئەم زنجیرەیە پچڕابێت. لێرەدا چۆن ئەڵقەی نوێی پێوە دەبەسترێ و بەرز دەکرێتەوە؟ کاتێك لە جیاتی ئەوەی شارستانیەتی ئەورووپا وەکو رکابەرێك ببینین، وەکو یارمەتیدەرێکمان بینی و خستمانە نێو رەوشێکی بەمجۆرە، ئەو کاتە بە واتای هەنگاوێکی گرنگ دێت. شارستانیەتەکان تەنیا شەڕ لەگەڵ یەکتریدا ناکەن، زیاتر دەبنە دۆستی یەکدی. ئەگەر پێویست بێت، بە بلدۆزەر مێشکیان دەکێڵن، بە شێوەیەکی ئازا و ئازادانە دڵ و هەناویان بۆ هەموو شتێك دەکەنەوە، جارێکی دیکە بەناوی تەواوی مرۆڤایەتی رێنسانسی خۆی ئەنجام دەدات کە تا رادەیەك شایستەی بەها رەسەنەکان بێت و بەمجۆرە خاکە مردوو و نەزۆکەکان دەکەنە شوێنی ژیانێکی پیرۆز.

بەشی سێیەم

شارستانییەتی سەردەمی سەرمایەداری

پێناسە کردنی بە کۆمەڵگا بوون وەکو پۆلێن کردنی کەڵەکە بوونی هێز، بە واتای بە زاراوە کردنی دێت لە بەرزترین ئاستدا. ئەم زاراوە پێویستی بە شیکردنەوە هەیە. لە کاتێکدا مرۆڤ بە تەنیا لاوازترین و بێ هێزترین ئاژەڵە، ئەوا چۆن دەتوانێ ببێتە فەرمانڕەوای تەواوی هێزە سروشتییەکان؟ وەڵامی ئەم پرسە خۆی لە بە کۆمەڵگا بووندا مەڵاس داوە. پرسی گرنگتر ئەوەیە ئەو کۆمەڵگایە چ دیاردەیەکە توانیویەتی تاك هێندە بەهێز بکات. لە سروشتدا گەلێك گروپی چۆنییەك لەگەڵ یەکتردا دەبینرێن، بەبێ ئەوەی جیاوازی لە نێوان گیانلەبەر ـ جەستەی بێ گیان بکەن هاتوونەتە لای یەکتری. شتێکی هێندە سەیر نییە گروپێکی مرۆڤ لەگەڵ یەکتردا ببینرێ. بەڵام شتی سەیر لێرەدا ئەوەیە: جگە لە مرۆڤ، تەواوی گروپەکانی دیکە، هێزێکی بەمجۆرە لە ناوخۆیاندا ناخوڵقێنن کە هێزێکی جوداتری هەبێت. بە شێوەیەکی سروشتی وەکو یەکن. کۆبوونەوە، جیاوازی لە ناویاندا ناخوڵقێنێ. گەردیلەکانی هایدرۆجین لە هەموو شوێنێکدا چۆنیەکە، هەمان شتە. چیمەن لە هەموو شوێنێك چیمەنە. مێروولە هەمان مێروولەن. لێرەدا وتووێژ لەسەر ئەوە ناکرێت کە کۆمەڵگا وەرچەرخان و جیاوازی هێناوەتە ئاراوە. هەروەکو دەزانرێ هەندێ جیاوازی نێو گروپەکان هەن سەرچاوەی خۆی لە سروشتەوە دەگرێت. هەرچەندە نموونەی بەمجۆرە بهێنرێتەوە، ئەوا بەراورد کردن و لێکچواندنی لەگەڵ کۆمەڵگای مرۆڤ هێندە پەند و دەرئەنجامی لێ بەدەست ناهێنرێ. تایبەت بوونی کۆمەڵگا خۆی لە خۆیدا جیاوازییەکی مەزنی چۆنایەتی لە خۆوەدەگرێت، بەر لە هەموو شتێك ئێجگار خوڵقێنەرە.

زۆر بە سانایی دەتوانرێ ئەمە ببینرێ و دەستنیشان بکرێت کە لە گەلە مێروولەوە تاوەکو دەگاتە گەلە مەیموونەکان ، هیچ گروپێکی گیانلەبەران، تایبەتمەندێتی خولّقکارییان نییە کە پێشبکەوێت. هەرچی لە کۆمەلّگای مرۆڤدایە، لە هەموو کاتێکدا خولّقاکارییەك جێگای باسە کە گەشە دەکات و خێرا دەبێت.

سێیەمین پرسی کە گرنگە و جێگای بایەخە، تا چ رادەیەك دەبێ تاك و کۆمەلّگا بایەخی پێبدرێت و لەپێشەوەبێت. بە کۆمەلّگا بوون تا چ رادەیەك لە خزمەت و بەرژەوەندی تاك دایە، لە کوێ لە دژی دەبێت؟ بە پێچەوانە تاکە کەسێتی (بوونی تاك بە خاوەن کەسێتی خۆی ـ و) چەندە لە خزمەتی کۆمەلّگا دایە و پێویستە، لە کوێ زیانبەخش دەبێت و تا چ رادەیەك زیانبەخش دەبێت؟ بێگومان پەیوەندی تاك ـ کۆمەلّگا پێویستی بە شیکردنەوەیەکی راست هەیە. ناشێ مرۆڤ بەرامبەر بە رەوشێکی بەمجۆرە سەرسووڕماو و واقی وڕنەمێنێ، سەرەڕای ئەوەی کێشەی شیکردنەوە بە ئەندازەی جودابوونەوە و یەکبون گرنگە، بەلّام سەبارەت بە بابەتێکی هێندە ژیانی و گرنگ، بە نەزانی ماوەتەوە یاخود سنووردارە و لە نێو ژیانێکدا دەژی کە پڕە لە زانیاری هەلّە و نابەجێ.

بۆ پێناسە کردنی کۆمەلّگای سەرمایەداری پرسیار کردنی ئەم سێ پرسە سەبارەت بە سەرەکیترین زاراوە کە رۆلّی کلیل دەبینێ، گرنگ و بایەخدارە. تاوەکو وەلّامێکی راستی ئەم پرسیارانە بەدەست نەهێنرێ، ئەو پێناسەیەی دەرهەق بە کۆمەلّگای سەرمایەداری ئەنجام بدرێ بە رووکەشی دەمێنێتەوە. لە رەوشێکی بەمجۆرەشدا هەموو هەولّەکانی داهێنانی زاراوە و پێشخستنی تیۆری، یەك بە دوای یەك تەنگ بوون و کەم و کوڕ لە خۆوەدەگرێت. هەربۆیە کاتێك شیکردنەوەیەکی راست سەبارەت بەو بەهێزبوونە بکرێت کە کۆمەلّگا لەگەلّ خۆیدا هێناوە، خولّقکاری خێرا و هەمیشەیی ئەم بەهێزبوونە و قازانج و زیانەکانی تاك لە ئاکامی بە کۆمەلّگابوون بە شێوەیەکی راست و لێهاتووانە شیبکرێتەوە، بەو ئەندازەیە کۆمەلّگای سەرمایەداری و تاکڕەوێتی پێناسە دەکرێت.

ئەمە روون بۆتەوە کە ئەو سۆسیالیزمەی وەکو رەوتێکی رکابەر خاوەن بانگەشەیەکی مەزنی زانستیبوون بوو، شیکردنەوەکانی سەبارەت بە سەرمایەداری، تێری نەکردووە. ئەو شکستانەی سۆسیالیزم دووچاری هات بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بە گوێرەی پێویست زانستی نەبوو، نەك ناهەق بوو. لەوە دوور ماوە کە دەرك بە کۆمەلّگا بکات بە تایبەتیش دووالیزمی تاك و کۆمەلّگا. بالّابوونی کۆمەلّگای سەرمایەداری لەسەر کۆمەلّگا سۆسیالیزمی، تاکی سەرمایەداری بەسەر تاکی سۆسیالیستی تێپەڕنەکراوە. ئەو دواکەوتن و زانیارییە ناتەواوانەی سەبارەت بەم مەسەلەیە خاوەنی بوون، رۆلّێکی سەرەکی لەم رەوشەدا بینیوە.

مێژووی بە کۆمەلّگا بوون پێویستی بە تواندنەوەی تاك هەیە، کە ئەمەش دژی تاك دەشکێتەوە. کاتێك باسی تۆقێنەری دەکەین، تەنیا مەبەستمان شێوازە قەبەکانی فشار نییە. واتە لەگەلّ لایەنە ئەرێی و شێوازەکانی سەرنج راکێشی و بەزەیی هاتنەوە، لە ناو یەکتردان. ئەوەی لە قۆناخی پێکهاتنی یەکەمین بە کۆمەلّگابووندا دەبینرێ، لەسەر بنەمای ترساندن و بەخشینەوە، مالّیکردن و ئامادە کردنییەتی بۆ بە ئەندام بوونی کۆمەلّگا. ئەوە ململانێیەکی هێندە بێ ئامانە، کاتێك پێویستییەکانی جێبەجێ نەکرێت،

ئەوا زیان و وونکردنی هەمە لایەنە ، لەسەرووی هەمووشیانەوە مردن دەبێتە ناچارییەکی دەست لێبەرنەدراو. راستتر بلّێین، کاتێك پێویستییەکانی ئەندامێتی کۆمەلّەکە جێبەجێ بکرێت، دەرفەتی ژیان هەیە. پێداویستییەکانی ئەندام بوون جێبەجێ نەکرێت، ناشێ ژیان بەردەوام بێت. وەکو لاوازترین گیانلەبەر، لە قڕبوون رزگاری نابێت. بێچوە چۆلەکەیەك لە ماوەی پانزدە رۆژدا دەتوانێ بفڕێ و درێژە بە ژیان بدات؛ بەلّام ئەمە بۆ بێچووی مرڤ لە دە سالّ کەمتر نابێت. کاتێك بە تەنیا بمێنێ، رۆلّەیەکی (مندالّێکی) مرۆڤ زۆر لە بێچووی چۆلەکەیەك بێچارەترە. بەلّام کاتێك ببێتە ئەندامی بنەمالّە (قلان)ییەکی بچووکیش دەتوانێ ببێتە پادشای جیهانی هەموو گیانلەبەران. کاتێك ئەم رەوشە هەستی پێدەکرێت، بە کۆمەلّگابوون وەکو هێزێکی هێندە مەزن و ئاوارتە دێتە ئاراوە کە، لەمیانەی هەموو جۆر و شێوەیەکی یەکەمین بیرکردنەوە، لەمیانەی زاراوەکانی ئایین و خوداوەندەوە گوزارشتی لێدەکرێت. واتە دەرکەوتنی ئایین و سەرەکیترین زاراوەکەی کە خوداوەندە، سەرەکیترین رەنگدانەوەی ناسنامەی ئەم بەهێزبوونە سیحراوی و ئاوارتەیەی کۆمەلّگایە. بە کۆمەلّگابوون بناخەی ماددی خوداوەندیبوونە، خودی خوداوەندە. رەنگدانەوەیەکی پاسیفانەش جێگای باس نییە. ئەو هێزەی هاتۆتە ئاراوە توانای هەموو جۆرە خولّقکاری و داهێنانێکی هەیە، کە ئەمەش سەرەکیترین تایبەتمەندێتی خودایییە. چ ماوە کۆمەلّگا نەیخولّقاندبێت؟ لەوانەیە بگوترێ شتێك لە نەبوونەوە ناخولّقێنرێ. بەلّام کاتێ ئەوە بێنینە بەرچاوان کە رەوشێکی بەمجۆرە لە ئارادانییە کە ئەوە سەلمێنرابێ لە نەبوونەوە خولّقکاری بکرێت، ئەوا تایبەتمەندێتی خودایی خولّقکاری کۆمەلّگا دەبینرێ.

لێرەدا دەردەکەوێت کاتێك دەرك بەو هێزە مەزنە دەکرێ کە کۆمەلّگا دەیبەخشێ، هەنگاونانی زیاتر بەرەو بە کۆمەلّگابوون دەبێتە ناچارییەك. لە ئەنجامی بە کۆمەلّگا بوون، لە رەوشی خشۆکی سروشت و بوونەوەرێکی (کائن) بێ کاریگەر رزگاری دەبێت؛ بە پێچەوانەوە، لەگەلّ پێشکەوتنی کۆمەلّگا دەبێت بە هێزێك کە بەسەر تەواوی بەهاکانی سروشتدا زالّ بێت. قۆناخەکانی دەستپێکی مێژووی کۆمەلّگا، لەبەر ئەم هۆیە پێکهاتەیەك دێنێتە ئاراوە، بەردەوام بە کۆمەلّگابوون بەهێزدەکات و لە شێوەی ژێر بۆ ژوور، لە بەشێکەوە بۆ بەشەکەی دیکە بەردەوام لە نێو قەلّەمبازدایە. لەمیانەی پێکهێنانی شێوە پەیوەستدارەکانی کۆمەلّگا، وەلّامی تەواوی ئەو کۆسپ و گیروگرفتانە دەداتەوە کە سەرهەلّدەدەن. زانیارییە پوخت و کورتەکانی سەبارەت بە کۆمەلّناسی ئاماژە بەوە دەکەن کە راستی بەم ئاراستەیەدا رێڕەوی گرتووە، پێشکەوتنێکی بەمجۆرە لە ئارادابووە کە بەبێ پچڕاندن، لە نێو مەزن بوون و بەردەوامیدا بوون. پچڕاندن و پارچەبوون و قڕکردنەکانی ناوە بە ناوە روودەدەن، هێزێکی ئەوتۆی نییە کە وزەی هەلّکشان و بەهێز بوونی و مەزن بوونی مەیل و هەلّوێستی گشتی ریشەکێش بکات. لەوانەیە پاشماوە و دەرهاوێشتەی لە کارکەوتنی کۆنە بەرامبەر نوێ، کە ئەمەش پێویستییەکی پێشکەوتنی کۆمەلّگایە. هەروەکو بلّێی توانەوەی تاك لە نێو کۆمەلّگادا یاسای سەرەکییە. لە پەیوەندی نێوان دیاردەی کۆمەلّگایەکی بەهێز و تاك، داب و نەریتەکانی کۆمەلّگا زالّە. نەریت وەکو یاسای

کۆمەڵگایە. کاتێك هەنگاو بە هەنگاو کۆمەڵگا بەرەو پێکهێنانی داب و نەریتێکی وشك و برینگ دەچێت، ئەمە بە دژی دەستپێشخەری و وزە و توانای تاك دەشکێتەوە. دوای قۆناخێك، کۆمەڵگا و داب و نەریتەکەی کە تاکە رێگای لەسەرپێمانەوە و ژیانی تاك بوو، ئیتر دەبێت بە هێزی کۆن و بەند کردنی تاك.

لە کۆمەڵگای چینایەتیدا، یاسای فەرمی دەوڵەت کە لەسەرووی داب و نەریتە، ئەگەر پێویست بکات لەمیانەی بەکارهێنانی توند و تیژییەوە بە شێوەیەکی وشکتر پیادە دەکرێت. پابەند بوون و گرێدانی تاك بە کۆمەڵگا، دەگۆڕدرێ بۆ کۆیلایەتی و بەندێتی. وابەستەیی تەنیا بە گوێرەی هەلومەرجەکانی بەرهەم هێنانی ماددی کۆمەڵگا نییە، بەڵکو بەسەر جیهانی هزر و هەستیشدا زاڵ دەبێت. هەلومەرجە ئایدیۆلۆژی و ماددییەکان، لەمیانەی پیرۆزییەوە وەکو رەنگدانەوەی سیستەمی خودایی بەسەر تەواوی توێژەکانی کۆمەڵگا دەچەسپێنرێ. هێندەی ئەوەی تواناکارییەکانی چەوسانەوەی چینایەتی زیاد دەبێت، هاوکات پەیوەندییەکانی وابەستەیی کە رێگا بەم چەوساندنەوەیە دەدات، هەم لەمیانەی فشار و ئەشکەنجەی ماددییەوە، هەم لەمیانەی ئەو میتۆلۆژیانەی مژدە و ترسی مەعنەوی لە خۆوەدەگرن، چەندی بلێی تۆکمەدەکرێن. ئیتر داخوازی و ئاواتی رزگاربوون لەلای تاك گەڵاڵە دەبێت، قۆناخی راکردن لە فشاری کۆمەڵگا دەستپێدەکات کە گەیشتۆتە نایەکسانی و ستەمکارییەکی یەکجار مەزن. لە ئاکامی جڤات بوون و کۆمەڵەی خۆییەوە، هەڵوەشانەوە لەو کۆمەڵگایەدا خێرا دەبێت کە وابەستەیی و کۆیلایەتی دەسەپێنێ. سەرەتا مرۆڤ باس لە ئێش و ئازار دەکات، دوایی سکاڵا پێشدەکەوێت و لە دواییشدا دەبێتە یاخیبوون. بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزە فەرمییەکانی سیستەم، بەدوای تواناکارییەکانی خۆیدا دەگەڕێت. لێگەڕینە نوێکانی سەبارەت بە خودا و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، پێویستی جیاوازی لە هزر و مێشکدا دەچەسپێنێ.

کۆمەڵگای رکابەر زیاتر نزیکی تاکە و کراوەیە. بە واتایەك قۆناخی ئازادبوون، جوڵانەوەیەکی نوێی کۆمەڵگایە؛ لێگەڕینێتی بەدوای ناسنامەی ئایدیۆلۆژی و سیستەم. ئەگەر کۆمەڵگا و ئایدیۆلۆژیای نوێ لەمیانەی ئەزموونەوە، بەرامبەر بەو سیستەمەی کە دژی وەستاوە لەسەر پێیان بمێنێ و تەنانەت ئەوە بسەلمێنێ لەو دەوڵەمەندتر و بەرهەمدارترە، ئەوا دەرفەتی ئەوەی بۆ دەرەخسێ ببێتە ئەلتەرناتیف و جێگای کۆن بگرێتەوە. ئەو هەڵوێست و مەیلانەی دژی سیستەمی کۆیلەداری پێشخراون، ئیتر چ ئایینە تاکخوداییەکان بێت یاخود تەریقەتە نیو فەلسەفی ـ نیو ئایینیەکان بێت، هەروەکو لە نموونەی عیسادا دەبینرێ ئەم هەڵوێستانە بە تەواوی دەبن بە رەوتێکی رزگاریخواز. دوای قۆناخێکی درێژخایەنی بە کۆمەڵگابوون، هزر و ویژدانی تاك وریا دەبێتەوە. رزگاربوون لە کۆت و بەندەکانی داب و نەریتە باوەکانی کە سەدان هەزار ساڵ بەردەوام بووە، دانانی دیاردەی کۆمەڵگابوونە بەوەی کە زێدەڕۆیی کردووە و سنوورەکانی تێپەڕاندووە. دوای خوڵقاندنی سیستەمی دەرەبەگایەتیش دیسان ئەم مەیلە بەردەوام دەبێت. ئەشقی خودایی یاخود ئەشقە کلاسیکییەکانی چاخەکانی ناوین. هەروەها راکردن و خۆدزینەوەی تاك لە بە کۆمەڵگابوونێکی بێسنوور، گوزارشت لە لێگەڕینەکانی ئازادی دەکات. ئەم لێگەڕینە

مەزنانەی دەرهەق بە ئەشق بەڵگەی زەقی ئەوەن کە تاك لە نێو مەحکوومییەتێکی چۆندا ژیاوە. لە کۆمەڵگا رادەکات، پەنادەباتە بەر خودا، چاوەڕوانی و ئاواتی هاوکاری لە ئەڤینی تاك دەخوازێ. لێگەڕینەکانی فەلسەفە و تەریقەتەکانی سۆفیگەرایی وەکو پارچەیەکی ئەم قۆناخە بەردەوام دەکات. هەرچەندە لە رێگای ئامراز و ئامانجی هەڵە و سنووردداریش بێت، ئەو تاکەی رابۆتە سەرپێیان، سەرکوت ناکرێتەوە.

کاتێك بە شێوەیەکی بەرفراوانی بەمجۆرە تەماشای تاکڕەوێتی بکەین کە یەکێکە لە فاکتەرە سەرەکییەکانی لە دایکبوونی سەرمایەداری، ئەو کاتە باشتر دەرك بەوە دەکرێت کە لیبرالیزمی بۆرژوازی ریشەیەکی چەندە بەهێزی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەیە. وەکو دەرئەنجامێکی ئەم راستینەیە دەتوانین دەرك بە قووڵایی ئەوە بکەین کە سەرەڕای مافدارێتی و رەوایەتییەکەی، بۆچی کۆمەڵگای سۆسیالیزمی زانستی نەیتوانی باڵابێت. تاوەکو کۆمەڵگا وەکو ناوەندێکی پۆڵایین درێژە بە هەبوونی خۆی بدات، بەردەوام لیبرالیزمی تاکە کەسی لە سۆسیالیزم باڵاتر و پایەدارتر دەبێت. کاتێك کۆڵەکە و ناوەندی کۆمەڵگای کۆن پەرتەوازە بکرێت، ئەو کاتە هەلومەرج و زەمینەی ئاواکردنی هاوسەنگییەکی ئاسایی دێتە ئاراوە.

لێرەدا لە ئاستی پێناسەکردندا باس لەو هەڵوێست و مەیلە مێژووییانە دەکەین کە سەرمایەدارییان هێناوەتە دونیاوە. بێگومان رەوتی تاکڕەوێتی لەسەرووی ئەم مەیل و هەڵوێستانەوە دێت. هۆکاری ئەم کاریگەرێتییە مەزنەی کردوویەتی، بۆ ئەو فشارەی کۆمەڵگا دەگەڕێتەوە کە بە سەدان هەزار ساڵ بەردەوام بووە. هەروەکو بلێی تاك تواوەتەوە. کۆمەڵگاش هەروەکو بلێی ئەلکترۆنەکانی ژینگەی قووت داوە، مەزن بووە و لە خانەیەکی ئەتۆمی دەچێت کە بۆ پارچەبوون گونجاو و لەبارە. بەڵێ تاکڕەوێتی رۆڵی ئەم پارچە بچکۆڵانەیە دەبینێ کە کەوتۆتە ناو سیستەم و رێگا لەپێش کاردانەوە یەك بەدوای یەکەکانی دەکاتەوە و کۆمەڵگا کۆن و لە پەلوپۆ کەوتووەکە پارچە دەکات. ئەو سەرمایەدارییەی دێتە ئاراوە هێزی خۆی لەم تەقینەوەیە وەردەگرێت و لە راستیدا رێگا لەپێش ئەنجامێکی مەزنی مێژوویی دەکاتەوە.

بە شێوەیەکی سەرەکی سەرمایەداری هێز و توانای خۆی لەو بڵاوبوونەوەیە وەردەگرێت کە لە ئەنجامی پێکدادانی تاك لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە دێتە ئاراوە کە بە سەدان هەزار ساڵ مەزن ببووە. نهێنی خوڵقکاری لێرەدایە. پێبەپێ روون دەبێتەوە، سۆسیالیزمی زانستی سەبارەت بەم بابەتە، بە شێوەیەکی تەسك و سنووردار بیری کردۆتەوە و هەڵوەستەی کردووە، کاتێك بووە بە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ زۆر بە کۆمەڵگای کۆن بچێت تەنانەت کاتێك توندتر بووە، لەگەڵ مەیلی ئازادیخوازانە ناکۆك بووە کە بەردەوام بانگەشەی بۆ کردووە.

جگە لە بواری کەسێتی تاك، ئەوا پێناسەکردنی دەرکەوتنی کۆمەڵگای سەرمایەداری لە بواری کات و شوێندا، گەلێك پەند و ئەزموونی لێدەکەوێتەوە.

هەروەکو چۆن ئەگەر بواری کات و شوێن نەبێت، ناشێ بیر لە هەبوونی ماددەیەك بکرێتەوە، ئەوا کۆمەڵگاش وەکو دیاردەیەکی ماددی تایبەتمەندێتی بەمجۆرە لەخۆوە

دەگرێت کە بە چڕییەوە گرێدراوی دیاردەی کات و شوێنن. شێوەیەکی کۆمەڵگا کە کات و سەردەمی خۆی بەسەر نەبردبێت، لەناو ناچێت. کاتێك لەنێو نەچێت و بە شێوەیەکی ڕاست خۆی بگەیەنێ بەو شێوەیەی دوای ئەو دێت، دەرفەتی ئەوەی بەدەست دەکەوێت بە شێوەیەکی دروست بەلاوەی بنێت. ئەگەر ئەم ڕەوشە نەڕەخسێنێ، ناشێ وەرچەرخان بەدیبێت. هەلومەرجی ئەوە دێتە ئاراوە یان لەمیانەی توانەوە یاخود پەرتەوازەبوون لە هەلومەرجەکانی، لە ناوچوونی بڕەخسێت. ئەگەر بەرخودانی سەرکەوتن بەدەست بێنێ لەسەر پێییان دەمێنێتەوە. دەکەوێتە نێو پێشکەوتنی سروشتی. ئەگەر بەرخودان سەرکەوتوو نەبێت، گەوهەری خۆی لەدەست دەدات. لە کاتێکدا شێوەگرتنە سروشتییەکان یەك بەدوای یەکەوە بێن، کۆمەڵگایەك بە کات و ماوەیەکی ئاساییدا دەربازدەبێت. لە ئەنجامدا ئەو کۆمەڵگایەی سەرکەوتنی لەمەدا بەدەست هێناوە، بە کۆمەڵگایەك دادەنرێ کە بە ڕۆحی سەردەم گەیشتووە و پێویستییەکانی پێگەیاندووە و ئامادەی کردووە. هەربۆیە لە شێوەگرتنی سیستەمەکانی کۆمەڵگادا هیچ کاتێك لە بنگەدا لە سەرەتاییەکانەوە قەڵەمباز بەرەو سەرمایەداری ئەنجام نادرێت. ئەگەر هەندێ بنەماڵە لەگەڵ سەرمایەداریدا ببن بە یەکیش بە واتای ئەوە نایێت سیستەمە دەرەبەگایەتییەکان تێپەڕکران. بە پێچەوانەوە، لەبەر ئەوەی ئەم سیستەمانە کاتی خۆی پڕکردۆتەوە و بەسەرچووە و جێگای خۆیان بۆ سەرمایەداری بەجێهێشتووە، ئیتر تەواوی سیستەمە کۆنەکان لەلایەن سەرمایەدارییەوە قووت دەدرێن. بەڵام بە خۆیان بەو قۆناخە سروشتییانەی پێشکەوتندا تێپەڕنابن کە پێویستە بە خۆیانەوە ببینن. جیاوازی نێوان پێکهاتنی قۆناخەکان و قووتدان، لێرەدا شاراوەیە. هیچ شێوەبەندی و سیستەمێکی کۆمەڵگا تاوەکو بە ڕۆحی سەردەم نەگات و پێیدا دەرباز نەبێت و قۆناخەکانی نەبڕێت، ئەوا لەمیانەی گەوهەر و ناسنامەی خۆیەوە پێی ناگات.

لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا شێوەگرتنی کۆمەڵگای سەرمایەداری، وەکو دواترین ئەڵقەی تەواوی ئەو شێوەگرتنە کۆمەڵایەتییانەی پێش خۆی بەدیدێت. ئەڵقەکانی پێشوو لە کوێ و تا چ ڕادەیەك ژیابن ئەوا سەرمایەداری وەکو دواترین ئەڵقە پێیانەوە دەلکێ. ڕاکردن لە کاریگەرییەکانی کات (سەردەم)، مەحاڵە. هەروەکو جەختی لەسەرکرایەوە چۆن ماددە بێکات (زمان) نابێت، ئەوا سیستەمەکانیش بەبێ کات پێك نایەن و ناخرێنە سەر یەکتری.

لەم بوارەدا ئەو هەڵسەنگاندنانە گرنگە و جێگای بایەخە: هەروەکو بڵێی سەرمایەداری ئەوروپا، لە شێوەی ڕوانی کوارگ لە کیشوەری ئەوروپا دەرکەوتووە و وەکو شێوەیەکی کۆمەڵگا پێشکەش بە مرۆڤایەتی دەکرێت. باڵادەستی ئایدیۆلۆژی ئیمپریالیزم لە ئاستێکی هەرە بڵنددا، لادان و چەواشەکاری زانستی لەم بوارەدا ئەنجام دەدات. بەمجۆرە ئەوروپا وەکو سیستەمێك دەسەپێنێ کە بێهاوتایە، کەس پێی‌ناگات و قەرزاری کەس نییە و هەتا هەتایە بەردەوام دەبێت. لە مێژوودا بە تایبەتی ئەو کۆمەڵگایانەی کارەکتەری ئیمپریالیستانەیان هەیە، لەنێو نزیك بوونەوە و هەڵوێستێکی هاوشێوەدان. خۆیان بە سەنتەر و دەستپێکردنی هەموو شتێك دەبینن. ئەوانەی دیکە بە تەواوکەری سادە و پاشماوە دەبینن. ئەم تێڕوانینە ناهێڵێ دەرك کردن و تێگەیشتنی مێژووی کۆمەڵگا

بەدیبێت. سەرەڕای هەموو بانگەشەکانی زانستی بوونی ئاستی وشیاری و تێگەیشتنی کۆمەڵگای ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، پشت بە چەمکێکی ڕاستی سەبارەت بە مێژوو نابەستێ. ئەمەش بە واتای ئەوە دێت زانستێکی کۆمەڵایەتی ڕاست و دروست پێش ناکەوێت. هەروەکو تەواوی دیاردەکانی سروشت، هیچ دیاردەیەك نییە بێکات (زمان) بێت. شوێن پەنجەی مێژووی سروشت لە هەموویاندا هەیە. لەمیانەی مێژووەوە، واتە لە ڕێگای کاتەوە دەتوانرێ دەستنیشان بکرێت کە تا چ ڕادەیەك و چۆن پێکهاتوون. لە تەقینەوەی ئەستێرە بریقەدارەکانەوە تاوەکو دەگاتە هەڵهێنانی جووجەڵە لەلایەن مریشکەوە، هەموو دیاردەیەك، کاتێکی تایبەت بە خۆی هەیە. بە گوێرەی ئەوەی کۆمەڵگاش دیاردەیەکی ماددییە، وابەستەی کاتێکی دیاریکراوی پێکهاتنە. مێژوویێکی جددی کۆمەڵگا، کاتێك ئاماژە بەوە بکات کە شێوەبەندییەکانی کۆمەڵگا لە کوێ و چۆن و لەمیانەی کامە تایبەتمەندێتیەوە پێکهاتووە و سەرەتا و ئەنجامەکەی چی بووە؟ ئەو کاتە دەبێت بە مێژوویێکی ڕاستی کۆمەڵایەتی و بەمجۆرە دەتوانێ بانگەشەی ئەوە بکات کە بووە بە زانستی کۆمەڵگا (کۆمەڵناسی).

دەشێ هەڵسەنگاندنێکی هاوشێوەی ئەمە دەرهەق بە بواری شوێن (جوگرافی) کۆمەڵگابوون پێش بخرێت. هەر شێوەگرتنێکی کۆمەڵگا بە شێوەیەکی بەهێز گرێدراوی هەلومەرجەکانی شوێن (جوگرافیا)یە. بەر لە هەموو شتێك پێویستە هەلومەرجێکی جوگرافی ئەوتۆ هەبێت کە مرۆڤ بتوانێت تێیدا بژی و بەرگە بگرێت.

ئەوەی زیاتر جێگای بایەخە ئەوەیە، یەکەمین شێوە بەندییەکانی کۆمەڵگا، لەو شوێنانە دەرفەتی پێشکەوتنیان هەیە کە تواناکاری ڕاو و کۆکردنەوەی بەروبوومیان هەیە. لەو شوێنانەی ئەم تواناکارییانەیان لێنییە، ناشێ هیچ شێوەیەکی کۆمەڵگا پێکبێت. شێوەبەندی کۆمەڵگایەکی وەکو کۆمەڵگای نئۆلیتیك لە قۆناخەکانی سەرووتردا لەو شوێنانە دێتە ئاراوە کە بە شێوەیەکی سروشتی گیانلەبەرەکانی ڕاوکردن و دانەوێڵەی تێدا دەروێ و زۆر دەبێت. لەهەمانکاتدا ئەم شوێنانە هەبوونی کۆمەڵگایەك کە لەمیانەی ڕاوکردن و کۆکردنەوە خۆی بەخێودەکات و دەژێنێ، دەکات بە مەرجێکی لەپێشینە. ئەمەش ڕاستینەیەکی دیکەیە تەواوی ئەو هەلومەرجە لەپێشینانە، تەنیا لە چەند شوێنێکی سنووردادا کەڵەکەدەبێت. ئەگەر داهێنانە مەزنەکانی ئەڵقەی نئۆلیتیك نەبوایە. ئەوا هەنگاو بەرەو شێوەبەندی کۆمەڵگای چینایەتی نەدەهاوێشترا. مێژوو ئەوە نیشان دەدات تەنیا دەشێ لە نێو کەوانەکانی ناوەوەی زاگرۆس ـ تۆرۆس، لەمیانەی کۆمەڵگای گوند کە لە دۆڵی میزۆپۆتامیا ئاوا بووە، لە نێو پەیوەندییەکی بەهێزدا ڕێگا لەپێش شۆڕشی شار بکرێتەوە کە هەنگاوێك لەپێشترە. بەڵام تواناکاری ئاودێری و پێکهاتەی خاکە بە پیتەکەی حەوزەی خوارووی میزۆپۆتامیا شوێنێکی لەبار و گونجاوی شۆڕشی شارە و سەرەتا لێرە پێك دێت. ئەڵقەکانی کۆمەڵگا چڕتربووە. کاتێك لە نێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکیدا ، کۆمەڵگای نئۆلیتیك کۆمەڵگای چینایەتی کۆیلەداری پێك دێنێت، بەمجۆرە ئەڵقەیەکی دیکەی ئەڵقە سەرەکییەکان پێك دێت. ئەم شێوەبەندییە نوێیە، دوای ئەوەی بۆ ماوەیەکی درێژ و لە ڕووبەرێکی بەرفراواندا بڵاودەبێتەوە و

بەردەوام دەکات، تاوەکو ئەو قۆناخەی لە ئەنجامی ناکۆکییەکانی ناوخۆ ناچاری بەلاوەنان دەبێت، ئیدی لەمیانەی ئەو هێزەوە دەژی کە لە ناوەندی نئۆلیتیکەوە وەری دەگرێت. هەروەکو کات، شوێنیش (جوگرافیا) تایبەتمەندییەکی بەمجۆرەی هەیە کە مۆرکی خۆی لە شێوەبەندی کۆمەلگا دەدات. دەبێ دەرك بەوە بکرێت لە دیاردەی کۆمەلگادا، دەستپێك و دوایی، سەرەتا پێشکەوتنەکانی ناوەند و دەوروبەر، لە نێو یەکێتییەکی دیالەکتیکییانەدا خاوەنی راستینەیەکن. ئەم رێسایەی بەهای یاسایەکی گشتی هەیە، ئەوە نیشان دەدات بەبێ ئەوەی بوارەکانی شوێن و کات رەچاوبکرێت، دەرکی پێناکرێت. سەرباری ئەوەی راستینەکە بەمجۆرەیە، ئەوا تایبەتمەندێتی خۆ جودابینین و خۆ بە رەسەن نیشاندانی ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکان، فاکتەرێکی لەپێشنەیە کە کۆسپ دەخاتە بەردەم باسێکی راست و دروستی مێژوو. خۆ بەسەنتەر دانان ئامانجێکی شەڕی ئایدیۆلۆژیە. خۆ بە زلزانین، نکۆڵیکردن لەوانەی دیکە، وەکو بالاّ بوونێك دەبینێ و بەمجۆرە پەی پێدەبات. چەندەی هێزی چەواشەکردنی راستی نیشان بدرێت، بەو ئەندازەیە خۆی بە سەرکەوتوو لە قەڵەم دەدات. لە چاخە سەرەتاییەکانەوە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان، تەواوی شێوەبەندییە بە شان و شکۆکانی کۆمەلگا، وەکو رێچکەیەکی بەردەوام کردنی ژیانی خۆیان ئەمەیان بەکارهێناوە. لەسەردەمی تەوتەمگەراییدا، هەر گروپێك تەنیا بتی خۆی بەهادار دەبینێ و پەسندی دەکات. سەرباری ئەوەی لە ناوەڕۆکدا هەمان رۆڵ دەبینن، لە میتۆلۆژیا هەنگاوێك بەرەو پێشەوە دەهاوێژرێ. رەنگدانەوەی کۆمەلگا بە شێوەی ئەو خودایەی لە ئاسمان جێگیربووە، لەمیانەی میتۆلۆژیاوە دەبێتە خاوەن نوێنەرایەتییەك. لەبەر ئەوەی شارەکان گرنگترین ناوەندی کۆمەلگایە، رێگا لەپێش دەرکەوتنی بەهێزترین خوداوەندی پارێزەری شار دەکاتەوە. ناوەندیبوونی سیستەم، یەك بوونی چەندین شار، ناوەندیبوونی هاوشێوە لە نێو خوداوەندەکانیشدا لەگەڵ خۆی دێنێ. گەیشتن بە ئیمپراتۆرییەتێکی گەردوونی، زەمینەی سیاسی بۆ تاکخودایی ئامادە دەکات. ئیتر بۆچوونی تاکە پادشایی زەوی و تاکخودایی ئاسمان، جێگای خۆی لە هزردا دەکاتەوە. لە کاتێکدا پێشکەوتنەکان ئاراستەیەکی بەمجۆرە وەردەگرن، ئیتر چی لە ناوەوەی کۆمەلگای چینایەتی بێت یاخود دەرەوە، ئەو بەرخودانانەی لە بەرامبەری پێشدەکەون، لە نێو پەیوەندی کارتێکردن و کاردانەوە سەمبۆل و نەریتەکانی خۆیان بەرەو پێش دەبەن و دەخوازن بەردەوامی پێبدەن. پێشکەوتنێکی هاوشێوە لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی ماددیشدا بەردەوام دەبێت. مێژوو وەکو هێزی لێشاوی رووبارێك کە هەم کات و هەم شوێنی هەیە، گونجاوترین کات و زەمینە بۆ خۆی دەستنیشان دەکات، لەمیانەی شوێن و ساتی خۆیدا نوێبوونەوە دەکاتە ناچارییەك و بەردەوام دەبێت.

هەروەکو چۆن بە گوێرەی یاسای فیزیا، لافاوێکی کە بە جۆش و تەوژمێکی ئێجگار خێراوە دێت، ناتوانرێ ئاراستەی بەرەو بەرزاییەك یاخود پێچەوانە بکرێتەوە و ئەمە ناچارییە لە مەیل و ئاراستەی گونجاو و خێرایی خۆی درێژە بە لێشاوی خۆی دەدات، ئەوا کۆمەلگاکانیش لەپێناو ئازادی خۆیان کارەکتەرێکی بەمجۆرەیان هەیە. مێژووی کۆمەلگا (ئۆرگانیزاسیۆنێکی) رێکخستنێکی زیندووە کە، هێزێکی بەمجۆرەی هەیە تەواوی لق و

پۆپەکان لەخۆوە دەگرێت و لە هێزێکی بەمجۆرە دایە کە وەکو رووبارێك درێژە بە رێڕەوی خۆی بدات. مێژووی کۆمەلگا دیاردەیەکە ئەقڵ و هێز و ئیرادەی بەڕێوەبردن و خەیاڵ و حافیزەی هەیە. کێشە ئەوەیە کە بە وشیارییەکی راست سەبارەت بە مێژوو بگەیت و ئەوە دەستنیشان بکرێت لقەکانی ئەم لێشاوە سەرەکییە لە کوێ و کەی و تا چ رادەیەك هێزی بەدەست هێناوە و مەودای بڕیوە. ئەوەی ئێمە هەوڵدەدەین لێرەدا ئەنجامی بدەین؛ ئەوەیە روونی بکەینەوە ئەو چەمکانەی کە گەلان و زەحمەتکێشان و بەها خوڵقێنەرە بێژمارەکان لە بیردەکەن و ئەو فشار و تەنگەتاوییە ئایدیۆلۆژییە زلکراوانە وەکو مێژوو بەسەر مرۆڤایەتیدا دەسەپێنن، کە بە شێوەیەکی زۆر خراپ کاریگەری لەسەر مێژوو دەکات، مێژوو نییە. لەم چوارچێوەیەدا یەکێك لە گرنگترین کێشە زانستییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان نووسینی مێژووە.

ناوەندە ئایدیۆلۆژییە پێشەنگەکانی کۆمەلگای سەرمایەداری، کە سەرکەوتن لەوەی رۆڵێکی مەزن لەپێشکەوتنەکانی زانست ببینن، سەبارەت بە مێژوو نووسینیش گرنگییەکی مەزن بەوە دەدەن چەواشەکارییەکانی جاران لەمیانەی وردەکاری و باوەڕپێهێنانەوە ئەنجام بدەن. لای مێژوونووسەکانی ئەوروپا هەروەکو بڵێی جێگای ئەو دەسکەوتە و بەهایانە نییە کە 10000 ساڵ بەر لە ئێستا چاخی نئۆلیتیك لە ناوەندی کەوانی بەپیت پێشکەشی تەواوی مرۆڤایەتی کردووە و لەپێشکەوتنەکانی کۆمەلگادا باس لە رۆڵەکەی نەکراوە. هەڵبەتە دەبێ راشکاوانە ئاماژە بەوە بکەین خوڵقێنەرەکانی چاخی نئۆلیتیك نەبوایە، کە بۆ یەکەمین جار کشتوکاڵ و ماڵیکردنی ئاژەڵیان پێشخست و گوندی جێگیریان ئاواکرد و لە ئاستی پێشەنگایەتیدا بە تەواوی جیهانیاندا بلاّوکردەوە، ئەوا نەدەشیا باس لە مرۆڤایەتی و پێشکەوتنەکەی بکرێت. ئەوەی رێخۆشکەر بووە و دەرفەتی بە چاخی شارستانییەتی کۆیلەداری و کۆمەلگای چینایەتی داوە کە لەگەڵ سۆمەریەکانەوە دەستیپێکرد، پێشکەوتنی پلەبەپلەی (تدریجی) کۆمەلگای نئۆلیتیکە. بەبێ ئەوەی چالاکی داهێنەرانەی ئەم قۆناخە رەچاوبکرێ کە بە هەزاران ساڵ درێژەیخایاند و رۆڵێکی سەرەکی هەبوو لە پێکهاتنی نەخشەی بۆهێڵەکانی (جینەکانی) مرۆڤ، مێژوو نانووسرێ.

شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما کە لە بناخەی شارستانییەتی ئەوروپا شاراوەیە، نوێنەرایەتی قۆناخی لوتکەی شارستانییەتەکانی میسر و سۆمەر دەکات. لە تەواوی پێشکەوتنە مێژووییەکاندا دەردەکەوێ ،ناشێ و نابێ ئەم شارستانییەتە لە خۆوە و سەربەخۆ پێکبێت. مێژووش ئەوەی سەلماندووە تەواوی بەها سەرەکییەکانی لە جۆری گاسن تاوەکو چەرخ، لە نووسین تاوەکو بیرکاری، لە فافۆن تاوەکو ئاسن، لە جام تاوەکو تەون، لە ئاشی دەست تاوەکو ئاشی چەرخی ئاو، لە تەواوی جۆرەکانی دانەوێڵەوە تاوەکو ئاژەڵەکانی ماڵیکردن، لە بیناسازی تاوەکو پەیکەرتاشی، لە شیعر تاوەکو مۆسیقا، لە میتۆلۆژیا تاوەکو ئایینی تاکخودایی، هەر هەموویان لەسەر بنەمای شۆڕشی نئۆلیتیکی کەوانی بەپیت و شارستانییەتی میسر و سۆمەر خوڵقاون و دواتر بۆ خۆیان بردوون و گونجاندوویانن. ئەم گواستنەوەیە تەنیا بەوە سنووردار نابێ لە ساڵانی 5000 پ.ز سیستەمی نئۆلیتیك بۆ ئەوروپا بگوازێتەوە. هەروەها تاوەکو ساڵانی 1500 ی زایینی بەهاکانی شارستانییەتی

ئیسلامی گواستراوەتەوە. ئەم گواستنەوە لە خودی شێوەبەندی کۆمەڵگاوە تاوەکو تەواوی بەهاکانی کولتوور و پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخان لەخۆوە دەگرێت. کاتێك ئەم بەهایانە گواسترانەوە، هێشتا ئەوروپا لە شێوەی ژیانی کۆمەڵگای بەربەری رزگاری نەبووبوو.
تەنانەت ئەم کورتە باسەش ئەوە دەسەلمێنێ کە، ئەو بنەمایانەی شارستانییەتی ئەوروپا پشتی پێدەبەستێ لە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان تاوەکو فۆرمە سەرەکییەکانی هزر، لە بەها ئەخلاقییەکانەوە تاوەکو باوەڕییەکان، زۆربەیان لەنێو هەلومەرجی کات و شوێنێکی جیاوازتردا خولْقێنراون. بواری کات و شوێنی شارستانییەتەکان، ئەو هێزانەن وەکو سیمێکی پۆڵایین تەواوی بەها کەڵەکەبووەکان بە شێوەیەکی هەرە پتەو و بە توانا رادەکێشێ، پچڕان پەسند ناکات، هەموو نوێبوونەوەیەکی لە ناواخنی خۆیدا هەڵگرتووە. ئەگەر بە زمانی میتۆلۆژی ئاماژەی پێبکەین هێزەکانی خوداییە.
دەستنیشان کردنی بەهاکانی شارستانییەتی رابردوو لە ئاراستەکردنی بەرەبەیانی شارستانیەتی سەرمایەداریدا، تەنیا سەبارەت بە مێژووناسیەکی راست، پێویست نییە، بەڵکو بۆ زانین و دەستنیشان کردنی ئەوەی، کامە بەهای رژاندۆتە نێو رووباری شارستانییەتی ئەوروپا، راسترین رێچکەیە. پێشخستنی شیکردنەوەکانمان لەمیانەی ئەم شێواز و رێبازەوە، تاوەکو دوایی سوودبەخش دەبێت و پەند و ئەزموونی لێدەکەوێتەوە.

ا ـ لە دایکبوونی شارستانییەتی سەرمایەداری و ناسنامەی ئایدیۆلۆژی

ئەو پێناسە و تێڕوانینەی کە بە شێوەیەکی گشتی پەسند دەکرێت ئەوەیە، ئەو فاکتەر و تایبەتمەندێتیە هەرە سەرەکیانەی گەوهەری سیستەمەکانی کۆمەڵگا دیاری دەکەن، هەلومەرجەکانی بەرهەمی ماددی و پەیوەندییەکانی موڵکایەتییە کە پشت بەوەی یەکەم دەبەستێت. کامە تواناکاری لە ئاستی هەرە زێدە دەرفەت بە بەرهەمهێنان بدات و رۆڵ ببینێ، ئەو کۆمەڵگایەی لە دەوروبەری ئەم تواناکارییە شێوە دەگرێت و هەمان ناوی لێدەنرێت. لەبەر ئەوەی لە سیستەمەکانی کۆمۆنەی سەرەتاییدا ئەو ئامرازانە رۆڵیان دەبینی کە لە بەرد دروست دەکران، بۆیە ئەم قۆناخانە بە چاخی بەردینی کۆن و نوێ (پالیۆلیتیك و نئۆلیتیك) ناودەبرێت. هەروەها لەبەر ئەوەی لە قۆناخەکانی کۆمەڵگای چینایەتیدا ئەوەی لە بواری کەسێتییەوە بۆتە بابەتی موڵکایەتی و لە بەرهەمهێناندا رۆڵی هەرە سەرەکی دەبینێ مرۆڤی کۆیلەن، ئەم سیستەمانەش بە کۆمەڵگای کۆیلەداری ناوزەد دەکرێن. بەپیتترین ئامرازەکانی بەرهەمهێنان خودی کۆیلەیە. ئامرازەکانی دیکە لە رێگای کۆیلەوە رێ لەپێش زۆرترین بەرهەم دەکاتەوە. ئەو ئامرازەی لە چەرخەکانی ناویندا رادەی بەرهەمی زیادکردووە زەوییە. بە تایبەتیش بڵاوبوونەوەی گاسنی ئاسنین و بەڕادەیەکی زیاتر بەکارهێنانی زەوی لە بەرهەمهێناندا، سنووردارکردنی پەیوەندی موڵکایەتی لەسەر کۆیلە و رێدان بەوەی زیاتر لە بەرهەمهێناندا رۆڵ ببینێ، گەوهەری

شێوەی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی دیاردەکات. ئەوەی شێوە بە کۆمەڵگای سەرمایەداری دەدات، بەرهەمی کارگەیە کە لە بواری بەرهەمی ماددییەوە بە باڵادەستییەکی مەزن گەیشتووە. لەم بەرهەمهێنانەدا زەوی و هێزی بازووی مرۆڤ کەوتوونەتە ریزی دووەمەوە. کاتێك بەرهەمی زێدە و خێرایی کارگە، دوای ئەوەی لەمیانەی بەرهەمێکی بێ هاوتا خۆی سەلماند کە تا ئەو کاتە لەرێگای هێزی بازووەوە نە لە زەوی و نە لە پیشەکاریدا بینرابوون، ئەو سیستەمەی لە دەوروبەری پێکهات، لەم چوارچێوەیەدا بە کۆمەڵگای سەرمایەداری ناوزەد دەکرێت.
چڕترین شێوەی کاپیتال کە بە مانای سەرمایە دێت، کارگەیە. هەروەکو دەزانرێ سەرەتا کارگە و سەرمایە لەمیانەی پەیوەندییەکی نزیك لەگەڵ بازرگانی مارکانتلی (سیاسەتی بازرگانی ئازاد) پێشکەوت، ئەم پەیوەندییەش بووە شێوەی سەرەتایی کەڵەکە بوونی سەرمایە، ریشەکەشی بۆ سەردەمی سۆمەریەکان دەگەڕێتەوە. بەرهەمی کارگە، بە واتای دەربازبوون دێت لە شێوازی بەرهەمی پیشەکاران (لەسەر بنەمای هێزی بازووە) بۆ بەرهەمهێنانێك کە پشت بە ئامێر دەبەستێت. بە واتایەکی دیکە، لە مانیفاکتۆراوە دەربازبوون بۆ کارگە، لە شێوەی بەرهەمهێناندا رێگا لەپێش زێدەبوونێکی ئەوتۆی بەرهەمهێنان دەکاتەوە کە تا ئەو کاتە هاوتاکەی نەبینراوە. لەگەڵ ئەوەی گەوهەری پێناسەی سەبارەت بە کۆمەڵگای سەرمایەداری بەمجۆرەیە، بەڵام کەم و کوڕی و لاوازی جددی لەخۆوە دەگرێت و ئەگەر بەلاوە نەنرێت، گەلێك بە هەڵەداچوونی مەزن لەگەڵ خۆیدا دێنێ.
هەڵوێستەکانی ماتریالیزمی قەبا، یەکێکە لە هۆکارە سەرەکییەکانی زوو هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو. لەمەش بەولاتر، سەرمایەداری زۆر لە دواوەی ئەم پێناسەیە ماوە، کە هەوڵماندا دەرهەق بە کۆمەڵگا ئەنجامی بدەین و بە تەسکی و سنووورداری دەیگرێتە دەست. رۆڵی ئەخلاق و ئایدیۆلۆژیا و چەمکی مێژوو و پێناسەی دەوڵەتی زۆر بچووك و هەرزان کردووە. شێوازێکی نزیك بوونی وەها کە تەنانەت لە ئاستی پێناسەکردنیشدا هێندە کەم و کوڕی لەخۆوە دەگرێت، چاوەڕوانی ئەوەی لێناکرێت رێگا لەپێش شێوەیەکی کۆمەڵگای ئەلتەرناتیف بکاتەوە. هەروەکو گەلێك نموونەی لە مێژوودا بینراوە، ئەم هەڵوێستە لە پەیڕەوکردنی هاوبەشێتییەکی سنووردار بەولاوە، تێپەڕ ناکات. ئەمانە بە ئایینزایی و تەریقەتی سۆفیگەرایی ناو دەبرێن، هەرچەندە لە رۆژگاری ئەمرۆماندا لە نێو هەڵوێستی ئایدیۆلۆژی جیاوازدابن و خۆیان بە رەوتی چەپڕەو و راستڕەو ناوزەد بکەن، وەلێ لە راستیدا تایبەتمەندێتی بەو جۆرەیان نییە کە سیستەم تێپەڕ بکەن. بە رادەی هەرە زۆریش لەلایەن سیستەمەوە دەتوێنرێنەوە و دەبن بە پارێزەرە شێواوەکانی سیستەم و لە رەوشێکی بەمجۆرە رزگاریان نابێت.
هەربۆیە پێشخستنی پێناسەیەکی بەرفراوان سەبارەت بە چوارچێوەی دەرکەوتنی سەرمایەداری، ناچارییەکە. تێپەڕ کردنی ئەو پێناسانەی کە لەلایەنی ئەو چەمکە راستڕەو و چەپڕەوانەوە دەرهەق بە کۆمەڵگای سەرمایەداری کراوە و سەرکەوتنی بەدەست نەهێناوە، یەکەمین کارە پێویستە ئەنجام بدرێت. ئەوانەی هەڵسەنگاندنی بەرفراوان بە

پێی سروشتی کۆمەڵگای سەرمایەداری پێش نەخەن، ئەوا چەمکێکی راستی مێژوو، لە لایان گەلاڵە نابێت. هەروەها شێوە ئەلتەرناتیفەکانی کۆمەڵگا کە پێشبینی و پێشنیاری دەکەن، لە خەیاڵێك بەولاوە تێپەڕنابێت، ئەو فشار و زێدەڕۆییانەی ئەنجامیدەدەن دەبێتە سەرچاوەی پێشکەوتنە تراژیدی و کۆمیدییەکان، هەربۆیە دەستنیشان کردنی ئەمە بایەخێکی ئێجگار زۆری هەیە. تراژیدیا و کۆمیدیاکان گوزارشتی هونەرییانەی لە دایکبوونەکانی پێش وەخت و مردنە. سەرچاوەی ئەمانە لە گەوهەری خۆیدا، بۆ چەمکی ناتەواو و پەیڕەو کردنی توند و تیژی دەگەڕێتەوە.
یەکێك لەو ئەنجامە ترسناکانەی کە رێگە لەپێش پێناسەکردنێکی ناتەواو سەبارەت بە کۆمەڵگای سەرمایەداری دەکاتەوە، ئەو تێکۆشانە پڕ لە کەم و کوڕییانەیە کە بەرامبەری پیادە دەکرێت و رێگا لەپێش ژێرکەوتن و زیان دەکاتەوە. لە کاتێکدا ئەم رەوشە، سەرمایەداری بەرەو موحافەزەکارییەکی زیاتر دەبات، هاوکات رکابەرەکانی دووچاری زیان و ئەشکەنجەیەکی مەزنی نابەجێ دەکات. بە گشتی پێناسە نەکردنێکی لێهاتووانەی دیاردەی کۆمەڵگا، رێگا لەپێش میتۆلۆژیا و چەمکی خاوی فەلسەفی و ئایینی دەکاتەوە؛ ئەمەش ژیانێکی تراژیدی ـ کۆمیدی مرۆڤ دەکاتە راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو. شەڕە جیهانییە مەزنەکانی لەسەر بنەمای سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری پێشکەوتن لە نزیکەوە پەیوەندییان بەم راستینەوە هەیە. لە هەموو کات و شوێنێکدا ناتەواوی و لاوازی زانیاری و نەزانی لەگەڵ خۆی دێنێ، نەزانیش پێکدادانی کوێرانە دێنێتە ئاراوە. هەربۆیە یەکەمین کار و ئەرك کە زانا و بلیمەتەکان پێیەوە خەریك دەبن، بەلاوەنانی نەزانییە. بە ئەندازەی ئەوەی نەزانی بەلاوەبنرێت، دەشێ هەر کارێك بە شێوەیەکی راست و دروست ئەنجام بدرێت. تەنانەت لە ئەنجامی زانیاری تەواو، مردنیش لەو رەوشە دەردەکەوێت کە سەرچاوەی ئێش و ئازار بێت. هەروەها دیسان سەرچاوەی تەواوی تیرۆر و تۆقاندن و ئەو بزووتنەوە پاسیف و چەکدارییانەی پشت بەم تیرۆر و ترسە دەبەستن، بۆ ئاستی لاواز و ناتەواو و هەڵەی زانیاری و زانست دەگەڕێتەوە.
پێناسەیەکی پوختتری کۆمەڵگای سەرمایەداری لە کاتێکدا ئەنجامگیردەبێ کە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئەو کۆمەڵگایە لەخۆوەبگرێت. دیاردەیەك کە پێویستە بەردەوام رەچاو بکرێت ئەوەیە، پێش هەموو شتێك سیستەمەکانی کۆمەڵگا کە لەسەر بنەمای هزر و ئیرادە دێنە ئاراوە و بەڕێوە دەچن. هەرچەندە هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنان لەبار و گونجاویش بێت، لە خۆیەوە کۆمەڵگا بەڕێوە نابات. ئەگەر ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نەخولقێنرێن و جڵەوی ئیرادە نەگرنەدەست، ئەوا هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنان لە جەستە و ماددەی بێ گیان بەولاوە نابن بەشتێکی دیکە. لە دایکبوونی سیستەمەکان، تەنانەت کۆمەڵە بچووکەکانیش رەچاونەکردنی جیاوازی و گرنگی هزر و ئەو ئیرادە و کردارانەی کە هزر ئاراستەیان دەکات و روونکردنەوەیان لە رێگای فاکتەری دیکە، هۆکاری سەرەکی جێبەجێ نەکردنی رۆڵی کۆمەڵناسی رۆژگاری ئەمڕۆمانە. سەرەکیترین نەخۆشی کۆمەڵناسی سەرچاوەی خۆی لەوەوە دەگرێت کە بە شێوەیەکی راست رۆڵی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دەستنیشان نەکردووە.

بە لایەنی کەم بە ئەندازەی بەرپرسیارێتی زانا ئایینیەکان، ئەوانەی بە کۆمەڵناسییەوە خەریکن، دەبێ هەست بە بەرپرسیارێتی ئەرکێکی پیرۆز بکەن.
خەریکبوون بە کۆمەڵگا لە خەریکبوون بە فیزیا جیاوازترە و لێك ناچن. تەنانەت لە فیزیاشدا تاقیکردنەوەیەکی هەڵە، داهێنانێکی لە ژێر کۆنترۆڵدا نەبێت، لەوانەیە رێگا لەپێش کارەسات بکاتەوە. بۆمبای ئەتۆمی لەبەرچاوترین نموونەیە. گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا) بە تەواوی وەکو پەرستگایەکی پیرۆز وایە. بە هەمان هەستیاری و وورياييەوە دەرككردن بە هەر پەیوەندی و دەزگایەکییەوە و دەستنیشانکردنی ئەو هەڵوێستەی پێویستە بەرامبەریان نیشانبدرێت، بە لایەنی کەم هێندەی پزیشکێك دەبێ بە کارامەیی و بەرپرسیارێتییەوە پێیەوە پەیوەستداربێت. لەبەر ئەوەی ئەمە ئەنجامنەدراوە، چارەنووسی تراژیدی کۆمەڵگا دەرکەوتووە؛ هەموو شێوەکانی دیلێتی بەڕێوە دەچێت، تا دەگاتە تۆقێنەرترین ئەشکەنجە و شەڕ و پێکدادان رۆژ بە رۆژ گرنگی ئەوە ئاشکرا دەبێت پێویستە گەورەترین رەخنەدان سەبارەت بە کەم و کوڕی و هەڵە و ناتەواوییەکانی زانستی کۆمەڵگا (کۆمەڵناسی) بدرێت.
یەکێك لەو ئەزموونە گرنگانەی لە پێناسە ناتەواوەکانی مارکسیزم بەدەستدەهێنرێ ئەوەیە، پێویستی بە کەسایەتی زانا و بلیمەتی وەها هەیە بە لانی کەم هێندەی پێغەمبەرەکان هەست بە پیرۆزی و بەرپرسیارێتی نزیکبوونەوەی زانستییانەی سەبارەت بە کۆمەڵگا بکەن.
کێشەیەکی دیکەی گرنگی سەبارەت بە شێوەگرتنی کۆمەڵگای سەرمایەداری ئەوەیە، بۆچی لە ناوەندی شارستانییەت لە رۆژهەڵاتی ناوین نەبوو، بەڵام لە ئەوروپا لە کەنارەکانی زەریای ئەتڵەسی پێشکەوت. سەرچاوە و بناخەی پێشنەکەوتنی کۆمەڵگای سەرمایەداری لە رۆژهەڵاتی ناوین بۆ ئەو راستینەیە دەگەڕێتەوە کە لە رێگای ئیسلامییەتەوە گەوهەری تەواوی داب و نەریتە سیاسی و ئایدیۆلۆژیە بنەڕەتیەکانی شارستانییەت پووکێنراوەتەوە و لەکارخراوە. لە بوارەکانی وەرچەرخانی مێتۆلۆژیاکان بۆ ئایین و گەیاندنی دەسەڵاتی سیاسی بە پێشکەوتووترین ئاست، لەسەردەمی سۆمەریەکان بەدواوە، ئیسلامییەت نوێنەرایەتی باڵاترین ئاست دەکات. هەرچییەکی لە عەمباری سیستەمی شارستانییەتدا هەبووە، ئیسلامییەت تا دوایی هەمووی بەکارهێناوە. ئەوەی ماوەتەوە توێکڵی وشك و ئەو تۆوە وشکەیە کە بەملا و بەولادا بڵاوی کردۆتەوە. زۆر باش دەزانرێ تەنانەت لە ناوەڕاستی چەرخەکانی ناوینیش هەم لە بواری هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنانی ماددیدا ، هەم لە بواری دەسەڵاتی سیاسی، هەم لە بوارەکانی زانست و فەلسەفە و ئایینیدا، ئیسلامییەت و رۆژهەڵاتی ناوین، بە بەراورد کردنی لەگەڵ مەسیحییەت و ئەوروپا، زۆر باڵاترە. هەروەکو چۆن هەڵوەشانەوەی ناوەوە، هۆکاری سەرەکی رووخانی ئیمپراتۆرییەتی رۆما بوو، ئەوا هەمان راستینە بۆ ئیسلامییەتیش لە جێگای خۆیدایە. هەروەکو چۆن چەند هێرش و پەلامارێکی بەربەرییەکان هۆکاری رووخانی ئیمپراتۆرییەتی رۆما نییە، ئەوا چەند لێدانێکی مەغۆلەکانیش هۆکاری رووخانی ئیمپراتۆرییەتی ئیسلام نییە. لە ناوەوە لەدەستدانی ناوەڕۆکەکەی و نەمانی بەهایەکی ئەوتۆی، لەگەڵ ئەمەشدا مانەوەی

تویکڵەکەی بۆ ساڵانێکی درێژ و بەبێ ئەوەی بڕزێت، هەنگاو بە هەنگاو وشك و برینگبوونی دەزگا سیاسییەکان کە تویکڵی سیستەم پێکدێنێت، چارەنووسی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین دیاریدەکات.

لە شوێنێك سیستەمێك بە شێوەیەکی ریشەیی لە ئارادابێت، هێندە بە سانایی رێگا بە سیستەمێکی نوێ نادرێت. بەروبوومە تازە گەشەسەندووەکان لە خاك و زەوییە دەست لێنەدراوەکان پێدەگات، نەك لەو زەوییانەی هەموو کاتێك چاندنیان لێکراوە. تەواوی دەرئەنجام و دەرهاوێشتەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە ناوەڕاستی چاخەکانی ناوین شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین ماندووبووە و لەپەلوپۆکەوتووە. لێرەدا باشتر لەوە تێدەگەین، تەنانەت ئیسلامییەتیش پێهەڵگرتنێکی ئیرادی و زیادبووە کە لەمیانەی هێزی خوێنی تازەی ئەو هۆزانەی بیابان ئەنجامدرا کە تازە بە رووی شارستانییەتدا کرابوونەوە. هەڵسەنگاندن و راگەیاندنی خۆی وەکو دواترین پێغەمبەر، گرێدراو بە هێزی لەبەر بڕاوی سیستەم، دەتوانرێ بە واتایەکی راستتر بگەیەنرێ. ئیسلامییەت، نەڕەی دواترین شێری رۆژهەڵاتی ناوینە؛ بە داب و نەریتی هەزاران ساڵەی شارستانییەت دەڵێ "ئەوەندە لەدەست من دێ" دواترین چالاکی خۆی ئەنجامدەدات. تەنانەت لە ئاکامی خیانەتی ئەمەوییەکانەوە، هەر لەسەرەتای دەرکەوتنی ئەو دەنگە ئاشکرابووە، چەندە تەمەن کورتە. بەڵام دیسان دواترین نەوەی داب و نەریتی شارستانییەتی مەزن لەوە دواناکەوێت مەزن بوونێکی بەمجۆرە نیشانبدات کە کاریگەرییەکەی هەزاران ساڵ بەردەوام بکات. بەڵام ئەوانەی لە دوای ماونەتەوە، دەستبڵاوی بە میراس دەکەن، تەنانەت نازانن بیخۆن، بێخێرن، میراسگرێکن هەم لە گەوهەری ئایدیۆلۆژی هەم لە تواناکارییە ماددییەکان سوودمەند نابن؛ بوونەوەرێکن لە شێوەی مرۆڤ، بەڵام لە ئاژەڵ دواکەوتووترن و لەسەر بنەمای گەنجینەکانی ژێرزەوی، زەڕینی لە شێوەی کەر بۆ خۆیان بە ژیان لەقەڵەمدەدەن. لە کاتێکدا قۆناخی هەڵوەشانەوەی چاخەکانی ناوینی رۆژهەڵاتی ناوین بەم شێوەیە بوو، چۆن دەتوانێ ببێتە چاوگی شارستانییەتێکی نوێ؟ دایك لە تەمەنی 70 ساڵاندایە چۆن دەتوانێ زگێکیتر بکات و بزێ؟

وەکو یاسایەك سیستەمە کۆمەڵایەتییە مەزنەکان، لە ژێر سایەی مامانێتی سیستەمی کۆن، لە ناوچە پاکیزە و دەست لێنەدراوەکان لە دایکبێت. دواترین خاکی دەست لێنەدراو و پاکیزەی رۆژهەڵاتی ناوین، مەککە و دەوروبەرەکەی بوو کە دەکەوێتە ناوەڕاستی بیابانی عەرەبی. دوای ئەوەی لەمیانەی ئیسلامییەتەوە دواترین نەوەی خۆی پێشکەشکرد، ئیدی بۆ هەڵمەتێکی دیکەی شارستانی خاکی دیکەی نەمابوو، گۆڕەپانی دەست لێنەدراوی نەما تاوەکو شارستانییەتێکی دیکە بێنێتە دونیاوە. لە دەریای سپییەوە تاوەکو زەریای مەزن گواسترابۆوە، لە ئاستی هەرە بەزردا بڵاوبوونەوە تا قووڵایی ئەفریقیا رۆیشتبوو. تاوەکو بنارەکانی سیبریا و دوورگەکانی ئەندەنوسیا بڵاوبۆتەوە. هەرچی کیشوەری ئەمریکا و ئوسترالیایە هێشتا نەدۆزرابۆوە. تەواوی لێکدانەوە و دەرهاوێشتەکان ئەوروپای وەکو خاکی دەست لێنەدراوی شارستانییەتی نوێ نیشاندەدا.

بەر لە هەموو شتێك لە ساڵانی 5000 پ.ز بەدواوە ئەوروپا لەلایەن بەهاکانی چاخی نئۆلیتیکەوە تێرخۆراك کراوە. لە ساڵانی 2500 پ.ز بەدواوە ئاشنای شارستانییەت دەبێت. شارستانییەتی گریك ـ رۆما بۆ ئەوەی لە کەنارەکانی دەریای سپی بۆی ببێت بە لانکە، شانەی سەرەتایی کۆرپەلەی خولْقاندبوو. لە راستیدا شارستانییەتی گریك ـ رۆما، وەکو شارستانییەتێکی ئەوروپا کە پێش وەخت هاتۆتە دونیا، دواترین منداڵی رۆژهەڵاتی ناوین وایە. یاخود لە بەرهەمی ئەو مارەییە دەچێت کە لە نێوان دواترین و بەساڵاچووترین پادشای رۆژهەڵاتی ناوین و کچە تازە گەنجەکەی ئەوروپا دەچێت. ئەو منداڵانەی کە لێیان دەکەوێتەوە، ئەوروپای راستەقینە ئامادە دەکەن. مەسیحییەتیش وەکو دواترین هێزی رۆژهەڵاتی ناوین، ئەوروپای پەروەردەکرد و لە بەربەرییەتی رزگاری کرد، دوای هەوڵ و کۆششێکی مەزن، بۆ لە دایکبوونێکی نوێی ئامادەکردووە و گەیاندویەتییەوە رەوشێك بتوانێ وەڵام بداتەوە و تێر بکات. دوای ئەوەی لە رێی ئیسلامییەتەوە دواترین زانیارییە فەلسەفی و زانستییەکان گواستراوە و تا رادەیەك لە رێگای ئیسپانیا و بەلقکانەوە تەنگەتاو کرا و رۆڵی مامانێتی بینرا، هۆکارێك لە ئارادا نەما کە ئەوروپا کۆرپەلەی شارستانییەت نەهێنێتە دونیاوە. (ئەوروپا، بە ناوی کچی پادشای فینیقیەکان ئەگۆنۆر ناونراوە؛ میتۆلۆژیای گریکیەکان باس لەوە دەکات کە کچێکی ساویلکە و هەرزەکارە) چیرۆکی لە دایکبوونی کۆرپەلە بەنازەکەی کە بە ئەوروپا ناودەبرێت، ریشەکەی بۆ ئەم باسە دەگەڕێتەوە و ئەمەش تا دواڕادە نزیك بە واقیعە. چیرۆکە میتۆلۆژییەکان بەردەوام وەکو یەکەمین باسی رووداوە واقیعەکان بەهایەکی مەزنیان هەیە و پێویستە پشتگوێ نەخرێت.

دوای ئەوەی لە نێو چوارچێوەیەکی گشتیدا شوێنگەی شارستانییەتی ئەوروپامان لە ناو پێشکەوتنەکانی مێژوو و کۆمەڵگاکاندا پێناسە کرد، با هەوڵبدەین بوارە جیاو و وردەکارەکانی تایبەتمەندێتی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی بناسین کە رێگای لەپێش لە دایکبوونی کردەوە:

1ـ یەکێك لەو تایبەمەندێتییە لەپێشینانەی کە دەرکەوتنی شارستانییەتی سەرمایەداری لەگەڵ تەواوی سیستەمەکانی دیکە جیادەکاتەوە، پێکهاتەی هزرە کە پشت بە زانیاری زانستی شێوازی بیرکردنەوە دەبەستێ. لەگەڵ دەستپێکردنی چاخی سەرمایەداری، پێکهاتەی هزری میتۆلۆژیای چاخە سەرەتاییەکان و پێکهاتە هزرییە ئایینیەکانی چاخەکانی ناوین بەلاوە دەنرێت. شێوازی هزری زانستییانە کە شێوازی هزری فەلسەفی چاخەکانی سەرەتایی و ناوین و رێگای لەپێش دەکاتەوە، لەم قۆناخەدا دەردەکەوێتە پێش و قورسایی پەیدا دەکات. گەوهەری ئەم شێوازەی بیرکردنەوە بەبێ پێویستی هەبوونی هێزێکی دەرەکی، لەمیانەی خودی یاساکانی ناوخۆیەوە پشت بە روونکردنەوەی پەیوەندییەکانی نێوان سروشت و کۆمەڵگا دەبەستێت. جیاوازی لەگەڵ فەلسەفەدا، لە کاتێکدا فەلسەفە هەوڵی شیکردنەوەی تەواوی بوونەوەرە لە رێگای زاراوە گشتییەکانەوە، ئەوا زانست لە گۆڕەپانێکی سنوورداری دیاردەکاندا، شێوازێك بە بناخە دەگرێت کە دەشێ تاقیبکرێتەوە و روونبکرێتەوە.

سەرباری ئەوەی تایبەتمەندێتی ناکۆکیان له نێواندا هەیە، ئەوا پەیوەندییەکی دیالەکتیکی له نێوان پێشکەوتنی شێوەکانی هزریاندا هەیە .له پێکهاتەی هزری رۆحگەرایی (Animist)هەموو شتێك زیندووە، به خاوەن رۆح و گیانلەبەر له قەڵەمدەدرێت. له بواری زیندووییەوە جیاوازی له نێوان گیانلەبەر و بێگیان، سروشت و کۆمەڵگا، مرۆڤ و ئاژەڵ ناکرێت. ئەو تەکنیکەی ئەم شێوازەی هزر رێگای لەپێشدا کردۆتەوە، واتە شێواز و رێچکەی پراکتیزەکردنی سیحربازییە. وا له قەڵەمدەدرێت که له رێگای سیحر و جادووەوە دەتوانرێت ئەم دیاردانە کۆنترۆڵ بکرێن و بهێنرێنە سەر رەوشی خوازراو. له راستیدا هونەری سیحربازی، که کەسانی به توانا و خاوەن پێشبینیەکان له ناو چالاکی و ژیانی کرداری کۆمەڵگادا پێیەوە خەریك دەبن، به واتای یەکەمین پایەی رێبەرایەتی کۆمەڵگا دێت. سیحرباز کەسێکە که خاوەن توانا و پێشبینیەکی پێشکەوتووە، هەربۆیە رێبەرە. له نێو هەلومەرجێکی تەنگ و هەستیاری ژیاندا دەرکەوتنی یەکێك که خاوەنی ئەم توانایانە بێت، به رەوشێکی ئاوارتە هەڵدەسەنگێنرێ، رێزێکی مەزنی بەرامبەر نیشاندەدرێ و باوەڕی پێدەهێنرێ. چونکە تەنانەت رۆڵ و دەسکەوتێکی بچووکی ئەمانە بۆ کۆمەڵگا گرنگییەکی ژیانی هەیە. کۆمەڵگا هەم خۆی لەوانە به دوور دەگرێ، هەم پێویستی پێیان هەیە. کاتێك سیحربازەکانیش هەست بەم شێوازەی پابەندێتی کۆمەڵگا دەکەن، خۆیان بۆ شوێنگەیەکی جیاواز بەرزدەکەنەوە و دەبن به دەزگایەك. لەوانەیە یەکەمین دەزگای کۆمەڵگا، ئەوەی سیحربازانە.

ناوێکی دیکەی سیحربازی شامانیزمە. جیاوازی نێوانیان ئەوەیە، شامانەکان پێشکەوتووترن و بوونە بەدەزگا. ئەم شێوازەی هزرکردن و پراکتیزەکردن له تەواوی کۆمەڵەکانی چاخی (کۆنی بەردین) پالیۆلیتیکدا پەیڕەودەکرێن. شێوازی هزری قۆناخی چاخی (نوێی بەردین) نئۆلیتیك که نوێنەرایەتی قۆناخێکی لەپێشتری کۆمەڵگا دەکات نیو ـ رۆحگەرایی و پێکهاتەی ئایینی تەوتەمە. تیرە که یەکینەی سەرەکی کۆمەڵگایە، زیاتر جیادەکرێتەوە، دەرك به گرنگێتی ئەندامبوون له تیرەدا دەکرێت. له ناو تیرەدا رۆڵ و پایەی رێبەرایەتی و خوڵقکاری دایك دەردەکەوێتە پێش. هەندێ بوونەوەر، ئاژەڵەکانی ماڵیکردن و دانەوێڵەکان له تەواوی بوونەوەرەکانی دیکە باشتر دەناسرێ و به پێویست دەبینرێ. هەربۆیە گرنگییەکی زیاتر به رۆحی ئەم بوونەوەرانە دەدرێت. رەنگدانەوەی ئەم هەلومەرجانە لەسەر پێکهاتەی هزردا، له قۆناخێکی به ناو دایکسالاریدا، ژن رۆڵی خوداوەندی دایك دەبینێ، سەمبۆلی هەر تیرەیەك لەمیانەی تەوتەمەوە نوێنەرایەتی دەکرێت، شێوازێکی هزرە که تەواوی دانەوێڵە گرنگ و دار و ئاژەڵ و هەموو شتێك له رێگای خوداوەندێکەوە نوێنەرایەتی دەکات. تەوتەم زیاتر گوزارشت له رەمزی تیرە دەکات، تەواو به واتای خوداوەند نایەت. وەکو شتێك وایە که نیو ـ خوداوەندە. بەڵام تەواوی سەمبۆلەکانی دیکە دەکرێن به خوداوەند. خوداوەندی دایك له سەرووی هەموووانەوە دێت. چونکە خوداوەندی دایك دامەزرێنەری کۆمەڵگای نوێ و هێزی خوڵقاندن و زاوزێیە و هەر ئەویشە که دەیانپارێزێ.

کۆمەڵگای نئۆلیتیك هێندە مۆرکی ژنی پێوەیە و ژن تێیدا به کاریگەرە، وەکو بڵێی پیاو سڕاوەتەوە. ئەمەش هەروەکو ژنانی رۆژگاری ئەمڕۆمان وایە که وەکو هێزێکی سەرەکی کۆمەڵگا نین. ژن ئەم هێزە له پێگەیاندنی دانەوێڵە، ماڵیکردنی ئاژەڵ، ئاواکردنی شوێنی حەوانەوە، له چنین و هاڕین و منداڵ بوون و بەخێوکردنیدا بەدەستدێنێ. ئەمەش بەهێز بوونێکی نائاساییە. هێندە کاریگەری و رەنگدانەوە دەکاتە سەر هزر، تەنانەت له رۆژگاری ئەمڕۆشماندا زاراوەی مێ که لەسەر هەموو زمانێکە و ژمارەی زیادی خوداوەندە ژنەکان له میتۆلۆژیادا و رێزگرتن له دایك سەرچاوەکەی بۆ ئەم قۆناخە مێژووییە دەگەڕێتەوە. تەنانەت پێکهاتەی زمانی سۆمەریش لەسەرەتادا به رادەیەکی زیاتر کارەکتەرێکی مێیینە له خۆیەوە دەگرێت. یەکەمین دامەزرێنەرانی شار خوداوەندە ژنەکانن. تەواوی پەیکەرەکانی سەرەتا هی ژنانن. کاریگەری و باڵابوونی ژن له ناوڵێنان و زاراوەکاندا زاڵە. تەنانەت ناوی کیشوەرەکانی ئەوروپا و ئاسیاش له میتۆلۆژیای گریکدا ناوی ژنە.

لەسەر بنەمای پشتبەستن به رەگەزی مێینە، پێکهاتەیەکی هزری مرۆڤ ـ خوداوەند بەسەر شێوازی هزری قۆناخی نئۆلیتیك زاڵە، تەواوی بوونەوەرەکان دەکرێن به خوداوەند و بەپێی گرنگییان له نێو کۆمەڵگادا ریزبەند دەکرێن. له هەموو ئاست و بوارێکدا لەسەر بنەمای پشتبەستن به خوداوەندی دایك، پێکهاتەیەکی باوەڕی و هزر گەشە دەسێنێ. بۆ یەکەمین جار کەوانی بەپیت خوداوەندی دایك له ژێر ناوی ستێرك یان ستار بۆ ئاسمان بەرزدەکرێتەوە و دەگەیەنرێتە ئاستی نەمری.

سۆمەریەکان که هەنگاو بۆ دەستپێکردنی کۆمەڵگای چینایەتی دەهاوێژن، سەرەکیترین شێوەی هزری میتۆلۆژیایە، واتە لەسەر بنەمای پشتبەستن به ئەفسانە و چیرۆکەکان به سیستەمێك دەگات. میتۆلۆژیاش که هەم له ناو کۆمەڵگا و هەم له سروشتدا گرنگترین و پێویستترین هێزە، بەرهەمهێنان و تەواوی سەرچاوەکانی دیکەی ژیان وەکو جیهانێکی خوداوەندەکان نیشاندەدات. دەرك به جیاوازی نێوان یاساکانی سیستەمی کۆمەڵگا و سروشت دەکرێت، جیهانێکی خوداوەندەکان پێکدەهێنرێ که به شێوەیەکی گونجاو لەگەڵ جیابوونەوەی چینایەتی ناو کۆمەڵگا جیاوازی کۆیلەدار ـ کۆیلە نیشاندەدات، به گوێرەی ئەمەش چەمکێکی فرە سیستەمی پێشکەوتنی میتۆلۆژیا زاڵ دەکرێت. لەوانەیە گەورەترین دیاری سۆمەریەکان بۆ مرۆڤایەتی ئەوەبێت، پێکهێنان و ئاواکردنی ناسنامەخوداییەکانە که نوێنەرایەتی سیستەمە نەگۆڕەکەی ئاسمان دەکەن و وەکو شێوازێکی سەرەکی هزر و باوەڕی بەسەر تەواوی هزرەکانیدا جێگیر و زاڵ کرد. ئایینە تاکخوداییەکانیش لەناودا، راهیبە سۆمەریەکان خوڵقێنەری هەرە مەزن و نوێنەری شێوازی هزری ئایینین. میتۆلۆژیا و ئایین و پێغەمبەر و راهیبەکانی دواتر رۆڵێکی بەمجۆرەیان هەیە که ئەم ناسنامانە جێگیربکەن و یاخود وەرچەرخێنن و به گوێرەی خۆیان ئاوای بکەن.

شێوازی فەلسەفە سێیەمین قۆناخی گرنگ و مێژووی شێوازی بیرکردنەوەیە. فەلسەفە به واتای خۆشەویستی زانیاری دێت، به واتای قۆناخی پێناسه کردنێکی واقیعیانەی

دیاردەکانی سروشت و کۆمەڵگایە. کاتێك لە نێو ژیان و کردەوەی کۆمەڵگادا شێوازی هزری ئەفسانەیی تەنیا وەکو ئەدەبیاتێك راڤەکرا، ئەو کاتە پێویستی بە شێوەی روونکردنەوەی واقیعیانەتر دەبێت. لە سەدەی 6 می پ.ز زۆر چاك دەرك بەوە دەکرێت زیۆس و دەستەی خوداوەندەکان ئەو هێز و توانایەیان نییە کە مەزەندە دەکریَ. ئیتر گومان لە خوداوەندەکان دەکرێت. ئەم رەوشەش قۆناخێکی هزری بەمجۆرە بە بنەمادەگرێت، زۆر بە باشی دەرك بە پۆلێنکردن و جیاوازی نێوان کۆمەڵگا ـ سروشت، گیانلەبەر ـ بێگیان و چالاکی بەرهەمهێنان کراوە. لە رەوشێکی بەمجۆرەی هزردا روونکردنەوە ئەفسانەییەکان جێگای پێکەنینە، یاخود شێوازێکی نوێی شرۆڤەکردن دەکات بە ناچاری کە واقیعیانەتر ببینریَ. هەروەها پێکهاتەی کۆمەڵگای کە تێکەڵ و ئاڵۆز بووە و ئەو زانیارییە زۆرانەی دەرهەق بە جیهان هاتۆتەئاراوە، ئەو دیاردانەی کە لە ئاکامی ئەزموونی کرداری و ژیاندا زانیاری بەرجەستەیان سەبارەت بە دەستهاتووە، روونکردنەوەی وەها لەگەڵ خۆیدا دێنیَ کە پێویست بە خوداوەندەکانی میتۆلۆژیا ناکات. شێوازێکی هزر پێشدەکەوێت ئایین و خوداوەندەکان تێکەڵی نابن و رێگایان پێنادریَ خۆیان تێهەڵقورتێنن.

دەتوانین ئەم شێوازە هزرە بە یەکەمین شێوازی هزری دونیایی و علمانی ناوی ببەین، ئەم پێشکەوتنە بە هزری فەیلەسوفانە ناودەبرێت. بە بناخەگرتنی مرۆڤ وەکو خاوەنی هزر، پێشکەوتنی لە دەرەوەی پەرستگا و بۆ یەکەمین جاری رێکردنەوە لەپێش سیستەمەکانی فێرگەی ئەکادیمی و ئامادەیی، ئەو تایبەتمەندیانەن کە لە شێوازەکانی دیکەی هزری جیادەکاتەوە. بەمجۆرە بناخەکانی پەروەردە و فێرگەی علمانی دادەنرێت. بەڵام ناتوانریَ بانگەشەی ئەوە بکریَ، بە تەواوی لە میتۆلۆژیا و ئایین دابڕاوە.

لێرەدا دەبیَ ئەمەش روونبکەینەوە: جیاوازی نێوان ئایین و میتۆلۆژیا بەمجۆرەیە، لە کاتێکدا ئایین باوەڕی و عیبادەتی ناچاری لەخۆوە دەگرێت، لە میتۆلۆژیاکاندا ناچارییەکی بەمجۆرە لە ئارادا نییە. هەرچی فەلسەفەیە، نە باوەڕی ناچاری و زۆرەملێیی بە بنەما دەگرێت، نە شێوازی چیرۆك جێگای باسە. فەلسەفە شێوازێکی هزرە لە سۆزداری بەولاوە، بە خۆبەختی لەلایەن پێکهاتەی هزر و لۆژیکی مرۆڤ پەسند دەکرێت و تەنانەت تایبەتمەندێتی بەمجۆرە لەخۆوە دەگرێت کە دەتوانریَ بسەلمێنریَ، بە تایبەتیش لە ئاکامی بیرکردنەوە پەسند دەکرێت. باوەڕی بە پێکهاتەی هزری مرۆڤ دەکات، هەربۆیە پەسندکردنی مرۆڤ دەردەخاتەپێش. بەمجۆرە یەکەمین تۆوی کەسێتی تاك و مرۆڤپەروەری، گرێدراوی شێوازی هزری فەلسەفییە. لەم چوارچێوەیەشدا فەلسەفە دەبێتە گرنگترین زەمینە و دەرفەتی سەرەکی شێوازی هزری کۆمەڵگای سەرمایەداری. هەرچەندە ململانێی نێوان فەلسەفە و هزری ئایینی و میتۆلۆژیا پەرە بسێنیَ و ئەم ململانێیەش بەلای فەلسەفەدا بشکێتەوە، ئەمە دەروازە لەپێش ئەوە دەکاتەوە بەرەو شێوازی هزری زانستییانە هەنگاو بهاوێژرێت. شێوازی هزری زانستی لەسەر بنەمای رێڕەو و شوێن پەنجەی فەلسەفە پێشدەکەوێت. شێوازی هزری فەلسەفی زیاتر بەرهەمی ژیانی پێشکەوتووی شارە. شتێکی رێکەوت نییە ئەو شوێنانەی تێیدا سەریهەڵداوە زیندووترین و بە جموجۆڵترین شارن. پێشکەوتووترین شارەکانی چاخی سەرەتایی، ئەو ناوەندانەن کە

هزری فەلسەفیان تێدا پێشکەوت. میلتۆس کە بە شوێنی لە دایکبوونی فەلسەفە دەناسریَ، لەسەردەمی خۆیدا گرنگترین ناوەندی ژیانی شار بوو. دوایی بە پێی ریزبەندی گرنگییەکەیان، ئەتینا و رۆما و ئەسکەندەرییە دەردەکەونەپێش.

رۆڵی فەلسەفە لە رێخۆشکردن لەپێش زانست بچووك ناکرێتەوە. بەڵام تاکە رێگا نییە. بەڵام ئەوەی بە کاریگەرترە؛ گرێدراو بە ئامێرەکانی بەرهەمهێنان، بەردەوام زیادبوونی زانیارییە کردارییەکانە. خودی ئەزموون و کرداری ژیان و بەرهەمهێنان، دیاردەکان و پەیوەندییەکانی نێوانیان پێناسە دەکات، تاوەکو دەیگەیەنێ بە پەیوەندی نێوان هۆکار ـ ئەنجام. ئەو ئامێرانەی بەکاردەهێنریَ بەردەوام تایبەتمەندێتیەکانی سروشت دەدۆزنەوە و ژمارەیان زیاد دەکەن. بەمجۆرە لە کاتێکدا لە رێگای فەلسەفەوە ئەم هزرە ئایینی و ئەفسانەییانە لاوازدەبن کە لەسەرەتادا زاڵ و باوبوون، ئەوا گرنگی و بایەخی زانست زیاد دەبێت، کە بە یەکەوە لەگەڵ فەلسەفە لە ناو یەکتردا پێشدەکەون. پراکتیزەکردنی سێیانەی تێز ـ ئەنتیتێز ـ سەنتێز لەم بوارەدا، بەلای زانستدا دەشکێتەوە و ئەنجامگیردەبیَ. یەکەمین تێز (بیرۆکە) هزری ئایینی و ئەفسانەیە؛ دژەتێز (دژە بیرۆکە) فەلسەفەیە. ململانێی نێوانیان هزری زانستی دێنێتە ئاراوە. ئەگەر بە شێوەیەکی تقریبی ئەمە بەسەر کاتدا پەیڕەو بکەین، بەمجۆرەیە، سالآنی 3000 تاوەکو 500 ی پ.ز چاخی باوبوونی ئایین و متیۆلۆژیا، سالآنی 500 پ.ز تاوەکو 1500 ی زایینی چاخی دەرکەوتن و بەرزبوونەوەی فەلسەفەیە، 1500 ی زایینی بەدواوە چاخی هزری زانستییە. شەڕە مەزنەکەی جیهانی هزری مرۆڤایەتی بە سەرکەوتنی هزری زانستی ئەنجامگیردەبێت.

کەڵەکە بوونی ئەو زانیارییانەی لە رێگای فەلسەفە و ئەزموونی کردارییەوە بەدەستهاتوون، هەروەکو بڵێی لە سەدەی سێزدەهەمدا لە ئەوروپا بە قۆناخی کورکبوون دەربازدەبێت. یەکەمین زانکۆی ئاواکراون، لەم سەدەیەدا لە ژێر کاریگەرییەکانی دۆگما ئایینیەکان رزگاریان دەبێ و یەکەمین هەنگاو بەرەو رێڕەوی پشتبەستن بە ئەزموون و تاقیکردنەوە دەبەستن. رۆگەرباکۆن ,(Roger Bacon) لەم قۆناخەدا بەردی بناخەی دەستپێکردنە. رۆڵی پێشەنگایەتی کردنی چاخی تاقیکردنەوە و ئەزموونگەرایی دەبینیَ. ئەو رێنسانسەی لە سەدەی پانزدەهەم بەدواوە پێشدەکەوێت، رۆح و هزری مرۆڤ لە دۆگما ئایینیەکان رزگاردەکات و لە ئاکامی راپێچکردن و ئاراستەکردنی بۆ جیهانێکی مرۆڤانە، تاوەکو دوایی رێگای زانست ئاواڵا دەبێت. گەلێك شەهیدی مەزن لەم رێگایەوە پێشکەش دەکرێت، لەسەرووی هەمووشیانەوە برنۆ. بەڵام لەهەمانکاتدا ئەم شەهادەتانە بە واتای سەرکەوتنی چاخی هزری زانستیانە دێت. ئیتر مرۆڤ رووبەڕووی شێوازێکی نوێی ژیان دەبێتەوە. ناوبردنی چاخی زانست بە شارستانییەتی سەرمایەداری تەنگ و و سنووردارە و واتای خۆی نابەخشیَ. هەڵبەتە ئەمە چاخێك نییە لەلایەن کۆمەڵگای سەرمایەدارییەوە خوڵقێنرابێت. بە پێچەوانەوە، سەرکەوتن و زاڵبوونی هزری زانستیانە، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە شارستانییەتی سەرمایەداری خێرا بێت و بە باڵادەستی بگات. دەبیَ چاخی زانست وەکو گرنگترین دەسکەوتی پێکهاتەی هزری مرۆڤ ببینریَ لە رێبازی پێشکەوتنی درێژخایەنی کۆمەڵگادا. لە کاتێکدا لە ئاکامی ئەم هزرە پەردە لەسەر قۆناخی ئەو

خوداوەندانە داخرا کە سرووش (وەحی) دەنێرن و نوێنەریان لەسەر زەوی هەیە، ئەوا قۆناخەکانی کۆمەڵگا، هەنگاو بۆ چاخی کۆمەڵگای زانستی دەهاوێژێت کە مرۆڤ بە خۆی یاساکان دادەنێ و بەڕێوەیان دەبات. لەم چوارچێوەیەدا چاخی کۆمەڵگای زانستی دەستپێدەکات.

هەرچەندە ئەم چەرخە بە چاخی زانیاری و گەیاندن ناوببرێت، بەڵام تاوەکو ئێستاکەش لە تەواوی دام و دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگا، لەسەرووی هەمووشیانەوە دەزگا سیاسییەکان، لەمیانەی ئەو یاسا و پەیوەندییانەوە بەڕێوە دەبردرێت، کە پاشماوەی میتۆلۆژیاکانی چاخی کۆیلەدارین. لە دوای شیکردنەوەکانمان دەرهەق بە شارستانییەتی سەرمایەداری دەبینرێ داب و نەریتی کۆمەڵگاکە بە تایبەتیش دەزگاکانی دەوڵەت سەنتەرەکەی پێکدێنێ، پێنج هەزار ساڵە نەگۆڕاوە و بەردەوام بەهێزکراوە. ئەم بە دەزگابوونە لە گەوهەری خۆیدا لەگەڵ زانستدا ناکۆکە. بەردەوام ئاستەنگ خراوەتەپێش ئەوەی زانست ببێتە سەرەکیترین پرەنسیپ کە سیستەمی کۆمەڵگا دیاری بکات. هەربۆیە ناکۆکی سەرەکی لە نێوان ئەو دەوڵەتەی کە لە بواری ئایدیۆلۆژیدا خۆی نوێ کردۆتەوە، بەڵام وەکو دەزگای فشار و هەڕەشە بەردەوام دەکات، لەگەڵ زانستە کە لەسەر بنەمایەکی زانستیانە سەرلەنوێ شێوە بە کۆمەڵگا دەدات.

چەرخی زانیاری کە بەردەوام بەکاردەهێنرێ، هێشتا شێوەی کۆمەڵگای تایبەت بە خۆی نەخوڵقاندووە. بێگومان زانستیش دیاردەیەکە بەردەوام لە نێو پێشکەوتندایە. لەگەڵ ئەمەشدا تاکو ئێستا ئاکاری زانست لە ئاستی پرەنسیپدا دەستنیشان نەکراوە. هەربۆیە شتێکی ئاستەم و مەحاڵ نییە کە زانستێکی بێ کۆنترۆڵ، رژێمێك بخوڵقێنێ کە زۆر لەو سیستەمانە مەترسیدارتر بێت کە نوێنەری ئایینە تاکخوداییەکان و خوداوەندەکانی میتۆلۆژیا بوون. گەلێك نموونەی سەرەڕۆ و تۆتالیتاری ئەو سیستەمە بەڕێوەبەرایەتییانە بینراوە کە لەو بنەما ئەخلاقییانەی کۆمەڵگا دابڕاون، کە پشت بە زانست دەبەستێ.

یەکێك لەو دەرئەنجامانەی بەدەست هاتوون ئەوەیە کە زانست سەرچاوەکانی هێزی سروشتی پێشکەشی کۆمەڵگا کردووە. ئاشکرایە کۆمەڵگا لەو رۆژەی لە دایکبووە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بێ زانیاری و زانست نابێ، لە راستیدا یەکەم مرۆڤ کە بەرد یاخود داری بەکارهێناوە، بە زانیاری گەیشتووە. نەخشەکردنی یاسایەکی فیزیا و بەکارهێنانی لە خزمەتی بەرهەمهێناندا، هەرچەندە فۆرمیلەش نەکرابێت، بەڵام ئەوە نیشاندەدات کە زانست پەیڕەوکراوە. دەبێ بگوترێ: کۆمەڵگا هەر لەسەردەمی لە دایکبوونییەوە، لەگەڵ دیاردەی زانستدا لە ناو پەیوەندی و ناکۆکی دایە. هێندەی ناکۆکیەکەی شیدەکاتەوە، پەیوەندی بۆ زانست دەگۆڕێت. ئەمەش ئەوە نیشان دەدات کە رۆشنگەری بەردەوام دیاردەیەکی زانستە. لێرەدا کێشە دەستنیشان کردنی ئاست و رێژەکەیەتی لەهەر چاخێکدا. رۆڵ و کاریگەری زانست چەندە زیاد بێت، رۆشنگەری هێندە بەهێز دەبێت. نیشاندانی ئەم دیاردەیە تەنیا وەکو پێشکەوتنێکی قۆناخی کۆمەڵگای سەرمایەداری راست نییە. دەتوانرێ تەنیا باس لەوە بکرێت کە رۆڵ و کاریگەری کۆمەڵگای سەرمایەداری زیادی کردووە.

دەبێ زۆر باش بزانرێ کە شارستانییەتی سەرمایەداری تەنیا رێگای لەپێش پێشکەوتنی زانست نەکردۆتەوە، بەڵکو لە ئاستێکی بەرزدا رێگای لەبەر دەم تەسکبوون و سنوورداربوونی کردۆتەوە. ئەو ناکۆکیانەی لە ناواخنی خۆی دەگرێت ناهێڵێ زانست هەموو هێز و توانای خۆی بخاتەگەڕ. بە تایبەتیش بەرامبەر بە زانستەکانی کۆمەڵناسی، موحافەزەکارترین رژێمە. بەڵام ئەو سیستەمەی تاوەکو ئێستا لە هەموو شێوەکانی کۆمەڵگادا زیاتر لەمیانەی زانستەوە دەزگاکانی ژێرخان و سەرخانی خۆی بەهێزکردووە، کۆمەڵگای سەرمایەدارییە. ئەم تایبەتمەندێتیەشی رۆڵی خوڵقاندنی قۆناخەکانی رێنسانس و رۆشنگەری سەردەمی لە دایکبوونی سەرمایەداری ئاشکرا دەکات. چونکە لێهاتووترین کۆمەڵگایە کە هێزی خۆی لەپێشخستن و بەدەزگابوون و بەڕێوەبردنی زانست وەرگرتووە. شتێکی رێکەوت نییە کە سەرکەوتووترین کۆمەڵگایە لە گەیشتن بە زانستی بوون، یاخود هەندێ توێژی کۆمەڵگا بۆ بەهێزترین پایە بەرزبوونەتەوە. زانستی بوون، واتای بەهێزبوونە. راستتر بڵێین، زانستی بوون واتای رۆشنگەرییە. رۆشنگەری واتای ئەنجامدانی کاری راست و چاکە. ئەنجامدانی کاری راست واتای سەرکەوتن و بەرهەمی باش و زێدەیە. بەرهەمی چاك و زێدە لە هەموو ئاستێکدا لە بواری سیاسەتەوە تاوەکو ئابووری، واتای بەهێزبوون و گەیشتنە بە رۆڵی پێشەنگایەتی.

لەم چوارچێوەیەدا دەتوانرێ دەرکەوتنە پێشی لایەنی زانستی شێوەگرتنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی سەرمایەداری پێناسە بکرێت. تاوەکو ئێستاکەش درێژە بە رەوشی ناکۆکی و پەیوەندی بەردەوامی خۆی دەدات. بە تەواوی لە ناسنامە ئایدیۆلۆژیاکانی دیکە و ئایین و فەلسەفە دانەبڕاوە؛ توانای ئەوەی نییە دابڕێت. بۆتەی کۆمەڵگا، مەحکوومی فەلسەفەیەکی ئایدیالیستی و ئایینی دەکات.

دواترین و گرنگترین پرس کە پێویستە بکرێت ئەوەیە: ئایا زانست تەنیا و سەربەخۆ دەتوانێ ببێتە هێزێکی رزگاری؟ ئایا بە تەواوی دەتوانێ ئەو مرۆڤە لەنێو ببات کە لە سروشتی مرۆڤدا هەیە؟ ئایا زانست هەموو شتێکە؟ پرسیاری سەرنج راکێشتر ئەوەیە: ئایا مرۆڤەکانی سەرەتا کاتێ بەرەو هزری خوداوەند ئاراستەیان گرتووە کاری هەرە راستییان کردووە؟ واتە ئایا زانست خودایە؟ گەیشتنی تەواو بە زانست یەکسانە بە بوون بەخودا؟ لە رەوشێکی بەمجۆرەدا باوەڕی "أنا الحق = من خودام" کە لە رێگای هەستەوە بە گەوهەری زانست دەگات، ئایا ئەم هزرە، ناگاتەوە زانستی خوداناسی؟ ئایا ئیسلامییەت کاتێك دەڵێ خودا هەموو شتێك دەزانێ، بە واتای ئەوە نایەت هەر لە زووەوە هاوکێشەی زانست =خودای راگەیاندووە؟ دەتوانرێ گەلێك پرسی دیکەی لەم جۆرە پێشبخرێ. ئەگەر بێتو هێزی خودایی زانست بە پرەنسیپێکی ئاکاری گرێنەدەین، کە پەیڕەوکردنی رەها بێت و بەرژەوەندی هاوبەشی مرۆڤایەتی و ماف و ئاساییشەکەی بە بنەما دەگرێت، واتە ئەگەر بە پرەنسیپێکی سەرەکی ئاکاری و هەڵسوکەوتەوە پابەند نەکرێت، ئەوا لە شێوەی ژیانی بەندکراوی ئەو سیستەمانە رزگارمان نابێت کە سەرەڕۆن و مرۆڤ دەکەن بە رۆبۆت و زۆر لە فیرعەون و نەمروودەکان مەترسیدارترن و لە کۆیلەکانی ئەو سەردەمە زیاتر مرۆڤ وابەستە دەبێ. سەدەی بیستەم کە بە رادەی هەرە زێدە زانستی تێدا پەیڕەو کرا، لەمیانەی

ئەو شەڕە تۆقێنەر و ترسناکانەی لێی کەوتەوە، روونی کردەوە و سەلماندی کە زانست چ رۆڵێکی بینیوە، گەوهەرێکی بەمجۆرە لە خۆوە دەگرێت کە ئەم مەترسییە لە رۆژگاری ئەمرۆماندا چ قیامەتێك لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لە کاتێکدا تاوەکو ئێستا مرۆڤایەتی لەو سەرەڕۆیی دەسپۆتیزمە (أستبداد) رزگاری نەبووە کە میتۆلۆژیای کۆیلەداری و سیستەمی دەرەبەگایی نوێنەری ئایینی تاکخودایی خوڵقاندوویانە، ئایا ئەو سیستەمە سەرەڕۆ و تۆتالیتارە بێ ژمارانەی کە زانست دەیکات بە خودایی، بە واتای مەعشەر نایەت؟

2 ـ تاکڕەوێتی تایبەتمەندێتی سەرەکی و رۆحی ئەو سیستەمەیە کە کۆمەڵگای سەرمایەداری خوڵقاند. هەروەکو چۆن زانست گوزارشت لە رەوشی گشتی هزری ئەم کۆمەڵگایە دەکات، تاکڕەوێتیش تایبەتمەندێتی رۆحی کۆمەڵگاکە پێکدێنێت. تاکڕەوێتی، شێتایەتی ئەو تاکەیە کە لە بەرژەوەندی خۆی بەولاوە هیچ شتێکی دیکەی لا پیرۆز نییە و لەگەڵ دەرکەوتنی سەرمایەداری زنجیری خۆی پساندووە و گەیشتۆتە ئاستی سەرشێتی و هاربوون، بوونی تاك سەرەکیترین هێزە کە بەردەوامی پێدەدات. تەنانەت هێزێکە رۆڵەکەی لەپێشەوەی زانستیش دێت.

تاکی سەرمایەدار، جوڵانەوەی تۆڵەسەندنەوەیە لە دیاردەی کۆمەڵگا. بە تایبەتیش لە قۆناخی لە دایکبووندا تینوێتی تاکڕەوی هیچ سنوورێك ناناسێت. لەمیانەی خۆ دابڕین لە تەواوی پەیوەندییەکانی رابردوو، لەو باوەڕە دایە ئازاد بووە. هێزی پارە وەکو خودا دەبینێ. واتە هاوکێشەی خودا = پارە بە رادەی هەرە زێدە لە کۆمەڵگای سەرمایەداری دەوەشێتەوە. پارە دەبێتە گوزارشتی بەرجەستەی رۆحی سیستەم. هێزێکی سیحراوییە، دەتوانرێ بۆ هەموو بەهایەك بگۆڕدرێ. لە کاتێکدا لە شێوەگرتنی کۆمەڵگاکانی پێشوودا تەوتەم و خودا و پادشا خوداوەندەکان وەکو سەمبۆل دەنرخێنرا، لە شێوەگرتنی سەرمایەداریدا پارە گەوهەریترین هێزە، کە رۆحی تاك بۆ خۆی راکێش دەکات، لەپێناویدا هەموو شتێك رەچاو دەکرێت، تەنانەت کاتێك پێویست دەکات لەپێناویدا رێگا لەپێش شەڕی بەمجۆرە دەکاتەوە مرۆڤایەتی خوێنی لێ بچۆڕێ. ناسنامەی رۆحێك باوە کە لە دەورەی پارە شێوەی گرتووە.

هێندە بە جۆش بوون و رابوونی تاکڕەوێتی سەرچاوەی خۆی لەم رق و کینەوە دەگرێت کە بە سەدان هەزار ساڵ بەرامبەر بە کۆمەڵگا بوون هەبووە. تەواوی سیستەمەکانی پێشوو، بە کۆمەڵگا بوونیان بە گوێرەی بەرژەوەندی توێژەکانی خۆیان پێش خستووە. بە کۆمەڵگا بوون پیرۆزترین چالاکی و کرداری ژیانە کە دەستی لێبەرنادرێت، ئیتر ئەمە بە شێوەیەکی کراوە یان داخراو یاخود بە ئارەزوومەندی بێت یان لەمیانەی توند و تیژییەوە. ناچارە تەواوی ئایین، ئاکار، بەرهەمهێنان و سیاسەتێك گرێدراوی ئەم ئامانجە بن. هەموو داب و نەریت و هەر کەسێك پڕوپاگەندەی ئەم یاسایە دەکات. کاتێك دەگاتە قۆناخی سەرمایەداری، ئەو بە کۆمەڵگا بوونەی بارێکی ئێجگار زۆر و گرانی لێ نراوە لەمیانەی تاکڕەوێتییەوە دەتەقێنرێتەوە (وەکو تەقینەوەی ئەتۆم) و هەر وەکو بڵێی بە هێزێك گەیشتووە تازە دۆزراوەتەوە. لە هەستیارترین خاڵی کۆمەڵگادا تەقاندنەوەی بۆمبای تاکڕەوێتی، رێگا لەپێش سامانێکی ئێجگار مەزن دەکاتەوە. کاتێك تاقیکردنەوەکانی

سەرەتا سەرکەوتن بە دەست دێنێ، ئیتر ئەوەی دەمێنێتەوە، گەیاندنێتی بە سیستەمێك. ئیتر تەکییەی تاك پەرستگا نییە. روو لە خودا ناکرێت، گوناهکاری لە ئارادا ناهێڵدرێ. کەعبەی نوێ کارگەیە، خودای نوێ پارەیە، بەرژەوەندی تاك پیرۆزە. گوناهکاری جۆرێکە لەو کۆسپانەی پێش قازانج.

بێگومان لێرەدا بە هەموو شێوەیەك و بە تەواوی سەرمایەداری ناهەق نییە. بە سەدان هەزار ساڵ تاك بە قوربانی کۆمەڵگا کرا. لە راستیدا چەندین ئایین بەبێ چاوتروکاندن، بەهادارترین هەبوونی خۆیان، منداڵەکانیان وەکو قوربانی پێشکەش بەو خوداوەندانە کرد کە بەرامبەر بەختەوەری کۆمەڵگا بەرپرسیار دەبینران. بەمجۆرە لە ژێر ناوی ئایین رێگا لەپێش ویژدانی کوێرانەی کۆمەڵگا کرایەوە. لەمیانەی پێشکەش کردنی قوربانییەکی بێ سنوردا تۆڵە لە تاك سەندرایەوە. بەمجۆرە لە ژێر ناوی رزگارکردنی کۆمەڵگا، مێژووی کۆمەڵگا گۆڕا و بوو بە مێژووی بە قوربانی کردنی تاك. تەواوی شەڕ و عیبادەت و رێ و رەسمەکان لەم پێناوەدا بەکارهێنران. لێرەدا ئەوەی لە ژێر ناوی بە کۆمەڵگا بوون ئەنجام دراوە گەیشتۆتە ئاستی شێتایەتی. پێشێل کردنێکی بچووکی رێ و رەسمێك، تەنانەت بێ تاوانیش بێت و لە ئارەزوویەکی مافداریشەوە سەرچاوەی گرتبێت، بە گەورەترین تاوان لە قەڵەم دەدرێت. هەروەکو چۆن بەوە ناوەستێ کە دونیای سەر زەوی دەکات بە دۆزەخ، ئەوا لەمیانەی دۆزەخی دونیاکەی دیکە، قۆناخی ئەشکەنجەدان دەکات بە هەمیشەیی و بەردەوام. بەندێتی تاك هێندە پێشکەوتووە تەنانەت خاوەنی سێبەری خۆشی نییە، کەوتۆتە ئاستێك کە سێبەری سێبەرە. لە ژێر ناوی بە کۆمەڵگا بوون تاك خراوەتە نێو ئەم رەوشە.

ئا لەم خاڵەدا قۆناخی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کە رێگا لەپێش سەرمایەداری دەکاتەوە، لەمیانەی گرتنە دەستی تاکڕەوێتییەوە خاڵی هەرە هەستیار و ژیانی بەدەست هێناوە. هەست بەوە دەکات لەمیانەی دەرخستنە پێشی تاك دادپەروەرانەترین هاوسەنگی لە نێوان تاك ـ کۆمەڵگا ئاوا بکات کە لە مێژە کاتی هاتووە. شتێکی ئاشکرایە کە هێز و مافدارێتی خۆی لە کەڵەکە بوونی ئەم مێژووە وەردەگرێت. زۆر باش هەست بەوە دەکات چەندە ئەم کۆمەڵگا موحافەزەکار و کۆنەپەرستە هەڵوەشێتەوە کە هێندە بە دژی تاکدا شکاوەتەوە و مەحکوومی ژیانێکی کردووە کە لەمیانەی قەدەخەنامەکاندا خنکاندوویەتی و کردوویەتی بە رۆبۆت (اله)یێکی هەتاهەتایی، هێندە رۆڵێکی شۆڕشگێڕی و ئازادیخوازی دەبینێ. بەمجۆرە لە مێژوودا بۆتە خاوەن پایەیەکی مەزنی مافداری و ئازادیخوازی. دیاردەی بە کۆمەڵگا بوون لەسەرەتای ئاوا بوونیدا هێزێکی خودایی بێ هاوتا و نەبینراوی هێنایە ئاراوە،کە ئەم جارە بە پێچەوانەوە، هێزێك دەخوڵقێنێ کە تا دوا ئاست بەرەو تاکە کەسێتی دەچێت. تاك بە خۆی بەرەو خودایی بوون بەرز دەبێتەوە. لەم خاڵەی بادانەوەی مێژوودا دەرفەتی هاوسەنگییەکی رەوا و پێویستی تاك ـ کۆمەڵگا دەخوڵقێنێ. لە راستیدا سەرمایەداری بە تایبەتیش لە قۆناخی لە دایکبووندا دڵەڕاوکێ و لێکدانەوەیەکی بەمجۆرەی سەبارەت بەم هاوسەنگییە، زۆر سنووردارە. زیاتر لە قۆناخی کاردانەوەی سۆسیالیستییانە، هەڵوەستە سەبارەت بە هاوسەنگی تاك ـ کۆمەڵگا دەکرێت. بەڵام مسۆگەر

بۆ گەیشتن بەم هاوسەنگییە پێویستی بە قەڵەمبازی بەهێزی تاك هەیە. شۆڕشی تاك وەکو بەرهەمێکی ئەم پێویستییە مێژووییە دێتە ئاراوە.

کاتێك تاك هەر زنجێرێکی کۆیلایەتی دەپچڕێنێ، ئەوا هەست بە ژیانێکی نائاسایی دەکات. ئیتر دونیا دەبێت بە بەهەشت. ئەو ئارەزووانەی بە گوناه و تاوان لە قەڵەم دەدران، دەگۆڕێ و دەبێتە جوانترین و خۆشترین شێوەی ژیان. علمانییەتێکی سەرسووڕهێنەر دەست پێدەکات. دەرك و هەست بەوە کراوە لەمیانەی هونەرەوە ژیان جوان بکرێت. ئیلهام گرتن لە میراسە هونەرییە شکۆدارەکانی چاخەکانی سەرەتا، ڕێگا بە لە دایکبوونەوەیەکی نوێ و ڕێنسانس دەدات. لەمیانەی ئەو بوێری و ئازایەتییەی لە زانستەوە وەری دەگرێت , بە بێ هیچ ترسێك لە فەرمانی دۆگماکان، لەمیانەی هونەرەوە دونیا جوانتر دەکرێت و بە ئاستێك دەگەیەنرێ جێگای حەز و شایستەی ژیان بێت، هێزێکی مەزن بە بوون بە تاك دەدات. بوون وەکو تاکێك، زیاتر بەرەو بیرکردنەوەی ئازادانە و ژیانێکی بە کەیف و سەفا و حەز و ئەشقێکی نوێی دەبات. گەیشتن بە زاراوەی وڵات، لە چەمکی ئۆمەتەوە، دەرباز بوون بۆ چەمکی نەتەوە و دەوڵەتی نەتەوەیی، بە دونیایی بوون، دەوڵەمەند بوون، لەم جیهانەدا گرێدان بە ژیان و نرخ و بەها نیشاندان بەرامبەر بە هەموو جۆرەکانی هونەر، لەپێشینەی ناسنامەی نوێی ئایدیۆلۆژی ڕێنسانس دێت. لە رابردوو دابڕان هێندە ریشەیی بوو گرێدان بە شێوەی نوێی ژیانی خولقکارانە هێندە بەهێزە، هیچ پەیوەندی و تاکە دەزگایەکیش نییە کە لەپێش ئەوە ببێتە کۆسپ، کۆمەڵگای کۆن بەلاوە بنرێت و سیستەمێکی نوێ لە جێگای ئاوا بکرێت.

3 ـ تایبەتمەندێتی بەهادارێتی مرۆڤ و دەرخستنە پێشی، واتە پرەنسیپی هیومانیزم (مرۆڤپەروەری) سێیەمین تایبەتمەندێتی گرنگی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی سەرمایەداری پێك دێنێت. لە تەواوی شێوەگرتنی کۆمەڵگاکانی چاخەکانی پێشوودا هەروەکو بڵێی مرۆڤ قووت درابوو. لە ناو کۆمەڵگادا تواوەتەوە، بوونەوەرێکی هێندە بێ کاریگەرە لە جێبەجێ کردنی ئەو شتەی لەپێشی دانراوە بەولاوە هیچ ڕۆڵێکی دیکەی نییە. تەواوی مەزنایەتی و بایەخ و گرنگیدان بە هێزی خودایی دەبەخشرێ. بەڵێ ئەوەی بەردەوام لەسەر سەری مرۆڤ گەورە و پیرۆز دەکرێت تەوتەم و خوداوەندەکانن، کە لە دەمامکێك و نەخشەی ناسنامەیەك بەولاوە شتێکی دیکە نین. لە ڕاستیدا لەمیانەی ئەم کردار و چالاکییە ئایدیۆلۆژیانەوە هەوڵ دەدرێ کۆمەڵگا بەڕێوەببردرێت و هێزی پێ ببەخشرێ. بەڵام ئەمە لەمیانەی پێشخستنی زاراوەی مرۆڤەوە نییە، بوونەوەرێك دەخولقێنرێن و بەرز دەکرێنەوە کە چارەنووس و قەدەری مرۆڤ دیار دەکات، لەمیانەی ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی ساختەوە ئەنجام دەدرێت.

هەرچی لە قۆناخی کۆمەڵگای چینایەتییە، مرۆڤ بچووکتر دەکرێتەوە و لە کەسایەتی ئادەم و حەوا دا بە تاوانبار رادەگەیەنرێن، مەحکوومی ناسنامەیەك دەکرێن کە هەتا هەتایە دەیانکات بە بەندەی خوداوەندەکان. بەردەوام تاوانەکانیان زیاد دەکرێت، لە بەرامبەر ئەمەش بۆ رزگار بوون، بژاری خزمەت کردنی لەپێش دادەنێت. بەردەوام خستنی مرۆڤ لە دوو تەوەرەدا پێش دەخرێت. لە ژێر ناوی ناسنامەی بوونی نادیار و داڕنراودا، تاك

بەرامبەر بە کۆمەڵگا بچووك دەکرێتەوە و بە هیچ دەکرێت. بەمجۆرە هیچ بانگەشە و بایەخێکی جێگای باس نییە. هەموو شتێك لەپێناو مانەوەی کۆمەڵگایە. هەر شتێکی لەپێناو هەبوون و مانەوەی کۆمەڵگا فیدا نەکرێت هیچ بەهایەکی نییە. بە گوێرەی ئەوەی مرۆڤەکە دەگات بە کۆمەڵگا بوون، سەرەتا ئەو فیدا دەکرێت. دووەمین تەوەرەی گرنگ ئەوەیە، بۆ ئەوەی بەرامبەر بەراستینەی چینی دەسەڵاتدار بە تەواوەتی بانگەشە لەدەست بدات، مرۆڤ بە بێ بایەخ دادەنرێت، وەکو تاکێك لە قەڵەم دەدرێت کە تاوانی زۆرە و تەنیا شایستەی خزمەتکارییە. بەمجۆرە لەلایەکدا هەندێکیان لە شێوەی بوونەوەری خودایی بەرز دەکرێنەوە و لە پایەی ئاستی مرۆڤ نامێنن، لە تەنیشت ئەم کۆیلەدارانەشەوە سیستەمی کۆیلە و بەندەکان ئاوا دەکرێت کە وەکو ئاژەڵ دەکرێن بە موڵك و بەردەوام کاریان پێدەکرێت. بە درێژایی چەندین چاخ ئەم جۆرە هەڵوێستانە بەرامبەر بە مرۆڤ پێشخراوە.

لە ئایینە تاکخوداییەکان و قۆناخی بەرخودانی کۆمەڵگای نئۆلیتیك بەرامبەر بە کۆیلەداری، هەرچەندە سنوورداریش بێت بەڵام دیسان بەرگری لە شەرەف و ویژدانی مرۆڤ دەکرێت. زاراوەی مرۆڤایەتی پێکدەهێنرێت کە پێویستی بە رزگار بوون هەیە. بۆ یەکەمین جار لەژێر ناوی ناموس و ویژدان سەرهەڵدەدرێت. شۆڕشی ئاکاری زەردەشت، ریفۆرمخوازی هاوشێوەی بودا، دەرخستنە پێشی مرۆڤ لەلایەن فەلسەفەی گریکەوە، هەنگاوی دیکەی زۆر گرنگن. ئەو مرۆڤەی کە ئازارێکی مەزنی چەشتووە و خاوەنی رەنجی رەسەنە هەستی پێدەکرێت. هێندە خاوەندارێتی کردنی مرۆڤایەتی لە عیسا، بەهۆی پێشکەوتنی گرنگییەکەی و زەمینەی ئەوەی ئاوا کردووە کە ببێتە ڕێبازێك. بە بێ هیچ جیاوازییەك، بۆ تەواوی مرۆڤایەتی وەکو فریادڕەسێك دەناسرێت. کاتێك حەزرەتی مەحەمەد مرۆڤ وەکو شەرەفمەندترین بوونەوەر "أشرف المخلوقات" رادەگەیەنێ، هەنگاوێکی دیکە بەرەو پێشەوەی دەبات. ئەو بەهایەی بە مرۆڤ دراوە لەپێشەوەی ئەو فاکتەرانەوە دێت لە پەسند کردنی ئیسلامییەتدا ڕۆڵ دەبینێ.

سەرەڕای ئەم هەنگاوە مێژووییانە، ئەو مرۆڤەی کە لەمیانەی پەیوەندییەکانی کۆیلایەتی و خاکەوە بچووك کراوەتەوە و نزم کراوە، زۆر لەوە دوورە ببێتە خاوەنی بایەخێکی ناوەندی. ژنیش لە رەوشێکدایە بە چارەنووسی خۆی رازی کراوە، مەحکوومی ناسنامەیەك بووە کە خزمی شەیتانە، ناتەواوە، بێ ئەقڵە و بەردەوام بانگێشتی تاوان دەکات. لە کاتێکدا کەمێك مرۆڤایەتی پێشدەخرێت، ئەو هێشتا بە مرۆڤ دانانرێت. هەرچی چینی باڵادەست و چەوسێنەرە، لەمیانەی خەسڵەت و تایبەتمەندێتیە خوداییەکانەوە خۆی نیشان دەدات و وەکو بوونەوەرێکی لە رەچەڵەکی مرۆڤ جیاوازتر پێناسە دەکرێت؛ وەکو گرنگترین کار ناسنامەی ئایدیۆلۆژی بە گوێرەی ئەوە پێشدەخرێت. ئەو راستینە و چارەنووسەی شارستانییەتەکانی کۆن شایستەی مرۆڤایەتییان دەبینی، هێڵە گشتییەکەیان بەمجۆرەیە.

ئەوە لە جێگای خۆیدایە سێیەمین و گرنگترین دیاردەی لەسەردەمی لە دایك بوونی چاخی سەرمایەداری تۆڵەی کراوەتەوە ئەو رەوشە بوو کە مرۆڤ تێیکەوتبوو. لەمیانەی بەرز کردنەوەی مرۆڤ، واتە لە ڕێگای هیومانیزمەوە تۆڵە لە کۆمەڵگای کۆن و چینی باڵادەست

دەکرێتەوە. هیومانیزم (مرۆڤپەروەری) کاریگەرترین چەکی تێکۆشانە بەرامبەر بەوانەی کە درێژە بە کۆمەڵگای کۆن دەدەن. مرۆڤ دەرفەت و توانای هەڵسانە سەرپێ و ئازاد بوون و زانست و گەیشتن بە شەرەفمەندی لە هزری هیومانیزم بەدیدەکات. لەخۆڕا نییە هیومانیزم یەکێکە لە زاراوە سەرەکییەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ.

خودا لە ناوەندی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگای کۆن جێگیر کراوە. بەمجۆرەش بە شێوەیەکی تۆکمە و تەواو باڵادەستی ئایدیۆلۆژی چینی چەوسێنەر و دەسەڵاتدار ئەنجامگیر دەبێت. لە راستیدا هێزی یاسای خوداوەندەکان، بە واتای سیناریۆیەك دێت تاوەکو رێگا لەپێش هێزی یاسادانانی دەسەڵاتداران بکاتەوە. بڕیارە لەپێشینەکان کە بە یاسای خودایی (ئیلاهی) ناوزەد دەکرێن، لەسەرووی ئەو رێچکە بە کاریگەرانەوە دێ کە هزر بەند دەکات و چۆنی بخوازێ بەمجۆرە بەکاریان دێنێ و کاریان پێدەکات. هیچ کاتێك سێبەری ئیرادە نامۆکان لەسەر مرۆڤایەتی کەم نەبۆتەوە. بەندبوونی ئایدیۆلۆژی وەکو مەترسیدارترین جۆری وابەستەیی مرۆڤێکی بێ ئیرادە و رۆبۆت (الی) دەخوڵقێنێ.

هیومانیزم تازە سەریهەڵداوە، مرۆڤ لە بن فەرمانڕەوایەتی تەواوی ئەم سێبەرانە رزگار دەکات. خوڵقاندنی باشترین مرۆڤ، کار، رۆڵێکی سەرەکی ئایدیۆلۆژیە. کاری تەواوی ئایدیۆلۆژیا کۆنەکان، خوڵقاندنی بوونەوەرەکانی لە جۆری خودا، تەوتەم، قارەمان، جنۆکە، شەیتان و فریشتەیە کە هەموویان لە دەرەوەی مرۆڤن. سەرەکیترین کار و رۆڵی ئەم بوونەوەرانەش بێ کاریگەرکردنی مرۆڤە. لە راستیدا ئەمانە وەکو ئامرازی باڵادەستی ئایدیۆلۆژی، لە سەرووی ئەم پەیوەندییانەوە دێن کە کاریگەرێتی کۆیلەداری لەسەر هزری مرۆڤ دروست دەکەن. هیومانیزم لە ژێر ئاڵای مرۆڤدا تەواوی ئەم بوونەوەرە دروست کراوانە (ألمصگنعە) رەت دەکاتەوە و مرۆڤ و تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی لە شوێنی بەرزترین و مەزنترین بەها دادەنرێ. بۆ یەکەمین جارە بە شێوەیەکی فراوان تێڕوانینێك زاڵ دەبێت کە کاریگەری لەسەر کۆمەڵگای نوێ دەکات و ناوەندەکەی مرۆڤی ئازادە. ئیتر مرۆڤ لە جیاتی ئەوەی بەندەی دۆگما ئامادە کراوەکان و خوداوەندەکان بێت، ئیتر لەوان دادەبڕێ و دەبێتە خاوەنی ناسنامەیەکی خوڵقکار و لەمیانەی ئیرادەی خۆیەوە، خۆی پەروەردە دەکات. شێوازێکی هزری زاڵە کە لە بیر کردنەوەدا سەربەخۆیە و بۆ هەموو هزرێکی نوێ کراوەیە. لەمیانەی سۆزەکانییەوە ئەو رەنگ و دەنگ و تام و گەرمییە هەڵدەبژێرێ کە ئارەزووی لێیە؛ رۆژ لە دوای رۆژ لە نەزۆکی رزگاری دەبێت و رێگا لەپێش واتایەکی سیحراوی دەکاتەوە و دەبێتە خەیاڵی هەموو جیهان. ئەو دونیایەی دەسەڵاتدارەکان لە مرۆڤیان زەوت کردبوو، بە هەموو شان و شکۆیەکییەوە سەرلەنوێ لە دایك دەبێتەوە. هەموو لایەنێکی سروشت پڕ لە نهێنی دەبینرێ و چاوەڕوانی دۆزینەوە و کەشف کردنە. هەستی باوەڕی کردن بە خود دەچەسپێ، خوڵقکاری دەکات بە تایبەتمەندێتیەکی مرۆڤ و لەو رەوشەی دەردەخات کە کارێکی خودا بێت. ئیتر مرۆڤ بە قۆناخێك گەیشتووە دەتوانێ چارەنووسی خۆی دیار بکات. ئەو مرۆڤەی کە بە درێژایی هەزاران ساڵ لە دەرەوە لەپێناو بەرژەوەندی هەندێ هێزی دیکە ئاراستە دەکرا، ئیتر بەو توانا و لێهاتووییە گەیشتووە کە بخوازێ خۆی بەڕێوە ببات. ئیتر تەواوی ئەو دەمامك و

لەیستۆکانەی بەرامبەر بە مرۆڤ پێش دەخرا، فڕێ دران و تێك دران و ئەو قۆناخە دەکرێتەوە کە دەتوانێ ببێتە خاوەنی خۆی. ئەم تایبەتمەندییانەی کە دەتوانین چەندینی دیکەی لێ بژمێرین، گوزارشت لە شۆڕشێکی هومانیستی دەکات. لە کاتێکدا تەواوی شۆڕشەکانی تا ئەو سەردەمە، بەردەوام مرۆڤیان لە سیستەمێکی دەسەڵاتدارێتی و وابەستەییەوە بەرەو شێوازێکی دیکەی وابەستەیی و باڵادەستی دەبرد، بەڵام شۆڕشی نوێ مرۆڤ دەخاتە نێو قۆناخێك کە لە تەواوی جۆرەکانی پاشکۆیەتی رزگاری دەبێ و بە خۆیەوە پابەند دەبێت.

لەو رەوشە نوێیەی مرۆڤایەتیشدا، دیسان هاوسەنگی دەبێت بە کێشەیەکی گرنگ. مرۆڤێك کە تەواوی داوەکانی خۆی پچڕاندبێت نابێتە ئاژەڵ؟ لە کاتێکدا ناهاوسەنگی و زێدەڕۆیی بە کۆمەڵگا بوون کە مرۆڤی کرد بە مرۆڤ، رێگای لەپێش کۆیلەیەك کردەوە لە ئاژەڵ خراپتر بوو، لێرەدا ئەو تاکەی لە ناو کۆمەڵگادا بەهێز بووە و ئێستا لێی دابڕاوە، لە کوشندەترین دڕندە ترسناکتر نابێت؟ ئەو مرۆڤەی لەمیانەی زانست و پارە بەهێز بووە و جیهان وەکو مەیدانێکی تاڵانکاری دەبینێ، ئایا لەو مرۆڤە ترسناکتر نابێت کە کۆمەڵگا پابەندی خۆی کردبوو؟ پرسی لەم جۆرە لە خۆڕا نین. لە چاخی تاکڕەوێتی (الفردیە)، لەژێر ناوی مرۆڤایەتی، گەورەترین کوشتاری بە کۆمەڵ، تاوان و جینۆساید و قڕکردن بەرامبەر مرۆڤایەتی پیادە کراوە. کردنەوەی رێ لەپێش گەورەترین دوو شەڕی جیهانی مێژوو و چەندین شەڕی هەرێمی، ناوخۆیی، ئەتنیکی و ئایینی، ئەوە نیشان دەدات کە ئەو بانگەشانەی سەبارەت بە ترسناکییەکەی دەکرێت وشك و لەخۆڕا نییە. ئەو مرۆڤەی کە ئاژەڵەکەی ناواخنی خۆی بە شێوەیەکی زۆر بەهێز وشیار کردۆتەوە، ئیتر رووبەڕووی سیستەمێکی بێ بەرپرسیارانە بۆتەوە کە لە ئەخلاق بێبەرییە و بازاڕ (بۆرسە) دەپەرستێ و بە جۆرێك ژینگەی پیس کردووە کە رەنگە لە نێوی ببات.

لە کاتێکدا ناسنامەی ئایدیۆلۆژی و پێکهاتەی ئاکاری سەرمایەداری شێوە دەگرێت، لەگەڵ ئەوەی بناخەی ئەوتۆی هەیە کە مرۆڤ بە بنەما دەگرێت و مرۆڤایەتی بەرز دەکاتەوە، بەڵام هەر لە قۆناخی لە دایکبوونییەوە ئەوە دەدات بەدەستەوە هەموو جۆرە مەترسییەکی لە ناواخنی خۆیدا حەشار داوە.

بوونی ئەوروپا بە بێشکەی شارستانییەتی سەرمایەداری، لە نزیکەوە پێویستی بە شیکردنەوەیەك هەیە. لەگەڵ ئەوەی ئەو باسەی تا ئێستا ئاماژەی پێدەکەین چوارچێوەی گشتی دیاری دەکات، وەلێ ئەو پێشکەوتنەی ناوەڕۆکەکەی پێك دێنێت، هەروەها توانستی مێژوویی و هەلومەرجی جوگرافی لەبار و پێکهاتە قاڵبۆوەکانی کۆمەڵگای چینایەتی، رۆڵی دیاری کراو دەبینن. ئەو کۆمەڵگایانەی لە قۆناخێکی مێژوویی دوورەوە لە نێو شارستانییەتە کۆنەکاندا دەژین، تەنیا لەمیانەی تێکۆشانی دەرەوە دەشێت شێوەبەندییە نوێکانیان تێدا پێش بکەوێت. لە خۆیەوە بە سانایی شێوەی نوێ پەسند ناکات. پێکهاتەی کەش و جوگرافیا فاکتەری بە کاریگەرن لە شێوەبەندی نوێدا.

ئەگەر لەم چوارچێوەیەدا تەماشا بکرێت دەبینرێ، لە ساڵانی 1000 ی زایینی تەواوی توانستەکانی مێژوو بۆ ئەوروپا گواستراوەتەوە. لە شۆڕشی کشتوکاڵەوە تا دەگاتە شۆڕشی

شاری کۆیلەداری و لەوێشەوە تا دەگاتە تەواوی دەسکەوتەکانی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی، هەرچییەکی لەدەستدا هەبێت بۆ ئەوروپا گواستراوەتەوە. ئەم گواستنەوەیە تەواوی پێشکەوتنە ئایدیۆلۆژی و زانستی و تەکنۆلۆژییەکان (ئامێر) دەگرێتەوە. شارستانییەتی ئیسلامییەتیش کە لوتکەی دواترین شارستانییەتە، تاوەکو سەدەی پانزدەهەم تەواوی بەها و دەسکەوتەکانی دەگواسترێتەوە. هەروەها کەرەستە و زانیاریەکانی سەبارەت بە چاپخانە و کاغەز و بارووت، لە (چین)ەوە وەردەگرن کە لە مێژە دۆزراوەتەوە و پێشکەوتنێکی بەرچاوی بە خۆوە بینیوە و شوێنگەیەکی گرنگی هەیە لەپێشکەوتنی ئامێرەکان (تەکنۆلۆژیا)دا. زیاد بوونی دەرفەت و تواناکارییەکانی بازرگانی، ئەوروپا بە بەرهەمی ئەم پەڕ و ئەو پەڕی دونیا ئاشنا دەکات. ئەم بەروبووم و زانیارییانە لە کەش و هەوای گونجاو و زەوییە بە پیتەکان، ڕێگا لەپێش زێدە ـ بەرهەمێك دەکاتەوە کە تا ئەو کاتە نەبینراوە. پێشکەوتنی زێدە ـ بەرهەم، زیادەکە بە زێدەییەوە پێشکەش بە کارە پیشەکاری و بازرگانی و زانستی و فەلسەفییەکان دەبەخشێت. خوێندەواری روو لە زیاد بوونە، باشترین دانیشتوانی پەروەردە کراو دێتە ئاراوە. دیاردەیەکی بناخەی ئەم پێشکەوتنانە پێك دێنێ ئەوەیە، بۆ ماوەیەکی درێژ و بە شێوەیەکی قووڵ ئەوروپا بە کۆمەڵگای چینایەتیدا دەرباز نەبووە. سیستەمی کۆیلەداری هێندە بۆ دەرەوەی نیمچە دوورگەکانی گریك و ئیتالیا نەگواستراوەتەوە، تەنیا توانیویەتی لە شێوەی کۆلۆنی و مۆڵگە چەند کاروانسەرایەك ئاوا بکات. هەرچی شارستانییەتی دەرەبەگایەتییە تازە و نوێیە. تەنیا لەسەرەتاکانی 1000 ی زایینی لە تەواوی ئەوروپا بڵاوبۆتەوە. هەروەها لەم قۆناخەدا چینی بۆرژوازیش لە ئاسۆی شار پێدەگەیشتن. شتی گرنگتریش ئەوەیە کە سیستەمەکانی نئۆلیتیك و کۆیلایەتی و دەرەبەگایەتی کە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین سەرچاوە دەگرن، ناتوانێ ریشەکانی خۆی دابکوتێ. تیرە و هۆزە نۆرمان و فرانك و جێرمانەکان کە بە شێوەیەکی بەرفراوان لە نێو دواترین قۆناخی بەربەرییەتدا دەژین، رقیان لەم سیستەمانەیە. سەربەستی خۆیان بە قووڵایی لەدەست نەداوە. ئەوانیش وەکو زەوییەکانی ئەوروپا، لە بواری چینایەتیدا لە نێو قۆناخێکدا دەژین زیاتر لایەنی پاکیزەیی (دەست لێنەدراوی) لەپێش و سەنگینە.

کاتێك ئەم نوێ بوون و دانەبڕانە لەسەربەستی هۆزایەتی لەگەڵ توانستەکانی شارستانییەت دەبن بە یەك، چاوەڕوانی ئەوە دەکرێت لەسەر خاکی ئەوروپا و لە بن ناوی مرۆڤایەتیدا ڕێگا لەپێش دەرکەوتنی سەنتێزێکی مەزن بکاتەوە. لە بنەڕەتدا گەیاندنی ئەو تێز و دژە تێزە دەوڵەمەندانەی شارستانییەتی ئەوروپایان خوڵقاند بە سەنتێزێکەوە، لەلایەن ئەو پێکهاتەیەی هزری مرۆڤەوە درێژی نەخایاند کە گەیشتبووە ئاستێکی پێشکەوتووی هەرسکردن. کاتێك کەرەستە و پێداویستییەکان ئامادە بێت، هەروەکو دروست کردنی خواردنی ئاشوورە وایە. لە کاتێکدا ڕۆشنبیرەکان و پیشەکاران و زانا ئایینیەکانی ئەوروپا توانیان لە سەدەی پانزدەهەمدا ڕێنسانس، لە سەدەی شانزدەهەمدا ریفۆرمی ئایینی، لە سەدەی حەڤدەهەمدا جوڵانەوە فەلسەفی و زانستییە مەزنەکان دەست

پێبکەن، ئەو کات توانیویانە مۆرکی کیشوەری ئەوروپا لە سێیەمین و گەورەترین شارستانییەتی مێژوویی بدەن.

لە نموونەی ئەوروپاشدا سەلمێنراوە هەر شارستانییەتێك لەسەرەتادا پێویستی بە شۆڕشێکی ڕۆحی و هزری هەیە. تەنیا بازرگانی و پیشەکاری ناتوانن شارستانییەت بخوڵقێنن. بە بێ ئەوانیش نابێت؛ بەڵام سەرەتا خۆ سەلماندنی خوڵقکاری (نوێ) لە بوارەکانی هزری و ڕۆحیدا، دواتریش لە میانەی هێز بەخشین پێیانەوە، بوارەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری زاڵ دەکات و لە ڕێگای شۆڕشی سیاسیشەوە بە شێوەیەکی خێراتر ئەنجامی دەدات، ئەمەش پێکهاتەی دیالەکتیکی پێشکەوتن نیشان دەدات و دەیسەلمێنێت.

ب ـ پێشکەوتن و بە دەزگا بوونی شارستانییەتی سەرمایەداری

گەوهەری شارستانییەتی سەرمایەداری پشت بەوە دەبەستێت کە خاوەن ڕەنجەکان (کارکەرەکان) بەرامبەر بە کرێیەکی کە پێشتر دیاریکراوە و لە چەند کاتژمێرێکی دیاری کراودا، گرێدراوی کاریان بکات و بەکاریان بێنێ. لە سیستەمی کۆیلایەتیدا تاکی کۆیلە بە هەموو شتێکییەوە تاکو مردن موڵکی خاوەنەکەیەتی. ئەگەر بخوازێ و ئارەزووی لێبێت کاری پێدەکات، دەیفرۆشێ و تەنانەت دەتوانێ بیکوژێ .جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئاژەڵدا نییە. سیستەمی دەرەبەگایەتی لەسەر بنەمای هاوبەشێتی زەوی پشت بە وابەستەیی جووتیار دەبەستێ. لەسەر بنەمای هاوبەشێتییەکی (شریك) سنووردارەوە بە خاوەن زەوییەوە گرێ دەدرێت. لە نێو ڕەوشێکی نیو ئازاد دایە. دەتوانێ ببێتە خاوەن خێزان.

بەڵام تا دوایی دەرفەتی دابڕانی لە خاك سنووردارە. بەڵام هەرچی لە سەرمایەدارییە، تاك گرێدراوی هیچ کەسێك نییە. بەرامبەر بە کرێیەکی دیاریکراو دەتوانێ لە بازاڕدا ڕەنجی خۆی بفرۆشێتە هەر کەسێکی کە خۆی رای لەسەربێ .

بە گوێرەی پەیوەندی خاك) جووتیارێتی) هەنگاوێکی دیکە بەرەو ئازادی چووە.

دووەمین بابەت و فاکتەر کە ڕۆڵێکی دیاریکراو لەپێشکەوتنی سیستەمدا دەبینێ، کارەکتەری پیشەسازی بەرهەمهێنانە. بەرهەمی کارگە بە بناخە دەگیردرێت. گرنگترین هەنگاوی پێشکەوتنی شارستانییەت دەربازبوونە لە مانیفاکتۆراوە بۆ کارگە. هەروەکو دەزانرێ بەرهەمی مانیفاکتۆرا هێزی بازوو بە بنەما دەگرێت و شێوازێکی دەزگای بەرهەمهێنانی سەردەمی نئۆلیتیکە. کارگە یەکینەیەکی بەرهەمهێنانی تایبەت بە سەرمایەدارییە. کاری بە کۆمەڵ و ئامێری دیاریکراو، کۆڵەکەکەی پێکدێنێ.

سێیەمین فاکتەری سەرەکی کە سەرمایەداری پێشیدەخات، پێکهاتەی ئامێرەکانە. بە ئەندازەی ئەوەی ئامێر ڕۆڵی لەپێشکەوتنی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا هەیە، هاوکات کارتێکردنی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریش لەسەر ئامێر و پێشکەوتنی زیاتری، فاکتەرێکە لە سەرووی ئەوانی دیکەوە دێت. لێرەدا پێشخستنی ڕوونکردنەوەیەکی بەرفراوان سەبارەت بە مەسەلەی ئامێر (تەکنیك) سوودبەخش دەبێت.

ئەگەر یەکەمین پەیوەندی کە مرۆڤ لەگەڵ سروشت بەستوویەتی بە تەکنیك ناوببرێت، لە جێگای خۆیدایە. یەکەمین دار و بەردی بەکار هێنراون، یەکەمین ئامرازە (تەکنیك) کە بەکار هێنراون. زیاتر لەم بوارەوە لەگەڵ ئاژەڵەکان جیا دەکرێتەوە. گرنگترین لایەنی مرۆڤ ئەوەیە کە ئامراز دەخاتە نێوان خۆی و سروشت و هەنگاو بەرەو ڤەبوونی (فتح) مەزن دەهاوێژێت. ئەو دیاردەیەی هێزێکی مەزن بە مرۆڤ دەبەخشێ بەرامبەر بە سروشت، ئەو ئامرازەیە کە بەکاری دێنێ. تاوەکو ئێستاش یەکێك لەو بابەتە سەرەکییانەی کە شینەکراوەتەوە ئەوەیە، بۆچی مرۆڤ هەنگاوی بەرەو بەکارهێنانی ئامراز (أدوات) هاوێشت. بە هۆی گرنگی و بایەخەکەیەوە ئامرازە سەرەکییەکان رۆڵێکی سەرەکی لە دیاریکردنی چاخەکانی مرۆڤایەتیدا دەبینێ. چاخی پالیۆلیتیك بەوە جیا دەکرێتەوە کە تەلزمی بەرد وەکو ئامراز و چەکێکی راو و خۆپاراستن بەکار دەهێنرێ. مرۆڤایەتی لە سەردەمی پەیدابوونییەوە لە سەدا نەوەدوهەشتی تەمەنی خۆی لەم چاخەدا ژیاوە. ئەم قۆناخەی کە راوکردن و کۆکردنەوەی میوە و دانەوێڵە بە بنەما دەگیردرا. بەرد وەکو سەرەکیترین ئامراز (أداه) لە خزمەتی مرۆڤدایە.

قۆناخی نئۆلیتیك کە دووەمین چاخی گرنگە پشت بە بەردی داتاشراو دەبەستێ. ئەو بەردانەی لە شێوەی جیاوازەوە دەتاشرێن، لە بواری هەمەجۆردا بەکار دەهێنرێن. لەمیانەی ئەم ئامرازانەوە هەنگاو بۆ شۆڕشی کشتوکاڵی وماڵیکردنی ئاژەڵ هاوێشتراوە. بەرد لە کێڵانی خاك و بۆ خۆپاراستن لە بەرامبەر گیانلەبەرە دڕندەکان وەکو چەك بەکارهێنان، ئاواکردنی خانو و کون کردن و بڕین دا، وەکو ئامرازێکی سەرەکی رۆڵ دەبینێ. مس کانزای هەرە سەرەکییە کە دەکرێت بە ئامرازی تیژ و لەجیاتی تەور و گاسن بەکاری دێنن، یاخود دەیکەن بە قاپ و قاچاخ و چەك. هەربۆیە بە چاخی مس ناوزەد دەکرێت. لە کاتێکدا چاخی نئۆلیتیك نزیکەی سالانی 10000 تاوەکو 3000 پ.ز دەگرێتەوە، چاخی مسیش لە ماوەی 3000 تاوەکو 1000 ی پ.ز دەگرێتەوە. چاخی ئاسن، گوزارشت لە قۆناخێکی پێشکەوتوتر دەکات و پشت بەو ئامرازانە دەبەستێ کە لە کانزای ئاسن دروستکراون. ئەو ئامرازانەی لە ئاسن دروستی دەکەن رۆڵێکی بالا لە کشتوکاڵ و پیشەکاری و سەربازیدا دەبینن. ئامرازە ئاسنینەکان یەکێکە لە کۆڵەکە گرنگەکانی بەرز کردنەوەی مێژووی مرۆڤایەتی. لە سالانی 1000 پ.ز تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان گرنگی و بایەخی خۆی پاراستووە و وەکو بالاترین کانزا درێژەی بە رۆڵی خۆی داوە. لەپێشکەوتنی سەرمایەداریشدا وەکو گرنگترین ئامراز درێژە بە رۆڵ و پایەی خۆی دەدات. دەزگای ئاسنین، گاسنی ئاسن و زریپۆشاکی ئاسنین نزیکترین یارمەتیدەری پیشەکاران و جووتیاران و سەربازەکانن، واتا ئامرازی دەستیانن.

لەگەڵ ئەوەی کە بە گوێرەی چاخەکان بەم شێوەیە دەستنیشان دەکرێت، تەکنیك (ئامێر) هەر لە سەرەتاوە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان وەکو زنجیرەیەکی هێڵکاری، درێژەی بە پەرەسەندنی خۆی داوە؛ لەمیانەی تەکنۆلۆژیای ئەتۆم و خۆزا (فچاو) گەیشتۆتە ئاستی لوتکە. لە سیستەمی سەرمایەداریدا سەبارەت بە ناوەڕۆکی تەکنۆلۆژیاش، شۆڕش ئەنجام دەدرێت. بە تایبەتی کەوتنە گەڕی ئامێرە میکانیکییەکان، گرێدراوی سەرمایەدارییە. ئەو

قۆناخەی بە ئامێری هەڵمی و خەڵووز دەستیپێکرد، هەرەس ئاسا رێگای لەپێش چاخی تەکنۆلۆژیا کردۆتەوە. لەگەڵ ئەوەی شێوازی بەرهەمهێنان رۆڵێکی دیاریکراوی لە شۆڕشی تەکنۆلۆژیدا هەیە، ئەوا شۆڕشی زانستیش رۆڵێکی دیاریکراو دەبینێ. زانست و تەکنۆلۆژیا کە تاوەکو ئەو سەردەمە بە شێوەیەکی جیا پێش دەکەوتن، ئیتر پێبەپێ بەناو یەکدا دەچێ، یەکدی تێردەکەن. هەروەکو چۆن زانست رێگا لەپێش چەندین ئامێری نوێ دەکاتەوە، ئەوا تەکنۆلۆژیاش دەبێتە چاوگی ئیلهامی چەندین پێشکەوتنی زانستی، وەکو ئامرازێکی تاقیکردنەوە خزمەت دەکات. وەرچەرخانی شۆڕشی سەرمایەداری بۆ شۆڕشی تەکنۆلۆژی پەیوەندی بەو مەودا زۆرەوە هەیە کە زانست بڕیویەتی. بۆ یەکەمین جار تێرکردن و تەواوکردنی یەکدی لەلایەن زانست و تەکنۆلۆژیاوە، لە پێکهاتەی بەرهەمهێناندا رێگا لەپێش تەقینەوە دەکاتەوە؛ وزە شاراوەکانی سروشت بۆ خزمەتی مرۆڤایەتی دەکاتەوە. وزەی ئەلەکترۆنی و ناووکی ئەتۆمیشی دۆزیوەتەوە و لەگەڵ وزەی (با) و ئاو خستۆیەتیە خزمەتی مرۆڤایەتییەوە. لەمیانەی تەکنۆلۆژیای جینۆلۆجیا دەست لە جیهانی زیندەوەران دەدات و هەوڵ دەدات موعجیزەی نوێ بخولقێنێ.

گرنگترین رەخنە کە سەبارەت بە تەکنۆلۆژیا بکرێت ئەوەیە، لە کۆنترۆڵ دەربکەوێت و ببێتە دڕندەیەك. هەر لە ئێستاوە پشتبەستنی زێدەڕۆیانە بە تەکنۆلۆژیا رێگای لەپێش چەندین نەخۆشی کردۆتەوە کە هەڕەشە لە ژیانی مرۆڤ دەکات؛ مرۆڤی رووبەڕووی مەترسی لەدەستدانی تایبەتمەندێتییە سروشتییەکانی خۆی کردۆتەوە. بەئەندازەی تاکڕەوێتی بەردەوام ئەو لایەنانەی پێشدەکەوێت کە هەڕەشە لە ژیانی کۆمەڵگا دەکات. بۆیە هێندەی مرۆڤی تاکڕەو کۆنترۆڵکردنی شێوەکانی یاخود لایەنە زیانبەخشەکانی تەکنۆلۆژیا و دانانی سنووری ئەخلاقی بۆیان ناچارییە.

بە کورتی لە مێژووی بەرهەمهێناندا لەگەڵ کەوتنەگەڕی شێوەی بەرهەمهێنانی بە ئامێر و تەکنۆلۆژیا رێگا لەپێش گەورەترین گەشەکردن دەکاتەوە. بە ئەندازەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی سەرمایەداری لەمیانەی پێکهاتەی بەرهەمهێنانییەوە لە نێو مێژووشدا گوزارشت لەو لوتکەیە دەکات کە بە شێوەیەکی چڕوپڕ بەرزدەبێتەوە. ئیتر لەجیاتی کێشەکانی بەرهەمهێنان، کێشەکانی بەکاربردن دەردەکەوێت. لەو کۆمەڵگایانەی سیستەمی سەرمایەداری تێدا بالادەستە، بەرهەمی زیادە کێشەی جددی دەخولقێنێ. لە کاتێکدا لە رابردوودا کێشەکان سەرچاوەی خۆیان لە بەرهەمی زێدە دەگرت، دواتر کەمی و سنوورداری بەکار بردن دەبێتە سەرچاوەی کێشەکان. زیاد بوونی دەرفەتەکانی بەدەست هێنانی کەرەستەی خاو و بازاڕەکانی دەرەوە بۆ بەرهەمهێنان، پێشکەوتنی زیاتری سیستەم لەگەڵ خۆیدا دێنێ. هەرزان بوونی بەرهەمەکانیش، رۆڵێکی گرنگی لەپێشکەوتنەکاندا هەیە. دەتوانرێ بگوترێ لەگەڵ ئەوەی سەرمایەداری بۆ یەکەمین جار دەرفەتی ئەوەی بۆ مرۆڤایەتی رەخساند بە چاوگە بێ کۆتاییەکانی بەرهەمهێنان لە سەرووی هەمووشیانەوە بە وزە بگات، بەلام لەبەر ئەوەی سیستەم پشت بە چەوسانەوەیەك دەبەستێ کە لە شێوەی قازانجە، ئەم وزە و توانایە لەکار دەخات. واتا پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان کەوتوونەتە نێو رەوشێك، هێزەکانی بەرهەمهێنان سنووردار دەکات. شێوەی مولکایەتی کە لەسەر

تەکنۆلۆژیا هەیە، بە ئامانجی بەدەست هێنانی زۆرترین قازانج، بەرهەمێکی بێ سنوور و بێ بایەخ دەکاتە ناچارییەك. کاتێك پێویستییە ژیانییەکانی مرۆڤ لەگەڵ یاسای زێدەترین قازانج ناکۆك بێت، یەکسەر بەجێ دەهێڵدرێ و روو لەم بوارانە دەکرێت کە زیاترین قازانجی لێدەکەوێتەوە. جارێکی دیکە مرۆڤایەتی دووچاری رەوشێکی بەمجۆرە دەبێت کە ئەو توانست و تواناکارییانەی بە دەستیەوەیە نەتوانێ بە پێی داخوازییەکان و خزمەتکردنی خۆی بەکاری بێنێت، بەڵکو بە گوێرەی هەوەس و ئارەزووی خاوەن قازانجەکان دەستنیشان دەکرێت.

سەرباری ئەم خراپییانەشی، سیستەمی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لەمیانەی سەلماندنی باڵابوونی خۆیەوە لە لوتکەی مێژووی مرۆڤایەتیدا جێگیر بووە. کاتێك هزری زانستییانە، رۆحی کەسێتی تاکی خوڵقکار و ئەو لایەنانەی کە مرۆڤ رادەکێشێتە پێش، خۆ سەلماندنی لە بواری بەرهەمهێناندا لە یەك بۆتەدا بە یەکتر بگەن، ئەوا باڵابوونی کۆمەڵگای سەرمایەداری راستییەکی حاشاهەڵنەگرە. سەرمایەداری لەمیانەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی و شێوەی بەرهەمهێنانی، کە ناسنامەی ماددییەتی، زۆر لەو سیستەمانەی پێش خۆی لەپێشترە.

پەیوەندی پێکهاتەی بەرهەمهێنان کە لەگەڵ دەرکەوتنی ئایدیۆلۆژیا بەربڵاو ببوو، لە بوارەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیشدا رێگا لەپێش سەراوبن بوونێکی گەورە دەکاتەوە و دەزگای سیاسی و کۆمەڵایەتی بە گوێرەی پلە و پایەی خۆیان پێك دێنن. لەگەڵ ئەوەی کە ستاتۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی، زیاتر بە شێوازی پلە بە پلە دەستنیشان دەکرێت، بەڵام هەڵوەستەی زۆر و وشك و موحافەزەکارانەی ستاتۆی کۆن، ئەوە دەکات بە ناچارییەك کە لەمیانەی کرداری شۆڕشگێڕانە پارچە بکرێ و تێك بشکێنرێ. قۆناخەکانی شۆڕشی سیاسی و کۆمەڵایەتی زیاتر لەو رەوشانەدا دەبێت بە رۆژەڤ، کە ستاتۆی کۆن هەموو جۆرە هەوڵێکی گۆڕانکاری پلە بە پلە (تدریجی) رەت بکاتەوە و نەهێڵێ بە قۆناخی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەدا تێپەڕ بکرێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا قەیرانی کۆمەڵایەتی قووڵ دەبێتەوە. لە راستیدا قەیران ئەو قۆناخەیە کە، ئایدیۆلۆژیا و دەزگا کۆنەکان کورت دێنن و تێر ناکەن و قۆناخی پەڕینەوەیە بەرەو ئاواکردنی ستاتۆی بە دەزگا بوون و ئایدیۆلۆژیای نوێ. لە هەموو ئاست و بوارێکدا گوزارشت لە رەوشی ململانێ و کێشمەکێشی کۆن و نوێ دەکات. لە لایەکەوە رێگا لەپێش رزانی کۆن دەکاتەوە، لە لایەکی دیکەشەوە نوێیەکە چەکەرە دەکات و هەوڵی پێشکەوتن دەدات. قۆناخ کارەکتەرێکی بەمجۆرە دەردەخاتە پێش، کە رەوشی پێکدادانی شۆڕش و دژە شۆڕش سەنگین بێت. لە کاتێکدا لە ئەنجامی سەرکەوتنی دژە شۆڕشدا رژێمێکی توند و ستەمکار پیادە دەکرێت، ئەوا لە حاڵەتی سەرکەوتنی شۆڕشدا سیستەمی نوێ بە خێرایی شێوە دەگرێت. لە گەوهەر و شێوەگرتنی بە دەزگا بووندا ئەو گۆڕانکارییانە زاڵ دەبن کە زیاتر لەگەڵ شێوازی ماددی و ئایدیۆلۆژی بگونجێن و لە خزمەتییاندا بێت. گەلاڵە نامە ئایدیۆلۆژییەکان لەمیانەی بە دەزگا بوونەوە، بوونە خاوەنی ستاتۆیەکی فەرمی. هەرچی شێوازی بەرهەمهێنانە لە ژێر سایەی هێزی بڕیار و بەڕێوەبردنی دەزگاکان دەبێتە خاوەنی پێکهاتەیەکی بە پیت و خێراتر. لە رەوشێکی

بەمجۆرەدا زیاتر دەرك بەوە دەکرێت کە دەزگا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بە تەنیا هیچ واتایەکیان نییە و ئەو ستاتۆیەی لە ئەنجامی کاریگەری باڵای خوڵقێنەرانەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی، لە ژێرەوەش فشاری هەلومەرجە ئابوورییەکان پێك دێت، گوزارشت لە بوێری دەوڵەت دەکات. لە راستیدا دەوڵەت بۆخۆی ئامرازێکی بێ لایەنە؛ لە ژووردا لەلایەنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژییەوە، لە ژێرەوەش لە ژێر کاریگەری دژواری هێزی باڵادەستی ئابووری دایە. ئەو رێککەوتنەی هێزی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەگەڵ ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژییانە دەبەستێ کە بە گوێرەی پەیوەندی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەبینێ شێوەی نوێی دەوڵەت دەخوڵقێنێ؛ لە کاتێکدا شێوەی پێکهاتە کۆن و نابەجێیەکان دەڕووخێنێ، هەوڵ دەدات شێوەی نوێی دەزگایەك پێك بێنێت و مۆری خۆی لێبدات. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا کاتێك شێوەی نوێی دەوڵەت لەمیانەی بنەما کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانەوە، گوزارشتە ئایدیۆلۆژیاکانی فەرمی دەبێت، دەبێتە هێزی یاسایی باڵادەستی سیستەمی تەواوی کۆمەڵگا و لە رێگای پڕوپاگەندەیەکی چڕوپڕەوە لەلایەن تەواوی توێژەکانی کۆمەڵگا پەسند کرا و رەوا بوونی پێدرا. وەکو باڵاترین ئۆرگان پیرۆز دەکرێ و لە ژێر ئاڵاکەیدا بە ئامادەباشی سڵاو دەکرێت. نوێ بوونەوەی تەواوی کۆمەڵگاکانی چینایەتی، بە قۆناخی بەمجۆرەدا دەرباز دەبن. لۆژیك هەمان لۆژیکە. شێوە گرتن بە گوێرەی کات و شوێن دەگۆڕدرێت.

کۆمەڵگای چینی سەرمایەداری بە گشتی پشت بە تەواوی توانستەکانی شارستانییەت دەبەستێ و لە نێو ئەو هەلومەرجانەی کە ئایدیۆلۆژیای دەرەبەگایەتی و هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنانی تێری نەکرد و کورتی هێنا، لە رێگای پێشکەوتنی پلە بە پلە (تدریجی) توانستە گەوهەرییەکانی خۆی، بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن پێش دەخات. هەڵوێستی موحافەزەکارانە و درەنگ کەوتنی ریفۆرمی رژێمە پادشاییە مۆنارشیەکان رێگای لەپێش ئەوە کردەوە، لە ساڵانی 1640 ی سەدەی حەڤدەهەم لە ئینگلتەرا، سەدەی هەژدەهەم لە ساڵی 1789 لە فەرەنسا، لە سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم لە چەندین وڵاتی ئەوروپا و جیهان رێگا لەپێش ئەو رووداو و دیاردە خوێناوییانە بکاتەوە کە بە شۆڕش ناودەبرێن. ئەو شۆڕشانەی لە ژێر رێبەرایەتی چینی بۆرژوا ئەنجام دران، تا رادەیەکی مەزن گەوهەر و شێوەی شارستانییەتیان گۆڕیوە. کەواتە ئەو چینە کۆمەڵایەتیە نوێیەی بۆتە خاوەن کەسایەتی، رۆڵی راستەقینەی خۆی لەوە نیشان دەدات کە دەزگا سیاسییە تایبەتییەکانی خۆی بخوڵقێنێ. بە واتایەکی دیکە سەلماندنی کامڵ بوونی چینی نوێی کۆمەڵایەتی لەگەڵ بوون بە خاوەنی دەوڵەت مسۆگەر دەبێت. ئەو چینە کۆمەڵایەتیەی نەبووبێتە خاوەن دەوڵەت، ناسنامەکەی جێگای گفتوگۆیە. راستتر بڵێین دوودڵ و بێ بڕیارە و لە نێو ستاتۆیەکی کاتی دایە. یان ئەوەتا زاڵ دەبێت و دەکەوێتە رەوشی چینێکی سیاسی فەرمی، یاخود دەکەوێتە نێو رەوشی چینێکی ژێر و ئاراستە کراو و بە گوێرەی بەرژەوەندی سیستەمی فەرمی بەکار دەهێنرێت. ئەو چین و توێژانەی بە رادەیەکی هەرە زێدە رۆڵ لە بەرهەمهێناندا دەبینن، وەکو چین و توێژە سەرەکییەکانی سیستەم سەرلەنوێ لە پێگەکاندا رێك دەخرێنەوە. هەرچی چین و توێژە کۆنەکانن، پێبەپێ دەکەونە رەوشی بێ کاریگەری و مارژینالەوە.

وڵات، نەتەوە، کۆمار، هاووڵاتێتی، علمانییەت، دیموکراسی، یاسا و مافەکانی مرۆڤ، لە سەرووی ئەو دەزگایانەوە دێت کە لەگەڵ گەشەکردنی شارستانییەتی سەرمایەداری بایەخیان پەیدا کرد و گۆڕانکاری گرنگ لە ناوەڕۆکەکەیاندا هاتە ئاراوە. لەمانەش زاراوەی مافەکانی مرۆڤ ڕۆژ بە ڕۆژ ڤەبوونی نوێ ئەنجام دەدات و بەرفراوان دەبێت. ئەم واتایەی کە تەواوی ئەم زاراوانە لە قۆناخەکانی دەستپێك و پێشکەوتندا گوزارشتیان لێدەکرد، لە هەلومەرجەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا تێپەڕ کراوە و بە واتای نوێتر گەیشتووە.
لە نزیکەوە بینین و ناسینی ئەو زاراوە سەرەکی و دەزگاکانیان لەلایەن ژیانی کۆمەڵگاوە، تێگەیشتن و دەرك کردن بە کۆمەڵگای سەرمایەداری سانایی دەکات.
ا ـ وڵات؛ ناوێکە لەو جوگرافیایە دەنرێت کە سیستەمێکی کۆمەڵگا تێیدا دەژیت توێژەکانی ئەو کۆمەڵگایە لە یەك دەچن و پەیوەندی ئۆرگانییان بە یەکەوە هەیە، لەبەر ئەوەی هەر وەکو چۆن توانستەکانی ڕابردووی تێدایە، ئەوا ئومێدەکانی داهاتوو و دەوڵەمەندی لەخۆوە دەگرێت، هەربۆیە پێیەوە گرێدراون. لە سیستەمی کۆمۆنەی سەرەتاییدا زاراوەی وڵات پێش نەکەوتووە. لەبەر ئەوەی بەردەوام بە دوای ئەو بوونەوەرانەدا ڕایکردووە کە ڕاو دەکرێن و کۆدەکرێنەوە، کۆمەڵگا پێویستی خۆ گرێدان بە هیچ شوێنێك نابینێ. هەربۆیە زاراوەی وڵات، هەرێم، دەرناکەوێت. لەبەر ئەوەی هێشتا بەهای بەمجۆرە پێك نەهاتوون کە ژیانەکەی بە خۆیەوە گرێ بدات، ئەوا دیاردەیەکی قاڵ بۆوە و بە دەزگا بوونی وڵات پێش ناکەوێت. لەگەڵ شۆڕشی کشتوکاڵیدا ژیانی گوندی نیشتەجێ سەرهەڵدەدات و ئەمەش بە یەکەوە بوونێکی زیاتر لەگەڵ خاکدا دەکاتە ناچارییەك. ئیتر خاك بۆ ژیانی کۆمەڵگا دەبێتە ڕاستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو. دانەوێڵە چاندراوەکان و ئاژەڵەکانی ماڵی دەکرێن بەهای ئەو شوێن و خاکە زیاتر دەکات. ئەو جڤاتانەی لە دەوروبەری دایکدا کۆبوونەتەوە، شان بە شانی ئەمە بە خاکیشەوە گرێ دەدرێت کە خاوەنی هەمان تایبەتمەندێتی خوڵقاندن (زاوزێ)یە. دایك ـ خاك لە یەك دەچوێنرێت. لەگەڵ زیاد بوونی ژمارەی جڤاتەکان، ئەو شوێنانەی کە گوندەکانی لێیە دەبێتە شوێنێکی تایبەت. هێواش هێواش زاراوەیەك لە هزردا دەچەسپێ و بەبێ ئەو ناتوانن بژین. بیرەوەری هاوبەش، هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنانی ماددی و خەیاڵەکانی داهاتوو ئەو جوگرافیایە پیرۆز دەکرێت کە تێیدا دەژین. بەمجۆرە پێکهاتنی زاراوەی، هەرێم، وڵات، مەملەکەت دەبێتە ڕاستینەیەك. وڵات دەبێتە پارچەیەکی جیا نەکراوەی ژیانی ماددی و مەعنەوی کۆمەڵگا.
لەگەڵ دەرکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتیدا پێشکەوتنەکان لەم بوارەدا زیاتر پەرەیان سەند. دەرکەوتنی پەرستگای پیرۆز، شار، موڵکایەتی، بازرگانی و ئامرازی دەوڵەت کە بەڕێوەبەرێتی هاوبەشی هەموویانە، ڕێگا لەپێش زاراوەی سنوورەکانی ناوەوە و دەرەوە دەکاتەوە کە پێویستی بە بەرپرسیارێتی هەیە. لە کاتێکدا سنوورەکانی ناوەوەی کۆمەڵگا بە تەواوی بە هی خۆی دادەنێت، سنوورەکانی دەرەوە بە هی بیانییەکان دەبینێ. بەمجۆرە لە کاتێکدا ئەو پارچە خاکەی سنوورەکەی دیاریکراوە و لە ژێر فەرمانڕەوایەتی دەوڵەت دایە بە زاراوەی وڵات ناو دەبرێت، ئەوا ئەوانەی دەرەوەی سنووریش بە خاکە بیانییەکان

ناو دەبرێت. لە سەردەمی سۆمەریەکاندا زاراوەی وڵات مەودایەکی باش دەبڕێت. تەنانەت لە ژێر ناوی "دیلمۆن" بۆ زاراوەیەك بەرز دەکرێتەوە کە بە بەهەشت دەچوێنرێ. لە میتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا "دیلمۆن" واتای وڵاتی بەهەشتە. لەم ڕۆژە بەدواوە ئەم زاراوەیە بایەخ و گرنگی خۆی پاراستووە و بەردەوام بووە. هیچ کۆمەڵگایەك بە ئەندازەی سۆمەریەکان لەوەدا سەرکەوتوو نەبوون کە شار و خاکەکەی خۆیان مەزن بکەن. وەکو دیارە بۆ یەکەمین جار ئاواکردنی ژیانی شار و بەرهەمی هەمەجۆر و بە پیت و زێدە ڕۆڵێکی دیاریکراوی لەمەدا هەیە. بەرامبەر بەمەش، بێ وڵاتبوون یاخود تێکچوونی وڵات و داگیرکردنی بە گەورەترین کارەسات دادەنرێت. سۆمەریەکان بە ئێش و ئازارترین لاوك و داستانی خۆیان لە کاتی ڕووخانی شارستانییەتی شارەکان پێشخستووە. لە داستانی وڵات گەوهەری هەموو داستانەکان پێکدێنێ و تاکو ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان وەکو ڕەسەنترین شاکاری ئەدەبی دەناسرێن.
دووەمین قەڵەمبازی مەزن سەبارەت بە زاراوەی وڵات، نیشتیمان، لە هەلومەرجەکانی لە دایکبوونی کۆمەڵگای سەرمایەداریدا دەبینین. یۆتۆپیای "تۆماس مۆرە" و وڵاتی ڕۆژی "کامپانێلا"، بانگەشەی بەمجۆرە زیندوو دەکەن کە لە ژێر سێبەری ئەو دۆگما ئایینییانە ڕزگار بن کە بە درێژایی چەرخەکان ژیانی دونیای کردبوو بە دۆزەخ و وەکو گۆڕەپانێکی تاوانکاری هەڵیدەسەنگاند، ئەم دونیایە و کۆمەڵگاکانی لە ناویاندا دەژین بۆ ژیانێکی نموونەیی وەرچەرخێنن. سەرباری ئەوەی هەر دوو ڕۆشنبیریش لە نێو ئێش و ئازارێکی گەورەدا ژیان، بەڵام هیچ قەرەبوویەکیان لە یۆتۆپیا نوێیەکانی مرۆڤایەتی نەدا. بە دونیایی بوون و ئاواکردنی کۆمەڵگایەکی نموونەیی و ئازادی تاك، لە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ڕێنسانسدا بە ناو یەکتردا چوون. جارێکی دیکە خەیاڵی بەهەشت بۆ دونیا دەگەڕێتەوە. بە ئەندازەی سۆمەریەکان بەرامبەر بە ژیان بە جۆش و خرۆش بوون و ڕەوشی شاعیریان پێشکەوتوە.
بە دەزگا بوونی دەوڵەت و پێکهاتەی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگای سەرمایەداری زاراوەی وڵات بەرجەستەتر دەکات. کاتێك ڕەوشی بازاڕی نەتەوەیی و زمانی هاوبەش و وشیاری مێژوویی لە نزیکەوە بە زاراوەی نیشتمان پەیوەندیدار دەبن، کێشەکانی سنوور زیاتر تەشەنە دەکەن. تەنانەت لەپێناو "بستێك خاکی نیشتیمان" بیر لە هەڵگیرساندنی شەڕ دەکرێتەوە. لە دەوری تەوەرەی قازانج کردندا هەلومەرجەکانی سەرمایەداری پێبەپێی دەبێتە خاوەن کارەکتەرێك شەڕی نێوان وڵاتان دەورووژێنێ. کاتێك خاکی زیاتر بە واتای قازانجی زیاتر بێت، وڵاتپارێزی کە سەرەتا واتایەکی پیرۆزی هەیە، دەکرێت بە هەستێکی شۆڤێنی و پەلاماردەرانە و پاشڤەڕۆ دەبێت و ڕێگا لەپێش چەندین شەڕی ناڕەوایانە دەکەنەوە. هەربۆیە زێدەڕۆیی سەرمایەداری سەبارەت بە زاراوەی وڵات، لەگەڵ دەمارگیری نەتەوە پەرستی، ڕێگا لەپێش خوێناویترین شەڕەکانی مێژووی شارستانییەت کردۆتەوە. بە گوێرەی هەلومەرجەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەرژەوەندی خۆپەرستانەی سەرمایەداری لەمیانەی پێشکەوتنێکی بە پێچەوانەوە، هەوڵ دەدات لە ڕێگای "بە جیهانی بوون" قەرەبووی بکاتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کۆمەڵگایانەی بە یەکەوە لە دەوری کولتووری هاوبەشدا ژیاون، بە هۆی دۆگماتیزمی چاخەکانی ناوین و شۆڤێنیزمی سەرمایەداری و داگیرکارییە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکان، دەرفەتی ئەوەیان پێنەدراوە تەواو بە زاراوەی وڵاتێکی ئازاد بگەن. ژیانی ئازاد لە وڵاتێکی ئازاد وەکو ئامانجێکی ژیانی لە نێو رۆژەڤیان دایە. ژیانی ژێر دەستی بیانیان و بێ وڵاتی دەبێتە سەرەکیترین هۆکاری نەفرەت لێکردن؛ رێگا لەپێش بێ ئابڕوویی و هزری چەواشە یاخود بێ هزری دەکاتەوە، بەمجۆرە رۆحە پەرێشان بووەکان بەدوای ژیانێکی کوێرانە و هیچ و پووچی ئارەزووەکان دەکەون و بێ رەچەڵەك دەمێنن و بەرەو لە ناوچوونیان دەبات.

2 ـ زاراوەی نەتەوە، دیارییەکی کۆمەڵناسی و زاراوەیەکە، لە هەلومەرجەکانی کۆمەڵگای سەرمایەداریدا بە رادەی هەرە زێدە پێش دەکەوێت. بە گوزارەیەکی دیکە، پێشکەوتنی پەیوەندیە نەتەوەییەکان وەکو دیارییەکی سۆسیۆلۆژی و ئاکامی وشیاری بە نەتەوە بوون، دەبێتە سەرەکیترین تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای نوێ. سەرمایەداری لە تەواوی شێوەی کۆمەڵگاکانی دیکە زیاتر سەبارەت بە وشیاری نەتەوە و بە تایبەتیش پێشخستنی قەوارەکەی خاوەن رۆڵە. نەتەوە بۆ یەکەمین جار پێشکەوتنی راستەقینەی خۆی لە باخی سەرمایەداریدا بینیوە.

سەرەکیترین هەستی خۆمالیی لەجیاتی جێگرتن لە هەمان ئاییندا، بۆ جێگرتن لە هەمان نەتەوە گۆڕاوە. پەیوەندییە نەتەوەییەکان دەرکەوتۆتە پێش و پەیوەندییە ئایینیەکانیش کەوتۆتە پیلان و ریزی دووەمەوە .دەمارگیری نەتەوەیی جێگای دەمارگرژی ئایینی گرتۆتەوە. پێشکەوتنی نەتەوەیی؛ لە شکاندنی لەمپەرەکانی دەرەبەگایەتی، لاوازکردنی چەمکی ئۆمەتی دەرەبەگایەتی و پێشخستنی وشیاری کولتووری و مێژوویی هاوبەش، رۆڵێکی پێشکەوتوخوازانەی بینیوە. رۆڵی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری لەمەدا، ئەرێییە. بەڵام کاتێك بەرەو جودا بوون دەخشێت و هەروەکو بڵێی شێوەی ئایینێکی نوێ وەردەگرێت، بەرەو پاشڤەڕۆیەتی چووە. نەتەوە پەرستی شۆڤێنی لەمیانەی چەمکێکی باڵابوونی ناواقیعی بەسەر گەلانی دیکە و راستیدا، بناخەی دوژمنایەتییەکی نوێی داناوە. شەڕە نەتەوەییەکان جێگای شەڕە ئایینی و ئایینزاییەکانی پێشووی گرتەوە. چینی سەرمایەدار بۆ ئەوەی بەرژەوەندییەکانی خۆیان بشارنەوە و نیگاکان بۆ لای دیکە بڵاو بکەن، هەروەکو تەواوی چینە دەسەڵاتدار و چەوسێنەرەکانی دیکە پەنا دەبەنە بەر لەیستۆکی لادان و چەواشەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی. چەندە ململانێی چینایەتی دژوار بێت، ئەوا ئەم لەیستۆکە زیاتر و چڕتر بەکار دەهێنرێ. دەمامکەکانی لەیستۆکە نوێیەکان لەجیاتی دیمەنە خودایی و ئایینیەکان، دەمامکی نەتەوە و قارەمانە نەتەوەییەکان بەکار دەهێنرێ و درێژە بە گەمەکان دەدرێت.

هەرچی ئەو گەلانەن کە بە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان نەگەیشتوون، لەمیانەی وشیاری نەتەوەیی و هاوکارییەوە دەتوانن هەنگاوی باشتر بەرەو ئازادی بهاوێژن. بە شێوەیەکی گشتی زێدەڕۆیی و دەمارگیری نەتەوەیی ئەو بۆشاییە پڕ دەکاتەوە کە ئایین لە ژیانی تاکە کەسدا هێشتوویەتییەوە و لەمیانەی رێخۆشکردن لەپێش هەستە شۆڤێنییەکان، تاوەکو

دوایی رۆڵێکی نیگەتیڤانە دەبینێت. بە تایبەتیش کاتێك ئەم رەوشە لە سەدەی بیستەمدا زۆر گران دەبێت، وەکو سەرەکیترین خۆراکی ئایدیۆلۆژی شەڕە خوێناوییەکان، پارچە بوون و نەژاد پەرستی و کین لە جیهانی مرۆڤایەتیدا دەخولقێنێ، کۆمەڵگای نێودەوڵەتی ژەهرخوارد دەکات و هەڵوێستێکی دژ بە مرۆڤپەروەری (هۆمانیزم) پێش دەخرێت. لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا دەبینرێ کە ئیتر نەتەوە پەرستی بووە بە نەخۆشییەك.

مەیلێکی دیکەی لەگەڵ دیاردەی نەتەوە پێشکەوت، چەمکی دەوڵەتی نەتەوەییە. دەوڵەتی نەتەوەیی دیاردەیەکە لە گەوهەری خۆیدا هەبوونی نییە. هەروەکو چۆن ناشێ دەوڵەتی گشت کۆمەڵگا هەبێت، ئەوا ناشێ دەوڵەتی تەواوی نەتەوەیەکیش هەبێت. دەوڵەت زیاتر مۆرکی ئەو چینە سیاسی و کۆمەڵایەتیەی پێوەیە کە پایەی کارگێڕییان هەیە. لە سەرەتادا کاتێك بەرژەوەندی تەواوی توێژەکانی کۆمەڵگایەکی نەتەوەیی لە بۆتەی دژایەتیکردنی مۆنارشییەتی نوێنەری چینی کۆن کۆ دەبێتەوە، لە رووخسار و بە شێوەیەکی رێژیی دەشێ باس لە دەوڵەتی نەتەوەیی بکرێت. بەڵام کاتێك جیابوونەوەی بەرژەوەندییەکانی تیژ و دژوار دەبێت، دەوڵەت لە نەتەوەیی بوون دەردەچێ؛ دەبێتە ئامرازی فشار و پاراستنی بەرژەوەندی چینی دەسەڵاتدار. زاراوەی نەتەوەش وەکو زاراوەی ئایین چەندەی یاری لەسەر بکرێت، زیاتر دەبێت بە دەمامکێکی رووتی شاردنەوەی بەرژەوەندییە ماددییەکان.

3ـ کۆمار، ئاڵایەکی دیکەی گرنگە، کە چینی بۆرژوا لە ژێر ناوی تەواوی نەتەوە، لەپێناو رووخانی مۆنارشییەتی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی دەیشەکێنێتەوە. لەگەڵ ئەوەی وەکو زاراوە بە واتای بەڕێوەبەرایەتی گەل دێت، هیچ کاتێك پێشکەوتنێکی بە گوێرەی گەوهەرەکەی بەخۆوە نەبینیوە. بەڵام دیسان کاتێك لەگەڵ رژێمە ئۆلیگارشی و دیکتاتۆری و پادشایەتییەکان بەراورد بکرێت، سیستەمێکی بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتە کە لە هەموو چاخێکدا خزمەتی بە پێشکەوتنی کۆمەڵگا کردووە. رژێمە کۆمارییەکان کە لە چاخەکانی سەرەتا و ناویندا لە ناوچەیەکی سنووردار و قۆناخێکی تەنگدا دەرفەتی پراکتیزەکردنی بۆ رەخسا، بەڵام لەگەڵ داگیرکاری فەرەنسا، پێشکەوتنێکی سەرەکی بەخۆیەوە بینی.

لەبەر ئەوەی لە ئاستی هەرە بەرزدا تەواوی توێژە کۆمەڵایەتییەکانی راکێشایە نێو گفتوگۆی سیاسی و ناچاری ئاواکردنی پارتی تایبەت بە خۆیانی کرد و هانی دان بۆ فێر بوونی هزری رامیاری، تا دوایی پڕ لە پەند و ئەزموونە. رەوتە کۆمارییەکان دژی بەڕێوەبەرایەتییە ئۆلیگارشی و دیکتاتۆری و مۆنارشیەکانە. لەم بوارەدا نوێنەرایەتی پێشکەوتنی شۆڕشگێڕی و دیموکراسییانە دەکات. لەلایەنی ئایدیۆلۆژیشەوە علمانییەت بەرامبەر هەر دۆگماتیزمێکی ئایینی بنەمایەکی ئایدیۆلۆژی دونیایی و رۆشنبیری بە بناخە دەگرێت. بەرامبەر بە تاریکی چاخەکانی ناوین، پشت بە رێنسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری زانستی دەبەستێت. سەرباری ئەوەی لەمیانەی ئەم ناوەڕۆکەیەوە دەبێتە دەزگایەکی سیاسی زۆر گرنگ، لە لایەکەوە بەرژەوەندی خۆویستانەی چینی سەرمایەداری، لە لایەکی دیکەشەوە پەسەند نەکردنی هاوبەشێتی و بەشداریکردنی چینە رەنجدەر و کارکەرەکان، پێشکەوتنی لایەنی دیموکراسیانەی دەوەستێنێ و دەیکات بە ئامرازێکی موحافەزەکار و بێ ناوەڕۆك. لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەو سیستەمانەی کە بە وتە، خۆیان

به کۆماری له قەڵەم نەدەن هێندە کەم بوون کە دەتوانرێ بگوترێ نەماوە. بەڵام ئەو رژێمەی بە رادەیەکی هەرە زێدە لە گەوهەری خۆی دابڕاوە کۆمارییە. مەزنترین مەترسی بۆ کۆمار ئەوەیە بکەوێتە رەوشی ئامرازێك لە شێوەی دەوڵەتی کۆن جیاوازتر نەبێت. تەنیا وەکو ئامرازێکی لێنایەت کە خۆ پەرست و دژی بەرژەوەندی نەتەوە بکەوێتەوە و بەرژەوەندییە تەسکەکانی چینێك بشارێتەوە؛ دەبێت بە ئامرازێکی خەڵەتاندن کە زیاتر لە ژێر کاریگەری و سەر بە دەسەڵاتی دەستەیەکی تەسکی ئۆلیگارشی دەجولێتەوە. تەنانەت سەرەڕای ئەوەی چەندین دیکتاتۆر هەناسەیان لەبەر کۆمەڵگا بڕیوە، هیچ زەحمەتی و تەنگەتاوی نابینن لەوەی خۆیان وەکو سەرۆك کۆمار پێشکەش بکەن.

تەواوی ئەم فاکتەر و هۆکارانە ئاماژە بەوە دەکەن، ئیتر کۆمار بۆتە رژێمێکی قەیراناوی. دەشێ پێشکەوتنی پێودانگەکانی دیموکراسی، کۆمار لەو قەیرانە رزگار بکات کە تێی کەوتووە.

4 ـ زاراوەیەکی دیکەی بایەخی پەیدا کردووە هاووڵاتێتیە. ئەگەر لە نێو پێشکەوتنە مێژووییەکاندا سەیر بکرێت دەبینرێ کە تاك لە ئەندامێتی یەکەمین تیرەوە تاوەکو بە ئەندام بوون لە دەوڵەتی شار، لەوێشەوە بەرەو هاووڵاتییەتی ئیمپراتۆرییەت و ئەندامێتی لە ئایین و تەریقەتەکان؛ زیاتر لە نێو سیستەمی دەوڵەتی بۆرژوازیدا بە بەرفراوانترین پراکتیزەکردنی ئەندامێتیدا دەرباز بووە. ئەم زاراوەی بە شێوەیەکی چڕ و بەربڵاو وەکو هاووڵاتییەتی کۆمار بەکار دەهێنرێ، لە گەوهەری خۆیدا بە واتای ئەندامێتی دەوڵەتێك دێت. پێناسەی هەرە راستیش ئەمەیە. چونکە بوون بە ئەندامی خێڵێك، لە قەڵەمدان وەکو ئەندامی ئۆممەتێکی ئایینی و بوون بە بەندەی ئیمپراتۆرییەتێك لە هاووڵاتییەتی ناوەشێتەوە و شایستەی نییە. بچووکترین و نزمترین پێداویستی هاووڵاتییەتی ئەوەیە بە لانی کەم دان بە یەکسانی (دەستووری)دا دەنێت. لە ئەندامێتی تەواوی کۆمەڵگاکانی دیکەدا بە سانایی دان بەم یەکسانییەدا نانرێت. هەرچەندە گەوهەرەکەی لەسەر بنەمای ئازادی پێشکەوتنێکی ئەوتۆی بەخۆیەوە نەدیبێت، وەلێ هاووڵاتییەتی تا دواڕادە هەنگاوێکی پێشکەوتوخوازانە و پۆزەتیڤە. کێشە ئەوەیە ناوەڕۆکەکەی لە رێگای بەهاکانی کۆمارەوە پڕ بکرێتەوە. ئەمەش لە ئەنجامی خۆ پێگەیاندن لە بوارەکانی ئازادی تاکە کەس، رۆشنگەری و تەڤلی بوونی سیاسی بەدیدێت. دیموکراسی بۆ گەل و هاووڵاتییەتی ئازاد بۆ تاك، وەکو زاراوە لەپێشەوەی ئەو دەزگایانەوە دێت کە بایەخی سیاسی رۆژانەی زیاد بووە.

بە درێژایی مێژوو تەواوی دەسەڵاتەکانی کۆمەڵگا بە گوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆیان سیاسەتێکی توانەوەیان لەسەر تاك پەیڕەو کردووە. ئامانج گونجاندنی تاکە بە گوێرەی یاسا و نەریتەکانی کۆمەڵگای خۆیان. لە میتۆلۆژیاکانەوە تا دەگاتە زیندانەکان، لە تەواوی بوارەکانی باوەڕییەوە تا دەگاتە دەزگاکانی سزا و ئەشکەنجەدان، ئامانجی سەرەکی ئەوەیە کە تاك بهێنرێتە سەر شێوە و داب و نەریتە خوازراوەکان و بەڕێوەبردنیەتی. ئەو سیاسەتەی لە رێگای دەوڵەتەوە لە نێو هەلومەرجەکانی کۆمەڵگای سەرمایەداری لەسەر تاك پراکتیزە دەکرێت، زۆر ئاڵۆزتر بووە. تەنیا بە ئەرکەکانی سەربازی کردن و دانانی باج

ناوەستێ کە لەپێش تاك دانراوە؛ بەڵکو ئایدیۆلۆژیایەکی فەرمییان بەسەردا دەسەپێنرێ کە لە دۆگما ئایینیەکان کەمتر نییە. دەخوازن هاووڵاتییەکی ساختە (دروستکراو) دروست بکەن کە پێشتر لە رێگای تواناکاریە تەکنۆلۆژییەکانەوە شێوەبەندی رۆحی و هزرییەکەی دیاریکراوە. ئەو بە دەزگا بوونەی بە کۆیلایەتی هاوچەرخ ناوزەد دەکرێت بەمجۆرە پێش دەخرێت. لە راستیدا ئەو قەڵەمبازەی تاکە کەس کە لە کاتی لە دایکبوونی سەرمایەداری ئەنجام دەدرێ و لە رێگای دۆگماکانەوە ناکرێت بە پاشکۆ، بە شێوازێکی تەڵەکەبازی و وردەکارییەوە پێچەوانە دەکرێتەوە. بە تایبەتیش لە سایەی تەکنۆلۆژیا دێوەزمەکەی گەیاندن، تاك و کۆمەڵگایەکی پاشکۆ دەخولقێنرێ کە لە هیچ قۆناخێکی مێژوودا نەبینراوە. گەورەترین مەترسی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. تاکڕەوێتییەکی سەر شێتانە، دەخوازێ لەمیانەی پاشکۆیەتی سەر شێتی کۆمەڵگاوە، هاوسەنگ بکرێت.

گەورەترین گفتوگۆ و کێشەی سیستەمی شارستانییەتی سەرمایەداری بەخۆیەوە دەبینێ، لەو قۆناخەی هاوسەنگیدا روودەدات. ئایا تا چ رادەیەك هاووڵاتی دەتوانێ لە ناو سروشتی بوونی خۆی و زمان و کولتوور و باوەڕی و وشیاری مێژوویی و لەپێناو ئومێدەکانی ئاییندەیەکی ئازاد چارەنووسی خۆی شیبکاتەوە و دەرکی پێبکات؟ کۆمەڵگای فەرمی تا چ رادەیەك لەمیانەی قالبەکانی خۆیەوە دەسەڵاتدارێتی ئاوا دەکات؟ کۆمەڵگای مەدەنی، مافی مرۆڤ و رێکخراوەکانی ژینگە وەکو کۆمەڵە و رێکخراوەکانی دەرەوەی دەوڵەت کە لەم قۆناخەدا دەرکەوتوونەتە پێش، هەوڵ دەدەن پێناسەیەکی نوێ دەرهەق بە هاووڵاتێتی پێش بخەن. هەڵوەستەی تەریقەتە سۆفی گەراییەکان کە لە قۆناخەکانی بەمجۆرەی مێژوودا دەردەکەوتن، گوزارشت لە ناڕازی بوون بەرامبەر بە سیستەم دەکەن، دەشێ وەکو لێگەڕین بەدوای ستاتۆیەك هەڵسەنگێنرێن کە دەرفەتی هەناسەیەکی زیاتر بە تاك دەدات. ناسنامەی هاووڵاتێتی کە لە ژوورەوە لەلایەنی پێشکەوتوترین و بە بەرنامەترین دەسەڵات دەسەپێنرێ، لەگەڵ ناسنامەی هاووڵاتییەتی ئازاد لە نێو مشتومڕ و پێکدادانێکی گرنگ دایە کە کۆمەڵگای مەدەنی هەوڵی پێناسە کردنی دەدات، چاوەڕوانی ئەوە دەکرێت ئەو ململانێیەیان رۆڵ و دەسکەوتیان بۆ لە دایکبوونی ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژییە هەبێت کە ئاراستەی پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ دیاری دەکات. بە تایبەتیش سەرنەکەوتنی گفتوگۆ و لێگەڕینە تەسکەکانی مارکسیزم کە زیاتر لە بواری ئابووری بوو، ئەوا کاتێك گفتوگۆکانی قۆناخی نوێ لە رێگای بەکارهێنانی ئامرازە پێشکەوتوەکانی گەیاندن و زانیاری پشت بە شیکردنەوەی تەواوی بوارەکانی کۆمەڵگا دەبەستێت، دەشێ سەرکەوتن بەدەست بێنێ.

5 ـ پرەنسیپی علمانییەت، گرنگترین پرەنسیپی شۆڕشگێڕی چینی بۆرژوایە، لەسەر بنەمای بە دونیابوون و رزگار بوون لە ئابلۆقەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی بە ئامانج دەگرێت. بەڵام ناتوانرێ بگوترێ کە بە گوێرەی قووڵاییەکەی هەڵسوکەوت دەکرێت و ئەلتەرناتیفەکەی پێش خراوە؛ دەتوانرێ بگوترێ وەکو جوڵانەوەیەکی کاردانەوە پێشکەوت. لە سەرەتادا ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوا، هێزەکەی زۆر سنووردارە و لە توانایدا نییە بە شێوەیەکی راست و دروست ئایین و خودا شی بکاتەوە. رادیکالترین هەڵوێست

دەرهەق بە ئایین و خودا، لە نکۆڵی کردنێکی وشك بەولاوە تێپەڕ ناکات. بە بنەما گرتنی ئەم هەڵوێستەش لەلایەن مارکسیزم کە بانگەشەی نوێنەرایەتی کردنی چینی کارکەر دەکات، کەم و کوڕی ئایدیۆلۆژی بەرچاوی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.
لاوازترین لایەنی علمانییەت ئەوەیە کە پشت بە شیکردنەوەیەکی راست سەبارەت بە ئایین نابەستێت. هەروەکو دەزانرێت لە نێو ئەو هەلومەرجانەی کە تێیدایە، کۆمەڵناسی لقێکی زانست بوو کە هێشتا پێشنەکەوتووە، تازە بە تازە هەڵوێست و نزیك بوونەوەی رەخنەگرانە دەرهەق بە ئایین پێش دەکەوت. بە گشتی بوویەری زانستی تازە دەردەکەوت و هەوڵیدەدا لە دۆگماتیزمی ئایینی دابڕێت. پێشەنگەکانیان، بە شێوەیەکی زۆر دڕندانە، لە دادگاکانی ئەنگیزسیۆن سزا دەدرێن. ئەم ترسەش رێگا لەپێش ئەو پێهەڵگرتنە زانستییانە دەکردەوە کە لایەنی یاخی بوون و سۆزداری لەخۆوە دەگرن. فەلسەفەش رەوشێکی هاوشێوەی ئەمەی بەرامبەر بە ئایینی فەرمی ئەتینا بەخۆوە بینیبوو، لە کاتێکدا سوقرات وەکو دوژمنێکی ئایین تاوانبار کرا و سزای مردنی بەسەردا درا، ئەرستۆ رایکرد و بەمجۆرە توانی گیانی خۆی رزگار بکات. چەندین فەیلەسوف دووچاری هەمان چارەنووس هاتن.
پێشتریش ئایینە تاکخوداییەکان کە رەگەکەی بۆ حەزرەتی ئیبراهیم دەگەڕێتەوە بەرامبەر ئەو رژێمانەی کە پەرستنی بت، ئایینی فەرمییان بوو، دووچاری هەمان رەوش هاتبوون. بێگومان کاتێك قەڵەمبازی زانستی لە ژێر مۆرکی تاوانباری کردنی بە بێ دینی، بێ پەروا هەوڵی پێشکەوتن دەدات، نابێ سەرمان لەوە سووڕبمێنێ کە چەندین شەهیدی زانست پێشکەش دەکات. قورسترین قۆناخی لە دایکبوونی کۆمەڵگای نوێ شەڕی زانستە بەرامبەر بە دۆگماتیزم. علمانییەت لایەنی سیاسی ئەم شەڕەیە. ئاشکرایە ئەگەر بنەما زانستییەکانی بەهێز نەکرێت، هێندە شانس و دەرفەتی سەرکەوتنی نییە. بە تایبەتی ئەوەی پێویستە ئەنجام بدرێت، لێپرسینەوەیە سەبارەت بەو دەوڵەتەی لەسەر بنەمای ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دەوروبەری پەرستگاکان و لەلایەن راهیبە سۆمەریەکانەوە ئاوا کران.
لە سەردەمی دەرکەوتنی و تاوەکو پێشکەوتنی بە درێژایی مێژوو، دەوڵەت ئامرازێکی فشاری دەستی دۆگما ئایینیەکانە و بە رادەیەکی هەرە زێدە بەکار هێنراوە. سۆمەریەکان پرەنسیپی دەوڵەتیان داناوە. سەرەکیترین تایبەتمەندێتیەکەشی ئەوەیە مرۆڤی کردووە بە بەندە و کۆیلە و ناچاری خزمەت کاری کردووە. هەروەکو چۆن تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان ئەم پرەنسیپە نەگۆڕاوە، دەست بە دەست ئاڵوگۆڕ کراوە و لە رێگای دەمامکی جیاوازەوە پێش خراوە و پێشکەش کراوە. لە راستیدا بوونی دەوڵەت بە ئامرازێکی کراوە بۆ زۆرداری و ناهەقی و تەڵەکەبازی و سیستەمی کۆیلایەتی کە چەوسانەوەیەکی بێ سنوور لەسەر رەنجی مرۆڤ پیادە دەکات، بۆ گەوهەرەکەی دەگەڕێتەوە؛ رەنگدانەوەی سیاسی ئەو میتۆلۆژیایەیە کە پشت بە لۆژیکی قەبەی ئەو سیستەمەی ئاسمان دەبەستێت کە راهیبە سۆمەریەکان رووی ناوەوەی نازانن. کاتێك دەوڵەت ئاوا دەکرێ پشت بە زانیاری قەبەترین سیستەم دەبەستێت. کاتێك دەوڵەت دەخولقێنرێ دەبێتە نوێنەری ئیرادەیەکی بێ سنووری ئیرادەی خودایی لەسەر زەوی. کاتێك دەوڵەت ئاوا دەکرێ شێوازی لێپرسینەوە و حیساب

خواستن لەهەر کەسێك و حیساب نەدان بە بنەما دەگرێت و دەیکاتە پرەنسیپێك. کاتێك دەوڵەت ئاوا دەکرێ پشت بە پیرۆزی دەبەستێ کە دەتوانێ هەموو شتێك لەهەر کەسێك بستێنی و بە بێ بەرامبەر هەر شتێکی پێشکەش بکرێت.
کاتێك راهیبە سۆمەریەکان دڕندەترین هەبوونی کۆمەڵگایان دروست کرد، هیچ تەگبیرێکیان نەستاند. تەنانەت بیر لە زاراوەی مافی کۆیلە ناکاتەوە. "دەوڵەت هەموو شتێکە، تاك هیچ نییە" پرەنسیپێکی سۆمەریەکانە. بە پوختی دۆگماتیزم بەمجۆرە دەبێت بە دەوڵەت. دەوڵەت لەمیانەی دەمامکە ساختە و بێ هاوتاکانی خوداوەند، هێزی قەبەی فشار و کۆنترۆڵ نەکراو تەنیا لێپرسینەوە دەکات، بە حاکم و دادوەرەکانییەوە کە تەنیا لێپرسینەوە و دادگایی دەکەن و لە خوداوەندەکان بەولاوە پێویستی حیسابدان بە کەس نابینن، لەگەڵ فەرمانبەرە تالانکارەکانی باج وەرگرتن لە دایك دەبێت. لە کاتێکدا لە قۆناخی سەرەتاییدا بەمجۆرەیە، دواتر کاتێك لە رێگای فشار و تەڵەکەبازییەوە دەرفەت و زەمینەی چەوساندنەوە لە ناو کۆمەڵگا پێش دەکەوێت ئەوا زیاتر پێش دەخرێت. بۆ ئەوەی دەمامکەکانی نەکەوێت و ئاشکرا نەبێت بەردەوام ئارایشت دەکرێت و هەموو لایەکی بە بزمار قایم دەکرێت. تەنانەت مارکسیزمیش کە لەسەر بنەمای بانگەشەی نەهێشتنی دەوڵەت دەرکەوت، نەیتوانیوە خۆی لەوە دوور بخات کە دەوڵەت بەهێز نەکات و بەهەڵەدا چوو، چەندین بزماریتری لێ قایم کرد. ئەم ئەزموونەش ئەوەی سەلماندووە: دەوڵەت تەنیا نوێنەرایەتی هێزی سیستەمی پیاوسالاری ناکات، کە بە هەزار و یەك پەردە دەمامك دراوە؛ بە ئەندازەی ئەوەی بەردەوام لەمیانەی پەردە و دەمامکە بریقەدارەکانی سۆزانی (فاحشە) بەندەیەکی خودا نەماوە کە لە رێ دەرینەخات، ئەمەش دەسەلمێنێ کە بوونەورێکی زۆڵی (غیرمشروع) دوو رەگەزییە (نێرەمووکە). ئەو تەنیا دۆستەکەی بۆرژوازی نییە، بەڵکو ئەو یارە زۆڵ و دووڕەگەزەیە کە پرۆلیتاریاش تاکو دوایی خۆشی دەوێت.
شتی سەیر ئەوەیە پەرستگاکانی سۆمەر کە چاوگی منداڵدانی دەوڵەتن، لەهەمانکاتدا یەکەمین شوێنە کە پیاو و ژنی سۆزانی (فحوش)ی تێدا دەرکەوت. دەوڵەتیش زۆر چاك لەوە تێگەیشتووە تاوەکو بە شێوازی سۆمەریەکان ژن و پیاو نەکەن بە فاحیشەیەکی تەواو، ناتوانێ هەروەکو چۆن بخوازێ کۆمەڵگا بچەوسێنێتەوە. لە کاتێکدا راستی هێندە رووتە و ئاشکرایە، ئەوا هەرچەندە کەمینەیەکیان رەخنەگرانەن، بەڵام زۆربەی زۆری هزرە میتۆلۆژی و ئایینی و فەلسەفی و زانستییەکان ئەم پەیوەندیە رووتەی چەوسانەوە دەشارنەوە و چەندین تیۆری و زاراوەی بێ شومار پێش دەخەن کە رۆڵی سەرەکییان چەوسانەوەیە. چونکە ئاشکرایە چەندەی راستییەکان پەردەپۆش بکرێن و تەنانەت وەکو پێویستی و سۆزانی سەرنج راکێش و بریقەدار بکرێت، ئەوا بەو ئەندازەیە کاریگەر و درێژخایەن دەبێت.
بۆ ئەوەی پرەنسیپی علمانییەت رۆڵی تەواوی خۆی ببینێ پێویستە شێواز و تەرزی بە دەوڵەت بوونی سۆمەر بکاتە ئامانجێکی پێکان. هێزی تێگەیشتنی (زانیاری) بۆرژوازی و بەرژەوەندییەکانی بۆ ئەمە لەبار و گونجاو نییە. لە نێو هەلومەرجەکانی سەرمایەداریدا ئەوە نیشاندرا، کردارەکانی دەوڵەتی سۆسیالیزمی بونیادنراو نیازی تێپەڕ کردنی شێوازی

سۆمەر نەبووە، تەنانەت بوون بە باشترین پەیڕەوکاری شێوازی دەوڵەتی سۆمەر. گفتوگۆیەکی ڕاست سەبارەت بە علمانییەت گرنگی و بایەخی خۆی پاراستووە. ناچارییە دەبێ علمانییەت لەلایەنی گەوهەرەوە پێش بخرێت. واتا تەنیا هەڵوێست گرتنی دژی ئەو ڕێکخستنەی دەوڵەت کە ئایین دەکاتە ئامرازێکی سیاسەت بۆ علمانییەت، تێر ناکات. وەکو پێویستیەکی گەوهەرەکەی علمانییەتێك کە دەوڵەت گەرایی سۆمەری بە تەواوی بکاتە ئامانجی پێکان کە پشت بە دۆگما ئایینیەکان دەبەستێت، دەشێ ڕۆڵێکی مەزنی مێژوویی بگێڕێ. ئەوەی شارستانییەتی ئەوروپا ئەنجامی داوە تەنیا بە ڕەخنە گرتنی هەندێ دەمامکی بێ واتای دەوڵەت سنووردارە. لەوە دوورە گەوهەرەکەی بە نێو وەرچەرخانێکی ڕیشەییدا دەرباز بکات. هەروەکو دەبینرێ هەندێ لایەنیشی مەترسیدارتر و بەهێزتر کردووە. کاتێك دەوڵەتی بۆمبای ئەتۆمی لەگەڵ دەوڵەتی دەمامك کراوی خودایی بەراورد بکەین، ئەو کاتە زۆر بە ڕوون و ئاشکرایی دەبینین تۆقێنەرترین شێوەی دەوڵەتە. ئەوەی ئەوروپا ئەنجامی داوە، مارەییەکی مەشروعی لەگەڵ سۆزانیەکەی خۆی بڕیوەتەوە. هەروەکو چۆن ئەو ئەنجامانەی ڕێگای لەپێش کردۆتەوە (دوو شەڕی جیهانی، ژمارەیەکی زۆری شەڕی هەرێمی و ناوچەییەکان) ئەوا نیشان دەدات تا چ ڕادەیەك سەرکەوتوو بووە، ئەوەش جێگای گفتوگۆیە ئاخۆ لە داهاتوودا ڕێگا لەپێش کامە مەترسی دەکاتەوە.

هەر لەبەر ئەوەی دەوڵەتی پشت ئەستوور بە دۆگما ئایینیەکان بەرهەمی ڕۆژهەڵاتی ناوینە، بۆیە عیلمانییەت یەکێکە لەو کێشانەی لە نێو کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا ڕێگا لەپێش مشتومڕ و کێشمەکێشی مەزن بکاتەوە. تاوەکو بە شێوەیەکی ڕیشەیی دژی دەوڵەتی دۆگماتیکییانە نەبێتەوە، ناشێ باس لە تێکۆشانێکی ڕاستەقینەی عیلمانییەت بکرێت. ئەگەر ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناچارییەك بێت، ئەوا دەبێت بەر لە هەموو شتێك زەمینە و هەموو لایەنە دۆگماتیکەکانی دەوڵەت لە سەردەمی لە دایك بوونیەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە تاوتوێ بکرێت و شیبکرێتەوە و ئەو تایبەتمەندییانەی دەستنیشان بکرێت کە پێویستییان بە بەلاوەنان هەیە و ئەو ڕێکخستنانە بەرنامەڕێژ بکرێت کە لە جێگای دادەنرێن. هەربۆیە پێویست دەکات بەر لە هەموو شتێك لەپێناو ئازادی هزر بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەم شەڕە پیادە بکرێت و بەها و بایەخی بزانرێت. هەروەها هەرچەندە سنوورداریش بێت، ئینجا لەسەر بنەمای ئایینی یاخود عیلمانی بێت، دەبێ بەهای ئەو هەوڵ و کۆششانە بزانرێت کە لەپێناو دیموکراتیزە بوون پێش خراوە و جێبەجێ کردنی پێداویستیەکانی بۆ گەیاندنی بە سەرکەوتن، گرنگییەکی مەزنی هەیە. ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین و لە ڕێگای ئەویشەوە لێگەڕینە نوێیەکانی شارستانییەت، تا ڕادەیەك گرێدراوی ئەنجامی ئەم تێکۆشانانەن.

6 ـ دەزگایەکی دیکەی گرنگ کە سەرمایەداری پێشیخستووە، دیموکراسییە. سیستەمی دیموکراسی کە هەڵبژاردنی بەڕێوەبەرایەتی لەلایەنی تەواوی هاووڵاتییان بە بنەما دەگرێت، ڕەگەکەی بۆ سەردەمی لێك جیابوونەوەی تیرە و هۆزەکان دەگەڕێتەوە. دەربازکردنی بەڕێوەبەرایەتی بە ژێر ئەرێکردن و دەنگدانی تەواوی تیرە، داب و نەریتێکی دیموکراسییە. لەگەڵ دەرکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی دیموکراسی لە ڕێگای ئەنجوومەنێکی

نوێنەرایەتییەوە گوزارشت دەکرێت کە زیاتر لە پیاو ماقووڵەکانی چینی باڵادەست پێك دێت. لە هەموو کۆمەڵگاکانی چینایەتیدا بە دەزگا بوونێك دەبینرێ کە بە گوێرەی هێزی خۆی ڕۆڵی دەستنیشان کردن و چۆنێتی بەڕێوە چوون و ئۆرگانی ڕاوێژکاری دەبینن. بەڵام ڕۆڵی پادشایەتی کە ماوەیەکی کورت دوای ئەمە پێشدەکەوێ داب و نەریتی دیموکراسی لە بەین دەبات. لەگەڵ ئەوەی نموونەی یەکەمین لە لای سۆمەریەکان دەبینرێ، بەڵام لە سەردەمی دەوڵەتی شاری ئەتینا دیموکراسی پێشکەوتنێکی ڕاستەقینەی بەخۆیەوە بینی. دیموکراسی ئەتینا کە لەسەر بنەمای پیاو ماقووڵانی چینی باڵادەستی کۆیلەدارە، یەکەمین شێوەی کلاسیکی خۆی وەردەگرێت. ئەو کارەکتەرەی کە گفتوگۆی بەرفراوان بە بنەما دەگرێت ئەوە دەسەلمێنێ کە هەم کاریگەری هزری فەلسەفی لەسەر هەبووە، هەم بۆ پێشکەوتن خاوەنی لەبارترین زەمینە بووە. لە شوێنێکدا چەندە دیموکراسی هەبێت، بەو ڕادەیەش پێشکەوتنی هزر و گفتوگۆی جیاوازیش دەبێت.

لەگەڵ ئەوەی کۆماریش ئۆرگانی کارگێڕی بەمجۆرەی هەیە کە لەسەر بنەمای هەڵبژاردن دەستنیشان دەکرێت، بەڵام لەبەر ئەوەی هەڵبژاردنێك نییە تەواوی هاووڵاتییان بەشداری تێدا بکەن، بۆیە زیاتر بۆ ئەوە کراوەیە لەلایەن ئەو کاربەدەستانەوە ئەرێ بکرێت کە پێشتر دەستنیشان کراون، ئەمەش کارەکتەری دیموکراسییانەی تەسك و سنووردار دەکات. هەروەکو چۆن هەر کۆمارێك دیموکراسی نییە، ئەوا هەر دیموکراسییەتێکیش ناچار نییە کۆماری بێت. تەنانەت دەشێ میرنشینی دیموکراسییانەش هەبێت. لێرەدا ئەوەی ڕۆڵێکی دیاریکراو لە دیموکراسیدا دەبینێ شێوازێکی دینامیکی سیاسەتە، کە بەرژەوەندی تەواوی هاووڵاتییان ڕەچاو دەکات و دەرفەت بە دەستنیشان کردنی سیاسەت دەدات، هەروەها ئەوانە چاودێری دەکات کە بۆ دەستەی کارگێڕی هەڵبژێردراون و کارەکتەرێکی بەمجۆرەی هەیە کە ناوە بە ناوە لەمیانەی هەڵبژاردنەوە سیستەم سەر ڕاست و ئەرێ دەکات. ئەم شێوازەش وەکو باشترین شێوازی کارگێڕی دەناسرێ و هەڵدەسەنگێنرێ؛ هەروەکو دەبینرێ تاوەکو باشترین شێواز دەدۆزرێتەوە، ئەم سیفەت و خەسڵەتەی دەمێنێ. لەگەڵ ئەوەی پێناسەکەی بەمجۆرەیە، کێشەکانی زیاتر لە چۆنێتی پراکتیزەکردندا سەرچاوە دەگرێت.

سەرباری ئەوەی بۆرژوازی چاوی خۆی بڕیوەتە کۆماری، وەلێ بە هەمان خێرایی بایەخی بە پێشخستنی دیموکراسی نەداوە. چونکە زۆر باش دەزانێ کە دیموکراسی لە ئاستێکی بەرزدا دەسەڵاتی چینایەتی، تەسك و سنووردار دەکات. کاتێك قازانجێکی زۆر بۆتە جێگای باس، دەزگا دیموکراسییەکان بە تەواوی کپ و بێ دەنگ دەکرێن. بەڵام کاتێك قەیرانی گران و ڕووخان ببێتە جێگای باس، ئەو دەم بۆ ئەوەی بە تەواوی نەڕووخێت زیاتر نزیکی چارەسەرییە دیموکراسییەکان دەبێتەوە. ئەو چینەی کە دیموکراسییەتی خۆی پێش بخات، چینێکە باوەڕی بە خۆی هەیە، تایبەتمەندێتی بەمجۆرەی هەیە دەزانێ ببێتە خاوەنی ئەزموون و ئاسۆیەکی سیاسی. چینی بۆرژوای ئەوروپا لەمیانەی نیشان دانی ئەم تواناکاریە، توانیویەتی هێز بە بەرفراوانترین پرۆژە و دەزگای دیموکراسی بدات. بە ئەندازەی ئەوەی دژی پاشماوەکانی کۆمەڵگای کۆن بووە، ئەوا لە ئاکامی ئەزموونی درێژ خایەنی نوێنەرایەتی کردنی ئەو توێژانەی کۆمەڵگا کە بانگەشەی نوژەنییان کردووە،

هەروها لە ئەنجامی شیکردنەوەیەکی ڕاست سەبارەت پەیوەندی نێوان سیاسەت ـ هێز و ئەزموونە هەمە ڕەنگ و دەوڵەمەندەکانی شۆڕش، باڵابوون و پایەداری خۆی سەلماندووە. کاتێك لە ڕێگای شارستانییەتی ئەوروپاوە ئاشکرا بووە ڕژێمێکە تایبەتمەندێتی پێشخستنی دیموکراسییەتی هەیە، پێبەپێ دەبێتە هاوچەرخترین دەزگای شارستانییەت کە کراوە بە ئامانج. لەم چوارچێوەیەشدا کاتێك ئەم سەردەمە بە چاخی شارستانییەتی دیموکراسی ناودەبرێت، ئەمە گوزارشت لە ڕاستییەك دەکات.

لە شێوازی پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتی زیاتر، شێوازی چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگا گرنگترین و سەرەکیترین لایەنی دیموکراسییە. تەواوی ڕژێمە فەرمانڕەواکان تاوەکو لە ئەنجامی دەرکەوتنی هێزێکی بەرامبەر ڕەوشەکە هاوسەنگ کراوە، یان کێشەکانی لە ڕێگای توند و تیژیەوە بڵاوە پێکردووە، یاخود چارەسەرکردنی، لەڕێگای خۆ بەدەستەوەدان و ملکەچ کردنیان کردۆتە یاسایەکی سەرەکی. تەنانەت دەتوانین بڵێین لۆژیکی کلاسیکی مێژوو بەردەوام بەم شێوەیە بووە. گەرچی شێوازی چارەسەری دیموکراسییانە لە چوارچێوەیەکدا هەڵوێست و نزیك بوونی نوێ پێش دەخات، کە ماف و ژیانی لاوازترین لایەنیش دەخاتە ژێر گەرەنتییەوە، دەرفەت بەوە دەدات ئازادی هزر و پێشکەوتن و هەبوونی کولتووری خۆی بپارێزێ و چەندین کێشە و گیروگرفت چارەسەر بکات کە جێگای کێشمەکێش و مشتومڕ بوون. باڵابوونی ئەوروپا بە شێوەیەکی سەرەکی لە نزیکەوە پابەندی ئەم شێوازەی چارەسەرییە. لە کام لایەنەوە تەماشا بکرێ، لەبەر ئەوەی مرۆڤانەترە و مۆدێلێکە کە زانستییە و بەرژەوەندی تەواوی هاووڵاتییان ڕەچاو دەکرێت، ڕاستینەیەکی حاشاهەڵنەگرە سیستەمێکە چارەسەری دەخوڵقێنێ و بە بەرهەمە. ئەو ئاستە زانستییەی کە مرۆڤایەتی پێیگەیشتووە و هێزە تەکنۆلۆژییەکەی، ئەوە نیشان دەدات بەبێ پەنا بردن بۆ شۆڕشە خوێناویەکان، دەتوانرێ هەموو کێشەکان لە ڕێگای پێوانە دیموکراسییەکانەوە چارەسەر بکرێت. بۆ یەکەمین جار ئاستی پێشکەوتنی زانست و تەکنۆلۆژیا گەیشتۆتە ئەو ئاستە خوازراوەی بۆ پراکتیزەکردنی دیموکراسی لەبار و گونجاوە. بە گوزارەیەکیتر، ئەگەر ئاستی زانست و تەکنۆلۆژیا لەگەڵ سیستەمی دیموکراسی ڕاست و تەواو یەکانگیر بکرێت، ئەوا ئەو زەمینە و هەلومەرجە بابەتییە بەدیهاتووە کە چارەسەری بۆ هەموو کێشەیەك دەدۆزێتەوە. لەوانەیە بەمجۆرەش هەلومەرج و زەمینەی بابەتی بۆ ئەو سۆسیالیزمە برەخسێت کە سەردەمێك گفتوگۆیەکی زۆری دەرهەق دەکرا. بەڵام ئەمە ڕاستییەکی بەڵگەنەویستە کە شارستانییەتی هاوچەرخ زەمینەیەکی لەباری بۆ دیموکراسی ئامادە کردووە. ئەم ڕاستینەیەش ئەوە دەسەلمێنێ هەموو جۆرە گۆڕانکارییەك تەنانەت وەرچەرخانەکانی دیموکراسییەتیش، دەشێ لە ناو زەمینەی ڕژێمێکی دیموکراسییانەدا ئەنجام بدرێت.

7 ـ بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت کە پشت بە باڵابوونی یاسا ببەستێت، بە دەزگا بوونێکی گرنگە کە لەم قۆناخەدا پێشکەوت. لە هەموو قۆناخەکانی بە دەوڵەت بووندا سیستەمێك هەیە پشت بە یاسا و ڕێسای جێبەجێ کردن دەبەستێ. بێگومان دەوڵەت بۆخۆی ڕێکخستنێکە سیستەمی یاسایی هێزە دەسەڵاتدارەکان بەڕێوەی دەبات. لە هەموو

ڕێکخستنەکانی دیکەی کۆمەڵگا جیاوازترە و هەموویان لەخۆوە دەگرێت و ڕێنومایی دەکات. لە واتایەکی سنووردارردا یاسا و ڕێساکانی ڕێکخستنی ناوخۆی دەوڵەتە؛ تەواوی ئەو یاسایانە لەخۆوە دەگرێت کە بۆ هاووڵاتییان دانراوە و لە نێوان خۆی و هاووڵاتییان و لە نێوان خودی هاووڵاتییان پەیڕەو دەکرێت. تەواوی ئەم ڕێسا و پەیڕەوانە بە یاسا ناو دەبرێت. کاتێك هێزەکانی دەوڵەت تەنیا ئەو ڕێسایانەی لە قۆناخی خۆیان و بە گوێرەی بەرژەوەندیەکانیان ئافرێنراون، بە دەستوور ناودەبن، ئەمە دەبێتە پێناسەیەکی ناتەواو و پڕ لە کەم و کوڕی. چاوگی دەستوور زۆر فراوانترە. بنەما ئایینیەکانی ڕابردوو واتا داب و نەریتەکان، کۆششی پراکتیکی و دەزگاکانی زانایان لە بواری یاسا و هەموو بابەتەکانی ڕابردووی سەبارەت بە یاسا، سەرچاوە سەرەکییەکانی پێکهاتنی دەستوورن. ئەم سەرچاوانەش گەوهەرێکی ئەوتۆیان هەیە کە لە سەرووی دەوڵەتن.

بابەتێکی دیکەی سەرەکی سەبارەت بە دەستوور پەیوەندیەتی لەگەڵ داد. کاتێك ڕێساکانی دەوڵەت پەیوەندییان لەگەڵ داد نەبێت، بە دەستوور ناو نابرێن. هەرچی "داد"ە، لە گەوهەری خۆیدا بە واتای دەربڕینی ئیرادەی هاووڵاتییانە بە شێوەیەکی ئازادانە. لە ڕەوشێکی بەمجۆرەدا کاتێك دەستوور لەسەر بنەمای ئیرادەی ئازادی هاووڵاتییان بێت، جیاوازی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی یاسا نیشان دەدات و دەتوانرێ باس لە ڕژێمێکی دەستووری ڕاستەقینە بکرێت. دەوڵەتێك کە ئیرادەی ئازادی هاووڵاتییەکانی ژێرپێ بخات کە گوزارشت لە بەرژەوەندیە گشتی و سەرەکییەکانیان دەکەن، بە دەوڵەتی دەستووری (حقوقی) ناو نابرێت. چەندین دەوڵەت لە مێژوودا بەمجۆرەن. شێوەی ئەو دەوڵەتانە زۆرینەن، کە دان بە هەموو جۆرە ئازادییەکی هاووڵاتییانیدا نانێت و بە پێچەوانەوە سەرکوتیان دەکات. ماف زیاتر لە ئەنجامی ئەو تێکۆشانانە بەدیدێت کە توێژەکانی کۆمەڵگا بەرامبەر بەمجۆرە دەوڵەتانە بەڕێوەی دەبەن؛ ماف لەمیانەی تێکۆشانەوە بەدەست دەهێنرێ. تەنانەت شێوەی (کۆ)ی، واتا کاتێك بۆ هەموو کەسێك دانی پێدا بنرێت وەکو (حقوق) مافداری شێوە دەگرێت. گەلێك پێشکەوتنی لەم جۆرە، مافداری تێر دەکات.

پێکهاتەی ئاڵۆزی کۆمەڵگای سەرمایەداری، هەلومەرجەکانی بەرهەمهێنان پشتی پێدەبەستێ، بازرگانی، تێکۆشانی زەحمەتکێشان و توێژە کۆمەڵایەتیەکانیتر لەپێناو بەدەست هێنانی مافەکانیان؛ زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوان و کەمی سەرچاوەکان، سیستەمێکی زۆر پێشکەوتوی مافداری دەکاتە پێویستییەك. ئەم ڕەوشە لەهەمانکاتدا سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی پێکهاتەی ئاڵۆزی دەوڵەتیش دەکاتە پێویستییەك. هەربۆیە گفتوگۆیەکی دەست لێبەرنەدراو لە سیستەمی سەرمایەداریدا دەرهەق بە مافداری پێشدەکەوێت. ئەم قۆناخەش لەمیانەی شێوەبەندی یاسا سەرەکییەکانی مافداری و سیستەمە دەستوورییەکان، ڕۆڵی مێژوویی خۆی دەبینێ. دەستوور سیستەمی ململانێی ناوخۆ و دەرەوە تا بەرزترین ئاست نەرم دەکاتەوە، بە شێوەیەك بەرژەوەندی هەر توێژێك ڕێك دەخات کە ڕێ لەپێش توندوتیژی نەکاتەوە، دان بە مافە سەرەکییەکانی هاووڵاتییاندا دەنێت و هەوڵ دەدات لە نێو هەلومەرج و زەمینەی ئاشتیدا کۆمەڵگایەکی خاوەن یاسا و

دەستوور ئاوا بکات. دەوڵەت و کارگێڕانی دەوڵەتیش لە نێو پەیڕەوکردنی ئەم یاسایانەدا جێگای خۆیان دەگرن.
شتێکی ئاشکرایە چەرخی شارستانییەتی رۆژگاری ئەمڕۆمان بە رادەیەکی هەرە زێدە ئەم شێوازەی سیستەمی دەستووری (مافداری) پێش خستووە. بواری مافداری ئەو شارستانییەتەی کە ئەوروپا پێشەنگایەتی دەکات، پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆوە بینیوە و کاریگەری کردۆتە سەر تەواوی جیهان. بێگومان بەردەوام لەم پێشکەوتنەدا بەرژەوەندییەکانی چینی دەسەڵاتدار و ئەو وڵات و نەتەوە بەهێزەی جێگای خۆی تێدا دەگرێت و تەنانەت بەرژەوەندی جەمسەرەکەش، رەچاو کراوە. شێوازەکانی زۆرداری چەوساندنەوەی قەبە دەستی لێبەردەدرێت، زیاتر لەسەر بنەمای باڵابوونی بوارەکانی زانست، تەکنۆلۆژیا، بەرهەمهێنان و سیاسییەوە، یاسای نێونەتەوەیی دەرهەق بە بازرگانی ئازاد و بونیادنان دادەهێنێ و هەوڵ دەدات ئەم سیستەمە دەستوورییە بکات بە سیستەمێکی گەردوونی. یاسای نێودەوڵەتی (نێونەتەوەیی) بە واتای رەنگدانەوە و تەواوکاری یاسای ناوخۆ دێت.
کاتێك دیموکراسی لەگەڵ ئەم مافدارییەی باسمان کرد، بوون بە یەك، ئەوا ئەو راستینەیەی دێتە ئاراوە، دەوڵەتی دەستووری دیموکراسی هاوچەرخە. ئیتر پێشکەوتوترین شێوەبەندی سیستەمێکی بنچینەیی شارستانییەتی هاوچەرخ هاتۆتە ئاراوە، کە لەلایەنێکەوە پشت بە سەرمایەداری دەبەستێ، بەڵام لە گەلێك لایەنەوە تێپەڕی کردووە. ئەو کۆمەڵگایەی لەلایەن سیستەمێکی دەستووری دیموکراسییانە بەڕێوە دەبردرێت، شایستەی نازناوی شارستانیترین کۆمەڵگایە. هەرچەندە کێشە و گیروگرفتی هەبێت، بەڵام باوەڕی بەوە دەکرێت لەنێو زەمینەیەکی ئاشتی و ئارامیدا مەکانیزمەکانی سیاسەتی دیموکراسییانە دەخرێنە گەڕ و یاسا و ماف رەچاو دەکرێت، بەمجۆرە بە پێشکەوتوترین و پتەوترین چارەسەری دەگەن.
8 ـ یاسای مافەکانی مرۆڤ، کە بە واتای پەیڕەوکردنی دەستووری مافداری دێت بەسەر تاك و ئەو گروپە تەسکانەی خاوەنی ناسنامەی کۆمەڵایەتین، دەزگایەکی دیکەی سەرەکی شارستانییەتی هاوچەرخە کە تازە گەشەیسەندووە، بەڵام زۆر گرنگ و بایەخدارە. مافەکانی مرۆڤ گوزارشت لەو بەهایانە دەکات کە لەگەڵ پێکهاتەی سەرمایەداری هەڵکشان، واتا گوزارشت لە ئازادی بیروڕا و سیستەمی مافداری (حقوقی) دەکات کە دانان بە ئیرادەی ژیان و بیروباوەڕی، بە بنەما دەگرێت. بەها هەڵکشاوەکانی تاکە کەسی، وەکو ماف و مافداری، بە شێوەیەکی بەرجەستە و ئاشکرا دەستنیشان دەکرێت و لەمیانەی دەستوورەوە گەرەنتی دەکرێت، بەمجۆرەش شایستەی تاکێکی بەهێز و بەتوانا دەبینرێت.
کاتێك باس لە مافەکانی مرۆڤ دەکرێت؛ ئەو گەرەنتییانە بە ئەقڵی مرۆڤدا دێت کە بە بێ جیاوازی چینایەتی، نەتەوەیی، ئایینی، رەگەزی و نەژادی بکرێت ،دان بە ئازادییە پێویستەکانی مرۆڤدا دەنرێت. ئەم مافانە بناخەی پێشکەوتنی ئازادانەی تاك پێکدێنن. ئەمانەش مافە سەرەکییەکانی تاکە کەسی لە جۆری ئازادی هزر و باوەڕی بیروڕا دەربڕین، رێکخستن، مافی کۆبوونەوە و خۆ پیشاندان و پەروەردە بە زمانی زگماکی بە مافەکانی

نەوەی یەکەم ناو دەبرێت، ئەوانەی ناوەڕۆکی ئابووری و کۆمەڵایەتی لەخۆوە دەگرن بە مافەکانی نەوەی دووەم ناو دەبرێن و پێشخستنی ئازادانەی هەبوونی کولتووری گەلان و شێوەی ژیانیان بە سێیەمین ناو دەبرێت، بەمجۆرە بۆ سێ بەش جیا دەکرێتەوە. ئەو مافانەی پێویستە لە ئاستی گەردوونیدا دانی پیا بنرێت، ناتوانرێ لە ژێر هیچ بیانویەکەوە رێگای لێبگیردرێت. مافی ژیان لە سەرووی تەواوی ئەو مافانەوە دێت. جگە لەو رەوشانەی کە تێیدا دەوڵەت لەنێو شەڕ دایە، ئەوا بە مەرجێك دادەنێت کە کەس دەسەڵاتی کوشتن و لە سێدارەدانی نییە.
مافەکانی مرۆڤ کە بەردەوام پێشکەوتن بەخۆیەوە دەبینێ، بە ئامانجی پاراستنی تاکە بەرامبەر بەو هێزەی دەوڵەت کە بۆتە ئەختەبووت. لە قۆناخێکدا هێندەی بڵێی کۆنترۆڵ و چاودێری دەوڵەت زیاد بووە، بەرامبەر بەمەش پاراستنی تاك گرنگە کە پێبەپێ رووبەڕووی تەنیاییەکی زیاتر دەبێتەوە. ئەو تاکانەی لە قۆناخەکانی بەر لە کۆمەڵگای سەرمایەداریدا لەژێر سایەی دەزگاکانی وەقف، ئایین و خێڵ لە نێو گەرەنتیدا بوون، لەگەڵ لاواز بوونی ئەم دەزگایانە، ئەوانیش بێ هێز بوون. سەختی و تەنگەتاوی ژیانی تەنیایی و نەبوونی گەرەنتی لە بوارەکانی کار و تەندروستی و پەروەردە تاوەکو دوایی هەڕەشە لە تاك دەکات. ناتوانێ خێزان ئاوا بکات، ئەگەر ئاواشی بکات ناتوانێ درێژەی پێبدات، لەژێر باری کێشەکانی پەروەردە و تەندروستی منداڵان دەرناکەوێت. لە راستیدا لە ئەنجامی هەڵوەشانەوەی شێوەکانی کۆمەڵگای کۆن بەرامبەر بە سەرمایەداری و هەرس نەکردنی کۆمەڵگای نوێ، تەواوی ئەم بابەتانە دەبن بە کێشە و گیروگرفت. ئەو پەیوەندییانەی هەڵوەشاونەتەوە تاك لە بەرامبەر سەرمایەداری دڕندە دەخاتە نێو رەوشێکی سەخت و تەنگەتاوییەوە. لە نێوان کۆن و نوێدا تاك مەحکوومی بێچارەیی کراوە. یاساکانی مافەکانی مرۆڤیش وەکو بەرهەمێکی ئەم بۆشاییە پێش دەکەوێت. ناتوانرێ بگوترێ کە بە پێی پێویست تاك هەم لەلایەن یاسای دەوڵەتییەوە هەم یاسای نێودەوڵەتییەوە خراوەتە ژێر گەرەنتییەوە.
هەندێ زاراوەی کە هەرە دوایی وەکو پارچەیەکی مافەکانی مرۆڤ پێشکەوتن، پەیوەندی بە مافەکانی ژن و منداڵ و ژینگەوە هەیە.
ژن وەکو کۆنترین و نزمترین چین، فشار و چەوسانەوەیەکی بێ سنووری لەسەر پیادە دەکرێت. کێشەی ژن کە تازە بە تازە رێگای لەپێش دەکرێتەوە، بابەتێکی هێندە گشتگیر و بەرفراوانە لە چوارچێوەی کۆمەڵگای سەرمایەداریدا جێگای نابێتەوە. ئازادی ژن وەکو پێوانەی گشتی تەواوی ئازادییەکان، هێشتا ئامادەکاری هەنگاونانی یەکەم دەکات. دەربازبوون لە چاخی ژنەوە (دایکسالاری) بۆ چاخی پیاو (باوکسالاری)، رێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە زیانی مەزن بە ژن بکەوێت. مێژووی 5000 ساڵەی کۆمەڵگای چینایەتی بۆتە هۆی ئەوەی بە رادەی هەرە زێدە ژن زیان ببینێ و بدۆڕێنێ. فشاری هەمە لایەنە و سووکایەتی پێکردن، جیاوازی رەگەزی و هەموو جۆرێکی چەوسانەوە، شایستەی ژن بینراوە. ئەو ژنەی کە سووتاوە و سووتێنراوە، تازە بە تازە لە ژێر خۆڵەمێشەوە دەردەهێنرێت و هەوڵی پاك کردنەوەی دەدرێ. لە کاتێکدا پێویست بوو بەر لە هەموو

شتێك و بە بێ هیچ مەرجێك دان بە تەواوی مافەکانی تاکە کەسی ژندا بنرێت، بەڵام لەدوای هەموو مەسەلەکان و بە شێوەیەکی سنووردار کردنی بە ڕۆژەڤ، پەیوەندی بە ڕەهەندە مێژوویی و قووڵەکانی ستەمکارییەوە هەیە. بابەتەکە هێندە بەرفراوان و گشتگیرە دەشێ ببێتە لقێکی زانستی کۆمەڵناسی، هێندە گرنگە بە شێوەیەکی سەربەخۆ و بە شێوەیەکی بەرنامەڕێژ و نەخشە بۆ کێشراو و ڕێکخراوەیی پێویستی بە تێکۆشانێکی سیاسی دیموکراسییانە و یاسایی درێژخایەن هەیە. هەم لەلایەنی گەوهەر هەم شێوە لە تێکۆشانی نەتەوەیی و چینایەتی جیاوازترە و تێکۆشانێکی ژیانییە.
لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا تەنیا ناوی کێشەکە دەستنیشان کراوە و هێشتا ناوەڕۆکەکەی دیاری نەکراوە. هێشتا دوورە لەوەی کە بەرنامە و ستراتیژ و ڕێکخستن و شێوازی چالاکییەکانی تەواو لە نێو ڕۆژەڤدا جێگیر بێت. هەروەکو چۆن لەسەر بنەمای کۆیلایەتی ڕەگەزی ژن مێژووی شارستانییەتی چینایەتی وەکو مێژووی ستەمکاری؛ شەڕ، چەوسانەوە و تەڵەکەبازی و چەواشەکاری دەستپێکرد، ئەوا لەمیانەی تێکۆشانی ئازادی ژن و گەیشتنی بە سەرکەوتن، سەرلەنوێ مێژووی ئازادی، ئاشتی، یەکسانی و ڕاستی دەئافرێنرێ و دەنووسرێتەوە. تەواوی پێشهاتەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە ئازادی ژن ڕۆڵێکی بەرچاو لە بەرەبەیانی شارستانییەتی نوێدا دەبینێ و دووبارە و لە ئاستێکی بەرزتردا چاخی ژنی ئازاد دێتە ئاراوە.
ڕۆژ بە ڕۆژ ئەمە ڕوون بۆتەوە مافەکانی منداڵ بابەتێکی هێندە گرنگە ناتوانرێ بۆ دایك و باوك و دەوڵەت بە جێ بهێڵدرێ. ڕۆڵەی مرۆڤ کە لە ناو تەواوی بێچووی ئاژەڵاندا، لە هەموویان بە زەحمەتتر گەشە دەسێنێت، نزیك بوون و هەڵوێستێکی تایبەتی پشت ئەستوور بە زانست دەکات بە ناچارییەك. سیستەمێك کە پشت بە باڵادەستی پیاوی هۆڤ دەبەستێ؛ لە دوای کۆیلە و ژن و زەحمەتکێشانەوە، بە ڕادەی هەرە زیادە منداڵی پەرێشان کردووە. سیستەمی پیاو هێندە کوێر و بێ ویژدان و زۆردارە هەرگیز منداڵ ناناسێ. لە قۆناخەکانی سەرەتایی کۆمەڵگای چینایەتیدا بەردەوام منداڵانیان وەکو قوربانی پێشکەش بە خوداوەندەکان دەکرد. لەوانەیە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەلایەنی جەستەیی نەکرێت بە قوربانی، بەڵام قوربانی مەعنەوی هیچ شتێکی لە خێراییەکەی خۆی کەم نەکردۆتەوە و بەردەوام دەکات. ژن بە بەراورد کردن لەگەڵ پیاو باشتر لە سایکۆلۆژیای منداڵ تێدەگات و بەویژدانترە، بە هۆی بێ پەروەردەیی و بێ دەرفەتییەوە لە ڕەوشێکی وەها دایە کە ناتوانێ وەکو دایك ڕۆڵی خۆی ببینێ. شێواز و ڕێچکەکانی دەوڵەتیش کە لە سەرەوە ڕێنومایی دەکات بە تەواوەتی لە جیهانی منداڵان نامۆیە. تەنانەت ئەم چوارچێوە گشتییەش پێویستی ڕێکخستنێکی بەرفراوان و گشتگیری مافەکانی منداڵان مسۆگەر دەکات. ڕاگەیاندنی جاڕی مافی منداڵان بۆ بەدیهێنانی مافەکانی پەروەردە و تەندروستی و یاری لەسەر بنەمای میهرەبانی دایك و ئاشتی، ئەرکێکی دوانەخراوە.
مافی ژینگە، ئەو تەگبیرە یاساییانە لەخۆوە دەگرێت بەرامبەر بەو ڕەوشەی کە هزری قازانجی زێدەیی سەرمایەداری و لەسەر بنەمای زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوان و پاشماوەکانی تەکنۆلۆژیا و ژینگە بە ژێر زەوی و سەر زەوی و بۆشایی ئاسمان و

ئاووهەواکەی، ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو ڕەوشێك دەچن دەرفەتی ژیانیان تێدا نەمێنێ و مەترسییەکی مەزن لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئیتر ناکۆکی تەنیا بەوە ناوەستێ کۆمەڵگا بۆ چەوسانەوەی چینێکی مشەخۆر بەجێ بێڵێ، بەڵکو بۆ ناکۆکییەکی مەزنی نێوان کۆمەڵگا ـ سروشت گۆڕاوە کە گێتی کردۆتە ئامانج. لە چوارچێوەیەکی گەردوونیدا هەنگاونانی تەواوی کۆمەڵگا بۆ تێکۆشانی پاراستنی ژینگە بۆتە ناچارییەك. ئەوە دەکات بە پێویستییەکی ژیانی کە لە سەرووی هەموو شتێکەوە مانیفێستۆی پاراستنی (مافەکانی) ژینگە پێش بخرێت و لەسەر ئەو بنەمایەش ڕێکخستنێکی ئەنتەرناسیۆنالیستی ژینگە سەفەربەر بکرێت، وەك پارچەیەکی لێك جیا نەکراوەی مافە گشتییەکانی مرۆڤ و تێکۆشانی بەدەست هێنانی ماف و سیاسەتی دیموکراسییانە بە یەکەوە و لە ناو یەکتردا بەڕێوە دەبردرێت.
زاراوەی مافەکانی مرۆڤ چوارچێوەی تەسکی مافی تێپەڕ کردووە، وەکو بەدەزگابوون و دیاردەیەکی سەرەکی سیاسی و ئەخلاقی کە پێویست بوو، فەلسەفە و بە سیاسەت بوون تاوتوێی بکات، سەرلەنوێ ئەنجامدانی هەڵسەنگاندن دەکاتە ناچارییەك. هەروەکو سەرەتا جەختمان لەسەر کردەوە تاوەکو سەرلەنوێ لە ئاستێکی بەرزدا ناکۆکی نێوان بە کۆمەڵگا بوون و تاکڕەوێتی شینەکرێتەوە و بە دەزگا بوونیان ئاوا نەکرێت، ئەو قەیرانە قووڵەی شارستانییەت تێپەڕ ناکرێت. هەروەکو چۆن قەیرانی چاخی نئۆلیتیك لە ڕێگای سەنتێزی کۆمەڵگای چینایەتی سۆمەریەکان تێپەڕ کرا، واتا بە دەربازبوون بۆ چاخی شارستانییەت و دەوڵەت بەلاوە نرا، ئەوا دەشێ قەیران و کێشە مەزنەکانی چەرخی شارستانییەتیش کە گوزارشتێکی سیستەماتیکی دەزگاکانی پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخانی دەوڵەت و کۆمەڵگای چینایەتییە، لەمیانەی هەنگاوێکی نوێی مرۆڤایەتی بەلاوە بنرێت کە هاوسەنگی تاك و کۆمەڵگا و ئازادی و یەکسانی لە ئاستێکی بەرزدا بگەیەنێت، بە سەنتێزێك و لەلایەن تەواوی مرۆڤایەتییەوە پەسند بکرێت. لە کاتێکدا هەندێ کەس ئەم هەنگاوە بە پۆست مۆدێرنیزم (شارستانییەتی هاوچەرخ، دوای مۆدێرنیزم) هەڵدەسەنگێنن، بەشێکی دیکەش بە کۆتایی مێژوو هەڵیدەسەنگێنن. هەردوو زاراوەش لەلایەنی ناوەڕۆکەوە تێر ناکەن. زیاتر تێڕوانینی چینی بۆرژوا بە بناخە دەگرێت، بنبەست بوون و لە کار کەوتنی شارستانییەتی سەرمایەداری، وەکو کۆتایی و لەناوچوونی تەواوی مرۆڤایەتی پیشان دەدات. بە پێچەوانەوە لیبرالیزم و فاشیزم وەکو سیستەمی ئەبەدی نیشان دەدات.
ئاشکرا بوو ئەو چارەسەری و بە دەزگا بوونانەی پشت بە شیکردنەوە سنووردارەکانی چینایەتی و نەتەوەیی دەبەستێ، ناکۆکییەکانی کۆمەڵگای سەرمایەداری تێپەڕ ناکات. ئەوە ئاشکرا بووە و دەرکی پێکراوە، تەواوی ئەو کۆمەڵگا چینایەتیانەی خاوەن دەوڵەتن، لە ئاکامی ئەو کێشە و قەیرانە قووڵانەی بە دەوڵەت بوون تێیدا دەژی، کە گوزارشتی سیستەمی دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانە، توانستی چارەسەر کردنی ئەم کێشانەیان نییە. ئەو ڕەوشەی کە هەیە نە "پۆست مۆدێرنیزم" نە "کۆتایی مێژووە". قۆناخێکی ئەوتۆی مێژووی هاتۆتە پێش کە کێشەکان لەمیانەی لۆژیکی شارستانییەتی کۆن، واتا لە ڕێگای خولقاندنی سیستەمی دەوڵەت، چینی نوێ تێپەڕ ناکرێت. هەروەکو تەواوی قۆناخەکانی

مێژوو، ئاستی زانست و تەکنۆلۆژیا رۆڵێکی دیاریکراو دەبینێ. تەکنۆلۆژیا و زانست لۆژیکی کلاسیکی چین و دەوڵەتی بێ کاریگەر کردووە و لەکار خستووە. چەرخی زانیاری و گەیاندن ئاماژە بە بوارێکی گرنگی مێژوویی دەکات. هەروەکو چۆن تەنیا ناوبردنی چاخ بە چاخی وشیاری ژینگە و مافەکانی گەیاندن و زانیاری تێر ناکات، هاوکات پێویستی بە قەڵەمبازی مێژوویی وەهایە کە تەواوی ئەم دیاردانە رەچاو بکات. پێشخستنی هەڵوێستێکی رەخنەگرانەی راست سەبارەت بەو هەنگاوانەی لەم راستە رێیەوە دەهاوێشترێ، ئاواکردنی ناسنامەی ئەو ئایدیۆلۆژیایەیە کە پێشدەخرێت، لەگەڵ ئەم کۆششەدا لەمیانەی یەك بوونێکی پراکتیکییانەوە، ئەوا دەستنیشان کردنی پرۆگرام و ستراتیژ و تەکتیکەکانی کە بە ئامانجی سەرلەنوێ رێکخستنەوەی سیستەمی ئابووری و رای گشتی ئامادە دەکرێت، قەڵەمبازێکی نوێی مرۆڤایەتی دەستنیشان دەکات.
بەرگرینامەکەم لە بەشی دەرئەنجامی تایبەت بە شارستانییەت، چارەسەری ئەم بابەتە دیاری دەکات. ئەو سەرەتا و پێشینە کورتانەی لە تەواوی هەڵسەنگاندنەکانماندا لەم بوارە هەوڵی پێشخستنماندا، بۆ ئەوە بوو بەناو یەکداچوونی بابەتەکان لەبەر چاو وون نەبێت و ئەوە ببینرێ کە پەیوەندییەکی نزیکیان لەگەڵ یەکتردا هەیە.

ج ـ چاخی پەلهاوێشتن و لوتکەی شارستانییەتی سەرمایەداری

تایبەتمەندێتیەکی سەرەکی چاخەکانی مرۆڤایەتی، پێبەپێ خێرا بوونی پێشکەوتنەکانە. پێشکەوتنی ئاستی تەکنۆلۆژیا و زانستی کۆمەڵگا رۆڵێکی دیاریکراو لەمەدا دەبینێ. چاخی پالیۆلیتیك کە دەرهەق بە سروشت خاوەن زانیارییەکی منداڵانەیە و لە بواری ئامرازیشەوە پشت بە دار و بەرد دەبەستێ، پەرەسەندنێکی زۆر هێواش و لە سەرخۆی بەخۆوە بینیوە. لەگەڵ ئەوەشدا تەمەنێکی یەکجار درێژی هەبووە، نزیکەی لە سەدا نەوەد و هەشتی تەواوی کات و ماوەی مرۆڤایەتی دەگرێتەوە. چاخی مەزۆلیتیك کە قۆناخێکی پەرینەوەیە نزیکەی ماوەی نێوان ساڵانی 20000 تاوەکو 10000 پ.ز دەگرێتەوە. لەبەر ئەوەی چاخی نئۆلیتیك خاوەنی زانیاری پێشکەوتوتر و تەواوی ئەو توانستانە بوو کە شارستانییەت بخولقێنێ، قۆناخێکە بە خێراییەکی زیاتر پێشکەوتوە. هەر لەبەر ئەوەی زانیاری و ئامرازەکان لە نزیکەوە یەکتریان تەواو کردووە ئەوا لە بوارەکانی بەرهەمهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتی و هێزی بەرێوەبەرایەتیدا رێگایان لەبەردەم پێشکەوتنی خێرا و چرووپڕ کردۆتەوە. لەگەڵ ئەوەی تەنیا ماوەی نێوان 10000 تاوەکو 3000 پ.ز دەگرێتەوە، بەڵام بە گوێرەی چاخی پالیۆلیتیك کە بە سەدان هەزار ساڵ بەردەوام بووە، خاوەن پێشکەوتنی زۆر مەزن و باڵاترە. بە تایبەتیش لە قۆناخی ساڵانی نێوان 6000 تاوەکو 4000 پ.ز، لە کەوانی بەپیت (الهلال الخصيب) بۆتە خاوەنی هێزی ئەو زانیاری و ئامرازانەی لە رەگ و ریشەوە چارەنووسی مرۆڤایەتی دەگۆڕێت. تەواوی ئەو تیۆری و ئامرازانەی کە سۆمەریەکان بەکاریان دەهێنا، لەم ماوەیە و لەم جوگرافیایەدا ئەنجام درا. جگە لەوەی

ئیتر تەمەنی چاخەکان کورتتر دەبێتەوە، ئەو پێشکەوتنانەی لەخۆیانەوە دەگرن زۆر مەزنن.
قۆناخی پەرەسەندنی کۆمەڵگای چینایەتی کۆیلەداری تەمەنی ماوەی نێوان 3000 پ.ز تاوەکو ساڵانی 500 ی زایینی خایاندووە. سەرەڕای ئەوەی ماوەیەکی کەم و کورت خایەنتر بووە، بەڵام لە بوارەکانی پێشخستنی شار، دەزگا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان، میتۆلۆژیا، ئایین و فەلسەفە رۆڵێکی دیاریکراوی هەیە. هەروەها دەبینرێ چاخی دەرەبەگایەتی تەمەنی کورتتر بووە و ساڵانی 500 تاوەکو 1500 ی زایینی دەگرێتەوە. هەروەکو بڵێی وەکو هێڵکارییەك، کات (ماوە) کورت دەبێتەوە، بوارەکانی دیکەی ماددی و رۆشنگەری بە شێوەیەکی پێچەوانە و بە شێوەیەکی خێراتر گەشە دەکەن.
تایبەتمەندێتیەکی دی سەرەکی چاخەکانی مرۆڤایەتی ئەوەیە کە پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوەی گەردوونییان ئەنجام داوە.
هەموو کیشوەرەکان ژیانی کۆمەڵگای پالیۆلیتیك (چەرخی بەردینی دێرین)یان بەخۆیانەوە بینیوە. خاوەن تایبەتمەندێتی بەربڵاوترین و درێژ خایەنترین کۆمەڵگایە. کۆمەڵگای نئۆلیتیکیش لەو شوێنەی لە دایك بووە، بە شێوەیەکی زۆر خێرا لە کەوانی بە پیتەوە بۆ تەواوی ئەو شوێنانە بڵاوبۆوە، کە دەرفەت و تواناکاری ژیانیان تێدا هەبووە. لەمەشدا تەکنیك (ئامراز) رۆڵێکی دیاریکراوی هەبووە. بە شێوەیەکی بەرجەستە لە مێژوودا دەستنیشان کراوە کە کۆمەڵگای کۆیلەداری سۆمەر کە لەسەر بنەمای شوێن پەنجەی نئۆلیتیك زۆر بە خێرایی پێشکەوتوە. چاخی دەرەبەگایەتی کە بە شێوەیەکی بەرفراوانتر ئەسپ و ئامرازە ئاسنینەکانی بەکار هێنا، بە تایبەتیش لەسەر بنەمای ئیسلامییەت و مەسیحییەت، پەلهاوێشتنەکانیان هەمیشەیی و بەردەوام بووە.
کاتێك چاخەکان هەڵدەسەنگێنن کێشەیەکی دی کە پێویستی بە شیکردنەوە هەیە، رەوشی کۆلۆنیالیزم و ئیمپریالیزمە. هەر سیستەمێکی کۆمەڵایەتی کە لە گەوهەری خۆیدا لێهاتوو و پێشکەوتوخواز بێت، تەنانەت ئەگەر نیازیشی نەبێت، دیسان تایبەتمەندێتی پەلهاوێشتن لەخۆوە دەگرێت. چونکە زانیاری و تەکنۆلۆژیای پێشکەوتوو خاوەنی تواناکاری باڵای بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتنە. تەنانەت لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا تۆوی کۆمەڵگای نئۆلیتیکی یەکسانیخوازی ئاریان، لە هەموو لایەکی دونیادا دەژی. ئاشکرایە کە ناتوانرێ بە ئیمپریالیزم ناو ببرێت. لەهەمانکاتدا کاتێك جڤاتی نئۆلیتیك لە شوێنێکی دیکەی قۆناخی پالیۆلیتیك جێگیر دەبێ، دەشێ باس لە دەستەیەکی کۆلۆنیالیزم بکرێت. بەڵام بۆ تەواوی چاخەکان نابێ ئەوەش لە بیر بکەین، بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتنی کۆلۆنیالی سنووردارە. ژمارەیەکی زۆر کەمی دانیشتوان دەکەونە نێو جموجۆڵ و گەڕ. ئەوەی بڵاو دەبێتەوە بە شێوەیەکی زیاتر زانیاری و ئامرازی نوێ و شێوەی بەرهەمهێنانە؛ گرێدراوی ئەمەش پێکهاتەی ئایینی و میتۆلۆژییە. روون کردنەوەی مێژوویی لە شێوەی کۆچی مەزن، بۆچوونێکی زێدەڕۆییە و راست و بەجێ نییە. هەر چاخێکی باڵا، نەك لە بواری جەستەیی بڵاو دەبێتەوە، بەڵکو زیاتر لە سایەی زانیاری، تەکنۆلۆژیا، ئایدیۆلۆژیا و هێزی دەزگاکانی تایبەتمەندێتی بڵاوبوونەوەی هەیە.

ئەوەی زیاتر لەلایەنی کۆلۆنیالیزم رۆڵ دەبینێ و پیادە دەکرێت، پەلهاوێشتنی بازرگانی و بەکارهێنانی هێزە، بە گوێرەی پێویستی و ئاستی ئەم پەلهاوێشتنە. کۆنترۆڵ و چاودێری ناوەندی دەسەڵات لە ئامرازی توندوتیژی زیاتر، پشت بە بڵاوبوونی تەکنیك و بەرهەمهێنان دەبەستێ. هەرچی ئیمپریالیزمە رژێمێکی باڵادەستی و داگیرکارییە کە پشت بە دەست بەسەر داگرتن و زەوت کردنی زۆردارانە دەبەستێ. بە لایەنی کەم لە سەرەتادا زەبر بۆ رژێمی ئیمپریالیستی بە بناخە دەگیردرێت. لەلایەنی مێژووەوە دەستنیشان کراوە لە سەردەمی سەرجۆنی دامەزرێنەری خانەدانی ئەکەدی یەکەمین کرداری ئیمپریالیستیانە پێشخراوە. بەڵام قۆناخەکانی بەر لە ئەویش بینراوە کە گوندێك بە تەواوەتی داگیر کراوە. کاتێك دەوڵەمەندێتی ماددی کەڵەکەی سەر یەك دەبن، ئیدی یان لەلایەن کۆمەڵە دراوسێ هەژارەکان یاخود لەلایەن ناوەندە دەوڵەمەند و بەهێزەکانەوە دەبێتە جێگای داگیرکاری و تاڵان. لە قۆناخەکانی کۆیلەداری و دەرەبەگایەتیدا ئیمپریالیزم دیاردەیەکی زۆر بەهێزە. ئەم چاخانە لەمیانەی خوداکانیان، ئایدیۆلۆژیا و ئەدەبیات و ئامراز و سوپاکانیان، لەهەمانکاتدا چاخی تاڵان و پەلهاوێشتنی ئیمپریالیستی سەرسوورهێنەرانەیە.

لێرەشدا ئەگەر تەنیا پەلهاوێشتن بە زەبرەوە گرێ بدرێ، واقیعی نییە. ئەگەر بێت و چاخەکان بە گوێرەی سیستەمەکانی کۆمەڵگای پێشووی خۆیان دەزگاکانی سیاسی و بەرهەمهێنان بەهێزتر نەبێت، هیچ کاتێك ناتوانن تەنیا لە رێگای بەکارهێنانی زەبرەوە هێز و توانای پەلهاوێشتن نیشان بدەن. ئەگەر بێتو پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان باڵاتر بێت، ئەو کاتە زەبر بڵاو دەبێتەوە و دەچەسپێ. باڵابوونی بە دەزگا بوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی و بناخەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا کە بەرهەمهێنان پشتی پێدەبەستێ، کاتێك لەلایەنی ئەو کۆمەڵگایەی کە بە زەبر چەسپاندوویەتی، بە گوێرەی بەرژەوەندی درێژ خایەنی خۆی خوڵقێنرا، ئەو کات بەبێ ئەوەی پەنا ببردرێتە بەر توند و تیژی، بڵاوبوونەوە هەرس دەکرێت و جێگیر دەکرێ. لە راستیدا چاخی نوێ پەسند دەکرێ. مەترسیدارترین ئیمپریالیزم بۆ کۆمەڵگاکان، ئەو جموجۆڵانەی دەست بەسەر داگرتن و داگیرکارییەکە سیستەمێکی پێشکەوتووخوازی لە پشتەوە نییە و تەنیا پشت بە تاڵانکاری دەبەستێ. گەلێك نموونەی بەمجۆرە لە مێژوودا بینراوە کە رۆڵێکی چەندە تێکدەرانەیان بینیوە. دەشێ لەم بوارەدا مەغۆلەکان وەکو نموونە نیشان بدرێت. بە لانی کەم هێندەی ئەو پەلهاوێشتنانەی کە رۆڵێکی پێشکەوتوخوازانەیان بینیوە، مێژوو پڕە لەو نموونانەی پشتیان بە تاڵانکاری و داگیرکاری بەستووە و رۆڵێکی کۆنەپەرستانەیان بینیوە. هەروەها دیسان بە ئەندازەی ئەو بڵاو بوونەوانەی لەمیانەی توند و تیژییەوە پیادە کراون، مێژوو پڕە لەو داگیرکاریانەی رۆڵێکی پاشڤەڕۆیانەیان بینیوە. دیسان بە ئەندازەی بڵاو بوونەوانەی لەمیانەی زەبرەوە بڵاوبوونەتەوە، لەمەش زیاتر، مێژوو پڕە لەو نموونانەی لە سایەی ئەو بەها باڵایانەی نوێنەرایەتی دەکات، لەسەر بنەمایەکی دڵخوازی و پەسند کردنەوە ئەنجام دراوە.

بابەتێکی دیکە کە لە بڵاوبوونەوەی سیستەمەکانی کۆمەڵگادا بەرچاو دەکەوێ، سەبارەت بە جێنشینی و تایبەت بوونە. هێزەکانی بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتن کاتێك تەنیا

رووبەرووی زەوی چۆڵ و جڤات و گروپی لاواز ببنەوە، هەم لە بواری جەستەیی، هەم لە بواری کولتووری جێنشین دەبن و دەبنە هێزی خۆجێیی ئەو شوێنە. ئەگەر بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتن بۆ ناوچەیەك بووبێت کە هاوشێوەی خۆی بێت و بناخەیەکی مێژوویی و کولتووری بەهێزی هەبێت، ئەوا لە ماوەیەکی درێژ خایەندا هێزی بڵاوبوونەوە لەلایەن کۆمەڵگا خۆجێیەکەدا دەتوێتەوە. ئەوەی دێتە ئاراوە سەنتێزێکی ئاستی باڵایە، کاریگەری و مۆرکی کولتوورە کۆن و خۆجێییەکەی پێوە دەبێت. بە پێچەوانەوە، کاتێك هێزە داگیرکارییەکان دەست بەسەر ناوەندەکانی شارستانییەت دادەگرن، ئەوا لە ماوەیەکی کورتتردا لەلایەن کولتوورە باڵاکەدا قووت دەدرێ. ئەوەی بە رادەیەکی زیاتر ئەنجامی دیاری دەکات، ئەوەیە ئاخۆ ئەو سیستەمەی لە پشت بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتنە، بەرامبەر بە کۆمەڵگای خۆجێیی باڵاترە یان نزمترە. ئەگەر کەسێتی و چینەکانیش خۆ بەدەستەوە بدەن، ئەوا راستینەیەکی کە مێژوو بەخۆیەوە بینیوە ئەوەیە کە کولتوورەکان لەمیانەی بەردەوامی و توانستی هەرسکردنەوە رۆڵێکی دیاریکراو دەبینن لە خوڵقاندنی نوێدا.

لە سەدەکانی حەڤدەهەم و هەژدەهەم باڵابوونی کۆمەڵگای سەرمایەداری سەلمێنراوە. کەنارەکانی زەریای ئەتڵەسی ئەوروپا هەستیان بەوە دەکرد ئامادەن دونیا فەتح بکەن. هەر سیستەمێکی نوێ دەبێتە خاوەن دەزگا، لەمیانەی متمانە بەخۆ بوونی بێکۆتایی و گرتنەبەری رێڕەوی شوێن پەنجەی شارستانییەتەکانی پێشوو، هێواش هێواش لە ناوەندەکانیان سەرهەڵدەدەن. ئەمە لەپادشا سەرجۆنەوە تاوەکو دارا و ئەسکەندەر و قەیسەر؛ ئەو نەریتەی تاوەکو ڤەبوونەکانی ئیسلامییەت بەردەوامی کردووە، ئەم جارە لە کەنارەکانی زەریای ئەتڵەسییەوە بە لێگەڕ (کشف) و ڤەبوونەکانی پورتوگال و ئیسپانیا و ئینگلیز و هۆڵەندا بەردەوام دەکات. سەرمایەداری بیانووی بەهێزتری ڤەبوونی هەیە. لە سەرووی هەموو شتێکەوە تەکنۆلۆژیا و زانستی نوێ لەگەڵ سیستەمە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەی و ئایدیۆلۆژیاکەی بۆ تەواوی دونیا دەگوازێتەوە. سەدەکانی پانزدەهەم و شانزدەهەم زیاتر بە لێگەڕین و دۆزینەوەی دونیا لە رێگای دەریاییەوە بەردەوام دەبێت. ئەمریکا و ئۆستڕالیا وەکو دوو کیشوەری نوێ دەدۆزرێنەوە. لە رێگای دەریاییەوە تاوەکو هیندستان و هێندی چینی دەچن. لە سەدەکانی حەڤدەهەم و هەژدەهەمدا لە هەموو شوێنێکی جیهاندا کۆلۆنییەکانی بازرگانی جێگیر دەکرێ. کۆمپانیا بەهێزەکانی سەرمایە لە پشتیانەوەیە. ئەو بۆرژوازییەی لەمیانەی پەرەسەندن و شۆڕشەوە لە وڵاتەکانی خۆیدا بە دەزگای بەهێز و بە توانا گەیشتووە، ئیتر تەنیا کەل و پەلەکانی ناباتە دەرەوە، ئیتر گەیشتۆتە ئەو ئاستەی شێوازی ژیان و دەزگا سیاسییەکانیشی بگوازێتەوە دەرەوە. لەگەڵ گۆڕەپانەکانی شارستانییەتی کۆن، تەواوی ئەو ناوچانەی دونیا فەتح دەکرێت کە تاوەکو ئەو کاتە نەدۆزرابۆوە و دەستی لێنەدرابوو. ئەوروپا نزیکەی 15000 ساڵ لەلایەن دونیا لە سەرووی هەمووشیانەوە لەلایەن شارستانیەتی رۆژهەڵاتی ناوین تێر کرا، ئیتر بۆ ئەنجامدانی دژە هەڵمەتێك هەموو شتێکی ئامادەیە. هەروەکو چۆن لەمیانەی هاوردنی زانست و ئایینی، تەواوی جیهان فێر بوو، ئەوا شۆڕشێکی مەزنی زانستی و تەکنۆلۆژی

ئەنجامدا و بەرامبەر بە ناوچەکانی دیکەی جیهان بە جیاوازییەکی مەزن گەیشتووە. بە گوێرەی هەلومەرجەکانی قۆناخ ناشێ هیچ گۆشەیەکی دونیا بە ئاستی ئەو بگات.
ئەو راستینەیەی کە لەمیانەی ئەزموونی ئەوروپاشدا سەلمێنرا ئەوەیە کە شارستانییەتەکان لە ناوەندی ئاوا بوونیانەوە بەرەو ناوچەکانی دی بڵاودەبنەوە. لە پێشکەوتنێکی هاوسەنگی هەموو لایەنێك زیاتر، چەند ناوەندێك دەردەکەون، سیستەمە نوێیەکە لەم ناوەندانە تاقی دەکرێتەوە، دوای ئەوەی باڵابوون توانای خۆی دەسەلمێنێ، ئیدی یان لە رێگای زەبرەوە یاخود لەخۆیەوە لە رێگای بازرگانییەوە بڵاو دەبێتەوە. لە سەردەمی سۆمەریەکانەوە، بەڵکو بەر لەوانیشەوە، بازرگانی لە ڤەبوونی سەربازی زیاتر، بە شێوەیەکی بەرفراوانتر خاوەنی کارەکتەری ڤەبوونە. لە شێوازی ڤەبوونەکانی ئەوروپاش ئەم راستینەیە دەرکەوتۆتە مەیدان. لە سەدەی هەژدەهەمدا بڵاوبوونەوە لەمیانەی بازرگانی گەیشتۆتە خاڵی هەرە لوتکە و سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم قۆناخێکە جگە لە بازرگانی، هەنگاو بۆ سووڕان و هەناردنی سەرمایە هاوێشتراوە. گواستنەوە و هەناردنی سەرمایە لە گەوهەری خۆیدا گواستنەوە و هەناردنی سیستەمە؛ قۆناخی ڤەبوونی تەواوی دونیایە بە رووی شارستانییەتی سەرمایەداریدا. وەکو تامەزرۆییەك بۆ پیاو ماقووڵە نوێیەکان، لە هەموو وڵاتێکدا بۆرژوازییەکی بەکرێ گیراو دێتە ئاراوە.
لەوانەیە یەکەمین بەکرێ گیراوەکانی مێژوو ئەوانە بن کە بۆ یەکەمین جار کولتووری کشتوکاڵی ئاریانیەکانیان پەیڕەو کرد. دەتوانرێ بە شێوەیەکی بەرچاوتر بەکرێگیراوەکانی سۆمەریەکان ببینرێ. لە بەڵگە نووسراوەکاندا، زۆر بە باشی دەبینرێ و روون دەبێتەوە، بەکرێ گیراوە خۆجێیەکان لە بوارەکانی ئایین و کولتوور و تا دەگاتە شێوازی ژیان، لاسایی سۆمەریەکانیان کردۆتەوە. لە سەرەتای شارستانیەتدا ئەنادۆل و یۆنان و ئیتالیا و هیندستان پڕن لەوانەی لاسایی سۆمەری و میسرییەکانیان کردۆتەوە. بە بێ ئەوەی بە پەروەردەی راهیبەکانی سۆمەر و میسر دا دەرباز بن و رێگاکانی بازرگانی ببڕن و شێوازی ژیانیان بناسن، ئەوا نەك هەر ناتوانن ناوەندی نوێی شارستانییەت بکەنەوە، تەنانەت ناشێ لە ژێر کاریگەری کۆمەڵگای بەربەریش رزگاریان بێت. کاتێك لێتوێژینەوە سەبارەت بە بڵاوبوونەوەکانی شارستانییەت دەکرێ، پێویست دەکات هیچ کاتێك ئەم راستینەیە لە بیر نەکرێت. سەرەتا پارسەکان و دواتریش هێلینیەکان کە لەسەر رێباز و شوێن پێی میسر و سۆمەریەکان، بە گوێرەی خۆیان شێوەیان بە شارستانییەتدا، ئەمانە پێشکەوتنێکن بە رادەیەکی هەرە زۆر مۆرکی خۆیان لە مێژوو داوە. شوێن پەنجەکانیان هێشتا لە خانەکانی بۆهێڵە(جین)کانماندا دەژی. لە سەردەمی شارستانییەتی رۆما بە تایبەتی لە قۆناخی PAX ROMA، بوون بە دار و دەستەی رۆما، پێکهێنانی مۆدێلێکی بچووکی رۆما، مەزنترین ئامانج بوو کە لە سەرووی هەموو شتێکەوە دەهات. یەکێك لەو رێبازە چەسپاو و هەمیشەییەی خولقاندنی ستاتۆی بەکرێ گیراوە دەسەڵاتدارە خۆجێییەکان، بەکرێ گیراوێتی رۆمایە. شارستانییەتی ئیسلامی و مەسیحییەتی بیزەنتیەکانیش لە کاتی بڵاوبوونەوەدا، سەبارەت بە خولقاندنی سیستەمە بەکرێ گیراوییەکانی بە گوێرەی مۆدێلی خۆیان شوێن پەنجەی هەمیشەیی و جێگیریان لە سەرتاسەری دونیادا بەجێهێشتووە. لە

ئەنجامدا ئەو پێشکەوتنەی بەکرێ گیراوییەی کە لە سەردەمی نئۆلیتیکەوە لەسەر بنەمای بڵاوبوونەوە دەستیپێکرد، لەگەڵ هەناردن و گواستنەوەی بازرگانی و سەرمایەی سیستەمی سەرمایەداری گەیشتۆتە لوتکەی خۆی.
جیهانەکەمان گەورەترین هەنگاوەکانی بە جیهان بوونی خۆی لەدوا چارەگی سەدەی بیستەمدا هاوێشتووە، کە لەگەڵ هەر سیستەمێکی مەزنی پەلهاوێشتن هاوێشتوویەتی .ئیتر هەروەکو بڵێی سنوورەکان هەڵگیراوە و جیهان بە تەواوی بۆتە گۆڕەپانی پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوە. هیچ پێویستی بەوە نەماوە بۆ راکێشانەوەی سەرمایە، توند و تیژی بەکار بهێنرێت. هەروەکو بڵێی سەرمایە دەپارێتەوە ناخوازێ بیکێشنە دواوە. دەشێ بگوترێ جیهان بۆ سەرمایە بۆتە یەك وڵات. ڤەبوونی سەرمایە تەواو بووە. ئەوەی دواتر مەزن بوونی لایەنی چەندایەتی و گەمەی ئەم دەست و ئەو دەست کردنە.
کاتێك تەماشای لایەنی جوگرافی (شوێنی) بڵاوبوونەوە و پەلهاوێشتن بکەین، هەندێ پێشکەوتنی سەرنج راکێش بەرچاو دەکەوێت. ئەوروپا لە دەرئەنجامی هەر دوو شەڕی مەزنی جیهانی و چەندین شەڕی ناوخۆ و شەڕەکانی داگیرکاری کە لە دەرەوە بەڕێوەی برد، ماندوو بووە. لە راستیدا کاتێك سیستەمی خۆی بۆ جیهان گواستەوە، پەرێشانی و ماندوو بوونێك جیگای باسە کە سەرکەوتنی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. لە دوای شەڕی دووەمی جیهانییەوە نوێنەری شارستانییەتی سەرمایەداری، ئەمریکا بووە کە وەکو قۆناخەکانی هەرزەکاری و سووکەڵەیی ئەوروپا بوو. تەواوی ئەمریکای باکووری کردە ناوەندی خۆی (دەبێ کەنەدا وەکو هەرێمێکی ئامریکایی ببینرێ)، ئیتر هەم قووڵ کردنەوەی بڵاوبوونەوە و هەم کارگێڕی، بووە ئەرکی مێژوویی ئەمریکا. ئەمریکا شۆڕشی زانستی و تەکنۆلۆژی قووڵتر کردەوە و بە توانایەك گەیشتووە ئەوروپاش تێپەڕ دەکات. لەمیانەی تەکنۆلۆژیای ئەتۆم و خۆزا (فچاو) و ئەنتەرنێت باڵا بووە. رێچکە و رێبازی بڵاوبوونەوەی شێوازی داگیرکاری نوێیە. بە گوێرەی گەوهەرەکەی گەورەکردنی بەشی سەرمایەی سیستەمە سەرمایەدارییە خۆجێییەکان، لەم پێناوەشدا تا دوایی ئاواڵاکردنی دەرگاکانی لەپێش هەڵسووڕانی سەرمایە، بڵاوکردنەوەی کولتووری سەرمایەداری تاوەکو گۆشەکانی دوایی و کەنار و لەم پێناوەشدا بەکارهێنانی ئامرازەکانی راگەیاندن و گەیاندن و کاریگەرییەکانیان، لە سەرووی ئەم رێچکەوە دێت کە پەیڕەوی دەکات. ئەمجارە ئەمریکا هەوڵدەدات سەرلەنوێ جیهان فەتح بکات، تا رادەیەکیش سەرکەوتووە. هەوڵ دەدات دەوڵەتی نەتەوەیی تێپەڕ بکات کە تا ئێستاکە کۆسپە، بەمرەنگە قۆناخ لە تەواوی جیهان بچەسپێنێ ئیتر نەتەوە ـ دەوڵەت لە رۆڵی ئەو کۆسپانە دەچوێنرێ کە نەتەوەیی تێپەڕبکات کە تا ئێستاکە کۆسپە و قۆناخ لە تەواوی جیهان بچەسپێنێ. هەوڵدەدات دەوڵەتی سەردەمێك پاشماوەکانی دەرەبەگایەتی دروستیان دەکرد، بۆیە بۆ ئەوەی جیهانگیری بە بێ گرفت بەڕێوەبچێت پێویست دەکات بێکاریگەر بکرێت. لەم چوارچێوەیەشدا ئەمریکا وەکو دواترین هێزی ئیمپریالیستییانەی مێژووی شارستانییەت، تەواوی دونیا بە رووی سەرمایەداری پێگەیشتوو دەکاتەوە و سەرکەوتووانە رۆڵی مێژوویی خۆی دەبینێ.

ژێرکەوتنی قۆناخی سۆسیالیزمی بونیادنراو لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم، کورت خایاندنی ئەو سەردەمەی کردۆتە ناچارییەك. لە راستیدا ئەو قۆناخەی ئەوروپا تەواوی کرد بە جۆرێك بە گۆڕانکاری تێدەپەڕێنێ و سەرلەنوێ ئاوای دەکاتەوە. بە تایبەتیش بە بێ ئەوەی وەکو پێشوو جیاوازی نێوان رژێمەکان بکات، ئەو یارمەتییەی بە بەکرێگیراوەکانی دەدا، هەوڵدەدات زیاتر بە مافەکانی مرۆڤ و پێشکەوتنە دیموکراسییەکانەوە پابەند بکات. بێگومان دوورکەوتنەوەی سەرمایەداری لە کارەکتەری تاڵانکاری گرێدراوی ئەمەیە. بەکارهێنانی وڵات وەکو کۆلۆنییەك کردارێکی سەدەی نۆزدەهەمە و دەخوازرێ بەلاوەبنرێت. نەتەوە ـ دەوڵەت وەکو ئامرازێك کە لەم سەدەیەدا ماوەتەوە، هەوڵدەدرێت بخرێتە نێو رەوشێك بۆ سیستەم لەبار و گونجاوتربێت. گەورەترین گۆڕانکاری لە بواری جیهانیبوونی سەرمایەداری لە سەرتاسەری دونیا لەم چوارچێوەیەدایە. ئەم شەپۆلەی بە جیهانیبوون کە دواترین و گەورەترینیانە، لە "چین"ەوە تا بەرازیل، لە ئەرژەنتینەوە تا تورکیا، لە روسیا تاوەکو ئەندەنوسیا، بە گوێرەی خۆی دەوڵەتی ئازاد و کولتوورەکانیان لەخۆوە دەگرێت و لە ماوەیەکی کورتدا دەگاتە لوتکە و تەواو دەبێت.

گەلێك بەڵگە هەیە، ئەوە نیشان دەدەن رەوشێکی هاوشێوەی ئەوە لە ئارادایە کە هەر شارستانییەتێکی مەزنی مێژوو لە خاڵی لوتکەدا دووچاری هاتووە. هەم لەمیانەی بەراوردکردنی لەگەڵ نموونە مێژووییەکان، هەم پێکهاتەی ناو خۆی سیستەم، ئەوە نیشان دەدەن لەمە بەدواوە قەیران و سەرلەنوێ لە دایك بوونە. بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی باشتر دەرك بە قۆناخی تەنگژەی سیستەم بکرێت، پێویست دەکات بە شێوەیەکی وردکارانەتر قۆناخی بڵاوبوونەوە و پێگەیشتن چاوی پێدا بخشێنرێ.

لەگەڵ ئەوەی بڵاوبوونەوە لە ناوەندەوە بۆ دەرەوە لە لایەکەوە بەڵگەی پێگەیشتنی سیستەمە، لە لایەکی دیکەوە هەروەکو زۆر جار لە مێژووشدا بینراوە، رێچکەی بەلاوەنانی ئەو قەیران و ناکۆکیانەیە کە رێگای لەپێشدا کردوونەتەوە. لەمیانەی گواستنەوەی ئەو بە پیتییەی رێگای لەپێش کردۆتەوە، ئەوا بەها و بەروبوومێکی زیاتر بەدەست دەهێنێ. ئەمە ئەو لۆژیکەیە کە بناخەی کۆلۆنیالیزم پێکدێنێ. بەڵام گرنگتر ئەوەیە ئەو تێکۆشانە کۆمەڵایەتیەی کە لەسەر بنەمای ئەم بەهایانە پێش دەکەوێت کە هاتوونەتە ئاراوە، بۆ دەرەوە ئاراستە بکرێت و نەرم بکرێتەوە.

لە ناو هەموو سیستەمەکانی شارستانییەتدا، سەبارەت بە قووڵایی پراکتیزەکردنی ئەم رێچکەیە، کۆمەڵگای سەرمایەداری لە هەموویان بە تواناترە. سەرمایەداری لە بواری دەرخستنی تواناکارییەکانی ناوخۆ و دەرەوەی چەوسانەوە بە باشترین شێوە و چەسپاندن و پەسند کردنی لەمیانەی پڕوپاگەندە و نماییشەوە، لە هەموویان باڵاترە. بڵاوبوونەوەی بە بەرفراوانی، بە شێوەیەکی مێژوویی تەواو بووە. هەروەکو دیارە جگە لە بۆشاییەکانی ئاسمان شوێنێکی دی نەماوە فەتح نەکرابێت و قازانجەکەشی زیاتر بێت. تەکنۆلۆژیا کە رێگای لەپێش باڵابوونی سەربازی سیستەمی شارستانییەتی سەرمایەداری کردۆتەوە، ئیتر کاریگەرییەکی بە پێچەوانە نیشان دەدات. بە تایبەتیش ناتۆ کە بەرامبەر بە یەکێتی

سۆڤییەت ئاوا کرا، ئیتر دەتوانرێ بگوترێ کە رۆڵی مێژوویی خۆی بینی. ئەو هاوسەنگییە سامناکەی لەمیانەی بۆمبا ناوکییەکان ئاوا کراوە، گوزارشت لە بنبەستبوونێك دەکات. سیستەمی قەڵغانی دژە مووشەکی، کە کاری بۆ دەکرێت، لە قووڵ کردنەوەی بنبەست بوون زیاتر بەولاوە، هیچ رۆڵێکی دیکە نابینێ. رێکخستن و تەکنۆلۆژیای سەربازی گرانییەکی مەزن و مەسرەفێکە لەسەر سیستەم. هەروەکو بڵێی خۆی لە رەوشێکی پووچەڵ بوونەوەدا دەبینێ. هەنگاوی ئاواکردنی سوپایەکی ئەوروپی گوزارشت لە نیازی رزگار بوون لەم بنبەست بوونە دەکات. ئەم هەنگاوەش، وەکو هێزێکی موداخەلە کردنی ناکۆکییە بچووك و خۆجێیەکان بیری لێدەکرێتەوە. دەشێ ئەمە بە هێزی کێوماڵی چەسپاندنی ئاشتیش ناوزەد بکرێت.

هەروەکو ئاماژەی پێکرا، ئەم پێشکەوتنە سەربازییانە لەپێناو نوێ بوونەوە و تەواو بوونی قۆناخی ڤەبوون و دابەشکردنی دونیا و لەمیانەی هاوسەنگی ناوکی سامناك گەیاندنیەتی بە ئارامی و تەبایی. قۆناخەکانی دوای ئەوە، ئامانج ئەوەیە لەمیانەی خۆ پڕچەك کردنێکی کەمتر و خەرجییەکی کەم و هەرزانتر درێژە بە ئاشتی و ئارامی بدرێت. پێڕەوی گشتی جیهانیش بە گوێرەی ئەمەیە و لەبارە. ئیتر تا ئاستێکی مەزن قۆناخی سیستەمی جەمسەری دژ بە یەك تێپەڕ کرا، کە رێگایان لەپێش سوپای مەزن و تەکنۆلۆژیای گران بەها دەکردەوە. ئیتر پێکدادان و کێشمەکێشی جەمسەرگەری لە شێوەی سەرمایەداری ـ سۆسیالیستی سەردەمی بەسەر چووە. ئیتر شەڕە کلاسیکییەکانی رزگاری نیشتمانی بە شێوەیەکی سەرەکی، بە ئامانجی خۆیان گەیشتن و رۆڵیان تەواو بوو. شەڕە چینایەتییەکانی ناوخۆ بۆ ئاستێك دابەزیوە کە دەتوانرێ لەمیانەی دیموکراسی و ئامراز و رێبازە ئاشتیخوازییەکان درێژەی پێبدرێ.

ئەم پێشکەوتنە مێژووییانە وەکو ئاماری سەدەی بیستەم دەتوانرێ زیاتر وەها هەڵسەنگێنرێ کە لە تەواوی چاخەکانی مێژوو خوێناویترە. نەبینراوە کە هیچ چاخێك هێندەی ئەو ماوەیەی سەدەی بیستەم رێگای لەپێش کوشتار و تێکدان کردبێتەوە. بە واتایەکی دیکە مرۆڤایەتی مەحشەری خۆی بینی. وەکو پێویستییەکی رێزگرتن بەرامبەر بە مرۆڤایەتی دەبێ ئەم راستینە بەمجۆرە هەڵسەنگێنرێ. لە قۆناخی ئاواکردنی یەکەمین شارستانییەتدا، مەعشەرەکانی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەری و میسرییەکان سنووردار بوون کە تەنیا پشتیان بە میتۆلۆژیا و هەردوو جیهانی بەهەشت و دۆزەخ دەبەست، بەڵام لە سەدەی بیستەمدا ئەم مەعشەرە لە تەواوی دونیا و لە رێگای ئاستی دێوەزمەی کە هێزی تەکنۆلۆژیا و زانست پێی گەیشتووە، بەدەستی چەندین مرۆڤی گرگنی بێ شومار خولقێنراوە و بەڕێوەبراوە کە خۆیان کردووە بە خوداوەند. کاتێك مرۆڤ میتۆلۆژیا و زانست بەراورد دەکات، ناتوانێ پرس نەکات ئاخۆ کامەیان مەترسیدارترە؟ مەزن بوونی ئاماری سامناك کە زانست رێگای لەپێش کردۆتەوە، وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە و دەبێ پێشی لێبگیرێت.

سەدەی بیستەم گوزارشت لە بە هەلواسراوەیی مانەوەی سەرمایەداری دەکات. ئیتر مسۆگەرە شەڕە مەزنەکان پێویست نین و ناتوانن ببن بە ئامرازێکی چارەسەری. کاتێك

بەکار بهێنرێت ئەوا بە واتای خۆکوشتنی خودی ئەو سیستەمە دێت کە بەکاری دەهێنێت. ئیتر سەرلەنوێ شەڕەکانی دابەشکردن، هەم ئاستی زانست و تەکنۆلۆژیا، هەم ئەو ئازادییە بێسنوورەی کە سەرمایە بەدەستی هێناوە، بێواتایە و بێبەرهەمە و تەنانەت کەوتۆتە ئاستێك گەلێك زیان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئەگەرنا ئەمە سەرچاوەی بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە سەرمایەداری مرۆڤپەروەرە. دیسان یاسای قازانج رۆڵی دیاریکراو دەبینێ. کاتێك قازانج جێگای باس بووە لە بەڕێوەبردنی دژوارترین شەڕدا دوودڵ نەبووە. بەڵام کاتێك مەترسی هەڕەشەکردنە سەر قازانج زیادبوو، ئەوا وەکو پێویستییەکی هەمان یاسای قازانج ئەمجارە ئاشتی دەکاتە ناچارییەك. ئەم هاوسەنگییە لە نێوان قازانج و تەکنۆلۆژیا ئاوا کراوە. بە شێوەیەکی بابەتییانە، سەرلەنوێ هەلگیرسانی شەڕی مەزنی دابەشکردنی بێواتا کردووە. بەڵام دیسان کاتێك باوەڕی بەوە کرد شەڕ رێگا لەپێش قازانجێکی مەزن دەکاتەوە، ئەوا پەنا دەباتە بەر شەڕ و ئەمەش بە گوێرەی یاسای قازانج کردنە. ئەو سەرمایەدارییەی لە قۆناخی لوتکە دایە، ئەم راستینەیە ناچاری قۆناخێکی پەڕینەوەی دەکات.

ئەوە بەرچاو دەکەوێ کە تەواوی سیستەمەکانی شارستانییەت بە سێ قۆناخی مێژووییدا دەربازبوون: دامەزراندن، بە دەزگا بوون و لوتکە. قۆناخی دامەزراندن زیاتر بە واتای لەدایکبوون و پێشکەوتن دێت، بە واتایەکی دیکە منداڵێتی و هەرزەکارییە؛ بە دەزگا بوون، بە واتای لاوی و گەیشتن بە کەسایەتی و ناسنامە دێ؛ هەرچی گەیشتنە لوتکەیە، گوزارشت لە قۆناخی پیر بوون دەکات. لە مێژوودا دەبینرێ سۆمەریەکان، میسرییەکان، رۆما، فارسەکان، چینییەکان، هیندییەکان و ئیسلامییەکان ئەم قۆناخەیان بە شێوەیەکی زۆر سەرنج راکێشانە تێپەڕ کردووە. تەواوی سیستەمە گرنگەکانی شارستانییەت لە قۆناخەکانی کۆتاییاندا رووبەڕووی دووڕیانێك دەبنەوە. ئەو خراپییانەی کۆن بوون لەگەڵ خۆیاندا دێن، یان ئەوەتا لە رێگای سەرلەنوێ ئاواکردنەوە یاخود ریفۆرم هەوڵی تێپەڕ کردنی دەدرێت. بەرامبەر بەو هێزانەی دەخوازن بیرووخێنن هەردوو رێچکەش بەکار دەهێنرێ. رستۆراسیۆن (سەرلەنوێ ئاواکردنەوە) گوزارشت لە شێواز و تەرزی پاشڤەڕۆ دەکات. کاتێك دژە شۆڕش بەرامبەر بەو هێزانە سەردەکەوێت کە رۆڵی شۆڕش دەبینن، ئەوا ئەو قۆناخەی رژێمە دامەزراوەکان تێیدا دەژیت بە سەرلەنوێ ئاواکردن ناو دەبرێت. دەتوانرێ سێیەمین خانەدانی ئووری سۆمەریەکان و قۆناخی نوێی پادشایەتی 200 ساڵی دوایی تەمەنی رۆما، وەکو نموونە نیشان بدرێت. لەم قۆناخەدا شکۆدارێتی جاران سەرلەنوێ زیندوو دەکرێتەوە، هەوڵ دەدرێ لەسەر هەمان بنچینە پتەوتر بکرێت. دەوڵەتگەرایی پێش دەخرێت، بە شێوەیەکی توند یاساکان پەیڕەو دەکرێت، هەروەکو بڵێی بەرەو سیستەمی قۆرخ کردن هەنگاو نراوە. لەمیانەی زاراوەیەکی گشتی ترەوە، ئەو رژێمانەی کە لەپێناو لەسەر پێمانەوە و هەڵنەوەشانەوەی سیستەم پێشخران، لە جێگای خۆیدا دەبێت ئەگەر بە فاشیزم ناوزەد بکرێن. جیاوازی نێوانیان لە تایبەتمەندێتی سیستەمەکانیانەوە سەرچاوە دەگرێت.

ریفۆرم قۆناخێکی جیاوازترە. لەجیاتی رووخان لە ئەنجامی توند و تیژییەوە، رێککەوتن لەگەڵ هێزە بەرامبەرەکان و پێبەپێ گۆڕانکاری سیستەم و سەرلەنوێ شێوەگرتن بە بنەما

دەگرێت. لە مێژوودا دەبینرێ ئەو نموونەیەش بە شێوەیەکی بەربڵاو پەیڕەو کراوە. لە رەوشێکدا کە هێزەکانی شۆڕش ـ دژە شۆڕش بەسەر یەکتردا سەرنەکەون یاخود کاتێك بخوازرێ رێگا لەپێش قۆناخی خوێناوی و تێکدەرانە بگیردرێ، ئەوا رێچکەی ریفۆرم دەبێتە ناچارییەك. ئەگەر رەوشێکی هەرە کۆتاییش بێت، واتای سەرکەوتنی شۆڕشە. لەجیاتی رژێمە کۆن و رووخێنراوەکە، لەمیانەی تەگبیری خێرا و ریشەییانە، هەنگاو بە هەنگاو پرۆگرامی هێزە کۆمەڵایەتیە شۆڕشگێڕەکان پراکتیزە دەکرێت. بە شێوەیەکی چڕ و بەرفراوان دەبینرێ کە چەندین گۆڕانکارییە مەزنەکانی مێژوو، لە رێگای شۆڕشەوە بەدیهاتووە. هەڵبەتە ژیان رەش و سپی نییە و قۆناخ و رێچکەی جیاواز لە ناو یەکتردا دەژین، بە خێرایی لە قۆناخێکەوە بۆ قۆناخێکی دیکە دەگوازرێنەوە و رەوشی تێکەڵاو و ئاڵۆزیش دەبینرێ. زۆر بە باشی جیاکردنەوەی قۆناخەکانی پەڕینەوە (الانتقال)ی سیستەمەکان، بۆ گەیشتن بە هەڵسەنگاندنێکی راست، جێگای گرنگی و بایەخ پێدانە.

کاتێك سیستەمی شارستانییەتی سەرمایەداری بۆ چەند قۆناخێك جیا بکەینەوە، دەتوانرێ سەدەکانی 12 تاوەکو 16 ئاوا بوون و پێشکەوتن، سەدەکانی 17 ـ 19 بە دەزگا بوون و بڵاوبوونەوە، سەدەی بیستەمیش وەکو قۆناخی لوتکە و سەرلەنوێ دابەش کردنی جیهان لەمیانەی شەڕ لە قەڵەم بدرێت. ئاستی بە پرەنسیپ بوون و دەزگا بوون لە دوو قۆناخەکەی یەکەمدا ئەنجام دەدرێت. قۆناخی لوتکەی هەر دیاردەیەك زەمینە بۆ قەوارەکانی دواتر ئاوا دەکات. لە قۆناخی لوتکەی سەرمایەداریش پێشکەوتنی هاوشێوە لە ئارادایە. ناکۆکییە سەرەکییەکانی سیستەم بە باشی کامڵ بووە و سەنتێزی نوێی لە هەناوی خۆیدا هەڵگرتووە. گۆڕینی ناکۆکییەکان بۆ پێکدادان، پەیوەندی بە ئاوا بوونی نوێوە هەیە. لە کاتێکدا گۆشەکان نوێ و لە ناو یەکتردا پێویستییان بە یەکتر هەیە. توێکڵی رژێمە کۆنەکە بە تەواوەتی فرێ نەدراوە. ئەو پێکدادانانەی لە نێوانیاندا هەیە دەشێ رێگا لەپێش خنکانی هەردووکیان بکاتەوە. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا کاتێك هەر دووکیان بە یەکەوە دژی سیستەمە کۆنە رووکەشیەکە دەربکەون و دوای ئەوەی تێکی بشکێنن، دەرفەتی پێشکەوتنی ئازادانەیان دەست دەکەوێت. تاوەکو قۆناخی شۆڕشی بۆرژوا دژی دەرەبەگایەتییە، دوو چینی سەرەکی، بۆرژوازی و پرۆلیتاریا بەرژەوەندی هاوبەشیان هەیە. دوای سەرکەوتنی شۆڕش کە بۆرژوا بە پێشەنگایەتی خۆی سەرلەنوێ دەزگاکانی کۆمەڵگا ئاوا دەکات، ئەم بەیەکەوە بوونە کۆتایی پێدێت.

شۆڕشی بۆرژوازی فەرەنسا و پەلامار و سەفەرە مەزنەکانی بڵاوبوونەوەی بە رێبەرایەتی ناپلیۆن ئەنجام دەدرێت، نموونەی هەرە بەرچاوی قۆناخی بە دەزگا بوون و پەلهاوێشتنە. سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ساڵانی 1815 ـ 1830 پاشماوەکانی سیستەمی کۆن، دواترین هەڵمەتی سیستەمی دەرەبەگایەتییە. سەرباری تەواوی تەگبیرەکانیان، ناتوانن کۆسپ بخەنە پێش بە دەزگا بوون و بڵاوبوونەوەی شۆڕش لە سەرتاسەری جیهاندا .ئیتر قۆناخی بۆرژوازییەتی کۆمەڵگای چینایەتی لەسەر شانۆی مێژوو بەڕێوە دەچێت. لە شێوە گرتنی هزرییەوە تاوەکو شێوە گرتنی رۆحی، لە ئابوورییەوە تاوەکو سیاسەت و سەربازییەوە لە هەموو بوارێکدا بە گوێرەی چینی نوێی دەسەڵاتدار، سەرلەنوێ شێوە دەگرێت. ئەمە ئەو

ناسیۆنالیزمی ئەڵمانی کە هیتلەر ڕێبەرایەتی کرد، لە ڕاستیدا وەڵامێکی گشتی سەرمایەدارییە بەرامبەر بە سۆسیالیزم، کە لە بەرامبەریدا کەوتبوونە نێو ترسێکی مەزنەوە؛ گوزارشت لە سەرلەنوێ ئاواکردنێك دەکات کە لە نێو زەمینەی دژە شۆڕشدا ئەنجامدرا. ئەم هەنگاوەش، ئەنجامی ئەوەی لێدەکەوێتەوە کە ئەوروپا پێشەنگایەتی سەرمایەداری لەدەست بدات و بکەوێتە دەست ئەمریکا. لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا ناوەندی هەرە لەپێشینەی سەرمایەداری ئەمریکای باکوور و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە. دەوڵەتە نەتەوەییەکان نەخشەیەکی نوێیان لە سەرتاسەری جیهان پێك هێناوە. سەرباری ئەو لاوازییانەی لە بناخەکەیدا هەبوو، سۆسیالیزمی بونیادنراو توانیویەتی هەندێ سەرکەوتنی مێژوویی بەدەست بێنێ. دوای قۆناخی فاشیزم لە ئەمریکا و ئەوروپا دا هەنگاوی مەزن بۆ پێشخستنی دیموکراسی دەهاوێژرێ. دەست لە سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی فاشیزم بەردراوە و بەرەو ریفۆرمی دیموکراسییانە هەنگاو هاوێشتراوە.

سەدەی بیستەم لەمیانەی شێواز و ڕێچکەکانی ئیمپریالیستی و رزگاری نەتەوەیی، سۆسیالیستی و دیموکراتی و شۆڕش و شۆڕشی چەواشە، سەرلەنوێ ئاواکردن و ریفۆرم، کودەتا و دژە ـ کودەتا بە خوێناوترین شێوە جێگای خۆی لە مێژوو گرتەوە. دەشێ ئەم قۆناخە بە قۆناخی شێت بوونی مرۆڤایەتیش ناو ببرێت .لەم قۆناخەدا ترسناکترین چەك بەکار هێنراون. تەواوی باوەڕی و بەها ئەخلاقییەکان ژێر پێ خران. نەك تەنیا ناوەوەی کۆمەڵگا، بەڵکو ئەو ژینگە و سروشتەی تێیدا نیشتەجێ بووە، ڕووبەڕووی قۆناخێکی لە ناو چوون بووە. چاوچنۆکی سەرمایەداری بۆ قازانج وەکو ئیرادەیەکی نوێی ئیلاهی ڕۆڵ دەبینێ و بناخەی ئەم پێشکەوتنانە پێکدێنێ. ئەو زێدە بەرهەمە نادیارەی لە دەستپێکی ئاواکردنی سیستەمی کۆیلەداری هەبوو و پادشا خوداوەندەکانی خوڵقاند. هەرچی زێدە بەها نادیارەکەی سەرمایەیە، ئەم پەرەسەندنەی گەیاندۆتە لوتکە، پادشا ـ بێ خوداکانی بە شێوەی هەرەس ئاسا و مەترسیدارتر لەسەر سەری مرۆڤایەتی کردۆتە بەڵا.

لەبەر ئەوەی تازە سەدەی بیستەم تەواوبووە، لەوانەیە هێشتا بۆ هەڵسەنگاندنێکی گشتی زووبێت. بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت کە ئەم سەدەیە بووە سەدەی هێرشی تەواوی هێزەکانی شارستانییەتی چینایەتی بە تایبەتیش هێرشی شارستانییەتی سەرمایەداری بە شێوەیەکی دڕندانە بۆ سەر ئەو خەیاڵە سنووردارەی یەکسانی و ئازادی کە زەحمەتکێشە چەوساوەکان دەیانخواست بۆ خۆیانی بونیاد بنێن. هێرشێکی هاوشێوەی ئەمەش لەو سەردەمەدا ئەنجامدرا کە شارستانییەتی ڕۆما لە لوتکەدا بوو. لە ساڵانی 70 ی پ.ز یاخیبوونی سوپای کۆیلەکان "گلادیاتۆر"ی سپارتاکۆس بەرامبەر بە کۆیلەدارەکان بە شێوەیەکی دڕندانە سەرکوتکرا، 5000 کەس ریز کران و یەك لە دوای یەك لە خاچ دران. کاتێك سیستەمەکان لە جەرگەوە هەڕەشەیان لێبکرێت، دوودڵ نابێ لەوەی هارێتییەکی بەمجۆرە پراکتیزە بکات.

ڕاستە کە قۆناخی جوڵانەوە شۆڕشگێڕی و نەتەوەییەکانی سۆسیالیزم بەرەو دواوە چوو، یاخود ئەم قۆناخە بەسەر چوو. بەڵام ئەمەش ڕاستە کە ئەو سەرمایەدارییەی لە ئارادایە

قۆناخەیە چینی دەسەڵاتدار لە کەسایەتی خۆیدا تەمەنێکی بێ سنوور و کۆتایی بۆ سیستەم دادەنێت. هیچ شوێنێك نەماوە دەستی بۆ درێژ نەکردبێت و لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خۆی نەدیبێت. هەر هەمووی بە گوێرەی تێڕوانینی خۆی هەڵیدەسەنگێنێ، لەمیانەی یاساکانی خۆیەوە دادگایی دەکات و بە گوێرەی شێوازی ژیانی خۆی دەزگاکانی ئاوا دەکات. تەنیا ئەوە نییە کە بیر بکاتەوە و قسە بکات، لەهەمانکاتدا ڕەواترین ئیرادەی بەڕێوەبردنە. ئیتر بە یەکەوە بوونی بۆرژوازی لەگەڵ چینی زەحمەتکێش نەماوە کە وەکو دژێکی خۆی بەخێوی دەکات، ئیتر قۆناخی پێکدادان لە نێوانیان دەستیپێکردووە. لەمیانەی پراکتیکی سیاسی و کۆمەڵایەتی، ڕۆژ بە ڕۆژ جیاوازی ئایدیۆلۆژی سەرهەڵدەدات. بەم واتایە سەدەی نۆزدەهەم سەدەی جیابوونەوە و یەکلابوونەوەی ناسنامە چینایەتییەکانە. ڤەبوونی خێرای لیبرالیزم بە ناوی بۆرژوازییەت و سۆسیالیزم دەبینرێ کە بە ناوی چینی زەحمەتکێشەکانە و یەکسانی بە بناخە دەگرێت. ئیتر ململانێی ئایدیۆلۆژی وەکو جاران لە نێو ئایدیۆلۆژیای چینی دەرەبەگایەتی کە شێوەیەکی ئایینی هەیە، لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای بۆرژوازی نییە کە لەسەر بناخەیەکی زانستییە و علمانییە. لیبرالیزمی بۆرژوازی و سۆسیالیزمی زەحمەتکێشان، ناسنامەی نوێی ململانێی ئایدیۆلۆژین. بۆ یەکەمین جارە لە مێژوودا تێکۆشانی زەحمەتکێشان لەسەر بنەمایەکی زانستی دەبێتە خاوەن چوارچێوەیەکی ئایدیۆلۆژی. ئەوەی عیسا لەمیانەی "ئینجیل"ەوە ئەنجامیدا، کارل مارکس دەخوازێ لە ڕێگای کتێبی "سەرمایە"وە ئەنجامی بدات. لەمیانەی تێکۆشانی زەحمەتکێشانەوە لە ناوەندەکانی شارستانییەت سەد ساڵ، چڕوپڕ دەرباز دەبێت. یەکەمین و دووەمین ئەنتەرناسیۆنال دەبەسترێ. جوڵانەوەی نوێی جیهانی چەوساوەکان ئومێدێکی مەزن بە مرۆڤایەتی دەبەخشێ.

لە گۆڕەپانەکانی بڵاوبوونەوەی بەدەر لە ناوەند، هەروەکو سەرهەڵدانەکانی سەردەمێکی تیرەکان، ڕەوتەکانی رزگاری نەتەوەیی کۆمەڵگا پێشکەوتوەکان سەرهەڵدەدات. دەوروبەر لەمیانەی ئەو چەکانەی شارستانییەت، هەوڵی خۆ پاراستن و رزگار بوون دەدات کە لە ناوەندەوە بەدەستی کەوتووە. لە بواری ئایدیۆلۆژیدا نەتەوەپەرستی، لە واری تەکنۆلۆژیشدا چەکی ئاگرین، بە پێی پێویست بەدەست هێنراوە. سەدەی بیستەم بە شێوەیەکی بەرفراوان دەبێتە شایەدی جوڵانەوەکانی رزگاری نیشتمانی و دەوروبەر. ئەو ڕێککەوتنەی جوڵانەوەی زەحمەتکێشان و جوڵانەوەی نەتەوەیی لە لاوازترین خاڵ واتە لە ڕوسیا ئەنجامیدا، بۆ یەکەمین جار لە نێو هەلومەرجی شارستانییەتدا هەنگاوێکی سەرکەوتووانەی ئەوتۆ دەهاوێژرێ کە ئازادی و یەکسانی بە هەر کەسێك دەکەوێت. بەڵام دوای بەسەرچوونی 70 ساڵ، ئەو شارستانییەتەی کە پشت بە پێکهاتەی هەزاران ساڵەی کۆمەڵگای چینایەتی دەبەستێ، دەتوانی ئەم ئەزموونە وەکو خۆی لێبکات و لە ناوەوە هەڵیوەشێنێتەوە. هەرچەندە ئەزموونەکەی سەرکەوتووش نەبووبێت، ئەوا لەمیانەی ئەو پەند و وانانەی سەبارەت بە ڕێچکەی سەرکەوتنەوە پێشکەشی کردووین، سەردەکەوێ لەوەی ببێتە بەردی گۆشەی بناخەی مێژوو. شارستانییەتی سەرمایەداری لەم گۆڕانکارییە دەترسێ و یەکەمین و گرنگترین هەنگاو بۆ سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەهاوێژێ.

یەکەمین جارە هێزەکانی کۆمەڵگای چینایەتی لە مێژووی شارستانییەتدا، هەرچەندە لە نێو زەمینە و هەلومەرجێکی یەکسانیش نەبێت، لە ژێر سایەی رژێمێکی دیموکراسییانەی بەرفراوان و لە نێو زەمینەی ئاشتیدا لەسەر بنەمای دیاری کردنی چارەنووسیان بە شێوەیەکی ئازادانە رێککەوتوون. شارستانییەتی دیموکراسییانە خەیاڵ نییە، راستییەکە.

د ـ قەیرانی گشتی شارستانییەت و چاخی شارستانییەتی دیموکراسی

هەرچەندە دەستەواژەی ـ "کۆتایی مێژوو" راستیش نەبێ، ئەوا ئاماژەکردن بەوەی کە تایبەتمەندێتی شارستانییەتی پشت بەستوو بە کارەکتەری چینایەتی کۆتایی پێهاتووە، نزیك بوونەوەیەکی واقیعییە. ئەگەر مێژوو تەنیا بریتی بێ لە تێکۆشان و ململانێی چینایەتی، لەم چوارچێوەیەدا واژەی، کۆتایی بە مێژوو هات، واتایەکی خۆی دەبێ. ئەو بناخە سەرەکییەی کە شارستانییەتی ئاوا کرد، هێزی تەکنیك (ئامرازە) کە کۆمەڵگای نئۆلیتیك خولْقاندوویەتی. ئەم هێزەی ئامرازەکان و لە خاکە بە پیتەکانی ئەم جوگرافیایەی بۆ ئاودێری گونجاوە، لەمیانەی رێ کردنەوەی بۆ زێدە بەرهەمێك کە ئێجگار زۆر لە ئاستی بەکاربردن زیاتر بوو، زەمینە و ئامادەکاری بۆ لەدایکبوونی کۆمەڵگای چینایەتی کردووە و رەخساندووە. بە شێوەیەکی سروشتی جیابوونەوە لە جۆری بەڕێوەبەر ـ بەڕێوەبراو، دەرفەتی بە دەرکەوتنی دەوڵەت داوە. ئەم دیاردەیەی کۆمەڵگا کە بۆ یەکەم جار لە میزۆپۆتامیای خواروودا ئەنجامدرا، گوزارشت لە شارستانی بوون دەکا. ئاشکرایە کە ئامراز ـ تەکنۆلۆژیا ـ لە گەوهەری شارستانییەتدا شاراوەیە. کاتێك ئامراز دەکەوێتە نێو تواناکارییەکانی پێشکەوتن، ئەوە بە واتای ئەوەش دێت کە لەمیانەی ئامرازەوە پێش دەکەوێ.

تەکنیك (ئامراز (کە لەسەر بنەمای چینایەتی کۆمەڵگا ناچاری پارچەبوون دەکا، رێگا لەپێش کارتێکردن و کاریگەرییەکی دوو لایەنە دەکاتەوە. لە قۆناخی یەکەمدا بناخە لاوازەکەی ئامرازەکان، جیابوونەوەی چینایەتی لە بنەوانەوە دەکاتە ناچارییەك. تەنانەت خودی مرۆڤیش وەکو ئامرازێکی تەکنیکی (اله) بەکار دەهێنرێ. خودی کۆیلە وەکو لێهاتووترین ئامراز دەبێتە بابەتی بە موڵك کردن، ئەمەش ریشەدارترین پارچەبوونی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیدا دێنێ کە بە شێوەی کۆیلە و خاوەن کۆیلەکانە. کۆیلایەتی مرۆڤ، ئەنجامێکی لاوازی بناخەکانی ئامرازە (تەکنیکە). بە ئەندازەی ئەوەی تەکنیك (ئامرازەکان) پێش دەکەون جیاوازی نێوان ئاستی چینەکان کەم دەبێتەوە.

تەنانەت لە قۆناخەکانی دوای کۆیلایەتیش، بە تایبەتیش کاتێك ئامراز و ئامێرە لە ئاسن دروست کراوەکان پەرەدەسێنێ، ئەو جیاوازییە قووڵەی چینایەتی کەم دەبێتەوە. بەڵام لێرەدا بابەتی هەرە گرنگ، پەیوەندی نێوان ئاستی تەکنیك (تەکنۆلۆژی) و جیابوونەوەی چینایەتییە. تەنانەت زانینی ئەوەی کە ئامراز لە کامە ئاستدا رێگای لەپێش جیابوونەوەی چینایەتی کردەوە، سەبارەت بە تێکۆشانی ئازادی کۆمەڵگا گرنگ و بایەخدارە. لە رەوشێکی

وەکو سەرمایەداری کۆن درێژە بە هەبوونی خۆی نادات. نە سەرکەوتنی شۆڕش بە تەواوی بەدیهاتووە نە هی شۆڕشی چەواشە؛ سەرکەوتنی تەواوەتی ئیمپریالیزم و سەرکەوتنی جوڵانەوەکانی رزگاری نیشتمانی بەدی نەهاتوون. سەرلەنوێ ئاواکردن و ریفۆرم هەردووکیان لە سەرکەوتن دوورن. ئەوەی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم هاتۆتە ئاراوە، لە هەموو بوارێکەوە رەوشێکی نوێیە.

راستە کە سەرمایەداری لە هەموو شوێنێکدا؛ وڵاتە سۆسیالیستەکانیش لە ناودا، هەوڵ دەدات پێشکەوێت، وەلێ ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت ئەو چینەی کە بانگەشەی لەسەر پێ مانەوە دەکات، سەرمایەدارییە، کە لە ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت پێش دەخرێت. هەروەها ئاشکرایە کە لە تەواوی ئاسیا، ئەفریقیا و ئەمریکای باشوور و لە هەموو وڵاتە ورد و درشتەکاندا، سەرمایەداری هەوڵ دەدات وەکو سیستەم بە دەزگا ببێت. بە شێوەیەکی قووڵ گونجاندنی سیستەم بەڕێوە دەچێت. بەڵام دیسان ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێت ئەوەی روودەدات لە مێژووی شارستانییەتدا رەوشێکە لە چاخی سەرمایەداری جیاوازترە. بێگومان چەندین دەرئەنجام هەن کە ئەم قۆناخە دیاری دەکەن. شۆڕشی زانستی و تەکنۆلۆژی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم لەسەرەوە دێت. هەروەکو دەبینرێ لە وەرچەرخانەکانی شارستانییەتدا هەموو کاتێك زانست و تەکنۆلۆژیا رۆڵی پێشەنگایەتییان بینیوە. ئەو ئاستە نوێیەی کە زانست و تەکنۆلۆژیا پێی گەیشتووە، رەوشی جیاوازی بۆ بەدەست هێنانی قازانج خولْقاندووە. تەکنۆلۆژیای راگەیاندن و گەیاندن زەقترین نموونەیەتی. هەروەها ئەمەش پێشکەوتنێکی جیاوازتری مێژووییە کە سەرمایە بەبێ هیچ ئاستەمێك و کۆسپێك لە هەموو لایەکدا بۆتە خاوەنی هێزی پاشەکەوت و بەکار بردن. کات ژمێرەکانی کات بە شێوەیەکی جددی کەم بۆتەوە. ئەگەر بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت کۆلۆنیالیە کۆنەکان خراونەتە رێڕەوی گەشەکردنی سەرمایەداری. هەر هەمووی بە سەرمایەی دارایی گرێ دراوە. سەرمایەی دارایی لە رێگای بازاڕەوە (بۆرسە) لە سەرتاسەری دونیادا زاڵ بووە. ئەو حکوومەتانەی ملکەچیان بۆ نەکردووە هێندە کەمن، دەتوانین بڵێین نین. لە کاتێکدا لە رابردوودا شەڕ ئامرازێکی بەدەست هێنانی قازانج بوو، وەلێ لەم رەوشە نوێیەدا بۆتە کۆسپ. ئەوەی زیاتر بۆ بەدەست هێنانی قازانج پێویستە، ئەو سەرمایەدارییەیە کە بە رێکوپێکی بەڕێوە بچێت.

بێگومان زانست و تەکنۆلۆژیا رۆڵێکی دیاریکراو لە تەواوی ئەم پێشکەوتنانە دەبینێ و لە جێگای خۆیدا نابێت ئەگەر بگوترێ ئەم پێشکەوتنانە لە ئەنجامی ئیرادەی یەکلایەنەی سەرمایەداری بەدیهاتووە. لە سەرووی هەموویانەوە سۆسیالیزمی بونیادنراو، تێکۆشانەکانی رزگاری نیشتمانی و دەسکەوتە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی کە بەرهەمی تێکۆشانی زەحمەتکێشانی ناوەندە بەهێزەکانی شارستانییەتە و لەمیانەی دەستوورەوە گەرەنتییان کردووە، بە لایەنی کەم هێندەی زانست و تەکنۆلۆژیا رۆڵێکی کاریگەریان هەبووە، لەمیانەی ئیرادەی خۆیانەوە هاوسەنگییەکیان لەگەڵ ئیرادەی سەرمایەداری ئاوا کردووە. لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم لەجیاتی سەرکەوتنی رەهای لایەنێك، مێژوو شایەدی دەرکەوتنی رەوشێکە بۆ رێککەوتنی هەردوولا گونجاوە. بۆ

بەمجۆرەدا پێشخستنی تەکنیك، دەبێتە زەمینە و هەلومەرجی بابەتی، پێشخستنی ئازادی. لە قۆناخی کۆمەڵگای سەرمایەداریدا جێگرتنەوەی لایەنی بەرهەمی کارگەکان لەجیاتی بەرهەمی مانیفاکتۆرا، لە پەیوەندییەکانی چینایەتیشدا رێگای لەپێش گۆڕانکارییەکی ریشەیی کردۆتەوە. ئامێرە پێشکەوتووەکانی کارگە، ئاواکردنی شێوازێکی پەیوەندی کۆیلەداری لەسەر چینی کارکەر بێ واتا کردووە. تەنانەت شێواز و تەرزێکی بەمجۆرەی پەیوەندی لەگەڵ گەوهەری شێوازی بەرهەمهێنانی کارگە، ناکۆك و پێچەوانەیە. شێوازی بەرهەمهێنانی پێشکەوتووانە، ئەگەر بە شێوەیەکی سنوورداریش بێت، پێویستی بەوە هەیە چینی کارکەر ئازادانە رەنجی خۆی بەکار بێنێ. مامەڵەکردن و هەراجکردنی رەنج بە شێوەیەکی سەربەست، یەکێکە لە پرەنسیپەکانی سیستەم. بەڵام ئەو زەمینە مادییەی دەرفەتی ئەمە دەدات خودی کارگەیە.
لە مێژووی ئامێر (تەکنۆلۆژیا)دا قۆناخی سەرمایەداری پێشکەوتنی مەزنی بەخۆیەوە بینیوە. بۆ یەکەمین جار دابڕانی نێوان زانست و تەکنۆلۆژیا لە ئارادا نامێنێ، دەبن بە دوو فاکتەر کە یەکتری تەواو دەکەن. بە تایبەتیش لە سەدەی بیستەمدا شۆڕشێکی مەزنی زانستی تەکنۆلۆژی بەدیدێت. لەم سەدەیەدا جگە لە تەکنۆلۆژیای میکانیکی، بۆ یەکەمین جار تەکنۆلۆژیای ئەلەکترۆنی و ناوەکی پەرەی پێدراوە. پێشکەشکردنی هەر دوو تەکنۆلۆژیا و بەکارهێنانیان بۆ خزمەتی مرۆڤایەتی، تەواوی داب و نەریتە باوەکانی سەراوبن کرد. بە تایبەتیش ئەم لە بوارەکانی سیاسەت و دەوڵەت و سەربازیدا ئەنجام دانی وەرچەرخانی مەزنی کردۆتە ناچارییەك.
دەوڵەت کە سیاسەتێکی چڕکراوەیە و بەدەزگابووە، داهێنان و ئامرازێکی چاخی کۆیلەدارییە. کاتێك کۆمەڵناسی مارکسیزم زیاتر لەسەر بنەمای ئابووری، سەرمایەداری شیکردۆتەوە، رێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە کەم و کوڕی مەزن لەم بوارەدا روو بدات. ئەوانەی یەکەمین پرەنسیپ و شێوەی دەوڵەتیان دیاریکردووە، راهیبەکانی سۆمەرن، هیچ بنەمایەکی زانستی نییە. دەوڵەت ئامرازێکە قەبەترین چەوسانەوەی چینایەتی بەڕێوە دەبات، پشت بە هزری میتۆلۆژی (ئەفسانەیی) دەبەستێ کە زۆر لە هزری ئایینیش دواکەوتووترە. بە گوێرەی تێڕوانینی راهیبەکان، دەوڵەت نموونەی سیستەمە نەگۆڕەکەی ئاسمانە لەسەر زەوی. هەروەکو چۆن خوداوەندەکان، ئاسمان بەڕێوە دەبەن، دەبێ دەوڵەتیش بەمجۆرە، سەر زەوی بەڕێوە ببات. بەڕێوەبەرایەتی خوداوەندەکان لەگەڵ پیرۆزی دەکرێن بە یەك، ئەوا هەمان شت بۆ بەڕێوەبەرێتی دەوڵەتیش پەیڕەو دەکرێت. بۆچوونی پیرۆز بینینی دەوڵەت، بیروباوەڕی ئەفسانەیی راهیبەکانی سۆمەرە کە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوام بووە، بۆچوونێکی هەرە مەترسیدارە کە گەندەڵترین چەوسانەوە و فشاری کۆن رەچاو دەکات.
دەتوانرێ بگوترێ بە درێژایی مێژووی کۆمەڵگای چینایەتی لە بواری بابەتی دەوڵەتدا، ئەم تێڕوانینەی سۆمەریەکان بەهێزکراوە و درێژەی پێدراوە. هەر چینێکی نوێی سەردەست، ئەمەی کەمێکیتر پتەو کردووە. لەوانەیە دەوڵەت لە سەرووی ئەو ئامرازە کۆنانەوە بێت کە نەگۆڕدراون. تاوەکو ئێستاش دەوڵەت لە سەرووی ئەم بابەتانەوە دێت کە لە نێو

راستینەکانی کۆمەڵگا بە نەناسراوی ماونەتەوە. تەنانەت سەرباری ئەوەی ئایینەکانیش دووچاری گۆڕانکارییەکی مەزن هاتوون، بەردەوام دەوڵەت دەخرێتە نێو بۆتەیەکی پیرۆز و هەوڵی پاراستنی دەدرێ. بە هۆی گرنگی و بایەخەکەی بۆ چینی چەوسێنەر و سەردەست، ئەم شێوەیەی پێدەدرێت و بەمجۆرە هەڵدەسەنگێنرێت. لەبەر ئەوەی نزیکبوون و هەڵوێستەکانی سەبارەت بە سیاسەت و سەربازی، پەیوەندی بە دەوڵەتەوە هەیە، بۆیە هاوشێوەی نزیك بوونەوەیە لە دەوڵەت. دەوڵەت لەمیانەی کاروباری سیاسی و سەربازی و بە پشت بەستن بە بنەما تەکنۆلۆژیەکان، سیستەمی چەوسانەوە و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی بەڕێوە دەبات. ئەگەر پێویست بێ، زەبر بەکار دێنێ و بەردەوام ئەم پەیڕەوە پتەو دەکات.
ئەو دەوڵەتەی سەرمایەداری وەریگرتووە، تەواو داهێنانێکی بەمجۆرەی راهیبە سۆمەریەکانە. لەبەرئەوەی هەر چینێکی سەردەستی چەوسێنەر، باش دەزانێ کە ناتوانێ یەك رۆژ بە بێ دەوڵەت بژی و بەردەوام بەدوای گەرەنتی دەوڵەتدا دەگەڕێ، بۆیە لە ئاستی پەرستن بەو ئامرازەی دەوڵەتەوە گرێ دەدرێت کە پێشتر لەبەر دەستی دایە و ئامادەیە. ناخوازێ لێپرسینەوە و شیکردنەوە دەرهەق بە دەوڵەت بکرێت. زیاتر بە گوێرەی ناسنامەی خۆی ئۆرگانی نوێ و پۆشاکی نوێ لەبەر دەکات. ئەمە نەریتێکی هێندە بەهێزە، تەنانەت کاتێك شۆڕشی سۆڤییەت ئەنجام درا و گەلێك هێز بانگەشەی ئاواکردنی دەوڵەتی زەحمەتکێشانیان دەکرد، لەوە رزگاریان نەبووە تەسلیم بە هەمان دەوڵەتی راهیب نەبن. شتێکی رێککەوت نییە ئەو دەوڵەتانەی لەسەر شێواز و تەرزی یەکێتی سۆڤییەتن، شێوازێکن بە رادەی هەرە زێدە، لە شێوازی راهیبەکانی میسر و سۆمەر دەچێت. ئەوەی بە رادەیەکی هەرە زێدە شۆڕشگێڕەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو ئەنجامیاندا، تێکشکاندن و دڕاندنی ئەو پۆشاك و دەمامك و ئۆرگانە زیادانە بوو کە لە سەردەمی سۆمەریەکان بەدواوە بۆ دەوڵەت دروست کرابوون. بەڵام پێشکەشکردنی هزری دەوڵەتی پیرۆز و گەوهەرە سەرەکییەکەی کارکردن لەژێر فشار و گوشار، لەژێر ناوی "دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا"، هەرچەندە درەنگیش بێت، بەڵام دواتر روونبۆوە کە لەخۆ خەڵەتاندن بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. دڕاندنی جل و بەرگەکەی وەکو پارچەبوونی دەوڵەت لە قەڵەم دراوە و دەرکی پێکراوە.
لەوانەیە دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا وەکو زاراوە پەیوەندی بە زەحمەتکێشانەوە هەبێت. تەواوی دیکتاتۆرییەتەکان پەیوەندییەکیان لەگەڵ چەوسانەوە هەیە. تەنانەت پیادەکردنی دیکتاتۆرییەت بۆ یەك رۆژ، بە واتای، بوون بە ئامرازی چەوسانەوە دێت. ئەوەی سۆسیالیزمی سۆڤییەتی رووخاند، ئەو بە هەڵەدا چوونە مەزنە بوو سەبارەت بە بابەتی دەوڵەت و دیکتاتۆرییەت. هیچ کاتێك چینە زەحمەتکێشە چەوساوەکان و کۆمەڵگاکان پێویستییان بە ئامرازی دەوڵەت نابێت. چونکە ئەوە ئامرازێکە جیاوازی چینایەتی بەڕێوەدەبات و هۆکاری هەبوونی کۆمەڵگای چینایەتییە.
کاتێك ئەم هەڵسەنگاندنە پێش دەخەین و دەوڵەتی کلاسیك بەبناخە دەگرین، دەخوازین ئەوە روون بکەینەوە ئەم ئامرازە، شێوەکانی یەکێتی سۆڤیەتیشی لە ناودا، نەگۆڕدراوە.

کاتێك دەڵێین دەوڵەت نەگۆڕدراوە، مەبەستمان پرەنسیپی پێکهاتن و پەیڕەوە بنەڕەتییەکەیەتی. ئەگەرنا بە درێژایی مێژوو گفتوگۆ لەسەر شێوەی جیاجیای بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت دەکرێت. بەفیڕۆچوونی هەوڵەکانی چەندین مرۆڤی شۆڕشگێڕ کە لە مێژووی جیهاندا بە دڵسۆزی لەپێناو بەدیهاتنی ژیانێکی ئازاد و یەکسان تێکۆشانیان کرد، بۆ دوو هۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە، دیسان سەرچاوەی خۆی لەو هزر و کردارە چەوتانەیان دەگرێت کە سەبارەت بە بابەتی دەوڵەت هەیانە. چەندین سیستەمیان ئاواکردووە، وەلێ گەورەترین بەڵای بەسەردا هێناون. چونکە بە شێوەیەکی راست لە پیرۆزترین قەوارەی راهیبە سۆمەریەکان نەگەیشتوون. ئەمە ئامرازێکی بەمجۆرەیە، تایبەتمەندێتیەکی بەمجۆرەی هەیە، لەمیانەی رەمزێکی زەبری خودایی وەهاوە رێکخراوە، کە پاشماوەکانی کۆمەڵگا بە شێوەیەکی توندڕەوی و نەزانییەوە بشێوێنێ و چەواشە بکات. سەرەڕای ئەوەی بە ساڵاچووترین پێکهاتەیە، بەڵام لەمیانەی نوێترین ئارایشتەوە خۆی بە گەنج و جوانکەلە و سەرنج راکێش نیشان دەدات، هەبوونێکی موعجیزەیی و سەیرە کە بە هۆی ئەزموونە مەزن و هێزە سیحراوییەکەیەوە، کەم کەس هەن بتوانن لێی رزگار ببن. هەروەها لەبەر ئەوەی زۆر بە کاریگەر و دووڕەگەزییە (نێرەمووکە)، بۆیە ئاستەمە پارچە بکرێت. کاتێك ئاماژە بەوە دەکەین، ئامانجمان ئەوە نییە بە خراپە نیشانی بدەین. بەڵکو دەبێ ئەوەش بزانرێت تاوەکو راستینەی پارچەبوونی چینایەتی بەردەوام بکات، بە هۆی هەندێ هۆکاری تەکنیکی، بە بێ دەوڵەت ژیان نابێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا داواکردنی ژیانێکی بێ دەوڵەت، یان لەمیانەی گەڕانەوە بۆ چاخی بەردین، یاخود لەمیانەی ئانارشیزمەوە دەبێت. بە گوێرەی ئەوەی هەردووکیشیان لە نێو هەلومەرجی کۆمەڵگای رۆژگاری ئەمڕۆماندا ناشێ، بۆیە ژیان لەگەڵ دەوڵەت دەبێ.

بە گوێرەی ئەوەی هەم تەکنیك، هەم کۆمەڵگای چینایەتی و دەوڵەت کە وەکو بەرهەمێکی لاوازی ئامرازن و لەسەر ئەو بنەمایەش شارستانییەت پێکهاتووە، ئەو پرسیارەی پێویستە بکرێت و گرێدراوی ئەم قۆناخەیە ئەوەیە: لە کامە قۆناخی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیدا جیابوونەوەی چینایەتی و گرێدراو بەمەش دەوڵەت و ئەو سیستەمەی شارستانییەت پێویست نامێنێ کە پشت بە دەوڵەت دەبەستێ؟ ئەمەیە ئەو پرسیارە سەرەکییەی پێویستی بە وەڵام دانەوە هەیە.

لەگەڵ ئەوەی تەکنیك (ئامراز) جیاوازی چینایەتی خوڵقاندووە، وەلێ دیسان ئەوەی دوای ئاستێکی دیاریکراوی پێشکەوتن بەلاوەی دەنێت، تەکنۆلۆژیایە. بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا مێژوو ئەوەی سەلماندووە هەر پێشکەوتنێکی ئامێرەکان و تەکنۆلۆژیا جیاوازی چینایەتی تەسك کردۆتەوە و دەرفەت و تواناکارییەکانی ئازادی زیادی کردووە. هیچ کەسێك ناتوانێ نکۆڵی لەوە بکات ئەو ئامرازانەی لە ئاسن دروست کران، تواناکاری و دەرفەتێکی مەزن بوو بۆ ئازادی مرۆڤایەتی. بۆ نموونە ئەو گەلانەی بە سانایی شمشێریان دەسکەوت، ئەو جووتیارانەی ئاسنیان لە گاسنەکانی خۆیان گرێدا و بۆ ئەو پیشەکارانەی کە دەزگاکانی خۆیان لە ئاسن دروست کرد، کانزایەکی دیکە ناتوانن وەکو ئاسن ئەوە نیشان بدەن کە چۆن دەرفەتی ئازادی خوڵقاندووە. مێژوو پڕە لە نموونەی بەمجۆرە.

گرفتێکی دیکەی سەبارەت بەم بابەتە کە پێویستی بە شیکردنەوە هەیە، ئەوەیە کە نابێت رەوشەکانی پیشەکاری کە لەسەر بنەمای پێشکەوتنی ئامێر (تەکنۆلۆژیا) پێشکەوتون و خشتەکردنی کار وەکو پێشکەوتنی دەوڵەت و جیابوونەوەی چینایەتی هەڵسەنگێنرێت. لە راستیدا زیادبوونی پیشەکان و پێویستی خشتەکردنی (تنسیق) کارەکان، بە دەوڵەت بوون و جیابوونەوەی چینایەتی کلاسیکی بێ واتا دەکات. بەڕێوەبەرایەتی خشتەکاری و پیشەکان پێویستی بەلاوەنانی دەوڵەت دێننە ئاراوە.

لەوانەیە گرنگترین ئەنجامی مێژوویی کە شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژیاکانی سەدەی بیستەم لەگەڵ خۆیاندا هێنابێ، ئەوەیە زەمینە ماددییەکانی جیاوازی چینایەتییان لە ئارادا نەهێشتووە. دەبێ ئەمە وەکو گرنگترین دیاردە و رەوشی مێژوویی هەڵسەنگێنرێت. بە بێ ئەوەی کاریگەرییەکانی لەسەر پێشکەوتنەکانی کۆمەڵگا ببینرێ، درێژەدان بە هەمان هەڵوێستە تیۆرییەکانی پەیوەندی و ناکۆکییەکانی نێوان ئەو چینانەی بە گوێرەی تەکنۆلۆژیای سەدەکانی هەژدەهەم و نۆزدەهەم جێگایان گرتووە، رێگا لەپێش بە هەڵەداچوونی مەزن دەکاتەوە. ئەوەی سەرمایەداری لە دەرەبەگایەتی جیاکردۆتەوە، پێشکەوتنە زانستی ـ تەکنۆلۆژیەکانە. هەروەکو دەزانرێ ئەمەش چەندین بەدەزگابوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەگەڵ خۆیدا خوڵقاند، لە سەرووی هەمووشیانەوە دەوڵەتی نەتەوەی، کۆمار و عیلمانییەتن. ئەنجامێکی دیکەی ئەم پێشکەوتنەش رێکردنەوەی بوو لەپێش تێکۆشانە نەتەوەیی و چینایەتییەکان.

دەتوانرێ پێشبینی ئەوە بکرێت کە دووەمین شۆڕشی مەزنی زانستی ـ تەکنۆلۆژی، ئەنجامە کۆمەڵایەتی، سیاسی و سەربازییەکانی زۆر گەورەتر و هەمیشەیی دەبێت. ئەوەی توانای بەدیهێنانی هەیە، مەزنایەتی شۆڕشی زانستی، تەکنۆلۆژییە. تازە بە تازە ئەنجامەکانی دەردەکەوێت. یەکەمیان هەڵوەشانەوەی جەمسەرەکانە. هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت یەکەمین ئەنجامی گرنگی ئەم شۆڕشەیە. هەرچەندە هۆکاری دیکەشی هەیە، بەڵام ئەو تێڕوانینە گشتییەی پەسند دەکرێت ئەوەیە کە گرنگترین هۆکار ئەم شۆڕشەیە. دووەمین ئەنجامی گرنگ، لە دەستدانی گرنگی و بایەخی جارانی دەوڵەتی نەتەوەییە. بێگومان تا رادەیەکی مەزن سنوورەکان واتای خۆیان لە دەستداوە. ئاشکرایە کە تەکنۆلۆژیای گەیاندن رۆڵێکی شۆڕشگێڕی نائاسایی لەمەدا بینیوە. هەنگاونان و ئاراستەکردن بەرەو کۆمەڵگای زانیاری هێندە خێرا بووە کە لەگەڵ هیچ قۆناخێکدا بەراورد ناکرێت. ئەنتەرنێت، بە تەنیا دیاردەیەکی مەزنی شۆڕشگێڕانەیە. هەر شیکردنەوەیەکی تیۆری ئەگەر ئەنجامە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و سەربازی و شۆڕشی تەکنۆلۆژی ناوەکی و ئەلەکترۆنی و میکانیکی رەچاونەکات، ناتوانێ ئەم قۆناخانە بە شێوەیەکی راست هەڵسەنگێنێ کە بەڕێوەچوون. تاوەکو ئەم هەڵسەنگاندنە راستەش پێشنەخرێت، ناتوانرێ پرۆگرامێکی سیاسی راست و ستراتیژی و تەکتیك پێشبخرێت. ئاشکرایە سەبارەت بەم بابەتە پێویستی بە وتووێژێکی قووڵ و رەخنە و رەخنەگرتن هەیە. گرنگترین هۆکاری ئەو قەیرانە ئایدیۆلۆژیەی لە ئارادایە، لاوازبوونی ئاستی ئەمجۆرە هەڵسەنگاندنانەیە.

کاتێك شۆڕشی زانستی ـ تەكنۆلۆژی وەكو راستینەیەكی دەست لێبەرنەدراو كۆمەڵگای چینایەتی ناچاری گۆڕانكارییەكی مەزن دەكات، ئەو كاتە چۆنێتی پێشخستنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ و بەرنامەی سیاسی، گرنگی و بایەخێكی مەزنی دەبێت. لە هەموو قۆناخە مێژووییەكانی بەمجۆرەدا لێگەڕینی مەزن و وتووێژ زیادیانكردووە.

ـ ئیتر سەرمایەداری وەكو سیستەمێكی شارستانییەت نەماوە و هەڵوەشاوەتەوە. 1ئەوەی هەڵوەشاوەتەوە تەنیا سۆسیالیزمی بونیادنراو نییە. ژێركەوتنی فاشیزم لە راستیدا ژێركەوتنی سەرمایەدارییە. ئەو شكستەی لە وڵاتە كۆلۆنییەكاندا دووچاری هات پارچەكەی دیكەی ئەم شكستەیە. شكستی ئەمریكا لە ڤیتنام، شكستی داگیركاری نوێشە. ئەوەی لە دووەمین شەڕی جیهانیدا شكستی هێنا، لە راستیدا پێكهاتەی هەر دوو سیستەمە، كە پشتیان بە زانست ـ تەكنۆلۆژیا و فەلسەفەی كۆن دەبەست. ئەم پێكهاتانە زیاتر پشت بە میكانیكی زانست ـ تەكنۆلۆژیا و شرۆڤەكانی هزری فەلسەفی دەبەست. پراكتیزەكردنی یاسا میكانیكییەكانی ناو كارگە، ئاستی تەكنۆلۆژیایە. تا رادەیەكی مەزن پێویستی بە هێزی بازووی كاركەران هەیە. ئاستی زانستیش لە ئاستێكدایە كە هزر و بۆچوونی ئەرێیی لەخۆوە دەگرێت. پێشتر ئاماژە بەوە كرا سیاسەت لەمیانەی دەزگا كۆنەكان تەنانەت لە رێگای نزیكبوونە ئەفسانەییەكان، بەها و نرخی پێدەدرێت. لە كاتێكدا لیبرالیزمی بۆرژوازییەت بە فاشیزم و نەتەوەپەرستی شۆڤێنی ئەنجامگیردەبێ، ئەوا ئاستی سەرەڕۆیی و تۆتالیتاری سۆسیالیزم بە دەوڵەتگەراییەكی بە توانا و نەتەوەپەرستییەكی ـ سۆسیال ئەنجامگیربوو. دووەمین شەڕی جیهانی شەڕێكی ئاسایی و لەخۆوە نەبوو، بەڵكو بۆ ئامانجی سەرلەنوێ ئاواكردنەوەی شارستانییەتی سەرمایەداری دەگەڕێتەوە كە كەوتبووە نێو قۆناخی قەیرانێكی قووڵەوە. ئەو شێوازە كۆمەڵكارییەی كە هەر سیستەمێكی كۆمەڵگای چینایەتی لە قۆناخی هەڵوەشانەوە بە ئامانجی لەسەرپێمانەوە پێشیدەخات، هەمان شێوەی زێدەڕۆیی دەوڵەتگەرایی پێكدێنێت. لە لایەكی دیكەوە سێیەمین ئەنتەرناسیۆنالیستی سۆسیالیستی كە بە ئامانجی رووخاندنی سیستەمی سەرمایەداری لە رێگای شۆڕشەوە بەسترا، سەرەڕای ئەوەی لە شەڕدا ژێرنەكەوت و تەنانەت لە دوای شەڕ لە چەندین گۆڕەپاندا سەركەوتنی بەدەستهێنا، بە هۆی بنبەستبوونی ئایدیۆلۆژی لە هەڵوەشانەوە رزگاری نەبووە.

ئەگەر سەرنج بدرێ، دەبینرێت كە هەر دوو سیستەم نەك لە ئەنجامی سەركەوتن، بەڵكو لەمیانەی رەوشی هاوسەنگییەوە جارێكی دیكە قەڵەمبازیان هاوێشتووە. ئەو چەمكەی سەلمێنراوە ئەوەیە كە سەرمایەداری ناتوانێ لە ئاكامی شەڕەوە خۆی بەهێزبكات، ئەمە راستە قۆناخی سەردەستی بێسنوور لەدواوە بەجێماوە. هەروەها پێشكەوتنێكی گرنگتر ئەوەیە چەوتی چەمكی دوو جەمسەری ئاشكرابووە؛ راستتر ئەوەیە، هەڵە و كەموكوڕییەكانی رێبازی ململانێ و تێكۆشانی نێوان چین و نەتەوە چەوساوەكان و ئیمپریالیزمی سەرمایەداری ئاشكرابووە. ئەنجام نە "كۆتایی مێژوو" و نە چاخی دیكتاتۆرییەتی پرۆلیتاریایە؛ بەڵكو ئەو قەیرانە قووڵەیە كە سیستەمی شارستانییەتی كۆمەڵگای شارستانییەت لەدوا قۆناخی خۆی، لە گەوهەری سەرمایەداریدا

تێیكەوتووە. بەڵگەیەكی دیكەی گرنگ و سەلمێنەری ئەم قەیرانە ئەوەیە كە ئەنجامەكانی شۆڕشی زانستی و تەكنۆلۆژی، كە دەیتوانی دوای شەڕ تەواوی مرۆڤایەتی بە تێربوونێكی ماددی و مەعنەوی بگەیەنێ و دەرفەت بە هەموو جۆرە دەوڵەمەندی و بە پیتیەك بدات، نەخرایە خزمەتی مرۆڤایەتییەوە. ئەگەر ئایدیۆلۆژیا و سیاسەتی سەردەست نەبوایە، ئەوا ناكۆكییە چینایەتی و نەتەوەییەكان بە بێشەڕ چارەسەردەكران و ئەو بناخە تەكنۆلۆژییەش ئامادەبوو كە بە هۆیەوە دەوڵەمەندی و زێدەبەرهەمی بێتەئاراوە. بەڵام دەزگاكانی پێكهاتەی سەرخانی سیستەم و پەیوەندییەكانی موڵكایەتی، دەركەوتنی سیستەمێكی نوێ ئاستەنگ دەكەن.

بەرچاوترین سیستەمی قازانجی سەرمایە، بازاڕی (بۆرسە)ی نێودەوڵەتییە. قۆناخی قازانجكردن لە رێی بۆرسە، كە سەرمایەداری پشتی پێدەبەستێ، گوزارشت لەوە دەكات كە بەبێ كاركردن پارەیەكی زۆر و زەوەند قازانج بكەی. ئەمەش هەروەكو ئەوە وایە سیستەم پشت بە یاری قومار ببەستێ. هیچ ئامرازێك وەكو ئەمە بە شێوەیەكی روون و ئاشكرا بەسەرچوونی سیستەم و كەوتنە نێو رەوشی هیچ و پووچی، نیشاننادات. ئەم رەوشە، واتا پەیوەندییە كەوتووەكانی موڵكایەتی، شێوازی قوماری پەیوەندییە باوەكانی موڵكایەتی كە لە ئارادایە، تەنیا رێگای لەپێش ئەو كاریگەرییە زیانبەخشانە نەكردۆتەوە كە دزەی كردۆتە ناو تەواوی كۆمەڵگا؛ بەڵكو خراپتر ئەوەیە كە بەردەوام شانس و دەرفەتی دەركەوتنی سیستەمی نوێ دوا دەخات. كۆمەڵگا فێری سیستەمی قازانجی سانا و هەرزان دەكات، بەمجۆرە ئەخلاقەكەی تێكدەدات و دەیكات بە موحافەزەكار. دژی پێشكەوتنە خوڵقكار و نوژەنەكان دەوەستێ. گەیشتنی سیستەم بەرەو شتێكی بەمجۆرە سەنگەرگرتن نییە، بەڵكو رەوشێكە بە گشتی لە ئارادایە. ئەگەر بناخەی ئەو تەكنۆلۆژی و سەرمایەیەی كە لە ئارادایە؛ لە بوارەكانی پێداویستییەكانی، ژینگە، تەندروستی، پەروەردە و دەستەبەركردنی كار بە شێوەیەكی راست بەكاربهێنرێت و بخەوێنرێ، ئەوا هەم جیاوازی چینایەتی دەكەوێتە نزمترین ئاست، هەم دەشێ هەموو ئەو ناكۆكیانەی كە دەردەكەون بە بێ توند و تیژی چارەسەربكرێت.

لێرەدا گرنگترین بابەت كە پێویستە جیابكرێتەوە، ئەوەیە كە هەروەكو چۆن دامەزراندنی سیستەمی شارستانییەتی كۆمەڵگای چینایەتی وەكو ئەنجامێكی پێشكەوتنی تەكنیك (ئامراز)بووە، ئەوا كۆتایی پێهاتنیشی وەكو ئەنجامێكی ئاستی نوێی پێشكەوتنی تەكنۆلۆژیا بووە بە رۆژەڤ. هەروەكو چۆن (ئامراز) تەكنیك هێزێكی بانگەوازی شارستانییەتی كۆیلەداری بوو، ئێستاكەش بۆتە هێزی بانگەوازی بێ واتابوونی كۆمەڵگای چینایەتی. بە بێئەوەی پەنابرێتە بەر شیكردنەوەیەكی تیۆری قووڵ، ئەوا هەر كەسێكی خاوەنی زانیارییەكی ئاسایی بێت، دەبینێ كە ئەم رەوشە راستینەیەكە لە ئارادایە و بەڕێوەدەچێت.

2 ـ لە رەوشێكی بەمجۆرەدا هەڵوێستەكردن و تاوتوێ كردنی هێڵە گشتییەكانی ئەو ئەلتەرناتیفەی پێویستە بكەوێتە رۆژەڤەوە، دووەمین بابەتە كە جێگای گرنگی و بایەخ پێدانە. ئەوەی پێویست بێت شۆڕشە خوێناوییەكان نییە، راستتر ئەوەیە كە بناخەی تەكنۆلۆژیا ئەم رێچەكەیەشی بێ واتاكردووە. لە نێو هەلومەرجێكدا كە تەكنۆلۆژیای

گەیاندن و راگەیاندن گەیشتۆتە ئاستێك لەمیانەی تەلەفۆنی گیرفانەوە شوانێکی سەری چیا سات بە سات بۆ بەستنی پەیوەندی لەگەڵ هەموو لایەنێکی جیهان کراوەیە، هەروەها هەموو قەدەخەنامەکان بێ واتابوون و لەکارکەوتوون، ئاشکرایە جگە لە خۆپاراستنی ناچاری، لەمیانەی شێواز و رێچکەکانی توند و تیژی و خوێنڕشتن گەیشتن بە ئەنجام بێواتابووە. لەمیانەی نموونە جۆربەجۆرەکانی هەموو لایەنێکی جیهان، روون بۆتەوە توند و تیژیترین بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتەکانیش ناتوانن ئەم هێزەی تەکنۆلۆژیا تێکبشکێنن. تەکنۆلۆژیا تەنیا تواناکاری بێسنوور بۆ بەرهەمهێنانێکی زۆر و بەپیت ناهێنێتە ئاراوە، بۆ ئەوەی کۆسپە سیاسییەکانی پێشی بەلاوەبنرێت، تواناکاری مەزن سەبارەت بە وشیاری پێویست و رێکخستن پێشکەش دەکات. لەم بوارەشدا بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگای چینایەتی بێچارە و بێواتادەکات.

لەبەرئەوەی لە سەدەی نۆزدەهەم و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، پێشتریش، بە درێژایی تەمەنی مێژوو، توانستێکی تەکنۆلۆژی بەمجۆرە نەبوو، ئەوا رێکخستنی نهێنی و سەرهەڵدان و شەڕە درێژخایەنەکان وەکو رێچکە و شێوازی ناچاری رۆڵیان دەبینی. لە دووەمین نیوەی سەدەی بیستەمدا ئەو شۆڕشە ریشەییانەی بۆ یەکەمین جار لە مێژوو روویاندا کۆتایی بەم رەوشە هێناوە. هەندێك لە زانایان سێ قۆناخی سەرەکی مێژوو دەژمێرن. یەکەمیان، قۆناخی شۆڕشی کشتوکاڵ و کۆمەڵگای گوندە کە بە بەرفراوانی باسمان کرد. لە ساڵانی 10000 ی پ.ز لە سەردەمی ئاواکردنی یەکەمین دەوڵەتی شار تاوەکو 300 ی پ.ز بەردەوام دەبێت. سەردەمی کۆمەڵگای شار کە پیشەکاری شار، مانیفاکتۆر دەرکەوتنەپێش، دووەمین قۆناخە؛ کە بۆ ماوەی نێوان 300 ی پ.ز تاوەکو 1950 ی زایینی دەگەڕێتەوە. هەرچی قۆناخی مێژووی نوێیە، ئەو پێشکەوتنانە دەگرێتەوە کە گەورەترین شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی مێژوو لە دوای ساڵانی 1950 رێگای لەپێش کردەوە. هەرچەندە ئەم دابەشکردنە کەموکوڕی جددیش لەخۆوە بگرێت، وەلێ لەبەر ئەوەی بەرهەمهێنانی لەمیانەی تەکنۆلۆژیا و پەیوەندییەکەی لەگەڵ کۆمەڵگا بە سەرەکیترین فاکتەرەکانەوە گرێداوە، بۆیە رێبازێك دیاری دەکات کە پێویستە بەهەند وەربگیرێت.

ئاشکرایە پێکهاتەکانی ئەم قۆناخە نوێیەی کە پشت بە ئاستی تەکنۆلۆژیا و زانست دەبەستن، کارەکتەری چینایەتییان بەرچاو و لەپێش نابێت. زیاتر لێهاتوویی پیشەکاری شێوەی ئەو کۆمەڵگایە دیاری دەکات کە پێك دێت. گەوهەری سیاسیش وەکو جاران هێندە دیاریکراو نابێت. زیاتر دەزگاکانی لەجۆری کۆردیناسیۆن (التنسيق)ی گشتی و ئەندازیاری بەکاربردن بە بناخە دەگیردرێت. ئیتر کێشە بەڕێوەبردن و کارکردنی بە زۆرنییە، بەڵکو بە گوێرەی توانستی خۆی، دەبێ کێشەیەکی راست هەڵبژێرێ و بە شێوەیەکی بە بەرهەم بەڕێوەی ببات. راستترە بڵێین، قۆناخێکە کە ناچاربوون و ناڕازی بوونی بەلاوەناوە. کاری کردووە بە ئەشق و دڵخوازی و کردوویەتی بە نەریتێکی جیانەکراوەی ژیان و بە خۆبەختی (گوعی) تەقلی بەڕێوەبەرێتی دەبێت. بە واتای راستەقینە ئەو پێڕەوەی کار هاتۆتە ئاراوە کە بۆ سیستەمی سۆسیالیستی پێشبینی دەکرێت. بۆ یەکەمین جارە

مرۆڤایەتی بەو ئاستەی زانست و تەکنۆلۆژیا گەیشتووە کە دەرفەت بە پێڕەوێکی بەمجۆرەی کار دەدات.

3 ـ ئەو رەوشە مێژووییەی لە دوای شەڕی دووەمی جیهانی هاتە ئاراوە، ئەوەی ئاشکراکرد کە سیستەمی شارستانییەت لەمیانەی شێوە کلاسیکییەکانی دەوڵەت و سیاسەت بەڕێوە نابردرێت. رۆڵی دیاریکراوی شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی لەوەدا ئاماژەی پێکرا. ئەو ئاستەی تەکنۆلۆژیای سەربازی پێیگەیشتووە جگە لەوەی رێگا لەپێش پێشکەوتنی نوێ ناکاتەوە، گەیشتنی بە ئاستێك مرۆڤایەتی لەنێوببات، هۆکارێکی دی گرنگە. لە کاتێکدا چەمکی کلاسیکی دەوڵەت و سیاسەت لەمیانەی ئەو شەڕانەی لە سەرتاسەری جیهاندا رێگایان لەپێش کردەوە، ئەوەی سەلماندووە کە تواناکاری بەڕێوە بردنیان لەدەستداوە. پێویستی بەلاوەنانی ئەو دەزگا سیاسییانەی لە ئارادان ئاشکرابووە. بە واتایەکی دیکە ئیفلاس بوونی هێزی چارەسەری و سیاسەتی شارستانییەتی کۆن جێگای باسە. ئیدی ئاشکرابووە، دەزگاکان و ئەو چەمکانەی لە پەیوەندییە باڵاکانی بەرهەمهێناندا پشتی پێ دەبەستن، بەڕێوەناچێ. لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سیستەمی سۆڤییەت ئەوە زیاتر یەکلابووەوە کە ئەو رەوشەی هاوسەنگی لەسەر بنەمای هێزی ناوکی سامناك ئاواکراوە، هەمیشەیی نییە. هاوکات ئەوەش واقیعی نییە ئەنجامێکی بەمجۆرە هەڵهێنجرێ کە جەمسەری بەرامبەر سەرکەوتووە. تەنیا ئەوە سەلمێنراوە کە پێداگرتن لەسەر بنبەستبوون چارەسەری نییە و قەیران کارەکتەرێکی ریشەیی هەیە. ئیفلاس بوون و لەکارکەوتنی مۆدێلەکانی چارەسەری دوای شەڕی دووەمی جیهانی ئاشکرابووە. هەروەها ئەوەش دەزانرێ کە تاقیکردنەوەی ئەوروپا سەبارەت بە سوپایەکی بچووك و لێگەڕینەکانی ئەمریکا سەبارەت بە قەڵغانی دژە مووشەکی، لە چارەسەری ریشەیی زیاتر، ئامانجی بەسەربردنی رۆژانە و گەرەنتی کردنی هەندێ بەرژەوەندی کاتی لەخۆوە دەگرێت.

ئەو راستینەیەی ئەم هەڵسەنگاندنە کورتە دەستنیشانی دەکات ئەوەیە قۆناخێکی پەڕینەوەی مێژوویی ناچارییە. ئەنجامی ئەم (قۆناخە) ناچارییە لەمیانەی پاشماوەکانی سیستەمی کۆنی شارستانییەت کە کاریگەرییەکی بەهێزی هەیە، بۆ ئەوە سەرچاوە دەگرێت تاوەکو ئێستا هەڵمەتی نوێی مرۆڤایەتی شێوەی نەگرتووە. ئەو قۆناخانەی پەڕینەوە لە مێژوودا درێژخایەن بوون. تەنانەت هەندێ سیستەم لە رەوشی ئیمپراتۆرییەتدا، نوێنەرایەتی ئەم قۆناخە دەکات. لە ماوەی نێوان یەکەمین بە دەزگابوونەکانی شارستانییەتی کۆیلەداری و بە دەزگابوونەکانی قۆناخی گەیشتنە لوتکە و رووخان، نموونەی زەقی دەربازبوون هەیە. هیتیتیەکان و هۆری ـ میتانییەکان، فینقییەکان و فریگاییەکان کە لە ماوەی قۆناخی دامەزراندنی یەکەمین ئیمپراتۆرییەتی میسری و سۆمەری تاوەکو گەیشتنە لوتکەی ئمیپراتۆرییەتی رۆما ـ گریك، هەروەکو قۆناخی دەربازبوون، لە هەموو بوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، میتۆلۆژی، تەکنیکی (ئامرازەکان) و زانستیدا، رۆڵی گواستنەوە دەبینن. ئامرازی گواستنەوەی دەسکەوتە مەزنەکانی شارستانییەتن، رۆژهەڵات بەرەو رۆژئاوا و ناوچەکانی خۆیان، زیاتر لەم لایەنەوە کارەکتەری پەڕینەوەیان هەیە.

نموونەیەکی گرنگی دیکە ئەوەیە هەر دوو ئیمپراتۆرییەتی ساسانی و بێزەنتی رۆڵی پەڕینەوەیان لە شارستانییەتی کۆیلەدارییەوە بۆ شارستانییەتی دەرەبەگایەتی بینی. هەر دووکیشیان رۆڵی پرد دەبینن لە نێوان چاخی سەرەتایی و چاخەکانی ناوین و ئەڵقەی نێوان شارستانییەتی کۆیلەداری و شارستانییەتی دەرەبەگایەتی دەبینێ. نموونەیەکی دیکەی گرنگ، ئەو رۆڵەیە مۆنارشییەکانی ئەوروپای رۆژئاوا بینیان لە نێوان دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری لە هەمان چوارچێوەدایە. مۆنارشییەکان قۆناخەکانی نێوان دەربەگایەتی و سەرمایەدارییە، شێوەی پەڕینەوەیە. ئیمپراتۆرییەتەکانی عوسمانی و روسیای قەیسەریش هەرچەندە هەندێ جیاوازیشیان هەبێت، نموونەی سەبارەت بە قۆناخەکانی پەڕینەوەن. قۆناخی پەڕینەوەی بەمجۆرە کە لەمیانەی دەزگاکانەوە گوزارشتیان لێدەکرێ، رۆڵی پرد دەبینن لە نێوان شارستانییەتی کۆن و نوێدا، جەمسەرەکانی هەر دووکییان لە ناواخنی خۆیاندا دەگەن بە یەك. بێگومان پێویستییەکی فەلسەفەی زانستیش ئەوەیە، یەکێتی کاتی نێوان لایەنەکانی کۆن و نوێ قۆناخێکی ناچارییە. ناچارییە دەبێ تەواوی پێشکەوتنەکانی سروشت بە قۆناخێکی یەکێتییەکانی بەمجۆرەدا دەربازببن. پەیڕەوکردنی ئەم دیالەکتیکەی پەرەسەندن لەسەر کۆمەڵگاش کە بەردەوامی سروشتە، ناچارییە.

4 ـ ئەو قۆناخەی کە قەیرانی سیستەمی شارستانییەتی کۆن تێیدا قووڵ بۆتەوە و هەمیشەییە و هێشتا شێوەی قەڵەمبازی شارستانییەتی نوێی ئاشکرا نەبووە، دەشێ بە چاخی شارستانییەتی دیموکراسی ناوببرێت. لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم، باوبوون و جێگیربوونی کارگێڕییە دیموکراسییەکان وەکو رژێمێکی تەبایی و رێککەوتن، بڕارێکی بە گوێرەی ئارەزوو نییە، بەڵکو ئەنجامێکی ئەو هەلومەرجانە بوو کە لە ئارادابوون. رۆڵێکی دیاریکراوی، ئیفلاسکردنی بڕاری فاشیزمی سەرمایەداری و تۆتالیتاریزمی سۆسیالیزمی بونیادنراو، لە گەیشتن بەم رەوشەدا هەبوو.

ناتوانرێ بڕاری فاشیزمی سەرمایەداری لەمیانەی شێوە هیتلەرییەکەوە هەڵسەنگێنرێ. ئەمە قۆناخێکە راستینەی رژێمی خوێناوی و پاشقەڕۆی تەواوی سەرمایەداری و باڵادەستی سەرمایەی فینانس لە بواری سەرمایەدا، پشت راست دەکاتەوە. ئەمە تەنیا لە ناوەندەکانی سەرمایەداریدا نییە، هەروەکو دەزانرێ هەوڵ دەدات لە پەیوەندییەکانی دەوروبەر و وڵاتانی کەناریشدا بڵاوی بکاتەوە. رەوشی توندڕەوترین رژێم کە مێژوو بەخۆیەوە دیوە؛ بۆ مەترسییەکانی هەلومەرجی رووخان و کارەکتەری شۆڤێنی نەتەوەپەرستی کە دەمارگیری ئایینی تێپەڕکردووە، هەروەها بۆ بەهێزبوونی ئەو ئەگەرە دەگەڕێتەوە کە سۆسیالیزم ببێتە سیستەمێك. هەرچی سەرکەوتنی شۆڕشی زانستی و تەکنۆلۆژی و بە گشتیش، ئەو ئاستەی ئازادییە کە مرۆڤایەتی بەدەستی هێناوە، هۆکاری سەرەکی سەرنەکەوتنی ئەو رژێمانەیە. ئەم رەوشەش سەرمایەداری ناچاری بڕارێکی نوێ کردووە. بە گوێرەی ئەوەی ئەگەری سەرکەوتنی سەرتاسەری فاشیزم دەرفەتی نییە و رووخانیش پەسند ناکات، ئەوا سیستەمێکی رێککەوتن و تەبایی درێژخایەن دەبێتە ناچارییەك. کاتێك ئەم رژێمەی تەبایی بە دیموکراسی ناودەبرێت، ئەوا هێندە لێی نامۆ نییە. بە تایبەتی کاتێك سەرکەوتنە مەزنەکانی شۆڕشی تەکنۆلۆژی ئەوە دەسەلمێنێ، دیموکراسی تەنیا

کۆڵەکەیەکی لەسەرپێمانەوە نییە بەڵکو رژێمێکە بە رادەیەکی هەرە زێدە پێشکەوتن بەدیدێنی، ئەمە رێگا لەپێش متمانە و باوەڕی زیاتری سەرمایەداری دەکاتەوە. دیموکراسی، سەرەڕای ئەوەی لە سەرەتادا بە شێوەیەکی سنووردار پەیڕەودەکرا، لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم وەکو گونجاوترین شێوەی ژیان و بەڕێوەبردن پەسند دەکرێ کە بەرەو سیستەمێکی گەردوونی ئاراستەدەکرێ و پێبەپێ بڵاودەبێتەوە.

ئاراستەکردنی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو تۆتالیتاریزم لەگەڵ پرەنسیپی ئازادی سۆسیالیزم ناکۆکە کە پێویست بوو زیاتر بەرەو پێشەوەی ببات. هەرچەندە توانەوەی تاك لە ناو کۆمەڵگادا ئامانجی یەکسانی لەخۆوە بگرێت، بەڵام کاتێك ئاشکرابوو بە ئەندازەی لیبرالیزمی سەرمایەداری تاك ناتوانێ خوڵقکاربێت، ئەوا ژێرکەوتنی دەبێتە راستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو. یەکسانییەکی چوارچوار لە ناو کۆیلەکاندا هەیە. بەڵام ئەوەی لە کۆیلایەتیدا بوونی نییە ئازادییە. لەم قۆناخە بەدواوە زیاترین چالاکی و کردارە گرنگەکانی مرۆڤ تا رادەیەك لەپێناو ئازادی بووە. سۆسیالیزمی بونیادنراو وەکو رژێمەکانی راهیبی سۆمەرە کە بە گوێرەی رۆژگار گونجێنراوە. یەکەمین هەرەوەزی و هاوبەشێتی کۆیلایەتی راهیبە سۆمەریەکان ئاوایان کردووە. جۆرێکی کۆیلەداری دەوڵەت لە ئارادایە کە زۆر لە دەوڵەتگەرایی سۆسیالیزمی بونیادنراو دەچێ. ئیتر ئەمە چ لە ژێرناوی چەپڕەوەکان یاخود راستڕەوکان ئەنجام بدرێت، لەوانەیە ئەو سیستەمانەی لەسەر بناخەی دەوڵەت ئاواکران خزمەتێکیان بۆ یەکسانی هەبێت، بەڵام بڕای بڕ ئەمە لەمیانەی بە قوربانی کردنی ئازادییەکانی تاك بەدیدێت. لە نێو زەمینە و هەلومەرجی کۆمەڵگای چینایەتی، دەوڵەت بە واتای نکۆڵیکردن لە ئازادی دێت. دەوڵەتگەرایی سۆسیالیزمی بونیادنراو کە کردارێکی چڕتر و بەرفراوانتربوو، بە بەراوردکردن لەگەڵ سەرمایەداری، ئازادی تاکی زۆر دواتر خستووە.

ئەو رژێمانەی دەرفەتی ئازادییان نەداوە، بەرامبەر بەو رژێمانەی دەرفەتی ئازادیان داوە، لە بەکارهێنانی زەبر بەولاوە هیچ رێبازێکی دیکەیان نییە. بە شێوەیەکی سەرەکی سیستەمی یەکێتی سۆڤییەت لەم خاڵەدا دۆڕاندی و ونیکرد. بێگومان هەڵەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی لە ژێر ئەم راستینەیەدا شاراوەیە. ئەگەر نزیکبوون و هەڵوێستێکی فەلسەفی ئەوتۆ نیشان نەدرێت کە هێندەی سەرمایەداری ناسنامەی تاك ئازاد بکات، هاوکات ئەمەش لەگەڵ چەمکێکی واقیعی یەکسانی نەکرێتە یەك، ئەوا باسکردنی شارستانییەتێکی نوێ بە هەڵەداچوون و خەڵەتاندنێکی مەزنە. کاتێك فەلسەفەیەکی ماتریالیستی قەبە وەکو چوارچێوەیەکی ژیان بە بنەما بگیردرێت، ئەوا رووبەڕووبوونەوە بەرامبەر بە سیستەمێکی نوێی کۆیلایەتی دەبێتە ناچارییەك. کاتێك دیاردەیەکی هێندە ئاڵۆزی وەکو ژیانی مرۆڤ دەخەیتە نێو چەند کلێشەیەکی ماتریالیستی قەبە، ئەمە تاوەکو دوایی دەرگای خوڵقاندنی مرۆڤێك ئاواڵادەکات کە مەحکوومی ئارەزوو و غەریزەکانی بێت. ئەزموونی سۆڤییەتیش تا رادەیەك ئەم راستینەیە دەسەلمێنێ. هەموو جۆرەکانی نەتەوەپەرستی کە سەدەی بیستەمی درەوشاندەوە، لە گەوهەری تیرەگەرێتی هاوچەرخ بەولاوە هیچ ناوەڕۆکێکی دیکەی نییە. وەکو تیرەگەرێتیەك لە بواری چەندایەتی و چۆنایەتییەوە مەزن بووە.

چاوەڕوانی ئەوە ناکرێت نەتەوەپەرستی لە شارستانییەتێکی نوێدا ڕۆڵ ببینێ. کاتێك دیموکراسی هاوچەرخ شیدەکرێتەوە، پێویستە لەمیانەی ئەم ڕاستینە سەرەکییانەوە تەماشابکرێت. لە نێو هاوسەنگی سامناکی ناوکی و دەوڵەت گەرایی تۆتالیتاریدا، تەواوی خەڵك دەبن بە سەرباز و کارکەر. ئەو پێشکەوتنانەی تەواوی پێوانەکانی کۆمەڵگای چینایەتی تێپەڕکردووە، ئیتر دەبێتە هۆکاری ئەوەی پێکهاتە بنبەست بووەکانی شۆڕش و شۆڕشی چەواشە نەتوانن ڕۆڵی ئاسایی ڕژێم ببینن. هیچ شۆڕش و شۆڕشێکی چەواشە ناتوانێ لەمیانەی ئەم پێکهاتانە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لەسەرپێ بمێنێتەوە. ئەمە لەمیانەی گەلێك نموونەی بەهێز و بەرچاو سەلمێنراوە.

دەشێ چەندین پێناسە دەرهەق بە دیموکراسییەت پێشبخرێت. دەشێ بە درێژی هەڵوێستە سەبارەت بە کارەکتەری چینایەتی و تەبایی و ئاشتیخوازییەکەی بکرێت. دەکرێ پێشکەوتنی تیۆری و پراکتیکی بە قووڵایی ڕوون بکرێتەوە. دەتوانرێ ئاماژە بەوە بکرێ کە بە تەنیا سیستەمێکی شارستانییەت نییە. بەڵام هەرچەندە سنوورداریش بێت دەتوانرێ بگوترێ بۆ یەکەمین جارە تەواوی گەل و کولتوورەکان بەو دەرفەتە گەیشتوون لە نێو بەرفراوانترین زەمینەی ئاشتیدا لە ژێر ناوی بژاری ئایدیۆلۆژی و ئابووری و سیاسی جیاواز پێش بکەون و پێشبڕکێیەك بکەن. ئاماژەکردن بەو دیموکراسییەتەی کە لە کۆتایی سەدەی بیستەم سەرکەوتنەکەی مسۆگەربوو و کارەکتەری تەسکی چینایەتی تێپەڕکردووە، بایەخێکی مەزنی هەیە. تەواوی ئەو دیموکراسییەتەی تا ئەو سەردەمە پراکتیزە دەکران، مۆرکی چینێکی سنووردار لەخۆیەوە دەگرێت. ئەو دیموکراسییەتە رووکەشییەی هەیە، هاووڵاتییە فەرمییەکانی لەخۆوە نەگرتووە، لە شێوەی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵێك هاووڵاتی دەوڵەمەند بەولاوە تێپەڕی نەکردووە. هەروەکو یەکەمین دیموکراسییەتی ئەتینا ڕاستینەی چینایەتی بە بنەما دادەنرێت. بەڵام ئەو سیستەمە دیموکراسییەی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم مسۆگەربوو، تا ئاستێکی مەزن ئەو سنوورانەی تێپەڕاندووە. تەنیا بە فراوان کردنی بۆتەی چینایەتی ناوەستێ؛ لەهەمانکات لە بوارە سەرەکییەکانی وەکو هزر، باوەڕی، ژیانی کولتووری، جیاوازی ئابووری و بە پارتیبوونی سیاسی، دەرفەتی ئازادی بیروڕا و ڕێکخستن دابین دەکات. تەواوی ڕکابەرەکان بە بێ ئەوەی پەنا ببەنە بەر توند و تیژی، کەم یاخود زێدە، خاوەنی شانس و دەرفەتی پێشکەوتن و گۆڕانکارین. لێرەدا لە بوارەکانی چینایەتی و نەتەوایەتی، هزری و باوەڕی ئابووری و کولتووری، کۆمەڵایەتی و سیاسی، تێکۆشان و هاوکاری، کۆتایی پێ نایەت. پەیوەندی و ناکۆکییەکان هەڵناواسرێ و بەربەست ناکرێن. قۆناخێکی بەڕێوەبردن سەرهەڵدەدات کە تەنیا گرێدراوی یاسا پەسندکراوەکان و شێوە ئاشتیخوازەکانە.

ئەوە مسۆگەرە دیموکراسی گەوهەرێکی مرۆڤانەتر لەخۆوە دەگرێت. بەکارهێنانی ئاستی خوێناوی و خوێنڕشتن وەکو پێوانەیەکی جوامێری و مەزن بوون، داب و نەریتێکی هەرە دڕندانەی کۆمەڵگای چینایەتییە. لە ڕاستیدا هێندە مەزنکردن و پیرۆزکردنی، لەپێناو شاردنەوە و دەمامك کردنی، نەفرەت لێکراوترین ڕاستینەیە. هیچ سەرکەوتنێك پیرۆزنییە کە لە ئەنجامی کوشتارێکی تیرۆریستانەی تۆقێنەر ئەنجام درابێت. ئەگەر هەر باس لە

پیرۆزی بکرێت، ئەوا جگە لە ژانی منداڵ بوون کە ناچارییەکە، ئەوا ئەو پێشکەوتنانەی لەمیانەی کەمترین ئازارەوە لە خزمەتی تەواوی مرۆڤایەتی بە دیهاتووە، دەشێ شایستەی ئەم خەسڵەتە بێت. دیموکراسی هاوچەرخ شێوازی بەڕێوەبەرایەتی خوێناوی درێژخایەنی مێژوویی کۆمەڵگای چینایەتی تێپەڕدەکات و ڕژێمێکە هەموو کەسێك، هەر نەژادێك، ئایینێك، ڕەگەزێك و گروپی سیاسی و ئابووری دەتوانێ ئازادانە گوزارشت لە خۆی بکات، شێوەیەکی ژیان و بەڕێوەبەرایەتییە نزیکی سیفەتی پیرۆزییە. ئەگەر بڵێین بۆ یەکەمین جارە لە مێژوودا، بەم ئاست و لەم چوارچێوەیەدا بە دیدێت، لە جێگای خۆیدا دەبێت.

گەشەکردنی دیموکراسی هاوچەرخ لە ناوەوەیە و پەرسەندنەکەی پلەبەپلەیە. لەمیانەی دەرئەنجامی زەق و سەرنج ڕاکێشەوە خۆی نمایش ناکات. بەڵام ئەگەر بخوازێ هزر و ڕۆحی خۆی لەمیانەی پێشکەوتنە خوڵقکارەکان پڕبکات، ئەوا بە سانایی دەتوانرێ بگوترێ مرۆڤایەتی ڕژێمێکی لەوە باشتری نەدۆزیوەتەوە. لەگەڵ ئەوەی وەڵامی پێویست دراوەتەوە وەلێ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە، کە بۆچی یەکەمین جارە بەم بەرفراوانی و گشتگیرییە بە دیدێت، ئەوا دەبێ بە بێ قەڵس بوون وەڵامی بدەینەوە و دووبارە بڵێین بەهۆی شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکانە، کە توناکاری ماددی بەلاوەنانی ئەو قەیرانە قووڵ و درێژخایەن و هەمیشەییەی ڕەخساند کە لە ئارادابوو.

ڕاستینەیەکی گرنگ کە شیکردنەوەکانمان سەبارەت بە شارستانییەت هەوڵی سەلماندنی دەدات، ئەوەیە کە دەخوازێ ئەمە ڕوون بکاتەوە کە پێکهاتنی چینەکان و کۆتایی هاتنیان لەمیانەی توند و تیژییەوە بەدینایەت. توانستی تەکنۆلۆژی ڕۆڵێکی دیاریکراو دەبینێ. کاتێك لەمیانەی تەکنیك (ئامراز) توناکاری پێشکەوتنی کۆمەڵێك سەلمێنرا، ئەوا پێکهاتنی چین ناچارییە. چونکە هەموو کەسێك سوود لەم پێشکەوتنە دەبینێت. لە سەرەتادا کاتێك سیستەمی کۆیلایەتی ئاواکرا، بە گوێرەی ڕابردوو، بۆ زۆربەی کۆیلەکان، هەلومەرجەکانی ژیان لە نێو ئاسایشدایە و زگیان تێرترە. ئەم توانا ماددییەیە کە جیاوازی چینایەتی خوڵقاندووە. دیالەکتیکی پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی بە درێژایی مێژوو ئەم ڕاستینەیەی پشت ڕاست کردۆتەوە.

لە ئەزموونەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراوەوە ڕوون دەبێتەوە و دەرکی پێدەکرێت، هەرچەندە لە قۆناخی شارستانییەتی سەرمایەداریدا بتوانرێ لە ڕێگای زەبرەوە چینەکان بڕووخێنرێن و لە بواری جەستەییەوە لەنێوببردرێن، بەڵام وەکو دەزگا لەنێوناچن، هەرکاتێك زەمینە و دەرفەتیان بۆ برەخسێ سەرلەنوێ سەرهەڵدەدەنەوە. لە سۆسیالیزمی بونیادنراودا لە ڕێگای زەبرەوە هەندێ چین لەنێوبران. بەڵام نەتوانرا ڕێگا لەوە بگیردرێت چینی نوێ و زۆڵتر دەربکەوێ. دیسان هۆکارەکەی ئاستی تەکنۆلۆژیایە. هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی کە ئاستی تەکنۆلۆژیا دەرفەتی پێداوە و ڕێگای لەپێش پێشکەوتنەکەی کردۆتەوە، تەنیا ئەگەر لەمیانەی ئاستێکی تەکنۆلۆژیدا بێ واتابێت و پێویستی پێنەمێنێ ئەوە لەنێودەچێت. دەشێ لە ڕێگای شۆڕش و زەبر و شۆڕشی چەواشە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان ئاستەنگ بکرێت، بەڵام لەنێو نابردرێت. هەربۆیە ئەو کۆمەڵگایانەی کە پێکهێنراون، هەم پێکهاتەکانی سەرخان هەم هی ژێرخان، تەنیا کاتێك پێشکەوتنە

تەکنۆلۆژییەکان بیکات بە ناچارییەك، لەنێودەچن، یاخود بۆ شێوەیەکی دیکەی کۆمەڵگا دەگۆڕێن. ئەو شێتایەتییانەی بەر لە دیموکراسییەتی هاوچەرخ ئەنجام دراوە سەرچاوەکەی بۆ پێشێل کردنی ئەم یاسایە دەگەڕێتەوە. لەبەر ئەم هۆکارەیە کە تۆتالیتاریزمی فاشیزم و رژێمەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، بەڵام چەندین پێشکەوتن کە ئەوان خواستیان بەدیبێنن و تێیدا سەرنەکەوتن، تەکنۆلۆژیا تواناکاری بەدیهێنانی رەخساندووە.لە حاڵەتێکدا چەکە ناوکییەکان وەکو رۆژگاری ئەمرۆمان لەبەر دەستی هیتلەر کەڵەکە ببوایە، ئەوا هەموو ئەوانەی لەنێودەبرد کە رقی لێیان بوو. چونکە بنگەیەکی تەکنۆلۆژی هەیە. ئیتر پێویستی بە چینی جووتیار و کارکەری زۆر و زەوەند نییە، چونکە پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا هەبوونی ئەم چینانەی بە شێوەیەکی بەربڵاو بێ واتا کردووە. لە ئەنجامدا ئاشکرا دەبێت ئەوەی رۆڵی دیاریکراو دەبینێ، زەبرنییە، بەڵکو تەکنۆلۆژیایە.

لە رەوشێکی بەمجۆرەدا دیموکراسی هاوچەرخ واقعبینترین رێبازە کە هەم دەرفەت بە بژاری تەکنۆلۆژی و لە رێگایەوە دەرفەت بە پێشکەوتن دەدات، هەم بە بێ پەنابردنە بەر زەبر، دەرفەت و زەمینەی ئەوە دەرەخسێنێ کە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لە رێگای بژاری کۆمەڵایەتییەوە لە ئارادا نەمێنن، یاخود وەرچەرخان ئەنجام بدەن. هێزی سەرەکی دیموکراسییەت لەو کەسانەوە نایەت کە بە دڵسۆزی پێیەوە گرێدراون، بەڵکو سەرچاوەی خۆی لەم رێگاچارە راستەدا وەردەگرێ. ئەو کار و خەباتە زانستییانەی ئەنجام دراوە، ئەوەیان روون کردۆتەوە هاوکارییەکی پتەو لە نێوان دیموکراسی و پێشکەوتنی ئابووریدا هەیە. بێگومان سەرەکیترین هۆکار کە بناخەکەی پێکدێنێ، ئەوەیە کە پێکهاتەکەی نوێنەرایەتی هەڵوەستەی کۆمەڵگایەك دەکات، زۆر لە سیستەمی سروشتی خۆی نزیکە. لێرەدا باس لەپێشکەوتنێکی سروشتی ناکەین کە لەسەر بنەمای شێوازی راهیبی یاخود شرۆڤەی ماتریالیزمی قەبە بێت. هەروەکو چۆن دەبێ یاسا تایبەتییەکانی خۆی رەچاوبکرێت، ئەوا یاساکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا تەنیا دەشێ لە نێو چوارچێوەی یاساکانی پەرەسەندندا بێت. کارامەیی دیاردەی کۆمەڵایەتی کە لە دەرەوەی ئەمە بێت یاخود تێپەڕی بکات، ئەوا لە دەست نەزانی مرۆڤەوە دەشێ تەنیا رێگا لەپێش هاربوون بکاتەوە.

لە نزیکەوە بینینی هەندێ تایبەتمەندێتی چاخی دیموکراسی جێگای بایەخە.

ا ـ دیموکراسی هاوچەرخ بەرهەمی ئەو قەیرانەیە کە سیستەمی شارستانییەت لە قۆناخی کۆیلەداری بەدواوە تێی کەوتووە و لەمیانەی کۆمەڵگای چینایەتییەوە قووڵ و بەردەوام بووە. تەواوی سیستەمی دەزگا و پرەنسیپەکانی کۆمەڵگا بەرامبەر بە شۆڕشی مەزنی زانستی ـ تەکنۆلۆژی تێرناکات و نابێتە وەڵام. ئەم رەوشەش لە بواری ئابوورییەوە تا دەگاتە بواری ئایدیۆلۆژی، گوزارشت لە پەرتەوازەبوون و سەراوبن بوونێکی گشتی دەکات. گومان لە تەواوی پرەنسیپەکان دەکرێت، دەزگاکان لەکارکەوتوون. بەرامبەر بەمەش هێشتا سیستەمی کۆمەڵگای نوێ دیارنییە. هێشتا نازانرێ ناسنامەی ئایدیۆلۆژی و دەزگا سەرەکییەکانی، چ شێوەیەك وەردەگرێت. ئەوەیان سەلماندووە سەرلەنوێ ئاواکردنی

فاشیزمی کۆن و پێکهاتە شۆڕشگێڕییە نوێیەکانی سۆڤییەت، هێزی چارەسەری نییە. دیموکراسی هاوچەرخ شێوەی بەڕێوەبردن و ژیانی ئەم قۆناخە مێژووییەیە.

ب ـ شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکان، ئەمەیان وەکو ناچارییەك نەهێشتووە کە ژیان بە شێوەی کۆمەڵگای چینایەتی بێت و شارستانی بوونیش بەمەوە گرێ بدرێت. بنگەی تەکنۆلۆژی نەك جیاوازی چینایەتی، بەڵکو نەبوونی چینایەتی دێنێتەئاراوە. هەروەکو چۆن شارستانییەتی چینایەتی لەسەر بنەمای ئاستی تەکنیك ـ ئامراز پێشکەوت، ئیتر ئەو ئاستە تەکنۆلۆژیەی لە ئارادایە. ئەم شێوازە بە سەرەکیترین کۆسپی پێش کۆمەڵگا دەبینێ. تەکنۆلۆژیا نکۆڵی لە کۆمەڵگای چینایەتی دەکات؛ لە کۆمەڵگای چینایەتییەوە بەرەو کۆمەڵگای پیشەکاری، بەرەو بۆتەی کۆمەڵگایەکی نوێی ناچاردەکات. بنگەی تەکنۆلۆژی پێکهاتەی ژێرخانی دیموکراسی هاوچەرخ پشت بەوە دەبەستێ کۆمەڵگای چینایەتی لە رەوشێکی ناچاری دەربخات. بە گوزارەیەکی دیکە، شۆڕشی تەکنۆلۆژی بەهێزترین بنەمای دیموکراسی هاوچەرخە. پەیوەندییەکی یەکلاکەرەوە و چارەنووس ساز لە نێوان دیموکراسی هاوچەرخ و شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی بەدیهاتووە. لە هیچ قۆناخێکی مێژوویی پێشووتردا، پێشکەوتنێکی بەمجۆرە نەهاتۆتە ئاراوە. هەربۆیە دیموکراسی هاوچەرخ بژارەیەکی ئارەزوومەندانە نییە، بەڵکو بۆ ئەو هێزە ماددییەی تەکنۆلۆژیایە دەگەڕێتەوە کە قۆناخی نوێی مێژوویی دەستنیشان کرد و دەرفەتی بە پێکهاتنی کۆمەڵگای وشیار و رێکخراو داوە. هەردووکیشیان بەو ئاستە گەیشتوون کە بە باشترین شێوە یەکتری تەواو بکەن. پێویستییان بە یەکترە و یەکتری پێش دەخەن.

ج ـ لەناوبردن یاخود وەرچەرخاندنی هەموو جۆرە دیاردەیەکی کۆمەڵگا و چینەکان نەك لە رێگای توند و تیژی، بەڵکو تەنیا لەمیانەی گۆڕانی ئاستی تەکنۆلۆژیا و زانست بەدیدێت. هەروەکو چۆن لەمیانەی بەکارهێنانی زەبر، دیاردەی کۆمەڵگا ناخولقێنرێ، بە هەمان رێباز لەناویش ناچێ. ئەوەی لە وەرچەرخانیشدا رۆڵی یەکلاکەرەوە دەبینێ، بنگەی زانستی ـ تەکنۆلۆژییە، نەك زەبر. ئەگەری ئەوە هەیە هەندێ دیاردەی چینایەتی و کۆمەڵایەتی لە بواری جەستەیی لەنێوبچێ یاخود پێك بهێنرێ. بەڵام لەبەرئەوەی لەسەر بنەمای زەبر پێکهات، ئەمانە لەوە رزگاریان نابێت لە بەرامبەر توند و تیژی دیکە لەناو نەچن. نەزانی رۆڵێکی دیاریکراو دەبینێ لە پێکهاتنی بناخەی زەبر. هەرچەندە کردار و زانست، نەزانی بەلاوەبنێ، ئەوا بەو ئەندازەیە بێ واتابوونی زەبر ئاشکرا دەبێت. بە رادەیەکی مەزن زەبر بەرهەمێکی پێشنەکەوتنی زانست و کردارە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا. ئەم تیۆرییە باش دەرکی پێدەکرێت کە دەڵێ زەبر مامانێتی ئەو کۆمەڵگا نوێیەیە کە تازە لە دایك دەبێت. ئەرکی مامانێك لە کاتی ژان و منداڵ بوون ئەوەیە کە یارمەتی بدات بۆ ئەوەی منداڵ بوونەکە ئێشی کەمتر و بە دروستی بێت. بەڵام ئەو توند و تیژیەی لە مێژوودا پەیڕەوکراوە گەوهەرێکی بەمجۆرەی هەیە، کە ئەو منداڵە خاوەن تەندروستییانەی لە دایك بوون، واتە مرۆڤەکان بچووکتر دەکاتەوە، لەپێشکەوتنی ئازادانەی بێبەش دەکات، تەنانەت وەکو ناسنامەی مێگەڵی ئاژەڵ هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکات و هەندێ جاریش قڕی دەکات. هێندە پەیوەندی بە مامانێتیەوە نییە، بەڵکو زیاتر

پەیوەندی بە جەللاد و بەندکردنەوە هەیە. لە مێژوودا بەکارهێنانی زەبر بە شێوەیەکی بێئامان و زێدەڕۆییانە، پەرەسەندنی سروشتی کۆمەڵگا تێپەڕ دەکات و تەنگەتاوی دەکات. دواکەوتوویی (سەرەتایی) تەکنیك و پێشنەکەوتنی زانست (زانیاری) سەرەکیترین هۆکاری ئەم ڕەوشەیە. ئەو زەبرەی لە ژێر فەرمانی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی دایە لە سەرووی هەمووشیانەوە دەوڵەت، تەنیا کاتێك ئەم بنگەیە بەلاوەنرا واتای خۆی لەدەست دەدات.

ئەم قۆناخە مێژووییە بۆتە ڕاستینەیەك. هەربۆیە تیۆرییەکانی وەرچەرخان و لەناوبردنی کۆمەڵگا لەسەر بنەمای زەبری دژە شۆڕش و پاشڤەڕۆیی و موحافەزەکاری و زەبری شۆڕشگێڕی واتای خۆیان لەدەستداوە. دیموکراسی هاوچەرخ ئەو وەرچەرخانەی کۆمەڵگا بە بنەمادەگرێت کە بە گوێرەی پەرەسەندنی سروشتییە. ئەمەش پشت بەو وشیارییە دەبەستێ کە دەرك بەوە دەکات بنگە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکەی بە شێوەیەکی بەهێز هەیە. نابێ ئەنجامێکی بەمجۆرە هەڵهێنجێ کە دیموکراسی ڕێککەوتن یا سازشکارییەکی نێوان زەبری شۆڕشگێڕی و زەبری دژە شۆڕشە. بێگومان هەڵوێست و نزیکبوونەوەی بەمجۆرە هەڵەیە. لە گەوهەری دیموکراسیدا ڕێککەوتن و تەبایی لە ڕێگای زەبرەوە نابێت. بە پێچەوانەوە دیموکراسی دەرکەوتنی زەبر لە ڕۆژەڤی کۆمەڵگا بە بنەما دادەنێت. ئەمە هیچ پەیوەندییەکی بە ملکەچ کردنیشەوە نییە. بە پێچەوانەوە باوەڕی بەوە دەکرێت کە ڕاستترین پێشکەوتنی ئازادی لە نێو زەمینەیەکدا پەرەدەسێنێ کە سەردەمی زەبر تێیدا بەسەرچووبێ و بێ واتابێت. لەم لایەنەشدا دیموکراسی هاوچەرخ ڕەخنەدانی هەموو هەبوونێکی شارستانییەتی کە بە پشت بەستن بە زەبر هاتوونەتە ئاراوە، دەکات بە پێویستییەك. دیموکراسی ڕژێمێکی ڕیشەیی ڕەخنەدانە. هەڵوێست بەرامبەر بە زەبر تاکتیکی و تەنانەت ستراتیژیش نییە، بەڵکو پرەنسیپییە. سەرەکیترن پرەنسیپی دیموکراسی، باوەڕی کردن بە هەبوونی قۆناخێکی مێژووییە کە زەبری بەدەرناوە و لەمیانەی هێزی زانست و تەکنۆلۆژیاوە پێی دەگات. ئەم پرەنسیپە گوزارشت لە بناخەیەکی فەلسەفی قووڵ دەکات. ستراتیژ و تاکتیکەکانی سیاسەت و بەڕێوەبەرایەتی بە بناخە ناگرێت، ئەمانە زیاتر وەکو پێویستییەکانی پراکتیزەکردن هەڵدەسەنگێنن. ئەم نزیك بوونەوەیەی سەبارەت بە زەبر، کارەکتەری ئاشتیخوازانەی دیموکراسی هاوچەرخ دەردەخاتە پێش. ئاشتی کۆمەڵایەتی وەکو شێوەی پەرەسەندنی سروشتی دەرکی پێدەکرێت، باوەڕی پێدەهێنرێت. نابێ بەمجۆرە هەڵسەنگاندن بکرێ کە ئاشتی واتای ملکەچ کردنە بەرامبەر بە زەبر، بە پێچەوانەوە بەڵکو واتای لەکارکەوتنی زەبری هەیە. باوەڕی بە جیهانی شارستانی و کۆمەڵگایەکی بێ شەڕ دەکات، ئەمە بە بناخە دەگرێت.

پاراستنی ڕەوا، پرەنسیپێکی دیکەی گرنگی دیموکراسی هاوچەرخە. لە نێو کۆمەڵگایەکدا پەیوەندییەکانی دیموکراسی هاوچەرخ نەبێت، یاخود دیموکراسی دووچاری هێرش بێت، ئەوا خۆپاراستن لەسەر بنەمای پاراستنی ڕەوا مافێکە، تەنانەت سەرەکیترین مافی دەستوورییە. ملکەچ کردن بۆ ئەو یاسا و دەوڵەتانەی کە دیموکراسییانە نین، ناشێ بە هەڵوێستێکی دیموکراسییانە دابنرێت. ئەم هەڵوێستە (پاراستنی ڕەوا) ئەوە لەخۆوە

ناگرێت لەمیانەی دژە هێرشێك هێزە دژە دیموکراسییەکان لەناو ببرێت. زیاتر ئەوە دەکات بە مەرجێك لە ڕێگای وشیاری و ڕێکخستنی تەواوی کۆمەڵگا و هەمیشەیی کردنی مافی نارەزایی و خۆپیشاندان، بێدادی بەلاوەبنرێت. ئەو بەرخودانەی پراکتیزە دەکرێت، دەکەوێتە ناو چوارچێوەی پیرۆزی پاراستنی ڕەوا و گەوهەری یاساش پێك دێنێت. پاراستنی ڕەوا، پاراستنی چەکداریشی لەناودا، سەرچاوەی خۆی لە پرەنسیپەکانی دیموکراسی هاوچەرخ وەردەگرێت. هەر چالاکیەکی ئەمە تێپەڕ بکات ناکەوێتە نێو چوارچێوەی پاراستنی ڕەوا.

د ـ لە بۆتەی دیموکراسیدا، نەك چینێك، دەستەیەك یان نەتەوەیەکی سەردەست بەڵکو تەواوی کۆمەڵگا بە بناخە دەگیردرێت. بە درێژایی مێژوو چەندین دەزگای دیموکراسی؛ بنگەی چینایەتی، دەستە و نەژادیان تێپەڕ نەکردووە. ناوزەد کردنی ئەوانە بە دیموکراسییەتی چینە کلاسیکییەکان لە جێی خۆی دایە. هەرچی دیموکراسی هاوچەرخە، بە پێچەوانەوە تەواوی ئەو ناسنامانە ڕەوا دەبینێ کە پەیوەندییان بە کۆمەڵگاوە هەیە و هیچ یەکێکیان قەدەخە ناکات، بەرگری لە مافەکانی ئازادی و یەکسانی دەکات. جیاوازی نێوان ناسنامە کۆمەڵایەتییەکان وەکو کێشە نابینێ و وەکو دەوڵەمەندییەك پەسندی دەکات، تەنانەت پەرەیان پێدەدات و بۆ پێشکەوتن هانیان دەدات. بەمجۆرە لەبەرئەوەی پەنا نابەتە بەر توندوتیژی، بۆیە پشت بەو چالاکی و ڕێکخستنانە دەبەستێ کە لەسەر بنەمای ڕەگەز، نەژاد، سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری و تەواوی ئایدیۆلۆژیا جیاوازەکان پێشدەخرێ، دیموکراسی هاوچەرخ سیستەمێکی دینامیکی بەهادارە. زەمینەکەی، موزائیکێکی کۆمەڵگا بە بناخە دەگرێت کە لەمیانەی ئەم شێوازە ڕێکخراوە. هەڵوێست و مەیلەکانی کە بەردەوام مەسەلەکان بە سپی و ڕەش دەچوێنێ، وەکو مەیلێك هەڵدەسەنگێنرێن کە هەڕەشە لە دیموکراسی دەکەن؛ ئاراستە کردن و تێکەوتنە ڕەوشی ئەمجۆرەی ڕژێمە سەرەڕۆ و تۆتالیتەرانە وەکو مەترسییەك دەبینێ. بەرامبەر بەمجۆرە خۆسەپاندنە، سیستەمی دیموکراسی مافی پاراستنی خۆی بە بنەما دەگرێت.

ئەم تەرزەی (نمگ) نزیك بوون سەبارەت بە کۆمەڵگا، هێزی ڕاستەقینەی دیموکراسی هاوچەرخ پێکدێنێ. تەواوی ئەو توێژانەی کۆمەڵگا دەخوازن بژین و پێش بکەون و باوەڕیان بەوە هەیە کە لەمیانەی هاوکاریکردنی یەکتری دەوڵەمەندێتی بەدیدێ، پارێزەرە هەرە بە بڕیارەکانی دیموکراسی و هێزەکەیەتی. لەم چوارچێوەیەدا دیموکراسی هاوچەرخ کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك بە بناخە دەگرێت. کۆمەڵگای دیموکراتیك گوزارشت لە ئازادی وشیاربوونەوە و ڕێکخستن و چالاکی یاسایی هەموو جۆرە هزر و باوەڕی و کولتوورەکان دەکات. لە ڕەوشێکدا کۆمەڵگا سەرکوت کرابێت و بە بێ ڕێکخستن و وشیاری مابێتەوە و لە ترسان ناوێرێ ئیرادەی خۆی دیاری بکات، ناتوانرێ باس لە کۆمەڵگایەکی دیموکراسی بکرێت. ئەگەر کۆمەڵگایەك دیموکراسییانە نەبێت، ناتوانرێ باس لە دیموکراسی هاوچەرخ بکرێت.

هـ ـ دیموکراسی هاوچەرخ پێویستی بە دەوڵەتی دیموکراسییانە هەیە. دەوڵەتی دیموکراسییانە، لە ئەرك وەرگرتندا هەڵبژاردنی ئۆرگانە سەرەکییەکانی بڕیاردان و

جێبەجێ کردن لەلایەن گەلەوە بە بناخە دەگرێت. لە حاڵەتێکدا هێزێکی بنەماڵەیی و سەرەڕۆ خۆی بسەپێنێ، ئەوا ئەو ئەرك سپاردنانەی کە پەیوەندییان بە هەڵبژاردنەکانی گەلەوە نییە، کارەکتەری دەنگدانی دیموکراسییانەی دەوڵەت دیاری دەکات. هەرچی تیۆری و کرداری دەوڵەتە کلاسیکییەکانە، بێ چەندوچوون خۆیان لە سەرەوەی گەل دەبینن و خۆیان بە نوێنەری ئیرادەی ئیلاهی دادەنێن، لەمیانەی ئەو دەمامکە پیرۆزانەوە خۆیان دەناسێنن کە لە باب و باپیرانەوە یاخود لە دەسەڵاتە جیاوازەکانەوە بۆیان ماوەتەوە. لەم لایەنەوە مێژووی شارستانییەت وەکو مێژووی دژە دیموکراسی بوونی دەوڵەت، بەرامبەر بە کۆمەڵگا دەبینرێ. باڵابوون بەسەر کۆمەڵگا، گۆڕانی کۆمەڵگا، خۆ شاردنەوە و چەسپاندنی ئەوەی لە سەرچاوەیەکی ئیلاهییەوە دێت، دەکرێت بە هونەرێکی دەوڵەت. باشترین کۆمەڵگای دەوڵەت ئەوەیە کە لە بەرزترین ئاستدا لەلایەن دەوڵەتەوە کۆنترۆڵ بکرێت و چۆنی بخوازێ بەڕێوەی ببات، بیچەوسێنێتەوە و بیخاتە نێو شەڕەوە. شارستانییەت پێشکەوتنی خۆی لەم جۆرە چالاکیانەی دەوڵەت دەبینێتەوە.
هەرچی دیموکراسی هاوچەرخە ئەو گەوهەرانەی دەوڵەت پێچەوانە دەکاتەوە. چاوگەکەی خۆی بە پەیوەندییە ئالۆزەکانی کۆمەڵگا دەبەستێتەوە، بایەخ بە ئاشکرابوون و ئەو دیو دیاری (شفافیە) دەدات، لەجیاتی ترس ئەوە زامن دەکات وەکو ئامرازێکی باوەڕ و متمانە ببینرێت، دەخوازێ وەکو گەرەنتی دابەشکردنێکی دادپەروەرانە ببینرێ نەك هی چەوسانەوە. بە واتا کلاسیکییەکەی لە چوارچێوەی دەوڵەت دەردەکەوێت. زیاتر هەوڵ دەدات بگات بە رەوشێك لەگەڵ پێناسەی لە ئاستی بەرزترین خشتەکردنی (تنسیق) سیستەمی پەیوەندییە ئالۆزەکانی کۆمەڵگا گونجاو بێت. لە بوارەکانی ئاسایشی گشتی، پەروەردە، تەندروستی، گەیاندن و دیپلۆماسی لە هەق تاکە تاکەی توێژە کۆمەڵایەتییەکان نایەت، وەکو هێزی بڕیار و بەڕێوەبردن، سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەو کارانە بە بنەما دەگرێت کە بە تایبەت بوون (الخصخصە) ناکرێن.
لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا تێکۆشانێکی چڕی گۆڕانکاری و وەرچەرخان لە چەمکی دەوڵەتی کلاسیکەوە بەرەو چەمکی دەوڵەتی دیموکراسی هاوچەرخ بەڕێوە دەچێت. ئەو دەزگایەی زۆر بە ئاستەم بەرەو دیموکراسی هاوچەرخ دەگۆڕێت، دەوڵەت بۆ خۆیەتی. بێگومان رۆڵی کاریگەری ئەم رەوشەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە دەوڵەت هێندەی مێژووی شارستانییەت کۆنە و داب و نەریت و دەزگاکانی ریشەی خۆیان داکوتاوە. بەڵام کاتێك دەبینێ ناتوانێ بەرامبەر بە شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی هێندە بەرگە بگرێت، ئەوا لە وەرچەرخان بەولاوە چارەیەکی دیکە نابینێ، رۆژ لە دوای رۆژ پێشکەوتنی بەمجۆرە لە سەرتاسەری جیهان خێراتر دەبێت.
و ـ لە دیموکراسی هاوچەرخدا، لە ئاکامی دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگا و دەوڵەت دەزگای سیاسیش دەگۆڕێت، لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا، رۆڵی پرد دەبینێ. دیموکراتیزەبوونی سیاسەت؛ واتای زیادبوونی گرنگی و بایەخی جۆگەلەکانی لێشاوی دەوڵەت بۆ کۆمەڵگا، کۆمەڵگا بەرەو دەوڵەت دێت. ئەم رەوشەش رێگا لەپێش زاراوەی سیاسەتی دینامیکی و پراکتیزەکردنی دەکاتەوە. پێشتر لە دەرەوەی کۆمەڵگا، رۆڵ و ئۆرگانەکانی سیاسەت

دیاریکراو بوو، گەوهەری دەزگایەکی تەزیو و بەستەڵەکی هەبوو کە یاساکانی ببوو بە داب و نەریت. ئەم راستینەیەی سیاسەتیش؛ ئەنجامدانی گۆڕانکاری لە رێگای زەبر و کودەتاوە دەکرد بە ناچارییەك. هەربۆیە گۆڕانکارییەکان لە رێگای خوێناوی و توند و تیژیەوە ئەنجام دەدرێن. هەرچی سیاسەتی دیموکراسییە لەمیانەی هەڵبژاردنە رێکخراوەکان و چەمکی فرە حیزبی و لە ژێر سایەی هزر و بەرنامەی پێویستدا شانس بە هەموو گروپ و کولتوورێك دەدەن تاوەکو رەنگدانەوەیان لەسەر دەوڵەتی دیموکراسییانە هەبێت، سیستەمێکی گونجاوە بە گوێرەی بە خێرایی ئەنجامدانی گۆڕانکاری لە نێو زەمینە و هەلومەرجی ئاشتیدا. شانس و رێچکەی گۆڕانکاری بۆ هەر کەسێك ئاواڵا دەکرێت. ئەم رەوشەش رێگەی کارتێکردنە سەر پارتیبوونی دیموکراسییانە و لۆبییەکان و دامەزراوە هەمە جۆرە مەدەنی و دیموکراسییە جەماوەرییەکان دەکاتەوە. هەر وەکو بڵێی گۆڕەپانی سێیەم دێتە ئاراوە.
ئەم گۆڕەپانە تازە پێشدەکەوێت کە دەشێ بە ئامرازەکانی سیاسەتی دیموکراسییانەش ناوببرێت. ئەم ئامرازانەی بە هۆی قەدەخە نامەکانی چاخەکانی پێشوو ناچاربوون بە نهێنی خەبات بکەن، لە دیموکراسییەتی هاوچەرخ دەبن بە ئامرازی ژیانی و دەست لێبەرنەدراو. تەواوی ئەم بە دەزگابوونانەی لە بوارەکانی ئابووری، کولتووری، هونەری، کۆمەڵایەتی، وەرزشی، زانستی، ژینگە و تەکنۆلۆژیا و لە سەرووی هەمووشیانەوە لە بواری بە پارتیبوونی سیاسی پێشدەکەوێت بە رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ناو دەبرێن. رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی وەکو پێشکەوتووترین و گرنگترین ئامرازەکانی مێژووی پێشکەوتنی دیموکراسی هاوچەرخ لە نێوان کۆمەڵگا و دەوڵەتی کلاسیکی، ئامرازی ژیانی و دەست لێبەرنەدراوی ژیانی دیموکراسییانەیە. ناو بردنی ئەمە بە گۆڕەپانی سێیەم گرنگە. بۆ یەکەمین جارە لە مێژوودا گۆڕەپانی سێیەم بەم شێوەیە دێتە ئاراوە. بەخشینی گەوهەری دیموکراسییانەش بەم چاخە بۆ ئەو نوژەنی و بایەخەی دەگەڕێتەوە.
ز ـ ئەو بابەتانەی کە لە سەرووی بابەتەکانی پێشکەوتنی دیموکراسی هاوچەرخ دێت مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ژنە. لە قەڵەمدانی مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ژن بە دەزگای کۆمەڵگای سەرمایەداری، هەڵسەنگاندنێکی ناتەواوە. بە پێچەوانەوە ئەمانە لە قۆناخی بەلاوەنانی شارستانییەتی سەرمایەداری و سەردەمی ئاشکرابوونی ناتەواوی و لاوازی راستینەی بەڕێوەبەرایەتی و ژیانی باوی سەرمایەداری، پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینی. مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ژن دوو پارچەی سەرەکی دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگان. دوو دیاردەی سەرەکین کە چەندە بتوانرێ چوارچێوەی شارستانییەتی کلاسیك تێپەڕ بکرێت، دەرفەتی پێشکەوتنیان زیاتر دەبێ و لە رێچکەی ئاراستەکردن بەرەو پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ رۆڵێکی دیاریکراو دەبینن. ئەمانە بەرهەمێکی هەلومەرج و زەمینەی کۆمەڵگای سەرمایەداری نین، بەڵکو بەرهەمی ئەو پێشکەوتنانەی کۆمەڵگان کە کۆمەڵگای سەرمایەدارییان تێپەڕ کردووە. لەم بوارەدا گەوهەرێکی بەمجۆرەی هەیە کە دەبێتە وەڵام بۆ پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخ. پێشکەوتنی دیموکراسی هاوچەرخ لە ئاستێکی هەرە لەپێشدا لە مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ژندا دیاری دەبێت. لەوە دەچێ هەر دوو بابەت رۆڵی

دەستپێکردن لە دەرچوونێکی نوێی شارستانییەت ببینن. مافەکانی مرۆڤ و ئازادی ژن کە بە درێژایی مێژوو لە پەڕاوی کۆمەڵگای چینایەتی سڕابۆوە، ئیتر بۆ ئەوە پاڵێوڕاو و بەر ئەندامن وەکو بوارە سەرەکییەکانی نوێ بوونەوە پێشکەوتنێکی مەزن بەدیبێنن. لە کاتێکدا مافەکانی مرۆڤ بناخەکانی چوارچێوەی یاسای شارستانییەتی نوێ دیار دەکات، ئەوا بە شێوەیەکی سەرەکی ئازادی ژن، زەمینە کۆمەڵایەتیەکەی پێکدێنێ. ئەو پێشکەوتنانەی لەم دوو بوارەدا بەدیدێت، پەرەسەندن و قووڵایی دیموکراسی هاوچەرخ دیاری دەکات.

خ ـ بنەما فەلسەفییەکانی شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ، سەبارەت بە ئاشکرایی و باوەڕ پێهێنان و تەڤلی بوونێکی زانستییانە جێگای گرنگی و بایەخ پێدانە. دیموکراسی سیستەمێکی بێ پرەنسیپی وەها نییە کە هەر توێژێك بە گوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی شرۆڤەی بکات. لەسەر بنەمای زانست خاوەن هێزێکی فەلسەفی و چاوگی هزرێکی سیستەماتیکی جیهانی ئەوتۆیە کە چەمکێکی چالاکی و بەرنامە و پرەنسیپی خۆی هەیە. یاسای هەبوونی وەرچەرخانی یەکێتی دژەکانی ماتریالیزمی دیالەکتیکی بەهێزترین کۆڵەکەی دیموکراسی هاوچەرخە. سەرەکیترین دژایەتی دیموکراسی هاوچەرخ ئەو دژایەتییەیە کە لە نێوان راستینەی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی کۆن و راستینەی پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ دێتە ئاراوە. واتا ئەگەر شارستانییەتی کۆن بە تێز و دیاردە نوێیەکانی شارستانییەت بە دژە تێزی هەڵسەنگێنین، ئەوا ئەو سەنتێزەی دێتە ئاراوە دەبێتە دوا هەنگاوەکانی ئەم قۆناخە. لەبەرئەوەی دیموکراسی هاوچەرخ لە قۆناخی دەستپێکی پێشکەوتندایە، بۆیە دیاردەکانی شارستانییەتی کۆن زیاترن، بەڵام لەبەرئەوەی لە نێو قەیراندا لە پەلوپۆ کەوتوون و لە رەوشێکی بێ هێزیدان، بۆیە بەرامبەر بەمە، ئەو دیاردانە کەمترن کە پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ دەکەنە ناچارییەك، بەڵام لەبەرئەوەی نوێنەرایەتی ئایندە دەکەن، لەو زیندووتر و بەهێزترن. لە سایەی هەبوونی هەلومەرجەکانی تەکنۆلۆژیا و پێوانە دیموکراسییەکان، ئەم هێزانەی لە رەوشی رکابەرێتی یەکتردان بە بێ ئەوەی پەنا ببنە بەر زەبر، زیاتر لەمیانەی ئێشێك کە لە ئازاری لە دایك بوون دەچێت، ئەوا لە رێگای سەنتێزێکی باڵا کە دەتوانین بە نوێیی دابنێین، ئەنجامگیری دەکات.

لە راستیدا ئەم پرەنسیپە سەرەکییەی فەلسەفە، لەگەڵ ئەو واتایانەی بە دیاردە و پەیوەندی و زاراوەکانی وەرچەرخانی دیموکراسی هاوچەرخ دەبەخشێ رێکە. ماتریالیزمی دیالەکتیکی مێژوویی، لەمیانەی دیموکراسی هاوچەرخ بە کۆمەڵگایەکی کراوە و سیاسەت و سیستەمێکی دەوڵەت دەگەیەنرێ. ئەو سیستەمانەی پشت بە زەبری قەبە دەبەستن، ماندوو بوون و بێ بەرهەمن و بەرامبەر گۆڕانکاری داخراون، ئەمەش سەرچاوەی خۆی لە تێڕوانینە ئایدیالیستی و قەبە ماتریالیستییەکان دێت سەبارەت بە دونیا و لەمیانەی هاژووتنی کۆمەڵگا و سیاسەت و دەوڵەت بۆ نێو بێچارەیی، دووچاری تێکچوون و شێواندنێکی مەزنیان دەکات و لە ئەنجامدا هەڵدەوەشێتەوە و دیسان ناتوانێت خۆی لە پەیڕەوکردنی یاسای دیالەکتیکی مێژوو بدزێتەوە.

وەکو ئەنجام، چاخی شارستانییەتی هاوچەرخ؛ گوزارشت لەو قۆناخە مێژووییە درێژ خایەنە دەکات کە هێشتا لەمیانەی پەرەسەندنی زانستی ـ تەکنۆلۆژی چاخەکانی شارستانییەتی چینایەتی بە تەواوی تێپەڕ نەکراوە، هێشتا نوێیەکەش بە تەواوی شێوەی نەگرتووە و یەکلا نەبۆتەوە. کۆن و نوێ لە ناو یەکتردایە. بەڵام بە شێوازی ئاشتیخوازانە وەرچەرخان بەرێوە دەچێت. پشت بە بۆچوونێکی بەمجۆرە دەبەستێ کە ئاستی تەکنۆلۆژی بەدیهاتووە، بە بێ پەنا بردنەبەر زەبر، زەمینەی ماددی هەموو جۆرە وەرچەرخانێك بەدیهاتووە. ئەمەش ئەو بۆچوونە دەردەخاتە پێش کە دەوڵەتی کلاسیکی و کۆمەڵگای داخراو تێپەڕ کراوە و کۆمەڵگای مەدەنی وەکو گۆڕەپانی سێیەم بە کاریگەر بووە. دەرکەوتنە پێشی کۆمەڵگای مەدەنی وەکو گۆڕەپانی سێیەم لە نێوان کۆمەڵگا و دەوڵەت کە گۆڕەپانی یەکەم و دووەمن، دەرخستنە پێشی شێوازی ژیان و بەڕێوەبەرایەتی فیدراڵییە. جیاوازییەکانی ئایدیۆلۆژی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، نەژادی، رەگەزی، ئەتنیکی و سیاسی وەکو دەوڵەمەندی کۆمەڵگا دەبینرێ، هەروەها پشت بەوە دەبەستێ لەسەر بنەمای مافی رادەربڕینی ئازادانەی هەر گروپێك، لەمیانەی ئەو وشیاری و رێکخستنەی دەیخوازێت، بە شێوەیەکی ئاکتیفانە تەڤلی ژیانی سیاسی و کولتووری بێت. راستترین گوزارەی ئەم شێوازەی بەڕێوەبردن و ژیان، ئەوەیە دەوڵەت و کۆمەڵگا لەسەر بنەمای فیدراتیف ـ فیدراڵ بە هەموو جۆرە دەزگایەکی پێویست بگات. هێندەی شێوازی ژیان و بەڕێوەبەرایەتی دیکتاتۆری و سەرەڕۆ و تۆتالیتاری پێچەوانەی بەهاکانی دیموکراسی هاوچەرخە، ئەوا شێوازی ژیان و بەڕێوەبەرایەتی فیدراتیف کە پشت بە رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەبەستێ بەو ئەندازەیە بە گوێرەی دیموکراسی هاوچەرخە و گونجاوە. کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە بخوازین زاراوە و ناوێکی گشتی بۆ ئەم چاخە دابنێین، ئەوا ناوبردنی بە "چاخی فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی جیهان" لە جێگای خۆیدا دەبێت.

5 ـ دواترین بچم کە مێژووی شارستانییەت لەسەر بنەمای کۆمەڵگای چینایەتی بەخۆیەوە گرت، چاخی شارستانییەتی سەرمایەدارییە. گرنگترین دیاردە کە لە سەردەمی رووخانی ئەم چاخە دەرکەوتە مەیدان، ئەوەیە شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژیا مەزنەکان جگە لە هەلومەرجەکانی مافی پاراستنی رەوا، رۆڵی زەبری نەهێشتووە و بێ واتای کردووە. هەروەکو دەزانرێ لە مێژوودا زەبر لە خزمەتی سیاسەتی چەوساندنەوە و باڵادەستیدا تا ئاستێکی مەزن رێگای لەپێش خراپەکاری و داڕووخان کردۆتەوە و لەمە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نەبووە. لە ئەنجامی ئەو ترسەی کارەکتەری راوڕووتی موڵکایەتی لەگەڵ خۆیدا هێناوە، توێژی بەڕێوەبەر زەبر وەکو گەورەترین گەرەنتی دەبینێ، بەمرەنگە پیرۆزی کردووە و لە رێگای چیرۆکە مەزن کراوەکانی قارەمانێتی بەردەوام پێویستی مەزنکردنی بینیوە. تەنانەت ئەو خوداوەندانەی میتۆلۆژیا کە نازانن زەبر چییە، لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی بە تایبەتیش لە چاخی دەرەبەگایەتیدا، بە رادەی هەرە زێدە سیفەتی سزادان و قەهری پێبەخشراوە.

رۆڵی زەبر لە وەرچەرخانەکانی کۆمەڵگادا زۆر لەوە کەمترە کە مەزەندە دەکرێ. لە سەردەمی تەشەنەکردن و بەرفراوان بوونی قۆناخەکانی کۆمەڵگا، سەبارەت بە بەلاوەنانی

کۆسپە موحافەزەکارانەکان، زەبر ڕۆڵی وەرچەرخان دەبینێ. لە کاتێکدا چالاکییەکانی بەمجۆرەی توند و تیژی تەشەنە کردنێکی چۆنایەتی و کورت خایەن ئەنجام دەدەن، دواتر تێپەڕ دەکرێن. هەروەکو دەزانرێ بەشی زۆری توند و تیژی کە بە درێژایی مێژوو بە بەردەوامی لە شێوەی فەتح، داگیرکاری و تالان پراکتیزە کراوە، زۆرداری لەخۆوە گرتووە و ڕێگای لەپێش خراپەکاری و داڕووخان کردۆتەوە. بۆ ئەوەی ئەمە پەردەپۆش بکات، بانگەشەی ئەوە دەکات پێویستییەکی جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی خودایە؛ ئەگەر بکوژرێ بە شەهید، ئەگەر بمێنێتەوە وەکو قارەمان پیرۆز دەکرێت. ئەگەر ئەمەش تێر نەکات بەشێکی زۆری دەسکەوتەکانی تالانی پێدەبەخشرێت، لە ڕاستیدا بەمجۆرە مێژووی نەفرین لێکراو دەنووسرێ. لەم چوارچێوەیەشدا کاتێك مێژووی، ئەوانەی نووسراون، بە مێژووی نەفرین لێکراو هەڵدەسەنگێنین، ئەوا بەرزکردنەوەی ستەم لێکراوەکانی وەکو قارەمانە ڕاستەقینەکانی ڕەنج و ویژدانی مرۆڤایەتی، بە واتای نووسینی مێژوویەکی ڕاست دێت. لە کاتێکدا پاراستن و بڵاوبوونەوەی سیستەمە پێشکەوتووخوازەکان لەگەڵ گەوهەری ڕاستەقینەی خۆیدا دڵسۆز بێت، خاوەنی هەمان شکۆمەندییە.
مێژووی شارستانییەت شیکردنەوەیەکی ڕاستی سەبارەت بە زەبر پێشنەخستووە. ئەوەی مۆرکی خۆی لە مێژوو داوە، کاریگەری گرانی هزری میتۆلۆژی و ئایینی و فەلسەفی پێوەیە کە گوزارشت لە بەرزکردنەوەی چینی چەوسێنەر و سەردەست دەکات و دەیانکات بە دەسەڵات و بەڕێوەبەرایەتی. بەمجۆرە ئەو مێژووەی لە ژێر ئەم کاریگەرییانەدا نووسراوە پڕە لە ناهەقی و خاوەنی ڕۆڵە سەرەکییەکانی بەرەواژوو کردۆتەوە و ئەو دیاردانەی پشت گوێ خستووە کە دەشێ ببن بە مێژوو، لە مەتنی خەیاڵی ئەدەبی بەدواوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بەر لە هەموو شتێك پێویست دەکات مێژووی ئەم مێژووە بە ڕاستی بنووسرێت. تەنیا کاتێك ئەم ئەرکە بە سەرکەوتووانە جێبەجێ بکرێت، دەرفەتی ئەوە دەرەخسێ مێژوویەکی چارەسەر ئامێز بنووسرێ. لەوانەیە گەورەترین زۆرداری کە لە مێژوو کراوە، بەهۆی ئەم جۆرە نووسینەوەیەی مێژوو بووە. لایەنی هەرە نەرێتی (سلبی) ئەوەیە کە چالاکی ئەو دیاردە و دەزگا و کەسایەتیانەی بە مێژوو ناو دەبرێن و کاریگەری ئەمەیان لەسەر کراوە، بەردەوامی لێشاوی ناخۆشی چالاکیەکانیانە. ئەو مێژووەی بە چەوتی نووسراوە، بەردەوام ئەنجامدانی کرداری چەوت دەچەسپێنێ. هەربۆیە مەرجێکی لەپێشینەی پراکتیکی ڕاست، چەمکێکی ڕاستە بۆ مێژوو. چەمکێکی ڕاستیش بۆ مێژوو، یەکەمین هەنگاوی شیکردنەوەی ڕاستە بۆ شارستانییەت.
ئەوەی لەمیانەی ئەم بەرگرینامەیەش هەوڵی بۆ دەدەین، ئەوەیە کە هەرچەندە لە ژێر بێ ئامانترین ڕەوش و قۆناخ و لە ئاستی چوارچێوەیەکیشدا بێت، ڕۆڵی خۆمان بۆ چارەسەرییەك سەبارەت بە مێژووی شارستانییەت ببینین. لەبەرئەوەی پیلانگێڕی و زۆرداریيەکی مەزن لە ئارادایە، یەکەمین کاری پێویستە ئەنجام بدرێت، ڕوونکردنەوە و ئاشکراکردنی بناخەی شارستانی و مێژووی ئەم ستەمکاریانە و پچڕاندنی دەمامکە دزێوەکانی ئەو پیلانگێڕە ساختەکارانەیەی کە خۆیان بە خوڵقێنەر و نووسەری مێژوو دادەنێن. ئاشکراکردنی ژیانی گەندەڵی تەواوی ئەو کەسایەتیانەی لە ناوەندەکانی ڕۆژئاوا و

ڕۆژهەڵاتدا خاوەنی هەڵوێستی پیلانگێڕین و ئەو تێڕوانینانەی سەبارەت بە جیهان پشتی پێدەبەستن، بە واتای پاراستنێکی مەزنی مرۆڤایەتی دێت.
ئەو قۆناخەی هەرە دوایی کە چاخی شارستانییەتی سەرمایەداری تێیدا دەژی، بۆتە بابەتی چەندین هەڵسەنگاندن. لە کاتێکدا ئەوانەی سەبارەت بە مێژوو خاوەنی دیدگایەکی موحافەزەکارانەن، ئەم قۆناخە وەکو"کۆتایی مێژوو"هەڵدەسەنگێنن، ئەوانەی لە ڕوانگەیەکی شۆڕشگێڕییەوە تەماشای دەکەن خواستوویانە وەکو "چاخی سۆسیالیزم" هەڵیسەنگێنن. ئەو فەلسەفەیەی لە پشت ئەم هەڵوێستانەوەیە، هی یەکەمیان ئایدیالیزمێکی چەقبەستووە، هی دووەمیان ماتریالیزمی قەبەیە. ئەمانە دوورن لە بینینی تەواوی ئاڵۆزی و ئاژاوەکانی چاخ و چارەسەر کردنیان. هەڵوێستەکانی سەبارەت بە شارستانییەتی پۆست مۆدێرنیزم، بۆچوونی بێ سیستەمی ئەوتۆن کە پراگماتیکییە و لە نێو ژیانی ڕۆژانەدا خنکاوە.
ئەمە هەڵوێست و نزیك بوونەوەیەکی ڕاستە کە شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکان بە قووڵایی قۆناخ یەکلایی دەکەنەوە. ئاستی تەکنۆلۆژی بناخەی ماددی ئەو پێشکەوتنانەیە کە وەرچەرخانی تەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگا دیاری دەکات. بەڵام ئەمەش ئەو واتایە نابەخشێ کە بە تەنیا تەکنۆلۆژیا وەرچەرخان ئەنجام دەدات. لێرەدا ئەوەی پێویستە بکەوێتە گەڕ، قۆناخی ناسنامەی ئایدیۆلۆژییە. تاوەکو لە دایك بوونێکی ئایدیۆلۆژی بە دی نەیەت، هەرگیز سیستەمی کۆن تێپەڕ ناکرێت و سیستەمی نوێ سەرهەڵنادات. دەتوانین بەوەی بچوێنین: کێڵگە نەبێت تۆو ناژیت. ئەگەر کێڵگەیەکی نوێ بە تەکنۆلۆژیا دابنێین، ئەو تۆوەش بە واتای ئایدیۆلۆژیا دێت.
ناسنامەی ئایدیۆلۆژی چاخی سەرمایەداری لەمیانەی ڕێنسانسی سەدەکانی پانزدەهەم و شانزدەهەم شێوەی گرت. لەبەر ئەوەی بە پێی پێویست باس کرا، دووبارەی ناکەمەوە. سەرمایەداری لە سەدەکانی حەڤدە و هەژدە و نۆزدەدا گەورەترین پێشکەوتن و دەزگابوون و پەلهاوێشتنی ئەنجامدا و کۆتایی پێهێنا. خاڵە گشتییەکانی ئەم بابەتانەش ئاماژەی پێکرا. هەرچی سەدەی بیستەمە بە قەیران و ئەو شەڕانەی دابەشکردن کارەکتەریزە دەکرێ کە لەپێناو ڕزگاربوون لە قەیران ئەنجام دران. لەمیانەی هەر دوو شەڕی جیهانی و چەندین شەڕی هەرێمی، ئاشکرا بوو و سەلمێنرا کە سیستەمی سەرمایەداری ناتوانێ لە ڕێگای شێواز و ڕێچکە کلاسیکییەکان بەردەوام بێت. شێوازی کۆنی مژۆکداری ڕەنج و کردارەکانی داگیرکاری کۆن و نوێ، نەیانتوانی خۆیان لە بەلاوەنان و تێپەڕکردن ڕزگار بکەن. بەڵام ئەم ڕەوشە بە واتای شارستانییەتێکی نوێ نایەت، بە تایبەتیش هەروەکو سەردەمێك بە شێوەیەکی بەربڵاو بانگەشەی بۆ دەکرا بە واتای دەستپێکردن و ئاواکردنی چاخی شارستانییەت نایەت؛ زیاتر واتای وەرچەرخانی بەرهەمهێنان و دابەشکردن و بەڕێوەبەرایەتی لەخۆوە دەگرێت. ئەم ڕاستینەیەش کە لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەمەوە زیاتر یەکلا بۆوە، وەکو شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ پێناسە دەکرێت.
لە سەردەمی دیموکراسی هاوچەرخ هێشتا سیستەمی سەرمایەداری لەناو نەچووە، بەڵام قۆناخی باڵادەستی بێ سنووری ڕابردووی لە دوای خۆی بە جێ هێشتووە. باڵادەستی و

چەوساندنەوە و شێوازی ژیانی تا ئاستێکی بەرز، سنووردار و تەسك کراوەتەوە. پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخ، بە واتای راستەڕێ کردنی سەرمایەداری خستنە ژێر زەبت و رەبتەوە دێت؛ ناچار دەکرێت گەلان و زەحمەتکێشان بکات بە هاوبەشی هێزی بەڕێوەبردن و وەکو دەخوازێت نەیانچەوسێنێتەوە.

بێگومان لەگەڵ ئەوەی تێکۆشانی گەلان و زەحمەتکێشان رۆڵێکی دیاریکراو دەبینن، ئەمەش تەنیا ئەو کاتە بەدیهاتووە کە پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا گەیشتە ئاستێکی زۆر بەرز. بە درێژایی مێژوو، گەلان و زەحمەتکێشان تێکۆشانێکی مەزنیان بەڕێوە برد. بەڵام نەیانتوانی ببنە کۆسپ لەپێش ئاستی زێدەڕۆیی پراکتیزەکردنی سەرەڕۆیی و چەوساندنەوە لەلایەن رژێمە دەسەڵاتدارەکان، گرنگترین فاکتەری شکست هێنانیان نییە، زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئاستی تەکنۆلۆژیا دەرفەتی تەڤلیبوون و هاوبەشێتییەك نادات کە بەلایاندا بشکێتەوە. تەنیا کاتێك شۆڕشە مەزنە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکانی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دەگاتە ئاستێك کە دەرفەت بە سەرلەنوێ تەڤلیبوون و دابەشکردنی زێدە بەها و دەسەڵاتی سیاسی دەدات، ئەوا ئەو کاتە هەلومەرجە بابەتییەکانی سنووردارکردنی دەسەڵات و چەوسانەوە، بە شێوەیەکی بەهێز دێتە ئاراوە. لە دوای ئەم هەلومەرجە بابەتییانەوە دیموکراسی هاوچەرخ قەڵەمبازێکی مەزن ئەنجام دەدات. بە سیستەم کردنی خۆی وەکو ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی و بە دەزگابوونی سیاسی، لە نزیکەوە پابەندی ئەم هەلومەرجە بابەتیانەیە.

لەم حاڵەتەدا لە روانگەیەکی دیکەوە دیموکراسی هاوچەرخ بە واتای سەرلەنوێ رێکخستن و بەڕێوەبردنی تەواوی دەزگا و مەکانیزمەکانی بەڕێوەبەرێتی سیستەمی شارستانییەتی سەرمایەداری دێت ،کە لەبار بێت بۆ سەرلەنوێ تەڤلیبوون و هاوبەشێتی و بەشداری گەلان و زەحمەتکێشان. لەم سیستەمەدا وەکو جاران ئەوە جێگای باس نییە سەرمایەداری یەك لایەنە چەوسانەوە و دەسەڵات دیاری بکات، یاخود زەحمەتکێشان و گەلان لەمیانەی زەبرەوە بە تەواوەتی سیستەمی سەرمایەداری بڕووخێنن و بە شێوازێکی شۆڕشگێڕانە سیستەمی خۆیان ئاوا بکەن. بە پێچەوانەوە هەردوو لایەنیش سنووردارکردنی ئۆتۆپیا و بەرژەوەندییەکانی خۆیان پەسند کردووە. لە نێو ئاشتیدا شێوازێکی ژیانی بە گوێرەی یاساکانی دەوڵەتی دەستووری دیموکراسییانە بە بناخە دادەنرێت. ئەو بەرهەمەی تەکنۆلۆژیا رێگای لەپێش کردەوە و زێدە ـ بەها و تەواوی بەروبووم و بەهاکانی بوارەکانی دیکە، لەمیانەی بەکارهێنانی مەکانیزمەکانی سیاسەتی دیموکراسییانە، سەرلەنوێ دابەش دەکرێتەوە. هەر بۆیە مافی تەڤلیبوونی دەسەڵاتی سیاسی بە هەموو توێژێك دەدرێت. هەرچەندە هەندێ جار تەنگەتاوی و تیژبوون بێتە ئاراوە، لەجیاتی ون بوون و لەناوچوون لە نێو پێکدادان، رێککەوتن لەسەر ئەم سیستەمە دەبژێرن. راستتر ئەوەیە کە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، هەر شەڕێکی ڤەبوون و هێرشکاری لەسەر بنەمای ئەو چەکە تەکنۆلۆژییە پێشکەوتووانە پێش بخرێت، تەواوی مرۆڤایەتی لەنێو دەبات و هەموو کەسێك بزر دەکات.

شتێکی ئاشکرایە لە ناو قۆناخێکی بەم شێوەیە کە بۆتە خاوەنی بنەمایەکی بابەتی بەمجۆرە، سەرمایەداری شێوەی کلاسیکی خۆی ناسەپێنێ. ئاستی ئازادی کە لە ئاکامی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی و تێکۆشانی زەحمەتکێشان و گەلان بەدەست هاتووە، گەیشتۆتە ئەو ئاستە وشیاری و رێکخستنەی کە مۆڵەت بەوە نەدات. ئەمە بژارەیەکی ئارەزوومەندی نییە، بەڵکو قۆناخێکی نوێ جێگای باسە کە هەلومەرجەکان دیاریان کردووە. دەشێ ئەم پێشکەوتنە وەکو رازیبوونی سەرمایەداری بە وەرچەرخانی دیموکراسییانەش ناوببرێت. لەجیاتی سەرکەوتنی سەرمایەداری لەمیانەی موغامەرە خوێناوییەکانی لەنێوچوون؛ لە نێو قۆناخێکی پەرەسەندندا بە پێی دەربازبوونی کات بەدەست هێنانی دەسکەوت و دابەشکردنێکی بە پێی پێویستیش بە پێویستیەکی سیستەم لە قەڵەم دەدات. لە ئاکامی ئەم رەوشە، نە گەڕانەوەی سەرمایەداری کلاسیکی بۆ رۆژگاری رابردوو جێگای باسە، نە لەمیانەی شۆڕشیشەوە لەنێو دەچێت.

هێندە هێواش هێواش بە پێی دەربازبوونی رۆژگار شێوەبەندییەکانی شارستانییەتی نوێ پێشبکەوێت و تواناکاری توانەوەی دەبینرێ، باوەڕ بە هەبوونی وەرچەرخانێك دەکرێت. دیسان بناخەی ئەمەش لەپێشکەوتنە زانستی و تەکنۆلۆژیاکاندا دەبینرێ. کاریگەربوونی هێندەی دیموکراسی هاوچەرخ لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم بناخەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە واقیعیترین وەڵامی داوەتە ئەم قۆناخە. ئەو تواناکاریە مەزنەی کە تەکنۆلۆژیای گەیاندن و راگەیاندن بۆ کۆمەڵگای بەدەست هێناوە، کۆمەڵگای مەدەنی لەمیانەی ئەم سیاسەت و هێزەی وەکو گۆڕەپانی سێیەم بەدەستی هێناوە، ئەو هێز و توانایەی هەیە دەوڵەت ناچار بکات کە بۆ کەناڵە دیموکراسییەکان کراوە بێت، دەرفەت بە باڵادەستی چینێك نادات. کۆمەڵگایەکی دیموکراتیزە بووبێت، هێندە فرە رەنگە کە دوالیزمی رەش و سپی پەسند ناکات. ئەگەر بێتو دامەزراوەی هەمەڕەنگی پیشەکاری تەکنۆلۆژی نەبێت، کاروباری کۆمەڵگا لە رەوشێك دایە تەنیا لەمیانەی بەڕێوەبەرایەتی سیاسییەوە ناتوانرێ بۆ تاکە رۆژێکیش بەڕێوە ببردرێت. خاڵی سەرەکیتر ئەوەیە، بەهۆی هۆکارە تەکنۆلۆژییەکان مەحاڵە ئەو تاکەی ئازاد بووە لەمیانەی چەمکی کلاسیکی سەرەڕۆیی و تۆتالیتاری بەڕێوە ببردرێت.

وەکو ئەنجام، شارستانییەتی سەرمایەداری لە نێو پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخ سەرلەنوێ پێناسەی خۆی دەکات و هەوڵ دەدات ناسنامەیەکی نوێی ئایدیۆلۆژی بەدەست بێنێ، سەبارەت بە ئاواکردنی تەواوی دەزگا ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان، لەگەڵ توێژە پەیوەندیدارەکان رێك دەکەوێ و لەمیانەی تەبایی شێوازێکی ژیان و بەڕێوە بردن، پەسند دەکرێت. لە کاتێکدا ئەم رەوشە بەسەر چوونی چاخەکانی باڵادەستی و چەوساندنەوەی بێ سنوور دەسەلمێنێ، هاوکات ئەوەش دەخاتە روو کە پێشکەوتنی نوێی شارستانییەت کەوتۆتە رۆژەڤی مێژووەوە. بێگومان پێشکەوتنی زانستی ـ تەکنۆلۆژی بناخەی هەلومەرجی بابەتی دیاریکردنی دیاردە نوێیەکانی شارستانییەت و پەیوەندییەکانی پێك دێنێت. پێکهاتە داهێنەرەکانی ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکان لەم

زەمینەیەوە سەرچاوە دەگرن، ئەو دیاردە ڕێکخراو و بە دەزگا کراوانە بڵاو دەکەنەوە و گەشە دەکەن کە دەتوانێ کارەکتەری قەیرانی سەرەکی ئەم چاخە تێپەڕ بکات.

6 ـ ئایدیۆلۆژیای سۆسیالیستی بەرامبەر بە سیستەمی سەرمایەداری پێشکەوت و ڕێگای لەپێش سیستەمی سۆسیالیستی کردەوە، نەیتوانی ببێت بە شارستانییەتێکی جیاواز. ئیتر چ بۆ ناسنامەی ئایدیۆلۆژییەکەی بگەڕێتەوە، یان لە دایك بوونێکی پێش وەخت بێت، یاخود لە ئاکامی هەڵەکانی بێت، نەیتوانیوە داخوازییەکانی زەحمەتکێشان و گەلان بۆ ئازادی و یەکسانی بکات بە پێشکەوتنی شارستانییەتێکی نوێ. سەرەڕای ئەو بانگەشانەی لەم بوارەوە دەیکرد، بەڵام لە ئەنجامدا لە سەرمایەداری دەوڵەت بەولاوە تێپەڕی نەکرد. چەندین لێشاوی ئایدیۆلۆژی و جوڵانەوەی کۆمەڵایەتی بەمجۆرە لە مێژوودا هاتۆتە ئاراوە. هەرچەندە لەسەر بنەمایەکی ئایینی و بناخەیەکی تیرەگەرێتی بن، پێهەڵگرتنی نوێی حەزرەتی ئیبراهیم و مووسا لە ڕەوشی دەستپێکدا، سۆسیالیزمی تیرە پێك دێنن. لە ڕۆژهەڵاتی ناوینی چاخەکانی سەرەتاییدا بە تایبەتیش ئەو جڤاتانەی کە دەسەڵاتی ئاشوورییەکان سەراوبنی کردوون و ناچاری ڕاگواستنەوەی کردوون و لە نێو مەترسیدا خنکاندبوویان، تەنیا لە ڕێگای پەیڕەوی ژیانی کۆمەڵکاری شێوەی تەریقەتی سۆفیگەرایی توانیویانە درێژە بە هەبوونی خۆیان بدەن. تەنانەت سیستەمی یەکەمین ڕاهیبەکانی میسر و سۆمەر یەکەمین نموونەی پیرۆزی سۆسیالیزمی دەوڵەتە. لەمیانەی ئابووری دەوڵەتی هاوشێوەی سیستەمی سۆڤییەت ڕێگای شارستانییەتیان کردۆتەوە. لە کۆمەڵگای نئۆلیتیکی پێشووتردا لە دەوروبەری دایك ـ ژن سیستەمێکی تەواوی کۆمەڵگای کۆمۆنە پێك هاتووە. ئەم سیستەمەی کۆمەڵگا کە دەتوانین سۆسیالیزمی سەرەتایی پێبڵێین، لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی نەناسیوە، بە هەزاران ساڵ بەردەوام بووە. مرۆڤایەتی هەوێن کردنی سەرەکی خۆی لەم سیستەمەدا ئەنجام داوە، بەردەوام خواستوویەتی لەمیانەی زاراوەی بەهەشت یادی بکاتەوە کە بەردەوام خەیاڵی یەکسانی و ئازادی لەخۆوە دەگرێت.

عیسا و جوڵانەوەی مەسیحییەت لە 300 ساڵی دەستپێکدا، لەمیانەی درێژ خایەنی و بەرفراوانییەوە، پرشنگدارترین نموونەی سۆسیالیزمیان پێشکەش کردووە. خوێندکارەکانی ئەم قۆناخە بە شێوەیەك لە کەسایەتی خۆیاندا نوێنەرایەتی ئایدیۆلۆژیا و پراکتیزەکردنیان کردووە کە تا ئەو سەردەمە زۆر بە دەگمەن هاوتاکانیان بینراوە.

دەرکەوتنی ئیسلامییەتیش، نموونەیەکی دیکەی بژاردەی شێوازی کۆمۆنییە. یەکسانی و ڕێز گرتنی نێوان ئەندامەکانی لە شێوەی خێزانێکی (بنەماڵەیەکی) پیرۆزە. ئوممەت لەمیانەی ڕەوشی سادەیی خۆیەوە وەکو سۆسیالیزمی سەردەمی دەرەبەگایەتی وایە. دوای ئەوەی مەسیحییەت و ئیسلامییەت گەیشتن بە قۆناخی بە دەوڵەت بوون و ڕۆڵی کەسێتی و بنەماڵەکان زیاد بوو، ئوممەتیان لە سۆسیالیزمەکەی خۆی دوور خستەوە. ئەو موڵکایەتییە تایبەتییەی پێشکەوتووە کارەکتەری سۆسیالیستانەی سەرەتایی گەندەڵ کردووە، کردوویەتی بە توێکڵێکی ئایدیۆلۆژی پووچ و بێ ناوەڕۆك. وەکو کاردانەوەیەك بەرامبەر ئەم موڵکایەتی بوونە تایبەتییە، بۆ ماوەیەکی درێژ چەندین ئایینزا و تەریقەت ئایدیۆلۆژی و سیستەمی ژیانی هاوبەشیان بەردەوام کردووە. لە ڕاستیدا ئەوەی لە چەندین

جوڵانەوەی چاخەکانی ناوینی بە ڕووخساری ئایینی بینراوە، بەرامبەر بە سیستەمی سەردەست و چەوسانەوە نوێنەرایەتی سیستەمی کۆمەڵکاری دەکات. لاوازی بنەما تەکنیکییەکان (تەکنۆلۆژیاکان) ڕێگا بەوە نادات ببن بە سیستەمێکی یەکسانی و ئازادی ئەلتەرناتیف. سەرەڕای ئەوەی هەندێکیان سەدان ساڵ بەردەوام بوونە تەنانەت لە ئاستی دەوڵەت بوون بە دەسەڵاتێکی سیاسی، بەڵام نەبوون بە مۆدێلێکی شارستانییەت، ئەمەش گرێدراوی لاوازی بنگەی زانستی ـ تەکنۆلۆژیایە. هەروەها جگە لەمەش گەوهەری ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکانیان سیستەمی کۆمەڵگای چینایەتی لەخۆوە دەگرێت. هەربۆیە تەنیا لە خەیاڵەکانی خۆیاندا داخوازی یەکسانی و ئازادییان زیندوو ڕاگرتووە. لەسەر ئەم بنەمایەش ڕوویان لە ئەشقی خودایی و بەشەری کردووە، خەیاڵەکانی بەهەشتیان گەورە کردووە، ئومێدەکانی برایەتییان زیندوو ڕاگرتووە. کردوویانن بە داب و نەریتێکی بەهێزی ئەدەبی و ئەخلاقی. پێویستە فێرگەی فەیلەسوفەکانیش بخرێتە سەر ئەم مەیدانە. ئەو فێرگانەی لەسەر بنەمای فەلسەفی بوون، خۆیان لەوە دوور نەگرتووە نوێنەرایەتی هەڵوێستە بەهێزەکانی سۆسیالیستی بکەن. پارتی فەلسەفی وەهایان پێك هێناوە کە بە سەدان ساڵ بەردەوام بووە و چەندێك لەمانە بەرامبەر بە هێرشە دژوارەکاندا بە شێوەیەکی قارەمانانە بەرخودانیان کردووە. واقیعی و لە جێگای خۆیدا دەبێت کاتێك ئەم ڕەوتانەی لەپێناوی پاراستنی باوەڕی و زانست بەرخودانیان کرد و جەنگاون، وەکو جوڵانەوەی کۆمەڵایەتی خاوەنی گەوهەری یەکسانی و ئازادی و مێژوویی پێناسە بکەین.

"ئۆتۆپیا" و "وڵاتی ڕۆژ"ی سەردەمی لە دایك بوونی سەرمایەداری خەیاڵێکی نموونەیی سۆسیالیزم زیندوو دەکاتەوە. لەپێناو خەیاڵەکانی ئازادی کە سەرمایەداری خوڵقاند، چەندین کەس و گروپی لە ژمار نەهاتوو، بە شێوەیەکی قارەمانانە بەرامبەر بە دۆگماتیزمی ئایینی جەنگاون. ئەوان کاتێك دەجەنگان، هەرگیز گومانیان لەوە نەبوو کە لەپێناو خزمەت کردنی ئارەزووی تاکڕەوێتی هەر کەس نییە، بەڵکو لەپێناو یەکسانی و ئازادی و برایەتییەوە کەوتوونەتە نێو جموجۆڵەوە. تەنانەت دروشمە سەرەکییەکانی شۆڕشی بۆرژوازیش "یەکسانی، ئازادی و برایەتی"یە.

تەنانەت دامەزرێنەرەکانی سۆسیالیزمی زانستی کارل مارکس و فرێدریك ئەنگلس بە بێ هیچ دوو دڵییەك دان بەوەدا دەنێن کە لە ئاواکردنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی فەلسەفەی ئەڵمانی و سۆسیالیزمی فەرەنسی و کارەکتەری چینی کارکەری بەریتانیایان بە بناخە گرتووە. تەنانەت ئەم باسە کورتەش ئەوە نیشان دەدات لە سیستەمی کۆمۆنەی سەرەتایی سەردەمی نئۆلیتیك تاوەکو قۆناخی سۆسیالیزمی زانستی، زەحمەتکێشان و گەلانی ژێردەست لەسەر بنەمای برایەتی و لە ڕێگای ئایدیۆلۆژیایەك کە یەکسانی و ئازادی لە گەوهەری خۆیەوە دەگرێت لەپێناو ژیانێکی هاوبەشانە، بەردەوام تێکۆشانیان کردووە و ئێش و ئازاری مەزنیان چێشتووە و بە شێوەیەکی قارەمانانە بەرخودانیان کردووە. ئەگەر ئەمانە نەیانتوانیوە ئەو سیستەمە ئاوا بکەن کە شیاو و مافی خۆیان بوو، هۆکارەکەی نە لاوازی باوەڕی و نە کەمی تێکۆشانە؛ بەڵکو هێشتا نەبوونەتە خاوەنی ئەو هەلومەرجە (تەکنۆلۆژیە) کە ئەم ئامانجە پیرۆزەیان بەدیدێنێ؛ هەروەها لەبەر ئەوەیە کە ڕەوشی

دواکەوتووی (سەرەتایی) تەکنۆلۆژی مەحکوومی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی دەکات.
ئەم جوڵانەوەیەی چینی کارکەر کە لە ژێر ڕێبەرایەتی مانیفێستۆی کۆمۆنیست بەڕێوە دەچێ، دوا جوڵانەوەی یەکسانی و ئازادی ئەم زنجیرە مێژووییەیە. نووسەرانی مانیفێستۆ کە هەستیان بە کارەکتەری ئۆتۆپیای جوڵانەوەکانی پێش خۆیان کردووە. هەربۆیە زۆر گرنگی و بایەخی بە زانستی بوون دەدەن، بەڵام ئەم زانستی بوونە لەگەڵ چاخەکەی خۆیان سنووردارە. سەرمایەداری لە نێو قۆناخی هەرە پێشکەوتوودا دەژی، تازە بە تازە ڕووبەڕووی قەیران دەبێتەوە. باوەڕی بێ سنووری بەخۆی هەیە. مێژوو بەخۆی دەستپێدەکات و بێ کۆتایی دەکات. هەرچەندە زانستی بوون لەخۆیەوە بگرێت، بەڵام ئەم سۆسیالیزمە هێشتا بە دروستی پێی خۆی لەسەر زەوی دانەناوە. جوڵانەوەی چینی کارکەر هێشتا لە قۆناخی منداڵێتی دایە. دەنگی جوڵانەوەی رزگاری چەوساوەکان لە ئارادا نییە. سەرباری ئەمەش، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم بەداوە لەمیانەی ئاواکردنی یەکەمین و دووەم ئەنتەرناسیۆنال، لە بواری ئایدیۆلۆژی و کردارییەوە بە شێوەیەکی بوێرانە هەڵوێستی چینایەتییان ڕاگەیاندووە. هەڵوەستەی زانستییانە و لە ژێر هەموو هەلومەرجێکدا، بە دوادا چوونی مافی ڕەنج و پاراستنی ئەو لایەنانەن کە جێگای ڕێز گرتنن. لایەنی پێغەمبەرایەتی ئەم کارە، لێرە دایە. گفتوگۆی لە جۆری ستراتیژی گونجاوە یاخود نا، ناشێ ببێتە زمانی قۆناخی بەمجۆرە. لە کاتێکدا عیسا لە باوەڕی بە (ڕەب)ی خۆی بەولاوە هیچ چەکێکی دیکەی نییە، لە کاتێکدا دژی سیستەمی جیهانی ڕۆما دەوەستێ، لە ڕەوشێکی وەهادا نییە بیر لە ستراتیژی و تاکیتك بکاتەوە. بەڵام لە هاوێشتنی ئەو هەنگاوە بەهێزە، کە لە ئاراستە کردن بەرەو مرۆڤایەتی و چاخی ئازادی بێ کۆتایی هەوڵێکی مێژوویی قۆناخی گۆڕینە ناکەوێتە بچووکترین دوودڵییەوە. بەمجۆرەش ئەو هەنگاوانەی هاوێشتراون پیرۆز دەکرێن. لەم چوارچێوەیەدا دامەزرێنەرە قارەمانەکانی سۆسیالیزم و یەکەمین جوڵانەوەی بنگە کۆمەڵایەتییەکان جێگای پیرۆزین. سەرکەوتنی سیاسی یاخود زیانی پڕ لە ئێش و ئازار، لە تەك گەوهەری مەسەلەکە، کێشەیەکن بە پلەی دووەم دێن. سەرنەکەوتنی کۆمۆنەی پاریس یاخود هەرەس هێنانی دووەمین ئەنتەرناسیۆنال، ناتوانێ ڕێگا لەوە بگرێت کە سۆسیالیزمی زانستی زیاتر بە ئامانجەکانی خۆیەوە گرێ بدرێت؛ لەمیانەی قۆناخی لینینیستی، بە هێزێکی سیاسی مەزن و هێزی دەوڵەت دەگات. بە گوێرەی پێناسەی کلاسیکی، ئەوا ڕادەگەیەنرێ کە سێ یەکی جیهان، دەربازی قۆناخی شارستانییەتی سۆسیالیستی پرۆلیتاریا و گەلە چەوساوەکان بووە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت لە هەموو بوارێکدا پێشبڕکێیەکی سەرکەوتووانە لەگەڵ سەرمایەداری دەکرێت. لە ڕاستیدا بۆ یەکەمین جار، لە مێژوودا کۆماری یەکسانی و ئازادی چەوساوەکان هێزی ئەوە نیشان دەدات کە بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەر پێی خۆی بمێنێتەوە و بژی. بەڵام بەر لەوەی یەکەمین سەدەی تەمەنی خۆی پڕ بکاتەوە، بەر لەوەی بە کۆتایی سەدەی بیستەم بگات، ئەم کۆمارانە هەڵدەوەشێنەوە و بایەخی مێژوویی خۆیان لە دەست دەدەن. زاناکانی بۆرژوازییەت بە ئامانجی پڕوپاگەندە، ئەو گۆڕانکارییە وەکو ئیفلاسکردنی

سۆسیالیزم ڕادەگەیەنن، مارکسیستەکانیش لە ژێر شێوەی جیاجیادا بە تاوانی خیانەت دادگایی دەکەن، لەلایەنی ئەو کەسانەی کە بە دڵسۆزی و مۆئمینانە گرێدراوی سۆسیالیزمن، بە داڕووخانی خەیاڵە پیرۆزەکانیان هەڵیدەسەنگێنن. بەڵام بۆ ئەوانەی ئارامترن و هەوڵ دەدەن بە گوێرەی هەڵوێستێکی زانستییانە نزیك ببنەوە، لێرەدا بە شێوەیەکی سۆبژەکتیڤانە (ژاتی) و وەکو تێك شکاندنێکی مەزنی خەیاڵەکان و لەمیانەی لە قەڵەمدانی ڕەوشەکە بە خیانەت کاری، بەرەو چارەسەرییەکی سانایی ئاراستە ناکرێن. ئەوەی ڕوویداوە، لەبەرئەوەی پێویست بوو ڕوویدا. لەبەرئەوەی لە گەوهەری خۆیدا شایستەی ئامانج و خەیاڵەکان نەبوو، بۆیە نوێنەرایەتی نەکرد و هەڵوەشایەوە. لەجیاتی شادبوون و خەمگینی بەرامبەر بەم، لەمیانەی لێپرسینەوەی ئەوەی ڕاستی لە کوێی ئەمە دایە، بە دوادا چوون هەموو کاتێك بۆتە ڕێبازی زانست و لەم ڕێگایەشەوە سەرکەوتن بەدیهاتووە.
ئەزموونی سۆڤییەت هەڵسەنگاندنی قووڵی دەرهەق نەکراوە؛ گرنگتریش ئەوەیە، تاوەکو ئێستاش تەواوی دەرئەنجامەکانی هەڵوەشانەوە سەریهەڵنەداوە. وادیارە چەندین بابەت لە تاریکیدا ماونەتەوە یاخود چاوەڕوانی قۆناخی نوێیە. سەرباری ئەمەش، کاتێك سەیری ئەو دیاردانە بکرێت کە لە ئارادان، فەلسەفە و کردارە سەرنەکەوتووەکانی بەرچاوە. تازە بە تازە لێپرسینەوەی بەمجۆرە پێشدەکەوێت کە ئەوەی پەیڕەو کراوە، سۆسیالیزم یان نەتەوەپەرستی، ئازادی یان تۆتالیتاریزم، یەکسانی یان سەرمایەداری دەوڵەت، بووە. هەرگیز ئەم پرسیارانە گرنگی مێژوویی ئەو تێکۆشانە پیرۆز و مێژووییە کەم ناکاتەوە کە بە ملیۆنان مرۆڤی زەحمەتکێش و قارەمانی لە ژمار نەهاتووی خاوەن بیروباوەڕ و وشیاری سۆسیالیزمی زانستی بەڕێوەیان بردووە؛ بانگەشەی بە فیڕۆچوونی ئەم تێکۆشانە ناکات. بە پێچەوانەوە، یەکەمین ڕێگای خاوەن دەرکەوتن لەم بەهایانە، ئەوەیە ئەم پراکتیکە بە پارزنگێکی زانستییانە دەرباز بکرێت و شیکردنەوەیەکی ڕاست دەکات بە ئەرکێکی گرنگ و ژیانی. باوەڕی بەوە دەکات تاوەکو ئەم ئەرکە بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە جێبەجێ نەکرێت، ئەوا کاروانی سەرکەوتوو بەرەو ئامانجە پیرۆزەکانی ئازادی و یەکسانی بەدینایەت.
زۆر جار لە مێژوودا ئەوە دەبینرێ لەمیانەی بە هەڵە چوونی ترسناك و ئەو شەڕانەی لەپێناویدا ئەنجام دەدرێت، ئەنجامێکی زۆر بە پێچەوانەی ئامانجەکانی لێکەوتۆتەوە. نموونەی دیکەش دەبینرێ. بەڵام تاوەکو ژیانی مرۆڤایەتی هەبێت، ئەم بانگەشە شکۆدارانەی یەکسانی و ئازادی دەتوانێ گوزارشتێکی زانستییانەی نزیك بە ڕاستی بەدیبێنێ، لەمیانەی ئەو ڕێگا ڕاستەی کراوەتەوە و لە نزیك هەنگاوی بە بڕیارەوە بەڕێوە دەچێت و سەرکەوتن بەدەست دێنی.
پێناسە کردنێکی وردەکارتری شوێنگەی سۆسیالیزمی بونیادنراو لە مێژوودا کە ڕاستینەیەکی گرنگی چاخە، ڕۆڵێکی ڕۆشنگەرانە دەبینێ.
١ ـ سۆسیالیزمی زانستی وەکو ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ،لە بوارەکانی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئاستی تەکنۆلۆژی، کەم و کوڕی جددی لەخۆوە دەگرێت. دامەزرێنەرەکانی خاوەنی

توانستێکی زانیاری (زانستی) ئەوتۆ نەبوون کە شیکردنەوەیەکی گشتی سەبارەت بە شارستانییەت بکەن. لێکۆڵینەوە دەرهەق بە زانیاری پێویست، سنووردار بوو. تاکە تواناکارییەکی سنوورداری زانیاری دەرهەق بە سۆمەرییەکان دەرنەکەوتبووە مەیدان. تەنانەت چاخی دێرینیش لە هەڵسەنگاندنێکی راست دوور بوون. سەبارەت بە کۆمەڵگای نئۆلیتیك، نە تێکۆشانێکی ئەوتۆی شوێنەوارناسی و نە هەڵسەنگاندنێکی تیۆری لە ئارادا نەبوو. لەگەڵ ئەوەی "کۆمەڵگای کۆن"ی مۆرگان پەسند دەکرێ، بەڵام زۆر ناتەواوە. ئەو کۆمەڵگایەی سەرمایەداری کە هەڵسەنگاندنی سەبارەت ئەنجام درابوو، لە قۆناخی پێگەیشتندا بوو. بە رادەیەکی زیاتر پێکهاتەی بەرهەمهێنانی شیکرابۆوە. هەڵسەنگاندنەکانی سەبارەت بە دەوڵەت و ناسنامەی ئایدیۆلۆژی، زۆر سنووردار بوو و هەڵەی مەزنی لەخۆوە دەگرت. نەیانتوانیوە لە نزیکبوونەوە سەبارەت بەم دوو دیاردە گرنگە خۆیان لە فەلسەفەی ماتریالیستی قەبە رزگار بکەن؛ وەکو رەنگدانەوەی بچووك و ئاسایی ئابووری هەڵسەنگێنراون. لە ئاواکردن و هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا کاریگەری ئەم هەڵوێستە فەلسەفییە، یەکلا کەرەوەیە.
بەبێ ئەوەی شارستانییەت بە شێوەیەکی سەرتاسەری شیبکرێتەوە، شیکردنەوەی قۆناخێکی سنوورداری شارستانییەتی سەرمایەداری کە بە تایبەتیش لایەنی ئابووری لەپێشە، تەنیا بەهاکەی بە ئەندازەی شیکردنەوەی ئەلف و بێ یە. ئاشکرایە کە لەمیانەی ئەم شیکردنەوەیە تەواوی کۆمەڵگا رۆشن ناکرێتەوە، بە تایبەتیش بۆ رێبازی بەرنامە و چالاکی وەرچەرخانێکی شۆڕشگێڕی کورت دێنێ و تێر ناکات. ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنانەی دواتر هاتنە ئاراوە، رۆڵی ئەم کەم و کوڕیانەی لەم تێك شکانەدا نیشاندا، کە هەڵە و چەوتییەکان رێگایان لەپێش کردەوە.
ئەو بەرنامانەی تەنیا لەسەر بنەمای چینی کارکەرە هەر لە سەرەتاوە بەرەو گۆشەگیری دەچێت. هەروەها پەیوەندی نێوان کۆمەڵگا و راستینەی چین بە شێوەیەکی قووڵ شینەکراوەتەوە. چەمکێکی وەها زاڵ بووە کە کارکەر و بۆرژواکان تاکە راستینەی جیهانن و دوو چینی داڕنراو (مجرد)ن. هەروەکو دەزانرێ دیاردەی کۆمەڵگا وەکو پێشکەوتنێکی مێژوویی هەزاران ساڵە شێوەی گرتووە. دیاردەی چینایەتی قۆناخێك و بەشێکی سنوورداری ئەمە پێك دێنێت. ئەمانە وەکو دوو ئۆرگانی کۆنی لاشە وان کە نوژەن بوونەتەوە و هێزیان بە دەست هێناوە. نە بە تەواوی گۆڕانکاری و نە لەناوبردنی ئەم دوو ئۆرگانە، دوورە لەوەی بە تەنیا و سەربەخۆ، هەبوون و گۆڕانکاری تەواوی کۆمەڵگا ئەنجام بدات. ئیتر چ هەڵوێستی تەسکی چینی بۆرژوا بێت یاخود هەڵوێستی تەسکی چینی کارکەر، پێکهاتەی فاشیزم و سۆسیالیزمی بونیادنراوی کە لە رێگای شۆڕش و دژە شۆڕش ئاوایان کرد، رزگار نەبوونیان لە هەڵوەشانەوە، بە هۆی ئەو زەبر و فشارەوە نییە کە لە دەرەوە دەهات، بەڵکو بەهۆی ئەوەیە کە لەگەڵ راستینە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا ناکۆك و پێچەوانە بوونەوە. هێزی مێژوویی بەکۆمەڵگابوون ئەم جۆرە کرداره ئەندازیارییانەی بێ واتا بینیوە و لەمیانەی هێزی خۆییەوە شیکردۆتەوە. تەواوی هەوڵ و کۆششەکانی

ئەندازیاری کە پشت بە شیکردنەوەی قووڵ و بەرفراوانی راستینەی بە کۆمەڵگا بوون نابەستێ، لە بینای کورت خایەن بەدواوە گوزارشت لە بەهایەکی دیکە ناکات.
سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی فاشیزمی سەرمایەداری و بیناسازی کۆمەڵگای سۆسیالیستی سۆسیالیزمی بونیادنراو و هەڵوەشانەوەی چاوەڕوان نەکراویان، نموونەی زەق و بەرچاوی سەر ڕاست کردن و ئەرێ کردنی ئەم هەڵسەنگاندنانەیە. ئەو پێکهاتە مێژووییانەی کە گەوهەری تەریقەتگەرایی لە خۆوە دەگرێت و لەم شێوە بیناسازییانە دەچێ، لە پێکهاتەیەکی مارژینال رزگاریان نەبووە. ئەو وەرچەرخانانەی کۆمەڵگا کە بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن بەردەوام بوون، ئەوانە بوون کە خاوەنی دەزگای سیاسی و ئایدیۆلۆژی وەهان کە بە گوێرەی ئاستی تەکنۆلۆژیای کۆمەڵگا لەبار و رەخساوە. ئیتر چ سەبارەت بە کارەکتەری چینی سەردەست و چەوسێنەر بێت یاخود چینە ستەم لێکراو و چەوساوەکان، ئەم رێسایە بۆ تەواوی هێزەکانی کۆمەڵگا پەیرەو دەکرێت و لە جێگای خۆی دایە. هێشتا ئاستی تەکنۆلۆژی سەدەی نۆزدەهەم بەو پێگەیشتنە نەگەیشتووە تێری پێکهێنانی پرۆگرامێکی سۆسیالیستی زانستی بکات. دووری ئاستی تەکنۆلۆژی لەوەی کە بتوانێ زەمینەی ماددی پێویست بۆ کۆمەڵگایەکی بێ چین پێشکەش بکات، لەمیانەی هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراویش ئەمە سەلمێنراوە. دەتوانرێ بگوترێ لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوە سۆسیالیزم هەنگاوی بۆ ئەوە هاوێشت بە شێوەیەکی بەهێز بەم ئاستەی تەکنۆلۆژیایە بگات. شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی رۆڵێکی دیاریکراوی لە بەدیهێنانی ئەمەدا بینی. هیچ ناسنامەیەکی ئایدیۆلۆژی ئەو هێز و توانایەی نییە بە تەنیا پێشکەوتنێکی لە سەرووی ئاستی تەکنۆلۆژیاوە بەدیبێنێ. چەندە بانگەشەی خودایی و زانستی مەزنی هەبێت، بەڵام ئەم یاسایە بەڕێوە دەچێت.
ب ـ ئەوەش بەرچاو دەکەوێ کە سۆسیالیزم لە نزیك بوونەوەی سەبارەت بە زەبر، بە تایبەتیش زەبری شۆڕشگێڕی زۆر سنووردار و تەنگە. لە رۆڵی "مامانی لە دایك بوونی کۆمەڵگای نوێ" دەرك بەوە دەکرێت بە شێوەیەکی زێدەڕۆیی زەبر هەڵسەنگێنراوە. ئەو زەبرەی لە شۆڕشە سۆسیالیستییەکان و سۆسیالیزمی بونیادنراودا پەیڕەو کراوە، تا رادەیەکی زۆر رۆڵی یارمەتیدەری مامانێتی دەرباز کردووە. هەروەکو بەردەوامی رێبازی سەرجۆن، حامورابی، ئەسکەندەر، قەیسەر (سزار) و ناپلیۆن دەبینرێت. بە تایبەتیش ئەو دیوارانەی بەرزکراونەتەوە و تەلبەندەکانی بۆ پاراستنی دانراون، ئەوە نیشان دەدەن سیستەم لە تەوقی سەر تاوەکو نینۆکەکانی پێی، لە نێو قڵفی زەبردا ژیاوە. لە نێو ئەو هەلومەرجانەدا، ئەوە لەولاوە بمێنێت کە بەرئەندامێکی دایکێتی مندالی ببێت، لە توند و تیژی زیادە و هەناسە بڕین بەدواوە شتێکی دیکە جێگای باس نییە. لە کردەوەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراودا ئەم راستینەیە بە رادەی هەرە زێدە پراکتیزە کراوە. نابێ هێندە دیوار و تەلبەند چوارچێوەی سیستەمێکی پێ دابخرێت کە هێندە لە خزمەتی مرۆڤایەتیدا بێت. تەنیا ئەو سیستەمانەی بڕوایان بەخۆیان نییە تەگبیری بەمجۆرە دەسێنن کە زەبر لەخۆوە دەگرن. بە پێچەوانەوە ئەگەر بڕوای بە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی هەبێت، پێویست دەکات هەموو ئاسانکارییەك بۆ راکشانی جیهان بۆ ناوخۆی و بڵاوکردنەوەی مرۆڤایەتی بە

هەموو لایەکدا، برەخسێنێ. ئەوە ئاشکرا بووە کە ئەو هەوڵ و خەباتانەی لە ژێر ناوی پێشبڕکێی چەکسازی و خۆپڕچەککردن کراوە، لە ئامادە کردنی هەڵوەشانەوەی خۆی زیاتر هیچ رۆڵ و واتایەکی دیکەی نەبووە. واتا ئەوە سەلمێنراوە کە هەڵسەنگاندنی سەبارەت بە زەبر و ئەو کردەوانەی لەسەر ئەو بنەمایە پراکتیزە کراون، سیستەمی هەڵوەشاندۆتەوە و سەرەکیترین هەڵەن کە ئەنجام دراون. هەموو لایەك کۆکن لەسەر ئەو بۆچوونەی سیاسەتی خۆپڕچەککردن رۆڵێکی سەرەکی هەبوو لە هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو.

مەزنکردنی رۆڵی زەبری شۆڕشگێڕیش تا بڵێی زێدەڕۆییە و پڕە لە کەم و کوڕی. لێرەشدا لە رۆڵی مامانی زیاتر، لەوە دوا نەکەوتبوو کە رێگای سزاریان ـ نەشتەرگەری (سزاریان، بۆیە بە سزارایان ناو دەبرێت چونکە ئیمپراتۆرییەتی روسیا بەمجۆرە لە دایك بووە و لەهەمانکاتدا توند و تیژی پەیڕەو کردووە) و لەبەرچوون لە دایك بوون ئەنجام بدات. پیادەکردنی زەبرێکی بێ سنوور و زێدەڕۆ، بە گشتی کارەکتەری چینە سەردەست و چەوسێنەرەکانە. ئەم زەبرەش دەرئەنجامێکی ئەو ترس و راو و رووت و تەڵەکەبازییەیە کە ئەنجامیان داوە. بۆ ئەوەی ئەم ترسەیان برەوێننەوە بەردەوام چەکی نوێ بەدەست دێنن، بەردەوام تاوان و کوشتاری بە کۆمەڵ ئەنجام دەدەن. لە راستیدا ئەو شەڕانەی کە هەر یەکە و کردەوەیەکی کوشتاری بە کۆمەڵن، بۆ ئەوەی ئەم کارەکتەرەی بشارنەوە و پەردەپۆشی بکەن، بەردەوام پێویستی دەبینن لەمیانەی سیفەت و ناوی لە جۆری خودا و ئارامی و سەلامەتی کۆمەڵگا بەرز بکەنەوە. بەڵام لە راستیدا تاڵانی و دزەیەکی رێکخراوە، لەم پێناوەشدا هەموو جۆرە تاوانێك ئەنجام دەدرێت. ئەو زەبرەی لەپێناو وەرچەرخانی کۆمەڵگا و بەختەوەری بپارێزرێت، تەنیا ئەو زەبرە پاراستنی رەوایە کە لەسەر بنەمای پێناسەی یاسای گەردوونییە. لێرەدا بۆ ئەوەی زەبر رۆڵێکی پێشکەوتووخوازی لە وەرچەرخانی کۆمەڵگادا ببینێ، دەبێ بە ئامانجی خۆپاراستن بێت بەرامبەر بەو قڕکردنانەی لە دەرەوە یان لە ناوەوە دەسەپێنرێن و دەخوازن لەمیانەی زەبرەوە بیتوێننەوە و بیگۆڕن. تەواوی ئەو توند و تیژییانەی ئەم ئامانجە تێپەڕ دەکەن و بە ئامانجی داگیرکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگای دیکە، یان دەست بەسەر داگرتنی بەها ماددی و مەعنەوییەکانیان بێت و بە زەبر دووچاری گۆڕان بکرێن و بتوێنرێنەوە، ئەمانە هەموویان زەبرێکن گەوهەری پاشڤەڕۆیەتییان هەیە و پێویستە لێی دوور بێت. ئەو کرداره توند و تیژییانەی لە ژێر ناوی خودا و وڵاتی پیرۆز و رزگاری نەتەوەیی پەیڕەو دەکرێن، هەرگیز بە واتای مامانێتی نایەت و لە گەوهەری تاڵانکاری و جینۆسایدی سەرەڕۆیەتی بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە.

سۆسیالیزمی بونیادنراو چەندین جوڵانەوەی رزگاری نەتەوەیی کە لەسەر هەمان رێباز بەرێوە چوون، دەربارەی مەسەلەی زەبر زێدەڕۆییان کردووە، بەڵام دیسان لە مەحکووم بوون بە سیستەمێکی پاراستنی لەسەر بنەمای زەبر رزگاریان نەبووە. مسۆگەر ئەم هەڵوێستە کارەکتەری توێژە سەردەست و چەوسێنەرەکان نیشان دەدات. لەبەرئەوەی بەکارهێنانی زەبر لە ژێر ناوی سۆسیالیزم و پێشکەوتووخوازی ئەنجام دراوە، ئەوا جگە لەمە، گەندەڵ بوونێکی رادەبەدەر لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بۆ جارێکی دیکە مێژوو لەمیانەی

نموونەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەلماندوویەتی کە هەڵوێستی توندوتیژی نابێتە تەرز و شێوازی زەحمەتکێشان و ژێردەستەکان. لە هەرکات و ئاستێکدا هێرش بۆ سەر بەها ژیانییەکانی کۆمەڵگا بکرێت، ئەو هەلومەرجەی کە هەیە هەر چییەك بێت، مافی پاراستنی رەوا چالاکی و کرداری پیرۆزی هەبوون و بەدیهێنانی چاخی   ئازادییە و پێویستە پەیڕەو بکرێت.

مافی بەکارهێنانی زەبر لە مافی پاراستنی رەوادا ئەو کاتە دێتە ئاراوە، کاتێ هێرش بکرێتە سەر ئۆرگان و هەبوونە ئایدیۆلۆژی و ماددییەکانی کۆمەڵگا و لە قۆناخی پێشکەوتنی ئازاد، بە تایبەتیش لە کاتی وەرچەرخانە گەوهەرییەکاندا، واتە بەرامبەر ئەو هێزانەی دەخوازن لە قۆناخی لە دایك بوونی شۆڕشگێڕیدا لەمیانەی بەکارهێنانی زەبر، رێگا لە پێشکەوتنەکان بگرن؛ لەم چوارچێوەیەدا بەکارهێنانی زەبر رەوایە و ناچارییە. بەکارهێنانی هەر توند و تیژییەکی ئەم چوارچێوەیە دەرباز بکات، رێگا لەپێش دەسکەوتی ناعادیلانە و زیانی لەخۆڕا و گەندەڵ بوونی بە کاریگەر دەکاتەوە. هەروەکو چۆن لە چەندین پێشکەوتن و گۆڕانکاری گرێدراو بە سۆسیالیزمی بونیادنراو لە بەکارهێنانی زەبردا زێدەڕۆیی لە پراکتیزەکردندا هەبووە، لەمیانەی چەندین نموونەشەوە سەلمێنراوە هاریکاری پێویست بە گەلێك هێز نەدراوە کە لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆی و بەدیهێنانی پێشکەوتنی ئازادانە جەنگاوە. تیۆری زەبر لە سەرووی ئەو بابەتانەوە دێت کە سۆسیالیزمی بونیادنراو لە بارەیانەوە بە هەڵەدا چووبوون. ئەم بە هەڵەدا چوونانەش لە سەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێت کە لە هەڵوەشاندنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا رۆڵێکی دیاریکراویان هەبووە.

ج ـ دەزگاکانی دەوڵەت و سیاسەتی سەردەمی سۆسیالیستی تایبەت بوونی خۆیان نیشان نەداوە. لە شێوازێکی ژیانی شێوەبەندی سۆڤییەت زیاتر، لە ئامرازێکی پڕوپاگەندەی دەوڵەت بەدواوە رۆڵێکی دیکەیان نەبووە. لە راستیدا ئەم ئامرازەی پێویست بوو لە رووی دەوڵەتەوە خاوەن قورساییەك بێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەی بۆتە ئامرازی دەربازبوون بەرەو دەوڵەتی تۆتالیتاری، بووە بە ئامرازێکی سەرەکی گەندڵ بوون. پێکهاتەی سیاسی تاك حیزبی، بووە بە ئامرازێکی دوالیزمی سپی و رەش کە تەنیا لە کردەوەکانی فاشیزمدا دەبینرێ. چەندین لایەن و لقی کە گرێدراوی ئەم ئامرازانەن، کەوتوونەتە ناو هەمان رەوشەوە. لە ئەنجامدا لەوە زیاتر کە ببن بە ئامرازی گەیاندنی داخوازییە دیموکراسییەکانی کۆمەڵگا بە دەوڵەت، بوونەتە ئامرازی ئابڵۆقەدانی کۆمەڵگا لەلایەن دەوڵەتەوە. لە کاتێکدا پێویستە خودی دەوڵەت ببێتە ئامرازێکی خشتەکاری (التنسیق) گشتی، بە دەسەڵاتێك گەیشتووە کە لە سەرەوەی چەمکی دەوڵەتی ئیلاهییە و بووە بە ئامرازێك بە شێوازێکی زۆر دژوار چەمکی بەڕێوەبەرایەتی تۆتالیتاری پراکتیزە دەکات. لەوە رزگاری نەبووە کە بە تەواوی پەیوەندی خۆی لەگەڵ زاراوەکانی دیموکراسی و کۆماری ببڕێت.

گەرچی پێویست بوو لە هەموو لایەنێك زیاتر سۆسیالیزمی بونیادنراو جیاوازبوونی خۆی بەرامبەر بە سیستەمی سەرمایەدار لەم دوو بوارەدا نیشان بدات. بە پێچەوانەوە لە

کاتێکدا پێوانە دیموکراسییەکان لە وڵاتە سەرمایەدارییەکان دەرکەوتنە پێش، لە وڵاتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراودا ئاراستە بەرەو وشك بوون و دەوڵەتێکی سەرەڕۆ و تۆتالیتار بووە. سیستەمی دەوڵەتێك و پارتێك کە خۆیان بە موڵکی گەل دادەنا، تەنیا دەیانتوانی ئەمە لە ڕێگای ڕۆڵ و دەسکەوتەکانیان بۆ سیستەمێکی دیموکراسی فرە لایەنی بسەلمێنن کە سیستەمی سەرمایەداری تێپەڕ کردبێت. لەجیاتی پێشکەوتنێکی بەمجۆرە، زاڵ بوونی کردەوەی پێچەوانەی ئەمە، هۆکارێکی دیکەی گرنگی هەڵوەشانەوەی سیستەمە. ئەو تێکۆشانە تیۆریانەی لە ژێر ناوی دیکتاتۆرییەتی پرۆلیتاریا و "دەوڵەتی گەل" ئەنجام دراوە زۆر لە زانستی بوون دوور بووە، لە ئامانجی پڕوپاگەندە بەدواوە تێپەڕی نەکردووە. تەنانەت لەم بوارەدا زۆر لە دواوەی مارکس و ئەنگلس ماونەتەوە. دەوڵەت لە بوون بە ئامرازی خۆ پاراستنی هێزێکی بیرۆکراتی سەرمایەداری و لێدان و خۆ ژیاندن، ڕزگاری نەبووە. ئەوە لەولاوە بمێنێت کە لە بواری بەدەزگابوونی سیاسی و دەوڵەت، باڵابوونی بەسەر سیستەمی سەرمایەداری بەدەست نەهێنا، بەڵکو زۆر لە دوای ئەو مایەوە و لە هاوشێوە بوونی شێوازی پادشای ـ ڕاهیبی سۆمەر و میسر ڕزگارییان نەبووە. ناشێ ئەم چەمکە بە کۆمەڵگای سەدەی بیستەم ببەسترێتەوە و بەمجۆرە شیبکرێتەوە.

تائێستا سۆسیالیزمی بونیادنراو بە شێوەیەکی مێژووییانە ئەوەی شینەکردۆتەوە و بە چارەسەری نەگەیشتووە، کە چۆن لە بواری دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت و پراکتیزەکردنیان لەوەدا سەرکەوت هاوشێوەی پاشکەوتووترین شێوەی کۆیلایەتی بێت. ئەم کردار و پراکتیکانە کاتێك تێپەڕ دەکرێت کە شیکردنەوەیەکی قووڵ سەبارەت بەو شارستانییەتە بکرێ کە سیاسەت و دەوڵەت ڕۆڵێکی ناوەندی تێدا دەبینێ و بە شێوەی زانستی و سەرکەوتووانە ئەنجام بدرێت کە تەواوی قۆناخەکانی مێژوو و کۆمەڵگا لەخۆوە بگرێت. تەنیا لە ڕێگای ئەم بەلاوەنانەوە دەشێ شێوەی تیۆری و پراکتیزەکردنی شارستانییەتی نوێ پێش بکەوێت، ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ و دامەزراوە سیاسییەکان واتادار دەبن.

د ـ لە سۆسیالیزمی بونیادنراودا کۆمەڵگای دیموکراسییانە و ڕێکخراوە مەدەنییەکان ئاوا نەکراون. لە کاتێکدا سیستەمی سەرمایەداری لەو قۆناخە لە ڕێگای ڕێکخراوە جەماوەری و دیموکراتییەکان هەوڵی ڕزگاربوون لە کردەوەکانی فاشیستی دەدا، لە وڵاتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراودا پێشکەوتنێکی پێچەوانەی ئەمە دەرکەوتە پێش و گرانی پێدرا. تەنانەت ئەو پاشماوە سروشتییانەی دیموکراسیش کە هەبوون کۆتاییان پێهێنراوە، ڕێکخراوە جەماوەرییەکان بە تەواوی کراونەتە دەزگای سیخوڕی دەوڵەت. لە ڕاستیدا لەگەڵ گەیشتنی کۆمەڵگا بە قووڵترین و بەرفراوانترین وشیاری و ڕێکخستن و شێوازی ژیانی دیموکراسییانە، هێزی سۆسیالیزم دەردەکەوێتە مەیدان. بەمجۆرە ئەوەی پێویستە بەهێز بکرێ دەوڵەت نییە بەڵکو کۆمەڵگایە. ڕێگا و ناوی ئەمەش کۆمەڵگای دیموکراسی و بە شارستانی بوونە. تێکدانی هەر دوو دیاردە، تەنیا دەشێ لەگەڵ چەمکی دەوڵەتی ڕاهیبی سۆمەرەوە بەراورد بکرێت کە لەلوتکەدایە. سەرمایەداری دەوڵەت وەك دەرئەنجامێکی هەلومەرجی دواکەوتووترین وڵاتە و ئەو سیستەمە سیاسییەی پیادەی دەکات، دەبێتە دواکەوتووترین پێکهاتەی دەوڵەتی سەرمایەداری. ئەم شێوە پێکهاتەش لە پراکتیزەکردنی

چەمکی سەرەڕۆیی و تۆتالیتاری بەدواوە، ڕێگا بە هیچیتر نادات. هەرچی ئاکامی ئەم کردەوەشە، دەرفەت بە پێشکەوتنی کۆمەڵگای دیموکراسییانە نادات. دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەکات بە چەرخی پڕوپاگەندەی دەوڵەت. ئەمەش دیاردەیەکی دیکەی گرنگی سەلماندنی ئەوەیە کە سۆسیالیزمی بونیادنراو سۆسیالیزم نەبووە.

بە گوێرەی گەوهەری سۆسیالیزمی، پێویست بوو سیستەمێك بێت بە ڕادەی هەرە زێدە کۆمەڵگای دیموکراسی پێش بخات. وەکو پێشبینی و مەرجێکی تیۆری خودی سۆسیالیزم تەنیا لە ئەنجامی دیموکراتیزەبوون بەدیدێت. لەو کۆمەڵگایانەی دیموکراسییەت تێیاندا پێشنەکەوتووە، ناشێ بیر لە بونیادنانی سۆسیالیزم بکرێتەوە. ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کە ئامرازی بە کاریگەری دیموکراسین نابێ گرێدراوی دەوڵەت بن؛ بە پێچەوانەوە وەکو گروپە شارەزا و پسپۆڕەکانی چاودێری کردنی دەوڵەت ڕۆڵ دەبینن. تاوەکو ئەم ڕۆڵە نەبینرێ، ناشێ پەیوەندی کۆمەڵگا ـ دەوڵەت کۆنترۆڵ بکرێت کە تاوەکو دوایی ئاڵۆز بووە. لە کاتی هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا، ئەو کۆمەڵگایەی پێویست بوو لێی بە خاوەن دەربکەوێ، بە پێچەوانەوە بۆ ئەوەی ساتێك زووتر لێی ڕزگار بێت لە بەرپاکردنی بەرفراوانترین جموجۆڵی کۆمەڵایەتییەوە هەنگاویان بەرەو دواوە نەهاوێشت. لە ڕاستیدا ئەم جموجۆڵە گوزارشتی دەربازبوونە لە سەرمایەدارییەکی پاشڤەڕۆ و دوور لە دیموکراسی، بەرەو سەرمایەدارییەك کە بۆ میانڕەوی کراوەیە. لێرەدا خیانەت و خەڵەتاندنێکی جەماوەر لە ئارادا نییە. بە پێچەوانەوە درکاندنی داخوازی سەرمایەدارییەکی دیموکراسییە کە گەل لە ئەنجامی ئەزموونی ژیانی خۆی پێی گەیشتووە. لەمەش بەولاتر بە تەواوی رووتی خۆیەوە ئاشکرا بووە کە چۆن دەوڵەت بووە بە مافیا و دڕندە؛ ئەوە سەلمێنراوە کە توانستی سەرمایەدارییەکی پشت ئەستوور بە یاساشی نییە.

ئەوەی جارێکی دی لە ئەنجامی ئەو نموونەیە جەختی لەسەر دەکرێتەوە ئەوەیە، تاوەکو دیموکراسییەتێکی پێشکەوتوو نەبێت، ناتوانرێ بەرەو سۆسیالیزم هەنگاو بهاوێژرێ. تاوەکو پێشکەوتووترین دیموکراسییەتەکانی بۆرژوا تێپەڕ نەکرێت، دیموکراسی گەل پێشناکەوێت. تاوەکو دیموکراسییەکانی گەل لەمیانەی پێکهاتەی فرە لایەنییان، ئیرادەی ڕاستەقینەیان، هێزی کۆنترۆڵ کردنی دەوڵەت، لە ناوەوە و دەرەوە لە ڕێگای هەڵوێستەکانی ئاشتی و تەبایی خۆیان نەسەلمێنن، ناتوانن بانگەشەی تێپەڕکردنی دیموکراسییەتی بۆرژوازی بکەن. یەکێك لەو نیشانە سەرەکییانەی جەخت لەسەر کارەکتەری سۆسیالیستییانەی ڕژێمێك دەکاتەوە، دیموکراسییەتی پراکتیزە کراوە. تەواوی نیشانەکانی دەرەوەی ئەمە بە پلەی دووەم دێ. لەبەر ئەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو لە تاقیکردنەوەی خۆی سەبارەت بە دیموکراسییەت دووچاری شکستێکی مەزن و نکۆڵی کردن لە دیموکراسییەت هات، بە تایبەتیش لەلایەن گەلەوە لەمیانەی ئەو ڕقەی کە دیار نەبوو ئەنجامەکەی بەرەو کوێ دەچێ، لە هەڵوەشانەوە ڕزگاری نەبووە.

ه ـ سیستەمی ئابووری سۆسیالیزمی بونیادنراو، وەکو پارچەیەکی گشت بە هیچ جۆرێك سەرمایەداری دەوڵەتی دەرباز نەکردووە. ئەم سەرمایەدارییەی سەرەتا وەکو قۆناخێکی پەڕینەوە دەبینرا، پێبەپێ چوار دەوری سیستەمی ئابلۆقە داوە. سەرباری ئەوەی بە

شێوەی کۆیلەداری هاوچەرخ رەنجی بەکار هێناوە، دیسان لە دواوەی پێشکەوتنەکانی سەرمایەداری کلاسیك ماوەتەوە و نەیتوانیوە لەم رەوشە رزگاری بێ. تێر نەکردنی تاك بە ئەندازەی سەرمایەداری (موڵکداری) تایبەتی، رۆڵی لەمەدا هەیە. ئەو تاکەی لە ئەنجامەکانی رەنج نامۆ بووە، تاوەکو دەچێ بەرهەمەکەی کەم دەبێتەوە. لە ئەنجامدا هەروەکو کۆیلایەتی چاخەکانی سەرەتا بێزار بوون لە کار و راکردن دەستیپێکردووە. لە راستیدا کار و خەبات لە سۆسیالیزمدا وەکو پێویستییەك هەڵدەسەنگێنرێ و بە جۆشەوە جێبەجێ دەکرێت. ئەو رەوشەی پرەنسیپی کار و رەنگی سۆسیالیستی لە بواری پراکتیزەکردندا تێی کەوتبوو، ئەوەی بەڕێوەچووە شێوازێکی سوغرەکێشی بووە. رەوشێکی بەمجۆرەیە، کاتێك هەڵوەشانەوە روویدا، رەوشێکی هێندە بە ئێش هاتە ئاراوە کە لەهەر شوێنێکی دونیا کاری هەرە بچووك و سووکیان بە کەمترین کرێ بە نیعمەتێك دەبینی. لە ژێر هیچ بڕوبیانوویەك نابێ هاوولاتییەکی سۆسیالیستی بخرێتە رەوشێکی بەمجۆرە. کاتێك کەوتە رەوشێکی وەها، ئەمە روون بۆوە و سەلمێنرا، ئەوەی لەوێوە بەڕێوە چووە جگە لە سۆسیالیزم رژێمێکی گەندەڵ بووە کە دەتوانرێ هەموو ناوێکی لێبنرێ.

و ـ قۆناخەکانی رزگاری نیشتیمانی و دەوڵەتەکانیان کە ناوەندەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو وەکو دیاردەیەکی سیاسەتی دەرەکی تەماشایان دەکرد، لەوە رزگاریان نەبووە ببن بە نموونەیەکی لاسایی و گەندەڵترین سیستەمە سەرەکییەکان. تەنانەت کاتێك لە کۆلۆنیالی کلاسیکی رزگاریان دەبێت، ئەو رژێمانەی دەچەسپێنرێن جۆرێکن کە بەڕێوەبەرایەتی داگیرکاری کلاسیکییان تێپەڕ کردووە.

لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە ولاتانە هەم لە بواری سەرمایەداری کلاسیکی و هەم سۆسیالیزمی بونیادنراو شێوەی دووەمین دەستن، بۆیە وەکو بەلایەکی گران بەسەر گەلان و کۆمەڵگای خۆیاندا بڕاونەتەوە. دەتوانرێ بگوترێ، ئەو کۆمەڵگایانەی لە ژێر کۆنترۆڵی ئەم جۆرە رژێمانەدا لە مێژووی خۆیاندا رووبەڕووی نەفرینترین و کوێرانەترین راستینە بوونەتەوە. ئەم رژێمانە بەبێزەییانە و شێوازی بچووك خستنەوە لاسایی کردنەوەیان لەسەر گەلەکانیان پەیڕەو کردووە، ئەو تاریکاییەی لە سەردەمی دەرەبەگایەتییەوە تێی کەوتبوو فشارێکی لە شێوەی قالبی کۆنکریتی هاتە سەر؛ ئەو کۆمەڵگایانەی لە ژێر سایەی ئەم رژێمانەدا بوون، ئەو کۆمەڵگایانەن کە بە قوولایی لە خۆیان نامۆ بوون. لەوانەیە لە هیچ قۆناخێکی مێژوودا تا ئەم رادەیە نامۆ بوون، بێ باوەڕی بە هێزی خۆی، بێ بەشی لە وشیاری مێژوویی، کەوتنی ئاستی ئەخلاقی و بێ ئاگایی دەرهەق بە بوونەوەرە کۆمەلایەتییەکان نەهاتبێتە ئاراوە. ئەمانە لەم چەرخەماندا نوێنەرایەتی قەیراناویترین کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی دەکەن.

ز ـ هەبوونی تاك و مافەکانی کە بە درێژایی مێژوو پێویستە وەکو پێوانەیەکی ئازادی هەڵسەنگێنرێ، لە سۆسیالیزمی بونیادنراودا وەکو کێشەیەك نەبینراوە. ئەگەر لە سەردەمی لە دایك بوونی سەرمایەداریدا بێت یاخود لە چاخی تەنگژەدا، ئەوا ئەو بابەتەی هەرە زێدە هەڵوەستەی سەبارەت کراوە، ئازادی تاکە کەسە. لە راستیدا ئەو تاکەی لەلایەنی رۆحی و هزری لە دەستی هەموو جۆرە دۆگماتیزمێك رزگاری بووە، گوزارشت

لەپێشکەوتنێکی گرنگ دەکات. ئەم دیاردەیە تەنیا بە سەرمایەدارییەوە پەیوەندیدار نییە. پێوانەی هەر هەڵمەتێکی پێشکەوتووخواز، لەو پێشکەوتنە دیار دەبێت کە لە بواری ئاستی شەرفمەندێتی مرۆڤ هاتۆتە ئاراوە. نرخ و بەهای شۆڕشێکی مێژوویی، لەمیانەی ئەو پێشکەوتنەوە پێودانگ دەکرێت، کە لە بواری هەبوونی مرۆڤایەتی و شەرەفمەندێتی تاك رێگای لەپێش کردۆتەوە؛ لە وشیاری و پابەندبوونی ژیان و خوڵقکاری و بەرهەمی رەنجی ئەو تاکە دیار دەبێت کە خۆی خوڵقاندویەتی. دروستترین پێودانگی پێشکەوتن و دواکەوتن، ئەو پێشکەوتنانە دیاری دەکات کە سەبارەت بە تاکە و لە کوێوە گەیاندوویەتیە کوێ و کامە ئاست. لەهەمانکاتدا ئەم پێوانەیە بە باشترین شێوە ئاستی ئازادی کۆمەڵگا و بەڕێوەبەرایەتییەکەی دیاری دەکات کە ئەم تاکە جێگای خۆی تێدا دەگرێت.

ئەو پێشکەوتنانەی سەرمایەداری سەبارەت بە تاکە کەسێتی وررووژاندوویەتی، سەرنج راکێشە. بە لایەنە ئەرێتی و نەرێتیەکانییەوە ئەمە بابەتێکە پێویستی بە هەڵسەنگاندنێکی بەرفراوان هەیە. هەرچی سۆسیالیزمی بونیادنراوە، لە ئەنجامی ئەوەی لەمیانەی پڕوپاگەندەوە، تاکە کەسێتی وەکو بابەتێکی نەرێتی تایبەت بە سەرمایەداری نیشاندا، رێگای لەپێش ئەوە کردەوە دواتر دەرهەق بە مەسەلەی مافی تاکە کەس بکەوێتە نێو رەوشێکی زۆر دواکەوتووەوە. لە راستیدا پێویستە سۆسیالیزم لە سەرمایەداری زیاتر بەم کێشەیەوە پەیوەندیدار بێت. تاوەکو پێناسەیەکی راست دەرهەق بە کەسایەتی (تاکی) سۆسیالیستی پێشنەخرێت و ئاوا نەکرێت، ئەوا دەرك بەو کۆمەڵگا و پێوانانەی شارستانییەت ناکرێت کە پێك دەهێنرێن. چونکە بەهای راستەقینەی رژێمێك بە رادەی هەرە زێدە لە جۆری ئەو تاکە کارەکتەریزە دەکرێت کە خوڵقاندوویەتی یاخود وەکو بەهادارترین بوونەوەر پێویستە مرۆڤ بکرێت بە سەنتەر. هیچ پێوانەیەکی لەوە بەهادارتر نییە. بە تایبەتیش بۆ سیستەمێك کە سەبارەت بە بابەتی ئازادی بانگەشەی نوێنەرایەتی پێشکەوتوترین ئاست بکات، ناتوانرێ بگوترێ پێوانەیەکی لەمە پتەو و پیرۆزتر هەبێت.

شتێکی رێککەوت نییە ئەو بوارەی بە رادەی هەرە زێدە سۆسیالیزمی بونیادنراو شکستی تێدا خوارد، تاکە کەسێتی یە، چونکە گەورەترین خەفلەت، ئەگەر باسیش بکرێت زیاترین خیانەت و ستەمکاری سەبارەت بە تاك و مرۆڤ خۆی نیشانداوە. سەرباری هەموو کەم و کوڕییەکانی سەرمایەداری بە بەراورد لەگەڵ سۆسیالیزمی بونیادنراو، بەلام راکردنی تاك بەرەو باوەشی سەرمایەداری و بژاردنی ئەو، بێگومان هەرچەندە ئەمە رەخنەی شیاوی دەرهەق پێشبخرێت، بەلام بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بە هەستیاری و وردەکارییەوە هەڵوەستەی سەبارەت بە تاك و مافەکانی تاکە کەسێتی کردووە و هەندێ لە پێوانەکانی بەرجەستە کردووە. ئازادی تاك لە سەرووی ئەو کێشانەوە دێت کە پێویستە تەنیا بۆ سەرمایەداری بەجێ نەهێڵدرێ. هەروەکو دەزانرێ سەرمایەداری لە قەڵەمبازی سەردەمی چاخی ناوین واتە لە رێنسانس و سەرلەنوێ لە دایك بوونەوە لەمیانەی دەرخستنە پێشی ئەو تاکەی تازە خۆی دەناسێ، هێزی بەدەست هێنا.

یەکلابوونەوە دەرهەق بەم بابەتە بایەخێکی مەزنی هەیە. تاکە کەسێتی و تاکڕەوێتی دوو بابەتی لێك جیاوازن. چەندە تاکە کەسێتی بوون گرنگە، ئەوا تاکڕەوێتیش تایبەتمەندێتییەکە پێویستە هێندە بەرامبەری بە تەگبیر بیت و لێی بترسیت. سەرمایەداری تاکڕەوێتی لە تاکە کەسێتییەوە دەرخستووە. هەر دووکیان رێگا لەپێش ئەنجامی لێك جیاواز دەکەنەوە. تاوەکو تاك بە کەسێتی خۆی نەگات، بە سۆسیالیستبوون بەدینایەت. لەمیانەی کەسایەتی دەرەبەگایەتی کە لە چاخەکانی ناوین ماوەتەوە یاخود تێکەڵ بەویش لەمیانەی کەسایەتی تاکڕەوێتی سەرمایەداری، نە کەسایەتییەکی دیموکراتیکی بە پرەنسیپ نە سۆسیالیست پێك نایەت. تاکەکەسێتی بابەتێکی زۆر بەرفراوانە. شارستانییەتی رۆژئاوا لە ئەنجامی ئەو مەودایەی لەم بوارەدا بڕیویەتی، پێشکەوتنێکی مەزنی بەدەست هێناوە. تاکە کەسێتی بوون، بەر لە هەموو شتێك بە لێپرسینەوە سەبارەت بەو توانەوەیە دەست پێدەکات کە بە درێژایی سەدان هەزار ساڵ و لەمیانەی بەکارهێنانی هەموو شێواز و رێچکەیەك لە نێو کۆمەڵگابوونێك روویدا کە سەروبنی نییە. گەڕان بەدوای وەڵامی پرسیارەکانی لە جۆری تاوەکو کویێ بە کۆمەڵگا بوون پێویست و سوودمەندە، لە کوێ بێ واتا و ترسناکە، جێگای گرنگی و بایەخ پێدانە. ئەو وەڵامانەی دەرهەق بە پرسیارەکانی تاوەکو دوایی بوون بە ئەندامی کۆمەڵگا، تیرە یان خێڵ و کۆمەڵگای ئایین یاخود عیلمانییەت چ سوود و قازانجێکی دەبێت، بە شێوەیەکی واقیعیتر گرنگی کەسێتی تاك دەردەخاتە پێش. ئەو وەڵامەی سیستەمی کۆیلەداری دایەوە، تاکێکە کۆتایی پێهێنراوە، موڵکی خۆی نییە، تەنانەت ناتوانێ خاوەن لە سێبەری خۆشی دەربکەوێت و کاتێك پادشا دەمرێت بە زیندوویی لەگەڵیدا دەخرێتە هەمان گۆڕەوە. بە کۆمەڵگا بوونی کۆیلەداری تا رادەیەك ئیرادەی تاك تێك دەشکێنێ، دەیکات بە ئامرازێکی بچووك و بابەتی موڵکداری و بوونێکی ماددی.

چاخی دەرەبەگایەتی و کۆمەڵگاکەی ئەم ئاستەی کۆیلایەتی نەرم کردۆتەوە. تاك بەو رادەیە بۆتە موڵکی خۆی دەتوانێ لە سێبەری خۆی بە خاوەن دەربکەوێ. لەوانەیە جێگای پێکەنین بێ، بەڵام پێشکەوتنێکی گرنگە. نابێ لە بیر بکرێت کە خەلیفەکانیش نازناوی "ظل الله" (سێبەری خودا)یان لە خۆیان دانا. باڵادەستی دۆگماتیزم زۆر بەهێزە. بەر لە دایك بوون چارەنووسی مرۆڤ دیاریکراوە. قەدەرگەرایییەکی قووڵ، هزر و رۆحی ئیفلیج کردووە. هیچ پێویستی بە بیرکردنەوە و خوڵقکاری نییە هەرچۆنێك بێت ئیرادەی مەزن و پیرۆز پێشتر بڕیاری لەسەر هەموو شتێك داوە. لەخۆڕا پێویستی بە کۆشش ناکات. ئەوەی نووسراوە روودەدات. خودا چی قسمەت کردبێت ئەوە بەدەست دەهێنرێ. بەڵێ بەمجۆرە قەدەرگەرایی دەرکەوت، کە بە تایبەتی لەو قۆناخەی کە شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بەرەو موحافەزەکاری دەچێت رێگا لەپێش کاریگەرییەکی کوشندە دەکاتەوە. خۆی لە خۆیدا ئەم چەمکە کاتێك دەرکەوت کە فەلسەفەی ئەفلاتوون کرا بە تیۆلۆژی (خوداناسی). دواتر لە ژێرناوی ئیسلامییەت و مەسیحییەت، تیۆلۆژی وەکو پێویستییەکی ئیرادەی خودایی هەڵدەسەنگێنرێ، یەکەمین فکر، یەکەمین "ئیدیا"کان دەبن بە دۆگما و سەرهەڵدەدەن. بەڵام بە درێژایی هەزاران ساڵ بەستەڵەك کردنی هزری مرۆڤایەتی و

ئامادەکردنی رۆحەکەی بۆ ئیفلیج بوون رێگای لەپێش کاریگەرییەکی کوشندە کردۆتەوە. گەوهەری دۆگماتیزم بەمجۆرەیە.

کاتێك تاکە کەسێتی بوونی رۆژئاوا سەریهەڵدا، کڵێسە لەمیانەی ئەم قاڵبەیەوە شەڕێکی بێ ئامانی کردووە. فەلسەفەی ئەرستۆ و ئەفلاتوون کە بە گوێرەی قۆناخی خۆیان رۆڵێکی پێشکەوتووخوازییان هەبووە، لەم سەردەمەدا لە رێگای مزگەوت و کڵێسەوە لەپێناو تەسلیم گرتنی مرۆڤ کراون بە دۆگمای کوێرانەی قاڵبی چاپکراو.

لە ئاکامی پێشکەوتنی رێچکەی زانستی و لە دایکبوونی رێنسانس ئەگەر بە شێوەیەکی سنووردداریش بێت، ئەم دۆگماتیزمە تێپەڕ کراوە. هەروەکو بڵێی مرۆڤایەتی وەکو ئەم بەنداوە وایە کە بەندی خۆی پچڕاندووە، ئیتر کاریگەرێتی دۆگماکان دەپچڕێنێ و لە جیهان دەئاڵێ، دەست بە خوڵقکاری و خۆشەویستی و خاوەندارێتی کردن لە خۆی دەکات. سەرمایەداری لە رێگای هێزی ئەم تاکە کەسێتی بوونە بەرامبەر بە کۆمەڵگا چەکی تاکڕەوێتی بەکار دێنێ و ڤەبوونێکی مەزن ئەنجام دەدات. ئەم جارە تاکڕەوێتییەکی بەمجۆرە پێشکەوتووە، وەستاندنی ئەم تاکڕەوێتییە بۆتە کێشەیەك، لە کاتێکدا پادشای خوداوەند یەك بوو، بووە بە هەزار. بڵاوبوونەوە لەوبەر بۆ ئەوبەری دیکە بەدیهاتووە. بەڵام دیسان ئەوەی ئەنجام دراوە، یەکێکە لە گەورەترین شۆڕشەکانی مێژووی مرۆڤایەتی. ئەو تاکەی لە هەموو جۆرە دۆگما و سێبەری خوداوەندەکان رزگار بووە خێرایییەکی ئەوتۆی بەدیهێناوە کە، ئەم جارە سنووردارکردنی ئەو تاکڕەوێتییە کە قازانجی سەرمایە هاری کردووە بووە بە کێشەیەکی مەزن. هاوسەنگی لەدەست دراوە. پێویستییەکی ئێجگار زۆر بە تەگبیرگرتن لە بەرامبەری هەیە. ئەگەرنا لە رێگای تاکڕەێتی سەرمایەدارییەوە ئەو بە کۆمەڵگا بوونە دەتەقێندرێتەوە کە گوزارشت لەو رەنجەی هەزاران ساڵە دەکات کە بووە بە ئەتۆم.

لە خاڵێکی بەمجۆرەدا بە کۆمەڵگا بوون دەبێت بە پێویستییەکی مێژوویی دەست لێبەرنەدراو. پێشکەوتنی هزری سۆسیالیستی و تیۆری سۆسیالیزمی زانستی، بەرهەمی ئەم پێویستیە مێژووییەیە. کاتێك هەڵوێستی تەسکی چینایەتی تێپەڕ بکرێت، لەم خاڵەدا بەرامبەر بە سەرمایەداری رۆڵی مێژوویی خۆی لە ژێر ناوی تەواوی کۆمەڵگا دەبینێت. گوزارشت لەو هێزە دەکات لەپێناو بەرژەوەندییە ژیانییەکانی مرۆڤایەتی، سنوور بۆ تاکڕەوێتی سەرمایەداری دادەنێت.

بەڵام ئەو کاردانەوە مافدارەی بەرامبەر بە تاکڕەوێتی و قازانج گەرایی نیشان دراوە، پشت گوێ خستنی گرنگی کەسێتی تاکی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. بە تایبەتیش سۆسیالیزمی بونیادنراو بە کەسێتی گەیشتنی تاکی وەکو گەمەیەکی پڕوپاگەندەیی شارستانییەتی رۆژئاوا بینی. بابەتی کەسێتی تاك و مافەکانی مرۆڤی وەکو بابەتێکی هێرشی ئایدیۆلۆژی لە قەڵەمدا و پێویستی خۆ پاراستن و پێشخستنی تەگبیری بەرامبەر بەم زاراوانە بینی. ئەم هەڵوێستەش گرنگترین هۆکارە کە سۆسیالیزمی بونیادنراو لەسەر بنەمای کەسێتی تاك و مافی تاك هەڵوەشێتەوە. لەم بوارەدا دواترین لێدانی بەرکەوت و قۆناخی هەڵوەشانەوە خێراتر بوو.

دەتوانرێ لە گەلێك بواریتردا رەخنە سەبارەت بە سۆسیالیزمی بونیادنراو پێشبخرێت. ئامانجی ئەو رەخنانەی لە چوارچێوەی تاسلاقێکی هزری لە ئاستی پێناسەکردندا هەوڵماندا پێشی بخەین. بێگومان لەپێناو روونکردنەوەی پێناسەی کۆمەڵگا و تاکی سۆسیالیستییە. هێندەی لایەنە نەرێتێکانی، وەرچەرخانی چاخی مێژووی لە چوارچێوەی یۆتۆپیایەك دەرخست و کردوویەتی بە کێشەیەکی کرداری. لە کاتێکدا قۆناخی هەڵوەشانەوە ئەوە دەردەخاتە مەیدان کە جێی هەڵە بووە، ئەوا ئەوەشی رۆشن کردۆتەوە کە پێویست بوو راستییەکان چی بێت. ئەوەی رووخاوە، ئەو یۆتۆپیاگەرێتیەیە کە بناخەیەکی بەهێزی مێژوویی هەیە لەگەڵ برا جمکەکەی، فەلسەفەی ماتریالیستی قەبەیە. ئاشکرایە کە هەردوو هەڵوێستیش گوزارشت لە سۆسیالیزمی زانستی ناکەن. بە پێچەوانەوە، چەندەی سۆسیالیزمی زانستی هەموو جۆرە یۆتۆپیاگەرایی دۆگماتیکی تێپەڕ بکات و فەلسەفەی ماتریالیزمی دیالەکتیکی لە ماتریالیزمی قەبە پاك بکاتەوە، ئەوا وەکو چوارچێوەیەکی دەست لێبەرنەدراوی ژیان و کرداری رێزانی و پێڕەوی نوێی شارستانییەت بۆ مرۆڤایەتی، دەتوانێ بە شێوەیەکی لێهاتووتر "ناسنامەی ئایدیۆلۆژی" ئاوا بکات کە بۆ پراکتیزەکردن گونجاو بێت. لەسەر بنەمای ئەو توانستانەی تەکنۆلۆژیا رەخساندوویەتی لەمیانەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ تاکە کەسێتی و بە کۆمەڵگا بوون، ئازادی و یەکسانی بە هاوسەنگی دەگەن، ئەم جارە وەرچەرخانی کۆمەڵگای بە ئامانج کرا و لە قەڵەمبازی نوێی شارستانییەتدا رۆڵی هەمیشەیی خۆی دەبینێ. ئەم رۆڵە بە شێوەیەکی بەهێز لە رەوتی چەپی قۆناخی شارستانییەتی دیموکراسییەتی هاوچەرخ دەچەسپێنێ و بەدیدێنێ. لەمیانەی دەرك کردن بەوەی تاوەکو شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ نەیەتە ئاراوە، پێداویستییەکانی جێبەجێ ناکرێت، ئەوا دروشمی، "بە گوێرەی تواناکاری و هێندەی پێویست" بەدینایەت کە هەموو کاتێك مەبەستی پیرۆزی مرۆڤایەتییە، تاوەکو دوایی باوەڕی بە هەبوونی شارستانییەتی دیموکراسییانە دەکات، پێویستییەکانی جێبەجێ دەکات و سەرکەوتنی سۆسیالیزمی زانستی مسۆگەر دەکات.

بەشی چوارەم

شوێن و کات و هەلومەرجی گەشەکردنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی نوێ

تاکو ئێستاکەش هەڵوێستە و نزیکبوونەوەیەکی سەرتاپاگیری سەبارەت بە پێناسەکردنی ئەو چاخەی تێیدا دەژین بەدی نەهاتووە. چۆنایەتی چاخ ڕێگا بەوە نادات. بە گشتی سیستەمی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی، بە تایبەتیش سەرمایەداری کە دواترین بچمێتی، لەناو قۆناخێکی قەیرانی قووڵ و هەڵوەشانەوەدایە. بێگومان ئەم هەڵسەنگاندنە گشتییە، زیاتر شرۆڤەی جیاوازە سەبارەت بە بابەتی پێناسەکردنی ئەو شێوەگرتنە نوێیانەی کە دەرکەوتوون.

شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکانی سەدەی بیستەم بە تایبەتیش کە لە نیوەی دووەمی ئەم سەدەیەدا ئەنجامدران و بە خێرایی لە بواری کرداریدا پراکتیزە کران. ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لە دیاریکردنی وەرچەرخان و ناوەڕۆکی چاخ. وەرچەرخانی هەرە گەوهەری چۆنایەتی لە مێژوودا، دوای ئەو نوێبوونەوە مەزنانەوە ئەنجام دەدرێت کە لە پێشکەوتنی هزر و تەکنۆلۆژیادا بەدیهاتووە. لەگەڵ دۆزینەوەی مس و ئاسن، ئافراندنی چەرخ و گاسن، دۆزینەوەی نووسین، بیرکاری و ئامێری لە جۆری چاپخانە و باروووت، پێشکەوتنی ئایینی تاکخودایی و فەلسەفە و هزرە گرنگەکان، وەرچەرخانی مەزن لە کرۆکی چۆنایەتی چاخ دێتە ئاراوە.

هەروەکو دەزانین ئەو ئامێرانەی دەرفەتیان بە دەرکەوتنی سەرمایەداریدا، سەرەتا ئامێرەکانی هەڵمی و دواتریش ئەو ئامێرانەی کە بە هێزی پەترۆڵ کاردەکەن .ئامێر کە هێزی بازووی خستە پلەی دووەمەوە، ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لە سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی تەواوی سیستەم و بەهێزکردنی و بەردەوام بوونی. ناتوانرێ ڕۆڵی پێشکەوتنی زانست و

فەلسەفە بچووك بکەینەوە کە گەوهەری دیالەکتیکی سروشتی روون کردۆتەوە. ئەو نوێبوونەوە ریشەییەی لە پێکهاتەی تەکنۆلۆژی هاتە ئاراوە، رەنگدانەوەی خۆی لەسەر تەواوی بوارەکانی دەکات و سەرەکیترین زەمینە پێکدێنێت بۆ گەیشتن بە زەمینە و رەوشێکی هزری و بە دەزگا بوونی سیاسەت و شێوازێکی بەرهەمهێنان بەگوێرەی خۆی. ئەم تەکنیك و پێشکەوتنانەی ڕێگای لەپێش دەکاتەوە، بە شێوەیەکی سەرەکی سەرچاوەکەی بۆ بەشی میکانیکی زانستی فیزیا دەگەڕێتەوە. بە دەزگابوون و پراکتیزەکردنەکانی دەرهەق بە پێشکەوتنی میکانیکی، بناخەی شۆڕشی پیشەسازی شێوازی کارگەیە.

لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بە تایبەتیش شیکردنەوەکانی ئەلبرت ئەنیشتاین سەبارەت بە مادده و گۆڕانی بۆ وزە، ڕێگای لەپێش گەورەترین شۆڕشەکانی زانستی و تەکنۆلۆژی مێژوو کردەوە. کۆنترۆڵ کردنی وزەی ئەلکترۆنی و ناوەکی لە لایەن پرۆسە میکانیکییەکانەوە و بەکارهێنانی، لە رەگەوە گۆڕانکاری چاخی کردووە بە ناچارییەك. بەمرەنگە پێشکەوتنی وەها لە بوارەکانی پێکهاتەی هزر و ژیانی کرداری مرۆڤایەتی بەدیهاتووە، کە سەراوبن بوونی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. تەکنۆلۆژیاکانی گەیاندن و راگەیاندن کە بەردەوامی ئەم شۆڕشەیە جیهانی کرد بە گوندێك و ئیتر شوانێکی سەری چیا و کارسازێکی نیویۆڕك بە هەمان دەرفەتی زانیاری پەیداکردن گەیشتن، ئیتر چاخی جیهانگیری پێشکەوتووە کە بیست و چوار کاتژمێر لە کاردایە و بە بەرفراوانترین شێوە بەڕێوە دەچێت. لە راستیدا تەکنۆلۆژیا پێهەلگرتن و قەڵەمبازێکی ئەنجامداوە کە زۆر لە پێکهاتەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتی پێشکەوتووترە. ئەو سیستەمانەی لە زۆربەی گۆشەکانی جیهان وەکو پاشماوەکانی چەرخەکانی ناوین و لە ناوەندە گرنگەکانی ئەم چەرخەدا بە پاشکەوتوویی ماونەتەوە، بە گوێرەی خێرایی و لە ماوەی پێویستدا ناتوانن وەڵامی ئەم قەڵەمبازە تەکنۆلۆژییە بدەنەوە. گۆڕانکارییەکی مەزن لە کرۆکی ناکۆکییەکاندا بەڕێوە دەچێت. ئەگەر ئەم ناکۆکییە بە شێوەیەکی راست هەڵنەسەنگێنرێ و تەگبیری پێویست نەگیردرێت، ئەوا مەزنبوونی ئەو درزانەی هەیە دەبێتە ناچارییەك. مەبەست لە تەگبیر؛ وەرچەرخانی ریشەیی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییە. ئەو تەکنۆلۆژیایەی پەیڕەو دەکرێت ناکۆکە لەگەڵ ئەو سیستەمە ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتیەی کە لە ئارادایە. هەروەکو چۆن ئەو تواناکارییە زۆرەی کە ڕێگای لەپێش کردۆتەوە بە شێوەیەکی راست بەکارناهێنرێ، هاوکات لە میانەی شێوازەکانی بەڕێوەبەرایەتی و بەرهەمهێنان و دابەشکردنی سەرمایەداری کلاسیکی، بە شێوەیەك ئیستیسماردەکرێ کە ڕێگا لەپێش کارەسات دەکاتەوە. بۆ نموونە بەکارهێنانی بۆمبای ئەتۆمی، پیسکردنی ژینگە بە شێوەیەکی مەترسیدار، گۆڕانکاری کەش و هەوا، نەخۆشی ئایدز، تەقینەوەی ژمارەی دانیشتووان، ئەو کەلێنە مەزنانەی لە بواری پەروەردە و تەندروستییەوە هەیە، لە سەرووی ئەم بەکارهێنانە خراپ و رەوشە مەترسیدارانەوە دێت.

لە قۆناخی سەرمایەداری کلاسیکیدا، ناکۆکی زیاتر لە چوارچێوەی پێکهاتەی ناوەوەی کۆمەڵگا و بە گرانیش لە چوارچێوەی دابەشکردنێکی عادیلانەدا، ڕێگا لەپێش پێشکەوتن

دەکاتەوە، هەرچی لە قۆناخی نوێیە، بووە بە کارەکتەری سروشت و ژینگە و تەواوی کارگێڕیە کۆمەڵایەتییەکان. هێزە دەسەڵاتدارە نەتەوەیی و نێودەوڵەتییەکان کە بەهۆی بەرژەوەندی چینایەتی و گروپ و کەسێتییەکانیان، پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا بە گوێرەی پێویستییەکانی کۆمەڵگا و سروشت رێکناخەن و بەکاری ناهێنن، رۆڵێکی سەرەکی دەبینن لە مەزنکردنی ئەم ناکۆکیانە. بە تایبەتیش ئەو هێزە کۆمەڵایەتی و سیاسیانەی سیستەمی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی و سیستەمی نێودەوڵەتییە سست و لەکارکەوتووەکان، لە سەرووی ئەم هێزانەوە دێن کە هەڕەشە لە چاخ دەکەن. تاوەکو ئێستاکەش ئەو سیستەمانە دەتوانن بێنە سەر دەسەڵات، کە چارەسەری لە هاوسەنگی ناوکی و سیستەمی قەڵغانی مووشەکی دەبینن. لەپێناو پێشبڕکێی خۆ پڕچەککردن، ناکۆکییە هەرێمییەکان دەورووژێنرێن و گەرم دەکرێن. ئەمانە بەرامبەر بەو تەکنۆلۆژیایانەی کە تێکدانی سروشت و پیسکردنی ژینگە لەگەڵ خۆیان دێنن، بێدەنگن. سەرباری ئەوەی تەکنۆلۆژیا گونجاو و لەبارە، بەڵام بودجەی تایبەت بۆ رووبەڕووبوونەوەی زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان و نەخوێندەواری و بێ پەروەردەیی و ئەو نەخۆشیانەی روو لە زیادبوونن، تەرخان نەکراوە. بێگومان بەرامبەر بە بەردەوام بوونی ئەم رەوشە، بە شێوەیەکی سەرەکی سیستەمی سیاسی و پێکهاتەی کۆنی بەرهەمهێنان بەرپرسیارە. لەم چوارچێوەیەشدا ناکۆکی بووە بە تێکۆشان و ململانێی نێوان تەواوی مرۆڤایەتی و ئەو هێزانەی کە پارەی کردووە بە دۆستی هەرە قێزەونی خۆی و سیاسەتی کۆنترۆڵ کردووە. چونکە ئیتر پێکهاتەی ئابووری لە میکانیزمی کۆنترۆڵی پێکهاتەی سیاسی جاران رزگاریبووە و بەرەوشێکی هەرە مەترسیدار گەیشتووە. هەروەکو لە قۆناخی قەیران و رووخانی تەواوی چاخەکاندا شێوەی بەڕێوەبەرایەتی ئۆلیگارشی و دیکتاتۆری دەبینرێ، ئەوا هیچ کاتێك لەم قۆناخەشدا بەڕێوەبەرایەتی دیکتاتۆری و ئۆلیگارشی هاوچەرخ کەم نەبۆتەوە کە لەژێر ناوی دیموکراسی خۆیان دەمامك کردووە. لە لایەکەوە ئەو پێوانە دیموکراسییانەی کە لە راستیدا خۆیان دەسەپێنن، لە لایەکی دیکەشەوە سیستەمە ئۆلیگارشی و دەسپۆتیزمەکان کە نوێنەرایەتی دژبەر دەکەن، لەناویەکتردا دەژین و بەڕێوەدەچن. دەستەیەکی سمساری بۆرسەی پێکهاتەی ئابووری کە پەیوەندییەکی یەکجار کەمیان لەگەڵ بەرهەمهێنان هەیە، لە میانەی هەموو جۆرەکانی بێکاریگەرکردن و لەپێناو بەدەستهێنانی قازانج، هەموو سووکایەتی پێکردنێك پەیڕەودەکەن، گروپێکی بەرژەوەندیخواز لە رێگای هێزی راگەیاندن (میدیا) وە ئەو ئۆلیگارشییە دەکات بە دەسەڵاتی سیاسی کە خۆی رای لەسەرە.
ئاشکرایە خاوەنەکانی سیستەمەکانی ئۆلیگارشی کە بەمجۆرە پێشدەکەون، لەگەڵ تەواوی مرۆڤایەتیدا لەنێو بەرفراوانترین ناکۆکیدان. مەزنایەتی ئەو مەترسیانەی رێگای لەپێش کردۆتەوە راستییەکی حاشاهەڵنەگرە. تەنیا کوشتار لە میانەی برسێتی و نەخۆشی و شەڕە هەرێمییەکان ناکەوێتەوە، تەنانەت لە رێگای ئەو ژینگە و کەش و هەوایەی بە خێرایی بەرەو رەوشێك دەچێت کە ژیانی تێدا نامێنێ، ئەو تاکڕەوێتیەی (الفردیە) کە زنجیری خۆی پچڕاندووە و بێ کۆنترۆڵە و بەرەو ئاژەڵێتی دەچێت، لەگەڵ زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان، بەرەو قیامەتێکی راستەقینە پێی هەڵگرتووە. لە راستیدا رووبەڕووی

"بەڕێوەبەرێتی شەیتانە" کە زۆر بە چاکی ئاشکرابووە و لە مێژووودا بە چڕی باسیکراوە و رۆڵی دژایەتی شایستەی بینراوە. هێندە فێڵبازبووە و دەمامکی ئەوتۆی لەخۆی پێچاوە، لە کاتێکدا تەواوی ئەو خراپەکاری و کەم و کوڕیانەی کە خەسڵەتی خۆیەتی، دەیکات بە موڵکی شەیتانێکی خەیاڵی، هاوکات لە سایەی هێزی ئاوارتەی هونەر و راگەیاندن دەتوانێ خۆی وەکو فریشتەیەك بناسێنێ. لە میانەی خراپترین دەمامك و بەهێزترین شۆردنەوەی هزر و رۆح ناکۆکی دەرخواردی تەواوی مرۆڤایەتی دەدرێت. لە رابردوودا تەنیا باس لە کاریگەرێتی سرکەرانەی ئایین دەکرا. ئایین بەگوێرەی ئەم دەمکانە بووە بە نیعمەتێکی نوورانی. لە میانەی هێزی ئاوارتەی تەکنۆلۆژیاوە داڕووخان و تواندنەوەی رێکخراو بە مەترسیدارترین شێوە پیادە دەکرێت و زۆر لە کاریگەرییەکانی ئایین مەترسیدارترە و لەگەڵ چاخەکانی بەردینیش بەراورد ناکرێت. رۆح و هزری مرۆڤ لە لایەنی سیستەمەکەوە رۆژانە بە بێ وەستان بۆمبارودمان دەکرێت و مەحکوومی شکست دەکرێت، تاوەکو ئێستا بە درێژایی مێژوو سیستەمی بەمجۆرەی نەدیوە کە پێکهاتە و شێوەیەکی دژی هزر و رۆحی مرۆڤی هەیە.
ئەو پێشکەوتنە تەکنۆلۆژییەی بۆ یەکەمجارە دەرفەت بە بەدیهێنانی خەیاڵی بەهەشتی مرۆڤایەتی دەدات، بۆ کەمایەتییەك بەجێ دەهێڵدرێ کە رۆحی بەرپرسیارێتییان نییە و لە بەرژەوەندییە سەرەکییەکانی مرۆڤایەتی دابڕاون و ئەم تەکنۆلۆژیایە دەکەن بە دڕندەیەك کە ژیان بکات بە دۆزەخ و خوڵقێنەرەکانی خۆی قووت بدات.
لەم چوارچێوەیەدا ناکۆکی رۆژانە لە نێوان هەڵگرانی بیری دەوڵەتی نەتەوەیی کە بووە بە تیرەیەکی هاوچەرخ لەگەڵ نوێنەرە کۆسمەپۆلیتەکانی سەرمایەی دارایی پێشدەکەوێت کە لە سەرەوەی نەتەوەکانن؛ لە لایەکی دیکەشەوە لە نێوان تەواوی گەلان و ئەم دوو هێزەوە بەڕێوەدەچێت. لە کاتێکدا هێزەکانی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی کە لە ناوخۆدا داخراون، لە لایەکەوە رێگای کاریگەری دەوڵەمەندی دیموکراسی هاوچەرخ و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی لەسەر گەلەکانیان دادەخەن، لە لایەکی دیکەشەوە بەرامبەر بەو جیهانگیرییە دەوەستێ کە لە میانەی سەرمایەی نێونەتەوەیی بەدیدێت. لەهەر دوو بواریشدا رۆڵێکی پاشڤەڕۆیانە دەبینێت. ئەگەرچی دروشمەکانی سەربەخۆیی نەتەوەیی بەرزبکاتەوە کە سەردەمێك بەرامبەر بە ئیمپریالیزم رۆڵێکی پێشکەوتووخوازانەی سنووورداری هەبوو، ئەوا لەبەر ئەوەی هەلومەرجی ئەو قۆناخە لە ئارادانەماوە ئەوا بە شێوەیەکی بابەتی رۆڵی ناوبژیوانی کۆلۆنی هەرە باڵای سیستەمەکانی نێونەتەوەیی پێکدێنێت. کاتێك تەنگەتاو بکرێت، بەرامبەر بە بەشێکی بچووك لە جاران مەترسیدارتر، بەدیاری پێشکەش دەکات. لەم چوارچێوەیەدا سەرلەنوێ بە دەزگابوونی سیستەمی نوێ لە لایەن ئیمپریالیزمی سەرمایەی دارایی نوێنەرە بەکرێگیراوەکانی هەڵگرانی هزری نەتەوەیی ئەنجام دەدرێت.
کاریگەرییەکانی چاخی راگەیاندن و گەیاندن کە رێگایان لەپێش بێ واتاکردنی سنوورە سیاسییەکان و رەخساندنی رەوشێکی وەها کردۆتەوە کە رۆژانە بیست و چوار کاتژمێر زانیاری بەدەستبهێنرێ، بە شێوەیەك گەلانی لە یەکتر نزیك کردۆتەوە و بۆ ئەنتەرناسیۆنالیزمی راکێشان، لە هیچ قۆناخێکی مێژوو نەبینراوە؛ دەرفەت و تواناکاری

هاوکاری ئەنتەرناسیۆنالیستی هێندە زیاد بووە کە تاکو ئێستاکە نەبووە. ئەم پێشکەوتنەی کە تەکنۆلۆژیا ڕۆڵی سەرەکی تێدا دەبینێ، بۆ بەلاوەنانی ناکۆکییەکانی ناوخۆ و دەرەوە، ڕەوش و تواناکاری نوێی هێناوەتە ئاراوە. لە کاتێکدا ئەوە دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگا بەدیدێنێ و ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەکاتە خاوەن هێز، ئەوا لە لایەکی دیشەوە لە میانەی پێشکەوتووترین ئامرازەوە هاوکاری نێونەتەوەیی دەستەبەردەکات. ئەم ڕەوشە زۆر لە شێوازەکانی ناکۆکی و چارەسەری سەدەکانی بیستەم و نۆزدەهەم جیاوازترە. فشار دەخاتە سەر دەسەڵاتە ئۆلیگارشییەکان، تاوەکو پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخ پەیڕەوبکەن. گۆڕانکاری ڕەوشی ناکۆکییەکان ڕێگای چارەسەری جیاوازتر دەخاتە گەڕ. پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخ وەکو ئامرازە گشتییەکانی چارەسەری چوارچێوەی نزمترین (أدنى) ڕێککەوتن پێکدێنێت. هەر بۆیە ڕێبازەکانی شۆڕش و دژە شۆڕش کە بەرهەمی ناکۆکییە کۆنەکانن تێپەڕکراون. هەروەها تا ڕادەیەکی مەزن ڕژێمە فاشیستەکان و سیستەمەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو تێپەڕکراون کە بەرهەمی ئەم ڕێچکە و ڕێبازانە بوون.

ڕۆژەڤی سەرەکی مرۆڤایەتی لە سەدەی بیست و یەکەمدا، لە لایەنی دەزگا سیاسیە نوێکان و لێگەڕینەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دیار دەکرێت، کە ئەم پەیوەندی و ناکۆکییە سەرەکیانە شێوەی دەدەنێ. بێگومان ئەوەی ئەو پەیوەندی و ناکۆکیانە دیاری دەکات، بە شێوەیەکی سەرەکی ئەو ئاستەیە کە پێشکەوتنەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا پێیگەیشتووە. هەوڵدەدرێ لەسەر ئەم بنەما بابەتیانە سەرلەنوێ هەڵسەنگاندنێك سەبارەت بە ڕەوشی گشتی پێشبخرێت. ئەو وتووێژانەی ئەنجام دەدرێت لە تەوقی سەر تاکو نینۆکەکانی پەنجەی پێ، هەموو بابەتێك لەخۆوە دەگرێت.

ا ـ ناسنامەی ئایدیۆلۆژی سالانی 2000 لە میانەی تێپەڕکردنی ئەو فەلسەفەیەی کە بناخەی شارستانییەتی سەرمایەداری کلاسیك و پرۆسەی سۆسیالیزمی بونیادنراوی پێکهێنابوو، بەمجۆرە شێوە دەگرێت. قەیرانی هەمیشەیی و بەردەوامی سیستەمی سەرمایەداری لە ڕەوشێکی ئەوتۆدا نییە لە ڕێگای مۆدێلەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی فاشیزم و شێوەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەلاوە بنرێت. پرۆسەکانی شۆڕش و دژە شۆڕش و پێکدادانەکان، قەیرانەکەی قووڵتر کردۆتەوە. ئەمەش ئەوە دیار دەکات ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژییە، ئاستی تەکنۆلۆژی وەکو فاکتەرێکی بنەڕەتی بە بنەما نەگرتووە و لە دایك بوونەکەی خۆی بە شێوەیەکی واقیعی ئەنجام نەداوە. هەم شکستی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی فاشیزم و هەم شکستی ئەو بناخە ئایدیۆلۆژییەی کە ڕێگای لەپێش سۆسیالیزمی بونیادنراو کردەوە، دوو نموونەی گرنگی سەلمێنەری ئەم مەسەلەیەن. ئەو ئەنجامەی هاتۆتە ئاراوە، سەرلەنوێ لە دایك بوونی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کردۆتە ناچارییەك. کێشەکە پەیوەندی بە هەلومەرجی تەکنۆلۆژی، پێگەیشتن یان رزینی هەلومەرجە ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسییەکانەوە هەیە. لە هەموو بوارەکاندا پێگەیشتن و رزین لە ڕادەبەدەر لە ئارادایە. خاڵی بایەخدارتر ئەوەیە، بنەمای تەکنۆلۆژی و توانستە ئایدیۆلۆژییەکان بە ئەندازەیەك بۆ لە دایك بوونی نوێ لەبار و گونجاوە کە

لەگەڵ هیچ قۆناخێکدا بەراورد ناکرێت. بە گوزارەیەکی دیکە هەروەکو چۆن هەلومەرجە بابەتییەکان بۆ قەڵەمبازێکی نوێی مێژوویی لەبار و ئامادەیە، لەگەڵ رزیندا سەرەداوە گرنگەکانی دەرچوونێکی نوێش سەرهەڵدەدات. کێشە لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە بە شێوەیەکی ڕاست و بە کارامەیی، ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دەستنیشان ناکرێت. پارچەبوونی پێکهاتەی هزری و ڕۆحی بۆ شکست و تەسلیمییەت و گەندەڵ بوون دەگەڕێتەوە. هەربۆیە یەکەمین کار کە پێویستی بە شیکردنەوە هەیە، ئەنجامدانی لە دایك بوونێکی ڕەسەنی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پێکهاتەی هزری و ڕۆحییە کە گشتگیر بێت و بزانێ چۆن سەردەکەوێت و خۆڕاگرە. ئەگەر پوختتری بکەینەوە، پێویست دەکات لە چوارچێوەی ئەنجامدانی شیکردنەوەیەکی تیۆری، هەلومەرجەکانی بەرجەستە بە گوێرەی گشتگیری مێژوویی و کۆمەڵگا، بەرنامە و ڕێبازی ستراتیژی و تەکتیکی خۆی دابڕێژێت. لەم چوارچێوەیەشدا دەستەواژەی "تیۆری ڕاست نەبێ، کرداری ڕاست نابێ" لەباری و بەردەوامی خۆی دەپارێزێ.

تەواوی چاخە گرنگەکانی مێژوو پشت بە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی بەهێز دەبەستن، باوەڕی خوداوەندی دایکی کۆمەڵگای نئۆلیتیك، بنەڕەتیترین ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئەم چاخەیە. میتۆلۆژیای سۆمەریەکان یەکەمین ناسنامەی ئایدیۆلۆژی و بناخەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی تەواوی چاخەکانی کۆمەڵگای چینایەتی پێکدێنێت. ئەم میتۆلۆژییە سەرچاوەیەکی لەبن نەهاتووی کتێبە پیرۆزەکان و ئەدەبیات و پێشکەوتنی فەلسەفەیە.

فەلسەفەی یۆنانی و ئایینە تاکخوداییەکان مۆرکی خۆیان لە تەواوی ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکانی چاخەکانی دێرین و ناوین داوە، سەردەمەکانی ڕێنسانس، ریفۆرم و ڕۆشنگەری ئەو قۆناخە سەرەکیانەن کە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی شارستانییەتی سەرمایەداریان پێکهێناوە. ئایدیۆلۆژیای سۆسیالیستی خواستی ببێتە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگای بێ چین. کاتێك تەماشای تەواوی ئەم ناسنامە ئایدیۆلۆژیانە بکەین، دەبینین کێشمەکێشی دەستپێکی ئەو سیستەمانەی کۆمەڵگا نیشاندەدات کە دێنە ئاراوە و پێشدەکەون. بەرلە هەموو شتێك، چارەنووسی سیستەمەکان لە شەڕی ناسنامەی ئایدیۆلۆژیدا دیار دەکرێت. هیچ سیستەمێکی کۆمەڵگا نابینین بە شەڕی ئایدیۆلۆژیدا تێپەڕ نەبووبن. ناسنامەی ئایدیۆلۆژی لەوە دەچێت کە کۆرپەلەیەك بکەوێتە نێو منداڵدانی دایکی. لە دایك بوونێکی ڕێك و گەورەبوون بەرلە هەموو شتێك لەو شێوەگرتنە دیار دەبێ کە لە منداڵدانی دایکی پێی دەگات. ئەو کۆمەڵگا و شارستانییەتانەی ئەو پەرەسەندنە دیالەکتیکیانەیان بەخۆیانەوە نەدیوە، لە ڕەوشێکی پارچە پارچەیی و لاسایی کردنەوە و سەمەرە رزگاریان نابێت. هەروەکو چۆن لە کاتێکدا دەرکەوتن و لە دایکبوونێك لە منداڵدانی دایکدا ناتەواو بێت، بە درێژایی تەمەنی کاریگەرییەکەی دیار دەبێ، ئەوا ئەو سیستەمە کۆمەلایەتیانەی ناسنامە ئایدیۆلۆژیەکەیان سەقەتە یان ناتەواوە، بە درێژایی ماوەی تەمەن و بەردەوامییان لە کاریگەرییەکانی رزگاریان نابێت. هێز و توانای سیستەمێکی کۆمەڵگا لە نزیکەوە پابەندی ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژیەیە کە وەکو کۆڵەکە پشتی پێ دەبەستێ.

لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا شیکردنەوە تیۆرییەکان، گرنگترین بەشی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پێکدێنن. لە کۆمەڵگا کۆنەکاندا میتۆلۆژیا و ئایین و چەمکە فەلسەفییە جیاوازەکان جێگای تیۆرییان دەگرتەوە. پێشکەوتنی روونکردنەوەی زانستی پەیوەندییەکانی سروشت و کۆمەڵگا، لەسەر بنەمایەکی زانستی، رێگا لەپێش پەرەسەندنی تیۆری دەکاتەوە. تیۆری، هەڵسەنگاندنی شێوەی گشتی ئەو کۆمەڵگایە و دیاریکردنی ئاراستەکەی لەخۆوە دەگرێت، کە داخوازی گۆڕانکاری یاخود بەردەوامبوونی هەیە. تا چ رادەیەك بە راستی هەڵیسەنگێنێ و پێی بگات، ئەوا پێشکەوتنی پرۆسەکەی هێندە سەرکەوتوو و دروست دەبێت. کۆمەڵگای سۆمەری کە بۆ یەکەمجار شارستانییەتیان ئاوا کرد، راهیبەکانیان کە بە هەزاران ساڵ لە پەرستگا (کار)یان کرد، خەریکی کارەکانی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی سیستەم بوون. یەکەمین لە دایکبوون لە پەرستگا و دەوروبەرەکەی ئەنجامگیر بووە. راهیبە میسریەکان سەرنج راکێشتریان کردووە. ئەو فەیلەسوفانەی بۆ یەکەمین جار رێگایان لەپێش دەرکەوتنی فەلسەفە کردەوە، یەکەمین و گرنگترین پەروەردەی خۆیان لەم پەرستگایانەدا بینیوە؛ ئیلهامیان لە مۆدێلی ئەم پەرستگایانە وەرگرتووە و وەکو ئەکادیمیا و فێرگە، فۆرمی نوێیان پێداوە.

کڵێسە و مزگەوتەکانی چاخەکانی ناوین، بەردەوامی ئەم داب و نەریتەن. لەگەڵ دەستپێکردنی چاخی نوێ، ئەم داب و نەریتە ناوی لە شێوەی قوتابخانە و زانکۆی لێنراوە و گەوهەرەکەی لە میانەی پێشکەوتنە زانستییەکان ناوەڕۆکەکەی پڕ کرایەوە و درێژەی پێدراوە. ئاشکرایە ئەگەر هێز و توانای ئەم داب و نەریتە نەبوایە، نەدەتوانرا باس لە پێشکەوتنەکانی شارستانییەت بکرێت.

بەڵام پێویستە هەڵوێستە تیۆرییە هاوچەرخەکانی ئەم رۆژگارەمان بەر لە هەموو شتێك بە شێوەیەکی راست، ئەم تەوژمە باوەی ناسنامە شیبکاتەوە. بە گووتنی "ئایین ئەفیۆنە" ناتوانرێ لەژێر باری ئەم کارە دەربکەوێت. تاوەکو هێزی ئەو ناسنامە ئایینی و میتۆلۆژیانە لەسەر ژیانی کۆمەڵگا ئاشکرا نەکرێت کە بە هەزاران ساڵ بەردەوام بووە، تاوەکو روون نەکرێتەوە نوێنەرایەتی چییان کردووە و جێگای لە مێژووی هزردا دیار نەکرێ، ئەوا ئەو شیکردنەوانەی ئەنجام دەدرێ کەم و کوڕی مەزن لەخۆوە دەگرێت. هەڵەیەکی هاوشێوەی تێکەڵ کردنی پێشکەوتنی تاکەکەسێتی و تاکڕەوێتیە کە لە سەردەمی پێکهاتنی سەرمایەداری هاتە ئاراوە. بە لایەنی کەم هێندەی پەیوەندی ماددی، پەیوەندییە مەعنەوییەکانیش پێویستی بە شیکردنەوە هەیە. لە راستیدا پابەندبوونێکی مسۆگەر لە نێوان هەردووکیاندا هەیە. رۆڵی ئەم نزیکبوونەوەیە لە هەڵوەشانەوەی ئەو مارکسیزمە هەیە کە بە ئاستی سۆسیالیزمی بونیادنراو گەیشت و گرانی بە شیکردنەوەی ئابووری داوە. تیۆری نابێ تەنیا رەوشی لە ئارادا هەڵسەنگێنێ، کاتێك پێشکەوتنی کۆمەڵگا و مێژوو لە میانەی بوارەکانی ئایدیۆلۆژی و ئابووری و لەگەڵ دیاردەی سیاسی لەناو یەکتردا، بە بێ ئەوەی گرنگی هیچ یەکێکیان پشت گوێ بخات و زێدەڕۆیی تێدا بکات، وەکو خۆی نیشانی بدات، ئەوکاتە دەتوانرێ بگوترێ بە راستی رۆڵی ئایدیۆلۆژی خۆی بینیوە.

لەژێر رۆشنایی ئەو رۆشنگەرییەی ئەنجامیدەدات بینینی راستیەکان و هەنگاو هاوێشتن بەرەو پێشەوە، سانایی دەبێت.

بۆ ئەوەی ئەو کێشە ئابووری، سیاسی و ئایدیۆلۆژیانە چارەسەر بکرێن کە کۆمەڵگاکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان رووبەڕووی بوونەتەوە و تەنانەت هەڵوێست و نزیکبوونە تیۆری و هزرییەکانیش پێناسەیەکی راستیان دەرهەق پێشنەخستووە؛ ئەوا پێویست دەکات گرێدراو بە قۆناخی پێکهاتنیان سەرلەنوێ دیسپلینی هزرە بە شان و شکۆکانی مرۆڤایەتی چاوێکیان پێدا بخشێنرێتەوە. هەڵوێستێکی وەها، بەرفراوانی شیکردنەوەی تیۆری و لێکۆڵینەوەیەکی ریشەیی سیاسی و ئابووری و هزری سیستەمی کۆمەڵگاکان وەکو مەرجێك دەسەپێنێ. ئەمەش تاوەکو تێروانینێکی نوێ و بەرفراوان تر سەبارەت بە مێژوو و رۆژگاری ئەمڕۆمان گەڵاڵە دەبێت، بە واتای مێژوویێکی نوێش دێت. ئەم ئاواکردنەی مێژوو و رێبازی شیکردنەوە، لە دوا شیکردنەوەکاندا هەموو کاتێك بۆ شارستانییەتی مرۆڤ و بنەچەکانی هزر دەگەڕێتەوە، واتە رۆژهەڵاتی ناوین بناخەکەی پێکدێنێ.

شارستانییەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین، سەبارەت بە تەواوی مرۆڤایەتی، گوزارشت لە رەسەنایەتی دەکات، پشت بە کۆمەڵگای چینایەتی دەبەستێ و بە ئەندازەی دەسکەوتە ماددییەکانی سەرچاوە ئایدیۆلۆژییەکەشی لە کۆمەڵگای کشتوکاڵی (نئۆلیتیك)ی یەکسانیخواز دەگرێت. لە میانەی ئەمەشدا مەبەست بنەچەی لە دایك بوونی دایکە. لە هەلومەرجەکانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا بۆ لێکۆڵەرەوەیەکی زانستی سەبارەت بە مێژوو ئاستەم نییە ئەم راستینەیە بسەلمێنێ. دراوە (معگیات) ئاسەوارناسی، ئەدەبی، سیاسی و ئابوورییەکانی کە لەبەر دەستدان بە زێدەییشەوە دەرفەتی ئەمە دەدەن.

لە شیکردنەوەکانی سەبارەت بە شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین هەوڵماندا چەند بابەتێکی گرنگ روون بکەینەوە. لەگەڵ ئەوەی تەواوی هەڵسەنگاندنەکانمان تێکەڵاون، وەلێ دیسان سەرنج راکێشانە سەر ئەم بابەتانە لە جێگای خۆیدا دەبێت.

ا ـ لە شارستانییەتی یۆنان ـ رۆما گەڕان بەدوای سەرچاوەی مێژوویی شارستانییەتی ئەوروپا، رێگا لەپێش کەم و کوڕی و بەهەڵەداچوونی مەزن دەکاتەوە. چونکە پێشکەوتنی شارستانییەتی گریك و رۆما نوێنەرایەتی دوا شێوەی قۆناخی کۆیلایەتی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین دەکات. گەوهەرەکەی ناداتە دەست. چاوگی سەرەکی سۆمەرە و بە پلەی دووەمیش کۆمەڵگای چینایەتی میسرە. لەبەر ئەوەی سۆمەر نموونەی رەسەنە، هەربۆیە گرنگی و بایەخێکی مەزن لەخۆوە دەگرێت و مێژوو تەنیا بە سۆمەرەکانەوە دەست پێناکات. هەروەکو چۆن لە دوو پێڕەوی سەرەکیدا بۆتە بناخەی پێشکەوتن، کۆمەڵگا لە شێوەی چەوسێنەر و چەوساوە دابەش دەکات، ستەمکار و ستەملێکراوی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. مێژووی دواتر لەسەر بنەمای ئەم دوو ئاراستەیە پێشدەکەوێت: رۆهەڵات و رۆژئاوا و چەوسێنەر و چەوساوە. چەوساندنەوەی کشتوکاڵ و شار رۆڵیان هەیە لە دانانی بناخەی جیابوونەوەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا. لە کاتێکدا شار رێگا لەپێش فۆرمی پێشکەوتووتر دەکاتەوە، کشتوکاڵیش ناچار دەکات بە گوێرەی خۆی شێوە بگرێت. ئەو ناکۆکییەی بەمجۆرە دەستپێکردووە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. لە کاتێکدا ئەو شارستانییەتانەی

ئەو شێوە ئایدیۆلۆژییەی یەکەمین چینی چەوسێنەر بەرزی کردەوە، میتۆلۆژیایەکە پشت بە ئاسمان و بەرزایی دەبەستێت. بە گوزارەیەکی ڕاستتر، لە کاتێکدا ئاسمان وەکو مەزنایەتی و باڵابوون و وەکو سیفەتی سەردەست پێشدەکەون، ئەوا بچووکی و ژێرخاك و دۆزەخ، شایەنی چینی چەوساوە دەبینرا.
راهیبە سۆمەریەکان رۆڵێکی دیاریکراویان هەیە لەوەی چینی سەردەستی قۆناخی منداڵێتی مرۆڤایەتی شێوەی هزری میتۆلۆژی (ئەفسانە و چیرۆك) بە شێوەیەکی هەرە سادە بەلای خۆیدا بشکێنێتەوە. ئەوەی مۆرکی خۆی لە شێوە هزرییەکانی دواتر داوە شێوازی (تەرزی) راهیبی سۆمەرە. ئەم تەرزە لە نزیکەوە پەیوەندی بە پێکهاتنی کۆمەڵگای چینایەتییەوە هەیە. سەرەڕای ئەوەی تەواوی کەسایەتی خوداوەندەکان و خاسییەتەکانی لە سەرەتادا نوێنەرایەتی سروشت دەکەن، پێ بە پێ دەکرێت بە تایبەتمەندێتی چینە چەوسێنەرەکان. خوداوەندە سۆمەریەکان لە ئاراستەگرتن بەرەو تاکخودایی، رۆڵێکی دیاریکراویان هەیە. بە ئەندازەی ئەوەی نیمچە دەوڵەتەکانی شار بەرەو ئیمپراتۆرییەت پەرەدەسێنن، ژمارەی خوداوەندەکانیش کەم دەبێتەوە و دادەکەوێتە تاکخودایی، لە تایبەتمەندێتی سروشتییەوە دەبنە خاوەن تایبەتمەندێتیەکانی کۆمەڵگا.
هێندەی کۆمەڵگای شار و گۆڕانکاری پێشبکەوێت تاکخوداییش پێشدەکەوێت، تاکخودایی زیاتر لەگەڵ کارەکتەری کۆمەڵگای بازرگانی کۆکە و گونجاوە. وەکو زاراوەی ناسنامە، وێستگەیەکی گرنگی پێشکەوتنی هزرە. کۆمەڵگای بازرگانی کە پێویستی بە دڵنیاییەکی مسۆگەر و ڕێساکانی گۆڕانکاری هەیە، هەوڵدەدات لە ڕێگەی گۆڕانی میتۆلۆژی بۆ ئایین، ئەم پێویستیەی خۆی دەستەبەر بکات. لەبەر ئەوەی میتۆلۆژی لەسەر بنەمای چیرۆکە، مسۆگەر نییە؛ بەهاکەی وەکو یاسا و حوکمێکی ئایینی نییە. زیاتر لەگەڵ کۆمەڵگای کشتوکاڵی کۆکە و گونجاوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەی ڕێژەکانی گۆڕانکاری گرنگی و بایەخ پەیدا دەکات، بازرگانەکان ناچاری ئایین یاخود باوەڕییەك دەکات کە حوکمەکەی مسۆگەر بێت .
ڕێساکانی ئایینێك کە حوکمەکەی مسۆگەر بێت، یاسایەکن کە پەیڕەو کردن و باوەڕی پێهێنانی دەکات بە ناچارییەك. ئەم تایبەتمەندییەش تا دواڕادە ئیش و کارەکانی بازرگانی سانایی دەکات. پێشکەوتنی ئایینە تاکخوداییەکان بە پشتبەستن بە تیرە سامیەکان کە لە نێوان شارستانییەتی سۆمەر و میسر خەریکی بازرگانی بوون، ڕێککەوت نییە و لە نزیکەوە گرێدراوی ئەم ڕاستیانەیە. فۆرمە فەرمییەکانی ئایین و میتۆلۆژیا زیاتر بە گوێرەی بەرژەوەندی چینە سەردەست و چەوسێنەرەکان ڕێکخراوە. رۆڵی چینە ژێردەست و چەوساوەکان لەم داهێنانەدا پاسیفە؛ ناچار کراوە کە هەر چۆنێك پێشکەشی بکرێت پەسندی بکات.
د ـ بەرامبەر بەم ڕەوشەی ئاماژەی پێ کرا، تەواوی ئەو توێژانەی خراونەتە ژێر سیستەمی چەوسانەوە بەردەوام بە گومانەوە پێشوازیان لە میتۆلۆژی و ئایینی فەرمی کردووە، سەرچاوەی ئایینی سەرەکی (دایك) خۆیان بە کۆمەڵگای نئۆلیتیك سپاردووە. ئایینی خوداوەندی دایکی کۆمەڵگای نئۆلیتیك بە قووڵایی کاریگەری کردۆتە سەر تەواوی شێوە هزرە نهێنی (میستیك = سۆفیگەرایی) کە دواتر دەرکەوتوون. ئەم شێوە ئایینیانە لە لایەك

ریشەیان بۆ ڕۆژئاوا دەگەڕێتەوە زیاتر لەسەر بنەمای مۆرکی شار، بازرگانی و پیشەکاری و ئایینی ـ دونیایی رۆڵی ناوەندی بەڕێوەبەرێتی پێشدەخست، دەبینرێت ئەو شارستانییەتانەی ریشەیان بۆ ڕۆژهەڵاتی دەگەڕێتەوە، لەسەر بنەمای گوند و شارۆچکە جووتیاری و ڕەوەندی و میرنشینی، زەوی بە بناخە دەگرێت.
ب ـ بە شێوەیەکی راست دەستنیشان کردنی ڕەنگدانەوەی ئەم شێوازەی پێشکەوتنی مێژوو لەسەر شێوەکانی گوزارەی ئایدیۆلۆژی، گرنگترین کێشەیە. ڕەنگدانەوەی ئایدیۆلۆژی سەرچاوەکانی سۆمەر، ئەو شێوانە لەخۆوە دەگرێت کە پێویستی هەڵوەستە و لەسەر وەستانێکی زیاد هەیە. تاوەکو پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی سۆمەریەکان شینەکرێتەوە، نە دەتوانرێ ئایینی تاکخودایی و ئایدیۆلۆژیا، نە شێوەی فەلسەفی ئایدیۆلۆژیا، تەنانەت ناشێ شێوازی هزری زانستیانە بە شێوەیەکی راست و دروست هەڵسەنگێنرێ. پێناسەی مسۆگەری ئایدیۆلۆژیا تەنیا لە بنچینە ڕەسەنەکەیدا بە شێوازێکی واقیعی ئەنجامدەدرێت. ئەگەر ئەمە بە بناخە دانەنرێت و پشت بە مێژووی ئایینەکان ببەسترێت، فەلسەفە بە نموونە ڕەسەنەکە لە قەڵەم بدرێت و لە دواییشدا بگوترێ "تەنیا دەشێ ڕاستییەکان لە چاخی هاوچەرخدا بدۆزرێتەوە" ئەمەش بە هەڵەداچوونی مەزن و دابڕان لەگەڵ خۆیدا دێنێ و لەم چوارچێوەیەشدا ئەم پێکهاتە هزرییانە لە جێگای ڕاستی دادەنرێن کە ئەم سەر و ئەو سەری مێژووی گرتۆتەوە. هەروەکو چۆن مێژوو بە گشتی هەڵگری ئەم نەقوسانیەیە، هاوکات پێشکەوتنی پراکتیکیشی لەژێر سایەی ئەم نامۆیی و چەواشەکاریە مەزنانە بووە. سەدەی بیستەم کە هەوڵدەدات دەرك بەم راستینە بکات، لەوانەیە خوێناویترین سەدەی ئەم مێژووە بێت. ئەگەر دان پێدانانێك سەبارەت بە سەدەی بیستەم بکرێت ئەوا بەرلە هەموو شتێك لەو چوارچێوەیەدا دەبێت، کە چۆن ئەم تێروانینەی سەبارەت بە مێژووی لە میانەی زانستەوە بەهێز کردووە بەسەر مرۆڤایەتیدا رشایەوە، لەوانەیە تەواوی سەدەکانی پێشوو بەهۆی سنووورداری تواناکارییە زانستییەکان، لە ڕەوشێکی وەهادا نەبوون ڕەخنەدانی خۆیان بدەن ـ بەڵام سەدەی بیستەم بە زێدەییەوە تواناکاری پێویستی بۆ ڕەخنەدان هەبوو. لە جیاتی دان پێدانانێکی مەزن و ڕەخنەدان، ئاراستە کردنی بەرەو هێرشکاری و ڕێ کردنەوەی لەپێش خوێناویترین سەدە گەورەترین تاوانێتی. تاوەکو مرۆڤایەتی سەدەی بیستەم نەهۆنێنێتەوە و شینەکاتەوە و دان بە تاوانەکانی خۆیدا نەنێت و لە میانەی شۆڕشێکی ئاکاری مەزن، ڕەخنەی خۆی نەدات، ئەوا لە ڕەوشی نەفرین لێکراوترین سیستەمی کۆمەڵگا رزگاری نابێت. پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ تەنیا لە میانەی شیکردنەوەی ئەم کۆمەڵگا نەفرەت لێکراوە دەستەبەر دەبێت.
ج ـ چوار شێوەی مەزنی هزر لەنێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکی دان و لە کرۆکی خۆیاندا مێژووی کۆمەڵگای چینایەتی نیشاندەدەن. ئەم ڕەنگدانەوەش بە شێوەیەکی سەرەکی دیدگای توێژی سەردەست و چەوسێنەر دەداتە دەست. بەرامبەر بەم ڕەوشەش توێژی ژێردەست و چەوساوە، هیچ کاتێك لەوە دوا ناکەوێت شێوازی تایبەت بەخۆی بخوڵقێنێ، کە فەرمی نییە و تاوەکو دوایی ناچارە نهێنی بێت. بەمجۆرە درێژەی پێدەدات.

ڕەنگدانەوەی کاردانەوەی چینە ستەملێکراوەکان بوو، لە لایەکی دیکەشەوە تایبەتمەندێتییەکانی ژیان و ئایینی سروشت و دۆستایەتی مرۆڤ ـ خوداوەند و کارەکتەری ئاشتیخوازانەی ڕەگەزی ژن نیشاندەدات. خاوەنی هەڵوێستێکە زیاتر نزیك بە (عیلمانی) و دونیاییە. تەواوی تەریقەتەکان و ناوەندە نهێنییەکانی پەرستن بە درێژایی مێژوو هەوڵیانداوە زیاتر نزیکی چینی چەوساوە و ژن بن و بە یەکسانی هەڵوەستەیان بەرامبەر بکەن، بەڵام بە چڕی ئیستسمار کراون. ڕەوشی سەرەتایی و دواکەوتوویی (تەکنۆلۆژی) ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ. دەتوانرێ شێوە سادەکەی تەریقەتگەرایی وەکو هێزی ڕکابەری چینە ستەملێکراوەکانی چاخە سەرەتاییەکان و ناوین ببینرێ. سەرباری ئەوەی لە مێژوودا بڵاوبوونەوەیەکیان بەخۆوە دیوە، ئەوا لەبەر ئەوەی ڕێزانەکانیان، یان لەنێو بردراون یاخود کرِدراون، دووچاری گەندەڵی مەزن و ئێش و ڕق و کین هاتوون. بەڵام ئەوە ڕاستیەکە لە کۆمەڵگای نئۆلیتیکەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان تەریقەت و مەزهەبە ڕکابەرەکان، (المعارچە) باوەڕی و بەرخودان و شێوازی ژیانی توێژە چەوساوە و ژێردەستەکانی مرۆڤایەتی نیشانداوە.

ه ـ شێوەی هزری فەلسەفی، هاوکاتی قۆناخێکی پێشکەوتووی زێدە ـ بەرهەم و کۆمەڵگای شارە. لە قۆناخێکدا پرۆسەی بە کۆمەڵگابوون بە باشی هێزەکانی سروشت و کۆمەڵگای پێناسە کردووە، ئەوا تێرکردنی هزری مرۆڤ لە میانەی میتۆلۆژیا و ئایین پێ بە پێ ئاستەم دەبێت. پێویستی بەو هزرانە دەبێت کە واقیعی ترن و مرۆڤ ئیقناع بکات. ئیتر چەندین حوکمی (یاسای) میتۆلۆژیا و ئایین جێگای پێکەنینە. کاتێك بە باشی شارەزای زەوی و ئاسمان بوو و ناسی، کاتێ بینی ئەم خواوەندانەی لێ نییە کە پێشتر وای لە قەڵەم دەدا، ئەوا پێویستی تێگەیشتنی یاساکانی سروشت دەردەکەوێتە پێش. شێواز و تەرزی لێپرسینەوەی بۆچی گەردوون خوڵقێنراوە؟ یەکەمین مادده چییە؟ ئەم هەموو جیاوازی و هەمە ڕەنگییەی دەبینرێ چۆن پێکهاتووە؟ هزری فەلسەفی دێنێتە ئاراوە. هەروەها بەڕێوەبەرایەتی پادشای ـ خوداوەند لێپرسینەوەی سەبارەت دەکرێت. کاتێك بۆیان ڕوون دەبێتەوە پادشاکان نابن بە خواوەند و یاساکانیان گوزارشت لە بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەکات، ئەوا ڕوون کردنەوەی فەلسەفیانەی کۆمەڵگا دەبێتە ناچارییەك.

هزری فەلسەفی لە میانەی ئەم تایبەتمەندێتیەوە، دوای میتۆلۆژیا و ئایین نوێنەرایەتی سێیەمین قۆناخی پێشکەوتنی مێژووی هزر دەکات و ڕۆڵی پرد دەبینێ لە دەربازبوون لە هزری ئایینی بۆ هزری زانستی. فەلسەفە لە لایەکەوە ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە شێوەی هزری ئایینی بگاتە ئاستێکی ئەقڵمەندانەتر، واتە ڕێگا بە تیۆلۆژیا دەدات، لە لاکەی دیکەشەوە لەسەر بنەمای ئەزموونگەراییەوە هێز بە زانستەکانی سروشت دەبەخشێ. بە خۆشی لەگەڵ پێشکەوتنی زانست هەوڵدەدات ئەو شێوازەی دەربڕین و یاسایانە پێشبخات کە زانست لەم لایەنەوە تەواوی نەکردووە. هەروەکو ئایین و میتۆلۆژیا فەلسەفەش لە بەرژەوەندی چینە سەردەستەکان بەکار دەهێنرێ. بەڵام هەڵوێستەی نزیکی لە ڕاستینەی خۆڕسك دەرفەت بەوە نادات هێندەی ئایین و میتۆلۆژیا بەکار بهێنرێ. بەڵام شارستانییەتە پێشکەوتووەکان زەمینەیەکی زیاتر پێشکەش بە فەلسەفە دەکەن. هەروەکو

چۆن ئاوێتەبوونی فەلسەفە لەگەڵ ئایینە فەرمییەکان ڕێگا لەپێش تیۆلۆژیا دەکاتەوە، ئەوا ئاوێتەبوونی لەگەڵ تەریقەتەکانیش زیاتر نزیکی ستەملێکراوەکانی دەکاتەوە. ئاوێتەبوونی فەلسەفە لەگەڵ تەریقەتەکان لە ئاوێتەبوون لەگەڵ ئایینە فەرمییەکان لەپێشترە. لەبەر ئەوەی بە شێوەیەکی گشتی بەرژەوەندی چەوساوەکان لەگەڵ ڕاستی دەبێتە یەك، ئەوا یەکبوونی لەگەڵ فەلسەفە سانایيترە. هەربۆیە تەریقەتەکانی چاخی ناوین بە تایبەتیش باتینی (باگنی) هزری فەلەسەفی وەکو چەکێکی بەهێز بەکار هێناوە. دەرکەوتنی هزری زانستی سەرچاوەکەی زیاتر بۆ هەبوونی ئەم جۆرە تەریقەت و ئایینزایانە دەگەڕێتەوە.

و ـ هزری زانستی؛ کاتێك پێناسەی سروشت و کۆمەڵگا هێندە یەکلادەبێتەوە کە پێویستی بە هێزێکی دەرەوە نییە بۆ موداخەلە کردن، هزر لە میانەی ئەزموونەوە پشتگیری لێدەکرێت و دەردەکەوێتە پێش. گرێدراوی پێشکەوتنی پرۆسەی بە کۆمەڵگابوونە. تا چ ڕادەیەك کۆمەڵگایەك ئاڵۆز بێت و پشت بە شار، بازرگانی و پیشەسازی ببەستێ، بەو ئەندازەیەش پێویستی بە هزری زانستی پێشدەکەوێت. پەیوەندییەکی هێندە پتەو لە نێوان زانست و کۆمەڵگا هەیە. لە کاتێکدا چینی چەوسێنەر و سەردەست سوود لە هێزی بەرهەمهێنانی زانست دەبینێ، ئەو خۆی لەو ڕۆشنگەریە بەدوور دەگرت کە لەگەڵ خۆیدا هێناوە. چونکە بەرژەوەندییەکانی تێکدەدات، هەربۆیە پەنا دەباتە بەر ئەو شێوە ئایدیۆلۆژیانەی مرۆڤایەتی لەنێو تاریکیدا هێشتۆتەوە. لەم بوارەدا شێوازی هزری زانستی بۆ توێژە ژێردەست و چەوساوەکانی مرۆڤایەتی وەکو سەرچاوەی مەترسی بەردەوام دەکات. تەنیا بەسەربەخۆ ناتوانێ ئازادیخواز بێت. بەڕێوەبەرایەتی چینایەتی زانست ڕۆڵی دیاریکراوی هەیە. گرێدراو بە کارەکتەری بەڕێوەبەرێتی چینایەتی کاریگەری زانست لەسەر توێژەکانی کۆمەڵگا جیاوازە و دەگۆڕێت. هێندەی بەرژەوەندی چینایەتی و پاشقەڕۆیەتی زیاد بێت، ئەوا زاڵبوون بەسەر کۆمەڵگا و ژینگە و هەڵوەشانەوەیان زیاد دەبێت. بە پێچەوانەوە گرێدانی هێزە کۆمەڵایەتییە دەسەڵاتدارەکەیان بە بەرژەوەندی گشتی و کارەکتەری پێشکەوتووخوازی، دەرفەت بەوە دەدات هێزی فێرکردن و ئازادیخوازی و یەکسانیخوازی زانست، زیاتر ڕۆڵی خۆیان ببینن.

ز ـ سیستەمی هزری ڕۆژئاواش بەرهەمی ئەم شێوە هزرییە مێژووییانەیە. لە میانەی پەرەسەندنێکی جیاوازەوە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆ درێژەی بە پێشکەوتنی خۆی داوە. ئەو شێوە و وەرچەرخانەی ناسنامەی میتۆلۆژی سۆمەریەکان لە ئەنادۆل و گریك دووچاری هات، گەوهەرێکی بەمجۆرە لەخۆوە دەگرێت کە بە تەواوەتی بەسەر ئیرادەی تاکدا زاڵ نییە و دەرفەت بە ئازادییەکی سنووردار دەدات .باوەڕی زیۆس کە لە ماوەی نێوان 1500 تا 500 پ.ز بەکاریگەر بوو، زۆر نزیکی شێوەی مرۆڤ بۆتەوە. ئەو ترس و ئومێدەی بە خواوەندەوە گرێدراوە، لە کاریگەرییەکی ئەخلاقی و مەعنەوی بەدواوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە؛ گوزارشت لەو ڕاستینەیەی چینایەتی دەکات کە هێشتا توند نەبووە. بە خێرایی سروشت لەژێر ئیرادەی خوداوەند دەردەکەوێ و سەربەخۆ دەبێت و ئەو چەمکە ڕەگی خۆی دادەکوتێ کە بانگەشەی ئەوە دەکات؛ یاساکانی کۆمەڵگا ئەنجامێکی ئیرادەی

مرۆڤە. لە کاتێکدا چینە سەردەستەکان لە میانەی باوەڕی زیۆس نوێنەرایەتیان دەکرا، ئەوا (جەماوەرە) ئاساییەکەش لە میانەی باوەڕی دیۆنیسۆس، نوێنەرایەتی جیاوازی ناو کۆمەڵگا دەکرا. ئەم ڕەوشە جیاوازی نێوان خواوەندەکان نیشاندەدات. بە شێوەیەکی گشتی لە ساڵانی 500 پ.ز بەدواوە میتۆلۆژیا جێگای خۆی بۆ هزری فەلسەفی بەجێ دێڵێ. لە ڕێگای فەلسەفەوە تاك زیاتر ڕۆشن دەبێتەوە و ئیرادە بەدەست دێنێ. لەگەڵ دەرکەوتنی کۆیلایەتی لە کولتووری ڕۆژهەڵات، ڕێڕەوێکی جیاواز و پێچەوانە دیاری دەکات. یەکەمین دابڕانی جددی لە نێوان کەسایەتی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لە لای گریکەکان قووڵ دەبێتەوە. بەڵام ئەو شوێنەی دابڕانی سەرەکی تێدا ئەنجام درا میدیایە. ڕۆژئاوای باکووری ئێران و میزۆپۆتامیای سەروو ئەو شوێنەیە کە بۆ یەکەمین جار جیاوازی ڕێبازی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوای تێدا دەرکەوت. داب و نەریتی زەردەشت هەموو هێز و توانای خۆی لەوە دەگرێت کە توانیویەتی ئەم جیابوونەوەیە ئەنجامگیر بکات.

لە ئیمپراتۆرییەتی ڕۆمادا ئیرادەی خودایی لاوازتر دەبێ، کارەکتەری (عیلمانی) دەردەکەوێتە پێش. فەلسەفەی خۆڕسکی ستۆوایی لە میانەی کارەکتەرە کۆسمۆپۆلیتەکەیەوە، ڕێگا لەپێش مەسیحییەت دەکاتەوە. هەروەها شرۆڤەکردنی مەتنە (پەراوی) پیرۆزەکانی یەهودیەکان لە میانەی فەلسەفەی گریك، بنەما فەلسەفییەکانی باوەڕی مەسیحی و ئیسلامی پێکدێنێ. لە ساڵانی 1500 تا 500 پ.ز ئەو کڵێسەیەی لافی ئەوە لێدەدات بەرامبەر بە دەسەڵاتی دونیایی نوێنەرایەتی دەسەڵاتی خودایی دەکات، لە ڕاستیدا لە جیهانی ڕۆژئاوا بناخەی ئایدیۆلۆژی دەرەبەگایەتی پێکدێنێت. ئەم دوا قۆناخەی باڵادەستی شێوازی هزری ڕۆژهەڵاتی، ڕێگا لەپێش وەرچەرخانێکی ڕیشەیی پێکهاتەی هزری و ئەخلاقی کۆمەڵگای ئەورووپا دەکاتەوە کە بە گرانی لە سەردەمی بەربەریەتدا دەژیان. بەڵام لێرەشدا لە میانەی ئەو تەریقەت و ئایینزایانەی لەسەر بنەمای ئەخلاقی بوون، دەکەونە نێو تێکۆشانێکی دژوار و بێ ڕەحمانە. لەم چوارچێوەیەشدا مەسیحییەت لە ڕەوشی بێگەردی سەرەتا دوور کەوتۆتەوە، لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی چینی سەردەست بۆتە یەك. لە چاخی زانستی کە لە ساڵانی 1400 ی زایینی بەدواوە خێرا دەبێت، بە تەواوەتی دەست لە شێوازی هزری تیۆلۆژی بەردەدرێت و تەنیا دەکرێت بە نەریتی ئەخلاقی. لەم قۆناخەدا هزری ڕۆژئاوا بە تەواوەتی لە ئایین جیا دەبێتەوە و سەربەخۆ دەبێت، لە میانەی باوەڕهێنان بە هێزی خۆیەوە پێشدەکەوێت. ئەم پێشکەوتنە دەرچوونی لاسەنگی تاك لە ژێر کۆنترۆڵی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیدا دێنێ. خۆپەرستی و ئاشق بوونی ڕادەبەدەری تاك بەخۆی، ڕێگا لەپێش نەخۆشییەك دەکاتەوە پێچەوانەی دۆگماتیزمە. تاکی سەرمایەدار بە لانی کەم هێندەی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەر خۆیان بە خاوەنی هێز دەبینن. لە ڕێگایەکی جیاوازتر خۆی دەگەیەنێتە ئاستی خودایی، واتە خۆی لە شوێنگەیەکی سەرووی کۆمەڵگا دەبینێ و دادەنێ. ئەمە سەرەکیترین مەترسی و نەخۆشی کولتووری ڕۆژئاوایە. تاوەکو ئێستاش چارەسەری بۆ ئەم نەخۆشیە نەدۆزراوەتەوە.

لەم قۆناخەدا توێژە چەوساوە و ستەملێکراوەکانی ڕۆژئاوا، ڕوو لە ئایدیۆلۆژیایەك دەکەن کە لایەنە زانستیەکەی لەپێشە، ئەویش سۆسیالیزمە. سۆسیالیزم ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێی زەحمەتکێشانە. بەڵام دەرکەوتنی لە ئامێزی کۆمەڵگای چینایەتی و بە تایبەتیش ڕزگارنەبوونی لەژێر کاریگەری سیاسی، بە دەزگا نەکردنی شێوازی بەڕێوەبەرێتی و کەسایەتییەکەی، بە پێچەوانەوە پێکهاتەی نزیك بە دەزگاکانی چینی سەردەست، لە ماوەیەکی کورتدا ڕێگای لەپێش نەزۆکی و گەندەڵ بوونی کردەوە. ئەوەی لە چاخەکانی سەرەتا و ناوین بەسەر چەندین پێکهاتەی هاوشێوە هاتن و لە لایەن شێوازی چینی سەردەست یان خنێکێنران یاخود توێنراونەتەوە و گۆڕاون، بۆ جارێکی دیکە لە پراکتیکی سۆسیالیزمی بونیادنراودا دووبارە بۆتەوە.

خ ـ ڕێبازی هزری ڕۆژهەڵات پێڕەوێکی جیاوازی دیار کردووە. یان خۆی کردووە بە هێزێکی خودایی، یان بەرەو هزری تاکخودایی پەرەی سەندووە کە زۆر بەهێز کراوە. قۆناخی ئایینی تاکخودایی هزری ڕۆژهەڵاتی ناوین، ڕەنگدانەوەیەکی بە سەنتەربوونی هێزی سیاسی و ئابوورییە. توندڕەوبوونی لە ڕادەبەدەری، ڕێکخستنی وەکو یاسای باوەڕ و فەرموودەی خودایی کە موتڵەق پێویستە پەیڕەو بکرێت، ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لە دواکەوتنی ڕۆژهەڵاتی ناوین و تەواوی ڕۆژهەڵات. لە ڕاستیدا لە میانەی ئەم فۆرمەی پێکهاتەی کەسایەتییەك لەگەڵ خۆی دێنێ زۆر لەوەی سۆمەریەکانیش پاشکەوتووترە. خوداوەندەکانی سۆمەری هێندە وشك و خاوەن یاسا نین. باوەڕی پێنەهێنان، هیچ سزادانێك یاخود لاوازییەکی ئەخلاقی ـ مەعنەوی لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ. چەمکێکی ئایین ـ خوداوەندی ئەوتۆ جێگای باسە دەشێ لە هی گریکەکان نەرمتر و مرۆییانەتر بێت. وشکبوونی ڕاستەقینە لەگەڵ داگیرکردنی شارەکانی سۆمەر لە لایەن تیرە ئامۆریتە سامیەکانی بیابان دەستی پێکردووە. ڕێبازی ئەکاد ـ بابل ـ ئاشوور، لەگەڵ ئەوەی کە هێزی سیاسی و ئابووری لەسەر بنەمای توند و تیژییەکی زێدەڕۆیی بەدیدێت، ئەوا لە لایەنی چەمکی ئایین و خوداوەند، بەرەو چەمکی تاکخودایی دەبات کە لایەنی سزادانی لەپێشە. ئەو بازرگانیەی بایەخەکەی زیادبووە، پێویستی بە یاسای توند و وشك هەیە. یەکێتی تیرەش ڕۆڵێکی گرنگی لەم پێشکەوتنەدا هەیە. باوەڕی "ئەل" کە بە شێوەیەکی سەرەکی خواوەندی گشتی تیرە سامیەکانە، لە کۆتایی ئەم پێشکەوتنانە بە حەزرەتی ئیبراهیم دەستپێدەکات و بە حەزرەتی محەممەد کۆتایی پێدێت، پێشکەوتنەکەی بەردەوام دەبێت تاوەکو بە زاراوەی "ئەڵڵا" دەگات، کە یەکجار بەهێز کراوە و نەوەدونۆ خاسییەتی دەژمێردرێ. لە ڕاستیدا "ئەڵڵا" ڕەنگدانەوەی 10000 ساڵی هزری سەنتەرگەرایی تیرەکانی نیمچە دورگەی عەرەبە. تاوەکو دەبێت بە سەمبۆڵی هێزی گشت تیرە سامیەکان بە چەندین قۆناخدا تێدەپەڕێ، لەگەڵ حەزرەتی محەممەد دەگاتە لوتکە، وەکو ناسنامەی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگای بازرگانی شێوەی مسۆگەری خۆی دەگرێت. خودایەکە لایەنی میللی لەپێشە. باڵاترین ڕەنگدانەوەی ئایدیۆلۆژی هێزی کۆمەڵگای سامی و عەرەبە.

ئەڵڵا وەکو خوداوەند، لەگەڵ ئەوەی وەکو گوزارەی هێزی سروشت بەکار دەهێنرێ، بە شێوەیەکی سەرەکی لە بەرزترین ئاستدا نوێنەرایەتی ئایدیۆلۆژی هێزی کۆمەڵگا دەکات.

تایبەتمەندێتی بە کۆیلەکردن و ئازادیخوازی ئەم زاراوەیە تێکەڵ بە یەکن. لە میانەی دابڕاندنی مرۆڤ لە پادشا ـ خوداوەندەکان دژی کۆیلایەتی چاخەکانی سەرەتا رادەپەڕێنێ. پابەندبوون بە بیری خودایەکی داڕنراو (مجرد). بە گوێرەی پەرستنی پادشای ـ خوداوەند، هەنگاوێکی لەپێشە و خزمەت بە ئازادی دەکات. بەڵام لەبەر ئەوەی هزری بەندایەتی (عبد) گشتی بەهێز کردووە، ئەوا شێوازی وابەستەیی هەلومەرجەکانی دەرەبەگایەتی لە ئاستێکی نوێدا بە سیستەماتیکی گەیاندووە. دەبێتە ناسنامەی سەرەکی ئایدیۆلۆژی سیستەمی دەرەبەگایەتی کە لە چاخی ناوین بەهێز دەبێ؛ بە باشترین شێوە گوزارشت لە بەرژەوەندی هزری و ماددی بازرگانەکان دەکات کە لەنێو کۆمەڵگای عەرەبەکاندا بووە بە چینی سەردەست. حەزرەتی مەحەممەد لە پێشخستنی زاراوەی "ئەڵڵا" کە بە مانای خودا دێت، هزری فەلسەفی گریك و هزری ئایینی یەهودی و مەسیحی وەکو میراس بە بنەما گرتووە، بەڵام نوێنەرایەتی هێزی ئەو وەرچەرخانانەش دەکات کە بە گوێرەی پێویستی هەلومەرجەکانی کۆمەڵگا ئەنجامی داوە. ئەڵڵا بە واتایەك مانیفێستۆی دەرەبەگایەتی چاخی ناوینە، یاسای سەرەکی و بەیاننامەکەیەتی.

راگەیاندنی ئیسلامییەت وەکو دوا ئایین لە لایەنی حەزرەتی مەحەممەد پێشبینییەکی گرنگە. لە راستیدا ئەوە رادەگەیەنێ کە چاخی ئایین و خواوەندەکانی کۆتایی پێهات. بە پێچەوانەی ئەوەی مەزەندە کراوە زاراوەی ئەڵڵا لای حەزرەتی مەحەممەد لە نزیکی ئایین زیاتر، زاراوەیەکە لە زانست و فەلسەفە نزیکترە. ئەڵڵا لە شادەمار زیاتر نزیکی مرۆڤە؛ ئەزەلی و ئەبەدییە؛ خالقە (خوڵقێنەرە) و نەخوڵقێنراوە؛ خاوەنی هەموو شتێکە و ئەوە نیشاندەدات کە زۆر نزیکی یاسا دیالەکتیکیەکان بۆتەوە. بە واتایەکی دی وەکو کۆی هەموو یاساکانی سروشت و کۆمەڵگا پێناسە دەکرێت. هەر لە زووەوە لە بەستەڵەکی و رەوشی خوداوەندەکانی سۆمەر و گریك رزگاری بووە کە بەردەوام ژنان ئیستسمار دەکەن و بە ناچاری مرۆڤ دەکات بە خزمەتکار. بووە بە هێزی یاسایی گشتگیری کۆمەڵگایەکی بەهێز و چەسپیوە. ئاشکرایە کە نوێنەرایەتی پێشکەوتنێکی گرنگ و بایەخداری کردووە.

گفتوگۆی "خودا هەیە، یاخود نییە" کە لە چاخەکانی ناوین تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان دەکرێت چەواشەکارییەکە. بەمجۆرە بەدەستەوەگرتنی کێشەکە هەڵەیە. شتی راست ئەوەیە گفتوگۆیەکی داهێنەرانەی بەمجۆرە پێشبخرێت، خودا رەنگدانەوەیەکی چۆنی کۆمەڵگایە؟ نوێنەرایەتی چی دەکات؟ چۆن پەرەی سەند و لە ئەنجامدا ناچار بوو بگۆڕێ و ببێت بە چی؟ ئەو وەڵامەی لە رۆژهەڵاتی دوور لە چین و هیند دراوەتەوە، هزری پادشای ـ خوداوەند و بتپەرستییە. هەرچی لە رۆژئاوایە دابەزێنراوەتە سەر زەوی و رێگای تەڤلیکردنی بۆ نێو ریزی مرۆڤەکان بە بناخە دانراوە و ئەم رێگایەش لە کۆتاییدا بە زانست و بەڕێوەبەرایەتی دیموکراسییانە گەیشتووە. هەرچی لە رۆژهەڵاتی ناوینە، لەبەر ئەوەی رەگ و ریشەکەی بەهێزە، بەردەوام وەکو شمشێری دیموکلیتس لەسەر سەری کۆمەڵگا راگیراوە؛ بە گوێرەی هەلومەرجەکانی دەرەبەگایەتی چاخەکانی ناوین بە گونجاوترین دۆخ گەیەنراوە و باڵادەستی ئایدیۆلۆژی چینی سەردەستی تۆکمە کردووە. شرۆڤەی مەزهەبی سوننی ئیسلامییەت گوزارشت لە تیۆلۆژی فەرمی دەکات و نوێنەرایەتی

بازرگانی هەڵکشاو و ئەرۆستوکراتە خاوەن زەوییەکان دەکات. بەرامبەر بەمەش تەواوی ئەو تەریقەت و ئایینزایە باتینی و شیعی و عەلەوییەکانی کە پەنایان بردۆتە بەر دەمامکی ئەهلی بەیت، شرۆڤەی چەوساوە و ستەملێکراوەکان پێکدێنێت. ئەم رەوتە نیو ـ نهێنیانەی ریشەکەیان تاوەکو کۆمەڵگای نئۆلیتیك درێژ دەبێتەوە، شێوەی تێکۆشانی چینایەتی و ئەتنیکی چاخەکانی ناوین پێکدێنێ. تێکۆشانی چینایەتی و (قەومی) تایبەت بە چاخەکانی ناوین تەنیا دەشێ لەژێر ناو و دەمامکی ئەم تەریقەتانە بێت. سەرەڕای ئەوەی تێکۆشانێکی مەزنیان کردووە و بەکاریگەر بوونە، ئەوا جگە لەوەی جیاوازی چینایەتی سەردەمی خۆی پڕ نەکردبۆوە، جینۆساید و لە رێ لادانەکانیش رۆڵیان لەوەدا بینی کە هەمیشەیی و بەردەوام نەبن.

پێکهاتەی هزری رۆژهەڵاتی ناوین لە قۆناخی کامڵبوونی ئیسلامییەت واتە دوای سەدەکانی 8 تا 12 هەمی زایینی کەوتۆتە ناو دواکەوتنێکی مەزنەوە. لە کاتێکدا لە رۆژئاوا بناخەکانی زانست و رێنسانس دادەڕێژرا، رۆژهەڵاتی ناوینیش لە بواری هزریدا دەکەوێتە ناو موحافەزەکارترین و دواکەوتوترین قۆناخ. لە هەموو بوارێکدا ژیانێك چەسپێنراوە کە بێ پرەنسیپە و پشت بە هێزی سەربازی دەبەستێت. پشت بە هیچ پرەنسیپێکی ئەخلاقی و فەلسەفی نابەستێت. ئیسلامییەتێکی لەگەڵ ئاغایەتی شەڕ بۆتە یەك تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆشمان بەکاریگەرە.

ح ـ ئەم رەوشە گشتییە شۆڕشێکی ئایدیۆلۆژی دەکات بە ناچارییەك. بەڵام نابێ ئەوەش لە بیر بکرێت، لەبەر ئەوەی تەواوی رەوتە راستڕەو و چەپڕەوە هاوچەرخەکان لە کەسایەتی و ناسنامەی ئایدیۆلۆژی چاخەکانی ناوینیان تێپەڕ نەکرد و تێپەڕ کران، بۆیە لەوە رزگاریان نەبوو، ساختە و دروست کراو نەبن. شەڕی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی رۆژهەڵاتی ناوین هەروەکو خۆی ماوەتەوە. ناسنامەی هزری نەتەوەپەرستی و کۆمۆنیستی و تەنانەت هزری نوێی ئیسلامی کە پێیدا تێپەڕیون لەبەر ئەوەی پشتیان بە تێپەڕکردنی کەسایەتی چاخەکانی ناوین نەبەستووە، رێگای لەپێش هیچ نوێبوونەوەیەك نەکردۆتەوە. ئەوەی بەرلە هەموو شتێك پێویستە لە رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامبدرێ، دەستبەردانە لە کەسایەتی و ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پاشڤەڕۆ. ئەگەر ئەمە ئەنجامنەدرێ، ئەوا بە واتای ئەوە دێت کە ژنێکی بۆرژوای خستۆتە پاڵ ژنەکەی چاخی دەرەبەگایەتی. ئەمەیە کە تا رادەیەك ئەنجامدراوە. ئاشکرایە دووسەد ساڵە ئەنجامەکانی شکست هێنانە.

ئەوەی لە شیکردنەوەی خۆمان سەبارەت بە شارستانییەت هەوڵماندا ئەنجامی بدەین، هەرچی نەبێ بە لانی کەم رۆڵی خۆمان ببینین لەوەی کێشەکە بە شێوەیەکی راست روون بکرێتەوە و دانرێتە مەیدان. ئەویش بە واتای هەوڵێك دێت لە ئاستی پێناسەکردن دایە. تاوەکو رۆژهەڵاتی ناوین بە پێی بەرفراوانی قۆناخی مێژوویی خۆی نەناسرێ، ئەوا هەر کێشەیەکی دەستی بۆ ببرێت، لە نانەوەی کێشەی مەزنتر بەدواوە هیچ ئەنجامێکی دیکە لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ. بەهۆی پێکهاتەکەیەوە رەوش بەمجۆرەیە. شەڕی ئێراق ـ ئێران، عەرەب ـ ئیسرائیل، ناکۆکییەکانی نێوان خودی عەرەبەکان، تراژیدیای ئەرمەنیەکان و شەڕەکانی دژ بە کوردەکان کە تراژیدیای تێپەڕ کردووە و دەخوازێ کوردان مەحکومی بێ

ئابرووی بکات، راستینەیەك دەسەلمێنن: کێشەکانی ناوچەکە وەکو زنجیرە بەیەکەوە گرێدراون. بەیەکەوە لە میانەی شیکردنەوەیەکی دروست سەبارەت بە بنەما مێژووییەکانی دەشێ سەرەتایەکی نوێ دەست پێبکرێ. هەڵوێست و نزیکبوونە کلاسیکیە چەپڕەو و ئیسلامی نوێ و نەتەوەپەرستی، کێشەکەیان گەیاندۆتە رەوشێك رزگاربوون لێی ئاستەمە. تەنیا دەشێ بەلاوەنانی ئەم پلاتفۆرمانە رێگا لەپێش چارەسەری نوێ بکاتەوە.
ئەو ئەنجامانەی کە شیکردنەوەکەمان پێی گەیشتووە: بژاری گەلان کە رەوتێکی زیاتر نزیکی ئازادیخوازی و یەکسانیخوازی شارستانییەتی دیموکراسیانەیە و لە سەردەمی کۆمەڵگای نئۆلیتیکەوە بە هەڵواسراوی ماوەتەوە، لە خڵتە و پاشخانەکانی مێژووی چینایەتی پاك دەکاتەوە و بە واتا هاوچەرخەکەی سەرلەنوێ ئاوای دەکاتەوە، لەسەر بنەمای زانست و تەکنۆلۆژیا وەکو جوڵانەوەیەکی دیموکراسیانە بەرجەستە دەکرێت. جارێکی دیکە مێژوو بەرەو شارستانییەتێکی نوێ دەچێت، بەڵام شارستانییەتێك کە یەکسانی و ئازادی بە بنەما دەگرێت، لەم خاکەی خوڵقێنەری مێژوو و ئەو گەلە دەستپێدەکات کە لە سەری دەژی، وەکو ئومێدێکی مەزن جێگای خۆی لە نێو رۆژەڤماندا گرتووە. کارکردن لەپێناو ئەنجامدانی رێنسانسێکی بەرفراوان و سەرکەوتن تێیدا شایانی هەر قوربانییەکی مرۆڤە.
2 ـ پڕۆگرام ئەو ئامانجانەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی دەست نیشاندەکات کە گوزارە لە ئایندە دەکات. کاتێك لەژێر سایەی رۆشنگەری تیۆری ئاستی تەکنۆلۆژی پشت گوێ نەخرێت، ئەوا کاریگەری لەسەر پێشکەوتنێکی راست و پتەوی جوڵانەوەی وەرچەرخانی کۆمەڵگا دەبێت. بەڵێنی چۆنیەتی پێکهاتەکانی ئابووری و سیاسی کۆمەڵگا دەدات کە پێشبینیان دەکات. بەرامبەر بە رای گشتی ناوخۆ و دەرەوە خۆی پابەند دەکات.
لەسەر بناخەی رەخنەگرتن لە رابردووی نزیك پڕۆگرامی پێهەڵگرتنێکی نوێ دادەڕێژرێ. بە تایبەتیش لە میانەی رەخنەکردنی سۆسیالیزمی بونیادنراو کە لافی دەستپێکردنی شارستانییەتی کۆمەڵگای بێ چینی لێدەدا و پڕۆگرامی لیبرالی دواترین شێوەبەندی سەرمایەداری، ئەو ئامانجانە دەخاتە روو کە لەوانەی دیکەی جیادەکاتەوە. بە شێوەیەکی ئاشکرا پابەندبوونی خۆی بە دیموکراسی هاوچەرخ و ئەو ئاراستەیە ئاشکرا دەکات کە بەرەو پێشەوەی دەبات. پێوەرەکانی دیموکراسییەتی هاوچەرخ خۆی لەخۆیدا پڕۆگرامێکە. قەڵەمبازە نوێکە ئەم پێوانانە وەکو نزمترین پرۆگرامی خۆی پەسند دەکات. بۆ نموونە پەیڕەوکردنی پێوەرە دیموکراسییەکان لەسەر دەزگا و رێکخراوەکانی کۆمەڵگا و دەوڵەت و سیاسەت بە ئەرکێکی سەرەکی خۆی دەبینێ.
بابەتەکانی کۆنترۆڵکردنی گەیشتنی تەکنۆلۆژیا بە ئاستی دڕندایەتی و پاراستنی ژینگە و ئازادی ژنان، وەکو گرنگترین ماددەکانی پڕۆگرامی نوێ دەست نیشان دەکات، کە لە چوارچێوەی شارستانییەتی سەرمایەداری شینەکراوەتەوە و چارەسەرییان بۆ نەدۆزراوەتەوە.
ئازادی ژن لە شێوەگرتنی شارستانییەتی نوێدا، رۆڵی هاوسەنگی و یەکسانیخوازی دەبینێ. ئەو ژنەی لەدوای هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگای نئۆلیتیك بەدواوە هەروەکو بلێی لەناو کۆمەڵگا

سڕاوەتەوە، دووبارە لەنێو هەلومەرج و زەمینەیەکی ئازادی و یەکسانی جێگای خۆی دەگرێت و رێزی لێدەگیرێت. لەم پێناوەشدا هەموو تێکۆشانێکی تیۆری، بەرنامە، رێکخستنی و کرداری ئەنجامدەدرێت. راستینەی ژن زۆر لە زاراوەی چینی پرۆلیتار و نەتەوەی ژێردەست بەرجەستەترە، کە سەردەمێك لافی بۆ لێدەدرا. دەتوانرێ بگوترێ بنەڕەتیترین وەرچەرخانی کۆمەڵگا، لە میانەی ئەو وەرچەرخانەوە یەکلادەبێتەوە کە ژن ئەنجامیدەدات. ژن چەندە لەنێو ئازادی و یەکسانیدابێت، ئەوا تەواوی توێژەکانی کۆمەڵگاش بەو ئەندازەیە ئازادن و لەناو یەکسانیدا دەژین. دیموکراتیزەبوونی ژنان رۆڵێکی دیاریکراوی دەبێت لە جێگیرکردنی عیلمانییەت و دیموکراسییەت بە شێوەیەکی هەمیشەیی. تەنانەت ئەم پێناسە بەرنامەڕێژییە کورتەی سەبارەت بە دیاردەی ژن ئەنجامدرا، ئەوە نیشاندەدات ژنان پێشەنگایەتی جوڵانەوەی کۆمەڵایەتی نوێ دەکەن و رەنگی ژن بەخۆیەوە دەگرێت.
دانانی کێشەی ژینگە وەکو ئامانجێکی پڕۆگرام، بابەتێکی دیکەی بایەخداری قەڵەمبازی نوێیە. ئاشکرا بووە ئەو ناکۆکیانەی لەگەڵ سروشت لە ئارادایە، بە لایەنی کەم بە ئەندازەی ناکۆکییە ناوخۆکانی کۆمەڵگا سەختە و قورساییەکی خۆی هەیە. پاراستنی ژینگە بە شێوەیەکی سەرەکی واتای پاراستنی خاك و سەوزایی و ئاو و ئاژەڵ و کەش و هەوایە. دەبێ ئەم بابەتە سەرەکیانە وەکو تەگبیری پتەوی پاراستن و ماددەی دەست لێبەرنەدراو، جێگای خۆیان لەناو پڕۆگرامدا بگرن. ناچارییە پاراستنی ئاژەڵ و رێگرتن لە سەربڕینی هۆڤیانەی ئاژەڵان جێگای خۆی لە پڕۆگرامدا بگرێت.
لە سایەی هەلومەرجەکانی کۆمەڵگای سەرمایەداری لەلایەك تەکنۆلۆژیا لەکار دەکەوێ، لەلایەکی دیکەوە دەکرێت بە دڕندەیەك کۆنترۆڵکردنی ئاستەمە. مسۆگەر پێویستە بەرامبەر بە پێشکەوتنی مەترسیدار و هەڕەشە ئامێزانەی تەکنۆلۆژیا هەڵوێستێکی بە پرەنسیپانە جێگای خۆی لە پڕۆگرامدا بگرێت کە ئەو سیاسەتەی سەبارەت بە تەکنۆلۆژیا دیار دەکرێت کە بە گوێرەی پێویستیە سەرەکییەکانی مرۆڤایەتی بێت. ئاستی تەکنۆلۆژی و بەکارهێنانی بە شێوەیەکی گونجاو دەرکەوتنی شارستانییەتی نوێ یەکلا دەکاتەوە. لە کاتێکدا سەبارەت بە هەندێ بوار لە سەرووی هەمووشیانەوە قەدەخەنامە و کۆنترۆڵێکی چڕ دەرهەق بە وزەی ناوکی، کاریگەری میوە نائاساییەکان، خۆراکە هۆرمۆنییەکان و تەکنۆلۆژیای جینۆلۆجیا پێشدەخرێت، ئەوا لە لایەکی دیکەوە چارەسەری و رێگرتن لە تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوان و نەخۆشییەکان، پێشخستنی کار و خەبات لە بواری پەروەردە و گۆڕەپانە هاوشێوەکان ناچارییە کە بکرێن بە ماددەکانی پڕۆگرام. بوارەکانی تەکنۆلۆژیا و ئابووری بە ئامانجی دیموکراتیزەکردنی دەوڵەت و سیاسەت و کۆمەڵگا لەناو یەکتردا چنراون.
دەبێ بەرامبەر بە کێشەکانی منداڵان و مرۆڤە بەساڵاچووەکان هەڵوێستێکی بەرپرسیار و وشیارانە لە پڕۆگرامدا گوزارشتی لێبکرێت. ئەم بابەتانە هێندە بایەخدار بوون ناکرێ بۆ خێزان بەجێ بهێڵدرێ.

به مسۆگەری دەبێ پێناسەی پێوانە ئەخلاقی ئاکارە نوێکان یەکلابکرێتەوە و بە شێوەیەکی رێکخراوەیی جێگای خۆی لە پرۆگرام بگرێت.یاساکانی ئەخلاقی نوێ و بە دەزگابوونی، دەبێتە تایبەتی ترین و پێویست ترین لایەنی ئەم دەرچوونە مێژووییە. لە میانەی دەرککردن بەوەی هیچ یاسا و تەگبیرێکی سیاسی بەهێزی ئەخلاق ناگات، دەبێ رۆڵەکەی پێناسە بکرێت و بە دەزگابوون بگەیەنرێت.

هەڵوەشانەوەی ئەخلاقی لەناو کۆمەڵگایەکدا بەڵگەی قووڵبوونەوەی ئەو قەیرانەیە کە لە ئارادایە. بەڵام کاتێك دەڵێین ئەخلاق مەبەستمان داب و نەریتی باو و رێسا ئایینیەکان نییە. ئەخلاق؛ گوزارشت لەو هەڵسوکەوت و نەریتانەی کۆمەڵگا دەکات کە دان بە باشی و جوانی و راستیەکەیدا دەنرێت، بە پەیوەندییەکی ویژدانی و خۆبەختی پەیڕەو دەکرێت، لە میانەی یاساکان ناکرێت بە ناچاری، بەڵام لە بەهێزترین یاساش بە تواناترە. هەروەکو چۆن ئەخلاقی پاشڤەڕۆ و موحافەزەکار هەیە، ئەخلاقی پێشکەوتووخواز و ئازادیخوازیش هەیە. بەرنامەرێژییەکی ئەم جیاوازییە رەچاو بکات، رۆڵێکی وەرچەرخێنەر و بە ئەزموون دەبینێ. دەشێ ئەمە بە دەزگای مەعنەوی کۆمەڵگا ناوببرێت. ئەو ئەخلاقەی کە قەیران شپرزەی کردووە، تەنیا لە سایەی هەڵوەستەیەکی ئەخلاقی نوێ نوێدەکرێتەوە، ئەمەش لە تێپەڕکردنی تەنگژە و گەیشتنی کۆمەڵگای نوێ بە بەهای راستەقینەی دامەزراندن، رۆڵێکی هەمیشەیی و جێگیر دەبینێ. لە راستیدا بۆ ئەو سیستەمانەی کۆمەڵگا کە تەواوی پێویستییەکانیان پێکهێناوە، ئەخلاق رۆڵی پردێك دەبینێ لەوەی تایبەتمەندێتی کارەکتەری راست و باشی کەسایەتی و هونەر رۆڵی خۆی ببینێ کە وەکو پۆشاکێکی قەشەنگ چاکەی ناواخنی بە جوانییەوە تەواو دەکات.

هەربۆیە لەنێو ژیانی کۆمەڵگادا، بە لایەنی کەم هێندەی ئەخلاق، پایەی هونەریش پێویستی بە سەرلەنوێ پێناسەکردن هەیە. کۆمەڵگایەکی بێ هونەر وەکو لاشەیەکی رووت و سەرەتایی وایە؛ لەمەش بەولاوە، گوزارە لە دابڕانی رۆح و لاشە دەکات لە پێکهاتەیەکی هزری راست. کاتێك بە دەزگابوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری لە میانەی پرۆگرامێکی هزری راست دیاری دەکرێت، کاتێك ئەو ئامانجانەی دیاریکراوە لەگەڵ هونەر و ئامانجەکانی یەکانگیر نەبێتەوە، ئەوا بە سەقەتی و رووتی و ڤێزەوەنی دەمێنێتەوە. ناشێ بیر لە کۆمەڵگایەکی بێ هونەر بکرێتەوە. بە پێچەوانەی ئەو مەزەندانەی دەکرێ، هونەر لە چینە هەڵبژاردەکان زیاتر، دەبێ وەکو ئەو زمانەی گەل ببینرێ کە لەو رێگایەوە وەڵامی میتۆلۆژیا و ئایین و فەلسەفەی دەدایەوە. گوزارشت لەو هزر و ئەخلاقە دەکات کە لەلایەنی ئیرادە و هزرە باڵاکان ئەرێ کراوە و لە چوارچێوەی قاڵبێك داڕێژراوە کە گەل لێی تێ بگات و لەگەڵیدا بگونجێ. بەرنامەیەکی گشتگیر لە میانەی ئاواکردنی چوارچێوە هونەرییەکەی خۆی تەواو دەکات.

3 ـ ناسنامەی ئایدیۆلۆژی لە میانەی هەڵوێستێکی ستراتیژی و تەکتیکی لێهاتوانە تەواو دەبێت، کە گوزارشت لەوە دەکات دەخوازێ لە میانەی کام رێباز و رێچکەوە بە پێکهاتەی بەرنامە و تیۆری بگات.

تیۆری رەسەن گوزارشت لە دیدگایەکی یەکلابۆوە دەکات، پرۆگرام لە تیۆرییەوە دەپاڵێورێ، ئەو ئامانجە کورت و یەکلابووانە دەخاتە روو، کە بە پارزنگی رەخنەکردندا دەرباز بووە. بەڵام بۆ چۆنیەتی گەیشتن بەو ئامانجانە و دیاریکردنی ئامرازەکانی، ستراتیژی وەکو رێبازێکی راست دیاریدەکرێ، تەکتیکیش وەکو هەنگاوی راست و پتەوی بەرێوەچوون دیاری دەکات. ستراتیژی هونەری بژاردنی ئەو رێگایەیە لەناو چەندین رێگای کە بۆ گەیشتن بە ئامانج کەوتۆتە روو. رێگای هەڵدێر هەیە؛ رێگا هەیە پڕ بە ئێشە و خوێنێکی زۆری تێدا دەڕژێنرێ. لەگەڵ ئەمەشدا ئەو رێگایانە کەم نین کە بەرلەوەی بگەیتە ئامانج، تەواو دەبێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەدا ستراتیژی راست گوزارشت لەو رێچکەیە دەکات تەواوی ئەم رێگایانە دەناسێ کە مەترسی بەمجۆرە لەخۆوە دەگرن و پێویست بکات ئەو ئامانجانە سەرلەنوێ بەرچاو دەرباز دەکات کە بەدیهێنانی واقیعی نییە، گەل لەپێناو بەدیهێنانی مافی مێژوویی خۆی لە رێگای کاروانێکی سەرکەوتووانە رادەکاتە سەرپێیان. ئەو کۆمەڵگا و رێکخراوانەی لە بەڕێوەبەرایەتی و ستراتیژییەتێکی بەمجۆرە بێبەشن، هەروەکو چۆن لە مێژووشدا گەلێك نموونەی بینراوە، لە ئاکامی رێگا هەڵدێرەکان و ئەو رێگایانەی خوێناوین لە نیوەی رێگا بەجێ دەمێنن و دووچاری رەوشی تراژیدی و شکست دەبنەوە. ئەو هونەرەی رێگا لەپێش ئەمە بگرێت ستراتیژییەکە بە هونەری بەڕێوەبەرێتی دادەنرێت.

ستراتیژی؛ هێزە سەرەکی و یەدەکەکان و هاوڕێیە کاتییەکانی ڕێگا دەستنیشان دەکات، بەڕێوەبەرایەتی کاروانێك و بازدانێکی تەنانەت ماراتۆنێکی سەرکەوتووانەیە کە بە شێوەیەکی واقعیانە بەرەو ئامانج ئەنجام دەدرێت و کەمترین زیان و ئێش رەچاو دەکات. هەر کۆمەڵگا و رێکخراوێکی ئەم هێزەی ئاوا نەکردووە یاخود نازانێ بەکاری بێنێ، وزەی ژیانی خۆی بە فیڕۆ دەدات و بە دواکەوتوویی دەمێنێتەوە و لە رزین و پەرتەوازەبوون رزگاری نابێت. پێکهێنانی ستراتیژی بۆ کۆمەڵگا یاخود رێکخراوێك، بە واتای پێکهاتنی هێزی مێشك دێت. هەروەکو دەزانرێ ئەو قەوارانەی بێ مێشك ماونەتەوە یاخود بە شێوەیەکی زۆر سەرەتایی پێکهاتوون، لە سەرەتاییترین و دواکەوتوترین ئاستدا ماونەتەوە. هەربۆیە واتادار بوونی بۆچوونێکی تیۆری و بەرنامەیەك لە میانەی هێزی ستراتیژییەتەوە فەراهام دەکرێت. ئەمەش لە تەواوی قۆناخە گرنگەکاندا لە میانەی گەیشتن بە هێزی بڕیاردان و بەرێوەبردنی ستراتیژی و مێژوویی بەدی دێت. کاتێك پێویست بکات هۆکارەکانی بەرێوە نەچوون و سەرنەکەوتنی ستراتیژی دەستنیشان دەکات، دەبێ بزانرێ کە یەکێکی نوێتر پێشبخرێت و بەڕێوە ببرێت. بە گوێرەی ئەم پێناسەیە چوارچێوەی ستراتیژییەت گوزارشت لە پێکهاتنێکی تۆکمەی دەزگای فەرمانداریێتی و رێبەرێتی دەکات و لە میانەی دەستەبەرکردنی هێزی داهێنان بەرێوەی دەبات. ئەو کۆمەڵگا یاخود رێکخراوە هەمە جۆرانەی لەم هێزە بێبەشن و ئاراستەی کاروانەکەی خۆی نازانێ، دیار نییە بەرەو پێشەوەچووە یان بۆ دوواوە، لە جێگای خۆیدا دەژمێرێ و بەمجۆرە دووچاری لادان و گەندەڵ بوون دێن و دەبن بە دەستەیەك لە رزین رزگاریان نابێت. بە پێچەوانەوە ئەو کۆمەڵگا و رێکخراوە ناتەواوانەی ئەم هێزە دەستەبەر دەکەن،

خۆیان کۆدەکەنەوە و تۆکمە دەبن و بە ئامانج دەگەن و سەرلەنوێ مەزن و بەهێز دەبن.
سەبارەت بە ناسنامەی ئایدیۆلۆژی فاکتەری ستراتیژی تا ئەم رادەیە ژیانی و ناچارییەکە.
دواترین فاکتەری ناسنامەی ئایدیۆلۆژی لە میانەی زاراوەی تەکتیك ئاماژەی پێدەکرێت. تەکتیك گوزارشت لەو وزە و ئۆرگانە پێویستانە دەکات کە دەبێ بۆ گەیشتن بە ئامانج هەبن. جگە لە مێشك بە واتای تەواوی ئۆرگانەکانی لاشە دێت. هەروەکو چۆن لە ژیانی رۆژانە پێویستی بە کارێکی یەکپارچەیی ئەم ئۆرگانانە هەیە کە لە میانەی دابەشکردنی کارەوە بەڕێوە دەچێت، ئەوا کۆمەڵگا و ڕێکخراوەکانیش پێویستیان بە ئۆرگانی هاوشێوەی ئەمە هەیە کە لەنێو گشتگیرییەکدا خەبات بکەن.
دەوڵەتێك لە ڕێگای ڕێکخستنەکانی بوارەکانی یاسادانان و بەرێوەبردن و داد و ڕێکخستنە ئابووری و سەربازییەکانی خۆی، هەوڵدەدات بەو سیاسەتە بنەڕەتییانە بگات کە دەستنیشانی کردووە. کۆمەڵگاکانیش ئامرازی هاوشێوەی ئەوەیان هەیە. پێویستی و ئامانج ئەو ئامرازانە دیاری دەکات کە دەبێ هەڵبگیرێت. تەکتیك ئەوە دەستنیشان دەکات بۆ رزگارکردنی ئەو کۆمەڵگایانەی لەناو قەیراندان پێویستە ڕێکخراوە پێشەنگ و پابەندەکانی خاوەن شێوازێکی چۆنی کار و خەبات بن. کێشەکانی لە جۆری، لە ڕێگای توندوتیژی بێت یان بێ توندوتیژی، هێرش یان پاراستن، بەهێزێکی مەزن یان کەم، بە خێرایی یان لە سەرخۆ، لە چوارچێوەی کێشەکانی بەڕێوەبەرێتی تەکتیکین. بەڕێوەبەرێتییەکی تەکتیکی داخوازی سەرکەوتنی هەبێت، هەڵسەنگاندنێکی واقعیانەی ئەم کێشانە دەکات و هەوڵدەدات سەرکەوتوو بێت. لە رەوشێکی پێچەوانەدا دەکەوێتە نێو رەوشێکەوە مێشکی گەورە بێت، بەڵام لە هەموو یارمەتی و ئامرازەکانی پراکتیزەکردن بێبەش بن. هیچ کۆمەڵگایەك ناتوانێ بە بێ تەکتیك بژی، ئینجا چی لەنێو قەیران یاخود بەختەوەریدا بێت. سەبارەت بە ڕێکخراوەکانیش هەمان شت لەجێگای خۆیدایە. کۆمەڵگایەك یاخود ڕێکخراوێك هێزی تەکتیکی نەبێت یاخود توانستی تەکتیکی خۆی لەدەست دابێت، ئەوا تیۆری و پرۆگرام و ستراتیژییەکەی چەندە بەهێزیش بێت، مەحکومی نشوستی خواردنە. هەربۆیە بە شێوەیەکی هاوتای ئەو رۆڵەی ئۆرگانەکانی لەش دەیبینێ، ئەوا پێویستە هەموو جۆرە ڕێکخستنەکانی کۆمەڵگا لقە بە کاریگەر و شێوازی چالاکی خۆیان لەپێناو ژیانی رۆژانە دیاری بکەن. راستتر بڵێین ناچارە ئۆرگانەکانی خۆی ئاوا بکات، بە گوزارەیەکی دی ناچارە خۆی ڕێك بخات و ڕێکخستنەکانی بخاتە گەڕ.
ڕێکخستن و چالاکی بە گوێرەی پێداویستییەکانی ئامانج، لە بواری رۆحییەوە تا دەگاتە بواری سەربازی دەوڵەمەندی و هەمەڕەنگی لەخۆوە دەگرێت. هەر شێوەیەکی گونجاو ببینرێ پراکتیزە دەکرێ. لە بواری چالاکیشەوە شێوەیەکی دەوڵەمەند و هەمەڕەنگ لەخۆوە دەگرێت، بە گوێرەی ئامانج لە ئاشتیخوازترینیان تا دەگاتە دژوارترین توندوتیژی، لە خەباتی ئابوورییەوە تا دەگاتە خەباتی سیاسی هەموویان دەگرێتەوە. کاتێك بەرەو ئامانج هەنگاو دەهاوێژرێ، ئەو کۆمەڵگا و ڕێکخراوانەی ئامراز و شێوەی تێکۆشانی راستیان دیار نەکردووە لە نشوستی و لە رێ لادان رزگاریان نابێت. ئەوانەی لە کاتی پێویست ناتوانن ڕێکخستن و شێوەی چالاکی نوێ لە جێگای کۆنەکە ئاوا بکەن، لە کاتی خۆیدا

نوێکە پێشناخەن، بە خێرایی پێویست بەڕێوەناچن، ناتوانرێ بە ڕێبەرایەتییەکی تەکتیکی دروست دابنرێت. ئەوکۆمەڵگا و ڕێکخراوە هەمە جۆرانەی ڕێبەرایەتی تەکتیکی پێشناخەن کە بە واتای ئامراز و هێزی بەڕێوەبردنی چالاکی و ژیانی رۆژانە دێت، هەروەکو چۆن مەحکومی ژێرکەوتنن، ئەوا ئەوانەی بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەم رۆڵە جێبەجێ دەکەن ناشێ بیر لە سەرنەکەوتنیان بکرێتەوە. هەروەکو چۆن تەواوی تیۆری و ئۆرگانە ستراتیژی و بەرنامەی ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژیانە لە پەلوپۆ دەکەوێت کە بە گوێرەی پێویست ئامراز و شێوەکانی چالاکیان پێشنەخستووە، بە پێچەوانەوە ئەو هێزانەی خاوەنی ئۆرگانی بەمجۆرەن و تەواوی ئامرازەکانی ڕێکخستن شێوەی چالاکییەکان لە کاتی خۆیدا پێشدەخات و بە خێراییەکی پێویست بەکاری دێنێت، مسۆگەر لە کاروان و گەیشتن بە ئامانج سەرکەوتوو دەبن. جێبەجێکردنی رۆڵی تەکتیك بە واتای ئەوە دێت، ئەو هێزەی جێگای باسە وەکو دیاردەیەك هەبوونی خۆی کردووە بە راستینەیەك.
وەکو ئەنجام، لە دایکبوونی ئایدیۆلۆژی بایەخی خۆی پاراستووە. شارستانییەتی کە لەسەر بنەمای کۆمەڵگای چینایەتیە، لە کەسایەتی سەرمایەداری قەیرانی گشتی قووڵ دەکاتەوە و درێژەی پێدەدات. سەرباری ئەوەی چەندین تاقیکردنەوە کرا، تاوەکو ئێستاکەش لە دایکبوونێکی ئایدیۆلۆژی دروست ئەنجامنەدراوە و دوور دیارە. هەبوونی توانستێکی زۆر لە بواری ئۆبژەکتیف و سۆبژەکتیف (بابەتی و خۆیی) شانسی لە دایك بوون زیاد دەکات .
پێویستە ئەو هەڵوێستە ئایدیۆلۆژیانەی لە میتۆلۆژیاکانەوە تاوەکو سۆسیالیزمی زانستی پێشخراوە لەنێو گشتگیریەکی دیالەکتیکیدا هەڵسەنگێنرێت. دەرك کردن بە واتای پیرۆزی تاکە زاراوەیەك و ڕێز گرتن لە توانستی مرۆڤایەتی، دەبێ یەکەمین هەنگاوبێ بۆئەو کەسانەی پەیوەندییان بە قۆناخی لە دایکبوون هەیە. هەڵوێستی تاوانباری کردن و جنێودان سەرچاوەی خۆی لە نەزانینییەوە دەگرێت. تاوەکو ئەم فکرە بە قووڵاییەوە و وەکو خۆی دەرکی پێنەکرێت، ئەوا لە میانەی زاراوەی میرێتی پەسندکردنی یاخود تاوانبارکردنی هەڵوێستێکی راست نییە. ئەم هەڵوێستە بە واتای ئەوە نایێت بەرامبەر بە هەڵە و کەم و کوڕی بێ دەنگ بیت. بە پێچەوانەوە پێویست بوو لە میانەی "بەهێزترین هەڵوێست تەنیا لە میانەی راستترین هەڵوێستەوە بە دیدێت" وەڵام بدرێتەوە. سەرەکیترین کارەکتەری ئەو چاخەمان ئەوەیە، تایبەتمەندێتی قەیرانی گشتی و هەڵوەشانەوەی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی و تایبەتمەندێتییەکانی قۆناخی پەڕینەوە بەرەو ناسنامەی شارستانییەتی کۆمەڵگای نوێ لەخۆوە دەگرێت. لەگەڵ ئەوەی تایبەتمەندێتیە جیاوازەکانی هەردوو جیهان بەرامبەر بە یەکدی دەکەونە نێو شەڕێکەوە، بەڵام ئەو هێزەی نییە کە بە خێرایی و بە شێوەیەکی یەکجاری یەکتری تێپەڕ بکەن، یان لەناو ببەن. تەنانەت ئەم دوالیزمەی رەش یان سپی لەگەڵ یاسا سەرەکییەکانی سروشتیش ناکۆکە. سروشت و راستینەی کۆمەڵگا کە شێوەیەکی سروشتە، بەردەوام لە نێوان کۆتایی و بێ کۆتایی بە گۆڕانکاریدا دەرباز دەبێت. هەڵسەنگاندنی شێوەکانی کۆمەڵگا و بەردەوامی شارستانییەت بە گوێرەی دوالیزمێکی تەسکی رەش و سپی، ڕێگا لەپێش مەترسیدارترین لادانی ئایدیۆلۆژی دەکاتەوە کە هەڵەی مەزن لەخۆوە دەگرێت. لە راستیدا سپی و رەش

دوو جەمسەری جیهانی ڕەنگەکانن کە بە خێرایی دەگۆڕێن. مەزنترین لایەنی ڕاستی ئەوەیە، تەواوی ڕەنگە هەمە جۆرەکان لە نێوان ئەم دوو جەمسەرە ریزبەند دەبن. بینینی وەرچەرخانی کۆمەڵگا و شارستانییەت لەنێو چوارچێوەی ئەم هەمە ڕەنگییە، گرنگییەکی ژیانی بۆ لە دایك بوونێکی ئایدیۆلۆژی دروست هەیە. کاتێك دەگوترێ یان دەبێ سپی یاخود ڕەش بێ، واتای ئەوەیە کە "یان دەبم بە فاشیست یان سۆسیالیزمی بونیادنراو".
کەواتە چی لە ڕەنگەکانی دیکە بکەین کە جوانترە و دەوڵەمەندی لەخۆوە دەگرێت؟
لەژێر ناوی سۆسیالیزمی زانستییەوە کەوتنە ناو سنوورداری و تەسك بوونێکی بەم شێوەیە بناخەی تەواوی ئەو هەڵە و کەم کوڕیانەیە لە پراکتیزەکردندا دەرکەوتوون. ئەنجام رووخانە. بەڵام دیسان پێویستە لە میانەی بەرچاوگرتنی هەبوونی جەمسەرەکان دەستنیشان کردنی شێوەی گونجاو، وەکو ئەرکێکی سەرەکی ئەو هێزانە ببینرێ کە لایەنگری خوڵقاندنی نوێن.
راستینەی مێژووی سەدەی بیستەم بۆتە شایەدی ئەوەی هەردوو جەمسەر بە هەموو گوڕوتینی کە هەیانە، خۆیان بەسەر مرۆڤایەتی سەپاندووە. مرۆڤایەتی لەژێر ئاگری بێ هاوتای تەکنۆلۆژیا، لەژێر سایەی ئاڵای ڕەش و سپی وەکو سیستەمی فەرماندان ناچاری ریزگرتن کراوە. ئێش و ئازاری تۆقێنەر هاتۆتە ئاراوە و خوێن ڕژێنراوە. بەڵام تەوژمی دیالەکتیکی ژیان ئەم فشارانەی پووچەڵ کردۆتەوە و سەلماندوویەتی کە ژیان تەنیا ڕەنگی بەڵەك (ڕەش و سپی) نییە و هەمەڕەنگی لەخۆوە گرتووە. ئیتر چی ئەو سیستەمە ڕەشەی سیستەمی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی بێت کە خودای ڕەها و حاکیم و قەهار فەرمانی پێداوە، یان سیستەمی تاك ڕەنگی "کۆمۆنیزمی سپی" بێت کە وەکو دژی ئەو دیارە بەڵام لە گەوهەردا پێی دەچێ، لەگەڵ ئەوەی لە بواری تیۆریدا بیری لێکردۆتەوە و ناوەش لە پراکتیزەکردن نزیك بوونەتەوە، ئەمانە هەروەکو خۆیان مەزەندە دەکەن هیچ کاتێك مرۆڤایەتی بە شێوەیەکی بەردەوام تێیدا ناژیت و سیستەمێکی یۆتۆپی و خەیاڵین.
مرۆڤایەتیش هەروەکو سروشت هەمەڕەنگی و دەوڵەمەندێتی ڕەنگ لەسەر کۆمەڵگا پەیڕەو دەکات و درێژە بە ژیانی خۆی دەدات. لەم واتایەشدا میتۆلۆژیای سۆمەر بە گوێرەی ئایینە تاکخوداییەکان نەرمتر و مرۆییانەترە. هەڵبەتە لە هەندێ لایەنەوە سیستەمی خواوەندەکان واتە سیستەمی ڕەشی پادشاکانە. بەڵام کاتێك مێژووی تەواوی میتۆلۆژیا و ئایینەکان لێکۆڵینەوەی سەبارەت بکرێت، لەوێدا سیستەمێکی ڕەشی ڕەها لە ئارادا نییە. سەرەڕای هەموو لایەنە دۆگماتیکەکانیان لە پەسندکردنی هەمان هەمەڕەنگی ڕزگاریان نابێت.
پشتگیری و ئەرێ کردنی زانستیانەی ئەم ڕاستینەیە بە شێوەیەکی بەربڵاو و لە سەدەی بیستەمدا نیشاندراوە. وەرچەرخانی مادده - وزە، تیۆرییەکانی پەرەسەندن، وەرچەرخاندنەکانی وزە، برە بیردۆزی فیزیا، ڕێژەیی شوێن و کات، بە زێدەییەوە سەلماندوویانە کە ڕەش و سپی دوو ڕەنگ یاخود سیستەمی نەگۆڕ نین.

کاتێك لە میانەی ئەم چوارچێوە فەلسەفی و زانستیە تەماشای راستینەی کۆمەڵگا بکرێت، باشتر دەرك بەوە دەکرێت کە دژەکان پێویستیان بەوە هەیە بۆ ماوەیەکی درێژ و گرێدراو بە یەکتری بژین. سەرکەوتنی دیموکراسی هاوچەرخ لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم، لە راستیدا بۆ ئەو کارەکتەرەی دەگەڕێتەوە کە لەگەڵ واقیعدا کۆکە؛ فەلسەفەیەکی سروشت و شێوەبەندی هەمەڕەنگی کۆمەڵگا بە بناخە دەگرێت و پێشبینی کردنی ئەوەی کە لە بواری پراکتیکیشدا وەرچەرخانی پلە بە پلە بە بنەما دادەنرێت، سەرچاوەیەکی پێك دێنن، هێزی خۆی لە زانست و فەلسەفە وەردەگرێت. شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ، لە میانەی کاریگەری کردنە سەر گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگا و دەرککردنی بە قوڵایی یاساکانی پەرەسەندن، ئیتر دەبێت بە موڵکی تەواوی مرۆڤایەتی. ئەو ڕەوشە ڕێککەوت نییە و یەکێکە لە ئەنجامە گرنگەکانی هێزی زانست. چونکە زانست دیموکراتە. بەڵام هەروەکو چۆن دیسان پێکهاتەکانی پشت بە دۆگماکانی کۆمەڵگای کۆن دەبەستێ هەبوونی خۆی دەپارێزێ، ئەوا هەندێ پێکهاتەی یۆتۆپیاگەرایی کۆمەڵگای نوێ دێنە ئاراوە و پێکهاتەکانی خۆیان ئاوا دەکەن.
ئەگەر لەسەر ئەم بنەمایە دیموکراسی هاوچەرخ تەنیا وەکو سازشکاری هەردوو جەمسەر تاوتوێ بکرێت، بە هەڵەداچوون و خەڵەتاندنێکی مەزنە. گرنگترین بابەتی پێویستە بزانرێ، سەرباری ئەوەی نزیکبوونەوەی هەردوو جەمسەر لە ئارادایە، تاوەکو پابەندی پێوەرە دیموکراسییەکان بێت ئەوانیش مافی ژیانیان هەیە. بەڵام ئەوە سەرەکی و مسۆگەرە کە هەمەڕەنگی کۆمەڵگا دەوڵەمەندێتی هەمەڕەنگی بەرفراوانترین نەوەیە. دیموکراسی هاوچەرخ زیاتر پشت بە هەمەڕەنگی شێوەبەندی کۆمەڵگا دەبەستێت. لە ڕێککەوتنی دوو جەمسەر بەولاوەتر، وەکو سیستەمێك هەڵدەسەنگێنرێ، ڕێز لە هەمەڕەنگی و دەوڵەمەندێتی کۆمەڵگا دەگرێت کە بە درێژایی مێژوو بەمجۆرە بووە و لەوە بەدواوەش بەم شێوەیە دەژی، گوزارشت کردنی ئازادانە و پراکتیزەکردنی وەکو پرەنسیپێکی سەرەکی دەبینێ. گوزارشت لە بیردۆزەییەکی تیۆری دەوڵەمەند و پێشکەوتنی کرداری و شێوەگرتن دەکات. تیۆرییەکی دەستنیشانکردنی دەسەڵاتێکی سیاسی ئاسایی نییە. ناتوانرێ دابخرێتە ریزی شێوەیەکی دەسەڵاتی سیاسیش. شێوەیەکی شارستانی درێژ خایەن و بەرفراوانە، فاکتەری کۆمەڵگای چینایەتی و بێچین لەخۆوە دەگرێت، بەڵام سیستەمێکە پشت بە شێوەی بێ سنووری لەرینەوەی تێکەڵی ئەوانە و دەست نیشانکردنێکی ئازادانە و پراکتیزەکردنی دەبەستێ. تیۆری و کرداری پێشکەوتنی ئازادانەی ژیانە. کاتێك تەواوی ئەمانە ئەنجامدەدرێ، سیستەمێکە لە دەرەوەی بەرگری ڕەوا کە پێناسە یاساییەکەی ڕوون و ئاشکرایە پەنابردنە بەر توندوتیژی ڕەت دەکاتەوە. سیستەمێکە تەواوی توێژە کۆمەڵایەتییەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە وەکو کۆنترین ڕەگەز و چینی چەوساوە ژنان و منداڵان بە شێوەیەکی ئازادانە گوزارشت لەخۆیان دەکەن. سیستەمێکە تەنیا ناکۆکییەکانی ناوەوەی کۆمەڵگا چارەسەر ناکات، بەڵکو لە میانەی پێشکەوتنی زانستی و تەکنۆلۆژی چارەسەری ئەو ناکۆکییەی لەگەڵ سروشت بە بناخەیی

دادەنێت کە پێ بە پێ مەزن دەبێت. سیستەمێکە ئەنجامدانی گۆڕانکاری و وەرچەرخان لەنێو هەلومەرج و زەمینەی ئاشتی بە بنەما دەگرێت.
چەندین جار دووبارەکردنەوەی پێناسەی دیموکراسی هاوچەرخ، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە گرنگترین چوارچێوەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پێکدێنێ. لەسەر ئاڵای ناسنامەی ئایدیۆلۆژی سەدەی بیستەم و "شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ"، نووسراوە. لەژێر سایەی ئەم ئاڵایەدا تەنانەت سوود لە پێکهاتە کۆنەکانیش وەردەگیردرێت، هێزی ئەوە نیشاندەدات لە خزمەتی کۆمەڵگا و نوژەنبوونی بەکار بێنێ. لەژێر ئەم ئاڵایەدا هێندەی بخوازن لە مێژوو، هێندەی بخوازن دەتوانن لە ئاییندەدا بژین. هێندەی بخوازن دەتوانن ببن بە هەنووکەیی. بەڵام دەبێ لە میانەی تێگەیشتنێکی قووڵی پێوەرە سەرەکییەکان و ناسینی هێزی بە دەزگابوون و نیشاندانی
ڕێز و پابەندبوونێکی لە رادەی پەرستن بژین. چونکە کەسایەتی ئەم ژیانە دیموکراسییانە، ئەو تاکڕەوێتیە نییە کە تیغ تیغەی قازانجی سەرمایەداری هاری کردووە و چۆنی بتانەوێ تێیدا بژین. دەبێ بڵێین ئەم ژیانە "ژیانێکە بە گوێرەی یۆتۆپیا شکۆدارەکانی ئاییندە"، ژیانێکیش نییە کە بە گوێرەی ئارەزووی خۆت تەریقەتێکی نەخۆشی ناسی (پاتۆلۆژیك) بسەپێنی. هێندەی بخوازن تاکی ئازاد دەبێت، بەڵام بە خولقاندنی زانستیانەی مێژوو بە ئاییندە پابەند دەبن و خۆتان بونیات دەنێن. نابنە دیلی دۆگماکان و مەحکومی یۆتۆپیاکان.
دەبێ بزانن تەنیا کاتێك زانستی بن لە میانەی رابردو و ئاییندەوە بە ژیانێکی ئازاد دەگەن. نابێ دەرفەت بەوە بدەن لەپێناو دۆگما و یۆتۆپیاکان دەست لە تاکی ئازاد بەردرێت، یان لە ئەنجامی سووکایەتی پێکردن و جنێوپێدانیان ببن بە تاکێکی نکۆڵێکار (منکر). دەبێ تاکی ئازاد هێزی دۆگما و یۆتۆپیا بناسێ، بەڵام ملکەچی بۆ نەکات، تاوەکو دەتوانێ هێزی فەلسەفی و زانستی بەدەست بێنێ و بەمجۆرە دەشێ ژیان بەڕێوە ببردرێت.
ئەو ناسنامە ئایدیۆلۆژییەی پەسندی دەکەین ئەم ڕێسایانەی لێ نووسراوە. ئەمانەش نە پێڕەو و ڕێسای قەدەرە و نە هی سەرلێشاوییە. تاوەکو دوایی پێڕەوی زانستی و ئازادییە.
لەدوای کەسێتی تاك دووەمین بواری گرنگی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پێشکەوتنی هاوچەرخانەی کۆمەڵگای مەدەنییە، بە واتایەك مانای سەرلەنوێ لە دایك بوونە. ناوبردنی کۆمەڵگای مەدەنی بە گۆڕەپانی سێیەم دەشێ هەنگاوێکی یارمەتیدەرانەی دەستەواژە بێت. دەتوانرێ بگوترێ شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ لەسەر سێ پێچکە بەرز دەبێتەوە. ئەمانە کۆمەڵگای دیموکراتیك و سیاسەتی دیموکراسیانە و دەوڵەتی دیموکراسییە. بەڵام قۆناخێکە دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگای کۆن بە ئاستەمی و هێواش گەشە دەکات. هەرچی دیموکراتیزە کردنی دەوڵەتە، بەهۆی پێکهاتە کلاسیکیەکەیەوە سەختترینیانە. بەڵام ناچارکردنی بەرەو وشیاری دیموکراسیانە پێویستی بە تێکۆشانێکی مەزنی دیموکراسی هاوچەرخ هەیە. لە قۆناخەکانی دەستپێکدا سەرهەڵدانێکی گشتی کۆمەڵگا ئەمەی بەدی دەهێنا. بەڵام ئەو دەوڵەتەی بە پێی دەربازبوونی کات باڵادەستی ئایدیۆلۆژی و پراکتیکی بەدەست هێنا، هێزی کاردانەوەی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگای سست کردووە.

تەنگەتاوکردن و بەلاوەنانی ڕێڕەو و ڕێچکە کلاسیکییەکان ئاستەم نییە. بەسەرچوونی هەلومەرجەکانی شۆڕش و دژە شۆڕشە کلاسیکییەکان، رۆڵێکی گرنگی لەمەدا هەیە. ئیتر سیاسەتی دیموکراسی و ئامراز و شێوە چالاکییەکانی دەردەکەوێتە پێش کە وەکو ناچارییەك لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا دەکەوێتە کار.
تاوەکو بڵێی گۆڕەپانەکانی کۆمەڵگا و دەوڵەت لە مێژوودا ناسراوە. لە کاتێکدا هێزی یاخیبوونی گەلان وەکو دەنگ و داخوازی کۆمەڵگا رۆڵ دەبینێ، دەوڵەتیش وەکو کۆنترین دەسەڵات، نیشاندانی هەبوونی خۆی، هەروەکو قەدەرێك وایە؛ وا مەزەندە دەکات رزگاربوون لە کاریگەرییەکەی نابێ. بە تایبەتیش دەوڵەت و کۆمەڵگا کلاسیکییەکانی لە دەرەوەی ناوەندەکانی شارستانییەتی سەرمایەداری دان بە خراپترین شێوە لە ناوەوە دەپوکێتەوە و رەنگدانەوەی بۆ دەرەوە، گەوهەرێکی بەمجۆرەیان هەیە موحافەزەکاری قاڵتر دەکەنەوە. باوەڕیان بەوە هێنابوو لە میانەی شۆڕشەوە ئەم هاوسەنگییە تێکدەشکێنرێ. هەندێ نموونەی سەرکەوتوو، بەرەو ئەنجامێکی بەمجۆرەی بردوون کە دەتوانن بەرفراوانی بکەن. بەڵام ئەو تەگبیرانەی ستاتۆی سیستەمی سەرمایەداری ـ ئیمپریالیستی پێشی خست، کاریگەری ئەم ڕێچکە و ڕێبازەی زۆر سنوردار کرد. بە گوێرەی ئەوەی دەوڵەتی قۆناخی موحافەزەکاری لەخۆیەوە دیموکراتیزە نابێت، ئیتر جموجوڵی گۆڕەپانێکی نوێ، بووە بە ناچارییەك و تەنانەت چەمکی ئەو دەوڵەتەی بە تایبەتی سروشت تێکدەدات و لە قۆناخی قەیرانی سەرمایەداریدا لە ناوەندەکانی سەرمایەداریشدا دەبێتە موحافەزەکار، لەم شوێنانەش جولانەوەی گۆڕەپانی سێیەمی کردبووە ناچارییەك.
گۆڕەپانی سێیەم، گۆڕەپانی سیاسەتی دیموکراسیانەیە. ئامرازێکی مەدەنی بۆ هەر پێویستییەك بووە ناچاری کە هەلومەرجە ئاڵۆزەکەی شارستانییەت دەیسەپاند. ئەو ئامرازانە نە ئامرازە دژوارەکانی شۆڕشە و نە ئامرازەکانی گەیاندنە کە دەوڵەت بۆ خزاندنی کۆمەڵگا درێژی کردۆتەوە. بەڵکو ڕێکخستنی سەربەخۆن و ناسنامەی خۆیان هەیە و بە پێی پێویستی شێوە دەگرێت، زیاتر لە نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگادایە و مەودایەك دووری هەردووکیان وەستاوە. نە دژی دەوڵەتە و نە بەکرێگیراوێکی دەوڵەتە. لەژێر فەرمانی پێویستییەکاندایە. ڕێکخراوە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگاش جێگای خۆی تێدا دەگرێت. ئەندامەکانی بە گوێرەی ئەو ئەرکانە شێوەیان گرتووە کە بە شێوەیەکی سنووردار جێبەجێیان کردووە. لەگەڵ تەواوبوونی ئەرکەکان بەخۆشیان ڕێکخراوێکن کۆتاییان پێ دێ، بە لانی کەم ڕێکخستنێکن بە گوێرەی ئەرکی نوێ دەگۆڕێن. ئەو مۆدێلە بۆ رزگاربوون لەو بنبەستبوونەی شۆڕش و دژە شۆڕش قوڵیان کردبۆوە، وەکو پێویستترین ڕێچکە بۆ هەموو کەسێك کاریگەرێتی بوونی خۆی چەسپاندووە. لەبەر ئەوەی لە بواری ئابوورییەوە تا کولتوور، لە وەرزش تا ژینگە، ئاشتی تا دەگاتە بوارەکانی مافی مرۆڤ، پێویستییەکان خۆیان سەپاندووە، رۆژ بەدوای رۆژ گرنگی ئەم گۆڕەپانە زیاد دەکات.

لەم چوارچێوەیەدا پێناسە کردنی گۆڕەپانی سێیەم تێر ناکات. گۆڕەپان پێویستی بەوەیە لە بواری تیۆری و کرداری شوێنگەی خۆی یەکلا بکاتەوە.

رۆژ بەدوای رۆژ پێویستی بە تیۆری و پراکتیکی گۆڕەپانی سێیەم زیاد دەکات؛ پێویستی بە تیۆری و پرۆگرام و ستراتیژ و تەکتیکی خۆی هەیە. ئەمە بە واتایەك سەرلەنوێ بە پراکتیك بوونە. ئەرك بەندی لە میانەی چەمکی ئەو پارتییەی پشت بە بەرژەوەندی کۆمەڵگا و دەوڵەتی کلاسیك دەبەستێ، بە پێی پێویستی دەربازبوون بەرەو ئەو پارتیبوونەی ئاماژەی پێکرا، دەکاتە ناچارییەك. تەواوی ئەو رێکخستنانەی لەسەر بنەمای بەرژەوەندی (منفعە) خوازین، لە سەرووی هەموویانەوە پارتە کلاسیکییەکان بە گوێرەی تیۆری کۆمەڵگای مەدەنی رووبەڕووی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەیە.
سەرکەوتنی شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ، پابەندی ئەوەیە لەم بوارەدا سەرلەنوێ رۆڵی خۆی پێناسە بکات و بە گوێرەی ئەوەش بە شێوەی چالاکی و رێکخستن بگات. ئەو کۆمەڵگا و دەوڵەتانەی گۆڕەپانی سێیەم پێشنەخەن لە دیموکراسی هاوچەرخدا لە سەقەت بوون رزگاریان نابێت. فاکتەری توندوتیژی و مەیلی جوداخوازی کە تەنگەتاوی دێنێتە ئاراوە، تەنیا کاتێك ئەم گۆڕەپانە ئازادی خۆی بەدەست بێنێ و بە تەواوی رۆڵی خۆی ببینێ، وەکو کێشەیەك کۆتایی پێدێت. ئەم دیاردەیەی لەم چوارچێوەیە دەتوانین بە گۆڕەپانی سیاسەتی دیموکراسیانە ناوی ببەین، لە سیاسەتی بنبەستبووەوە دەرگایەکی بەرەو سیاسەتێك کردۆتەوە چارەسەری لەگەڵ خۆی دێنێ. وەکو گەرمترین و بە پیتترین گۆرەپان، گۆڕەپانی سیاسەتی دیموکراسیانە و دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی چەندە هەمەڕەنگ و چالاك و بەخشتەکاری (تنسیق) بن، بەو ئەندازەیە دەتوانێ چارەسەری بخولقێنێ. تاکە رێگا نە شۆڕش و نە دژە شۆڕشە. رێگا چارەی سیاسەتی دیموکراسیانەیە کە زیاتر ئەلتەرناتیفی چارەسەری جۆربەجۆر لەخۆوە دەگرێت. هەنگاو بە هەنگاو ژیان لەپێناو پەرەسەندنی کۆمەڵگای مەدەنی پێکهێنان و پراکتیزەکردنی پرۆژە دەردەخاتە پێش. هەر کێیەك کامە رێکخراو و پارتی هەڵگری ئەم پرۆژە و رێکخستن و خەباتەی کۆمەڵگای مەدەنی بێت، دەرفەتی ئەوە دەستەبەر دەکات خاوەنی گرنگترین رۆڵ و دەسکەوت بێت. ئەو رێکخراو و پارتانەی هەڵگری چەمکێکی دوور لە چەمکی سیاسەتی بەرژەوەندیخوازن و بەها دەخولقێنن و بۆ دەوڵەت و کۆمەڵگای دیموکراتیك دەگوازێتەوە، ئەمە بەدی دێنن. ئیتر مێژوو رۆڵی وەرچەرخان بەو کەس و دامەزراوانە دەدات کە خاوەنی تیۆری و پرۆگرام و ستراتیژ و تەکتیکی بەمجۆرەن. ئەوانەی نابنە ماشەی دەستی فشارەکانی دەوڵەت و داواکاریە ناواقعییەکانی کۆمەڵگا، ئەوانەی باوەڕییان وایە تەنیا لە میانەی پێشخستنی پێودانگەکانی دیموکراسی هاوچەرخ سوودبەخش ترین خزمەت بە دەوڵەت و کۆمەڵگا دەکەن، دەتوانن بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەم رۆڵە مێژووییەیان جێبەجێ بکەن. ئیتر لە رەوشێکدا کە چەمکی دەوڵەت لەنێو قۆناخی قەیراندا بنبەستبوون قووڵ بکاتەوە و ببێتە کۆسپێك، بەو واتایە دێت تیۆری گۆڕەپانی سێیەم بە دەرفەتی ئافراندنی چارەسەری گەیشت. چەندە بە لێهاتوویی و شێوەیەکی راست کار بکەن و پێویستییەکانی جێبەجێ بکەن، بە واتای رێبازێکی تیۆری و پراکتیکی ئەوتۆ دێت سەرکەوتنەکەی بەو ئەندازەیە مەزنە.

تەواوی ئەم باسانە دیاری دەکەن شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ زۆر لەوە دوورە قۆناخێکی ستاتۆگەرایی بێت، هەروەها ئەوەشی نیشانداوە زۆر لە ئەندازیارێتی کۆمەڵگای مغامەرە و یۆتۆپی جیاوازترە. لە شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ لە میانەی رووخاندن و پارچەکردنی دەوڵەت سنووردار ناکرێت، دوای ئەوەی هێواش بە هێواش کرا بە ئامراز و کەرەستەیەکی خوردە فڕێ دەدرێتە زبڵدانی مێژوو. هەر ئەوە راستە و بەدی دێت. ئەوە ئەو دەوڵەتە نییە کە وەکو ئامرازێکی نوێی فشار لە جێی کۆنترین ئامرازی شارستانییەت دابنرێت. بە پێچەوانەوە ئامرازێکی خشتەکاری گشتی (التنسیق العام)یە هی هەر کەسێکە و پشت بە تەواوی دەزگاکان و رەنجی بەرهەم هێنەری کۆمەڵگا دەبەستێ، لە بەرزترین ئاستدا نوێنەرایەتی پێوانەکانی ئازادی و دادوەری دەکات و چاودێریان دەکات. بەرچیغی لێدان و چەکی کوشتن و بەندیخانەی نابێت. هەرچەندە رۆژ بەدوای رۆژ لە دابەشکردنی لە شێوەی" هەر کەسە و بە گوێرەی تواناکاری و هێندەی پێویستی" نزیك بێتەوە، کۆمەڵگایەك بەدی دێت کە دەوڵەتیش فڕێ دەداتە مۆزەخانەی کەل و پەلە کۆن و مێژووییەکان. شۆڕشە زانستی و تەکنۆلۆژییەکان لە هەموو کاتێك زیاتر مرۆڤایەتی لەم خەیاڵە واقیعیەی نزیك کردۆتەوە. ئەوەی کۆن قەڵغانی شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخە. بە گوێرەی ئەوەی مێژوو ئەویشی خستۆتە گەڕ، لە هەموو کاتێك زیاتر سەرکەوتن دەبێتە مافی زەحمەتکێشان و گەلە چەوساوەکان.
4 ـ کاتبەندی چاخی دیموکراسی هاوچەرخ کێشەیەکی ئاڵۆز پێکدێنێت. ئەوە مسۆگەرە هەر چاخێك رۆحی سەردەمێکی دیاریکراوی هەیە. ناشێ بیر لەو چاخانەی کۆمەڵگا بکرێتەوە کە لە سەرووی سەردەم بن یاخود پەیوەندی خۆی لەگەڵ سەردەم گرێنەداوە. خودی کات فاکتەرێکی ئاکتیف و بونیادنەرە. لەگەڵ بوارە سەرەکییەکانی دیکە چالاك دەبێ و دەکەوێتە کار. کاتی چاخەکانی کۆمەڵگا راستییەکە و پێویست دەکات بە باشی پەی پێ ببردرێ. چەندە تایبەتمەندێتی سەردەمەکان و کاریگەری دیالەکتیکیانەی کردوویانەتە سەر یەکتری بە شێوەیەکی راست بخرێتە روو، ئەوا بەو رادەیە تواناکاری پێناسەکردنی مێژوو لە رێگای ئەمیشیانەوە پێناسەکردنی زانستیانەی کۆمەڵگا دێتە ئاراوە.
ئەو تایبەتمەندێتیەی چاخی کۆمەڵگای نیۆلۆتیك جیا دەکاتەوە، ئەوەیە کە بۆ یەکەمین جار کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵیماڵیکردنی ئەنجامدا، ئامرازێکی داهێنا بتوانێ ئەم کارانەی پێ ئەنجام بدات. خاك، چەندین جۆری دانەوێڵەی چاندن و داری میوە، ئاژەڵەکانی بەخێوکردن، گوندی جێ نشین، کۆمەڵگای دایکسالاری کە لە دەوری دایك شێوەی گرتووە، چەمکە ئایینی و مێتۆلۆژییەکانی پشت بە پیرۆزکردن و بەرزکردنەوەی ئەو هەبوونانە بۆ ئاسمان دەبەستێ کە سیفەتی خوداییان پێدراوە و لە ژیانیشدا رۆڵێکی گرنگ دەبینن، ئەمانە تایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی ئەم چاخەن. تەور، گاسن، رەوڕەوە، ئامرازەکانی تەونکاری دەست، دەستاڕ، ئامرازی بەردتاشین، کەر، مانگا، مەڕ و ماڵات لە سەرووی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان دەهاتن. کۆمەڵگا بە شێوەی تیرە لەسەر بنەمای موڵکایەتی گشتی لەنێو سیستەمێکدا دەژین. بازرگانی و ئاڵوگۆڕ لە ئاستێکی سەرەتایی ئەنجامدەدرێت. کۆمەڵەی زمانی بنەڕەتی پێکدێن و جیادەبنەوە. ماوەی چاخێکی بەمجۆرە

وەکو بێکۆتایی دیارە، لە سەرخۆ بەڕێوە دەچێت. هەستەکانی رابردوو و داهاتوو پێشنەکەوتووە. پێکهاتەیەکی هزری و هەستی وەها پێشدەکەوێت کە وامەزەندە دەکات: دونیا لە چاخی دەستپێکی ژیانێکدایە کە بە بەهەشت دەچێ. هەستی خزمایەتی نێوان مرۆڤ کە تا ئەو کاتە پێشنەکەوتبوو، ئیدی هێدی هێدی سەرهەڵدەدات. ئەو کولتوورەی کە لە کۆمەڵگای دایکسالاری بە بناخە دادەنرێت، ئاشتیخوازانەیە. جێگای دیاردەی توندوتیژی نییە کە بە شێوەیەکی سیستەماتیك و بە ئامانجی تاڵان پێشبخرێت. لە هزرێکی بەمجۆرە بێ ئاگا و نامۆن کە لەسەر بنەمای تاڵان و لەناوبردنی یەکتر بێ. زمان پێکهاتەیەکی شیعر ئامێزانەیە. هەربۆیە دەتوانرێ ئەم سەردەمە بە قۆناخی شیعر ئامێزانەی ژیانی مرۆڤایەتی ناوببرێت.

سەردەم و چاخی کۆمەڵگای کۆیلەداری پشت بە کۆیلەکردنی مرۆڤ و کردنی بە بابەتی موڵکایەتی دەبەستێ. بە پیتترین ئامرازی بەرهەمهێنان خودی مرۆڤە. لە میانەی جیابوونەوەی چینایەتی شێوازی کۆیلەداری کۆمەڵگای تیرەگەری پارچە دەکرێ کە پشتی بە خزمایەتی دەبەست، پەیوەندییەکی بەرفراوانی بەرێوەبەر ـ بەڕێوەبراو زاڵ دەبێت. ئەم دیاردەیەی بۆ یەکەمین جارە بەدی دێت، دەروازەی گۆڕانکاری مەزن لە حافیزەی کۆمەڵگادا دەکاتەوە. لە دەوروبەری بەڕێوەبەرەکان، شار و دەوڵەتی شار دەئافرێنرێ.

لە کاتێکدا بەشێکی مەزنی مرۆڤایەتی بۆ هەموو جۆرێکی خزمەتکاری بەکار دەهێنرا، بەشێکی کەمیش وەکو ئەو خاوەنانە مەزن کرابوون کە ژیانێکی ئاسوودەیان هەبوو و هەموو شتێکیان لە لایەن خزمەتکارەکانەوە ئەنجامدرا. رەنگدانەوەی ئەم وەرچەرخانە نائاساییە لەسەر پێکهاتەی هزر، دەست پێکردنی قۆناخی میتۆلۆژیاکانە. دوو فاکتەری گرنگ لە گەوهەری میتۆلۆژیا رۆڵ دەبینن. زێدەبوونی بەرهەم کە بە گوێرەی قۆناخی خۆی وەکو پەرجوو (موعجیزە)یەك وایە و شێوازی بەرهەمهێنانی کۆیلەداری پێشکەشی توێژی سەردەستی کرد، دووەمین هۆکاری گرێدراوی ئەمەش سەلماندنی ئەوەیە ئەم شێوازەی کۆمەڵگا خودی سیستەمی خۆڕسکە. داهێنەرەکانی میتۆلۆژیای سۆمەر ئەم ئەرکەیان بە شێوەیەکی نایاب پێکهێناوە. بەردەوام مەزنکردن و بەرزکردنەوەی خواوەندەکان (لە گەوهەری خۆیدا ئەوانەی مەزن دەکرێن چینی خاوەن کۆیلەن) و خستنی مرۆڤەکانی دیکە (کۆیلایەتی ئەمە پێویست دەکات) لە سەرووی ئەم کارانەوە دێت راهیبە سۆمەریەکان تێیدا سەرکەوتوو بوون. ئەمەش لە رێگای دەرکەوتنە سەر زیگۆراتەکان (زەقورە) و تەماشاکا کردنی جوڵەی بە سیستەمی ئاسمان؛ لە جوڵانەوەی مانگ، خۆر، وەرز، شەو رۆژ دەردەخات کە بەردەوام دووبارە دەبنەوە. هەروەکو چۆن یاساکانی ئاسمان ئیرادەی خواوەندەکان نیشاندەدات، ئەوا هێزی بەڕێوەبەرێتی یاساکانی سەر زەویش نوێنەری خودان ئینجا چی پادشا ـ راهیبەکان بن یاخود پادشا خانەدانەکان بن. ئەوان خوداوەند بەهێز دەکەن، خواوەندیش ئەوان بەهێز دەکات.

هزر و زمانی ئەم راستینەیە بە میتۆلۆژیا ناو دەبرێت. تاکو ئێستاش نەگەیشتنی بە ئاستی ئایینێك بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە لە ئاستی گێڕانەوەی مەتەڵ ماوەتەوە. دوای ماوەیەکی دیاریکراو کاتێك نێردراوەکان جێگای راهیبەکان دەگرنەوە، ئەمانە وەکو یاسای ئایینی

وشك لەسەر سەری مرۆڤ کۆدەکرێتەوە. ناسنامەی خەیاڵی (تصور) میتۆلۆژی مۆرکی خۆی لە چاخی کۆیلایەتی داوە کە بە هەزاران ساڵی خایاندووە. ئەم چاخەی لەژێر ئابلۆقەی کۆمەڵگای نئۆلۆتیکدایە، بەڵام بە قوڵایی و بەرفراوانییەوە مەزن دەبێت، ناوبردنی بە چاخی میتۆلۆژیا لە جێگای خۆیدا دەبێت. قاڵبە سەرەکییەکانی هزری مرۆڤ لە میانەی ئەفسانە و چیرۆکە میتۆلۆژییەکانەوە داگیر کراوە. هەروەکو بڵێی کۆیلایەتی جەستەیی تێری نەدەکرد، پێ بە پێ کۆیلایەتی هزری دەچەسپێنرێ و زاڵ دەکرێت. ئەو مرۆڤایەتیەی وەکو منداڵێك بەرەڵا کراوە لە رێگای مەتەڵە ئەفسانەییەکانەوە دەخەڵەتێنرێ و بەڕێوە دەبردرێ. چاخێکە خانەدان و پادشا، بێ سنوور مەزن کراوە. هەربۆیە تێگەیشتنی مێژوو لە نزیکەوە پەیوەندی بە شیکردنەوەی چاخ و زمانی میتۆلۆژیاوە هەیە. ئەوەی بڵێ چاخی میتۆلۆژیا ئەفسانەیە و بەمجۆرە پێکەنێت و دەرباز بێت، ئەگەر بە ئەنقەست بێت یاخود نە، ئەوا خزمەت بەو رژێمەی کۆیلایەتی دەکات کە پێویستە نەفرەتی لێبکرێت. چاخی میتۆلۆژیا ئەو لانکەیەیە کە چاخی ئایینی خوڵقاندووە؛ نەریتێکی بنەڕەتی و رەسەنە.

سەردەمی دەرەبەگایەتی لەبەر ئەوەی چاخێکە ئایینپەروەری تێدا زاڵە بە چاخی ئیلاهیات (لاهوت) ناو دەبرێت. ئەو سیستەمەی پەیوەندی کە لە چاخی کۆیلایەتی ماوەتەوە کەمێك نەرم دەکرێت، بەڵام بە رێسای وشك گرێدەدرێت و درێژەی پێدەدرێت. رەنجی گرێدراو بە خاك وەکو فاکتەرێك بەردەوام دەبێت کە بە رادەی هەرە زێدە بەروبوومی ـ زێدە بەرهەم دێنێ. هەربۆیە رەوشی پەیوەندی وەرزێر ـ ئاغا، جوتیار ـ دەرەبەگ و میر ـ خوڵام بەردەوام دەبێت. دوالیزمی خودا ـ بەندە وەکو پیرۆزترین رەنگدانەوەی ئەم پەیوەندییە درێژەی پێدەدرێت و بەرز دەکرێتەوە. بوون و تاقانەیی خودا سەلمێنراوە (لە راستیدا یەکلابوونەوەی جیابوونەوەی چینایەتی و رژێمی پادشایەتی نیشان دەدات.)

ئەو ئەرکەی کەوتۆتە ئەستۆی مرۆڤ ئەوەیە کە سوپاسی ئەو خودا تاقانەیە بکات کە خاوەنی مەزنترین هێزە (خاوەنەکەی، مێردەکەی، باوکی) بکات چونکە لە نەبووەوە خوڵقاندوویەتی (سەرلەنوێ لە دایك بوون لەسەر بنەمای چینایەتی) و بەردەوام عیبادەت بکات.

بە گوێرەی ئەو باوەڕی و یاسا ئایینیانەی بوونەتە راستینەیەکی بێ چەندوچوون گرێدان بە سیستەم، سەرلەنوێ پیرۆز دەکرێتەوە و بەردەوام دەبێت. پادشایەتی و سەڵتەنەتی کە شێوەی نوێی کۆمەڵگای چینایەتین، وەکو نوێنەری سیستەمی ئاسمانی خودا لەسەر زەوی هەڵدەسەنگێنرێ و درێژەی پێدەدرێ؛ لەسەر بنەمای بەهێزتر لە هزری مرۆڤایەتی و دامەزراوە سیاسیەکانی، زاڵ دەکرێت. کاتێك لە باران رادەکات تەرزەی بەردەکەوێت یاخود بە پێچەوانەوە کاتێك لە بەفر و تەرزە رادەکات رێژنەی باران دەستگیری دەکات. تەواوی ناسنامە ئایدیۆلۆژییەکانی بە گوێرەی دەرەبەگایەتی رێکخراون لە سەرووی هەمووشیانەوە ئیسلامییەت و مەسیحییەت، هەم میتۆلۆژیای کۆن و هەم شێوازی هزری فەلسەفی تازە هاتۆتە ئاراوە لە خزمەتی ئاییندا بەکار دێنن و چاخی پرشنگداری ئیلاهیاتی چاخی ناوین ئەنجامگیر دەکەن.

بێگومان چاخەکانی پێغەمبەرایەتی و فەیلەسوفەکان رۆڵێکی مرۆڤایەتی مێژوویيان لە بەلاوەنانی کۆیلەداری یاخود نەرم کردنیەوە بینیوە. بەڵام نیازیان هەر چییەك بووبێت، لەسەر میراسی ئەوان بە بینای قەشەنگی پەرستگا (مزگەوت، کڵێسە، دێر، حەورا) گەیشتن و وەکو پەردەیەکی سەرەکی سەردەمی دەرەبەگایەتی خزمەت دەکەن. باڵادەستی خوداکان لەسەر هزر و رۆحی مرۆڤایەتی بەردەوام دەکات. چاخی ئیلاهییات کە گوزارشت لە قووڵبوونەوە دەکات، بێ واتا بوون و لە بواری فەلسەفی تیۆلۆژیا و شیعری لە گەوهەری خۆی دابڕاند، بە تایبەتیش لە قۆناخی رووخاندا بووە بە دێوەزمەیەك کە ناوزەد کردنی بە چاخی تاریکی لە جێی خۆیەتی. بە لانی کەم هێندەی چاخی میتۆلۆژیا، چاخی ئیلاهییات راست شیبکرێتەوە، مێژوو رۆشن دەکرێتەوە، بەمجۆرە کۆمەڵگاش بە رەوشێك دەگات زیاتر دەرکی پێدەکرێت. کاتێك زمان و لۆژیکی شیعرئامێزی نئۆلۆتیك و میتۆلۆژیای کۆیلایەتی و ئیلاهیایتی دەرەبەگایەتی بە شێوەیەکی زانستی شیبکرێتەوە، ئەوا بە واتای راستەقینە کۆمەڵگاو گەلان و مرۆڤایەتی بە سەرکەوتن دەگەیەنرێت.

قۆناخی سەرمایەداری بەهۆی سەردەمی لە دایکبوونی، هەڵسەنگاندنی وەکو چاخی فەلسەفە، زیاتر نزیکی راستییە. شەڕی مەزنی هزری ئیلاهییاتی هەڵوەشاندۆتەوە. ئەم پەردەیەی سەر کۆمەڵگای بەلاوە ناوە و هەنگاوێکی مەزنی بۆ دەرککردن بە راستیەکەی هاوێشتووە. لەم لایەنەوە فەیلەسوفەکان رۆڵی پێغەمبەرەکانی چاخی نوێ دەبینن. تاکە جیاوازیان ئەوەیە، بە بێ ئەوەی هێندە خوداوەندە تەڤلی کارەکە بکەن، ئەو هێزەیان بەدەست هێناوە قۆناخەکانی کۆمەڵگا و سروشت لە میانەی یاساکانی ناوخۆیان روون بکەنەوە. لە راستیدا ئەم شێوازەی هزر لە بەرزترین ئاستدا گوزارشت لەو ئاستە گشتیەی وشیاری دەکات کە مرۆڤایەتی پێی گەیشتووە. ئەو ئەزموونەی سەبارەت بە سروشت و کۆمەڵگا بەدی هاتووە، روون کردنەوەکانی نزیکبوونەوەکانی ئیلاهییات و میتۆلۆژیای سەبارەت بە سروشت و کۆمەڵگای خستۆتە رەوشێکی پێکەنیناوی. ئەو تاکەی لە سایەی دۆگماتیزم ئازادی خۆی لەدەست دابوو، بەدوای خۆیدا دەگەڕێ؛ وەکو بڵێی لە خوداکان تۆراوە و دەیخواست چارەنووسی خۆی بگرێتە دەست. رێپێوان بەرەو گەیشتن بەخود، پێویستی بە بوێری هەیە. مرۆڤ تازە بە تازە لە رەوشی سێبەر رزگاری دەبێت و هەوڵدەدات بگات بە گەوهەری خۆی. هەربۆیە لە بڕوا کردن بەخۆی بەولاوە هیچ چارەیەکی دیکەی نییە. بڕوابوون بەخود، ئەو بوێریە فکریە لەگەڵ خۆیدێنێ کە خودا نەخاتە ناو مەسەلەکانەوە. فەلسەفە قۆناخی هزری ئازادە کە بڕوابوون بە خود و بوێری دەروازەیان لەپێش کردەوە. ئیتر خواوەندەکان لەنێو مەسەلەکەدا نین. ئیتر وەکو منداڵان پشت بە گەورەیەك نابەستن و ناژین. ئیتر هەوڵدەدەن لە میانەی هێزی خود و ئارەزووە وشیار بووەکانیان و هزری خۆیان جیهان راڤە بکەن و بژین. فەلسەفە شێوەی هزری قۆناخێکە تاك بەهێز بووە. ئیتر رەوشێکی بەمجۆرە هاتۆتە ئاراوە ناتوانرێ لە میانەی ئەو شێوازە هزرییەی منداڵان دەخەوێنێ، ئەو چاخانە ئیقناع بکرێت کە کۆمەڵگا ئاڵۆز بووە و شارەکان مەزن و زیاد بوون.

ئەو فەلسەفەیەی لە شارە پێشکەوتووەکان لە دوا قۆناخەکانی کۆیلایەتی دەرکەوت، دوای ئەوەی لە چاخی ناوین لە خزمەتی ئایین بەکار هێنرا، لە سەرەتاکانی چاخی نوێ بە ئازادی خۆی گەیشت. چاخی فەلسەفە چاخی میتۆلۆژی و ئایینی منداڵێتی مرۆڤایەتی تێپەڕ دەکات و ئەو قۆناخە دەکاتە سەمبۆڵ کە ئیتر چارەنووسی خۆی دەگرێتە دەست. ئیتر لە جیاتی خوداوەندەکان لەگەڵ دیاردەکانی سروشت و کۆمەڵگا بەدوای لێکدانەوە و ژیان دەگەڕێت. فەلسەفە هەنگاونانە بەرەو واقیعیەت، دەرککردنە بەوەی زیاتر سوود لە هێزەکانی سروشت وەربگیردرێت. ئەوە مسۆگەرە سەردەمی فەلسەفە چاخێکە مرۆڤایەتی بڵند کردۆتەوە.

ناتوانرێ نکۆڵی لەوە بکرێ لە رێگای فەلسەفەوە پێشکەوتنە زانستییەکان خێرا بوون. ناشێ بانگەشەی ئەوەش بکرێت کە فەلسەفە ئیتر لە پێویستییەك دەرکەوتووە، چونکە زانست فەلسەفەی تێپەڕ کردووە. بەڵام ئەمە راستییەکە لە قۆناخی پێگەیشتنی سەرمایەداریدا بایەخی جارانی نەماوە. بە ئەندازەی ئەوەی نابێت فەلسەفە وەکو شێوەیەکی هزری تایبەت بە سەرمایەداری ببینرێ لەهەمانکاتدا نابێ سەرمایەداری وەکو سیستەمێك هەڵسەنگێنرێ کە فەلسەفە بەلاوە دەنێت.

ئەوە مسۆگەرە کە زمانی هەڵبەستی سەرمایەداری، میتۆلۆژیا و ئیلاهییاتی لە هەناوی خۆیدا مەڵاس نەداوە. راستر ئەوەیە هۆنراوەکانی بە شێوەیەکی قەبە نکۆڵی لە ئیلاهییات و میتۆلۆژیا دەکات، خۆشی ژیرتر و ئاقڵمەندانەتر لە قەڵەم دەدات. ئەو سەردەمەی نوێنەرایەتی دەکات نە کاریگەری ئەفسوناوی شیعر و نە پاڵەوانەکانی میتۆلۆژیا و نە پیرۆزبوونی ئیلاهییاتی بەخۆیەوە نەبینیوە. لە میانەی نکۆڵیکردنێکی قەبە لەم چاخانە مرۆڤایەتی هەژار کردووە، لە راستیدا چاخی هۆشمەندی کە بەرزی کردۆتەوە لە تێرکردنی ئارەزووە خۆپەرستییەکان لە میانەی ئاقڵمەندی و لۆژیکێکی پێشکەوتووتر بەدواوە تێپەڕی نەکردووە. ئەوە سەلمێنراوە چاخێکی گرێدانی ماددی ئەوتۆیە، مەزنایەتی فەلسەفەش بەرگەی ناگرێت. سەرمایەداری رژێمێکە لەم لایەنەوە زێدەترین رەخنەی بەردەکەوێ. ئەو چاخانەی بە هەزاران ساڵ مرۆڤایەتیان لەخۆوە گرت، رۆحی سەردەمەکەیان بەلاوەنرا و بەرچاو نەگیرا، ترسناکتر ئەوەیە خستویەتیە مۆزەخانە و مەحکومی قۆناخێکی رووکەشی کردووە. رۆحی داهێنەرانەی مرۆڤایەتی بەربەست کردووە. مرۆڤی ئەم چاخە بە گوێرەی رەوشێك گونجێنراوە، لەپێناو خۆپەرستی خۆی هەموو شتێك بکاتە قوربانی. لێکدانەوەی وشکی بەرژەوەندی، لە میانەی گەمەکانی بۆرسە بۆ قومارێکی گشتی گۆڕاوە. بە تایبەتی لە ئاکامی ئەو تەنگژە گشتییەی تێیدا دەژی، ئیتر "کۆتایی مێژوو"، یاخود و "چاخی پۆست مۆدێرنیزمی" پێ بگوترێ. مێژووی مرۆڤایەتی گەیاندۆتە دەروازەی لەناوچوونێك کە لە چاخی جاهلییەت (نەزانی) دەچێ. لە کاتێکدا چاخی نوێ دەستپێدەکات، پەیوەندییە نزیکەکانی بەرژەوەندیخوازی سیستەمە بە شان و شکۆکە لەگەڵ هەژارییەکی مەزنی رۆحی و هزری رووبەڕوو بۆتەوە. بە خۆباوەڕی کەسێتی تاك و هزری خوڵقێنەر و رۆشنگەری و رۆمانتیك جێگاکەی بۆ ترس و گومانی تاکگەرایی و راکردن لە هزر و فەلسەفە بەجێهێشتووە؛ دونیایەکی تەم و مژاوی، دەروونێك

لە دوای شەڕی دووەمی جیهانی ئەوە بە بیری مرۆڤایەتیدا نەدەهات کە چاخ بە وەرچەرخانێکدا دەرباز نەبێت. دروست کردنی چەك لە وزەی ناوکی لە سەرووی هۆکارە تەکنۆلۆژییەکانی ئەمەوە دێت. قووڵبوونەوەی شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی، لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوە خولقاندنی رۆحێکی نوێی سەردەمی کردۆتە ناچارییەك. شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی کە لە کەسایەتی سەرمایەداریدا لە دوا قۆناخی مەزنایەتی خۆیدا دەژی، لە رەوشێکی وەهادا نییە لە میانەی شەڕی خۆی یاخود لە رێگای کۆمەڵگایەکی دیکەی چینایەتی لەناو ئەو قەیرانە قووڵ و بەردەوامەی تێیدایە ناتوانێ پێهەلگرتنێکی نوێ ئەنجامبدات.

لەنێو هەناوی داڕووخان و هەڵوەشانەوەدا، هەرچەندە و بە هێواشی بێت بەڵام چاخێکی نوێ هەنگاو بە هەنگاو گەشە دەکات. هەروەکو مەزەندە دەکرێ ئەمە لەوە زیاتر کە کاری رێکخراوە شۆڕشگێڕییە بچووکەکان بێ کە بە چڕی رێکخراوە، سەرەتای چاخێکە تەکنۆلۆژیا رۆڵی تێدا بینیوە و کردوویەتی بە ناچارییەك. شەڕی سەرتاسەری لە رێگای ئەو تەکنۆلۆژیایەی لە ئارادایە رەوشێکی بەمجۆرەی هێناوەتە ئاراوە سەرکەوتوو و ژێرکەوتوو نەبێ. ئیتر لە رێگای شەڕەوە نە شارستانییەت ئاوا دەکرێ و نە دەڕووخێنرێ؛ تەنیا هەموو لەگەڵ یەکتردا لەناو دەچن. لە لایەکی دیکەوە لە میانەی ئەو تەکنۆلۆژیایەی لە ئارادایە ئاستێك بەدیهاتووە کە بە بێ پەنا بردنە بەر توندوتیژی دەرفەت و تواناکاری چارەسەرکردنی تەواوی کێشەکانی کۆمەڵگا رەخساوە. شێوەکانی کۆمەڵگای بێ چینیش لەناویدا، گەیشتن بەو ئاستەی تەکنۆلۆژیا کە پرۆژەی وەرچەرخانی کۆمەڵگای نوێ ئەنجامدەدات، ئەو بوارە ماددییەیە کە چاخی نوێ پشتی پێدەبەستێ. وەرچەرخانی شۆڕشگێڕانە ماددەیە، ئاشکراترین فاکتەری گۆڕانکاری کارەکتەری سەردەمە. لە میانەی وەرچەرخانێکی بەمجۆرەی ماددە. سەردەمی چاخەکەش دەبێتە چاخێکی جیاوازتر.

لەو باوەڕەداین ئەم چاخەی هەوڵماندا بە شێوەیەکی بەرفراوان پێناسەی بکەین، ناو بردنی بە قۆناخی شارستانییەتی دیموکراسی راستی لەخۆوە دەگرێت.

بەرلە هەموو شتێك ئەم چاخە، چاخێکە بۆ یەکەمین جارە لە مێژوودا گەلان قورسایی خۆیان لە سیاسەتدا دیاری دەکەن. دیموکراسی (Demoskratiya) بە واتای بەڕێوەبەرایەتی گەل دێت. ئەمەش بە جۆرێکە لە گەلێك لایەنەوە بەدیدێت. تەواوی سەردەمە کۆنەکان لە میانەی ناوی چینە سەردەستەکانەوە دیاری دەکرا. هەروەکو چاخی کۆیلەداری و دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری لەو سەردەمانەدا هەروەکو بڵێی گەلان بە نەبوو لە قەڵەم دەدەن. مێژوو لە رێگای ناوی پادشاکان و بنەماڵەکانیانەوە دەنووسرێ. هیچ ئاگاییەك سەبارەت بە خولقێنەرە راستەقینەکان نییە. تەنانەت ئایدیۆلۆژیاش رەنگدانەوەی راستینەی بەڕێوەبەرانە. کاتێك دەسەڵاتی ماددی تێری نەکرد، ئەوا هەموو ساتێك دەسەڵاتی مەعنەوی و هێزی خودایی لە تەنیشت سەریەوە لە ئامادەباشی داناوە. تەنانەت لە سەرمایەداریشدا نەتەوایەتی بە خێرایی بەرەو شۆڤێنیزم دەچێ، وەکو بوونێکی ماددی دەکرێتە گەورەترین بەڵای سەر سەری نەتەوە. لە جیاتی بەرژەوەندی

تەسلیمی غەریزەکانی بووە و بەرژەوەندیخوازییەکی وەها زنجیری خۆی پچڕاندووە کە کۆمەڵگای بەرەو مەترسیدارترین قەیران، ژینگەشی رووبەڕووی تێکدان هێشتۆتەوە. هەربۆیە سەردەمی ئەو سەرمایەدارییەی تەواوی مێژوو و کۆمەڵگا و جیهان دەکاتە قوربانی بەرژەوەندییە بچووکەکانی خۆی، ناوزەد کردنی بە "قۆناخی خوداوەندە بچووکەکان" دەشێ جێگای تێ رامان بێت...

تەواوی وشەکانی ئەم چاخە گۆڕاوە و کراوە بە تەڵەزگە. هەروەکو بڵێی وشەکان و بە دەیان هزری هۆنراوە بۆ ئەوە ریزبەند کراون تاوەکو سروشتی رەسەنی مرۆڤ و هزر و رۆحی مرۆڤ چەواشە بکەن. ریزبەندییەکی خائینانە و ساختەکارانەیە. لەبەر ئەوەی ئەم وشانە نوێنەرایەتییەکی پتەوی هەندێ راستینەی دەکرد، مەترسی گەورە بووە. لە میانەی لۆژیك و زمانی سەرمایەداری هەروەکو بڵێی بەردەوام دەستدرێژی بۆ ناموسی مرۆڤایەتی دەکات و گەیشتۆتە رەوشێك گوێ بە هیچ شتێك نادات. هەروەکو چۆن سەردەمێك راهیبە سۆمەریەکان زیندە بەچاڵ کردنی کۆیلە و خزمەتکارەکانی لەگەڵ تەرمی پادشاکانیان بە فەرمانێکی سیستەمی خودایی ئاسمان لە قەڵەمدەدا، شێوەی لەخۆبایی سەرمایەداریش هیچ مەزنایەتی و پیرۆزییەك نەماوە لەپێناو بەرژەوەندییە بچووکەکانی خۆی یاری پێنە کردبێت و دەستی بۆ ناموسی نەبردبێت. ئەو سووکایەتی و لادانەی کە لە قۆناخەکانی قەیراندا سیستەمەکان پێیدا دەرباز دەبن، لە سەرمایەداریدا دەگاتە بەرزترین ئاست. چاخی تاکەکەسێتی بەرشکۆ: داڕووخاوترین و خائینانەترین راو و ڕووتی، مۆرکی فەرمی لێدراوە، وادیارە بووە بە چاخی بێ ئەخلاقترین تاکڕەوێتی کە لەژێر پاراستنێکی توند دایە و تا دوارادە بەرژەوەندیخوازە.

مسۆگەرە کە قۆناخێکی قەیراناوی و گەندەڵی سەردەمەکانی ئایدیۆلۆژی لە ئارادایە. تەنانەت چاخی وشکە بڕواکانیش بە گوێرەی خۆیان دونیایەکی لۆژیکییان هەیە. لە ناو خۆیاندا تیۆرییەکی جێگیری ژیان پەیڕەو دەکرێت. فەلسەفە هەم چەمکی گەردوونی، هەم لە لایەنی ئەخلاقییەوە لە هەندێ قۆناخدا نوێنەرایەتی مرۆڤایەتی کردووە. بەڵام لە سەردەمی قەیرانی گشتی شارستانییەتدا، ئەو تاکڕەوێتیەی خۆی کردووە بە ناوەندی هەموو شتێك، سەرباری تەواوی لۆژیکی بەرژەوەندیخوازی، نە بەرامبەر بە بەها مێژووییەکان و نە بەرامبەر خەیاڵە یۆتۆپیەکانی ئایندە، هیچ رێزێکی نییە. چوونێکی شێتانە بەرەو ئەو تاکڕەوێتیە هەیە کە بیر لە رۆژانە دەکاتەوە و لە مێژوو دابڕاوە و غەریزەکانی لە جێی ئازادی داناوە، بێ ئاسۆیە و زۆر رووکەشانەیە.

لە چاخەکانی وشکە باوەڕی (دۆگماتیزم)دا تاك لەناو کۆمەڵگا تواوەتەوە و پێشتر هەموو شتێکی دیاریکراوە. زێدەرۆیی ئەمە گرنگترین فاکتەری بابەتی بناخەی بەرزبوونەوی کەسێتی تاکە لە چاخی نوێدا. هەرچی لە سەردەمی قەیرانی سەرمایەداریدایە، قۆناخێکی پێچەوانەی ئەمە لە ئارادایە، تەواوی بەها واتادارەکانی کۆمەڵگا لەناو تاکڕەوێتییەکی زێدەڕۆ تواوەتەوە. ئەو کاردانەوەی لەژێر ناوی سۆسیالیزم بەرامبەر ئەمە نیشاندرا، بە واتایەك رێگای لەپێش سۆسیالیزمی راهیبە سۆمەریە هاوچەرخەکان کردەوە. ئەمانە نموونەی زەق و بەرچاون سەبارەت بەوەی چۆن زێدەرۆیی یەکتری تەواو دەکەن.

راستەقینەی نەتەوە، لە میانەی نەتەوەپەرستییەوە، دزێوترین بەرژەوەندی چینایەتی دەشارێتەوە.
تەنانەت پراکتیزەکردنی کردارێکی ئاسایی سیستەمی دیموکراسی ئیتر ئەوەی سەلماندووە رۆڵی سەرەکی هی گەلە. ئیتر چاخی باڵادەستی بێ سنووری کەس و بنەماڵە و چینەکان تێپەڕ بووە. ئیتر گەلان بە هەموو هەمەڕەنگی و دەوڵەمەندێتی کولتوورییەوە کەوتوونەتە گەڕ. تەنانەت ئەو دیکتاتۆرەی بەخۆشیەوە دەنازێ، کاتێك گەل پشتگیری لێبکات دەبێتە خاوەن هێز. لە سەردەمی نئۆلیتیك گەلان لە رەوشی بەرایی پێکهاتندا بوون. لەگەڵ دەربازبوون بۆ کۆمەڵگای چینایەتی هەروەکو بڵێی لە خاك چەقێنران. هەر خاوەنێکی کۆمەڵگای چینایەتی کە تازە دەهاتن، تاوەکو دوایی بەکاری هێنان و خستنیە نێو کار و شەڕەوە.
لە راستیدا ئەوان خاوەن و خوڵقێنەری راستەقینەی مێژوون. بەڵام تەنانەت ناویشیان تێدا دەرباز نابێت. خاوەن و خوڵقکارانی هەموو شتێك کۆیلەدار ـ خاوەنەکان و سیستەمە خوداییەکەیانە. لە کاتێکدا لەژێر ناوی مێژوو بەمجۆرە درۆی مەزن دەنووسرێ، ئەوانیش بەردەوام بە بێ دەنگی و لە قووڵاییەوە، بە ئێش و زەحمەتییەوە، لە زانیارییەکانی سەردەم فێردەبن و چاوەڕوانی ئەوە بوون چاخی خۆیان بێت.
سەرەڕای تەواوی ژەهری نەتەوەپەرستی و فاشیزمی سەرمایەداری، ئیتر سەرلەنوێ لە دایك بوونی گەلان دوا ناخرێت و کۆسپی لەپێش دروست ناکرێت. لەم چوارچێوەیەدا دەشێ قۆناخی دوای شەڕی دووەمی جیهان ببێتە سەرلەنوێ لە دایك بوونەوەی گەلان. چونکە خودی ئەم چاخە، چاخی شارستانی دیموکراسییە کە ژێرخانی پێویستی تەکنۆلۆژی و دەزگا سیاسییەکان بناخەی دەسەڵاتی گەلانن.
گەلێك قوربانی دراوە لەپێناو دەربازبوون بۆ چاخی گەلان. بە درێژایی مێژوو گەلان تەواوی باری ئەو شارستانییەتەیان هەڵگرت کە لەسەر بنەمای چینایەتی بوون. هەموو جۆرە شێوازێکی فشار و کوشتار و چەوسانەوە و تاڵان و دەربەدەری و توانەوەیان لەسەر پیادە کرا. هەر بەمەش نەوەستان؛ تاوەکو دوایی فشار و داسەپاندنی ئایدیۆلۆژی و مەعنەوی تاقیکرانەوە، وروژێنران و دژ بە یەکتریان بەکار هێنان. گەلێك جینۆساید روویدا. بە تایبەتیش لە ئاکامی شەڕە جیهانیە بەرفراوانەکانی سەدەی بیستەم و شەڕە هەرێمی و ناخۆییەکان دیسان ئەوەی تێکشکێنرا گەلان بوون. ئەو شەڕانەی لە چاخەکانی ناوین لەژێر ناوی ئایین بەڕێوەبردرا، ئەوا لە سەردەمی سەرمایەداری لەژێر ناوی نەتەوەپەرستی بە شێوەیەکی بەرفراوانتر و بێ زەییانەتر بەڕێوە برا.
لە تەواوی ئەم چاخانەش گەلان دەستەوەستان رانەوەستان. بەردەوام سەرهەڵدان و هێرشەکانی هۆز و تیرەکان بەرامبەر کۆیلەداری، شێوەکانی بەرخودانی تەواوی گروپە ئەتنیکی و گەلان و کۆمەڵگا نیو فەلسەفی ـ ئایینی و ئایینە تاکخوداییەکان لە چاخەکانی دێرین و ناوین کەم نەبووە. لەم چوارچێوەیەدا هەرچەندە لەژێر ناوی خێڵ و ئایین و ئایینزایی بێت ئەوا مێژوو وەکو مێژووی بەرخودانی گەلان بەردەوام بوو. ئەو مێژووەی

کە نەنووسراوە، چەواشە کراوە، کراوەتە موڵکی هەندێکی دیکە، لە راستیدا مێژووی ئازادی گەلانە.
جوڵانەوە هاوچەرخەکانی بەرخودانی گەلان، لە سەدەی بیستەمدا مۆرکی خۆی لە چاخدا. سەرباری تەواوی کەم و کوڕی و هەڵەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، لە راستیدا ئەو شەڕانەی لەژێر ناوی سۆسیالیزم و رزگاری نەتەوەیی بەڕێوە چوون لە گەوهەری خۆیدا شەڕی بەرخودان و ئازادی گەلانە.
لە تەواوی ئەم بەرخودانانە ئەو کولتوورانەی گەلان لەسەر پێ مانەوە کە سەرکوت دەکران و هەوڵی لەنێو بردنی دەدرا. تەنانەت ئەگەر بەرخودانی گەلان لە لایەنی سیاسیشەوە سەرکەوتوو نەبێ، ئەوا خۆ بەدەستەوە نەدانی کولتوورەکان سەرکەوتن و بەردەوام بوونیان سەلمێنرا. هەروەکو دەزانرێ لە دوای شەڕی دووەمی جیهانی، نوێنەرایەتی کردنی گەلان لە دەزگا سیاسییەکاندا گەشەکردنێکی مەزنی بەخۆیەوە بینی. ئەوەی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم لە سەرتاسەری دونیا سەرکەوتنی بەدەست هێنا سەرمایەداری نییە، بەڵکو دیموکراسییە. بۆ بەدیهاتنی ئومێد و خەیاڵی هەزاران ساڵەی گەلان و دیموکراسی هاوچەرخ یەکەمین و گرنگترین هەنگاوە. نموونەی سپی و رەشی باڵادەستی چینایەتی زێدەڕۆییەکە.
گونجاوترین رێگای نەهێشتنی جیهانی چەوسانەوە بە پەیڕەو کردنی پێوانەکانی دیموکراسی هاوچەرخدا دەرباز دەبێت. پێویستە دیموکراسی هاوچەرخ وەکو سیستەمێکی کارگێڕی گەل ببینرێ کە لادان و زێدەرۆییەکانی چینایەتی راست دەکاتەوە، جیهانی دەوڵەمەندی گەلان ئاکتیف دەکات و جێگا بە نەریتەکانی ئاشتی و برایەتی دەدات. گەلان کەسایەتی راستەقینەی خۆیان لەژێر سایەی ئەو سیستەمە و دیموکراسییە پێشدەخەن کە بە پرەنسیپە و بەراستی پەیڕەو دەکرێت. ئەو کێشمەکێش و ململانێ ئایینی و ئەتنیکی و نەتەوەییانەی پێشتر بە لای جوداخوازی و پارچەبوون ئاراستەیان دەگرت و رێگایان لەپێش پەنابردنە بەر توندوتیژی و شەڕ دەکردەوە، لە سیستەمی دیموکراسی هاوچەرخدا لەنێو ئاشتیدا بە چارەسەری دەگات. ئەگەر بە گوێرەی داخوازی گەل بێت ژیان لەناو "فیدراسیۆنی جیهان" لە سەرووی هیواکانیانەوە دێت. دەوڵەتە بچوکەکان داخوازی گەلان نییە، بەڵکو ئاواتی تەواوی توێژە نەتەوەپەرست و ئەتنیکی و ئەو چینانەیە کە بەدوای باڵادەستی دەگەڕێن و کارەکتەری شۆڤێنیان هەیە. فیدراسیۆنە هەرێمییە بەرفراوانەکان هەموو جۆرە جیاوازییەکی کولتووری، زمان و ئایینی و نەژادیان بێ واتا کردووە و وەکو شێوەی دیموکراسی هاوچەرخ درێژە بە هەبوونی خۆیان دەدەن و گەشە دەکەن. پێشکەوتووترین و دیموکراسیانەترینیان لەژێر سایەی یەکێتی وەکو کۆمەڵەی دەوڵەتە سەربەخۆکان BDT ، یەکێتی ئەوروپا AB ، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا USA کۆبوونەتەوە. ئەوەی ئەمە دەکاتە ناچارییەك هەبوونی کولتووری گەلان و هێزی تەڤلیبوونی سیاسییە.
ئەوەی لە سەرتاسەری جیهان مۆرکی خۆی لە رەوشی هەنووکەیی داوە، وشیاربوونەوەی کولتوورەکان و گەیشتنی بە شێوەی هاوچەرخ، بووە بە فاکتەرێکی سەرەکی و دەست لێبەرنەدراوی ژیان. بۆ یەکەمین جارە گەلان لە ئایدیۆلۆژیا دوگماتیکیە سڕکەرەکان و

فشاری یۆتۆپیا پڕوپوچەکان رزگاریان دەبێت، سەرلەنوێ لەو بۆچوونانە دەئاڵێ کە لە سەردەمی نئۆلۆتیکەوە ژێرخاك کرابوو. سەرلەنوێ رۆحیان بە بەردا دەکاتەوە، لە میانەی هەموو بوون و بەهاکانیەوە دەربازی قۆناخی هاوچەرخ بوون دەبێت.
ئەوە راستینەیەکە و رۆژ بە رۆژ زیاتر ئاشکرا دەبێ شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ بۆ رێنسانسی گەلان وەرچەرخاوە و پێویستە بەمجۆرە پێشبکەوێ. لاوازبوون و لەناوچوونی دیکتاتۆرییەتە چینایەتیە وشکەکان و رژێمە تۆتالیتار و دەستپۆتیزمە هەمە جۆرەکانی، کە گوزارشتی بەرجەستەی ئەم رژێمانەن، دەسکەوتێکی مەزنە بۆ گەلان. هەبوونی گەلان لەگەڵ دیموکراسیدا یەکسانە. لەنێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکی دان، کە یەکێکیان بە بێ ئەوەیتر نابێت.
سیاسەت و دەوڵەت و کۆمەڵگای دیموکراتیك ئەنجامێکی زیادبوونی چالاکی گەلانە. ئەگەر دیموکراتیزەکردنی سیاسەت و دەوڵەت تا رادەیەك لەناو کۆمەڵگا بووبێتە رۆژەڤێکی بەپەلە کە لەگەڵ هیچ قۆناخێکی مێژوو بەراورد ناکرێت، ئەم پێویستییەش لە هەموو لایەکی جیهان لە ئارادا بێت، ئەوا ئەم راستینەیە لە دانان بە وشیاربوونەوەی گەلان و رۆشنبوونەوە و بوونیان بە هێزێکی سیاسی بەولاوە، هیچ واتایەکی دیکەی نییە. فاشیزم زێدەرۆیی دیکتاتۆرییەتی سەرمایەدارییە. سۆسیالیزمی بونیادنراو دەمارگیری چینی چەوساوەیە. بەڵام دیموکراسی هاوچەرخ سیستەمێکی ژیان و بەرێوەبردنی گەلانە کە پێگەیشتوە و بناخە ماددیەکەی راستییە و هەربۆیە هەمیشەییە و سەرکەوتنەکەشی بەردەوامە.
ئەم پێناسانە بە شێوەیەکی زۆر ئاشکرا نیشانی دەدەن، سەرباری کارەکتەری قەیراناوی چاخەکەمان کە سەرمایەداری هەڵوەشاندۆتەوە و رووخاندوویەتی، ئەوا ئەوەی وەکو دژ و هێزی هەڵوەشاندنەوە پێشدەکەوێت، چاخی شارستانییەتی دیموکراسی گەلانە.
ئەگەر لە چوارچێوەی پێشکەوتن و پێناسەی چاخی شارستانییەتی دیموکراسی هەوڵبدەین جارێکی دیکە تایبەتمەندێتیەکانی پوخت بکەینەوە:
ا ـ پشت بە بناخەیەکی بەرجەستەی تەکنۆلۆژی و زانستی و ئایدیۆلۆژی دەبەستێ. لەگەڵ ئامێرە میکانیکییەکانی بنەچەیان بۆ فیزیا دەگەڕێتەوە، ئەو ئامێرانەی لەسەر بنەمای کۆنترۆڵی وزەی ئەلکترۆنی و ناوکین بنەما ماددییەکانی کۆمەڵگای دووچاری گۆڕانکارییەکی ریشەیی کردووە. ئەمانە کاتێك بە شێوەیەکی راست و لە جێگای خۆیدا بەکار بێت، دەتوانن هەموو جۆرە زنجیرێکی هەژاری پارچە بکەن کە جیاوازی چینایەتی و نایەکسانی کۆمەڵایەتی پشتی پێدەبەستێ. ئەوە دەست نیشانکردنێکی زانستییە کە سەرچاوەی سەرەکی جیاوازی چینایەتی و نایەکسانی کۆمەڵایەتی بۆ پاشکەوتوویی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان دەگەڕێتەوە، لە سەرووی هەمووشیانەوە تەکنۆلۆژیا. شۆڕشە تەکنۆلۆژییەکانی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم، کۆمەڵگای لەو مەحکووم بوونە رزگار کردووە، زەمینەی ماددی ئەو دەزگایانەی پارچە کردووە کە تەواو پشت بە نایەکسانی دەبەستن. ئەگەر بە پەیوەندی بەرێوەبەرێتییەکی سیاسی و ئابووری بگەیەنرێن کە لە خزمەتی تەواوی کۆمەڵگا بەکار بهێنرێت، ئەوا لەژێر سایەی ئەم بناخە تەکنۆلۆژیە

مرۆڤایەتی دەتوانێ ئازادی و یەکسانی بەیەکەوە پێشبخات. لە رابردوودا خەیاڵی ئەمە دادەنرا. بەڵام لە سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسیدا ئەو ئامرازانەی هاتونەتە ئاراوە، دەتوانن ئەم خەیاڵە بەدیبێنن. لەم چوارچێوەیەدا تەکنیك فاکتەرێکی سەرەکی بەدیهێنانی ئازادییە. لە رەوشێکی پێچەوانەدا لە دەستی هێزە خۆپەرست و پاشڤەرۆکاندا دڕندەیەکی لەناوبەرە. هەروەها تەواوی تەکنۆلۆژیا کەوتۆتە خزمەتی سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی. تەواوی کێشەکە ئاواکردنی بەڕێوەبەرێتیەکی دیموکراسیانەی دەوڵەت و سیاسەت و کۆمەڵگایە کە، بە باشترین شێوە بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیا لە خزمەتی کۆمەڵگادا فەراهەم دەکات.
شۆڕشی زانستی و کۆمەڵگای زانیاری تایبەتمەندێتیەکی دیکەی بایەخداری سەردەمە. زانست کە لە رابردوودا کاری دەوروبەرێکی تەنگ بوو، لە سایەی تەکنۆلۆژیای گەیاندن بە خێرا دەگەیەنرێتە کۆمەڵگا. راستینەی کۆمەڵگای زانیاری لێرەوە دێت. لە سایەی ئەمەش دیموکراسی و هێزی بەرێوەبەرێتی خود بەدەست دەهێنرێ. کۆمەڵگا و دەوڵەت و سیاسەتێکی لە میانەی زانیارییەوە پڕچەك کرابێت، ناچارن بەرامبەر یەکتر روون بن (شفاف) و بەرامبەر یەکدی کۆنترۆڵی دیموکراسیانە پەیڕەو بکەن. ئەو پێشکەوتنانەی لە نێوان زانست و تەکنۆلۆژیا زێدە بووە و رێگای لەپێش تەواوکردنی یەکدی کردۆتەوە، خێراتر بووە. ئەم دیاردەیەی یەکەمین جارە بەدیدێت سەبارەت بە دەرفەت و تواناکارییەکانی بەرهەمهێنان، رێگا لەپێش تەقینەوەیەکی مەزن دەکاتەوە. تەواوی زانیارییەکانی دەرهەق بە فیزیا، کیمیا، بیۆلۆژیا و کۆمەڵگا، هەرەس ئاسا پێشدەکەوێت و دەبێتە سەرچاوەیەکی مەزنی هێزی کۆمەڵگا. هەروەکو مەسەلەی بەڕێوەبردنی تەکنۆلۆژیا، ئاواکردنی کارگێرییەکی دیموکراسیانە بۆ بەکار هێنانی زانستیش کێشەیەکە.
رۆڵی سەرەکی ئایدیۆلۆژیا، رووخاندنی دۆگماتیزمی داب و نەریت و ئاواکردنی یۆتۆپیای ئومێد و بە زیندوویی هێشتنەوەیەتی. لە کاتێکدا لە رابردوو دۆگماکان بەسەر هزر (ژهنیە) زاڵ بوو. لە سەردەمی سەرمایەداریدا ئایینده گەرایی و یۆتۆپیا گەراییە هەمە جۆرەکان پێشکەوت. هەردوو شێوەی ئایدیۆلۆژیاش هەڕەشە و مەترسی مەزنیان لەسەر هزر و هەموو جۆرە بە دەزگا بوونێك ، خوڵقاندووە. ئایدیۆلۆژییەکانی لە جۆری دۆگماتیزم دەبن بە کۆسپ. هەرچی یۆتۆپیا گەراییە لەگەڵ ئەوەی مەترسییەکەی کەمترە و رێگا لەپێش داهێنانێکی سنووردار دەکاتەوە، بەڵام دابڕانی لە واقیع، باوەڕی پوچ و خەیاڵگەرایی وشك و کەسایەتی چاوەڕێ کار، دێنێتە ئاراوە. دووربوونی هەردوو شێوەی ئایدیۆلۆژی لە جیهانی دیاردە واقیعیەکان و خوڵقکاری، خاڵی سەرەکی هاوبەشێتیانە. هەردووکیشیان نابن بە بناخەی ئایدیۆلۆژی چاخی شارستانییەتی دیموکراسیانە. سەردەم ناچارە خوڵقکاری و زانستی ئایدیۆلۆژیا بە بناخە دابنێت. هەڵبەتە پەیوەندییەکی توند لە نێوان هەردووکیاندا هەیە. چەندە دیاردە و پەیوەندییەکان لە میانەی زانستەوە رۆشن بکرێنەوە، ئەوا بەو ئەندازەیەش دەرفەت و تواناکاری خوڵقکاری دەرەخسێ. ئەو تاکەی لە میانەی زانیارییەکانی مێژوو و کۆمەڵگا وشیار بۆتەوە، ئەقڵی بەسەر شێوازی کاروباری دیالەکتیکیانەی سروشتدا دەشکێ، واتە بە ئایدیۆلۆژیای چاخ گەیشتووە. هێزی دۆگما

دەناسێ بەڵام خۆی بەدەستیەوە نادات. خاوەن یۆتۆپیایە بەڵام پشت بە زانست دەبەستێ. چاخەکەمان پشت بە ئایدیۆلۆژیایەك دەبەستێ کە لەسەر ئەم بنەمایە بەرز دەبێتەوە، لەبەر ئەوەی لە میانەی زانیارییە راستییەکانی سەبارەت بە تەواوی دیاردە و پەیوەندییەکان دەجوڵێتەوە، بە شێوەیەکی لێهاتووانە بە هێزی هونەری و ئەخلاقی جوانی و چاکە دەگات.

ب ـ سیستەمی شارستانی دیموکراسی وەکو چاخی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگا جێگای باسە:
لەم بوارەدا پێویستە گەلان لە رێگای ناسنامە و وشیاری و ئیرادەی ئازادی خۆیان بکەونە گەڕ. ئەو ناسنامانەی بە هەزاران ساڵ سڕکراون و سەرکوت کراون، هەوڵدەدەن خاوەنداری لە خۆیان بکەن، هەبوونە کوولتوورییەکان وەکو بەهادارترین میراس پەسند دەکرێ و دەبنە هەوێنی ژیانی نوێ. ئەو هەوڵانەی تاکو ئێستا لەپێناو بەرژەوەندی کەس و بنەماڵە و پێکهاتە و بوونە ئایینیەکان ئەنجامدەدرا، ئیتر بوون و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بۆ خۆی و لەپێناو پێناسەکردن و پراکتیزەکردن ئەنجامیدەدات. دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگا؛ بە واتای ئەوەشدێت وەکو کۆمەڵگای زانیاری دەرك بە بەرژەوەندییەکانی خۆی دەکات، ئەمە دەکات بە داواکارییەك و بۆ دەزگا سیاسییەکانی دەگوازێتەوە. ئەمەش واتای ئەوەیە لە ئیرادەیەکی سەرکوت کراوەوە دەبێتە دینامیکێکی چالاك و دڵخواز و چاودێری کردن. یەکەمین جارە لە مێژوودا کۆمەڵگا لەم چوارچێوەیەدا بە شێوەیەکی زانستیانە خۆی دەناسێ، بەو وشیاریە دەگات کە خاوەن مافە، بە ئاستێك دەگات ئازادانە چارەنووسی خۆی دیاری بکات. ئەم راستینەیە بە پێی پێویست دەیسەلمێنێ کە بۆچی شارستانییەتی دیموکراسی، چاخی دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگاکانە.

ج ـ یەکێك لەو فاکتەرە بنەڕەتییانەی چاخی شارستانییەتی دیموکراسی یەکلاکردۆتەوە، دیموکراتیزەبوونی سیاسەتە. سیاسەت کە بە درێژایی مێژوو وەکو چڕبوونەوەی هێزی باڵاترین کارگێڕی و هونەری بەکار هێنانیەتی، رزگاربوونی لەم پۆشاکە نهێنی و تەسك و دەمامکەکانی پێشکەوتنێکی شاهانەی سەردەمەکەمانە. ئەمەش بەو واتایە دێت سیاسەت لە ئاسمانەوە لە خوداوە، هاتۆتە سەر زەوی. ئیتر ئەو وتوویێژانەی سەبارەت بە سەرچاوەکەی دەکران و بێ کۆتایی بوون، کۆتایی پێدێت و دان بەوەدا دەنرێت سەرچاوە سەرەکییەکەی کۆمەڵگایە. ئەو سیاسەتەی بە درێژایی چەندین سەدە بە ئامانجی خەڵەتاندنی مرۆڤ و بەڕێوەبردنێکی مێگەڵ ئاسایانە، ساختەترین و پێشکەوتوترین بەرگی پیرۆزییان لەبەر کردبوو، کراوە بە ئامرازێکی ئاسایی کۆمەڵگا. بەڵام دەرك بەوە کراوە تەنیا وەکو ئامرازێکی درێژخایەن و بەرژەوەندیە ژیانییەکان بەهایەکی دەبێت. ئەم ئامرازە سیحراوی و بە توانا و خوداییەی سەدان ساڵەی بە واتای راستەقینەی خۆی گەیاندووە، لە میانەی پەسندکردنی وەکو ئامرازێکی خزمەت کردنی گەل، بووە بە تایبەتمەندێتیەکی دیار و بەرچاوی سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی.

سیاسەتی دیموکراسیانە وەکو گۆڕەپانی سێیەمی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا، رۆڵی خوڵقکارترین و نوژەنترین دەزگا دەبینێ. تەواوی دەزگا هاوچەرخەکانی لە هەموو بوارەکاندا ئاوا کراون، لە سەرووی هەمووشیانەوە پارتییە سیاسییەکان کە کارەکتەری

دادوەرانە و دیموکراسیانەی ئەو بەهایانە دیار دەکات کە پێویستە بەردەوام وەکو ئەڵقەی سەرەکی گواستنەوەیان لە کۆمەڵگا بۆ دەوڵەت لە دەوڵەت بۆ کۆمەڵگایە، ئەم ئامرازانەی سیاسەتی دیموکراسیانە کە لە هەموو بوارەکانی ئابووری تا رامیاری، لە مافەکانی مرۆڤ تا پاراستنی ژینگە، لە کولتوور تا تەندروستی، لە پەروەردە تا ئاشتی پێکهاتوون، ناتوانرێ باس لە دیموکراتیزەبوونێکی دروستی کۆمەڵگا و پێشخستنی وشیاری ئەم دامەزراوانەی کۆمەڵگای مەدەنی بکرێت کە وەکو کۆمەڵگای سێیەمی گۆڕەپانی سێیەم بەرز دەبنەوە و بوونەتە پێویستییەکی ژیانی چاخەکەمان. بە شێوەیەکی تێر و تەسەل سەلمێنراوە چاخی شارستانییەتی دیموکراسی سەردەمی هەموو جۆرە رێکخراوێکی کۆمەڵگای مەدەنییە.

د ـ پێشخستنی وشیاری دیموکراسیانەی دەوڵەت، تایبەتمەندێتیەکی دیکەی سەرەکی سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسییە. گەیاندنی ئەم ئامرازە بە دەزگای دیموکراسیانە، کە کۆنترین ئامرازی مێژووە و کەوتبێتە دەستی کێ بووە بە ئەژدەها، لە راستیدا گرنگترین پێشکەوتنی شۆڕشگێڕانەیە. ئەوە فەرمانێکی سەردەمە کە ئەو ئامرازەی وەکو نوێنەری بوونی (سیستەمی) ئاسمانی لە سەر زەوی بەرزکراوەتەوە، نابێ لە ئامرازێکی خشتەکاری (تنسیق) ئاستی بەرزی کۆمەڵگا هیچ واتایەکی دیکەی هەبێ. بە شێوەیەکی تێر و تەسەل رۆشن کراوەتەوە دەوڵەت لەپێناو تاك و کۆمەڵگایە، پەیوەندی بە خوداییەوە نییە، هاربوونی بە درێژایی مێژوو لەوەوە سەرچاوە دەگرێت وەکو ئامرازی دەستی تاکڕەوێتی و بنەماڵەگەرێتی و دەمارگیری دەستەیەکی سنووردار و تەسك بەکار هێنراوە. بە پێی پێویست روون بۆتەوە، هەر شتێکی دەوڵەت وەکو قەوارەیەکی داڕنراو مەزن کردووە ساختەکاری بووە، بە پێچەوانەوە ئەو کۆمەڵگایانەی داکۆکیان لەسەر ئەوە کردووە پێویستە ببێتە ئامرازی هەرە گشتی کۆردیناسیۆنی کۆمەڵگا، مەزن بوونی واقیعی بووە. بە گوێرەی ئەم پێناسەیە وەرچەرخاندنی دەوڵەت و خستنە ژێر کۆنترۆڵەوە، گرنگترین دەسکەوت و راستینەی چاخی شارستانییەتی دیموکراسییە. بەمجۆرە گۆڕینی دەوڵەت بۆ ئامرازێکی خزمەت کردن و بەرزکردنەوەی سیاسەتی دیموکراسیانە بۆ ئاستی سەرەکیترین دەزگا، لەهەمانکاتدا هەڵسەنگاندنێکە لە بەرزترین ئاستدا گوزارشت لە سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی دەکات و شایستەیەتی. وەرچەرخانی بە شێوەی دەوڵەتی دیموکراسیانە سەرەکیترین پێشکەوتنی سەردەمەکەمانە.

کێشەی شێوەکانی دەوڵەتی دیموکراسیانە، لە پلەی دووەمدا جێگای بایەخە. بەڵام وەکو دەرئەنجامێکی پێکهاتە میانڕۆکانیان، ئەوا لە شێوەی کۆنفیدراسیۆنەوە تا دەگاتە شێوەی یۆنیتار لە گۆڕەپانێکی بەرفراواندا تواناکاری ڤەبوونیان هەیە، ئەمەش سەبارەت بە کارەکتەری چارەنوس ئامێزانەیان بایەخێکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. بە گوێرەی هەلومەرجی واقیعی و بەرجەستەی وڵاتەکان و گەلان دەشێ بڕیار لەسەر گونجاوترین شێوە بدرێت. بێگومان ئاڵۆزی کێشەکان و ئامراز و دەزگا زۆرەکانی چارەسەری دیموکراسیانە، فاکتەری سەرەکی ئافراندنی دیموکراسییە. کاتێك دەوڵەت ناچار بێت پشت بەو دەزگایانە ببەستێ بێگومان واتای کلاسیکی خۆی لەدەست دەدات، بە واتایەك وەکو باڵاترین ئامرازی کۆردیناسیۆنی نێوان دەزگاکان رۆڵ دەبینێ. سەرەکیترین کارەکتەری

دەوڵەتێکی خاوەن ئەم پێکهاتەیە بێت، دیموکرات بوونەکەیەتی. کاتێك دیموکراسی فرەلایەنی رژێمی دەزگاکان بێت، بە شێوەیەکی سروشتی دەوڵەت ناچاری شێوەیەکی فرەلایەنی دەکات. بە تایبەتی لەگەڵ زیادبوونی بایەخی ئۆرگانە هەرێمییەکان، مەرکەزیەتگەرایی کردووە بە بارێکی گران. هێز لێشاو لە ناوەند بۆ خۆجێی و لە چاوگی سەرەکی بۆ چاوگی خۆجێی دەکاتە ناچارییەك. لێشاوی گشتی سەردەمیش بەو ئاقارەدایە. لە کۆمەڵگاوە تا خێزان، لە دەوڵەتەوە تا ئابووری، لە هەموو ئاستێکدا لەسەر بنەمای ئازادی و دابەشکردنێکی دادوەرانەی تواناکارییەکان و هێز پێکهاتەیەکی فرەلایەنی پێشدەکەوێت. ئەم چوارچێوەیە لە لایەکەوە پەرەسەندنی دیموکراسیانەی دەوڵەت پێشدەخات، لە لایەکی دیکەشەوە وەکو ئامانجێکی گرنگی جوڵانەوەکانی دەستووری نوێ لە شێوەی کۆنفیدراسیۆنەکانەوە تا دەگاتە پێکهاتەی دیموکراسی یۆنیتار بەرەو شێوەگرتنێکی دەوڵەمەندی دەبات. هەروەکو چۆن ئەم دیاردەیە ئەو مەترسیانەی بەلاوەناوە کە لە چەمکی یەکێتی زۆرەملێیانەوە سەرچاوە دەگرێت، لە ئەنجامدا مەترسی دەوڵەتە جوداخواز و بچووکەکانیش لە ئارادا ناهێڵێ کە زیان بە هەموو لایەنەکان دەگەیەنێ. دیاردەی وەکو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی ئەوروپا و یەکێتی دەوڵەتە سەربەخۆکان، ئاراستەی پەرەسەندنی دەوڵەتی دیموکراسییانە نیشاندەدات، پێشکەوتنی مێژوویی ئەوتۆن لە گەوهەری خۆیاندا کۆمەڵگای نوێ و سیاسەتی دیموکراسیانە دەکاتە ناچارییەك.

هـ ـ چاخی شارستانییەتی دیموکراسیانە بە ئەندازەی ئەوەی سەرلەنوێ لە دایکبوونی گەلانە، بە شێوەیەکی زەقتر سەردەمی لە دایکبوونی ژنانە. ژن کە هێزی خوداوەندی زایینی کۆمەڵگای نئۆلیتیك بوو بە درێژایی مێژووی کۆمەڵگای چینایەتی، بەردەوام رووبەڕووی وون بوون ماوەتەوە. بە واتایەکی دیکە مێژوو، مێژووی ئەو پیاوە باڵادەستەیە لەگەڵ بەرزبوونەوەی کۆمەڵگای چینایەتی بووە خاوەن هێز. کارەکتەری باڵادەستی چینایەتی لەگەڵ کارەکتەری پیاوی باڵادەست بەیەکەوە پێکدێن. لێرەشدا ئەو یاسایانەی پەیڕەویان لێدەکرێت، درۆ میتۆلۆژییەکان و سزادانە ئیلاهییەکانە. بەڵام زەبری قەبە و رووت و راستینەی چەوسانەوە لەژێر ئەمەدا شاراوەیە. کارەکتەری پیاوی باڵادەستی کۆمەڵگا، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان تەنانەت دەرفەتی ئەوەی نەداوە هەڵسەنگاندنێکی زانستیانە سەبارەت بە دیاردەی ژن بکرێت. لە ئایین زیاتر بە بابەتێکی تابۆ کراو لە قەڵەم دەدرێت. لە راستیدا لەژێر ناوی نامووس راستینەی ژن و مافەکانی شاراوەتەوە کە پیاو بە شێوەیەکی تەڵەکەبازی و خائینانە و زۆردارانە زەوتی کردووە. بە درێژایی مێژوو بێبەشکردنی ژن لە ناسنامە و کەسایەتی خۆی و گرێدانی بە پیاوەوە، دیاردەیەکە لە جیابوونەوەی چینایەتی زیاتر رێگای لەپێش دەرئەنجامی خراپتر کردۆتەوە. دیلێتی ژن، پێوانەیەکی کۆیلایەتی گشتی و کەوتنە؛ پێوانەیەکی ئەو درۆ و دزی و زۆرداریەیە کە لەناو کۆمەڵگا بڵاوبۆتەوە؛ پێوانەی هەموو جۆرە قڕێژی و خولامێتییەکە.

بە پێچەوانەوە گۆڕینی ئەم مێژووە، بەڵگە نەویستە کە ئەنجامی کۆمەڵایەتی قووڵ لەگەڵ خۆیدا دێنێ. سەرلەنوێ لە دایکبوونی ئازادانەی ژن، تەواوی دەزگاکانی سەرخان و

ژێرخانی کۆمەڵگا ئازادی و رۆشنگەری و دادوەری گشتی دەکاتە ناچارییەك. مرۆڤایەتی بەوە ئیقناع دەکات لە جیاتی شەڕ ئاشتی زۆر بەهادارترە و پێویستە بەرز بکرێتەوە. سەرکەوتنی ژن، لە هەموو ئاستێکدا بە واتای کۆمەڵگا و تاکی سەرکەوتوو دێت. تەنانەت ئەم چوارچێوە کورتەش ئەوە روون دەکاتەوە، ئەنجامدانی دیموکراتیزەبوون لە گۆڕەپانی ئازادی و مافەکانی ژن، چەندە مێژووییە. لەم چوارچێوەیەدا دەستپێکردنی سەردەمی ئەو ژنەی وشیار بۆتەوە، ئازاد و بەهێز بووە، لە سەدەی 21 مدا دیاردەیەکە لە رزگاری چینایەتی و نەتەوەیی گرنگترە. سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسیانە، لەهەر قۆناخێك زیاتر ژن تێیدا بەرز دەکرێتەوە و دەسکەوت بەدەست دێنێ.

بابەتێکی دیکەی کولتووری پیاوسالاری پشت گوێی خستووە، هەڵوێستی نەزانی و بێ بەرپرسیارێتییەتی بەرامبەر منداڵان و بەساڵاچووانە. ئەمانە بە شێوەیەك خراونەتە رەوش و ئاستێکی دووەمین و سێیەمینی دوای ژن. بەرامبەر منداڵان جیهانێکی زۆردار و بێ خەم سەپێنراوە. سیستەمی پیاوسالاری بە بێ ئەوەی سایکۆلۆژیا و جیهانەکەیان رەچاو بکات، دوور لە بەهاکانی ئازادی و یەکسانی، ئەو کەسایەتی و جیهانەیان کە بەردەوام خیانەت لە خەیاڵە مەزنەکان دەکات و کۆتایی پێهاتووە، هەروەکو خۆی بە رۆژ و بە شەو لە هزر و مێشکی منداڵان دەخوێنن و ناترسن؛ هیچ ناکەوێتە نێو ئەندێشەیەك و ئەشکەنجە نابینێ. هەڵوێستی بەرامبەر منداڵان زۆر لەوە ترسناکترە کە مەزەندە دەکرێ. ئەم راستینەیە لە ناوخێزان تا قوتابخانە، لە کۆڵان تا یاریگە زاڵە و بە دەزگا کراوە. مێردەزمە بەسەر جیهانی منداڵان زاڵکراوە. جیهانی بەساڵاچووانیش لە لایەن چەمکێکی هاوشێوەی ئەوە ئابلۆقە دراوە. هەروەکو بڵێی دیوارێکی پۆڵایین لە نێوان بەساڵاچووان و نەوەکانیان بەرز کراوەتەوە. بێ خەمییەکی دی کۆمەڵگای چینایەتی پێشیخستووە لەم بوارەدایە. مێژوو لەم گۆڕەپانەشدا فەرمانی گرانی خۆی جێبەجێ دەکات. بێ خەمی و بێ ویژدانی گشتی دەرد و خەمەکانی قۆناخی پیری زیاد دەکات.

سەرلەنوێ رێکخستنەوەی ئەم دوو گۆڕەپانە لە لایەنی کۆمەڵگای دیموکراسییەوە پێویستییەکی ژیانییە. ژیان تەنیا بریتی نییە لە لاوێتی هەرزەکاری و بەڕەڵا. جیهانێکی تایبەتی منداڵان هەیە کە نابێ هیچ کاتێك خیانەتی لێبکرێت و بەردەوام رێزی لێبگیرێت و پێداویستییەکانی جێبەجێ بکرێت. خیانەت کردن لەم جیهانەی منداڵان، گەلێك شتی لەدەست کۆمەڵگا دەرخستوە و ون کردووە. هەرچی بەساڵاچووەکانن، جیهانێکی بلیمەتانەیان هەیە کە بە پاڕزنگی ئەزموونەکانی ژیاندا تێپەڕ کراوە. کۆمەڵگایەکی ئەزموونەکانی ئەم جیهانە وەرنەگرێت، ناشێ بە دروستی بیربکاتەوە و بژێت. هەربۆیە منداڵێتی و پیری دوو دونیای بەرخۆر نین، بەڵکو جیهانی بەرهەمهێنان و هەمە ڕەنگ و دەوڵەمەند کردنن. سەرلەنوێ بە دەزگا کردنی ئەم دوو جیهانە بە گوێرەی هەلومەرجی کۆمەڵگای دیموکراسیانە و لەسەر بنەمای ئەو ماف و ئازادیانەی کە بۆ رەوشەکانیان پێویست و قازانج کردنیان، ئەرکێکی دەست لێبەرنەدراوی شارستانییەتی هاوچەرخە. لەهەمانکاتدا شارستانییەتی دیموکراسی سەردەمێکە منداڵان و پیران بە خۆشەویستی و

ڕێزەوە یادیان دەکرێتەوە و کۆمەڵگا و ئەو وشیاری و هەڵوێستە ئەخلاقییە لەگەڵ یەکتردا ئاوێتە بوون.

و ـ چاخی شارستانییەتی دیموکراسی دەبێتە سەردەمێك کە مافەکانی مرۆڤ و کەسێتی تاك تێیدا بەرز دەبێتەوە و دەبنە تایبەتمەندێتی دەست لێبەرنەدراوی شێوازی نوێی ژیان. هاتنەوە هۆش خۆی ئەو مرۆڤایەتی و تاکەی لەژێر سایەی دۆگماکان و یۆتۆپیاکان زیانێکی زۆری بەرکەوتبوو، هەرچەندە بۆ قۆناخێکی درێژی مێژوویی بگەڕێتەوە، زیاتر لە میانەی ڕێنسانسەوە هەنگاوێکی مێژوویی هاوێشتووە، بەڵام لە ئەنجامی تاکڕەوێتی سەرمایەداری دیسان ڕووبەڕووی لەدەستدان بۆتەوە. شۆڕشە زانستی ـ تەکنۆلۆژییەکانی سەدەی بیستەم، مرۆڤایەتی و تاکی ناچاری هیومانیزم و کەسێتییەکی پێگەیشتووتر دەکات. تەنیا سەدەیەکی خیانەت و خوێن ڕشتن نییە کە بە شێوەیەکی سەیر تاك و مرۆڤایەتی دووچاری دۆڕان کرد، لە میانەی تواناکارییەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا سەرلەنوێ مرۆڤپەروەری و کەسێتی تاك وەکو بەهای هەڵکشاو بەدەست دەگرێتەوە و زاڵ دەکرێت. مرۆڤپەروەری و تاکە کەسێتی کە هێندەی مێژووی مرۆڤایەتی کۆنن و لە سەردەمی پێکهاتنی کۆمەڵگاوە وەکو ئومێدێك مەزن دەبن، لە سایەی زەمینەیەکی ماددی پتەو و زانستدا بۆ یەکەمین جارە بە سەردەمێك گەیشتووە توانای بەدی هاتنی هەیە. ئەو مرۆڤایەتیەی بەردەوام لە میانەی تایبەتمەندێتیە ئەتنیکی و ئایینی و نەتەوەییەکان دابەشکرابوو، ئیتر بە ڕەوشێك گەیشتووە کە لە میانەی زمانی تەکنۆلۆژیا و زانست و دیموکراسی ببن بەیەك. توانستەکانی هێندە دەوڵەمەندە دەتوانێ مرۆڤایەتییەکی ڕاستەقینە تێر بکات. ئەنتەرناسیۆنالیزم بووە بە دەزگایەك لەگەڵ هیچ قۆناخێکی ڕابردوو بەراورد ناکرێت و ناتوانرێ دەستی لێبەربدرێ. مافەکانی مرۆڤ تەنیا وەکو گۆڕەپانێکی یاسایی ناوەستێ، بەڵکو لە بواری تاکە کەسێتیشدا بە وشیارییەك دەگات کە بە شێوەیەکی واقیعیانە هاوسەنگییەکی سەرکەوتوو لەگەڵ کۆمەڵگا بەدی دێنێ و بە دەزگا دەبێت.

بۆ یەکەمین جارە بە پێی پێویست بە کۆمەڵگا بوون و بەخود گەیشتن لە میانەی یاساوە، لە سەنتەری ژیانی هاوچەرخدا جێگیر دەبێ. لەوانەیە واتادارترین پێشکەوتنی مێژوو ئەوە بێت کە یەکەمین جارە بە کۆمەڵگا بوون و خودگەرایی بە ڕەوشێکی لەبار گەیشتوون، توانای بەدیهێنانیان هەیە. هەربۆیە تەنانەت ئەگەرچی لەبەر ئەم هۆیەش بێت دەتوانرێ بگوترێ سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی، سەردەمی مرۆڤایەتی ڕاستەقینە و مافی مرۆڤ و بەخود گەیشتنە.

ز ـ ڕەهەندە کاتییەکانی شارستانییەتی دیموکراسی لە سەرەتاکانی خۆیدایە. بەڵام دەتوانرێ بگوترێ بۆ یەکەمین جارە ئەو قۆناخەی شارستانییەت تێپەڕ دەکرێ کە هەلومەرجە جوگرافییەکان مۆرکی خۆی لێدەدا. ئەم ڕاستینەیەش بە واتای ئەوە دێت پەرەسەندنی شارستانییەتی نوێ هەلومەرجی جوگرافی ناکات بە پێویستییەك. گەشەکردن و بڵاوبوونەوەی تەواوی شارستانییەتەکانی ڕابردوو لەژێر کاریگەری دژواری جوگرافیادا بوون. ئەم قۆناخە لە میانەی سەردەمی سەرمایەداری کۆتایی پێهات. لە

ڕەوشی ئێستادا جگە لەوەی سەرمایەداری لەهەر پارچەیەکی جیهان لە ڕەوشێکی ناهاوسەنگی دایە، پێویستی ئەوە نابینێ سەرلەنوێ وەرچەرخان بکات و لە پارچەیەکی دیکەی زەویدا بڵاوبێتەوە. بەدوای ئەوەدا دەگەڕێت لەژێر ناوی جیهانگیری دا لە سەرتاسەری جیهان هەلومەرجێکی یاسایی هاوشێوە بخوڵقێنێ کە بۆ خۆی لەبار بێت و پەیڕەو بکرێت. لە جوگرافیاکی لەبار زیاتر، لە هەلومەرجێکی یاسایی لەبار دەگەڕێت. بە گوێرەی سروشتەکەی ئەوەی مەرامێتی لەژێر یاساوە ئەنجامی بدات، ڕزگاربوونیەتی لەو پێکهاتانەی دەزگا ئابووری و سیاسیانەی دەبنە کۆسپ. ئەوەی لەم بوارەدا سەرمایەداری نوێ ئەنجامی دەدات نەتەوەپەرستی نییە، بەڵکو کوسمۆپۆلۆتیکە. قۆناخەکانی سەرمایەداری کۆن چەمکی نەتەوەیی و دەوڵەتی نەتەوەیی دەسەپاند، بەڵام سەرمایەداری گەردوونی ئەگەر زۆر ناچار نەبێت نەتەوایەتی و دەوڵەتی نەتەوەیی دەرناخاتە پێش و تەنانەت ئەمانە وەکو کۆسپێکیش دەبینێ. بۆ یەکەمین جارە سوود لە تواناکانی شۆڕشی زانستی تەکنۆلۆژی دەبینێ و بە پێی بەرژەوەندییەکانی خۆی سەرلەنوێ دەزگاکانی جیهانگیری ئاوا دەکات. ئیتر لە جیاتی پێوانە نەتەوەییەکان پێوانەکانی جیهانگیری پەیڕەو دەکرێن. هەموو شتێك بە گوێرەی پێوانەکانی جیهانگیری نرخ و بەهای پێدەدرێ. کاتێك بەها نەتەوایەتییەکانیش لەگەڵی نەگونجێن، فرێدەدرێتە مۆزەخانەی ئاسەوارە کۆنەکان. ئەم هەڵمەتە هاوچەرخەی سەرمایەداری چارەیەك نییە بتوانێ لەو قەیرانە قووڵ و بەردەوامە ڕزگاری بکات کە تێیدا دەژی. سەرمایەداری لە میانەی وەرچەرخاندا ئامانجی درێژکردنی تەمەن و گەیشتنیەتی بە ڕەوشی هێزێکی دیاریکراو لە شارستانییەتی دیموکراتیدا. هەربۆیە دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ کە سەرمایەداری لە بواری تیۆری و کرداری زوو هەستی بە پێویستی وەرچەرخان کرد. سوودی لە ئەزموونی مێژوویی بینی و لە بەرامبەر سۆسیالیزمی بونیادنراو زووتر کەوتە خۆ و ئەو گۆڕانکاریانەی ئەنجامدا کە شۆڕشی زانستی و تەکنۆلۆژی دەیسەپاند، بەمجۆرەش باڵابوونی خۆی سەلماند. ئەمە زیاتر بۆ ناوەندە پێشکەوتووەکانی سەرمایەداری لە جێگای خۆیدایە، کە لەژێر ناوی جیهانگیری تەواوی جیهان، سۆسیالیزمی بونیادنراویش تێیدا، سەرلەنوێ وەکو زەریایەك بەخۆیەوە لکاندووە. ئەمەش وایکردووە پەیوەندییەکانی نێوان ناوەند و کەنار ببێتە کێشە گەرمەکانی جیهانگیری نوێ.

ئەگەر نەتەوە یەکگرتوەکان خۆی نوێ نەکاتەوە، مسۆگەر وەکو دەزگایەکی نێودەوڵەتی تێپەڕ دەکرێت. یەکێتی و یەکینە هەرێمی و کیشوەرییەکان پێویستییەکی هاوشێوەیان بە نوژەن بوون هەیە. لە بواری سیاسیشدا چەمکی کلاسیکی یەکێتی نێوان دەوڵەتان لە ڕەوشێکدایە، نە دەتوانێ بۆ جیهانگیری سەرمایەداری و نە بۆ پێوانەکانی شارستانییەت هاوچەرخ ببێتە وەڵام. ئەمەش ئەنجامی هاوسەنگییەکەی نێوان سەرمایەداری کلاسیك و سۆسیالیزمی بونیادنراو بوو. هەروەکو چۆن ئەم قۆناخە تێپەڕ کرا، پێویستە پێکهاتە سیاسییەکانیشی بەلاوە بنرێت.

پێویستە وەکو دەزگای سەرەکی سەربازی هاوپەیمانێتی ناتۆ و وارشۆ کۆتاییان پێبێت. بە گوێرەی ئەوەی لە مێژە هاوپەیمانێتی وارشۆ کۆتایی پێهاتووە، ئەوا هاوپەیمانێتی ناتۆش

بێ ڕۆڵ ماوەتەوە. پێناسە نوێکانی سەبارەت بە ڕۆڵەکەشی دەکرێت هیچ واتایەك بە مانەوەی نابەخشێ. هاوپەیمانێتی سەربازی بەمجۆرە سەردەمیان بەسەرچوو.

ئاستەمە ڕێکخراوە ئابووریەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتی بە بێ خۆ نوێکردنەوە بتوانن درێژە بە هەبوونی خۆیان بدەن. لۆژیکی ئەم ڕێکخراوانە گۆشەگیرکردنی وڵاتەکانی سەر بە سۆسیالیزمی بونیادنراو بوو لە بواری ئابووری و بەستنەوەی ئابووری وڵاتە تازە پێگەیشتوەکان بە ناوەندە بەهێزەکانی ئابووری. بە گوێرەی ئەوەی ئەم جیهانە تێپەڕ کرا کە پشتی بەم لۆژیکە قەبەیە دەبەست ئەوا سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی ئابووری ناچارییەکە. لە ڕاستیدا نارەزایی دژی جیهانگەرایی دژی جیهانگیری نییە، بەڵکو زیاتر دژی ئەم ڕێکخستنە کۆن و ناعادیلانەیە.

سەرمایەداری هاوچەرخ کە بە پێی دەرککردن بەم ڕاستینانە هەڵس و کەوت دەکات، بە تایبەتیش لەسەر بنەمای ئەو ئەزموونانەی لە میانەی شەڕی دووەمی جیهانی و چەندین شەڕی هەرێمی و ناوچەیی وەریگرتوە، بۆی ڕوون بۆتەوە بژاری فاشیزم ڕێگای ڕزگاربوون لە قەیرانەکان نییە. لە میانەی سوود وەرگرتن لە ئەزموونەکانی دیموکراسییەتی بۆرژوازییەت، وادیارە باوەڕی بەوە هێناوە کە سەبارەت بە ناوەند و دەوڵەتەکانی کەناریش، خۆ گونجاندن لەگەڵ پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ باشترین بژارە. ئەمەش فاکتەرێکە لە بەرزترین ئاستدا دەرفەتی پەرەسەندنی شارستانییەتی دیموکراسی زیاد دەکات. ئەو ناوەندانەی پێشتر لە دیموکراسی ڕایان دەکرد و هەوڵیاندەدا پەنا ببەنە بەر پاشڤەڕۆتی و فاشیزم، لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەدواوە وەکو بژارێکی گشتی بە چوار پەل خۆیان بە سیستەمی دیموکراسییەوە گرێداوە. سەرباری ئەوەی دەستی لەپێشینەیی و پێوانەکانی چینی خۆی بەرنەداوە، ئەوا بۆ ئەوەی هەموو شتێك لەدەست نەدات چینێکە لە تەواوی چینەکانی دیکە زیاتر دەرکی بە پێویستی پەیڕەو کردنی پێوانە گشتییەکانی دیموکراسی کردووە.

بێگومان شارستانییەتی دیموکراسی دیاردەیەك یان داهێنانێکی سەرمایەداری نییە. هەروەکو لە بەشی پەیوەرستداردا ئاماژەمان پێکرد قۆناخێکی مێژوویی و کۆمەڵایەتییە لەپێناو دەرکەوتن لە قەیران. ئەوەی سەرمایەداری لەم بوارەوەوە سەرکەوتنی بەدەست هێنا، ئەوە بوو زوو لە قۆناخ تێگەیشت و خۆی لەگەڵدا گونجاند. سۆسیالیزمی بونیادنراویش کە لە کاتی خۆیدا دەرکی بەمە نەکرد و خۆی لەگەڵ نەگونجاند، بۆیە لە هەڵوەشان ڕزگاری نەبوو. چونکە لە ئەنجامدا لۆژیکی سەردەم و هێزی سوڕەکەی، فاکتەری یەکلایی کەرەوەیە.

داکەوتنی ڕەهەندی کاتی شارستانییەتی دیموکراسی بۆ پلەی دووەم بەرەو لێپرسینەوەی چلۆنایەتی پێشینەکەیمان دەبات. تایبەتمەندێتی گەردوونی پەرەسەندنی تەکنۆلۆژی و زانستی، فاکتەری هەرە سەرەکییە. زانست و تەکنۆلۆژیا دوو بەهای کۆمەڵایەتی سەرەکین کە موڵکی تەواوی مرۆڤایەتین. کارەکتەرێکی هاوبەشی ئەوتۆیان هەیە ناتوانرێ بکرێ بە موڵکی شارستانییەتێك یان چینێك و نەتەوەیەك. تەواوی مرۆڤایەتی بەشداری تێدا کردووە. ئەو یەك دوو هەنگاوە بچووکەی کۆمەڵە سەرەتاییەکانی سەردەمی هۆڤێتی

هاوێشتوویانە، لەو هەنگاوانە کەم بایەختر نییە کە زانایە ئەمریکی و ئەوروپاییەکان هاوێشتوویانە. مێژوو ئەوە نیشاندەدات کە تەنیا لە ساڵانی 1600 ی زایینی پێشکەوتنێکی زانستی ئایدیۆلۆژی ئەوتۆ هاتە ئاراوە کە هاوتای ئەو پێشکەوتنە بێ کە لە ساڵانی 6000 تا 4000 پ.ز لە کەوانی بە پیت ئەنجامدرا. بە گشتی کۆك بوون لەسەر ئەو بۆچوونە کە پێشکەوتنەکانی زانست و ئامرازەکانی سەردەمی نئۆلیتیك ئەنجامی گشتگیر و گەردوونی لە بواری مرۆڤایەتی و کات و بەرفراوانیدا خوڵقاند.

دوای ئەوەی زانست و تەکنۆلۆژیا تایبەتمەندێتی گەردوونی لەخۆوە گرت و شێوازی کۆن لە سەرلەنوێ دابەشکردنی جیهاندا بێمانا بوو، دیاردەیەکن بۆ یەکەمجارە بەم گشتگیریە بەدی دێن. ئەو دیاردانە نیشاندەدەن ناتوانرێ پەیوەندییەك لە نێوان بڵاوبوونەوەی جوگرافی و پێشکەوتنی ئاوا بکرێ. ئەم ڕاستیەش داکۆکی لەسەر ئەوە دەکات، ناتوانرێ شارستانییەتی دیموکراسی وەکو بەرهەمی ناوچەیەکی دیاریکراو هەڵسەنگێنرێ ،بەڵکو هەروەکو زانست و تەکنۆلۆژیا داهێنانێکی گەردوونیە. بەهادارترین بەرهەمی شارستانییەتە و لە میانەی ئەزموونی درێژخایەنی مرۆڤایەتی پاڵێوراوە. جارێکی دیکە باس لە گەشەکردن و گشتگیری و شێوەبەندیەکەی ناکەین چونکە پێشتر لە چوارچێوەی پێناسە کردندا ئاماژەمان پێکردبوو. هەوڵدەدەین ئەو ڕەوشە ڕوون بکەینەوە کە لە میانەی ڕەهەندی گەردوونییەوە ئەنجامدراوە و لە بواری فێربوونەوە سوددمەندە.

بەرلە هەموو لایەك ناوەندە بەهێزەکانی سەرمایەداری توانای گەیشتن بە شارستانییەتی دیموکراسیان نیشاندا. ئەم تایبەتمەندێتیەش پەیوەندییەکانی نێوان شارستانییەتی دیموکراسی و پەرەسەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی دیاری دەکات. ڕاستتر ئەوەیە کاریگەری شارستانییەتی دیموکراسی لەسەر گەشەکردن یەکلا کەرەوەیە. کامە دەوڵەت و سیستەمی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی گشتگیر ئەم پەرەسەندنە بەخۆیەوە ببینێ، پێکهاتە ئابووری و سیاسیەکەی زیندووتر و بە بەروبوومتر دەبێ. هەروەها لەبەر ئەوەی ناوەندە پێشکەوتووەکانی سەرمایەداری بە شێوەیەکی بەرفراوان و زوو دەرکیان بەم ڕەوشە کرد، توانیویانە ببنە پێشەنگی پێشکەوتنەکانی سەردەمی نوێ. لە بواری لێکۆڵینەوەی وردەکارانەی تیۆری و کرداری دیموکراسیانە و هەرسکردن و پراکتیزە کردندا، زۆر بەرەو پێشەوە چوون.

لەم بوارەدا ئەوروپا ڕۆڵی پێشەنگ دەبینێ. هەرچەندە هەندێ جیاوازییان لە نێواندا هەبێت، بەڵام تەواوی وڵاتانی ئەوروپا دەرکیان بە پێویستی هەرسکردن و پێشخستنی سیستەمی دیموکراسی کردووە. بە تایبەتی ئەو ئامارە مەزن و خوێناویەی پێکدادانە ئایینی و نەتەوەییەکان ڕێگایان لەپێش کردەوە و بە سەدان ساڵی خایاند، ئەوروپای بەرەو ئەم ئاقارە برد بە شێوەیەکی توند و چڕ بە کارەکتەری ئاشتیخوازی و تەبایی و دیموکراسییەوە بئاڵێ. چارەسەرکردنی کێشە هەمە جۆرەکان لە ڕێگای ڕێککەوتن و بە بێ پەنابردنە بەر توندوتیژی گرنگترین تایبەتمەندێتی کولتووری نوێی سیاسییە، ئینجا ئەم کێشانە چەندە ئاڵۆز بن و کێشەکان مەسەلەی سنووری سیاسی بێت یاخود جیاوازی ئایینی و ئایدیۆلۆژی و فاکتەری ئەتنیکی و نەژادی. پێ بە پێ پەرەسەندنی دیاردەی یەکێتی

ئەوروپا گوزارشتی هەرە بەرجەستەی ئەم پەرەسەندنانەیە. یەکێتی ئەوروپا تەنیا یەکێتییەکی سیاسی نییە بەڵکو پرنسیپێکی گشتییە. ئەم یەکێتیە کێشەی بەرفراوان بوون و قووڵ بوونی هەیە. شیمانەی هەرە مەزن کۆکردنەوەی تەواوی وڵاتانی ئەوروپایە لەژێر سایەی فیدراڵیەتێکدا. ناشێ ڕێگا بە ئەوروپایەکی دواکەوتووتر بدات. چاوەڕوانی دەکرێت لە میانەی ئەم پرۆژەی شارستانییەتی نوێ کاریگەری لە تەواوی جیهان بکات. هێندەی شارستانییەتی دیموکراسی بەرفراوان و قووڵبکاتەوە بەو ئەندازەیە دەتوانێ پایەی پێشەنگایەتی خۆی لە جیهان تۆکمەتر بکات. بەڵام بەردەوامبوونی ئەو هەلومەرجەی سەرمایەداری هێنایە ئاراوە و ڕەگ داکوتانی ژیانی سەرمایەداری، هەڵگری ئەم وزە شاراوەیە نییە بتوانێ ئەم ڕەوشە زیاتر بەرەو پێشەوە ببات. نوێنەرایەتی هێزە ڕاستڕەوەکانی گەشەکردنی شارستانییەتی نوێ دەکەن. هەروەکو لە چەندین پێشکەوتنی شارستانییەتی دیکە بینراوە، پێویست دەکات ڕۆڵی ناوەندی لە گۆڕەپانێکدا پێشبکەوێت کە زۆر دووریەتی و تەنانەت لەگەڵیشیدا ناکۆك بێت. ئەوەی ئەم ڕۆڵە لە ئەستۆ دەگرێ، لە هەلومەرجی جوگرافی ئەو گۆڕەپانە زیاتر هەلومەرجی کولتووری پایەیەکی یەکلاکەرەوەی دەبێت.

تا ڕادەیەکی مەزن ئەوروپا وزەی شاراوەی خۆی بەکار هێناوە. شتێکی نوێ نەماوە بیخوڵقێنێ. لەبەر ئەوەی هزر و ڕۆحی سەرمایەداری پەردەیەکی پتەوی پێکهێناوە ڤەبوونی بەرەو کەسایەتی شارستانییەتی نوێ سنووردار دەبێ. بەڵام دیسان بەهۆی ناکۆکییە ناوخۆییەکان زۆربەی کەسایەتی و ناوەندەکانی هێز، ڕۆڵێکی بونیادگەرایی لە شارستانییەتی نوێ دەبینن. ناتوانرێ نکۆڵی لە تەواوی خاسییەتەکانی ئەوروپا بکرێت، مەگەر پاشڤەڕۆکان ئەمە ئەنجامبدەن، بەڵام ئەمەش دەرفەت بە پەرەسەندن نادات. ئەوەی پێویستە ئەنجام بدرێت، لە میانەی هەڵوێستێکی ڕەخنەگرانەوە چی بە کەڵکی وەرگرتن دێ وەربگیرێ، توێکڵە موحافەزەکارەکەش تێك بشکێنرێ و فڕێ بدرێت. بەهۆی ئەوەی ئەوروپا لە میانەی کاردانەوەی خۆی توانای بەدی هاتنی شارستانییەتێکی نوێی نییە، تەنیا ڕۆڵی بەشداریکردن دەبینێ. هەڵوێستی هەرە ڕاست ئەوەیە، نە نکۆڵی لێبکرێت و نە چاوەڕوانی ڕۆڵی فریادڕەسی لێبکرێت. بەڵکو شیکردنەوە و بەرجەستەکردنی هێزی تێپەڕکردنی لە میانەی ناسنامەیەکی نوێی ئایدیۆلۆژی، پێویستییەکی ئەم هەڵوێستەیە. بەمرەنگە ئەوروپا بە ڕەوشێك دەگات؛ وەك ئەو سەردەمەی ناوەندەکانی شارستانییەتی سۆمەر، میسر، گریك و ڕۆما پێیدا دەرباز بوون. لە ڕاستیدا دەربازی ئەم قۆناخە بووە. پێویست دەکات بە قووڵایی لەنێو ئەم قۆناخەدا بژیت. هەر لە ئێستاوە چەندین وڵاتانی کەنار وەکو ناوەندێك ئەوروپایان تێپەڕ کردووە. لە کاتێکدا ئەوروپا پیر دەبێت، نەوەکانی کامڵ دەبن.

ئەمریکا کوڕێکی لەخۆبایی ئەوروپایە و لە کیشوەرێکی دیکە لە دایکبووە. جوگرافیای دەست لێنەدراو و لەباری باکوری ئەمریکا دەرفەتی پێدا بە خێرایی مەزن بێت. ئەم جوگرافیایەی ڕەوتەکانی (مغامرە)ی ئەوروپییەکانی بەخۆیەوە بینی، هیندە سوورەکانی ڕووبەڕووی قڕکردن کردەوە. دوای بەرخودانێکی دیاریکراو لەم دوو سەدەیەی دوایی

سەربەخۆیی خۆی بەدەست هێنا و لە گەلێك بواردا باڵابوونی بەدەست هێنا. ئەو کۆچەی لەهەر چوارلای جیهان ڕوودەدات مۆدێلێکی دونیای هێناوەتە ئاراوە. دەشێ ئەمە بە جیهانی تازە پێگەیشتووەکان ناو ببرێت. لەخۆبایی و هیچ نەدیتیەکەی لەم تایبەتمەندێتیەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەو دانیشتوانەی بە ڕق و تووڕەیی ژێرکەوتنەکانی وڵاتی خۆیان دەجووڵانەوە؛ جیهانێکی ڕۆحی بێ ویژدان و پێکهاتەیەکی لۆژیکی بێ هەستی پێکهێناوە کە بێ زەییانەیە، هەموو شتێکی پارەیە و لە تەواوی پێوانەکانی دا بەرژەوەندیخوازی و براگماتیزم بە بنەما دەگرێت. دەتوانرێ بگوترێ تەواوی ناڕەسەنەکانی مرۆڤایەتی لێرەدا کۆبوونەتەوە و بوون بەیەك و جیهانێکی دژیان پێکهێناوە. ئەمەش دوالیزمێکی خوڵقاندووە، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە لایەك و جیهان لە لایەکی دیکەوە.

ئەگەر بڵێین سەدەی بیستەم سەدەی ئەمریکایە تا ڕادەیەك و لە هەندێ بوارەوە ڕاستە. ڕۆڵ و بەشدارییان لە زانست و تەکنۆلۆژیا لەپێشەوە دێت. لە پێشخستنی شارستانییەتی دیموکراسیشدا ناتوانرێ ڕۆڵی بچووك بکرێتەوە. لەگەڵ ئەوەی لە هەر دوو لایەندا تەواوکەر و پاشکۆی ئەوروپایە، بەڵام لە بواری جیهانگیریدا هەڵگری هەنگاوی خێرا و بەهێزترە. لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم خۆی لە لوتکەدا دەبینێ. بەڵام مسۆگەرە لە ناو خۆیدا دووچاری شپرزەیی هاتووە. تەنانەت ئەگەر لە دوا ڕۆژگارەکانی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆماش نەچێت، بەڵام دیسان لە جیاتی بەرزبوونەوە زیاتر نیشانەکانی ڕووخانی پێوە دیارە. ئەو داگیرکاریە نوێیەی خواستی بۆ جیهان پێشی بخات لە کەسایەتی ڤێتنام، تێپەڕ و بەلاوەنرا. هەرچی هەنگاوەکانی جیهانگیریە ڕۆژ بە ڕۆژ ناڕەزایی بەرامبەر زیاد دەبێ و گۆشەگیر دەبێ. باڵادەستی جیهان لە میانەی نەتەوە یەکگرتووەکان و سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی و ناتۆ زۆر بە سستی بەڕێوە دەچێت و خەرجییەکەی گران دەکەوێت؛ هەروەکو دیارە تێپەڕکردنی ئەم سەروەرییە لە سەدەی بیست و یەکەم و کەوتنە ڕیزی دووەمەوە، ناچارییەکە.

دەشێ ئەم ڕەوشەی ئەمریکا وەکو ڕەنگدانەوەیەکی ئەوروپاش ببینرێ. ناشێ بیر لەوە بکرێتەوە ئەو ڕەوشەی ناوەند و دایك دووچاری دێت ڕۆڵەکانی پێیدا دەرباز نابن. شتێکی نوێ لە ئارادانییە. وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا بۆ سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی ئەنجامی بدات. بەڵام دیسان ئەو ڕۆڵە سنووردارەی لە جیهان دەیبینێ لەگەڵ ڕۆڵی یەکێتی ئەوروپا دەگونجێ. ئیتر لەخۆوە گرتن و تێرخۆراك کردنی مەیلەکانی سەرەڕۆیی و فاشیزم دژی بەرژەوەندییەکانێتی. هێزێکی بەمجۆرەی نییە بتوانێ دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا ئەنجام بدات. بە پشت بەستن بە هێزی زانستی ـ تەکنۆلۆژی و لەژێر دەمامکی دیموکراسیەت و جیهانگیری درێژەدان بە تەمەنی خۆی کردۆتە ستراتیژییەتێکی سەرەکی. مسۆگەرە لە ناوەوە و دەرەوەش ڕووبەڕووی لێپرسینەوە دەبێتەوە و سنوورێك بۆ کاریگەرییەکەی دادەنرێت. ئەو ڕەوشەی سەردەمێك جیهانی گریك بەرامبەر ڕۆما پێیدا دەرباز بوو، ئەمڕۆ لە دووانەی ئەمریکا و ئەوروپا دەبینرێ. هەروەکو بڵێی مێژوو دووبارە دەبێتەوە. سروشتییە کە چارەنووسیشیان لە یەکتر بچێت. هەروەکو چۆن پەلاماری

بەربەرییەکان قۆناخی رووخانی رۆمای خێرا کرد، ئەوا ئەو رەوتانەی شوێنگەیەکی هاوشێوەیان هەیە هەرچەندە بە بەربەرەکانی جیهانیش ناوزەد نەکرێن، رۆڵێکی هاوتا دەبینن لە قەیران و هەڵوەشانەوەی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا. شێوازی دیالەکتیکی سەدەی بیست و یەکەم پێشبینی دەکات، ئەمریکاش دووچاری هەمان ڕەوشی سۆسیالیزمی بونیادنراوی روسیا بێت.
ئاسیای کیشوەری دایکی شارستانییەتەکان پێشکەوتنێکی پارچە پارچە بەخۆیەوە دەبینێ. ناتوانرێ باس لە شوێنگەی رەسەنی هیچ یەکێك لەمانە بکرێت؛ لە باکوور و ناوەڕاستی ئاسیا هاوپەیمانێتی کە روسیا رێبەرایەتی دەکات، چین لە رۆژهەڵات و زەریای ئارام، هیند لە باشوور و یابان و ئوستڕالیا هیچ رۆڵێکیان نییە و تەنیا بەردەوامی شارستانییەتی رۆژئاوان.
روسیا و روسەکان نە تەواو ئەوروپایین و نە ئاسیایین، لە نێو دوالیزمێکی قووڵدا دەژین. دوورن لە گەیشتن بە رەسەنایەتی. هەوڵدانیان بۆ رێبەرایەتی کردنی سۆسیالیزمی بونیادنراو هەم بۆ روسیا و هەم بۆ جیهان بەگرانی بۆتە ماڵ. رۆڵێکی گرنگیان هەیە لە دەربازبوونی سەدەی بیستەم بە شێوەیەکی خوێناوی و خەمگینی. لە رێگای شێوە دۆگماتیك و یۆتۆپیا بێواتاکان هەوڵیاندا لەژێر ناوی سۆسیالیزم، کراسی شێتایەتی لە مرۆڤایەتی بپۆشن. کاتێك لەوەدا سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا پەنایان بردە بەر سیاسەتی خۆدزینەوە و هەروەکو بڵێی هیچ بەرپرسیارێتییەکیان نییە، بێ ئابڕوویی و داتەپینی خۆیان سەلماند. بەمجۆرە لە دێوەزمەی کۆمۆنیزمەوە بەرەو لایەنەکەی دی چوون و کەسایەتی مافیای سەرمایەداریان هەڵبژارد و بەمجۆرەش بە بێ هیچ دوودڵییەك گوزارشتیان لە دووڕوویيە داڕزاوەکەیان کرد. ئێستاکەش لە نێو رەوشێکی حەپەساویدان و نازانن بە کام ئاقاردا دەچن. هەروەکو دیارە دوو لایەنیەکەی کەسایەتیان بەردەوام دەبێت. لە کاتێکدا سەرمایەداری قووڵ دەکەنەوە لە دەربازبوون بەم رەوشە درەنگ ناکەون کە لە رەوشی سۆسیالیزمی بونیادنراو دەچێت. هەر کاتێك بکەونە خۆ هەوڵدەدەن کاریگەری خۆیان زیاد بکەن بە تایبەتیش لە ئاسیای ناوین و قەفقاسیا. بەڵام چاوەڕوانی ناکرێت رەوشیان لە سەدەی بیست و یەکەمدا بگاتە ئەو ئاستەی سەدەی بیستەم. وەکو ناوەندێکی کەنار دەبێ شوێنگەی خۆیان پتەو بکەن و بە قۆناخی خۆماڵی بوون دەرباز ببن. هەوڵدەدەن لە بواری زانست و تەکنۆلۆژیا و شارستانییەتی دیموکراسی لاسایی ئەمریکا و ئەوروپا بکەنەوە، بیر لە ئەرکێکی رەسەن ناکەنەوە.
دەشێ چین پەرەسەندنی سەیر بەخۆوە ببینێ. تاوەکو ئێستاش توانیویەتی هاوسەرێتییەکی دزێو لە بواری ئابووریدا لەگەڵ سەرمایەداری و لە بواری سیاسیشدا لەگەڵ سۆسیالیزمی بونیادنراو درێژە پێبدات. ئەمەش تەواو هاوسەرێتییەکی نامەشروعانەیە. مەزنی ژمارەی دانیشتوان و چالاکبوونیان، رێگا لەپێش مەزنبوونێکی ئەژدەها ئاسایانە دەکاتەوە. تاکو ئێستا دیار نییە تا چ رادەیەك لە داهاتوو دەبێتە شارستانییەتێکی رەسەن. لە مێژوودا باڵابوونی چین و بە توانایی لە لاسایی کردنەوەی شارستانییەتە مەزنەکاندا دەبینرێ. دەشێ بگوترێ چینیەکان لاسایی کەرەوەیەکی کارامەن. یابانییەکان و گەلە

هیندۆ ـ چینیەکانیش جێگای خۆیان لەناو ئەم لێشاوە دەگرن. بە شێوەیەکی نایاب لە لاسایی کردنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراویش سەرکەوتن. تاکو ئێستاکەش هەموو بوارە بە سوودەکانی هەر سیستەمێك وەردەگرن. دیار نییە بەرامبەر بەمە چی لە جیهاندا بڵاودەکەنەوە. شیمانەی بڵاوکردنەوەی ئاشتی و ئارامی بەهێزە. بەڵام لە کاتێکدا لەگەڵ هەر هێزێکی جیهان بکەوێتە نێو شەڕەوە، لە سەرووی ئەو هێزانەوە دێت کە توانای نانەوەی کارەساتیان هەیە. هەروەکو دیارە دەبێتە هێزێکی هەڵکشاو لە سەدەی بیست و یەکەمدا. چۆنیەتی دەرئەنجامی ئەم هاوسەرێتیە دزێوە بابەتێکی جێگای مەراقە. بەڵام نابێ چاوەڕوانی بکرێت کە ببێتە ناوەندی دەرچوونی شارستانییەتێکی جیاواز. بەڵام چینییەکان لە سەرمایەدارەکان زیاتر نوێنەرایەتی سەرمایەداری دەکەن، لە کۆمۆنیستەکان زیاتر نوێنەرایەتی کۆمۆنیستی دەکەن، لە میانەی نیشاندانی تواناکاری جامبازی تەنیا دەتوانن بە لاسایی کردنەوە بەرەو پێشەوە بچن. هیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵ سەنتێزێکی نوێ نییە.
بەڵام هەروەکو دیارە رەوشی هیندستان لە کولتووری رەسەنی خۆی زیاتر، ئەم باڵادەستیە کولتووریانە قووڵ دەبێتەوە کە بە درێژایی مێژوو لە ئارادابوون. لە سەردەمێکی مێژوودا هیند لە میانەی دەنگدانەوەی دەنگی کولتووری ئاری پێشکەوت، بە براهمانیزم گەیشت و بودای خوڵقاند. کولتووری ئیسلامی بەخۆوە بینی. بە قووڵایی دەرەبەگایەتی کردە موڵکی خۆی. داگیرکارییەك نەماوە نەیناسیبێ و هەرسی نەکردبێت. بەمجۆرە رەوشی لەو ژنە دەچێ کە لەگەڵ هەر داگیرکارییەك دەخەوێ و دواتر لێی بە خاوەن دەردەکەوێ. هەروەکو بڵێی لەو مێردە ئینگلیزەی سوودمەند بێت کە لەگەڵ سەرمایەداریدا کردی بە هاوسەر. دەتوانێ دیموکراسییەتی ـ لیبڕالی پراکتیزە بکات. دەشێ لە بواری زانست و تەکنۆلۆژیادا بە ئاستی ئەمریکا بگات. خاوەنی مۆزائیکێکی گەلەرییە کە لایەنی ئاشتیخوازی لەپێشە. وەکو هەمە رەنگترین کولتوور جێگای خۆی لە نێو نەریتی ئاسیادا دەپارێزێ. بەڵام زۆر لە هەنگاونانی بەرەو شارستانییەتێکی نوێ دوورە. پەرەسەندنی راستگۆیانەی خۆی لەسەر رێبازی ئینگلیزی درێژە پێدەدات. لەم چوارچێوەیەشدا دەتوانێ ناسنامەی مێژوویی خۆی بپارێزێت و پێشکەوێت و درێژە بە هەبوونی خۆی بدات.
ئاسیا چەندین کولتووری مارژینالی وەکو تورکەکان و ئێرانییەکان و ئەندەنوسیەکانی هەیە. بەڵام ئەمانە زیاتر بە گوێرەی ئەوە گونجاوترن جێگای خۆیان لەناو هاوسەنگی رۆژهەڵاتی ناوین بگرن. ناشێ چاوەڕوانی بکرێت روسیا و چین و هیند لە بۆتەی ئاسیای هاوبەشدا ببن بەیەك. وا دیارە لە میانەی ئەو گەوهەرەی هەنووکەیان ناتوانن بگەن بە ئاستی ئەمریکا یاخود یەکێتی ئەوروپا. تەنانەت رەوشێکی رێککەوتنی گشتیشیان لە ئاسۆدا نابینرێ. ئاسیا تا ئێستا لە مێژوودا چۆن بووە هەروا دەمێنێتەوە و درێژە بە رەوشی بەرەی دواوەی تەواوی شارستانییەتەکان دەدات. بەڵام هیچ کاتێك دەست لەو رەوشەی بەرنادات کە خۆی بە زەبەلاحی نیشاندەدات.
بەڵام ئەمریکای لاتین تێکەڵەیەك و بەردەوامی ئەوروپا و وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکایە. ئەو پەیوەندییەی لەگەڵیاندا ئاوای کردووە، رێگای لەپێش هەمە رەنگییەکی نایاب

کردۆتەوە. هەمە ڕەنگی نەژادی و کولتووری و سیستەمەکانیان بە جوانیەکانیانەوە چەندە سەیر و سەرنج ڕاکێشە؟ ئاستەمە ڕەسەنێتیەك لەمە دەربکەوێت بەڵام کولتوورێکی ئامادەیە بۆ دەرکەوتنی قارەمانێتی و ڕەسەنایەتی تاك. دەشێ درێژە بە خوڵقاندنی کەسایەتی لە جۆری بۆلیفار و گیڤارا و زاباتا و کاسترۆ بدات. پێویستە چاوەڕوانی نەکرێت وەکو چین و هیند لاسایی برا گەورە بکەنەوە. ڕوکاری یاخیبوونیان هەیە، بەڵام ئاستەمە لە میانەی کەسایەتی موتوربە کراویان بتوانن هەنگاوێکی شارستانییەتی نوێ بخوڵقێنن. بەڵام دیسان چاوەڕوانی دەکرێت لە میانەی هەنگاوی شۆڕشگێڕی نوێ، نوێنەرایەتی کیشوەر و کولتوورێك بکەن کە ئاواتەکانی نوژەن بوون بە زیندوویی بهێڵێتەوە. بە سانایی دەست لەوە بەرنادات بەردەوام ئەو کەسایەتیە دڵسۆز و شەرەفمەندانە بن بۆ ئەوانەی دووچاری تەنگەتاوی دێن. بەڵام هێزەکەیان توانای خوڵقاندنی سیستەمێکی نییە. تەنانەت دەتوانرێ هەرسکردنی شارستانییەتی دیموکراسی هاوچەرخ لە سەدەی بیست و یەکەمدا بۆیان بە سەرکەوتنێك لە قەڵەم بدرێت.
لە نزمترین ئاستدا ئەفریقیای ڕەش درێژە بە ڕۆڵی خۆی دەدات. نەژادی ڕەش سەمبۆلێکی ئەم ڕاستینەیە . نەخۆشی ئایدز وەکو کێشەیەکی مەزن بەردەوام دەکات. وەکو کیشوەر هەموو تواناکارییەکی هەیە کە بتوانێ ببێتە دایکێکی گەشاوە. بەڵام بە دەستی مێردە خراپەکانی ناوخۆ و دەرەوە، وا بە سانایی لە ڕەوشی خراپ ڕزگاری نابێت. ئەگەر درەنگیش بکەوێت، لە دایکبوونی لە شێوەی دایکێکی ڕەشی جوانکەلە دەبێت. دەبێتە گۆڕەپانێك زۆر بە سانایی ئەو شارستانییەتەی لێ بڵاو دەبێتەوە کە ڕەنگ و مۆری ژنی پێوەیە نەك پیاو. ئەمریکای لاتین و هیندیش پەیڕەوی دەکەن. لەهەر سێکیاندا نەریتی ژن و دایك بەهێزە و ئومێد بەخشن. ئەگەر درەنگ بکەوێت و ئاستەمیش بێت، ئەفریقیا بەرخودان دەکات و لەوانەیە لەگەڵ سەرکەوتنی تەواوەتی پێشکەوتنی شارستانییەتی نوێ، بە ناسنامەی ڕاستەقینەی خۆی بگات.
لە بەرامبەر پەرەسەندنی شارستانییەت، ئەو دۆگماتیزمەی پشتی بە بەردەوامکردنی کۆن دەبەستی و هێزی یۆتۆپیای گوزارشت لە خەیاڵەکانی دیاریکردنی نوێ دەکات، دووچاری تێکشکانێکی مەزن هاتن. بە گومانەوە پێشوازی لە تواناکارییەکانیان سەبارەت بە پەلکێشکردن دەکرێت. قۆناخی هاوشێوەی ئەمە لە مێژوو دەبینرێ. لە سەردەمی کەوتن و وەرچەرخانی شارستانییەتی سۆمەر لە دوای ساڵانی 2000 پ.ز و هەڵوەشانەوەی دیدگای کۆیلەداری لە سەرەتاکانی زایین و قۆناخەکانی دەرکەوتنی جوڵانەوەی ڕێنسانس لە ساڵانی 1500 ی زایینی، هەموویان قۆناخی هاوشێوەی ئەمەن و تێیدا گومان سەبارەت بە ڕابردوو زیاد دەبێت. لێگەڕین و ڕەشبینی سەبارەت بە ئایینده بەناویەکداچوونە. جیهانی 2000 ڕەوشێکی هاوشێوە بەخۆوە دەبینێ. لە کاتێکدا دۆگماتیزم لە پەلەقاژەی لەناوچوون دایە، ئەو ڕەوشەی یۆتۆپیاش تێی کەوتووە خەیاڵەکان پووچەڵ بۆتەوە، کاریگەری پراگماتیزمی مرۆڤایەتی سڕ کردووە و بێ جۆش و تا ڕادەیەکیش بێچارەی هێشتۆتەوە. بە تەواوی فەلسەفەی ڕۆژانە پەیڕەو دەکرێت. تواناکاری ئافراندنی خەیاڵی نوێ لە لایەن سەرمایەداری لە ئارادا نییە. ئەمریکا ئەم خەیاڵە نوێیانە لە میانەی

فیلمەکانی هۆلیۆد دەخوڵقێنێ، بەڵام ناتوانرێ لە ڕێگایەوە بۆ ماوەیەکی درێژ مرۆڤایەتی بخەڵەتێنێ و خەریکی بکات. ئەو براگماتیزمەی لە میانەی کۆمەڵگای بەکاربردن پەیڕەو دەکرێت، ناتوانێ پێکهاتەیەکی نەریتی فەلسەفی بنەڕەتی و خەیاڵێك بخوڵقێنێ، چونکە ئەمە لەگەڵ گەوهەرەکەیدا ناکۆکە. لە هەموو بوارێکدا پرەنسیپی ژیانی ڕۆژانەیی پەیڕەو دەکرێت. ئەمەش چەمکی قۆناخەکانی قەیرانە کە بەسەربردنی ژیانی ڕۆژانە بە بنەما دەگیردرێ. سەقەتیە هەرە سەرەکییەکەی بنەمای یۆتۆپیای کۆمۆنیزمی، نیشاندانی پراکتیکی ناکۆك بوو لەگەڵ ئەو ئامانجانەی بۆی تێدەکۆشا لە میانەی نموونە نەرێییەکەی سۆسیالیزمی بونیادنراو گۆمانێکی مەزن بەرامبەر بە سەرنج ڕاکێشی سۆسیالیزم پێشکەوت. سۆسیالیزم پێویستی بە هەوڵ و کۆشش هەیە لەپێناو نوێبوونەوە و وەرچەرخانێکی ریشەیی.
بەرامبەر بەو ڕاستینەیە مرۆڤی ئەم چاخەمان ناچارە سەرلەنوێ بکەوێتە نێو لێگەرینێکی مەزنەوە. دەشێ لە میانەی ئەو تواناکاریەی بە دەستیەوەیە ڕۆژی خۆی بباتە سەر، بەڵام ناتوانێ پێکهاتەیەکی بنەڕەتی بۆ ئاییندە ئاوا بکات. بە ڕەوشێك گەیشتوە چاوەروانی فریاکەوتن لە لایەن دۆگماکان ناکات. ئەزموونی ئەوەشی بینی کە بە دواکەوتنی ئەو یۆتۆپیایانەی هەڵگری بناخەیەکی زانستی و تەکنۆلۆژی پێویست نین، ئەنجامێکی جیاواز لەوەی دۆگماتیزم لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ. لەگەڵ ئەمەشدا لە نێو گەورەترین شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی سەردەم دەژی. ئەو شارستانییەتە دیموکراسیەی ئەم بناخەیە دەرفەتی پێداوە، تەواوی جیهانی ڕاپێچ کردووە. بەڵام خودی شارستانییەتی دیموکراسیش لەوە دوورە بتوانێ ئەو جەمسەرە دژانە نەرم بکات تەنانەت قۆناخی بەربەریەتیشیان دەرباز کردووە، هەروەها هەر نەیتوانیوە لە میانەی پلاتفۆرمی گونجاوی تەبایی چارەسەری ئاسان بکات، تاکو ئێستا لاوازی نەبوون بە ریشەیی و هەمیشەیی و درێژخایەنی بەلاوە نەناوە. لە ڕاستیدا ئەم قۆناخەی لە ئارادایە قۆناخێکی مێژووییە پێویستە لە میانەی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە و قووڵکردنەوەی لێگەڕینەکان و بینینەوەی چارەسەری ریشەییانە بەسەر ببردرێن و درێژخایەن و ناچارییە. بە بێ تێپەڕ بوون بەم قۆناخە توانای پەڕینەوە نییە. لە ڕەوشێکی پێچەوانەدا هەروەکو لە کۆمۆنەی پاریس و چەندین نموونەی کارەساتی سۆسیالیزمی بونیادنراو دەرکەوت ناتوانرێ ڕێگا لەپێش دەرئەنجامی تێکدەرانەی چارەسەریە پێنەگەیشتووەکان بگیردرێ.
ئەو ئەنجامە پڕ لە مەینەتیانەی چەندین پراکتیکی شۆڕشگێڕی خاوەن ئامانجی بەرز و پیرۆز دووچاری هاتن، گرێدراوی ئەم ڕاستینەیە. سەنتێزێ نوێی مرۆڤایەتی سەردەمی شارستانییەتی دیموکراسی، لە ئەنجامی چەندین تێز و دژە تێزی هەمە لایەن و ئاڵۆز و لە میانەی تێکۆشانێکی هەمەڕەنگ و گەردوونی و مرۆڤانە بەدیدێت، کە جگە لە مافی بەرگری ڕەوا جێگای توندوتیژی تێدا نابێتەوە. لەگەڵ ئەوەی لە گەلێك ناوەندی جیاوازی جیهاندا ئەم توانستانەی پێشکەوتن لە ئارادایە، بەڵام چاخەکەمان زۆر لەوە دوورە بتوانێ سەنتێز بخوڵقێنێ. جارێکی دیکە ئاراستەکردنی چەمك و توانای چاودێری و بەدواداچوونمان بۆ نەریتی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین کە سەرلەنوێ بۆتە لانکەی

شارستانییەت و لاوێتی خۆی ئافراندووە، هەڵسەنگاندنی وزە شاراوەکەی و ئاسۆکەی لە هێنانە ئارای سەنتێزێکی شیمانە بۆکراو، گەوهەرێکی چارەنووس ئامێزانە لەخۆوە دەگرێت.

بەشی پێنجەم

ئایا نەریتی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین
دەتوانێ ببێتە سەنتێزی شارستانییەتی نوێ؟

ڕۆژهەڵاتی ناوین وەکو گۆڕەپانێکی هەلومەرجی جوگرافی خوڵقێنەری شارستانییەت، واقیعی نییە بۆ قۆناخی ئایینده باس لە ڕۆڵی مێژوویی بکرێت. بە پێچەوانەوە بە هۆی زیادبوونی چۆڵەوانی و گەرمایی و بێ ئاوی، چاوەڕوان دەکرێت بکەوێتە ڕەوشێکی نالەبارترەوە. لەم ماوەیەی دواییشدا سامانی دەوڵەمەندی نەوت بە هۆی ئەو شەڕ و پارچە بوونانەی ڕێگایان لەپێش کردەوە، ڕۆڵێکی باشیان نەبینیوە. ئەم سامانەش هیچ بەهایەکی نییە جگە لەوەی داواکاری بەکار بردن (أستهلاك)ی دەستەیەك دەوڵەمەندی دوور لە خوڵقکاری و داهێنان جێبەجێ دەکات. جگە لەوەی تەواو بوونی ئەم چاوگە نەوتیانە لە ماوەیەکی نزیکدا ناچاری و چاوەڕوان نەکراوە. هەرچی ڕووبارەکانی لە جۆری فورات و دیجلە و نیلە کە شارستانییەتییان خوڵقاندووە، زیاتر دەبێتە بابەتێکی گرژی و قەیران. دەشێ کشتوکاڵی ئاودێری لەسەر بنەمای تەکنۆلۆژی نوێ پێشکەوتن بەخۆیەوە ببینێ. ناشێ چاوگە سروشتییەکانی دەوڵەمەندێتی هاوشێوەی ئەمانە لەپێناو ئەرك و پایەی مێژوویی ناوچە، ڕۆڵی فاکتەری سەرەکی ببینن. زۆربەی ناوچەکانی جیهان لەم بوارەدا شانسیان لە ڕۆژهەڵاتی ناوین زیاترە. بە کورتی هەروەکو هەوڵماندا شیبکەینەوە لە سەنتێزی قۆناخی ئایینده و مێژووی مرۆڤایەتیدا، کاریگەری یەکلاکەرەوەی هەلومەرجی جوگرافی لەخۆیەوە ناگرێت. دوا شارستانییەتی کە جوگرافیا ڕۆڵێکی چارەنووس سازی تێدا بینی شارستانییەتی سەرمایەداری ئەورووپی بوو. دوای ئەم قۆناخە ڕۆڵی دیاری کراو بۆ فاکتەری دیکە گواستراوەتەوە.

تەکنۆلۆژیای زانستی بە تەنیا ناتوانێ سەنتێزی سەرەکی شارستانییەت دیاری بکات. هێزی گەیشتنی تەواوی کۆمەڵگاکان بە زانست و تەکنۆلۆژیا توانستێکی بەمجۆرەی لە دەرفەتێکی بە کەڵك دەرخستووە. تەنیا دەتوانێ زەمینەی ماددی لەبار بۆ خوڵقاندنێکی نوێ پێك بێنێ. لە ڕەوشێکی بەمجۆرە دایە دەتوانێ ئەم ڕۆڵەی لە بواری گەردوونیدا ببینێ. هەموو کۆمەڵگایەك دەتوانێ پێی بگات. جوداخوازی ناوچەیەك یا کۆمەڵگایەك نابێ؛ تەکنۆلۆژیای گەیاندن و ڕاگەیاندن بە خۆی دەرفەت بەمە نادات. زیاتر دەتوانێ بە خێرایی و شێوەیەکی هاوسەنگ تازە ئافرێنراو لە دایك بووەکە بۆ ئاستەکانی گەردوونی بگوازێتەوە.

کارەکتەر و ڕۆڵی سەرەکی شارستانییەتی دیموکراسی ڕوون کراوەیە. لە سەدەی بیست و یەکەمدا ئەم شارستانییەتە لە تەواوی جیهان بە قووڵی و فراوانییەوە درێژە بە بڵاوبوونەوە دەدات. ناچارییەکە دەبێ تەواوی مرۆڤایەتی بە گشتگیری ئەم شارستانییەتە بە خۆیەوە ببینێ. دەشێ چاوەڕوانی بکرێ لە بواری بەڕێوەبردن و شێوەی ژیان بەرەو شێوەی دەوڵەمەندێتی و کامڵ بوون گەشە بکات. بەڵام تەنیا سەربەخۆ سەنتێزێك نییە. ئەو چوارچێوە و شێوەیەیە کە سەنتێز دەئافرێنێ. بێگومان یەکێتی و تەواو کردنێکی دیالەکتیکی لە نێوان شێوە و ناوەڕۆك لە ئارادایە. بەڵام هاوتا کردنی هەردووکیان بە واتای خزان بۆ میتافیزیکیا دێت. هەربۆیە پێویستە بۆ سەنتێزێکی هەمیشەیی مرۆڤایەتی لە چەمکی دیکەدا بگەڕێین و لەوێ بدۆزرێتەوە.

جەخت لەسەر ئەوە کرا کە ئەم قۆناخەی تێیدا دەژین قۆناخی لێکۆڵینەوە و لێگەڕینی ڕیشەییە. هەر لە ئێستاوە ناتوانین ئەنجامی ئەم قۆناخە دیاری بکەین، چونکە دیاری کردنی بە واتای کەوتنە نێو دۆگماتیزم و یۆتۆپیایەکی بێ بنگە دێت. تاوەکو ژیان بەردەوام بێت، پەیڕەوی دیالەکتیکی بەردەوام دەبێت. گرنگ ئەوەیە، مەزەندە بکرێت ئەو هەبوونەی دێتە ئاراوە لەسەر بنەمای کامە توانست دەبێت.

کاتێك هەڵسەنگاندنمان سەبارەت بە ناوەندە هەرە گرنگەکانی جیهان کرد بینیمان بە لانی کەم ئاراستەی ڕێڕەوی خۆیان بۆ سەدەی بیست و یەکەم داناوە. تەنیا ئەگەر هەلومەرجێکی نائاسایی بێتە پێشەوە، ئەگەرنا ناشێ لەم ڕێڕەوە دوور بکەونەوە. شیمانەی هەرە لەپێش ئەوەیە لەمیانەی بەرفراوان کردنی ڕژێمە دیموکراسییەکان و قووڵ کردنەوەی بە ئاقاری چاوەڕوانکراو و لادانی بچووکەوە درێژە بە هەبوونی خۆیان بدەن.

ڕۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی ئەم جیهانە و ڕێنومایيەکانی سەردەم دەبێتە خاوەن شوێنگەی هەرە تایبەت. ئاماژەمان پێکرد ئەمە لەمیانەی پابەند بوون بە جوگرافیاوە بەدینایەت. کەواتە ئەم فاکتەرە سەرەکیانە چین کە ئەم تایبەتمەندێتییانە دیاری دەکەن؟ ڕاسترین شت ئەوەیە لە نەریتی کولتووریدا بەدوای وەڵامدا بگەڕێین. تەنانەت ئەگەری کاریگەری جوگرافیاش، تەنیا کاتێك ڕەنگدانەوەی خۆی بکاتە سەر کولتوور واتادار دەبێت. دوای پێکهاتنی کولتوور، گرنگی هەلومەرجەکانی دەوروبەر دەخاتە پلەی دووەمەوە. فاکتەری یەکلایی کەرەوە بۆ دینامیکیەتە گەوهەرییەکان دەچێت. هاوبیرییەکی گشتی لەسەر ئەوە هەیە کە مێژووی شارستانییەت مێژووی توانستەکان و پێشکەوتنی کولتوورییە. شتی گرنگ لێرەدا پێناسە کردنی کولتووری و شوێنگە ڕەسەنەکەیەتی لەپێشکەوتنی شارستانییەتدا. ڕۆژ بە دوای ڕۆژ جێگای ڕۆژهەڵاتی ناوین لە مێژووی شارستانییەتدا ڕوون دەبێتەوە و لە ئەنجامی ئەو لێتوێژینەوانەی دەکرێت دەرکی پێدەکرێ. سەردەمی نیۆلیتیکی 10000 ساڵ ڕۆڵی زایینی بەم جوگرافیایە بەخشی و دەرباز بوو. ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە تەواوی شارستانییەتەکان قەرزاری سەردەمی نیۆلیتیکن. شارستانییەتی سۆمەر و میسر کە بە یەکەمین شارستانییەت دادەنرێت پشتیان بەو داهێنانانەی سەردەمی نیۆلیتیك بەست کە لە ناوچەی کەوانی بە پیت ئافرێنران.

لە تەواوی بەشە جیاوازەکانی هەڵسەنگاندنەکاندا هەوڵماندا لەمیانەی زنجیرەیەك چۆنیەتی کاریگەری ئەوە تا رۆژگاری ئەمرۆمان دیاری بکەین. لە ماوەی سەدەی نێوان دەیەم و پازدەهەمی زایینی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوین کەوتە نێو قەیرانێکی قووڵ و بەردەوام و تا ئەم قۆناخە هاتووە. داڕووخانی رۆژهەڵاتی ناوین لە هەڵوەشانەوەی هیچ ناوچەیەکی دیکەی جیهان ناچێت، ئەمەش سەرچاوەی خۆی لە کارەکتەری دایکی زایین وەردەگرێت. ئەو ناوچەیەی بە درێژایی 15000 ساڵ رۆڵێکی خوڵقکاری لەپێشکەوتنی مرۆڤایەتی بینی، لەگەڵ قۆناخی هەڵوەشانەوەدا تایبەتمەندێتی جیاوازتری لە تەواوی ناوچەکانی جیهان بۆ ئەم گەوهەرە یەکلاکەرەوە و درێژ خایەنە دەگەڕێتەوە. بەم واتایە رۆژهەڵاتی ناوین کەسایەتییەکە. ئەگەر خواستمان بە شێوەیەکی گشتگیر پێناسەی بکەین، دەتوانین بڵێین کەسایەتییەکی مێژووییە و پێشکەوتنە مێژووییەکانی کردۆتە موڵکی تەواوی مرۆڤایەتی، ناتوانرێ هەمان شت سەبارەت بە ناوچەکانی دیکەی جیهان بگوترێ.

بۆ نموونە چین و هیند و روسیا و ئەمریکای لاتین و تەنانەت ئەوروپا و شوێن کەوتووەکانی، هەروەکو بڵێی جل و بەرگ دەگۆڕن سیستەمی جیاواز شایستەی ناسنامەی خۆیان دەبینن. واتە لای ئەوان سیستەمی سیاسی هەروەکو جل و بەرگ وایە کە ناوە بە ناوە پێویستی بە ئاڵوگۆر هەیە. کاتێك کۆن دەبێت یاخود مۆدێلی تازەتر دەردەکەوێ، گۆڕینی هیچ گیروگرفتێك پێك ناهێنێ. چونکە لە ناواخنی خۆیدا شارستانییەتی هەرس نەکردووە. بەڵام بۆ کەسایەتی رۆژهەڵاتی ناوین شارستانییەت جل و بەرگ نییە بەڵکو خودی ژیانە. بە هۆی ئەو شارستانییەتانەی پێیدا دەربازبوون هەروەکو یەکێتی گۆشت و ئێسقانی لێهاتووە. تەنانەت تاوەکو بۆهێڵەکانی چووە و بۆماوەیی جێگای باسە. ژیانی خۆی وەکو بەرگێك فرێ نادات. هیچ ناوچەیەکی جیهان رەوشێکی بەمجۆرەی بە خۆوە نەدیوە و وەکو رۆژهەڵاتی ناوین لە ناواخنی خۆیدا تێیدا نەژیاوە. مێژوو، کولتوور، شارستانییەت و ژیان، کەسایەتی و کۆمەڵگایەکی ئەوتۆی لە رۆژهەڵاتی ناوین دروست کردووە کە لە هیچ ناوچەیەکی دیکە ناچێت. کولتووری کشتوکاڵی هەزاران ساڵە بۆهێڵی (جین) کۆمەڵایەتی تایبەتی خۆی خوڵقاندووە. شێوەکانی هزری میتۆلۆژی و ئایینی بە هەزاران ساڵ لە بیری (ژاکرە) کۆمەڵگادا ژیاوە. دۆگماتیزم و قەدەرگەرایی بووە بە پارچەیەکی جیا نەکراوەی ژیان. بەمجۆرە هزری خوڵقکار و رەسەن بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن کەوتە خەوەوە. فەرمووده و رێنومایییەکانی ئیلاهییات، وەکو تابۆی پیرۆز، بە بێ هیچ گومانێك بۆ باوەڕی پێهێنانە. دەرکەوتن لە فەرمانەکانی کتێبە پیرۆزەکان بە گەورەترین تاوان لە قەڵەم دەدرێت. بەمجۆرە ئەو چیرۆکانەی لە سەردەمی میتۆلۆژیا زار بە زار دەگێڕدرانەوە بوونەتە رێسای وشکی باوەڕی؛ بووە بە ئایین و خوداوەندێك یادەوەری و خەیاڵەکانی خوڵقێنەری شارستانییەتیان بەند کرد.

تەنانەت مرۆڤ بۆخۆشی لەوە تێنەگەیشت کاتێك بوونە دیلی ئەو شتەی بە دەستی خۆیان خوڵقاندیان، چۆن کەوتنە ناو یەکەمین و گەورەترین نامۆیی مێژوو. کولتوورێك پێکهات کە خوڵقێنەری کرد بە خوڵقێنراو، خوڵقێنراوی کرد بە خوڵقێنەر، ئەوەش کرا بە بابەتێکی سەرەکی هزر و باوەڕی، تەنانەت بەندایەتی کردن و پەرستنی ئەم سیستەمەی

کرد بە باشترین ناسنامەی مرۆڤ. بەمجۆرە گومان کردن لەو پیرۆزییە بە گەورەترین تاوان دادەنێن. لە لایەکی دیکەشەوە لە ئاکامی ئەو هێزەی بۆ یەکەمین جارە لە بە دەوڵەت بوون وەردەگیرێ میتۆلۆژیا بەهێزەکانی گەل و باوەڕییەکان لە بەرژەوەندی دەسەڵاتدارەکان خەسڵەتی خودایی پێدرا و بوو بە چەکێکی دەستیان. لە راستیدا مرۆڤ و کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین کاتێك داهێنانەکانی خۆی لە بواری ماددی و مەعنەوییەوە لە دژی شکایەوە و بووە دیلی دەستیان، بە ناوی تەواوی مرۆڤایەتی خۆی کرد بە قوربانی. ئەم شارستانییەتەی لەسەر بنەمای ئەم نامۆ بوونە بەرز بۆوە لە چاخەکانی سەرەتا و ناویندا کاریگەرییەکی هێندە قووڵی هەبووە ،هیچ گۆشەیەکی جیهان ناتوانێ لە ژێر کاریگەرییەکەی رزگاری بێت. ئەمەیە ئەو دیاردەیەی بە کەسایەتی مێژوویی ناوی دەبەین لەمیانەی هەندێ بەراوردکارییەوە دەشێ زیاتر دەرك بەو رووداوانە بکرێت. کەسایەتی و مردنی دایك لە ئەنجامی ژان و لە دایکبوونی نوێ بەدیدێت. دار گەورە دەبێت، کاتێك لە رێگای تۆوەکانییەوە دەوروبەری پڕ لە داری هاوشێوەی خۆی کرد دەمرێت. لە راستیدا مردن پێویستییەکی زیاد بوونە. داری کولتووری رۆژهەڵاتی ناوینیش دیاردەیەکە لەم راستینەیە دەچێت؛ تۆوەکانی خۆی لەهەر چوار لای جیهان بڵاوکردۆتەوە. لەبەر ئەوەی دارێکە لە دار بەڕوو دەچێت، هەرچەندە لق و پۆپەکانی لێبکرێتەوە ئەوا لەمیانەی رەگەکانییەوە بە گوڕتر درێژە بە ژیان دەدات. بە یەکەم داری کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین لە قەڵەم دەدرێت.

دوای ئەوەی لە ساڵانی 1000 تا 1500 ی زایینی کەوتە نێو قۆناخی داڕووخان، کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین رەسەنایەتی خۆی لە دەستدا. بەمەش لەو دار بەڕووە دەچێت کە تاوەکو رەگ پەلوپۆ و قەدەکانی بڕاوەتەوە. بە گوزارەیەکی دیکە هەروەکو بڵێی بۆ کۆنە گۆرستانی ئەو مرۆڤایەتیە گەڕاوەتەوە کە خۆی خوڵقاندوویەتی. گۆڕستانێکە هێندەی ئەهرامەکان و زیگۆراتەکان گەورەیە! ئەوە نزیکەی هەزار ساڵە روو دەدات لە بێدەنگی مردن بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. ئەو لە پەلوپۆ کەوتنەی لە ئەنجامی زایینێکی (ولادە) زۆرەوە هاتە ئاراوە، توانا و رەوشێکی ئەوتۆی نییە هەنگاوێکی خوڵقکارانە بهاوێژێ. سەردەمی فەرمانڕەوایەتی عوسمانییەکان تەواو گوزارشت لە زێرەڤانێتی گۆڕستان دەکات. رۆڵی سەرەکیشی ئەوە بوو مردنی نوێ فەراهەم بکات و لەمیانەی بەخشیشەکانییەوە درێژە بە گوزەران بدات. هەرچی ئایین و بانگدان و سەڵاواتە پڕێتی لە خەمگینی و لە پەیام و بانگەوازی مردن بەولاوە هیچ ئامانجێکی دیکەیان نییە. ترساندن لە رێگای باسی مردن، ئامادەکاری مردن لەمیانەی پەیامەکانی بەهەشت و دۆزەخ، بۆتە شێوەی شارستانییەتی قۆناخی دوایی. هەر لە مێژەوە دەست لە زانست و تەکنۆلۆژیا بەردراوە. کۆمەڵگا و سیاسەت بە شێوەی قاڵبی هەتا هەتایە (أزلی) سووڕاوە و دووبارە بۆتەوە. هەروەکو نموونەی گرگرەی بیر کە سووڕانەوە بە دەوری بیر قەدەرێك دەبینێ و بیر لە جۆرێکی دیکەی جوڵانەوە و بەڕێوە چوون ناکاتەوە. چەسپاندنی ئەم شێوە دۆگماتیکیە قووڵە بەسەر ئەو شارستانییەتە مەزن و خوڵقکارە تۆڕێکی قەدەرگەرایی لەگەڵ خۆیدا دێنێ و ئەمەش دەبێتە هۆکاری قەیران و داڕووخان. بەڵام ئەم تابلۆیە

راستییەکە و چیرۆکی ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕوون دەکاتەوە. کۆتایی هاتنی تەواوی چیرۆکەکانی خۆشەویستی بە سووتان و بوون بە خۆڵەمێش پەیوەندی بەو واقیعەوە هەیە.
پانزدە هەزار ساڵ ڕۆڵی دایك دەبینێ و هەموو شتێك بۆ مرۆڤایەتی دەخولقێنێ، دواتریش دەکەوێتە ڕەوشی بەندەیی بێ توانا و بێچارە! ئەو وڵاتە بیت کە بۆ یەکەمین جار خوداوەندە ژنەکانی خولقاند و هەموو پێویستییەکی مرۆڤایەتی بخولقێنێ، دواییش وەکو پارچە قوماشێك بەکار بهێنرێت و فڕێدرێتە گۆشەیەکەوە! تەواوی مەزنایەتی و خوداوەندەکان بخولقێنە دواتریش ببیتە بەندەیەکی بێچارەی ئەم خوداوەندانە! تەواوی ئەو پیشانە دەخولقێنی کە جیهان تێر دەکات، دواتر بە خۆت بە برسێتی دەمێنییەوە! هەموو شوێنێك دەکەیتە ئاوەدانی، دوایی بە خۆت دەبیت بە لانەواز! دەبیت بە چرا و هەموو کەسێك ڕۆشن دەکەیتەوە! تاکو ئێستاش لە تاریکایی ڕزگاریت نابێت! بۆ هەموو کەسێك دەبیت بە دەنگ، مۆسیقا و شیعر بخولقێنە؛ دوایی ببیت بە کەڕ و لاڵ! زانست و ڕێزگرتن و ئامراز بۆ هەموو کەسێك بخولقێنە، دواییش بە نەزانی بمێنیتەوە! کۆشك و دیوەخان بۆ هەموو کەسێك دەخولقێنێ، دواییش پێویستیت بە بستێك خاك دەبێت! بەڵێ شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین ناوی ئەم ناکۆکییە تراژیدییە گەورەیەیە. هۆکاری سووتان و بوون بە خۆڵەمێش لە چیرۆکەکانی خۆشەویستیدا لەم ناکۆکییەدا شاراوەیە. لەمیانەی تەواوی ئەم بەهایانەوە گەورە دەبێت، دواییش دەبێت بە بستەباڵا. ئەمە تەنیا لەمیانەی سووتانەوە پاك دەبێتەوە. بۆ یەکەمین جار بە یەك گەیشتنی خودای ژن و پیاو دەخولقێنێ، دوایی دەبیت بە ژن و پیاوێك کە کەوتوونەتە نێو سووکترین ڕەوشی سواڵکەرییەوە! ئەمەش تەنیا بە سووتان پاك دەبێتەوە.
گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین زۆر دەگرین. بێگومان دوای لەدەستدانی تەواوی ئەو بەهایانەی خولقاندوویەتی دەگرییێت. لەم هەزار ساڵەی دواییدا ڕۆژهەڵاتی ناوین لەسەر بێدەنگی مردن دەگرییێت. بانگدان، گۆرانی و ئاوازە مۆسیقییەکان پڕ لە خەمگینین و بانگەوازی مردن دەکات. ئەمانەش هیچ یەکێکییان ڕێکەوت نییە؛ گوزارشت لە ڕووداوەکان دەکەن. ئەگەر بە پێچەوانەی ئەمە ئەنجام درابایە بێ واتا دەبینرا. لێرەدا زیاتر ڕوون دەبێتەوە بۆچی ئەو گۆڕانکاری و ڕووداوانەی لە جیهان ڕوو دەدەن ڕۆژهەڵاتی ناوین پێی کاریگەر نابێت. ئەوانەی بناخە و گۆڕەکانیان هێندە گەورە و قووڵە؛ ناشێ لە کەسانی دیکە تێبگەن. چونکە بە بێ خواردنەوە بەردەوام سەرخۆشن، یانیش بە مردوویی لە دایك بوون. ناشێ ڕابردوویەکی بەمجۆرە لێی ببوردرێ. هۆکاری لێخۆشنەبوونیش دیارە. نابێ ئەم شارستانییەتە بە فڕێدراوی بەجێ بهێڵدرێ. ئەوانەی بە جێی دێڵن لە نێو خیانەتی هەرە مەزندان. ئەوانەی لە نێو خیانەتێکی هێندە گەورەدان، لێیان نابوردرێ. خیانەتکردن لە شارستانییەت تاوانێکی گەورەیە و زۆرن ئەوانەی خیانەتییان کردووە. هەربۆیە جوڵانەوەکانی تۆڵەسەندنەوەش مەزن و زۆرن. بەڵام ئەمە چی ڕزگار دەکات؟ کوشتن و کوژران، لە گەورە کردنی گۆڕستان زیاتر هیچ سوودێکی هەیە؟ لە ڕۆژهەڵاتی ناوین لە ژێر بیانووی کێشمەکێشی ئایینی و بنەماڵەیی و مەسەلەی نامووس و موڵك و تەنانەت گەلێك بیانووی بچووکی هێندەی ناوکە هەنجیر، جۆگەلەی خوێن دەڕژێنرێ. تەواوی ئەمانەش

بڕوبیانوون. شکستی گەورە و خیانەت بناخەی ئەم خوێن ڕشتنانە پێك دێنن. نەریتی تۆڵەسەندنەوە شتێکی سانایی نییە، چونکە ڕەگەکەی بۆ ڕابردوویەکی بەمجۆرە درێژ دەبێتەوە. گەلێك تاوان کە ڕوو دەدەن بۆ ڕاستینەی ئەم داب و نەریت دەگەڕێتەوە. دیسان بناخەکەی ئەم مێژووە نەفرین لێکراوەیە. تەواوی بەهاکانی شارستانییەت زەوت کراوە و ناموسەکەی پێشێل کراوە. هەروەکو چۆن ئەم ڕاستینە لەسەر گەلێك شت پەیڕەو دەکرێت بەڵام لە مەسەلەی کچ و ژندا کراوەتە سەمبۆل. ئەگەر شتێك لە سەمبۆل بێت، واتا پیرۆزی مەزن پیس کراوە. هەربۆیە سزاکەی هێندە گران دەبێت و بە شێوازێکە پەسند ناکرێت. تراژیدیا سەرچاوەی خۆی لەم مێژووە وەردەگرێت.
ڕۆژهەڵاتی ناوین گۆڕە لەناو گۆڕێکی دی، گرێیە لەناو گرێ. جیهان دەگۆڕێت بەڵام ئەو ناگۆڕێت. ناچارە وەکو خۆی بمێنێ. دار بەڕووە، بەردەوام ڕەگەکەی ئەستوور دەبێ. هەرچەندە لقەکانی ببڕدرێت دیسان بەخۆی دەمێنێتەوە. هیچ کاتێك ئومێد بۆ سەوز بوونەوەی نابڕێت. ڕۆژهەڵاتی ناوین مۆڵگەی ئومێدە. تەنیا ئومێد بە دەست ڕۆژهەڵاتی ناوینەوە ماوە. لە کاتێکدا نەریتەکە بێبەزەییانە و جێگای لێنەبوردنە و بەردەوام ئومێد چاوەڕوانی چەکەرە کردنی ڕەگی داربەڕووە. ژیان تەنیا وەکو ئومێدێکی مەزن ماوەتەوە. دانەبڕان لە داب و نەریتە باوەکان، لە هێزەکەیەوە سەرچاوە دەگرێت. بەڵام سەرلەنوێ نەخولقاندنەوەی خۆی، پەرە بە پووکانەوە دەدات. لە کاتێکدا تەواوی ناوچەکانی جیهان ڕێڕەوی پەرەسەندنی خۆیان دیاری دەکەن، ئەوا پارێزگاری ڕۆژهەڵاتی ناوین لە تایبەتمەندێتی و ڕەسەنایەتی خۆی بۆ کاریگەری قووڵی شوێن پەنجەی شارستانییەتی ڕابردوو دەگەڕێتەوە. ئەم ڕەوشە هۆکاری ئەوەشە کە ناتوانێ بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە گۆڕانکارییە هاوچەرخەکان هەرس بکات. شوێنەواری شارستانییەتەکانی ڕابردوو و شارستانییەتی هاوچەرخ دەکەونە نێو ململانێوە. بە واتایەکی دیکە، پێویستی پێکهاتنی سەنتێزێکی نوێ دەخاتە ڕوو. بەڵام سەبارەت بە هیندستان و ئەفریقیا یاخود ئەمریکای لاتین لە سەنتێزێکی نوێ زیاتر، لەسەر بنەمای ئەو چەشنەی سەرمایەداری درێژە بە پەرەسەندنی خۆیان دەدەن کە هەنگاویان بۆ هاوێشتووە. لە بەرخودان زیاتر، قۆناخی هەرسکردن پەیڕەو دەکرێت. ڕەوشی ناوچەکانی دیکەی جیهانیش لەمە دەچێ. زەمینەیەکی کولتووری بەهێز لە ئارادا نییە. پێویستییان بە ململانێ و سەنتێزێکی نوێ هەبێت. لە ڕۆژهەڵاتی ناوین نە توانەوە نە وەرچەرخان وا بە سانایی ڕوو نادات. ئالێرەدا بە هێزی نەریتی کولتووری جگە لەوەی بە سانایی ناتوێتەوە و بە وەرچەرخان دەرباز نابێت، ئەوا وزە شاراوەکەی لە خولقاندنی نوێدا جێگای بایەخ پێدانە. لە کاتێکدا لە هەموو لایەکی جیهان کێشە نەتەوەیی و ئەتنیکی و ئایینیەکان لەمیانەی ڕێگایەك بە چارەسەری دەگەن، ئەوا سەبارەت بەم بابەتەش جیاوازی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەردەکەوێتە ڕوو.
ئەگەر کێشەکان لەمیانەی ڕێچکەکانی شارستانییەتی هاوچەرخ چارەسەر نابێت، ئەوا بەهۆی بەرخودانی کوێرانەی کولتوورییە کە لە ناواخنی ئەم ڕاستینەیەدا شاراوەیە.

پێویستە ئەم راستینەیە بە شێوەیەکی نێگەتیف هەڵنەسەنگێنین. بە پێچەوانەوە راستتر ئەوەیە وەکو تواناکارییەکی رزگار بوونی سەرمایەداری لەو قەیرانە گشتگیر و هەمیشەییەی تێی کەوتووە هەڵیسەنگێنین. ئەو ناکۆکییەی لە ئارادایە ئەوەیە، نەریتی رۆژهەڵاتی ناوین خۆی شینەکردۆتەوە و نەبووە بە نەریتێکی هاوچەرخ. هەندێ فاکتەری دەرەکی و ناوەکی رێگا بەوە نادەن وزە شاراوەکانی ئاکتیف بێت. بەڵام رەگە بەهێزەکانیشی کۆسپ دەخاتە پێش ئەوەی نەریتی دەرەوە بکات بە خۆجێیی. ئەنجامیش قووڵکردنەوەی بنبەستبوون و پێکدادانە. ئەم قۆناخە لە ماوەی نێوان 1500 ـ 2000 ی زایینی قووڵ بۆوە و بەردەوام بوو. تاوەکو سالآنی 1500 بە بێ پچڕان هاوسەنگی و باڵابوون بە درێژایی 15000 ساڵ لەدەستی کولتووری رۆژهەڵاتی ناویندا بوو. ئەم باڵابوونەی لە بواری ماددی و مەعنەوی و دەزگاکانی ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵگا بەرەو بەخۆ بڕوابوونێکی زێدەی برد و باوەڕی بەوە هێنا کە بۆتە سەنتێزی جیهان. باوەڕی بەوە نییە جیهانێکی شارستانی لەو باڵاتر پێشبکەوێت، خۆی لە جێگای تەواوی جیهان دادەنێ. ئەوانەی دیکە بە بیانی و گاوڕ لە قەڵەم دەدات. ئەم 500 ساڵەی رابردوو تێری تێکشکاندی ئەم دۆگماتیزمەی نەکردووە. باڵابوونی شارستانییەتی رۆژئاوا دەبینێ و هەست بە هێزە ماددی و مەعنەوییەکەی دەکات، بەڵام بە شێوەیەکی دروست دان بەوە دانانێت و هەرسی ناکات. لێرەدا ئەو جیابوونەوە چینایەتییەش کاریگەرییان هەیە کە لە دەوروبەری سەرمایە پێکهاتوون. ئەمانە وەکو پێکهاتەی دروستکراو دەبینن. نە توانای هەیە لەمیانەی قووڵبوونەوە لێپرسینەوە سەبارەت بە بنەما مێژووییەکانی بکات، نە توانای رەتکردنەوەی هەیە. توانای ئەوەشی نییە شیبکاتەوە و بیکات بە کەرەستەی سەنتێزێکی نوێ. چونکە بەردەوامێکی ساکارانەی دەرەوەن. تەنانەت رێگانادات پێکهاتەی لەم جۆرەش ببنە هێزێکی ناوخۆیی.

تاوەکو ئێستاکەش نوژەنی سەرمایەداری رۆژهەڵاتی ناوین دوورە لەوەی دیالۆگ لەگەڵ کولتووری خۆجێیی ناوچە بکات. وەکو بریکارێکی بیانی دەمێنێ. لە لایەکی دیکەشەوە کاتێك خودی کۆمەڵگاش لە نێو قالبەکانی 10000 ساڵ پێش ئێستای سەردەمی نئۆلیتیك دەژیت، لەهەمانکاتدا لە ژیانی قاڵبەکانی کۆیلەداری و دەرەبەگاتیش دوورنییە. کاتێك سەرمایەداری و سۆسیالیزمی بونیادنراویش لەسەر تەواوی ئەمانە زیاد بوون، قۆناخی هێندە سەخت هاتە پێشەوە کە دەرکەوتن لێی ئاستەم بوو. رەوشێك لە ئارادایە تاوەکو دوایی تێکچڕژاوە و پەشۆکاوە. هیچ رەوت و دەزگایەکی بە کاریگەر لە ئارادانییە. هەموو شتێك لە نێو شلەژان دایە. پێویست دەکات ئەم قۆناخە کۆتایی بێت و رزگاربوون بەدیبێت. ئیتر تێکەڵییەکی بەمجۆرە هاتۆتە ئاراوە ناتوانرێ هەڵوێستەکانی هەڵگەڕانەوە و خیانەت و هەڵوێستە رەسەنەکان لێك جیا بکرێتەوە.

پێویستە قەیران و داڕووخانی رۆژهەڵاتی ناوین پەسند بکرێ. گەورەترین بە هەڵەداچوونی شارستانییەتی رۆژئاوا ئەوەیە، کە بە پێی پێویست و بە شێوەیەکی واقیعیانە هێزی ئەو ناوچەیان هەڵنەسەنگاندووە کە بنچینەکەیان پێکدێنێ. هەرە زێدە رەگەکەی خۆی تاوەکو شارستانییەتی گریك و رۆما درێژ دەکاتەوە. بەڵام شارستانییەتی

گریك و رۆما قۆناخێکی رۆژهەڵاتی ناوینن. مافی سەردەمی نئۆلیتیکیش نادات کە تێرخۆراکی کردووە و خۆپەرستانە هەڵسوکەوت دەکات. لەبەر ئەوەی ئەم بە هەڵەداچوونە رێگا نادات دیالۆگێکی راست لەگەڵ رابردوو بکات، ناهێڵێ پەیوەندییەکی دیالەکتیکی واتاداریش لەگەڵ ئەم واقیعەی لە ئارادایە ببەستێ. بە ئەندازەی ناسینێکی راست سەبارەت بە رابردوو، ئەوا پەیوەندی دیالەکتیکی لە دیاری کردنی سەنتێزی ئاییندەشدا وەکو ناچارییەکە. کاتێك ئەوروپا وەکو (تێز) بیرۆکەیەك پەسند دەکەین، ناشێ ئەمریکا، روسیا، چین یاخود کولتووری ناوچەیەکی دیکە ببێتە (ئانتی تێز) دژە بیرۆکە. هەروەکو لە سروشتدا لە ئارادایە، بیرۆکەکان، دژە بیرۆکەی خۆیان لەو ناوچانە پێکدێنن کە خۆیان لەوێوە هەڵکەوتوون. جگە لە رۆژهەڵاتی ناوین، دەشێ تەواوی ناوچەکانی جیهان ببنە بەردەوامی بیرۆکەی ئەوروپا، بەڵام نابن بە دژە بیرۆکە. یان ئەوەتا هەڵگری جیاوازی و لە یەکچوونی وزەی شاراوەی پێویست نین، یان هێندە دوورن ناتوانن ببن بە دژە بیرۆکە. لە ئەنجامدا یان پاشکۆیەتی یان پێیەوەلکاوە. بوون بە بیرۆکە و دژە بیرۆکەی یەکدی، پێویستی بە یەکێتی سەرچاوەی پێشوو هەیە. ئەمەش لە رۆژهەڵاتی ناوین لە ئارادایە.

ئەم هەڵسەنگاندنەش پرسیارێك دەخاتە روو ئەویش: چۆن دەتوانرێ رۆژهەڵاتی ناوین بکرێ بە دژە بیرۆکەیەك؟ تەواوی هەوڵەکانی لە یەکچوونی بە درێژایی سەدەی بیستەم بەردەوام بوو هیچ ئەنجامێکی سەرکەوتووی لێنەکەوتەوە. نەتەوەپەرستی و سۆسیالیزم وەکو دوو تێزی شارستانییەتی رۆژئاوا، لە ناوچەکەدا رزگاریان نەبوو لەوەی وەکو دیاردەی دروستکراو نوێنەرایەتییان بکرێ. تەنانەت ئەو ئیسلامییەتەی هەرەسی هێنا و لێکدانەوەکانی خۆی لەدەستدا تەنیا سەربەخۆ توانای نییە دژە بیرۆکە بخوڵقێنێ، ئەم تێزە لەوە دەچێ کە باری کەرێك پڕ لە کتێب بکەیت و بە ئۆتۆمبێل بیگەڕێنی. رێکخراوەکانی شارستانییەتی دیموکراسیش بە هۆی لە ئارادابوونی نەریتەکانی کۆمەڵگا و دەوڵەت، دوورە لەوەی خاوەنی هەلومەرجەکانی خۆ گونجاندن بێت. بە لانی کەم دامەزراوەکانی شارستانییەتی دیموکراسی پێویستی بە رێنسانس و شۆڕشی رۆشنگەری و ریفۆرمی ئایینی هەیە. کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین ئەم سێ قۆناخە مێژووییە سەرەکییەی بەخۆوە نەدیوە. هەربۆیە داکۆکی کردن لەسەر ئەوەی رێکخراوە دیموکراسییەکان بە سانایی پەرە دەسەنن. بەرەو هەڵەیەکی مەزنمان دەبات. هەربۆیە ئەم جۆرە دەزگایانە رۆڵی دامەزراوێك دەبینن کە لە دەرەوە پارچەکانی پێکەوە لکێنراوە و چەسپێنراوە. راستینەی ئیسرائیل پێیەوە لکێنراوە و تاوەکو ئێستاش هەرسی نەکردووە. پارتە لیبرالییەکان و کۆمۆنیستەکان پارچەیەکی ئەم پێوە لکاندنەن. لە قووڵاییدا لەگەڵ قەوارەی مێژوویی و کولتوورییەکەی نامۆ بووە. دووبارە زیندوو کردنەوەی ئیسلام رێگا لەپێش هیچ دیاردەیەکی خوڵقکارانە ناکاتەوە. تەنیا یادکردنەوەی مێژوو دەسەپێنێ، ئەمەش لە لەبیرچوونەوەیەکی یەکجاری باشترە.

ئەو دەستێوەردانە جۆربەجۆرانەی لە رۆژهەڵاتی ناویندایە، لەوە دەچێ بە حەبی ئەسپرین نەخۆشییەك چارەسەر بکرێت کە لە سەرەمەرگ دایە. تەواوی مەیلەکانی بەرخودان، لە رەوتە ئیسلامییەکانەوە تا پارتە کۆمۆنیستیەکان، لە نەتەوەپەرستی تا

لیبرالیزم، تەنانەت شێوەکانی فشاری شێوازی ئیسرائیلیش لە مەزن کردن و ورووژاندنی بچووکترین گرفت بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینیوە. ئەم راستینەیەش ئەوە روون دەکاتەوە دەستنیشان کردنی نەخۆشی و چارەسەر کردنەکەی زۆر لە واقیعی پێکهاتەکەی دوورە. قەوارەیەکی دروستکراو لە زاراوەی دروستکراوەوە پێك هێنراوە. وا مەزەندە دەکرێ لەمیانەی دەستنیشان کردن و چارەسەرییەکی بەمجۆرە، کارەکان ئەنجام بدرێت. تەواوی ئەوانەی بەناوی نوژەنییەوە لە رۆژهەڵاتی ناوین هەن، لە قەوارەیەکی بێ گیان بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکە نابینن. تاوەکو ئێستا ناوچەکە خۆی نەناسیوە. سەبارەت بە مێژوو لە نێو نەزانییەکی کوێرانە و نامۆ بوونێکی قووڵ دایە. هەروەکو بڵێی کۆمەڵگا بووە بە کۆنکریت. دەزگاکانی سیاسەت و دەوڵەت تەواو رۆڵی تەنێکی شێرپەنجە دەبینن. خەیاڵە لێڵ و تاریکەکانی دێوەزمەکانی سەردەمێك دەخولێتەوە. رەوشێکی لێکدان و رزین لە ئارادایە کە گەلێك لەو تێکدانانەی مەغۆل و ئاشوورییەکان قووڵترە. رۆژهەڵاتی ناوین بە نهێنییەکی شاراوە و هاوکێشەیەك دەچێت گەلێك نهێنی لەخۆوە دەگرێت و تاوەکو ئێستا شینەکراوەتەوە.

تواناکاری شیکردنەوەی رۆژهەڵاتی ناوین گرێدراوی ئاواکردنی پەیوەندییەکی راستە لەگەڵ شارستانییەتی ئەوروپا. کاتێك ئەم بابەتە لەمیانەی یەك بوونێکی دیالەکتیکی تاوتوێ بکرێت. واتای راستی خۆی دەبەخشێ. چەندەی پێویست دەکات ئەوروپا لە شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بەدوای بنەماکانی شارستانییەتی خۆی بگەڕێت و بەڕاستی دەستنیشانی بکات، ئەوا رۆژهەڵاتی ناوینیش کە بەها شارستانییەکانی بۆتە پاشخانەی کولتووری، پێویستە بە شێوەیەکی راست شارستانییەتی ئەوروپا پێناسە بکات، تاوەکو بتوانێ بە گوێرەی ئەم سەردەمە دژە بیرۆکەی خۆی پێکبێنێ. هەروەها پێویستە بە بایەخەوە جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە کە نابێ پێناسە کردن بە شێوەی هەرسکردن یاخود لاسایی کردنەوە بێت. ئەوەی لەم دووسەد ساڵەی دواییدا ئەنجام دراوە لاسایی کردنەوەیەکی هەرزانە. سەرباری ئەوەی لاسایی کردنەوە قۆناخێکە راکردن لێی نابێت، بەڵام هەروەکو پەیڕەوی فێرکردنی مەیموونی سەرەتایی و دواکەوتوو وایە. هەروەکو چۆن دووبارە کردنەوەی ئەم قۆناخە لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا هیچ واتایەکی نییە، ئەوا بە خێرایی بەلاوەنانی قۆناخی لاسایی کردنەوە مەرجی یەکەمە بۆ رێزگرتن لە خود و شەرەفمەندێتی.

تاوەکو ئێستا قۆناخی هەرسکردنی ئەوروپا لە ئارادایە. ناتوانرێ باس لە راستینەی هەرسکردنێکی دروست بکرێت. سەرکەوتنیشی لەو توانستە دەبینرێ کە بە تەواوی دەرفەتی بەدیهاتنی هەیە. قۆناخی هەرسکردن و بوون بە دژە بیرۆکە بە یەکەوە بەڕێوە دەچن. بینینی هەرسکردن وەکو قۆناخێك کە دەشێ تا کۆتایی بەردەوام بێت، بە واتای داننەنان بە میراس و هێزە مەزنەکەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین دێت. چەندین هێزی ئایدیۆلۆژی، سیاسی، ئەخلاقی و هونەری کە ئەمەیان تاقیکردەوە لە شکست رزگاریان نەبوو. هۆکارەکەشی بۆ بێ توانایی و سنوورداری هەوڵ و کۆشش ناگەڕێتەوە، بەڵکو سەرچاوەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەو میراسەی شارستانییەت و هێزەکەی ناناسێ کە

بناخەکەی خۆی پێکدێنێ و هەروەها ئەوەی هەڵنەسەنگاندووە ئەم هێزە کارەکتەرێکی هەیە تاوەکو دوایی لاسایی کردنەوە و هەرسکردن پەسند ناکات. دەبێ هیچ کاتێك لە بیر نەکەین: کاتێك لە کارە ستراتیژییەکاندا وەرچەرخانێکی گشتگیری رەچاو نەکرێت، ئەوا رۆڵێك ناگێڕدرێ شایستەی مێژوو بێت. ئەو جوڵانەوە مێژووییانەی دەخوازن لە رۆژهەڵاتی ناویندا رۆڵ ببینن، ناچارن لاسایی و لەیەکچوون و هەرسکردن تێپەڕ بکەن و دژە بیرۆکەی خۆیان پێکبێنن. ئەو جوڵانەوانەی لەمەدا سەرکەوتن بەدەست نەهێنن لە بەلاوەنان رزگاریان نابێت. ئەم تێپەڕکردنەش یان لە ئەنجامی لەدەستدانی هێزی بەرخودان ئەنجامگیر دەبێ، یاخود لەمیانەی رەتکردنەوەی لاسایی کردن و هەرسکردن لەلایەن نەریتی کولتوورییەوە. پەیوەندییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین لەگەڵ ئەوروپا بە تایبەتیش لەم دووسەد ساڵەی دواییدا ئەمەی پشت راست کردەوە کە هەوڵە رووکەشیەکانی نوژەنی ئەم دووسەد ساڵە لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا دووچاری شکست هاتووە، هەم بە شێوەیەکی ساختەکاری و بێناموسانە دەبوایە لە ئەنجامدا پەند و ئەزموونی لێوەربگیردرایە. بەڵام هەروەکو دەزانرێ ساختەکار و بێشەرەفەکان کێشەی پەند و ئەزموون وەرگرتنیان نییە. ئەوانەی دیکەش پابەند بوون بە خێڵایەتی کە شێوەیەکی بەرخودانی هەزاران ساڵ پێش ئێستا بوو، بۆ خۆیان وەکو مەعریفەت و شەرەف لە قەڵەم دەدەن. تاوەکو ئێستاکەش لەمیانەی دەوڵەتی نەتەوەیی و نەتەوەپەرستی کە شێوەیەکی هاوچەرخی خێڵایەتییە، بە بێ هیچ شەرمێك خۆیان بە قارەمان لە قەڵەم دەدەن و تەنانەت شانازیشی پێوەدەکەن.

بەرامبەر بە میراس و هێزی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین، خێڵایەتی و شێوە هاوچەرخەکەی واتە نەتەوایەتی، بە بچووکی دەمێننەوە و ناچاریشن بەمجۆرە بن. دەشێ بەرخودانەکانی هۆریت و ئامۆریتەکانی تیرەکانی شاخ و بیابان بەرامبەر بە شارستانییەتی سۆمەر واتایەکی مێژوویی هەبێت. ئەم بەرخودانانە دەروازەی لەپێش داستانی خێڵایەتی کردەوە. هەروەها بەرخودانەکانی تیرە و هۆزە عیبرانییەکان بەرامبەر بە فیرعەون و نەمروود لە ژێر ناوی ئایینی تاکخودایی، واتایەکی مەزنی هەیە و کتێبە پیرۆزەکانی هێناوەتە ئاراوە؛ لە مێژوودا توانای بەشداری کردنیان لە پێکهاتنی بیرۆکە و دژە بیرۆکە نیشانداوە. بەڵام لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەو بەرخودانانەی کە بنەمایەکی خێڵایەتی و ئایینی و نەتەوەییان هەیە بەرامبەر شارستانییەتی ئەوروپا هیچ تایبەتمەندێتیەکیان نییە کە ببن بە بیرۆکە و دژە بیرۆکە. زیاتر ئامانجیان لاسایی کردنەوەیەکی سەرکەوتووانە و هەرسکردنە وەکو جۆرێکی پێشکەوتوی لاسایی کردنەوە و بوون بە خۆجێیی. دەشێ وەکو پابەند بوون بە بیرەوەری رابردوو ریش بهێڵنەوە و کەفیە (عەگال) ببەستن و بخوازن خۆیان وەکو دژە بیرۆکە نیشان بدەن. ئەمەش تەنیا گوزارشت لە گۆڕانی لاسایی کردنەوە بۆ جامباز دەکات. ئەو هەرسکردنەی لە وەرچەرخان بۆ خۆجێیی سەرکەوتوو دەبێت، ناشێ تایبەتمەندێتییەکی بەمجۆرەی هەبێ کە هێزی گەوهەری و دژە بیرۆکە بخولقێنێ. تەنیا دەتوانێ بانگەشەی ئەوە بکات کە لەخۆوەگرتن، قووڵبوونەوە و بەها خۆجێیەکانی لێ موتوربە کردووە.

تاوەکو ئێستا ئەو سیستەمە مۆنارشی و کۆماریانەی هەن زۆر لەمجۆرە هەرسکردنە دواکەوتووترن. ناتوانرێ بگوترێ بە گوێرەی واتا ئەوروپییەکەی بوونەتە مۆنارشی و کۆمارێکی تەواو. هەرچی کۆماری دیموکراسی و عیلمانییە تەنیا لە ئاستی وشەدا ماوە، تەنیا قسە و دیماگۆجییەتە. هەرچی شارستانییەتی دیموکراسییە هێشتا زۆر دوورە لەوەی بە واتای زاراوەی خۆی بگات. لەمیانەی قوولکردنەوەی بابەتەکانی خێڵایەتی، بنەماڵەگەرێتی، نەتەوەپەرستی سەرەتایی و شۆڤێنی بەرژەوەندییە تەسك و تاکە کەسێتییەکانی خۆیان دەشارنەوە و لەمیانەی بەدڕەوشتترین ڕێچکەکانی تەڵەکەبازی و پێشێلکاری بەسەر گەلێکدا دەچەسپێنێ. ناشێ بگوترێ پێکهاتەی سەرخانی باڵادەستی کۆمەڵگا لەمە بەدواوە خەریکی کارێکی دیکەی ڕەسەن بێت. هەروەها پێویستە بە بایەخەوە ئاماژە بەوە بکرێ کە زۆر لە ڕەسەنایەتی تیرە و هۆزەکانی چوارهەزار ساڵ پێش ئێستا دواکەوتووترن. هەرچی سیاسەتی فەرمی ڕۆژهەڵاتی ناوین و دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانێتی، هەوڵدەدات دژوارترین شێوە ترسناکەکانی سەرکووتکردن بۆ سەپاندنی لاساییکردنەوە و توانەوە بەسەر جەماوەر پەیڕەو بکات و ئەمەش لە ژێر ناوی نوژەنی و پێشکەوتوخوازی ئەنجامدەدات، لە لایەکی دیکەشەوە لەمیانەی تاڵانکاری سەرەتاییترین سەرمایەداری، سامان کەڵەکە دەکات. ناتوانرێ بگوترێ سەردەستەکان پەند و ئەزموونیان لە ڕابردووی خۆیان وەرنەگرتووە. لە کاتی پێویستدا ڕیش دەهێڵنەوە و جل و بەرگێك دەپۆشن ڕابردوویان بێنێتەوە یاد، بەڵام شێوەکانی بەڕێوەبەرێتی دەسپۆتیزمی پاشماوەی کۆیلەداری و پادشایەتی کە پاشماوەی چەمکەکانی سەڵتەنەتی چاخەکانی ناوینە، لە ژێر ناوی نوژەنی ڕتووشی ئەوروپیانەیان بۆ کردووە، ئەمەش بۆتە داهێنانەکانیان. هەندێك ئەمە بە ریفۆرم، هەندێکی دیکەش بە شۆڕش ناوی دەبەن. لە ڕاستیدا نە شۆڕش و نە ریفۆرم ئەنجامنەدراوە. بەڵکو ئەو ستاتۆیەی لە ئارادایە بەهێزکراوە. لەمیانەی چەقاندنی پارچەی نوێ و بزمارەکانی ئەوروپا، شۆڕشی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین لەولاوە بمێنێت، تەنانەت تاوەکو ئێستا ڕۆژهەڵاتی ناوین ئاشنای ریفۆرمیش نەبووە. ئەوەی لە دەرەوە دەسەپێنرێ نەك ریفۆرمە، بەڵکو بە کۆلۆنیکردن و داگیرکردن ناودەبرێت. لەوانەیە پێشکەوتنێك لەوە بەدیبکرێ، بەڵام بە هیچ جۆرێك ریفۆرم و شۆڕش نییە. تەنانەت لەو وڵاتانەی قووڵبۆتەوە، داگیرکاری نوێ تێپەڕ ناکات و وەکو ئامانجێك پەسند دەکرێت. دەتوانرێ سەبارەت بە بەهاکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین بگوترێ کە لەمیانەی چالاکییەکانی گەڕان و لێکۆڵینەوەکانی ئاسەوارناسی پاشماوەکانی دەردەهێنرێت. هەروەکو چۆن ئەمە سەرکەوتنێکی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانەیە کە پشت بە شارستانییەتی ئەوروپا دەبەستن، ئەوا ئەمە لە ڕێگای شرۆڤە هەڵە و ناتەواوەکان بەڕێوە دەچێت. جگە لەمەش زانست و تەکنۆلۆژیاش دوورە لەوەی نموونەی ئەو کەرەی دەربازکردبێت کە بارەکەی پڕ لە کتێبە. بە فیڕۆچوون و زەوتکردنی چاوگە ماددییەکان ئەوە ڕووندەکاتەوە کە بە واتای سەرمایەداری ئابووری بونیادنانرێ. هەروەکو جەختی لەسەر کرایەوە، دەزگا سیاسییەکانیش لەمیانەی لەیستۆکە هاوچەرخەکانەوە درێژە بە دەسپۆتیزم و سیستەمی سەڵتەنەتی دەدەن. هەروەها لە بواری ئایدیۆلۆژیشدا کاریگەری کۆنکرێتی ڕاستینەی

میتۆلۆژیا و ئایین بەسەر مێشك و هزردا زاڵکراوە. هەروەکو چۆن ئەم کاریگەرییە تێکنەشکێنراوە، تەنانەت لە ئاکامی تێکەڵکردنی لەگەڵ فەلسەفە و زانستی هاوچەرخ شێوەیەکی ترسناکتری بەخۆوەگرتووە. بە کورتی ئەو کاریگەرییەی دووسەد ساڵەی دوایی شارستانییەتی ئەوروپا، لە ژێرکەوتووترین نموونەی جیهان ڕزگاری نەبووە. سەرباری دەوڵەمەندێتی شارستانییەت و چاوگە ماددییەکانی، ئەوا ئەم ڕەوشە گوزارشت لە قووڵایی نەزانی و گەندەڵی دەکات. جارێکی دیکەش ئەم بۆچوونە پشت ڕاست دەکرێتەوە: تاوەکو ئەو شێوازەی پەیوەندی پێکنەیێت کە لەسەر بنەمای دژە بیرۆکە و سەنتێز بێت لەگەڵ شارستانییەتی ئەوروپا، کە ئەمەش ڕێگا بە شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەدات و پێویستییەکی دیالەکتیکی سەردەمە، ئەوا ڕابردووی مەزن لەو ناوچەگەرێتییە و لە گەندەڵی هەڵوێستی ڕۆژانەی نابوورێت.

ئەم بارودۆخەش پەیوەندی بە گەوهەری شارستانییەتەکان هەیە. ئەوانەی دەتوانن لە ڕێگای شارستانییەتی ئەوروپا و لەسەر بنەمای پێکهاتنی دژە بیرۆکە پەیوەندییەکی دیالەکتیکانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین ئاوابکەن، شایانی پێکهێنانی هێزی هەڵمەتی قەڵەمبازێکی مێژوویین، ئەمەش هەر تەنیا بۆ ناوچەکە نییە، بەڵکو بۆ تەواوی جیهانە. تەواوی پێهەڵگرتنە مێژووییەکان ئەو واتایە لەخۆوە دەگرن. گلگامێش، سەرجۆن، ئیبراهیم، مووسا، زەردەشت، سوقرات، عیسا، مەحەمەد و ڕێنسانسخوازەکان یەکەمین نموونەن بە بیری مرۆڤدا دێن. ڕۆژهەڵاتی ناوین هەڵگری کولتوورێکە لە هەموو کولتوورەکان زیاتر ئەم قەڵەمبازە مێژوویی و سەرەتاکانی شارستانییەتەکانی بەخۆوە بینیوە. هەڵکشان و مەزن بوونی مێژوویی ئەم کولتوورە بە شێوەی ئەڵقە ئەڵقە و زنجیرە ڕوویداوە. بەڵام نزیکەی هەزار ساڵە ئەو زنجیرەیە پچڕاوە، ماوەیەکی درێژە و لەگەڵ خۆیدا ڕێگا لەپێش ڕزین و ژەنگارییەکی زیادە دەکاتەوە.

ئەو پرسیارە سەرەکییەی پێویستە بکرێت ئەوەیە: ئایا دەشێ قەوارەی مێژوویی و کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین کە لەسەر بنەمای قەڵەمبازی مەزن بونیادنراوە لەمیانەی پێوەکردنی ئەڵقەیەکی هاوچەرخ خۆی زیندوو بکاتەوە و بە ئایندەی بگەیەنێ؟ گرنگتریش ئەوەیە، دەشێ ئەڵقەیەکی نوێ بخاتە سەر ئەو نەریتە میتۆلۆژییەی بۆتە ئومێدی فریادڕەسی مرۆڤایەتی؟ ئایا دەتوانێ بە هێزی پێکهێنانی دژە بیرۆکە و سەنتێز بگات و تەنیا بە هەرسکردنی ئەوروپا سنووردار نەبێ؟ ڕۆژهەڵاتی ناوین یان ئەوەتا ئەڵقەیەکی نوێ دەخاتە سەر زنجیرەی قەڵەمبازە مێژووییەکان و توانای جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە بەدەستدێنێ، یاخود لەنێو قووڵایی ژیانێکی نەفرەتلێکراو ڕزگاری نابێت. هەمان مێژوو دەرفەت بە ڕێگای سێیەم نادات. مـێژوو دەڵـێ: "تۆ نابیت بە ڕوسیا، چین، هیندستان یاخود ئەمریکایەکی نوێ، ئەوان وەکو دەوروبەری ناوەندێکی بەمجۆرە بەردەوام چاوەڕوانی قەڵەمبازێکی نوێی مێژوویین، مێژوو بەمجۆرە چارەنووسیانی دیارکردووە، بەڵام چارەنووسی تۆ کاروانی ئەو شارستانیەتە مەزنەیە کە لەسەر قەڵەمبازێکی بەهێز ئاواکراوە، ئەمەش لێشـاوێکی بەهێزی لەجۆری ڕووبارەکانی فورات و دیجلەیە، ئەی ڕۆڵەی ناڕەسەن و نەفرین لێکراو، ئەگەر وەکو ئەوان نەبیت لێت نابوورم". لـەهـەمـانـکـاتـدا

وەکو جێنشینی خوداوەندە ژنەکان رۆژهەڵاتی ناوین دەڵێ "ئەی پیاوەکە، ئەی مێردی خەڵەفاو و بێچارە! لەگەڵ تۆدا نابم، دەسووتێم و دەبم بە خۆڵەمێش، بەڵام لەگەڵتا بەشداری ژیانێکی خیانەتکارانە ناکەم". وەکو وڵاتی شوێنگەی خوداوەندەکان دەڵێ "ئەی گرگنەکان تەنانەت ئێوە بە بەندەی خۆشم پەسندناکەم، ئێوە نەفرین لێکراون، تەنیا لە نێو ئاگری دۆزەخدا شایستەی سووتانن". هونەرمەندە مەزنەکانیش دەڵێن: "ئیتر ئێمە گۆرانی ناڵێین و مۆسیقا ناژەنین و داستان نانووسین، چونکە ئێوە جوانی رۆحی ئەدەب و هونەری دێرینتان لەدەستدا"، تەواوی هونەرمەندە مەزنەکان بەرامبەر بە مێژوو دەوەستن و پێکەوە دەڵێن: "لێتان نابوورین".

شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بە کپی ئەمە دەڵێ. بێباکانە وەڵامی فشارەکانی دەرەوە دەداتەوە. دەخوازێ لەمیانەی ئەنجامدانی وەرچەرخان ئەمە روونبکاتەوە و مانەوەی بە شێوەی بەرد بە شانازی و شەرەفمەندی دەبینێ. هەزاران ساڵە بە هێشتنەوەی نەوەکانی بەرامبەر بە هەموو جۆرێکی شکست و هەڵوێستی داتەپیو، تۆڵەی خۆی دەسەنێتەوە. بەمجۆرە وەڵامیدەداتەوە. لەوانەیە وەڵامی سەیر و سەرنج راکێشتری هەبێت؛ ئەمانەشی بۆ داهاتوو حەشارداوە، بۆ وەڵامدانەوە ئامادەیە، دەڵێت: "ئەی بەشە نەفرین لێکراوەکەی مێژوو و رۆژگاری گرگن، وەڵامت بەرامبەر ئەوجۆرە هەڵوێستانە چ دەبێت؟ ئەگەر ئازا و قارەمانی هەڵسە سەرپێ و وەڵامبدەرەوە".

دەشێ گەلێك هەڵسەنگاندنی بەرفراوان سەبارەت بە هەڵوێستی خۆڕاگری و بەرخودانی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین پێشبخرێت. لەو باوەڕەدام ئەمە بۆ سەرنج راکێشان بەسە و تێردەکات. ئیتر با هەوڵبدەین لە مەسەلە گرنگ و بایەخدارەکە نزیکببینەوە. چۆن لەگەڵ شارستانییەتی ئەوروپا دەکەوێتە نێو پەیوەندی دژە بیرۆکە و سەنتێز؟ هەڵسەنگاندنمان سەبارەت بە چۆنێتی دەرکەوتن و پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی ئەوروپا لە جیهان، ئەنجامدا. هەروەها لەمیانەی هێڵە گشتییەکان دەرئەنجامەکانی هەڵوێستی داگیرکاری و تواندنەوەی سەبارەت بە رۆژهەڵاتی ناوینیشمان بینی. ئەگەر ژیان لەم جوگرافیایە بەردەوام بێت کە شارستانییەتی خولقاند و بەخێوی کرد، ئەوا لە ئەنجامدانی وەڵامدانەوەی پرسیاری "چۆن بژین "بە راستینەی خۆی دەگات. بێگومان تاوەکو ئەو رۆح و مێشکانە نەکرێنەوە کە سەدان ساڵە بوونە بە کۆنکریت و گرێکوێرە، ناتوانرێ وەڵامێکی راستی ئەم پرسیارە بدرێتەوە.

پێویستە ئەوەش روونبکرێتەوە مەبەست لەوە چییە کاتێ دەگوترێ پێویستە رۆژهەڵاتی ناوین وەکو لایەنێك لە پێکهاتنی دژە بیرۆکە و سەنتێزدا رۆڵ ببینێ. لە مێژە شارستانییەتی ئەوروپا بە رەوشێك گەیشتووە بیرۆکەکانی لە تەواوی جیهان بەهێزبێت. لە ئابوورییەوە تا دەگاتە ئایدیۆلۆژیا، لە هونەرەوە تا سیاسەت، لە تەکنۆلۆژیاوە تا دەگاتە مێژوو و بنەما زانستییەکان و بیرۆکە بە ئەزموونەکانی بەهێز و پتەوە. بڵاوبوونەوەی قووڵایی جیهانگەرایی و جێنشینی بە حاڵەتی دیالەکتیکی تاکو ئێستاکەش لە رێگای هەرسکردنەوە دەکرێ بە موڵك. هەرچی لە رۆژهەڵاتی ناوینە، بڵاوبوونەوەیەکی بەمجۆرەی ئەنجامنەداوە، چونکە لێرەدا بەرخودان لە ئارادایە. ئەو مێژووەی ئەوروپاشی

خولقاند، ناخوازێ یەکلایەنە تەسلیمی لاساییکردنەوە و هەرسکردن ببێت. ئەو میراسە مێژووییە مەزنە دەخوازێ خۆی بکات بە دژە بیرۆکە و سەنتێز، تاوەکو ببێت بە هێزی سەرەتاییەکی نوێی شایستەی مێژووەکەی. بەرامبەر بە بیرۆکەی ئەوروپا بوون بە دژە بیرۆکە بە واتای نکۆڵیکردنێکی رەها و قەبە نایێت. بۆ نموونە پێهەڵگرتنە ئیسلامییەکان هیچ بەهایەکی ئەوتۆیان نییە ببن بە دژە بیرۆکە. تەنانەت ئەگەر خاوەن بانگەشەش بن، ئەو هێزەیان نییە. ئەوە لەولاوە بمێنێ هەلوێستەکانی نەتەوەپەرستی و کۆمۆنیستی لە ئارادایە ببن بە دژە بیرۆکەیەك، لە پرۆسەی لاساییکردنەوەیەکی ساکار بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینیوە؛ تەنانەت هێندەی رۆژهەڵاتناسەکانیش رۆڵی رۆشنگەرییان نەبینیوە. ئەوانەی راستەوخۆ هاوکاری و رێککەوتن لەگەڵ ئەوروپا دەکەن لە فەرمانبەری بچووك و نۆکەر بەولاوە تێپەڕنابن. هەربۆیە ئەرکی بوون بە دژە بیرۆکە چاوەڕوانی خاوەن لێدەرکەوتنە.

ئەوەی دەخوازرێ لەمیانەی دژە بیرۆکە پێناسە بکرێت ئەوەیە کە: چۆن دەتوانین هەبوونی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین لەگەڵ پێکهاتەی شارستانییەتی ئەوروپا بکەین بە دژە بیرۆکەیەك رێگا لەپێش بانگەشە و قەڵەمبازێکی نوێ بکاتەوە؟ چۆن دەتوانین لە ئاکامی پەیوەندی هەردوو شارستانییەت دیاردەیەکی دژ یان تایبەت بێنینە ئاراوە؟ بە بێ ئەوەی لە ناویدا بتوێتەوە یان بە شێوەیەکی رەها رەتیبکاتەوە بەڵکو لەمیانەی پێبەخشین و تێرکردنی، دەتوانین ئەو دژە بیرۆکەی دیالەکتیکی پێکبێنین کە مرۆڤایەتی بەدوایدا دەگەڕێ. هێشتا کاتی بوون بە سەنتێز نییە. بەڵکو بە واتای ئەنجامدانی دژەهەڵمەتێك دێت، جیهان لە بوون بە چۆلەوانییەکی گشتی رزگاربکات و لە رەوشێکی ئەوتۆدا بیهێڵێتەوە تواناکاری و دەرفەتی ژیانی تێدابێت. چونکە مەترسییەکی بەمجۆرە لە ئارادایە کە بڵاوبوونەوەی یەکلایەنەی جیهانگیری و گەردوونی تێزی باڵادەست ئەگەر بە دیموکراسییانەترین شێوازیش بێت، دەشێ رێگا لەپێش فاشیزمی لە جۆری رەش و سپی بکاتەوە. جگە لە رۆژهەڵاتی ناوین ناوچەکانی دیکەی جیهان تا رادەیەکی مەزن وەکو رێککەوتنێك لەسەر کرداری هەرسکردن پێویستییەکانی خۆبەدەستەوەدانی ئەم بیرۆکەیە جێبەجێدەکەن. ئەنجامی ئەوەش فاشیزمێکی بە شێوازی دیموکراسییانە یاخود پەرەسەندنێکی هاوشێوەی ئەمە دەبێت. ئەمەش مەترسیدارترین ئاکامە بۆ مرۆڤایەتی. ئەگەر ئەمەی باس دەکرێت رووبدات، ئەوا دەبێتە "کۆتایی مێژوو". روونەدانی ئەم رەوشە گرێدراوی خولقاندنی دژە بیرۆکەیە. ئەو سۆسیالیزمە بونیادنراوەی بە سەرکێشی روسیا تاقیکرایەوە، کاتێ نەیتوانی ببێت بە دژە بیرۆکە و لە کۆتاییدا لەمیانەی خراپترین داڕووخاندا خۆی بەدەستەوەدا، بۆ مرۆڤایەتی ئەنجامی خراپی لەگەڵ خۆی هێنا. ئەو بەرخودانە پیرۆز و ترسناکانە، ئەو ئێش و ئازار و خوێنڕشتنانە، پێویستبوو بەمجۆرە ئەنجامگیرنەبێ. سەرەکیترین هۆکاریش ئەوەیە، بە بێ ئەوەی لە بوون بە دژە بیرۆکە سەرکەوتن بەدیبێنن، بە هەڵەداچوون و ساختەکارانە باسی یۆتۆپیای کۆمۆنیستییان کرد. هەر بە هەڵەداچوونێك لە کۆتاییدا بە خیانەت و خۆبەدەستەوەدان ئەنجامگیردەبێت.

چەندین جار دووبارەمان کردەوە کە راستینەی مێژوویی ڕۆژهەڵاتی ناوین ڕێگا بە کردارێکی ساویلکەی هەرسکردن نادات. چونکە تەنانەت بەرماوەکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوینیش بە بێ دژە بیرۆکە ناتوانێ بێتەوە هۆش خۆی. بەمجۆرە دەتوانێ ئەو مرۆڤپەروەرییەی لە کەسایەتی ئەم شارستانییەتەدا هەیە، سەرلەنوێ لەو هەلومەرجەی لە ئارادایە، بۆ تەواوی مرۆڤایەتی ببێتە ئومێدێك. پەسند کردنی لەمە کەمتر، تەنیا لەمیانەی نکۆڵیکردن لە خود دەبێت. زۆرن ئەوانەی ئەمەیان تاقیکردۆتەوە. زۆر ئاشکراشە هەبوونیان بە چ واتایەك دێت. ڕۆژهەڵاتی ناوین ئەم پێکهاتە دروستکراو و لاساییکەرەوانە پەسند ناکات، چونکە گەدە کولتوورییەکەی بەمە تێرنابێت. تەواوی جیهان بیخوات، ئەو نایخوات، دەخوازێ بە خۆی ببێتە بەهایەکی نوێ، ئەمەش پێویستییەکی گەوهەر و کەسایەتیەکەیەتی. کەواتە چۆن دەبێت بە دژە بیرۆکە؟ وەکو ئەرکێکی سەرشانمان هەندێ بۆچوونی خۆمان بە شێوەی هێڵی گشتی و قووڵ و بەبێ لادان پێشکەش دەکەین.

نوژەن کردنەوەی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی ئەرکێکی مێژوویی لەپێشینەیە. جوڵانەوەکانی ڕێنسانس و ریفۆرم و ڕۆشنگەری کە تا ئێستا لە کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین ئەنجام نەدراوە، پێویستە وەکو یەك جوڵانەوە ئەنجامبدرێ. ئەو وەرچەرخانانەی لەم سێ بوارەدا ئەنجام دەدەرێن ناسنامەی ئایدیۆلۆژی نوێ دیاریدەکات. ئەمەش بە واتای وەرچەرخانی بنەڕەتی و بواری هزری و ڕۆحی دێت.

شارستانییەتی ئەوروپا لەمیانەی ئەو شۆڕشە هزرییەی لە سەدەی پانزدەهەم تاکو سەدەی هەژدەهەم بەردەوام بووە، توانیویەتی دەزگاکانی خۆی ئاوابکات. دواترین قۆناخ کە پێیگەیشتووە ئەو شارستانییەتەیە کە لەسەر بنەمای دامەزراوە دیموکراسییەکانە. هەرچی ڕۆژهەڵاتی ناوینە ناوێرێ ئاشنایەتی لەگەڵ ئەم زاراوانەش بکات. بەڵام پێویست دەکات هەندێ بە هەڵەداچوون لەم بابەتە بەلاوەبنێین. هاوردنی زانست و تەکنۆلۆژیا و بونیادنانی کارگە و بوون بە خاوەن هەندێ دەزگای دیموکراسی بە واتای بەدیهاتنی ڕێنسانس و ریفۆرم و ڕۆشنگەری نایەت. ئەمانە پەرەسەندنی پارچە پارچەیە و پەیوەستی گەوهەر نین؛ لە پێکهاتەیەکی چینە بژاردەکانە، کە لە چوارچێوەی هەمان هزری توانەوە و کۆڵۆنی پێکهاتووە، گوزارشت لە شتێکی دیکە ناکات. جگە لەو ئاستەی قۆناخی بە ڕۆژئاواییبوون کە لەم دووسەد ساڵەی دوایی پێیگەیشتووە، هیچ پەرەسەندنێکی گەوهەری نابینرێت. ڕەوتە ئیسلامگەرایییەکانی وەکو کاردانەوەیەك گەشەیان کرد جگە لەو نەتەوەپەرستییەی ڕەنگی خۆی گۆڕیوە هیچ واتایەکی دیکەیان نییە.

دەشێ ڕەسەنایەتی لەمیانەی ئەنجامدانی ئەم سێ شۆڕشە هزرییە ئەنجامبدرێ. دوای بینینی نەبوونی ڕێگایەکی دیکە، دەرك دەکرێ لە بەدیهێنانی ئەم شۆڕشە لە واقیعی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەملاوە هیچ ڕێگایەکی دیکەی چارەسەری لە ئارادانییە. لەپێناو ئەنجامدانی شۆڕشێکی ئاکاری و هزری لە ڕۆژهەڵاتی ناوین بەر لە هەموو شتێك دەبێ لێدانێك لە بواری ئایینی بوەشێنرێ. دەبێ داکۆکی لە سەر ئەوە بکەین ئەم هەلوێستەمان

هیچ پەیوەندییەکی بە عیلمانییەتێکی هەرزانەوە نییە. لەهەمانکاتدا ئەوەی پێویستە لێدانی بەرکەوێ ئەم عیلمانییەتە ساختەیەیە. هاوکات ئەمە پەیوەندی بە توێژە ئیماندار و دڵسۆزەکەش نییە. بە پێچەوانەوە ئەوان بەهادارترین پێکهاتەی کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوینن و تا ئێستا هەڵنەوەشاوەتەوە. هەروەها ئەمە هیچ پەیوەندییەکی بە نکۆڵیکردن لە ئایین و خودا و سووکایەتیکردن بە مزگەوت نییە. بەڵکو ئەنجامدانی شیکردنەوەی زانستی تەواو سەبارەت بە پێکهاتەی مێژوویی ئەم ناسنامانە دەسەپێنێ. ئەوەی پێویستە ئەنجامبدرێ، شیکردنەوەیەکی راستی پێکهاتە میتۆلۆژییەکانە کە تەسەورەکانی ناسنامەی راهیبە سۆمەریەکان بوون؛ بیر لە ئیلاهییات (خوداناسی) بکرێتەوە کە دەرئەنجامێکی جیابوونەوەی چینایەتییە و سەرەتا هەڵگری کارەکتەر و کەسایەتییەکی میتۆلۆژی بوو دواتریش بووە خاوەنی کارەکتەرێکی ئایینی، دواتریش گۆڕا و بوو بە کەرەستەیەکی خاوی ئەدەبی مێژوویی.

سۆمەریەکان بەردەوام میتۆلۆژیا و ئایینی خۆیان گۆڕیوە. بە بێ دوودڵی و بوێرییەوە ژمارەی خوداوەندەکانی خۆیان کەمکردۆتەوە و ناوەڕۆك و ناوەکانیان گۆڕیوە. لە نەریتی حەزرەتی ئیبراهیم دا بوێری لە ئاستێك دایە زۆرانبازی لەگەڵ خوداوەند دەکرێ (ئیسرائیل = زۆرانبازی لەگەڵ خودا)، لە دواییشدا بڕیار لەسەر "ئەل" واتا ئەڵلا دەدرێت. مووسا ئەوەی کردووە بە خوداوەندی قەوم. عیسا جارێکی دیکە بۆ زاراوەی "خوداوەندی سیانی" گەڕاوەتەوە. بەهۆی پێویستی بە دەسەڵاتێکی تاك و یەکبوو، حەزرەتی مەحەمەد بە زاراوەی ئەڵلا گەیشت کە لەمیانەی 99 تایبەتمەندی بەهێزکراوە. ئەم کورتە دووبارەکردنەوەش، ڕوونیدەکاتەوە تەنانەت ئایین و خوداوەندەکانیش بەردەوام لە ناو گۆڕانکاریدابوون. ئیسلامییەتیش گوزارشت لە یەکێتی هەلومەرجی بەرجەستەی قۆناخی دەرکەوتنی و هزرە ئایینیەکەی ئەوکاتە دەکات. هەرچی شێوەکانی عیبادەتە، لە بەهێزکردنی کەسایەتی نوێ بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. تەنانەت دواتر گۆڕانکاری مەزنی بەخۆوە بینی. مەسیحییەت و یەهوودیەت کەخاوەن هەمان ریشەن بەردەوام بە نێو گۆڕانکاریدا دەربازبوون. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا زیاتر وەکو سەرچاوەی ئەدەبیات و بەهایەکی ئەخلاقی دەبینێ. ریفۆرمەکانیان لە بواری ئاییندا بەردەوامە و لەژێر سایەی سەرکێشی زانست پەرەدەسێنێ. هەروەکو دەزانرێ لە ئاکامی ئەو گۆڕانکارییەدا دەسکەوتێکی زۆریان بەدەستهێنا.

تەنانەت تاوەکو ئێستا لە ئیسلامییەت و نەریتی هاوشێوەی ئەو گۆڕینی تاکە وشەیەکیش بە گوناه دادەنرێت. ئەمەش لەیستۆکێکە لەپێناو دیلگرتنی پێکهاتەی هزری بە شێوەیەکی ترسناك. لە هیچ قۆناخێکدا، تەنانەت لە سەردەمی پێغەمبەرە خولقکارەکانیش ئایین بەمشێوەیە نەبۆتە ئامرازێکی خراپبوون. ئایین لەمیانەی ئەو شێوەیەی جێگایەکی هەرە دواکەوتوو نەفرینی لە مێژوودا گرتووە. مافی هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی و مەعنەوی نییە هێندە لە ئاستی ئایین نزمبکاتەوە و بیخاتە ئەم ڕەوشە. کردەوەیەکی لەوە مەترسیدارتر بۆ ژەهرخواردەکردن و ئیفلیجکردنی بیری کۆمەڵگاکانیان، بە ئەقڵیاندا نایەت. کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە تایبەتیش لەم هەزار ساڵەی دواییدا کاریگەری بەردەوام

بوونی ئەم مەترسییەیان بەخۆوە بینی. ئەم شێوەبەندییە ئایدیۆلۆژیە ترسناکە، هزر دەئاوسێنێ و دیلی دەکات و پێشکەوتنی رۆحی دەوەستێنێ و پووچەڵی دەکاتەوە لە رۆژگاری ئەمڕۆشماندا لە سەرووی ئەو سەرچاوە پاشڤەڕۆیانە دێت کە لەوانەیە هەستیشی پێ نەکرێت. لەبەر ئەوەی کۆشش و تێخوێندنەوەیەکی راستی سەبارەت ئەنجامنەدراوە، تاوەکو ئێستاش یەکلانەکراوەتەوە تا چ رادەیەك و چۆن کۆمەڵگای لە پەلوپۆ خستووە. چونکە تەواوی دەسەڵاتە ناوەندی و ناوچەییەکان، عیلمانییەکانیشی لەناودا، ئەمە وەکو ئاسانترین ئامرازی چەوسانەوە بەکاردێنن.

تەنانەت کاتێك ئیسلامییەت لە قۆناخی دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەشدابوو بەردەوام ریفۆرمی پێویستی بەخۆوەدیوە. شیعەگەرایی ئێرانی، عەلەویگەرایی کوردان، بەگداشییەت و مەولەویگەرایی تورکان و چەندین تەریقەت و ئایینزای دیکە ریفۆرمن کە لە ئایینی ئیسلامیەتدا روویانداوە. ئەم قۆناخە لە ساڵانی 1100 زایینی وەستێنرا، لەسەر بنەمای ئەو ستاتۆیەی لە ئارادایە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان بە شێوەی هەرە وشکی خۆی بەردەوام بووە. مەترسی لەوەدا نییە چەندە راستی و هەڵە لەخۆوە دەگرێت؛ بەڵکو وەستاندنی هزری ئازاد و لەناوبردنی کەسێتی تاکە. ئەو مرۆڤەی ئازادانە بیر نەکاتەوە و خەیاڵی تاکەکەسێتی نەکات، واتا هێزی خوڵقکاری ئەو مرۆڤە مردووە. ئەو کۆمەڵگایانەی لەسەر بنەمای ئەمجۆرە تاکە بونیاد دەنرێن سەرچاوەی ژیانیان وشکی کردووە. گەورەترین کارەسات بۆ کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین لەسەرپێ هێشتنەوەی ئەم رەوشەیە بە شێوەیەکی پتەو. لەوانەیە تەواوی ستەمکارەکانی و تاڵانکارەکانی ناوخۆ و دەرەوە سوود لەم رەوشە ببینن. بەڵام لەبەر ئەوەی کۆمەڵگا و دەوڵەت بەهاکانی خوڵقکارییان لەدەستداوە، بۆیە بەردەوام لە نەداری و وشکهەڵاتی رزگاریان نابێت.

لە حاڵەتێکی بەمجۆرە لەپێناو ئەنجامگیر کردنی ریفۆرمی ئایینی کە زۆر درەنگ کەوتووە و لەوەش گرنگتر بۆ رێخۆشکردن لەپێش تاکی ئازاد؛ پێویستە ئەو هەڵمەتە سەربخەین کە بە تەواوی دۆگمای ئایینی پارچە پارچە دەکات. رێگای ئەمەش بەوەدا دەرباز دەبێت کە هەموو کتێبە پیرۆزەکان وەکو سەرچاوەی ئەدەبی هەڵسەنگێنرێ و لەمیانەی شیکردنەوەی ئاکاری و کۆمەڵناسی بەرەو ئەخلاقێکی ئازاد وەرچەرخێنرێ، مسۆگەر دەبێ لەم رەوشە دەربخرێت کە وەکو دۆگمایەك بەسەر تاکدا بسەپێنرێ. گرێدراوی ئەمەش لەجیاتی شێوەکانی عیبادەت پێویستە لەسەر بنەمای پەیوەندییەکانی کتێبە پیرۆزەکان و پاشکۆکانیان بە مەسەلە مێژوویی، کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری، چەوسانەوە، زانست، ئازادی، پێشکەوتن، ماتریالیزمی دیالەکتیکی، ئایدیالیزمی میتافیزیکی و ئاکارییەکان شیکردنەوەیەکی قووڵ بە زمانێك پێشبخرێت گەل لێی تێبگات. لەسەر ئەم بنەمایەش دەبێ شرۆڤەی ئایەت و فەرموودەکان بکرێت.

لێرەدا مەبەست ئەو پەیڕەوە وشکەی وەعزکاری نییە کە پڕوپاگەندەی سیستەم دەکات، بەڵکو پێشبینی ریفۆرمێکی ریشەیی دەکات و وەکو مەرجێکی دەبینێ. مزگەوتەکان و ناوەندە هاوشێوەکانی دەتوانن رۆڵی ناوەندەکانی زانست و هونەری ناوچەکەی خۆیان ببینن، بەمجۆرە دەتوانرێ شانۆگەری رەسەن سازبکرێ. نابێ لە بیربکەین نوێژ شێوەیەکی

دواتری دراما سەرەتاییەکانە. نوێژ بە خۆشی بە واتا گشتییەکەی شانۆگەرییەکە. شتی گرنگ ئەوەیە ئەوەی کە ئاماژەی پێدەکەین لەلایەن توندڕەوەکانەوە چەواشە نەکرێت. دیسان دووبارەی دەکەمەوە با لێکۆڵینەوە سەبارەت بە سەرچاوەکانی رۆژو و نوێژ و جەژن و قوربانی سەربڕین بکرێ، ئەوکاتە دەبینرێ ریشەکەی بۆ ئەو نمایشانە دەگەڕێتەوە کە گەلان لە هەندێ وەرزی گرنگدا نیشانی دەدەن. عیبادەتەکان و ئەو نمایشانە، یەکەمین شێوەی شانۆگەرییەکانە (دراما، تراژیدیا، کۆمیدیا) دواتریش بە پێی پێویستی گۆڕانی بەسەردا هاتووە. هەربۆیە پێویست دەکات پێویستییەکانی ئەم چەرخە رەچاوبکرێت و بۆ شێوەیەك وەرچەرخێنرێ کە هزر بە سەربەستی بهێڵدرێ و بە هەموو قووڵاییەکەوە مێژوو روونبکاتەوە و بە چێژی هونەرمان بگەیەنێ و رێگا بە ئاکاری سوودبەخش بدات. رێوڕەسمەکانی پاڕانەوە، قوربانیدان، رۆژو و نوێژ کە هەموویان تەگبیرەکانی بە کۆمەڵایەتیبوونی قۆناخی خۆی بوو، پێویستە هەموویان لەسەر ئەو بنەمایە بە وەرچەرخاندا دەربازببن. بەمجۆرە سەرچاوەکانی سەردەمی لە دایکبوونی ئایینەکان بە واتای خۆی دەگات. باشترین رێگا ئەوەیە شوێنە پیرۆزەکان لە سەرووی هەمووشیانەوە مزگەوتەکان بکرێن بە شوێنی ئەکادیمیای فێرکردنی گەل و شانۆی هونەری. پێویستە زانا و هونەرمەند و بیریاران لەم ناوەندانە، وانە بڵێنەوە و گەل بێ پەروەردە بە نەزانی نەهێڵنەوە.

پێویستە هەمان رێکخستن سەبارەت بە شێوەکانی دیکەی عیبادەتیش بکرێت. باشتر و سوودمەندتر ئەوەیە لەجیاتی ئەو قوربانی سەربڕینەی کە ئیتر شێوەیەکی دڕندەیی بەخۆوە دەگرێت. سەندووقێك بۆ یارمەتیدانی هەژاران و کاری دیکەی خێرداری ئامادە بکرێت. پێویستە رۆژو گرتنیش بە ئامانجی پەروەردەکردن و راهێنانی نەفس بە شێوەیەکی سنووردار پەیڕەوبکرێت. لە ئەنجامدا پێویستە هەموو شێوەکانی عیبادەت بە گوێرەی پێویستییەکانی سەردەم سەرلەنوێ رێکبخرێنەوە. لەوانەیە هەندێ کەس بڵێن "خودا لە کوێ ماوە؟". لە سەرووی هەموو شتێکەوە پێیان دەڵێم: لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیدا ئەویش وەکو ناسنامەی تەسەورەکانی راهیبە سۆمەریەکان بەردەوام پەرەسەندنی بەخۆیەوە دیوە،"ئەل"ی ئیبراهیم تیرەکەیەتی کە پێویستە بەهێز بێت، یاهۆڤا(یەهوە)ی مووسا تیرە و هۆزەکانی ئیسرائیل و یەهوودە کە پێویستە ببن بە یەك، رەبی عیسا سەنتێزی ئایین و ویژدانە سەرەتاییەکەی چەوساوەکانی ئەو سەردەمەیە. ئەڵڵای مەحەمەد گوزارشت لە یەکبوونی تیرە سەرەکییەکان و پێویستی بەهێزبوونیان دەکات؛ تەسەورێکی هاوبەشی تیرە رەوەندەکانە (بدوی) و هێزی تیرە و هۆزە عەرەبە یەکگرتووەکانە. هەر کۆمەڵێکی بە ئەندازەی ئەوەی خۆی بەهێزدەکات، سەرلەنوێ نیگاکردنی (تصور) خوداکەی خۆی دوا ناکەوێت. ئەمەیە راستینەی مێژوویی و کۆمەڵگا. گەوهەری زانست خودای رۆژگاری ئەمڕۆمانە، ئیتر خودا بەخۆی لەسەر بنەمای دیالەکتیکی گەردوونی خۆی هەڵدەسووڕێنێ، هەموو شتێکە، کە بێ کۆتایی دەگۆڕێت و گۆڕانکاری ئەنجام دەدات. ئایا دەشێ بیر لە فکرێك بکرێتەوە سەبارەت بە خودا لەمە شکۆدارتربێت؟

پێویستە ئەو یۆتۆپیاگەراییەش تێکبشکێنرێ کە بەسەر پێکهاتەی هزری ڕۆژهەڵاتی ناوین زاڵە و هیچ بنگەیەکیشی نییە. هەروەها پێویست دەکات دەست لە خەیاڵە یۆتۆپیاکانی لە جۆری بەهەشت و دۆزەخ، سیرات، مەحشەر، چاوەڕوانکردنی فریادڕەس، نەتەوەی باڵا، ڕەش و سپی بەربدات کە زیاتر داهێنانەکانی ڕاهیبەکانی میسر و سۆمەرن. هێندە ئایدیالیزەکردنی خۆپەرستی (أنانیە) ڕێگا لەپێش شێوە بێ هاوتاکانی چەوساندنەوە و سەرکوتکردنی دەکاتەوە. هەروەکو هێزی دۆگماکان (قالبەکان)، هێزی یۆتۆپیاش دەبێتە ئامرازێکی دەستی خاوەن هێز و دەسەڵاتداران. جگە لەوانەی زانستین و مەزەندەی بەدیهاتنیان هەیە، یۆتۆپیاکانی سەبارەت بە هەتا هەتایی بن (أبدی) هزر دووچاری دیلی و تەمبەلی دەکەن. بە تایبەتیش ئەگەر ڕیشەیەکی ئایینیان هەبوو، ئەوا ڕێگا لەپێش کاریگەرییەکی بەستەڵەکی دەکەنەوە. چەندە پێویستی بەو پرۆژە و بۆچوونانە هەیە کە لەسەر بنەمای زانستی ـ تەکنۆلۆژین، ئەوا ئەوانەی بێ بنەمایەکی زانستین هێندە پووچ و مەترسیدارن. تاوەکو ڕاستینەی دۆگما و یۆتۆپیا تێکنەشکێنرێ کە لە کولتووری ڕۆژهەڵاتی ناوین زۆر بەهێزن، ناشێ ڕێنسانس ئەنجامبدرێت. تەسەورێکی هەزاران ساڵ بەر لە ئێستا، کە بەرهەمی زانست و (تەکنۆلۆژیا) یەکی دواکەوتووە (سەرەتایی) و هەروەها لەسەر بنەمای هەلومەرجەکانی نایەکسانی ناو کۆمەڵگا پێشکەوتوە، ئەگەر لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا بە بێ ئەوەی واتاکەی بزانرێت وەکو مەزنترین پیرۆزی دەپەرسترێ، بێگومان ئەمە گەورەترین نەخۆشی کۆمەڵگا و تاکەکەسە.

پێش هەموو شتێك تاوەکو ئەم نەخۆشییە بەلاوەنەنرێت، ناتوانرێ چاوەڕوانی گەڕانەوەی وشیاری ویژادن بکرێت بۆ ڕەوشی سروشتی خۆیان. کولتووری کۆمەڵگایەك کیژۆڵەیەکی پانزدە ساڵی بە بیانووی ئەوە بکوژێت کە کوڕێکی خۆشویستووە، نەخۆشییەکی ترسناکە. نابێ لە بیربکرێ هەر بوارێکی ژیان بەمجۆرە دەکوژرێ. ئەم خاك و کولتوورەی سەردەمێك بەردەوامی خەیاڵەکانی خوداوەندی ژن و پیاوی ئاوادەکرد، لەبەر ئەوەی وەرچەرخانی پێویست و خولقێنەری ئەنجام نەداوە، ئیتر ڕێگای لەپێش بێڕۆحی وڵاتێکی بێخێر و بیابان و نەزۆك کردۆتەوە. ئیلهامبەخش نییە، شیعر ناخولقێنێ، خۆشەویستی پێشناخات، چونکە لە مێژە ژەنگی گرتووە، بەدەستی یۆتۆپیا و دۆگماکان وشکی کردووە، بەستوویەتی و بووە بە خاکێکی بێ خێر. شۆڕشی ڕێنسانس: بە واتای سەرلەنوێ ڕووانی ئەم خاکە و بوونی بە چاوگی ئیلهامی خۆشەویستی و داستانی نوێ و هەڵسانەوە سەرپێیەتی لەمیانەی خەونە نوێ و واقیعیەکانی بەهەشت و هەموو لایەك قەشەنگ دەبێت. بە واتا سەرلەنوێ ڕێگای خۆ بونیادنانەوە و خۆ خولقاندنەوەی هزرە بەستووەکان و ڕۆحە وشکهەڵاتووەکان و ڕۆحە ڕەقبوو و چەواشەکراوەکان دەکاتەوە. زەمینە بۆ هزری زانستی لەبار و گونجاوە، دەشێ گەلێك شت لە دەسکەوتەکانی ئەوروپا وەربگیردرێت. تەکنۆلۆژیاش ئامادەیە، بە سانایی بەدەستدەکەوێت. ئەم ڕاستینەیە شانس و هێزی ڕێنسانسی ڕۆژهەڵاتی ناوین دیاریدەکات. ئەگەر بێتو دۆگما کۆنەکان و خەیاڵەکانی ئایینده لەسەر بنەمایەکی زانستییانە شیبکرێتەوە، ئەوا سەرلەنوێ مێژوو دەبێت بە تاڤگە و لێشاوەکەی بە خوڕ بەرەو ئایینده دەچێت. ئەوکاتە بەڕاستی ئومێد دەبێتە هێزێك و وەکو لافاو دێتەخوار.

لەمیانەی زانستەوە توانستی بەهێزی ڕۆشنگەری پێکهاتووە. ئەوەی ناتەواوە ئاراستە کردنیەتی بۆ مێژوو و واقیع. لەمیانەی هزری زانستییەوە مێژوو بە ڕوونکردنەوەیەکی دەوڵەمەند دەگات. شیکردنەوە سەبارەت بە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان، ئان و سات ڕێگا لەپێش زیندووبوونەوە دەکاتەوە. تەنانەت شیکردنەوەی یەکێك لە مرۆڤەکانمان بەسە بۆ ئەوەی لە جیهان تێبگەین. لە شوێنێکدا چەندە کەوتن ڕوویدابێت، کەواتە هێندەش دەرفەتی مەزنبوون هەیە. چەندە تاریکایی قووڵبێتەوە، واتا ڕووناکیش هێندە نزیکە پێویستە سەبارەت بە هەموو شتێك ڕەخنەگرانە ببن، بەڵام هەرگیز نابێت ئومێدی دۆزینەوەی ڕاستی لەدەست بدەین. پێویستە دەست لە خێڵایەتی و بنەماڵەگەرێتی و ژنایەتی و مێردایەتی و نەتەوەپەرستی و ئایینگەرایی من منێتی هەڵبزرکاو بەربدەین. پێویستە بۆ ئەم چەمکە دەوڵەمەند و مەزنەی مرۆڤایەتی بگەڕێینەوە کە گشت لە تاکدا دەبینێ و تاکیش لە گشت دەبینێ. پێویست ناکات چەمکی مرۆڤپەروەری لە دەرەوە وەربگرین. مەزنترین دەوڵەمەندێتی ئەم خاکە مرۆڤپەروەریەکەیەتی. پێویستە هەڵیسێنینەوە سەرپێیان و دیسان دەروازە لە پێش خۆشەویستی مەزن بکەینەوە. پێویستە هەزاران جار بەرامبەر بە تیۆری خودایی و کردارە پیرۆزەکەی تۆبە بکەین و لەمیانەی دەرك کردن بە دڵسۆزی مەزن و پابەندبوون بە بەهای شارستانییەت و خاکەکەی و بەهای مرۆڤ، هەوڵی بەرجەستەکردن و پەیڕەوکردنی بدەین. هەروەها پێویستە ببینین لەیلا و مەجنوون، کەرەم و ئەسلی، فەرهاد و شیرین لە گۆڕەکانیان سەرهەڵدەبڕن و بە هێزی ژیان دەگەن و بە بێ دابڕان درێژە بە چیرۆکی ئەشقی خۆیان دەدەن. پێویستە بۆ زۆر کۆن، بۆ سەردەمی گلگامێش خۆمان درێژبکەینەوە، تاوەکو بە ئاگا بێتەوە و ببینێ کە شارستانییەتەکەی نەمردووە و هێشتا ئەنکیدۆ زیندووە؛ پێویستە نیشانی بدەین کە ئەشقی خاوەن باوەڕەکان کۆتایی پێنایەت. پێویستە هەموو پێغەمبەرەکان هەستنەوە؛ پێویستە نیشانیان بدەین ئایینەکانیان توانای خولقاندنی چی هەیە، تا چ ڕادەیەك مرۆڤایەتییان مەزن کردووە.

پێویستە ئیبن ئەلرشد و ئیبن سینا و کندی و هەڤاڵەکانیشیان هەستنەوە: تاوەکو ڕۆڵی خۆیان لە دەسکەوتەکانی زانست ببینن و هزرە مەزنەکەیان لەمیانەی بینینی ئاستی پەرەسەندنی زانست تێر بکەن. پێویستە کاوەی ئاسنگەر و هەڤاڵەکانی، مەنسووری حەللاج، سەهرەوەردی، کۆرئۆغلو و بابەك و مەزدەك و هەڤاڵەکانیان هەستنەوە تاوەکو ببینن بەرخودان و جوامێری و ئێش و ئازارەکان بە فیڕۆ نەچوون و خەڵکانێك دەسەڵاتدارن کە شایستەی ڕەنجەکانیانن.

ئەمانە خەیاڵی هەرزان نییە؛ بەڵکو ئەو مەزنایەتییە مێژووییە شکۆدارانەن کە پێویستبوو لە زووەوە لەمیانەی ڕێنسانسەوە هەڵیانسێنینە سەرپێیان. پێویستە لەمیانەی ئەدەبی هاوچەرخەوە سەرلەنوێ لە سەرەتا تا کۆتایی مێژووەکەمان زیندووبکەینەوە. گرنگتریش ئەوەیە مسۆگەر دەبێ ئەدەبیاتی سەردەمی نئۆلیتیك بەدەستبێنینەوە. بە تایبەتیش پێویستە ئومێد و خەیاڵ و هزر و ڕۆح و دایکەخوداوەند و دایکی کۆمەڵگای دایکسالاری وەکو خۆی زیندوو بکەینەوە کە هێزی خولقاندن و زایینی هەموو شتێکە. ئەگەر بەمجۆرە مێژوو بناسین، خۆشمان دەناسین. جگە لە مێژوو ئێمە چین! لە مێژوو

بەدەر، لە هیچ زیاتر ئێمە چین! سەرلەنوێ بەرجەستەکردن و ڕۆشنکردنەوەی زاراوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوینی وەکو میتۆلۆژیا، ئایین، ئایینزا، تەریقەت، بنەچەی خانەدان، خێڵ، میر، خوڵام، بەندە، خوداوەند، خوداوەندە ژن، شێخ، سەرۆك، بەگ، دایك، باوك، منداڵ، ئاسنگەر، ئەسپ، شمشێر، گاسن، تەور، کانزا، تاڵان، شەڕ، ئەشق، پێغەمبەرایەتی، ڕاهیب، سۆفی، بلیمەت، خائین، ساختەکار، شەرەف، ناموس، پیرۆزی، قەدەر، ئومێد، جەژن، مردن، بەهار، زستان، هاوین، چیا، ڕووبار، بیابان، ڕێگا، وشتر، سەگ، کەر، چێل، بزن، مەر، گا، مێگەڵ، شوان، جووتیار، نووسەر، خەلیفە، سەرباز، فەرماندە، زانا، جوانی، دزێوی، لەمیانەی زمانێکی ئەدەبی هاوچەرخ، ئەرکێکی هونەری و زانستی شۆڕشی بووژانەوەیە (ڕێنسانس) هزری زانستی و ئەدەبیاتی لە ئارادایە لە ڕاستینەکانی کۆمەڵگا و مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوین دابڕاوە؛ گوزارشت لە بۆچوونی پارچە پارچەیی و فەنتازیای بێ سیستەمی ئەو گروپ و تاکە بێ بنگانە دەکات کە لەلایەنی کۆلۆنیالیزمەوە توێنراونەتەوە. هەرچی پێکهاتەی هزری کۆمەڵگایە لە ڕەوشێکی ئیفلیجی دایە. ئەو ئەدەبیاتەی هەڵگری پێکهاتەیەکی دۆگماتیکیانەیە و ڕێگای لەپێش ئەو ڕەوشە کردۆتەوە، پیاهەڵدانێکی بێ واتایە. ئەنجامدانی ڕێنسانس لە ئەدەبدا بناخەی سەرهەڵدانی کەسایەتی ئازادە. تەنیا ڕزگاربوون لە دۆگما و خەیاڵە بێ بنگەکان تێرناکا و بەس نییە. بەڵکو پێویستە لەمیانەی کاریگەرییەکانی زیندوو کردنەوەی ئەدەبدا تەواو بکرێت.

لە ئەنجامدا ئەوەی دێتەئاراوە ئایینێکی نوێ نییە. بەڵکو ئایین لە ئاکامی خزانی بۆ گۆڕەپانی ئەخلاقی بە شوێنگەی شایستەی خۆی دەگات؛ بەمجۆرە ویژدانێکی دادوەر و ئازاد دەخوڵقێنێ. هێندە پەیوەستی بواری زانست نابێت، ئەمە بۆ فەلسەفە بە جێدێڵێ.

سەبارەت بە فەلسەفە و زانست کێشەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەیان نییە. لەمیانەی یەکبوونیان لەگەڵ وشیاری مێژوویی، ئەو هێزەی ڕۆشنگەری دێننە ئاراوە کە پێویستە لەسەر هزری ئازاد و خوڵقکارەکاندا زاڵبێت. کاتێك دەسکەوتە فەلسەفی و زانستییەکانی ئەوروپا لەگەڵ ڕاستینەی مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوین یەکانگیردەبن، ئەوا مێژووی گشتی جیهان و هزری مرۆڤایەتی بە ڕووناکییەکی زیاتر و پێشکەوتوتر دەگات. پەرەسەندنی دژە بیرۆکەش ئەم واتایە دەگەیەنێ. ئەو ڕۆژهەڵاتی ناوینەی بیر لەخۆی بکاتەوە دژە بیرۆکەیە. تەنیا لە ئەنجامی تەشەنەکردنی شۆڕشی ڕێنسانس و ڕۆشنگەرییەوە ئەم هێزە بەدەست دەخرێت. هەوڵی چەند کەسێك یان گروپێك تێرناکات. دەرکەوتنی خوڵقکارەکان لە هەموو نەتەوە و گروپێك و کاریگەریکردنە سەر کۆمەڵگاکانیان بە واتای ڕێنسانس و ڕۆشنگەری ناوچە دێت.

ا ـ تایبەتمەندێتی بەرچاوی ئەم قۆناخە دەرکەوتنی ڕۆشنبیری و تاکی ڕاستەقینەیە. تاوەکو ئێستا ئەم دیاردانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین دەرنەکەوتووە و دوورە. بوون بە خاوەن کەسێتی و ڕۆشنبیر، زۆر لە بوون بە جوڵانەوە و پارتی ئۆپۆزسیۆن سەختترە. پەرەسەندنی کەسێتی تاك، واتای سەرهەلدانی کۆمەڵگای ئازادە. دەشێ هەندێ جار تاکێکی ڕۆشنبیر نوێنەرایەتی نەتەوەیەك یا کۆمەڵگایەك بکات. کولتووری گروپ و خێڵ و بەندەیی بە سانایی دەرفەت بە پەرەسەندنێکی بەمجۆرە نادات. کاتێك تاك و ڕۆشنبیر

پێویستییەکانی کاروانیان جێبەجێبکەن، ئەو ئاراستەیە بەدیدێت کە کۆمەڵگاکان بۆ سەدان ساڵ شوێنی دەکەون؛ بەمجۆرەش ئەو کارەی چەندین شەڕ و پارتی ناتوانن ئەنجامی بدەن، ئەو جێبەجێی دەکات. پێویستە بەردەوام بە بیرخۆمان بێنینەوە هونەرمەندان و پێغەمبەران و فەیلەسوف و بیریاران، هەر یەکە و لە قۆناخی خۆی ڕێنسانس و کاروانێکی ڕۆشنگەری بوون. ئەو کۆمەڵگایەی ڕۆشنبیری نەبێت وەکو ئەم قافلە وایە کە ڕێزانی خۆی لەدەستداوە. کاتێك بکەوێتە سەر ڕێگای چەوتیش بە ماوەی سەدان ساڵ لە ئامانج دوور دەکەوێتەوە. لەبەر ئەوەی شۆڕشی ڕۆشنگەری و ڕێنسانس تاکی هێندە پێویست و ژیانی بۆ کۆمەڵگاکان دەخوڵقێنێ و خۆشی لەلایەن ئەو تاکانەوە دەخوڵقێنرێ، هەربۆیە بایەخێکی مەزن و دەست لێبەرنەدراویان هەیە. بەردەوام ئەوانەی بۆ یەکەمین جار ڕێگایەك دەگرنە بەر، پێویستییان بە ڕێزانێك هەیە. بە تایبەتیش کۆمەڵگایەك و کولتوورێك تازە هەڵسابێتەوە سەرپێیان بە ڕادەی هەرە زێدە پێویستی بە کەسایەتی ڕێزان هەیە. ئەو قۆناخەی لە ئارادایە زۆر لەو مەزەندانە زیاتر پێویستی بە نموونەی کەسایەتی بەمجۆرە هەیە.

گەیشتنی تاك بە کەسێتی خۆی لەبیرکردنەوە لەخود زیاتر بە واتای ئەو تاکە دێت کە بەو هێزە گەیشتووە لە کۆمەڵگادا کەسایەتی خۆی، لە کەسایەتی خۆشیدا کۆمەڵگا بونیادبنێ. ئەوەی لەخۆبایی بووە و بەدوای بەرژەوەندی خۆی وێڵە، ناشێ بە تاك ناوبېرێت. هیچ کاتێك بەرژەوەندیخوازە ساویلکە و خۆپەرستەکان نوێنەرایەتی تاك ناکەن. کاتێك تاك پێدەگات، هونەرە جوانەکان بە تایبەتمەندێتی خوڵقکاری خۆیان دەگەن و گەشەدەکەن. تاك و هونەر پێویستییان بە یەکتری هەیە. کاتێك یەکێکیان بەدیدێن ئەوەیتریش شوێنی دەکەوێت. هونەر واتای باڵگرتنی هزر و ڕۆحە. ئیـتـر لەجیاتی بەڕێوەچوون، باڵدەگرن و دەفڕن. فڕین بۆ کۆمەڵگا و شارستانییەت واتای گەیشتنە بە هێزی خۆیی و بەڕێوەچوونە بەرەو سەرکەوتن.

دەشێ هەڵسەنگاندنی زۆر بەرفراوان سەبارەت بە ڕێنسانس و ریفۆرم و ڕۆشنگەری ڕۆژهەڵاتی ناوین بکرێت. بەڵام ئەمە بەسە کە بزانین، بۆچوونە نێو بابەتەکەوە چ پێویستە. بە شێوەیەکی واقیعیانە بیرکردنەوە لە ڕیشەی خود و بڕیاردانێکی ئازادانە سەبارەت بە بەرپرسیاری "چۆن بێت و چۆن بژین؟" و چۆنێتی نیشاندانی هێزی پێویست لەپێناو ئەم ژیانە، ئەمە بناخەیەکە بۆ ئەوانەی بانگەشەی ئایندە دەکەن و دەخوازن ببن بە بیرۆکە و دژە بیرۆکە. سەرکەوتن لەمەدا بە واتای بەڕێوەچوونێکی سەرکەوتووانە دێت لەسەر ڕێبازی ڕۆشنگەری و ڕێنسانسی مرۆڤایەتی خۆی. هەرچەندە درەنگیش کەوتبێت، بەڵام تاوەکو دژە بیرۆکە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین نەخوڵقێنرێت ئەوا شارستانییەتی ئەوروپا بە تەنیا ناتوانێ دەروازە لەپێش سەنتێز بکاتەوە کە لەهەمانکاتدا بە واتای شارستانییەتی نوێ دێت. دژە بیرۆکەی ڕۆژهەڵاتی ناوین شارستانییەتی گریك ـ ڕۆمان بوو. بیرۆکە و دژە بیرۆکەی ئەم دوانە، شارستانییەتی ئەوروپای کرد بە سەنتێز. ئێستا شارستانییەتی ئەوروپا بیرۆکەیە (تێز). لەمیانەی ڕێنسانسەوە دژە بیرۆکە لە ڕۆژهەڵاتی ناوین پێکدێت. یەکێتی دیالەکتیکی هەردووکیان سەنتێزێکی نوێ بۆ جیهان پێکدێنێت. دیالەکتیکی

مێژوویی بەردەوام بەمجۆرەیە. دەشێ جارێکی دیکە وەرگێڕانی گۆڕانکارییەکانی لەسەر بنەمای دیالەکتیکی ڕێگا لەپێش قەڵەمبازێکی مێژوویی بکاتەوە.
ب ـ دیاردەیەکی سەرەکی کە پێویستە بە شێوەیەکی بە ناو یەکداچوو لەگەڵ سەرلەنوێ لە دایکبوون و ڕۆشنگەری ڕۆژهەڵاتی ناویندا بەڕێوەبچێت، پرۆسەی شارستانییەتی دیموکراسییە یاخود بیرۆکەی شارستانییەتی ئەوروپایە. لەبەر ئەوەی بە بەرفراوانی هەڵوەستە سەبارەت بە شارستانییەتی دیموکراسی کرا، بۆیە دیسان پێویستی بە ڕوونکردنەوە نییە. بەڵام گونجاندنی لە ڕۆژهەڵاتی ناوین و پێکهێنانی دژە بیرۆکەکەی کێشەیەکی بەرفراوانترە. لەگەڵ ئەوەی نوێبوونەوەی هزر و ڕۆح و بناخەی ئەمە پێکدێنن، کەچی مەودایەك و کەلێنی لەگەڵ دەوڵەت و کۆمەڵگا هەیە. زیاتر دوور لە چوارچێوەی هەردووکیان بەدیدێت. تاکە ڕەسەن و گەوهەرییەکان لەخۆوەدەگرێت. هەرچی بیرۆکەی شارستانییەتی دیموکراسییە، بە پێچەوانەوە کۆمەڵگا و دەوڵەت بە بنەمادەگرێت و ناچارە حیساب لە هەردووکیان بخوازێ و لێپرسینەوەیان لەگەڵدا بکات.
ئەو وەڵامەی لەو لایەنەوە ڕۆژهەڵاتی ناوین دەیداتەوە بیرۆکەی ئەوروپا، تاوەکو ئێستا لە ئاستی وتووێژکردنیشەوە نەبووە بە ڕۆژەڤ و جێگیرنەبووە.
سەرنەکەوتنی وەڵامەکەی سۆسیالیزمی بونیادنراو، هەم ڕەوشەکەی سەختکردووە، هەم پێکهێنانی بژارەیەکی کردووە بە ناچارییەك. لە ڕاستیدا لقی ئەوروپای شارستانییەتی دیموکراسی نوێنەرایەتی ڕەوتە ڕاستڕەوەکەی دەکات. بە گوزارەیەکی ڕاستتر شارستانییەتی ئەوروپا نوێنەرایەتی ڕەوتی ڕاستڕەوی شارستانییەتی دیموکراسی دەکات کە ئەوی تێپەڕ کردووە. ئەم ڕەوشەش سەرچاوەی خۆی لە هێزی سەرمایەداری وەردەگرێت. ئەوروپا وەکو کۆنترین و گەورەترین ناوەندی سەرمایەداری ئەم ڕۆژگارەمان، لە ڕاستڕەوی دانابڕێت. لەمە زیاتر پێش ناکەوێت. بەرەو دواوە فاشیزمە، بەرەو پێشەوەش سۆسیالیزمە. هەربۆیە ڕەوتی ڕاستڕەوی ماقووڵترین شوێنگەیە. سۆسیالیزمی بونیادنراو بواری ئەزموونگەرایی بە واڵایی بەجێهێشتووە. ئەگەری ئەوە لە ئارادانییە ئەم بۆشاییە لەلایەن دەوڵەتە تازە گەشەسەندووەکان پڕبکرێتەوە. تەنانەت ئەگەر بتوانن ببن بە پاشکۆ و شوێن کەوتەش ئەوا بۆ خۆیان بە سەرکەوتن لە قەڵەمدەدەن. چین و دەوڵەتەکانی هاوشێوەی ئەو، کێشەیەکی بەمجۆرەیان نییە.
تەنیا کاتێك قۆناخی دیموکراسییانە لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی بچەسپێ ئەوکاتە ڕۆژهەڵاتی ناوین دەتوانێ ببێ بە دژە بیرۆکە. ئەنجامدانی لەمیانەی ریفۆرم یاخود شۆڕش، هیچ لە گەوهەرەکەی ناگۆڕێ. دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگا بە پەلەترین ڕۆژەڤە. هەروەکو لە تەواوی جوڵانەوە گەلەری و شۆڕشگێڕییەکاندا بینراوە، ژنان و لاوان پێشەنگایەتی ئەمە دەکەن. ئەم دوو هێزە بەهێزترین فاکتەری دیموکراسین.
ژن جێگایەکی ڕەسەن و تایبەتی لەناو ڕابوونی دیموکراسییانەی ڕۆژهەڵاتی ناوین هەیە. وەکو هێزی خوڵقاندنی شۆڕشی نئۆلیتیك، ناتوانێ بە هیچ جۆرێك ڕەوشی بچووککردن و بەلاوەنانی لەلایەن کۆمەڵگای چینایەتییەوە هەرس بکات. بەردەوام بە گومانەوە تەماشای سەرداری پیاوی کردووە. باش هەست بە زەوتکراوی مافەکانی دەکات. بێچارەییەکەی لە

نێو ئێش و خەم و پەژارەیەکی ئێجگار زۆری هێشتۆتەوە. دەرك بەوە دەكات هیچ کاتێك شایستەی ئەمرەوشە نەبوو کە تێیکەوتووە. لە ڕاستیدا بە نهێنی لایەنگری کولتووری خوداوەندی ژنە و پەیڕەوی دەکات. هیچ کاتێك لە دڵەوە باوەڕی بە خوداوەندە پیاوەکان نەهێناوە. ئەوەش دەزانێ کە بەردەوام لە نێو بۆشاییەکدایە. پڕ بە ئێش و تووڕەبوونەوە هەست دەکات ئەو خۆشەویستی و ڕێزەی بەرامبەر نیشان نەدراوە کە شایستەیەتی. هەرگیز لەوەی نەبووریوە کە بەمجۆرە بکەوێتە ڕەوشێك هێندە پێویستی بە پیاو بێت؛ زیاتر لە خۆی نەبووریوە. دەزانێ پیاو زۆر لە خۆشەویستی دوورە، دڵڕەقە و بێڕەوشتە، لە هێزی ئەشق بێبەشە. بوونی بە قوربانی تەواوی ئەم ناکۆکییانە بە پێچەوانەی مەزەندەکانی ژن بەرەو نەزانی نابات، بەڵکو زیاتر لە بلیمەتی نزیك دەکاتەوە. کاتێك باوەڕی دێنێ، هیچ هێزێکی دیکە ناتوانێ ببێتە ڕێگر و نەهێڵێ پێداویستییەکانی باوەڕهێنانی خۆی جێبەجێ بکات. بە گشتی تەواوی ژنان بە تایبەتیش ژنانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە هۆی ئەو تایبەتمەندێتییانەیان زیندووترین و چالاکترین هێزی کۆمەڵگای دیموکراسییانەن.
سەرکەوتنی یەکجارەکی کۆمەڵگای دیموکراسییانە بەدەستی ژن بەدیدێت. ژنان و گەلان کە لە سەردەمی نئۆلیتیك بەولاوە لەلایەن کۆمەڵگای چینایەتی ژێرخاککراون، وەکو خاوەنی ڕاستەقینەی هەڵمەتی دیموکراسی، هەم تۆڵەی خۆی لە مێژوو دەسەنێتەوە، هەم لەمیانەی چەسپاندنی ڕەوتی چەپڕەوی شارستانییەتی دیموکراسییانە دژە بیرۆکەی پێویست پێکدێنێ، لە ڕاستیدا لە چوون بەرەو کۆمەڵگایەکی یەکسان و ئازاد، پتەوترین کۆڵەکەی کۆمەڵایەتی پێکدێنن. چونکە دیموکراتیزە بوونی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین و بوونی بە دەزگا و بیرۆکە، زیاتر لە سایەی ژنان و دواتریش گەنجانەوە بەدیدێت. وشیاربوونەوەی ژنان وەکو هێزی پێشەنگی کۆمەڵگا و جێگرتنی لە شانۆی مێژوودا، بەهای دژە بیرۆکەیەکی ڕاستەقینەی هەیە. جیهانی ژنان و وشیاری و ویژدان و خۆشەویستییەکەی پاڵێوراوە بۆ خوڵقاندنی بەهای تایبەتی شارستانییەت. پێشکەوتنی پیاوسالاریانەی شارستانییەت کە وەکو پێویستییەکی کەسایەتی و کارەکتەرەکەیانە، لەم بوارەشدا ژنان بەرەو ڕەوشی دژە بیرۆکەیەکی بەهێز دەبات. هەم بەلاوەنانی جیاوازییەکانی کۆمەڵگای چینایەتی، هەم کۆتاییهێنانی بە باڵابوونی پیاو لە دژە بیرۆکە بەولاوە، بەهای سەنتێزێکی نوێی هەیە. هەربۆیە ڕۆڵی پێشەنگایەتی ژنان لە وەرچەرخانی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین بۆ کۆمەڵگایەکی دیموکراسییانە بۆ سەرتاسەری جیهان، بە واتای دژە بیرۆکە و سەنتێز دێت و تایبەتمەندێتی مێژوویی لەخۆوە دەگرێت.
ڕۆڵی لاوانیش تا ڕادەیەك لە هی ژنان دەچێت. لاوانیش کە بە خێرایی دەرك بە جیهانی هاوچەرخ دەکەن، ڕق و کینێکی مەزنی بەرامبەر بەو ڕەوشە بێچارەیەی ڕۆژهەڵاتی ناوین هەیە. تەکنۆلۆژیای زانیاری و گەیاندن لاوان بەرەو وشیاربوونەوە و تێگەیشتنێکی خێرادەبات. تەنانەت منداڵانیش وەکو نەوەی لاوان بە خێرایی پایەی هێزی دیموکراسییانە بەدەستدێنن. بێزار بوونی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین لە تیرەگەرێتی و نەتەوەپەرستی، بە هۆی ئەو بێچارەییەی ڕێگایان لەپێش کردەوە و زیاتریش بە هۆی لەخۆوەگرتنی

شوێنەواری کولتووری مێژووی هاوبەش، وایکردووە ئەم کۆمەڵگایە لەمیانەی گەوهەری ڕاستینەکەیەوە زیاتر نزیکی دیموکراسییەت بێت. ڕۆژهەڵاتی ناوینی دیموکراسییانە بە گوێرەی مێژووی گەلان و ڕاستینەی کۆمەڵگاکان لەبارە. بەناویەکداچوونی جوگرافی و کولتووری، پێداویستیە ئابوورییەکان، هاتوچۆ و سەرچاوە ئاوایییەکان، فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی هاوبەش دەکاتە باشترین ئەلتەرناتیف بۆ ناوچەکە. تەنانەت ڕابردووی مێژوویی ڕۆژهەڵاتی ناوین بریتییە لە فیدراسیۆنی گەلان و هۆز و تیرەکان. هەربۆیە فیدراڵییەت بە باشترین سیستەم دەبینرێ کە لەگەڵ بونیادی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەگونجێ، ئەمەش سەرچاوەی خۆی لەم واقیعە ئاماژەپێکراوە دەگرێت. کۆمەڵگای دیموکراسی لە تەواوی سیستەمەکانی دیکە زیاتر لەگەڵ ئومێد و داخوازییە مێژووییەکانی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەگونجێ و کۆکە.
گەلان لەمیانەی تەواوی پێویستیە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان هێزێکی دیموکراسی ڕادیکالن. لە ڕێگای ئەم شوێنگەیەیان ڕاستینەی جیهانێکن هەرە زێدە نزیکی پێکهێنانی دژە بیرۆکەن لە ناو ڕەوتی چەپڕەوی شارستانییەتی دیموکراسی. بژاری دیموکراسییانەی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی ژنان و گەلانیەوە، لە هەموو لایەنێك زیاتر پاڵێوراوە بۆ پێکهێنانی ئەو دژە بیرۆکەیەی شارستانییەتی ئەورووپا زۆر پێویستیەتی. سروشتی ڕاستینەکان ئەم دژە بیرۆکەیە دەخوڵقێنێ. یەکێتی دیالەکتیکی ڕاست و چەپی ناوەندی هەردوو شارستانییەتی بەهێز کە بیرۆکە و دژە بیرۆکە پێکدێنن، جارێکی دیکە هەروەکو ڕابردوو ڕووبەڕووی ئەرکێکی مێژوویییە تاوەکو دەست بەکاربێت و قەڵەمبازێك لەپێناو بەدیهێنانی سەنتێزێکی نوێی مرۆڤایەتی ئەنجامبدات.
بە جۆرێك مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە مێژووی ژن دەچێت. ئەویش لە سەردەمی نئۆلیتیکەوە بێ ڕۆڵ کراوە و ژێرخاك بووە.
تاکە ئاستەنگ ئەو دەوڵەتە دەسپۆتانەی کە لە ناوەندی دەزگا سیاسییەکاندا زاڵ و جێگیرە، بەڵام بە بنەماگرتنی جیهانگیری لەلایەن شارستانییەتی سەرمایەداری شکاندنەوەی بەلای شارستانییەتی دیموکراسییانە، دەرفەتی درێژەدان بە سیستەمی کۆنی کەم دەکاتەوە. هەروەکو دیارە ناڕەزایی گەلان لە ناوەوە کە لە ڕێگای تەکنۆلۆژیای گەیاندن و ڕاگەیاندن زیادبووە، لە دەرەوەش لە ئاکامی جیهانگیری ئەو دەوڵەتە ستەمکارییانە دەڕووخێن. بۆ یەکەمین جارە مێژوو لە بەرژەوەندی پارچەکردنی ئەو تەنە نەخۆشەی ناو لاشەی کۆمەڵگا کاردەکات. هەربۆیە ئەگەری بەرخودانێکی درێژخایەنی سیاسەت و دەوڵەت بەرامبەر بە وەرچەرخانی دیموکراسییانە لە ئارادانییە. لە ماوەیەکی کورتدا لە پاکتاوبوون ڕزگاریان نابێت. بە ناویەکداچوونی تواناکاری و پێویستی وەرچەرخانی دیموکراسییانەی کۆمەڵگا و دەوڵەت وەکو شانسێکی مێژوویی، ئەم ئاراستەیە وا دەکات بژاری دیموکراسییانەی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە خێرایی گەشەبکات. پەرەسەندنێکە دیاردەی بوون بە دژە بیرۆکە بەهێزدەکات. لە حاڵەتێکی بەمجۆرەدا کاتێك دەڵێین شۆڕشی هزری و دیموکراسی بە شێوەیەکی بەهێز ئەم دەرفەتە دەخوڵقێنێ کە شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین ببێتە دژە بیرۆکە، ئەم ڕاستیانە ڕۆڵی دیاریکراو دەبینن.

ج ـ پەرەسەندنی شارستانییەتی دیموکراسی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە نزیکەوە پابەندی تیۆری و کرداری گۆڕەپانی سێیەمە. بونیادی باوی دەوڵەت و کۆمەڵگا ڕۆڵێکی سەرەکی لەم مەسەلەیەدا دەبینن.
فشاری دژواری سەر کۆمەڵگای کۆن و دووچارهاتنی نامۆبوون لەخود، لەگەڵ ئەوەشدا شێوازی ژیانی باو ڕێگای لەپێش لەدەستدانی ڕادەیەکی مەزنی دینامیکێتی گەوهەری کۆمەڵگا کردەوە. ئەو نوژەنیە ڕووکەشیەی لەسەر بنەمای سەرمایەداری ئەنجام دەدرێت، ئەم ڕەوشە خراپتردەکات .دەوڵەتی کلاسیکی کە بە هیچ شێوەیەك ڕۆڵی پێشکەوتوخوازانەی سەرمایەداری نیشان نادات، بە تایبەتیش کولتووری قۆناخی ڕۆشنگەری بۆ کۆمەڵگا ناگوازێتەوە. بە پێچەوانەوە چەمکی توندڕەوی نەتەوەپەرستی و تۆتالیتاری لەگەڵ پێکهاتە باو و دەسپۆتەکان دەکاتە یەك و لەمیانەی ڕتوشێکی دەزگاکانی دەیسەپێنێ، هێندەیتر بێچارەیی و ڕزینی پێکهاتەی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوینی زیادکردووە. ڕەوشی دەوڵەتی کلاسیکی و باو و کۆنەپەرست و موحافەزەکارترن.
ئەم دوو فاکتەرە کاریگەرییەکی نیگەتیفانە دەکەنە سەر گەشەکردنی شارستانییەتی دیموکراسی و کۆمەڵگای مەدەنی. تا دواڕادە ئاستەمە کۆمەڵگا و دەوڵەتی کلاسیکی بە تەنیا تواناکاری وەرچەرخانی دیموکراسی نیشان بدەن. کۆمەڵگای مەدەنی و وەرچەرخانی دیموکراسییانە وەکو گۆڕەپانی سێیەم بایەخداردەبن. تەنیا ئەگەر کۆمەڵگای مەدەنی و دیموکراتیزەبوون وەکو فاکتەری سێیەم لە نێوان هەردوو فاکتەر پێشبخرێت، دەرفەتی وەرچەرخان دەڕەخسێ. بۆ کردنەوەی گرێکوێرە گەورەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە ڕادەی هەرە زێدە پێویستی بە پێشخستنی تیۆری و چالاکییەکانی گۆڕەپانی سێیەم هەیە. پێکهاتەی دەزگاکان و هزری کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین کە بە بنبەستبوون گەیشتووە، هەبوونی دیموکراتیزەبوون لەسەر بنەمای کۆمەڵگای مەدەنی کە وەکو گۆڕەپانی سێیەمە، کردووە بە فاکتەرێکی چارەنووسساز و هەنگاوێکی گرنگ. بە بێ ئەوەی ئەم هەنگاوە سەرکەوتووانە ئەنجام بدرێت، ئەوا هەروەکو چۆن واقیعی نابین، کاتێك چاوەڕوان بین کۆمەڵگا و دەوڵەت لەخۆیانەوە بە بێ دەستێوەردانی دەرەوە ئەمە ئەنجامبدەن، ئەوا ئەم ڕەوشە ڕزان و بێچارەیی قووڵتردەکاتەوە. ئەو چالاکی و ڕێکخراوانەی دەخوازرێ لە جێگای ئەوان ئاوابکرێ و پشت بە دژواری و توندوتیژی دەبەستن ڕەوشەکە ئاڵۆزتر دەکات و دەیکات بە گرێکوێرە. لە کاتێکدا دەوڵەت لەمیانەی دژوارترین ڕێچکەوە خۆی بەهێزدەکات، کۆمەڵگا زیاتر پڕدەبێت. ئەو پێکهاتانەی خۆیان بە ئەو پەڕگیری ڕاستڕەو و چەپڕەو دادەنێن داب و نەریتێکی خراپی زەبریان لە مێژووی ناوچەکە تۆمارکردووە. لە سەدەکانی ڕابردووشدا هەڵوێستە هاوشێوەکانی توندوتیژی سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا. ئەم ڕەوشە بایەخی شێوازی بەرخودان نیشاندەدات، نەك بێ واتاییەکەی.
لەخۆڕانییە شارستانییەتی دیموکراسی کە لە سەرتاسەری جیهان سەرکەوتنی بەدەستهێناوە بە ڕادەی هەرە زێدە پشت بە کۆمەڵگای مەدەنی دەبەستێ؛ بەڵکو بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە سەلمێنراوە تەنیا بەم ڕێگایە دەتوانرێ موحافەزەکاری دەوڵەت و کۆمەڵگا تێپەڕبکرێت. ڕۆژهەڵاتی ناوین پێویستی بە تیۆری و پرۆگرام و ستراتیژ و تەکتیکی سەرتاسەری و

بەرفراوانی کۆمەڵگای مەدەنی هەیە. لە هەموو بوارەکانی ئابووری تا تەکنۆلۆژیا و ژینگە، لە بواری کۆمەڵایەتی تا یاسایی، تاوەکو کولتوور و زانست، لە وەرزشەوە تا دەگاتە هەموو لقەکانی هونەرە جوانەکان، لە ئایدیۆلۆژیا تا سیاسەت پێویستی بە پێکهاتنی کۆمەڵگایەکی ئەلتەرناتیفی نوێ و بەربڵاو رێکخراو هەیە. ئەم کۆمەڵگامەدەنییە ئەلتەرناتیفە کە پاشکۆی دەوڵەت و کۆمەڵگای کلاسیکی نییە و خاوەنی دیدگایەکی جیهانی سەربەخۆیە، لەمیانەی شێوەی پاڵێوراوە بۆ گەیشتن بە ئامانج، بەرنامەیەکی تێر و تەسەل و رێکخستنێکی چالاك و رۆڵێکی یەکلاکەرەوەی لە رەوشی ئاڵۆزدا هەیە، هەروەها لەمیانەی شێوە لەبارەکانی پراکتیزەکردن رێڕەوی رێگای پەیڕەوکراو دیاریدەکات، کۆمەڵگایەکی مەدەنی ئەلتەرناتیفی بەمجۆرەیە دەتوانێ گرێکوێرە بکاتەوە و کۆمەڵگا بێنێتە سەر رێبازی پێویست.
تایبەتمەندێتی گرنگی تیۆری گۆڕەپانی سێیەم ئەوەیە بە بێ رووخاندنی پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگا و دەوڵەتانەی رێگا لەپێش بنبەستبوون دەکەنەوە هیچ چارەسەرییەك لەخۆناگرێت، بە بێ ئەوەی سیستەمی یاسایی کە لە ئارادایە بەرامبەر خۆی ببینێتەوە، بەڵام کەموکوڕی و هەڵە و بۆشاییەکانی دەبینێت و وەکو نموونەیەك خۆی بونیاد دەنێت و بەمجۆرە بەرەو ئەنجام دەچێ. هەروەکو بڵێی ئەمە پشت بە چەمکی "تۆ ناتوانیت کاربکەیت، من ئەنجامی دەدەم" دەبەستێ. هەرچی تیۆرییەکانی شۆڕش و شۆڕشی چەواشەی سەردەمی رابردووە، بۆ گەیشتن بە ئەنجام رووخاندنی ئەو کۆمەڵگا و دەوڵەتەی لە ئارادایە، بە بناخە دەگرێت. زۆرجار بینراوە کە سەرکەوتنە خوێناوییەکانیان لە رەوشی گومانی بەردەوام رزگاری نەبووە. لە راستیدا ئەو رێبازانەی وەرچەرخان بەرەو پێش یاخود دواوە کە بەرهەمی قۆناخێکی دواکەوتووە و پشت بە دواکەوتوویی زانست و تەکنۆلۆژیا و پیادەکردنی جیاوازی چینایەتی لەمیانەی زەبر دەبەستێ، لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم و دیسان لەسەر بنەمای شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی گرنگی و بایەخی خۆیان لەدەستدا. تیۆری و پراکتیکی کۆمەڵی مەدەنی پشت بە گەشەکردنی شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی دووەمین نیوەی سەدەی بیستەم دەبەستێ. دەرکەوتنی بناخە ماددییەکەی لەمیانەی ئەم شۆڕشانە، شانس و دەرفەتی سەرکەوتنی کۆمەڵگای مەدەنی زیاتر دەکات. لە رابردوودا دەزگا مارژیناڵ و شازەکان بە بناخە دادەنرا. هەروەکو بڵێی تەقینەوەی شۆڕشی کۆمەڵگای مەدەنی روویدا. بایەخدار بوونی رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی لە رۆژگاری ئەمڕۆمان هۆکاری مێژوویی، زانستی، تەکنۆلۆژی، دەوڵەت و کۆمەڵگای بەمجۆرەی هەیە. پێویستە تەواوی کۆمەڵە و گروپەکانی لە جۆری پیشەکاران، فەلسەفی، ئایینی کە لە مێژوودا بە مارژیناڵی ماونەتەوە لە نێو کۆمەڵگای مەدەنیدا لە قەڵەمبدرێن. بەڵام لاوازی تواناکارییەکانیان کۆسپ بوو لەپێش ئەوەی ببن بە ئەلتەرناتیف. هەروەکو دەزانرێ چەندین کەسایەتی کە لەناو ئەو دامەزراوە ئاماژە پێکراوانە پێگەیشتوون، دواتر لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت و کۆمەڵگا و پێشخستنیان رۆڵێکی هەرە گرنگیان بینیوە. جیاوازی هەرە گرنگی رۆژگاری ئەمڕۆمان، کۆمەڵگای مەدەنی هێزی بوون بە ئەلتەرناتیفی

بەدەستهێناوە. لەسەر بنەمای کۆمەڵگای مەدەنی تاوەکو دوایی رێگای وەرچەرخانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئاواڵا بووە.
لەبەرچاوگرتنی راستینەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان و بەرجەستەکردنی ئەم مۆدێلە لە رۆژهەڵاتی ناوین ،بایەخێکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. ئەم چالاکییانەی لە مێژوودا لەمیانەی تەریقەتی جیاواز و کاسبکار و رێکخراوەکانی چەتەگەری بەڕێوەبراون، دیسان لەمیانەی بەخۆوەگرتنی شێوەی تەریقەت و نیقابەکان لە پێشکەوتنخوازی زیاتر، دەکەونە رەوشێکی کۆنەپارێزانە. هەرس نەکردنی شارستانییەتی دیموکراسی رۆڵێکی مەزن لەمەدا دەبینێ. پێویستە دیموکراتیزەکردنی پێکهاتە مارژیناڵە کۆنەکان وەکو ئەرکێکی گرنگ ببینرێ. بەڵام گرنگتر خولقاندنی دەزگا هاوچەرخەکانی کۆمەڵگای مەدەنییە کە کۆڵەکەی سەرەکی شارستانییەتی دیموکراسییە.
ئەگەر هەوڵبدەین هێڵە گشتییەکانی دیاری بکەین دەتوانین بڵێین: لە بواری ئابووریدا لە سەرووی هەمووشیانەوە بواری بەکاربردن، رێکخستنی کۆمەڵگا و جڤات و گەلە پەیوەستدارەکە هێزێکی گرنگی وەرچەرخان دێنێتە ئاراوە. تەنانەت لە کۆمەڵگا پێشکەوتوەکانیشدا رێکخستنی بەکاربردن رێگای لەپێش کاریگەربوونیان کردۆتەوە. ئەگەر بە تایبەتی کۆمپانیای گواستنەوە و کۆمەڵەی بەکاربردن، کامپانیای گەشت و گوزار، یەکێتییەکانی بەرهەمهێنان، رێکخراوەکانی ئەوقاف، یەکێتی بازرگانی و داراییەکان لەسەر بنەمای گەلاڵە نامەیەکی ئابووری و گونجاو و بنچینە یاساییەکانی ئاوابکرێت، ئاشکرایە کە گرنگترین هێز پێکدێنن. ئەو کاتە دەشێ کۆمەڵگا و دەوڵەتی کلاسیکی بکەونە پلەی دووەمەوە. هەربۆیە دەبن بە گرنگترین ئامرازی بەڕێوەبردنی دیموکراتیزەبوون. توێژێکی گەل یان جڤاتێك کە رێکخراوەکانی بەکاربردنی خۆی هەیە و دەزگای وەکو ئوتێل، بانك، ژوور، وەقف و سەندووقی هاوکاری رێکخستووە، تەواوی کۆمەڵگا و دەوڵەت ناچارن بەهەندی بگرن و لەگەڵی رێکبکەون.
جڤاتێکی لە بواری کۆمەڵایەتی لە سەرووی هەمووشیانەوە لایەنی پەروەردە و تەندروستی لەمیانەی هێزی گەوهەری خۆیان رێکخستووە، دەبێتە یەکێك لە هێزە دیاریکراوەکانی ئەو شوێنەی جێگای خۆی تێدا دەگرێت. هەروەها کۆمەڵگایەکی مەدەنی کە دەزگا گەوهەرییەکانی خۆی کردار و چالاکی لە جۆری شانۆگەری، سینەما، ئەدەبیات، مۆسیقا، رەسم، فیلم، دیکۆمێنت رێك دەخات، تا دوارادە بە کاریگەر و سەرنج راکێشە. هەروەها ئاواکردنی هۆڵ و گۆڕەپانی وەرزشی و شوێنی رێپێوان لە چیا و لادێ بە تایبەتیش ئەوانەی سەبارەت بە جەماوەر و ژن و لاوانن، گرنگییەکی زۆریان دەرهەق بە تەندروستی و هزری باش هەیە. بە تایبەتیش لە زەمینە و هەلومەرجی شارە پێشنەکەوتووەکان رێکردنەوە لەپێش وەرزشی جەماوەری، ئیتر بووە بە پێویستییەك. لەجیاتی وەرزشی فەرمی و تەماشاکردن کە کۆمەڵگا سڕدەکات، وەرزشێك کە لەسەر بنەمای تەڤلیبوونێکی چالاکانەی کۆمەڵگای مەدەنی بێت، پاڵێوراوە ببێت بە یەکێك لە دەزگا هەرە هاوچەرخەکان.

ڕێکخستنی گەوهەری کۆمەڵگای مەدەنی لە بواری یاسایی دامەزراوێکە ناتوانرێ دەستبەرداری لێبکرێت، چونکە رەوشی بێ یاسایی پەرەیسەندووە و بە شێوەیەکی گشتی وشیاری یاسایی لاوازە. خاوەنداری و گەیشتنی هەموو یەکێتی و گروپە گەلەرییەکانی کۆمەڵگای مەدەنی بە نووسینگەی یاسایی گرنگییەکی ژیانی هەیە. نووسینگەکانی سەبارەت بە ماف، هەم وشیاری یاسایی بڵاودەکاتەوە و بەرەو سیاسەتی دیموکراسییانەی راستیان راکێش دەکات، هەم وەکو بنەما و چەکەرەی سەرەکی تێکۆشان بەرامبەر بێ یاسایی، لە چەسپاندنی سیستەمی یاسایی گەردوونی بە پێویستیترین دامەزراوەی کۆمەڵگای مەدەنی دادەنرێت. بە شێوەیەکی گشتگیر تاوتوێکردنی ڕێکخراوەکانی نەقابەی پارێزگاران و مافی مرۆڤ، نەهێشتنی هیچ شوێنێك کە یاسا و مافناسەکانی پێنەگەیشتبێت، تەنانەت دەستنیشان کردنی نوێنەری نووسینگەکان لەهەر گوندێك ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە لە سەرخستنی کۆمەڵگای مەدەنی دەبینێ.

لە بواری سیاسی بە تایبەتیش بە پارتیبوون وەکو ئامرازێکی راستەوخۆ چوون بۆ دەسەڵات، دەزگای ئەوتۆن پێویستە سەبارەت بە کۆمەڵگای مەدەنی بە بایەخێکی مەزنەوە تاوتوێ بکرێت. بەلاوەنانی ئەو بە پارتیبوونانەی پشت بە بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگا و دەوڵەتی کلاسیکی دەبەست و لەجیاتی ئەو بە بنەماگرتنی ئەو پارتە سیاسییانەی هێزی گەوهەری کۆمەڵگا دەخەنە روو و ئاراستەی دەستووری بۆ خۆی دەکات بە بناخە و هەڵگری وشیارییە، مەرجێکی گرنگی کۆمەڵگای مەدەنییە و بە بێ ئەوە نابێت. سیستەمی پارتە سیاسییەکان کە لقی تایبەتی خۆی لە هەموو لایەکی کۆمەڵگای مەدەنی تەنانەت لە گوند و شارۆچکەکانیش هەیە، لەمیانەی کادری ئامادەکراوەوە سیاسەتێکی تەبایانە لەگەڵ کۆمەڵگای کۆن و دەوڵەت بەڕێوە دەبات، لە ڕێگای فشاری ئاشتیخوازانە وەکو ئامرازێکی سەرەکی وەرچەرخانی دیموکراسییانە، دەوڵەت و کۆمەڵگا ناچاری وەرچەرخانی دیموکراسییانە دەکات.

بەلاوەنانی کۆمەڵگای توندوتیژی کە لە هەندێ ناوچە و جڤاتدا بایەخی زیادی کردووە و دەربازبوون بەرەو کۆمەڵگایەکی ئاشتی، پێویستییەکی مەزن بە کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی دەستەبەرکردنی ئاشتی پێشدەکەوێت. مسۆگەر پێویستە ڕێکخراوە ئاشتیخوازەکان پێکبهێنرێن کە واتا و گرنگی ئاشتی ڕووندەکەنەوە و ڕێگە و ڕێچکەکانی دیاریدەکەن و چالاکبوونی فەراهەم دەکەن. بە تایبەتیش بۆ کۆمەڵگاکانی وەکو رۆژهەڵاتی ناوین کە تاوەکو مۆخی ئێسقانیان توندوتیژییان لەخۆوە گرتووە، ئاشتی و ئامرازەکانی ئاشتی و چالاکییەکانی، دامودەزگایەکی مەدەنین کە لە رۆژگاری ئەمڕۆمان دەردەکەوێتە پێش. باوەڕ پێهێنانیان و بەڕێوەبردنیان لەمیانەی هێزێکی مەزنەوە لە گەشەکردنی کۆمەڵگای دیموکراسییانە و دەوڵەت دەشێ یەکێك لە ڕۆڵە هەرە ژیانییەکان ببینن. یەکێتیە هەمە لایەنەکانی ژنان و لاوان کە لە هەموو چین و توێژەکانی دی زیاتر پێویستییان بە ئاشتی و ئازادی هەیە، لە سەرووی دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دێت. ئەو ڕێکخستنانەی بوونەتە وەڵامدەرەوەی ئامانجە سیاسییەکان و رەوشی بەرجەستە و مێژووی لاوان و ژنان، لە لایەکدا کۆسپەکانی کۆمەڵگای موحافەزەکار و دەوڵەتی دەسپۆت بەلاوە دەنێت، لە

لایەکی دیکەشەوە ئەو بناخەیەی بۆ بەڕێوەچوونی تەواوی کۆمەڵگا دیاری دەکرێت، ڕۆڵی ئامرازەکانی کۆمەڵگای مەدەنی دەبینێ. لەمیانەی ڕێکخستنێکی کە چەندایەتی و چۆنایەتییەکەی بەرنامەڕێژکراوە و باوەڕی پێهێنراوە، یەکینە و کۆمەڵەکانی ژنان و لاوان بنەڕەتیترین گەرەنتی سەرکەوتنی کۆمەڵگای مەدەنین.

لە چوارچێوەی سنووری ئەو وڵات و دەوڵەتانەی دامەزراوەی "فیدراسیۆنی دیموکراسی"یان هەیە کە تەواوی ئەم دەزگایانەی کۆمەڵگای مەدەنی لەخۆوە دەگرێت، هەروەها ئەو هاوکاری و هەمئاهەنگییەی لەگەڵ دامەزراوەکانی وڵات و دەوڵەتەکانی دیکە دەکرێت، ئەوا لەمیانەی شێوازەکانی ڕێکخستنی فیدراسیۆنی دیموکراسییانە سیستەم کامڵ دەبێت.

بەرگری رەوا بابەتێکی سەرەکی و گشتی کۆمەڵگای مەدەنییە و پێویستە بە شێوەیەکی دروست دەرکی پێبکرێت و پراکتیزەبکرێت. بەردەوام شیمانەی هێرشی دەوڵەت و کۆمەڵگای باو بۆ سەر کۆمەڵگای مەدەنی لە ئارادایە، چونکە ئەو هێزانەی دەخوازن کۆمەڵگای مەدەنی پووچەڵ بکەنەوە یاخود بورووژێنن ئینجا بە شێوازێکی نهێنی بێت یاخود ئاشکرا، ئەم ڕێچکانە بەکاردێنن. چونکە دەروازەی بەرژەوەندییەکانیان تا رادەیەك دادەخرێت، هەربۆیە ناشێ وا بە سانایی ئەم رەوشە پەسندبکەن. بە تایبەتیش لەبەر ئەوەی چەندین دەزگا لەکاردەکەون و دووچاری شڵەژان دێن، هەربۆیە هەموو کاتێك شیمانەی لادان لە یاسا و بە رۆژەڤکردنی توندوتیژی هەیە. رەوشی بەمجۆرە بەرگری رەوا دەکاتە رۆژەڤ و بابەتێکی هەڵوێستەکردن، کە مافێکی دەست لێبەرنەدراوی یاساییە. پێویستە زۆر بە باشی دەرك بە ناوەڕۆك و شێوەی بەرگری رەوا بکرێت. کاتێك ئەو تاك و کۆمەڵانەی بۆ بەدیهێنانی ئەو مافانەی لەلایەن دەستوور و ڕێککەوتن و یاسا دەوڵەتییەکان دانی پیانراوە، ناچاربوون مافی بەرگری گەوهەری پەیڕەوبکەن، دەتوانن لەمیانەی راپەڕین تا دەگاتە خۆپێشاندان لە یاداشتی گشتی تا دەگاتە پەنابردنە بەر دادگا، دەتوانن هەموو ڕێچکە و شێوازێکی تاکە کەسی یان بە کۆمەڵ، گشتی یان پارچە پارچە، تا کۆتایی هێنان بە بێدادی و بەدەستهێنانی مافەکانیان، مافەکانی بەرخودان بەکاربێنن. ئەگەر ڕێگای یاسایی و سیاسییەکانی چارەسەری لەپێش گەلێك داخرابێت کە ستەمکاری بەرامبەریان و دژ بە زمان و کولتوورەکەیان پەیڕەو بکرێت. پێویست بکات دەتوانن دەربازی نێو بەرخودانێکی درێژخایەن یان کورت خایەن ببن. ئەمە یاخیبوونێك نییە بەڵکو مافێکی رەوا و داوانەکردنی ماف یاخود بەکارنەهێنانیان گەورەترین پێشێلکاری یاساییە. ئەو شوێنانەی رەوشەکەی بەمجۆرە بێت، یاساکانی دارستان پەیڕەو دەکرێت. هەربۆیە ئەو گەل و کۆمەڵە و تاکانەی خاوەن مافن و بەرامبەر بێدادی بێدەنگ دەمێنن، یاساکان پێشیل دەکەن. نەخواستنی ماف یاخود کاتێك لەمیانەی فشارەوە مافەکانی زەوت دەکرێ، پێویست بکات، سەرهەڵدانیش مافێکی پیرۆزی بەرخودانە. ئەمەش گەوهەری پێکهاتنی دادوەری و یاسایە. هیچ گەلێك یاخود تاکێك مافی نییە بەرامبەر بە بێ یاسایی و بێدادی بێدەنگ بێت و ملکەچی بۆ بکات. پێشێلکاری راستەقینەی یاسا و ژەهراوی کردنی کۆمەڵگا و دەوڵەتێك، سەرچاوەی خۆی لەو ملکەچ کردنە وەردەگرێت. بەرگری رەوا هەڵوێستەیەکی یاساییە و بۆ خولقاندنی یاسا و بەکارهێنانی هەرگیز دەستی لێبەرنادرێت.

ئەو تاك و جڤات و گەلانەی پێداویستییەکانی ئەوە جێبەجێ ناکەن، مافی سکاڵاکردن و خۆ بە مرۆڤ دانانیان نییە. مافی مەدەنی و ئابووری و کۆمەڵایەتی تاك، مافە کولتوورییەکانی و مافی دیاریکردنی گەلان بۆ چارەنووسی خۆیان کە بە مافەکانی یەکەمین و دووەمین و سێیەمینەوە دادەنرێت و بووە بە مافێکی فەرمی و ژیانی تەواوی یاسا گەردوونییەکان و بەهای هەڵکشاوی سەردەمن، یەکێکن لە بەردەکانی گۆشەی بناخەی شارستانییەتی دیموکراسییەت.

مەسەلەی ڕێبەرایەتی و کادیران کێشەیەکی گرنگی کۆمەڵگای مەدەنییە. لەپێناو ئەو پرۆژە بەرفراوانانەی کۆمەڵگای مەدەنی پێویستی بە دامەزراوەی زۆر گرنگ و بایەخداری پەروەردە و فێرکردن هەیە. ئەم مۆدێلەی کۆمەڵگا لە ڕێی کەسی ئاسایی و ناشارەزاوە ئاوا ناکرێت. هەربۆیە دەبێ بە گوێرەی پێویستی ئەو دەزگایانە ئاوا بکرێن کە کادیرە سەرەکییەکانی ئامادە دەکات. هەروەها پێویستە گشتگیری ئەم دامەزراوانە دەوڵەمەند بێت و لە گەوهەری ئایدیۆلۆژییەوە تا دەگاتە بوارەکانی تەکنۆلۆژیا هەموو بوارێك لەخۆوە بگرێت. هەروەها پێویستە ئەکادیمیا و ئەنیستۆی بە توانا ئاوا بکرێت کە هەموو بوارەکانی فەلسەفە، ئیلاهییات (لاهوت)، مێژوو، یاسا، زمان، هونەر، زانست، وەرزش، ئابووری، سیاسەت، ڕاگەیاندن و بڵاوکردنەوە لەخۆوە بگرێت. سیستەمی پەروەردەی گشتی دەوڵەت و کۆمەڵگا کادیری پێویست بەرهەم ناهێنێ. دەشێ ئەم کادیرانە لەو فێرگانە ئامادە بکرێن کە لەگەڵ گەوهەرەکانیان دەگونجێن و شێواز و ڕێچکەکانیان بە گوێرەی ئامانجەکانیانەوە لەمیانەی ئەزموونگەراییەوە تۆکمە بکرێن.

پێویستە بە بایەخەوە شێواز و تەرزی کۆمەڵگای مەدەنی لەپێناو چارەسەرکردنی بنبەست بوونی پێکهاتەی دەوڵەت و کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین تاوتوێی بکەین و خراپەکاری و تێکدانەکانی ڕێچکەکانی توندوتیژی کلاسیکی سنووردار بکرێت، ئەم مۆدێلە لەمیانەی هەڵوێستەی تیۆری و کردارییەوە، پێبەپێ بایەخدار دەبێت. پێویستە هەموو کەسێك لە سەرووی هەمووشیانەوە عەرەبەکان، ئیسرائیل، ئێران، ئێراق و کوردان دان بەوە دابنێن کە تەواوی ڕێچکەکانی توندوتیژی و چەمکەکانیان کە تاقی کرانەوە، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی سەردەم سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا. ئیتر پرۆژەیەکی گشتگیری کۆمەڵگای مەدەنی کە بەردەوام مافی بەرگری ڕەوا لە ڕۆژەڤدا دەهێڵێتەوە، بۆتە ناچارییەك. هیچ کاتێك ناشێ لەمیانەی چەمکی نەتەوەپەرستییەوە کێشەی قودس چارەسەر بکرێت. ئەگەر ئەم چەمکە بەردەوام بێت، چارەسەرکردنی کێشەی کورد سەدەیەکیتریش بەردەوام دەبێت، شەڕەکانی ئایینزایی کۆتاییان پێنایەت، تیرەگەرێتی و خێڵەکی کۆتایی پێنایەت. ئەو کۆمەڵگایەی توندوتیژی لەخۆوە بگرێت، بەردەوام لە نێو یاخیبوون دەبێت، دەوڵەتیش دەست لە گۆپاڵ بەرنادات. بەڵام تەواوی ئەو ڕێچکانە بنبەستبوون قووڵدەکەنەوە. لە سەردەم نزیکی ناکاتەوە، بەڵکو مەودای نێوانیان زیاتر دەکات.

بەرامبەر بەمەش شێوازی چارەسەری کۆمەڵگای مەدەنی کە کۆڵەکەی سەرەکی شارستانییەتی دیموکراسییە، هەرچەندە لە سەرخۆ بێت و بە گوێرەی داخوازی هەموو کەسێکیش نەبێت، وەکو ڕێگاچارەیەکی گشتی و هاوسەنگکار لەمیانەی پێوانە

دیموکراسییەکان و هەنگاوە یەك بە دوای یەکەکانی ڕێبازی چارەسەری، ئاشتی پێش دەخات و دەبێتە ناچارییەك. شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین کە بە درێژایی مێژوو فیدراسیۆنێکی سروشتی و خۆڕسك بووە، کاتێك لەمیانەی پێوانەکانی شارستانییەتی دیموکراسی پەرە بە کۆمەڵگای مەدەنی دەدات، دەشێ بە ڕەوشی دژە بیرۆکەیەکی خاوەن بانگەشە بگات. لە ئاکامی بیرۆکەی ڕاستڕەوی شارستانییەتی ئەوروپا و دژە بیرۆکەی چەپڕەوی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین یەکێتییەکی دیالەکتیکییانە پێکدەهێنرێت، بەمجۆرە هەروەکو لە مێژوو ڕوویداوە جارێکی دیکە لە ڕێگای سەنتێزی پێویستەوە، دەشێ هەڵمەتێکی ڕاست لەپێناو تەواوی مرۆڤایەتی ئەنجام بدرێت. بەمجۆرە هەڵسووڕانی ڕەوڕەوەی مێژوو دەشێ ڕێگا لەپێش هەنگاوی پراکتیکی سەرکەوتووانە و ئومێدی هەلکشاو بکاتەوە.

دواترین بابەت کە پێویستە سەبارەت بە پێکهێنانی دژە بیرۆکەی ڕۆژهەڵاتی ناوین هەڵیسەنگێنین، ڕۆڵی گەلانە وەکو هێزێکی سیاسی کارا. ئایا ئەوانەی ڕۆڵی کولتوور گواستنەوەیان بینی و شارستانییەتەکەیان تێکچڕژاوە، وەکو کۆنترین گەلانی مێژوو لە ڕۆژگاری ئەمڕۆمان گوزارشت لە چی دەکەن و لە ئاییندەدا ڕۆڵیان چۆن گەشەدەکات؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسە، دەشێ ڕێگای پێشهاتەکان ڕۆشن بکاتەوە. بە کورتی لە ئاستی پێناسەکردندا ئاماژەی پێدەکەین:

ا ـ ڕاستینەی عەرەبی و ئیسرائیلی کە خاوەن هەمان بنەچەی سامین لە سەرووی ئەم دیاردانەوە دێن کە ناوچەکەیان بە خۆیانەوە خەریککردووە و بەردەوامیشی پێدەدەن. ئەمە ڕیشەکەی بۆ چوارهەزار ساڵ بەر لە ئێستا دەگەڕێتەوە. لە ماوەی نێوان 9000 ـ 6000 پ.ز کولتووری سامی لە ڕەوشی پەیدابوون و پێکهاتندابوو. دواتر بە ئاراستەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و باکوور و باشوور بڵاوبۆوە. ناوچەکانی ناوەوەی نیمچە دوورگەی عەرەب کە ئەم کولتوورەی تێدا دەرکەوت، لە 9000 تا 3200 پ.ز کەشێکی لەباریان هەبوو، ئەم کەشە لەبارەش ڕۆڵێکی سەرەکی بینی لە پێکهاتنی ئەو تیرە سامیانەی کاریگەریان کردە سەر تەواوی نیمچە دوورگەی عەرەبی و باکووری ئەفریقیا و ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی و کەنارەکانی ڕووباری فورات و چیای تۆڕۆس، لەم قۆناخەدا چەندین شێوە زمانی هەمە جۆری سامی پەیدابوون. ئەو وشکاییەی لە 3000 ی پ.ز ڕوویدا کۆچکردنی تیرەکانی بەرەو ناوچە لەبارەکانی ژیان و گوزەران خێراترکرد. هێزی کاری سەرەکیبوون لە ئاواکردنی شارستانییەتی میسر و سۆمەر. دیسان ئەوانەی بۆ یەکەمین جار لە نێوان هەردوو شارستانییەت و نێوان خۆیاندا فێری بازرگانی بوون، ئەم تیرانەن. سۆمەرییەکان ئەم تیرانەیان بە ئامۆریتەکان (ڕۆژئاواییەکان) ناوزەدکرد کە بەرەو ناوچەکانیان کۆچیان کرد، میسرییەکان بە ئابیرۆ ناوزەدیان کردوون (ئابیرۆ: ئەوانەی لە بیابانەوە هاتوون، وشەی عیبرانی لێرەوە هاتووە). لە کاتێکدا کە لە سەردەمی ئەکەدییەکان و بابلی و ئاشوورییەکان، ئامۆرییەکان بە تەواوی بەسەر سۆمەریەکاندا زاڵبوون، ئەوا عیبرانییەکان لە نێوان هەردووکیان لە نێو هەڵکشان و داکشان بوون. ئیبراهیم لە ناوچەی سۆمەریەکان لە ئور بەرەو ئورفا دەچێ، مووسا لە میسر پێهەڵگرتن ئەنجام دەدات. ئەمەش بەرامبەر بە

شارستانییەتی کۆیلەداری تا رادەیەك شەڕە لەپێناو ئازادی. لە ئاکامی کاریگەری چڕی هەردوو شارستانییەت، ئەم قۆناخە بە دەرکەوتن و گەشەکردنی ئایینە تاکخوداییەکان ئەنجامگیربوو.
بەرامبەر بە فرەخودایی میسرییەکان و سۆمەریەکان، ئایینی تاکخودایی لەمیانەی بواری ژیانی چۆنییەکی (رۆتینی) تیرەکان و پێویستی یەکبوون، بایەخداردەبێت. تەنیا لە رێگای باوەڕهێنان بە خودایەکی توند و تاقانە دەشێ ئەم تیرە و هۆزانە بکرێن بە یەك و بەڕێوە ببردرێن. کاریگەرییەکانی هەلومەرجی نیمچە دوورگەی عەرەبی رۆڵێکی یەکلاکەرەوەی لەو قەڵەمبازە ئایینیە بینی. هەروەها ئەوە روونبۆتەوە و دەرکی پێدەکرێ دوای شەڕی ئایینی تاکخوداییەکان بەرامبەر بە ئایینە فرەخوداییەکان و تەوتەمگەراییەکان، ئەم قۆناخە بەدیهاتووە. ئیبراهیم هەنگاوی بەرایی بۆ ئەم قۆناخە هاوێشت و لە رێگای مووسا بوو بە ئایینی قەوم، عیساش دەیکات بە ئایینێکی گەردوونی. لەمیانەی مەحەمەدیشەوە دەبێتە ئایینی تەواوی عەرەبەکان، دواتر جارێکی دیکە دەبێتە ئایینی مرۆڤایەتی. ئەوەی عیسا بەناوی هەژاران ئەنجامیدا، مەحەمەد لە ژێر ناوی بازرگانەکان، واتە لە ژێر ناوی چینی ناوین ئەنجامیدا. هەردووکیشیان بە رادەی گەردوونی بوونی ئەم چینانە، وەکو ئایینی گەردوونی هێزی گەشەکردن بەدەستدێنن.
سووربوونی یەهوودییەکان لەسەر ئایینی قەوم، دەروازەی لەپێش ئەوە کردەوە ببنە فاکتەرێکی مەزنی گۆڕانکاری مێژوویی. لەم بوارەدا یەهوودیەت وەکو ئەو هێزە سەرەکییەی وەرچەرخان و تەنگەتاوکردن و وروژاندنی ناوهەناوی مرۆڤایەتی وایە. لە سەردەمی دەرکەوتنیانەوە تا رۆژگاری ئەمڕۆمان ئەم رۆڵەیان بەردەوامبووە.
عەرەبەکان وەکو دواترین نەوەی تیرەکانی بیابان، لەگەڵ نوێکردنەوەی ئایینی ئیبراهیم لەلایەن حەزرەتی مەحەمەدەوە تەقینەوەیەکی مەزنی ئەنجامدا و جێگای خۆیان لەسەر شانۆی مێژوو گرت. ئیسلامییەت و ئەڵڵا و نەتەوەپەرستی عەرەب، ناسنامە و بونیادێکی ئایدیۆلۆژی چڕ پێکدێنن. ئاشکرایە لەلایەنی ئایینی و نەژادییەوە خزمایەتییان لەگەڵ یەهوودیەت هەیە. بەرزبوونەوەی ئاستی ناکۆکییەکانی نێوانیان سەرچاوەی خۆی لە جیاوازی چینایەتییەوە دەگرێت. لەگەڵ دەرکەوتنی ئیسلام ئەم ناکۆکییە هەنگاوێکیتر بەرەوپێشچوو. لە نێوان یەهوودییەکانی کە لە رێگای بازرگانیکردن دەوڵەمەندبوون و ئەو عەرەبانەی گوزارشت لە دواترین یەکێتی تیرەکانی بیابان دەکەن. لە راستیدا ئەم قۆناخە بە حەزرەتی ئیبراهیم دەستیپێکردووە. ئەویش بەرامبەر بە پادشاکانی شاری سۆمەریەکان هەلوێستی نیشانداوە کە زۆر لە عیبرانییەکان دەوڵەمەندتر بوون. مووساش هەمان تیرە هەژارەکانی عیبرانییەکانی بەرامبەر پادشای میسرییەکان راکردۆتە سەرپێیان. لە ئیسرائیلی رۆژگاری ئەمڕۆشمان ناکۆکی بەمجۆرە بەردەوامە. ئەم ناکۆکییانە لەگەڵ هێلینیەکان و رۆماییەکان و بابلی و ئاشوورییەکان کەم نەبۆتەوە. شارەزایی و وشیاری مەزنی یەهوودییەکان لە مێژوو بۆ ئەزموونەکانی ئەم ناکۆکییانە و هێزی بازرگانی دەگەڕێتەوە. یەهوودییەکان جگە لەو کۆچبەرییەی بەدەستی بابلیەکانەوە دووچاری

هاتوون، لەلایەن رۆماییەکان دووچاری گەورەترین کۆچبەری هاتن و دوای ساڵی 70 ی زایینی لە تەواوی جیهان پەرتەوازەبوون.
لەبەر ئەوەی یەهوودییەکان خاوەنی فێڵبازترین هزری بازرگانین، ئەو گەلانەیان وروژاندووە کە لەگەڵیاندا ژیاون، ئەمەش بەردەوام رێگای لەبەردەم قڕکردنیان کردۆتەوە. لە دواییدا لە دەرئەنجامی فاشیزمی ئەڵمانی هیتلەر لە دایکبوونی دەوڵەتی ئیسرائیل بوو بە ناچارییەك. ئیسرائیل باجی ئەو قڕکردن و ریشەکێشکردنەیە کە فاشیزمی ئەڵمانی دژی یەهوودییەکان پەیڕەویکرد و بەسەر تەواوی لایەنە پەیوەستدارەکان شکاوەتەوە، لە سەرووی هەمووشیان عەرەبەکان. یەهوودییەکان لە سەرووی کاراترین ئەو گروپانەوە دێن کە لە پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری رۆڵیان هەبووە، لە سەرووی هەمووشیانەوە لە گەشەکردنی شارستانیەتی ئەمریکا و ئەوروپا. لە بوارەکانی بازرگانی، دارایی، زانستی، هونەری، تەنانەت لە لقە هەستیار و گرنگەکانی سیاسەتدا لە سەرتاسەری جیهان بە کاریگەرن. شارستانیەتی سەرمایەداری کۆمەکیان دەکات. سەبارەت بە مەسەلەی خاك ناکۆکییەکانیان لەگەڵ عەرەبەکان چڕبۆتەوە. لەناوبردنی ئیسرائیل مەحاڵە. بەڵام وەرچەرخانی ئەو شێوەی ئێستای دەشێ ئامرازەکانی چارەسەری بەرهەم بێنێ. بەڵام لەهەمانکاتدا وەرچەرخانی نەتەوەپەرستی عەرەبیش مەرجێکە. لە رەوشێکی پێچەوانەدا هەر دوو شێوەی نەتەوەپەرستی دەشێ رێگا لەپێش بەکارهێنانی بۆمبایەکی ئەتۆمی بکەنەوە. لە شێوازێکی بەمجۆرەی شەڕ باڵابوونی ستراتیژی ئیسرائیل لە ئارادایە. بەڵام ئەمە هیچ سوودێکی بۆ پێشکەوتنە مەیدانی و کردارییەکان نییە.
لە راستیدا دژوارترین و بێزەییانەترین گرێکوێرەی نەتەوەپەرستی چەقبەستوو، کە رێگای لەپێش کردەوە، لە سەرتاسەری جیهان دووچاری بنبەستبوون هاتووە، گرێیی قودسە. هەروەکو بڵێی ئەم شارە پیرۆزە ماکی نەفرەتی نەتەوەپەرستی و تیرەگەرێتی کۆن لەخۆوە دەگرێت. هەرچی ناوەکەیەتی بە واتای پیرۆزی و جێنشینی ئاشتی دێت. لە باوکێتی ئایینە تاکخوداییەکان یەهوودییەکان رۆڵیان بینی لە دەرکەوتنی چەمکی نەتەوەپەرستی. هەر بەخۆشیان لە ئاستێکی هەرە بەرزدا بوونە قوربانی ئەم دوو چەمکە. لەگەڵ ئەمەشدا لەمیانەی ئەو ئەزموونانەی لەناو شارستانییەتەکان وەریانگرتووە رێگای لەپێش ئەوەکردەوە لە بوارەکانی زانست، هونەر، ئابووری یەهودییەکان، بەهای بەهێز پێبگەیەنن و بێننە ئاراوە. لە نووسینەوەی کتێبی پیرۆز تاوەکو دەگاتە چەندین شاکاری زانایانە و هونەر، لەناو یەهوودییەکان دەرکەوتوون. لە بواری ماددی و مەعنەوییەوە بوون بە هێزێکی مەزن. تەنانەت تەواوی ئایدیۆلۆژیا و دەزگا سەرەکییەکان لەسەر پەنجەی خۆیان دەسووڕێنن.
عەرەبەکانیش وەکو دواترین گروپە سامیەکانی بیابان بە دواکەوتوویی ماونەتەوە. بەڵام بڵاوبوونەوەیان لە تەواوی نیمچە دوورگەی عەرەب و ئەفریقیای باکوور، بە لایەنی کەم رێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە لە بواری جوگرافی بە دەوڵەمەندی و هێزی چەندایەتی بگەن. بەمجۆرە دوو گروپی بە رەچەڵەك سامی لە سەرتاسەری جیهان رووبەڕووی یەکتری

بوونەتەوە. بوونەتە قوربانی ئەو ئایین و نەتەوەپەرستییەی بە خۆیان خولْقاندییان، ئەو حەزیایانەی خۆیان خولْقاندیان، قووتیان دەدات. هەربۆیە بەلاوەنانی ئەو هەلْوێستانەی پشت بە ئایین و نەتەوەپەرستی دەبەستن تاکە ڕێگای چارەسەرییە. ئەم دوو گروپەی دەتوانن ڕۆڵی گرنگ و پۆزەتیف (ئەرێیی) لە ڕۆژهەلاْتی ناویندا ببینن، پێویستە لە چوارچێوەی پێوانەکانی شارستانییەتی دیموکراسی ڕێکبکەون. لەجیاتی پارچەبوونی میللی و ئایینی، فیدرالْیەتێکی میانڕۆ، تاکە ڕێگای ڕزگاربوونە. پێویستە فیدراسیۆنێکی عەرەب ـ ئیسرائیلی لە ژێر سایەی سیستەمی ئابووری بازاڕی سەربەست و ئازادی قەوارە کولتوورییەکان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەرنامەڕێژ بکرێت. تەنانەت فیدراسیۆن بۆ عەرەبەکانیش ناچارییەکە، کە بۆ بیست و سێ دەولْەتۆکە پارچەکراون. یەکێتی عەرەبان کە لە ئارادایە "الجامعە العربیە" کارا نییە. فیدراسیۆنێکی دیموکراسییانەی عەرەب ـ ئیسرائیل، عەرەبەکان ناچاردەکات لە ژێر یەك چەتردا ببن بە یەك. ئاشکرایە جگە لە هەندێ لایەنی کۆنەپەرست تەواوی ڕۆژهەلاْتی ناوین سوود لەم فیدرالْیەتە وەردەگرێت.
وادیارە پەیوەندییەکانی عەرەب ـ ئیسرائیل لە سەدەی بیست و یەکەمدا لە ژێر سایەی فیدراسیۆنی دیموکراسییانە بە چارەسەری دەگات. دەشێ ئەزموونی دیموکراسی ئیسرائیل لە سەرتاسەری جیهان ڕۆڵێکی مێژوویی لە دیموکراتیزەکردنی عەرەبەکان ببینێ.
هەروەها ڕێگای خۆدزینەوە لە عیلمانیەتێکی قووڵ نییە کە پارچەیەکی جیا نەکراوەی ئەم دیموکراتیزەبوونەیە. بەلاوەنانی ئەو پاشڤەڕۆیەتی و تێکدانانەی بە هەزاران ساڵ لە ژێر ناوی ئایینەوە بەڕێوەبراوە ئیتر لەمیانەی ریفۆرمێکی ئایینی گشتگیر، بووە بە ناچارییەك. لەگەڵ ئەنجامدانی ریفۆرمی ئایینی سەرکەوتنی عیلمانییەت هەم هێز بە دیموکراتیزەبوون دەبەخشێ هەم هێزی لێوەردەگرێت. هەروەها پێویستە ئایدیۆلۆژی نەتەوەپەرستیش تێپەڕ بکرێت. کاتێك ئەو ئایدیۆلۆژیایانە تێپەڕبکرێن کە لەم دوو گۆڕەپانەدا پێکدادانیان قووڵ دەکردەوە، ئەوا دواتر فەلسەفەکانی ئازادی و یەکێتی دادوەرانە سەرکەوتن بەدەستدێنن کە پشت بە زانست دەبەستن. ئەم چەمکە فەلسەفیانەی بنەماکانی شارستانییەتی دیموکراسی پێکدێنێ، تەبایی و ئاشتییەکی هەمیشەیی بەدیدێنن. ئەم ڕەوشەش لەجیاتی پێکدادانی عەرەب ـ ئیسرائیل ئاراستە بەرەو ڕێککەوتنی عەرەب ـ ئیسرائیل و یەکێتی دیموکراسیانەیان دەگرێ، ئەم پێشکەوتنەش کاریگەری لەسەر ڕۆژهەلاْتی ناوین و تەواوی جیهان دەکات.
تەبایی عەرەب ـ ئیسرائیل تەکانێکی مەزنە بەرەو ڕێگای یەکێتی دیموکراسییانە و ئاشتی ڕۆژهەلاْتی ناوین. بەمجۆرە لەمیانەی تەبایی ئاماژە پێکراو، دژە بیرۆکەی بەرامبەر شارستانییەتی دیموکراسی ئەوروپا، هێز بەدەستەوەدێنی کە لە ڕۆژهەلاْتی ناوین تێرخۆراك دەبێ، پێبەپێ کاریگەری لەسەر تەواوی جیهان دەکات. هەروەها ئەم قۆناخە نوێیەی لەسەر بنەمای فیدراسیۆنی دیموکراسییانە ئاوادەکرێت بەشداری دەکات و ڕۆڵی هاندەری دەبێ لەوەی ڕۆژهەلاْتی ناوین بەرەو سەنتێزی شارستانییەتی دیموکراسی قۆناخێکی شارستانی ئاراستە بکرێت کە شایستەی مێژووەکەی بێت. ئەنجامە مێژووییەکانی ڕێککەوتنی عەرەب ـ ئیسرائیل زۆر گرنگ و بایەخدارە. ئەمەش لە

ناوچەکە چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانی دیکە خێراتردەکات و ڕێگاچارەی دیموکراسییانە دەکاتە ناچارییەك. ئەمجۆرە پێشکەوتنەی هەر لە ئێستاوە کاریگەرییەکەی دەبینرێ دەبێتە خاوەن کەسایەتی و کارەکتەرێکی زاڵ. ئیتر چاوەڕوانی ئەوە ناکرێت ئەو قۆناخەی پێکدادان کە لە ئارادایە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لەنێو ناکۆکی و بێ واتایی و ناتەبایی بەردەوام بێت. نە هەلومەرجەکانی نێودەولْەتی، نە هی ناوچە و ناوخۆش زیاتر بەرگەی ئەم ڕەوشە ناگرێت.
لە سەدەی بیست و یەکەمدا ئاشتییەکی لەسەر بنەمای دیموکراتیزەبوون لە نێوان خودی عەرەبەکان، عەرەب ـ ئیسرائیل و تەواوی ناوچە پێشبکەوێت، هەنگاونان بەرەو هەلْکشانی ئابووری و هونەری لەگەڵ خۆی دێنێ. لەسەر ئەم بنەمایەش ڕۆژهەلاْتی ناوین هێز بەدەستدێنێ و پێشکەوتنی ئەوتۆ دەخولْقێنێ شایستەی مێژووی بکات و کاریگەری لەسەر هەموو جیهان دەکات، تواناکاری ئەوە دێتە ئاراوە کە شارستانییەتی دیموکراسی بەرەو سەنتێزێکی نوێ گەشەبکات.
ب ـ گۆڕەپانی شارستانییەتی ئێران لە ڕۆژهەلاْتی ناوین بەرخودان لەسەر ئەو ڕەسەنایەتیە دەکات کە لە مێژووەکەیەوە بۆی ماوەتەوە. ئەو ڕۆڵەی لە دووڕیانی شارستانییەتی ڕۆژهەلاْت ـ ڕۆژئاوا بینی، ئەمڕۆ لەمیانەی ئەزموونی دیموکراتیزە کردنی کولتووری ئیسلامی دەخوازێ درێژەی پێبدات. ئەم کارەکتەرە ریفۆرمخوازییەی گۆڕەپانی ئێران بۆ کۆنترین سەردەمە مێژووییەکانی درێژدەبێتەوە. ئەوەی سیستەمی دژواری کۆیلەداری سۆمەریەکانی نەرم کردۆتەوە، شارستانییەتی ئێرانە. لە ڕاستیدا نەریتی زەردەشتی و هەلْکشانی پارس و ریفۆرمیزەکردنی کۆیلەداری، بە گوێرەی قۆناخی خۆی بە واتای سەرکەوتنی دیموکراتیزەبوون دێت. ڕۆڵی ئێران لە ئاشنابوونی کیشوەری ئاسیا بە شارستانییەت زۆر گرنگە. هەر لە یەکەم پێشوازیکردنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی ئیسلامی دووچاری ریفۆرم کردووە. شیعەگەرایی ئێران یەکەمین ریفۆرمی ئیسلامە بەلای پۆزەتیفەوە. پێشتر مانی و مەزدەك خواستوویانە سیستەمی کۆیلەداری ساسانیەکان ریفۆرمیزە بکەن. هەروەها بابەك بەرامبەر بە سیستەمی سونیگەرایی عەباسییەکان ڕۆڵی ڕێبەرێکی گەلەری دەبینێ. ڕووخانی ئەمەوییەکان لە ژێر کاریگەری ئێران بوو. دیسان ئەوەی عەباسییەکانی نەرم کردووە ئەو کاریگەرییەی ئێرانە. بەرامبەر بە پاشڤەڕۆیەتی ناوەندی دەرەبەگایەتی وشکی سونیگەرایی عوسمانییەکان، شارستانییەتی سەفەوی ـ ئێران زیاتر نزیکی گەلە، پشتگیری لە عەلەوییەکان دەکات. لە سەدەی نۆزدەهەمیش ڕۆڵی ریفۆرمخوازی ئێران بەردەوام بوو.
دواترین شۆڕشی مەزنی سەدەی بیستەم بۆتە بەشی ئێران. شتی سەیر ئەوەیە وەکو شۆڕشێکی ڕۆژهەلاْتی ناوین بە سانایی کز نابێتەوە. کاتێك کاریگەری دەرەوەی شارستانییەتی دیموکراسی لەگەڵ کارەکتەری ریفۆرمخوازییەکەی دەبێتە یەك کە لە مێژووەوە هاتووە، ئەوا هەلْوەشانەوەی موحافەزەکاری ئیسلامی لەژێر ناوی شۆڕشی ئیسلامی ئێران دەبێتە ڕاستینەیەکی دەست لێبەرنەدراو. یان ئەوەتا شۆڕشی ئیسلامی ئێران بەخۆی کۆتایی بەخۆی دێنێ، یان لێپرسینەوە لەگەڵ ئەو موحافەزەکارییەی

ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکات کە لەژێر ناوی ئیسلامییەتەوە پەیڕەو دەکرێت، بەمجۆرە چارەسەرییەکی ریشەیی ئەم کێشەیە دەکاتە ناچارییەك. هەربۆیە هێندە بە سانایی کۆتایی بە دەرئەنجامەکانی شۆڕشی ئیسلامی ئێران ناهێنرێ. رەوشی هەنووکە قۆناخی پەڕینەوەیە. یان لە ناوخۆیدا زیاتر بەرەو موحافەزەکاری دەچێ، جەماوەریش بەرگەی ئەمە ناگرێت و پێی پەسند ناکرێت؛ یاخود پێویست دەکات دەربازی نێو قۆناخی ئەنجامی دوایی ریفۆرم بێت. لە رەوشێکی بەمجۆرەشدا لە تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەروازە لەپێش شەپۆلێکی دیموکراسییەتی ئیسلامی دەکاتەوە. هەروەکو چۆن ڕۆژئاوا لەمیانەی دیموکراتیزەبوونی سەرمایەداری ئیسرائیل فشار دەخرێتە سەر فیودالیزم و نەتەوەپەرستی عەرەب و بەرەو دیموکراسییەتی راکێش دەکات، ئەوا لە ڕۆژهەڵاتیش بە تایبەتی ئێران لەناو ئیسلامدا هەوڵدەدات لەمیانەی دیموکراتیزەبوونەوە هەمان ڕۆڵ ببێنێ.
هەروەکو بڵێی دەرەبەگایەتی ئیسلامییەت کە قورسایی عەرەبەکانی پێوەیە، کەوتۆتە نێوان هەر دوو زاری کەماشە. ناشێ ئیسلامی فیوداڵی و دژە دیموکراسی بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بێت. ئەم رەوش و قۆناخەی پەڕینەوەی ئێرانیش درێژ ناخایەنێ. ئەگەر بەرەو موحافەزەکاری ئاراستە بگرێت، ئەوا لەلایەنی نەتەوەپەرستی و ریفۆرمخوازەکانی ناوخۆ تێك دەشکێنرێ. ئەگەر لە وەرچەرخان بەرەو دیموکراسییەتێکی تەواو سەرکەوتن بەدیبێنێ، یەکێتی فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی ئێران دەبێتە مۆدێلێکی هەرە بەهێز و کاریگەری لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوین دەکات؛ کۆماری ئیسلامی دیموکراسییانەی ئێران دەبێتە کۆڵەکەیەکی بەهێزی دیموکراتیزەبوونی ڕۆژهەڵاتی ناوین. هەروەکو چۆن ئەم شارستانییەتە ئەلتەرناتیفە، پەیوەندییەکی بەهێزتر لەگەڵ ریشە مێژووییەکەی دەبەستێ، ئەوا لەمیانەی شارستانییەتی دیموکراسییەوە دەتوانێ کێشەکان لە نێو تەبایی و ئاشتی چارەسەر بکات. لەهەر دوو حاڵەتیشدا دەشێ لە واقیعی ئێراندا دژە بیرۆکە گەشەبکات. لەبەر ئەوەی ئێران بەردەوام ڕۆڵی شارستانییەتی بینیوە، بۆیە دیسان ناچارە هەمان ڕۆڵ بگێڕێ. ناشێ ئێران کاریگەری نەکاتە سەر ئاسیای ناوین و قەفقاسیا و تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوین. دەخوازێ ئەمە لەمیانەی خولقاندنی چارەسەرییەکی ریشەیی ئیسلامی دیموکراسییانە ئەنجام بدات. دەشێ گفتوگۆ بکرێ، دەتوانێ لەمەدا سەرکەوێ یان نا. لە حاڵەتی سەرنەختنی ئەم هەوڵە، پێبەپێ سیستەمێکی موحافەزەکارتر دێتە ئاراوە، ئەنجامی ئەمەش پارچە بوون و تێکشکانە. بەڵام پارچەبوونێکی ریشەیی نەتەوەپەرستی چاوەڕوان ناکرێت. زیاتر یەکێتییەکی فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی هاوچەرخ وەکو ئەلتەرناتیفێکی دیکەی چارەنووسی ئێران دیارە. ئەگەر ئێرانێکی دیموکراسییانە ئاوا نەبێت، ئەوەی لە ماوەیەکی درێژخایەندا پێکدێت، فیدراسیۆنی ئێرانی دیموکراسییانەی هاوچەرخە و پێویستی بە دەمامکی ئایینی نییە. لە ماوەیەکی درێژخایەندا ئەو بژارە ئەگەرێکی بەهێزە.
بە درێژایی مێژوو ئێران خاوەن کارەکتەرێکی فیدراڵی بووە. تاکو ئێستاش بۆ چوار هەرێمی مەزن دابەشکراوە. هەربۆیە فیدراسیۆنی ئێرانی دیموکراسییانە قۆناخێکی هێندە ئاستەم نییە. لەهەر دەوڵەتێکی ڕۆژهەڵاتی ناوین زیاتر و خێراتر دەتوانێ دەربازی ئەم

قۆناخە بێت. لە راستیدا ئەو فیدراسیۆنە سنووردارەی ئێستا لە ئارادایە، دەتوانرێ زەقتر بکرێت و رووکارێکی دەستووری پێبدرێت.
بە دڵنیاییەوە دەتوانرێ بگوترێ پەرەسەندنەکانی ئێران دەبێتە یەکێك لە هێزە سەرەکی و دیاریکراوەکانی هەڵکشانی گەشە کردنی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە سەدەی بیست و یەکەمدا. لە پێکهێنانی ئەو دژە بیرۆکەیەی کە ڕۆژهەڵاتی ناوین بەرامبەر شارستانیەتی ئەورووپای پێشدەخات، ئێران سێیەمین بەردی مەزنی گۆشەکەیەتی. ئەگەر یەکەمیان ئیسرائیل، دووەمیان عەرەبەکان بن، ئەوا لەمیانەی مێژووەکەی و لە بواری ئەو جوگرافیا سەراوبن بووەی لە ئارادایە، ئێران دەکات بە سێیەمیان. دژە بیرۆکەی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی ئەو قورساییەی ئێران، هێزێکی مەزن پێکدێنێ. لە کاتێکدا ئیسرائیل لەو دژە تێزەدا نوێنەرایەتی تەواوی شارستانییەتی ڕۆژئاوا دەکات، عەرەبەکانیش نوێنەری نیمچە دوورگەی عەرەب و کیشوەری ئەفریقیا دەکەن و ئێرانیش نوێنەرایەتی کیشوەری ئاسیا دەکات. ئەو دژە بیرۆکەیەی کە لە چەپڕەوی شارستانییەتی دیموکراسی ڕۆژهەڵاتی ناوینی سەدەی بیست و یەکەم جێگیردەبێ، لە واقیعی راستینەی ئێران و خولقاندنی سەنتێزە نوێیەکەی شارستانییەتی شایستە بە مێژووی رابردوو خولقکارتر دەبێت و هێزێکی هەمە رەنگ بەدەست دەهێنێ، لەمیانەی بەشداری و ڕۆڵی مێژوویی لە ئومێدی مرۆڤایەتی سەبارەت بە شارستانییەتی نوێ، رێگا لەپێش هەنگاوە سەرکەوتووەکانی پراکتیزەکردن دەکاتەوە.
ج ـ ئەنادۆل، تورکیا، کە جێی خۆی لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەگرێت و لە هەموو قۆناخێکدا ڕۆڵی دیاریکراوی بینیوە، لە قۆناخی شارستانییەتی هاوچەرخیشدا درێژە بە بانگەشەی خۆی دەدات. لە مێژوودا ئەنادۆل هێڵی وەرچەرخان و پەڕینەوەی سیستەمەکانە. بەهاکانی درێژایی 15000 ساڵی ڕۆژهەڵاتی ناوینی لە رێگای قەفقاسیا و بەلکانەوە بۆ ئەورووپا گواستەوە، لەم دووسەد ساڵەی دواییشدا بەهاکانی ئەورووپا بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین دەگوازێتەوە. هیتیتەکان (الحپیون) کە بە رەچەڵەك ئارین، لە ساڵانی 2000 ساڵ پ.ز ڕۆڵی گەلانی بەرایی دەبینن. راستتر چەندین گەل لەژێر ناوی هیتیتەکان کۆبوونەتەوە. تازە بە تازە لە سەردەمی نئۆلیتیکەوە بەرەو شارستانییەتی کۆیلەداری هەنگاویان دەهاوێشت. لە ئاکامی کەوتنی یەك بە دوای یەکی قەڵاکانی تەروادە، فریگیا و لیگیا (1200 ـ 600 پ.ز) ئەنادۆل دەکەوێتە ژێر کاریگەری گریکەکان. قۆناخی هێلینی بەخۆیەوە دەبینێ. ئەمە تاوەکو ساڵانی 1000 ی زایینی بەردەوام دەبێ. ئەرمەنییەکان لە هێڵی باکووری ڕۆژئاوا، کوردەکانیش لە هێڵی باشووری ڕۆژهەڵات دەمێنن و جێگیر دەبن. لە ساڵانی 1000 ی زایینی بەدواوە ئەنادۆل بە رووی هۆزە تورکەکان دەکرێتەوە. ئەم جێنشینی بوونانە تا سەدەی چواردەهەم بەردەوام دەبێت. لەمیانەی شارستانییەتی عوسمانییەکان و سەلجۆقییەکان بە قووڵایی جیابوونەوەی چینایەتی بەخۆیەوە دەبینێ. دابەشبوونی ریشەیی چینایەتی تورکەکان لەم قۆناخەدا بوو. لە کاتێکدا تورکمانەکانی ناوچە شاخاوییەکان تایبەتمەندێتی تورکێتییان پاراست، تورکەکانی شارەکان دووچاری توانەوەیەکی دژوار هاتن. هەم سەلجۆقییەکان هەم عوسمانییەکان مەزهەبی سوونی

ئیسلامییەت بە بنەما دەگرن. بەمجۆرە دەمارگیری دەرەبەگایەتی بەرامبەر ریفۆرمخوازی ئێران هێزی بەدەست هێنا. ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی هاوسەنگی هەستیاری نێوان سەرمایەداری و دەرەبەگایەتی بەدەست هێنا و تاوەکو سەردەمی گەشەکردنی شارستانییەتی سەرمایەداری بڵاودەبێتەوە و بە دڵنیایی و ئاسوودەیی دەژیت. بەڵام بەرامبەر بە قۆناخی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری نەیتوانی بەرخودان بکات، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم هەڵوەشایەوە و بوو بە مێژوو. ئەم جارە تورکەکان لەجیاتی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی موحافەزەکار، لەژێر رێبەرایەتی مستەفا کەمال لەمیانەی ئایدیۆلۆژیای نەتەوەپەرستی بەرامبەر بە سوڵتانەکان و دارودەستەکانیان کە ببوونە نۆکەری کۆلۆنیالیزمی رۆژئاوا و کۆمپرادۆرە ئەرمەنی و رۆمەکان، لە دەرەوە لەگەڵ بەلشەفیکەکان و لە ناوەوەش لەمیانەی ئەو رێککەوتنانەی لەگەڵ کوردەکانیان بەست، هەم لە شەڕی رزگاری نیشتماندا سەرکەوتن، هەم هەنگاوێکی مێژووییان هاوێشت و دەربازی قۆناخی کۆمار بوون. ئیتر ئەنادۆلی سەدەی بیستەم وەکو کۆماری تورکیا رۆڵی خۆی دەبینێ.

کاتێك کۆماری تورکیا بە بیانووی یاخیبوون کوردەکانی سەرکوت کرد کە لەو قۆناخەدا رۆڵیان لە دامەزراندنی کۆمار بینی، ئیدی دەرفەتی گەشەکردنی مێژوویی لەدەستدا، چونکە وەرچەرخانی دیموکراسی ئەنجام نەدا. لە حاڵەتیکدا پاڵێورابوو بۆ ئەوەی بە ئاستی ژاپۆن بگات، بەهۆی کێشەی ئاماژە پێکراو کەوتە نێو قەیرانەوە، تاوەکو ئێستاش ئەم بنبەستبوونە بەردەوامە. لەمیانەی هەڵکەوتە جوگرافییەکەی لە رۆژهەڵاتی ناوین و ئاستی شارستانییەتدا زیاتر نزیك بە ئەوروپایە. گفتوگۆیەکی چڕوپڕی دیموکراسی بەخۆیەوە دەبینێت. بەهۆی دیموکراتیزە نەبوون، مەسەلەی ئەندامێتی لە یەکێتی ئەوروپا بەرەو پێشەوە ناچێت. مەسەلەی کورد لە بناخەی ئەمەدا شاراوەیە. ئەم کێشە سەرەکییەی تورکیا گەیشتۆتە ئاستێك چارەنووسەکەی دیاری دەکات. رووبەڕووی دووڕیانێك بۆتەوە، یان ئەوەتا لە چوارچێوەی کۆماری دیموکراسییانە کێشەکە بە رێگاچارەی دیموکراسییانە چارەسەر دەکات، یاخود گۆشەگیر دەبێت و لە ناوخۆیدا دەپووکێتەوە. تاوەکو ئێستاش چۆنێتی چارەسەرکردنی کێشەکە یەکلا نەبۆتەوە. هاوکات تەواوی هەلومەرجە ناوخۆیی و دەرەکییەکان چارەسەری دیموکراسییانە دەسەپێنێ.

تورکیا لە نێوان دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین خاوەنی لەبارترین هەلومەرجی کۆمەڵگایە بۆ دیموکراتیزەبوون. لەم بوارەدا چەندین هەنگاوی هاویشتووە. لە حاڵەتێکدا ئەگەر هەنگاوەکانی دیکە بهاوێژرێ، ئەوا بە رەوشێك دەگات بتوانێ جێگای خۆی لە ئەندامێتی یەکێتی ئەوروپادا بگرێت. لەم چوارچێوەیەشدا لە رێگای شارستانییەتی دیموکراسی ئەوروپا هێز بە بژاری دیموکراسییانە دەبەخشێ، کاریگەرییەکی زیاتریش دەکاتە سەر تورکەکانی ئاسیای ناوین. شیمانەیەکی بەهێزە تورکیای سەدەی بیست و یەکەم گەشەکردنێکی بەمجۆرە بەخۆیەوە دەبینێ. لەم حاڵەتەدا دەبێتە چوارەمین بەردی گۆشەی بناخەی دیموکراتیزەکردنی رۆژهەڵاتی ناوین. بەمجۆرە ئیسرائیل، عەرەبەکان، ئێران و تورکیا وەکو هێزی سەرەکی چارەسەری ئاقاری هاوکێشەی دیموکراسی رۆژهەڵاتی ناوین و

بە شێوەیەکی بەهێز دەکەونە نێو قۆناخی پێکهێنان و پەرەپێدانی دژە بیرۆکەی رۆژهەڵاتی ناوین. ئەگەر پێکدادانی عەرەب ـ ئیسرائیل و کێشەی دیموکراسییەت و یەکێتی نێوان عەرەبەکان خۆیان چارەسەر بکرێت، کە رۆڵی ئاستەنگ دەبینن هەروەها فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی ئێران بە پێکهاتەیەکی هەمیشەیی بگات (لەژێر پەردەی ئیسلامی یان هاوچەرخ) و هاوکات تورکیا کێشەی دیموکراسی چارەسەر بکات، ئەوا سەدەی بیست و یەکەم بۆ تەواوی ناوچەکە دەبێتە قۆناخی هەڵمەتێکی هەڵکشان. فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی رۆژهەڵاتی ناوین کە لەسەر بناخەی ئەم چوار کۆڵەکە سەرەکیە ئاوا دەکرێت، وەکو دژە بیرۆکەیەکی راستەقینە بەرامبەر شارستانییەتی ئەوروپا دەتوانێ هەنگاوێکی بەهێز و سەرکەوتووانە بە ئاراستەی پێکهێنانی سەنتێزی مێژوویی لەسەر بنەمای پەیوەندی دیالەکتیکییانە بهاوێژرێ.

د ـ کوردان و کوردستان جێگایەکی رەسەنیان لەنێو مێژووی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین هەیە. بۆ تێگەیشتنێکی راست سەبارەت بە قۆناخەکان پێویستە رۆڵی ئەم گەلە پێناسە بکرێت، ئینجا چ لە قۆناخەکانی هەڵسووڕانی رەوڕەوەی مێژوو بێت، یاخود ئەو پەرەسەندنانەی لە ئارادان.

شتێکی مسۆگەرە کە کوردستان بەهۆی هەڵکەوتە جوگرافییەکەی و کولتووری دانەوێڵە وماڵیکردنی ئاژەڵ بۆ یەکەمین جار لە جیهاندا بۆتە بێشکەی سەردەمی نئۆلیتیك. ئەو گۆڕەپانەیە کە شۆڕشی کشتوکاڵی و گوندی تێدا ئەنجامدرا. لە رێگای پاشماوەکانی ئاسەوار و ئاسەوارناسییەوە سەلمێنراوە کە خاوەنی کولتوورێکی جێگیرە و ریشەکەی بۆ 11000 پ.ز دەگەڕێتەوە و مێژوویێکی لەوە کۆنتر لە جیهاندا نییە. ئێمە قەرزاری سۆمەریەکانین سەبارەت بە سەرچاوە نووسراوەکانی ناو لێنانی ئەو گەلەی چاخی نئۆلیتیکی خولقاندووە. ئەم گۆڕەپانە و گەلەکەی بە ناوچەی شاخاوی و گەلی شاخی ناو دەبەن. ئەم زاراوانە تا رۆژگاری ئەمڕۆشمان بەردەوامە. "کور" بە سۆمەری بە واتای شاخ دێت. پاشگری "تی" بە واتای (أنتماو) دێت. هەربۆیە "کورتی" بە واتای گەلی چیایی و چیا دێت. هەروەها هەندێ ناوبردنی دیکەی سۆمەریەکان هەیە. "ئورارتی" بە واتای وڵاتی بەرزاییەکان دێت، هەروەها لەبەر ئەوەی بە گامێش خاکیان کێڵاوە. بە"گوتی" ناودەبرێن کە واتای گەلی خاوەن گامێش دێت (گود = گا، تا ئێستا لە زمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێ)، "ئاریان" بە واتای ئەو گەلە دێت کە بە گاسن زەوی دەکێڵن، هەروەها دواتر ئاشووریەکان بەهۆی چاوگەکانی کانزا (معادن) بە "ماتا" مادەکان ناویان بردوون، لوویەکان بە "گوندوانا"یان ناوبردووە و بە واتای مەملەکەتی بەرزاییەکان دێت، بە زمانی گریکییەکان "کوردیانا"ی پێگوتراوە، هەروەها بە "کۆماگەنە" ناوبراوە کە مانای گەلە خاوەن چادر و شوانکارەکان دێت، لەمیانەی ناوی جیاجیاوە هەمان راستینە زاراوەی جیاوازی پێبەخشراوە. کاتێك پەیوەندییان لەگەڵ عەرەبەکان بەست بە "ئەکراد" ناوبران (کۆی ووشەی کوردە)، هەروەها مێژوو دیاریکردووە کە سوڵتانی مەزنی سەلجۆقی سنجار ئەو ناوچەیەی بە "کوردستان" ناو بردووە. لە سەردەمی عوسمانییەکانیشدا زاراوەی کوردستان سەبارەت بە ولایەتی حکوومەتە هەرێمییەکان بەکار هێنراوە. هەروەها مستەفا کەمال دامەزرێنەری

کۆماری تورکیا بە دەیان جار باسی کوردستان و کوردانی کردووە و وەکو فاکتەرێکی دامەزرێنەری کۆمار ناوی بردوون. هەروەها بەهۆی یاخیبوونەکانی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم ئەم ناوو زاراوانە بە بەربڵاوی لە ئەدەبی جیهانیدا بەکار هێنراوە.
رۆڵی مێژوویی کوردان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە خوڵقێنەری سەردەمی نئۆلیتیکە. مسۆگەر بووە کە ئەم ناوچەیە نیو دەشت ـ نیو چیایی لەلایەن دیجلە و فورات و زنجیرە چیای زاگرۆس ـ تۆرۆس تێر ئاو دەکرێت شوێنی لە دایکبوونی سەردەمی نئۆلیتیکە. مسۆگەرە سۆمەریەکان، میسر، هیتیتیەکان و پارسەکان خۆراکی خۆیان لە کۆمەڵگای نئۆلیتیکی ئەم جوگرافیایە وەرگرتووە. بایەخداربوونی کانزا و هەڵکەوتنی چاوگە کانزاییەکان لەم ناوچەیە رێگای لەپێش ئەوە کردەوە ببێتە جێگای چاوتێبڕین و تالانکاری و دەست بەسەرداگرتن. لەهەر چوارلاوە تەنگەتاوکردن و فشار بۆهێنان وایکردووە ئەم گەلەی خوڵقێنەری شۆڕشی نئۆلیتیك لە چیاکان لە نێو رەوشی خۆپاراستندا بمێنێتەوە. ئەمەش زۆر بە باشی ئەوە روون دەکاتەوە کە بۆچی لە رەوشی خێڵەکی وشك و پارچە پارچە ماونەتەوە. چونکە بە گوێرەی هەلومەرجەکانی شاخ، تەنیا بە شێوەی یەکینەی خێڵەکی دەبێت. هەرە زێدە دەتوانرێ سیستەمی کۆنفیدراسیۆن ئاوا بکرێ. بۆ دامەزراندنی ناوەندی بەهێزی شارستانییەتی شار لەبار نییە. رەوشی جوگرافیاکەی کە وەکو قەڵایەکی بەرزکراوەی رۆژهەڵاتی ناوین وایە، بە شێوەیەکی خۆڕسکانە رۆڵی سەنگەری خۆپاراستن و بەرخودانی بینیوە. ئەم بارودۆخەش ئەم راستینەیە روون دەکاتەوە چۆن کولتووری رەسەنی 10000 ساڵە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە.
کوردان و وڵاتەکەیان دووچاری تەواوی پەلامارەکانی سەردەمی کۆیلەداری هاتوون. ئەگەر لە گلگامێشی سۆمەریەوە دەست پێبکەین دەبینن کە بابلی و ئاشووری و پارس و هێلینی و رۆم و ساسانی و بێزەنتی و عەرەب و تورك و مەغۆلەکان یەك بەدوای یەك ئەم ناوچەیەیان داگیر کردووە. بەڵام سیستەمی سەرەکی تیرەگەرێتییە. هەندێ جار بوون بە یەك، زیاتریش لەگەڵ یەکتردا لەنێو ململانێ و پێکدادان بوون و تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان درێژەیان بەم نەریتە داوە.
لە سەردەمی دەرەبەگایەتیدا میرنشینە کوردییەکان پەرەسەندنێکی مەزنیان بەخۆیانەوە بینی. لەسەر ئاستی دەوڵەت و حکوومەتی هەرێمی رۆڵیان بینی. بە درێژایی 400 ساڵ بە رێککەوتن و تەبایی لەگەڵ عوسمانییەکاندا ژیاون. لە ئاستی کەسایەتی و بنەماڵەیی دیاریکراو و بەرچاو لە ئیسلامییەت و شارستانییەتی ئێرانی بەر لە ئیسلامییەت رۆڵێکی بەهێز و کاریگەریان هەبوو. چینی سەردەستی کوردان دووچاری توانەوەیەکی بەربڵاو هاتن. قەوارەی خێڵەکی کولتوورەکەی پاراستووە. یاخیبوونەکانی سەردەمی سەرمایەداری بە گرانی بەسەریاندا شکایەوە، رێگای لەپێش کۆنەپەرستانەترین رۆڵی دەرەبەگایەتی کردۆتەوە. لە سەردەمی سوڵتان یاووز و ڤەبوونی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بەرەو رۆژهەڵات و نیمچە دوورگەی عەرەبی، کوردان رۆڵێکی پشتگیری و سەرەکییان بینی و بەرامبەر بەمەش ئازادی خێڵەکییان و مانەوەیان بە شێوەی حکوومەتی هەرێمی بەردەوام بوو. پارچە پارچە بوونیان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بە دژی بەرژەوەندییەکانیان

شکایەوە. ئەگەرچی وەکو ئەندامێکی دامەزرێنەر و ئازادیخواز جێگای خۆی لە رزگاری نیشتمانی گرتووە کە مستەفا کەمال رێبەرایەتی کرد، وەلێ کاتێك سیستەمی کۆماری رژێمی میرنشینی و عەشیرەتی تێکدا، جارێکی دیکە قۆناخی یاخیبوون دەستی پێکردووە، ئەمەش سەبارەت بە خۆیان رێگای لەپێش ئەنجامی ئێجگار تێکدەرانە کردەوە. لەهەمانکاتدا بەهۆی چەمکی نەتەوەپەرستی دەوڵەتی ناوەندی عەرەبەکانی ئێراق و فارسەکانی ئێران، کوردان دووچاری سەرکوتکردنێکی دژوار هاتن. دواتریش کوردان دووچاری شاڵاوێکی مەزنی توانەوە بوونەوە.
لە رۆژگاری ئەمڕۆماندا کوردان وەکو چەوساوەترین گەلی رۆژهەڵاتی ناوین هەوڵدەدەن لەسەر پێ بمێننەوە. سیستەمی پارچە پارچەیی و دەرەبەگایەتی تیرەگەرێتی و خێڵەکی، بۆتە هۆکار و ئەنجامی بەدواکەوتوویی مانەوەیان. بەهیچ جۆرێك نەیانتوانیوە خۆیان لە دەستدرێژییەکانی ناوەوە و دەرەوە رزگار بکەن. ئایدیۆلۆژی نەتەوەپەرستی و ئایینی وەکو گەلانی دراوسێ، لە پێشکەوتنی سیاسیدا رۆڵێکی پۆزەتیفانەی نەبینی. لە کاتێکدا ئایینی ئیسلامی، نەتەوەپەرستی عەرەب و فارس و تورکەکانی وەکو میللەت و نەتەوە بەهێز کرد و کردنی بە خاوەن دەوڵەت، وەلێ بۆ کوردان رۆڵێکی سەرەکی لە تواندنەوە و پلیشاندنەوەیدا بینیوە. کوردان نەیانتوانیوە ئایینی ئیسلامی دەرەبەگایەتی و ئایدیۆلۆژیای نەتەوەپەرستی سەرمایەداری بۆ خۆیان بکەن بە چوارچێوەیەکی میللی، ئەو هەوڵانەی ئەنجامیش دراون لە تاقیکردنەوەی مارژیناڵ بەولاوە تێپەڕیان نەکردووە. وەکو گەلێکی پەرێشان و نەدار دەژیت و گەلێکە هەرە زێدە دووچاری خیانەتەکانی شارستانییەت هاتووە. لاوازییەکانی بواری نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی، بەردەوام لەلایەن بەهاکانی دەرەبەگایەتی و عەشیرەتگەرایی لەسەر پێیان رادەگیرێ. نەیانتوانیوە بۆ ئاستێکی بەرزتری نەتەوەیی و کۆمەڵایەتی گەشە بکەن.
ئەم کورتە پێناسانە داکۆکی لەسەر ئەوە دەکەن وەرچەرخانی دیموکراسییانە تاکە رێگای رزگاربوونە لە رابردوو و رۆژگاری ئەمڕۆشماندا. بە گشتی تێپەڕاندنی نەتەوەپەرستی و ئایین، رووخانی دەرەبەگایەتی و عەشیرەتگەرایی بە شێوەیەکی خێرا، ئەو دیاردە سەرەکییانەن کە دەرفەتی گەشەکردنی دیموکراسییانەی کوردان دەرەخسێنن و زیادی دەکەن. پێوانەکانی شارستانییەتی دیموکراسی کە لە تەواوی جیهاندا دەردەکەوێتە پێش، کاریگەرییەکی زیاتر دەکاتە سەر ئەم قۆناخە. ناچارکردنی ئێراق لەلایەن تەواوی جیهانەوە بۆ ئەنجامدانی دیموکراتیزەبوون، دیموکراسییەتی ئیسلامگەرایی ئێران، وەرچەرخانی دیموکراسییانەی هاوچەرخی تورکیا، دەبێتە هۆکاری ئەوەی ئابلۆقەکەی چواردەورەی لەجیاتی رۆڵێکی نیگەتیف، رۆڵێکی پۆزەتیفانە ببینن. تەواوی ئەم وەرچەرخانە ناوخۆیی و دەرەکییە گرنگانە، دەرفەت بۆ کوردان دەرەخسێنێ لەمیانەی پێوانەکانی دیموکراسی بۆ یەکەمین جار کێشەکانیان چارەسەر بکەن. بە هەمان شێوە بەخۆشیان لەجیاتی فاکتەرێکی پارچەبوون و یاخیبوون دژ بە دراوسێکانی، لەسەر بنەمای دیموکراتیزەبوون بوونەتە گەرەنتی یەکێتیەکی پتەو. هەرچەندە قۆناخی دیالەکتیکی سەبارەت بە هەردوو لایەن، بەرەو وەرچەرخانی دیموکراسییانە خێراتر بێت؛ ئەوا

ئاراستەکردنی کێشەی کورد بەرەو ڕێبازی چارەسەری دەبێتە ناچارییەك. ئەم ڕێبازەش ڕێگای یاخیبوون و پارچەبوون نییە، بە پێچەوانەوە ڕێبازی ئاشتی و دیموکراسی و تەباییە. کوردان بۆ یەکەمین جارە لە مێژوودا لەگەڵ تەواوی ئەو گەلانەی بە یەکەوە لەگەڵیاندا دەژی، لە هەنگاوەکانی دیموکراتیزەبووندا دەرفەتی هەمئاهەنگی و سەرکەوتن بەدەست دێنێ.
لەم قۆناخەدا مێژوو ڕۆڵێکی بێ هاوتا دەخاتە ئەستۆی گەلی کورد. ئیتر مانەوەی لەنێو ڕەوشی سنوورە پارچەکراوەکاندا بووە بە فاکتەرێکی پۆزەتیف. تەنانەت نەگەیشتنی بە ئاستێك کە نەتەوەپەرستی ژەهراوی کردبێت، بووە بە دەسکەوتێك. کاتێك گەلی کورد وەرچەرخانی دیموکراسییانە ئەنجام بدات، ئەوا ئەو گەل و وڵاتەش ناچاری چارەسەری دیموکراسییانە دەکات کە لەگەڵیدا دەژی. لە ڕابردوودا جوڵانەوەی کورد وەکو ئامرازی پارچەبوون و گەمەکانی دەرەوە دەبینرا، بەڵام ئێستا بە پێچەوانەوە بۆتە گەرەنتی ئاشتی و ئازادی و برایەتی. بۆتە فاکتەرێکی بەهێزی یەك پارچەیی وڵات و بناخەی هەمیشەیی یەکێتی دەوڵەت. ئیتر هەر شوێن و دەوڵەتێکی گەلی کوردی لێبێت پێشکەوتنێك بە بیری مرۆڤدا دێت، کە لەسەر بنەمای ئازادییەکی شەرەفمەندانە و پێوانە دیموکراسییەکان دەست بەکارە. ئیتر چارەنووسی نێوچاوانی کوردان، نەزانی و یاخیبوون و سەرکوتکردن و جینۆساید نییە، بەڵکو دەبێتە وشیاری دیموکراسییانە و کۆمەڵگای مەدەنی گەشەسەندوو و یەکێتی ئازادانە.
کوردان لەمیانەی ئەم ئەرکە مێژووییانەوە دەبنە خاوەنی هەنگاوەکانی وەرچەرخانی دیموکراسییانە، لە ئێران لەژێر سایەی کۆماری ئێرانی دیموکراسی یان فیدراسیۆنی ئێرانێکی دیموکراسییانە، لە ئێراقیش لەمیانەی فیدراسیۆنی دیموکراسییانە دەبن بە زامنی سەرەکی بۆ ئێراقێکی دیموکراسی یان فیدراسیۆنی ئێراقێکی دیموکراسییانە، لە تورکیاش ڕۆڵێکی سەرەکی لە ئاواکردنی کۆماری دیموکراسییانە و عیلمانییەت دەبینن. لە سوریاشدا هەرگیز ناتوانرێ لە خوڵقاندنی سوریایەکی دیموکراسییانەدا ڕۆڵیان بچووك بکرێتەوە. واتا کوردە دیموکراسیخوازەکان دەبنە گەرەنتییەکی ڕێبازی فیدراسیۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوین و هێزی گەلەری بنچینەیی لە وەرچەرخانی دیموکراسی و ئاشتی ڕۆژهەڵاتی ناوین. هەڵسان بەو ڕۆڵەی کە مێژوو خستوویەتیە سەرشانی کوردان لەمیانەی جێبەجێ کردنی ئەرکی وەرچەرخانی دیموکراسییانە بە شێوەیەکی ڕێکخراو و وشیارانە و جوڵانەوەیەکی شایستە بە سەرۆکایەتی ستراتیژی ڕاستەقینە، بە ئاقاری سەرکەوتندا دەڕوات.
لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا گەلانی ئەرمەن و ئاشووری و بە ڕەچەڵەك قەفقاسی هەن، ڕۆڵی ئەم گەلانەش هاوشێوەی ڕۆڵی کوردانە. تەواوی هەلومەرجەکانیش ئەم گەلانە ناچار دەکات وەکو تاکە ڕێگای ڕزگاری لەپێناو وەرچەرخانی دیموکراسییانە دەست بەکار بن. بە ئەندازەی گەشەکردنی وەرچەرخانی دیموکراسییانەی ئەو دەوڵەتانەی تێیدا دەژین، دەرفەت و تواناکاری پێشخستنی قەوارەی کولتووری و ئازادی خۆی دێتە ئاراوە. چەندە وەرچەرخانی دیموکراسییانە لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا گەشە بکات، لە بەرژەوەندی ئەواندایە.

هەرچەندە ئەم گەلانەی لەلایەنی چەندایەتییەوە سنووردار بن، بەڵام لە ئاستی گواستنەوەی کولتووری و دەوڵەمەندی و هەمە ڕەنگی وەرچەرخانی دیموکراسییانە، خاوەنی بەهایەکی مەزنە.
کاتێك لەسەر بنەمای ئەم شیکردنەوانە بە شێوەیەکی گشتگیر تەماشای ڕۆژهەڵاتی ناوین بکرێ، دەبینرێ کە لە گەلێك ناوچەکانی جیهان پاشکەوتووترە. زۆر دوور لە ڕابردووە مێژووییە مەزنەکەی بەڕێوە دەچێت. لەم مێژووە بێ ئاگایە و تەنانەت بە کەنار ئەم ڕاستینەیەدا دەرباز نابێ کە شایستەیەتی. لەلایەنی هەندێ گروپی مارژینالەوە بەڕێوەدەبردرێت کە نە پشت بە بەهاکانی شارستانییەتی ئەوروپا دەبەستێ و نە ڕیشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، لەمیانەی ڕێبازی سەربەخۆخوازی ساختە و هەرسکردنێکی نزیك بە تەسلیمیەت بەرژەوەندییەکانی خۆیان ڕێکخستووە. هەرچەندە بە دەگمەن هەندێ ڕێبەرایەتی دەرکەوتبن کە شایستەی مێژوو بن، بەڵام دوور بوون لەوەی فشار بخەنە سەر پێکهاتەی گشتی. ئەگەر ڕۆژهەڵاتی ناوین بە شێوەیەکی گشتگیر، ڕۆشنگەری و ڕێنسانس ئەنجام نەدات، ئەوا ئاستەمە بتوانێ ئەم تابلۆیە تێکبدات. بەڵام لە حاڵەتێکدا تەواوی جیهان بەرەو یەکێتی هەرێمی و نێودەوڵەتی ئاراستەیان گرتووە، ئەوا هێندە دوور وەستانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە هەنگاوەکانی یەکێتی و ستراتیژییەکی هاوبەش، لە بەرژەوەندی هیچ وڵاتێك و گەلێکدا نییە. هەروەها مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوینیش ئەم ئاڵۆزی و پارچە پارچەییە پەسند ناکات، چونکە مێژوویەکە زۆر لە یەکتری نزیکن و هەروەکو بڵێی لەژێر پەیڕەوی یەك فیدراسیۆندایە. هەلومەرجە ناوخۆیی و هەرێمییەکانی وڵاتە مێژووییەکان، پێبەپێ ڕۆژهەڵاتی ناوینی دیموکراسییانە دەکەنە ناچارییەك.
لە کاتێکدا قۆناخی سەبارەت بە دادگایی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا دەستپێدەکات، پێشخستنی ئەم شیکردنەوانە بۆ من مانای دیکەش لەخۆوە دەگرێت. لە کاتێکدا لە ڕۆژهەڵاتی ناوین بەدوای مافدا دەگەڕام، هاتنم بۆ ئەوروپا بە نیازی ڕێککەوتن بوو لەگەڵ ئەو ئیمپریالیزمەی فشار و گوشاری دەکردە سەرم. هەوڵدان لەپێناو دۆزینەوەی دەرفەت و تواناکاری چارەسەرییەکی ماقووڵانە بە گوێرەی پێوانەکانی دیموکراسییەتی ئەوروپا، لەپێشەوەی ئەوە دەهات کە بەرەو چیاکان سەری ڕێ بگرم. کە ئەمەش قوربانییەکی زیاتری لەگەڵ خۆیدا دەهێنا. لە ڕاستیدا چیاکان فەنتازیای ڕاستەقینەی خەونەکانم بوون. چڵ ساڵ ئارامم گرت تا لە چیا بگێرسێمەوە. بەڵام چوونێك کە ڕێگای لەپێش مەینەتی و قوربانییەکی زیاتر لە نێو ریزەکانی هەڤاڵان و گەلەکەمان دەکردەوە، نەدەبوو ببێتە بژارێکی تاکە کەسی. بەرپرسیارێتی و چەمکی ئەخلاقی من ڕێگای بەمە نەدا. ڕاستە مەزندەی ئەوەم نەدەکرد لەمیانەی ئەم بۆچوونانەوە گرتنەبەری ڕێگای ئەوروپا بە تراژیدیایەك ئەنجامگیر دەبێ. هەروەها ڕاستە کە من ئەگەری ئەوەم ڕەچاو نەکرد کە خیانەت و بەرژەوەندیخوازی بەرامبەر ئەم ڕەوشە ئۆقرە ناگرێت و بەمجۆرە ڕادەبێتە سەرپێیان. پێوایان و کێشایان، ئەملا و ئەولایان کرد، دواتر بە خیانەت و سپڵەییەوە منیان فرێدایە وڵاتی هۆڤان لە ئەفریقیا. هەروەکو بانگەشە دەکەن منیان خەڵەتاند و بە

کارامەیی بە پاکێتکراویی کردمیان بە دیاری تاوەکو لە ئیمرالی بمخەنە ناو تابووت، بەمجۆرە بەرژەوەندیە شڵەژاوەکانی خۆیان خستە ژێر گەرەنتییەوە.
ئەگەر یاسا هەبێت، ئەوا ئەم رەوشە لەگەڵ یاسای ئەوروپا ناکۆکە. بینینی هەڵوێستی دادگا وەکو پێوانەیەکی ئەوروپا بۆ من بایەخدارترە. بەڵام ئەوەی لەمە گرنگتربوو، بینیم ئەگەر وەکو کەسێکی تەسلیمکار بچوومایە ئەوروپا ئەوا جێگام دەبۆوە. وەلێ من نەمدەتوانی شتێکی بەمجۆرە پەسندبکەم، تەنیا ئەگەر دژە بیرۆکەیەکم بدۆزیبایەوە دەمتوانی پەیوەندی لەگەڵ ئەوروپا ببەستم. ئەمەش تەنیا گرێدراوی خوڵقاندنی دژە بیرۆکەی رۆژهەڵاتی ناوین بوو بەرامبەر بە شارستانییەتی ئەوروپا لەسەر بنەمای پابەندبوون بە بنەما مێژووییەکانی. هەوڵمدا ئەمە شیبکەمەوە و بەدیبێنم. هەرچەندە سنوورداریش بێت لەو باوەڕەدام سەرکەوتنم بەدەست هێنا. لەو باوەڕەدام وەڵامێکی گشتی ئەو بۆچوون و رەخنانەی گەلێك لە دۆستان و هەڤاڵانم داوە کە بەهۆی نەبوونی تواناکاری نەیانتوانی پێمی بگەیەنن. ئەمەش پێویستییەك بوو. هەرچەندە هەندێ کەم و کورِیش لەخۆوە دەگرێت، بەڵام لەو باوەڕەدام پێویستییەکانی بەرپرسیارێتی خۆم جێبەجێ کردووە.
ئەو بۆچوون و رەخنانەی پێشکەشم کردووە گەوهەری گەلاڵەی بەرگرینامە لەخۆوە دەگرێت و لە ناو سیستەمی زووری ئینفرادی لەژێر کاریگەری پیلانگێرییەکی سەخت و دژوار هەوڵی تەواوکردنی دەدەم. هەوڵدەدەم بەشی دووەمی بەرگرینامەکە ئامادە بکەم.
لەم بەشەدا زیاتر هەوڵ دەدەم کێشەکانی پەیڕەوی مێژوویی کوردان و پەیوەندی کورد ـ تورك، چارەسەری دیموکراسی و چۆنێتی پێشکەوتنی پیلانگێڕی و واتاکەی و یاسای ئەوروپا و بەهای دادگایی مافی مرۆڤی ئەوروپا، تاوتوێ بکەم و بگرمە دەست. هەر رەخنەیەکی پێشبخرێت هێزم پێدەبەخشێ. چەواشە نەکردن و هەڵوێستی زانستییانە سەبارەت بەو بابەتانەی تاوتوێم کردووە جێگای بایەخە. زیاتر لایەنەکانی ئەزموون و فێربوونم رەچاو کرد. هەوڵمدا رێچکە و پەیڕەو پێشبخەم. زیاتر پێویستی بەو مێشکانە هەیە کە دەزانن بیر بکەنەوە. ئەو بابەتانەم زیاتر روون کردەوە کە بە گرنگم دەبینی، لەو باوەڕەدام کە ئەنجامێکی ئەرێنی لێدەکەوێتەوە.
لەوانەیە هەندێ هەڵسەنگاندنم سەبارەت بە ئایین و خودا چەواشە بکرێت. بەڵام هەر لە ئێستاوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەمەوە لە هەموو شتێك زیاتر سەبارەت بەم بابەتە خاوەن هێز و توانام و سوورم لەسەر قوولکردنەوەی شۆڕشی ئایدیۆلۆژی. شۆڕشی هزری لای من زۆر گرنگ و جێگای بایەخ پێدانە. هەروەها باوەڕیم بەوە هەیە دواتر ئەو ویژدانە گەشە دەکات کە دەزانێ گوێڕایەڵی بکات و ئازادە. تاوەکو شۆڕشی هزری و ویژدانی ئەنجام نەدرێت، ئەوا ئەمە لەولاوە بهێڵین کە ببین بە شۆڕشگێڕ، بەڵکو تەنانەت مرۆڤێکی وریا و بە ئەخلاقیش نایەتە ئاراوە. دەبێ ئاماژە بەوە بکەم کە من ئاسوودەم چونکە وەڵامی هەموو ئەو کەسانەم داوەتەوە کە بە گوێرەی ئاستی جیاوازی خۆیان بە گەلەکەمانەوە پەیوەستدار دەبن.
ئەم هەڵسەنگاندنەم پێشکەش بە قوربانییەکانی ئەم بێ ئامانییانە دەکەم، لە سەرووی هەمووشیانەوە شەهیدانی زیندان. هەروەها تا رادەیەك وەڵامی ئەو کەسانەشم داوەتەوە کە

بە شێوەیەکی رەسەن و قووڵ گرێدراوی کەسێتی منن، هیچ لایەنێکی تایبەت بە خۆمم نەماوە و تەنیا ئەوە نەبێ لە هەموو کاتێك زیاتر ببم بە موڵکیان. گەورەترین خۆشەویستی و سڵاوی خۆم پێشکەش دەکەم.
ـ مرۆڤایەتی سەردەکەوێت..!

2 تەمووزی/2001
ئیمرالی
عەبدوڵڵا ئۆج ئالان